ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
JOURNAL OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT
ČASOPIS MAĐARSKOG ETNOLOŠKOG DRUŠTVA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, SÁRKÁNY MIHÁLY,
SZILÁGYI MIKLÓS, VARRÓ ÁGNES (technikai szerkesztő),
VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

FŐMUNKATÁRSAK

GAZDA KLÁRA (Kolozsvár), HÁLA JÓZSEF (Budapest),
LISZKA JÓZSEF (Révkomárom)

SZERKESZTŐ / EDITOR

LUKÁCS LÁSZLÓ

CVIX. ÉVFOLYAM / VOL. 109

1998

BUDAPEST

TARTALOM – TABLE OF CONTENTS

Előadások – Lectures

Füzes Endre: A hitelesség kérdése a szabadtéri néprajzi múzeumokban (The question of authenticity in open-air ethnographical museums) 471-475
Penavin Olga: A szlavóniai magyarságról [On the Hungarians in Slavonia (Croatia)] 1-6

Tanulmányok – Articles

Csiszár Attila: Egy kisalföldi kőművesközpont és céhes hagyományai (A centre of masons on the Little Hungarian Plain and its guild traditions) 47-70
Csoma Zsigmond: Paraszti-uradalmi szőlőfajtaismeret és használat a Kárpát-medence nyugati területein a középkortól a XX. század közepéig I. (Peasant and manorial knowledge and use of varieties of grape in the Western part of the Carpathian-basin from the Middle Ages to the middle of the 20th century) 505-548
Hankóczi Gyula: Tárgyak és amiről (nem) beszélnek. Az alföldi duda emlékeiből [Objects and what they do (not) speak of. From the memories of bagpipe on the Great Hungarian Plain] 147-158
Jávor Kata: Kulturális és életmódminták egy múlt századi pécsi vállalkozó-polgár, Zsolnay Vilmos életében (Patterns of culture and style in the life of an etrepreneur-citoyen, Vilmos Zsolnay, in Pécs in the last century) 573-588
Jung Károly: A garabonciás diák alakja két XIX. század eleji színműben (The figure of the wandering scholar in two plays from the beginning of the 19th century) 97-112
Lukács László: Székesfehérvár XVIII-XIX. századi etnikai viszonyai (The ethnic relations in Székesfehérvár in the 18-19th centuries) 549-572
Nagy Ilona: Mária-legendák az apokrif evangéliumoktól a XX. századi folklórig (Legends of the Virgin Mary from Apocryphal Gospels to the folklore of the 20th century) 113-145
Sabján Tibor: Tüzelőberendezések a történeti forrásokban I. (Hearth arrangements in historical sources I) 7-46
Sabján Tibor: Tüzelőberendezések a történeti forrásokban II. (Hearth arrangements in historical sources II) 477-503
Voigt Vilmos: A magyar ősvallás II. (The Hungarian primitive religion II.) 71-96

Közlemények – Communications

Keszeg Vilmos: Írott szövegek egy személy életterében (Written texts in the life of a person) 589-628
†Kós Károly: Szilágysági levelesládákból [From mailboxes of the Szilágyság (Transylvania)] 159-167
Lukács László: Történeti mondák a Káli-medencéből (Historical legends from the Káli-basin) 215-223
Magyar Zoltán: A „húshagyat". Adalékok egy csángó Szent László-mondához (Shrove Tuesday. Data on Csángó legend of St. Ladislas) 205-213
Móser Zoltán: Látótávolságban. A múlt töredékeiből (Within sight. From the fragments of the past) 225-238
Romsics Imre: A fityula. Az asszonyok főkötőjének jelfunkciója a kalocsai szállások XX. századi népviseletében (The bonnet. The sign function of women headgear in the 20th century folk costume in the farmsteads of Kalocsa) 175-181
Szűcs Judit: Egy csongrádi tímár hagyatéki leltára (Inventory of a tanner's legacy from Csongrád) 629-657
V. Rangyák József: Egy jellegzetes székelyföldi edénytípus: a pálinkamelegítő [A characteristic pot from Székelyföld (Land of the Székelys, Transylvania): the brandy-warmer] 169-174
Vajkai Zsófia: Cserszegi mesék (Folktales from Cserszeg) 189-204
Verebélyi Kincső: Megjegyzések a „magyar-kártya" motívumtörténetéhez (Comments on history of motives on "Hungarian cards") 183-187

Kitekintés – Horizons

Heltai Gyöngyi: Egy épület és egy műfaj titkaiból... Etnográfiai filmfesztivál, Párizs, 1995 (From secrets of a building and an art. Festival of Ethnographic Films, Paris, 1995) 239-265
Mészáros Borbála: A munkásság kutatása az osztrák és a német néprajzban (The study of workers in the Austrian and German Volkskunde) 659-673

Kutatók, életművek, tudománytörténet – Researchers, life-works, history of science

†Vasas Samu: Gyarmathy Zsigáné levelezéséből (From the correspondence of Mrs. Zsiga Gyarmathy) 299-306
Domokos Mária: Zöld Péter moldvai jelentései (Reports of Péter Zöld from Moldva) 267-284
ifj. Kodolányi János: Hegyi Imre emléktáblája előtt (In front of the memorial tablet of Imre Hegyi) 386-389

Lukács László: Hegyi Imre, a Bakony néprajzkutatója (Imre Hegyi, the ethnographer of the Bakony) 379-385
Olosz Katalin: A százötven éves Népdalok és mondák székelyföldi anyaga és gyűjtői (Materials and collectors from Székelyföld [Land of Székelys, Transylvania) in the hundred and fifty years old "Népdalok és mondák" (Folksongs and legends)] 285-297
Sárkány Mihály: Bodrogi Tibor, a rokonság kutatója (Tibor Bodrogi's contribution to the study of kinship) 345-352
Szalay Olga: Kodály-lejegyzések, a „Kodály-támlap" (Records of Kodály and "the Kodály data sheet") 307-343
Vargyas Gábor: Bodrogi Tibor, az Óceánia-kutató (Tibor Bodrogi's contribution to the study of Oceania) 353-378

Krónika – Cronicle

Csoma Zsigmond: A hetvenöt éves Gaál Károly köszöntése (Congratulating the seventy-five years old Károly Gaál.) 709-712
Csoma Zsigmond: Herder ma. Szimpózium Bécsben, 1997. április 10-13. (Herder to-day. A symposium in Vienna, 10-13th of April, 1997.) 685-690
Csoma Zsigmond: Oskar Moser (1914-1996) [Oskar Moser (1914-1996)] 702-704
Dankó Imre: Czugh Dezső emlékezete (Memory of Dezső Czugh) 700-702
Knézy Judit: Élet egy középkori faluban, Szentkirályon [Life in a medieval village (Szentkirály)] 675-676
Ifj. Kodolányi János: A VI. Magyar-Finn Néprajzi Szimpózium (Pécsvárad, 1997. augusztus 18-23.) [The VI. Hungarian-Finnish Ethnographic Symposium (Pécsvárad, 18-23rd of August, 1997)] 691-693
Ifj. Kodolányi János: Pertti Virtaranta (1918-1997) [Pertti Virtaranta (1918-1997)] 708-709
Kríza Ildikó: Herder- és Európa-díjasok találkozója Székesfehérváron (Royal days. A festival of Europe-prize winner folk ensembles and a meeting of winners of the Herder-prize and holders of the Herder-scholarship) 696-700
Lukács László: A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9-14.) [Hungarian culture and Christianity. The IV. Congress of Hungarology (Roma – Neapel, 9-14th of September, 1996)] 682-685
Lukács László: Reguly Antalra emlékezünk és emlékeztetünk (Remembering on and reminding of Antal Reguly) 693-695

S. Lackovits Emőke: Balaton-felvidéki séták. Borbély Béla fotókiállítása (Walks in the Highlands at the Lake Balaton. An exhibition of Béla Borbély's photos) 679-682
Vargyas Gábor: Georges André Haudricourt (1911-1996) [Georges André Haudricourt (1911-1996)] 705-708
Vörös Éva: A százéves Magyar Mezőgazdasági Múzeum kincsei (Treasures in the hundred years old Hungarian Agricultural Museum) 676-679
Zentai Tünde: A kisműemlék kutatók nemzetközi konferenciája (International conference of the small-monument researches) 695-696
Zentai Tünde: K. Csilléry Klára hevenöt éves (K. csilléry Klára is 75 years old) 712-714

Ismertetések – Book Reviews)

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV-XXXVI. (*Báti Anikó*) 778-779
A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai II. (*Bárth Dániel*) 767-767
Ág Tibor: Ki népei, vári vagytok? (*Rudasné Bajcsay Márta*) 418-419
Askercz Éva: Sopron anno. Polgári bútorok a 18. és 19. századi Sopronban (*K. Csilléry Klára*) 772-775
Asplund, Anneli: Balladeja ja arkkiveisulja (*Kríza Ildikó*) 416-418
Az Átány-kötetek sorsa (*Lukács László*) 734-738
Barna Gábor: A Tállyai Fáklyás Társulat dokumentumai (*Tomisa Ilona*) ... 769-769
Bárth János: Szállások, falvak, városok (*Hála József*) 738-739
Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár (*Voigt Vilmos*) 789-790
Bellon Tibor: Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII-XIX. században (*Szilágyi Miklós*) 424-426
Bibliotheca Pápayensis (*Voigt Vilmos*) 790-791
Boros László: A Bodrog és környéke (*Viga Gyula*) 440-441
Coman, Mihai: Bestiarul Mitologic Românesc (*Keszeg Vilmos*) 459-461
Csallóközi Kiskönyvtár 1-10. (*Liszka József*) 746-750
Csángó sorskérdések (*Balajthy Katalin*) 763-764
Csifféry Gergely: A bélapátfalvi keménycserép (*Viga Gyula*) 772-772
Csifféry Gergely: Manufaktúrák és céhen kívüli ipar Heves megyében (*Dankó Imre*) 769-771
Dankó Imre munkásságának repertóriuma 1944-1996 (*Nagy Veronika*) 421-422
Egy új csángó balladás könyv (*Kríza Ildikó*) 411-415
Encyklopédia l'udovej kultúry Slovenska (*Liszka József*) 449-451
Fehér Zoltán: Bátya életrajza (P. Szojka Emese) 752-753
Fischer, Hans: Lehrbuch der genealogischen Methode (*Sárkány Mihály*) 458-459

Fogarasi Klára: A régi világ falun (*Viga Gyula*) 400-401
Folia Uralica Debreceniensia (*Voigt Vilmos*) 791-793
Gockerell, Nina: Bilder und Zeichen der Frömmigkeit (*Liszka József*) 454-458
Grynaeus Tamás: „Isa por..." (*Torma József*) 403-408
Írások Péter László 70. születésnapjára (*Arató Antal*) 423-424
Juhász Antal (szerk.): Migráció és település a Duna-Tisza közén 2. (*Bárth Dániel*) 744-745
Juhász Antal néhány településnéprajzi írása a szegedi tájról (*Bárth János*) 741-744
Kerezsi Ágnes: Hideg ország varázslói (*Sonnevend Anna*) 401-402
Keszeg Vilmos: Kelt levelem. Egy mezőségi parasztasszony levelezése (*Kríza Ildikó*) 410-411
Keszeg Vilmos: Kelt levelem... (*Városi Ágnes*) 758-759
Kósa László: Nemesek, parasztok, polgárok (*Hudi József*) 398-399
Lábadi Károly: Drávaszög ábécé (*G. Szabó Zoltán*) 753-754
Lukács László: A mezőföldi tanyák néprajza (*Liszka József*) 740-741
Magyar Néprajz IV. (*Csoma Zsigmond, Selmeczi Kovács Attila*) 715-723
Makkay János: A magyarság keltezése (*Keszi Tamás*) 723-732
Mindszent története és népélete (*Szilágyi Miklós*) 427-432
Mirga, Andrzej – Mróz, Lech: Cyganie. Odmiennosc i nietolerancija (*Tagányi Zoltán*) 463-465
Nagy Olga: Villási, a táltosfiú (*Erdész Sándor*) 419-420
Naukovij zbirnik Derzsavnoho muzeju ukrajinszko – ruszkaji kulturi u Szvidniku (*Udvari István*) 461-462
Néprajzi Értesítő LXXVII. (*Borbély Éva*) 776-777
Néprajzi Értesítő LXXVIII. (*Báti Anikó*) 777-778
Néprajzi filmkatalógus (*Bellon Tibor*) 779-780
Nostalgi og sensasjoner (*Voigt* Vilmos) 465-466
Ö. Bartha Júlia: Az anatóliai törökök temetkezési szokásai (*Dávid Géza*) 782-784
Ö. Bartha Júlia: Fogyó Hold (*Nagy Molnár Miklós*) 785-786
Örsi Julianna: Földközelben (*Halász Péter*) 745-746
Paládi-Kovács Attila: Ethnic Traditions, Classes and Communities in Hungary (*Sárkány Mihály*) 396-397
Paraszti élet a Duna két partján III. (*Lukács László*) 750-752
Röszke földje és népe (*Szilágyi Miklós*) 432-435
Solymos Ede: A Velencei-tó halászata (*Szilágyi Miklós*) 754-756
Suomen Museo (*ifj. Kodolányi János*) 462-463
Suomen Museo (*Ifj. Kodolányi János*) 793-794
Székelyföldi helyzetjelentések (*Stekovics Rita*) 759-762
Szilágyi Miklós: Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség (*Kósa László*) 733-734
Szlovákiai magyar „falumonográfiák" a mérlegen (*Liszka József*) 444-449

Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia (1987-1988) (*Lukács László*) 781-782
Takács Péter – Udvari István: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából (*Dankó Imre*) 764-767
Tarján Gábor: Fölnevelő hagyomány (*Halász Péter*) 757-758
Torma József: "...a tűznek mondom!" (*Grynaeus Tamás*) 786-787
Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... (*Égető Melinda*) 408-410
Tótkomlós néprajza (*Dankó Imre*) 435-438
Udvari István: A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai. Szepes és Zemplén vármegyék (*Bodnár Mónika*) 441-444
Vadász István: A Közép-Tiszavidék kisvárosai a XIX-XX. században (*Viga Gyula*) 426-427
Vas megye népművészete (*Domonkos Ottó*) 391-396
Viga Gyula: Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról (*Szabadfalvi József*) 438-440
Viselet és történelem – viselet és jel (*Viszóczky Ilona*) 775-776
Visions & Identities (*Kríza Ildikó*) 415-416
Visitatio Ecclesiae (*Barna Gábor*) 768-769
Voigt Vilmos: Irodalom és nép Északon (*Iff. Kodolányi János*) 787-789
Von der Donau bis zur Hohen Tatra. Deutsche in der Slowakei (*Liszka József*) 452-454
War, Exile, Everyday Life (*Gráfik Imre*) 466-470
Zigeunermärchen aus Ungarn (*Dömötör Ákos*) 420-421

Néprajzi információk – Ethnographical particulars

A Limes „Magyarok és románok" száma 658
A Magyar Múzeumok új főszerkesztője 658
A Magyar Néprajzi Társaság legújabb nemzetiségi néprajzi kiadványai 188
A néprajz az oktatásban 658
A Planétás Kiadó újabb néprajzi könyve 674
A turizmus, mint kulturális rendszer 344
Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében 674
Az Ethnographia szövegszerkesztő programjáról 224
Beérkezett könyvek 146, 168, 475-476, 503-504, 588
„Beszéli a világ, hogy mi magyarok..." Magyar történeti mondák 182
Havasalja havasa 266
Jelenlévő múlt 214
Két török néprajzi könyv Székesfehérvárról 658

Néphit szövegek 658
Szakrális Kisemlék Archívum 298
Szekerek, kocsik, szánok 658
Szentemberek 390

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

109. évfolyam 1. szám 1998

A tartalomból:

Penavin Olga: A szlavóniai magyarságról; Sabján Tibor: Tüzelőberendezések a történeti forrásokban; Voigt Vilmos: A magyar ősvallás; Jung Károly: A garabonciás diák alakja két XIX. század eleji színműben; Nagy Ilona: Mária-legendák; Kós Károly: Szilágysági levelesládákból; Domokos Mária: Zöld Péter moldvai jelentései; Szalay Olga: Kodály-lejegyzések; Bodrogi Tibor és Hegyi Imre életművéről

A szerkesztőbizottság tagjai:
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, SÁRKÁNY MIHÁLY,
SZILÁGYI MIKLÓS,
VARRÓ ÁGNES (technikai szerkesztő), VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Főmunkatársak:
GAZDA KLÁRA, HÁLA JÓZSEF, LISZKA JÓZSEF

Szerkesztő/Editor
LUKÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 332-6340/36 mellék
Telefon/Telefax: (1) 269-1272, E-mail: mnt@post.hem.hu

A szerkesztő címe: Szent István Király Múzeum, H-8000 Székesfehérvár,
Fő u. 6. Telefon: (22) 315-583, (22) 300-621, Telefax: (22) 311-734

Tartalom

Penavin Olga: A szlavóniai magyarságról 1

Tanulmányok

Sabján Tibor: Tüzelőberendezések a történeti forrásokban I. 7
Csiszár Attila: Egy kisalföldi kőművesközpont és céhes hagyományai 47
Voigt Vilmos: A magyar ősvallás II. 71
Jung Károly: A garabonciás diák alakja két XIX. század eleji színműben 97
Nagy Ilona: Mária-legendák az apokrif evangéliumoktól a XX. századi folklórig 113
Hankóczi Gyula: Tárgyak és amiről (nem) beszélnek. Az alföldi duda emlékeiből 147

Közlemények

†*Kós Károly*: Szilágysági levelesládákból 159
V. Rangyák József: Egy jellegzetes székelyföldi edénytípus: a pálinkamelegítő 169
Romsics Imre: A fityula. Az asszonyok főkötőjének jelfunkciója a kalocsai szállások XX. századi népviseletében 175
Verebélyi Kincső: Megjegyzések a „magyar-kártya" motívumtörténetéhez 183
Vajkai Zsófia: Cserszegi mesék 189
Magyar Zoltán: A „húshagyat". Adalékok egy csángó Szent László-mondához 205
Lukács László: Történeti mondák a Káli-medencéb

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

109. évfolyam 1. szám 1998

A SZLAVÓNIAI MAGYARSÁGRÓL*

Nagy megtiszteltetés számomra, hogy ezen ünnepélyes alkalomkor előadást, inkább azt mondanám beszámolót tarthatok a szívemhez nőtt, a sokat szenvedett, az utóbbi évek háborújában elüldözött, a nagyvilágban szétszóródott, Árpád-kori telepítésű szlavóniai szigetmagyarságról.

Ha most, nyolcvanadik életévem derekán, számbaveszem munkásságomat, azt kell mondanom, hogy a szlavóniai magyarság szinte központi helyet foglal el benne. A szlavóniai magyarság mindig érdekelt. Egyetemi hallgató koromban Csűry Bálint professzorom előadásainak, Deákné Bartha Katalin tanulmányainak köszönhetem az első indíttatást. Ők keltették fel figyelmemet a négy ősi, Árpád-kori telepítésű, Eszék környéki magyar sziget nyelve, kultúrája, életvitele, hagyománya iránt.

Szlavóniának a közelmúlt hadijelentéseiben gyakran szereplő négy községe: Kórógy, Haraszti, Szentlászló, Rétfalu a közelmúltig az ősi, már rég letűnt múlt, társadalmi berendezés, életmód, gondolkodás, hitvilág „lelőhelye" volt. Az állandóan mozgásban levő vidéken sok évszázados fennmaradásukat annak köszönhették. hogy nem szigetelődtek el más nyelvű szomszédaiktól, nem gubóztak be, hanem baráti viszonyt alakítottak ki a környező falvak szerb illetve horvát lakosaival, sőt egyes családok testvérbarátságot fogadtak velük, s ezt ápolták is.

Mint mondtam, mindig érdekelt a szlavóniai magyarság. Most is nyomon követem sorsukat. Sajnos, azt mondhatjuk, hogy a tatár, török hadak megszállását, átvonulását az ősrengetegnek, a Palacsa mocsárnak köszönhetően átvészelő szalvóniai magyarság 1991-es exodusával, hontalanná válásával, pl. egy régi, a kódexek nyelvét idéző, felbecsülhetetlen értékű nyelvjárás tűnik el. A világ népeket beolvasztó kohójába kerülve a szétszóródott, hontalanná vált kórógyiak, *szelászliak* ha nem kerülnek egyhamar, ősi környezetükbe, a szemünk láttára vesztik el önmagukat, nyelvüket, hagyományaikat, tűnnek el a népek tengerében.

Ötven évvel ezelőtt m[illegible]tha éreztem volna, előre láttam volna a pusztulást, a menekültté válás keserveit, [illegible]zinte megszállottként igyekeztem felgyűjteni, meg-

* A M[illegible] 08. közgyűlésén, 1996. május 22-én, a budapesti Néprajzi Múzeumban, a átvétele alkalmából elhangzott előadás.

menteni a beszédes és emlékező öregapikák, öreganyikák, apócsák, nanók elbeszélései nyomán a régmúlt hagyományait, s rögzítettem hajdani keserves, örökös gondban eltelt életüket, nehéz sorukat, egyszóval valóságos mivoltuk emlékeit, majd a változó körülmények hatására változó életformájukat, szellemi és tárgyi néprajzukat.

Ezek az Eszék közelében, a Vuka folyó mentén, már a régi rómaiaktól emlegetett Palus Hiulca – Palacsa nevű mocsár, ősmocsár partján élő falvak a XIII. században említtetnek először. A mocsártól védve élték vadász, halász, pákász életüket a jobbágyok. A mocsarak, a nádas, a lápos, zsombékos, ingoványos terület szigetecskéivel, óriás tölgyeivel búvóhelye volt embernek, állatnak a veszedelmek idején. Csak az itteni emberek ismerték a csatornákat, csikli-csónakjáratokat, csak ők nem féltek a mocsártól. A betolakodónak azonban jaj volt, lovával együtt nyelte el nyomtalanul a könyörtelen láp, ingovány. Erős, egyetlen fatörzsből faragott, erős evezőkkel, csáklyákkal felszerelt csónakokkal közlekedtek, mesélték az apók. Halottaikat is csónakon szállították a dombos területen fekvő temetőbe. Ez tartott a XIX. századi lecsapolásig.

A mocsár kitűnő védelmet nyújtott a háborús időkben embernek, állatnak, ha ismerte a titkos járatokat. A törökvilágban éltek is e lehetőséggel. A láp, a nádas segítette a veszedelemben levőket, menedéket nyújtott, ételt, italt, életet jelentő levegőt adott, mikor a nyakig vízbe merültek nádszálon át szívták az éltető levegőt. De nemcsak az embereket védte, táplálta a mocsár, hanem az állatokat is. A mocsári tölgyek, az évszázados bükkök birodalmában húzta meg magát a róka, a farkas és a számos kisvad. A tölgyesek makkja, Szlavónia első számú mannája kitűnő élelme volt a vaddisznónak, sőt a szelíd disznócsürhéket is eltartotta az erdő. A makkon, mocsári növényeken, gyökereken gond nélkül meghízott a híres szlavóniai disznócsürhe. A víz is sok és sokféle hallal, teknősbékával tartotta jól az embert. Még tartalékba, eladásra is jutott. A vadmadarak is hússal, tojással segítettek a szegény emberen, hisz annyi volt itt a vízimadár, hogy röptükben még a napot is eltakarták, mesélték szőlőőrzés, pudárkodás közben az emlékező apócsák.

A házat, a csapott farú, lófejes címerű, fundamentum nélküli, véges boronaházat, talpfás házat, a késő középkori népi kultúrát őrző, faragott oszlopos faágasos, „búthajtásos" tornácos házat, a „verött falú" az utca felől ablaktalan, a kéménytelen házat is az erdő fáiból ácsolták. A mocsár adományával, náddal fedték be. A szenes ház, a konyha tüzelője, a szabad tűzre vetett nagy szálfák, egész fatörzsek is az erdőből kerültek ki. Sásból, gyékényből kosár, halas tarisznya, „szikő" készült. A vesszőkből „vejiszt" fontak. A gyékény kötözésre is alkalmasnak bizonyult. Az állandóan párolgó nagy vízfelület és a gazdag növényzet a nyári „buszonyó", fülledt forróságot is mérsékelte.

A XIX. század első felében bekövetkező lecsapolás, erdőirtás, a Vuka folyó megregulázása, a nád, sás felégetése – napokig hallatták halálkiáltásaikat a tűz elől menekülő állatok -, a szűzföld feltörése megváltoztatta a táj képét, az emberek életét. A hajdani mesevilág elsüllyedt. Szántóföldek, gyümölcsösök vették át az uralmat a mocsártól. Megjelentek a szőlőskertek is. Az eltűnt erdők helyén kiala-

kult síkságon szabadon nyargalt a szél. Megkezdődött „a sárga arany", a kukorica és a többi gabonafajta termesztése, a krumpli termelése. Lovat, ökröt, tehenet tartottak, méhészkedtek, selyemhernyót tenyésztettek, azaz alkalmazkodtak a változott körülményekhez. Megváltozott a tárgyi világ, az élet. Az ide is beáramló új eszmék, a technika, az utak megszüntették az évszázados elzártságot. A világ közelebb jött hozzájuk, de ők maguk is felkeresték a világot. Mindezek ellenére sokáig megőrizték a másutt már régmúltnak számító hagyományokat, társadalmi-művelődési viszonyokat.

A régi, patriarchális szervezetű, vagyonközösségű, önellátó nagycsaládi életforma a maga gyötrelmeivel és ritka örömeivel a XX. század elejéig tartotta magát, akkor kezdődött meg „az osztozás", mert már nem felelt meg a változott gazdasági körülményeknek, az egyén érdekeinek, noha a „zadruga" a régi világban társadalmi, gazdasági védelmet nyújtott tagjainak. Igen hasznos és sikeres túlélési megoldás volt. Most azonban a gazdasági érdek erősebbnek bizonyult a családi-vérségi köteléknél.

A változások az étkezésben is megnyilvánultak. Az idősek generációja a régi ételekre emlékezve mindig csak a „babcsát", a „sírő babcsát", a káposztából készített ételeket emlegette. Nem csoda, ezek az ételek kiadósak és laktatók votlak. A „pérából", a krumpliból készített ételek is kedveltek voltak, gyorsan készültek és jól lehetett velük lakni. Kalács nem sokféle akadt. Parasztpogácsa, bodag, rétes, nyújtogatott pogácsa, zsíros göngöje szerepelt régen a terítéken. Az édesszájúaknak „aszu szivika", aszalt szilva, sonkolyos méz szolgált csemegéül. Mivel az asszonyok a szomszédos községnél messzebb nem jutottak el, nem is volt módjuk újat tanulni. De a változott körülmények azonban az étkezésben is változást, minőségi gazdagodást hoztak.

E falvak református falvak, az első reformált egyházak közé tartoznak. Az első nagy református prédikátorok Baranyából látogattak el hozzájuk megtéríteni őket. 1531-1549 táján Sztárai Mihály, Szentantali Gergely „tudós tanítók szolgálatjok által reformáltattak". E falvak egyházas falvak lettek, templomuk, igaz csak paticsból készítve, de volt. A XVIII. század folyamán kőből építettek váltották fel.

A lelkészek között sok a debreceni collégyomban tanult. Először rektorkodtak az egyházi iskolában, később lelkészként ott is maradtak. Csak néhány szlavóniai születésű akadt köztük, de több volt „aki csak úgy rendelődött ide". A nagy átlag Baranyából érkezett.

A hívek nem voltak vakbuzgók, de igyekeztek megtartani az egyházi törvényeket, szabályokat, erkölcsi követelményeket. A kisebb-nagyobb vétkeket, bűnöket az egyházi presbiteri jegyzőkönyvek szerint különféle megszégyenítéssel „igazították". A nagycsaládban a korlátlan hatalmú gazda vezérli lelki gyarapodásra családja tagjait, szigorúan megtartatta a vallási követelményeket, nagy ünnepeken a hagyományos szokásokat, Ő vezette háza népét vasárnap és ünnep reggelén a templomba. Ő mondta az imát étkezés előtt és után. A vallásos gazda esténként

dolguk végeztével zsoltárok éneklésével tartotta össze a nagycsaládot. Később pedig kinek-kinek a lelkiismerete szabta meg a valláshoz való viszonyát.

A templom, a közösségi alkalmak (lakodalom, temetés stb.) voltak az ünnepi öltözékek bemutató helyei. Ilyenkor kerültek elő a kócsagból a fehér gyolcs kebelek, melyek a XIX. században váltak színessé, díszessé, gazdaggá, valamint a „tíkörös köcék", a szűcsöknél vásárolt „kicsis köcék", ujjatlan bőrmellények, a kacabajkók, azaz feketeposztó, bársony, gyönggyel díszített kabátok vagy a maguk szőtte vászonból készült „kankók", kabátok. A kócsagból kerültek elő a férfiviselet darabjai, a csárdás gatya, a vizesen bevert, beráncolt ráncos gatya, a rögyös – ráncba szedett elejű ing, a rózsás selyemből varrott ujjatlan mellény, később pitykés fekete posztó mellény, a fehérdaróc szűr, mely félcombig ért, bevarrott az ujja apróságok tárolására, az eleje díszes piros, zöld szattyánbőr rátét ékesíti.

Az eredetileg maguk szőtte fehér kendervászonból készített viselet a XIX. században „virágzott ki" a gazdasági fellendülés, a parasztság vásárlóerejének megnövekedése következtében. A nők olyanok lettek mint egy-egy szép színes virágszál. Mint mondtuk régen a szomszédos horvátok módjára Hoblik Márton szerint is „öltözete az idevaló köznépnek vászon gatya, űmög, bocskor, zseb pótló nagykarimájú kalap, posztó mellező, térdig érő fehér szűr, zsírral kent vállig érő hosszú haj." Az ünneplő öltözetet kb. 1920-ig hordták, később csak az öregek ünneplője lett. A díszes, kényes viseletet kiszorították a praktikusabb anyagok és szabások. Esetleg csak a „halotti öltözet, a haló szer"-ként kendőbe kötött és eltett viselet lapult a láda mélyén vagy a szekrényben. Régen, éppen úgy mint a szomszédos horvát asszonyok, ők is fehérben gyászoltak. Volt egy idő, a 60-as, 70-es években, mikor a kebeleket, a szép viseletet bedobálták temetéskor a sírgödörbe, hogy vigye magával a halott. Napjainkig nem is maradt sok teljes viselet. A menekűléskor meg éppen kisebb gondjuk is nagyobb volt annál, hogy a viseletet mentsék, mikor éppen ebédtől kelve vették kezükbe a vándorbotot.

A szlavóniai magyar nép erősen hagyományőrző volt. A *szellemi néprajzi* hagyaték is, felbecsülhetetlen értékű tudás forrása. Rétegeiben fontos bizonyítékokat találunk az ember viszonyulásáról a társadalmi valósághoz, környezetéhez, az anyagi és szellemi világ dolgaihoz. Az ő csodálatos nyelvükön esett szó a bűbájosokról, gonoszokról, a forgószélben dobogó szépasszonyról, a kutya képében éjfélkor kísértő gonosz lelkekről, boszorkányokról. A szentlászlói, a közösségtől is számon tartott „tudós asszony", Figura szüle árulta el a nekem a rontás, a gyógyítás tudományát, ő avatott be „a tudományba" 1950 táján. Tőle hallottam a rontásról, az igézésről, a mágikus erejű ráolvasásokról, különfél tilalmakról, babonákról, hiedelmekről, építőáldozatról, a jeles napi szokásokról, gazdaregulákról, s mondta ezeket olyan meggyőző erővel, hogy éjféltáji hazatérésemkor magam is hallani, látni véltem a gonosz boszorkányt, a kietlen, kihalt falusi utcán utánam loholó kutya képében az ördögöt. Szedtem is a lábam.

Kórógyon, Szentlászlón, Harasztiban kendőzetlenül meséltek az öregek a népi hiedelemvilág emlékeiről, a felgyűjtött gazdag anyagot a *Szlavóniai-Kórógyi-szótár* három kötetében adtam közre a szócikkek Nr. néprajzi megjegyzések alatt.

Itt igyekeztem megmenteni a feledéstől a hallottakat. A kritika szerint így a szótár szétfeszítette a nyelvészeti cél szabta kereteket, s vált a szlavóniai magyarság néprajzi lexikonává.

Az emberi élet fordulóihoz fűződő szokásokról mindig szívesen vallottak adatszolgáltatóim, én magam is több alkalommal részt vettem bennük. A legteljesebb lakodalomleírás pl. Kórógyról származik. A XX. század 70-es, 80-as éveiben is még a régi modell szerint jártak el 3 napig tartó lakodalmat szervezve. A harmadik napon falujárással, amikor is a már hazatért lakodalmasokat zeneszó melett táncolva felkereseik a még lakodalmazók. A vendégeket az udvarra kitett asztalon tálalt vágott, sózott retekkel, borral, aludtejjel várják. Játékok, egymás ugratása, mókázás, néha durva tréfák is emelik a hangulatot. A falujárók keze ragadós, rendszerint mindent elloptak, ami a kezük ügyébe akadt, a tyúkokat pedig lelövöldözték.

Az élet számos más területén is, a lakodalom, az eljegyzés megülésében is a 80-as években egészen 1991-ben a bekövetkezett exodusig változás, egyszerűsödés tapasztalható. Egyes elemek eltűnnek, kiesnek, esetleg újabbak jelentkeznek. Hol volt az utóbbi években már a vasárnap délutáni templom előtti tánc, a kalalálázás, a derenkázás, a sokféle játék vagy a csendes beszélgetés vasárnap délután a ház előtti kispadon?

A betegség, a halál, a temetés az öregek állandó témája. Az apócsák, nanók szerint a betegség csakis rontásból származhat. Tűvel, belefűzött piros cérnával vagy a tű hegyére szúrt pattogatott kukoricával úgy meg lehet rontani valakit, hogy sebek lepik el a testét. A bekövetkező halál jeleit ismerők felkészülhetnek az egyhamar megjelenő kaszás fogadására. A halál pillanatában borzongató dolgok történnek: az elszabaduló lélek fekete madár képében végigsuhan a szobán, elfújja a lámpást, megnyitja, becsukja az ajtót, csörög, csattog, a nyoszolya recseg, most bosszulja meg magát a lélek, ha életében, emberi mivoltában rosszul bántak vele. A halál beállta után csendben végzik a teendőket, hogy ne zavarják a halottat. Sót, paprikát tesznek az asztalra, gatyamadzagot kötnek az ajtó elé, seprűt támasztanak az ajtó mögé, a sarokba. A szereplők a közösség, a falu társadalma szabta modell szerint viselkednek. A vér- és műrokonok aktív szerepet játszanak (öltöztetés, ravatalkészítés, sírásás, fejfafaragás, tor készítés, a búcsúztatás megszervezése). A területi csoport (borbély, pap, kántor, a gyászoló gyülekezet) csak mellékes szerepet játszik illetve passzív. Ők figyelmeztetnek a modellre, ők a társadalmi kontroll megtestesítői.

A folklorisztika minden ága, illetve műfaji, tematikai csoportja megvolt a szlavóniai magyaroknál. A folklór líra csoportjában képviselteti magát a gyermekköltészet, a szerelmi líra, a panaszdalok, betyárdalok, a halotti líra darabjai. A folklór epika szép számú régi és új stílusú balladával, kevesebb népmesével – újabban inkább olvasott mese reprodukálásával – képviselteti magát. A kisepikai műfajok közül proverbiumok, találósok, csúfolók, káromkodások, anekdoták, viccek, erotikus mesék jelentkeztek. A népi írásbeliség a jeles napok színjátékszerű népszokásainak, a gazdareguláknak, a népi időjóslásnak lejegyzésével örökítette tovább a hagyományokat. Itt kell megemlítenünk a kórógyi regöséneket is. Egy

népi musicalnak nevezhető kísérletről sem kell elfeledkeznünk. Egy népi származású, Döme Izrael nevű szerző „Kórógy vára, hírös vára" című játékáról van szó. Egy népmesei alapötletből alkotott zenés-énekes játékról.

A népi tudás ismerete ezen a vidéken is generációs különbséget mutat. A fiatalabbak és az egészen fiatalok többnyire már csak hallomásból ismerték az egyre szegényedő hagyományt, vagy már úgy sem, mert nevetségesnek, a maradiság jelének vélték a régiséget, a hozzá való ragaszkodást. Mivel az 50-es években bekövetkezett nagy társadalmi, művelődési, gazdasági változások, az interetnikus kapcsolatok magukkal hozták a hagyományos, önellátó falusi életforma felbomlását, átváltozását, a népi kultúra is átalakult, funkciója is megváltozott, alkalmazkodott a változott körülmények között élő „fogyasztói"-hoz. A XX. század második felében megszűnt a tradálás, a hagyományozás szigorú modelljeinek, követelményeinek való engedelmesség. A közösség társadalmi ellenőrzése meggyengült, ennek következtében ízlésváltozással kellett számolni. Az egyéni fantázia érvényesülésének szabálylazító hatása is jelentkezett.

Valamikor az „antivilágban" sok és erős szál fűzte, kötötte a lakosokat falujukhoz, szülőföldjükhöz. Az elszakíthatatlannak vélt erős szálak egyszer csak mégis elszakadtak. A lakosok hontalanná, földönfutókká váltak. Nekiűzték őket a vakvilágnak. Eleinte együtt várták egy-egy menekülttáborban a hazatérést, de a történelem viharai szétszórták őket a nagyvilágban. Ha netalán egyszer megadatik a lehetőség, hogy hazamenjenek őseik halóporához, azok a közösségek már nagyon hiányosak lesznek, a sok szenvedést, megpróbáltatást kibírt idősebbek mellett a fiatalok már nem tartanak velük, ha megtalálták idegenben a helyüket. Vajon fognak-e emlékezni, és meddig apócsáik, nanóik, szülikéik szokásaira, a régi világot megidéző meséire?

Ezzel a „rövicke" megemlékezéssel állítsunk emléket Kórógy, Szentlászló, Haraszti népének. Ne kopjafa képében, hanem e rövid emlékezéssel adjuk meg nekik a tiszteletet.

Most pedig a szlavóniai gazda köszöntésével bocsátom útjukra az egybegyűlteket:

Már titöket elbocsátlak,
Mint szerelmes vendégimet.
Házatokra nagy bőséget!
Dícséretöm és jóvoltom
Forogjon ti szájatokban
Mindön koron és mindönütt!

Újvidék PENAVIN OLGA

TANULMÁNYOK

TÜZELŐBERENDEZÉSEK A TÖRTÉNETI FORRÁSOKBAN

Tanulmányunkban a különböző történeti forrásokban szereplő épületleírások, számadások, szabályzatok stb. azon részleteit vesszük vizsgálat alá, melyek valamilyen módon kapcsolódnak a tüzelőberendezések témaköréhez. Természetesen már az archívumokban őrzött, feltáratlan források arányai sem teszik lehetővé egy teljességre törekvő elemzés közreadását, nem beszélve egy tanulmány terjedelmi kötöttségeiről, melyek néhány tucat adatból csak néhány illusztratív példa bemutatását engedik meg. Ebből adódóan a leírásokhoz fűzött magyarázataink, illetve a levont következtetéseink mögött nagyobb forrásanyag húzódik meg, mint amit itt közölni tudunk. Néhány latin és német nyelvű adat kivételével elsősorban magyar nyelvű forrásokból válgattunk, ez egyben azt is jelenti, hogy néhány XVI. századi leírás mellett az anyag zömét XVII-XVIII. századi idézetek teszik ki. XIX. századi forrásokra csak akkor hivatkoztunk, ha az adott kérdésnek izgalmas néprajzi vonatkozásai ezt megkívánták. Ezzel már azt is jeleztük, hogy forrásaink közvetlenül nem néprajzi jellegűek, elsősorban a főúri, nemesi rétegek lakáskultúráját mutatják be (várak, udvarházak, kastélyok, kúriák világa), amely bizonyos vonatkozásaiban (egyszerűbb lakóházak, melléképületek) egészen közel áll a paraszti építkezésmódhoz.

Tanulmányunk elsődleges célja tehát nem a forrásközlés, hanem a különböző leírások rendszerekbe foglalása, értelmezése és magyarázata. Ez utóbbi célkitűzések természetesen magukban hordozzák a bizonytalan és szubjektív megítélés kockázatát, sőt egyes esetekben a korabeli és nem egyezményes kifejezések mai értelmezése lehetetlennek tűnik, találgatásra vagy tanácstalanságra kényszerítve olvasóját. Úgy gondoljuk, hogy az ilyen esetek szerepeltetése sem lehet céltalan, hiszen együttgondolkodásra, vitára késztet, és közelebb vihet a kérdés biztosabb megoldásához. Az említett nehézségekkel szemben a források jó része viszont olyan részletesen és érthetően írja le az adott tüzelőberendezést, hogy rekonstrukciójára rajzban is vállalkozhattunk. Természetesen ezek nem hiteles ábrázolásai az egykori tüzelőberendezésnek, csak szemléltetik, hogy elképzeléseink szerint hogyan nézhetett az ki. Ahol lehetett, ott hasonló kályhák, kályhacsempék és kandallók rajzaival próbáltuk meg bemutatni, hogy a konkrét leírás milyen típusú tüzelőberendezésre vonatkozhatott.

A gazdag kínálatból a kandallókra, a kívülfűtős cserépkályhákra, a belülfűtős csempés kandallókra, illetve az ezekből létrehozott kombinációkra vonatkozó adatokat dolgoztuk fel. Nem szerepelnek tehát jelen tanulmányunkban a sütőkemencékre, takaréktűzhelyekre, katlanokra, nyílt tűzhelyekre stb. vonatkozó

leírások. A forrásokból elsősorban a publikált anyagot használtuk fel, melyet alkalmanként még közöletlen levéltári anyaggal egészítettünk ki. Az egy adott témára vonatkozó adatokból a részletesebb leírásokat részesítettük előnyben, figyelembe véve a szűkszavú beszámolók földrajzi, történeti stb. vonatkozásait is. A szakirodalom részletesebb áttkintésére most nem vállalkozhatunk, munkánknak jelentős lökést adott a Szabó T. Attila szerkesztette *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* újabb köteteinek megjelenése, melyekben rendkívül értékes és gazdag forrásanyagra lelhettünk. Az általános feldolgozások terén Voit Pál és B. Nagy Margit munkáit tartottuk példaértékűnek.[1] Konkrétan a tüzelőberendezésekre irányuló és történeti forrásokat felhasználó munkákból Katona Imre, Benkő Elek és Vita Zsigmond munkáját szerettük volna folytatni.[2]

I. Kandallók (klasszikus kandallók)

A legrégibb ismert európai kandallók a XII. századból valók.[3] Magyarországon a visegrádi Salamon-torony kerek kürtőjű kandallói az 1250-es, 1260-as években készültek.[4] Ugyancsak XIII. századiak a völgyzáró fal tornyaiban található sarokra épített kandallómaradványok is.[5] Ebből a korból már latin nyelvű írásos feljegyzéssel is rendelkezünk. 1274-ben állította össze Boldog Margit élettörténetét Marcellus domonkos rendi szerzetes, aki Margit gyóntatója, a rend tartományfőnöke volt.[6] A legendárium egy története különösen fontos számunkra, mivel képletes leírást nyújt egy XIII. századi ház belsejéről:

Egy vak apa, aki besenyő származású volt és besenyő faluban lakott, a székesfehérvári királyi várban nagy fájdalmak közepette vesztette el szeme világát. Ez a vak ember is eljött sok más zarándokkal együtt, fia vezetésével az említett szűz sirjához, áhitatosan remélve, hogy visszanyeri látását. Csakhogy Isten titkos akaratából semmiféle jó nem történt vele a sirnál. Sírva, szomorúan, három- vagy négynapos út után tért haza. A házba érve leült a kémény mellett levő székére, ahogy ez régebben is szokása volt, és feleségét, fiait szólítva, igy sóhajtott: „Ó, boldogságos úrnőm, Margit, hányan érezték érdemeid által az Isten irgalmasságát! Én, csak én tértem vissza bűneim miatt ugyanolyan vakon, ahogy elmentem!" Ezután arra kérte feleségét, nyissa ki a széke melletti ablakot, hogy legalább a friss levegő enyhét élvezze. És mindjárt ezután, fiai és az egész ház jelenlétében a vak ember visszanyerte szeme világát. ...[7]

Az eredeti latin szövegben a szobai kémény leírásakor a *caminum caminate* kifejezést használta szerzője.[8] Ennek második tagja a középkori latin nyelvben *kemencével vagy kandallóval ellátott*

[1] Voit Pál 1993.; B. Nagy Margit 1970.

[2] Katona Imre én.; Benkő Elek 1984.; Vita Zsigmond 1980.

[3] Vaillant le Duc, Eugéne 1859. 194-199.; Szulovszky János 1992. 14-16.; Szulovszky János 1995. 16.

[4] Szőke Mátyás 1987.; Héjj Miklós 1966. 4.

[5] Buzás Gergely szíves közlése

[6] P. Bőle Kornél 1937. 13.; Korai Magyar Történeti Lexikon 1994. Budapest

[7] A magyar középkor irodalma. Magyar Remekírók 1984. 804-805. Budapest; A szöveget Ballér Piroska fordította.

[8] P. Bőle Kornél 1937. 33.

szobát jelent.[9] Első tagja viszont többértelmű: 1 *kemence, kandalló*, 2 *kémény*, 3 *kráter, tűzhányó* jelentésben is ismert.[10] A harmadik értelmezést eleve kizárhatjuk, az sem valószínű, hogy füstös szobáról van szó, ahol a *kemence* mellett üldögélnek, a közelben pedig ablak van.[11] Marad tehát a *kémény* vagy a *kandalló* lehetősége, melyeket azonban ebben a korban szét sem választhatunk, hiszen a tárgytörténet azt valószínűsíti, hogy a kémény és a kandalló együtt jelenik meg a XII-XIII. században, ezért van az, hogy több európai nyelvben is a két fogalmat azonos szóval jelölik (német, francia, olasz, latin).[12] Az idők folyamán azonban nyelvünkben a két fogalom szétvált, és ma már a „kémény" említésekor nem gondolunk a kandallóra. Véleményünk szerint tehát a legendában említett vak férfi széke a kandalló mellett állt, ez volt kedves tartózkodási helye. Egy ilyen kandallós szoba éppen a margitszigeti domonkos kolostor feltárásakor került napvilágra a nyugati kolostorkert XIII. századi vendégházában.[13]

A XVI-XVIII. századi forrásokban már jóval ritkábban fordul elő, hogy a „kandallót" kéményként említik. A fogarasi vár 1656. évi leltárában például ezt olvashatjuk: *Ezen boltozatban vagion egy Téglából rakot tüzelleő Kémény, allia rosz*;[14] *Ugyanitt, a drabantház leírásában ez áll:... az Ebedleő palotában levő Kemenczének szája eleőtt 2 Keő lábra csinált Tüzeleő Keő Kémény allia, melyik faragott lapos tüzheli kövei vadnak.*[15] Ez utóbbi szövegben egyértelműen, az előzőben csak sejthetően egy olyan kémény szerepel, amelynek tűzhelyéről a szomszédos helyiség kívülfűtős kályháit fűtik, feltételezhető azonban, hogy ez a tűzhely alkalmasint melegedőhelyként is szolgál. Mindenesetre csak a fentiekhez hasonló, nem tisztán kandallós tüzelőberendezéseknél fordul elő, hogy a leírásban kéménynek nevezik.

Az egyszerűbb, kürtővel is ellátott melegedőhelyek megnevezésére leggyakrabban a *tüzelő hely, szenelő hely* kifejezéseket találjuk. *Az kapu Köze Kő boltos... Vagyon itt edgy Tüzelő hely pártázatos, Kő Kéményes.* (Szentmiklós, Bereg m.), kastély leltára 1673-bó).[16] Szintén egy kapu közötti melegedőhelyet rögzít a füzérei vár 1665-ből származó leltára: *...vagyon Tüzelő hely edgy, kő kéményes.*[17] Ugyanezen várban: *Az kápolna felé, vagyon az kápolna előt edgy Puszta palota...Szenelő hely benne kő kéményével edgyütt.*[18] Forrásainkban arra is találunk utalást, hogy ezeket a melegedőket nem a legmagasabb igények szerint alakították ki: *Kapu félen... Drabanthnak való...Keő Kéményes Tüzeleő helljeczke.* (Fogaras, Fogaras m., vár leltára 1656-ból)[19]. Nagyon ritkán, de az is előfordul, hogy reprezentatívabb környezetben található kandallót is '„tüzelőnek" nevezik: *...egy kis tüzelő, felette egy rendes Aranyás kép is...* (Diószeg, Bihar m., kastély leltára 1704-ből)[20].

A legtöbb forrásban azonban a „kemence" kifejezést használják a kandallók leírására. Ezen Arányi Lajos is meglepődik, mikor a vajdahunyadi vár 1681-es leltárában az egyetlen nyugat-európai típusú gótikus kandallót is „kemencének" nevezi az összeíró.[21] Ebben a korban többféle kemence is létezett, ezért legtöbbször valamilyen jelzővel vagy magyarázattal teszik érthetővé, hogy milyen kemencéről is van szó. Például a már említett vajdahunyadi vár 1681-ben felvett inventáriumában ez

[9] Glossarium mediae infimae latinitatis regni Hungariae. 1901. 93. Budapest; A magyarországi középkori latinság szótára 1991. II. köt. 23. Budapest

[10] Lásd előző jegyzetpontot!

[11] Ebben a korbban a kívülfűtős kemence még nem létezhetett, ezért csak belülfűtős kemence jöhet szóba, ennek velejárója pedig a füstös szoba.

[12] Szulovszky János 1992. 15.; Szlovszky János 1995. 15-16.

[13] Feuerné Tóth Rózsa 1971. 247.; Lux Géza 1938. 205.

[14] U. et C. l. f. 196.

[15] U. et C. l. f. 199.

[16] U. et C. 5. f. 143.

[17] Feld István–Cabello, Juan 1980. 128.

[18] Feld István–Cabello, Juan 1980. 130.

[19] U. et C. 1.f. 186.

[20] U. et C. 5.f. 28.

[21] Arányi Lajos 1867. 57.; idézi még: Kósa László 1970. 91.; Voit Pál 1993. 69. 47.á. fényképét közli

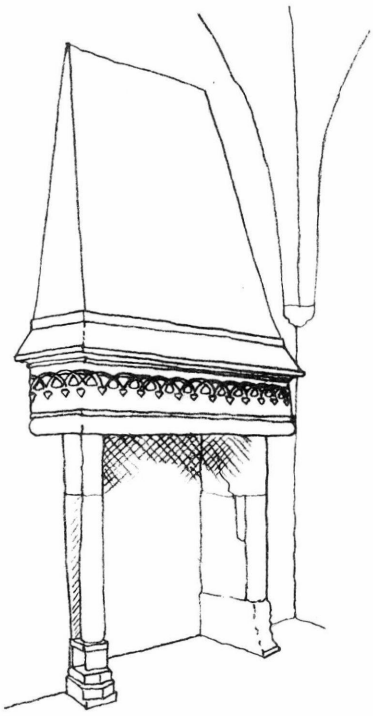

1. ábra: Gótikus kandalló a vajdahunyadi várból (Voit Pál 1993. 69. 47. á. után)

olvasható*: A' Kapu közi keő boltos; Tüzelő helyhez valo Kő Kemencze Nro 1.*[22] Kicsit többet mond a fogarasi vár 1656-os leltára: *Cejtház végében való ház... benne egy tüzelő Kemencze, Kinek az elejin faragoth keö.*[23] Egészen jól elképzelhető az a kandalló, melyet a borbereki (Alsó-Fehér m.) kúria ebédlőpalotájában látott az összeíró 1694-es leltározásakor: *Vannak itt a'Kemenczé(ne)k, faragott kőből való két lábai, rajtok fellyűl lévő hosszú faragott kővel egjgjűtt.*[24]

Leggyakrabban azonban „olasz kemence" néven említik a rangosabb megjelenésű, jól megépített, rendszerint kőből készített kandallókat. A sárospataki vár 1613-ban felvett leltárában a *Toronyban való kis szenes ház*-ban említenek *olasz kemencét.*[25] Később, 1701-ben Lorántffy Zsuzsanna lakó- és hálószobájában jegyez fel „olasz kemencét" a leltározó.[26] A munkácsi vár 1634-es leltárában a *Geöngh füzeo ház*ban és az *Ebedleo ház*ban van *olasz kemencze.*[27] A Dévai-kúria 1756-os irataiban olvasható: *Strása Házba...melegitt egy falban rakott olasz kemencze.*[28] Egy taplocai (Csík m.) épület 1757-es leltárából az alábbiakat emelhetjük ki: *ă...félső házból vagyon ă...Kő boltba szolgáló ajtó...Uj jó Kő Bólt valami harmad fel őll hosszuságu, és kett őll szellyességű Olasz keméntzevel s Fűtőjével edgyütt.*[29] A fenti adatban figyelemre méltó, hogy a kandallóhoz fűtő is csatlakozik. Ilyen kombinációt csak a „belülfűtős kályhás kemencéknél" (cserepeseknél) szoktak alkalmazni (ezekről a későbbiekben még részletesen szólunk), de az ilyen tüzelőberendezések említésénél mindig megjegyzik, ha felülete csempékkel borított. Egyébként, ha nem is gyakran, de készítették a klasszikus kandallókat is csempeborítással. Bethlen Miklós tordai házában például 1697-ben egy zöld mázas csempékből rakott olasz kemencét talált az összeíró.[30] A barokk paloták kandallóit is díszítették csempeborítással. A Grassalkovichok gyöngyösi residencionális házában az emeleti díszterem mellett volt egy *Olaz kemenczés szoba, mely razéttal, aranyos laisznyákkal vagyon spatírozva, s melyben feir edénybül olaz kemencze, mely előtt drót rasét firhanggal, fujó, vasfogó, horogvas, vasmacska, 2 db vaslapát és fának való láda.*[31] A család kompolti kastélyában is hasonló kandalló állt: *olaz kemencze feir edénybül, melyben találtatik 2 db vasmacska rézgombokkal, rézmarkolattal, görbevas, vaslapát, fogó, pléhbül hamut és szemetet szedő lapátocska.*[32]

Az „olasz kemence" kifejezés valószínűleg onnan ered, hogy az igényesebb kialakítású kandallókat olasz kőfaragó mesterek készítették. Az olasz mesterek szerepe a kőfaragásban közismert, de

[22] EMSzT VII. 321.
[23] U. et C. 1.f. 190.
[24] EMSzT VI. 342.
[25] Détshy Mihály 1989. 77.
[26] Détshy Mihály 1996. 119.
[27] U. et C. 2.f. 446.
[28] EMSzT VI. 343.
[29] EMSzT VI. 343.
[30] B. Nagy Margit 1970. 143.
[31] B. Gál Edit 1993. 21.
[32] B. Gál Edit 1993. 21.

kevésbé tudott, hogy a kéményépítésben és a kéményseprésben is fontos szerepet játszottak.[33] Az „olasz kemence" tehát kezdetben kőből készült kandallót jelentett, később a kifejezés tartalma bővült, és a csempézett, sőt a vasból készült kandallóféléket is illették ilyen vagy ehhez hasonló névvel: *Olaszos, Fűttő allya, mellynek felső részén uraság czimerei vadnak épségb(en) több figurakkal edgyütt két végin Lévő vas pléhből kő Lábakon álló tűzelő vas kemencze* (Déva, 1758).[34] Nem érthetünk egyet tehát B. Nagy Margittal, aki az „olasz kemence" kifejezés mögött a kályhadivatban fellépő reneszánsz hatást véli tükröződni.[35]

Néha felbukkan a forrásokban az „olasz kémény" kifejezés is. A fogarasi vár 1632-ben felvett leltárában olvasható hogy *Az Német konihának...Egj olasz formán czinált eőregh kémény No 1.*[36] Itt nem valószínű, hogy kandallóról van szó, inkább egy nagyméretű konyhai kéményre kell gondolnunk. Szerepel az „olasz kémény" említése a pápai Esterházy-kastély irataiban is.[37] Itt elképzelhető, hogy olyan kandallónak álcázott kéményeket neveznek így, melyeknek szájnyílásán át lehetett a szobai kívülfűtős kályhákat fűteni. Sajnos a kérdés egyértelműen ma már nem dönthető el.

Felmerül a kérdés, hogy a különböző várak, kastélyok, udvarházak leltáraiban milyen arányban szerepelnek a kandallók más tüzelőberendezésekhez viszonyítva? B. Nagy Margit megállapításai helytállóak ezen a téren, a kandallók nem terjedtek el széles körben, ennek nyilvánvalóan éghajlati okai is vannak.[38] Az igényesen megépített kandallók a rangosabb helyiségekben találhatók, míg az egyszerűbb változatok az őrhelyek melegedőiként szolgálnak. A kiszolgáló épületek szobáiban, ahol laknak is, nem találunk kandallót.

II. Kívülfűtős cserépkályhák

A mai nyelvünkben kályhaként nevezett fűtőberendezést forrásaink csak „kemence"-ként említik. A „kemence" kifejezés elé illesztett jelző segít eligazodni, hogy milyen kemencével is van dolgunk. Leggyakrabban a „kályhás kemence" elnevezés szerepel, ez tudatja velünk, hogy az adott tüzelőberendezés kályhacsempékkel van borítva. Ha a leírásból az is kiderül, hogy a „kályhás kemence" *kívülfűtős*, akkor biztosak lehetünk abban, hogy a forrásban cserépkályhát említenek. Például 1633-ból való egy fogarasi adat, hol az udvarló palotában *van egi parazt kahlias kemencze kül fwttö.*[39] Ugyanitt van *Egi küfüttö mazas kemencze No 1.*[40] Egy 1629-es szentdemeteri (Udvarhely m.) leltárban *Egj zep kúúl futteo mazas kemencze* szerepel.[41] A vajdahunyadi vár 1681-es *leltárában Kuvul fűtő, Sarga mázos, Lapos kályhas kemenczeje Nro 1* olvasható.[42] 1747-ben kelt az a leltár, melyben a kályha: *kivűl fűjtő zőld mázu Nagj kementze faragott kő lábakon s'tűzhelyen áll* (Borsa, Kolozs m.).[43] S még egy 1747-ből származó aranykúti

[33] B. Nagy Margit 1970. 150.; Szulovszky János 1992. 15.; Szulovszky János 1995. 16.; Hála József 1995. 189-190.

[34] EMSzT IV. 478.

[35] B. Nagy Margit 1970. 99.

[36] U. et C. 1.f. 174.

[37] Mithay Sándor 1986. 404.; Az adat 1746-ból való!

[38] B. Nagy Margit 1970. 98.

[39] EMSzT VI. 1147.

[40] EMSzT VI. 1147.

[41] EMSzT VI. 1147.

[42] EMSzT VI. 1147.

[43] EMSzT VI. 1147.

(Kolozs m.) adat, melyben a palotának *Zőld mazos kül fujto csipkés kemenczeje volt.*[44]

Előfordul a forrásokban a *kályhakemence* elnevezés is. Ezzel kapcsolatban a legtöbbször nem állapítható meg, hogy belülfűtős vagy kívülfűtős tüzelőberendezést takar-e. Főleg Erdélyben bizonytalan a kifejezés jelentése, de az alföldi adatok mögött nagy valószínűséggel kívülfűtős kályhát kell értenünk. Egy 1831-ből származó kecskeméti leírás szerint: *A második Szobában vagyon kájha kementze a kemence körül pad.*[45] A Pes-Pilis-Solt vármegye 1812. évi limitációja a fazekasoknak és korsósoknak megszabja, hogy egy *Száz tíz darabból álló közönséges Kályha Kementze, a' fel állitással együtt...12 Fl.*[46]

a cserépkályha tűzhelye

Forrásaink gazdag anyagot kínálnak a cserépkályhák lábazati részének a bemutatásában. A részletesebb leírások szinte mindig említik, hogy a kályha *alja* vagy *tűzhelye* (ritkán *fundamentuma*) milyen szerkezettel vagy milyen anyagból készült. Ha a kályha *láb*akon áll, akkor a lábakon fekvő kőlap neve a *tűzhely*. Egy 1635-ből származó ajánlat minden bizonnyal egy kőfaragótól származik: *A mi garadicsokat kéményt, tüzhelyt és kemence lábakat illeti, jó lelkiismerettel megalkuszunk.*[47]

A rangosabb helyiségek cserépkályhái általában faragott kő lábakon és faragott kő tűzhelyen állnak: *Ebedlo Ház...vagyon ezen házban paraszt veres kályhákból faragott ko labokra kémény allyából be-futo hasonlo csipkés kemencze* (Mezőbodon, Maros-Torda m., 1692).[48] A tűzhelyre utal egy 1732-es kolozsvári leírás: *Faragott kobol állo tüz helljen rakott zold mázos gombos es csipkés kemenczéje.*[49] Változatos képet kapunk, ha a lábak számát nézzük. A legkedvesebb két láb, melyen egy kályha áll, de ismerünk három., négy-, hat-, hét-, kilenc és tízlábú kályhákat is. 1656-ban a fogarasi vár 3. palotájában *egi Eöregh kül fütteő mázas Kemencze, az allia faragott Keőből rakott, két faragott Keő lábakon áll.*[50] Ugyanitt a 4. palotában már *Egy Eöregh magos zeöld Mázas Kivülfütteő Kemencze, az allia faragott Keőből rakott, négi faragott keő lában álló* kályhát látott az összeíró.[51] Még mindig a fogarasi várban, de már az ebédlő palotában a kályha hat lábon állt: *egy Magos, Tarkas, Mázas, kivül fütteő Kemencze, jó; allia faragott Keőből rakott, 6 faragott Keő lában áll.*[52] Ugyanitt az öreg palotában *vagyon tiz faragott Keő labakon álló, Eöregh zöld mázas Kálihás, kivül fütteö Kemencze, Kinek allia belől felől Téglával rakott, kivül feleöl Pedigh faragot Keöből veres festékes, ép, jó.*[53] Ez utóbbi kályha egészen nagy lehetett (erre utal az „öreg" kifejezés is), hiszen tűzhelyét hátul téglából falazott padka tartotta, elöl pedig tíz kőláb támasztotta alá. Figyelemre méltó adat, hogy a lábazat kőrészeit vörös színűre festették.[54]

Jóval ritkábbak voltak az olyan kályhák, melyek alját kőből boltozott tűzhely alkotta. A regéci (Abaúj m.) vár 1678-as inventáriumában írtak le egy ilyen cserépkályhát: *Kys keő Bolt...Kemenczéje zőld hályhás...az alya keő boltos, kivül fütő...*[55] Maga a boltozatos, vagy a korabeli szóhasználat szerint pogonyos tűzhely nem volt ritka, csak a boltozat anyagára legtöbbször nem találunk utalást.

[44] EMSzT VI. 167.
[45] Sz. Kőrösi Ilona 1984. 115.
[46] Bárth János 1987. 181.
[47] OSzT 470.
[48] EMSzT II. 167.
[49] EMSzT II. 167.
[50] U. et C. 1.f. 207.
[51] U. et C. 1.f. 207.
[52] U. et C. 1.f. 207.
[53] U. et C. 1.f. 213.; Szövegét több írásmódbeli eltéréssel közli: EMSzT VI. 64.
[54] A vörös földfesték használatát a "kályhacsempék" c. fejezetben a "vörös kályha" alcím alatt részletesen tárgyaljuk.
[55] U. et C. 4.f. 211.

Ennek oka nyilván abban keresendő, hogy ezeket a lábazatokat bevakolták, ezért a leltározó nem láthatta, hogy milyen anyagból falazták. *Zöldmázas kivwllfüteö kemenczéje bolthajtásos twzhely alljával*, olvasható a komániai (Fogaras m.) kúria 1648-as leírásában.[56] Ugyanitt egy „középház"-nak nevezett helyiségben: *egy zeöld fwst aytó... azon belöll az kemencze fwtő kamoráczka, szépp tarkán, verágos sárga mázos kevwl fwteő kemenczével, pogoniozatos lábakon álló.*A bükösi (Alsó-Fehér m.) kúria 1655-ben felvett leltárában egy olyan kályha leírása olvasható, melynek tűzhelyét téglából rakott hármas boltozat tartja: *Uy kőházak feleől való házban... kemencze, melynek parasztos veresses kályhai...az kemenczenek twz helye teglabol rakot Harom pogonozásra*[57]. Ha már a tégla használatánál tartunk, meg kell említenünk az olyan kályhákat is, melyek tűzhelye téglalábakon feküdt: *Teglabul csinalt labako(n) allo, bomladozott kivűl fütő, zóld mazos kályhás kemenczeje no.1.* (Uzdiszentpéter, Kolozs m., 1679). Hasonló kályhát írtak le a ludasi udvarház 1754-es leltározásakor is: *a Ház szegeletiben vagyon egy Téglából lábokra rakott veres paraszt Kályhából valo kivül fütő tüzelő Kemencze.*[58] Természetesen az egyszerűen falazott lábazatú, boltozat és lábak nélküli cserépkályhák is gyakoriak voltak. Egy 1656-os inventáriumban található az alábbi adat: *teghlabol rakot kemencze allya kalyha nelkül puszta, reghi, rosz, renovatiot kiván.*[59] A téglából falazott tűzhelyek általában az egyszerűbb kályhákhoz tartoztak, bár az ellenkezőjére is találhatunk példát: *Egy Uy kereszteni csinálta Zeöld Mázas Küvül fütteő Eöregh Kemencze, az elejt egy kis helljen megh foldozták, az allia Téglával rakot*, jó (Fogaras, vár 1656-os leltára).[60]

a kályha külalakja

Míg a cserépkályhák lábazatáról vagy tűzhelyéről szinte mindig megemlékeznek a források, addig a kályha felső részéről már jóval szűkszavúbb beszámolókat olvashatunk. Ezekben rendszerint szó esik arról, hogy a kályhát milyen csempékből építették (mázas, mázatlan, tarkamázas stb.), gyakran azt is megemlítik, hogy a tetejét milyen pártázat ékesíti, de néhány alkatrészről (például lábazati párkány, középső párkány stb.) Ritkán olvashatunk. Az alábbiakban megpróbáljuk a kályhák külalakját leíró forrásokat csoportosítani, és bizonyos jellegzetességeket ezen keresztül megvilágítani.

Már a fogarasi vár tíz kőlábon álló kályhájának bemutatásakor utaltunk rá, hogy a kályha nagyméretű lehetett.[61] Más leírások is utalnak valamilyen módon a kályhák méretére: *kő lábakon álló, zöld mázú kályhás padlásig érő; felyül csipkés és egész készületü kemence, kályhás kemence, paraszt kemence* (gyalui vár 1727. évi leltára).[62] Gyakran voltak ezek a kályhák a nagyobb termekben, mint például 1692-ben Nagybún, ahol az ebédlőpalotában állt egy magas kályha: *egj bokályos tarka mazu egész készülettel valo küll fötö uy Kemenze magoss.*[63] A mindkét idézetben szereplő „egész készületű" kifejezés valószínűleg 'teljes', 'hiánytalan' jelentéssel szerepel, és arra utal, hogy a kályha minden tartozékával együtt hiánytalan. Ismerünk olyan leírást is, ahol a kályha magasságát is megadja az összeíró. A szilágysomlyói (Szilágy m.) Bánffy-ház nagyobbik szobájában *öt rend* lapos, virágos és mázatlan csempékből készült a kályha, teteje csipkés volt.[64] Az „öt rend" kifejezés itt azt jelenti, hogy a kályha öt sor magas volt. Ez a magasság megfelel néhány épségben megmaradt XVII. századi kályha magasságának, gondolunk itt, például a besztercebányai és liptónádasdi kályha méreteire.[65]

A kályhák köpenye általában egyfajta csempéből készült, a de több adatunk is van arra, hogy az összeírók azt észlelték, hogy a kályha többféle csempéből állt. Vajdahunyadon 1681-ben az egyik molnárház szobájában volt egy *elegyes kályhás kemence*.[66] 1686-ban egy tokaji kúriában a követke-

[56] U. et C. 1.f. 354.
[57] U. et C. 3.f. 44-45.
[58] B. Nagy Margit 1970. 144.
[59] EMSzT VI. 344.
[60] U. et C. 1.f. 199.
[61] lásd az 53. jegyzetpontot!
[62] Kósa László 1970. 91.
[63] B. Nagy Margit 1970. 152.
[64] B. Nagy Margit 1970. 140.
[65] Az első kályha az Iparművészeti Múzeum, másik a Nemzeti Múzeum kiállításában látható.
[66] B. Nagy Margit 1970. 148.

zőket jegyezték fel: *feir haz...kemenczéje egiveleges zöld és más fele, mázos kalihakbul rakatott, kivül fütő.*[67] Egy 1720-ból származó leltár szerint *Azon háznak kementzéje romladozot fejér és veres kájhákbol állo.*[68] A források egy részéből egyértelműen megállapítható, hogy az „elegyes" külső és utólagos javítások eredménye: *Tomori Bástia felső házra...vagyon egy kivülfüttő, Paraszt Kálihákkal foldozott zöld mázas Kálihás Kemencze* (Fogaras, vár 1656-os inventáriuma).[69] Más adatok arról árulkodnak, hogy már a kályha építésekor keverték az új csempéket a bontott, de még jó állapotú régiekkel: (1681) *Ezen házban vagyon az ajtó megett egy kívül füttő fényes kályhákbul álló kemence, melynek kályhájának edgyik részét az számtartó házbul hordották fel.*[70] Ezekre a jelenségekre már Benkő Elek is felhívta a figyelmet, egy konkrét néprajzi példával mutatva be a másodlagos felhasználás gyakorlatát.[71] Saját tapasztalatból is számtalan ilyen esetre hivatkozhatnánk, de mindezek ellenére nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy egyes kályháknál tudatosan variálták a különböző színű csempéket. Elsősorban a mázatlan fehér és vörös csempék használatánál gyanítható, hogy szándékosan törekedtek az elütő színek művészi hatásának kiaknázására. Különböző színű mázas csempékből már a középkorban is építettek kályhákat.[72]

Gyakran találunk – sajnos csak rövid – utalásokat a cserépkályhák oromzatának díszítésére. Ez rendszerint egy pártázat, melyet a források csak „csipke"-ként emlegetnek. Az eddigi idézett példák mellé álljon itt egy adat 1697-ből: *Egj kő lábakon álló Zöld mázu csipkés kemencze* (Borberek, Alsó-Fehér m.).[73] Ha egy leírás nem említi a kályha pártázatát, nem lehetünk biztosak abban, hogy nem is volt neki. Az alábbi példa kapcsán sejteni lehet, hogy csak azért jegyzik meg, mert hiányos: *Vagyon ezen hazban egi eöregh zeöld mázas kaihas ep kemencze, kett csipke hejaval* (Fogaras, 1656).[74] Ritka az olyan részletes beszámoló, mint amilyet 1686-ban az Udvarhely megyei Szenterzsébeten vetettek papírra a kastély ebédlőpalotájában: *Egj tisztességes, sárga és zöldes mázu, koczkassan nyomtatott kalyhas kemencze, melynek az tűzhellye kő lábakon áll, az teteje erkelyes vagi rostélyos és csipkés kalyhákbol van csinálva.*[75] „Erkélyes"-nek minden bizonnyal a kályha ívesen kihajló, konzolosan előreugró párkányát nevezi a leíró. Az alatta lévő félkörívesen homorú párkány függőleges ballusztersorát – amely leginkább rácshoz hasonlít – „rostélyos"-nak írja le, míg a pártázat „csipkés kályhákból áll. Ilyen oromzatú kályhából többet is ismerünk, a főúri kályhák között nem lehetett ritka az ilyen megoldás, bizonyítja ezt az Iparművészeti Múzeum besztercebányai kályhája[76], a krasznahorkai vár kobaltkék mázas kályhája[77] és a sárospataki vár régészeti töredékekből rekonstruált kályhája.[78] Ezeken a kályhákon rendszerint kettős a pártázat, amelynek sarkait néha kályhagombok is díszítik, hasonlóan ahhoz a kályhához, melyet 1772-ben írtak le a Kolozs megyei Szászfenesen: *égy sima Zőld mázos kallyhákbol állo, alol fellyűl keskeny csipkés párkányos kementze találtatik, az melly fellyűl duplás csipkézéssel, és négy szegletin való Gombozásokkal készíttetett.*[79] Nem változtat mondandónk lényegén az, hogy a forrásból nem derül ki, hogy a kályhának milyen a fűtési iránya. Ugyanez mondható el a következő tüzelőberendezésről is: *nem régiben épült olosz fokos és mellete bokaly kalyhakbol rakott vas tábláju kis kementze faragott kö Lábokra és kö Párkányos fundamentomra epitve* (Marosszentkirály, Alsó-Fehér m., 1753).[80] A pártázat vagy csipke leírására itt kivételesen az „olasz fokos" kifejezés szerepel. Sajnos a vastábla helyét és szerepét nem tudjuk értelmezni.

[67] U. et C. 5.f. 187.
[68] EMSzT VI. 62.; Az adat Háromszékből való.
[69] U. et C. 1.f. 213.
[70] EMSzT VI. 62.
[71] Benkő Elek 1984. 10-11.
[72] Holl Imre 1958. 218. Anjou-kor; 231. Zsigmond-kor
[73] EMSzT II. 167.
[74] EMSzT VI. 64.
[75] Benkő Elek 1984. 26-27.
[76] Iparművészeti Múzeum állandó kiállítása
[77] Voit Pál 1993. 155. 144.á.
[78] Szebényi Judit 1990. 20-21. 8-10.á.
[79] EMSzT VI. 62.
[80] B. Nagy Margit 1970. 153.

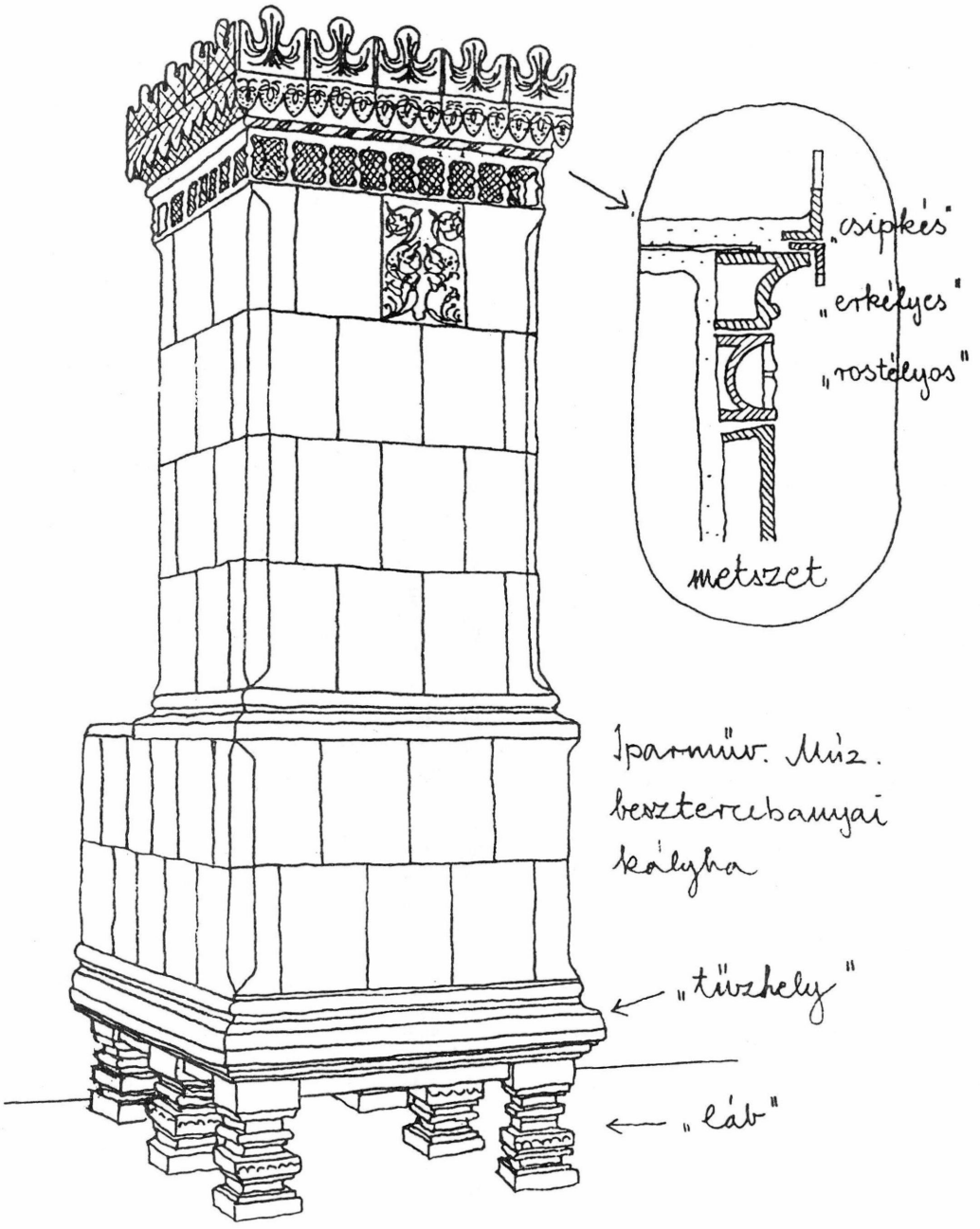

2. ábra: Az Iparművészeti Múzeum besztercebányai kályhája a források kifejezéseivel

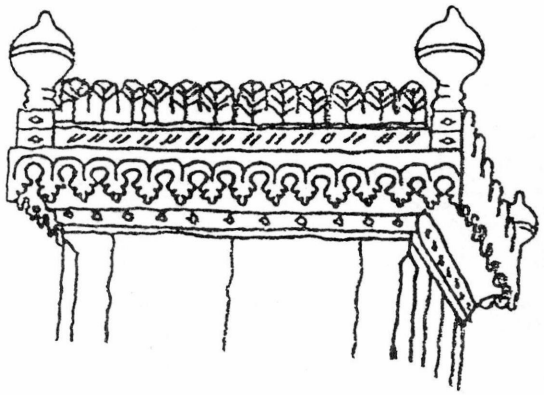

3. ábra: Gombos és csipkés kályhaorom a bajmóci várból.

Eddig a részletes leírásokkal próbáltuk bemutatni a kályhák külalakbeli gazdagságát, vannak azonban olyan szűkszavú beszámolók is, melyek néhány szóval intézik el ugyanezt. A sárospataki vár 1701-ben felvett leltárában az „aranyos palota" belsejében: *egy nagy úri kályhás kemence benne, kilenc kőlábakon állo.*[81] A pitvarról nyíló palotában: *egy nagy cifra kályhás kemence, hét kőlábakon álló.*[82]

Más forrásainkból is kiolvasható, de a fennmaradt kályhák és a régészeti leletek egyértelműen bizonyítják, hogy a kályhákon a reneszánsz stílus jegyei domináltak. A kései adatokból viszont már a barokk és klasszicista díszkályhák meglétére is következtethetünk. Barokk kályhát sejtet az Alsó-Fehér megyei Szpringben 1761-ben lejegyzett leltártöredék: *az Ajto nyilásán belóll a Jób kéz feloll valo szegeletben esztergában mettzett teke formáju három Lábakonallo fából való párkányu, tégla tuz helyénállo, fekete festéku kályhából rakott, kerek Tornyas Nemet kementzeju Haz.*[83] A szöveg alapján feltételezhetjük, hogy a kályhát német területről hozták, ahol a reneszánsznak nem volt olyan hosszan elhúzódó időszaka, mint nálunk, ezért is valószínű, hogy a bonyolult fekete kályha barokk stílusú lehetett. A múlt század elején viszont az „új módi" kályhák már a klasszicizmus szellemében készültek, hengeresek voltak, tetejüket gomb vagy váza ékesítette: *a' nappali ház...Vagyon benne égy fejér mázu kerek czilinder formáju párkányos ujj modi Czifraságu magos, kivűl fűtő kementze, fejér kerek gomb a tetején* (Doboka, 1810).[84]

kerek kályhák

A kályhák szögletes formájára szinte sohasem tesznek utalást forrásaink – valószínűleg azért, mert ez volt a természetes -, ezzel szemben a kerek kályha megjegyzésre érdemes jelenségnek számított. *Az bokályos házban lévő kerekded kemencét elbontassa, s ujobban megcsináltassa,* utasítja 1650-ben sárospataki várnagyát Lórántffy Zsuzsanna.[85] A parnói (Zemplén m.) kastély 1670-ben felvett leltára szerint a *Kis palota mellet Való bástyában...egy kerekded tarka kemencze* állt.[86] Egy 1836-ban feljegyzett háromszéki vallomás szerint: *Vállaltam fel, hogy készítek Három kerek kementzét... és három szegletes kementzét, – mellyek közül edgyet tiszta fejér, a mást...setét Zöld mázzal... a szegletes kementzéknek két-két vas ajtojok legyenek.*[87]

a kályhák tetejének lezárása

Az eddigi adataink elsősorban a cserépkályhák külalakjára vonatkoztak, vannak azonban olyan adataink is, melyek a szerkezetre és az építésmódra adnak fontos információkat. A kályha tetejének lezárásáról tájékoztat a következő, 1689-ben kelt számadáskönyvi adat: *Az útan chinaltak meg Az folseo Kemenczet... Zakmary János adot hozza...Az Padlasanak Lapos Kahliat 3 Cahliat...d.9.*[88] Tehát a felső kályha készítésekor a fazekas adott három lapos csempét, mellyel a kályha „padlását",

[81] Détshy Mihály 1996. 118.
[82] Lásd a 80. jegyzetpontot!
[83] EMSzT VI. 344.
[84] EMSzT VI. 1147.
[85] Détshy Mihály 1996. 76.
[86] U. et C. 4.f. 192.
[87] EMSzT VI. 343.
[88] EMSzT VI. 62.

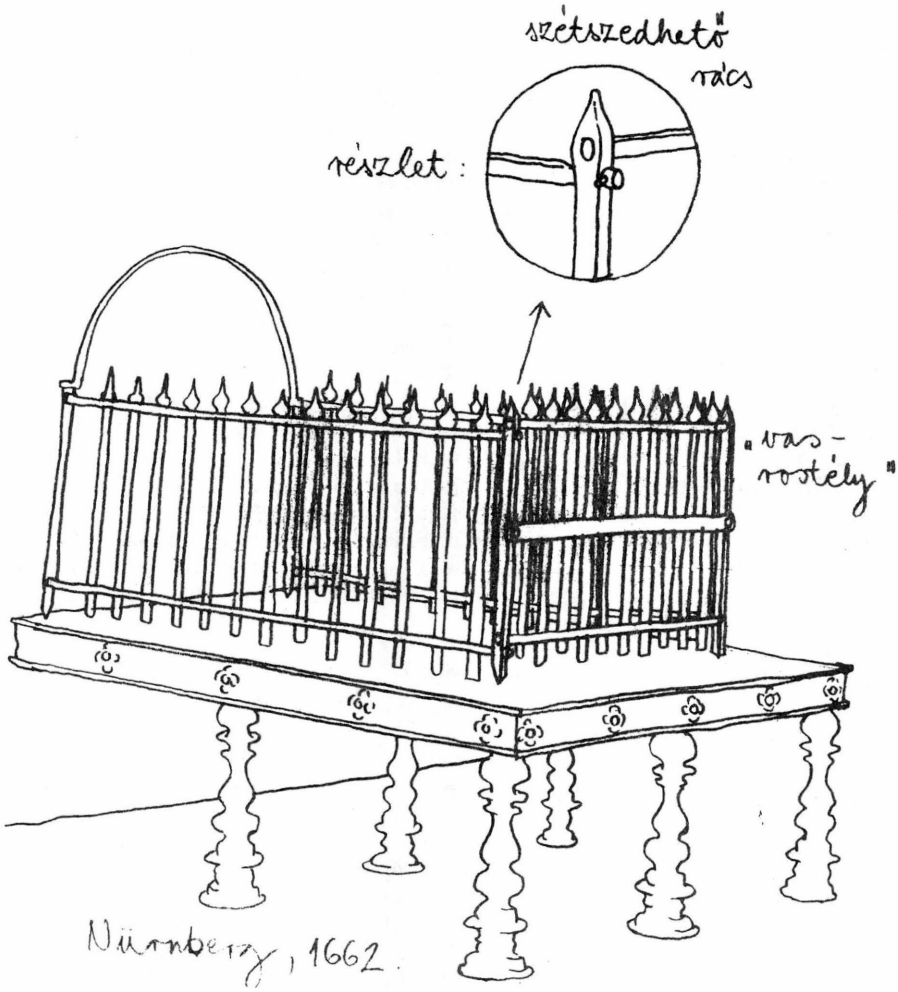

4. ábra: Cserépkályha belsejét védő vasrostély (Franz, Rosemarie 1981. 421. á. után)

vagyis tetejét fedték le. A három csempe önmagában kevésnek tűnik, ezért arra gondolhatunk, hogy a meglévő készletet egészítette ki a fazekas, vagy a kályhát csak javítani kellett. Rögtön fölmerülhet az a kérdés is, hogy mivel támasztották alá a tetőre fektetett csempéket? Erre a következő 1618-as kolozsvári feljegyzés ad magyarázatot: *Egj eöreégh kwuwl fwtö kemenczet czinaltak atta(m) 6 singh vasat hozaia.*[89] Elvileg egy kívülfűtős kályhához két helyen kell vasakból áthidalást készíteni: a tetején és a középső párkány hátsó részénél, ott ahol a kályha felső része elválik a faltól. Ez utóbbi helyre 2-3 szál vas, a tetejére 3-4 szál vas elegendő. Tehát ha a „singvas" kifejezést rúdvasként értelmezzük úgy is, ha hosszmértékként, úgy is (1 magyar sing = 1 erdélyi rőf = 62,2 cm, tehát 6 sing = 373,2 cm) elég az említett 6 singnyi vasmennyiség egy kívülfűtős kályha megépítéséhez.

vasrács a kályha tűzterében

A kályhák tűzterébe bedobott fahasábok könnyen kárt okozhattak a sérülékeny csempefalban, ezért az értékesebb kályhák belsejét vasráccsal kerítették körbe. A kovács vagy lakatos által készített rácsot a kályha tűzhelyének szélére állították, és a kályhacsempékkel körbeépítették. A legkorábbi

[89] EMSzT VI. 1147.

ilyen adatunk 1597-ből való: *Ezen szobaban szeőld kal'has kemencze belöl vass rostelos.*[90] Az ónodi vár 1670-ben készült leltárakor az öreg gerendás padlásos házban a következőket jegyezték fel: *zöld kályhás romladozot kemenczeje belöl vas rostélyos kevül fütő.*[91] Ugyanitt az öreg szegletházban is állt egy hasonló kályha: *kivül fütő zöld mázas kemenczeje belöl vas rostélyos jó.*[92]

Ezeknek a kályháknak a készítési idejét is ismerjük, 1518-ban Bécsből hozatott csempékből rakattak helyi mesterrel kályhákat, melyekhez a kőpadot olasz kőfaragók, a belső vasalást pedig Mohi István kovácsmester készítette.[93] Figyelemre méltó tény, hogy a korábbi leltárak nem említik az ónodi kályhákban a vasrácsokat. Ez a momentum is azt az elgondolásunkat erősíti, hogy egykor az ilyen rácsok gyakoribbak lehettek, mint ahogy azt a korabeli leírások visszatükrözik.

A paraszti kályháknál a belső vasrácsok használata ismeretlen volt, de polgári környezetben még a múlt századból is vannak adataink alkalmazására. A keszthelyi Festetics uradalom vindornyafoki uradalmi házában készített 1855-ös leírás szerint a második szobában: *sárga gömbölyű cserép kályha gátterrel* található. A harmadik szobában: *gömbölü cserép kályha gátter vassal*, a negyedik szobában: *zöld kupás kályha vas gátterral.*[94] Az uradalom másik, öreg utcai házának első szobájában volt egy *kályha mázas zöld táblás vas gatterrel*, a második szobában *kályha mázas zöld táblás vas gatterrel ellátva.*[95] Tehát vasrács vagy „gátter" (a német Gitter szóból) hengeres és szögletes, táblás kályhákban is megtalálható volt. A győri Xantus János Múzeum 1850 körül készült hengeres klasszicista kályhájának belsejében a mai napig megmaradt a vasrács.[96]

Valószínűleg ilyen munkákra vonatkozik a Pest-Pilis-Solt vármegyei lakatosok 1812. évi árszabása is, melyben ez olvasható: *19. Kályha Rostélynak tsinálásától font számra tsak a munka...-fl.4 kr*[97] Nem valószínű, hogy tűztér alatti rostélyról lehet itt szó, mert az mindig öntöttvasból volt.

vízmelegítő fazék a kályhában

Az európai parasztkályhák egy bizonyos körében (Felső-Ausztria, Bajorország, Frankföld, Türingia, Vogtland, Szászország, Lausitz, Csehország) megfigyelhető jellegzetes vonás, hogy a kályha oldalába egy vagy két vízforraló fazekat építenek be.[98] Ez a magyar paraszti gyakorlatban ismeretlen, ezért is meglepő, hogy történeti forrásainkban viszont felbukkan néhány ilyen adat. A bazini vár 1586-os leltárában, *az Úr házánál az az varasban...Wyz melegetheo rez fazek, az kalhas kemenczebe rakwa 1.*[99] Egy 1637-es kolozsvári adatban ez áll: *1. Kályha kemenczeben valo rez fazek fedeles...f 1.*[100] A század második feléből, pontosabban 1672-ből való az a leltártöredék, melyet a Zemplén megyei Bacskón jegyeztek fel: *Az Cseledes házban... Kivül fütü Kemencze... A Kálhában vagyon Be czinálva egy riz fazik; Kemencze körül pad szik Buritot no.3.*[101] A bazini említésről csak annyit tudunk, hogy az úr városi házában állt a kályha, de hogy melyik szobában, az nem derül ki. A bacskói kályha viszont a cselédházban volt, és minden valószínűség szerint a többi vízmelegítő fazék is hasonló környezetben lehetett, hiszen a reprezentatívabb helyiségekben ilyen alig képzelhető el. A kályha oldalába rakott fazék egyébként is említésre méltó, feltűnő jelenség, amit aligha hagynának említés nélkül a leltározók, ezért ritka előfordulásuk a forrásokban valóban a ritkaságukat mutathatja. Míg a korai fazekak rézből, addig a későbbiek (főleg Európában) öntöttvasból készültek. Egy ilyen magyarországi adattal rendelkezünk, a kislődi vashámor készítményeit bemutató 1785-ös katalógus 2. pontjában kínálják a kályhába való fazekakat: *N 2 Kálhában való vas fazokak, mellyek ha a'*

[90] OSzT 442.
[91] Haász Gabriella gyűjtése, Tomka Gábor szíves közlése. Segítségüket ezúton is köszönöm!
[92] Lásd a 91. jegyzetpontot!
[93] Détshy Mihály 1975. 194.; 196-199.
[94] OL. P 275. 109.cs. 4. 85.p.
[95] OL. P 275. 107.cs. 4. 145.p.
[96] Cserey Éva 1967. 189.
[97] Bárth János 1987. 178.
[98] Sabján Tibor 1991. 81.
[99] Radvánszky Béla 1986. II. 66.
[100] EmSzt VI. 63.
[101] U. et C. 5.f. 10.

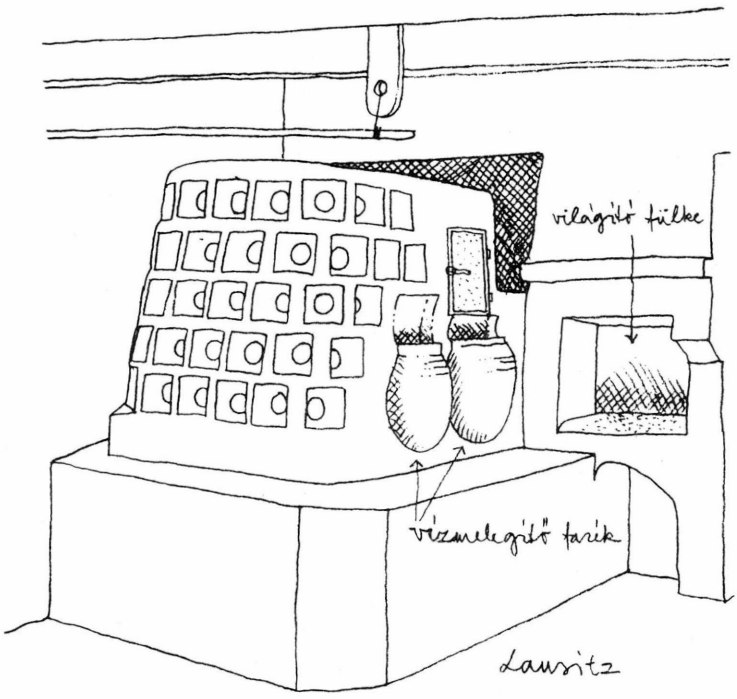

5. ábra: Cserépkályha oldalába épített vízmelegítő fazekak (Gebhard, Torsten 1983. 32. á. után)

kálháknak egyik részében helyheztetnek, igen hasznossak, mert egy alkalmatossággal midőn a kályha fülik, benne lévő viz is meg melegszik, és meg forr, kivel az után az ételeket hamaréb meg lehet főzni, avagy a' marháknak szolgáltató eledeleket meg őntözni, vagy az ruhát mosni és fehérittetni és edényt öblögetni lehet.[102]
Ismerve a XIX. század paraszti kályháit, arra kell gondolnunk, hogy az öntöde nem ezzel a termékével aratta legnagyobb sikereit.

padok a kályhák körül

Már az eddig idézett forrásokból is kiderül, hogy a kályhák környékét ülőbútorokkal, pontosabban padokkal vették körül. A fogarasi vár tyukászházában jegyezték fel 1632-ben: *első ház...vagion egj kiuwl fwteo parazt kalihas kemencze. Az kemencze mellett keöreös keörniwl parazt pad szék.*[103] 1687-ben, a nagysárosi (Sáros m.) kastély drabantházának szobájában: *Falak körül és kemencze körülis Pad Szék no.4.*[104] Nemcsak a melléképületekben, de a reprezentációs helyiségekben is gyakori volt a kályhák körüli ülőbútor. Az uzdiszentpéteri (Kolozs m.) udvarház palotájában az 1679-es leltár alkalmával a zöld mázas kályha körül négy zöldre festett padszék állt.[105] Ezek az ülőbútorok a kályha körüli melegedést szolgálták, mindezek ellenére nem mondható el, hogy minden esetben megtalálhatók voltak a kályha környékén.

[102] Némethy Endre 1956. 273.; Ilyen fazekak képét lásd: Bedal, Konrad 1972. 272. 162. á.
[103] Benkő Elek 1984. 29.
[104] U. et C. 4.f. 158.
[105] B. Nagy Margit 1970. 142.; 125.

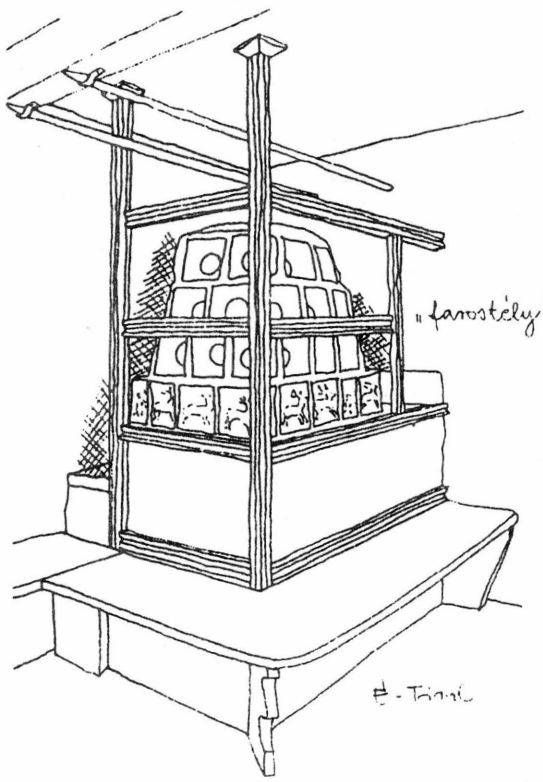

6. ábra: Cserépkályhát körbevevő farostély (Gebhard, Torsten 1983. 32. á. után)

farostély a kályha körül

A német nyelvterületen gyakori volt, hogy a kályhákat faráccsal vették körül. A rács alján a kályha lábazata körül padok sorakoztak, nemritkán a rács tetején fekvőhelyet alakítottak ki.[106] A magyar paraszti gyakorlatban a fafödémre rögzítettek rudakat, a kályhát körülvevő farács teljesen ismeretlen volt.[107] Mindezek ellenére forrásainkban felbukkan néhány ilyet adat, melyek közül legkorábbi a pozsonyi városháza tanácsterméhez kapcsolódik. Itt 1449-ben cserélik le a régi cserépkályhát egy új mázasra, amely körül korlátok állnak.[108] 1667-ből való az a leírás, melyet özv. Török Ferencné iványi házának leltározásakor vetettek papírra: a konyha melletti kis szobában... *egy kemence zöld hályhával kerüle való farostéllyal és padokkal együtt.*[109] A feljegyzés érdekessége, hogy a ház „öreg szobájában" csak egy zöld cserépkályha van a körülötte lévő padokkal.[110] Egy másik adat a Gömör megyei Csetnekről származik, ahol a kastély 1683-as leltárában ez áll: középső ház...*Vagyon azon házban egy zöld kályháskemencze, a két oldala mellett körül farostély és feir lócza, az allya is a kemenczének üreg lévén rostéllyal van bekeritve.*[111] B. Nagy Margit Marosillyén (1647) és Uzdiszentpéteren (1679) talált kályha körüli farácsra vonatkozó adatokat. Uzdiszentpéteren az asszony szobájában a kályha körül széksor húzódott, ennek tetejéhez rögzítették a festett farostélyt.[112] A múlt századból egyetlen ilyen adattal rendelkezünk, a keszthely-vindornyaszőlősi uradalmi vendégfogadóból. Itt 1848-ban készült a leltár, amely a borivó szobáról ezt tartalmazta: *vagyon még ezen szobában egy zöld táblás kályha léczekkel befoglalva.*[113] Nem nehéz kitatlálni, hogy itt a lécrács a kármentő szerepét töltötte be. Nyilván a tulajdonost a duhajkodással kapcsolatos negatív tapasztalatai késztették a rács felszerelésére.

a kívülfűtős kályha helye a „házban"

A kívülfűtős kályha helye rendesen a helyiség valamelyik fala mellett van, de ezt a természetes helyzetet sohasem említik forrásaink. A megszokottól eltérő megoldások közül a kályha sarokba

[106] Lásd pl: Gebhard, Torsten 1983. 49-57.; 61-66.
[107] Sabján Tibor 1991. 81.
[108] B. Nyáry Albert 1874. 10. 21. jegyzetpont.
[109] Radvánszky Béla 1986. II. 346.
[110] Lásd a 109. jegyzetpontot!
[111] U. et C. 1. f. 97.
[112] B. Nagy Margit 1970. 99.
[113] OL. P 275. 108. cs. 129-132. p.

építését említhetjük elsőnek, azzal a megjegyzéssel, hogy többé-kevésbé ez is tipikusnak tekinthető, ezért ritkán utalnak rá az összeírók: *a Ház szegeletiben vagyon egy Téglából lábokra rakott veres paraszt Kályhából valo kivül fűttő tüzelő Kemencze* (Ludas, udvarház 1754. évi leltára).[114] A leltározók részéről említésre méltó helyzet az, mikor egy kályhával két helyiséget fűtenek. Ilyenkor a kályha egyik fele az egyik, másik fele a másik helyiségben van, az osztófal tehát középen csatlakozik a kályhához. *Az Tomori Bástián leueő legh felseő házak...Az fal keözeött egy kiuwl fwteő zöld mázas kemencze, mind két házra szolgáló No 1.* (Fogaras, vár 1632-es inventáriuma).[115] A következő adatot a Zemplén megyei Jesztréb udvarházában jegyezték fel 1670-ben: *két házacska egymás mellet; kiben egy kemencze vagyon, falnak oldalában no.1.*[116] Ez a megoldás a XIX. század elejéről is ismert: *Ben a palotába Zöld kementze két házat fűttő 1* (Veresegyháza, Alsó-Fehér m., 1813-as leltár)[117]; *ezen két szobát, egy zőld Kályha Kementze melegiti* (Csekelaka, Alsó-Fehér m., 1829).[118]

A fentieknél jóval ritkább az a helyzet, mikor egy nagyobb helyiséget (a forrásokban „palotát') két kályhával fűtenek: *Kis Palotában...Egy par mazos Kemencze* (Parnó, Zemplén m., vár 1670-es leltára).[119] Hasonló helyzetet rögzítettek az ungvári vár 1684. évi leltárakor a nagy palotában: *ket ződ mazu kaljhas küvül fütő Kemenczek.*[120] Valószínűleg a két kályha meglétére utal az alábbi forrás is: *egy nagy Ház, mely regen Sütő Ház volt...mely Házban két Kemenczék is vannak* (Borsi, Zemplén m., kastély 1694. évi inventáriuma).[121] 1690-ben a bethleni palotában is két zöld mázas kívülfűtő kemence állt.[122]

a kívülfűtős kályha fűtőhelye és füstjének elvezetése

A kívülfűtős kályhák tűzterükkel falhoz, falszakaszhoz, pillérhez stb. csatlakoznak, melynek nyílásán keresztül a fal túlsó oldaláról fűtik őket. Mivel a fűtési hely legtöbbször az adott helyiségen kívül helyezkedik el, innen ered „kívülfűtős" nevük. Egyszerűbb épületeknél a fűtés a konyhából történik, bonyolult kastély- és váralaprajzok esetén azonban ennek a lehetősége nem biztosított, ezért változatos megoldásokkal találkozunk, többek között az is előfordul, hogy a kályhát az adott helyiségen belül egy kémény alól, vagy kisebb fülkéből fűtik. *Egy kívül fűtő zöld mázos kemencze benne, azon házból az kémény alól fűtik* (székelyudvarhelyi vár, szegelet ház, 1629. évi leltár).[123] A következő adatból nagyobb és zártabb fűtőhelyre következtethetünk: *Ezen Palotába(n) egy régi kívül fűjtő zőld mázos kemencze, mellette egy kis ház, kiből azon kemenczet fűjtik* (Görgény, Maros-Torda m., 1652. évi leltár).[124] Természetesen ezen kis házaknak kéményük és ajtajuk is volt: *Eöregh Ebédleő Palota...Egy kivül füyteö zöldmázu uy keresztény csinálta kementze is benne ennek füstháze és be gyujtásra való (hely), ben az palotában vagion kemencze végénél, aytaja fél szer vas sarkokon és pántokon forgó* (Gerend, Torda m., kastély 1661. évi inventáriuma.[125] Természetesen ezek a füstházak nem csak a kályhás helyiségen belül, hanem annak a szomszédságában is megtalálhatók. Az alábbi leírásban több helyiség kályháját fűtik egy erre a célra szolgáló „pitvarból": *Ezen foliosónak Tulsó végéről Nilik az audentiás és mellette való házaknak Kivül fűtteő Kemenczék Pitvarára Egy hevederes, Pártás ajtó* (Fogaras, vár 1656. évi leltára).[126] Következő adatunkban a füstház egy szabad kéményes konyhához csatlakozik: *Ezen pitvarról szolgál ki egi öregh füsteölő Keő Kémény, melinek az alján egi Eöregh Kőből és Téglából rakot feözö Tüzheli: Ezen Kéménihez ragasztva egi kőből rakot*

[114] B. Nagy Margit 1970. 144.
[115] U. et C. 1.f. 177.; közli még: Benkő Elek 1984. 26.
[116] U. et C. 5.f. 52.
[117] EMSzT IV. 478.
[118] EMSzT VI. 63.
[119] U. et C. 4.f. 192.
[120] U. et C. 5.f. 202.
[121] U. et C. 6.f. 38.
[122] B. Nagy Margit 1970. 99.
[123] Benkő Elek 1984. 26.
[124] EMSzT IV. 477.; idézi még: Benkő Elek 1984. 26.
[125] U. et C. 1.f. 265.
[126] U. et C. 1.f. 215.

füst fogóház, meliről az kemencétt szokták be fütteni (Szombatfalva, Fogaras m., kúria 1656. évi leltára).[127]

A leírások arról is tájékoztatnak, hogy a kályhákat folyosóról vagy tornácról is fűtötték: *Ez(en) Tornaczra nylnak harom kiul fulteo kemencze szajak* (Siménfalva, Udvarhely m., 1636).[128] Ilyen esetekben a füstöt elvezető kürtők a falban húzódhattak.

Viszonylag ritkán említik forrásaink a kályha ajtaját: *Teglábull Epült Feirház...kiuüll fütő kályhás kemencze, pléhes aytaya* (Encs, Abaúj m.), kastély, 1672).[129] *Vagyon a' kivül fűttő kemenczére bejáro kemeny alat egy ajtocska* (Koronka, Maros-Torda m., bírói lak 1724. évi leltára).[130] Ez utóbbi kéményt alul nyitottnak képzelhetjük el, hasonlóan, mint a sárospataki vár Vöröstornyának negyedik szintjén lévő kandallót, amely alól a bokályos szoba kályháját fűtötték.[131]

a kályhák javítása

Az „elegyes" kályhák tárgyalásánál már utaltunk arra, hogy a kályhafalban látható különböző fajta csempék gyakran az utólagos javítások során kerültek helyükre: *vagyon egy kivülfüttő, Paraszt Kálihákkal foldozott zöld mázas Kálihás Kemencze* (Fogaras, vár 1656-os inventáriuma).[132] Javítani való nemcsak a kályha oldalán, de a tetején is volt: *eöreg niari ebédlő palota...Ez mellet vagion egi kivül füteő eöreg zöld mázu kálihás kemencze, – kinek tetjént restauratio kivántatik* (Gerend, Torda m., kastély 1653-as inventáriuma).[133] Az elhanyagolt állapotú kályha füstölt, sok kellmetlenséget okozva a lakóknak. Erre szépen rámutat a regéci vár 1678-ban készült leltára: *Balogh Bástyában...Kys keő Bolt, melyben most Regeczi Pater Uram sokot lakni.. Kemenczéje zőld kályhás...az alya keő boltos, kivül fűtő, füstölgő, renovalni kel, hogy a keserü füst miat, Pater uraknak ne légyen alkalmatlansága.*[134] A javításokat – ahogy az építést is – a fazekasok végezték, erről egy 1592-ben készített kolozsvári számadás tájékoztat: *fizettem az Tanachi hazba az vy kemencze chinalastól, es hog' az eoreg kemenczeket megh foldoztak beleól fazakas Thamasnak es Simonnak f 2 d 32.*[135] A legrosszabb esetről, a kályha ledőléséről számol be egy 1585-ben lejegyzett kolozsvári számadás: *Az Scholaba(n)...az kemencze keteon hassot wala, es eo magatol...le deolt, chinaltatuk azt wyalagh Zakmary Janossal, attunk az fel rakas csatol neky f. 2., d. 0.*[136]

III. Csempés kandallók (cserepesek)

A forrásainkban csak „belülfűtős kályhás kemencé"-nek emlegetett tüzelőberendezésnek modern nyelvünkben sajnos nincsen jó megfelelője. A néprajzi szakirodalomban meghonosodott „kandalló" kifejezés egyenesen zavaró, hiszen ezáltal a klasszikus kandallókkal téveszthető össze a tüzelőberendezés.[137] Ha hozzávesszük ehhez, hogy a klasszikus kandallóknak is voltak csempés változataik a kérdés tovább bonyolódik. A népi, táji elnevezésekből (*kabola, kemence sátorke-*

[127] U. et C. 2.f. 577.
[128] EMSzT VI. 1147.
[129] U. et C. 5.f. 31.
[130] EMSzT IV. 479.
[131] Détshy Mihály 1989. 77.
[132] Lásd 69. jegyzetpontot!
[133] U. et C. 1.f. 260.
[134] U. et C. 4.f. 211.
[135] EMSzT VI. 344.
[136] Benkő Elek 1984. 24.
[137] Kósa László 1970. 82.; Benkő Elek 1984. 23.

mence, góc, cserepes stb.) sem lehet kiindulni, hiszen ezek területenként nagyon eltérőek, szűk körben ismertek.[138]

a csempés kandallók említése a forrásokban

A csempés kandallók megnevezése a forrásokban nagy változatosságot mutat, mégis megállapítható, hogy leggyakrabban a „belülfűtős kemence" kifejezést használják: *Udvarbiro háza...egj beleól fwteö parazt kalihas kemencze* (Alsóporumbák, Fogaras m., 1632).[139] Egy másik példa: *belöll fűjtő, Zöld mázos káljhás kemencze* (Borberek, Alsó-Fehér m., 1694).[140]

Ez hazban uagyon beleol futteo kemencze jo kalyhas (Simenfalva, Udvarhely m., 1636)[141] A fenti kifejezés alakváltozata a „belül tüzelő kemence": *vagyon ezen házban edgy paraszt kajhakbol hitvan kő labakra fel epéttetet belől tűzelő kemencze vas lévén az allyában* (Oláhcsesztve, Alsó-Fehér m., 1699).[142] *Vagyon ezen haz(na)k fabol fel rott tűz hellyen fenyes kalyhabol rakott belől tüzeőo kemenczeje* (Alsóporumbák, Alsó-Fehér m., 1699).[143] Még mindig ennek a szóhasználatnak egy rövidebb változata a „tüzelő kemence": *Vagyon ezén ház(na)l egi Zőld mazu felig fűjtős Tüzelő kemenczeje, az allya téglából agyagbol van kirakva* (Szentdemeter, Udvarhely m., 1699).[144] Gyakori forrásainkban a „belül szenelő kemencze" kifejezés is: *Belől szenelő, elől vas rudako(n) allo, lapos zöld kályhás romladozott kemenczéje Nro 1* olvasható a vajdahunyadi vár 1681-ben felvett leltárában.[145] *Zöld mázos kályhákbó lrakott, fellyül tsipkés, gombos, belöll szenelő kemencze* mondja egy 1726-os görgényi (Maros-Torda m.) leírás. Még egy példa 1679-ből a Kolozs megyei Uzdiszentpéterről: *Haz...Kemenczéje zöld mazos czifra kalyhas, belől szenelő.*[146] Ritkább szóhasználatot követ az alábbi, 1720-ból származó háromszéki leírás: *Az konyhárol mennek az konyha házban...melly házban most főznek és vagjon ot ezen házban...edgy mázas kementze elől fűjtő kementze.*

Nemcsak a kívülfűtős kályhákra, de a csempés kandallókra is használják a „kályhakemence" kifejezést: *a Házba egy be tapasztott Kajha Kementze Füttővel együt* (Mezőkök, Torda-Aranyos m., 1818).[147] Egy másik forrásban ez áll: *Vásároltam egy kájha kementzét, és hozzá vasat* (Marosvásárhely, 1841).[148] A korai forrásokban ritkán szerepel a „cserepes" kifejezés. Első említése egy 1590-ben kelt periratból maradt ránk: *Egj czerepest fizetesert czynalth volt ez Fazakas Lukach.* (Székelykeresztúr, Udvarhely m., 1590).[149] A XVIII-XIX. századi feljegyzésekben már gyakrabban találkozunk ezzel a megnevezéssel: *ezen palotan edgy Zöld mázu cserepes füttostöl edgyütt a füttö romló félben minden csipke nélkül* (Backamadaras, Maros-Torda m., 1794).[150] *az Első szobába...Vagyon...egy jo állapotba lévő festet Virágos Cserepes* (Köszvényes, Maros-Torda m., 1825).[151] A múlt századi adatok közt feltűnik a néprajzból is ismert „sátorkemence" terminus: *A' Béres lakó háza...Van benne...cseréből és téglából készült sátor kemencze* (Erdőszentgyörgy, Maros-Torda m., 1851)[152] A ritkábban használt megnevezésekből megemlítendő a „székely kemence", a „szabad kemence" és a „szájas kemence": *Az Gradicz alat valo kamaraban fundamentomatol fogva Czinalt Egj*

[138] Lásd: Kósa László 1970. 89. 4. kép.
[139] EMSzT VI. 64.
[140] EMSzT VI. 64.
[141] EMSzT VI. 53.
[142] EMSzT VI. 342.
[143] EMSzT VI. 342.
[144] EMSzT VI. 343.
[145] EMSzT VI. 64.
[146] EMSzT II. 1121.
[147] EMSzT VI. 63.
[148] EMSzT VI. 63.
[149] Székely Oklevéltár I. 135.; idézi még: Benkő Elek 1984. 6-7.
[150] EMSzT II. 108.
[151] EMSzT II. 108.
[152] EMSzT VI. 343.

zekel kemenczet (Kolozsvár, 1621)[153]; *Egy zöld kályha szabad kemencze 12 Rft* (Görgényszentimre, Maros-Torda m., 1849)[154]; *fejér s kék Mázzal elegyes Virágos Bokály Kályhákbol faragott kö Lábakon állo szájas Kemencze* (Szentbenedek, 1784).[155]

a csempés kandallók tűzhelye

Akárcsak a kívülfűtős kályháknál, a csempés kandallóknál is gyakran olvashatunk leírásokat a tűzhelyek anyagáról, külalakjáról. Leggyakoribb megnevezés itt is a „tűzhely" és az „alj", de néha használják a „fundamentum" kifejezést is.

Gyakoriak a kő lábakkal és faragott kő tűzhellyel épített kandallók: *faragott kőlábra s tüzhellyre rakott vaspántos kementze* (Nagyenyed, kollégium 1722. évi leltára)[156]; *vagyon ezen házban edgy paraszt kajhakbol hitvan kő labakra fel eppétetet belől tüzeõo kemencze vas lévén az allyában* (Oláhcsesztve, Alsó-Fehér m., 1699)[157]; *ezen háznak...faragott kőből valo tűzheljre rakott, Sárga, zöld és kék virágokkal szépen rajzolt fejér bokály unicornis czimeres csipkés, gombos káljhákbol rakott fűttős kemenczéje* (Kolozsvár, 1732).[158]

A pogonyos vagy boltozott tűzhelyű kandallók is szerepelnek leltárainkban: *egy beleöl twzeleö veres kályhás kemencze, pogonyozással az allya* (Komána, Fogaras m., kúria, 1648).[159]

Egyszerűbbek lehettek a téglából falazott tűzhelyek: *téglatűzhellyre rakott paraszt kályhából tsinált vas allyu kementze* (Nagyenyed, kollégium 1722. évi leltára).[160] Még egy példa a téglatűzhelyre: *Csinos kis tűzelő kementzeje fűttősön Téglából megszszel rakott Tűzhelly fundamentomon* (1736).[161]

Fából készült tűzhelyekről is megemlékeznek forrásaink. Természetesen a tűzhely lapja nem készülhetett fából, csak az oldala, vagy a kerete: *paraszt kályhákbul csinált fa labon állo regi kemencze fa Tűzhellyevel edgyütt* (Kozmás, Csík m., 1688)[162]. A következő, már idézett leírásból arra következtethetünk, hogy a tűzhely oldalát rótták össze gerendákból: *Vagyon ezen haz(na)k fábol felrott tűz hellyen fenyes kalyhabol rakott belől tüzelő egy kemenczeje* (Alsóporumbák, Fogaras m., 1650).[163] Megfigyeléseink szerint a fatűzhelyes kandallók elsősorban az egyszerűbb épületek szobáiban álltak: *réghi korczoma ház...két Lantornás Ablaka...egy Paraszt Kálihából rakot, belülfütteő Kemencze, az eleje egi vas Pánt. Az allia fa melljékes Keőből rakot* (Fogaras, vár 1656. évi leltár).[164] Az adatból az olvasható ki, hogy a tűzhely ugyan kőből épült, de egy fakeret fogta közre, mint ahogy az néprajzi példákon a közelmúltig megfigyelhető volt.[165] A lábas tűzhelyek lábait nemcsak kőből, hanem fából is készítették: *Az kemencze lábok akár kőből, akár fából, a mint tetzik csinyáltathatom* (Nagyszeben, 1743).[166]

A szegényes megoldások között tarthatjuk számon a földből készült tűzhelyeket: *főd tűz helyre rakot rakonni kezdet ződ de regen épitet kályha kemenczécske* (Boroskrakkó, Alsó-Fehér m., 1743).[167] Egy nádfedeles bírói lakban jegyezték fel az alábbi adatot: *van ezen lakszobában egy földtűzhely, mellyen van egy gogán és egy veres kállyha a fűtő* (Mezőbánd, Maros-Torda m., 1862).[168]

---

[153] EMSzT VI. 343.; közli még: BENKŐ Elek 1984. 27.
[154] EMSzT VI. 343.
[155] B. Nagy Margit 1970. 153.
[156] Vita Zsigmond 1980. 87.
[157] EMSzT VI. 342.
[158] EMSzT IV. 479.
[159] U. et C. 1.f. 354.; idézi még: OSzT 442.
[160] Vita Zsigmond 1980. 87.
[161] A hely megjelölése nélkül közli: EMSzT IV. 479.
[162] EMSzT VI. 342.
[163] EMSzT VI. 62.
[164] U. et C. 1.f. 221.
[165] Lásd pl. Kós Károly 1989. 296-297.
[166] EMSzT VI. 345.
[167] EMSzT VI. 63.
[168] EMSzT IV. 593.

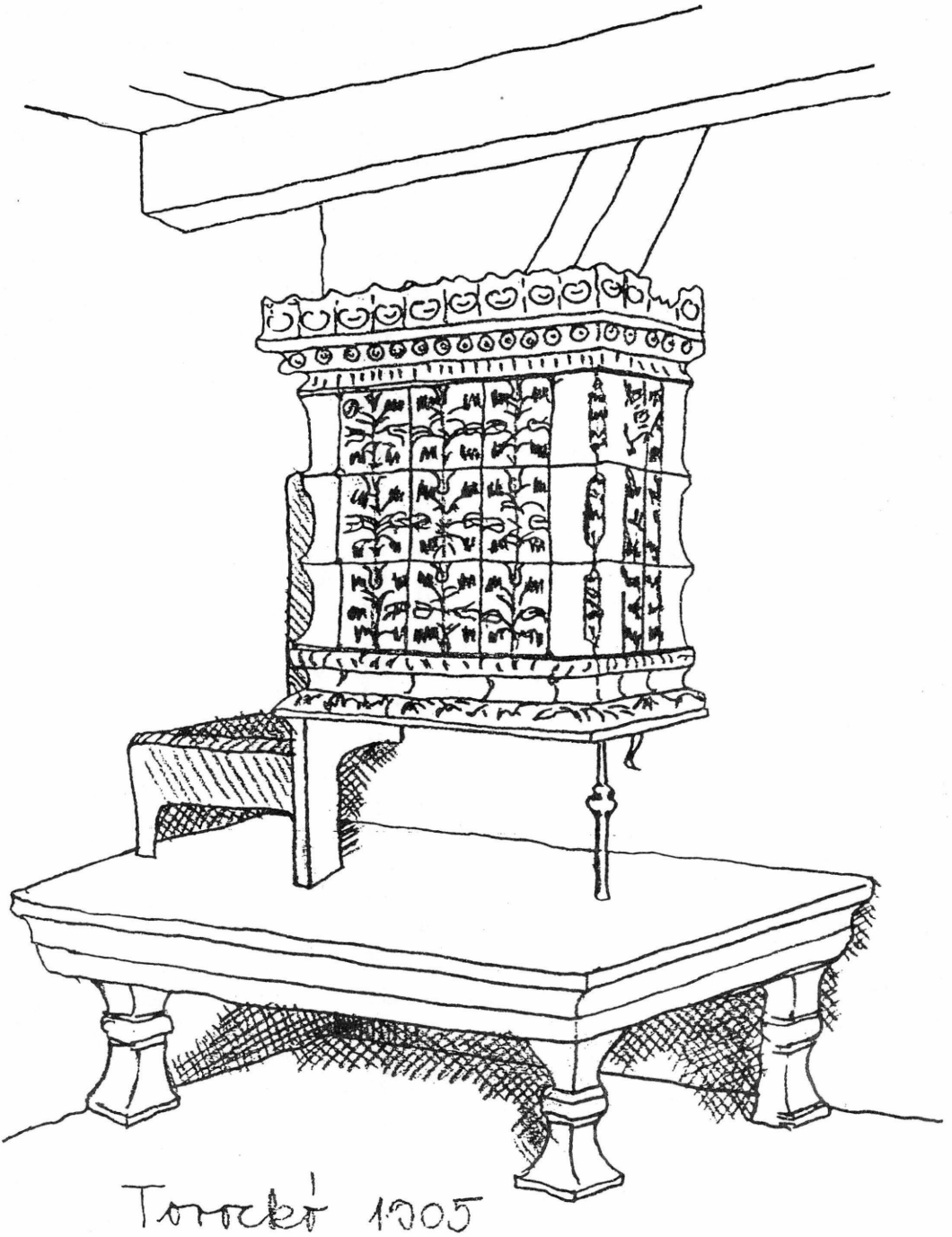

7. ábra: Lábakon álló csempés kandalló Torockóról (Malonyay Dezső 1909. II. XVIII. t. után)

A szegényes belsőt tükrözi az is, hogy a kandalló sövényből font és tapasztott, csak a fűtő készül mázatlan csempékből. Ennél is egyszerűbben oldották meg egy XVIII. századi béresház kandallóját: *Sövénybol font tapaszos kementzéje ál fa lábon és élő fán* (Branyicska, Hunyad m., 1756).[169]

Néha a források a tűzhely magasságára is tesznek említést: *téglábol rakott magos tűzhelyen vas pántra tsipkés tetejű, zöld kályhákbol rakott kementzéjü* (Spring, Alsó-Fehér m., 1761); *kementzéje...Szekeljes alatson tűzhelyre faragott kő lábakon állo ugyan faragott párkányos homlok kőre Zöld mázu káljhákbol rakatott* (Siménfalva, Udvarhely m, 1761).[170]

a csempés kandallók lába

A kandallók tűzhelye fölött helyezkedik el a csempékből épített füstfogó, amely hátul a falra, elöl egy vagy két lábra támaszkodik. A láb alul a tűzhelyen áll, felső vége pedig a füstfogó áthidalóját tartja. Ha a kandallóknak két lába van, akkor azok elöl a sarkok alatt állnak: *Haz...Kemenczeje zöld mazos czifra kalyhas, belől szenelő, elöl vas Labakon allo, vas pártazatos Nro 1* (Uzdiszentpéter, Kolozs m., 1679).[171] Ha a kandallónak csak egy lába van, akkor a másik oldalon egy fal támasztja alá (ezt a falat egyébként nem említik a források). *Ezen házban vagion veres paraszt kalihás tezeleő kemencze...kinek allia hoszu vas, az alatt egi vas láb* (Gerend, Torda m., Imreh deák háza, 1653).[172] Az is megtudható a leírásokból, hogy az egy láb rendszerint a sarkon helyezkedik el: *Egy paraszt kályhás beleöl tüszeleő és alatt cipó süttésre való kemencze, annak szájában kétt pánt vas, szegeletet egy vas oszlopoczka tarttya* (Gerend, Torda m., kastély, leányasszonyok háza 1661).[173] Ritkán, általában csak a kerek kandallóknál fordul elő, hogy a láb elöl, középen van: *Asszonyunk háza...Ez házban beleöl tüzeleö kerek zeöld mázu Alvinczi Németek czinálta kemencze vagion, kerekdeden vas pánt tarttya, az közepe táján, az szájában is egy orsó forma vas oszlopoczka tarttya, – üszeögh tartó vas maczkája egy vagion, tüz szitani, való vas kálonnya is egy* (Gerend, Torda m., kastély, 1661. évi leltár).[174] Eddig csak vasból készült lábak szerepeltek az idézett forrásokban, pedig fából is készítették őket: *Egy paraszt veres kályhás kemencze, ép. A lába az kemenczének fa, az eleje alatt vas vagyon* (Székelyudvarhely, vár 1629. évi inventáriuma).[175]

Az is előfordult, hogy a kandallónak nem volt lába, mert az áthidalóit konzolosan a falba rögzítették, vagy az áthidalóját vashorgokkal a mennyezetre akasztották, bár ez utóbbira szolgáló példánkban még egy lábat is a sarka alá tettek: *Ezen házban vagyon egy öreg, vashomlokú sütőkemence, mely sütőkemencze előtt vagyon paraszt kályhából rakott, vashomlokos kemence, mely kemencének elei vas horoggal vagyon felcsatolva. Ezen kemencének szegeleti vasrúdon áll. Ez kemencéhez ragasztva vagyon egy katlan, kin egy rézüst, víz melegíteni való, rézüst mintegy másfél vidres.* (Mezőbodon, Torda-Aranyos m., udvarház, sütőház 1679).[176]

a csempés kandallók áthidalója

A csempés kandallók füstfogóját alul egy erős áthidalóra építik rá. Az áthidaló készülhet vasból, fából vagy kőből. Megnevezésére változatos kifejezéseket találunk forrásainban: „tartó", „homlok", „pánt", „vas", „szemöldök", „pártázat" stb. A fogarasi vár 1656-os leltárában olvasható: *Ház...egy Eöregh magos mázas Kerek kemencze, az elein három vas Pánt és két vas lábon áll; az allia kereken faragott Keőből rakott, azon alol Téglából rakott.*[177] Volt, ahol csak két vas tartotta a csempék súlyát: *egy kis haz...Szenellő kemenczéje zöldmazas Kalyhas, melynek az elején 2 db Singh uas és egy darab uas Lábon allo* (Beregsurány, Bereg m., kúria 1673. évi leltára).[178] Ugyaninnen

[169] EMSzT VI. 343.
[170] EMSzT VI. 62.; EMSzT II. 167.
[171] EMSzT VI. 63.
[172] U. et C. 1.f. 275.
[173] Benkő Elek 1984. 27.; U. et C. 1.f. 271.
[174] U. et C. 1.f. 268.
[175] Benkő Elek 1984. 27.
[176] Benkő Elek 1984. 28.
[177] U. et. C. 1.f. 207.
[178] U. et. C. 4.f. 255.

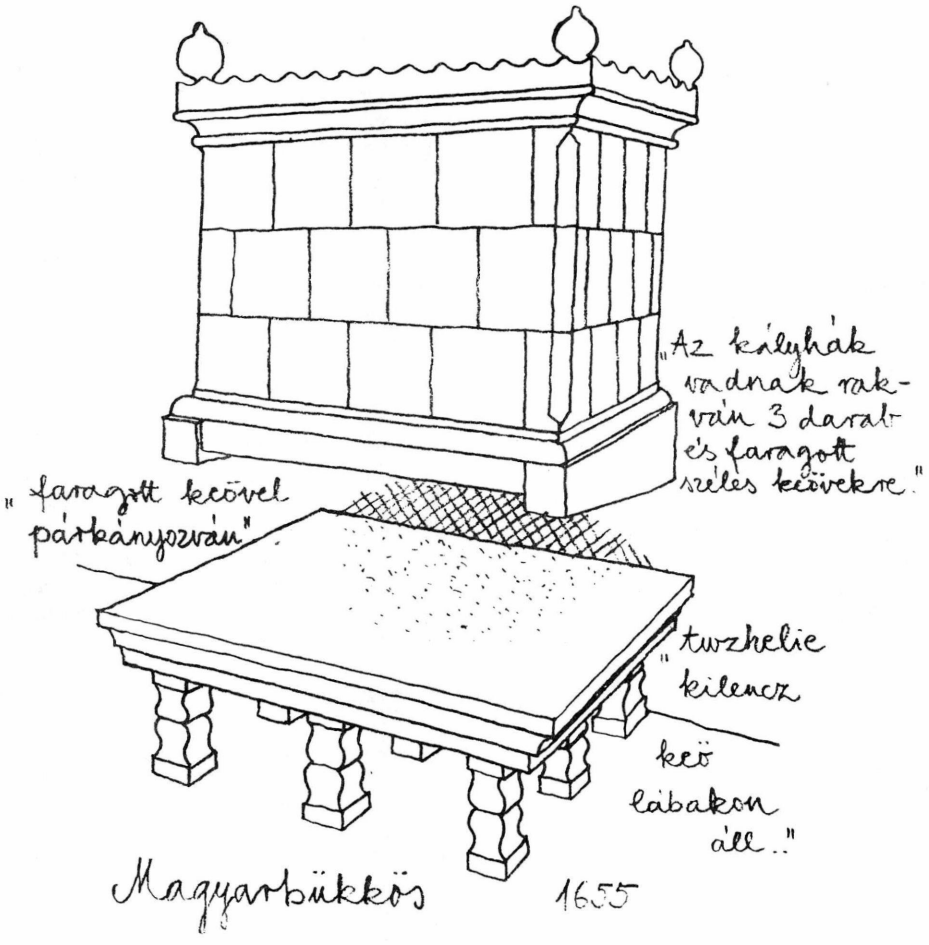

8. ábra: Kőkonzolokon nyugvó csempés kandalló rekonstrukciója egy 1655-ből való magyarbükkösi leltár alapján.

származik a következő példa: *eöregh Haz...Paraszt Kályhábul Épitétet belől fütő Kemenczeje, melynek az elej egy darab singh uason és 2 uas Labon allo.*[179] A következő adat a vas méreteire utal: *Vagyon ezen Házban Zőld Kájhából készült hosszu széles vas pánton állo Kemencze, fűttöivel s rajtok lévő csüpkeikkel edgyütt* (Mezőméhes, Torda-Aranyos m., 1776).[180] A „vas pártázatos" kifejezés is a kandalló áthidalójára vonatkozik: *Kemenczeje zöld mazos czifra kalyhas, belől szenelő, elől vas Labakon allo, vas pátrázatos Nro 1* (Uzdiszentpéter, Kolozs m., 1679).[181] Más leírásokban a „homlok" kifejezés olvasható: *Egy Zöd kemencze tizenegy rend kalyhaból álló csipkéjével egyutt Vas homloka* (Királyhalma, Kis-Küküllő m., 1735).[182] Amint már említettük a kandalló áthidalója fából is készülhetett: *Vagjon ezen házban Veres Paraszt Kájhás Kemencze, fa Kájha tartoja, a Tűzhellye földből csinált sövény oldalu* (Mezőszentjakab, Torda-Aranyos m., 1735).[183] 1656-ból való a fogarasi

[179] U. et C. 4.f. 255.
[180] EMSzT II. 165.
[181] EMSzT VI. 63.
[182] EMSzT VI. 61.
[183] EMSzT VI. 64.

vár új kocsmaépületének leltára: *Egy Paraszt Kalihából csinált uj Kemence, melinek az eleje fából rakott; az allia Téglából való meszes.*[184]

Említettük már a konzolosan megtámasztott áthidalókat, melyek azt a látszatot keltik a szemlélőben, mintha a füstfogó lebegne a tűzhely fölött. Kőből készült konzolok tartották a magyarbükkösi (Alsó-Fehér m.) kúria 1655-ben leírt kandallóját: *Uy Házakban... Ezen Hatulso háznak...zöldesen veresen és sárgáson festet Szebey kályhákbol eppitet uy kemencze, melynek tüzhelyet 9 darab kövekböl kifaragot lábak tartiak, ezen twzhely faragot kövel párkániozva, az párkányozáson felliwl az kemenczet harom darabban, szélesen kifaragot oldal kövek tartiak.*[185] Ugyanitt az első házban is volt egy konzolokon nyugvó kandalló. A fentiekhez hasonló kandallók voltak 1661-ben a gerendi (Torda m.) kastély szobáiban is, csak itt az áthidaló és a konzolok vasból készültek: *Urunk háza...Egy zöld mázu beleöl füyteő Alvinczi német csinálta kályhás kemencze; annak szájában egy pánt vas, két gyámoly vas deczka tarttya az két végit, egy vas macska üszeögeök tartásokra való, tüzhelye párkánios faragot keöveökbeöl áll.*[186]

a csempés kandallók külalakja

A kandalló áthidalója fölött helyezkedik el a csempékből épített füstfogó, amely az esetek többségében szögletes formájú, bár ezt ritkán említik forrásaink: *Kőlábon álló zöld-sárga mázos, lapos kályhás, elöl vasrudon álló, belül szenelő négi szegü kemencéje vas matska ehhez kettő* (Vajdahunyad, vár 1681. évi leltára).[187] Az egész tüzelő megnevezésére mindig a „kemence" kifejezés található forrásainkban, ha viszont részleteiben nevezik meg a berendezést, akkor a füstfogó rész a „kemence", ahogy ez az előző és a most következő adatból is kiderül: Asszonyunk eő Nagysága belseő házában...*Uy Kerestén csinálta kerek fejér mázas Virágos Kálihákból rakott kemencze, az felseő vége s anak a Végén függeő csipkés, az felseő féleis olasz fok formára csinált, Kálihákkal csipkézett, az Kemenczének közepén és felső részén alol egy keveségh orsós formára czinált horgas kalihák 2 rendet, az Kemenczének eleje Abroncz formára czinált vas Pántra és 2 vas lábra, az allia faragott Keőből Kereken 5 faragott Keő lábon áll, Uy, Szép s jó.* (Fogaras, vár 1656. évi leltár).[188] A részletes leírásból kiderül, hogy a habán készítésű kerek kandalló tetején („felső végén") kettős csipke van, az alsó függő helyzetű, a felső reneszánsz pártázatos („olasz fok formára csinált"). Elöl a virágos csempék között másfajta – számunkra nehezen elképzelhető – orsós és horgas csempékből van két sor. A kandalló alja az eddigiek alapján könnyen elképzelhető. A következő kandalló hasonlóan pazar kiállítású lehetett, még leíróját is elkápráztatta: *faragott kőből rakott tüzhely fundamentumon állo vasra rakott drága és Gyönyörüséges szép (vinci bokály szinü) kályhákból rakott, három rendbéli szoritos és szegelet Kályhákkal edgyütt Csipkésen és Gomboson készült Tüzelő kementze.* (Várhegy, 1736).[189] Ezt a kandallót is alvinci habánok készítették, köpenyét három sor bokályos csempe alkotta, a sorok között osztópárkányok („szorítók") húzódtak. A leltározó megemlíti a sarokcsempéket, valamint a kandalló tetejét díszítő csipkét és a gombokat is. Ez utóbbiak valószínűleg a sarkokban helyezkedtek el.[190] Még egy példa a gazdagabb felépítésű kandallókra: *Vagyon a'Leányok háza...vagyon benne égy négy szegeletű, kék nagy tábla kájhákból Franczia módira csinált, tégla tűzhelyen álló vas pántra rakott, kettős tetejű, gombos párkányos ajto nélkül valo kementze* (Doboka, 1810).[191] Itt a „kettős tetejű" kifejezés minden bizonnyal a dupla pártázatot takarja. Természetesen a szerényebb megjelenésű, mázatlan csempékből készült kandallóknak is lehetett csipkéje, szorítója stb.: *Az Úr háza*

[184] U. et C. 1.f. 222.
[185] U. et C. 3.f. 42.; közli még: Benkő Elek 1984. 26.
[186] U. et C. 1.f. 266.
[187] Voit Pál 1993. 149-150.
[188] U. et C. 1.f. 198.
[189] B. Nagy Margit 1970. 155.
[190] Néprajzi párhuzamai századunk elején is láthatóak voltak a kalotaszegi kandallókon (Jankó János 1892. 69.).
[191] EMSzT IV. 404-405.

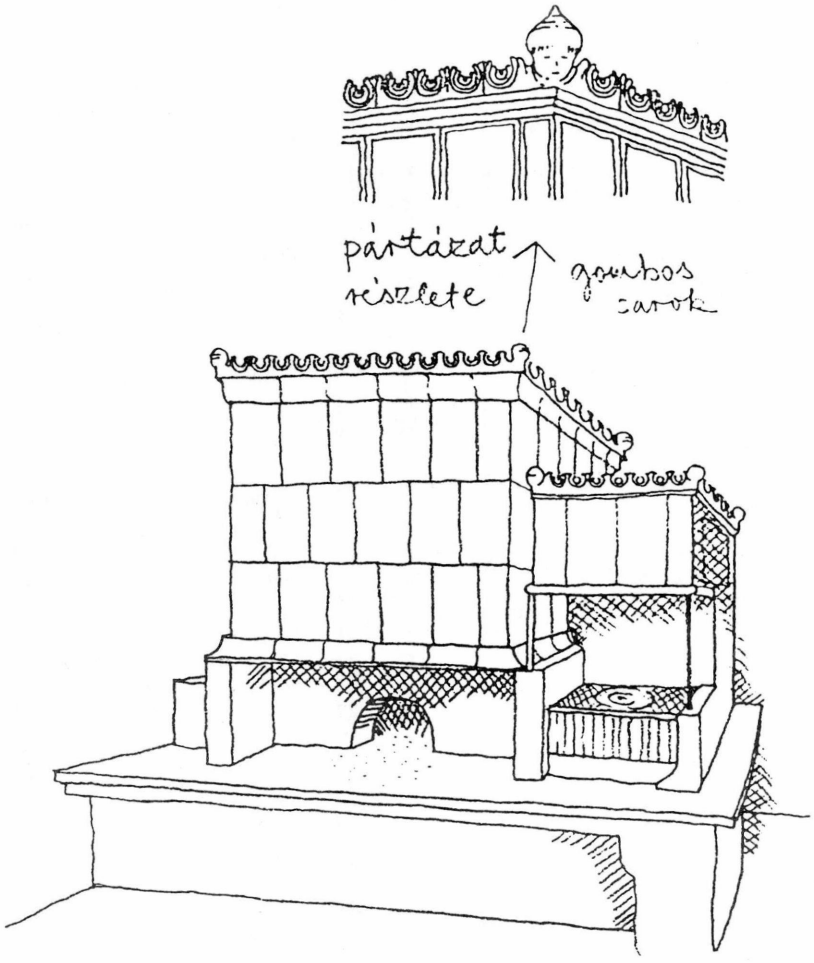

9. ábra: Kalotaszegi csempés kandalló, fűtő és sütőkemence együttese (Malonyay Dezső 1907. I. 318. á. után)

felső végében...levő fűttős tüzselő kementze paraszt Veres kájhákbol harom rendbéli szeorittoval tsipkesen rakatott (Széplak, Kis-Küküllő m., 1737).[192]

Ahogy a kívülfűtős kályháknál, úgy a csempés kandallóknál is felbukkannak az „elegyes" csempékből készült változatok: *Majorház...Szobája...Belöl szenelő, elöl ket vas rudon es egi vas Labo(n) alló, elegyes Kalyhás Kemenczeje Nro 1* (Vajdahunyad, 1681).[193] A Fogaras megyei Komána kúriájában 1648-ban jegyezték a következőket: *az hopmester aszony háza...egy kis zöld festékes kemencze fwteő ajtó, mellette zölddel, veressel felemás beleöl szeneleö kalyhás kemencze, alatta jó pogonyozott twzhelye.*[194] A különböző típusú csempék használata lehet az utólagos javítás, a másodlagos felhasználás (régi és új csempék együttes beépítése), de tudatos díszítőkedv következménye is.[195]

[192] EMSzT IV. 479.; idézi még: Szabó T. Attila 1941. 72.
[193] EMSzT VI. 64.; idézi még: Benkő Elek 1984. 29.
[194] U. et C. 1.f. 355.
[195] Lásd ehhez: Benkő Elek 1984. 10-11.

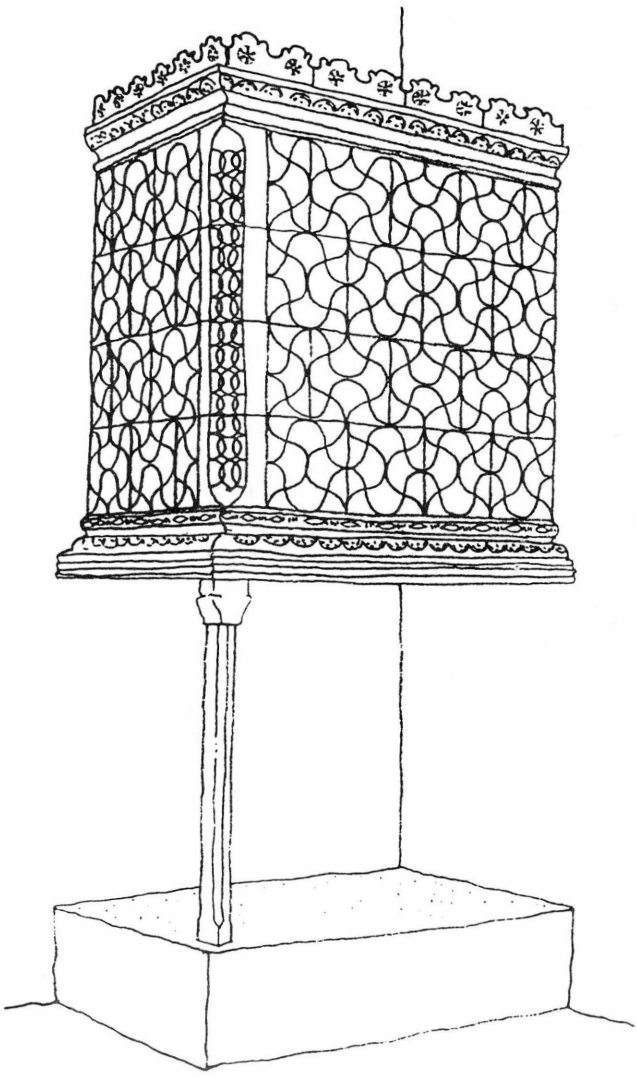

10. ábra: Csempés kandalló az Iparművészeti Múzeumban

kerek kandallók

Mint már utaltunk rá a csempés kandallók zöme szögletes idomú volt. A néprajzi anyagra épített tudásunk szemszögéből azonban megdöbbentő, hogy a forrásokban milyen sok a kerek kandallóra utaló adat. A fogarasi vár XVII. századi leltáraiban például olyan sok kerek kandallót írnak le a leltározók, hogy külön kiemelik, *ha négi Szegre csinált* példányt találnak.[196] Az 1656-os leltár néhány részletét idézzük: *Torony alatt lévő ház...egy kerekded zeöld Mázas Kalyhás Kemencze, Kinek az eleje vas, 1 vaslábon áll, az allia faragott kő 3 lábon áll.*[197]; *Ur eő Nagysága háza...egy Kerekded mázas Kemencze, zeöldre festett, Kinek az eleje vas; két vaslábakon áll, az allia eőt faragott Keő lábon, faragott Tüzheli Keöveivel együt.*[198] A magyarbükkösi (Alsó-Fehér m.) kúria 1655-ben készült leltárában is több kerek kandallót találtak az összeírók, az egyik a belső házban áll: *Ez házban vagion egy kerekded és zöld mázos kályhákbol szerzet szeneleő kemencze is, melynek tüzhelye faragot kwel kerekdeden párkániozván, és négy darab faragot keö lábakon álván: Az kemenczének az eleit tartia, egy szélesen ki vert plehes vas.*[199] Még egy példa a borbereki (Alsó-Fehér m.) kúria 1694-ben kelt leltárából: *Innét az elébb meg irt házb(a) vissza térvén...Vagjon ebbe(n), egy kemencze, Zőld mázos káljhákból kerekdiden rakott: mellj(ne)k is harom rend káljhái ruináb(a) mente(ne)k: allja ennek is kőből rakatott, pogonos, de meg bomladozott.*[200] A szövegben szereplő „ruinába mentenek" kifejezés azt jelenti: tönkrementek vagy leromlottak.

[196] U. et C. 1.f. 204.
[197] U. et C. 1.f. 201.
[198] U. et C. 1.f. 203.
[199] U. et C. 3.f. 43.
[200] EMSzT VI. 61.

a csempés kandallók felső lezárása

A csempés kandallók tetejének lezárása ugyanúgy történt, mint a kívülfűtős kályhák esetében. Bizonyos technológiai egyezéseket (csempegyártás, lábazat kialakítása, a tető lezárása stb.) természetesnek kell tartanunk, hiszen mindkét tüzelőberendezés egyszerre fordult elő a kelet-magyarországi, erdélyi részeken, így készítőik is azonosak voltak. Érdekes leírás maradt fenn a gyalui vár 1666-os inventáriumában: *Egy bokaly kementse az Tüzhelje alat vasak, az kementse alat vas, az Tetejében is vasak.*[201] Tehát vas áthidaló volt a tűzhely alatt (valószínűleg a lábak felett), a csempék alatt és ami most a legfontosabb számunkra: a kandalló tetejében is. Ennél beszédesebb a fogarasi vár 1656-ban készült leltára: *Asszonyunk eő Nagysága háza...Ezen házban egy Uy Kereszteni csinálta, eöregh zeöld mázas, beleől fütteős kemencze, az felseő része csipkés gombos, az elej vas Pánthos, beleől az kemencze fejénél keresztül oldalulis egi darabban, rosteli forman erős vassal csinált vas rosteli.*[202] Tehát belülről láthatóan, a kandalló tetején erős vasrács volt, amely a felső lezárást tartotta. Ez a lezárás valószínűleg ugyanúgy lapos csempéből készült, mint a már idézett kolozsvári számadáskönyvi adat: *Az utan chinaltak meg Az folseo Kemenczet...Zakmary János adot hozza...Az padlasanak Lapos Kahliat...*[203]

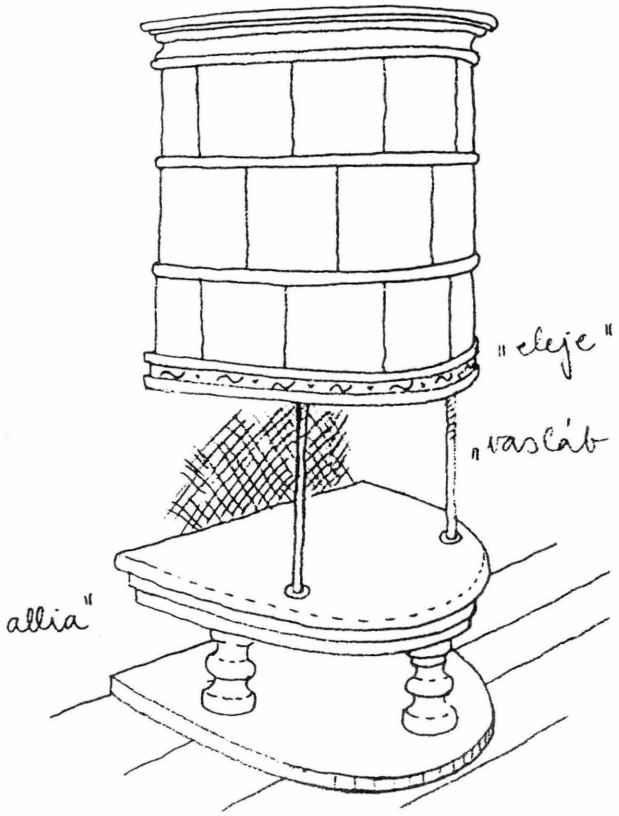

11. ábra: Kerek kandalló rekonstrukciója egy 1656-os fogarasi leírás alapján

a csempés kandallók füstelvezetése

Forrásaink viszonylag ritkán tesznek említést a csempés kandallók füstelvezetéséről. Az a néhány adat, amely ilyen információt tartalmaz, minden esetben a „kürtő"-t írja le füstelvezetőként. Ahogy azt a néprajzi példákból is ismerjük, kémény nélküli házak esetén a függőleges kürtő a padlásra vezeti fel a füstöt: *A Házak(na)k kéményi nincsenek, hanem kementzéből kürtők tsak a hijjaban szolgalnak Szekelossen* (Nyárádszentbenedek, Maros-Torda m., 1748).[204] Hasonló esetet rögzítettek a Maros-Torda megyei Pagocsán 1761-ben: *Ezen ház...Kementzéje...kőből rakot kőoztuzhelyre paraszt kájhákbol rakatott kusded futtojével, álván a kementzének eleje van pánton. Melynek kurteje az Hijjuban nyulik fel.*[205] (A „hijja", „Hijju" tájszó Erdélyben a padlást jelenti.)

A füstelvezetés másik alapesete, mikor a ferde kürtő a kandalló mögötti falon keresztül a szomszédos helyiségbe (ez rendszerint a konyha vagy pitvar) cvezeti a füstöt: *Vagyon ezen házban edgy paraszt, de jó kályha kemencze, melly(ne)k száján öt araszni vas pánt vagjon, a fujto penig csak a' kemenczebol vagjon el-rekesztve, tuzhellje penig fa és foldel töltetett, jó tágas cserép Kurtoje*

[201] B. Nagy Margit 1970. 152.
[202] U. et C. 1.f. 198.
[203] EMSzT VI. 62.; lásd a 88. jegyzetpontot!
[204] EMSzT VI. 342.
[205] EMSzT VII. 710.

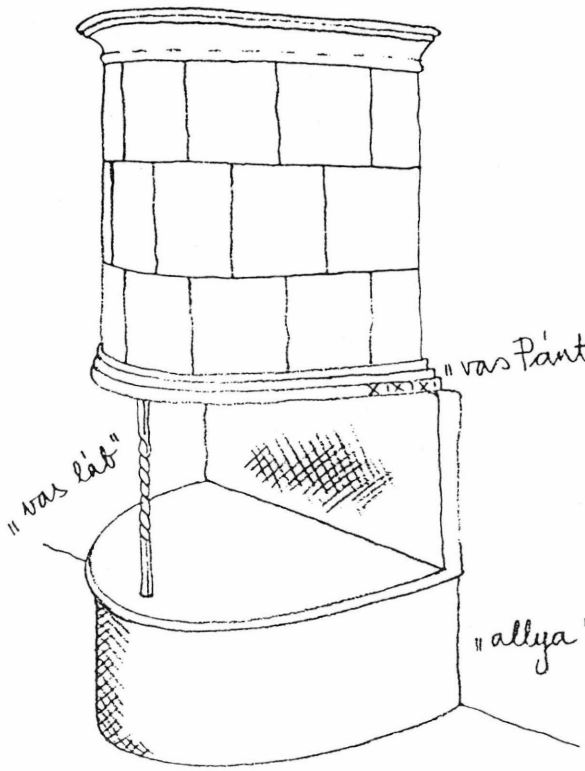

12. ábra: Kerek kandalló rekonstrukciója egy 1656-ból származó sárkányi leírás alapján

szolgál ki a" pitvarba le-irtt vak kémény alá (Kolozsvár, 1740).[206] A másik példánk a Kolozs megyei Szászfenesről való 1772-ből; *Vagyon ezen Házban mint egy singnyi magosságra Téglából fel rakott Tűzhely, a mellyen mázotlan kályhákbol égy Fűttő nélkűl valo kementze áll, ennek kűrtője az konyhára ki szolgál.*[207] A rövidebb leírásokból nem mindig derült ki, hogy a kürtő hová irányul: *a Házban Kajha sátor ki nyulo Cserép kűrtővel* (Nagypacal, Szilágy m., 1819).[208] Ebből, és a már idézett kolozsvári példából is az derül ki, hogy a kürtőt cserépből készítették.

A sütőkemencével egybeépített csempés kandallóknak is volt kürtője, mégis ritkán említik forrásaink. A két tüzelőberendezés füstjét egy közös kürtő vezette el: *Elegyes, Lapos kalyhas, belül szenelő Sutő Kementzeje, mindenik teglabol rakott, esz jó; egi Sator alatt, füstys egi kűrtőn megyen ki* (Vajdahunyad, 1681).[209]

Az ilyen együttesek rendszerint sütőházban vannak, ezért a kürtő a füstöt a sütőház kéményébe vezeti: *a le irt házban vagyon edgy suto Kementze, mellyen hoszszan nyul paraszt kájhabol rakott cserepe, a Kurtoje a ház fedelivel edj iránt ki nyulo Kéményb(en) bocsáttya a fustot* (Erdőszengyel, Maros-Torda m., 1732).[210]

A fenti adatok csak kis részét képezik a csempés kandallókról készült leírásoknak. A néprajzi analógiák ,is erősítenek bennünket abban a feltételezésben, hogy a kandallók zöménél kürtővel kötötték be a szikrafogó sátrat a füstelvezető berendezésbe. A kürtő lehetett a kandalló mögött is, alig láthtóan, talán ezért említik ritkán a leírók. Ugyanakkor az is kiolvasható a fenti példákból, hogy mindegyikük egyszerűbb épületben van. Padlásra vagy vakkémény alá csak ilyen helyeken eresztik a füstöt. A reprezentatív palotákban álló kandallóknál nem említik a kürtőt, talán nem véletlenül, lehet hogy ezeket szorosan a falhoz építették, és egy falban lévő lyukkal kötötték a szomszédos kéménybe vagy fűtőhelyiségbe. Érdekes párhuzamot vonnunk a kívülfűtős kályhák és a kandallók füstelvezetése között. A kályháknál gyakran említik a fűtőhelyet, hiszen ez jól látható, mert alacsonyan van és könnyen megközelíthető. Ugyanakkor a kandallók bekötése magasan van, szűkebb kémények esetén nem is látható. Ez az oka annak, hogy a csempés kandallókat ritkán említik együtt az adott épület füstelvezető berendezésével. Érdemes a füstelvezetés oldaláról a klasszikus kandallókat és a csempés kandallókat is összehasonlítani. A klaszszikus kandalló tűztere a kémény szerves része, annak kiszélesedő, nyitott alsó részeként is értelmezhető, míg a csempés kandallók szerkezetileg függetlenek a kéménytől, csak bekötő nyílásuk kapcsolódik hozzá.

[206] EMSzT II. 110.
[207] EMSzT VII. 710.
[208] EMSzT II. 110.
[209] EMSzT VII. 710-711.
[210] EMSzT VII. 710.

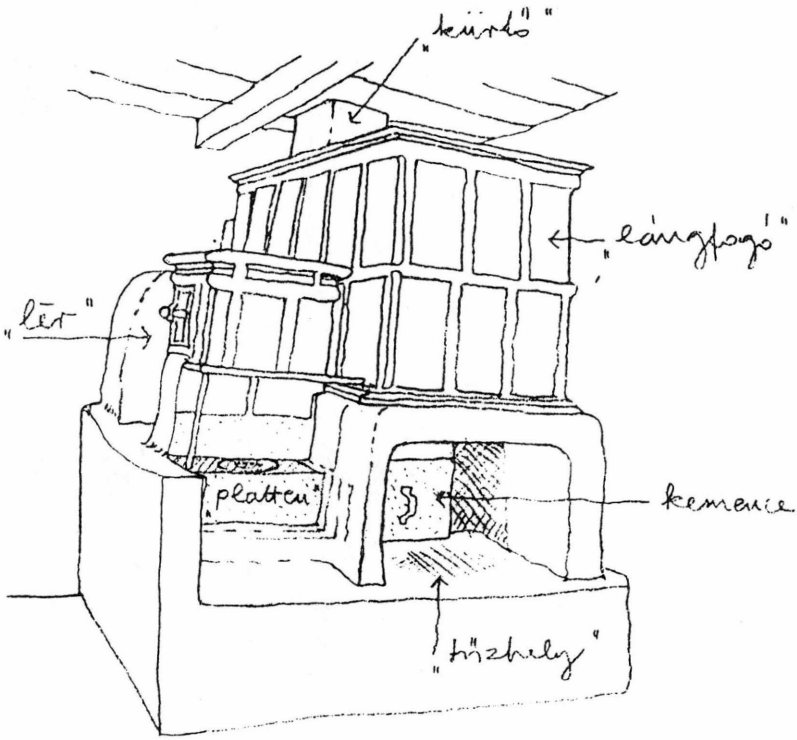

13. ábra: Csempés kandalló fűtő és sütőkemence együttese egy kalotaszegi parasztházban (Bátky Zsigmond 1907. 64. 29. á. után)

fűtő a csempés kandalló mellett

A múlt század második felében, századunkban a „fűtő" Erdélyben egy egyszerű takaréktűzhelyet jelentett, amelynek főzőlapja, esetleg sütője is volt, és szorosan a szobai kandalló mellé építették.[211] Nevében és elhelyezésében is hasonló ehhez a forrásainkban szereplő „fűtő", de sütő-főző funkciót nem tulajdoníthatunk neki, mivel csempével borított falában csak egy ajtót említenek a leírások, főzőlap nem szerepel a XVI-XVIII. századi adatokban. A tárgytörténet is ellentmond annak, hogy Magyarországon a XVIII. század végénél korábban létezhetett takaréktűzhely.[212] Fűtője csak a kandallóknak van, kívülfűtős kályhához sohasem tartozik ilyen berendezés. Csempés kandallót építettek fűtő nélkül is, de hogy mennyire összetartozott a két tüzelőberendezés, azt az olyan – fenntebb már idézett – adatok is bizonyítják, melyekben külön megemlítik, hogy a kandalló fűtő nélküli.

A fűtő megnevezése forrásainkban egységes: *Zöld szinü Kementze Fütteivel 1* (Déva, 1795)[213]; *Faragott kő lábokra tsináltatott tüzhellyen szép zöld mázu kályhából rakott, fűttős tsipkés kementze* (Nagyenyed, 1722)[214]; *vagjon az nagj Audentiás ház melyben jo fűttős zöld mázu kájháju kemencze* (Abafája, Maros-Torda m., udvarház, 1717)[215]; *az Házban van egy hitvány cserepes*

[211] A kérdés összefoglalása: Sabján Tibor 1995. 122-126.

[212] Sabján Tibor 1995. 111.; ezzel szemben Vita Zsigmond 1722-ből származó "fütő" említéseket is takaréktűzhelynek értelmez: Vita Zsigmond 1980. 88.

[213] EMSzT IV. 478.

[214] Vita Zsigmond 1980. 88.

[215] EMSzT IV. 479.

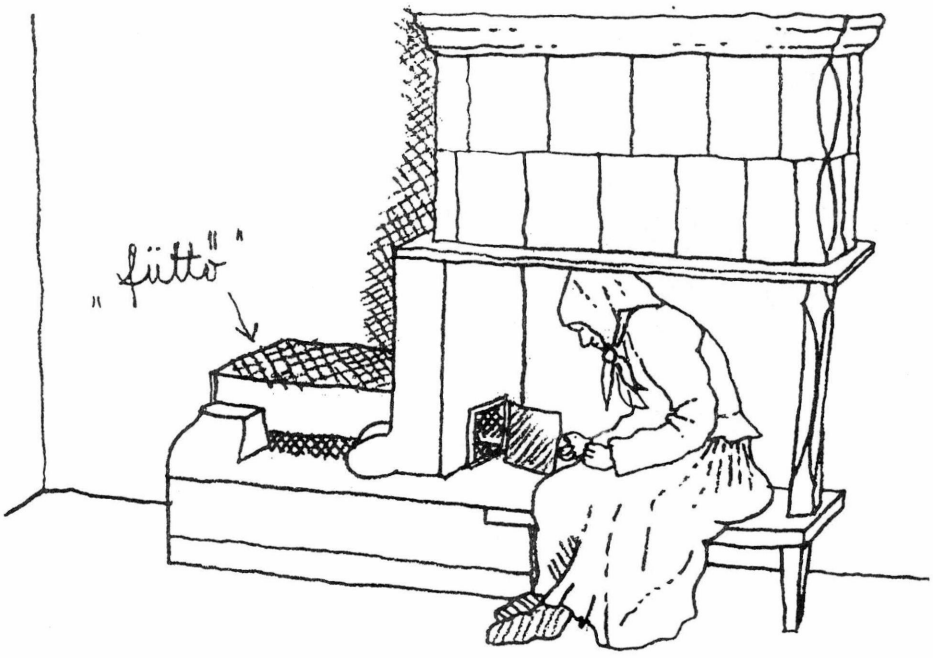

14. ábra: Csíki cserepes és fűtő A Magyarság Néprajza I. 198. után

füttőivel (Udvarfalva, Maros-Torda m., 1813).[216] Az esetek többségében a fűtő a csempés kandalló oldalához van építve: *Kementzéje...végiben lévő veres Kályhákbol állo Fütteivel* (Nagyernye, Maros-Torda m., 1757).[217] Egy kandallónak általában egy fűtője van, de a fenti forrásokban használt többes szám alapján gyanítható, hogy néha két fűtő is csatlakozott, a „kemencéhez". A fűtő köpenye kályhacsempékből készül, ezért formája legtöbbször szögletes, bár ezt ritkán említik forrásaink: *zőld mázas kájhákbol csipkesen szegletes fűttővel együtt rakot kemencze, het kőlábakra egj singni magossagulag all* (Nagyida, Kolozs m., 1732).[218] Ritkán ugyan, de kerek fűtőjű kandallókról is olvashatunk: *Kortsoma...A Hatulso, vagyis ivo Háznak ajtoja béllett...vagyon ezen Házban egy veres kájhakbol készült Kemencze kerekded kájha fűttőjivel használhato állapotban* (Ördöngősfüzes, Szolnok-Doboka m., 1817).[219] Csupán egyetlen adatunk van arra, hogy a fűtő nem cserépből, hanem kőből épült.[220] Vesszőből font és tapasztott kandallók (népi nevük „gógány", vagy „gógánykemence" (mellé épített fűtők is kályhacsempéből készültek: *Egy Gogány, elromladozott kályha fűttőjével* (Szentanna, Maros-Torda m., 1840).[221] A Maros-Torda megyei Udvarfán 1813-ban jegyezték fel: *az Házban egy viseltes gogány kementze edgy vas lábon állo cserepes fűttőivel.*[222] A korábbi források a „gógány" helyett „sövénykemencét" említenek: *Estimaltuk...A Hazat benne levő Sővény Kementzet, kállyha fűtőtt mely*

[216] EMSzT II. 108.
[217] EMSzT IV. 478.
[218] EMSzT IV. 478.
[219] EMSzT VI. 63.
[220] Kós Károly 1989. 150.; Dombó, Kis-Küküllő m., 1803.
[221] EMSzT IV. 593.
[222] EMSzT IV. 594.

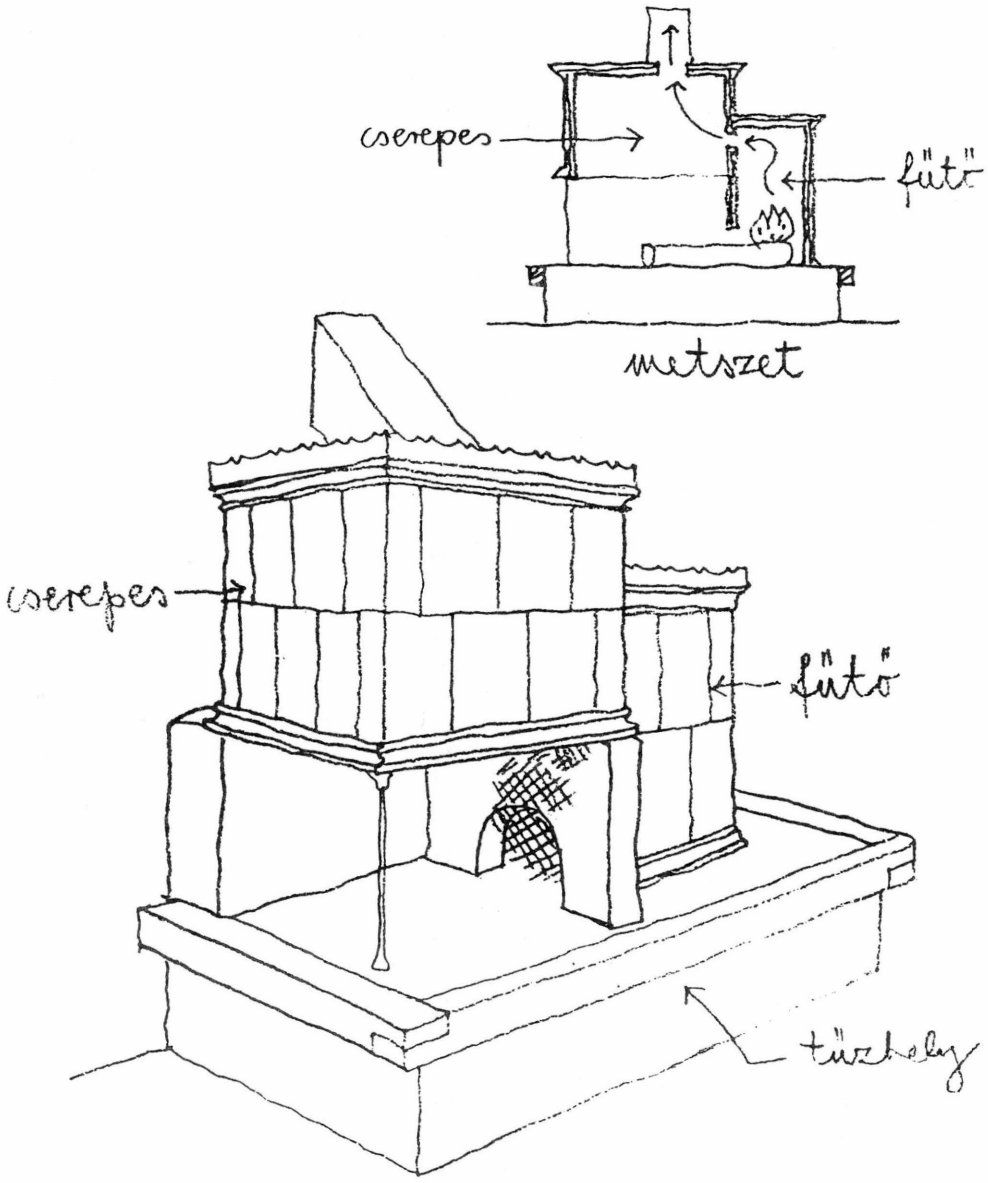

15. ábra: Csempés kandalló és fűtő együttesének rekonstrukciója korabeli források alapján

alatt vas van, fűtő kementzet... ad flo ung. 14 Dnr 04 (Nagylak, Alsó-Fehér m., 1771)[223]; *Hajduknak, vadnak két Házaik...ezen Házokban sövény Kementzék, egyikben vagyon Paraszt Kályhákbul rakatott fütő is* (Bélly, Bihar m., uraságnak háza, 1727).[224]

[223] EMSzT VI. 63.
[224] U. et C. 1.f. 37.

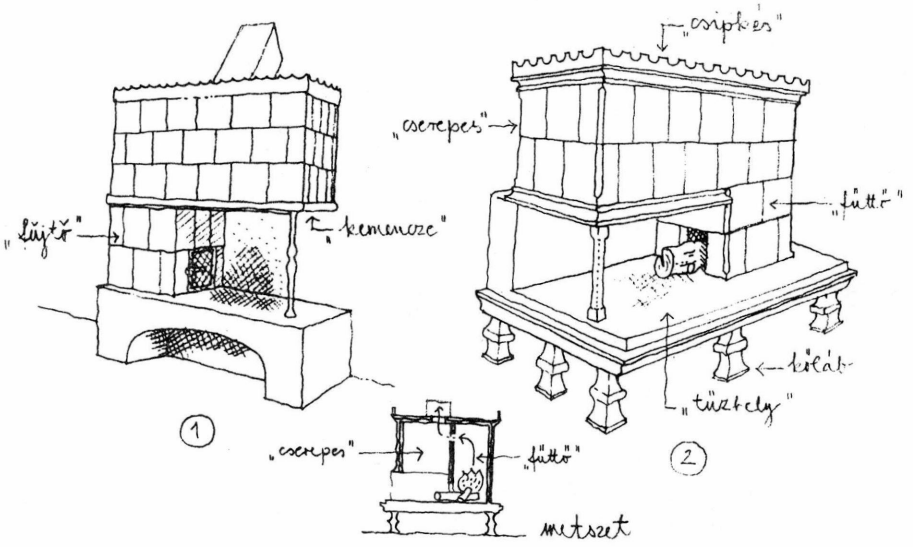

16. ábra: Csempés kandallóból leválasztott fűtő rekonstrukciói korabeli leírások alapján

Mint már utaltunk rá a források néha említik a fűtő száját vagy ajtaját is: A *Fütö mind széjjel van hasadva a fütö szája alat való vas nints* (Dés, Szolnok-Doboka m., 1807)[225]; *Szegelet ház...Kő labakon álló belöl fütő Kék mazu Kemencse, Fütőjenek zöld ajtaia* (Ungvár, vár 1685. évi leltára).[226] Sajnos a fűtő szerkezetére nem találunk adatokat a leírásokban, egy néprajzi visszaemlékezés viszont kellőképpen megvilágítja a kérdést: *A most már nem létező csempe-füttő veres, mázatlan cserépből készült. Egészen hozzá volt építve a sod-hoz, a melyen két nyilás volt hagyva, alant és fent: az alsó, hogy a gócz aljából a fát be lehessen nyújtani, a felső pedig arra szolgált, hogy a füstöt kivezesse a kürtő felé.*[227] Tehát a fűtő szája a kandallósátor alól nyílt, és a füst is ide tért vissza a felső nyíláson. A szöveg képletesen utal arra, hogy a fát csak benyújtották a fűtőbe, ugyanis nem felaprított fával fűtöttek, hanem hosszú rönköket végigfektettek a kandalló alatt, ahogy a fűtőben égő vége fogyott, úgy tolták beljebb és beljebb a rönköt.[228]

A források néha említik a fűtő nagyságát is: *téglából rakott tűzhelyre, parasztos veres kájhából, fára rakott kementzéjű és kis füttőjű...Cseléd ház* (Szpring, Alsó-Fehér m., 1761)[229]; *Ezen ház...Kementzéje...kőből rakot kőztűzhelyre paraszt kájhákbol rakatott küsded füttőjével, álván a Kementzének eleje vas pánton* (Pagocsa, Maros-Torda m., 1761).[230] A következő adatok arra utalnak, hogy a fűtő tetejét is pártázat szegélyezte: *ezen palotan edgy Zöld mázu cserepes füttőstöl edgyütt a fütto romló félben minden csipke nélkül* (Backamadaras, Maros-Torda m., 1794)[231]; *Vagyon ezen Házban Zőld Kájhából készült hosszu széles vas pánton állo Kemencze, füttőivel s rajtok lévő csüpkeikkel edgyütt* (Mezőméhes, Torda-Aranyos m., 1776).[232]

Az eddigiek során csak a csempés kandallók mellé épített fűtőket tárgyaltuk, pedig létezett egy olyan szerkezeti változatuk is, melyik a kandalló belsejéből volt elrekesztve: *a Kementze...ket fele*

---

[225] EMSzT IV. 478.
[226] U. et C. 5.f. 206.
[227] Szilády Zoltán 1909. 16.; idézi Dobay Ibolya beszámolóját.
[228] Tarcsafalva (Udvarhely m.), saját néprajzi gyűjtés
[229] EMSzT IV. 479.
[230] EMSzT VII. 710.; lásd még a 205. jegyzetpontot!
[231] EMSzT II. 108.; lásd még a 149. jegyzetpontot!
[232] EMSzT II. 165.; lásd még a 180. jegyzetpontot!

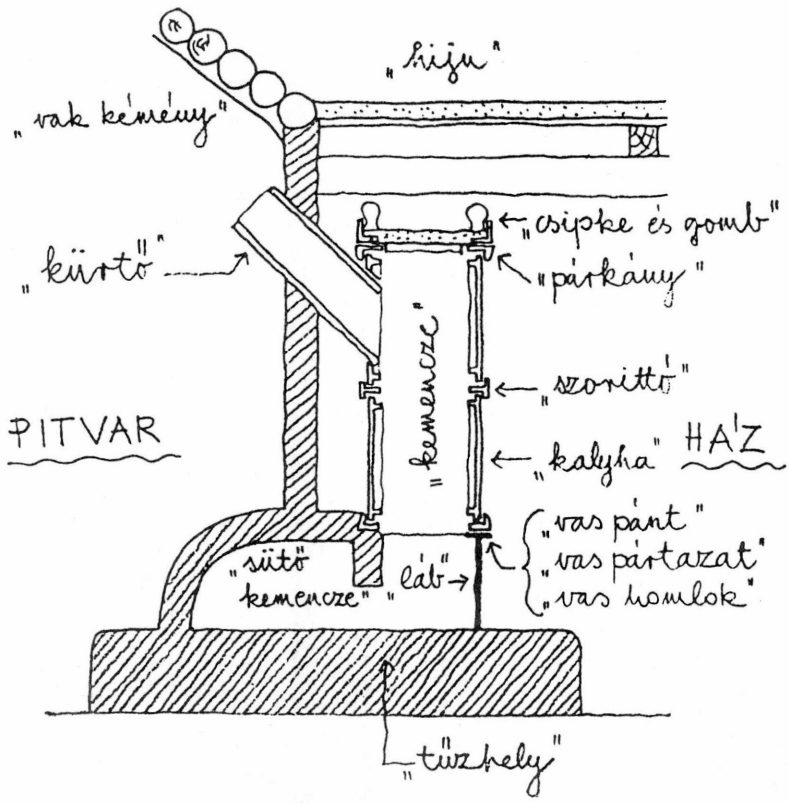

17. ábra: Csempés kandalló és sütőkemence együttesének metszete a leírások jellemző kifejezéseinek feltüntetésével (Kós Károly 1989. 41. után)

rekesztett, vgy hogy fűttőis, cserepesis (Nagyida, Kolozs m., 1732)[233]; *...a fűjtő penig csak a kemenczeből vagjon el rekesztve* (Kolozsvár, 1740).[234] Erre a típusra utal a „félig fűtős" kifejezés is: *Vagyon ezén ház(na)k egi Zőld mazu felig fűjtős Tüzeló kemenczeje, az allya téglából agyagbol van kirakva* (Szentdemeter, Udvarhely m., 1699).[235]

Az igen rossz hatásfokú, nyitott aljú csempés kandallók mellett a zárt fűtőnek a rendeltetése a fűtés volt, ahogy ez a nevéből is világosan kiderül. A fűtő kiegészítette a kandallót, javította annak hátrányos tulajdonságit, fatakarékos volt. Átmeneti időjárás esetén önmaga is elég meleget biztosíthatott. *Felső Ház...Belől szenelő, elől vas rudon álló, paraszt, lapos Kályhás Kemenczéje, végiben levő melegítő kis Kemenczéjével együtt...No 1* (Torda, kúria 1682. évi leltára).[236] Egyébként ez az egyetlen olyan adatunk, ahol a fűtőt „kis kemencé"-nek nevezik.

A kerek kandallók mellett a források nem említenek fűtőt. Ennek könnyen belátható szerkezeti okai vannak.

sűtőkemencével egybeépitett csempés kandallók

Gyakran olvashatunk forrásainkban olyan leírásokat, melyekből sütőkemence és csempés kandalló együttese rajzolódik ki előttünk. A néprajzi leírásokból is jól ismert együttest elsősorban a

[233] EMSzT IV. 478.
[234] EMSzT II. 110.; lásd még a 206. jegyzetpontot!
[235] EMSzT VI. 343.
[236] U. et C. 2.f. 589.

sütőházakban találjuk, de a kúriák, udvarházak, kastélyok és várak félreeső helyiségeiben is szerepelnek.[237] Szobákban, rekesztékekben, hopmester házában, leányasszonyok házában és mindenekelőtt a már említett sütőházakban írják le együttesüket. *Tésztamíves ház...Ibiden vagyon egy réghi Sütőkemencze feliben csinált, egy vas lábon álló mázas kemencze, Kinek az alján köröskörnyül van, Azon Sütő Kemenczénekis az elején avagi szája vas pántos* (Fogaras, vár 1656. évi leltára).[238] Az együttes tehát úgy néz ki, hogy a sütőkemence szája előtt széles padka van, erre támaszkodik egy vagy két lábbal és a leírásokból már megismert szerkezettel a csempés kandalló. Padkán rakott tűz füstjét és a kemencének a füstjét is a kandalló fogja fel és kürtőjén keresztül vezeti el: *leány asszonyok házá...Egy paraszt kályhás beleöl tüszeleő és alatta cipó süttésre való kemencze, annak szájában kétt pánt vas, szegeletet egy vas oszlopoczka tarttya* (Gerend, Torda m., kastély 1661).[239] *Elegyes, Lapos kalyhas, belül szenelő Sütő Kementzeje, mindenik teglabol rakott, es jó; egi Sator alatt, füstys egi kűrtőn megyen ki* (Vajdahunyad, vár 1681. évi leltára).[240]

Néprajzi, de történeti szempontból is fontosak azok a körülmények, melyek egy kisebb épület tüzelőberendezéseit jellemzik. A Rákóczi-birtokokhoz tartozó Küküllő megyei Kóródszentmárton szerény udvarházát 1638-ban leltározták.[241] A szalmával fedett, zsúppal kötött épület boronafalas volt, alaprajza szoba-pitvarszoba-oldalkamra beosztással készült, előtte hiányos tornác húzódott. Ablakai lantornásak voltak. Egyik szobájában *eggj veres kalyhas kemencze* állt, míg a másikban *eggj sütő kemencze, felliül azon eggj fenjes kalhakbol czinalt kemencze*. Pitvarában két kéményt talált a leltározó, a szobák és az oldalkamra is innen nyíltak.[242] Amint látható az épületben csak egy sütőkemence volt, az egyik szobában egy kandallóval összeépítve. Hasonló állapotok voltak 1661-ben egy gerendkeresztúri (Torda m.) kúriában is: *elseő Házban... Beleöl benne egy paraszt kályhás beleöl tüzeleö kemencze, alat való süteö kemenczéje, szegeletet egy kis vas oszlop tarttya, szájábann is egy pánt vas.*[243] Ugyanitt a *Hátulsó Ház*-ban *Egy paraszt kályhás beleöl tüszeleö kemencze* volt.[244] Mindkét példánk azt bizonyítja, hogy kisebb lakóházakban a sütőkemence és kandalló társítás csak ott jön létre, ahol a pitvarban nincs sütőkemence. Egy házon belül csak egy ilyen együttes szükséges, a másik szobában már csak egyszerű kandallót építenek.

Nagyobb létesítményekben, például 1656-ban a fogarasi várban sem volt sok helyen kemence-kandalló együttes. Egyet a tésztaműves házban, egyet a hopmester házában és egyet a sütőházban jegyzett fel az összeíró: *Sütő ház...Item egy Sütő Kemencze. Ki felett vagyon egy régi Zeöld Mázas Kálihás Kemencze, melinek az eleje vas, s egy vas lábonis áll.*[245]

Mint már említettük ilyen együttesek nem a reprezentatív helyiségekben álltak, ezért külsejük is szerényebb volt, bár előfordult, hogy a kandallót zöld mázas csempékből építették és a tetejére csipke is került: *Hopmester ház...vagyon egy süteö kemence, melinek az eleje Téglából rakot. Az Süteö kemencze szája előt vagyon egy vas lábon álló, Zölden festett mázas Kemence, melinek az allia vas, felső részén Penigh 7 csipke héjával vagyon.* (Fogaras, vár 1656. évi leltára).[246]

A fentiek során a részletes leírásokat közöltük, vannak azonban vázlatos említések is, melyek nem mindig értelmezhetők pontosan: *egi kalihás kemencze süteő, s tüzelő, az allia vasas* (Gerend, Torda m., kastély 1653. évi leltára).[247] A fenti példa talán az általunk tárgyalt együttesre vonatkozik, de a következő még inkább zavarba ejtő: *Sütő haz...Ebben egy paraszt kalyhas sütö kemencze No.1.* (Füzér, vár 1644. évi leltára).[248] A leírásban arra gondolhatunk, hogy a sütőkemencét csempével

[237] Benkő Elek 1984. 27.
[238] U. et C. 1.f. 192.
[239] Benkő Elek 1984. 27.; U. et C. 1.f. 271.; lásd még a 173. jegyzetpontot!
[240] EMSzT VII. 710-711.; lásd még a 209. jegyzetpontot!
[241] Makkai László 1954. 566.
[242] Makkai László 1954. 566.
[243] U. et C. 1.f. 276.
[244] U. et C. 1.f. 277.
[245] U. et C. 1.f. 192.; 199.; 204.
[246] U. et C. 1.f. 199.
[247] U. et C. 1.f. 256.
[248] Feld István–Cabello, Juan 1980. 124.

borították. Valószínűleg Vita Zsigmondnak van igaza, aki egy majdnem szó szerint egyező adat kapcsán csempés füstfogóval ellátott kenyérsütő kemencét sejt a leírás mögött.[249] Fenntebb már idéztük azt a vajdahunyadi leírást, amelynek elején így nevezik meg a kemencét, csak a szöveg második fele árulkodik arról, hogy két tüzelőberendezésről van szó.[250]

Végül egy szászfenesi (Kolozs m.) sütőház leírását közöljük 1722-ből, ennek érdekessége, hogy a sütőházban két kemence és két kandalló van: *Vagyon ebben a sütő Házban Tégla rész szerént, résszerént kő rakás között való Tőltésen egymás mellet égy kissebb más nagyobb földből rakott sütő kementzék...mind kettőnek pedig Szája előtt égy égy közönséges kállyhábolrakott tüzellő kementze, avagy füst fogó vagyon, mindeniket égy égy erős sing vasak tartják.*[251]

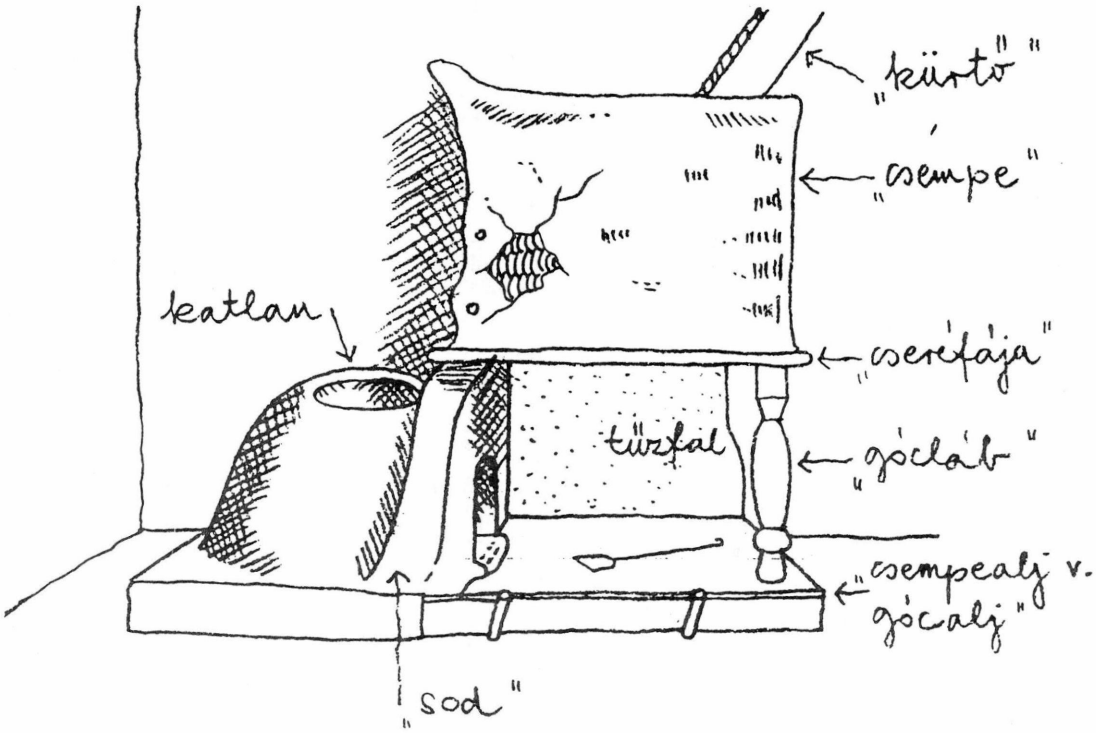

18. ábra: Vesszőből font kandalló és katlan együttese Csíkból (Szilády Zoltán 1909. 15-16. után)

sövényből font kandallók

Jelen tanulmányunkban elsősorban a csempés kandallókra szerettünk volna összpontosítani. Bizonyos vonatkozásaiban azonban nem tudtuk a sövényből font kandallók kérdését megkerülni. Először is a prioritás problémája merül föl: a sövényből font vagy a csempéből rakott füstfogók voltak-e korábban? A forrásokból megállapítható, hogy a sövénykandallók rangosabb helyen egyáltalán nem fordultak elő, csak alárendeltebb építmények szobáiban. Ebből következik, ha elfogadjuk azt a néprajzi tételt, hogy a sövénykandallók a régebbiek, akkor a paloták pazar csempés kandallói a pa-

[249] Vita Zsigmond 1980. 88.
[250] Lásd a 209. illetve a 240. jegyzetpontot!
[251] EMSzT IV. 473.

raszti változatok drágább utánzatai lennének.[252] Nem nehéz belátni, hogy ez képtelenség, a főúri kandallókon alkalmazott megoldásoknak megvannak az egyszerűbb, szegényes változatai: a csempéből készült szikrafogó sátornak a sövényből font, a vasból készített pántnak és lábnak a fából készített alkatrészek, a kő lábakon álló tűzhelynek a fából és földből készült változatok stb. A javításoknál is hasonló folyamat figyelhető meg: *'a Cserepes hellyett valo Kementze sövényből font... Veress Paraszt kalyhákból valo Cserepesinek kivül valo oldalát le-rontották, 's veszszővel tódták meg* (Nagyida, Kolozs m., 1732).[253] Forrásainkból tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a sövényből font kandallók a csempés változatok utánzatai. Ugyanerre az eredményre jutott Balassa M. Iván is az északkelet-magyarországi kabolák vizsgálatánál.[254]

Korábban több sövénykandallóra vonatkozó adatot közöltünk a fűtőkről szóló fejezetünkben, rámutatva arra, hogy a fűtőt mindig csempékből készítik. A továbbiakban még két adattal szeretnénk a sövénykandallókra vonatkozó ismereteinket bővíteni: *vagjon a ház közepin, Sövénjből font tapaszos kemencze: három lábakon állolag* (Borberek, Alsó-Fehér m., 1694)[255]; *a le irt két házokbol, sövenyből font két tapasztott Kementzékből, és kürtőkből szolgál bé a füst* (Szászjakab, Szolnok-Doboka m., 1732).[256]

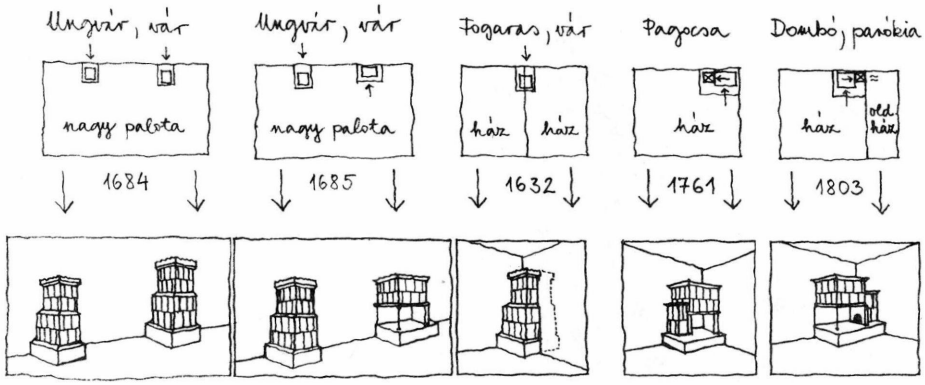

19. ábra: Cserépkályhák és kandallók helye a helyiségekben
(a leírások alapján készített rekonstrukció)

a csempés kandalló helye a házban

Az eddigi adatainkból megállapíthatjuk, hogy a csempés kandallók fűtővel vagy fűtő nélkül készült változatait lakóhelyiségekben építették fel. A leírásokból inkább csak kikövetkeztethető, hogy helyük a fal mellett volt, mivel ezt az evidenciát a leltározók nem tartották említésre méltónak. Épülhettek a helyiség sarkába is, ahogy ezt egy 1761-ben készült pagocsai (Kolozs m.) leltár rögzítette: *Ezen ház...Kementzéje... az...szegeletb(en) kőből rakot köz tűzhelyre paraszt kájhákból rakatott kisded füttőjével, álván a Kementzének eleje vas pánton. Melynek kurteje a Hijjuba nyulik fel* .[257] Belülfűtős csempés kandallónál nehezen oldható meg, hogy egy berendezéssel két helyiséget fűtsenek. Egy ilyen adatot ismerünk, ott is a fűtővel melegítették a szomszédos kis szobát: *lakó Ház...zöld*

[252] A teljesség igénye nélkül: Kós Károly 1989. 296.; Dám László 1992. 85.; Viski Károly 1911. 118.

[253] EMSzT II. 108.

[254] Balassa M. Iván 1985. 116.

[255] EMSzT VI. 343.

[256] EMSzT VI. 343.

[257] EMSzT VI. 342.; lásd még a 205. illetve a 230. jegyzetpontokat!

kájhából való...kementze, fűttőjével együtt, mely egyszersmind az oldal Házat is melegíti (Dombó, Kis-Küküllő m., parókia 1803. évi leltára).[258]

A sütőkemencével összeépített kandallókat egyszerűbb lakóhelyiségekbe és sütőházakba építették be. A kemence és kandalló helyzetére a források nem adnak tájékoztatást, de ismerve a néprajzi példákat biztosak lehetünk benne, hogy a kandalló a faltól távolabb, a helyiség belseje felé nézve helyezkedett el. A XVI-XVIII. századi leírások nem említenek olyan megoldást, mikor a sütőkemence teste átnyúlik a falon. Ez természetesen nem zárja ki, hogy nem lehetett ilyen megoldás is.

a csempés kandallók használata, eszközeik

A csempés kandallókat fűtésre és sütésre-főzésre használták. Ahogy azt a néprajzi megfigyelések is megerősítik, a csempés kandalló nem volt teljesen füstmentes, a füst egy része gyakran kijött a sátor alól. Mindezek megtudhatók a kománai (Fogaras m.) kúria 1648-ban készült leltárából: *Szegelet házban...Továbbá mivel ez házban szokták télben twzelny, feőznj, vagion itt is egy nagy eöregh beleöll twzelő kemencze, parasztkályhás alkalmas twzhellyével, gialult deszkázással való padimentuma, sürüs bárdolt gerendázással immár elfwsteoswölve.*[259] Tehát a gyakori tüzeléstől, főzéstől a szoba gerendás födéme befüstölődött.

A tüzelés eszközei között gyakran említik a leírások a „vasmacská"-t, a „vaslapát"-ot, a „tűz gerjesztő fuvócská"-t és néha a „vasvillá"-t. *Ház...egi zeöld mázu keölábon álló tözeleő kálhás kemencze, az tüzeleő helljén egi vas maczka, egi vas lapát, és egi tüz geriesztheő fuvóczka* (Gerend, Torda m., kastély 1653. évi inventáriuma).[260] Érdekes, hogy a leírásokban mindenütt „vasmacská"-nak nevezett eszköz mintegy száz év múlva a néprajzi anyagban "tűzikutya"-ként bukkan fel: *egy nagy zöld kalyha kemencze, egy vas macska benne* (Zsombor, Kolozs m., 1742).[261] Néha a vaslapátot "vaskanál"-nak hívják: *Egy Zőld mázu kemencze Szito vaskalan nro 1* (Borberek, Alsó-Fehér m., 1697).[262] "Vasvillát" a szentdemeteri kastély ebédlőjének 1629-es leírásában említenek: *Egj zöld mazas kemencze, abban uagion egj vas maczka s egj vas villa.*[263] Lehetséges, hogy az ebédlőben lévő kandallót főzésre is használták, ezért szerepelt villa az eszközei között. Már csak néprajzi párhuzamai miatt is fontos a tűz élesztéséhez használt fúvócső gyakori jelenléte: *tűz fúvó fúvócska*, említi a kentelkei 1679. évi leltár az asszony szobájában lévő zöld mázas kemence kapcsán.[264] A századfordulón már használaton kívül szerepelt a csíki cserepes eszközei között a fél méter hosszú facső, melyet *fujtatónak* vagy *tűzélesztőnek* hívtak.[265] A fúvócsövek főúri használatának láttán érdemes fölvetni a kérdést, hogy paraszti előfordulásukat balkáni hatással kell-e magyaráznunk?[266] A fentiekhez hasonló eszközöket a klasszikus kandallók leírásainál is találunk, ahogy azt már a Grassalkovichok gyöngyösi és kompolti palotáiból bemutattuk: *fujó, vasfogó, horogvas, vasmacska, 2 db vaslapát és fának való láda Gyöngyösön*[267], míg *2 db vasmacska rézgombokkal, rézmarkolattal, görbevas, vaslapát, fogó, pléhbül hamut és szemetet szedő lapátocska* Kompolton.[268]

Míg az inventáriumok a kívülfűtős kályhák körül padszékeket írnak le, addig a csempés kandallók körül nem említenek ilyeneket. Ez érthető is, hiszen a nyitott tűz mellett a pad is, az üldögélő ruhája is könnyen meggyulladhatott. B. Nagy Margit több XVII. századi leltárban a kemence elé állított fatáblárol ír, melyeket gyakran színesre festettek. Ezek a sugárzó hőtől és a huzattól óvták a lakókat. A közlésből nem derül ki egyértelműen, de valószínű, hogy belülfűtős kemencékről azaz

---

[258] Kós Károly 1989. 150.
[259] U. et C. 1.f. 355.
[260] U. et C. 1.f. 259.; közli még: Benkő Elek 1984. 27.
[261] EMSzT VI. 63.
[262] EMSzT II. 165.
[263] B. Nagy Margit 1970. 141.
[264] B. Nagy Margit 1970. 141.
[265] Szilády Zoltán 1909. 16.
[266] Lásd: Gunda Béla 1936. 187.
[267] B. Gál Edit 1993. 21.; lásd a 31. jegyzetpontot!
[268] B. Gál Edit 1993. 21.; lásd a 32. jegyzetpontot!

kandallókról van szó.[269] A már idézett szegényes kóródszentmártoni (Küküllő m.) udvarház szobájában sütőkemencével összeépített kandalló volt. A berendezés bemutatásánál a leíró megjegyzi: *Eggy szeles szek az kemencze eleőtt.*[270]

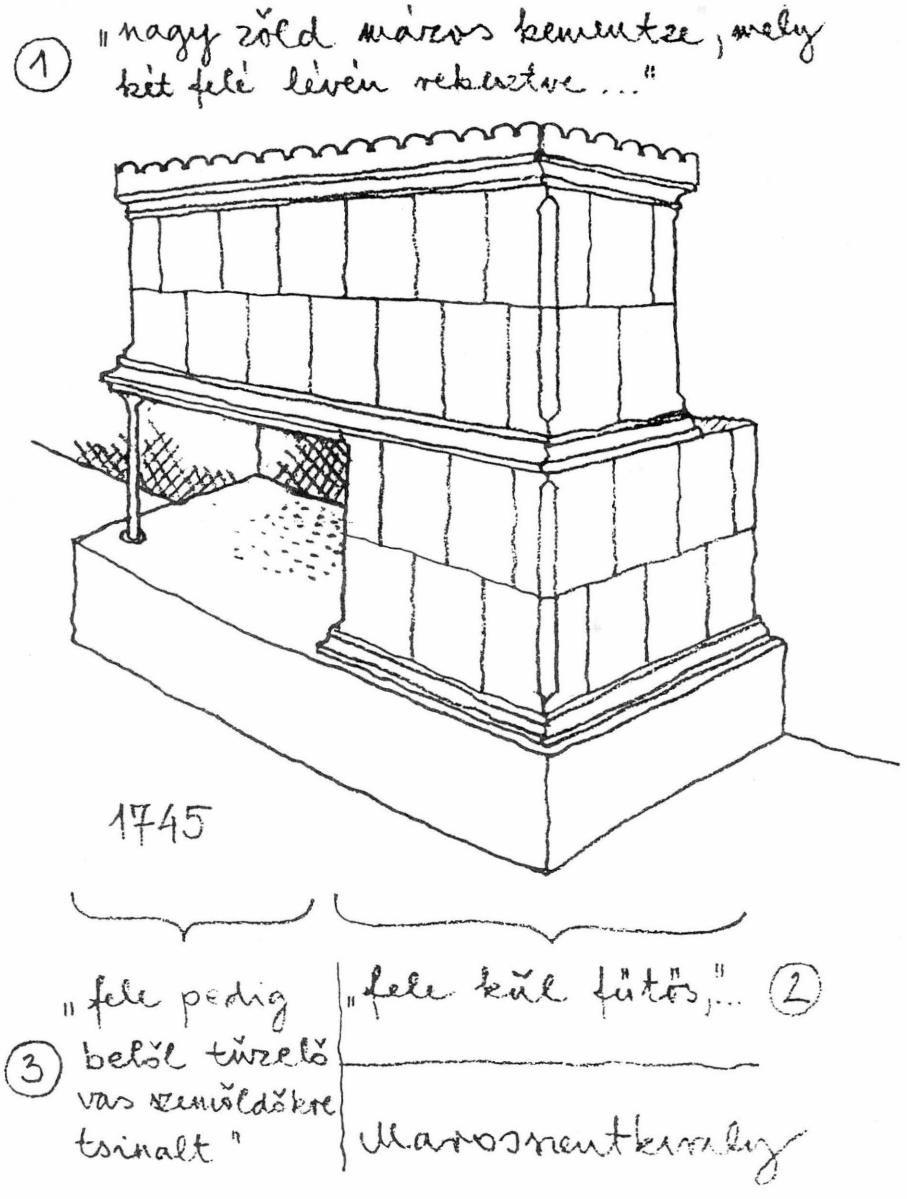

20. ábra: Kívül-belül fűtős tüzelőberendezés rekonstrukciója egy 1745-ből származó marosszentkirályi leírás alapján.

[269] B. Nagy Margit 1970. 99.; 145.
[270] Makkai László 1954. 566.; lásd még a 241-242. jegyzetpontokat!

IV. Kívül-belül fűtős tüzelőberendezések

Kutatásunk legmeglepőbb eredményét a forrásokban csak "kívül-belül fűtős kemence"-ként emlegetett tüzelőberendezés felfedezése és az adatok viszonylag nagyszámú előfordulása jelentette. A „kívül-belül fűtős kemence" kifejezés mögött egy olyan együttest kell elképzelnünk, amely egy kívülfűtős cserépkályhából és egy kandallóból áll. A fogarasi vár 1656-ban készített inventáriumában a 6. palotában állt egy ilyen tüzelőberendezés: *Egy Magas, Tarkás Mázas, festett, belől-Kivül fütteő Kemencze, faragott Kőből rakott az allia, 7 faragott Keő lábon áll.*[271] Azt, hogy hogyan nézett ki egy ilyen együttes igen képletesen mutatja be egy 1745-ből való marosszentkirályi (Alsó-Fehér m.) leírás: *nagy zöld mázos kementze, mely két felé lévén rekesztve, fele kül fütős, fele pedig belöl tüzelő vas szemöldökre tsinált.*[272] A fenti adatokból egy olyan csempével borított együttes képe bontakozik ki, ahol a két féle berendezés annyira szorosan egybe van építve, hogy az összeíró is egy "kemencének" nevezi. Vannak rövidebb leírásaink, melyből a részletekre nem lehet következtetni: *Az Föl alat vagyon Kübül épitetet hoszu palota...Belül Kivül fütü Kemencze* (Bacskó, Zemplén m., kúria, 1672).[273] Az ungvári vár 1684-es leltárakor két ilyen kemencét is találtak: *iffia Ur audientias hazara...belölkivül fütő kemencze*[274]; *Domonjai Bástyában lévő ház...Mazos kivöl belöl fütő Kemencze.*[275] Ez utóbbi berendezést kicsit részletesebben ismerteti az 1685-ben készült leltár: *Küvül belöl fütő Kő lábakon álló csiffra Kemencséje.*[276] Ugyancsak az ungvári várban az 1685-ös leltárban olvasható egy érdekes bejegyzés: *Az nagy Palotanak...Kő lábokon álló egyik küvül, masik belöl fütő zöld mazu Kemenczeje.*[277] Itt valószínűleg két különböző tüzelőberendezés (kályha és kandalló) állt egymástól függetlenül a nagy palotában. A következőkben olyan együtteseket mutatunk be, amelyeknél sejthető, hogy a cserépkályha mellett egyszerűbb kandalló áll, sőt az is kiderül, hogy a kandalló nem csempézett: *2.dik Palota...kemenczéjének csak az allja vagyon kő lábakon álló, ugyan annak allyához ragadva vagyon egy fenálló kőkémény...ez alatt vagyon egy Füjtő Culinácska* (Beregszász, Bereg m., udvarház 1685. évi leltára).[278] Az udvarház több helyiségében is hasonló leírás készült, melyet úgy értelmezünk, hogy a kő lábakon álló kályha mellett volt egy kőkémény, amelynek az aljában egy egyszerű fűtőnyílás volt. Hasonló együttes sejthető az alábbi leírások mögött is: *Drabant ház...Szoba...kivül fujtő Kiss Kalyhas kemenczéje, szenelővel edgyütt* (Nagysáros, Sáros m., kastély 1687. évi leltára)[279]; *Az Fölső Contignation az Sáfár haz felett edgy Palota...kivül fütő zöld ócska mázas Kemencse...Szenelő Tüz hely* (Podhering, Bereg m., kúria 1673. évi leltára).[280] Kívül-belül fűtős kemencék voltak a nagyszőlősi (Ugocsa m.) udvarházban is, ahogy az az 1690-ben felvett inventáriumból kiderül: *az mely volt az Aszony háza...benne lévő paraszt Kalyhás, kivül belöl Sütő Kemencsével*[281]; *vakolatlan, meszeletlen kü ház...egy paraszt kivül belöl fuithető, egy vas lábon alló Kályhás Kemenczeje.*[282] A kisvárdai (Szabolcs m.) vár leltára a XVIII. század első harmadából származik: *Mellete valo hazon...egy Régy Kővől és beljöl fütő zölt Kemencze.*[283] 1679-ben Miskolc környékén egy Canonica Visitatio alkalmából került lejegyzésre a következő szöveg: *A parochiára jövén*

[271] U. et C. 1.f. 208.
[272] EMSzT VI. 1147.
[273] U. et C. 5.f. 11.
[274] U. et C. 5.f. 202.
[275] U. et C. 5.f. 202.
[276] U. et C. 5.f. 208.
[277] U. et C. 5.f. 206.
[278] U. et C. 1.f. 41.
[279] U. et C. 4.f. 158.
[280] U. et C. 5.f. 92.
[281] U. et C. 5.f. 163.
[282] U. et C. 5.f. 163.
[283] U. et C. 6.f. 246.

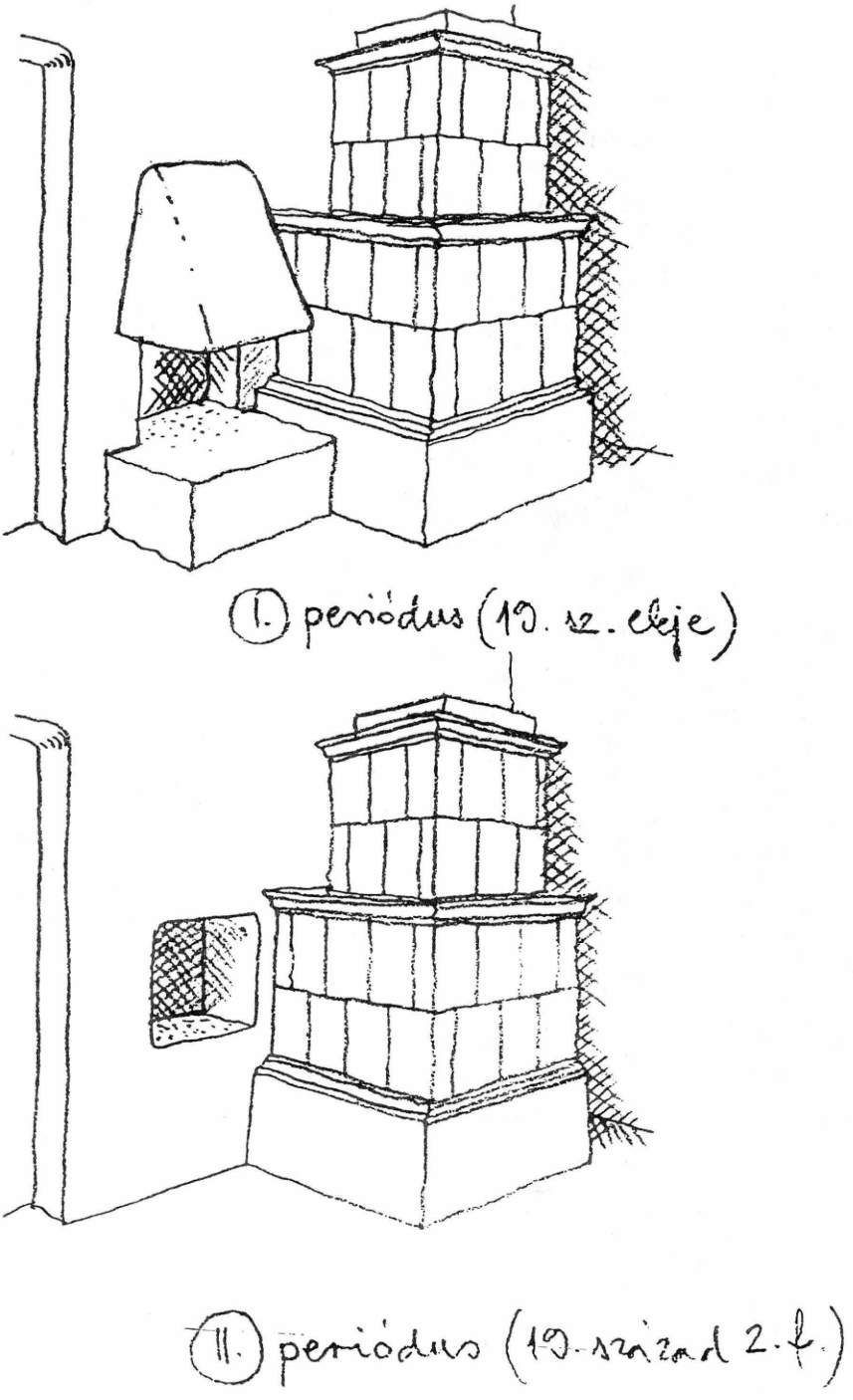

21. ábra: Cserépkályha mellé épített kandalló építési fázisai egy mádi zsellérházban (Sabján Tibor 1990. 144-150. után)

az új házat tudakozta mikor épült? És a kályha mellett lévő Candallót, mire való?[284] A fenti kályha és kandalló együttese tehát egy újonnan épült egyházi épületben (parókián) volt. Itt kell megemlítenünk egy mezővárosi táblás kályha és kandalló együttest, amely egy XIX. század elején épült mádi zsellérházban állt, és padló- és falkutatással sikerült több átépítési perióduson keresztül használatát bizonyítani.[285] A XIX. századra a leírások elvezetnek bennünket a paraszti lakáskultúrához: *Hanem némely gazda szobákban, a' kájhán kívül, van még egy különös alkotású épületetske is; ez hátulról áll egy kis vékony falon, egyik oldalát a' szoba keresztfalához támasztja; két külső alsó oldalai nintsenek; hanem tsak a' három szegletén három fa vagy vas lábakon áll a' tűzhelyén, teteje pedig a' vállán feljül hasonló a' kályhájéhoz; ennek füstölő lyuka fentebb szolgál a' konyhára, mint a kályhájé – ez a' kandalló – ez a házat is bémelegitti, és alatta belől a' szobába is lehet főzni, dohányozni pedig, ha a' tűz ég is alatta, tsupa mulattság mellette.*[286]

Az idézett forrásokból a kívül-belül fűtős kemencék két típusa rajzolódik ki. Az egyiknél a kívülfűtős cserépkályha és a csempés kandalló szorosan egybeépítve szinte egy egységet képez, míg a másik típusnál a kandalló külön egységként van a kályha mellett. Ez utóbbi esetben a kandalló kéménnyel együtt is szerepelhet, hasonlítva a klasszikus kandallóra, de lehet kisebb "szenelő hely" is, amely mögött egy egyszerű fali fülkét is elképzelhetünk.

Ha adataink földrajzi elterjedését nézzük, szembeötlő egy észak-, északkelet-magyarországi folt: Sáros, Zemplén, Borsod, Szabolcs, Bereg és Ugocsa megyék területével, és egy erdélyi rész Alsó-Fehér és Fogaras megyék vidékével. Természetesen töredékes adatokból felvázolt elterjedési területünk csak tájékoztató jelleggel bír, mégis mintha olyan rend rajzolódna ki a leírásokból, hogy az egybeépített csempés tüzelők Erdélyben, a külön egységekből álló együttesek északon fordultak elő.

Érdemes megvizsgálnunk, hogy a kívül-belül fűtős tüzelőberendezések hol helyezkednek el egy adott épületegyüttesen belül. Várak, udvarházak, kastélyok reprezentatív helyiségeiben, elsősorban a palotákban található a legtöbb ilyen tüzelőberendezés, de ritkán kevésbé rangos helyen (például drabant ház szobája) is felbukkan egy-egy példányuk. A XVIII-XIX. századi leírások már mezővárosi, falusi környezetben, a lakószobákban mutatják be ezt a tüzelőberendezést. Nagyobb épületegyüttesekben minden alkalommal megfigyelhető volt, hogy az egykét kívül-belül fűtő kemence mellett vegyesen szerepeltek a kívülfűtős cserépkályhák és a csempés kandallók. Ez a tény is arra utal, hogy a kívül-belül fűtős kemence eredetében és környezetében is a két tüzelőtípus egyesítését testesíti meg. Nyilván megalkotásával a két csempés tüzelőberendezés előnyös tulajdonságait kívánták egyesíteni, kizárva így a hátrányaikat is. Előfordulásuk északkelet-magyarországi területe felfogható úgy is, mint a kívülfűtős kályhák és a csempés kandallók elterjedésének találkozási zónája, bár ez inkább csak néprajzi megközelítésben igaz, hiszen főúri, nemesi szinten a két tüzelőberendezés vegyesen fordul elő Erdélyben és a Partiumban egyaránt.

A történeti források bemutatásánál már nyilvánvaló volt, hogy a kandallókályha együttesek főúri előképek alapján megjelentek a városi, mezővárosi lakóhá-

[284] OSzT 442. ill. 445.; Szuhay Benedek: Az egyházlátogatás. 1900. Miskolc c. műve alapján.
[285] Sabján Tibor 1990. 144-150.
[286] Deretskei Fodor Gábor 1827. 52.; közli: Kósa László 1970. 81.

zakban és a folyamat végén a parasztság lakószobáiban is. Az Alföld keleti határvidékén, a Nagy-Sárréttől a Nyírségig húzódó sávban, a kívülfűtős boglyakemencék mellé tapasztott kandallókat építettek.[287] A Felföld keleti felében a szobai kályhák vagy kemencék mellé kisebb falifülkéket vagy kandallókat csatlakoztattak.[288] Némely vidéken a hatóság is szorgalmazta az ilyen együttesek paraszti használatát. Egy 1792-ből származó Szabolcs megyei statutumban ez áll: *Nagy kárára van az erdőknek az is, hogy a lakosok kandallókban való szüntelen tüzeléssel élnek, ezért is meghagyattatik ugyan, hogy egy kis kandallót ételfőzésre tarthatnak, de mindennek legyen kívül fűtő kemencéjek, hogy azt minden gazzal befűthessék, különben a kandalló is le fog rontatni.*[289] Az utasítás megfogalmazói minden bizonnyal ismerték a kemence-kandalló együtteseket, tisztában voltak használatukkal, előnyeikkel, ezért szorgalmazták paraszti meghonosításukat a fapazarló kandallókkal szemben. Valószínűleg, ehhez hasonlóan ismert fűtési elvet propagáltak azok a mérnökök is, akik építési terveikben szerepeltették ezt a tüzelőberendezés-együttest.[290]

Kisebb világító kandallókat használtak a felvidéki szlovákok, a morvák és a Beszkidek vidékén élő lengyelek[291], de német nyelvterületen, Lausitzban és Bajorországban is feltűnnek a kályha mellé épített kandallók vagy világítófülkék.[292] Mindezek ellenére, vagy mindezeket figyelembe véve magyarországi elterjedésüket főúri-nemesi-városi-mezővárosi-paraszti irányvonalon bizonyítottnak látjuk.*

Szentendre SABJÁN TIBOR

[287] Néprajzi Atlasz IV. 242. lap.
[288] Balassa M. Iván 1994. 226-231.
[289] Balogh István 1966. 294.; közli még: Páll István 1987. 41.
[290] Egy ilyen cselédház tervét közli: Balassa M. Iván 1994. 228.
[291] Balassa M. Iván 1994. 229-230.
[292] Gebhard, Torsten 1983. 62-63. 32.á.; 161. 276.á.; 27.; Baur-Heinhold, Margarete 1980. 33. 17.á.; Bedal, Konrad 1972. 232-239.

* A tanulmány befejező része következő számunkban jelenik meg *(Szerk.)*.

EGY KISALFÖLDI KŐMŰVESKÖZPONT ÉS CÉHES HAGYOMÁNYAI

Kőművesek és cserepezők a Sopron megyei Gartán

Bevezető

Az újkori alapítású Gartán a XIX. századi források, valamint a századforduló körüli népszámlálások tanúsága szerint rendkívül magas volt az iparból, közelebbről az építőiparokból élők száma. A községet 1923-ban egyesítették Kapuvárral, azóta a város *iparosnegyed*eként tartják számon.

A gartai kőművesekről a XIX. század elejétől rendelkezünk írott forrásokkal. A kapuvári plébánia anyakönyveibe az 1820-as évektől a lakóhelyen kívül a hívek foglalkozását is bejegyezték. A kőműves *(murarius)* mesterség 1827-ben tűnik föl először Gartán, nyilvánvalóan falrakó értelemben (Kapuvári plébánia, kereszteltek anyakönyve 1825-1845). Számuk nem lehetett jelentéktelen, hiszen Baditz Endre főszolgabíró 1839-ben legényrendtartást adott ki nekik (Garthai Kiváltságos Helységben lévő érdemes Kőműveseknek rend Szabálaik... 1839, a Gartai Kőművestársulat tulajdona). Források hiányában nem tudjuk, hogy abban az időben a gartai kőművesinasokat melyik céh mesterei szabadították föl, de valószínű, hogy ezek soproniak lehettek. A Kapuvári Egyesült Céh 1858-tól vezetett jegyzőkönyve név szerint említi a szegődtetett és fölszabadított inasokat, akik közül a kőművesek többsége gartai (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, IX.1, Kapuvári Egyesült Céh 1846., A Mesterek nevei és Tanítványok be Iktatása). Az építőiparosok pontos számát a századfordulótól a népszámlálások adataiból ismerjük. Például: 1900-ban Gartán 652 keresőből 95 volt kőműves, 59 ács, 31 pedig egyéb építőiparral foglalkozott (Magyar Statisztikai Közlemények 2. 1904, 246-249). A statisztikák egyértelműen bizonyítják, hogy a falu abban az időben Sopron megye egyik legnépesebb kőművesközpontja volt.

Garta iparos jellegét erősítette a kőművesek és cserepezők *céh*e, a Kőművestársulat és a Szent József tiszteletére 1867-ben alapított Ácstársulat. Ezek számára az egyházi ünnepek jelentették és jelentik ma is a testületi szellem megnyilatkozási lehetőségeit.

Tanulmányom anyaga a Gartán 1991-től végzett kutatómunkám egyik részeredménye. A kőművesek és cserepezők által alkalmazott építőtechnikákra, a mesterség szerszám- és eszközkészletére irányuló adatgyűjtések még folyamatban vannak, ezek összefoglalása egy későbbi tanulmányban lesz lehetséges. A kutatás jelenlegi állása azonban azt már lehetővé teszi, hogy eddig ismeretlen

kőművesközpont kialakulását, életét és belső viszonyait dokumentáljam, különös tekintettel a céhes eredetű, ma is működő Gartai Kőművestársulatra.

A téma fontosságát növeli, hogy olyan tájegységünkről, a Kisalföldről van szó, ahol a XIX. század folyamán az égetett tégla alkalmazása a népi építőgyakorlatban – elsősorban a mezővárosi jómódú rétegeknél – számottevően elterjedt (Barabás–Gilyén 1987, 71, Filep 1993, 78). Munkám remélhetőleg e folyamat jobb megismeréséhez szolgál újabb adatokkal.

Végezetül köszönetet mondok Hála József adjunktusnak, témavezetőmnek, aki munkámat figyelemmel kísérte és tanácsaival segítette, továbbá Sárközy Rudolfnak a dallamok lejegyzésével nyújtott önzetlen segítségéért.

A kőművesközpont kialakulása

Gartát a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvételéért később lefejezett Nádasdy Ferenc, Kapuvár földesura alapította 1663-ban. A várban szolgálatot teljesítő muskétásoknak engedélyt adott arra, hogy a Kis-Rába jobb partján, a vártól mintegy másfél-két kilométerre maguknak telket foglaljanak és arra házat építsenek (Soós 1941, 195). A *Muskatírossok Várossá*nak benépesítése után néhány évvel – ismeretlen körülmények között – német telepesek érkeztek a még üres házhelyekre (Országos Levéltár, Urbaria et conscriptiones 156/2). A jövevények néhány emberöltő alatt beolvadtak a magyarságba, az idegen etnikumról ma csupán a németes hangzású családnevek tanúskodnak.

A telepítéskor kihasított szűk, hasznavehetetlen határt irtással igyekeztek kiterjeszteni. Földjeiket, ugart nem hagyva, egy nyomásban művelték, a szántóföldi földművelés azonban így sem tudta a növekvő népesség megélhetését biztosítani. A XVII. században a Nádasdyaktól az állandó katonai szolgálat fejében kapott, majd I. Lipót király által is megerősített privilégiumok az örökös jobbágyokénál szabadabb jogállást biztosítottak a községnek. A csekély robotterhek lehetővé tették, hogy a lakosok már a XVIII. század elején intenzív dohánytermesztéssel foglalkozzanak. A század közepén a gartaiak egy része vámmentességét kihasználva kereskedik, *„...Nimely pedig naponkint tsekél vikon hasznu, uto futo Mestersigivel kölletik élnyi"* (Takács 1960, 45–47). Arról, hogy mik lehettek ezek az utó-futó mesterségek, nem szól a szűkszavú forrás, de feltehetően már akkor, a XVIII. században elkezdődhetett Gartán a kőművesség meghonosodása, másként alig lenne magyarázható az 1820-as években a kőművesek nagy száma és az 1832-ben már meglévő legénycéh. Ebből nem következik az, hogy a XVIII. században a faluban már a téglaépítkezés is elterjedt volna. Az I. katonai felmérés idején (1782–1785) Gartán mindössze két szilárd anyagból emelt épület *(„...eine Kirche nebst einen Hausse")*, a templom és vélhetően a *mesterház* volt (Hadtörténeti Intézet Térképtára, Landesbeschreibung).

A gartai kőművesek eleinte valószínűleg a városok (Győr, Sopron) építkezésein találtak munkát, vagy a városi céhek erősen kötött létszáma miatt falvakba,

1. ábra: Gartai utcarészlet a XIX. század második felében épült téglaházakkal. Antal Dezső felvétele, 1938. Néprajzi Múzeum, F 131.891.

uradalmi központokba kényszerülő mesterlegények foglalkoztatták őket (vö. Domonkos 1991, 17-18). Ilyen lehetett Kapuváron Dank József uradalmi építész. Az egyetlen ismert, általa tervezett építményt, az osli kálváriát gartai kőművesleg ények építették 1858-ban (Osli plébánia, Jáky Ferenc plébános naplója). A Kapuvári Egyesült Céhben Dank Józseffel együtt tűnik föl Koller János építőmester. Róla egyelőre semmi biztosat nem tudunk, neve alapján feltételezhető, hogy gartai volt. A helyi mesterek száma csak az 1900-as évek elején kezdett fokozatosan emelkedni (GyMSM SL, IV.423, B-jelű iparlajstrom).

Lakóházak bontási tapasztalatai és a szórványosan előkerült bélyeges téglák (pl.: *1824*) alapján a XIX. század első harmadában már feltételezhető Gartán az égetett tégla nagyobb arányú használata. A bontásból származó téglák egy része túlégett, illetve rosszul kiégett volt, ami a szabadkemencés égetés velejárója. A Kisalföld számos pontjáról rendelkezésre álló adatok szerint a téglát gyakran az építkezés helyszínén vetették, majd gúlába rakva égették ki (Barabás–Gilyén 1987, 71). Ez volt a gyakorlat Gartán is, ahol azonban a XIX. század végétől vállalkozók is égettek téglát és tetőcserepet. Esetenként a lakosság is használta ezeket az állandó égetőket, ahol felesben égette ki a maga vetette téglát.

A XIX. századi gabonakonjunktúrákat kísérő anyagi gyarapodás hatására a Kisalföld mezővárosaiban, falvaiban terjedő téglaépítkezés (*1. ábra*), az igényes épületszerkezetek alkalmazása képzett szakemberek, kőművesek közreműködését tette szükségessé (Filep 1990, 289). Ebbe a folyamatba illeszkedett a gartai kőművesipar kibontakozása és első – XIX. századi – virágkora.

A XX. század elejére az árutermelő, jómódú parasztok gazdálkodása egyre nagyobb méreteket öltött. A múlt század második felében épített oromfalas házai-

kat lebontották, és helyettük a városi polgári, úri iparos elemek formáit, megoldásait átvéve más típusú épületeket emeltettek (Filep 1990, 278). Kapuváron és környékén ezek az építkezések az 1920-as években zajlottak le, ami a gartai kőművesség második nagy fellendülését hozta magával. A korszakra jellemző, hogy csökkent a helyszínen történő téglaégetés aránya. Először egyre többen – főként a nagygazdák – bízták a téglavetést hozzáértő napszámosokra, később pedig a kapuvári zsidó építőanyag-kereskedőtől, vagy közvetlenül a széplaki téglagyárból szerezték be a téglát. A helyi építkezések mellett a mesterek ekkor alakították ki vidéki, négy-öt faluból álló körzeteiket.

A néhány helyi mester és iparengedéllyel rendelkező kőműves a segédeknek csak egy részét tudta foglalkoztatni. A többiek idegenben, általában soproni vállalatoknál, vidéki kismestereknél kerestek munkát. Az 1930-as évek elején, a gazdasági válságot kísérő munkanélküliség hatására sokan a szakma feladására kényszerültek, mások tipikus vándoriparosokká váltak. Jellegzetes életformájukkal csak századunk második felében, a Kapuvári Építőipari KTSz megalakulása után fokozatosan hagytak fel. Ezzel együtt a gartai iparok egykori híre is enyészni kezdett.

A kőműves- és cserepezőmesterség tanulása

Gartán a két iparág szorosan összefonódott egymással. Közös társulatot alkottak, sokan voltak, akik mindkét szakmát ismerték és gyakorolták: *„Én, meg a kissebbik öcsém tetőfödők vótunk. Idesapám mellett vótunk inasok. De közbe a kümüvesmunka nem jól ment, a Géza [a harmadik testvér] szintén eljárt velünk mint kümüves cserepeznyi. Jobban tudta a szakmát, mint sok segíd. Szerette a cserepes szakmát is"* (Németh Guzsi József).

A mesterség kiválasztását több tényező befolyásolhatta, nem utolsósorban a mester személye: *„Sujszterinasnak mentem el elösször. Eggy évet lehuztam ott is, azt abbahattam. A bíresnek leszakadt a csizmájo sarka, osztá hozta a fehérníp. – Hozza csak – aszongya a májszter –, majd az inasnak a fejihe verem. – Én meg meghallottam. Meghallottam, másnap má nem mentem be. Se haza, se ide, se oda. Kólátom, csavarogtam. Eccer csak a szüleim a csöndéreknek adtak. Azok megfogtak, hazahoztak. Um mentem el kümüvesinasnak"* (Tóth Harmat Imre). A kőműves és cserepezőipar meghatározott inasidőhöz és vizsgához kötött mesterség volt. A tanulni szándékozók már a nyári iskolai szünetben napszámban maltert hordtak a cserepezők keze alá. Amikor eldőlt, hogy a gyerek melyik szakmát tanulja, a hatodik elemi után apja az Ipartestületnél szerződést kötött a mesterrel, amelyben kötelezte magát, hogy *„ ...ő fizeti a szerződtetési, szabadulási díjakat és a betegsegélyző díj fele részét, valamint a tanonc ruházatáról, tanszerek és minden egyéb szükségesekről is ő köteles gondoskodni. Az iparos ellenben a viszonyoknak megfelelő napibért fizet a tanoncnak a munkában töltött időre és fizeti a betegsegélyző másik felét"* (GyMSM SL, IX. 207, segédvizsga iratok).

Az inasidő két-három évig tartott. Általában helyi mesternél, sokszor saját apjuknál inaskodtak. Eleinte a kevésbé kényes munkát bízták rájuk. A cserepesinast *ráállították* egy rossz öltetőre. Mikor már egy félév eltelt, látták, hogy ügyesedik, minden munkába belevették: *„Eggy inas mig százszázolikossan rá nem állítják, sose tanul meg. Csak akkor, mikor a saját maga nyomoruságán rákerül"* (Kiss János). A kőművesinas először maltert kevert, téglát hordott, majd később két segéd közé állították falazni. A másodéves inast már *kiengedték a sarokra,* vagyis megengedték neki, hogy a nagyobb figyelmet kívánó munkát végezze.

A mesterség legfontosabb szerszámaival már az inasnak is rendelkeznie kellett. Az egyszerűbb szerszámokat, mint amilyen a *simító* és a *hobli* (nagysimító), mindenki maga készítette. Hoblinak fenyőfa is megtette, simítónak azonban a nem szálkásodó bodzát, vagy *iharfát* (juhar) használták: *„Sokszor elmentem az Egerbe ed darab bodzafáér. Itt nem vót. Ugye annak vastag bodzánok*

köllött lennyi, amibü lehetett eh husszor tizenkettes simíttót csinányi. Ahho má köllött ölig vastag bodza" (Áder Imre). A vasszerszámokat Kapuváron, a Putzer-féle vaskereskedésben szerezték be.

A kőműves- és cserepezőinasnak már az első hét után napszámot fizetett a mester. Egy másod- vagy harmadéves inas már szakembernek számított, munkájával a segédet pótolta: *„Vasárnop ebíd után elment a mestergyihez. A mester megterített asztalná várta: Ülj le fiam! Hát akkor hány napod vót? – Tudta a mester, hogy hány naptya vót! – Akkor hány nap esett az eső? – Ollan szárosság vót, mind a nemtommi, mégis vót akkor is eső. – Két nap esett az eső. – Osztá a négy napot kifüzette, a kétnapos esőt nem füzette ki"* (Németh Guzsi József). Természetesen napszámot csak azok kaptak, akik idegen mesternél inaskodtak, *„ . . . nem mind én, apámná, mer hiába jött a szombat, hiába jött a vasárnap, én füzetísre nem mehettem sehová se"* (Németh Guzsi József). Az első világháborút követő infláció idején előfordult, hogy a mester nem pénzért, hanem gabonáért vállalta el a munkát. Ilyenkor természetesen az inasokat és a segédeket is abból fizette ki. Amelyiknek a munkájával jobban meg volt elégedve, ha csak kicsivel is, de többet adott.

Az inasoknak a munka mellett tanonciskolába is kellett járniuk Kapuvárra. Állandó gondot jelentett, hogy az ácsok, kőművesek és cserepezők közül sokan vidéken dolgoztak, így az inasok az iskolából rendszeresen hiányoztak. Hogy a hiányzásoknak elejét vegyék, a három idénymunkának számító szakma tanoncai számára az 1937/38-as tanévtől november eleje és március vége között szervezték meg az elméleti oktatást.

Az inasidő letelte előtt a mester az Ipartestületnek írásban bejelentette, hogy *tanoncának tanideje megszűnik.* A bejelentéshez a szükséges mellékleteket (községi és tanonciskolai bizonyítvány) csatolva kérte a *nevezett segédi vizsgálatra bocsátását.* Az Ipartestület által kijelölt építkezésen, idegen mester mellett kellett az inasnak elvégeznie egy meghatározott munkát, amit szintén az Ipartestülettől kiküldött két másik mester is ellenőrzött. A vizsga két-három óránál nemigen tartott tovább, de előfordult, hogy a mester az inast egész nap ott tartotta és dolgoztatta – ingyen. A gyakorlati vizsgán túl elméleti kérdéseket is föltettek a vizsgázónak. Erre azonban már rendszerint egy közeli vendéglőben került sor, és az emlékezet szerint csak amolyan *kocsmai kérdések* voltak.

Munkaszervezet

A munka megszervezése az építkezés nagyságától függött, de közrejátszott az is, hogy paraszti építtetőnek, uradalomnak, vagy városi megrendelőnek dolgozott-e a mester.

A munkák megkezdése előtt a szerződésbe belefoglalták, hogy a napszámosmunkát ki biztosítja (*2. ábra*). Paraszti építkezés esetén a segédmunkásokról legtöbb esetben az építtető gondoskodott: *„A segídmunkásokat az ípíttető hozta, ha csak un nem vót a válolkozás, hom mindenestü eggyütt. Hogy én adom a segídmunkást is. Ugy adtam be a számlát nekijjek. Osztán akkor én köllöttem rendűnyi. De általobo vive a parasztemberek a magok rokonnyai összögyüttek, osztá az ismerősök, osztá azok összösegítettek, hordták az anyagot"* (Áder Imre). Megesett azonban az is, hogy a nagygazda építtető az egész építkezést *kiadta* a mesternek, ő legföljebb az építőanyagot hordatta szekerével, lovaival a helyszínre. Uradalomban vállalt munkán mindig a mester gondja volt a megfelelő számú segéd biztosítása. A majorok felújítása, a cseréptetők átrakása nagyságrendekkel nagyobb munka volt, mint egy lakóház cserepezése, ilyenkor egy cserepezőmester öt-hat segéddel is dolgozott.

Nyáron, iskolai szünetben különösen nagy szerepe volt a gyerekmunkának. Ha voltak a mesternek iskoláskorú gyerekei, hamar munkára fogta őket, így még az olcsó gyereknapszámot is megtakaríthatta.

A mester – ha nem volt a munkavállalással elfoglalva – segédeivel együtt dolgozott. Ha egyidejűleg több helyen folyt a munka, bizonyos munkafolyamatok ellenőrzését valamelyik segédjére bízta. Nagy András kőművesmesterről tudjuk, hogy volt egy társa, Budai Antal, aki az építkezéseken afféle pallérszerepet töltött be: *„Ez vót ilyen segíttőjö nekijje, ennek a mesternek, aki a munkán pontossan megjelent, mindig ott vót velünk, és álondóan vitte a munkát"* (Budai Lukács).

A gartai kőműves legényrendtartás artikulusaihoz Baditz Endre főszolgabíró az alábbi záradékot csatolta: *„Ezen rendszabályok általam olly ki kötéssel erősíttetnek meg, hogy a Garthai, valamint*

Szerződés

Varga B. András megbízza Nagy András kőművesmestert ujonnan epitendő lakóházának kőművesmunkáival az alábbi felsorolt munka nemek szerint.

Az épület áll

I. Egy szoba 4.50 × 5.10 méretttel
II. Egy szoba 4.30 × 5.10 " " "
III. Egy konyha 3.50 × 5.10 " " " } utcai rész.
IV. Egy konyha 3.50 × 5.00 " " "
V. Egy kamra 3.50 × 5.00 " " "
VI. Egy istálló 8.00 × 6.60 " " " } udvari rész.
VII. Egy pince 4.30 × 5.00 méretttel.

A kőműves mester a következő munkákat vállalja.

1 sor Az alapárkok kitüneiséit azok ásatását 70–75 cm mélyig
2. sor Az alapok portlandcement betonnal való betömeiését
3 sor A jelenlegi utcai rész felöli talajszintől 75–80 cm magasságu portlandcement beton lábazat tömeiését.
4. sor A közös épületeket téglából mészkhabarcsba falazni magasság a padlóvonaltól mennyezetig 3.10. meter
5. sor 65–70 cm utcai magasitást falazni
6 sor 4. tüzfalat falazni és bepuczolni
7 sor Egy zárt konyhát falazni és bepuczolni és a másik konyha részére egy cilinder kéményt falazni és bepuczolni
8. sor A közös épületeket kivül belül bepuczolni
9 sor A istállót lefalazterezni
10 sor Folyosó lebetonnás és feljáró lépcsők készitése.
11. sor Pince mennyezetet vasgerendák közé téglából boltozni
12. sor A kétoldalt lévő két konyhát 2 sor bemeszelni
13 sor Minden két konyhába takarék tüzhelyet készitteni
14. sor Két kapulábat és utca front széleségben kerités falat készitteni
15 sor A utca ajtótól az istálló ajtóig 1 méter széles betonjárdát készitteni
16. Nagy András a fent megnevezett munkákért munka bérczimen kap a munka kalkulácziója szerint 1320 azaz Egyezer háromszázhuszonperngő V. [kétszázkétkorona] [kétkorona] [kétkorona] [k

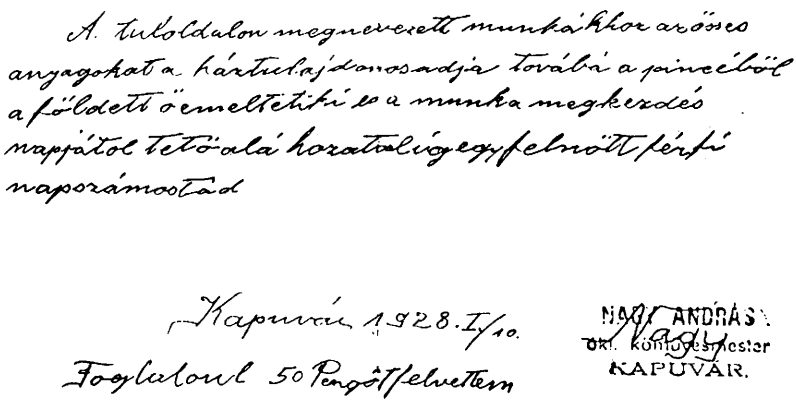

A tuloldalon megnevezett munkákhoz az összes anyagokat a háztulajdonos adja továbá a pincéből a földett öemeltetiki és a munka megkezdés napjától tetőalá hozatalig egy felnőtt férfi napszámostad

Kapuvár 1928. I/10.
Foglaloul 50 Pengőt felvettem

NAGY ANDRÁS
ökl. kőművesmester
KAPUVÁR.

2. ábra: Varga B. András kapuvári gazda és Nagy András gartai kőművesmester építési szerződése 1928-ból. Rábaközi Múzeum, Td 94.146.1.

más kőmíves legényeknek is kőmíves mesterhez állani kelletik annak tudta nélkül munkát vállalni szabad nem lészen." A céhes világban általános tilalom szólt a céhbe nem tartozó kontárok munkájára vonatkozóan. Ez – mint láttuk – a tanult legények engedély nélküli munkavállalására is érvényes volt. Az 1812. évi Sopron megyei limitáció az ácsok, kőművesek, cserepezők és kőfaragók béreinek megállapítása után igen komoly büntetést helyezett kilátásba az efféle kihágásokért (Domonkos 1980, 111). Ennek ellenére a segédek mindig is végeztek munkát mesterük tudta nélkül. Amíg a parasztlegény az apjától lopott zsák búza árán mulatott vasárnaponként, a kőműves és a cserepes fekete munkával szerezte meg a borravalót: *„Közbe osztá fekete munkát mink is csinátunk ám, amirül apánk [a mester] nem tudott. Csak mikor meglátto a munkát, aszongya: Mellik íjjel csinátátok? – Akkor má tizenöt-husz pöngő ölíg nagy píz vót, kétfelé osztva megvót a heti borravaló"* (Németh Guzsi József).

Vándorlás, munkavállalás

A gartai kőművesek hírnevére már a XIX. századi források is következtetni engednek. A kálvária építésének megkezdése előtt Jáky Ferenc osli plébános – magától értetődően – Gartára indult, hogy az építkezéshez onnan fogadjon föl kőműveseket. 1858-ban írta naplójába a következő sorokat: *„Szept. 5-én vasárnopon a könyörgés után Garthára mentem Magyar Pál biróval és Kapuy Pállol, hogy a kőművesekkel értekezzünk, magammal vivén a kálváriának tervezett képét, melyet Dank József Úr Kapuvári uradalmi építész szépen és ingyen készített"* (Osli plébánia, Jáky Ferenc plébános naplója).

Századunkban a mesterek körzetei nagyjából a kapuvári járás területét és a soproni járás egy részét, a Fertő-mentét fedték le. A leghíresebb mestereknek szinte ki sem kellett menni a faluból, felkeresték őket a megrendelők. Az építtetők megnézték a mesterek építkezéseit, vagy a már elkészült lakóházakat, és ezek alapján választották ki az igényeiknek legmegfelelőbb típust: *„Idesapám ugye elmentek, megníztík hun dúgozott. Akkor ugye nagyot állítottak! [nagy feneket kerítettek neki] Elmentek, Baboton is ípűtek, mindenhun, osztá megníztík, mellik hogyan níz ki"* (Varga Berta Györgyné).

Az 1929-cel kezdődő és hatását mindinkább éreztető világgazdasági válság lehetetlen helyzetbe hozta az építőipari munkásokat. Az építkezések száma csökkent, az a néhány mester, aki pár faluból álló körzetét meg tudta őrizni, főleg családtagjaival dolgozott, területére más nem nagyon tudott betörni. Legbiztosabb kenyere azoknak a mestereknek volt, akiket a dénesfai Cziráky és a kapuvári Esterházy uradalom látott el munkával, vagy a Petőházi Cukorgyárral tudtak karbantartási

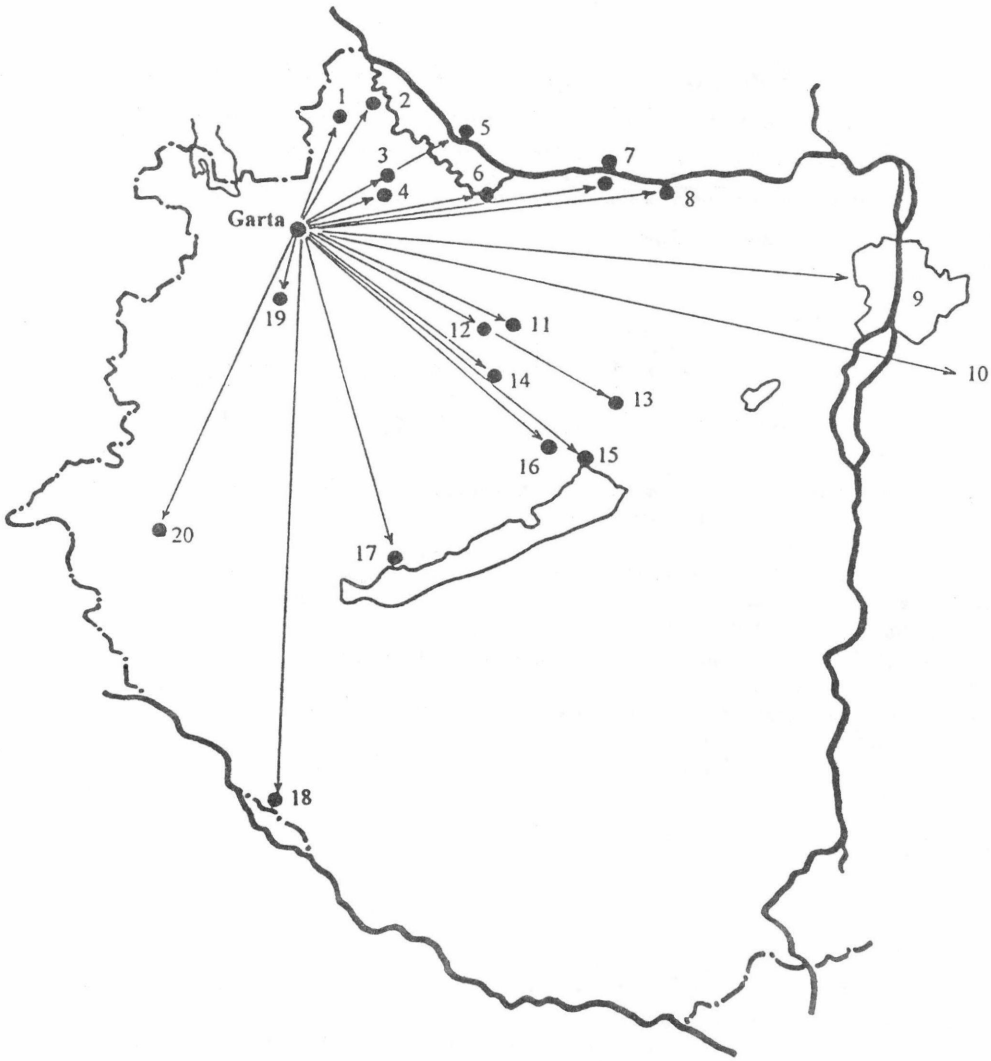

3. ábra: Gartai kőművesek és cserepesek munkavállalásai Sopron megyén kívül: 1 Mosonszolnok, 2 Mosonmagyaróvár, 3 Tárnokréti, 4 Rábcakapi, 5 Medve, 6 Győr, 7 Komárom, 8 Almásfüzitő, 9 Budapest, 10 Kolozsvár, 11 Bakonyszentlászló, 12 Pápateszér, 13 Inota, 14 Bakonybél, 15 Balatonalmádi, 16 Veszprém, 17 Szigliget, 18 Gyékényes, 19 Jákfa, 20 Zalalövő.

munkákra átalánydíjas szerződést kötni. Legnehezebb időszaknak az 1932–33. esztendőt tartották. A munkanélküliség sok mestert és segédet arra kényszerített, hogy szakmáját feladva a hercegi uradalomban aratást, cséplést és kapálást vállaljon, vagy pedig az addig inkább megyén belüli munkamigrációt óriási méretekben kiterjessze (*3.ábra*).

A gartai kőművesek és cserepezők a Dunántúl nagy részét bejárták. Kisebb csoportokban Budapestre is elmentek szerencsét próbálni. Kibéreltek egy szobát és elindultak, végigjárták az építkezéseket: *„Talán öt-hat munkáro mentünk be ahun ípítkezís vót, fölvettek bennünket. De hát osztán nem lett szerencsénk, mer az odavalósiak kivettík a munkát akordba. Teljesítmínybe ugye. Minket elzavartak egyhetire mind a hármunkat"* (Áder Sándor). A cserepezők hasonló vándormunkára kényszerültek: *„Innej biciglivel mentem Pápoteszére. Bakonyszentlászló, Bakonybél, azt a környíket jártuk dolgoznyi. Akkor vótam másodéves segíd. Elmentem így augusztusba és november vígin jöttem haza"* (Németh Guzsi József).

Ha találtak munkát, és a közlekedés is megfelelő volt, többségük hetente hazajárt. Szombaton jöttek, vasárnap este vagy hétfőn reggel mentek vissza. Az élelmet, a legszükségesebb szerszámokat és a munkásruhát a *fehértarisznyá*ban vitték magukkal. Ez erős vászonzsák volt, szája madzaggal összehúzható. Sarkába kukoricát vagy babszemet tettek, afölött kötötték meg a madzag végét, hogy le ne csússzon róla. Úgy vették a hátukra, mint a hátizsákot. Szombaton volt a pakolás. Egy egész kenyeret vittek, *„...ha cseresznye írett cseresznyével, ha szilva írett szilvával, az attul függött. Meg hát ugye elöttövaló este az ember a kerteket azér megmászkáto, hogy valamit az utravalóho tudjon szerezni, mer sokminden a magunk kertjibe nem termett"* (Németh Guzsi József). Disznóölés után kolbász, szalonna is került. Ha a szállás olyan volt, és tudtak főzni, tojást, krumplit is vittek magukkal. Amikor hosszabb időre mentek el, a hazulról vitt pénzből oldották meg az étkezést. Az uradalmakban általában egy-egy liter tejet kaptak reggelire és vacsorára, de ha tehették, a cselédektől vásárolt aludttejjel is kiegészítették a kosztot.

Szállásuk legtöbbször pajtában, istállóban volt, ahogy keserű iróniával mondták: az *Ökör Szállóban*.

Az iparosok a falu társadalmában

Iparosok – félig parasztok

A falu iparosainak nagy része a legszegényebb rétegből került ki. Ha volt is egy kevés föld, az a sokszor nyolc-tíztagú család megélhetését közel sem biztosította. Szükség volt tehát arra, hogy az iskolából kikerült fiúgyerekek szakmát tanuljanak. Ezekben a családokban a fő jövedelemforrást az ipar jelentette. A föld megmunkálása a szülők és a leánygyerekek feladata volt, a család iparos legényfiai – ha volt munkájuk – nem maradtak otthon a föld miatt. Ha a szülők kiöregedtek, vagy betegség miatt nem bírták a munkát, a föld megművelését máshogy oldották meg: *„Vót a Csapó Bálint bácsi, ennek vótak lovai. Ez szántotta meg a földeinket. De pénzt sose kértek, hanem a leángyerekek el köllöttek menni neki kapáni. Eggyezískor, kukoricakapáláskor, vagy ősszel csirázáskor az mindig meg vót adva, hogy ennyi vót a szántásdíjj, ennyi vót a vetísdíjj, akkor az összö vót adva, tehát ennyi robotnappal tartozunk. Ezt a két leángyerek lerobotúta. Így azér a fődek miatt nem maradtunk othon"* (Németh Guzsi József).

A kőműves- és cserepezőipar jó munkalehetőség esetén is idénymunka volt. Húsvét táján kezdődtek az építkezések, ősszel pedig mindenszentek volt a határnap, amikor befejeződött a munka: *„Nyáron mindenki ugy köllött takaríttanyi, hogy arra mindenki számút, hogy novemberbe ledobgya a kanalat. Az nagy legíny vót, aki husvítra tudott egy hetet dolgoznyi"* (Áder Sándor). A nyári kereset tavaszra elfogyott: *„Mikor az első gyerek született, bizon mikor tavasz vót, meg köllött gondúnyi, hom mas mibül ötöztetjük föl"* (Kiss János). Télen legföljebb alkalmi

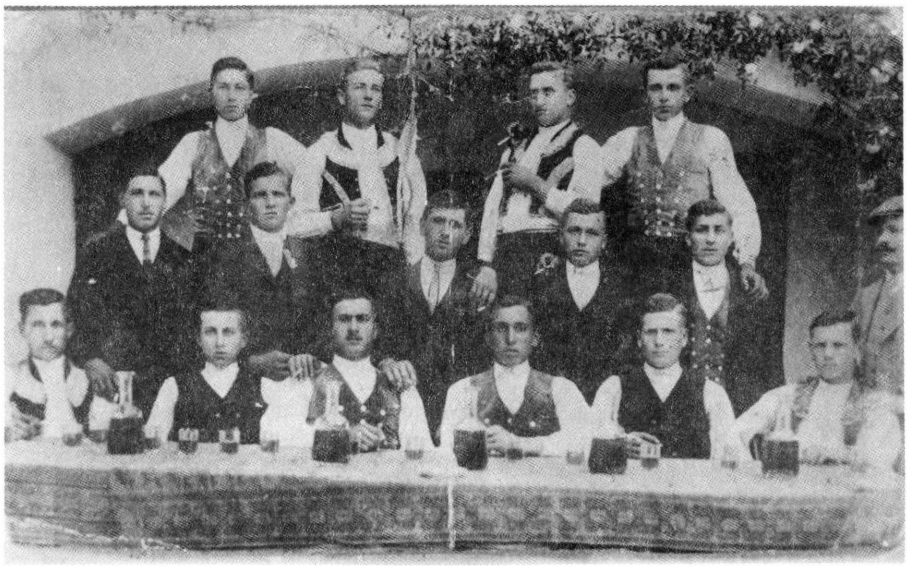

4. ábra: Iparos- és parasztlegények a gartai Thalabér-vendéglőben 1928 körül. Rábaközi Múzeum, Td 95.182.5.

munka akadt. Jeget vágtak a Rábán a helybeli és kapuvári vendéglők számára, vagy pedig az Iharosi erdőn ölfavágást, tuskózást vállaltak. A favágással csak a téli tüzelőt tudták megszerezni, munkájukért rendszerint az ágat és a tuskót kapták.

A teljesen föld nélküliek is igyekeztek öregségükre egy kevés földet szerezni: *„Mindenki megpróbálkozott azzal, hogy egy-két tehene legyen, meg egy-két hód főggye legyen, mer hát nyugdíjj nem vót"* (Hoffer Vendel).

A gartai iparosok másik rétegét alkották az úgynevezett *félig parasztok.* Rájuk mondták: *„Ha köllött pógár [paraszt] vót, ha köllött iparos"* (Áder Sándor). Ők az előbbieknél valamivel nagyobb gazdaságot vittek. Saját és bérelt földön gazdálkodtak, *...a főd mellül nem mentek el, mer a főd mellett megtalláták a megílhetősíget"* (Németh Guzsi József). A gyerekek ezekben a családokban is szakmát tanultak, de az iparűzés náluk kiegészítő jövedelemforrást jelentett. Helyi és környékbeli mestereknél dolgoztak, ha a mezőgazdasági munka engedte: *„Én válolatná nem vótam. Azér nem mentem válolatho, mer a válolatnak én mámo jábo mondtam azt, hogy én hónap nem gyüvök ám, mer sürgős gyűttenyivalóm van. De illen kisiparosná ugye aszontam: Öreg, hónap nem gyüvök. – Hát jóvan, az a paraszt [az építtető] várt"* (Tóth Harmat Imre).

Érdekesen alakult az ő sorsuk a tsz-szervezés idején: *„Mikor megalakút a téesz, mindeggyik elővette az iparoskötínnyit, elővette a szerszámot, és ugye kiátok a kapuba, mint iparosok"* (Németh Guzsi József). A földet beadták a közösbe, de ők maguk a megalakuló kőműves-, tetőfedő- és ácsbrigádokban dolgoztak, mert *könnyebb vót a szakmábo, mint a főbe dolgozni.*

5. ábra: A gartai kőműves legénycéh társládája, előlapján a mesterség jelvényeivel. Csiszár Attila felvétele, 1991.

Az utóbbiak viseletükben is elkülönültek a szűkebb értelemben vett iparosrétegtől. Ruházatuk a Kapuváron és Gartán hordott parasztviselet volt, amely az 1870-es évektől az első világháború végéig élte virágkorát. A háborút követő években a férfiak körében már megkezdődött a kivetkőzés, a női viseletben pedig új, egyszerűbb divat kezdődött (Horváth 1972).

Az iparosok fehér ing fölött hordott ünnepi *mellény*ének eleje *bársony*ból, háta *glatt*ból készült, elől három sor *gyöngyházgomb* díszítette (*4. ábra*). A mellény fölé *szövetkabát*ot vettek, kalapjuk úgynevezett *bevágott kalap* volt. Korábban *priccsesnadrág*ot (bricsesz) viseltek *csizmá*val, a 20-as évektől azonban a *nyakkendő*vel és a *pulóver*rel együtt terjedt a *vasóttnadrág* és a *félcipő* is.

A viseleten legelőbb azok változtattak, akik legmesszebbre jártak dolgozni. Máig emlegetik, hogy Somogyban *megcsodálták* rajtuk a bricsesznadrágot, arrafelé ismeretlen volt az efféle ruhadarab.

Ha egy hétre, vagy hosszabb időre mentek el a faluból, a *gyüvő-menő* ruhát vitték magukkal, meg a munkára valót. Az utóbbi a kőműveseknél barna *gerezdesbársony nadrág*ból, *bakancs*ból és valamilyen viseltes *kabát*ból állt. *Kötény*ük úgynevezett *vörösgyócs*ból volt, nem hagyták szó nélkül, ha valaki kéket kötött maga elé: *„Hát te meg sujszterinasnak gyütté ide?"* (Áder Sándor). A cserepezők *micisapká*ban dolgoztak, kötényt nem viseltek, az akadályozta volna őket a munkában.

6. ábra: Szent Rókus képe a társulat zászlóján. Csiszár Attila felvétele, 1995.

Az iparosok feleségeinek viselete változó volt attól függően, hogy milyen családból származtak. Ha parasztcsaládból, akkor az asszony továbbra is *viselet*ben járt, de az iparoscsaládból származó asszony *mindig az uri osztályho őtözött.*

A Gartai Kőművestársulat és céhszokásai

A társulat kétségtelenül céhes eredetű, elődje, a gartai kőműves legénycéh 1832-ben már bizonyíthatóan létezett. Legjelentősebb tárgyi emlékét a fenti évszámmal datált és a mesterség jelvényeivel (kalapács, kanál, vinkli, függővas) díszített társládát (*5. ábra*) az 1839-ben kelt legényrendtartással ma is őrzik. A céhrendszer eltörlése (1872) után a legénytársaság mint testület tovább működött, őrizve céhes szokásait. A tárgyi emlékek mellett a társulat tisztségviselőivel és működésével kapcsolatos terminusok szintén az egykori céhszervezetben gyökereznek. A mindennapi szóhasználatban egyre ritkábban ugyan, de az elnököt néha még *céhmester*nek, az augusztus 20-án, István király napján tartott közgyűlést *céh napjá*nak, *céhnap*nak nevezik. Akik ezen részt vesznek, a *céhbe mennek.* Mára kikopott, de a második világháború utáni években még megvolt náluk a *szolgálómesteri* tisztség. A szolgálómester Gartán természetesen soha nem volt mester, hiszen a tisztet mindig a legfiatalabb segédek töltötték be, mint ahogy a céhmester sem volt feltétlenül az. A társulat évi négy miséje valószínűleg a céhek négy kántormiséjének hagyományát őrzi.

Az említett céhes emlékek mellett egyéb dokumentumaik és jelvényeik újabb keletűek. Négy körmeneti lámpásukat a templomban őrzik, társulati tag te-

metésére, körmenetekre szokták kivinni. A mesterségre utaló jelkép (céhjelvény) nem található rajtuk.

Zászlójuk téglalap alakú, piros-sárga rojttal szegett vörös selyem, rövidebb oldalán rögzíthető a keresztben végződő rúdhoz. Egyik lapját Patrona Hungariae-ábrázolás díszíti, fölötte *GARTAI KŐMIVESTÁRSULAT 1961* – felirat, a másik zászlólapon a társulat patrónusának, Szent Rókusnak képe látható (*6. ábra*). Ugyancsak Szent Rókust választotta védőszentjének például a győri, a soproni, a veszprémi és a nagyvázsonyi kőművescéh, valamint a pápai kőműves és cserepestársulat (Szabó 1988, 202, Éri-Nagy-Nagybákay II. 1975-1976, 159-160, Nagybákay 1971, 146-147). Szent Lucia mellett Szent Rókus képe díszíti a süttői kőfaragók zászlóját is (Hála 1991, 568-569). A gartai társulat régi, elrongyolódott zászlójáról a vászonra festett képeket 1961-ben varrták át az új zászlóra, amelyet Horváth István gartai plébános szentelt fel. A zászlóanya az akkori céhmester felesége, Németh Józsefné Lukácsi Erzsébet lett: *„Én mondtam ek kis verset mikor asz fölszentűtik az oltár előtt. Meghajtotta, aki tartotta ott a zászlót a hátom mögött, osztá köszöntem: Dicsírtessík a Jézus Krisztus. Fölkötöm ezt a szallagot a Jézus Mária nevibe, hogy ez a zászló továbro is őrizze és oltalmazza a kümüvestársulat összes tagjait, a földi íletünk után meg vezessen el bennünket a mennyei Szüzanyához, drágo Nagyasszonyunkhoz. Dicsírtessík a Jézus Krisztus"* (Németh Józsefné).

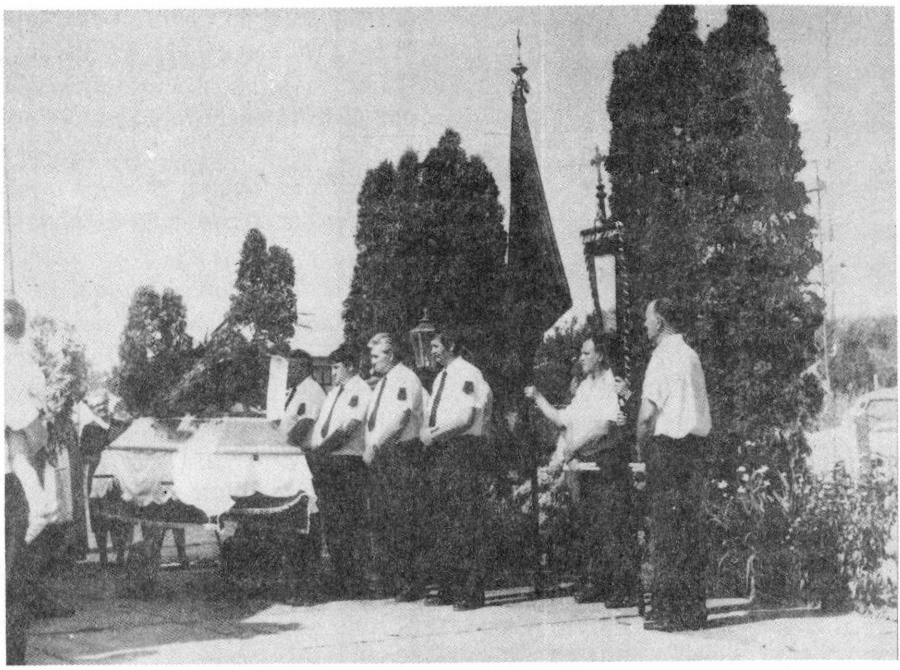

7. ábra: Társulati tag temetése. A koporsó mellett fekete gyászhuzatban a kőműveszászló. Csiszár Attila felvétele, 1995.

8. ábra: Szent Rókust ábrázoló freskó a gartai templomban. Csiszár Attila felvétele, 1995.

A zászlót a lámpásokhoz hasonlóan körmenetekre és társulati tag temetésére viszik ki a templomból. Temetésre a zászlóval azonos méretű fekete fátyollal húzzák be (*7. ábra*). Helye az 1970-es évekig a többi templomi zászlóval együtt a padsorok előtt volt, ma baloldalt, a főhajó és a kereszthajó találkozásánál falra erősített zászlótartóban van. Hamvazószerdától nagyszombatig a rúdról levéve a sekrestyében őrzik.

A templom első kifestésére 1924-ben került sor. A munkát Steiner Antal soproni festő végezte, aki a diadalív fölötti mezőre Szent László vízfakasztását, a hajó falaira pedig a Gartai Önkéntes Tűzoltótestület és a Gartai Kőművestársulat fölajánlásából Szent Flórián, illetve Szent Rókus képét festette meg. A képen a szent pestises sebére mutat, mellette kutyája látható, amint szájában kenyeret hoz neki (*8. ábra*). A munkálatokra az idősebb kőművesek még jól emlékeznek. Az állványozást Szaradics István kőművesmester végezte, az alakok festéséhez az inasok álltak modellt: *„Hát ugye állottunk, az ember megfogta a ruháját, ugye a ruhának a ráncoit arru föstöttö le. Osztá gyütt a kutya veknivel a szájábo. – Hát kinek van kutyájo? – Aszongya a Német Jancsi, majd ű elhozza a kutyát. Hát elhozta a kutyát, osztá a Stejner hozatott neki zsömlét, a kutyának a szájábo hogyan áll. Nem tudta leföstenyi, mer mikor beletettík a szájábo, abba a pillanatba elharapta"* (Áder Sándor).

Úrnapján a Katalin utcában álló négy oltársátor közül egyet a társulat állít és díszít fel. Egy közelben lakó cserepes előtte való héten *megszólítja* azokat akik a sátor díszítésében segíteni szoktak. Az előző este összeállított sátorvázat az ünnep reggelén az elnök családja és néhány segítőjük díszíti föl (*9. ábra*). A munka végeztével szokták még egyszer egyeztetni, hogy a körmenetben kik viszik majd a zászlót és a lámpásokat (*10. ábra*).

A céhnapot 1958-ig szerény keretek között tartották meg *István királykor* az elnök házánál. Az augusztus 20-a utáni időszak számadása vízkeresztkor volt. Az elnök a *pénztáros*sal beszámolt az eltelt esztendő eseményeiről, a bevételekről és a kiadásokról. A *jegyző* mindezeket írásba foglalta. Például:

9. ábra: Díszítik a társulat úrnapi oltársátrát. Csiszár Attila felvétele, 1996.

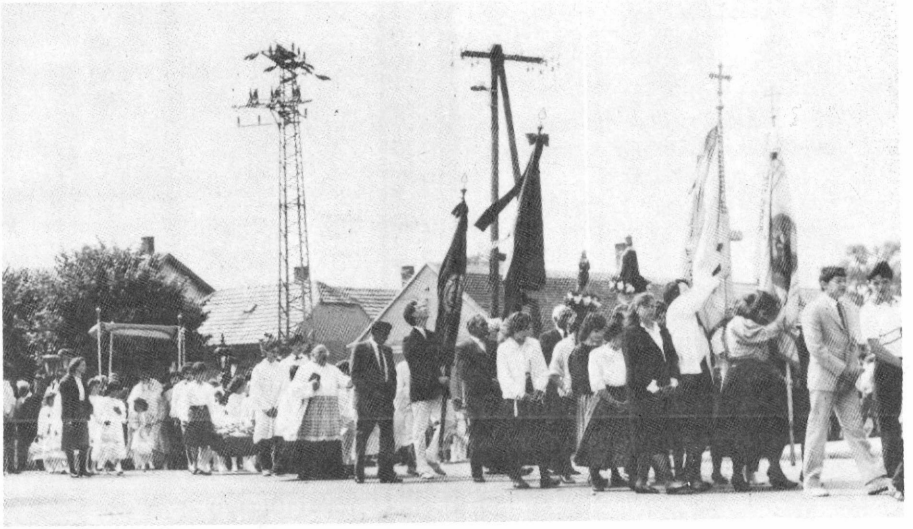

10. ábra: A társulatok zászlói az úrnapi körmenetben. Az oltáriszentséget a Kőművestársulat, az Ácstársulat, a Szeretettársulat és az Olvasókör tagjai lámpásokkal kísérik. Csiszár Attila felvétele, 1991.

„1938 év Agusztus 21 én Meg tartott gyülés alkalmával elszámolva

4 d ados levél értéke	*121.60*
kézpénz	*53.94*
mise pénzből befolt	*16.24*
összesen van kézpénz	*70.18*
eböl kiadás	
1 Márcziusi mise papnak öszesen	*6.90*
2 az urnapi sátorba 4 szál gyergya	*3.20*
3 a lámpába 4 d üveg	*0.60*
4 lámpába 4 d kis gyergya	*0.40*
5 urnapi sátorhoz drót szeg	*0.50*
6 sátor csinálóknak 1 l. pálinka	*3.60*
7 a rukosi [rókusi] mise papnak	*3.-*
mesternek czémester [itt az egyházközség	
világi elöljárója] és gyerekeknek	*0.90*
8 az elnök fizetése	*5.-*
az összes kiadás	*24.10*

Molnár András
elnök

1939 január 8 án Meg tartott zárszámadás alkalmával

elszámolva van

4 drb ados levél értéke	*P 103.00*
kézpénz volt	*46.08*
mise pénzből befolt	*13.60*
összesen van kézpénz	*59.68*
eböl a kiadás 1938 év Agusztus 21 tol 1939 Január 8 ig	
elhalt Lukácsi Józsefné misére	*P 3*
az uj évi misére papnak	*3*
mesternek czémester gyerekeknek	*0.90*
elhalt Áder Györgyné misére	*3.-*
papirért	*0.12*
az összes kiadás	*10.02*

Molnár András
elnök"

(A Gartai Kőművestársulat jegyzőkönyve, 1938. augusztus 20., 1939. január 8.).

A céhnapon tartották a tisztújítást. Ha az elnök nem vállalta tovább tisztjét, újat választottak. A ládát az iratokkal két ember minden ceremónia nélkül átvitte az új elnök házához, ahol az első szobában a *padsarok*ban helyezték el. Néha előfordult, hogy nehezen akadt vállalkozó, ilyenkor a legkevésbé tiltakozóra erőltették rá az elnökséget: *„Ide akarták hoznyi nekem [a ládát]. Osztá aszonta az asszon, ne fogadjam el, mer sok dolog van vele"* (Áder Sándor).

11. ábra: Céhnap 1961-ben. Rábaközi Múzeum, Td 92.29.10.

A társulat bevétele a kölcsönök kamataiból, a beiratási és tagdíjakból származott. A tagdíjat a társulatba legutóbb *bekeresztelkedett* legények, a szolgálómesterek szedték össze a céhnap előtti vasárnapon. A szolgálómesteri tisztség a második világháború után még néhány évig létezett, azonban sokan dolgoztak a falutól távol, hazajönni nem mindig tudtak, ezért a vezetőség elhatározta, hogy kívülállót kérnek föl, aki a tagsági díjat bizonyos százalék fejében a tagoktól beszedi. Ezt általában szegényebb asszony, öregleány vállalta, de ez a rend csak néhány évig volt érvényben. Jelenleg a pénzt maga az elnök szedi be. A tagsági díjból félretették a szokásos évi négy misére, öt-hat gyászmisére és koszorúra való összeget, a maradék pénzből pedig az elnök bort hozatott, amit közösen megittak.

1958-tól, Németh József *(Pontos)* elnökké választásától kezdve a céhnap lakodalomhoz vált hasonlóvá: *„Meghivót csinátottak és kikűdtík a tagoknak, hogy István királ naptyán háromórátul kezdve ífélig mulatság lessz, legyenek szivessek megjelennyi"* (Németh Józsefné). Az udvaron sátort állítottak, sört, bort hozattak, disznót vágtak, az elnök felesége három kemence *kulcsoskalács*ot sütött. A mulatságon az iváni *Bogyó-banda* muzsikált (*11. ábra*).

A céhnapon került sor az új tagok bekeresztelkedésére. A felszabadult segéd a következő céhnapra az idősebb tagok közül *keresztapát* választott. Nem feltétlenül szakmabelit, kőművesnek cserepes, cserepesnek kőműves is lehetett a keresztapja. A keresztelkedő egy liter, a keresztapa fél liter bort fizetett, amit az egy asz-

talnál ülők közösen elfogyasztottak. A bekeresztelkedett és keresztapja között ezentúl a *keresztapám, keresztfi* megszólítás járta.

A legutóbbi elnökválasztás (1990) óta a gyűlés ismét egyszerűbb formában zajlik. Már nem az elnök házánál, hanem a vendéglőben találkoznak. Az idősebb tagok nem is nézik ezt jó szemmel, mondván, hogy a céh *vallási alapon* van, nem való az a kocsmába.

A kőművesek jó borivó, mulatós emberek hírében állnak. A céhben vagy a vasárnapi poharazás közben előkerülnek kedvelt nótáik. Dalkincsük általánosan ismert népies műdalokból áll. Különösen kedveltek azok, amelyek szövegét néhány szó behelyettesítésével a mesterségnek megfelelően átformálták *(1. kottamelléklet)*.

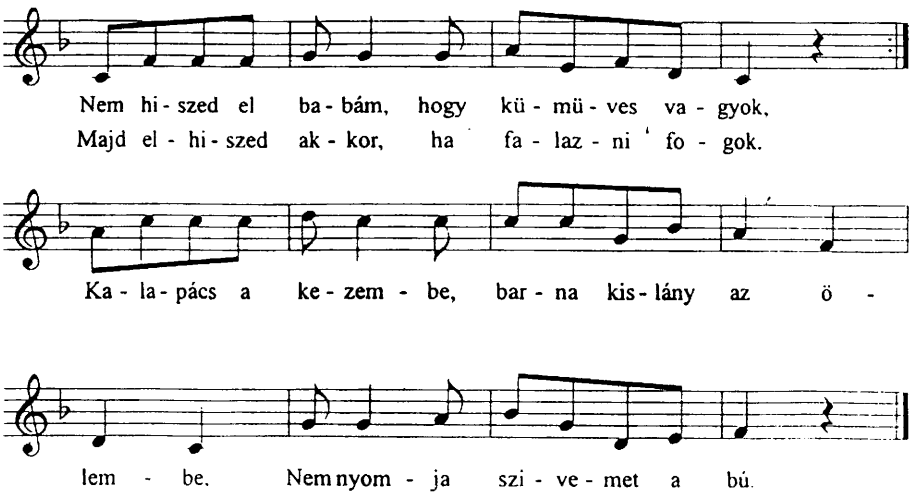

2. Nem hiszed el, babám, hogy kümüves vagyok,
Majd elhiszed akkor, ha puculni fogok!
Simíttó a kezembe, barna kislány az ölembe,
Nem nyomja szivemet a bú.

3. Nem hiszed el, babám, hogy kümüves vagyok,
Majd elhiszed akkor, ha meszelni fogok!
Meszelőnyél kezembe, barna kislány az ölembe,
Nem nyomja szivemet a bú.

Mikor má be vótak szedve, asse tudták micsinállonak, vaskosabb szöveget is ráhúztak ugyanarra a dallamra:

Nem hiszed el babám, hogy likas a gatyám,
Majd elhiszed akkor, ha kilessz a p....m.
Ceruza a kezembe, barna kislány az ölembe,
Nem nyomja szivemet a bú.

E legkedvesebb nótájukat Jászladányban például kubikos szöveggel jegyezték fel (Katona–Maróthy–Szatmári 1968, 82).

Az iparosok részéről néha enyhe lenézés érezhető, ha a földművelőkről, a *parasztok*ról beszélnek: *„Az apósom is meg az uram is a kimondott ilyen földmívessel nem szerettek annyira barátkoznyi. Ugy jóba vótak, mer munkát adtak nekik, de valahogyan azokkal nem jöttek ugy össze"* (Hoffer Kálmánné). Különbözőségüket az alábbi dalban is kifejezték (*2. kottamelléklet*).

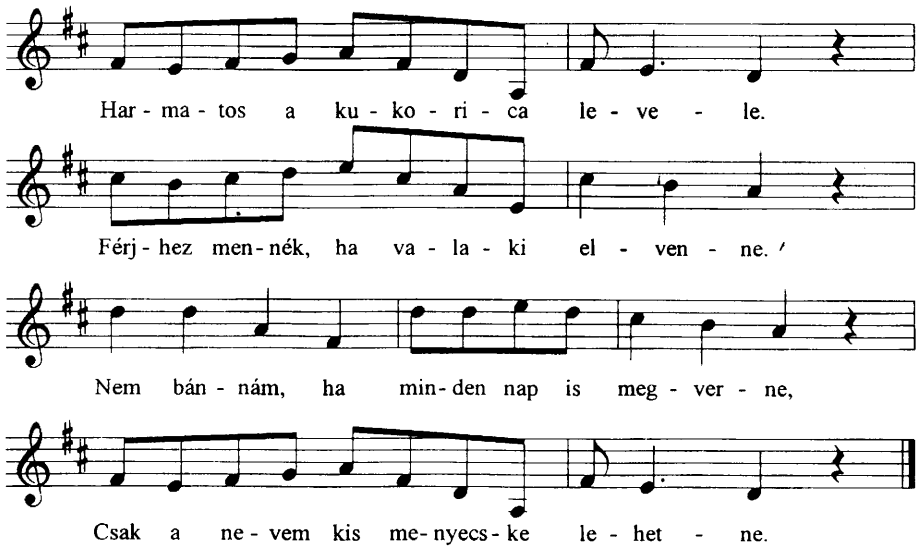

2. Nem szeretek pőregatyás parasztot,
Mert az után föl köll szedni a markot,
Inkább leszek [egy] kümüvesnek babája,
Mert amellett elmehetek a bálba.

3. Nem kell nékem a kisasszony, mert lusta,
mindig csak a zongoráját nyomkodja,
mert énnékem dologra kell az asszony,
Nem pedig egy zongorázó kisasszony.

Szintén általánosan ismert dalról van szó, márianosztrai ricerek hasonló szöveggel éneklik (Hála 1987, 121). A távolságtartás azonban kölcsönös volt: *„Abba az időbe a parasztemberek között leníztík azt, aki bakancsba telét ki. A csizma vót a parasztviselet, a cipő meg a csigaszeges bakancs az iparosviselet"* (Hoffer Vendel).

A Kapuvárral egyesült Garta 1923 után is bizonyos autonómiával rendelkezett. A lakosság arányában megválasztott *gartai esküdtek* között iparos is akadt, azonban az élükön álló *öregesküdt* mindig a gazdák közül került ki.

A társulat a tagsági díjból évente négy misét szolgáltat, kettőt az élő, kettőt a meghalt tagokért. A Kapuvári Egyesült Céh 1853-ban így rendelkezett a misén való megjelenésről: *„Czéh Rendöletjibül meg parancsoltatik hogy a Czéhnek nígy Miséje Szolgáltotik Melre minden mester ember társunk tartozik tiszta ujan meg borotvált Kípel megjelenni hat Krajtzár pöngő pínz büntetís alat"* (GyMSM SL, IX. 1, Kapuvári Egyesült Céh 1846., Jegyzőkönyv a kántorpénzekről). Az élő tagokért vízkeresztkor és Szent Rókus napjához közelebb eső vasárnapon van mise. A miseének szövege valószínűleg kántori szerzemény, a *Bemegyek szent templomodba ...* kezdetű ének dallamára éneklik (*3. kottamelléklet*).

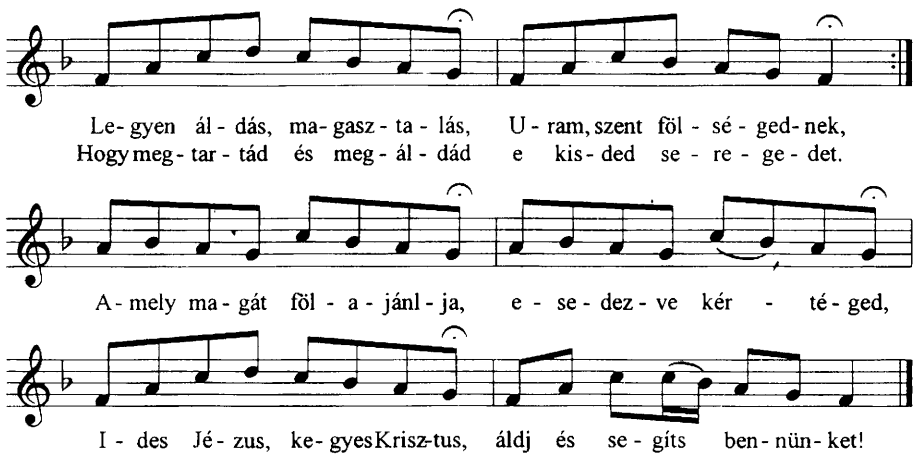

2. Uram, áld meg és tartsad meg kümüvestársulatunkat,
Hogy imádjuk, és áldhassuk a te szent malasztodat!
|: Térden állva, s leborulva nyújtjuk e kérésünket,
Ides Jézus, kegyes Krisztus áldj, és segíts bennünket! :|

A meghalt társulati tagokért novemberben, mindenszentek táján mondatnak misét, a másik mise időpontja változó, amikorra a plébános be tudja osztani. A miseének szövegét eddig sem nyomtatott, sem pedig kéziratos énekeskönyvekben nem találtam, dallamát sem sikerült egyik egyházi énekével sem azonosítani (*4. kottamelléklet*).

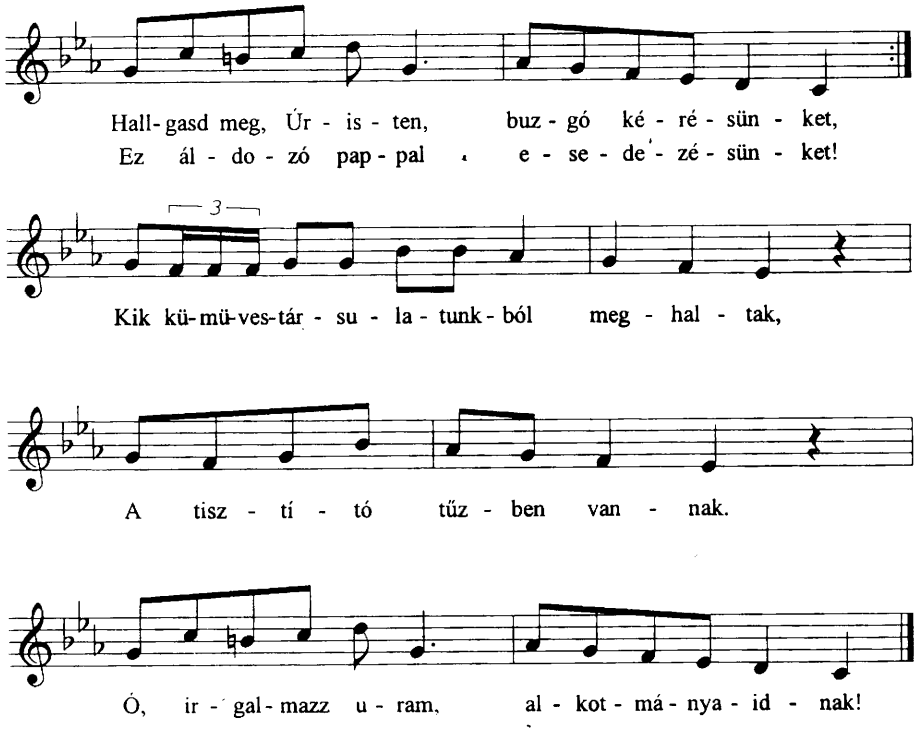

2. Misénk áldozatát fogadd el kegyesen,
Bününk bocsánatát ó, halld meg kedvesen!

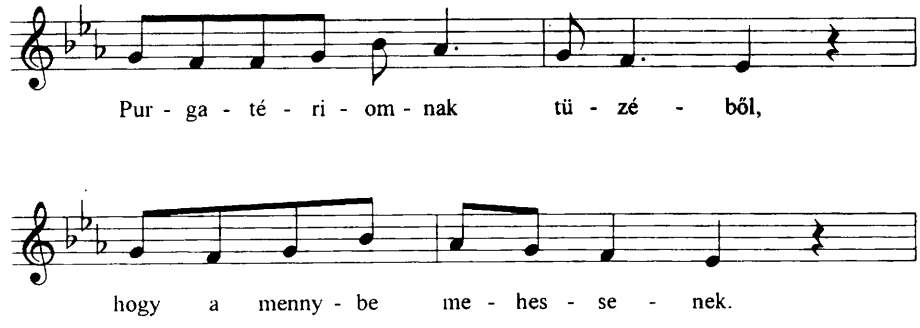

Téged mindörökké, Jézus, dícsérjenek!

Körülbelül az 1970-es évekig mise ideje alatt a kőműveszászlót három *céslegény* tartotta az oltár előtt. Vállukon nemzetiszínű szalag volt. Ma tiszteletből a jobb oldali első pad zászlótartójába – tulajdonképpen régi helyére – állítják.

Elhunyt társulati tag temetésére az elnök a fiatalabb legények közül rendelte ki a zászló- és lámpásvivőket. A *temetísre alkalmazottak* neveit a jegyzőkönyvbe mindig bejegyezték. Például: *„1912 november 9. Gerencsér Vendel temetésére szolgálatban lévők. Lámpás vivők Molnár András Varga János Pintér István Kis Vendel. Testvivők Molnár Sándor Pintér István ifju cserepező Hoffer György Lukácsi József cserepező. Keresztvivő Tóth Benedek"* (A Gartai Kőművestársulat jegyzőkönyve, 1912. november 9.). Korábban tehát a testvivők is a céhtagok közül kerültek ki, ennek azonban egy 1946-ban hozott határozat véget vetett: *„Halálozáskor az elnök nem köteles hallotvivőt rendülni csak lámpavivőket"* (A Gartai Kőművestársulat jegyzőkönyve, 1946. augusztus 20.).

A kétségtelenül látványos, zászlóval és lámpásokkal való temetkezést társulaton kívüliek is igyekeztek maguknak biztosítani. Ezekről az esetekről 1918-ban a következőképpen rendelkeztek: *„ ...mind azon egyének kik nem tagjai a társulatnak és mégis a társulatal akar eltemetetni, tartoznak a jelen körülményekhez képest azt megfizetni amit a társulati elnök iletve az elöljáróság határoz"* (A Gartai Kőművestársulat jegyzőkönyve, 1918. augusztus 20.).

Az elhunyt után a társulatban özvegye lép a helyére. A tagdíj felét fizeti haláláig, ennek fejében ő is társulatos temetést kap.

Összegzés

Garta alapításának körülményei, valamint XVIII. századi gazdasági és társadalmi viszonyai szerepet játszottak abban, hogy a faluban a XIX. század folyamán jelentősen megnőtt az iparból élők száma. A nagyszámú képzett kőműves révén már viszonylag korán fejlett építőtechnikákat alkalmazó Garta követendő példát kínált a környező települések számára. A Kisalföld mezővárosaiban és falvaiban különösen a század második felében az égetett tégla egyre szélesebb rétegek számára vált megfizethető építőanyaggá. A konjunktúra hatására Gartán valamennyi ipar közül a kőművesség aránya növekedett a legnagyobb mértékben, olyannyira, hogy a századfordulóra Sopron megye egyik legnépesebb kőművesközpontjává vált.

Az iparágnak és a hozzá tapadó hagyományoknak a faluban akkor már legalább félévszázados múltja kétségtelenül közrejátszott abban, hogy a céhrendszer adminisztratív megszüntetése után a kőműves legénycéh mint testület tovább működött, őrizve céhes szokásait. Nyilvánvaló, hogy a társulat nem sorolható azok közé, amelyek pusztán átvették a céhszervezet külsőségeit (ilyenre bőven idézhetnénk példát: olvasókör, gazdalegények kocsmai céhe, stb.), hanem jelen esetben az egykori legénytársaság és a ma is működő Gartai Kőművestársulat folytonosságáról beszélhetünk, ami ismereteim szerint egyedülálló.

Kapuvár CSISZÁR ATTILA

IRODALOM

BARABÁS Jenő–GILYÉN Nándor
1987 *Magyar népi építészet.* Budapest
DOMONKOS Ottó
1980 *Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében (XVI–XIX. század).* Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 8. Budapest
1991 *A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában.* Magyar néprajz III. (főszerk.: DOMONKOS Ottó) 7–54. Budapest
ÉRI István–NAGY Lajos–NAGYBÁKAY Péter
1975–1976 *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. I–II.* Budapest
FILEP Antal
1990 *Tetőformák és oromzatok a Kisalföldön.* Népi Kultúra – Népi Társadalom XV. 249-295.
1993 *Nagytáji egységesség és regionális tagolódás a Kisalföld építő kultúrájában.* A Kisalföld népi építészete (szerk.: CSERI Miklós–PERGER Gyula). 71–128. Szentendre–Győr
HÁLA József
1987 *A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században.* Dissertationes ethnographicae 6.
1991 *A kőbányászok és kőfaragók védőszentjeiről és templomi zászlóiról.* A Duna menti népek hagyományos műveltsége. 563–573. Budapest
HORVÁTH Terézia
1972 *Kapuvár népviselete.* Néprajzi Közlemények XVI–XVII.
KATONA Imre–MARÓTHY János–SZATMÁRI Antal (szerk.)
1968 *A parasztdaltól a munkásdalig.* Budapest
Magyar Stat. Közl.
1904 *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása községenkint.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 2.
NAGYBÁKAY Péter
1971 *Veszprémi és Veszprém megyei céhzászlók, céhlámpák és egyéb céhjelvények.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10. 127–187. Veszprém
SOÓS Imre
1941 *Képek a sopronmegyei jobbágyközségek történetéből.* Ősi sopronmegyei nemzetségek (szerk.: HORVÁTH Kálmán) . Sopron
SZABÓ Péter
1988 *A céhek tárgyi emlékei a győri Xántus János Múzeum gyűjteményében – III., A céhzászlók.* Arrabona 24–25, 135–208. Győr
TAKÁCS Lajos
1960 *A jobbágyrendszer megerősödése és a dohánytermesztés hanyatlása Kapuvár környékén.* Soproni Szemle XIV. 45-59.

ADATKÖZLŐK

Áder Imre (1919) kőművessegéd
Áder Sándor (1908) kőművessegéd, a társulat volt pénztárosa
Baranyai Lukács (1906) cserépfedőmester
Budai Lukács (1914) kőművessegéd
Hoffer Kálmánné Gregorits Erzsébet (1924)
Hoffer Vendel (1928) ácssegéd
Horváth István prépost-kanonok, gartai plébános

Kiss János (1921) tetőfedősegéd
Kleizer Géza (1944) kőművessegéd, a Gartai Kőművestársulat elnöke
Kocsis György (1911) tetőfedőmester
Nagy Sándor (1921) tetőfedősegéd
Németh Ferenc (1905) ácssegéd
Németh Guzsi József (1921) tetőfedősegéd
Németh Józsefné Lukácsi Erzsébet (1915)
Soós Imre (1915) kőművessegéd
Soós Imréné Németh Terézia (1921)
Szakács István (1909) volt nagygazda
Tóth György (1922) tetőfedő- és kőművessegéd
Tóth Harmat Imre (1908) volt gazdálkodó, kőművessegéd
Varga Berta Györgyné Varga Berta Erzsébet (1910)
Varga Istvánné Marton Teréz (1927)

EIN MAURERZENTRUM AUF DER KLEINEN UNGARISCHEN TIEFEBENE UND SEINE ZÜNFTLERISCHEN TRADITIONEN

In Garta (Kom. Sopron), gegründet in der Neuzeit, trugen die patentierte Rechtsstellung der Siedlung und die beschränkten Möglichkeiten des Ackerbaues gleichermaßen dazu bei, daß im Kreise der Bevölkerung bereits im Laufe des 18. Jh. die Zahl der Gewerbetreibenden erheblich zugenommen hat.

Dank ihrer fähigen Maurer wurden in der Ortschaft relativ frühzeitig fortgeschrittene Bautechniken angewandt, wodurch Garta den umliegenden Siedlungen ein befolgenswertes Beispiel zeigte. Als im 19. Jh. die Getreidekonjunktur einen materiellen Aufschwung bewirkte, wurde in den Marktflecken und Dörfern der Kleinen Tiefebene der Backstein für immer breitere Bevölkerungsschichten ein erschwinglicher Baustoff. Die Verbreitung der Ziegelbauten und die Anwendung anspruchsvoller Baukonstruktionen erforderten die Mitwirkung fachlich ausgebildeter Maurer. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts stieg in Garta unter sämtlichen Gewerben das Maurerhandwerk am stärksten an, so daß das Dorf um die Jahrhundertwende bereits eines der bedeutendsten Maurerzentren des Komitats Sopron war.

Das Material meiner Publikation ist ein Teilergebnis meiner seit 1991 geleisteten Forschungsarbeit. Der gegenwärtige Stand der Erschließung von Archivalien sowie des Sammelns lokaler Angaben ermöglichte mir, die Entwicklung, das Leben und die internen Verhältnisse eines bisher unbekanntan Mauerzentrums zu dokumentieren, mit besonderem Hinblick auf den Mauerverein von Garta zünftlerischen Ursprungs.

Zur Zeit der administrativen Abschaffung des Zunftsystems (1872) hatten in Garta das Maurerhandwerk und die damit verbundenen Traditionen bereits eine Vergangenheit von einem guten halben Jahrhundert; dies trug zweifellos dazu bei, daß die Maurerzunft als Körperschaft auch heute existiert und ihre zunftmäßigen Bräuche hütet. Für die Ämter und die Tätigkeit des Vereins wird bis heute die in der ehemaligen Zunftorganisation verwurzelte Terminologie benützt - meines Wissens ein Unikum im ausgehenden 20. Jahrhundert.

ATTILA CSISZÁR

A MAGYAR ŐSVALLÁS KÉRDÉSE*
II.

18. Századunk egyik legnagyobb hatású és legrokonszenvesebb folkloristája volt Diószegi Vilmos. Már-már legendák fonódtak önfeláldozó alakja köré. Ennek ellenére sem készült el azonban mindmáig tüzetes életrajza, műveinek bibliográfiája, vagy akár a hagyatékában található adatok jegyzéke. Enélkül pedig nem tudjuk pontosan értékelni életművét. Amely igen sokrétű és gazdag. Megfér benne a turkológia és a Szibéria-kutatás, a *Magyar Néprajzi Atlasz* egyik kivitelezője, a Lucaszövegek és a magyar halottlátó monográfusa, számos nagy sikerű, nemzetközi tanulmánykötet létrehozója. Munkásságából most csupán három, egymással szorosan összefüggő kérdéskört kell megemlítenünk. Diószegi a szibériai sámánizmus sokoldalú kutatója volt: minthogy ezt kapcsolatba hozta a magyar folklórral. Diószegi a magyar néphit és népszokások sok-sok kérdésével (mint például a *nora* és a *markoláb*) foglalkozott, ám ezek közül legkivált a természetfeletti tudással rendelkezők (táltosok, tudósok, halottlátók – érdekes módon sokkal kevésbé a boszorkányok) érdekelték. Nyilván azért, mivel ezek hozhatók kapcsolatba a sámánokkal. Ugyanezért foglalkozott a magyar folklórban megtalálható „világkép" kérdéseivel is. Harmadik témaköre viszont éppen a honfoglaló magyarok hitvilága, azaz az ősvallás. Most csupán erre koncentrálunk, ám természetesen még itt sem törekedhetünk kimerítő teljességre, sem Diószegi munkáinak tudománytörténeti tanulságait, sem munkássága módszertani mérlegelését illetően.

Diószegi szolid és szkeptikus kutató volt, aki nemcsak mások, hanem a saját felfogását is kritika alá vette. (Erre még visszatérünk.) Ugyanakkor axiómaszerűen fogadta el elődeinek azokat a gondolatait, miszerint a magyar „ősvallás" kutatása elválaszthatatlan a szibériai sámánizmus vizsgálatától.

Diószegi Vilmos életműve az eddigiekhez képest már egy további korszakot képvisel. Noha a már említettek közül többen is olvashatták Diószegi tanulmányait, sőt még hivatkoznak is erre – gyakorlatilag azt az újdonságot, amit Diószegi képviselt, ők nem értékelték, talán nem is érzékelték. Diószegi munkásságában pedig többféle újítás figyelhető meg. Ilyen a nagyszabású adatgyűjtés (terepmunka), mégpedig mind Magyarországon, mind külföldön. Ilyen a történeti szempontok érvényesítése. Ezeket Diószegi etnikai sajátosságoknak tartja. Az orosz és szovjet szaktudomány felismeréseit már inkább csak muszájból és adattárként használja fel. Voltaképpen nem érdekelte a nemzetközi vallástudomány,

* A tanulmány első részét ld.: Ethnographia CVIII. 1997, 365-418. (*Szerk.*)

még a sámánizmus vonatkozásában sem. Akár Eliade művei is (noha olykor említi samanizmus-monográfiáját) érintetlenül hagyták. Feltétlenül meg kell azt is említeni, hogy Diószegi végül sem volt történeti filológus: következtetéseit csak látszólag támasztja alá ilyen érvekkel. Ami elődeit illeti: mindenkire szívesen hivatkozik. Voltaképpen Sebestyén Gyula és Róheim követője (noha az utóbbi módszertani meggondolásait nemcsak elutasítja, hanem ezek nem is érdeklik), határozottan szembeszáll azokkal, akik kétségbe vonták a magyar sámánizmus meglétét. Érdekes módon a régészeti azonosítást sem művelte. És noha polemizált történészekkel is (mint például Molnár Erik volt), ám a magyar történelem részeiről sem volt külön felfogása. Mindez voltaképpen csak a maga kutatásai aktuális céljai szempontjából érdekelte.

Tüzetes felkészülés és a sámán szóról, meg az állat alakban viaskodás témáiról írott dolgozatok után 1954-ben napvilágot látott „módszertani" dolgozata szinte egész életművét jellemzi[165].

Ez a tanulmány ugyan egyidős az akkortájt nálunk megszokott „átértékelő" dolgozatokkal, amelyek bírálják a korábbi iskolákat és az élenjáró szovjet tudomány megoldásait népszerűsítik – Diószegi dolgozatának azonban ezekhez semmi köze sincs[166]. Voltaképpen későbbi monográfiájának alapjait rajzolja itt meg. Ipolyitól kezdődő tudománytörténetet is ad, elődeinek eredményeit elég szigorúnak szánt módon rostálja meg. A „mitológia"-megoldást elveti, a rendszertelennek tartott „magyar néphit" fogalmat viszont kevésnek tartja. Róheim munkásságában, akit a „mai magyar néphit" vonatkozásában helyes úton járó kutatónak tart, kifogásolja a honfoglalás kor értelmezését. A finnugor és török réteg csekély voltát, a szláv (európai) réteg túlnyomó voltát tévedésnek tartja[167]. Ilyen szláv-ellenesség igen ritka ekkori néprajzkutatásunkban. Még meglepőbb Diószegi érvelése témakörének „etnikus" meghatározottságát illetően. A kor szovjet néprajztudománya még és már ekkor is sokat emlegette az „etnikus" vonások fontosságát. Ezt azonban olykor csak egyetlen lépés választotta el a „nacionalizmus" névvel illetett elhajlástól, és egy ilyen megbélyegzés sanyarú következményekkel járt. Diószegi azonban aligha ettől való félelmében mutat be egy cikk-cakkos, alig érthető nézetet. Ha egyáltalán érteni lehet érvelését, nálunk Solymossy mutatta be „etnikus sajátosságnak vélt"[168] hiedelmeinket. Ez a megoldás „a hiányos anyaggyűjtés" következtében veszélyes volt. Diószegi azt is idézi, hogy Honti Jánosnak igaza van, amikor az analitikus és induktív kutatások korlátoltságát említette. Diószegi itt nem veszi észre, hogy Solymossy és Honti ellentétes felfogása a konkrét tényeken túlmenően is igen egyszerűen értelmezhető: Honti elutasítja Solymossy ősmagyarkodó, nacionalista felfogását. Diószegi kettejük vitáját a „tetejetlen fa" (égigérő

[165] Diószegi Vilmos 1954. (Ezt részletesen bemutatja a Diószegitől eddig megjelent egyetlen érdemi bemutatás: Lágler Péter 1984.)

[166] A kuriózum kedvéért említjük, hogy akadt olyan külföldre szakadt magyar, aki úgy vélte, Diószegi a szovjetek megbízásából forszírozta a samanizmus–kutatást, hogy ezzel ássa alá a magyar népben a kereszténységet. Vezényi Pál könyvéről lásd Acta Ethnographica XII (1963) 442-445.

[167] Diószegi Vilmos 1954. 23.

[168] Diószegi Vilmos 1954. 24.

fa), majd a „madárlábon forgó várkastély" mesemotívumaival kapcsolatban illusztrálja. Az előbbi esetben Diószegi igazat ad Hontinak, mivel az elismerte a motívum samanisztikus eredetét. A második esetben Diószegi viszont elutasítja Honti kritikáját, és a madárlábon forgó várkastélyt továbbra is keleti elemnek tartja a magyarban[169].

Miután Diószegi ily módon tisztázottnak veszi az „etnikus" jelleg fogalmát, rátér a magyar „ősvallás" kategóriájának tjsztázására. Diószegi szerint nyilvánvaló, hogy időben a magyar „ősvallás" kora a kereszténység felvételével ér véget. Kérdés viszont az (és ez már Ipolyi és Csengery vitájában is megoldatlan probléma maradt): milyen ennél régebbi korszakban beszélhetünk még ősvallásról (vagyis bármilyen értelemben vett „vallás"-ról)? Anélkül, hogy végül is állást foglalna e kérdésben, Diószegi csak a honfoglaló magyarság hitvilágára korlátozza vizsgálatait (ahol „vallás" helyett inkább a „hitvilág" kifejezést véli megfelelőbbnek), ott viszont nem csak bizonyos részletek kutatását, hanem az egész vizsgálatát tartja fontosnak. Ezt azoknak a népeknek a keretében keresi, amelyekkel korai történelme során a magyarság érintkezett. Természetesen itt Diószegi is a finnugor-szamojéd együttélés korát, majd az ugor kort említi. Ez után – meglepő módon – nem a „török kor" következik, hanem az „őskommunista nemzetségi társadalmat" felváltó „őskommunista pásztortársadalom"[170]. Ez sokáig tart, Levédiában már törzsszövetség van, a honfoglaló magyarokra a „katonai demokrácia" jellemző. Nyilvánvaló, hogy ez a korban kötelező marxista társadalomtörténet fogalomtára.

Miután ezt is tisztázta, Diószegi végre rátér voltaképpeni mondanivalójára. „Vizsgálódásunk szűkebb tárgyát tekintve: az obiugorok és a törökök hitvilága volt az, amelyből a honfoglaló magyarságé is kialakult. E népek hitvilága pedig abban az időben a samanizmus"[171]. Szovjet és magyar tudománytörténetre is utal, amikor ebben az állításban megnyugszik.

Dolgozata harmadik fejezetében megkísérli, hogy kimutassa a „honfoglaló magyar hitvilág" keretében a sámánizmus meglétét. Ezt összehasonlító kutatásokkal véli bizonyíthatónak. Itt is idézi Solymossytól a „tetejetlen fa" motívumát. Majd a magyar és a rokon népek néphitének és népszokásainak teljes vizsgálatát sürgeti. Ezen belül viszont ismét az „etnikusság" bizonyítását véli döntő fontossá-

[169] Diószegi Vilmos 1954. 26. Megemlíthetjük itt, hogy a „kacsalábon forgó vár" interpretációját illetően Diószegi legalább sakk-vakságba esett. Honti János 1935. ugyanis azt veti fel Solymossy Sándor 1929 ellenében, hogy a kelta folklórban is megvannak a forgó várak. Diószegi szerint viszont ezek nem madárlábakon állnak, mint a Solymossy által felhozott keleti párhuzamok: a Baba-Jaga kunyhója, meg a sámánok madaras végű világoszlopai. Ám ezek nem várak! A forgó, pálcával vagy karddal megállítható várkastélyok mégiscsak a kelta hagyományban fordulnak elő – ahogy Honti állította. (Nem említem itt azokat az adatokat, amelyeket a mai nemzetközi mesekutatás tud megemlíteni, csupán az egykori polémia értelmezésének tévedését korrigáltam. Tudtunk arról is, hogy többen, köztük Dömötör Tekla tanulmányban kívánt foglalkozni e kérdéssel – ismét Hontinak adva igazat. Ám ilyen tudományos dolgozat nem készült el.) Egyébként a szibériai madaras oszlopok, az orosz boszorkány tyúklábon megforduló kunyhója meg a kelta forgó várkastélyok három, egymással össze nem függő hagyományt képviselnek.

[170] Diószegi Vilmos 1954. 31.

[171] Diószegi Vilmos 1954. 33.

gúnak. Példái a táltos elterjedése a magyar folklórban, a bagoly halált jósló szerepe, a „világfa", a foggal született gyerek, az extázis (valamint „a varázsló és tanítványa" mesetípus). Ezeket már a korábbi kutatás is felhozta, ám Diószegi adattára e korábbi véleményekét felülmúlta.

Végül a történetiség problémáit is felveti. Példaként az *elrejtezés* fogalmát említi[172]. Ez a XX. és XIX. században megvan a magyar folklórban, a XVIII. századtól egészen a XVI. századig vissza megvan a boszorkányperekben és a prédikációkban, a XV. századból kódexek tudósítanak erről, ezt megelőző évszázadainkban nincs nyoma, viszont a XII. században felbukkan, sőt a *révül, rejt* szavak etimológiája nyomán egészen az uráli korig visszakövethető.

Első tekintetre bántó ez az olcsó anakronizmus, hiszen a *rejtezés/révülés* szó (ám bármilyen szó) nyelvtörténeti adatai és etimológiája még nem bizonyíték a magyar sámánizmus sok ezer éves történetiségére. Ám ezt az ellenérvet maga Diószegi veti fel: „A sámánizmus mai formájának a honfoglaláskori magyar hitvilággal való egybevetése – tudománytalan anakronizmus".[173] Valódi és igazolható történetiséget kellene kimutatni. Diószegi ilyen példaként említi a sámánjelölt avatását, a táltosok állat alakjában való viaskodását (ahol az eredeti „finnugor" rénszarvasból a sztyeppei „török", „lovasnomád" ló lesz)[174]. Legvégül Diószegi megállapítja, hogy mindezek után is bonyolult probléma marad mind a „magyar samanizmus", mind a „honfoglaló magyar nép hitvilága" feltárása. Mégis megelégedett a maga módszertani tisztázó munkájával.

Amikor, gyakorlatilag több mint 40 évvel később mérlegre tesszük elgondolásait, nem azt kell hangsúlyoznunk, milyen *mai* szempontok és felismerések nem voltak még meg *akkori* felfogásában, és hogy ezzel szemben mi minden megvolt még mindig nála akkor, olyasmi, ami ma már tarthatatlannak tűnik. Nyilvánvaló, hogy elődeihez, kortársaihoz és utódaihoz kell mérni Diószegi felfogását, ám figyelembe véve azt, mit tudtak akkor e kérdés szakértői.

Feltűnő, hogy Diószegi, a teljességre törekvés hangoztatása ellenére sem foglalkozik sok mindennel. Az „ősvallás" körében nem említi például a lélekhitet, a temetőket, stb. Őt egyes-egyedül a sámánizmus érdekli. E tanulmányából hiányzik is a közvetlen, szibériai összehasonlító anyag. Más műveiben is feltűnik az, amit itt is láthatunk: miszerint az obiugor (tágabb értelemben a finnugor) sámánizmus köréből nem hoz adatokat. Azt, hogy mindenféle „őskommunizmus"-beli

[172] Diószegi Vilmos 1954. 58-59. Ennek a kérdésnek, és több más, Diószegi által is említett nyelvtörténeti adatnak kitűnő tárgyalását adja Pais Dezső 1975 (utólagosan összeállított tanulmánykötet, amely azonban az illusztris szerző szándékait tükrözi és az „ősvallás" szót programként használja). Pais először 1958-ban, éppen Diószegi disszertációjának minősítése során gondolt arra, hogy „ősvallási tárgykörű" dolgozatait kötetbe egyesítette. Ez azt is jelenti, hogy fontosnak tartotta a fogalmak és szavak nyelvtörténeti tisztázását – ám azt is, hogy elégedetlen volt nemcsak a maga korábbi hanem mások egykorú magyarázataival is. Folklorisztikánkban ismeretlenül maradt továbbgondolása ennek (éppen Diószegi és Pais említett helyei alapján): Büky Béla 1986. 9-19.

[173] Diószegi Vilmos 1954. 60. Megemlíthetjük azt is, hogy a fent idézett nyelvtörténeti–jelentéstörténeti munkák azért nem pótolják a vallástörténeti-folklórtörténeti áttekintést.

[174] Diószegi Vilmos 1954. 63-64.

fokozatokat említ, maga biztosan csak szükséges megalkuvásnak tekintette. Valószínűleg azt is, hogy teoretikusan nem forszírozza a „török" (tágabb értelemben a „turáni") párhuzamokat. (Gyakorlatilag azonban példáival erre mutat.) A magyar őstörténet korszakairól adott képe közkeletű, minden különösebb precizírozás vagy önálló felismerések nélkül. Azt is valószínűnek tartom, hogy az „etnikus vonások hangsúlyozása nemcsak a kordivat követése volt nála: Diószegi csakugyan ilyen keretben képzelte el adatai csoportosítását. Azt, hogy a „samanizmus" vallásfenomenológiailag is jellemezhető lenne, nemcsak a sztálinizmus miatt nem hangsúlyozza – ez a megoldás voltaképpen sosem jutott eszébe[175]. Az a megoldása, hogy ezt a kutatást „néprajzi" jellegűnek nevezte ilyen összefüggésben azt is jelentette, hogy valamilyen látszatmegoldást fogadott el. Hiába hangsúlyozza a valódi történeti fejlődés és a valódi komparatív távlatok felismerésének fontosságát, a néphit (és népszokások) adatainak a maguk rendszerszerűségében létezését: maga azért a gyakorlatban nem lép túl mondjuk Sebestyén Gyula módszerén, és a dobokat, szitákat, rostákat alkalmasint a sámánizmus magyar nyomai közé sorolja [176], ugyanakkor ingerülten utasítja vissza, amikor Vajda László arra hívja fel a figyelmet, hogy az „elrejt"-etimológia indoeurópai vallási képzet is, és például *Kalypso* nevének is ez az etimonja[177]. A magyar ősvallásnak a sámánizmussal egyeztetése olyan axiómája Diószeginek, aminél sem többet, sem kevesebbet nem kíván elfogadni. Ez következetes és tiszteletre méltó szilárdság: ám ebből származik például tudománytörténeti elődei érveinek eleve megrostálása. Amikor például Róheim nyomán a táltos alakját a magyar sámánizmus középpontjává teszi – rögtön el is veti az „európai" magyarázatokat, amelyek pedig Diószegi előtt és után nálunk is ismertek voltak.

Részletes elemzés tárgya lehetne annak bemutatása, hogyan bontakozik ki Diószegi tragikusan rövid élete további 18 évében az itt vázolt program. Következő nagy műve, monográfiája[178] módszertanilag nem tér el, még akkor sem, ha a könyv négy évvel később jelent csak meg. (Disszertációként hamarabb elkészült, és ehhez képest a megjelent kötet csekély mértékben változott.) Csupán az a meglepő, hogy e munka címében a „sámánhit" szó olvasható. Ami nyilván a sámánizmus helyettesítője kívánt lenni – valamilyen érthetetlen okból, hiszen ilyen fogalom csak annyira van, mint „táltoshit" vagy „boszorkányhit". Később Diószegi vissza is tért a „sámánizmus" megnevezéshez[179].

---

[175] Ezzel kapcsolatban megemlíthetem, hogy első sámánizmus-cikkem (Voigt Vilmos 1965b) éppen e célból készült, és eredményeit megbeszélhettük. Hasonlóan tudott ezt folytató, másik cikkem (1975) irányultságáról is, és ezt is elfogadta. Még későbbi dolgoztamról természetesen már nem lehetett véleménye.

[176] Diószegi Vilmos 1954. 40.

[177] Diószegi Vilmos 1954. 27-28, egy igen hosszú (nyilván utólag a kézirathoz illesztett lábjegyzet). Azt a kérdést, kinek volt igaza, és egyáltalán Vajda Lászlónak a sámánizmus meg a magyar népkutatás szempontjából mi a jelentősége, itt nincs terem tárgyalni, mivel a kérdéskör nagyobb teret igényelne.

[178] Diószegi Vilmos 1958

[179] Diószegi Vilmos 1962

Szibériai kutatóútjai nyomán ottani kérdésekkel foglalkozott. Ezeknek is volt magyar vonatkozása, amit itt nem kell részletezni. Ám a hazai témákat sem feledte. Már említettük tudománytörténeti antológiáját[180], tanulmányait, ám akár a *Magyar Néprajzi Lexikon* is ide sorolható (az öt kötet 1977 és 1982 között jelent csak meg, ám Diószegi a maga címszavait már jó előre elkészítette). Több tanulmánya foglalkozik hiedelmekkel, amelyekben azonban vadonatúj módszertani megoldást nem találunk. Voltaképpen két munkáját kell külön is említenünk.

Kismonográfiában foglalta össze az ősvallás tematikáját: ezúttal „A pogány magyarok hitvilága" címmel[181]. Ez voltaképpen tudománynépszerűsítő írás, azonban szöveges- és kép-illusztrációkkal, szakirodalommal. Rövid bevezetése és befejezése csak a legszükségesebb eligazítást adja. A kismonográfia zöme a táltos tevékenységét írja le. Ezt előzi meg a világképről szóló fejezet, a világfa, a föld alatti világ, az ember lelki témáit veszi sorra. Idéz magyar adatokat, majd néhány párhuzamot. Feltűnő, hogy ezek között arányosan fordulnak elő uráli adatok. Viszont nincs egyetlen „európai" hivatkozás sem. Pedig itt is van világkép is, lélekhit is. A kötet befejezésében a szerző azt állítja: „hitvilágunk egész sor vonásáról kiderült, hogy a honfoglalás korára nyúlik vissza"[182]. Ilyen a holdas-napos égigérő fa, a kígyók-gyíkok-békák országa, a világfa körüli lelkek, a több lélek (életlélek és szabadlélek). A táltosnál a betegséggel való kiválasztás, a huzamos alvás, földarabolás, famászás; egyfenekű dobja, bagolytollas és agancsos fejviselete, táltosfája és állat alakban viaskodása. A felsorolásból is nyilvánvaló, hogy egy-egy mozzanatot nem itt indokol Diószegi, hanem monográfiáját veszi alapul.

A munka terminológiája ugyan nem túlzottan pontos és következetes, ám nem véletlen, vagy hevenyészett. Ezért rögtön feltűnik, hogy itt a korábban megszokott fordulat („a honfoglaló magyarok hitvilága") helyett egy új változat („a pogány magyarok/magyarság hitvilága") található. Noha maga Diószegi nem mondja meg, mi szükség volt a változtatásra, ennek okát mégis kideríthetjük. Diószegi így kívánta jelezni, hogy e régi hiedelemvilág nemcsak a honfoglalás korára, hanem az azt megelőző korszakokra is érvényes keret volt. Arról viszont, hogy ez a felfogása nem egyeztethető össze azokkal a kísérletekkel, amelyek éppen azt hangsúlyozták, hogy a honfoglalás idejére már a keresztény vallás küszöbére érkezett el a magyarság[183]. Diószegi megoldása ily módon nem lesz történetietlenebb. És e „pogány hiedelemvilág" azután nála egyre kevésbé tagolódik török meg ugor korszakokra. Ez az elmosó törekvés abban is meglátszik, hogy a kötet végén Diószegi azt állítja: a sámánizmus minden vonása megvan a magyaroknál, a pogány magyarság hitvilágának pedig minden lényeges eleme megvan a sámánizmusban. Ahogy képletesen mondja: „Mint két egymásba illő fogaskerék, amelynek nincsenek hiányzó vagy fölösleges fogai, úgy vágnak egybe a pogány magyarság hitvilága és

[180] Diószegi Vilmos 1971. (új kiadása 1978)
[181] Diószegi Vilmos 1967. (új kiadása 1978)
[182] Diószegi Vilmos 1967. 134.
[183] Lásd például Vargyas Lajos 1978. és más, idézett műveket.

rokonnépeink sámánizmusa köré fűződő képzetcsoportok"[184]. Ha e körmönfont megfogalmazást („sámánizmus köré fűződő" és nem egyszerűen „sámánizmus") elhagyjuk (erre nyilván azért volt szükség, hiszen még Diószegi is észrevette, nem minden sámánizmus) – az állítás azt jelenti, hogy egyesegyedül a sámánizmus adatai számítanak. Azt pedig, hogy itt kiket is ért „rokonnépeink" megnevezésen, jobb, ha meg sem kérdezzük, hiszen a szibériai adatok zöme csak egy urál-altaji, vagy pláne turáni rokonítás keretében lenne így nevezhető.

Még egy ízben tért vissza Diószegi idetartozó kérdésekhez, amikor a honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegeit kezdte sorra venni. Ennek első mozzanataként a világfa témájával foglalkozott[185]. Itt nem is (már ismert) érveit tartjuk fontosnak, hanem azt, hogy visszatért a pontos tudományos dokumentáláshoz, és egy korrekt szóhasználathoz („honfoglaló magyarság hitvilága"). Mint már említettük, éppen ezzel a felfogással szállt szembe új véleményében László Gyula[186]. És azt sem kell rejtegetnünk, hogy Dószegi utódai [mint a mostani kézikönyvben Pócs Éva[187]] éppen ezzel a megoldással elégedetlenek, és arra mutatnak rá, hogy ez aligha csak magyar, még kevésbé uráli, sőt éppen indoeurópai párhuzamokra hivatkozhatunk. Úgy látszik, Diószegi legkiérleltebbnek érzett eredményei már néhány év múlva is ismét vitákat váltanak ki. Ezek során eddig nem sokszor kifogásolták Diószegi történetiségét (inkább etnikus és összehasonlító módszertanát vélték elégtelennek), ám jól látszik, hogy itt (és a rendszerszerűségben) még nagyobb buktatók vannak, mint Diószegi terminológiájában vagy pán-szibérizmusában. Az a nyugodt önbizalom, amelyet 1954-ben Diószegi deklarált, kortársaiból ismét tovaillant az ilyen megoldásokat illetően.

Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy mindmáig elmaradt Diószegi nézeteinek mélyreható diszkussziója. És nem csupán kegyeleti okokból. Ugyanis, noha nem nehéz rámutatni arra, tényben és módszerben hol téved, hol megbízhatatlan, hol csupán ötletszerű és elnagyolt Diószegi elmélete – azért vitapartnerei számára sem könnyű dolog akár csak egyetlen, általa is felvetett kérdésben korszerű (nemhogy végleges) véleményt megfogalmazni, és ezt igazolni is.[188]

19. Diószegi korai halála miatt is utókorának és követőinek névsora igen különös: nála idősebbeket is magába foglal. Bálint Sándor vagy Vajda László munkásságát itt ugyan nem muszáj megvitatni, mivel az ő érdeklődésük és módsze-

[184] Diószegi Vilmos 1967. 135.

[185] Diószegi Vilmos 1969.

[186] László Gyula 1976.

[187] Pócs Éva 1990, különösen 527-528, illetve 528-530.

[188] Diószegi munkásságának később idézendő folytatói is számos tekintetben eltérnek az ő megállapításaitól. Olykor ennek az az oka, hogy mondjuk ott folytatják, ahol ő abbahagyta a kutatást. Máskor részletkérdéseket érintenek, a nagy összefüggéseket megoldottnak tekintik. Ismét máskor a kutatás eredményeinek kiértékelésére nem került eddig sor. Ilyen például a Magyar Néprajzi Atlasz néphit-anyaga, a Magyar Néphit Archívum, ugyancsak Diószegi-létrehozta, adattára. Az a tény, hogy az ősvallás vonatkozásában Diószegi mindent a sámánizmus főfogalma alá rendelt, csak látszólagosan oldotta meg a problémákat. És az az új divat, miszerint „európai" sámánizmus is lett volna nálunk, csak még kétségesebbé tette Diószegi alapgondolatát: miszerint nálunk szinte napjainkig tovább élt volna Szibéria sámánjainak a világa.

rük egészen más volt. Mégis, itt is két nemzedékre oszthatók azok, akikről legalább néhány szóban beszélni kell.

Ujváry Zoltán inkább népszokásokkal, mint néphittel foglalkozott, ezért itt mellőzzük művei diszkusszióját[189]. Dömötör Tekla idevágó gondolatait azonban meg kell említenünk. Ő is szokáskutató (sőt drámatörténész), aki viszonylag későn fordul a monda, a rítus kérdéskörével összefüggésben a néphit felé. Először az 1963-as budapesti „Európa és Magyarország" című néprajzi kongresszuson érintette e témakört[190], majd egyetemi tankönyvünk néphit-fejezetében[191] tárgyalta ezt. Ebben „hitvilág" és „néphit" címmel ad terminológiai áttekintést, tudománytörténeti vázlatot, felsorolja a magyar néphit történeti rétegeit, és ennek során igen józan, olykor szkeptikus véleményt formál a honfoglaló magyarok korszakáról, meg ennek előzményeiről is. Követi Solymossy, Róheim, Berze Nagy és főként Diószegi műveit, kerüli a polémiát, ám ily módon elmarad a kérdések éles, pontos felvetése is. Ő az első, aki szemléjében már jelzi, hogy a Diószegi utáni években már egy újfajta szemlélet terjed el a magyar néphitkutatásban: ez valóban történeti és összehasonlító célokat tűz maga elé, a mindenáron való ősiség keresése már nem izgatja. Meglepő viszont, milyen keveset szól a sámánizmus (és annak továbbélése) témakörről, amely pedig – márcsak a fentiek miatt is – célszerű lett volna. Magát az „ősvallás" szót is, ahol lehet, kerüli, és csak tudománytörténeti értelemben használja, akárcsak a „mitológia" kifejezést.

Következett III. *Frangepán Kristófné* című jutalmazott költői beszély, olvasva szerzője Garay János által; IV. *Diamanti* történeti novella, írva 's felolvasva b. Jósika Miklós elnök által; V. *Bánfi Miklós és neje*, ballada, olvasva szinte szerzője Császár Ferencz által; 's berekesztő az ülést az új jutalomtételek' kihirdetése, u. m.:

I. *Költői-történeti.*

A' *vallás* egyik leglényegesb tüneménye levén a' nép' életének, 's annak ismerete minden nemzeti költészetnek igen elökelö tényezője; ohajtható lenne,

[189] Műveinek addigi bibliográfiáját lásd: Imolai Lenkey István 1992
[190] magyarul: Dömötör Tekla 1964
[191] Dömötör Tekla 1979 (gyakorlatilag változatlan második, javított kiadása: 1989)

bár mind az, mit a' régi magyarok' vallására vonatkozólag kifürkészni lehet, philosophiai szellemmel megvizsgálva, összeállítva, együtt birjuk: azért a' Kisfaludy-Társaság hazánk' történetbuvárainak figyelmébe ajánlja e' kérdést:

Mit lehet a' régi bel- 's külföldi krónikákból 's egyéb emlékekből, valamint a' hagyományokból, né melly fenmaradt babonás erkölcsökből, 's végre a' nyelvben találtató nyomokból, a' pogány magyarok' vallási hitéről és szertartásairól bizonyosat vagy hihetőt kivonni? A' legfőbb lény' neve „Isten" melly régi népek' mythologiáival mutat érintkezéseket? mi annak eredete, jelentése? honnan származhatott maiglan a' néphitben fenlevő „Magyarok' istene" kitétel? Voltak-e elődeinknek több isteneik, vagy egyéb felsőbb lényeik, név szerint mikori 's melly eredetű és jelentésű fogalmak az Úr (*Οὐρ-ος*, Uranos? Dankovszky), Ör, Ördöng (*Ἄρης*, *ἄορ*; — Eor az ónemet mythologiában? — örök?), Ármány (Ahriman?), Manó (Manes?), Óriás, Boszorkány, Fene, Garabonczás, Lidérez stb, 's milly viszonyban gondoltattak ezek a' legfőbb lénynyel? Millyen volt a' vallás' viszonya a' természethez, annak úgy nevezett elemeihez, 's bizonyos tüneményeihez? Az „ég" szó nem vonatkozik-e a' nap' tiszteletére? Voltak-e, 's milly szent vagy csodás állataik? Mi vala hitök a' világ' eredetéről és leendő végéről; a' lélekről, különösen a' lélek' szabadságáról, 's a' halálon tuli állapotjáról? Volt-e 's miféle összeköttetésben a' vallás a' fejede-

XLVI A' KISFALUDY-TÁRSASAG

lemséggel vagy vezérséggel? Kik voltak a' látosok, jósok, bűbájosok; képeztek-e casztot, 's ha igen, milly hatalommal? Voltak-e 's melly vallási szertartásaik, szent helyeik, áldozataik, imáik, énekeik, ünnepeik, szent jeleik vagy bálványaik, írásuk (rovás, rúnák?), 's a' vallással összefüggőleg némi csirái a' müvészetnek? Mit tudhatni az esküvés, áldomás, házasság, lakomák, harczok és temetkezés körüli vallásos szokásaikról? mit különösen a' tor, ravatal, kúnhalmok és halottak' tisztelete (gyász) körül? Mit jelent hihetően a' „Lapides" szó szent Lászlónak a' régi magyar vallás' elnyomását tárgyazó törvényében? Van-e nyoma a' régi magyar vallásban egy isteni kardnak, millyennek nem csak más idegen harczos népeknél, péld. a' kvádok, alánoknál, hanem a' szityták és húnoknál is van nyoma? 's van-e ezzel némi összeköttetésben a' harczra szólító kard' körülhordatásának magyar szokása? Maradtak-e fen 's melly nyomai a' régi hitnek népünk' babonás nézetei es szokásaiban? Végre állt-e eleink' régi vallása valamelly, és milly viszonyban a' hellen mythologiával, a' parsismussal, manicheismussal, úgy a' scythák és húnok' vallásával, 's másfelül mit lehet annak felderítésére a' tatár, finn, söt a' szláv, talán a' német népek' mythologiájából is elöhozni? — Minden állitások védokok 's a' források' részletes idézetével kisérendők.

A' pályamunkák' beküldésének határnapja nov. 20. 1817.

Jutalma *egy darab arany* és b. Jósika Miklós Elnök Ur' ajánlatából egy *ezüst emlékbilikom*.

5. ábra: A Kisfaludy-Társaság felhívása 1846-ban. A nehezen hozzáférhető szöveg A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1845-1846-os kötetében jelent meg 1849-ben. A pályázatok értékelését először a "következő" Évlapokban ígérték, ám ez már (a szabadságharc miatt) nem jelent meg idejében.

Dömötör Tekla sajnálkozik, hogy Diószegi, akitől mindenki „az új magyar néphitmonográfiát" várta, korai halála miatt ezt nem tudta megírni. (Nem tudom ugyan, milyen „régi" magyar néphitmonográfiára gondolhatott, hiszen ilyen tudományos áttekintés korábban nem készült.) Dömötör Tekla esetében azonban – szerencsés módon – ennek fordítottja következett be: voltaképpen előtanulmányok nélkül 1981-ben megjelentette az egyetlen magyar néphit-áttekintést[192]. E munka ennek következtében is sok tekintetben kompromisszum. A kiadó korlátozta a filológiai apparátust (ennek a szerző csak örült), az egyes részek sorrendje nem koncentrikus, nem is mindig érthető. Voltaképpen alig kapott helyet a népi vallásosság. A tudománytörténet nem elég módszeres, terminológiai tisztázásra a könyvben nem kerül mód. Nem ad a munka történeti korszakonkénti áttekintést sem (pedig ez szándéka volt a szerzőnek, és említett egyetemi tankönyv-fejezete végül is így tagolódik). A munka majd háromnegyed része „a magyar néphit a XIX-XX. században" címet viseli, és ez a deskriptív rész, külön bevezetővel, tudománytörténettel, illusztrációkkal. A szerzőnek alighanem kedvesebb első rész adja a történeti rétegeket (az egyetemi tankönyv szövegének alapos megbeszélése alapján). Ebben a középkort („egy nép kereszténnyé lesz"), a reformációt, a boszorkánypereket, a felvilágosodás korát néhány oldalas portrékban vázolhatta csupán. Valamivel hosszabb a bevezetés, ám túlzott elmélyülésre itt sem nyílott tér. Fogalmilag a „néphit" („népi hiedelem") szerepel, a „vallás" és a „babona" csak speciális kontextusban szerepel. Már elöljáróban jelzi, hogy az általa fontosnak tartott komparatív tárgyalást itt nem tudja nyújtani. Arra azonban, noha szelíden, hivatkozik, hogy a „múlt századi" etnikus néphitkutatásnak nem volt igaza, mivel sok „etnikus"-nak tartott vonás köz-európai, és az ókortól kezdve adatolt. (Gondolom, felesleges utalni arra, hogy ez az oldalvágás persze nem a múlt századnak, hanem Diószegi 1954-es tanulmányának szól.) Mindezek után mégis több mint egy íven (vagyis a könyv legterjedelmesebb fejezetében) olvashatunk „a magyar ősvallás kérdéséről"[193]. Ez Otrokocsi Fóristól egészen Diószegi utódaiig terjedő tudománytörténettel kezdődik, ahol Ipolyi, Róheim és Diószegi a vezércsillagok. Itt még idézőjelben szerepel az „ősvallás", ám amikor rá is tér erre, itt már nincs idézőjel (csakúgy, mint a „mitológia" szóval)[194]. Dömötör Tekla szerint csak a régészet adhat erről hiteles képet, ám, ez egyelőre még nem történhet meg. Száraz józansággal azt is megállapítja, hogy a honfoglalás előtti korokról nem tudunk eleget, voltaképpen csak a honfoglalástól a kereszténység felvételéig tartó időszak megismerésének egykor eljövetelében bízhatunk. Történetileg egy uráli korszakról tud. Minden más hatást rendkívül feltételesen említ, rögtön hozzáteszi, hogy erről még vitatkoznak a tudósok. Amikor végre konkrét adatokat mutathatna be, továbbra is csak megengedő stílusban beszél, hangsúlyozza, hogy ekkor már valódi vallások hívei voltak a magyarok között. „Mindamellett a fő vallási forma a honfoglaló

[192] Dömötör Tekla 1981. A könyv német és angol változatai voltaképpen nem térnek el ettől.
[193] Dömötör Tekla 1981. 21–37.
[194] Dömötör Tekla 1981. 30.

magyaroknál a *sámánizmus* lehetett."[195] Ezeket több csoportra oszthatjuk. Azt, hogy a magyarok sámánizmusa végül is ugor vagy török eredetű-e, a korábbi viták ismeretében sem tudjuk megmondani. (Itt hivatkozik azokra a tipológiai kísérletekre is, amelyekkel a szibériai sámánizmus osztályozását és fejlődésének bemutatását kíséreltem meg.[196] Felhívja a figyelmet arra, hogy mégha a táltost ilyen honfoglalás kori sámánnak véljük is, arról mit sem tudunk, milyenek lehettek segítségül hívott szellemeik. Bálványok és istenábrázolások hihetetlennek tűnnek, lélekhitünk bonyolult probiémák megoldása után lenne csak jellemezhető. A túlvilágot a temetkezés érzékelteti. Volt világkép is, kozmogónia, valami világfával. A totemizmus lehetősége is megvolt. Nem volt viszont tűzimádás és a szakrális királyság is mindmáig vitatott kérdés maradt. E sok ellentmondás magyarázatai közé azt is meg szokták említeni, hogy a magyarság nem volt egységes.

Noha magam nem üdvözlöm a néphitkutatásban sem a fantázia zabolátlanságát: Dömötör Tekla szkepticizmusát túlzásnak tartom. Az helyes, hogy végre vallástörténeti fogalmakat használ (animizmus, totemizmus, sámánizmus, szakrális királyság). Az is, hogy a honfoglalást megelőző korszakokat illetően nem hisz el mindenféle szibériai meg Amur-vidéki azonosítást. Ám végül is csupa kétellyel találkozunk, nincs sem nyelvészeti, sem régészeti bizonyság. Beszédes tény, mi mindenről hallgat Dömötör Tekla. Igy Berze Nagy és Vargyas minden ötletéről, Diószegi és Róheim sok javaslatáról. Solymossyval és Ipolyival szemben megbocsájtóbb, ám tőlük sem idéz helytálló felfedezéseket. A régészek és történészek polémiáira nyilván azért utal, hogy jelezze: amit ők állítanak, az sem mindig kipróbált igazság. Ezért hiányzik nála László Gyula érvrendszere is.

Egyik legkésőbbi írása volt az új néprajzi kézikönyv számára egy rövid áttekintés a magyar néphitkutatás történetéről és főbb kérdéseiről[197]. (A leíró fejezetbe már nem szólt bele.) Ebben a már említett írásai alapján tekinti át az „ősvalláskutatás" témáját is. Ezen megint csak az Otrokocsi Fóristól Diószegiig terjedő ívet írja le. Szövege alig tér el könyve megfelelő részétől. Ez után már külön tárgyalja „a magyar néphit szinkron vizsgálati módszere" eredményeit.[198] És ez után jön egy leíró rész, most „a pogány magyarok hitvilágának emlékei" címmel[199]. Ez is könyve megfelelő részének újrafogalmazása. Ugyanaz a szkepszis, időként megcserélt sorrendben és jelzőkkel. A kézikönyvben természetesen pontosabb a szakirodalomra hivatkozás, ám ez itt sem teljes, sőt éppen a sámánizmus említésekor sokkal rosszabb, mint könyvében volt. Sajnos, főként a kétféle közlésből látjuk, mennyire nemtörődöm volt a terminológia használata. A „hiedelmek" majd „ősvallás" helyett az akadémiai kézikönyvben „a pogány magyarok hitvilága" nyilvánvalóan Diószegitől átvett név – ám itt igazán kényszermegoldás, mivel

[195] Dömötör Tekla 1981. 33.

[196] Dömötör Tekla 1981. 33. Hivatkozik is sámánizmus-tanulmányaimra (1965, 1975), amelyek közül ő már mindkettőt használta.

[197] Dömötör Tekla 1990

[198] Dömötör Tekla 1990. 507–509.

[199] Dömötör Tekla 1990. 509–513.

Dömötör Tekla a honfoglalást megelőző korban sem tud igazi kontinuitásról. Azt is csak hiányolhatjuk, hogy egy akadémiai kézikönyvben a magyar folklorisztika legmagasabb rangokat elért szakértője végül is nem tud adni legalább egy felsorolást arról, mit véltek ide tartozó adatnak, ténynek az elődök. Persze, lehet kétségbe vonni az ilyen ötleteket, ám megemlíteni célszerű lett volna főbb csoportjaikat. Azt mondhatjuk, ehhez a részhez képest korábbi egyetemi tankönyv-fejezetünk átgondoltabb, a Corvina-könyv pedig részletesebb és dokumentáltabb volt. Az egész kötet illusztratív anyaga amúgy is igen egyenetlen. Éppen az ősvallás, vagy a honfoglalás kor esetében semmit sem ad.

Azzal végezhetjük e szemlét, hogy magyar néphit-vizsgálataiban Dömötör Tekla éppen e kérdéskörben érte el a legkevesebbet. Annak ellenére, hogy elődeitől és kortársaitól sok mindent átvesz, köztük problémalátást is. Úgy vélem, minthogy a szerző számára sem volt világos, mit is gondoljon e korszak néphitéről, csak egymással össze nem kapcsolt megjegyzésekre telt erejéből. Ami azért biztosan nem az utolsó szó e sokakat érdeklő témakörben[200]. Furcsa volna ugyanis, ha most kevesebb pozitív mondanivalónk lenne ősvallásunkról, mint mondjuk két évszázaddal ezelőtt.

20. Hogy ne ilyen pesszimista módon fejezzem be szemlémet, ki kellene még térnem a legutóbbi évtizedekre, a ma is élő kutatók idetartozó munkásságára. Erre azonban több szempontból sem látom alkalmasnak e pillanatot. Egyrészt e kutatók életműve lezáratlan, és noha van mód arra, hogy elgondolásaikat megvitassuk vagy bíráljuk – ennek nem itt van a helye. Másrészt az 1996-os millecentenáris esztendő sok-sok konferenciája, publikációja lehetőséget teremtett arra, hogy a magyar ősvallás kérdéseiről ismét elgondolkozzanak a legkülönbözőbb tudományágak képviselői. E sokrétű, új seregszemle eredményei azonban ma még nem férhetők (mind) hozzá. Szemléjükre hamarosan, ám külön kell sort keríteni. (Ennek vázlatát lásd a Függelékben.)

21. Minthogy nem az volt célom, hogy e helyen pozitív, deskriptív módon bemutassam, milyen is lehetett a magyar „ősvallás" – ezt a fontos feladatot is más alkalomra kell hagyni. Nyilván olyan módon, hogy a magyar őstörténet, a nyelvtörténet és ideológiatörténet, régészet és legkivált a vallástörténet eredményeit itt egyesítjük. Egy ilyen deskripcióban szinte már nem is lesz szükség tudománytörténetre, hiszen ez itt olvasható volt. A terminusok pontos megválasztása sem igényel ezek után külön indoklást, hiszen láthattuk, egy-egy megnevezés időről-időre miért kerül előtérbe, miért jelenik meg ennek kritikája, hogyan váltja fel egy új megnevezés mindezt, majd hogyan folytatódik e folyamat, gyakran oly módon, hogy a régi fogalmak, elvek, olykor módszerek is visszatérnek. A magyar tudományosság, ezen belül a néprajztudomány és a folklorisztika, még ezen is belül ősvalláskutatásunk utóbbi két évszázada tudományos keretek között maradt. Nem szolgált politi-

[200] Áttekintésünk függelékében utalok a legutóbbi időkben a magyar ősvallásról készített újabb tanulmányokra is. Ezek közül Domokos Péter, Hoppál Mihály és Pócs Éva summázó címszavait bemutattam dolgozatomban (Voigt Vilmos 1997), amelyben a honfoglalás kori folklór egészéről ma képviselt nézeteket tekintettem át.)

kai, ideológiai és egyéb, tudományon kívüli célokat. Természetesen jól látjuk, milyen ideológiai háttere volt például Cornides, Ipolyi, Katona Lajos, Király György, Solymossy Sándor, Honti János, László Gyula vagy Vargyas Lajos elgondolásainak. És minthogy ez a tudomány keretei között maradt, magától értetődik. Néha még itt sem ilyen egyszerű a dolog. Tudományos programját tekintve jól jellemezhető például Róheim Géza, Diószegi Vilmos és mások munkássága. Ám azt, pontosan milyen „ideológia" befolyásolta volna ezt (a felszínen levő utalásokat nem számítva) náluk aligha tudjuk kimutatni, főleg nem találunk valamilyen egységes politikai vagy ideológiai koncepció közvetlen hatására.

Amikor viszont elégedettek lehetünk azzal, hogy nálunk e tudományos kérdés tudományos kérdésként kerül elő, ehhez rögtön hozzá kell tennünk, hogy a tudományos eredmények nem mindig jutottak el a nagyközönségig. Pedig a kutatóknak ez volt a célja. A fenti szemlében vissza-visszatérő mozzanat volt, hogy ilyen tárgyú műveket széles körnek készítettek, olykor akár az akadémiai kereteken kívül is. És itt a tudománynépszerűsítő igény igazán különböző irányokból jelentkezik. Ilyen könyveket írt Király György és Róheim Géza ugyanúgy, mint László Gyula vagy Diószegi Vilmos. Amennyiben a széles közönséghez eljutás igénye megvalósult, örülhetünk. Ám itt azért nem lehetünk igazán elégedettek. Tankönyveink, közművelődésünk nem mindig tükrözi azt, amit e tárgykörről a szakértők gondoltak.

Annál inkább szükség lehet erre, mivel mindig is voltak tájékozatlan, dilettáns vélemények ez érdekes kérdéskörről. Az idézett művekben, főként a tudománytörténeti részekben rendszerint történik is utalás ilyen munkákra. Ezek száma ma nem csökkent. Magam azonban nem utaltam az őstörténeti és ősvallási „csodabogarakra", ahogy ezt általában nálunk minősíteni szokás.[201]

Arról, hogy eredményeinket a nemzetközi közvélemény számára megfelelő módon továbbítottuk-e, szintén sokat morfondírozhatunk. Sok érdemes szerzőnk (Cornides) idegen nyelven publikált, mások (Ipolyi) csak magyarul, ismét mások (Róheim, Diószegi, Vargyas, Dömötör) mindkét fórumon[202]. Ám nem minden férhető hozzá mindkét területen egyforma haszonnal. És ha egy-egy tanulmány olvasható is idegen nyelven, egy-egy kutató monográfiájában van is ilyen utalás, azért még mindig hiányzik egy olyan munka, idegen nyelven mégsem jelent meg a ma-

[201] E kifejezést Zsiray Miklós, majd Hajdú Péter használták a dilettáns etnohistóriai-nyelvrokonító munkák megbélyegzésére. Ezek divatja máig sem múlt el. Ha nem félnénk a dühös sarlatánoktól, akár antológiát is állíthatnánk össze ősvallásunk csodabogaraitól. (Néha még a szaktudomány is túl toleráns irányukban, nyilván inkább anyagi, mint elvi okokból.) Közöttük a sumér–magyar ősvalláskutatók tábora még a szelídebbek közé tartozik. Hogy itt még a módszertanilag szigorúbbnak tekintett nyelvtudományban is megjelennek a tudománytalan nézetek, észlelhetjük. Pusztay János 1977. a népi kultúrára is utaló áttekintése ma is megszívlelendő. Ennél sokkal pozitívabb az a kép, amit a nyelvrokonság visszhangjáról Domokos Péter (1990. főként 175–221) ad.

[202] Ezekről kevés használható munka olvasható. A maga idejéig igen megbízható képet ad: Katona Imre 1964. A már említett monográfia (Dömötör Tekla 1981) német (1982a) és angol (1982b) változataiban egy-egy (pontosabban két-két) fejezet foglalkozik az ősvallás kérdéseivel. Kis áttekintésemben (Voigt Vilmos 1966) elsősorban a sámánizmus tipológiájával foglalkoztam, ám itt azért olvasható a magyar szakirodalom válogatott jegyzéke is.

gyar ősvallásról széles körben hozzáférhető, tudományosan is számottevő áttekintés. Ennek elkészítése adósságaink közé tartozik.

Voltaképpen nem is két feladatról van szó, hanem egyetlen olyan áttekintés megírásáról, amely mind a hazai mind a nemzetközi közvélemény számára leírja azokat a tényeket és jelenségeket, amelyeket „a magyar ősvallás" címmel nevezhetünk. E nevet akár meg is őrizhetjük, ha megmagyarázzuk, mit is értünk ezen. Mint sokan mások, magam is kifejtettem, hogy itt a „vallás" és az „ősvallás" már Cornidesnél is és ma is szerencsés terminus.[203] Annál inkább, mivel ma is úgy látjuk, hogy a magyarok nem a kereszténység felvételekor találkoztak először vallásnak nevezhető tudatformával, hanem a honfoglalás után, sőt ez előtt is volt tudomásuk az iszlámról, a zsidó vallásról, és természetesen az ekkor még egységes kereszténység többféle áramlatáról. Persze mindez nem jelenti azt, hogy a magyarok jelentős tömegei ekkor már egy tételes vallás hívei voltak. Viszont e korszakokat éppen egy korszerű, komparatív vallástörténet tudja bemutatni. Ilyen módszerrel kellene a várt összegezést elkészíteni. Hogy meddig terjedhet időben visszafelé ez az áttekintés? Addig, amíg van valamilyen forrásanyagunk: nyelvi, régészeti, történeti. Nem tartozik a magyar ősvallás történetéhez a finnugor, török, szibériai népek teljes vallástörténetének bemutatása.[204]

Budapest VOIGT VILMOS

Függelék

Napjaink magyar ősvallás–kutatásának főbb tényezői

A korábban már jellemzett, lezárt korszak után is folytatódott az ilyen témájú kutatás. A folklorisztikában többen is érintették e témakört.

Pócs Éva leginkább Dömötör Tekla tanítványának tekinthető. Számos tanulmányában foglalkozott a magyar néphit és népszokások kérdéseivel. Rendszerező képességét lexikoncímszavak, szövegantológiák és az új néprajzi kézikönyv néphit-fejezete tanúsítják. Vallástörténeti szempontból összegezte e tárgykört rövid címszavában.

Hoppál Mihály viszont Diószegei Vilmos tanítványának nevezhető. Érdeklődésében a sámánizmus áll a középpontban, kitér ennek nyomaira és újjáélesztésére, egészen a mai „városi sámánokig". A szovjet régészet és mitológia eredményeit továbbította. Ilyen keretben készítette el a maga enciklopédia-címszavait. Több fontos konferencia, kiadvány megszervezése fűződik nevéhez. Ikonográfia és szemiotikai módszereket alkalmazott.

---

[203] E témakörből eddig írott dolgozataim közül a magyarul megjelent: Voigt Vilmos 1996. Itt érintem a „religio veterum" és a magyarban az „ősvallás" fogalmak létrejöttének problémáit. Ld. még Voigt Vilmos 1997a.

[204] Nem volt itt terem arra, hogy bemutassam a Magyarországon rendezett finnugrisztikai, néprajzi, folklorisztikai, vallástörténeti, turkológiai, orientalisztikai, stb. kongresszusok anyagát. Nem idézhettem a sámánizmus kérdéskörében régebben Diószegi Vilmos, újabban Hoppál Mihály által megjelentetett tanulmánykötetek felismeréseit, noha ezekben a nemzetközi kutatás hozzánk behozatala és a magyarországi eredmények kivitele egyaránt megtalálható. Ezek áttekintésére egyszer külön kell módot találni.

Voigt Vilmos évtizedek óta foglalkozott a szibériai sámánizmus, a korai magyar vallástörténet kutatásainak áttekintésével, tudománytörténeti szemléjével. Módszerét az interdiszciplinaritás és a nemzetközi irányzatokhoz alkalmazkodás jellemzi. Lexikoncímszavai is ezt a megoldást tükrözik.

Igen sok kutatónk foglalkozik olyan kérdésekkel, amelyeknek van ősvallási távlata is. A halott-látóval vagy hiedelemmondákkal többen is foglalkoztak. Nagy Ilona, Jung Károly és mások rendszeresen térnek vissza ilyen témákhoz. (Szorosabb értelemben vett vallási néprajzunk/folklorisztikánk művelői viszont csak a középkori, már keresztény témákat kutatják. Még Erdélyi Zsuzsanna „archaikus" imáit sem követi ennél tovább visszafelé a múltban.)

Több társadalomtudományunk sokkötetes kézikönyveket hozott létre az elmúlt évtizedekben, ahol szóba kerülhetett a honfoglalás korának vallástörténete is. Természetesen művészettörténeti, zenetörténeti kézikönyvekben kisebb helye van az ilyen témáknak. Irodalomtörténeti kézikönyvünk csak érinti ezt, nyelvtörténeti és etimológiai munkákban pedig csak építőkövek találhatók egy ilyen szintézishez. A *Magyarország története* kézikönyv elején az őstörténeti fejezetben Bartha Antal ad rövid áttekintést a szellemi műveltségről. Ugyanő őstörténeti monográfiájában ennél bővebben foglalkozik a kérdéssel. A honfoglalás korát és a kora középkort tárgyaló fejezetben kevesebb az ilyen összegzés. Régészeink közül Dienes István, történészeink közül Györffy György foglalkozott ilyen kérdésekkel. Külön kötetben foglalták össze Pais Dezső ősvalláskutató nyelvtörténeti dolgozatai. Több történeti, irodalomtörténeti tanulmánykötetben is vannak ilyen írások. A magyar vallástörténeti áttekintések közül azonban még az újabbak sem adnak részletes, önálló kutatásokon alapuló képet. Finnugristáink közül Hajdú Péter, tudománytörténeti szempontból Domokos Péter foglalkozott e témakörrel. E tudományközi keretben folkloristáink is rendszeresen szóhoz jutottak. A magyar orientalisztika ilyen hagyományait leginkább Róan-Tas András folytatta.

Egy későbbi szintézis szinte minden területén alapvető előtanulmánynak számított a magyar őstörténet forrásait vizsgáló szegedi munkaközösség munkája. Itt, az I:1 kötetben olvasható a magyar népi kultúra honfoglalás kori elemeinek áttekintése, Kósa László és Katona Imre műve. Utóbbi a népi társadalomról és a folklórról írt. Ebben a népszokások, a néphit (és a népköltészet) bemutatásakor mindmáig a a leginkább részletező, adatszerű képet adta arról, ami a magyar ősvallást kutatókat érdekelheti. Ennél kevesebb van (fejezetenként egyenetlenül megosztva) *A magyar folklór* c. budapesti egyetemi tankönyvben, illetve a *Magyar Néprajz* kézikönyv VII. kötetében (ahol inkább csak tudománytörténet található). Viszont e munkákban is megmaradt az a megoldás, miszerint a magyar „ősvallás" vizsgálatakor a néphitkutatáshoz a népszokások és a folklór vizsgálata is társul. Ez az interdiszciplináris szemlélet az oka annak, hogy nálunk ma is a folklorisztika keretében foglalkoztak a legtöbbet e kérdéskörrel. E két évszázados kutatási hagyományt (minden polémia ellenére is) ma is érdemes folytatni.

IRODALOM

AFANASZJEV, A. N. АФАНАСЬЕВ, А. Н.
1865-1869 *Воэтические воззрения славяи на природу.* Москва
1982 *Древо жиэни. Избранные статьи.* Москва
BALASSA Iván
1989 *A magyar falvak temetői.* Budapest
BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula
1979 *Magyar néprajz.* Budapest
BÁLINT Sándor
1987 *A magyar vallásos népélet kutatása.* Vallási Néprajz 3. 8-66.
BÁN Aladár
1908 *Függelék* (271-362), *Néhány szó őseink istentiszteletéről* (363-372). KROHN Gyula 1908.
BÁN Péter szerk.
1989 *Magyar történelmi fogalomtár.* I-II. Budapest (2., bővített kiadás)

BÁRCZI Géza
1958 *A magyar szókincs eredete.* Budapest (2. kiadás)
BARNA Ferdinánd
1881a *Ősvallásunk főistenei. Budapest.* (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből IX/7)
1881b *Ősvallásunk kisebb isteni lényei és áldozati szertartásai.* Budapest. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből IX/9)
BENKŐ Loránd főszerk.
1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Harmadik köt.: Ö-Zs. Budapest
BENKŐ, Loránd (Herausgeber)
1993 *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen.* Lieferung 3. Budapest
BERZE NAGY János
1935 *Mese.* A Magyarság Néprajza. III. 256–326. Budapest
1957 *Magyar népmesetípusok.* I–II. Pécs
1984 *Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok.* Pécs. (Előző kiadásai: 1958, 1961)
BORZSÁK István
1960 *Az antikvitás XVI. századi képe.* Bornemisza-tanulmányok. Budapest
BÜKY Béla
1986 *A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban.* Budapest
CORNIDES Daniel (is)
1791 *Commentatio de Religione veterum hungarorum.* (Edidit ... adjecit Christianus Engel), Viennae
CSÉFALVY Pál – UGRIN Emese szerk.
1989 *Ipolyi Arnold emlékkönyv.* Budapest

CSENGERY Antal
1884 *Összegyűjtött munkái.* I. Budapest (2. kiadás)
(DANIELIK János)
1855 *Néhány szó Ipolyi Arnold „Magyar Mythologiá"-ja alapelveiről.* Religio – Egyházi és irodalmi Folyóirat 56, 57, 58, 59, 60, 66, 71, 72 számok, (május 17-június 26.)
DIÓSZEGI Vilmos
1954 *A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk") kutatásának módszertani kérdései.* Ethnographia LXV. 20-68.
1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest
1962 *Samanizmus.* Budapest
1964 *Sebestyén Gyula jelentősége a néprajztudományban.* Ethnographia LXXV. 384-401.
1967 *A pogány magyarok hitvilága.* Budapest. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4. Új lenyomatokban is.
1969 *A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei.* A világfa. Népi Kultúra – Népi Társadalom II-III. 295-326.
1971 *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII-XIX. századi művekből.* Budapest (Második, változatlan kiadás: 1958, új lenyomatokban is.)
1972 *Sebestyén Gyula.* Budapest (A múlt magyar tudósai.)
DOMOKOS Péter
1980-1981 *Barna Ferdinándról – a komplex uralisztika egyik korai művelőjéről.* Néprajz és Nyelvtudomány XXIV–XXV. 283-291.
1990a *Kállay Ferenc.* Budapest (A múlt magyar tudósai.)
1990b *Szkítiától Lappóniáig.* A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban. Budapest
DOMOKOS Péter – PALÁDI KOVÁCS Attila
1986 *Hunfalvy Pál.* Budapest (A múlt magyar tudósai.)
DÖMÖTÖR Sándor – KATONA Imre
1959 *Néprajzi alapismeretek.* Budapest

DÖMÖTÖR Tekla
1964 *A magyar néphit és népszokások – Kelet és Nyugat között.* Ethnographia LXXV. 189-197.
1979 *Hitvilág.* ORTUTAY Gyula szerk.: *A magyar folklór Budapest* 413-441. (Új lenyomata: 1989)
1981 *A magyar nép hiedelemvilága.* Budapest
1982a *Volksglaube und Aberglaube der Ungarn.* Budapest
1982b *Hungarian Folk Beliefs.* Budapest – Bloomington
1990 *A magyar néphitkutatás története és főbb kérdései.* Magyar Néprajz nyolc kötetben. – Folklór 3. Népszokás néphit népi vallásosság. 501-526. Budapest
DÖMÖTÖR Tekla – KATONA Imre – VOIGT Vilmos
1978 *Folklorisztikai tudománytörténet.* Szöveggyűjtemény I. (1840-1900). Budapest
FUTAKY István – FEHLIG Bodo – KATSCHMANN Michael
1978 *Hungarica Gottingensia. Verzeichnis der Ungarn betreffenden Archivbestände in Göttingen (1734-1945)* München (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München – Serie C Miscellanea – Band 8)
GYARMATHI Sámuel(e)
1799 *Affinitas Lingvae Hungaricae cvm Lingvis Fennicae Originis grammatice demonstrata.* Gottingae (Reprint: Bloomington 1976)
GYÖRFFY György
1948 *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Budapest
HAAVIO Martti
1959 *Karjalan jumalat.* Uskonntotieteellinen tutkimus. Porvoo – Helsinki
1967 *Suomalainen mytologia.* Porvoo – Helsinki
HARVA Uno
1933 *Altain suvun uskonto.* Porvoo
1938 *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker.* Porvoo (Folklore Fellows Communications 125)
1942 *Mordvalaisten muinaisusko.* Porvoo (Suomen suvun uskonnot VI.)
1952 *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen.* Helsinki (Folkloe Fellows Communications 142)
HOLBERG Uno (= HARVA Uno)
1914a *Permalaisten uskonto.* Porvoo (Suomen suvun uskonnot IV.)
1914b *Tscheremissien uskonto.* Provoo (Suomen suvun uskonnot V.)
1926 *Die Religion der Tscheremissen.* Porvoo (Folklore Fellows Communications 61)
HONTI János
1935 *Mesetudomány és vallástörténet.* Népünk és Nyelvünk VII. 107–124.
HOPPÁL Mihály
1980 *Ipolyi Arnold.* Budapest (A múlt magyar tudósai)
1987 *Ipolyi Arnold élete és műve.* IPOLYI Arnold 1987. (A hasonmás kiadás függelékei) 5–46. Budapest
HOPPÁL Mihály – ISTVÁNOVITS Márton szerk.
1978 *Mítosz és történelem.* Budapest (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3.)
HUNFALVY Pál
1876a *Magyarország ethnographiája.* Budapest
1987b *Magyar mythologiai adatok s egyéb.* Nyelvtudományi Közlemények. 12. 70–86.
1877 *Ugor–magyar–finn mythologiai töredékek.* Budapesti Szemle XIV. (27. 28. szám) 97–119. (Hunfalvy Pál nyelvészeti tanulmányai 3.)
1879 *Ukkonpohár. A régi magyar jogi szokások egy töredéke.* Budapest (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből VIII/6)
IMOLAY LENKEI István (Összeállította)
1992 *Ujváry Zoltán irodalmi munkássága.* Debrecen

IPOLYI Arnold
1873 *Magyar történelmi és egyháztörténeti tanulmányok.* Budapest (IPOLYI Arnold kisebb munkái 3. kötet)
1987 *Magyar mythologia.* Budapest (Az első kiadás (Pest, 1854) hasonmás kiadása + külön kötetben: A hasonmás kiadás függelékei.)
IVANOV, V. V. ИВАНОВ, Вяч. Вс.
1983 *История славянских и балканских названий металов.* Москва
KÁLLAY Ferenc
1861 *A pogány magyarok vallása.* Pest
KÁLMÁN Béla
1981 *Munkácsy Bernát.* Budapest (A múlt magyar tudósai)
KANDRA Kabos
1897 *Magyar mythologia.* Eger
KARJALAINEN K. F.
1918 *Jugralaisten uskonto.* Porvoo (Suomen suvun uskonnot III.)
1921–1927 *Die Religion der Jugra-Völker.* Porvoo (Folklore Fellows Communications 41, 44, 63)
KATONA Imre
1964 *Historische Schichten der ungarischen Volksdichtung.* Helsinki (Folklore Fellows Communications 194)
KATONA Lajos
1884 *Völund kovács és rokonai az árja regevilágban.* Esztergom
1887–1888, 1887–1889 *Allgemeine Charakteristik des magyarischen Folklore.* Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn I. Jahrgang, 2. Heft 126-130; I. Jahrgang, 3. Heft 259-264.
1896 *Magyar mitologia* (58b–59a) és *Mitologia* (706a–708b). Pallas Nagy Lexikona XII. kötet, Budapest
1897 *A magyar mythologia irodalma.* Ethnographia IX. 54-73, 266-279. (Önálló, egyesített különnyomatban is: Budapest 1897.) A későbbi újrakiadások zömmel megbízhatóak is, leghasználhatóbb, némi kommentárokkal: DÖMÖTÖR Tekla – KATONA Imre – VOIGT Vilmos 1978. 407-437.
1909 *A finn–ugor népek pogány istentisztelete.* Budapesti Szemle 385. szám. 133-138.
1912 *Irodalmi tanulmányai.* I-II. Budapest
1982 *Folklór-kalendárium.* Budapest. (Válogatta, szerkesztette... REISINGER János) (A magyar néprajz klasszikusai)
KIRÁLY György
1921 *A magyar ősköltészet.* Budapest
1980 *A filológus kalandozásai.* Budapest
KLANICZAY Gábor – KRISTÓF Ildikó – PÓCS Éva összeáll.
1989 *Magyarországi boszorkányperek.* Kisebb forráskiadványok gyűjteményei. I-II. Budapest
ifj. KODOLÁNYI János vál. és szerk.
1973 *A finnugor őshaza nyomában.* Budapest. (A magyar néprajz klasszikusai)
KOMÁROMY Andor
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevélára.* Budapest
KÓSA László
1976 *Néphagyományunk évszázadai.* Budapest (Gyorsuló idő)
1989 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest
KOVÁCS Ágnes
1989 *Ipolyi Arnold népköltési gyűjteménye.* CSÉFALVAY Pál – UGRIN Emese szerk. 52-65.
K. KOVÁCS László
1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése.* Kolozsvár

KOZMA Ferenc
1882 *Mythologiai elemek a székely népköltészet– és népéletben.* Budapest. (értekezések a történeti tudományok köréből
KRISTÓ Gyula főszerk.
1994 *Korai magyar történeti lexikon* (9-14. század). Budapest
KROHN Gyula
1908 *A finnugor népek pogány istentisztelete.* Budapest
(= KROHN Julius)
1894 *Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus.* Helsinki
LÁGLER Péter
1984 *Diószegi Vilmos élete és munkássága (módszertan, eredmények, célok, tervek).* BALÁZS Géza – HÁLA József szerk.: Folklór, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára. 161-185. Budapest
LÁSZLÓ Gyula
1943a *A magyar őstörténet régészete.* LIGETI Lajos szerk.: A magyarság őstörténete. 191-207. Budapest
1943b *Régészeti néprajz és magyar őstörténelem.* Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. 1943. 109-132.
1944 *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest
1945 *Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben.* Kolozsvár (Erdélyi Magyar Tudományos Intézet 3-32)
1976 *Különvélemény ősvallásunkról.* Új Írás XVI/6, június, 59-68.
1978 *A „kettős honfoglalás".* Budapest. (Gyorsuló idő)
LOORITS Oskar
1949–1960 *Grundzüge des estnischen Volksglaubens.* I-III. Lund (Uppsala – Köpenhamn)
LOTZ Károly
1976 *Szonettkoszorú a nyelvről.* Budapest
MÉSZÁROS Gyula
1906 *Az oszmán-török nép babonái.* Ethnographia XVII. 20-32, 85-100, 140-149.
1909-1912 Csuvas népköltési gyűjtemény. I-II. Budapest
MÓRA Ferenc
1932 *Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorlás kori és korai magyar leletekben.* Ethnographia XLIII. 54-68.
MUNKÁCSI Bernát
1899–1900 A *néptudomány mai állása és főbb módszertani elemei.* Ethnographia X. 397-403; XI. 38-42, 88-93.
OLÁH Éva
1967 *Munkácsi Bernát munkássága.* Bibliográfia. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei XXIV. 397-413.
OLÁH Gyula
1886–1887 *A boszorkány perek Békésvármegyében. Művelődés történelmi vázlatok a múlt századból.* A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve XIII. 30-161.
ORTUTAY Gyula
1940 *Kis magyar néprajz.* Budapest (több későbbi kiadásban is.)
PAIS Dezső
1975 *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Budapest
PÁRIZ PÁPAI Ferenc
1695 *Ars Heraldica.* Seu Consuetudinum Heraldicarum... Claudiopoli
PÓCS Éva
1990 *Néphit.* Magyar néprajz nyolc kötetben. – Folklór 3. Népszokás néphit népi vallásosság. 527-692. Budapest
1997 *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban.* Budapest (Néprajzi Tanulmányok)

PUSZTAY János
1977 *Az „ugor-török háború" után. Fejezetek a magyar nyelvhasonlítás történetéből.* Budapest (Gyorsuló idő)
RÓHEIM Géza
1913-1920 *Adalékok a magyar néphithez.* (Első sorozat) – Második sorozat. Budapest
1914 *A varázserő fogalmának eredete.* Budapest
1925 *Magyar néphit és népszokások.* Budapest
1954 *Hungarian and Vogul Mythology.* Seattle – London (Second printing: 1966)
1984a *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata.* Tanulmányok. Budapest
1984b *A bűvös tükör.* Válogatás – tanulmányaiból. Budapest
RÓMER Flóris – IPOLYI Arnold – FRAKNÓI Vilmos 1981
Egyház, műveltség, történetírás. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetőket írta – Budapest (Történetírók tára)
SÁNDOR István
1977 *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850-1870.* Budapest
SOLYMOSSY Sándor
1929 *Magyar ősvallási elemek népmeséinkben.* Ethnographia XL. 133-152.
1932 *A magyar ősvallás.* Magyar Szemle 1932. XV/2 (58) 105-173.
1937 *Hitvilág.* A Magyarság Néprajza. IV. 342-449.
1991 *A „vasorrú bába" és mitikus rokonai.* Válogatott tanulmányok. Budapest
SZÁNTÓ György Tibor
1984 *Csengery Antal.* Budapest (A múlt magyar tudósai)
SZENDREY Ákos
1928 *Az ősmagyar temetkezés.* Ethnographia XXXIX. 12-26.
1948 *A magyar néphit kutatása.* Budapest (A Magyar Népkutatás Kézikönyve II, 15)
SZENTPÉTERY Imre
1935 *A Bölcsészettudományi Kar története 1635-1935.* Budapest (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története IV.)
SZŐKE István (compiled by)
1995 *Gyula László Bibliography 1928-1994.* Bloomington (Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum – fasciculus 14)
VÁMOS Ferenc
1943 *Kozmosz a magyar mesében.* I. A térelképzelés. Budapest
VARGYAS Lajos
1943a *Hagyomány és kultúra.* (I.) Társadalomtudomány 281-294.
1943b *Hagyomány és kultúra.* (II.) Magyar Csillag 377-381.
1946 *A magyarság néprajzi kapcsolata a Szovjetunióban élő népekkel.* BOLGÁR Elek (szerk.:) A Szovjetunió. 415-462, 526.
1969 *A magyar folklórhagyomány és Kelet-Európa.* Zenetudományi Tanulmányok 391-398.
1977 *Honfoglalás előtti keleti elemek a magyar folklórban.* Történelmi Szemle XX. 1. 107-121.
1978 *A honfoglaló magyarság hitvilágának legfejlettebb rétege a nyelv és a folklór tükrében.* HOPPÁL Mihály – ISTVÁNOVITS Márton szerk. 15-28.
1984 *Keleti hagyomány – nyugati kultúra.* Tanulmányok. Budapest
R. VÁRKONYI Ágnes
1973 *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban.* I-II. Budapest. (Tudománytörténeti Tanulmányok 6.)
VELIUS Norberts
1989 *The World Outlook of the Ancient Balts.* Vilnius
VEREBÉLYI Kincső
1990 *Róheim Géza.* Budapest (A múlt magyar tudósai)

VIKÁR Béla
1901 *Kalevalai tanulmányok, vonatkozással a magyar ősvallásra.* Ethnographia XII. 49-56, 97-104, 296-307, 385-395.
1935 *Magyarázatok a Kalevalához.* Budapest
VOIGT Vilmos
1965a *A magyar folklór története.* KÖPECZI Béla szerk.: A föld országai. A világ népei. 719-740. Budapest (A kultúra világa)
1965b *A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma.* Nyelvtudományi Közlemények LXVII. 379-390.
1974 *A magyar folklorisztikai finnugrisztika története.* ifj. KODOLÁNYI János – VOIGT Vilmos szerk.: Bán Aladár emlékezete 1871-1971. 75-92. Várpalota
1975 *A szibériai sámánizmus.* Nyelvtudományi Közlemények LXXVII. 207-214.
1976 *Glaube und Inhalt.* Drei Studien zur Volksüberlieferung. Budapest
1977 *Folklorisztika és őstörténet.* BARTHA Antal – CZEGLÉDY Károly – RÓNA-TAS András (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. 305-318. Budapest
1978 *A magyar mitológia kutatásának tanulságai.* HOPPÁL Mihály – ISTVÁNOVITS Márton szerk. 121-132.
1988 *Min käre son...* Temenos 24. 137-157.
1990 *Ne legyenek más isteneid – pogány kori nyomok (?) az első parancsolat katekizmus-jellegű történeteiben a középkori (Észak-)Európában.* Vallási hagyományok a kultúrák keresztútján. (Szerk.: ECSEDY Ildikó – FERENCZY Mária). 197-203. Budapest
1993 *Az új magyar népmese-katalógus kérdései.* Etnographia CIV. 167-180.
1996 *A magyar ősvallás.* Iskolakultúra VI/9. szeptember, 15-18.
1997a *A magyar ősvallás fogalma.* Honfoglalás és néprajz. (Szerk.: KOVÁCS László – PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. 301-308.Budapest.
1997b *Honfoglaláskori folklór.* Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórjából. (Szerk.: PÓCS Éva–VOIGT Vilmos) 13-28. Budapest
von WLISLOCKI Heinrich
1893a *Aus dem Volksleben der Magyaren.* Ethnologische Mitteilungen. München
1893b *Volksglaube und religiöser Brauch der Magyaren.* Münster (Darstellungen aus dem Gebiete der nichtchristlichen Religionsgeschichte – VIII.)

DIE UNGARISCHE URRELIGION

Der Vorliegende Aufsatz bietet einen Überblick über einen Fragenkomplex, der in der ungarischen Folkloristik, in der Volkskunde, in der Kultur- und Religionsgeschichte und auch in anderen verwandten Wissenszweigen vielfach betroffen ist. In solcher Form kommt dieser Begriff bereits seit Jahunderten in Kompendien, Lexika und wissenschaftlichen Abhandlungen vor, und wird auch in der ungarischen Öffentlichkeit ganz natürlich benützt. Trotzdem erfolgte nur selten eine begriffliche Klarstellung und in keinem wissenschaftlichen Überblick wurde erörtert, wer, wann und was darunter verstanden hat. Obwohl dieser Überblick nicht minimalen Ausmaßes ist, konnte auch hier keine Vollständigkeit angestrebt werden – man mußte sich vielmehr auf die wichtigsten Zusammenhänge und Entwicklungstendenzen beschränken. Die in den Anmerkungen zitierten Angaben und Werke (demgemäß werden im Literaturverzeichnis nur die wichtigsten Quellen wiederholt) sollen die aufgezählten Meinungen möglichst genau widerspiegeln sowie auf die Umstände ihrer Entstehung und Verbreitung hinweisen. Obwohl dies nicht immer eine einfache Aufgabe war, wollte ich zugleich auch klarstellen, wer diesen Begriff sich als was vorstellte. Da diese Lösungen auch voneinander abweichen, folgen die einzelnen Teile in einer bestimmten geschichtlichen Gruppierung aufeinander, allerdings so, daß sie einander klarlegen können. Der Verfassen dachte, er müsse nicht an dieser Stelle seine eigenen Meinung zu desem Thema formulieren (darauf verweisen übrigens die Ansätze des Literaturverzeichnisses). Da in den meisten

Teilen wissenschaftsgeschichtliche Fakten klargestellt, zuweilen auch Mißverständnisse beseitigt werden mußten, wurden solche Momente etwas weitläufiger erörtert.

(Nachstehend wird der Inhalt der einzelnen Teile gemäß der numerierten thematischen Einteilung des Aufsatzes zusammengefaßt.)

1. Es fällt auf, daß sich wissenschaftsgeschichtlich noch immer die ungarische Folkloristik bzw. Volkskunde am meisten mit diesem Themenkreis befaßte, ohne jedoch ein vollständiges Bild darüber aufgezeichnet zu haben.

2. Beziehen wir die „Urreligion" auf das Zeitalter vor der ungarischen Landnahme (A.D.896), so haben wir keine direkten diesbezüglichen Quellen. Gewisse Elemente der nachfolgenden oder mittelalterlichen Quellen pflegt man als solche Relikte anzusehen, ja, sogar einzelne Angaben der aus der jüngsten Vergangenheit bekannten ungarischen Folklore werden so gedeutet. Oft erfolgt dies ohne ausführliche Betätigung, und die benützten Termini weichen voneinader ab. Diese langjährige Tradition besitzt jedoch keinen wissenschaftsgeschichtlichen Überblick.

3. Gewöhnlich wird das Werk *Origines Hungaricae* (1693) von Foris F. Otrokocsi als die erste wissenschaftliche Arbeit über die ungarische Urgeschichte betrachtet. Doch auch dieser Autor befaßt sich nicht mit Fragen der „Urreligion" oder der ungarischen „Mythologie".

4. Der wissenschaftliche Schöpfer des Begriffes in Ungarn ist D. Cornides, der ihn in seiner Dissertation *De vetere Hungarorum religione* (Göttingen, 1785) erwähnt. Es ist uns bekannt, daß er den Namen aus der Arbeit des Engländers T. Hyde über die Urreligion der alten Perser übernommen hat, d.h., die alten Magyaren hatten eine „Urreligion" der gleichen Stufe. Dem lutherischen ungarischen Philologen Cornides bereitete die Bezeichnung „Ur + Religion" der Angaben bzgl. der vor Aufnahme des Christentums lebenden Ungarn kein theologisches oder kulturgeschichtliches Dilemma. Doch schrieb er dieses Wort nur in lateinischer Sprache.

5. In der Reihe der ungarischen Termini erscheinen solche mit „Ur" + Wortzusammensetzungen erst später und verbreiten sich in der Reformzeit (vor 1848).

6. In der ungarischen Reformzeit benützte J. Horváth diesen Begriff noch nicht, im Werk von F. Kállay (*A pogány magyarok vallása*/Religion der heidnischen Magyaren/) – geschrieben 1846, doch erst später publiziert – kommen hingegen allerlei Begriffe vor, auch die „Religion", doch ist die „Mythologia" nicht der einzige Terminus derselben.

7. Der bis heute wirksamste Repräsentant der ganzen ungarischen geschichtlichen Glaubensweltforschung ist A. Ipolyi, dessen Monographie *Magyar mythologia* (Ungarische Mythologie, 1854) der damaligen deutschen Mode entsprechend das Wort „Mythologie" in einem viel weiteren Sinne gebraucht als gewöhnlich: es umfaßt alles, wo Glauben und Bräuche vorkommen. Ipolyi häufte ein imposantes historisches Quellenmaterial auf, hatte aber keine komparative Methodologie; zu seiner Zeit fing auch das Sammeln von zuverlässigen folkloristischen Angaben gerade erst an. Für ihn waren der finno-ugrische Ursprung und die damit verbundene Urgeschichte noch keine offenkundige Tatsache. Er sah den Ursprung der ungarischen religiösen Vorstellungen noch in einem früheren, zeit- und uferlosen Orientalismus. Deshalb wird diese Lösung so viele begeisterte Anhänger und zahlreiche Kritiker haben – bis zum heutigen Tag.

Die erste und gnadenlose Kritik, das Werk von A. Csengery (1855), wirft mehrere philologische Probleme auf. Csengery beanstandete den Namen „Mythologie" und vermißte eine evolutionistische religionsgeschichtliche Entwicklungsbeschreibung. Doch auch er lieferte nichts derartiges – in seinen Vorschlägen überwogen ebenso unklare und irrtümliche Elemente, wie bei Ipolyi.

9. Über Ipolyis Arbeit erschienen zwei lange Artikelserien in der kirchlichen und literarischen Zeitschrift Religio (*Religio – Egyházi és irodalmi folyóirat)*. Der katholische Ipolyi wurde hier gegen den protestantischen Csengery von zwei anonymen Autoren verteidigt. Es gab nicht eine, sondern zwei derartige Artikelserien, was die ungarischen Forscher bisher nicht bemerkt haben. Der Verfasser der ersten dürfte der Redakteur J. Danielik gewesen sein; ein wichtiges Moment dieses Schreibens war die Absicht, zu beweisen, daß der Prälat Ipolyi ein guter Katholik blieb im Laufe der Behandlung von allerlei Glauben, Aberglaugen und Mythologie. Der Autor der zweiten Artikelserie schrieb eine typische „Antikritik", indem er der Argumentierung von Csengery folgt. Eine gereizte Schrift, als Verfasser vermuten wir Ipolyi selbst. Als größten Fehler der ganzen Debatte betrachten wir heute die Tatsache, daß trotz einschlägiger Hinweise und der vorhandenen Möglichkeit die Gelegenheit nicht

wahrgenommen wurde, um die gewiß nicht leicht lösbaren Probleme der ungarischen Glaubensforschung in eine theoretischen Aussprache zu klären.

10. Es wurde auch angenommen, daß in den Jahrzehnten nach den 1840er Jahren in Ungarn irgendein „Paradigmenwechsel" erfolgt sei. Doch Ipolyis Werk – gerade wegen seiner uferlosen Lösungen – beweist dies überhaupt nicht.

11. Gewöhnlich werden die sich von Ipolyi bis L. Katona erstreckenden vier Jahzehnte als die nächste Periode betrachtet. Nur hat das eben eine gewisse Wissenschaftsgeschichte. In der Vorstellung kommen die Werke von F. Barna, F. Kozma, L. Kálmány, A. Bán und R. Wlislocki an die Reihe. Auch diese sind nicht völlig problemfrei und können nicht eindeutig als Fortschritt bezeichnet werden. An dieser Stelle werden keine Werke vorgestellt, in denen schon andere Begriffe und Ideen vorkommen, etwa über die Untersuchung des Volksglaubens.

12. Der bedeutendste Mythograph-Folklorist dieser Periode ist L. Katona. Er gab mehrere wissenschaftsgeschichtliche Übersichten und lexikalische Stichwort-Serien: da gibt es Stichwörter wie „ungarische Mythologie" und „Mythologie" (in einer sehr exakten, zuweilen ironischen, skeptischen Formulierung), doch keines für „(ungarische) Urreligion". Allerdings ist der Desillusionismus von Katona bei seinen Nachfolgelrn nur selten zu beobachten.

13. Bis Ende des 19. Jh. wurden die Grundsätze der finno-ugrischen Sprachassimilierung und Urgeschichte in Ungarn weitgehend akzeptiert. Auch in diesem Rahmen erschienen Abhandlungen, die den Fragenkomplex der ungarischen Urreligion aus dieser Perspektive berührten. Die Werke der Linguisten P. Hunfalvy und B. Munkácsi sowie des Folkloristen B. Vikár und anderer behandelten mehrere Themen, in einer bis heute nicht haltbaren Weise.

14. Obgleiches oft behauptet wird, daß sich die Methodologie der ungarischen Folkloristik nach dem Ersten Weltkrieg verändert hat, ist im Falle konservativer Folkloristen oder herkömmlicher Themenkreise eher eine Kontinuität zu beobachten. Forscher noch späterer Perioden bezeichnen als leitende Forscher dieser Periode bewußt ihre Vorgänger – Gy. Sebestyén, S. Solymossy, J. Berze Nagy sind dieser Auffassung un dies erscheint auch in den systematisierenden Kapiteln eines damaligen Nachschlagewerkes (*Magyarság Néprajza*/Volkskunde des Ungartums/, einschlägige Teile 1935/1937). Im Überblick findet sich auch ein vorläufiger Plan der bisher unbekannten Teile des Nachschlagewerkes, welcher in bezug auf die Verfasser der erschienenen Kapitel abweicht.

15. Diese konservative Fortsetzung ist schon deshalb überraschend, weil bis dahin in der ungarischen Philologie und Folkloristik bereits andere, neue Gesichtspunkte erschienen. Im zweiten Teil seines kritischen Überblickes *A magyar ősköltészet* (Die ungarische Urpoesie, 1921) rechnet Gy. Király mit der für irrtümlich gehaltenen Idee der „ungarischen Mythologie" ab. Hingegen proponierte er die Systematisierung der erste, der die Untersuchung des Phänomens des „Totemismus" in diesem Zusammenhang vorschlug. Zuweilen formulieren auch andere Folkloristen, z.B. Á. Szendrey, mit ähnlicher Vorsicht. Andere bedeutende ungarische Folkloristen erwähnten den Begriff der „Urreligion" nicht als selbständiges Problem, obgleich sie dazu die Möglichkeit gehabt hätten.

16. Umso lehrreicher ist ein Überblick der diesbezüglichen vielfältigen Tätigkeit von G. Róheim, wo wir die Kontinuität wie auch Wendungen und sogar die Rückkehr finden können. Der junge Róheim ging mit umfassender komparativer ethnologischer und religionsgeschichtlicher Versiertheit an die Untersuchung der frühesten ungarischen Angaben heran (auch mit einem soliden finnougrischen Hintergrund). Das war noch die Periode vor dem Ersten Weltkrieg. Dem folgte in den Kriegsjahren die von ihm angeregte (freudistische) psychoanalytische Folkloristik, wo die Themen der ungarischen Urreligion noch eine geringere Rolle spielten. Sein aus unserer Sicht wichtigstes Werk ist *Magyar néphit és népszokások* (Ungarischer Volksglaube, ungarische Volksbräuche, 1925), wo sich das Übereinstimmenlassen des (sibirischen) Schamanen mit der ungarischen Urreligion und des (im ungarischen Volksglauben bedeutungsvollen) „táltos" (Zauberer, Schamane) findet. Róheim geht noch weiter, indem er Hinweise auf Hexen usw. gibt. Seine Periodisierung: die älteste, urmagyarische oder ugrische Periode, die Periode vor der Landnahme, das ungarische Mittelalter nach der Landnahme, der heutige Volksglaube – eigentlich ist das bis heute in allen Nachschlagwerken so zu lesen. Umso überraschender, daß die Tätigkeit des für nichtungarischen gehaltenen Róheim von einem beträchtlichen Teil der späteren Urreligionsforscher gereizt kritisiert wird, während sie gerade seine Erkenntnisse wiederholen. Auch in der späteren (dritten und vierten) Periode von Róheims Tätigkeit ist die Kontinuität vorhanden; die wichtigsten Ergebnisse: *Hungarian*

Shamanism (1951) und *Hungarian and Vogul Mythology* (1954). Hier ist die Datensammlung reichhaltiger als in seinen früheren Werken; die psychoanalytischen Lösungen sind zwar vorhanden, doch in geringerem Maße als erwartet. Wichtig ist die Deutung der mittelalterlichen ungarischen Quellen (Chroniken); hier kehrt Róheim zu seinen Vorgängern zurück, z.B. zur interpretierenden Methode von Gy. Sebestyén. Bedauerlicherweise haben spätere, übrigens zahlreiche Deuter Róheims nicht versucht, die derartigen Momente seines Lebenswerkes zu erklären.

17. Róheims Nachfolger werden hier nicht vollständig präsentiert, aber Vertreter von zwei Generationen müssen doch erwähnt werden. Bezugnahmen von B. Gunda oder T. Dömötör werden nicht behandelt. Auf Róheim zweite Periode stützte sich L. K. Kovács (*A kolozsvári hóstátiak temetkezése* /Bestattung der Hochstädter von Klausenburg/ 1944), obwohl er Róheims „psychoanalytische Gedankengänge" nicht gerade estimierte. Bei ihm erscheint bereits der Vorschlag des Archäologen Gy. László über die ungarische Glaubenswelt der Landnahmezeit als Urreligion. László kannte Róheim und dessen wirkungsvolle Idee über die ungarische landnahmezeitliche Archäologie (besonders in *A honfoglaló magyar nép élete*/Das Leben des landnehmenden ungarischen Volkes/ 1944). Dieses Werk inspirierte Generationen ungarischer Ethnologen. Allerdings war bei ihm die Präsentierung der „Urreligion" eher veranschaulichend als dokumentiert. An dieser Stelle bleibt unerwähnt, inwiefern Lászlós konkrete Behauptungen von der ungarischen Archäologie des letzten halben Jahrhunderts korrigiert wurden. Ich möchte nur darauf hinweisen, daß die von László in den vergangenen Jahrzehnten entwickelte Theorie der „zweifachen Landnahme" (wonach die sich im Karpatenbecken um A.D. 670 angesiedelten Awaren/Onoguren bereits ungarisch sprechende Ungarn waren, mit deren Nachkommen die sich A.D. 896 angesiedelten Ungarn zusammenlebten) ihn dazu bewog, seine Ansicht über die Qualifizierung der ungarischen Urreligion zu modifizieren und die früher als landnahmezeitliche Momente zu betrachten. (Diese Lösung wurde von der ungarischen Folkloristik bislang nicht befolgt.)

Der treueste Anhänger von Lászlós Theorie war L. Vargyas, der sich oft mit Fragen der vorlandnahmezeitlichen ungarischen Folklore (der sog. „orientalischen Elemente") und in diesem Zusammenhang auch mit dem Problem der Urreligion befaßte. Von seinen Essays des Jahres 1943 bis heutzutage vertritt er eine kontunierliche Ansicht; seine Ideen über die Urreligion erklärt er eigentlich im Jahre 1979. Er übernimt zwar vieles von seinen Vorgängern, doch würdigt er sie nicht und auch die bei Róheim oder László vorhandene Systematik ist bei ihm nicht zu finden. Vargyas rechnet mit einem derart dehnbaren Evolutionismus, der schon nichts mehr sagt. Und das ist viel ärger, als die philologische Ungenauigkeit.

18. Einer der wirksamsten und sympatischesten ungarischen Folkloristen war V. Diószegi, der sein ganzes Lebenswerk der Erschließung des sibirischen Schamanismus (und der hierher zählbaren ungarischen Folklore) widmete. Seine methodologische Abhandlung *A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk") kutatásának módszertani kérdései* (Methodologische Fragen der Erforschung der Glaubenswelt des landnehmenden ungarischen Volkes /"unserer Urreligion"/ – 1954) repräsentiert bereits in vollem Maße seine historische und ethnische Methodologie. Damit verglichen ist die Formulierung in seinen späteren Werken ungenauer und eher popularisierend: „Schamanenglauben", „Glaubenswelt", „heidnische Glaubenswelt" usw. kommen – mal in Klammern, mal ohnedem – recht häufig vor. Eigentlich haben seine Lösungen keinen religionswissenschaftlichen oder religionsgeschichtlichen Rahmen, was sein frühzeitiger Tod nur zum Teil erklärt, denn sein imposantes Lebenswerk ist auch so abgeschlossen – jedenfalls in ungarischer Beziehung. Diószegi zählte praktisch alle diesbezüglichen Motive der ungarischen Folklore auf, da er aber seine einstige, grundsätzliche Beweisführung als Faktum betrachtet, beschäftigt er sich nicht damit, in welchem ethno-historischen Hintergrund all dies vorzustellen wäre. Merkwürdigerweise werden gerade Diószegis am meisten ausgereifte Ergebnisse von der Nachwelt widerrufen, nicht einmal seine Anhänger folgen ihm (so Vargyas) oder interpretieren seine Ideen anderswie (so László) und kehren zu Lösungen zurück, die Diószegi schon als überholt betrachtet hatte (É. Pócs). Trotzdem wurde bis heute Diószegis Lebenswerk in Ungarn noch nicht gründlich überblickt oder ausgewertet.

19. Da ich mich an dieser Stelle einer Untersuchung der Zeitgenossen oder der Nachwelt Diószegis enthalte, wurde auch die Tätigkeit von S. Bálint, L. Vajda, Z. Ujváry und anderen nicht erörtert, doch die diesbezüglichen Werke von T. Dömötör müssen unbedingt besprochen werden,

zumal sie bis zur jüngsten Vergangenheit einen Überblick über die Ergebnisse der Erforschung des Volksglaubens und der Volksbräuche Ungarns lieferten und auch in Fremdsprachen zugänglich wurden. Ihre Werke *A magyar nép hiedelemvilága* (Glaubenswelt des ungarischen Volkes /1981/), *Volksglaube und Aberglaube in Ungarn* (1982) bzw. *Hungarian Folk Beliefs* (1982) stehen in bezug auf die Popularisierung der Wissenschaften auf höchstem Niveau. Sie enthalten einen wissenschaftsgeschichtlichen und terminologischen Überblick, eine großzügige gesellschafts- und kulturgeschichtliche Periodisierung und einen gewissen rezenten Überblick des Volksglaubens. Der typischeste Wesenszug dieser Werke ist die Vorsicht, die Vermeidung der Konfrontation abweichender Meinungen sowie terminologischer und theoretischer Probleme. Auch ihr Historizismus ist nicht gerade religionsgeschichtlicher Art. Diese Vorsicht grenzt schon an Skeptizismus und Phantasielosigkeit, und gerade deshalb blieb Dömötörs Meinung in bezug auf die Urreligion gehaltlos.

20. Um diese Arbeit nicht so pessimistisch zu beenden, müßte ich auch die in den letzten Jahren publizierten Forschungsergebnisse erwähnen. Da aber das Jubilämsjahr 1996 in Ungarn so viele Konferenzen und Publikationen zeitigte, von denen heute noch nicht alle zugänglich sind, sollte ein derartiger Überblick erst später vorgenommen werden.

21. Da an dieser Stelle nicht eine positive, deskriptive Präsentierung der ungarischen Urreligion bezweckt war, muß diese wichtige Aufgabe bei einer anderen Gelegenheit erfüllt werden. Dort wird sich aber eine Wissenschaftsgeschichte erübrigen, wie auch ein Hinweis auf den ideologischen Hintergrund der verschiedenen Forscher oder auf die weltanschaulichen Zusammenhänge dieser Thematik, denn all dies wurde ja in dieser Arbeit hinreichend vorgeführt. Am Ende muß betont werden, daß bei uns all dies als wissenschaftliches Thema behandelt wurde, obwohl die „Urreligion" und erst recht die „Mythologie" meistenorts ein geradeweg aktuelles und ideologisches Produkt wurde. Auch ist ganz deutlich zu sehen, daß es zu einem derart positiven Überblick einer sorgfältigen Interpretierung der historischen und terminologischen Angaben bedarf. Hierzu lieferten die Früheren Forschungen eine hinreichende Grundlage.

– *Nachsatz* (Die wichtigsten Faktoren der gegenwärtigen ungarischen Urreligionsforschung.)

Alles, was meine Kollegen in diesem Fragenkreis bislang erreicht hatten, wollte ich an dieser Stelle nicht ausführlich vorführen. Die Tätigkeit von É. Pócs, M. Hoppál und anderer wird fortgesetzt. Unsere literatur- und geschichtswissenschaftliche Kompendien, die Arbeiten unserer Finno-Ugristen und Orientalisten, die Publikationen der Urgeschichtlichen Arbeitsgemeinschaft von Szeged (dabei die Schriften von I. Katona und L. Kósa) zeigen, wie wichtig dieser Fragenkomplex für unseren Wissenschaftsbereich geblieben ist. In unserem Universitätslehrbuch (*A magyar folklór* /Die ungarische Folklore/ 1979) und im entsprechenden Band des neuen akademischen Nachschlagewerkes (*Népszokás, néphit, népi vallásosság* /Volksbrauch, Volksglaube, Volkstümliche Religiosität/ 1990) ist zwar eine eng bemessene und auch als praktischer Kompromiß anzusehende Lösung zu lesen, doch selbst dies veranschaulicht die Kontinuität und sogar die Aktualität der in der ungarischen Folklorisitik bereits jahrhundertealten Urreligionsforschung.

Diesem Nachsatz ist kein Literaturverzeichnis beigefügt; der Leser wird sich aber aus den am Ende des Aufsatzes befindlichen Anmerkungen bzw. der nachfolgenden, ausgewählten Bibliographie orientieren können. Hier darf ich einige meiner einschlägigen Werke erwähnen, allerdings ohne einer kompletten Aufzählung, da es zur Fertigstellung des erwähnten positiven Überblickes einer eigenen Gelegenheit und eines gewissen Publikationsumfanges bedürfte.

Auch die Illustrationen sind nur wissenschaftsgeschichtlicher Art, ohne die so genannten Angaben selbst vorzuführen.

VILMOS VOIGT

A GARABONCIÁS DIÁK ALAKJA KÉT XIX. SZÁZAD ELEJI SZÍNMŰBEN

Néphagyomány és irodalom kapcsolatai Munkácsy János és Tituš Brezovački egy-egy alkotásában

Kérdésfelvetés. A magyar és a horvát népi hiedelemvilágnak van egy számos vonásában azonos vagy hasonló hiedelemfigurája, a *garabonciás diák* és a *grabancijaš dijak*, amely a rendelkezésre álló áttekintések, hiedelemközlések és főleg szövegek által jól leírható, jellemezhető. A magyar és horvát kutatás egyaránt számon tartja a hiedelemalak jelenlétét a másik (szomszéd) nép hagyományvilágában, alig történt azonban alaposabb kísérlet a kérdés elemző vizsgálatára, függetlenül attól, hogy a két szomszéd nép folklórirodalma rendelkezik a komparatív mozzanatokra is kiterjedő összefoglalásokkal. A horvát kutatás a grabancijaš dijakkal kapcsolatos ismereteit elsősorban Vatroslav Jagić 1877-ben megjelent (német nyelvű) összefoglalására[1] alapozza. Ha bárhol felmerül ennek a hiedelemfigurának a kérdése, mindig erre a tanulmányra történik hivatkozás. (A tanulmány horvát fordítása először 1948-ban jelent meg[2], 1971-ben pedig e fordításnak kivonatos változata is olvasható egy népköltészet-elméleti szöveggyűjteményben[3].) Jagić után Marcel Vidačić foglalkozott a grabancijaš dijak-történetek forrásainak kérdésével[4], tanulmányára azonban, amely 1913-ban jelent meg, szinte alig hivatkozik valaki is, a magyar kutatásban senki, pedig sok tekintetben kitűnő kiegészítése Jagić meglátásainak. Az egész problematikát legutóbb Maja Bošković-Stulli érintette egyik tanulmánya keretében, még 1953-ban[5], azóta még egy regionális horvát áttekintés foglalkozik röviden a kérdéssel, semmit sem téve hozzá a már ismertekhez, s mindössze Jagić tanulmányára hivatkozva[6]. E rövid irodalmi szemle is bizonyíthatja, hogy a horvát garabonciás kérdéskörének még nincs modern kutatója, annak ellenére, hogy a problematika mindenképpen megérdemelné. A horvát vonatkozások kapcsán mindössze annyi említhető még meg, hogy a rendelkezésre álló grabancijaš dijak-szövegek száma viszonylag korlátozott; elsősorban azt a tucatnyi szöveget ismerjük, amelyet még Jagić idézett tanulmányában, a további szövegek

[1] Jagić, Vatroslav 1877

[2] Jagić, Vatroslav 1948

[3] Jagić, Vatroslav 1971

[4] Vadičić, Marcel 1913. A tanulmányt szerkesztőségi kommentár követi a garabonciás-kérdéssel kapcsolatban.

[5] Bošković-Stulli, Maja 1953

[6] Zvonar, Ivan–Hranjec, Stjepan–Strbad, Andrija 1987. 303-307.

elszórtan lappanganak múzeumi évkönyvek és egyéb gyűjtések lapjain.[7] Együttes közzétételükre még nem került sor. Az utóbbi évtizedben a magyarországi horvát nemzetiség körében jegyeztek fel egy sor idetartozó szöveget, közülük azonban ez idáig igen kevés jelent meg nyomtatásban.[8]

A magyar kutatásban a múlt század nemzeti mitológia-rekonstrukciós kísérletei (Ipolyi Arnold és Kandra Kabos „magyar mythologiái"[9]) érintették ugyan a magyar garabonciás diák kérdéskörét, egyikük sem szólt azonban arról, hogy ennek a figurának nagyon közeli analógiája van a magyar nyelvterület mellett élő kajhorvát nyelvjárású horvát lakosság körében. Lázár Béla volt az első, aki 1890-ben megjelent tanulmányában[10] (Ipolyit és Kandrát is idézve természetesen) összehasonlító szempontból tekintette át a magyar garabonciás diák kérdéskörét, s Jagić összefoglalásának ismeretében európai kontextusban vizsgálta ezt a kérdést. Lázár Béla tanulmánya mai szemmel nézve is meglepően modern szemléletet érvényesít. Ezt követően Róheim Géza 1925-ben közzétett összefoglalásában[11] érinti a magyar garabonciás kérdését, ugyancsak összehasonlító szempontok alapján, a legterjedelmesebb összefoglalás pedig 1935-ben jelent meg Holló Domokos tollából.[12] Az azóta eltelt ötven esztendő során alaposabban csupán Diószegi Vilmos érintette a magyar garabonciás diák és analógiái kérdését a magyar táltoshitet összefoglaló monográfiájában[13], és az előtte írt tanulmányaiban. Legutóbb Pócs Éva foglalta össze röviden a magyar garabonciás tulajdonságait.[14] A magyar szóhagyományban viszont kifejezetten nagyszámú garabonciás diák-szöveg áll rendelkezésre, ezeknek összegyűjtése ma már igen nagy feladatot ró a kutatásra, s nem is tudunk kísérletet arra, hogy bárki is hozzákezdett volna ennek a feladatnak a megvalósításához.

Néhány évvel ezelőtt magunk kezdtünk hozzá egy kutatáshoz, melynek célja a magyar *garabonciás diák* és a horvát *grabancijaš dijak* kérdéskörének összehasonlító vizsgálata, a rendelkezésre álló nyelvészeti, néprajzi, művelődéstörténeti és nem utolsósorban irodalomtörténeti tanulmányok, cikkek és közlések áttekintése, valamint maguknak a szövegeknek vizsgálata által. Ennek a vizsgálatnak eddig mintegy a felét tudtuk elvégezni, s ebből nyomtatásban nem jelent meg semmi, megjelent viszont egy esszészerű vázlatunk, amelyben nagy vonalakban jelezzük a kérdéskört, valamint a szempontokat.[15] Tudomásunk van róla, hogy a magyar és horvát garabonciás diák összehasonlító vizsgálatának kérdésköre Frankovics Györgyöt is foglalkoztatja, aki jelentős számú nemzetiségi horvát változatot gyűjtött össze a magyarországi horvát népcsoportok körében, nincs róla tudomásunk

[7] Például: Dokušec, Stjepan 1935. A 39., 40. és 41. szöveg tartalmaz garabonciás-vonatkozásokat.

[8] Lásd: Franković, Djuro 1987; Franković, Djuro 1988; valamint Franković, Djuro 1990. 114-116.

[9] Ipolyi Arnold 1854. és Kandra Kabos 1897.

[10] Lázár Béla 1890

[11] Róheim Géza 1925

[12] Holló Domokos 1934

[13] Diószegi Vilmos 1958

[14] Pócs éva 1990. 597-600.

[15] Jung Károly 1986

azonban, hogy kutatásai milyen szakaszban vannak, s bizonyos számú szöveg kivételével vizsgálatai eredményeiből bármit közzétett volna.[16]

Az alábbiakban a garabonciás diák kérdéskörének magyar–horvát összehasonlító vizsgálata köréből mindössze egy kis részt szeretnénk áttekinteni: két színpadi alkotást, egy magyar és egy kajhorvát nyelvűt; mindkettő a XVIII-XIX. század fordulóján íródott, s mindkettő nyugodt lélekkel vonható jelzett kutatásunk körébe. Időrendi sorrendben az első darabot Tituš Brezovački, a kajhorvát színműirodalom úttörője írta közvetlenül a jelzett századfordulón, címe: *Matijaš, Grabancijaš dijak*, első kiadása 1804-ben jelent meg. A vizsgálat tárgyát képező másik mű szerzője Munkácsy János, a XIX. század elejének jellegzetes kismestere, aki 1834-ben írta a *Garabonczás diák* című „tüneményes vígjáték"-át. Ez a mű nyomtatásban sohasem jelent meg, néhány kézirata azonban fönnmaradt, s így módunkban áll folklorisztikai szempontjaink alapján vizsgálni. Jelezzük azonban, hogy a két említett színpadi alkotást csupán a kérdéskör sajátos vonatkozásai szempontjából elemezzük: azokat a vonatkozásaikat tekintjük át, amelyek a magyar és a horvát népi hiedelemvilág garabonciás diákjának alakja szempontjából érdekesek lehetnek. Elemzésünk tárgya tehát az irodalom és a néphagyomány összefüggése, vagyis az, hogy a nagyjából azonos korban két szomszéd nép irodalmában született két színpadi alkotás, amely már címében is a két népnél ismert (és egymáshoz nagyon sok szállal kötődő) hiedelemalakot jelöli meg, alkalmas lehet-e dokumentálni e hiedelemalaknak gyakoriságát a két nép körében, s a két műben szereplő figurának van-e, s mi köze van a népi hiedelemvilág valódi garabonciásához. Ez a vizsgálat tehát amilyen mértékben választ adhat az írott és a szájhagyományozó irodalom kapcsolatainak bizonyos kérdéseire, ugyanolyan mértékben megállapíthatja, hogy az adott hiedelemfigura jellemzői milyen mértékben voltak jelen az adott kor színpadi szerzői és nézői ismeretvilágában. Mivel majdnem 150-200 évvel ezelőtti irodalmi művekről van szó, amikor a népi hiedelemvilág kutatása mai mértékkel mérve még meg sem kezdődött, nem lehet kétséges, hogy ezeknek az irodalmi alkotásoknak közvetett dokumentatív értéke is lehet a mai néprajzkutatás számára, legalábbis történeti szempontból.

Megjegyzendő még, hogy a két szerző – irodalomtörténeti szempontból – nem azonos súlyú: Brezovačkit a horvát drámatörténet jelentős szerzőnek tartja a kajhorvát színműirodalom alakulástörténetében, ennek megfelelően tárgyalt művének több modern kiadása van[17], s nem jelentéktelen azoknak a tanulmányoknak száma sem, amelyek Brezovački drámai alkotásait, s ezen belül a grabancijaš dijakról szóló művét tárgyalják.[18] Színművét a horvát garabonciás diákot tárgyaló folklorisztikai áttekintések (Jagić, Vidačić, Bošković-Stulli) rendre említik, sőt a horvát drámatörténet és folklorisztika egyes kutatóinak – legalábbis az említés szintjén – tudomásuk van Munkácsy János darabjáról is.[19] Néhány tanulmány arra

[16] Lásd a 8. jegyzet adatait.
[17] Brezovački, Tituš 1951. 43-84. és Brezovački Tituš 1973. 79-142.
[18] Az előző jegyzetben idézett kiadásokban és az ott idézett bőséges irodalomban.
[19] Vö.: Jagić, Vatroslav 1948., valamint Kassowitz–Cvijić, Antonija 1930. 259-296.

is kísérletet tesz, hogy a két színművet összefüggésbe hozza egymással, de mint látható lesz, egyrészt nem ismerik Munkácsy darabját, másrészt keletkezésének időpontját is sokkal korábbra teszik, mint az valójában íródott és színpadra került. Éppen ezért ezek az elképzelések pontatlanok és használhatatlanok.[20]

Munkácsy János ezzel szemben a XIX. század elejének nem túl jelentős mindenese az irodalmi életben: lapszerkesztő és prózaíró egy személyben, akinek mindössze két színműve készült, ezek közül is az egyik, a garabonciással foglalkozó, nyomtatásban nem is jelent meg.[21] A magyar folkorisztika ugyan emlegeti Munkácsyt a garabonciás kapcsán, de nem túl előkelő összefüggésben, nincs azonban tudomásunk arról, hogy a magyar irodalomtörténet és folkorisztika tudna Brezovački művéről, s megkísérelte volna a két darabot egymással összefüggésben említeni. Ebből következik, hogy a két színmű szövegének ismerete fényében vállalkozásunk az első, amely egymással párhuzamosan, egymással virtuális összefüggésben kísérletet tesz folklorisztikai jelentőségük megállapítására.

Brezovački színműve. Tituš Brezovački (1747-1805) a bennünket érdeklő színdarabját 1804-ben írta, még ugyanabban az esztendőben színre is került Zágrábban. Ugyanabban az esztendőben nyomtatásban is megjelent ugyanott. A *Matijaš Grabancijaš dijak*on kívül még két színművet írt, ezenkívül horvát nyelvű verses művei, továbbá latin költeményei is ismeretesek. A kutatás kiderítette, hogy a horvát és a latin mellett a német nyelvben is otthonos volt, ezenkívül feltételezhető, hogy magyarul is tudhatott, ami életrajzából és iskoláztatásából következhet. Tanulmányait végig a pálos rend irányítása alatt működő iskolákban végezte: a gimnáziumot Varasdon és Zágrábban, teológiai tanulmányait a lepoglavai akadémián, majd Pesten folytatta. Tanulmányai befejezése, 1780 után maga is tanárként működött a rend híres varasdi gimnáziumában, de csak rövid ideig, 1786-ig, amikor II. József rendeletével megszüntette a szerzetesrendeket, köztük az egyetlen magyar alapítású középkori szerzetesi intézményt, a pálos rendet is. Ettől fogva világi szerzetesként élt, állandó konfliktusban egyházi feletteseivel, s igen hamar, már 1805-ben elhunyt.[22]

---

[20] Pontos forrás megjelölése nélkül hivatkozik Vatroslav Jagićra Kassovitz-Cvijić, Antonija 1930, amikor ezt írja: "Istim se sujetom bavio i madžarski književnik Munkácsy, načinivši od njega komediju kao i Brezovački i to 1780. Jagić kombinira stoga: ili su Munkácsy i Brezovački radili po istom madžarskom izvoru, ili se Munkácsy okoristio komedijom Brezovačćkog." Magyarul: Ugyanezzel a szüzsével foglalkzott a magyar író Munkácsy is, komédiát alkotva belőle mint Brezovački, éspedig 1780-ban. Ebből Jagić így kombinál: vagy Munkácsy és Brezovački is azonos magyar forrással dolgoztak, vagy pedig Munkácsy felhasználta Brezovački komédiáját. Munkácsy említésére Jagić tanulmányának két hozzáférhető horvát fordításában nem bukkantunk, a német eredeti nem hozzáférhető számunkra. A mondat alapján különben sem világos, hogy az 1780-as esztendő melyik darabra vonatkozik; egyébként egyikre sem illik, mivel Brezovački műve legkorábban 1803-1804-ben, Munkácsyé pedig csak jóval később, 1834-ben született. Jagić egyébként Brezovački darabjának elkészültét teszi – tévesen 1780-ra. Vö.: Jagić Vatroslav 1948. 187.

[21] Munkácsy életének, tevékenységének, műveinek és azok jelentőségének alapvető összefoglalása: Lorenz Károly 1937. Lorenznek nincs tudomása a kajhorvát garabonciás-színműről.

[22] Brezovački életének, tevékenységének, valamint műveinek adatai megtalálhatók a 17. jegyzetben felsorolt kiadások elő- és utószavaiban, valamint: Kassowitz-Cvijić, Antonija 1930.

Mivel Brezovački színműve bennünket kizárólag a népi hiedelemvilág garabonciás-jelenségének szempontjából érdekel, az alábbiakban nem tekintjük át azokat a tanulmányokat, amelyek a mű keletkezéstörténetével, esetleges forrásaival, dramaturgiai jellemzőivel foglalkoznak. Figyelni fogunk azonban azokra a megjegyzésekre, amelyek a színmű főhősének folklórparalleljeire utalnak. Érdekes módon a horvát kutatók – ideértve a garabonciás kérdésének folklór szempontú vizsgálatát is – szinte minden esetben legalább megemlítik Brezovački darabját, ezzel szemben viszont Munkácsy és műve alig kerül ilyen szempontból említésre, amiből arra lehet következtetni, hogy a néphagyomány szempontjából nem tekintették számottevő forrásnak a magyar néphagyomány kutatói. Mi ezzel szemben úgy találjuk, hogy Munkácsy darabjának garabonciás-képe sokkal több jellemzőjét őrizte meg a népi hiedelemvilág garabonciásának, mint Brezovačkié, s nagyon valószínű, hogy Brezovačkinak nem sok ismerete lehetett a kajhorvát néphagyomány grabancijaš dijak-járól.

Brezovački színművének garabonciása. A darab Matijaš nevű főhőse így mutatkozik be a feltett kérdésre: „*Diák vagyok, aki bevégezte iskoláit, most a világot járom, s néhol megtanulom azt, amit nem tudok, másutt pedig megmutatom azt, amit tudok.*" A darab további menete során semmi egyebet nem tudunk meg sem az elvégzett iskolák számáról, sem pedig azoknak természetéről. A későbbiek során azonban megfigyelhető néhány olyan mozzanat, amely összefüggésbe hozható a népi hiedelemvilág garabonciásának tevékenységével, illetőleg olyan részletek is vannak benne, amelyek mindenképpen a népi hiedelemvilág jelenségeinek körébe tartoznak. Matijaš már a darab elején eltalálja, hogy Smolko felesége három nappal korábban felakasztotta magát a körtefára. Erre az érintett azt kérdezi tőle, hogy csak az elmúlt dolgokat ismeri, vagy a jövendőt is. Matijaš válasza: „*Mindkettőt, mindent egy kevéssé.*" Hogy honnan ez a tudománya, arra azt válaszolja, hogy a csillagok állásából és a saját számításai alapján tudja mindezt. A darab további menetében még két bennünket érdekelhető jelenségcsoport figyelhető meg. Az egyik kincsásással kapcsolatos, de a horvát néphagyományban is ismert adatokon kívül más nem olvasható ki belőle. Végül meg kell említeni a csodafüvet is, amelyet Matijaš tanácsa szerint ha valaki a nyelve alá helyez, akkor láthatatlanná válik.

Ennyi lenne tehát az a hozadék, ami Brezovački színművében a XVIII. század végének horvát népi hiedelemvilágával kapcsolatba hozható. A horvát grabancijaš dijak tevékenységét és jellegzetességeit majd csak jóval később, 1877-ben tekinti át Vatroslav Jagić, s ennek ismeretében módunkban áll a népi hiedelemvilágnak ezt a figuráját egybevetni a színmű garabonciás-főszereplőjével.[23]

A horvát garabonciás-mondák alapján a grabancijaš dijak klerikus (pap), aki Bolognában elvégezte a tizenharmadik iskolát, a világot járja varázskönyvvel a hóna alatt, s a falvakban megfordulva élelmet kér. Általában tejet vagy aludttejet kér, s ha nem adnak neki, akkor sárkánya segítségével zivatart és jégesőt zúdít azokra, akik megtagadták tőle a szíveslátást. Ezeket az alapjellemzőket az egyes mondaváltozatok némileg színezik, de alapvetően más jellegű mozzanatokat nem adnak hozzá.

Az elmondottak fényében Brezovački színművéből az derül ki, hogy a hiedelemalak neve („grabancijaš dijak") mellett mindössze arra van utalás, hogy a színműhős elvégezte iskoláit, továbbá arra, hogy a világot járja, és ért a jósláshoz is. A kincsásással kapcsolatos mozzanatok, valamint a varázsfű nem kapcsolódik közvetlenül a garabonciás problematikájához. Egy dolog azonban bizonyos: Brezovački korának nézőközönsége tudta, hogy kik a garabonciások, miféle hiedelmek tapadnak hozzájuk, nyilván ezzel magyarázható a darab sikere. Az is érthető, hogy a szerző, aki a felvilágosodás embere volt, nem írhatta meg a népi hiedelemvilág figurájának apológiáját, hanem alapjában véve a csaló vándordiákok figuráját akarta megrajzolni, akik lóvá tették az egyszerű és hiszékeny népet. El lehet azonban gondolkozni azon, hogy ezek a mozzanatok mily mértékben kötődnek csak a kor horvát (vagy kajhorvát) hagyományaihoz, s nem kell-e bennük elsősorban szélesebb körben elterjedt, tehát közös európai hiedelmi-művelődéstörténeti hátteret sejteni.

[23] Lásd az első három jegyzetben felsorolt műveket.

Munkácsy színműve. Munkácsy János (1802-1841) a magyar reformkor irodalmának rövid életű, hányatott sorsú mindenese, kapkodó kismestere volt, aki prózával, kritikával, lapszerkesztéssel próbálkozott különösebb siker nélkül, ezenkívül két színpadi darabnak is szerzője. Ezeknek egyike a bennünket érdeklő *Garabonczás diák* című, amelyet 1834-ben írt, s még abban az esztendőben elő is adták a budai színházban. A darabnak nagy sikere volt a nézőközönség körében, vidéken is sokat játszották, Szabadkán is bemutatásra került 1835 áprilisában.[24] Másik színműve, melynek sikere messze alatta maradt az elsőnek, nyomtatásban is megjelent, ezzel szemben a sikeres garabonciás-darabot nem sikerült sohasem kiadnia, éppen ezért a mai kutatás számára csak a fennmaradt rendezői vagy súgói példányok állnak.[25]

Munkácsy *Garabonczás diák*-ját a kor kritikája és a későbbi drámatörténeti összefoglalások is egybehangzóan fércműnek tartották,[26] ennek ellenére a magyar garabonciás-kérdéskör első összehasonlító szempontú vizsgálója, Lázár Béla szentel neki legalább egy mondatot 1890-ben írt összefoglalásában.[27] Érdekes módon nem vállalkozott azonban arra, hogy a darab szövegéből összegyűjtse a garabonciással kapcsolatos adatokat, hanem megelégedett egy nemzeti játékszíntörténetben olvasható sommás ítélettel.[28] Ennek nyilván az lehetett az oka, hogy a mű nem állt rendelkezésére, s így még majdnem ötven esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy valaki kézbevegye a szöveget, s annak ismeretében mondjon – irodalomtörténeti szempontú – ítéletet a darabról.

Munkácsy darabjának garabonciás-képe. A mű szövegéből a következő adatok olvashatók ki, abban a sorrendben, ahogy a kéziratban[29] következnek: Már az első jelenetben a rongyos köpenyt viselő, ide-oda csavargó figurát ismerjük meg, aki a következőket mondja magáról: „*Most hát ismét a diákságon kezdem, csavargok faluról falura. Némely balhitű vén paraszt asszony garabonciás diáknak vél, és jól tart tejjel, nekem úgy sem kell egyéb, annyira rászoktatott gyámatyám, ki aludttejen nevelt fel.*" A második jelenetben további adatok teszik teljessé a garabonciássággal kapcsolatos adatokat. Egy Bösi nevű szereplő, aki találkozik Csákány Lacival, a garabonciással, a következőket mondja: „*Milyen fekete felhők borítják az eget, tán zápor lesz vagy jégeső.*" A kettőjük dialógusában Laci megnyugtatja az asszonyt, hogy nem lesz jégeső, s a továbbiakban egy kérdésre elmondja, hogy diák, aki asztronómus, vagyis a csillagászat tudományának ismerője, s onnan tudja, amit mond. A találkozást az asszony így összegzi magában: „*Ez a csillagokat ismeri, bizonyosan garaboncás diák lesz, a biz az, bizonyság a köpenye. Jaj, szaladok a faluba, megviszem, hogy itt van a garaboncás diák, ha akarják, hogy a jég el ne verje a határt, hozzanak hamar sótalan pogácsát és aludttejet.*" *Csákány Laci így összegzi a találkozást: „Fogadni mernék, ez az asszony is garaboncás diáknak vélt. Mit sem tesz, legalább ha bemegyek a faluba, jól tartanak tejjel, csak a jég el ne verje a határukat. Tegnap is egy pórfiú, amiért azt kérdeztem tőle: lehet-e tejet kapni falujokban, felelet nélkül úgy*

[24] Gerold László 1990. 131.

[25] Magunk az elemzéshez az Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) Színháztörténeti Osztályának birtokában levő, MM 6455 jelzetű kéziratos súgópéldányt használtuk, a rajta levő bejegyzés szerint 1863 januárjában írták le Szentesen. Ugyanez a gyűjtemény rendelkezik egy lényegében sokkal olvashatatlanabb, másik kéziratos súgópéldánnyal is.

[26] A színház- és drámatörténeti összefoglalások Munkácsyra vonatkozó megállapításait itt nem találjuk szükségesnek idézni. Idézzük viszont egy kortárs szerző megállapítását, ami beszédesen vall szerzőnk recepciójáról: "A garaboncás diák egészen magyar tulajdon, s hogy egészen az, bizonyítja azon tapasztalás, hogy a néptől értetik, s azt érdekli még azon művészeti tekintetek nélkül összefércelt, silány alakban is, mellyben azt Munkácsy színpadra hozá." Vö.: Tóth L.: Néphit s népbabonák poézise. Athenaeum (Budapest), 1837. II. 725. A kritikai szakvélemény egyébként páratlan bizonyítéka annak, hogy a kor kutatóinak és művelt főinek sem volt tudomásuk arról, hogy a velük egy államalakulatban élő kajhorvát néphagyománynak ugyancsak tulajdona a garabonciás, s azt sem tudták, hogy az egykoron Pesten évekig tanuló pálos Brezovački, egyébként Verseghy Ferenc tanuló- és rendtársa, majdnem azonos címmel néhány évtizeddel korábban maga is írt és nyomtatásban is közzétett egy színművet.

[27] Lásd a 10. jegyzetben idézett tanulmányt.

[28] A megjegyzés Bayer József művéből, A nemzeti játékszín története II. kötetéből származik.

[29] A felhasznált kézirat lelőhelye és jelzete a 25. jegyzetben.

futott tőlem, mint a nyúl, s csak messziről merte utánam kiabálni, garaboncás diák." Bösi híradására hamarosan megérkezik a falu küldöttsége tejesköcsöggel a kezében, s „diáknak való" kaláccsal. Lacinak a kántorral folyó dialógusában újabb adatok kerülnek elő, amelyek kitűnően beleillenek a népi hiedelemvilág garabonciás-képébe: a kántor marasztalja a „garaboncást", hogy *„itt maradjon, bennünket el ne hagyjon*", s azt is kijelenti: *„Ugyan messziről jöhet, nagyon megrongálta köpenyét a jégeső.*" A kántor tovább érdeklődik: *„Úgy hát, elvégezte a tizenkét iskolát?*" Laci válasza: *„Még a tizenharmadikat is.*" A továbbiakban Laci kérdésére a kántor és Bösi megerősíti, hogy valóban garabonciásnak tartja, *„annyi eszünk csak van, hála az istennek*", megjegyzéssel.

A további dialógusok során már világosan látszik, hogy a garabonciásnak tartott csaló, Csákány Laci, bolonddá teszi a falusiakat, s többek között arról is beszél nekik, hogy a börtönt is megjárta. Erre a kiszabadulásának módját is rögtön megállapították: *„Tudom, a sárkányon jött ki onnan.*" További faggatásra aztán azt mondja nekik, hogy a sárkány *„ott a felhők közt legel*". A darab további menetében az egyik szereplő kijelenti: *„Hiszen azt mondják, hogy a garaboncás diák a sátánnyal van szövetségben."* Mindössze még egy mozzanat érdemel említést vizsgálatunk szempontjából, mégpedig az, amelyben a „garaboncás" megjegyzi az őt faggató falusi nótáriusnak, hogy ő *„ismeri a jelent, múltat és a jövendőt*".

A magyar népi hiedelemvilág garabonciása jellemzőinek ismeretében azonnal meg lehet állapítani, hogy Munkácsy János ismerte e hiedelemalak számos sajátosságát, ami kétségkívül annak bizonyítéka, hogy abban a korban élő hagyományról volt szó, ami nézőközönsége számára sem lehetett ismeretlen. Hozzá kell tenni azonban, hogy nem a teljes garabonciás-hagyomány ismeretét tükrözik a darabból kihámozott adatok, hanem inkább azokat, amelyek a garabonciásság nyugat-európai sajátosságait foglalják magukba. Éppen ezért az alábbiakban vázlatosan áttekintjük a magyar népi hiedelemvilág garabonciásának jellemzőit, hogy világossá váljék a különbség a garabonciás-mondák adatai és Munkácsy darabjának adatai között. Ezúttal természetesen csak a legfontosabb jellemzők felvázolása elengedhetetlen, a vonatkozó irodalomban olvashatók a részletek és az adatok módszeres áttekintése.

A garabonciás diákról szóló magyar hiedelemmondák jelentős része e hiedelemlény jellemzőit összemossa a táltos jellemzőivel, ami azt jelenti, hogy nálunk erre a szerepre születni kell. A közösség garabonciásságra predesztinált tagja vagy fölös csonttal, vagy dupla (néha tripla) fogsorral születik, már kiskorában zárkózott, visszahúzódó természetű, s a hagyományápoló közösségben az ilyenekre nagyon vigyáztak, mert tudták, hogy meghatározott életkorban érte jönnek a többi garabonciások. Ez az időpont hét- vagy tizennégy éves korban szokott bekövetkezni. Az elrabolt garabonciás avatáson esik át, s vagy visszakerül a közösségbe, s akkor élete során szigorúan körülhatárolható szerepet játszik közössége mindennapjaiban, valamint gazdasági boldogulásában, vagy eltűnik. A garabonciás (akárcsak a táltos) elsősorban időjárás-rendezői tevékenységet fejt ki, a közösség területével szomszédos (vagy közeli) területek garabonciásaival szemben védi a maga területének termését: a felhők, viharok, jégesők kormányzásával igyekszik megőrizni a maga közösségének boldogulását. A szomszédos területek garabonciásai megverekszenek egymással, az erősebbik hajtja át a legyőzött területe fölé a jégveréseket. A garabonciások sokszor állatalakban mérik össze erejüket, nem ritkán a közösségük éppen jelen levő tagjait kérik föl, hogy verekedésük közben segítsenek nekik.

A garabonciás vándorol. Eközben csak nyers tejet, aludttejet, esetleg fekete tyúk tojását fogadja el eledelül. Ha valaki nem ismeri fel a vándorló garabonciást, s nem ad neki élelmet, amit kér, annak házát, portáját, birtokát elveri a jégeső, a régiesebb szövegekben a sárkány, amelynek hátán a garabonciás lovagol, a farkával lesodorja a háztetőt, a pajta tetejét, fákat csavar ki tövestül. Helyenként jövendőmondói szerepet is tulajdonítanak neki. A kalandokat elmesélő magyar garabonciás-mondák száma igen nagy, igen érdekes, tartalmilag szerteágazó változatokkal.[30]

A magyar garabonciás-hagyomány másik ága ezzel szemben merőben más származást, s részben jellemzőket sorol a hiedelemlény alakja mellé. Ez az a nyugat–európai motívumláncolat, amely szerint a garabonciásság tizenkettő vagy tizenhárom iskola elvégzésével tanulható meg, a garabonciás alapjában véve vándor diák, aki kiolvassa a vízből (tóból, mocsárból) a sárkányt, varázskönyve van, amellyel varázscselekményeket hajt végre, nyomtalanul eltűnik, stb. Az időjárásrendezés motívuma ezekben a szövegekben is igen megterhelt. Mindezek a jellemzők vagy ezeknek java része, kiolvasható a hasonló horvát, román, lengyel és más eredetű hiedelemszövegekből is.

Egybevetve tehát a magyar népi hiedelemvilág (egyébként igen összetett) garabonciás-hagyományait a Munkácsy darabjából kihámozható folklorisztikus elemekkel, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy szerzőnk inkább az európai meghatározottságú elemeit ismerhette ennek a magyar hiedelemfigurának, bár nem lehet tagadni, hogy az idézett szövegrészek alapján szinte összeállíthatók a garabonciás jellemzői.

Külön kell szólni egy olyan motívumról, amely arról árulkodik, hogy Munkácsy talán mégsem olvasmányélményekre alapozott, hanem legalább részben korának, tehát a XIX. század legelejének élő népi hiedelemvilágában is jártas lehetett, s darabjának szövegébe ezt is beleszőtte. A helybeliek, akik a „garaboncással", tehát Csákány Lacival találkoztak, hamar aludttejért és *sótalan pogácsáért* szaladtak, hogy a jég el ne verje a határt. A tejesköcsögöt és a *diáknak való pogácsát* hozó küldöttség hamarosan meg is érkezett, s a szószóló kántor arra kérte a garabonciás diáknak nézett csaló-csavargó Csákány Lacit, hogy „*itt maradjon, bennünket el ne hagyjon*". Ennél a motívumnál érdemes egy pillanatra megállni, mert magunk az eddig olvasott magyar és horvát garabonciás-szövegekben ezzel még nem találkoztunk.

A népi hiedelemvilág kutatója számára jó adatnak számít, hogy a föntebb említett pogácsa kétféle megfogalmazásban is fölbukkan a darab szövegében. A két elnevezés egybevonásával tehát (*garabonciás) diáknak való sótalan pogácsáról* szólhatunk. Már első pillantásra sejteni lehet, hogy nem a színműíró maga alkotta nyelvi leleményéről van szó, hanem olyasmiről, ami a folklorista szemszögéből tekintve hagyományápoló közösségre vall, függetlenül attól, hogy a darabban alapjában véve a könnyen átejthető, mélységesen babonás falusiak kifigurázásának hatásos eszköze lehetett Munkácsy (és közönsége) számára. Hogy azonban a kora-

[30] Felsorolásuk: Bihari Anna 1980. 106-111.

beli közönség is tudta, miről van szó, azt az látszik bizonyítani, hogy minden bizonnyal értette az összefüggéseket, vagyis azt, hogy miért kell a garabonciás diáknak *aludttejet és sótlan pogácsát adni, hogy a jég el ne verje a határt.*

Az aludttej szerepének értelmezésével kapcsolatban eligazítnak az előbbiekben adott vázlatos áttekintések a horvát és a magyar népi hiedelemvilág garabonciásaival kapcsolatban, a sótalan pogácsa kapcsán azonban némi magyarázat szükséges.

Egy alapos századfordulós összefoglalásból[31] tudjuk, hogy a „varázsszerül" felhasznált só (konyhasó) milyen jelentős helyet foglal el a legtöbb európai, köztük a magyar nép hiedelemvilágában és mágikus praktikáiban. Egyéb funkciói mellett a só elsőrendű démonűző szer, amire Binder Jenő adatok seregét sorolja fel. Elég itt arra utalnunk, hogy a gonoszok, boszorkányok, s egyáltalán bármiféle ártás ellen a magyar nép is széles körben alkalmazta (és alkalmazza) a sót, a sóra- és vasrahívás a boszorkány megidézésének egyik leggyakoribb módszere. Ilyen összefüggésben a só mint démonűző szer a jégvihart okozó garabonciás ellen is, mint a modellbe pontosan beleillő szer képzelhető el. Munkácsy darabjában azonban ennek éppen az ellenkezője szerepel: a darab szereplői külön hangsúlyozzák a diáknak való *sótlan pogácsát*, hogy ezzel elkerüljék a jégverést. Vagyis: a működő hiedelemrendszernek megfelelően egyrészt verbálisan is tudomására hozzák a garabonciásnak (vélt személynek), hogy *nem elűzni*, hanem *marasztalni akarják*, másrészt pedig az *aludttejet* és a *diáknak való pogácsát* azonnal hozzák is. Tehát meg akarják nyerni maguknak a garabonciás képességeit, ami annyit jelent, hogy el akarják hárítani a közösségre leselkedő virtuális veszélyt. Ha a Munkácsy színművében olvasható garabonciás diáknak való sótalan pogácsa valóban létezett a néphagyomány elhárító (pontosabban szólva: megnyerő) gyakorlatában, s ebben nem lehet okunk kételkedni a Bindernél olvasható közvetett analógiák alapján,[32] akkor egy eddig másunnan nem ismert adattal lett gazdagabb a magyar garabonciás-problematika, másrészt pedig népi hiedelemvilágunk egésze. S ez az adat történeti, kettőszáz évvel ezelőtti.[33]

Következtetések. Tituš Brezovački és Munkácsy János itt tárgyalt színműveinek folklorisztikai szempontú vizsgálata alapján arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy a két darabnak egymáshoz nincs köze; a két szerző egymást, s egymás darabját nem ismerhette. Ennek alapvető bizonyítéka, hogy Brezovački harminc esztendővel Munkácsy darabjának megszületése előtt meghalt, tehát ha pesti tanulmányai során megtanult is magyarul, akkor még nem létező darabot nem ismerhetett meg. Igaz ugyan, hogy Brezovački *Matijaš Grabancijaš dijak* című színműve 1804-ben már olvasható volt nyomtatásban, de azt semmiféle adat nem támasztja alá, hogy Munkácsy ismerte volna a kajhorvát nyelvjárást, s a kiadvány megfordult volna a kezében. A részben közös karakterű főhős és annak néphitbeli

[31] Binder Jenő 1901

[32] Vö.: Binder Jenő 1901. 29.

[33] A garabonciás diáknak való sótlan pogácsa XIX. század eleji ritka adata Pócs Éva legújabb kutatásainak fényében kap külön hangsúlyt. A "nyers és főtt" kérdéskörét vizsgálva a parasztság archaikus világképében adatokat idéz többek között a sótlan kására is, ami a lidérc tápláléka. Munkácsy adata tehát kitűnően egészíti ki azt az adatsorozatot, amely a természetfeletti/démonikus lények (s ilyen a garabonciás is!) rendszeres táplálékait foglalja össze. Vö.: Pócs Éva 1992. 12-13.

analógiája mellett a két darabot egymással semmi nem köti össze. Tévesek tehát azok a Brezovački kapcsán olvasható elképzelések, hogy a két mű vagy a két szerző hatott volna egymásra.

Ha Brezovački pesti tanulmányai során hallott is valamit a magyar garabonciás-hagyományról, az a színművéből nem olvasható ki. Mint föntebbi elemzésünk mutatja, a horvát népi hiedelemvilág grabancijaš dijak-jának is csak néhány halvány jellemzője csapódott le darabjában. Ami talán közösnek mondható a két műben, az, hogy mindkettőben a csaló vándordiák a főhős, akit a babonás nép félreismer. Hogy mindkét darabnak a címében is kiemelten szerepel a garabonciás szó, az talán arra látszik utalni, hogy a kor színházi közönsége előtt ez a hiedelemfigura nem volt ismeretlen.

Az utóbbi esztendőkben örvendetesen kilombosodott iskoladráma-kutatás és -publikálás adatainak ismeretében el kell azonban gondolkodni azon, hogy a pálos Brezovački kétéves pesti iskoláztatása során kapcsolatba kerülhetett-e a műfajjal, illetve magyar nyelvű iskoladráma-szövegekkel és -előadásokkal. (Tituš Brezovački 1779-1780-ban tanult a pesti pálos főiskolán, rendtársa Verseghy Ferenc volt, maga is drámaíró.) Minderre a választ nem tudjuk, az azonban biztos, hogy a csaló vándordiák, akinek figurája (garabonciás diákként) Munkácsy és Brezovački darabjában is felbukkan, a XVIII. század végén már látható volt színpadon és olvasható volt nyomtatásban is – magyarul. Különösen szembetűnő ez az 1774-ben bemutatott *Kintses Naso bált rendez* című darabban, melyben Ventifás „Gerebentziás Deák" ejti át a hiszékeny embereket, majd ez a darab 1789-ben, Illet János neve alatt *Tornyos Péter* címmel jelenik meg.[34] Itt a „Garabontziás Deák" neve Ventifax. E darabokat a folklorisztikus elemek szempontjából Kilián István vizsgálta.[35] E darabok Brezovački életében bemutatásra kerültek, nyomtatásban megjelentek, de azt nem tudjuk, hogy Brezovački tudott-e magyarul, s azt sem, hogy a két pesti év után tartotta-e a kapcsolatot magyar pálos rendtársaival. Az mindenesetre ismert az iskoladráma-kutatás eredményeiből, hogy a pálosok az iskolai színjátszásban sokkal szerényebb szerepet játszottak, mint a jezsuiták, a piaristák, vagy a minoriták és a ferencesek.[36]

Kutatandó feladatot jelent, hogy Brezovački színművében miért kapta a csaló vándordiák a Matijaš nevet. Kínálkozó megoldás itt Mátyás királyra gondolni, akinek személye a magyar mellett – többek között – a szlovén néphagyományban is szerepel, a kajhorvát hagyomány pedig a szlovénnel érintkezik. A horvát prózaepikában a Mátyás-hagyomány kérdését Maja Bošković-Stulli tekintette át abban a tanulmányában, amely a magyar Mátyás-hagyomány kutatóinak figyelmét elkerülte.[37] Ez a dolgozat az alsó (rejtőzködő) világszabadítók (Kyffhäuser–mondakör) kérdését tárgyalja a horvát anyagban, s közben kitér a szlovén Mátyás-

[34] Illei János 1789

[35] Kilián István 1988. 414-419.

[36] Lásd: Varga Imre szerk. 1990 bevezetését.

[37] Bošković-Stulli, Maja 1984. Első megjelenése (1973) után egy magyar folklórkutató már a délszláv-magyar kapcsolatttörténet délszláv kutatónak figyelmébe ajánlotta: Voigt Vilmos 1974.

hagyományra is – elsősorban Ivan Grafenauer ismert monográfiája anyagát kamatoztatva. Maja Bošković-Stullitól tudjuk, hogy a horvát prózaepika Mátyás királlyal kapcsolatos szövegeinek száma elenyésző, s ezek között a garabonciás Mátyás király kérdés föl sem merült. (Ezt magunk is tudjuk a horvát garabonciás-szövegek ismerete alapján.) A horvátok Mátyás királyról szinte kizárólag a verses epikában tudnak, de ott is egészen más összefüggésben.[38] Brezovački tehát a *Matijaš Grabancijaš dijak* szövegében Matijašt – semmiképpen nem a horvát népi hiedelemvilág garabonciás-képzeteiből meríthette. Hát akkor honnan? Nem tudjuk.

Bár kisszámú adattal ugyan, de Mátyás király neve a magyar garabonciás-hagyományban felbukkan. A garabonciás Mátyás királyról szóló szövegek Ipolyi Arnold és Kálmány Lajos gyűjteséiből ismertek.[39] E szövegek azonban jóval Tituš Brezovački halála után jelentek meg – magyarul. Vagy a XVIII-XIX. század fordulóján Mátyás király a kajhorvát garabonciás-hagyományban még ismert volt, de Vatroslav Jagić idejére (a XIX. század utolsó harmada) már nem jegyezték fel? Erre sincs adatunk.

Hogy az iskoladrámákban Mátyás király gyakran előfordult, főleg a XVIII. században, azt tudjuk,[40] de nem garabonciásként. Mit tudhatott erről a horvát pálos Brezovački? Ez a kérdés is nyitott. Éppen az itt taglalt problematika összetettsége ismeretében kell nagyon óvatosan kezelni azokat az elképzeléseket, amelyek a horvát garabonciás-hagyomány kapcsán – Brezovačkit ismeretlenül és olvasatlanul is tévesen értelmezve – a komédiahős Matijašt eleve Mátyás királlyal azonosítják.[41]

Az egészen más kérdés, hogy a XIX. század elején például Kisfaludy Károly írt egyfelvonásost *Mátyás deák* címmel, 1825-ben, s abban is utalás van a garabonciásságra.[42] Az a probléma tehát, amelyet Tituš Brezovački darabjának címében (és címével) feladott, nyitott és tovább kutatandó.

Végezetül megállapítható, hogy a fentiekben vizsgált két színmű el nem hanyagolható, sőt Munkácsyé értékesebb forrás a garabonciás diák alakjának és tevékenységének történeti jellegű vizsgálatához, s a népi hiedelemvilág egyik alakjának és a vele kapcsolatos motívumoknak jelenlétét dokumentálja a XIX. század elejének magyar és kajhorvát színműirodalmában. Más kérdés, és nem tartozik ennek a vizsgálatnak körébe, hogy a két darab irodalom-, dráma- és színjátszástörténeti szempontból miként illeszkedik a maga korának megfelelő irányzataiba. S az is más kérdés, hogy a két „tüneményes vígjáték" miképpen kamatoztatta például Johann Nepomuk Nestroy kortársi témáit vagy színpadi megoldásait, s az is, hogy Brezovački ismerte-e például Goethe Faustjának első változa-

[38] Lásd Dávid András 1971 adatait.

[39] Vö.: Ipolyi Arnold 1914. 478-479. és Kálmány Lajos 1891. 303.

[40] Utal rá: Kríza Ildikó 1993

[41] Vö.: Erdész Sándor 1993. 80-81. Brezovački színművével kapcsolatban egyéb téves adatok is szerepelnek a munkában.

[42] Kisfaludy Károly 1825. A darabban, amikor megtudják, hogy a vendégnek Mátyás deák a neve, azt mondják: "Mentsen isten, tán csak nem garaboncás diák?" Mátyás később ezt mondja: "...nem tagadom, néha kis fergeteget is csinálok."

tát, s az hatással volt-e művére, miként azt némely kutatók hiszik.[43] Mindezeknek vizsgálata a dráma- és színháztörténészekre, valamint a komparatistákra tartozik, és a vizsgálatok részben már meg is történtek.

Újvidék JUNG KÁROLY

Megjegyzések e dolgozat utóéletéhez

Igaza van Péter Lászlónak, a jeles filológusnak (élete korábbi szakaszában néprajzkutatónak), amikor egyik interjújában ezt mondja: „Az a maradandó, amely kötetbe szerveződik. Ami szétszórva, folyóiratokban marad, nem tud bekerülni a tudományos irodalmi közélet vérkeringésébe." (*Tiszatáj, LII /1998/ No 4. 96.*) Mindezt azért idézem, mert a fenti dolgozatban a magyar folklorisztikában először tárgyalt kérdéskör kapcsán – még az Ethnographia jelen számának megjelenése előtt – néhány mellőzhetetlen filológiai adat birtokába jutottam. Kötelességemnek tartom, hogy dolgozatom olvasói ezekről is tudomást szerezzenek.

E dolgozat első változata – évekkel korábban végzett kutatások és elemzések után – 1990. december 19-én hangzott el az újvidéki Bölcsészkar Hungarológiai Intézetében tartott magyar dráma- és színháztörténeti konferencia programjában az alábbi címmel: *Folklórelemek két 19. század eleji színműben (Munkácsy János: Garabonczás diák és Tituš Brezovački: Matijaš, grabancijaš dijak).* Az előadás tanulmánnyá szervezett (első) változata megjelent: *A garabonciás-téma két XIX. század eleji színműben. (A néphagyomány és az irodalom kapcsolatai Munkácsy János és Tituš Brezovački egy–egy alkotásában)* címmel. In: *Tanulmányok. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa, Újvidék, 24. füzet, 1991, 51-61.* A dolgozat megjelenése után néhány esztendővel, más kérdések kapcsán, a magyar iskoladrámákkal foglalkoztam, s mivel a dolgozat kérdésköre virtuális kapcsolatban látszott lenni e területtel, a magyar-horvát garabonciás vonatkozásában is kutatásokat végeztem. Az ily módon megismert adatok birtokában készült el a tanulmány átdolgozott és kiegészített változata, 1996 áprilisában, s mivel az Ethnographia szerkesztője közreműködésre kért fel a folyóirat tervezett millecentenáriumi számában, lehetőleg magyar-horvát összehasonlító folklorisztikai témakörben, az újjászervezett dolgozat erre a célra alkalmasnak látszott, annál is inkább, mert alapjában véve a magyar folklorisztika szempontjából is feldolgozatlan problematikát taglal. A dolgozat elfogadása után azonban elkészült egy újabb tanulmány, amelynek tematikája a honfoglalás kérdésével közelebbi kapcsolatban van, a fehérló-monda utóéletével kapcsolatos, így közös megegyezéssel az került besorolásra a tervezett millecentenáriumi számba, a garabonciás kérdéskörét tárgyaló dolgozat pedig átkerült a következő, 1998-as évfolyamba. Az elmondottak után elmúlt két esztendő, az Ethnographia megjelenésének kényszerű elhúzódása következtében tehát sem az egyik, sem a másik dolgozat a folyóiratban még nem olvasható.

Az újvidéki Forum Könyvkiadó 1997 tavaszán pályázati úton támogatást szerzett egy néprajzi esszé- és tanulmánykötetem közreadására, amelynek kéziratába besoroltam az átdolgozott és kiegészített magyar-horvát összehasonlító tanulmányt is az alábbi címmel: *A garabonciás diák alakja két XIX. század eleji színműben. Néphagyomány és irodalom kapcsolatai Munkácsy János és Tituš Brezovački egy-egy alkotásában.* A kötet *Összefüggések és kapcsolatok. Esszék, tanulmányok a peremvidék népi kultúrájáról* címmel meg is jelent. (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1997, a tanulmány a 115-133., a vele kapcsolatos tudnivalók a 255. lapokon olvashatók.) Annak ellenére, hogy a tanulmány – a folyóirat megjelenésének kényszerű elhúzódása következtében – előbb jelent meg kötetben (effektíve 1998. februárjának legelején), mint folyóiratban, mégsem állítottam le az Ethnographia-beli közlést, mert egyrészt így nagyobb esélye van arra, hogy a szakma elé kerüljön, másrészt pedig maga a kötet aligha kerül be Magyarországon a könyvesboltokba (főleg Pesten kívül), s ugyanúgy nem jut el sehová, mint ahogy korábbi tanulmánykötéteim nagyobb része sem.

[43] Vö.: Švob, Držislav 1933

Mindennek elmondására azért van szükség, hogy a magyar néphit jövendőbeli összehasonlító vizsgálatában a garabonciás kérdéskörének kutatói az alább idézendő adatok és dolgozatok kapcsán a valóságnak megfelelően tudjanak tájékozódni.

A nemrégiben megjelent Nyomárkay-Festschriftben *(Hungaro-slavica. Studia in honorem Stephani Nyomárkay. Redigit Janusz Banczerowsky. Budapest, 1997.)* olvasható Voigt Vilmos dolgozata *(Bölcsészdoktor – garabonciás diák (a színpadon), 341-345.)*, amelynek bevezető részében – dolgozatom 1991-es szövegére hivatkozva – ismerteti a szerző a garabonciás diák kérdéskörét, valamint a Munkácsy és Brezovački színműveiből kihámozható garabonciás-képet. A dolgozat nagyobb részében azonban az olasz hungarológus, Amadeo Di Francesco (egy munkatársával közösen írt) terjedelmes tanulmányával foglalkozik, amelynek témája a magyar és horvát garabonciás figura, valamint a (vonatkozó) magyar és horvát iskoladrámák összefüggései. *(Amadeo Di Francesco–Arianna Quarantotto: Preti e negromanti. Illei, Hagymási, Brezovački e il garabonciás – grabancijaš del drama scolastico ungaro-croato.* In: *Studii Finno–Ugrici I (1995) 173-223.)* Voigt Vilmos ismertetése alapján nem lehet nem észrevenni, hogy az olasz szerzőpáros kutatásai egy jelentős részben ugyanazokra a művekre és iskoladrámákra alapozódnak, amelyeket a magam dolgozatának itt olvasható kibővített változatában magam is használtam, az ismertetésből azonban nem tűnik ki, hogy a szerzőpáros ismerte-e Munkácsy János (egyébként csak kéziratban olvasható) garabonciás-darabját, amelynek elemzése a magam dolgozatában hangsúlyos helyet foglal el.

Voigt Vilmos utal rá, hogy az olasz dolgozat szerzői nem ismerték a magam 1991-es tanulmányát, s az abban szereplő adatokat és megállapításokat nem is használhatták fel. A magyar, s különösen a nemzetiségi magyar néprajzi könyvészet nyomorának, s annak ismeretében, hogy a nemzetiségi magyar néprajzi (és ezen belül összehasonlító) kutatások eredményei és felfedezései főleg csak akkor jutnak el a szakma tudatáig, ha maga a szerző tukmálja rá munkáit az anyaországi kutatásra, egyáltalán nem tartható meglepőnek, hogy a nápolyi kutatók (és a horvát kollégák, akiket a kérdés Brezovački és a köréje tapadt irodalom kapcsán, amely évtizedek óta tévedéseket is görget) nem szerezhettek tudomást egy jugoszláviai magyar folklorista addig feltáratlan adatokat és új megállapításokat prezentáló dolgozatáról.

Mindenesetre érdeklődéssel várom a nápolyi szerzőpáros tanulmányának magyar nyelvű megjelenését, hogy a magam kutatásainak eredményeit az abban foglaltakkal konfrontálhassam (bár ez nyilván másnak a feladata lenne), addig is azonban jómagamnak természetesen tudomásom van arról is, hogy Amadeo Di Francesco ugyanerről a témakörről (vagy legalábbis egy részéről) előadást tartott *A magyar színház születése* című konferencián, Egerben, 1997 augusztusában, ahol is a XVIII. századi magyar vígjátékok garabonciás figuráját taglalta, horvát anyaggal párhuzamban. Talán ez a téma-összefoglalás is arra vall, hogy a nápolyi hungarológus vizsgálatai Munkácsy darabjára nem terjedtek ki, hisz az már a XIX. század elején íródott.

Mint ahogy az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben (*1997. 3-4. 454-455.*) olvasható, az egri konferencia anyaga valószínűleg belátható időn belül megjelenik, így a két dolgozat, valamint a bennük foglalt megállapítások egybevetése megoldható lesz. Annak igazolására, hogy a nemzetiségi magyar folklórkutatás is letesz időnként valami méltányolhatót az asztalra, annak ellenére, hogy arról a magyar és nemzetközi hungarológiai kutatás alig vesz tudomást.

Újvidék, 1998 májusában JUNG KÁROLY

IRODALOM

BIHARI Anna
1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus.* Előmunkálatok a magyarság néprajzához 6. Budapest

BINDER Jenő
1901 A *kenyér és a só mint varázsszerek.* Brassó

BOŠKOVIČ-STULLI, Maja
1953 *Splet naših narodnih praznovjerja oko vještice i popa.* Bilten Institua za proučavanje folklora, Knj. 3. 327-341. Sarajevo

1984 *Odnos kmeta i feudalca u hrvatskim usmenim predajama.* Usmeno pjesništvo u obzorju književnosti. 151-182. Zagreb

BREZOVAČKI, Tituš

1951 *Djela.* Red. M. RATKOVIĆ. Stari pisci hrvatski 29. Zagreb

1973 *Dramska djela i pjesme.* Red. B. HAĆIMOVIĆ. Pet stoljeća harvatske književnost 22. Zagreb

DÁVID András

1971 *Mátyás király alakja a közép-európai folklórban, különös tekintettel a délszláv anyagra.* Helikon XVII. 308-320.

DIÓSZEGI Vilmos

1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest

DOKUŠEC, Stjepan

1935 *Tisuća i jedna noć našega naroda. Kajkavske priče i anegdote iz Lupoglave (srez Dugo Selo).* Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu, Kjn. I. 111-182.

ERDÉSZ Sándor

1993 *A magyar Faust-mondák.* Ethnographia. CIV. 79-100.

FRANKOVIĆ, Djuro

1987 *Kazivanja Srba i Hrvata u Madjarskoj o nečistoj sili.* Raskovnik (Beograd) Sv. 47-48. 71-80.

1988 *Kazivanja Srba i Hrvata u Madjarskoj o nečistoj sili II.* Raskovnik (Beograd), Sv. 51-52. 59-70.

1990 *Mitska bića u podravskih Hrvata.* Etnografija Južnih slavena u Madjarskoj 9. Budapest

GEROLD László

1990 *Száz év színház. Dráma és színjátszás Szabadkán a XIX. században.* Újvidék

HOLLÓ Domokos

1934 *A garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban.* Ethnographia XLV. 19-34. és 110-126.

ILLEI János

1789 *Tornyos Péter. Fársángi játék.* Komárom és Pozsony

IPOLYI Arnold

1854 *Magyar mythologia.* Pest

1914 *Népmesegyűjteménye.* Szerkesztette KÁLMÁNY Lajos. MNGY XIII. Budapest

JAGIĆ, VATROSLAV

1877 *Die südslavischen Volkssagen von dem Grabancijaš dijak und ihre Erklärung.* Archiv f. sl. Philologie. Band II. 437-481.

1948 *Južnoslavenske narodne priče o grabancijašu dijaku i njihovo objašnjenje.* M. KOMBOL red. Izabrani kraći spisi. 177-206. Zagreb

1971 *Južnoslavenske narodne priče o grabancijašu dijaku i njihovo objašnjenje.* Maja BOŠKOVIĆ-STULLI red.: Usmena književnost. 265-283. Zagreb

JUNG Károly

1986 *A garabonciás a magyar és horvát néphagyományban.* Üzenet (Szabadka), 12. 760-764.

KÁLMÁNY Lajos

1891 *Szeged népe III. Szeged vidéke népköltése.* Szeged

KANDRA Kabos

1897 *Magyar mythologia.* Eger

KASSOWITZ-CVIJIĆ, ANTONIJA

1930 *Tito Brezovački kajkavski komediograf.* Hrvatsko kolo, Knj. XI. 259-296. Zagreb

KILIÁN István

1988 *Az iskolai színjáték és a folklórhagyomány.* HOPP Lajos–KÜLLŐS Imola–VOIGT Vilmos szerk.: A megváltozott hagyomány. Tanulmányok a XVIII. századról. 393-423. Budapest

KISFALUDY Károly
1825 *Mátyás deák.* K. K. Minden Munkái III. Pest, 1843. 309-322.
KRÍZA Ildikó
1993 *Mátyás-hagyomány az irodalom és folklór határán.* Ethnographia CIV. 581-590.
LÁZÁR Béla
1890 *A garabonciás diákról.* Ethnographia I. 277-285.
LORENZ Károly
1937 *Munkácsy János.* Budapest
PÓCS Éva
1990 *Néphit.* Magyar Néprajz VII. 527-692. Budapest
1992 *„Nyers és főtt": halál és élet. A kulturális vívmányok helye az európai parasztság archaikus világképében.* VIGA Gyula szerk.: Kultúra és tradíció I. 11-20. Miskolc
RÓHEIM Géza
1925 *Magyar néphit és népszokások.* Budapest
ŠVOB Držislav
1933 *Odnos Matijaša Grabancijaš dijaka Tita Brezovačkog prema Goetheovu Faustu.* Narodna Starina (Zagreb), Knj. XII. No. 30. 76-77.
VARGA Imre szerk.
1990 *Pálos iskoladrámák.* RMDE 3. 18. század. Budapest
VIDAČIĆ, Marcel
1913 *Izvori priče „Grabancijaš Dijak".* Nastavni vjesnik (Zagreb), Sv. 5. 321-342.
VOIGT Vilmos
1974 *Aspekti i perspektive jugoslavensko-madjarskih veza u folkloru.* Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 4. Sv. 1. 123-131.
ZVONAR, Ivan – HRANJEC, Stjepan – STRBAD, Andrija
1897 *Usmena narodna književnost na tlu Medjimurja.* Knjiga II. Čakovec

FIGUR DES WETTERZAUBERERS IN ZWEI BÜHNENSTÜCKEN AUS DEM ANFANG DES 19. JAHRHUNDERTS

Beziehungen zwischen Volksüberlieferung und Literatur in den Werken von János Munkácsy bzw. Titus Brezovački

In der ungarischen Literatur des angehenden 19. Jh. spielte János Munkácsy (1802-1841) als Bühnendichter, Redakteur und Prosaiker keine bedeutende Rolle. Im Laufe seines kurzen Lebens schrieb er zwei Bühenstücke; eines, der „Wetterzauberer" (ung.: *Garabonciás diák* 1834) wurde an zahlreichen Stellen mit Erfolg gespielt. In Druck ist das Werk nicht erschienen, zwei handschriftlichen Souffleurbücher sind in der theatergeschichtlichen Sammlung der Ungarischen Nationalbibliothek bekannt. In der ungarischen Bühnenkunde wird den Stücken von Munkácsy keine besondere Bedeutung beigemessen.

Ebenfalls am Anfang des vergangenen Jahrhunderts (1804) erschien in Zagreb das Bühnenwerk von Tituš Brezovački (1757-1805) *Matijaš, Grabancijaš dijak.* Brezovački gilt als eine bedeutende Figur der kroatischen Bühnengeschichte, sein Lebenswerk, welches neben Bühnenstücken und Gedichten in kaj-kroatischer Mundart auch solche in deutscher und lateinischer Sparche enthält, wurde mehrfach herausgegeben; seine Tätigkeit wird in einer umfangreichen literarhistorischen Kommentarliteratur behandelt. Brezovački war ursprünglich ein Paulinerlehrer, der einige Jahre auch an der Pester Ordenshochschule studierte.

Da im Titel des Stückes beider Autoren, die in Benennung und Charakteristika sehr nahestehende Figur des ungarischen und kaj-kroatischen Volksglaubens (garabonciás diák bzw. grabancijaš dijak) erscheint, soll im vorliegenden Aufsatz die Frage beantwortet werden, ob der Held des Bühnenwerkes von Munkácsy in iregenwelcher Hinsicht mit dem Fragenkomplex des ungarischen garabonciás diák verbunden ist, und ob, in Brezovačkis Fall, der grabancijaš dijak

namens Matijaš irgendwas mit der entsprechenden Figur der kroatischen Glaubenswelt zu tun hat. Die komparative Untersuchung der zwei Stücke sucht die Antwort auf die Frage, ob die beiden Werke miteinander zu tun haben und die beiden Verfasser das Werk des jeweils anderen kennen oder verwenden konnten.

Munkácsys Stück ist zwar in der ungarischen Folkloristik der einschlägigen Literatur bekannt, doch wurde es dem Anschein nach von niemandem gelesen, und so konnten auch die darin vorkommenden, folkloristisch relevanten Angaben nicht verwendet werden. In der ungarischen Forschungen findet sich über die Kenntnis des Brezovački-Werkes selbst im vergangenen Jahrhundert keine Angabe, obwohl die beiden Literaturen damals noch im Rahmen des gleichen Staatsgebildes bestanden. Hingegen ist in der kroatischen Literaturgeschichte und Folkloristik das Werk von Munkácsy bekannt, ja, da es sich um eine identische (oder nahestehende) Glaubensfigur handelt, wird sogar (mit keinerlei Angabe unterstützt) die Möglichkeit aufgeworfen, daß Munkácsy bei der Verfassung seines Stückes das Brezovački-Werk benützt haben mochte.

In Kenntnis des Textes der beiden Stücke sowie der einschlägigen ungarischen und kroatischen Literatur wollen wir folgendes feststellen:

Brezovačkis „grabancijaš dijak" hat nur sehr wenig mit der gleichen Figur der kroatischen Volksüberlieferung und schon gar nichts mit der des ungarischen „garabonciás" zu tun. Über Matijaš kann man noch wissen, daß er irgendwelche Schulen besucht hat, in der Welt herumbummelt, den Leuten zeigt, was er kann, versteht sich auch zur Wahrsagerei. Es tauchen auch gewisse Schatzgräber-Traditionen auf, die aber für diese Problematik nicht bezeichnend sind.

All dies ist viel eher ein blasser Niederschlag der gesamteuropäischen „fahrender Schüller"-Tradition als jener reichhaltigen kaj-Kroatischen Tradition, die die Forschung erst aus dem großen Werk von Vatroslav Jagić (1877) kennenlernen wird. Munkácsys Stück bewahrte hingegen eine unvergleichlich reiche, frühzeitige (vom Anfang des 19. Jh.) Angabenreihe über die Eigenschaften des ungarischen „garabonciás diák", darunter auch Angaben, die der Forschung bisher nicht bekannt waren. Diese werden im vorliegenden Aufsatz ausführlich zitiert und analysiert. Es kann keinem Zweifel unterliegen, daß Munkácsy die Figur seines ebenfalls herumbummelnden, volksbetörenden komischen Helden in Kenntnis der in der ungarischen Volksüberlieferung lebenden Glauben aus dem angehenden 19. Jh. geschaffen hat.

Auf Grund der komparativen Untersuchung der beiden Stücke ist mit voller Gewißheit festzustellen, daß Brezovački das Werk Munkácsys keinesfalls kennen konnte, zumal er Jahrzenhte vor dessen Verfassung gestorben war; daß aber der im Titel angeführte Matijaš mit König Matthias Corvinus – der in einigen der ungarischen „garabonciás"-Sagen tatsächlich vorkommt – verknüpft werden könnte, wäre nicht völlig abwegig, denn wir wissen ja nicht, ob Brezovački ungarisch konnte und ob er während seines Aufenthales in Pest Pauliner- oder sonstige Schuldramen gesehen hat, wo die Figur des Königs Mattthias vorkommt. Diese Frage bedarf noch weitere Forschungen.

Als ausgeschlossen ist zu betrachten, daß Munkácsy das Stück Brezovačkis gekannt hätte, obwohl es bereits 1804 erschienen ist, denn wir haben keine Angabe darüber, daß er kroatisch gekonnt oder gar den kaj-kroatischen Dialekt gekannt hätte. Károly Lorenz, Munkácsys Monograph, hat zwar um 1937 das handschriftliche Werk Munkácsys gelesen, das Brezovački-Stück aber ebenso wenig, wie Munkácsys zeitgenössische Kritiker, die keinerlei Kenntnisse darüber hatten, daß die Figur des (ungarischen) „garabonciás diák" auch in der kaj-kroatischen volkstümlichen Glaubenswelt vorkommt.

Nach all dem wollen wir feststellen, daß die beieden Stücke miteinander nichts zu tun haben, die beiden Autoren weder einander, noch das Stück des jeweils anderen kennen konnten, weshalb die Konzeption kroatischer Forscher, die – in Unkenntnis des Munkácsy-Stückes! – eine ungarische Übernahme aus der kaj-kroatischen Bühnenlieteratur vermuteten, als nichtig anzusehen ist, da auch die von ihnen benützte Faktographie irrtümlich ist. Trotzdem enthält das Stück von Brezovački und besonders von Munkácsy wichtige frühzeitige Angaben über die Figur des „Wetterzauberers" in der ungarischen und kroatischen Volksüberlieferung.

KÁROLY JUNG

MÁRIA-LEGENDÁK AZ APOKRIF EVANGÉLIUMOKTÓL A XX. SZÁZADI FOLKLÓRIG [1]

A magyar folklórból a legutóbbi időkig dokumentálható olyan Mária-legendák ismerete, amelyek a kereszténység legkorábbi századaiig visszanyúló apokrif hagyományhoz tartoznak. Ismeretük mind a nyugati, mind a keleti keresztény egyházhoz tartozó népek kultúrájában kimutatható a források, az apokrif evangéliumok keletkezésének idejétől a közép- és újkor századain át a XX. század elejéig. A magyar szövegeket az teszi különösen érdekessé, hogy nagy részük a legutóbbi évek gyűjtéseiből származik.[2]

Ezeknek az élő folklórból származó történeteknek egy része eredetmagyarázó monda, vagyis a világ keletkezéséről, berendezéséről és az abban végbement változásokról szóló hagyomány, amely egy népi mitológia részét alkotja. Mivel maguk a szövegek az elmúlt száz év, de túlnyomóan az elmúlt 30-40 év paraszti folklórjából kerültek elő a magyar nyelvterület különböző részeiből, és előfordulási helyeiken és előadóik repertoárjában csupán néhány szöveg ismeretét lehetett dokumentálni, nyilvánvaló, hogy a rendszer (a mitológia) felállítása mesterséges művelet, külső beavatkozás eredménye. Az sem tételezhető fel, hogy egy ilyen mitológiának az írásbeliségben előzménye lehet.

A forrásfeltárás tehát csupán az egyes szövegek előzményeire irányulhat, és csak elenyészően kevés szöveg esetében kecsegtet némi eredménnyel: különösen akkor, ha a teljes szövegtípust kívánjuk dokumentálni. A folklór ugyanis, mint köztudott, öntörvényű művészet, nemcsak és elsősorban nem írott forrásokból táplálkozik. Ebben a tanulmányban néhány Mária-legenda útját szeretnénk felvázolni és megmutatni, miként juthattak el a parasztsághoz, és az írott forrásokhoz képest milyen változásokat mutatnak.

Tulajdonképpen a szóban forgó hagyomány – ennek bizonyítását is megkísérli a tanulmány – már keletkezésekor is folklór hagyomány volt, legalább. A parasztsághoz azonban az elit kultúra szűrőjén át érkezett, és mi ezeket a forrásokat tudjuk szembesíteni a szóbeliséggel. A szövegegyezések ellenére megállapítha-

---

[1] Ez a tanulmány a témában korábban tartott, de meg nem jelent előadások alapján készült (*"A közköltészet és a népi kultúra a XVI-XVII. században"* – konferencia, Tata 1992. május 20-23., International Society for Folk-Narrative Research 10. kongresszusa, Innsbruck, 1992. július 4-11.). A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Róma–Nápoly, 1996. szept. 9-14.) a témában tartott előadás szövege megjelenés alatt.

[2] A legkönnyebben hozzáférhető válogatás ebből az anyagból: Lammel – Nagy 1985 [1995].

tó – és ezt dokumentálja a tanulmány –, hogy az írott szövegek a folklórban három „viselkedési modell"-t követnek:

a.) elfelejtett olvasmánnyá válnak: a bizonyíthatóan ismert, olvasott szövegeket sohasem mesélik újra,

b.) reprodukált olvasmánnyá válnak: népi elbeszéléssé, legendává, és végül

c.) mítosszá alakított olvasmánnyá válnak: teremtésmítosszá, eredetmagyarázó mondává, holott a forrásokban ez a műfaj nem, vagy csak elvétve jelentkezik.

A szövegek átalakulását, amint átlépnek az írásbeliségből a szóbeliségbe, számos tényező befolyásolja: a tágan értelmezett helyi kultúra, idő- és térbeli meghatározottságával, az elbeszélő egyénisége, az elbeszélő alkalom körülményei, szereplői/hallgatósága stb. A tanulmány ezt az átalakító folyamatot is jelzi, ha a meglévő adatok erre lehetőséget kínálnak.

I. Források

I. 1. Apokrif evangéliumok[4]

- *Protevangelium Iacobi: Jakab prótoevangéliuma.* Fabriciusnál görögül és latinul, Tischendorfnál csak görögül olvasható. Már a II. században megvolt, a III. század elején a görög gyülekezetekben sokfelé ismerték. Hamar átterjedt a latinokhoz is. Szent Jeromos Helvidius elleni írásában a későbbi Pszeudo-Máté evangéliumába átemelt részekre hivatkozik. Említi Tertullianus, Órigenész, Epiphanes és mások is.[4]

– *Pseudo-Matthaei evangelium sive Liber de ortu beatae Mariae et infantia Salvatoris: Pszeudo-Máté evangéliuma, avagy A boldog Mária születéséről és az Üdvözítő gyermekkoráról szóló könyv.* A *Jakab prótoevangéliuma és a Tamás evangéliuma* egyesítéséből jött létre, de más forrásokkal is kiegészítették. A VIII-IX. század fordulóján keletkezhetett, összeállítója a bevezetőben közölt fiktív levélváltással Szent Jeromosnak tulajdonítja a mű latinra fordítását.

- *Evangelium de nativitate Sanctae Mariae /Evangelium Sancti Matthaei: Szűz Mária születéséről szóló evangélium / Szent Máté evangéliuma* – valószínűleg

[3] A felhasznált szövegkiadások Fabricius 1719 és Tischendorf 1876.

[4] Legrégibb fennmaradt szövege a III. századira datált Papyrus Bodmer V. Korábbról csak töredékek ismertek. Az V-VI. század tájáról egy szír kéziratát közölték. Örmény, grúz, etióp és kopt kéziratok jelentek meg a századfordulótól kezdve, ill. az ószlávokról csak beszámolót említ Cullmann (1959, 277). A görög alapszöveget először Postel adta ki latin fordításban 1552-ben, ezt vette át Thilo, majd Fabricius (1719). A "Judicia et Testimonia"-listát lásd: Tischendorf 1876, XXII. Fabricius és Tischendorf egyaránt felsorolják a közölt műre vonatkozó hivatkozásokat, az utóbbi pedig a különböző kéziratokat, kódexeket is elemzi bevezető tanulmányában. Az írott források variabilitásának és folklór jellegének bizonyságai ezekben a latinul, görögül, majd a későbbi említések esetében a latin szövegben idézett német és francia szöveghelyekben rejlenek.

a IV. században keletkezett, de lehet, hogy már hamarabb is megvolt. Talán Epiphanes, Nüsszai Szent Gergely és más egyházatyák is ismerték[5]

A Máriáról szóló egyéb apokrif evangéliumokat, a *Historia Iosephi fabri lignarii*: *Józsefnek, az ácsnak a történetét* (eredetileg feltehetően görögül írták, de kopt, arab és latin fordításai maradtak csak fenn[6]), az *Evangelium Thomae*t (görög, latin és arab szövegeinek eredetije esetleg szír volt), a *Keresztelő János életét* (arabból, majd görögből fordítva maradt fenn, a IV. század végén keletkezett) és a Mária haláláról szóló két *Transitus Beatae Mariae Virginis: A boldogságos Szűz Mária halálát* csak megemlítjük: a hivatkozott legendák azokban nem fordulnak elő. Létezik a gyermekségevangéliumoknak (amelyek Mária életéről is beszámolnak) egy 'mellék-vonulata' is, amely bár *Jakab prótoevangéliumán* alapszik, attól mégis jelentősen eltér. Ide tartoznak a kései latin evangéliumok (Arundel-Hereford kéziratok). (Cullmann 1959, 4).

A kereszténység korai századaiban, egyházatyák írásaiban sűrűn emlegetett, olykor idézett apokrif legendák ismeretét széles körben feltételezhetjük. Korai, középkori fordításaiknak (pl. a *Jakab-prótoevangélium* szír, örmény, latin, angol, német és francia fordításai ismertek, biztosan volt szláv is, az eredeti görög szöveget 35 kódex tartalmazza)[7], a sokféle kézirat egymástól eltérő, kompilatív jellegének következtében a szövegváltozatok a folklór variánsokra emlékeztetnek. Gelasius pápa híres dekrétuma (*Decretum de libris recipiendis et non recipiendis*, V-VI. század fordulóján, talán 492-496 között keletkezett) az evangélium elnevezés mellett az evangéliumok és a könyv kifejezést is használja[8]. Már a műveket elítélő ókori szerzők is, azok tartalmára is gondolva, a folklór művekre használatos jelzőket alkalmazzák: „aniles fabulae" (vénasszony-mesék), „altas radices fabula-

[5] Székely 1897, 8. szerint. Raffay 1912, 20. szerint a 6., legfeljebb az V. században keletkezett. Cullmann a "*Geschichte von der Geburt der Maria*" -t a *Pszeudo-Máté evangéliuma* rövidített változatának tartja, s mint ilyen, nem lehet korábbi annál. A *Legenda Aureá*-ba szerinte ez a szövegegyüttes került, és vált világszerte ismertté (1959, 304). Az egymástól eltérő vélemények oka, hogy a mű két alapforrásának, a Jakab- és a Tamás-féle gyermekségevangéliumnak a latin fordításai igen hamar elkészültek. A datálást még az is megnehezíti, hogy a különböző apokrif evangéliumok szerzői azonos álneveket használtak, ill. a művek címei nem mindig azonosíthatók. Fabricius például Nüsszai Szent Gergely *Homilia de nativitate S. Mariae Virginis* I. 3. helyét említi többek közt, vagy Gelasius pápa (lásd fent) dekrétumát idézi: "Liber de Nativitate Salvatoris, et de Mariae et obstetrice Salvatoris, Apocryphus" (1719, 11). Ha ezek a források valóban az *Evangelium de nativitate*-ra vonatkoznának, akkor a keletkezési idejét mégis korábbra kellene tenni.

[6] Adamik 1996, 152: Tischendorf 1853. évi kiadása alapján. A későbbi kiadásban Tischendorf úgy vélekedett, hogy ezt a művet először koptul írták: 1876, XXXII.

[7] Vö.: 5. jegyzet. Ugyanez Raffay 1905, 52.

[8] "Non modo evangelium, sive, ut in aliis codicibus est, evangelia nomine Iacobi et evangelia nomina Thomae, sed praeterea etiam liber de infantia Salvatoris atque item liber de nativitate Salvatoris et de Maria et obstetrice in apocryphis recensentur". Tischendorf 1876, XXIV. Lásd még: Hennecke – Schneemelcher Bd. I., 1959, 21-22. Egyébként I. Ince pápának a már 405-ben megfogalmazott állásfoglalása is ezt a sokféleséget mutatja: "Cetera autem quae vel sub nomine Matthaei sive Iacobi minoris vel sub nomine Thomae, et si qua sunt alia, non solum repudianda, verum etiam noveris esse damnanda." Tischendorf 1876, XXIII.

rum" (régi eredetű mesék), „multa inepta, ridicula, fabulosa" (sok balga, nevetséges és mesés dolog) stb.[9]

I. 2. A középkor kezdetétől a barokkig: egyházi irodalom – kódexek, prédikációgyűjtemények

Az egész középkoron át virágzott a legendahagyomány Mária és Jézus születésének előzményeiről, születésükről és gyermekségükről. Újabb és újabb gyűjtemények keletkeztek, amelyeknek bizonyos részeit gyakran a kanonikus gyermekség-perikópákhoz csatolták, hogy kétes jellegüket ily módon álcázzák. Noha a bizánci egyház is elítélte ezeket a műveket: az első, 25 „ártalmas" művet tartalmazó indexet Izidor Peluszjotoki állította össze a IV-V. században. Ezt a X. században Simeon herceg lefordíttatta bolgárra, ennek ellenére ott is fordították, másolták a régi műveket, például a *„Hodene na Bogorodica po mukite"* [Az Istenanya pokolraszállása] címűt is. Jeremija pópa ugyanebben az időben számos más bizánci apokrif legendát is átdolgozott (hogyan szántott Jézus, miként lett pap, vagy a keresztlegendáról szólót), sőt, a bogumilok körében új művek is keletkeztek, a *„Tajna kniga"* [Titkos könyv] például. A későbbi keleti és délszláv indexek összesen 122 művet tartalmaznak (Petkanova-Toteva 1975, 662; Nagy 1984, 134-144).

A tilalmas könyvek jegyzékeit is tartalmazó orosz kéziratok hét szövegtípusba rendezhető anyagában Jakab prótoevangéliumának és a Tamás-evangéliumnak a címe egyaránt tíz-tíz kéziraton szerepel,[10] pedig Mária és Jézus élete a szentek legendáinál kevésbé kedvelt témája az orosz vallásos költészetnek (Orosz 1993, 19). Jakab prótoevangéliumának egyébként a XV. században volt már szláv fordítása, de elveszett (Vlagyimirov 1900, 10).

A nyugati egyházi tiltások is kétes eredménnyel jártak: pl. a XVI. században V. Pius pápa hiába törölte a római breviáriumból a Jakab-prótoevangéliumból megismert Szent Joákimnak, Szűz Mária apjának az officiumát, vagy a Szűz Mária bemutatása a templomban c. szöveget, később visszakerültek a liturgiába, annál is inkább, mert magát az ünnepnapot (nov. 21.) már a XI. századtól megülte az egyház (Cullmann 1959, 275; Vanyó 1996, XV.).

[9] "Sed cum in his libris eadem nunc extent aniles fabulae...", "Vide quam altas radices fabularum et mendacii amor in multorum animis egerit..." Sixtus Senensis: *Bibliothecae Sanctae* Lib. II., 107. Ld. Fabricius 1719, 13-14. "Ex hoc Protevangelio multa inepta, ridicula, fabulosa etiam Damascenus vir alioqui doctissimus Germanus Nicephorus ... transtulerunt". Richardus Montacutius: *Apparatus ad Origenes Ecclesiastacas*, 301. Ld. Fabricius 1719, 46-47.

[10] A legrégibb, 1073-ból származó kézirat Izidor indexének orosz fordítását tartalmazza a 25 címmel, amelyet a XIII-XVIII. századig még 11 kézírásos másolat követ. A hét szövegtípushoz tartozó kéziregyüttesek száma 14, egyenként 6-20 másolattal, amelyek közül a legtöbb a XV. században keletkezett. Egy-egy kéziraton akár 60 (pl. a Kiprián metropolita imádságos könyvéből készült kivonaton), vagy annál is több (Szoloveci iratok, Kirill könyve) cím is szerepel. Egyes szövegtípusok más szláv nyelvű indexeket is tartalmaznak, nevezetesen bolgárt és szerbet. Vö.: Jacimirszkij 1921, 3-9. és 32-63; Kobjak 1983, passim.

A középkorban a verses és prózai Mária-epika olyan híres alkotásai dolgoznak fel az apokrif evangéliumok legendáit, mint a kb. 935 és 1000 között élt apáca Hroswith/Roswitha von Gandersheim latin leoninusokban írt költeménye Mária életéről az Egyiptomból való visszatérésig, az első németül író költőnő, Frau Ava 1120 körül keletkezett költeménye Jézus életéről, Mária-legendákkal is kiegészítve, Wernher pap Augsburgban írt műve, amely Pszeudo-Máté evangéliumának verses feldolgozása (1171), Konrad von Fussesbrunnen *„Kindheit Jesu"* (Alsó-Ausztria, 1200 és 1210 között) c. műve, egy gráci *„Marienleben"* az 1250 körüli időből és az egész apokrif anyagot összefoglaló *„Vita beatae Mariae virginis et salvatoris rhythmica"* a XIII. század elejéről.[11] Mellőzve egyéb nemzeti irodalmak korai emlékeit[12] és a képzőművészeti ábrázolásoknak a reneszánszig töretlen hagyományát[13] (csak éppen példaként említjük a római Szent Pál templom Joákim és Anna történetét megelevenítő freskóit, melyeket a IX. században rendelt meg III. Leó pápa), megállapíthatjuk, hogy az ókorban keletkezett folklorisztikus hagyomány elfoglalta helyét a középkori magas műveltségben, és már ekkor jól érzékelhetően inkább a nők által kedvelt témákat szolgáltatta.

A XIV-XV. században a nyugati irodalmi előképek hatása feltűnik a középeurópai irodalmi emlékek között is. 1345-65 között keletkezett az a cseh nyelvű töredékes kézirat, amelyben Augustus Sybillát hívatja, hogy jóslatot mondjon, amikor Jézus születését hírül viszik neki (Gerő 1913, 92-93). Ugyancsak a XIV. században készült egy verses feldolgozás a Pszeudo-Máté evangéliuma és a Tamás-evangélium alapján, cseh nyelven. 195 sornyi töredéke maradt fenn egy latin incunabulum bekötési tábláján pergamenre írva (uo.: 102-103), valamint a XV. századból négy lengyel forrás is tartalmazza Mária életének verses feldolgozását a De nativitate szerint.[14]

A magyar kódexirodalom is gazdag tárháza az apokrif Mária-legendáknak. A *Legenda Aurea* (XIII. század) „De tempore" részének Mária-ünnepekre írt olvasmányait, Damaszkuszi Szent János (VIII. század) homiliáit és más forrásokat

[11] Lásd még: Perjus, Edith (Hrsg. von): Das Marienleben Walters von Rheinau. *Acta Academiae Aboensis Humaniora* XVII., 1. Abo 1949., Bückert, Heinrich (Hrsg. von): *Bruder Philips des Carthäusers Marienleben* (Bibl. d. ges. dt. National-Lit. 34.) Quedlinburg–Leipzig 1853. Összefoglalóan: Rosenfeld 1972, 35-46. és Masser 1969, passim.

[12] További irodalommal Warner 1976.

[13] Csak megemlítünk néhány kézikönyvet erről: Tabor 1969; és Künstle, Karl: *Ikonographie der christlicher Kunst* 1-2. Freiburg/Br., 1926-1928, Herder, 638-657; Kirschbaum, E. (Hrg.): *Lexikon der christlichen Ikonographie* I-VIII, Rom, Freiburg, Basel, Wien, 1968-1976.

[14] "Rozmyślania przemyskiego": 1478-1480, 1481-1485, 1492-1497, 1498-1513. Így kezdődik: "*Explicit liber primus de vita gloriose virginis Marie. Incipit prologus in secundum.* Ex diversis ergo libris diversaque collegi / Et in unum opus stilo rudissimo redegi, / Ut ex evangelio, quod Nazareorum / Vocatur, et ex hoc quod est dictum Hebreorum / Quod sanctus Jeronimus scitur transtulisse, / Et nullam ibi falsitatem credimus scripsisse / Sanctum virum; que si tamen apocrifa dicantur, / Tamen ibi nulla falsa posita probantur; / Ad hoc et Honorius [...] mihi sufragatur. / Pontifex Eusebius [...] Et historiographi ut sanctus Egisippus, / Africanus, Josephus, Orosius, Philippus / Scriptis suis ad hoc opus nobis affuerunt; / Ipsi nam de Jesu Christi tempore scripserunt ... " (Adamczyk 1980, 81) 1506-1519 között prózai Mária- és Jézus-életek keletkeztek: *Kazania o Maryi Pannie czystej* és a *Żywot Pana Jezu Krysta* ... (uo.: 23-24)

felhasználva írta meg Temesvári Pelbárt *Stellarium coronae benedictae Mariae Virginis (1481-83.)* c. művét,[15] amely a Szent Anna-legendát és a Mária haláláról szóló apokrif hagyományt tartalmazza (Katona 1904, 1-80, 667-744), és a későbbi kódexek mintaképévé vált. Mária egész életét leírja a Cornides- (1514-1519) és a Tihanyi-kódex (1526-1527), Szent Annáét és Mária születését a Teleki- (1525-1531), az Érdy- (1526) és a Kazinczy-kódex (1526-1527, 1541), Mária halálát pedig a Teleki- (1525-1531), az Érdy-, a Kazinczy-, a Tihanyi- és a Horvát-kódex (1522) (Volf 1876-1884).

Bizonyára több korábbi kéziratos latin prédikáció is közvetítette azt az egyetemes legendahagyományt[16], amelyet kódexirodalmunk is befogadott. Az 1500-as évek táján írt magyar kódexek tömegéből a fenti kevesek „pedig csak úgy maradtak meg, véletlenül, néhány, a töröktől megtűrt ferences kolostorban (Gyöngyös, Érsekújvár), nyugatra menekült apácák menhelyén (Nagyszombatban, Pozsonyban). Sokkal többnek kellett lenni, mint amennyi megmaradt" (Radó 1948, 193). Ez az irodalom „előszeretettel választ lefordításra olyan szövegeket s művel nagyobb arányokban oly műfajokat, melyek a vallásos tanítás fonalán függenek ugyan, de a képzeletet és kedélyt önerejükből is élénken képesek foglalkoztatni ..." (Horváth 1944, 255). „A karácsonyi és húsvéti prédikációk az apokrif evangéliumokat szólaltatják meg olyan részletek dolgában, amelyekről a kánoni könyvek a

[15] Temesvári Pelbárt maga így ír forrásairól: "Qualiter autem haec facta fuerint: ex sermonibus sanctorum et narrationibus: praecipue sancti ... Joannis Dam. et aliorum historiis edocetur, sicuti et in communi legenda prolixe describitur." [Az pedig, hogy ezek a dolgok miként történtek meg, a szentek beszédeiből és elbeszéléseiből, kiváltképpen Damaszkuszi Szent János és mások történeteiből tudható meg, amint az a közismert legendában is írva vagyon.] "Plura alia circa hanc materiam reperiuntur in historiis descripta: quae quoniam ad denotionem non adeo deserviunt, ob brevitatem sunt hic praetermissa." [Erről a dologról sok más egyebet is leírtak a históriákban, amelyeket, mivel ismereteink gyarapítását olyan nagyon nem szolgálják, a rövidség kedvéért itt elhagyok.] *Stell.* 1. X. p. 5. a. 1. c. Latinul idézi Nyilasi 1902, 108. Pelbárt fő forrása, Damaszkuszi Szent János a Mária haláláról szóló harmadik beszédében határozottan a folklór hagyományra utal, ugyanazt a kifejezést használva, amellyel manapság is gyakran élünk, ha a népköltészetről szólunk: "Quaeque, admodum f i l i u s a p a t r e, ut dicitur, ab antiquo accepimus" [Amely dolgok pedig teljes egészükben, miként mondani szokás, a p á r ó l f i ú r a, régi időkből szálltak ránk] (uo. 89). A második beszédben, igaz, a későbbi betoldásban olvasható Euthümianosz idézetben, ugyanez olvasható: "Az Istentől sugalmazott Irás nem beszél a Szent Istenszülő halála körüli eseményekről, de ősi és igaz hagyományból kaptuk, hogy..." (Vanyó 1996, 187). Temesvári Pelbárt műve, a *Stellarium corone benedicte Marie Virginis in laudem eius pro singulis predicationibus elegantissime coaptatum* Hagenauban jelent meg először 1498-ban, "altera die May", május második napján, kiadta Johannes Rynman, nyomtatta Henrik Gran. 1520-ig 10 kiadást ért meg, és még kétszer jelent meg évszám nélkül. "...e szúette fóliánsok ... valamikor Európa-szerte hirdették a nagy magyar minorita nevét s e szerény névvel együtt nemzetének dicsőségét" – rendjének nemzetközi szervezete által (Katona II., 1912, 86). A mű magyar szövegét legbővebben a Horvát-kódex tartalmazza, majd a Tihanyi- és a Kazinczy-kódex következnek (Szilády 1880, 55, 61).

[16] Például a pozsonyi káptalan kéziratai között a 90. számú köteg 231 levelet tartalmaz negyedrét papíron az 1360. évről. A 119. számú levelet Knauz Nándor így ismerteti: Beszédek "*de conceptione B(eatae) M(ariae) V(irginis), de Nativitate domini, de corpore xpi*" (Knauz 1870, 173). A 115. számú levél, amely a Mária-legendákhoz hasonlóan apokrif eredetű, később ponyvára került, majd folklorizálódott biblikus történeteket tartalmaz: *Vita Ade et Eve* (uo. 174-181). Egy másikon Pilátus élete olvasható.

középkori ember csodákra éhes lelkének nem tudnak eleget mondani" (Katona 1904, 28, ill. 695).

Ehhez még hozzátehetjük, hogy ezek a történetek a magyar kolostori irodalomban is markánsan női műfajt képviselnek: a marosvásárhelyi ferencrendi klarisszák tulajdonában volt a négy kéz másolta Teleki-kódex, három közülük apácák keze volt (uo. 1, ill. 667)[17], de a negyedik másoló, a sepsiszentgyörgyi Ferenc barát is nekik dolgozott, a Kazinczy- és a Tihanyi kódex is vagy a klarisszák, vagy a „harmadszerzetbeli húgok", a beginák számára készült, az Érdy-kódex szerzője, a névtelen karthauzi szerzetes ugyan általában a szerzeteseknek, de az apácáknak is szánta művét, ám a Cornides- és a Horvát-kódex másolója maga is nő volt, Ráskai Lea (Horváth 1944, 134, 146), mint ahogy a dömésrendi Sövényházi Márta is, aki az Érsekújvári-kódex (a másolás ideje 1529-1530) hét tizedét másolta, amelynek nagyobb része Temesvári Pelbárt műveinek fordítása, köztük a húsvétról szóló prédikációval, mely a feltámadás legendás elbeszélése és a karácsonyestivel, Krisztus fogantatásának legendaszerű előadásával (Mihalovics 1900, 276).

A XVI. század közepe Európa-szerte választóvonal a vallásos irodalom történetében. A tridenti zsinat (1545-1563) után a megszilárduló katolicizmus az „aniles fabulae" világnézetét és stílusát igyekezett távol tartani az egyháztól. A nyilvánvalóan fennmaradt hagyomány már egyre inkább megosztott közönség körében élhetett csak tovább.

I. 3. Barokk prédikációk és népies irodalom

A XVII-XVIII. századi katolikus prédikációs irodalom különbözőképpen használta fel az előző századok legendairodalmát a rekatolizációs törekvések érdekében. Elsősorban a ferences prédikátorok voltak azok, akik fokozottan vették igénybe ennek a költészetnek az alsóbb néposztályokra különösen nagy hatást gyakorló, bensőséges indulatokat keltő darabjait.

Noha a hitoktatást és hitszónoklatot Pázmány Péter esztergomi érsek (1570-1637) a jezsuitákra bízta, úgy tűnik, ők az evangélium tisztaságát fontosabbnak vélték, mint a nép ily módon való megnyerését. Ebben a korban a vallásos életnek, a vallástól áthatott népi műveltségnek legjelentősebb tényezői, a török kiűzése után nagy erővel meginduló katolikus megújhodásnak az élharcosai nálunk is, miként a délnémeteknél és az osztrákoknál, a jezsuiták voltak. Küzdelmük nagy erővel irányult a babona ellen, és csak gyanítani lehet, hogy az általuk keményen üldözött babonaságok közé a Bibliát megmásító tanításokat is besorolták. A XVIII. századi kiterjedt írásbeliség és könyvkultúra bizonyítékai a jezsuita missziós hitszónoklatok hatására bekövetkezett könyvégetések, vagy az elrettentetésül a templomajtóra kifüggesztett listákon szereplő könyvek nagy száma.[18] A könyvekről és tulajdono-

[17] Horváth János beginákat említ: 1944, 146.

[18] Szakolcán 300 "mágikus könyvet szednek össze és égetnek el (1739), Brassóban a templom ajtajára függesztenek ki 18 fajta babonás könyvet, hogy mindenki megismerhesse azokat: "sublata amuleta magica, libelli, characteres, manu denique male sedula conscriptae ..." [odatartották a varázs-

saikról, sajnos, semmit nem tudunk, de azt tudjuk, hogy ezeken az eseményeken a főnemesek, nemesek, polgárok az egyszerű néppel együtt vettek részt, és gyakorolták az aszkézis szinte emberfeletti módozatait (Jánosi 1935, 4-5).

A néphez közelebb álló rend, a ferencesek toleránsabbak a hit terjesztésében. Prédikációiknak is betudható, hogy a ferences obszervanciák működési helyei körül máig elevenebb az apokrif legendahagyomány, mint egyebütt. Két ferences prédikációgyűjtemény szövegeire utalunk majd: Kopcsányi Márton: *A' Bódog Szűz Mária élete* (Bécs, 1631)[19] és Telek József *Tizenkét csillagú korona* (Buda, 1769)[20] c. művére. Mindkettő a barokk próza remeke, s mindkettő egyaránt szólt nemeshez és nemtelenhez, miként a kor kultúrájában az elit és a populáris még együtt volt, de már szétválni készült.

A magas kultúrának a barokkban fontos eleme volt „a népszerű, néphez szóló, népi igényekhez alkalmazkodó, de egyszersmind a népi műveltséget átformálni akaró tendencia". Például a XVII-XVIII. században virágkorát élő francia népi barokk ponyvairodalom (littérature de colportage) kizárólag népi, paraszti igényeket elégít ki, annak színvonalához igazodik századokon keresztül. Barokk ízlésben gyökerezik, intellektuális és lelki tápláléka egy társadalmi csoportnak, amely a magas irodalommal nem tudott érintkezni. Franciaországban ugyanekkor a magas kultúra, némi kitérő után, a klasszikus stílust követi. Magyarországon a népszerű irodalom barokká válása elhúzódó folyamat. „A XVII. század első felében gyorsan virágkorba jutó főnemesi-udvari barokk kultúra hosszú időre szilárd alapot teremt stílusa továbbéléséhez a magas irodalomban. Ennélfogva a felsőbb társadalmi rétegek „tudós" irodalma is a barokk jegyében él tovább egészen a

eszközöket, a könyvecskéket, iratokat, azaz szorgos kézzel végül is mindent, ami hamis írás volt] (Jánosi 1935, 13-14, 39). Az értekezés forrásai a pannonhalmi könyvtárban őrzött jezsuita katalógusok és évkönyvek (*Annuae Litterae Provinciae Austriae)*, amelyeket a jezsuita letelepedések beszámolói alapján a tartomány történésze évente állított össze.

[19] Kopcsányi Márton (1579-1638) : "Miként a 15. században Temesvári Pelbárt latinul, úgy ő most magyarul tárgyalja prédikációkban és versekben is Szűz Mária életét ... " (Majsai – Székely 1981, 446). A Nyitra megyei Kopcsányban született, eredeti neve Papp volt. Fiatal korában világi pappá lett, 29 éves korában esztergomi kanonok, 1608-ban mégis belépett Szent Ferenc rendjébe. Kitűnt szónoklataival, Esterházy nádor házi szónokául választotta. Hat műve közül négyet írt magyarul, ezek egyike a Szűz Mária életéről szóló. Egyik latin prédikációgyűjteménye is Szűz Mária ünnepeire írt szentbeszédeket tartalmaz: *"Sermones de festis omnibus B(eatae) Virginis Mariae"* (Mihalovics 1901, 64).

[20] Telek József (1716-1773) művének teljes címe : *Tizen-két tsillagú KORONA Apocal. 12. Vers. I. az-az: Az Isten szerelmes szent annyának, angyalok hatalmas királynéjának, magyar hazánk nagy aszszonyának, a' makula nélkül fogantatott Szüz MÁRIÁNAK esztendőbéli tizenkét ünnepeire egybe-szedegettetett PRÉDIKÁTZIÓK, mellyeket egynéhány esztendők folyamlása-alatt, már királyi, már mezö városokon, az Isten szent annyát híven tisztelö magyar néphez, egyedül fiúi áitatosságból, élö nyelvével prédikállott: most pedig, tizen-két részre osztván világosságra bocsátott P.F.TELEK JÓSEF, seraficus Szent Ferentz, keményebb rendtartáson lévő szerzete-béli, salvatoriana magyar provintziának, érdemetlen tagja, generalis lectora, volt definitora, és most ideig, a' vátzi kalastromnak, ismég guárdiánnya. Istennek nagyobb ditsöségére: Isten sz. annyának tiszteletére: Isten igéje hirdetöjinek segedelmére: az Isten szent annya híveinek örömére. Budán, nyomtattatott Landerer Leopold betüivel, az 1769-dik esztendőben.* Második kötete Vácott jelent meg 1772-ben. Telekről lásd Tamás 1948.

XVIII. század utolsó harmadáig, s így a népies irodalom vele kölcsönhatásban barokkizálódik. Nincs tehát ez idő tájt merev válaszfal a magas irodalom és a népi olvasmány-irodalom között, s az alsóbb társadalmi rétegek szóbeliből írásbeli kultúrába való átváltása is folyamatosan történik." Paraszti szinten a XVIII. században, 1730 és 1760 közötti centrummal következik be a népi kultúra barokká formálódása. Az 1770-es évektől határolódik el a felvilágosult vagy egyéb korszerű irányokat követő magas irodalom, s válik másodlagos, perifériku s jelenséggé a népi. De még továbbra is erős szálak fűzik egymáshoz a kétféle kultúrát (Gyenis 1948, 1-3).

A XVII. század a népies irodalom, a nyomtatott népkönyvek megjelenésének kezdete Magyarországon is. Az apokrif szent könyvek témái először Gyirva Vencel műveiben jelennek meg magyarul,[21] 1649-ben Lőcsén, németből fordítva. A német népkönyvek végső soron az Európában már a XV-XVI. században sűrűn kiadott apokrif Mária-életrajzok majdani magyar forrásaivá is váltak.

Olaszul a *Fioretto della Bibbia* vagy *Il fioretto della Bibbia* című nyomtatványok (1473-1552 között több is jelent meg Velencében) különböző terjedelemben tárgyalták Mária életét Jézus születéséig, illetve ifjúkoráig, vagy egészen szenvedéseiig. Népszerűségüket mutatja, hogy az 1569-es indexen – a tilalmazott könyvek listáján – *Flores Bibliorum et doctorum* összefoglaló címen tűnnek fel. A másik kedvvel olvasott mű a *Lucidario* vagy *Rosario della Madonna* című (Alberto da Castello állította össze elsősorban a *Protevangelium Jacobi* történetei alapján) 1521 és 1573 között 15 nyomtatott változatban látott napvilágot. Menocchionak, a XVI. századi molnárnak valószínűleg olvasmánya volt, mert Mária templomi neveltetését részletesen előadta belőle.[22]

A mi kódexeinkkel egyidős európai népkönyvek közül hozzánk nem ezek az olaszok, sem a francia *„Bible bleue"* kötetei, hanem cseh közvetítéssel a németek kerültek. Valentin Leucht, a frankfurti székesegyház skolasztere és a könyvvásárok császári cenzora, az egyik legkorábbi ellenreformációs író német nyelven Canisius házi nyomdájában, annak halála előtt egy évvel, 1596-ban az üchtlandi Freiburgban egy tizenkettedrét nagyságú kötetet jelentetett meg *„Vita Mariae Virginis"* címmel, nagyrészt „Doctor Petrus Canisius" 783 oldalt kitevő vaskos kötetéből, de más olvasmányokból is. Ezt a vékony kötetet laikusok számára állította össze, majd saját *„Krisztus élete"* c. művével és egy Anna-életrajzzal együtt német nyelvű *„Vita Sanctorum"*-ának új kiadásába illesztette. Wolfgang Brückner 155 év megszakítatlan hatástörténetet mutatott ki a könyv számos kiadása alapján. 1625-ben Prágában cseh nyelven is megjelent. Leuchtnál a Mária-tisztelet minden fontossá vált témája szóba került: a 12 fejezetnyi életrajz tartalmazza azokat az

[21] *"Cristus Urunknak Szent Peterrel valo beszelgetese Ez mostani világnak el-fordult és gonosz s' veszedelmes állapottyárol Szerzettetett Nyul Conradus által. Meg-forditotta penig Gyirwa Wenczel Németből Magyarrá az újság kévánóknak kedvekért Lötsén Bréuer Lörintz által An. 1649. eszt."* Ugyanebben az évben ugyanott: *"Az Sybillának jövendöléséről és Salamon királynak bölcsességéről"*. Bővebben lásd György 1928.

[22] Sucher, H.: *Denkmäler Provenzalischer Literatur und Sprache* I. Halle 1883. 495 ff. és mások alapján Ginzburg 1991, 328-330.

apokrif eredetű epizódokat, amelyek témánk szempontjából figyelemre méltók (Brückner 1991, 447).[23]

Mivel a cseh nyelvű könyvre eddig nem sikerült ráakadnunk, csak bátortalanul feltételezhetjük, hogy esetleg ez a mű lehetett a magyar Mária-népkönyv, a mintegy 250 éves sikertörténet, a *Makula nélkül való tükör* forrása. Nagyjából százötven év késéssel a hasonló témájú olasz, német és francia népkönyvek, és majdnem százzal a feltételezett közvetlen cseh forrás megjelenése után született meg. Egyáltalán nem szánták még akkor népkönyvnek, mint ahogy Gyirva Vencel könyvei is minden rendbéli „újság kévánóknak kedvekért" íródtak. Sőt, a *Makula nélkül való tükör* a legfelsőbb körökből indult. A klarissza rendbéli felvidéki nemesi származású apáca, Ujfalusi Judit rokonának (testvérnénjének?) ajánlja a cseh nyelvből készült fordítást, melyet a rokon nemes asszony házastársának költségén adtak ki először Nagyszombatban a jezsuiták, akik ebben az esetben valóban engedékenynek mutatkoztak.[24] Gyönyörű barokk stílusban, költőien, felvidéki tájnyelven megírt, áradó, bőbeszédűen hömpölygő, érzelmeket felkavaró életrajz, Mária életrajza, egy asszony tollából.

Eleinte talán megmaradt nemes asszonyok olvasmányának. Sikerét újabb és újabb kiadásai jelzik: ugyanott 1722-ben, 1746-ban, 1765-ben, majd 1780-ban a 4.-nek jelzett, valójában 5. kiadás, amely immár Budát és Nagyszombatot adja meg a kiadás helyének, de az Egyetemi Nyomdában készült, itt újranyomják 1790-ben (ismét negyediknek jelezve, de bizonyos ortográfiai változtatásokkal: ts helyett cs-t írnak), 1792-ben, 1805-ben. 1840-ben a 7.- nek jelzett, valójában 9. javított kiadás kissé bővebb, még mindig Budán és újra feltünteti a fordító nevét. Az 1850. évi már rövidebb az eredeti 518 oldalnál, csak 311, megjobbítottnak neveztetik, korabeli köznyelvre átírt. A következő „megjobbított" 568 laposra nőtt, 9.-nek tartott, de a 11., 1863-ból. Az 1746-os nagyszombatihoz és az azt követőkhöz hasonlóan[25] az 1893. évi is elhagyja a fordító nevét, de ezen nem is lehet nagyon csodálkozni, hiszen a kiadó már Rózsa Kálmán és neje. A század végére megérkezett tehát a mű a hazai ponyvák piacára, a falusi szegény, vagy nem éppen szegény, de műveltségét tekintve mindenképpen alsó néposztályhoz. Rózsa Kálmánék még kiadják újra 1903-ban (ekkor eszükbe jut a fordítóról megemlékezni) és 1904-ben.[26] Nehéz lenne megmondani, hogy még hány kiadása volt a „Tükörnek", „Gyűkörnek",

[23] Lásd még Brückner, Wolfgang: Der kaiserliche Bücherkommissar Valentin Leucht. Leben und literarisches Werk. *Archiv für Geschichte des Buchwesens* III. Lfg. 113. 97-180.

[24] A teljes cím: *MAKULA NEI.KÜL VALÓ TÜKÖR,* Melly Az üdvözitö JESUS Kristusnak, és Szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé, Melly Superiorok Engedelmébül, Szüz Szent Klára Szerzetében lévö UJFALUSI JUDITH által, Cseh nyelvből, Magyar nyelvre fordittatott. És a' TEKINTETES ÉS NAGYSAGOS UJFALUI UJFALUSI KLÁRA Aszszonynak, TEKINTETES ÉS NAGYSAGOS KARANCS BERÉNYI GYÖRGY Uram, ö Nagysága kedves Házás-társának költségén ki-bocsáttatott. Nagy-Szombatban, A' Jesus Társaság Académiája bötüivel 1712-Esztendöben.

[25] "... Cseh nyelvböl Magyar nyelvre fordittatott, Most pedig ujjonnan sok keresztyén lelkek buzgó kívánságára harmadszor ki-nyomtattatott..."

[26] Az 1805. és az 1860. évi kivételével az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható valamenyi kiadás. Petrik 1917. szerint az 1904. évi volt az utolsó.

ahogy a Palócföldön nevezték[27]: egy biztos, hogy a múlt század végétől századunk közepéig parasztasszonyok nemzedékeinek legkedvesebb olvasmánya volt.[28] Leginkább a Felvidéken, Palócföldön és a Jászságban olvasták, olvassák, de az ország minden területére eljutott.[29] Számos ponyvakiadvány forrása lett, és azokkal (és más forrásokkal, papi prédikációk legendáival) együtt a magyar folklórt képessé tette, hogy alkotó módon befogadjon és újraalkosson egy kétezer éves hagyományon alapuló költői világot, és mítoszt teremtsen belőle.

I. 4. Ponyva és népszerű vallásos irodalom

A *Makula nélkül való tükör* népszerűségével vetekszik Varga Lajos[30] *Verses Szentírása*. 1889-ben jelent meg először Egerben, 1932-ig körülbelül negyven kiadása volt.[31] Gigantikus mű, a majdnem (de csak majdnem) teljes Szentírást az apokrif könyvek legendáival (az *Evangelium Nicodemi*-t [Nikodémus evangéliuma] és a *Mors Pilati*-t [Pilátus halála] is használja az újszövetségi részhez), azoknak már folklorizálódott változataival, majd saját leleményeivel, egyháztörténettel egészítette ki, és verselte meg páros rímű tizenkettes sorokban. Több, mint 600 oldalon, két hasábra nyomtatva nagy alakban jelent meg a mű, de voltak négy kötetes kiadásai is, és ponyvafüzeteken is terjesztették, hogy a kispénzűek részletekben is megvehessék. Ajánlásában Varga Lajos „minden keresztény házba, minden kunyhóba"[32] szánja művét, és szándéka be is teljesedett: míg az Országos Széché-

[27] "Láttam még egy 1909-es és egy 1912-es kiadását is Jászberényből, Balázs Ferenc nyomdájából" – írta Sinkó Ferenc (1955, 250).

[28] A Pozsony megyei Nagyfödémesen dédanyám, Takács Imréné szül. Peller Borbála egyetlen, de a téli estéken mindennapos olvasmánya volt a századforduló éveiben. Ma a család egyik idős özvegyasszony tagjánál van a könyv, Tolna megyében.

[29] A marosvásárhelyi Teleki-téka az 1846. évi kiadást őrzi, a helyi Római Katolikus Gimnázium anyagából került oda. Deé Anikónak itt köszönöm meg a szíves információt.

[30] Varga Lajos (Mezőkeresztes, ma: Biharkeresztes, 1844? – Gyöngyös, 1909) "szentember": énekszerző, búcsúvezető. Bihari református földbirtokos család gyermeke, 1872-ben Gyöngyösön áttér a róm. katolikus hitre. Belép a karmelita rendbe, Grácban tölti a noviciátust, onnan Linzbe helyezik. Kilépése után tanító a Jászságban, afféle licentiatusként működik Jászárokszálláson, ahol 1882-ben megnősül. Énekszerzéssel, búcsúvezetéssel, énekfüzetei árusításával (a mátraverebélyi Szentkúton állandó árusító helyük volt) foglalkozik. Élete végén megvakul, fő művét, a Verses Szentírást állítólag fiának mondta tollba. Bálint Sándor röviden méltatta 1942-ben kiadott *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza* c. műve előszavában. Több életrajzi adatot derített ki Lugossy Ilona doktori értekezésében (1947-48), amelyben a Verses Szentírást is részletesen elemezte. Itt köszönöm meg szívességét, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsájtotta. Varga Lajos másik fontos művét, *Az elvesztett és viszanyert Paradicsom*-ot (az általam használt példány évszám nélküli, szintén az Egri Nyomda Rt. kiadása) nem említette. Vajon ismerte-e Varga Lajos Milton művét? Varga Lajosról és a Verses Szentírásról lásd még Antalóczi 1986, 79-85, 89-95, 144-145.

[31] Az utolsó 1995-ben jelent meg a Grafolit Kiadónál, Budapesten, Antalóczi Lajos és Tóth Sándor előszavával. A kiadóhoz a buzdítás egy lelkes ügyszeretőtől érkezett, aki azt a meggyőződését hangoztatja, hogy a mű szerzője nem Varga Lajos, hanem maga az idős Arany János, így ezen a kiadáson Varga Lajos neve kissé háttérbe szorul.

[32] "Szózat az olvasóhoz! Tudod-e, kedves olvasó, hogy mikor teremtette Isten a világot? Nem tudod? Na, kedves keresztény olvasó, ha ezt nem tudod, ha az(t) neked még nem mondotta el senki,

nyi Könyvtárban csak az első néhány ószövetségi füzetét őrzik, a palóc és jász falvak házaiban még mindig fellelhetők a vaskos kötetek is, rongyosra olvasva.[33] Az 1995. évi új kiadás is bízik az olvasók érdeklődésében.Varga Lajos összeszám-

hát olvasd el e könyvet, a "Testamentom"-ot. Elmondja azt néked szépen, a legbiztosabb forrásokból, a könyvek könyve, a szent Biblia után Varga Lajos népíró ..." (1989, 5). A "Testamentom" megmagyarázza neked azt, a mit Te, kedves olvasó, a sok héber, gall, görög és latin könyvekből és írásokból ki nem olvashatsz, mert a Varga Lajos által írt "Testamentom" elmondja azt neked magyarúl, a Te kedves anyanyelveden ... " (uo. 6). "E füzetek apától fiura maradhatnak és édes, kedves olvasmányt fognak képezni minden keresztény háznál, minden kunyhóban" (uo. 7).

[33] Utoljára 1994. novemberi gyűjtőutamon találtam meg egy példányát Pozsony megyében Nagyfödémesen (Szlovákia, Vel'ké Úl'any), Kaprinai Gyuláné szül. Lelovics Etelkánál (1928-ban született, Kurtakeszin, 1930 óta él Nagyfödémesen, nyugdíjas tanítónő), aki egy évvel korábban hozta el a könyvet menyétől, aki a nagyapjától, Duliczky Mihálytól († 1968) örökölte. A könyv eredeti tulajdonosa az ő anyja, id. Duliczky Mihályné, "Kása Tercsi" († 1945) volt. Kaprinainé olvasgatja a könyvet, de az olvasottakat elmondani nem szokta senkinek. A bőrkötéses könyv igen rossz állapotban van. Címlapja: "Varga Lajos *Könyvek könyve, a Szentírás vagy Biblia, azaz az Ó- és Új-szövetség Szent Könyvei másnéven Az Ó- és Új-Testamentom.* A róm. kath. anyaszentegyház által elfogadott összeállítás után. A róm. kath. papság és hitoktatók, ájtatos társulatok és különösen a magyar Nép, Családok és Egyes Hívők épülésére Isten dicsőítésére, hitvallásunk ismertetésére és tejesztésére. JHS. Ára mind a négy könyvnek

Nagy kiadás egybekötve		Kis kiadás külön 4 könyvben
Vászonkötésben	10 korona 40 fillér	9 korona 60 fillér
Félbörkötésben	13 " , vagy	12 " , vagy
Egész börkötésben	16 "	15 "

Megrendelhető levélben az azt egyedül kiadó Egri Nyomda-Részvénytársaságnál Egerben, Fő utcza 5 sz. A "Verses Szentírás" kiadóhivatalában."

A füzetes kiadás első darabjának címoldalán egyébként ez olvasható: *"Az Ó- és Új-Testamentom, vagyis: bibliai történetek a világ teremtésétől.* Elbeszélés énekes versekben, a nép számára írta: Varga Lajos. Első időszak: A világ teremtésétől a vízözönig. Nyomatott és kapható az Egri Nyomda-Részvénytársaságnál Egerben, valamint minden hazai ima- és énekárusnál." A kiadás évszáma 1898. Egyébként nemcsak itthon, de a külföldi magyarok körében is terjesztették, és idegen nyelveken is készült kiadni a nyomda, de ez a terv nem valósult meg (Antalóczi 1986, 94-95). Gyaníthatóan a kiadó és nem a szerző (bár ezt nem lehet tudni), az egyik nagyalakú, egykötetes, évszám nélküli példány első oldalán így ajánlja a könyvet: "Keresztény katholikus Hívek! Kedves olvasó! Mielőtt e könyv olvasásába belemélyednél, fölvilágosítlak, hogy ez a könyv tisztán csak a Szentírásnak (vö. Varga egyéb forrásokra tett hivatkozásával, 32. jegyzet, N. I.), vagyis a keresztény kath. Szentegyház fundamentumának, a Hitnek és az Igazságnak történeteit mondja el úgy, amint azt már közel két évezred óta avatott kezek megírták. – A Szentírás Történeteinek valódiságát külön egyházmegyei jóváhagyással igazolni nem kell (! – egyébként soha nem is volt jóváhagyva, sőt, az Egri Egyházmegyei Közlöny 1910. októberi számában éles bírálatot is közölt róla. N. I.), mert hiszen ezeket az igaz történeteket maguk az Apostolok a Szentlélek sugalmazására jegyezték le. Ezeket a történeteket és tanításokat az utódoknak nem igazolni, hanem követni és terjeszteni kell. A földkerekség minden egyházmegyéje, de különösen a keresztény Magyarország egyházi hatóságai ezt fokozott mérvben teszik. Ezért az egyházi magasabb méltóságok helyeslik és ajánlják e könyv olvasását mindazoknak a hitszomjas híveknek, akik igényt tartanak ISTEN IGÉIRE és a szentírási történetek ismerésére, akik azonban csak egyszerű emberek és nem hittudósok lévén, nem lehetnek eléggé tájékozottak az elmult korszakok viharos történetének mérlegelésében, akik tehát a Szentírás prózában megírt eredeti szövegét nem értenék, vagyis jobban mondva: félreértenék. Azért a pártfogásért és azért a védelemért, amelyben a főt. egyházi hatóságok, nemkülönben a Lelkészek, Kántorok és Tanítók a bibliai történetek ilyeténvaló terjesztését részesítik és elősegítik, az illető helyeken és itt ujból a leghálásabb köszönetünket fejezzük ki." (Vö. Bucsánszky reklám szövegével, 35. sz. jegyzet.)

lálhatatlanul sok ének- és imádságos ponyvafüzete között (életművét 6-8000 oldalra lehet becsülni) több is újra feldolgozza vagy újraközli a Mária életéről szóló legendákat.[34]

A Varga Lajos-mű népszerűségét meg sem közelíti az a két Mária életrajz, amelyet egyszerre, talán versengve adott ki a két ismert kiadó, amelyek ugyan kalendáriumok, ponyvafüzetek kiadásával is foglalkoztak, de nem kizárólag a falusi nép igényei szerint dolgoztak. *„A Boldogságos Szűz, Isten anyja Máriának élete"* Munkay János műve Emich Gusztávnál, a névtelen szerző 150 oldalas műve, *„A Boldogságos Szűz Mária élete"* Bucsánszkynál jelent meg Pesten 1865-ben – ez utóbbi, igaz, már harmadik kiadásban.[35] A magyar vallásos ponyvairodalom számbavétele nem történt meg, ezért csak néhány kiadványt említünk, amely még apokrif eredetű legendákat tartalmaz, általában verses feldolgozásban:[36] *„A Boldogságos Szeplőtelen Szűz Máriának tisztelete"*, szerző nélkül, Bagó Márton nyomdájában, Budán 1868-ban, Gitzi György[37] *„Hat igen szép ének Szűz Máriához"*, Kapuvár, évszám nélkül és *„Hat új ének a Szűz Máriához"*, kiadja Kalmár József Jász-Apátin Bartalits nyomdájában, 1891.

Magyarországon az apokrif evangéliumok fordításai soha nem váltak népkönyvvé, mint például Oroszországban, ahol már a múlt század közepén az egyházi élet központjaiból, a kolostorokból számos fordítás került népszerű kiadványban a nép közé, a *Makula nélkül való tükör*-höz hasonló feldolgozásokkal együtt. A Szűz

---

[34] A *Verses Szentírás* megírása előtt is jelentek meg apokrif legendákat feldolgozó versei, pontosabban énekei, amelyeket az egri nyomda megalakulása előtt (1893) természetesen másutt adott ki. Csak saját tulajdonomból ismerem egy korai füzetét: *Buzgóság gyöngyvirága, vagyis énekkoszoru a boldogságos szűz Máriáról.* Összeírta Varga Lajos, Jászárokszálláson. Budapesten nyomatott Bagó Márton és fiánál. Évszám nélkül, múlt századi ponyvafüzetekkel cérnával egybefűzve. Tartalma: A szűz Mária elalvása, Mária mennybemenetele s megkoronázása, Kisasszony napjára való ének, Mária nevenapjára, Ugyanarra, Szent József és szűz Mária menyegzője, Mária utazása. Mindegyik dallam megjelöléssel. Alsónémediben (Pest m.) Vella Gáborné szül. Surányi Regina tulajdona volt, tőle kaptam gyűjtőutamon 1972. ápr. 18-án. Nagyanyjától, Csermák Annától örökölte. Életkorát (idős asszony volt), sajnos, nem jegyeztem fel. Lásd még: *Szent Annának emléke, Szűz Mária jegygyűrűje.* Ájtatossági gyakorlatok Anna napjára. Egri Nyomda Rt. (1893-1898.), *Szűz Mária emléke,* Írta Varga Lajos Jászárokszálláson. Nyomtattatott Gallovich Dezsőnél Jász-Apátin 1894-ben, (utána többször Egerben, még 1942-ben is). Csupa apokrif "tárgyat" tartalmaz, versbe szedve: Szűz Mária születése, Az angyali menyegző, vagy Szűz Mária eljegyzése, Csoda történet Szűz Mária jegygyűrűjéről vagy az oltár szentségtelenítő királyné büntetése – I. A Szentcsalád futása – II. A gyűrű csodálatos megtalálása – III. Az oltár szentségtelenítő királyné büntetése. A dicsőséges halál, vagy Szűz Mária elalvása és felébredése, Ahasvérus, vagy a Jézus által megátkozott örökké élő zsidó, Pilátus halála).

[35] Nem sikerült megtalálnunk Bucsánszky Alajos egy másik kiadványát, *"A Boldogságos Szűz Mária Ötvenkét Szombatjá"*-t, amely 1858-ban, vagy azelőtt jelent meg, ugyanis akkor hirdette a *"Csodák könyve"* előszavában, ezt írva róla: a könyvet, "... melyet több méltóságos püspökök, nagyságos és főtisztelendő urak pártfogoltak és a katholikus nép nagy számu példányokba megvett, ... "

[36] A hosszú, több epizódos történeteket e helyt nem tudjuk tárgyalni, ezekről lásd pl: Székely 1982, 1983 és Limbacher 1994.

[37] Kapuvári mesterember volt, cipész vagy szabó, belépett Szent Ferenc harmadrendjébe. Eredeti foglalkozását elhagyva versfaragó lett. Varga Lajoshoz hasonlóan ő is árulta verseit. Több művét felhasználta Hetény 1957. Gitziről uo. 225. Az említett ponyvafüzetek Hetény János és Hofer Tamás gyűjtései az 1950-es évek elejéről.

Mária és Jézus életéről szóló apokrifok ott tehát népkönyvekké válhattak, a hozzájuk fűzött magyarázatokkal együtt, mint pl. az *„Előszó a Jézus Krisztus és az Ő tisztaságos Anyja életéről szóló apokríf elbeszélések fordításához", „Elbeszélés a szent Istenszülőről és Jézus Krisztus dicsőséges anyjáról", „Elbeszélés Jézus Krisztus pokolra szállásáról"*, vagy az olyan általános címmel közöltek, mint *„A régi keresztény irodalom emlékei orosz fordításban"* (A *Pravoszlavnoje Obozrenyije* [Pravoszláv Szemle] 1860. évi első száma alapján hivatkozik rájuk Vlagyimirov 1900, 10, tehát ennél az időpontnál korábban jelentek meg).[38] 1904-ben nyolcadik kiadásban jelent meg az *„Elbeszélések a szentséges Istenszülő földi életéről"* c. illusztrált kötet, amely 1996-ban reprint kiadásban újra megvásárolható lett Moszkvában[39], miként Varga Lajos műve 1995-ben Budapesten. Szerbiai ortodox női kolostorban 1997. februárjában ebéd közben egy hasonló című, szerb nyelvű, a múlt század második felében kiadott könyvből rendszeresen olvasták fel Szűz Mária életének epizódjait az apácák.[40]

Magyarországon a huszadik század első felétől kezdve, ahogy a ponyvák az egyre inkább lemaradó vidékek kulturális téren egyre hátrányosabb helyzetű lakosainál (ott is elsősorban az öregeknél) rekednek meg, úgy jelennek meg a hitbuzgalmi irodalom alkotásai, sokkal szélesebb rétegekhez szólva, sokkal műveltebb közönséget feltételezve. Íróik rendszerint papok vagy apácák, akik a hívek (immár a műveltebb, de elsősorban falusi hívek) máig eleven igényét elégítik ki: nevezetesen azt, hogy a Máriáról, akinek a tisztelete jóval kiterjedtebb az evangéliumokban elfoglalt helyénél, még több információt közvetítsenek. A kegyességi irodalom költői fantáziával megalkotott művei még mindig támaszkodnak az aporif evangéliumokra is, és miként már a *Makula nélkül való tükör* írója is, a szentek, elsősorban a középkori női szentek látomás-költészetére (Szent Brigitta, Szent Mechtildis). A római katolikus egyház álláspontja az apokrifokkal kapcsolatban, úgy tűnik, változatlanul az, amit Székely István 1913-ban így fogalmazott meg: „Apocrypha non sunt per se et generatim mala" – Az apokrifok önmagukban és általában nem rosszak.[41]

---

[38] *"Pregyiszlovije k perevodu apokrificseszkih szkazanyije o zsiznyi I. Hriszta i Jevo precsisztoj Matyeri", "Szkazanyije o rozsgyennyii szv. Bogorogyici i preszlavnoj matyeri I. Hriszta", "Szkazanyije o szosesztvii I. Hriszta vo agye", "Pamjatnyiki drevnyej hrisztyianszkoj piszmennosztyi v russzkom perevogye".*

[39] *"Szkazanyija o zemnoj zsiznyi preszvjatoj Bogorogyici (sz izlozsenyijem) prorocsesztv i proobrazovanyii, otnoszjajuscsihszja k nyej, ucsenyija cerkvi o nyej, csugyesz i csudotvornih ikon jeja, na osznovanyii szvjascsennavo piszanyija, szvigyetyelszt szv. otcev i cerkovnih predanyij.* Moszkva, Efimov. Belső címlap hátoldalán a Moszkvai Vallási Cenzúra Bizottság engedélye 1903. okt. 20-i keltezéssel. Aláírás: Cenzor Protoierei Ioann Petropavlovszkij. Izdanyije Russzkag na Athene Pantyeleimonova Monasztyira.

[40] Kríza Ágnes szíves közlése.

[41] Székely 1913, 12-13. Uo.: "Narrationes aliquas quantum scimus in apocryphis primo relatus, e.g. praesentationem et assumptionem B. Mariae Virginis (in Protoevangelio Iacobi et libro Transitus Beatae Mariae Virginis) ecclesia pro traditione accepit, alias autem apocryphorum narrationes e. g. aliqua gesta apostolorum, pro primis legendis habet." [Bizonyos elbeszéléseket, amelyekről annyit tudunk, hogy először apokrifokban írták le őket (pl. Szűz Mária bemutatását és

Ebből a műfajból megemlítjük a Lévay Miklós szerkesztésében 1935-ben megjelent *A boldogságos Szűz Mária élete, tisztelete, szenthelyei, legendái* c. reprezentatív tanulmánygyűjteményt, amely minden bizonnyal a művelt nagyközönségnek szólt,[42] parasztok tulajdonában eddig nem találtuk meg, de a Mária-legendák terjesztésében bizonyára lehetett szerepe. A Mária életéről szóló fejezet szelektíve tartalmazza az apokrif történeteket, és igyekszik tudományosnak látszó magyarázatot találni a nyilvánvaló képtelenségekre (pl. a gyermeklány Mária templomi nevelkedésére). A másik mű Kühár Flóris O.S.B. *Szűz Mária élete* c. műve[43], éppen olyan óvatosan, de bőségesen válogat az apokrif legendákból. Az egyházi jóváhagyással megjelent művek képanyaga is jelzi, hogy olvasóiknak minden szempontból kifogástalan, igényes művet szántak.[44] A Kühár-mű részletekben megkezdett újranyomását 1994-ben egy helyi újságban tapasztaltuk.[45] A kegyességi irodalom megújuló kiadását tapasztalhatjuk napjainkban, csakúgy, mint a ponyvákét (L. Lengyel 1994). Az egyházi kiadók boltjaiba tévedve egy-két regényes Mária életrajzot mindig vásárolhatunk, s ezekben az apokrifok „szelid" epizódjai rendre fellelhetők (pl. Cullen 1994). Hatásukat a szóbeliségre még nem mutathatjuk ki, legfeljebb azt állapíthatjuk meg, hogy minden kor megtalálja azt az

---

mennybemenetelét) a Protevangelium Iacobi-ban és a Transitus Beatae Mariae Virginis c. könyvben, az egyház hagyományként elfogad, míg más apokrif elbeszéléseket, mint például az apostolok egyéb cselekedeteit, kegyes legendáknak tart.]

[42] Szerkesztette Lévay Mihály választott püspök, pápai prelátus, hatvani prépost-plébános. Kiadásának "Nihil obstat".

[43] Első (1922) kiadásának teljes címe: *Boldogságos Szűz Mária, Isten anyja.* Szeptember első vasárnapján, szentkilenceddel. Írta Kühár Flóris theológiai tanár Pannonhalmán. Jó Pásztor-Könyvtár 13. füzet. Védőszentjeink élete. A győregyházmegyei hatóság és rendfőnök engedélyével kiadja az Evangelium kath. hitszónoklati és lelkipásztori folyóirat. Győr, Papnövelde u. 2. A címlap hátoldalán ez olvasható: "A 'Jó Pásztor-Könyvtár' azért indult meg, hogy a kath. magyar népnek kezébe tisztán kath. könyveket juttasson. A 'Jó Pásztor-Könyvtár'-nak minden kath. férfi és nő tagja lehet. Aki beiratkozik, minden évben kap 5 vagy 10 könyvecskét... A 'Jó Pásztor-Könyvtár' tagsági díja csekély öt kg. búzának az ára egész évre. Azért kell a tagsági díjat búzaárban megállapítani, mert a pénzünk értéke bizonytalan, változó és vele mindennek az ára változik..." A második kiadás copyrightoldalán részletesen közlik a "Nihil obstat", "Imprimi permittitur" és az "Imprimatur"-hoz tartozó összes dátumot és aláírást.

[44] Kühár 1938. képei közül: Szűz Mária bemutatása a templomban: D. Ghirlandaio (Mária az ötödik lépcsőn!), Szűz Mária eljegyzése: Raffael, Menekülés Egyiptomba: Giotto, A Boldogságos Szűz halála: Duccio stb. Az 1995. évi Varga-féle *Verses Szentírás*t is Dürer metszetekkel illusztrálták.

[45] *Fénysugár.* A Nagymácsédi MKDM (Magyar Keresztény Demokrata Mozgalom) lapja. II. évf. 2. szám. 1994. július. Lancz Veronika: *Van-e aki ne szeretné a Szűz Máriát?* c. cikkében vezeti be az újraközlést: "Mivelhogy falunkban Hála Istennek! különösen sok a Mária tisztelő Krusácz József plébános úrnak az jutott eszébe jó lenne a Fénysugár lapban folytatásba ismertetni híveinkkel Szűz Mária életét." 7. A második részlet (3. szám, 3. szeptember) megjelenése után novemberben személyesen felkerestem Lancz Veronikát, aki elmondta, hogy a faluban egy Szűz Máriát tisztelő társaság alakult 1989-ben, a Sion Leányai, amelynek férfi tagjai is vannak. Mindennap közösen végzik a rózsafüzért, és minden hó első szombatján körmenetet tartanak a fatimai Szűzanya tiszteletére. A lapot természetesen nemcsak a tagok olvassák, hanem még a környező falvakban is terjesztik. Én is Nagyfödémesen akadtam rá. A falu Szlovákiában van, a volt Pozsony megyében. Mai neve: Vel'ká Mača.

írásos műfajt és formát, amellyel közvetítheti azt a kétezer éves hagyományt, melyet, úgy tűnik, sem a nyugati, sem a keleti kereszténység nem akar elfelejteni.

Meg kell említeni még egy lehetséges forrást is, nevezetesen a magát „Új Jeruzsálem"-nek nevező vallási közösség egyik kiadványát, Lorber Jakabnak *A gyermek Jézus – Jakab evangélioma* – c. könyvét, amely 1924-ben először és 1939-ben másodszor jelent meg magyarul, háromnegyed évszázadddal az eredeti megjelenése után.[46] Arra még nincs adatunk, hogy éppen a Mária életének epizód-

[46] A címoldalon: "Az Uj-Sálem-Iratok Gyűjteményéből A Szentszellem kijelentései a Szentírás és a természet alapján A GYERMEK JÉZUS – Jakab evangélioma – ujból feltárta Isten Szentszelleme. A prófétai benső istenige útján hallotta LORBER JAKAB Grácban. – élt 1800-1864. Kiadja az Uj Sálem iratok fordítója Horti Ede Rákosligeten." A fordító előszavából ismerjük meg a magyar kiadások dátumait, a címoldal (a második kiadást használtuk) ezeket nem tünteti fel. Horti Ede megírja még, hogy Lorber a német szöveget 1843. július 22-től 1844-ig hallotta (III. p.). Maga a szöveg így kezdődik: "Jakab evangélioma, azon időtől kezdve, midőn József magához vevé Máriát. Jakab, József egyik fia, (jegyzet: Lásd Mt 13,55. A fordító) jegyzé fel az itt következő adatokat, de írása idővel annyira kiforgattatott, hogy az Irásokba, mint hiteles, nem felvehető. Én azonban megadom neked Jakab eredeti evangéliomát, de csupán attól az időtől kezdve, midőn József magához vevé Máriát: Jakab ugyanis feljegyzé Mária életrajzát is születésétől fogva, miként a Józsefét is" (i.m. 1). A mű valóban feldolgoz Jakab-féle epizódokat, és a Tamás evangéliumot is felhasználja, azonban valamenynyi apokrif evangéliumtól sokkal inkább eltávolodik, mint azok bármelyike a kanonikus evangéliumoktól. Különös, római korban játszódó regény inkább, mint bármiféle "evangélium". Az érdekesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy ugyanez a kiadó az általam használt hiányos példány – 368. oldal végén hirdetései között említ egy *"Nagyevangéliom"*-ot, amelynek 900 oldalából 1939-ig négy füzet jelent meg, ez ugyancsak Lorber Jakab műve. Az Országos Széchényi Könyvtárban csak a II. kötete található meg: *"János, de voltaképpen Jézus Krisztus Urunk Nagyevangélioma.* Az Úr Jézus Krisztus háromévi tanítói működésének rövidítetlen kinyilatkoztatása. A prófétai benső istenige útján német nyelven hallotta Lorber Jakab Grácban. Élt 1800-1864. Ford., fejezetcímekkel és jegyzetekkel ellátta a kiadó. II. kötet. Horti Ede kiadása Rákosligeten, 1936." Lorbertől ugyanott megvan még: *"A három napi jelenet a jeruzsálemi templomban a tizenkét éves Jézus és a zsidó-római vizsgabizottság között.* Németből fordította Horti Ede, Budapest. Az Uj-Sálem írások gyűjteményéből, 1921. 120 p.) és a lent említett apokrif Jézus-Abgar levelezés. Lorberről: Santifaller 1972: Kaniža pri Jarenini/Unterstrukban született és Grácban halt meg, író, zenész, zeneszerző volt. 1817-től Marburgban (ez a szlovéniai Maribor) élt. 1829-től házi, majd főtanító Grácban. 1830-tól csak a zenének él, koncerthegedűs, szólista. Privát úton végez irodalmi és asztrológiai tanulmányokat. 1840-ben egy "belső hang" diktálására írni kezd. Lemondja a trieszti operaháztól éppen megkapott koncertmesteri állást, és attól kezdve csak teozófikus írásainak él, ritkán koncertezik. Követői "földöntúli" intelligenciáját dicsérik. 1902-ben megalakult a Jakob Lorber Gesellschaft "Das Wort" néven. Szóban forgó műveinek eredeti kiadásai: 1869: *Die Jugendgeschichte unseres Herrn.* Ennek 9. kiadása: 1959-ben: *Die Jugend Jesu.* 1871-75: *Das grosse Evangelium Johannis*, 5 kötetben. 5. kiadása: 1930-1958. Életművét feldolgozta: Heimbucher, M.: *Der falsche Mystiker, Jakob Lorber und die "Neue Salemsschriften"* 1928. Életrajza magyarul is olvasható egy kiadványban, amelyet az Ecclesia Szövetkezet könyvesboltjában találtam 1994 tavaszán mint ingyen elvihető anyagot: *"Ismertető összeállítás Isten mának szóló új kinyilatkoztatásairól.* Szemelvények Emanuel Swedenborg, Jakab Lorber, Gottfried Mayerhofer, Bertha Dudde, Johanna Hentzschel közléseiből. 1992. A kiadásért felelős Leitermann István, Germany" (cím megadva). Lorberről megírja, hogy 1840-től voltak hallásai "a szíve felől", egy hang írásra szólította fel, és 21 éven keresztül szolgálta a "titkos sugallatot". (i.m. 9-10.) Az Országos Széchényi Könyvtárban található még egy stencilezett kézirat: Emlékirat Lorber Jakab isteni üzenete kezdetének századik évfordulója alkalmából. El nem adható kézirati példány. Lorber kortársa, életrajzírója Karl Gottfried Leitner közreműködésével. Felelős kiadó: név, cím. 1940. A 6. oldalon ezt írja: " 'A gyermek Jézus' Jakab apostolnak, Jézus tanítványának az idők folyamán kiforgatott, ezért

jait tartalmazó legendák ennek révén kerültek volna a folklórba, de némi hatásával mégis számolhatunk. Maga a mű Jézus életének modern, misztifikált és meghamisított változatai közé tartozik, amelyek szerzői régi dokumentumokra hivatkozva a gyermekségevangéliumokat is felhasználják, és Németországban, Franciaországban, Amerikában a század elejétől napjainkig híveket találnak. Nálunk az újra megjelenő *Új Jeruzsálem iratok* is a mozgalom (?) feléledését jelzik. Cullmann érdekes megjegyzése, hogy az ókori, középkori gyermekségevangéliumokat a népi irodalomban kell elhelyeznünk. A fent említett hamisított életrajzok íróit pedig éppen az különbözteti meg az apokrif evangéliumok szerzőitől, hogy ez utóbbiak inkább a hagyományok összegyűjtői voltak, akik írói személyiségükkel a háttérbe húzódtak (1959, 304-305).

Az apokrif evangéliumok tudományos fordításai a szóbeli hagyományt nem befolyásolták, de a teljesség és a tájékozódás kedvéért meg kell említenünk azt a

---

hitelesnek fel nem vett és később elkallódott munkáját, az Úr gyermekkorának történetét tárja újból elénk. Ez a nagyértékű, szeretettől és bölcsességtől áradó könyv Máriának az angyal által történt üdvözlésével kezdődik és a kisded születését, az Egyiptomba menekülést, a Názáretbe visszatérést és az isteni gyermek fejlődésének menetét ecseteli. Átéljük és felfogni tanuljuk, miként nyilvánult meg különböző alkalmakkor, környezetének szent csodálkozására már az egészen kisded Jézusnál az Istenszellem, amely bölcsességgel teljes szavakban és cselekedetekben, meg csodatevő erőben nyert kifejezést."

Lorbernek a gyermek Jézusról szóló művére Lakner Mónika egykori egyetemi hallgató tanítványunk bukkant rá, aki a Lammel Annamáriával a Soros Alapítványtól elnyert támogatásunkból irányításom mellett bibliai történeteket gyűjtött Tolna megyében 1987-ben. Gosztoláné Juhász Erzsébet tulajdona volt a könyv, aki Regölyben, a gyűjtés helyén született 1910-ben. Apja odaveszett az I. világháborúban, földjüket az "árvaszékre adták", de egy fillért sem kaptak belőle. Anyja újra férjhez ment, de őt a mostohaapja nem szerette. Házasságáról nem volt hajlandó beszélni. Gyermeke nem született. *A gyermek Jézus*-ból két példánya volt, az egyiket a gyűjtőnek adta. Megvoltak még neki: *"Az ige"* felekezetközi folyóirat 1929-től összekötött példányai, *"Jézus Urunk levélváltása Abgarusz Ukkamával, Edessza királyával.* Új kinyilatkoztatás Lorber Jakab útján" (nem eredeti, gépelt példány, 1957, karácsonyán kapta) és *"Ragyogó gyöngyszemek, magasztos jelenetek Jézus földi életéről (Köstliche Scenen aus dem Erdenleben Jesu)* 1-7. Sugalmazás útján írta: Seltmann Miksa." Gépelt példány. A könyveket Szeredai vagy Szeredás (esetleg Szendrey, lásd a köv. jegyzetet, N. I.) József szegedi vak nyomdatulajdonostól kapta, akit az államosítás után Regölybe helyeztek, és a szomszédságukban lakott. A református "Káró bácsi"-nál gyülekeztek, magukat "Új Jeruzsálem" közösségnek nevezték, alkalmaikon gyakran "transz"-ba estek, "nyelveken szóltak". Ő, Juhász Erzsébet, különösen gyakran, igen fogékony volt a "kör"-ben hallottakra. Ilyen "kör" Dombóváron is működött, "Káró bácsi" onnan járt ki Regölybe. A felekezeten felettiséget hirdették. (Az 1992. évi kiadvány is. N.I.) A könyveket a helyi plébánosnak nem mutatta meg, "tiltotta volna". A "Nagy Evangéliom" két kötete megvolt a szomszédban, azt is gyakran olvasta. Juhász Erzsébet a következő bibliai történeteket ill. legendameséket mondta el Lakner Mónikának: Jézus és a cseresznye, Jónás, Lucifer és az Édenkert, A kis Jézus ruhája, A kis Jézus keze, Kornéliusz. (Az olvasottak csak részben jelennek meg elbeszéléseiben, de megjelennek. N. I.) Lakner Mónika közlése még, hogy e történeteket sokat meséli, de csak olyanoknak, akiknek a lelke fogékony rá. Ez a gyűjtés idején 3-4 szomszédasszonyra volt érvényes, akik a gyűjtés idején is átjöttek, de a gyűjtőnek nem volt szabad elárulnia, hogy Juhász Erzsébet ezeket a történeteket könyvből olvasta. A gyűjtés elején a könyv (Lorber Jakabé) még nem került elő, Juhász Erzsébet ezt mondta. "Róbert Jakab nagy próféta volt, az Újszövetségben szerepel." Lehetséges, hogy "Bözsi néni" Lorber Jakabot a *Jakab-prótoevangélium* evangelistájának tartotta.

Itt köszönöm meg Lakner Mónikának, immár kedves kolléganőmnek, kiváló munkáját és szíves közléseit. Gyűjtése egyébként saját archívumomban található.

keveset, ami eddig megjelent. Raffay Sándor evangélikus teológiai akadémiai tanár 1905-ben Pozsonyban jelentette meg *Újszövetségi apokrifusok* c. könyvét amely a *Jakab-* és a *Tamás-evangéliumok* fordítását tartalmazza. Ugyanő 1906-ban *Mária születése* c. tanulmányában az *Evangelium de nativitaté*-t közölte (295-304), majd 1912-ben ezt újra közreadta *Tamás evangéliumával* és az arab gyermekségevangéliummal együtt. Röck Gyula németből (feltehetően Henneckéből) fordítva közölte Mária születésének evangéliumát és az Ál-Mátéét (1-24. fejezetig a saját, attól kezdve Raffay 1912-es *Tamás-evangélium* fordításából).[47] Ladocsi Gáspár fordításában a *Jakab prótoevangélium*-a jelent meg újra (Vanyó 1980, 328-343), majd ugyanez Szepessy Tiborében, *Tamás beszámolója* Bolyki Jánosében, a *Megváltó gyermekségének arab evangéliuma* Tóth Kláráéban, *Pszeudo-Máté evangéliuma* Bollók Jánosében (Adamik 1996).

Ha tehát végigtekintünk ezen a közel kétezer éves szöveghagyományon, láthatjuk, hogy változatgazdagsága ellenére felismerhetően azonos maradt. Már az eredeti kéziratok is más-más epizódokat tartalmaztak, részleteikben eltértek egymástól, a későbbi hagyományozók pedig kiegészítésekkel (látomás-költészet), de még gyakrabban elhagyásokkal éltek. Az eredeti kéziratok szövegegységei (egész történetek, epizódok, motívumok) azonban, mivel a legkorábbi írott forrásokat jelentik, azonosíthatóvá és egyazon hagyomány részeseivé teszik a későbbieket. Noha önmagukban az apokrif evangéliumokat folklorisztikai elemzés tárgyává még senki sem tette: filológusok és teológusok – leginkább olyanok, akik egy személyben mindkettő voltak – foglalkoztak velük, a folkloristák csak másodkézből kapott adatokat, és főleg közhelyszerű utalásokat hasznosítottak, mégis elfogadottá vált az a vélekedés, hogy azok folklór hagyományt foglaltak írásba. Az ókori és kora középkori keresztény irodalom is hol pogánynak, hol kifejezetten mesésnek, folklór természetűnek tartotta az idetartozó műveket.

A teológus Hennecke a Tamás-evangélium jeleneteiben a keleti népélet jellegzetes, mindennapi eseményeit látta (falusi iskolai élet, szántás-vetés, famegmunkálás stb). „Mindez arra utal, hogy az eredeti elbeszélés népi eredetű volt."[48] A szövő-fonó szegény leány, Mária azonban az apokrif Jakab-prótoevangéliumban már bíbort sző a jeruzsálemi templom számára: a szegénységből a királyi bíbor közelébe jutás mintegy szimbolizálja magának az eredendően népi történetnek az irodalmivá válását is. Amint a mondatszerkesztésben, szóhasználatban az egyszerű, vulgáris görög népnyelv tűnik elő, úgy érezhető azonban a „bizánci toll" is a görög alapszövegben – írta Hennecke.[49] Az apokrifokban megjelenő folklór tehát átment „az elit kultúra regiszterén", és mint irodalom végigvonult a középkoron, jelen volt a barokk egységes kultúrájában, és azt követően mint irodalom megkezdte

[47] Megjegyzésre érdemes, hogy ő is látnokokat idéz, Emmerich Katalint és Agreda Máriát, majd megemlíti Lorber Jakabot is. Két könyvet kínál megvételre: Csizmadia: *Boldogságos Szűz Mária élete Emmerich Katalin látomása szerint* (megrendelhető Esztergomból, Böröc Katalin tanítónőtől) és Lorber könyvét (megrendelhető Szegedről, Szendrey Józseftől) (Röck 1943, 104).

[48] Hennecke, Edgar: *Neutestamentliche Apokryphen*. Hrsg. von –. Leipzig, 1904. Idézi Dähnhardt 1909, VII.)

[49] 1904, 68. Idézi Dähnhardt 1909, VII.

„leszállását" a nép közé. Arról, hogy a népi szóbeli hagyomány ezen közben élt-e vele, és miként, nem tudhatjuk. Legalábbis a magyar folklórból nem. Csupán az elmúlt kétszáz év gyűjtéseit vizsgálhatjuk abból a szempontból, hogy a bizonyíthatóan ismert népies olvasmányok hatottak-e a szóbeliségre, és ha igen, miként.[50]

II. Apokrif Mária legendák a magyar folklórban

II. 1. Az elfelejtett olvasmányok

Az apokrif evangéliumok szövegtípusait, azok epizódjait, sőt motívumait vagy még kisebb szövegegységeit célszerű lenne sorozatba állítani, és táblázatszerűen kimutatni, hogy a már ismertetett írásos források és a később feljegyzett folklór szövegek ezek közül mit tartalmaznak (hol és mivel egészülnek ki és mit hagynak el)[51]. Jó lenne bizonyítani ezzel a módszerrel, hogy mi lehetett az eredeti forrásokban is folklór és mi nem. Az anyag szinte áttekinthetetlen gazdagsága ennek a módszernek az alkalmazását egyelőre nem teszi lehetővé, ezért csak kiragadott példákat mutatunk be.

Az apokrif legendákat ismerő népi elbeszélők az írott forrásoknak nem minden történetét, vagy azoknak nem minden epizódját mondják el. A folklór művészet, annak alkotói épp úgy válogatnak, mint tették azt a középkortól kezdve az írók, másolók, kompilátorok, ill. az elfogadottat saját ízlésük szerint alakítják.

Mária bemutatása a templomban: a lépcsőn önállóan megy fel, ill. táncra perdül

Máriát kisleány korában szülei elvitték a jeruzsálemi templomba, ahol eljegyzéséig a papok nevelték. A magyar folklórból két szövegrészletet idézünk:

„... Szent Anna három évi nevelés után csodálatosan született lányát bemutatta a templomba, hogy Isten lányává avattassa."[52]

„És akkor nevelkedett, nagyon aranyos volt, nagyon szép volt. Három évig nevelték csak otthon, s aztán elvitték a zárdába. Mert azt mondta a Szűz Mária – olyan kislány volt még akkor –, hogy ő tudja, hogy neki ott kell nevelődnie az Isten házában."[53]

A *Jakab-prótoevangéliumban* ez áll:

„Az áldozati oltár harmadik lépcsőjére ültette le Máriát (a főpap – N.I.), az Úr az Isten kegyelmét árasztotta föléje, ő pedig ujjongva táncolt (szó szerint: ujjongott lábaival felugrálva – N. I.) és szerette őt Izrael egész háza."[54]

A Jakab-prótoevangélium szerzőjének zsidó voltát egyebek mellett éppen a Mária templomi neveltetését tartalmazó epizód miatt szokták kétségbe vonni. „A gyermekek ilyen nevelgetése a

---

[50] Éppen a Mária-legendák kapcsán különböztette meg Moses Gaster a század elején a Book-lore-t (azt a tudást, amit az olvasmányokból merítettek) a Folk-lore-tól (attól a módtól, ahogy ezeket a hagyományokat és meséket a nép befogadta és magáévá tette) (Gaster 1971, 1098).

[51] Az Egyiptomba menekülés történetének ilyen bemutatását (eredeti epizódsorozat – egyes epizódok kiesése – az epizódsorozat szétesése – az egyes jelenetek önállósodása) használta módszerként a német népi karácsonyi színjátékok elemzésénél Moser 1974, 18.

[52] Székely 1983, 760. Elmondta Rakottyáson Póra Sándor gyimesi csángó, született Szalamáson 1923-ban. Dédanyjától, Gothár Terézsitől hallotta.

[53] Lammel – Nagy 1995, 133-134. Elmondta Jernovics Józsefné Tóth Sarolta, született 1924-ben, római katolikus, Mánfán, Baranya megyében. Gyűjtötte Lammel Annamária 1983-ban.

[54] VII. 3. Ladocsi Gáspár fordítása (Vanyó 1983, 332). Raffaynál: "(a főpap) ... *az oltár harmadik lépcsőjére ültette őt. Az Úr Isten pedig bájat öntött ki rá, és táncolni kezdett, és megszerette őt Izrael egész háza"* (1905, 59). *"Et constituit illam super tertium gradum altaris, et immisit Dominus Deus gratiam super illam, exsultabatque subsiliendo pedibus suis: et dilexit eam tota domus Israel."* Fabricius 1716, 84.

templom számára a zsidóknál egyáltalán nem volt szokásban. A templom épületében csakis a szolgálatot sorrendben végző papi osztályok tagjai lakhattak, de még azok családjának tagjai sem járhattak be. Hogy pedig maga a főpap fogadta volna Máriát a nagy áldozati oltár mellett, az is lehetetlen. Az oltár harmadik lépcsője nem a 15 lépcső harmadika, hanem az Ez 43, 13-18-ban említett hármas emelkedés legfelsőbbjét jelenti" – írta Raffay Sándor (1905, 58). Nőket az égő áldozatok oltárának lépcsőjére felengedni ellentmond a 2Móz – Kiv 38,8 -nak, Lk 2,37-nek: a zsidóságban hallatlan dolognak számított. Hasonlóképpen Mária templomi tartózkodása, ráadásul a szentek szentjében, ahova csakis a főpap, de ő is évente csak egyszer léphetett be (Michaelis 1956, 93).

A kézirat keletkezésének idején a Római Birodalom népei ismerték a Vesta szűzek templomi életét. Mária szent és szűz attributumai tették lehetővé, hogy a róla keletkezett hagyomány befogadhasson egy másik kultúrából szent és szűz (legalábbis nem férjezett), templomi szolgálatot teljesítő nőkre vonatkozó képet. A felszentelt apácák templomi jelenléte, a hozzá tartozó kolostorban való élete később a keresztények számára nagyon is elfogadhatóvá tették a *Jakab-prótoevangélium* beszámolóját Mária apácákhoz hasonló neveltetéséről és öreg korában is apáca regulák szerint folytatott életéről.

A *Jakab-prótoevangélium* szövege azonban a későbbi apokrifokban kiegészült egy epizóddal, amely elmondja, hogy a leányka egyedül ment fel a lépcsőn, és ezt a jelenlévők mint csodát ünnepelték.

„Amikor harmadik életévét betöltötte, és az anyamelltől való elválasztás ideje eljött, áldozati ajándékokkal az Úr templomába vezették a szűzet. Volt pedig a templom mellett egy tizenöt fokú lépcső, amely az oltárhoz vezetett, ugyanis, mivel a templom hegyre épült, az áldozati oltárt, amely kívül helyezkedett el, másképpen nem lehetett megközelíteni. Ennek a lépcsőnek egyik fokára tették le szülei a kicsike boldogságos szűz Máriát. Mialatt pedig ruhájukat, amelyet az úton viseltek, levetették volna, és az illendőségnek megfelelően takarosabb és díszesebb ruhát öltöttek volna magukra, az Úr szűze az ékesen kifaragott lépcső valamennyi fokán úgy felment, hogy senki keze nem vezette és fel nem emelte, hogy az ember azt hihette volna, hogy legalábbis ebben az egy dologban, már felnőttként viselkedett. Valóban, az Úr az ő szűzében már gyermekségében nagyot cselekedett, és csodájának bizonyságával előre megmutatta, milyen nagy jövő vár rá."[55]
„Aki (t.i. Mária – N. I.), mikor az Úr temploma elé letették, a tizenöt lépcsőfokon úgy ment fel futva, hogy egyáltalán vissza se nézett, sem pedig, mint ez a kisgyermekeknél megszokott dolog, szüleit nem kívánta viszontlátni. Ettől valamennyien ámulatba estek, olyannyira, hogy még maguk a templom papjai is csodálkoztak."[56]

Mária korai fizikai és szellemi érettségét más szövegrészek is említik: *„Hat hónapos korában anyja letette a földre, hogy próbát tegyen, vajon megáll-e a lábán. A kis Mária pedig hat lépést tipegve tért meg anyja ölelő karjaiba."*[57] *„Bár még csak három éves volt, olyan felnőttes járással*

---

[55] *"Cumque trium annorum circulus volveretur et ablactationis tempus completum esset, ad templum domini virginem cum oblationibus adduxerunt. Erant autem circa templum iuxta quindecim graduum psalmos quindecim ascensionis gradus, nam quia templum erat in monte constitutum, altare holocausti quod forinsecus erat adiri nisi gradibus non valebat. In horum itaque uno beatam virginem Mariam parvulam parentes constituerunt. Cumque ipsi vestamenta quae in itinere habuerant exuerent et cultioribus ex more vertibus se et mundioribus induerent, virgo domini cunctos sigillatim gradus sine ducentis et levantis manu ita ascendit ut perfectae aetati in haec duntaxat causa nihil deesse putares. Iam quippe dominus in virginis suae infantia magnum quid operabatur, et quanta futura esset huius miraculi indicio praemonstrabat." Ev. de nativitate,* cap. VI. Tischendorf 1876. 116-117. A tizenöt lépcsőfokot a lépcsőima (*"Introibo ad altarem dei* ... N. I.) zsoltársoraiként is értelmezik (Adamik 1996, 151).

[56] *"... Quae cum posita esset ante templum domini, quindecim gradus ita cursim ascendit ut penitus non aspiceret retrorsum, neque, ut solitum est infantiae, parentes requireret. In quo facto omnes stupore attoniti tenebantur, ita ut et ipsi pontifices templi mirarentur." Ev. Pseudo Matthaei* cap. IV. Tischendorf 1876, 61.

[57] *Jakab prótoevangéliuma* VI. 1. Szepessy Tibor fordítása (Adamik 1996, 7). Michaelis kommentárja: "Amelyik gyermek állni tud, tud akár járni is" (1956, 92).

járt, olyan tökéletesen beszélt, annyira csak Isten dicséretének szentelte minden idejét, hogy mindenki bámult és csodálkozott rajta, ... „[58]

A templomi nevelésről rendre megemlékezik a Mária-irodalom Magyarországon is. A Debreczeni-, a Teleki- és a Tihanyi-kódex szerint 3, az Érdy szerint 7 éves korában „vonult zárdába", ahol eljegyzéséig élt. Temesvári Pelbárt közvetítette kódexeinkbe a lépcsőn segítség nélkül felszaladó Máriáról szóló hagyományt is.[59] Pelbárt szövegén jól felismerhető az *Evangelium de nativitate* hatása.

A templomi leánynevelés megmagyarázására először a *Makula nélkül való tükör*-ben történt kísérlet: *„a' Salamon Templománál egy ház vólt épitve Klastrom formára, a' hol tanitották, és tartották öket, és Szüléjek fizettek tölök. Ott tanitották öket az Isten törvényére, és minden jóságos cselekedetekre, és valami a' Templom csinositása vólt (mivel a' mindennapi Áldozat miat sok mosogatás vólt) azt mind végbe kellet vinni"* (1780, 46-47). Ide viszik szülei Máriát népes, barokk körmenetre emlékeztető vonulással, gyertyákkal, zsoltárokat énekelve. Olyan ragyogó, drágakövekkel ékes, királynői ruhákat ad rá Anna, amilyet a barokk öltöztetős Mária szobrokon lehet látni.

Bizonyára közös forrásból származik a templom melletti kolostor ötlete, mert Telek Józsefnél is ezt olvashatjuk: *„A' Jerusalemi Templomnak dél-szinre nézö részén, a' hol idövel a' B. Aszszony bé-avatásának Temploma-is látzatott, mint valami záros Kalastrom, el-vala készitve, a' Szüzeknek magános tzéllákra osztatott jeles épülete: mellyben az Ur szine eleibe bé-mutattatott gyenge Szüzetske Mária, tizen-egy esztendők folyamattya alatt, inkább égi, mint földi életet viselt,...„* (1769, 383).

Telek József bölcs józansága a lépcső-jelenet elhagyásában is megmutatkozik. A *Makula nélkül való tükör* visszatér rá: *„... midőn az egyházhoz közelgettek és a' tizenötödik garádicsra érkeztek volna, szent Anna fel akarta kis leánykáját a' garádicson vinni. De ő sem vinni, sem vezetni nem hagyta magát, hanem maga ment fel olly gyorsan, mintha 15 esztendős lett volna, a' min mindnyájan csudálkoztak"* (1863, 37-38).[60]

A Lévay-féle népszerű tanulmánygyűjtemény megemlékezik a Jakab-féle ujjongó táncra perdülésről *„táncolni kezdett az Úr színe előtt"*, majd a már megismert érvelést közli a templomi nevelkedést illetően: „Az egyházatyák és a tudomány nem sokkal tud közelebb férkőzni a kicsiny Mária rejtett gyermekéveinek titkaihoz. Akik ismerik a zsidó régiségeket, tudják, hogy a jeruzsálemi főtemplom szomszédságában volt egy intézet, afféle zárda, amelyben azok a lányok éltek, akik különösen az Úr szolgálatára szentelték magukat. Itt nevelték öket jó erkölcsökben Isten félelmére és itt tanították öket mindarra, amit választott leányoknak tudniok illett" (1935, 48). Kühár ugyanezt írja: *„Szülei elvitték a jeruzsálemi templomba. Ott a szentély mellett nevelődtek azok a leányok, akiket szüleik az Istennek ajánlottak fel. Mária, bár nagyon szerette szüleit, mégis boldog volt, hogy ide került"* (1922, 4).

Varga Lajos külön énekben verselte meg Mária templomba vonulását. Joákim és Anna lakhelyét egy magyar paraszthéz udvara és egy elképzelt mediterrán kert keverékének írja le:

„Három pálmafa volt szent Anna udvarán
Illatozó virág volt mindenik ágán:
Rozmaring hajlott ki a ház ablakából,
Megaranyozva az esti napsugártól.

---

[58] *Pszeudo-Máté evangéliuma*, 6. fej., Bollók János fordítása (Adamik 1996, 51).

[59] *"Cum parentes beatae virginis completo tempore ablactationis per triennium ad templum ipsam cum oblationibus adduxissent, erant autem circa templum quindecim ascensionis gradus: in quorum novissimo virgo Maria infantula constituta, postquam benedixit sacerdos: sine adiutorio cunctos gradus ita conscendit acsi esset perfecte aetatis: ..." Stell.* 1.V.1.a.3.c.7. Idézi: Nyilasi 1902, 30. A Teleki-kódexben: *" utanna ke: urnac fogadasa zerent: es meltan meg tartvan: ada az anya az ö leanath urnac templomaba: mel vagon Jerusalembe: es mikoron egembe keztec volna felmenni: e germökded ziz: iövendö germök zülö: velennen leven: valakinec taplalasa nelkül: es segedsege nelkül: a templomnac tizön öt gradicyt alhatatos lepessel: yarassal: faratsag nelkül: lattatec felmennye:"* Volf 1884, 289.

[60] 1863. 37-38. Ezt a részletet Székely István (1861-1927, kanonok, egy. tanár) is kiemeli (1897, 12).

Viola és szegfű van a ház udvarán,
Ép ezt öntözgeté az ártatlan kis lány:
Mellette van egy kis hófehér bárányka,
Máriának ez volt kedves játszótársa."

Joákim megjőve a templomból, úgy áll elő ötletével (hogy t.i. Máriát el kellene vinni a templomba), ahogy a parasztgazdák szoktak: *„Hallod feleségem, a jeruzsálemi főpappal beszéltem ..."* (Varga, címlap nélküli példány, 277-278).

A két legtöbbet olvasott magyar népkönyv tehát megírja Mária templomi bemutatását és ottani életét, de csak az egyik említi a lépcsőepizódot. A kegyes irodalom végképp elveti: a Jakab-féle tánc, ugrándozás (rituális tánc) említését, amely katolikus templom közelében semmiképpen sem képzelhető el, márpedig íróik kétségtelenül a korabeli vallási normákat vetítették vissza Mária életének idejére. A *Makula nélkül való tükröt* olvasó parasztasszonyok pedig képtelenek lehettek elméjükben csodaként felfogni azt az eseményt, hogy egy hároméves gyermek önállóan felmegy a lépcsőn. Az Ál-Máté és az *Evangelium de nativitate* szerzője (akit szintén Máténak tartottak) férfiak voltak, kitaláltak ill. tovább éltettek valamit, ami nem származhatott korabeli szájhagyományból, hiszen ez akkoriban sem lehetett rendkívüli jelenség. Ötletük fel-felbukkanva az irodalomban megérte a huszadik századot, de a magyar és nem magyar parasztasszonyok józansága kiiktatta a hagyományból. Olvasták, de el is felejtették, nem kívánták szent történeteik között számon tartani.[61] Eddig legalábbis nem ismerjük egyetlen előfordulását sem.

II. 2. Reprodukált és továbbköltött olvasmányok: a befogadás első fázisa

Mária a templomban – kolostorban élt 12, más helyeken 14 éves koráig, menstruációja kezdetéig. A menstruáció kultikus szempontból tisztátalanná tette volna (Michaelis 1956, 93). Ezután már nem maradhatott a templomban, nehogy beszennyezze a szent helyet. Vőlegényt választanak számára József személyében a csodákban gazdag, mesés történet szerint.

Kolostori élete a középkori apácák napirendje és szigorú szabályai szerint zajlott, de minden más lénynél tökéletesebben tartotta be a regulákat, különösen a késői források elbeszélései szerint. Azonban már az apokrifokban is megjelenik az a motívum, amely a folklórban is népszerűvé vált, önálló legendákat sarjasztott. Míg az itt nem tárgyalt szövegtípusok, például a Mária eljegyzése, a reprodukció és a transzformáció szintjén maradtak fenn a szóbeliségben, Mária angyalok által történt táplálása új legendává alakult. Mivel eredeti helyén is az volt, ezt a fázist a befogadás első fázisának tekintem, és az újrameséléssel, a reprodukcióval egy kategóriába osztom, annak ellenére, hogy az alkotásnak kétségtelenül magasabb szintjét kell látnunk benne.

Máriát angyalok táplálják

„Mária pedig úgy nevelkedett az Úr templomában, mint egy galamb, a táplálékot az angyal kezéből kapta"– írja a *Jakab-prótoevangélium*[62]. Az *Evangelium de nativitate* szerint mikor szülei otthagyták a templomban, *„az Úr viselte gondját. Ugyanis naponta angyalok látogatták, naponta örvendett isteni látomásnak, amely dolgok őt minden bajtól megóvták...„* (cap. VII. Fabricius 1719,

[61] Mária életének a népkönyvekben megírt történetét az európai folklorisztika kevéssé tartja számon, csak az önálló, folklorizálódott legendákat. Az általam ismertek, köztük a legutolsó közlés: Felix Karlinger: "Die Herkunft der Muttergottes. Eine portugiesische Marien-Legende vermutlich äthiopischer Provenienz" (első kiadás: In uő: *Aufsätze zur portugiesischen Kulturgeschichte,* Bd. 17, 1981/82, 1-11, új kiadásban: Karlinger 1995) nem tartalmazzák az említett epizódot.

[62] *"Erat autem Maria instar columbae educata in templo Domini, et accipiebat cibum de manu Angeli" Protev. Iacobi* VIII. 1. Fabricius 1719, 85. Raffay fordítása: *"Mária pedig az Úr templomában olyan volt, mint egy szemelgető galamb és angyal kezéből kapta eledelét"* 1905, 60. Ladocsié: *"Mária olyan volt ott a templomban, mint egy örvendező gerlice, táplálékát az angyalok kezéből kapta."* Vanyó 1980, 333.

28). Pelbártnál: *„Gyakran láttak angyalokat véle társalkodni."*[63] *„Az angyalok naponta látogatták és mennyei eledelt hoztak számára."*[64] Az egyházatyák prédikációiban is szinte közhelyként jelenik meg Mária és az angyalok napi kapcsolata,[65] holott a Szentírásban az áll, hogy megrémült az angyali jelenés láttán (Luk 1, 29). Mária „ordo diurnus"-át, napirendjét[66] maga nyilatkoztatta ki a szenteknek, Szent Bonaventurának is, aki *„De humilitate"* c. munkájában le is írja Mária életmódját 3-tól 14 éves koráig. Őt idézi Kopcsányi Márton is, aki szerint Mária 3-11 éves koráig nevelkedett a templomban *„áitatos Aszonyok között": „...az Angyalokkal nyájaskodik vala és azoktul táplálatik vala, és azokáért nemis haborodot az Angyali látáson (ugymond Sz. Bonaventura)..."* (1631, 89). Másokat idéz Telek József: *„Itt az Angyalok Királynéja, Angyali tisztaságban élvén, minden nap az Angyalok kezéből vészen vala élelemre való szükséges eledelt, a' mint Szent Germanus világosan bizonyittya, e' képen szólván: ora. de Praes. mansit autem autem* (sic! N.I.) *puella de caetero in Sanctis Sanctorum, seu in templi penetralibus, ambrosiam nutrimentum per Angelos accipiens, usque ad secundam aetatem. Ott benn maradott azután a' Szent Szüz a Szentek Szentiben, vagy a' Templom rejtekiben. Élelemre kedves étket vévén az Angyalok által, éppen a második életeig. Ez e' féle égből hozzatott eledelnek maradékát pedig, könyörületes irgalmassággal a' szükölködö szegényeknek osztogattya vala, a' mint Szent Jeronymus D. szól: ...* „ (1769, 383).

A Makula nélkül való tükör tárgyalja a legrészletesebben Mária apáca-mintakép életét, öt érzéke feletti teljes uralmát és azoknak csak a jóra és szükségesre használatát, napirendjét, irgalmas cselekedeteit. Az angyalokról ezt írja. *„Gyakorta az Angyalok is hozzá jártak, és mint valami barátságosak szoktak egy mással örvendetesen múlatni, és beszélgetni, véle örvendezve nyájaskodni, és gyakran étket hoztak néki. Menyből, kiböl ö nagy ájtatossággal evet. Ha szinte azt a' Szüz Mária senkinek nem jelentette is, mind-azon-által sokan bizonyittyák, és Sz. Bonaventura azt mondgya, hogy Sz, Zakariás egyszer látta, hogy az Angyal véle beszéllet, és Menyböl étket hozot néki, és a Próféta Anna Aszszony is gyakorta látták: Imádságába elragadtatva szokot vala lenni, és sok Mennyei dolgok jelentettenek néki, a' kit nagy alázatossága miat, senkinek nem akarta meg jelenteni" (1780, 52-53).*

Varga Lajos *Verses Szentírása* az angyali társalgást és táplálást mellőzi, egyéb népies irodalmi és ponyva műben sem leltük fel Az egyetlen közvetítő forrásnak a *Makula nélkül való tükröt* tételezhetnénk fel, ha nem tudnánk – és ezért is idéztük bőséggel a prédikációs és egyáltalán a korai egyházi irodalmi emlékeket –, hogy Mária kegyes életének bemutatása az egyház kedvelt témája volt, különösen a lelkipásztori munkát végző papok körében. Vasárnapi prédikációkon gyakorta elhangzott, sőt, szentképeken ábrázolták Máriát angyalok társaságában, amint éppen étket hoznak neki. Vallásos öregasszonyok „tudják" ezt a legendát, szentnek és igaznak tartják. A Máriáról szóló csodatörténetek nagy száma is segített abban, hogy az angyalok mint Mária „személyzete" jelenjenek meg olyan költői művekben, amelyek Máriát már nem a kolostorban, hanem háziasszonyként ábrázolják.

A Máriáról szóló apokrif hagyományban másutt is előfordult, hogy egyes epizódokat áthelyeztek későbbi életszakaszba. A *Pszeudo-Máté evangéliuma* is, amely a *Jakab-prótoevangélium* és a

---

[63] *"Frequenter videbantur cum ea angeli loqui." Stell.* 1.I.p.6.a.3.

[64] *"Ab angelo quoque quotidie cibo eidem celesti allato visitabatur." Stell.* 1.V.p.2.a.3.c.7.

[65] Székely 1897, 12-13, Nyilasi 1902, 33.

[66] A Tihanyi-kódexben: *"Maganak az templomba imelen eletöt valaztott vala: hog' effelitöl fogva terciaig Imadsagokba: es istenni elmelködesökbe foglaja vala magat Harmad oratul fogva killenced oraigh: magat (esmet imadsago) kezy munkaba foglalia vala: kilenced ora koron: magat esmet imadsagra aga vala: es az imadsagbol addeg fel nem kel vala: mignem urnak angala: neki menorzagbol menei elesegöt hoz vala"* (Volf 1877, 279). *"Mindönkoron istent alga vala: es az elesegöt mellet az angalnak kezeböl vezön vala: maga megh ezy vala: Mellet kegek az templomnak papy feiedelmi neki zolgaltatnak vala: azt az zegenöknek oztya vala"* (uo. 279-280). A Cornides-kódexben: *"Es ha mykoron azzonyonk marianak etelre valo akaratya lezen vala, az etek angeloktol el hozatyk vala"* (Volf 1878, 47). *"Az zvz marianak mynden napon lattatnak vala angelok zolny: es mykeppen jgeen zerelmessek engednek vala evneki: Ezeket zent hieonymus mongya"* (uo. 54). Ezekről: Nyilasi 1902, 32- 33, 113.

Tamás-féle gyermekségevangélium[67] (és mint akár az idézett részek is mutatják, más forrásoknak is) az egybeszerkesztése, Máriáról elbeszéli, miként fonta, majd szőtte bíborból, skarlátból a templomi függönyt, mert ő mindenkinél szebben tudott fonni és szőni.[68] Míg ez az epizód a *Jakab-prótoevangélium*-ban az angyali üdvözletet foglalja keretbe, tehát már a a Józseffel együtt élő Máriáról mondja el a szerző, a Pszeudo-Máténá a kolostori évek alatt, férjhezmenetele előtt történt. Eredeti helyén van a Lorber Jakab-féle szövegben is (1939, 4-6).

Nem meglepő, hogy a magyar parasztasszonyok, akiknek Mária tisztelete egészen rendkívüli, saját életük példaképét szeretnék megtalálni Máriában, szintén asszonyként állítják elénk a fonó Máriát. Sokkal jobban át tudják élni Mária asszonyi gondjait, mint egy tökéletes apácáét. A magyar folklórban Mária talán sokkal inkább anya (kevésbé feleség), még kevésbé apáca-életű leány vagy asszony, mint más népekében.[69] Így nem meglepő az sem, hogy az angyalok nem a zárdában élő gyermeklányt táplálják a magyar legendákban, hanem a főzés napi gondjával küszködő háziasszony-Máriát segítik.

A befogadott hagyomány: Máriát angyalok táplálják, új legendákat hívott életre. A parasztasszonyok sokszor megélt szorongató érzése, amikor az egyik munka végzése közben megfeledkeznek egy másikról, a témája több legendának is, pl. a kis Jézus pelenkái, ruhái mosatlanok maradtak, mert Mária elfelejtette kimosni azokat az ünnepnap előtt. Kérésére a nap kisütött, és gyorsan megszáradtak a ruhák. Ennek emlékére azóta minden szombaton, ha kis időre is, ki kell sütnie a napnak (Lammel – Nagy 1995, 162).

„Szűz Mária megfeledkezett magáról, font, oszt már dél lett vóna, oszt megijedt, hogy már jön haza Szent József, és nincs kész az ebéd. Ahogy megy a konyhára, már az angyalok a galambot levágták, az egyik angyal a tüzet rakta, a másik a vizet hordta. A harmadik a galambot megtöltötte és megsütötte. Így lett Szűz Máriának készen az ebédje. Az Úristen gondolkodott az ebédjükön."[70]

„Szűzanyáék nagyon szegények votak, csak annyi élelmek vót, amit akkor napra elfogyasztottak. Egyik reggel nem vót semmi a kamrában. Azt mondja Szűzanya Szent Józsefnek, hogy nem is tudja, mi lesz az ebéd máma, mer nincs semmi, nem tud mit főzni. Mikor ezt a száján kiengedte, az ablakon berepült egy galamb. Azt mondja Szent József: – No, van már ebédre való! – Megfogták a galambot,

---

[67] Itt említjük meg a gyermekségtörténetek folklórbeli továbbélésének egyik ide vágó példáját: egy francia utazó a XVII. században Egyiptomban a koptoknál hallotta, hogy azt beszélték, a gyermek Jézushoz naponta egy angyal jött le az égből és enni hozott neki (Fabricius 1719, 156-157).

[68] A magyar folklórban: *"A Boldogságos Szűz fonásval kereste meg a mindennapi kenyerit. Font az asszonyoknak, a Kisjézus pedig hordta haza a fonalt az asszonyoknak, akiknek font a Boldogságos Szűz. Ha olyan helyre ment a Kisjézus, ahol otthon vót a rossz ember, sírva ment haza, mer nem adtak neki semmit: ha pedig a jó vót otthon, örömmel ment haza a Kisjézus"* (Kálmány 1914, 162. Lásd még Lammel – Nagy 1996, 163-164). *"Olyan szép fonalat senki se tudott fonni, mint a Boldogságos Szűz. A pók azt mondta, hogy ű szöbbet fony, mög sokkal igényösebbet! ... "* (Kálmány 1893, 39). Lásd még Lammel – Nagy 1995, 164.

[69] Egy fehérorosz legenda szerint a gyermek Máriának nagyon jó dolga volt otthon, hároméves korában azonban elvitték a templomba szülei, mert fogadalmuk kötötte őket: ha öregségükben mégis gyermekük születik, Istennek ajánlják. A főpap visszaküldte még egy évre, mert túl kicsinek találta. A következő évben befogadta. Szülei naponta vittek neki ennivalót és örvendtek, hogy lánykájuk milyen szépen gyarapszik tudásban és erkölcsökben. Megtanult szőni, fonni, varrni és minden más hasznosat csinálni, de olvasta a Szentírást is és segített a templomi szolgálatban. Ezenközben szülei meghaltak, mert öregek voltak. *"Szépen lefeküdtek és követték a halál angyalát. Másnap azonban megjelent egy angyal a templomban Szűz Máriánál, és azt mondta neki: – Az Úristen magához vette szüleidet. Ezentúl én fogok neked naponta élelmet hozni, mert különben senki sem gondoskodna rólad. – És így Mária megszokta, hogy egy angyal hozza neki az ételt: és különben végezte tovább az iskoláját, míg ki nem tanult"* (Karlinger 1988, 30).

[70] Lammel –Nagy 1995, 162. Elmondta Hajas Józsefné Molnár Borbála 67 éves római katolikus asszony Bernecebarátiban, Pest megyében 1968-ban. Gyűjtötte Nagy Ilona.

a Szűzanya megfőzte, és az lett az ebéd. Mind csak annak az emlékére van, hogy ne búsuljon senki, mert az Isten mindig rendel annyit, amennyit elfogyasztunk."[71]

Mária már a *Jakab-prótoevangélium*-ban is galamb módjára vesz át a táplálékot az angyaloktól (lásd fent)[72], és a *Makula nélkül való tükör*ben is kapcsolatba került galambbal, igaz, egészen más összefüggésben.[73] A galamb nemcsak az ártatlanság szimbóluma, hanem mint madár, szimbolizálja az égi szférát is, szemben a földön, vízben vagy a földben lakó állatokkal. Égi madár, tehát szimbolizálja azt a szférát, ahova Mária is tartozik. Tápláléknak kicsi: Máriáról megírták, hogy csak a legszükségesebb mennyiséget fogyasztotta, ami ezen felül volt, a szegényeknek adta. A galamb ugyanakkor a parasztságnál hagyományosan ünnepi eledel, s mint ilyen szimbolizálja a szereplők rendkívüli voltát, akik nem közönséges ételt fogyasztanak. Még akkor sem, ha nagyon szegények. A táplálék kettős értelemben is égi tehát: onnan küldték, oda való. A második szövegben az angyalok nem jelennek meg, de a hiányuk nem változtatja meg a legenda mondanivalóját: Mária kapcsolatban van az égiekkel, tehát mi is onnan várjunk segítséget.

A galamb és az angyal motívum jelen volt tehát az eredeti szövegekben is, de a folklórban új jelentést is kapott. A fehérorosz legenda (lásd a 69. sz. jegyzetet) közelebb áll az apokrif forrásokhoz, mint a két magyar, de mindháromra jellemző az irodalmitól eltérő gondolat: Máriát nem „csak úgy" táplálják az angyalok, nem csupán azért, hogy kifejezzék leendő istenanyai mivoltát. Azért táplálják, mert szükségben van, segítségre szorul. Árva a fehéroroszban, munkával elfoglalt, aki fél a hazatérő férjtől, vagy éppen olyan szegény, mint az üres kamrák gondterhelt szegény asszonyai a két magyarban. A motívumok reprodukálása és átalakítása mellett a szóbeliségben új szüzsék is keletkeztek, amelyek a legendák tanító üzenetét is közvetíthették.

A parasztok befogadták a kétezer éve keletkezett hagyományt, ami bizonyára folklór hagyomány lehetett, csak éppen előbb megjárta a magas műveltség régióit.

II. 3. A mítosszá alakított olvasmány: a befogadás második fázisa

Az apokrif evangéliumok és a belőlük sarjadt irodalom nem a teremtett világ megváltozásáról, újabb és újabb dolgok keletkezéséről szólnak. Máriával Isten tesz csodákat, Jézus maga cselekszi azokat, de egyikük sem teremt, a való világ rendjét nem változtatja meg. Az élő folklór azonban az arra alkalmas „anyagból" alkotásra képes: a mítoszt, a világrend magyarázatát is megalkotja a bibliai és az apokrif történetekből. Ezekben a mítoszokban, eredetmagyarázó mondákban Jézus is teremtő lény (földön járva „kiigazítja" a világot: eltünteti a hiányokat, módosítja, vagy helybenhagyja annak eredeti állapotát), de teremtő lény Szűz Mária is. Már az a szájhagyomány is, amelyből az apokrifok keletkeztek, olyan szerkezetbe rendezte Mária életének eseményeit, amelyben mesés, mitikus motívumok állnak a cselekmény fordulópontjain: öreg, magtalan szülők (szokásos népmesei kezdő szituáció), elígért magzat (népmese motívum), kvázi-szeplőtelen fogantatás,[74] csodás születés,[75] rangrejtett utazás,[76] misztikus halál. Ez az elbeszélő anyag, még ha részleteiben kerül is „vissza" a folklórba,

[71] (uo.) Elmondta Balázs Lászlóné Oravecz Erzsébet, római katolikus, született 1919-ben Varsányban, Nógrád megyében. Gyűjtötte Nagy Ilona 1973-ban Nógrádsipeken.

[72] "A galambhasonlat értelmét Jézus szavai fejezik ki: *Legyetek ... ártatlanok, mint a galamb*" (Mt 10,16) (Adamik 1996, 142).

[73] *"Azon szoknyácskán alól arany galamb vólt varva..."* (*Makula nélkül való tükör* 1780, 47).

[74] Szimbolikus fogantatás az apokrifokban: megcsókolják egymást. Erről Temesvári Pelbárt így ír: *Et non est verum, quod simplices putant, S. Annam concepisse per solum osculum Joachim"* [Nem igaz az, amit az együgyűek gondolnak, hogy Szent Anna csupán Joákim csókjától esett teherbe] *Stell.* 1.IV.p.1.a.1.; vagy leírják, hogy úgy élnek házaséletet, hogy Anna szüntelenül fogadkozik, hogy abban semmi örömét nem kívánja lelni stb.

[75] Virágillat, angyali asszisztencia, fájdalom és látható nyomok hiánya.

[76] Betlehembe menet, majd az Egyiptomba menekülés közben. Vö: álruhás istenségek mitológiai toposza.

mítoszt gerjeszt. Máriát tehát teremtő csodák aktív szereplőjének ábrázolja nemcsak a magyar, hanem valamennyi keresztény nép folklórja.[77]

Az apokrif hagyomány befogadásának második fázisaként tartom számon tehát azt a folyamatot, amelynek során az írásbeliségből származó motívumok nemcsak új szövegeket, szövegtípusokat eredményeznek a folklórban, hanem azok egy másik műfajban fogalmazódnak meg, amely az eredeti szövegben egyáltalán nem volt jelen.[78]

Jézus születése: mítoszok születése

Jézus születésének elbeszélése (Luk 2,1-20) a születés isteni csodáján kívül csak az angelophania, az angyali jelenés csodáját tartalmazza. Mellőzve a történet egyéb részleteit, csupán a születés pillanatában beállt „kozmikus csend"-et, az idő megállását és az ebben a pillanatban végbemenő csodás jelenségeket vesszük számba. Az apokrifok és az írott források ezt mondják el, nem többet. A csodák időszakosak, mint jelenségek, elmúlnak. A folklórban elbeszélt csodák azonban végérvényes változásokat jelentenek, a természet megváltozását eredményezik. A folklór alkotói nem egyszerűen átveszik az apokrifok szerzőinek elbeszéléseit, hanem hozzájuk hasonlóan érzéseiket, megrendülésüket fejezik ki az esemény mitikussá növelésével. Elképzeléseikben, alkotó erejük nagyságában itt találkoznak egymással.[79]

A *Jakab-prótoevangélium* 18. fejezetéről idézi Dähnhardt a német fordító véleményét: „Mesés keleti világba helyezi az olvasót, ahol eleven természeti színjáték részesei lehetünk: bekövetkezik egy varázslatos pillanat, erre beáll a nyugalmi állapot, majd minden újra mozgásba lendül. Ez az ábrázolásmód nekem indiai eredetűnek tűnik"[80]. A szövegben ez áll: József *„felnéz az égre, látja, hogy az ég pólusa megállt, a levegő is a csodálkozástól, és az ég madarai szárnyukat kiterjesztve függenek."* A földre nézve látja, hogy egy tál van letéve, amelyet munkások ülnek körül, kezük a tálban: akik rágtak eddig, abbahagyták, aki valamit ki akart venni a tálból, az már nem veszi ki, ... a

[77] Dähnhardt az Újszövetséghez kapcsolódó természetmagyarázó mondák (tkp. teremtésmítoszok) gyűjteményébe az alábbiak különböző népektől származó változatait vette be: az Angyali üdvözletről szóló történetekben pl. bizonyos halak tulajdonságai attól az eseménytől kezdve változtak meg, a kakukknak azóta nincs saját fészke, a Betlehembe utazáskor az öszvért megátkozza, szülésekor a datolyapálma segíti, ezért megáldja. A betlehemi istállóban a segítő állatokat szintén, de a lovat megátkozza, hogy sose lakjon jól, de mindig egyen, vagyis szüntelenül áld és átkoz, aminek következtében számtalan állat és növény eredeti tulajdonsága örök időkre megváltozik. Ugyanígy történik az Egyiptomba menekülés közben is. Egyéb szövegtípusok: Mária és a teknősbéka, a tolvaj cselédlány megbüntetése=állatok teremtése, halakat megváltoztat büntetésből, a fonó Mária megbünteti a pókot, könnyeiből stb virágok keletkeznek, havi vérzésének és lábának nyomán is. A hatalmas gyűjtemény töredékét tartalmazza a Máriáról szóló teremtésmondáknak (nemcsak európai anyagot közöl), de máig ez az egyetlen ilyen antológia. Dähnhardt 1909. passim.

[78] Az apokrif szövegek átalakulása tündérmesévé ugyanebbe a kategóriába tartozik. A Szent Anna-legenda ilyetén megjelenése a román folklórban jó példa erre: a magtalan öreg királyi párt veszély fenyegeti – a mesékben elvesztik a királyságot, ha gyermekük nem születik, Joachim és Anna esetében a közösség kiveti őket magából, elhatározzák, hogy elbujdosnak, elválnak egymástól egy keresztútnál, azzal, hogy egy év múlva találkoznak, az asszonynak egy remete természetfeletti segítő tanácsot ad, cserébe az asszony elígéri születendő gyermekét: templomi szolgálatra adja, a tanács szerint az asszony mitikus növényt – virágot szagol, csókol, vagy keblébe rejt, ettől teherbe esik (a kvázi-szeplőtelen fogantatás motívuma szimbolikus értelmű mesei motívummá változik), újra találkozik férjével, gyermeküket Istennek ajánlják (Gaster 1971, 1102-1104).

[79] Ezt Karlinger is megállapítja: "Schreiber der Apokryphen und volkstümliche Erzähler treffen sich hier in ihren Vorstellungen und Intuitionen" (1988, 54).

[80] Dähnhardt 1909, 11. Idézi is rögtön Buddha egyik életrajzát, és az alábbi kínai Buddha-életrajz részletet: *"Miután Buddha megszületett, megrengett a föld, a nap és a hold elsötétült, minden virágba borul, az ég világos, de dörög, csendes, termékenyítő eső esik, lágy, hűvös szél fú"* (uo. 11-12).

juhokat terelő juhász keze megáll a levegőben, a felzavart víz fölé hajló kecskék nem isznak stb.[81] Majd újra mozgásba jön minden, József a bábával visszamegy a barlangba, ahol sötétség volt, de most *„isteni fényesség áradt".*[82]

Az ég megnyílt, és mennyei lények sokasága indult el a föld felé. *A Makula nélkül való tükör* írja, hogy *„azt mondja Sz. Bonaventura, hogy azon nap az Angyalok rendre le-szállottak Menybül, hogy a' testben öltözöt Istenséget láthassák és az ö Sz. Annyának tiszteletet, és szolgálatot tegyenek, mert ugyan-is ki maradhatot vólna meg a Menyben, hogy illy alázatos Urat meg nem látogatot vólna"* (1780, 114). Azon a csodákkal teli éjen az emberek, állatok örvendeztek, *„a madarak olly vígan repdestek és énekeltek",* de leginkább *„a' limbusban lévő szent atyáknak lelkei."* A csodák pedig a következők voltak: Rómában, ahol zsidók laktak, egy kút fakadt, amelyből illatos olaj forrt és a Tiberis vizébe folyt. Augustusnak egy „Sybilla" jósol: a Nap körül aranyos kereket lát, amelyben egy gyermeket tartó szűz ül. Augustus nem veszi fel az isten nevet, templomot építtet. Ugyancsak Rómában leomlanak a bálvány-istenek templomai. Éjszaka világosság lett, *„az Engeddi szölleje, melly Betlehemtől két mérföldnyire van, és legjobb borokat terem, kivirágzott és érett szőllőt hozott"* (uo. 87-88).

A folklórban a következő epikus elemek ábrázolják a születés éjszakájának illetve a karácsonyestének évenként megismétlődő jelenéseit: égi fényesség (= égi jelek, csillagok keletkezése), három nap jelent meg az égen, a föld felszíne megmozdult, illat áradt szét, az elemek elhallgattak, az állatok megszólaltak, a magzatok is beszélni kezdtek az anyaméhben, az oktalan állatok örvendeztek Jézus születésén, megnyalták a kisdedet, imádták, növények segítettek a szülésnél, ezért áldottak lettek, a kiszáradt föld kivirágzott (= növények, kivált virágok keletkezése), falak leomlottak stb. Karácsonyeste számos csoda megismétlődik, állatok beszélnek, bilincsek, zárak megnyílnak, kincs jön fel a föld mélyéből stb. (Moser 1979,1414-1415).

Ahol a népies olvasmányok az eredeti apokrifok szövegét követik, a folklór megelégedhet ezek befogadásának első fázisával, adaptált reprodukálásával is. A fehérorosz Ludmilla Ivanova a Jakab-féle szöveget mondta el 1962-ben Münchenben, amit apáca nagynénjétől hallott: József meglátja a levegőben mozdulatlanul álló madarat, a lángokban álló égboltot, majd újra felnézve látja, hogy a madár még mindig mozdulatlan, lenéz a földre, látja, hogy ahol már a fű is kipusztult, most mindent virág borít.[83] A teremtésmondák születése hosszabb folyamat eredménye, és eleven, alkotó fázisában lévő folklórt feltételez.

Csak a magyar folklórból ismerünk olyan történetet, amely Jézus születését égitestek születésével ábrázolja: *„Az Angyalok útján sorakoztak az angyalok, amikor a kis Jézus születését várták. Két ága van, az egyik Betlehembe, a másik Názáretbe visz."* (Értelemszerűen ez az út, a Tejút, akkor keletkezett.)[84] *„A Holdon a Szűzanya látszik, a Kisjézust tartja a karján."* (A holdfolt keletkezése.)[85] A föld felszínének mozgását porosz szövegek úgy mondják el, hogy a kövek Jézus születése előtt egészen kicsik voltak, születése éjszakáján kezdtek el nőni, és három napig nőttek, utána úgy maradtak. A sziklás hegyek valószínűleg akkor keletkeztek. A Balaton is akkor keletkezett, azon az éjszakán tört fel a vize a föld mélyéből (Dähnhardt 1909, 20).

---

[81] *"vidit polum coelumque stantem et aerem obstupefactum et volatia coeli in medio cursu cessantia* ... etc." (Tischendorf 1876, 34).

[82] *"lux divina illustravit" Ps. Matth.* cap. XIII. (Tischendorf 1876, 77). *"Et ecce: repleta illa erat luminibus, lucernarum et candelarum fulgorem excedentibus, et solari luce maioribus." Ev. infantiae ex arabico* III. e. (uo. 173).

[83] Karlinger 1988, 50. A magyar folklórban: *"Ollan fényesség támadt akkor, hogy az egész város nagyon fényes volt, mikor Jézus megszületett."* Elmondta Kovács Józsefné Bazsó Borbála római katolikus, született 1908-ban. Gyűjtötte Lammel Annamária Bodonyban, Heves megyében 1983-ban (Lammel – Nagy 1995, 142).

[84] Pécsváradon, Baranya megyében gyűjtötte Mándoki László 1958-ban (Lammel – Nagy 1995, 139).

[85] Elmondta Jernovics Józsefné Tóth Sarolta római katolikus, született 1908-ban. Bodonyban, Heves megyében. Gyűjtötte Lammel Annamária 1983-ban (Lammel – Nagy 1995, 142).

Karácsony éjjelén keletkeztek az olyan növények, amelyek a betlehemi istállóban bizonyultak hasznosnak (különböző fűfélék, amelyeket „ágyszalmának" használhatott Mária és József, esetleg illatos fűszernövények, mint a kakukkfű, amelyeket az ágyszalma közé vegyíthettek (angol, német, flamand változatok) (uo.) és a virágok. Virágok keletkeztek Mária különféle vándorlásai (Erzsébetnél tett látogatása, az egyiptomi menekülés) során is, de a karácsony éjjelén keletkezett virágokról szóló történetek az egész európai folklórban ismertek, ha nagy számban nem is gyűjtötték össze a folkloristák ezeket.

„Mikor ment a Szent Család, a virágok mutatták bé a népnek, hogy hát kik mentek ott. Mert minden virág, ahogy elérték, ugye, az a növény kivirágzott. [86] *Éjfélkor a Szűz Mária meg kellett, hogy szülje Jézust, akkor egy tábla szőlő így szépen kivirágzott s megért, s azt adta a Szűz Mária a Jézuskának. A szőlőt. Máriának az emlékére sok minden virág kinyílt: kinyílt ez a fehér liliom, az es a Mária emlékére van kinyílva. Mert akkor ment ő szülni. S ahol elérte a növényeket, hát ott, az utak szélén, mind kinyíltak. S akkor azt mondta: – Ez a te neved! – S akkor mindegyiknek nevet adott. Így hát a virágoknak ma is nevük van. Külön-külön nevük."*

A szőlő-motívum nem véletlenül került a szövegbe: ez a *Makula nélkül való tükör*-ből származik, az „Engeddi" szőlejének (En-Geddi – Jeruzsálemtől nem túl messze, a Holt-tenger partján lévő település) kivirágzása adhatta az ötletet. Magyar elbeszélőnek nem jutna eszébe karácsony éjszakáján szőlőt emlegetni. A névadás a teremtés egyik formája, a szóval való teremtés kifejezése. Teremtésmítoszainkban Ádám ad nevet az állatoknak, de Krisztus is teremt így: – Légy méh! – és lesz méh. Szent Péter eltéveszti, azt mondja: – Légy! – és lesz légy. Mária a termékenység, szépség szimbóluma, ezért teremt virágokat.

Összegzés

Egyetlen nép folklórja, így a magyaré sem tartalmazhat többet az apokrif könyvek tartalmából, mint amennyit az egyházi irodalom szűrőjén átjutott népies közvetítő irodalom hozzá eljuttatott, csak annál kevesebbet. Mária szüzességének próbája, Jézus fogantatása és születése után például sohasem került, nem kerülhetett be a folklórba. Ami bekerülhetett, annak egy részét a folklór nem fogadta be, más részét tovább hagyományozta, de a saját ízlése, igényei szerint alakította. Harmadik részét oly mértékben sajátította el, hogy önálló költészetet hozott létre belőle. A keresztény Európa kultúráját a benne lakó népek biblikus népköltészete is jellemzi: a kultúrák története abból is kiolvasható. Nélküle saját és közös kultúránk is szegényebb lenne. A hazai és a nemzetközi folklorisztikának még ezen a téren is van tennivalója.[87]

Budapest NAGY ILONA

IRODALOM

ADAMCZYK, Maria
1980 *Biblijno-apokryficzne narracje w literaturze staropolskiej do końca XVI wieku.* Poznań, Wyd-wo nauk. UAM. (Filologia pol. ser., Uniw. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 19.)

[86] Elmondta Nagy Regina 47 éves bukovinai székely asszony, született Istensegítsen. Gyűjtötte Nagy Ilona Dávodon, Tolna m. 1969-ben. Lammel–Nagy 1995. 139.

[87] A tanulmányban közölt szövegek, ha a fordító neve nincs feltüntetve, a szerző fordításai.

ANTALÓCZI Lajos
1986 *Az Egri Nyomda Rt. története 1893-1949.* Eger. (Tanulmányok Heves megye történetéből, 9. Szerk.: KOVÁCS Béla.)
BÁLINT Sándor
1942 *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza.* Budapest, Franklin.
BAUER, Johannes B.
1994 *Az újszövetségi apokrifek* 2. kiad., Budapest, Márton Áron Kiadó. (Studia Theologica Budapestiensia, 3.)
A boldogságos Szűz Mária élete.
1865 3. kiadás, Pest, Bucsánszky.
BRÜCKNER, Wolfgang
1988 *Elbeszélő egyházi kispróza a barokkban.* In: *A megváltozott hagyomány. Folklór, irodalom, művelődés a XVIII. században.* Szerk.: HOPP Lajos, KÜLLŐS Imola, VOIGT Vilmos. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete–ELTE Folklore Tanszéke, Budapest, 429-478.
CONZELMANN, Hans
1975 *Apokryphen.* In *Enzyklopädie des Märchens.* Bd. 1, Lief. 3. Hrsg. K. Ranke. Berlin–New York, Walter de Gruyter. 628-662.
CULLEN, Malachy O.S.A
1994 *Az igazi Mária.* Budapest, Szent Gellért Egyházi Kiadó.
CULLMANN, O.
1959 *Kindheitsevangelien.* In: Hennecke – Schneemelcher 1959, 272-305 ff.
Csodák könyve. Szent hagyományok és népies mondák, melyekben százötven csodák fodlaltatnak. Százötven képpel díszesítve. Pesten, 1858. Nyomatja és kiadja Bucsánszky Alajos.
DÄHNHARDT, Oskar
1909 *Natursagen. Eine Sammlung naturdeutenden Sagen, Märchen, Fabeln und Legenden II. Sagen zum Neuen Testament.* Leipzig, Berlin.
FABRICIUS, Johannes Albertus
1719 *Codex Apocryphus Novi Testamenti,* collectus, castigatus testimoniisque censuris et animadversionibus illustratus a Johanne Alberto Fabricio, S.S. Theol. D. Professore Publ. et h.t. Gymnasii Rectore, Hamburgi, Sumptib. Benjam. Schiller, Anno 1703. Editio secunda I-II. emendatior et tertio etiam tomo, separatim venali, aucta. Hamburgi, Anno MDXXXIX, Sumptu viduae Benjam. Schilleri et Joh. Christoph. Kisneri.
GASTER, Moses
1971 *Studies and Texts in Folklore, Magic, Mediaeval Romance, Hebrew Apocrypha and Samaritan Archeology. I-III.* New York, Ktav Publishing House, II. 1098 (53).
GERŐ János
1913 *A cseh és tót középkori vallási költészet története.* Besztercebánya, Machold F.
GINZBURG, Carlo
1991 *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe.* Budapest, Európa.
GYENIS Vilmos
1968 *Késő-barokk és népies irodalom.* XVIII. századi protestáns víziók. Irodalomtudományi Közlemények LXXII. 1-24.
GYÖRGY Lajos
1928 *Két dialógus régi magyar irodalmunkban.* Cluj–Klozsvár. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 12.)
HENNECKE, Edgar – SCHNEEMELCHER, Wilhelm
1959 *Neutestamentliche Apokryphen* in deutscher Übersetzung. 3., völlig neubearb. Aufl., hrsg. von W. Schneemelcher. Bd. 1. Tübingen, Verlag v. J. C. Mohr.

HETÉNY János
1957 *A Mária ünnepek magyar népi megülésének teológiai vizsgálata.* Laurea értekezés. Kézirat. A Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karának Könyvtára, Budapest, 1957(3)1. jelzet alatt.
HORVÁTH János
1944 *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig.* Budapest. (A Magyar Szemle könyvei , IV.)
JACIMIRSZKIJ, A. I.
1921 *Bibliograficseszkij obzor Apokrifov b juzsnoszlavjanszkoj i russzkoj piszmennosztyi. (Szpiszki pamjatnyikov.) Vipuszk I. Apokrifi vethozavetnije.* Petrograd, Rosszijszkaja Goszudarsztvennaja Akagyemicseszkaja Tyipografija.
JÁNOSI Gyula O. S. B.
1935 *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán.* A pannonhalmi főapátság Szent Gellért Főiskola hallgatóinak doktorátusi értekezései (1926-tól). Pannonhalma. (Pannonhalmi füzetek, 17).
KÁLMÁNY Lajos
1914 *Hagyományok* I. Vác–Szeged.
1893 *Világunk alakulásai néphagyományainkban. Mythológiai tanulmány.* Szeged.
KARLINGER, Felix
1995 *Portugiesische Legenden.* Salzburg, Inst. für Romanistik der Univ. Salzburg. (Studien und Texte. Bibliotheca Hispano-Lusa. Hrsg. von Dieter Messner.)
1988 *Heilige Ereignisse – Heilige Zeiten. Weinachtserzählungen aus der mündlichen Überlieferung.* Wien, Österreichisches Museum für Volkskunde. (Raabser Märchenreihe, 8.)
KATONA Lajos
1904 *A Teleki-codex legendái.* In Értekezések a MTA Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből, XVIII. évf. 10 sz. Szerk.: Gyulai Pál, Budapest, MTA, 1-80, ill. 667-744.
1912 *Temesvári Pelbárt példái.* In Irodalmi tanulmányai. I-II. Szerk.: CSÁSZÁR Elemér. Budapest, Franklin Társulat.
KNAUZ Nándor
1870 *A pozsonyi káptalannak kéziratai.* Kny. a Magyar Sion IV-VII. folyamaiból. Esztergom.
KOBJAK, N. A.
1983 *Ingyekszi „lozsnih" i „zapresennih" knyig i szlavjanszkije apokrificseszkije Jevangelija.* Rukopisz gyep. v. INION RAN. No. 15600. (Kézirat.)
KONRAD, Alexander N.
s. a. *Old Russia and Byzantinum. The Byzantine and Oriental Origins of Russian Culture.* Wien, W. Braumüller.
KOPCSÁNYI Márton
1631 *A' Bódog Szűz Mária élete* ... Bécs.
KÜHÁR Flóris
1938 *Szűz Mária élete.* Budapest, Palladis.
LAMMEL Annamária – NAGY Ilona
1985 *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek.* Budapest, Gondolat Kiadó. 2., jav. és bőv. kiadás: Budapest, 1995, Osiris Kiadó.
1986 *Transzformációs folyamatok a magyar néphagyományban élő biblikus történetekben.* Ethnographia XCVII. 1-12.
L. LENGYEL Ágnes
1994 *Megújuló vallásos „ponyvanyomtatványok" Nógrádban.* Néprajzi Értesítő LXXVI. 229-257.
LÉVAY Mihály (szerk.)
1935 *A boldogságos Szűz Mária élete, tisztelete, szenthelyei, legendái.* Budapest, Franklin.

LIMBACHER Gábor
1994 *Szűz Mária eljegyzése.* Előadás a „Mária tisztelete a népi vallásosságban – a múltban és a jelenben" c. konferencián, Szeged, 1994. okt. 6-8. Kiadás alatt.
LUGOSSY Ilona
1947/48 *Varga Lajos élete és munkássága. A Verses Szentírás.* Kézirat, doktori értekezés a Szegedi Tudományegyetemen, a szerző tulajdonában.
MAJSAI Mór – SZÉKELY László
1981 *Boldogasszony anyánk.* Budapest.
1780 *Makula nélkül való tükör,* ...Buda–Nagyszombat, Egyetemi Nyomda.
MARIAN, Sim. Fl.
1904 *Legendele Maicii Domnului. Studio folkloristic.* Bucureşti, Editiunea Academiei Române.
MASSER, Achim
1969 *Bibel, Apokryphen und Legenden.* Geburt und Kindheit Jesu in der religiösen Epik des Mittelalteres. Berlin, Erich Schmidt Verlag.
MICHAELIS, Wilhelm
1956 *Die Apokryphen Schriften zum Neuen Testament.* 2. Aufl. Übers. und erläut. von – . Bremen, Schünemann. (Sammlung Dieterich, 129.)
MIHALOVICS Ede
1900, *A katholikus prédikáczió története Magyarországon I. A kereszténység behozazalától Pázmányig.* Budapest, Stephanaeum.
1901 *II. Pázmány Pétertől napjainkig.* Budapest, Stephanaeum.
MOSER, Dietz-Rüdiger
1974 *Herbergsuche in Betlehem.* Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 70. 1-25.
1979 *Christliche Erzählstoffe.* In Enzyklopädie des Märchens. Bd. 2, Lief. 5. Hrsg, R. W. BREDNICH. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1385-1400.
1979 *Christus.* ibidem: 1412-1431.
MUNKAY János
1865 *A Boldogságos Szűz, Isten anyja Máriának élete.* Pest, Emich Gusztáv.
NAGY Ilona
1984 *Apokrif legendahagyomány, balkáni bogumilizmus.* In Folklór és tradíció. Szerk.: KISS Mária. MTA Néprajzi Kutatócsoportja, Budapest, 134-144.
NYILASI Rajmund
1902 *Codexeink Mária-legendái.* Budapest, Stephaneum.
OROSZ György
1993 *A pogány-keresztény vallási szinkretizmus kérdései a nagyorosz egyházi népénekek tükrében.* Nyíregyháza. (Studia Academicae Nyíregyháziensis, Tom. II.)
PETKANOVA-TOTEVA, Donka
1975 *Die Apokryphen in der byzantinischen-slavischen Welt.* In Enzyklopädie des Märchens. Bd. 1, Lief. 3. Hrsg.: Kurt RANKE. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 662-666.
1978 *Apokrifna literatura i folklor. Apokrifnata hudozsesztvena proza i folkloröt.* Szofija, Nauka i izkusztvo.
1981 *Sztara bölgarszka literatura.1. Apokrifi.* Szofija, Izd. Bölgarszki piszatel.
1993 Kindheitslegenden Jesu. In Ezyklopädie des Märchens. Bd. 7, Lief. 4. Hrsg.: R. W. BREDNICH. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1355-1361.
PETRIK Géza (szerk.:)
1917 *Magyar könyvészet 1901-1910-ig.* Az 1901-1910. években megjelent magyar könyvek, folyóiratok, atlaszok és térképek összeállítása. A tudományos folyóiratok repertoriumával. 1-2. Budapest.
RADÓ Polikárp
1948 *Mária a középkorvégi kolostori irodalomban.* Vigilia, XIII. 1. sz. 193-201.

1944 *Az egyházatyák szentbeszédeiből VI. Az egyházatyák szentbeszédei az egyházi év ünnepeire.* Szerk.: – . Ford.: PÉNZES Balduin, BARÁT Oros. Budapest, Szent István Társulat. (Keresztény remekírók, 15.)

RAFFAY Sándor

1905 *Újszövetségi apokrifusok.* Pozsony, Wigand K. F.

1906 *Jézus születése* I. Theológiai Szaklap 4. évf. 2. sz. 119-145, II. 3. sz. 185-209, III. 4. sz. 237-250,
Mária születése. uo. 4. sz. 295-304.

1912 *Apokrifus evangéliomok Jézus gyermekségéről.* Ford.: – . Pozsony, Wigand K. F.

RÖCK Gyula

1943 *Szűz Mária ismeretlen élettöredékei.* Dombóvár, Kiadja Bagó Mihály.

ROSENFELD, Helmut

1972 *Legende.* 3. Aufl. Stuttgart. (Sammlung Metzler, Bd. 9.

SANTIFALLER, Leo (Hrsg.)

1972 *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950.* Bd. V. Wien.

SINKÓ Ferenc

1955 *Magyarok Máriája.* Vigilia XX. 1. sz. 248-253.

SZÉKELY István

1897 *Jézus és Mária ifjusága.* Kny. a Hittudományi Folyóirat 1897. évfolyamából. Budapest, Athenaeum.

SZÉKELY László

1982 *Egy csiki Szent Anna legenda irodalmi forrásai.* Ethnographia XCIII, 570-572.

1983 *Mária eljegyzése a székelyek hagyományában.* Vigilia XLVIII. 10. sz. 759-761.

SZÉKELY Stephanus

1913 *Bibliotheca Apocrypha.* Introductio historico-critica in libros apocryphos utriusque testamenti cum explicatione, argumenti et doctrinae. Friburgi Brisgoviae MCMXIII.

SZILÁDY Áron

1880 *Temesvári Pelbárt élete és munkái.* Budapest, Franklin.

SZVENCICKAJA, Irina Szergejevna

1965 *Zaprescsennije jevangelija. Moszkva, Politizdat.*

TABOR, Margaret E.

1969 *The Saints in Art with their Attributes and Symbols.* Alphabetically Arranged. London, 1908, Methuen and Company. Republished: Detroit, Gale Research Company.

TAMÁS Péter

1948 *Telek József élete és műve.* Budapest, Magyar Barát. (Editiones Mariano-Franciscales, 1).

TELEK Jósef

1769 *Tizen-két tsillagú Korona,* ... I. része Budán.

1772 II. része Vátzon, Ambro Ferentz Püspöki Könyvnyomtató által.

TISCHENDORF, Konstantin von

1876 *Evangelia apocrypha.* Adhibitis plurimis codicibus Graecis et Latinis maximam partem nunc primum consultis atque ineditorum copia insignibus collegit atque recensuit Constantinus de Tischendorf. Editio altera Lipsiae, MDCCCLXXVI, Hermann Mendelssohn.

TOLSZTOJ, I. I.

1995 *Apokrifi.* In Szlavjanszkije drevnosztyi. Etnolingvisztyicseszkij szlovar pod redakciej – Tom 1. A-G. Moszkva, RAN Insztyitut szlavjanovegyenyija i balkannyisztyiki, Mezsdunarodnije otnosenyija. 113-115.

VANYÓ László

1996 *Az egyházatyák beszédei Szűz Mária-ünnepekre.* Budapest, Jel Kiadó. (Ókeresztény örökségünk.)

1980 *Ókeresztény írók II.* Budapest, Szent István Társulat.V.

VARGA Lajos

é. n. *Buzgóság gyöngyvirága, vagyis énekkoszoru a boldogságos szűz Máriáról.* Összeírta –, Jász-Árokszálláson. Budapesten nyomatott Bagó Márton és fiánál.

1894 *Szűz Mária emléke.* Írta – Jász-Árokszálláson. Nyomattatott Gallovich Dezsőnél Jász-Apáthin.

1898 *Az Ó- és az Új-Testamentom, vagyis: bibliai történet a világ teremtésétől. Elbeszélés énekes versekben, a nép számára* írta: – . Nyomatott és kapható az Egri Nyomda-Részvénytársaságnál Egerben, valamint minden hazai ima- és éneḱárusnál.

1893-1898 *Szent Annának emléke, Szűz Mária jegygyűrűje. Ájtatossági gyakorlatok Anna napjára.* Eger, Egri Nyomda Rt.

1995 *Verses Szentírás vagy Biblia, az Ó- és Újszövetség történetei.* Budapest, Grafolit.

VLAGYIMIROV, P.V.

1900 *Naucsnoje izdanyije apkrifov – otrecsennih knyig v russzkoj litye rature vo vtoroj polovinye XIX sztoletyija.* Szanktpetyerszburg, Tyip. Imperatorszkavo Unyiverszityeta szv. Vlagyimira.

VOLF György

1876 *Régi magyar codexek. Érdy codex.* I-II. Budapest. (Nyelvemléktár IV-V. Szerk.: BUDENZ József, SZARVAS Gábos, SZILÁDY Áron. Kiadja a MTA Nyelvtudományi Bizottsága.)

1977 *Tihanyi codex, Kazinczy codex, Horvát codex.* uo. VI.

1878 *Cornides codex.* uo. VII.

1884 *Teleki codex.* uo. XII.

WARNER, Marina

1976 *Alone of All Her Sex.* The Myth and Cult of the Virgin Mary. New York–London, Alfred A. Knopf – Weidenfeld and Nicolson.

LEGENDS ABOUT VIRGIN MARY FROM THE APOKRYPHAL GOSPELS TO THE ORAL FOLKLORE IN THE 20TH CENTURY

The study would like to throw light on the background on some texts relating from apocryphal gospels and also to answer the question: what did the peasantry receive from the written sources, how a well outlined knowledge was transformed into another one, into a mythic world-view. The texts to be demonstrated are about the life of the Virgin Mary, and the birth of Jesus.

The apocryphal gospels (Protvangelium Iacobi, Evangelium Pseudo-Matthiaei and Evangelium de nativitate Sanctae Mariae Virginis) were considered as tales of folklore nature, or at least as not true stories just in the early christianity. Religious literature in the Middle Ages made a selection among the stories. The knowledge of apocryphal literature is shown in the 16th. c. codices and in the 17th and 18th c. Catholic/Franciscan sermons. The folk literature from the 17th until the 20th c. mediated between the two cultures – elite and popular.

A work which continously effected the oral folklore was the „Flawless Mirror" which was translated from Czech into Hungarian by an aristocratic Clarissa nun and first published in 1712. She made the translation for her sister (a work by a woman for another woman) as a pious reading. During the 18th c. only noble women read it, in the 19th it reached more and more modernized and broadside editions until the beginning of the 20th c. Other popular readings are known from the same period. So we can observe , what part of the reading appears in the orality of the 20th c.

1. The forgotten reading. For example: the three-year old Mary taken by her parents to the church, ran up the steep stairs in front of the church on her own.

2. The reproduced reading. Mary was visited and fed in the church daily by angels. This story was accepted and transformed into various kinds of legends in Hungarian (and European) folklore.

3. Reading transformed into myth. Description of the birth of Jesus in the apocryphal gospels and in the popular literature based on the generated a great number of origin myths in the folklore (stars, flowers etc came into being).

The study follows the formation of the different text types on so many sources as possible.

ILONA NAGY

Beérkezett könyvek

A Borsodi Tájház Közleményei 3. Szerk.: Hadobás Pál, Laki Lukács László. Edelény, 1998. 46 p. Városi Rendezvények Háza és Könyvtár

A Felvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 1998. április 1-3-án megtartott tudományos konferencia előadásai. Szerk.: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 1998. 532 p. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke

A földesi 48-as Ifjúsági Bizottság emlék-műsora a 100 éves évfordulóra. Megszólalnak falunk 48-as honvédei. Összeállította és kiadja: A földesi 48-as Ifjúsági Bizottság. Földes, 1998. 32 p. Földes Nagyközség Önkormányzata (reprint)

A jobbágyfelszabadítás és hatása a paraszti kultúrára. Vezető az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából rendezett időszaki kiállításhoz. Budapest–Szentendre, 1998. 60 p. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

A XVIII-XX. századi polgári írásbeliség a Dél-Alföldön. A Petrák-krónika könyvbemutatóján, a 20. Csongrád Megyei Levéltári Napok keretében 1997. október 15-én Szentesen elhangzott előadások szövege. Összeáll.: Takács Edit. Szentes, 1997-1998. 118 p. Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára

Barabás László: Forog az esztendő kereke. Sóvidéki népszokások. Marosvásárhely, 1998. 304 p. Mentor Kiadó, Custos Kiadó

Bartha Júlia: Keleti tanulmányok. Karcag, 1998. 120 p. Barbaricum Könyvműhely

Bánkiné Molnár Erzsébet: A tószegi fazekasság. Debrecen, 1998. 178 p. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

Becker, Siegfried – Bimmer, Andreas C. (szerk.): Ingeborg Weber – Kellermann erinnern und vergessen. Autobiographisches und weitere Materialien. Marburg, 1998. 84 p. Jonas Verlag

Bibliographia Humboldtiana 1997. Szerk.: Mario von Baratta, Ulrike Lakemeier. Bonn, 1998. 306 p. Alexander von Humboldt-Stiftung

Demeter Zsófia: A pákozdi győzelem. A Szent István Király Múzeum Közleményei, B. sorozat, 48. szám. Székesfehérvár, 1998. 128 p.

Donauschwäbische Forschungs- und Lehrerblätter. Zeitschrift der Arbeitsgemeinschaft Donauschwäbischer Lehrer e.V. Szerk.: Tafferner Antal. XLIV. München, 1998. 100 p.

1848-1849 emlékei Edelényben és környékén. Edelényi Füzetek 18. Szerk.: Hadobás Pál. Edelény, 1998. 100 p.

Gazda Klára: A székely népviselet. Budapest, 1998. 212 p. Akadémiai Kiadó

Hada Róbert: Hagyományőrzés tájmúzeumi keretek között. Agrártörténeti kiállítás Csalapusztán. Székesfehérvár, 1998. 44 p. Mezőgazdasági Emlékeket Védők Egyesülete, Székesfehérvár

Hermann István: Plosszer Ferenc káplán feljegyzései 1848-1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában. Pápa, 1998. 120 p. Jókai Mór Városi Könyvtár

Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. Szerk.: Romsics Imre. Homokmégy, 1998. 630 p. Homokmégyért Alapítvány

Humboldt – Nachrichten. Berichte des Humboldt-Vereins Ungarn. Nr. 13. September 1998. Szerk.: Fischer János. Budapest, 1998. 16 p. Magyarországi Humboldt Egyesület

Informatio. Turun yliopisto, Kansatiede 1/1998 (85). Szerk.: Pekka Leimu. 58 p. Turkui Egyetem Néprajzi Intézete

Iz bastine bačkih hrvata-bunjevaca. Zagreb, 1998. 78 p. Etnografski muzej u Zagrebu

Izmindi Ferencné: Elzengem híred, Csákberény. Csákberény, 1998. 176 p. Csákberény Község Önkormányzata

TÁRGYAK ÉS AMIRŐL (NEM) BESZÉLNEK

Az alföldi duda emlékeiből*

„Olyan vastag, mint a hordó,
Hajlik, mint a duda bordó."

Kálmány Lajos gyűjtéséből

Sem újkeletűnek, sem egyedinek nem mondható nézet, – lévén Manga János bő harminc esztendeje megállapította, s azóta többször leírták –, hogy az alföldi magyar dudák a legváltozatosabb formákat mutatják, egy csoportjuk pedig a legfejlettebb hazánkbeli típust képviseli.[1]

A változatosság a *sípok* anyagában, a *dallam-* és *bőgősípszár*ak megformálásában, felépítésében, szerkezetében: balkezes – jobbkezes illetve egyenes és hajlított voltában, a *tömlő* anyagában, annak csupasz, gyapjas vagy ruhával burkolt látványában, a levegőnek kétféle úton – *fúvó*val szájon át vagy *fújtató*val – való *tömlő*be juttatásában, azonkívül a *fejformák*ban is mutatkozik.

Megemlítjük, hogy az Alföld román, szerb, horvát, német és szlovák lakosainak hangszerei a változatosságot tovább színesítik.[2]

Nos, az imént vázolt bőséges formai, szerkezeti lehetőségekkel szemben vagy talán épp azok miatt, az elődök kissé egyenetlen, mondhatni hiányos képet rajzoltak az alföldi dudáról.

Bár az utóbbi években Szakál Aurél jóvoltából példaértékű kísérlet történt az emberfőformájú dudafejek időben és térben való elhelyezésére s a fújtatós duda elterjedtségének meghatározására is,[3] mégis, összességében a hangszer alföldi változatainak vizsgálata elakadt, s nagyjából az évtizedekkel korábbi ismeretek szintjén áll ma is.

Megfelelő adatok birtokában a duda minden, imént felsorolt főbb része lehetne csoportosító szempont. Külön-külön is, egyszempontú elrendezéshez; kombináltan is, többszempontúhoz. Erősen kétséges azonban, hogy például a *sípok*, *sípszár*ak, *tömlő*k mennyiben vizsgálhatók csupán a rosszul adatolt és statikusságot

---

* Részlet "Foszlányok az alföldi duda emlékeiből" című kéziratunkból.

[1] Manga J. 1965. 68.; Manga J. 1968. 152.; Szakál A. 1993/a 179. Szövegidézet: Kálmány L. 1881. 62.

[2] Ld.: Füzes E. 1959. 179-186; Baines, A. 1960. 74-77., VI. tábla, 18. kép.; Szakál A. 1993/a 180-181.

[3] Szakál A. 1993/b; Szakál A. 1993/a 180.; vö. Manga J. 1965. 68-75.

1. ábra: Fából faragott dudásszobrocska a Kiskunságból. Nagy–Czirok L. 1959. 203. után

sugalló múzeumi példányok alapján, a hajdani dudások nélkül, folyvást ritkuló visszaemlékezőkkel.

A hézagok betöltésére, a hiányok pótlására legföljebb részben vállalkozhatunk alább. A múzeumok néhány tárgyi emlékét vesszük szemügyre, közöttük erősebben a dudákat, s kiegészítjük a belőlük nyerhető ismereteket gyűjtéseinkkel. Az adatok töredékességükben is szétfolyók, ezért e helyütt az alföldi duda történetében felbukkanó újításokra, a fújtatóra, a hajlított bordócsőre és a különféle fejformákra, azok történeti kérdéseire összpontosítunk, s szándékosan nem foglalkozunk terminológiai, más szerkezeti vagy készítési kérdésekkel.[4]

2. A duda emlékét őrző tárgyak között megemlítjük a *hódmezővásárhelyi* múzeum egy dohánytartó szelencéjét, melyet dudás és klarinétos figurája díszít, róla azonban a hiedelmek kapcsán szólunk majd. Említjük a *szentesi* múzeum kiállításában látható, dudást mintázó kályhacsempét, továbbá egy, a *Kiskunság*ból való, fából faragott dudásszobrocskát. (*1. ábra*)[5]

Mindegyik bizonytalan származással, hiányos följegyzésekkel, ezért általánosságokon túl, közelebbit nem mondhatunk róluk.

Tárgyak kapcsán a dudásokat megörökítő fotográfiákról szólhatnánk még, mondandónk lényegét azonban előadtuk már a folklorizmusról szóló fejezetben.[6]

Lássuk mostmár a dudákat s köztük a tömlő fölfúvása alapján megkülönböztethető csoportokat egy-egy példán át.

A levegő befúvásának módja szerint az *Alföld*ön *fúvós* és – a legfejlettebbnek számító – *fújtatós* dudákat találunk. Fúvós, sok társa mellett, a *gyula*i Erkel Ferenc Múzeum-, fújtatós – ugyancsak többek között – az *orosházi* Szántó Kovács János Múzeum példánya.[7] Rövid leírásuk ez.

A *gyula*i múzeum dudájának *tömlő*je, a leírókarton sematikus közlése szerint kecske vagy bárányбőrből készült, csupasz külsejű, mára kissé összeszáradt. Kiterítve 60 x 33 cm méretű. A *fúvó*

[4] Ez utóbbiakhoz lásd: Derzsi Kovács J. 1940. 16.; Paksa K. 1969. 136-138.; Rakonczai J. 1969. 16-27.; általában

[5] A vásárhelyi Tornyai János Múzeum 52.288.1.1-2. lelt. számú kerámiája; a szentesi Koszta József Múzeum vg. Nagymágocsról való, XVIII. századi (?) kályhacsempéje. Előbbi Nagy Vera, utóbbi Rózsa Gábor segítsége és közlése után. Köszönet mindkettőjüknek; Nagy Czirok L. 1959. 203.

[6] Ti. a teljes kézirat vonatkozó fejezetében. Vö: Hankóczi Gy. 1992. 345-346.

[7] Az Erkel Ferenc Múzeum 55.2.1-4. és a Szántó Kovács János Múzeum 52.1400.1. lelt. számú dudája.

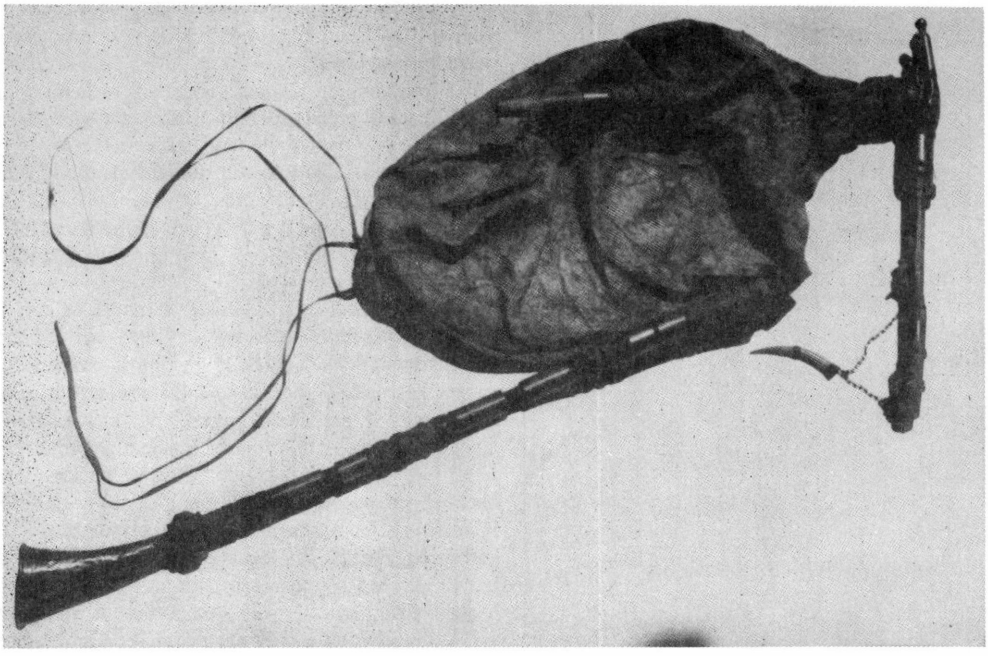

2. ábra: A gyulai Erkel Ferenc Múzeum 55.2.1-4. lelt. számú dudája. Fotó: Hankóczi Gy.

mellett lyuk támadhatott a *tömlő*n, amit a dudás fagombbal és a bőrnek körékötözésével zárt el. A tömlő végéből 57 cm hosszú *bőrcsíkpár* lóg. (*2. ábra*)

A *fúvó* 29,5 cm hosszú, két darabból álló facső, csapolásszerűen egymásba tolhatók. A befogadó részt rézcsőből vágott gyűrű erősíti. Ott a fúvó átmérője 2,5 cm.

A *fej*, a *sípszár* és a *pipa* teljes hossza 42,7 cm.

A *fej* keményfából faragott *kecskefej*, szarvai rézcsövecskékből (valószínűleg töltényhüvelyből) készültek, csúcsukon szarugombokkal. Szeme réz, valamiféle fekete betéttel. Homlokán szív alakú rátét. A *fej* és a *sípszár* között rézcsődarab. A *fej* maga 15,7 cm hosszú, szélessége 7,5 cm.

A *sípszár* ugyanolyan fajta keményfából való, mint a *fej*. Hossza 20 cm, a fejbe illeszkedő részen 2,2 cm átmérőjű. *Síp*jai nádból készültek, 4,5 illetve 4,8 cm hosszúak. A *sípszár*ba tömítéssel illeszkednek. A nádcsövecskékre először nyers színű gyapjúfonálfélét, arra pedig fekete cérnát csavart használója, körülbelül a sípok hosszának feléig.[8]

A *sípszár*on 5 hangnyílás, meg legfölül az úgynevezett *bolhaluk* található, azonkívül még hátul a hüvelykujj számára szolgáló furat. A *kontralyuk* – a játékos szemszögéből nézve – a sípszár jobb oldalán van.

A *pipa/pipka*, azaz a kontracső meghosszabbítása 9,5 cm , 4 cm széles, csöve lefelé szűkülő. Hogy el ne vesszen, két láncdarabbal a sípszárhoz kapcsolták. Ezen a láncon van a *viaszvájkáló köröm* is, a hanglyukak viasztömítésének igazítására. (*3. ábra*)

A *bordó* esztergált facső, rézgyűrű díszítésekkel. Négy darabból áll, végén levehető réztülökkel. Egybedugva, teljes hossza 75 cm.

A farészek általában sötétbarnák, a rezek sárgák. A *fúvó* fája világosabb a többihez képest, utólagos pótlásnak látszik. Az egymásba illesztett farészeket cérnatekeréssel, szövettel, esetleg viaszszal tömítették.

---

[8] A sípok leírása Martyin Emíliának, a gyulai Erkel Ferenc Múzeum munkatársának közlése után. Segítségét itt köszönöm meg.

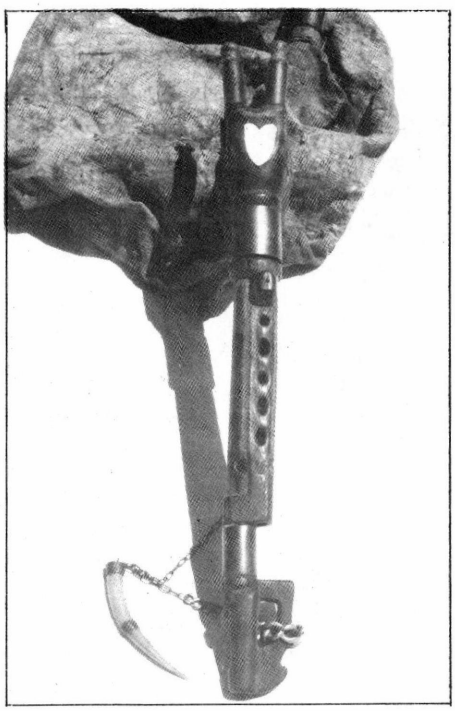

3. ábra: A gyulai múzeum kecskefejes dudasípszára alul a pipkával és viaszvájkáló körömmel. Fotó: Hankóczi Gy.

Az imént bemutatott duda az *Alföld* teljes területén ismert volt egykor és sok helyütt használatos századunk közepéig.

A konkrét példány azonban vélhetőleg az *Alföld* északi peremvidékéről, talán a *Galga* folyó térségéből származott jelenlegi őrzési helyére.[9]

Az *orosházi* múzeum dudájának tömlője fehér, hosszúszőrű kecskebőr. A kiterített *bőrzsák* 47x25 cm. A *tömlő* hátsó végén ugyanazon módszerrel zártak el egy lyukat rajta, mint azt a korábbi példán leírtuk.

A *fújtatót* csak a játékos derekára és karjára csatolva lehetett működtetni, úgyhogy ezt a hangszerelemet szíjakkal látták el. A *fújtató* derék felőli részén két, szélső párnácska közé széles bőrcsíkot erősítettek, az alá kerek nyílást vágtak a beáramló levegő számára. A *fújtató*nak ugyanezt, a dudás teste felőli falapját szíjjal is ellátták, hogy a játékos derekára legyen csatolható. A másik, a dudás karja felőli falapján széles párnaféle, fölötte csatos szíj – a karhoz rögzítendő. A *fújtató* két lapja közé harmonikaszerűen ráncolt bőrlapot szögeztek. A *fújtató* keskenyedő, tömlő felőli részét, a tömítés szándékával, a levegő szökésének megakadályozása céljából bőrrel vették körül, és sűrűn megszögezték. Durva megmunkálás, kopott. Hossza 37, szélessége 22,5 cm. (*4. ábra*)

A *fej* és a *sípszár* együttes hossza 33,5 cm. A *pipa* hiányzik róla. A *fej* kost mintáz, réz szemekkel, a szemek fölött valamiféle faragással. A *fej* hossza a szarv tetejétől a sípszárig 15 cm.

A *sípszár*, az alul és felül rajta lévő csapokkal együtt 21 cm. Benne két, mozdíthatatlan (valószínűleg beszorult) nádsíp, azok végei újságpapírral bedugaszolva.

A *sípszár*on 5 hangnyílás és a *bolhaluk*, hátul pedig a hüvelyknyílás esik. Ugyanazon a csövön még alul, a hanglyukakkal egyvonalban, 2 cm hosszú *hangoló* vágat található. A dallamsíptól jobbra a kontracső és a *kontralyuk*. A *sípszár* felső vége és a pipa csatlakozásának helye vékony zsinórral vagy kenderszállal, fonállal erősen körbecsavarva. A *bolhaluk* melletti szögletben *viasz* található.

A *sípszár* oldalaira cakkos faragást, két végén függőleges rovátkákat vágott készítője. (*5. ábra*)

*Bordósípszár*a két részből áll. Összetéve kb. 45 cm volna, valószínűleg hiányzik belőle. Első, a tömlőbe kötözött része feltehetőleg diófa, annak belső végében szűrőszerű (?) fém betéttel. A facső átmérője 2 cm.

---

[9] A leírókartonon eladóként megadott személy, helyesen Mikulai József – a gyulai és egy budapesti szociális otthon közlései alapján – 1880-ban született Nagykártály (Kartal, Pest m.) faluban. A duda eladásakor már legalább a harmadik, Pest megyei illetőségű öregotthon lakója volt. Ha 74 éves koráig őrizgette a dudát, akkor bizonyára nagyon szoros kapcsolat fűzhette hozzá. Alighanem ő volt a játékosa, talán készítője is. A budapesti Néprajzi Múzeum 66.118.5. lelt. számon őriz egy kartali dudát, minden személyre való utalás nélkül. A két duda csupán a kecskeszarv töltényhüvely díszítésében mutat valami hasonlóságot, meg a réztülökben, ami a gyulai példányon a bordó-, a budapesti darabon pedig a kontrasípszáron található. A kartali nép magát palócnak mondja s sem a dudára, sem Mikulai nevű lakosra egyáltalán nem emlékszik. Vö: kartali gyűjtésem 1996. aug. A gyulai múzeum dudája különben az országosan egységes és az Alföldön is valamikor általános magyar típus változata.

4. ábra: Az orosházi Szántó Kovács János Múzeum 52.1400.1. lelt. számú fújtatós, hajlított bordójú hangszere. Fotó: Hankóczi Gy.

A bordósípszár másik része kombinált fa és fémcső. A farésze hatszögletűre faragott diófadarab, abba illesztve egy karikába hajlított öncső, melynek vége kitölcséresedik. A tölcsér 5 cm hosszú, átmérője 7 cm. A fa és az ón érintkezésénél tömítés, az öncső hosszának közepe táján szintén. Ezek valamikor lejártak egymásról, azaz a *bordó* (legalább) négy darabból állott eredetileg. A meghajlított öncsőre színes cérnájú „pamacsot" kötött használója.

A most bemutatott fújtatós duda, mint típus, az *Alföld* középső és déli tájainak jellegzetessége.

Az *orosházi* múzeum jellemzett hangszere azonban a leírókarton állításával szemben nem helyi, hanem *Kovács* János *Gádoros* (Békés m.) környéki, *kiskirályság*i (Csongrád m.) dudás egykori instrumentuma.[10]

A fújtatós duda elterjedtségét számos néprajzi gyűjtésünk során igyekeztünk feltérképezni. Ezek alapján úgy gondoljuk, hogy a közelmúltban (Szakál Aurél munkájában) a *Kecskemét – Kiskunhalas* (Bács–Kiskun m.) – *Zenta* (v. Bács–Bodrog vm; Senta, Jugoszlávia) – *Földeák – Szentes* (Csongrád m.) által hozzávetőleg körvonalazott elterjedési terület nyugati részén szinte bizonyosan megtoldható *Bácsalmás* (Bács–Kiskun m.), keleti oldalán pedig kétséget kizáróan *Gádoros* (Békés m.) vidékéig.

Mindezt kiegészítjük még azzal, hogy a fújtatós duda *Mezőkövesd* (Borsod m.) térségében és *Igmándon* (Kis v. Nagyigmánd?, Komárom m.) is ismeretes volt.[11]

Úgy tűnik, a fújtató, mint az *alföldi* bőrduda része, elerjedőben lévő kultúrelem volt a XIX-XX. század fordulóján, s ilyenként újabb lelőhelyei is felbukkanhatnak még.

---

[10] Hankóczi Gy. 1992. 346., 15. jegyzet; Szakál A. 1993/b 159.

[11] Szakál A. 1993/a 180.; vö: Szentes–kiskirálysági, gádorosi gyűjtésem 1990. július; Bácsalmásra vonatkozó szentkirályi gyűjtésem 1993. július. Hankóczi Gy. 1982. 817., 819.; Hankóczi Gy. 1992. 705.; Daines, A. 1960. 18. old. 3. kép, 77., V. tábla 19, és XIV. tábla d. kép.

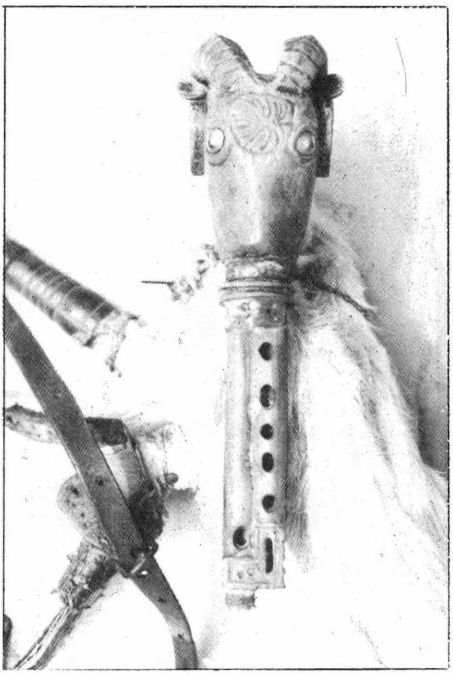

5. ábra: Az orosházi múzeum dudájának kosfejes sípszára. A kontracső meghosszabbítása (*pipka*) hiányzik. Fotó: Hankóczi Gy.

Régi tudásunk része, hogy fújtatós dudákat használtak a *Dráva* mentén élő horvát játékosok. Nem kizárható lehetőség, hogy a *közép-alföldi* és a *dráva-menti* fújtatós dudák, ugyanazon elterjedési terület különállónak látszó foltjai. E feltevés pedig újabb kérdéseket vet föl, amikre választ kereshetünk a jövőben.

Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy ha a fújtató *Szeged* környéki applikáció, akkor minden égtáj felé terjedt, mint hasznos technikai újítás, s az is biztos már az eddigiek szerint is, hogy nemzetiségi (szerb, román, talán horvát) kapcsolatai is vannak.[12]

A bőgősípszárakat rendező elvnek tekintve, az *Alföld*ön az egyenes, fa- és hajlított, (általában) fém *bordócsö*veket találjuk. Az imént bemutatott hangszerek erről is képet adtak. Megoszlásukat tekintve is jellegzetes példának tekinthetők, mert az *Alföld* nagy területein az egyenes facsövet használták a basszushoz, a déli tájakon pedig a megtört (fém) bordót.

Lehetséges, hogy az *orosházi* múzeum dudája a hajlított sípszárak régies típusát őrizte meg: az egyenes farészeket karikába hajlított óncső köti össze, a más példányokon gyakoribb, összenyomott S betű alakú *bordócső* helyett.[13]

Ha a fejformákat tekintjük csoportosító szempontnak, állat és emberfejes dudákat különböztethetünk meg.

Megint azt tapasztaljuk, hogy az *Alföld* középső és déli tájain az emberfejes, leány- és legényfejes dudák a jellegzetesek s viszonylag nagy számúak a kosfejűek is.[14] (*6. ábra*)

Az *Alföld* más tájain állatfejes dudasípszárakat találunk. Legtöbbször kecske, olykor kutya, macska vagy kosfejet emlegetnek a visszaemlékezők.[15]

Az emberfejes duda elterjedési területe körülbelül: *Kecskemét – Kiskunhalas* (Bács–Kiskun m.) – *Magyarkanizsa* (v. Bács–Bodrog vm.; Kanjiža, Jugoszlávia) – *Földeák – Szentes* (Csongrád m.), szórványosan felbukkan azonban a *Duna* és a *Tenes* folyó közelében is.[16]

Tudomásunk szerint azonban az iménti térségben sem kizárólagosak az emberfő formájú dudafejek, hanem állat alakúakkal váltakoznak, olykor még ugyanazon játékos életében is (például kos vagy kecskefejjel).[17]

---

[12] Kodály Z. 1976. 85.; deszki gyűjtésem 1982. július; Vargyas L. 1981. 172.

[13] Párhuzama Manga J. 1965. 34. képén, másik forma Manga J. 1965. 35. kép; Sárosi B. 1978. 76.

[14] Szakál A. 1993/b 169–167., 2-33. kép.

[15] Kecskefejű – többek között – a Néprajzi Múzeum már említett 66.118.5. sz. kartali, a debreceni Déri Múzeum DM V 75.443.1. és a mezőkövesdi Matyó Múzeum 53.1.200. lelt. számú dudája. Ilyet mutat be Nagyvárad (v. Bihar vm., ma Románia) környékéről Viski K. 1919. 88. Kutya, macska, kosfej említéséhez ld: kiskundorozsmai és algyői gyűjtéseim 1982. július; lakiteleki gyűjtésem 1980. július; kiskunmajsai gyűjtésem 1979. július; pálmonostorai és jásszentlászlói gyűjtésem 1985. február.

[16] Szakál A. 1993/b 34. kép. Az ott feltüntetett helynevek kiegészíthetők Kiskundorozsmával és Kunszállással is, de ezek csak árnyalják a képet, nem változtatják meg. Vö: Kunszállás – városföldi gyűjtésem 1980. július; Dorozsma – zákányszéki gyűjtésem 1982. július.

[17] A szegedi múzeum gyűjteményében is akad az embefejesek mellett kecskefejű is, pl. 52.2160.1. Egy játékos többféle dudafej formájához ld: Móricz P. 1913. 158., Tömörkény I. 1963. 131-132.

6. ábra: A szegedi Móra Ferenc Múzeum kos és emberfej formájú dudafejei, sípszárai. leltári számaik balról jobbra: 50.640.1.; 60.121.20.1.; 50.643.1. és 50.642.1. Fotó: Hankóczi Gy.

3. Összegzés gyanánt következzék néhány gondolat a változások történetiségéről.

A *kecskefej*es duda a XVIII. században jelenhetett meg *Magyarország*on s az *Alföld*ön, felváltván és kiszorítván korábbi, faragott fej nélküli elődjét. A *kecskefej*es duda mellett azonban valamikor megjelent a *kos*-, majd az *emberfej*es változat is. A *kosfej*es az ország több pontján is, az *emberfej*es csak *Szeged* térségében. Az *Alföld* népének további újításai még a *fújtató* és a megtört csövű (fém) bordó. Immár három *kiskunsági, dél-alföldi* különlegesség. (*7. ábra*)

Mikor jelenhettek meg ezek és mi a kapcsolatuk egymással?

Az eddigi nézetek szerint a *fújtató* a múlt század első felében vagy derekán került az *alföld*i dudára, s vele egyidőben honosodott meg a *hajlított bordószár*, míg az *emberfő alakú dudafej*ek, párhuzamosan a *kosfej*es dudákkal, a XIX. század közepén keletkeztek.[18]

Legfeljebb utalásszerűen találkozni azonban azzal, hogy ha akkor és ott, vajon miért?[19]

A XVIII–XIX. század fordulóján, a XIX. század elején, a hazai mezőgazdaságban, az árutermelés kibontakozásával a földesúri birtokokon erős változások kezdődtek, zajlottak, melyek hatottak a jobbágyságra is.

[18] Vö: Manga J. 1968. 164., 165., 166.; Szakál A. 199/b 156., 157., 166-167.

[19] "Az emberfejű dudafej megformálása polgáriasuló paraszti ízlést tükröz." Szakál A. 1993/b 166.

7. ábra: A kiskunfélegyházi Kiskun Múzeum kosfejes, 55.2198.1. és menyecskefejes, 55.2199.1. lelt. számú sípszárai két fújtatóval, közöttük pedig hajlított bordósípszár, ruhával burkolt tömlővel. Fotó: Hankóczi Gy.

Témánk szempontjából először az állattenyésztés fajtaváltása lényeges, közelebbről az, hogy megkezdődött az addigi magyar racka (egyenes szarvú) és cigája juh (hátragörbülő szarvú) felváltása a jobb gyapjat és húst adó merinói (mind görbe szarvú) fajtákkal.

A váltást a jobbágyok is követték, s 1828-ban már a *Szeged* környéki tájak, megyék a legnagyobb juhtenyésztők közé számítottak az országban.[20]

Ezek ismeretében nem meglepő, sőt természetes, hogy az *Alföld* déli tájain, a régi *Csongrád, Temes, Torontál, Bács-Bodrog* megyében és a *Kiskunságban* a bődudák fejeként nagy számban kezdték mintázni a hasznot hozó új fajta után a hátra csavarodó szarvú *kosfej*eket a korábbi – hiedelmektől és a praktikumtól (kecskebőrhöz kecskefej) egyaránt ösztönzött, mellesleg a rackajuh szarvállásával is megegyező – *kecskefő* helyett. Ha úgy tetszik, itt is, így is lejátszódik a „fajtaváltás", miközben az ország más vidékein marad az eddigi *kecske-* s szórványos lesz csak a *kos dudafej*.

A XIX. században azonban nem csupán a fajtaváltás az egyetlen „szenzáció" a parasztság számára, hanem az új munkaszervezeti formák, növényfajták, települési típusok egyszerű és gőzgépek majd a vasút, stb.[21] Ezen, és más változások között a jobbágy-parasztságnak fokozott alkalmazkodó-képességre volt szüksége s

[20] Vö: Straub F. B. 1975. 347. 2. ábra, 348. 3. és 4. ábra; Mérei Gy. 1983. 356-359.
[21] Méregi Gy. 1983. 336., 340-345., 364-365; Kovács E. 1987. 99. kép, 566., 601-602.

arra, hogy – Hofer Tamás szavaival –, megjelenjen egy „újfajta személyiség-típus" s vele a „felszabadult újító és kísérletező kedv, kreativitás".[22]

Az árutermelés sikereinek bázisán a felfedezőkedv, az újítási hajlam, a gazdagodás, az addigi tartózkodó mezővárosi ízlés kulturális jegyeit – a népi kultúra első szakaszát – felcserélte egy harsányan parasztos ízlés megnyilvánulási formáira: színes női és férfi viseletekre, olyan ruhaanyagokra, amelyeket korábban csak a nemesek hordhattak, festett bútorokra, zenében az új népdalstílusra, stb.

Ezzel, körülbelül a XIX. század első évtizedétől megkezdődött a népi kultúra újabb, második szakasza, főként az ország nyugati részein de az *Alföld* déli tájain is. Ez a szakasz az 1840-50-es években végetért, harsánysága kifúlt, s a *délalföld*i mezővárosok lakói átváltottak egy „késő-paraszti, semleges, polgárias, mintegy kiábrándult stílusra", s ez már a harmadik szakasz kezdete és története.

Az ízlésváltozás azonban időeltolódással, hullámokban jelentkezett, s miközben a harmadik szakasz az *Alföld* déli vidékein már polgárias külsőt hozott a viseletben, addig ez a harmadik szakasz hangsúlyozott parasztiasságot teremtett az északabbi *alföld*i tájakon.[23]

Visszatérve hangszerünkre, a fújtatós, hajlított bordószárú, emberfejes alföldi bőrduda a XIX. század első felének, azaz a népi kultúra változásait tekintve a második szakasz felvirágzásának terméke lehet.

Ahogy a földesúri, vagyis nem paraszti gazdálkodásból átvettek különféle elemeket a jobbágyok, úgy vették át a kézműiparos kovácsok nem vagy csak félig paraszti csoportjától, tagjaitól a légfújtató pumpát (amit különben ismerhettek rég a templomi orgonák alkatrészeként is), nemesi, városi vagyis szintén nem paraszti környezetből vagy a katonai életből pedig a réz hangszerek „utánzásaként" a hajlított fémbordószárat.

Az emberfejes dudák a maguk módján az árutermelésben sikeres paraszti rétegek öntudatának kifejeződései. Elfordulás ez az eddigi konzervatív, jobbágyközösségi, mezőgazdasági-központú szemlélettől és egy új, polgáriasodó vagy polgáriasulni akaró, individualista gondolat, öntudat megnyilvánulásai.[24]

Mindezek fényében a vizsgált újítások, a *fújtató*, a *hajlított bordócső*, az *emberfej*faragás nagyjából egyidőben, de lehet, hogy – legalábbis némelyikük – egy kicsit korábban kerültek rá a *dél-alföld*i dudára.

A fújtató első felbukkanásához egy 1853-beli rajzot szokás emlegetni. A hajlított bordót ugyanonnan és egy 1881-es kiadású népköltési gyűjtésből ismerjük.[25]

Ezeket a dátumokat, valamint az eddig megismert elterjedési területet figyelembe véve XIX. század eleji körüli eredeztetésük igen valószínűnek látszik.

---

[22] Hofer T. 1975. 405.

[23] Hofer T. 1975. 402-406., 407.; Mérei Gy. 1983. 539-543.

[24] Vö: Hofer T. 1975. 405.

[25] Kubinyi F. – Vahot I. 1853. 100-101. közötti kép, 105. után Manga J. 1968. 136.; Szakál A. 1993/b 156. Valójában a fújtató egyáltalán nem látszik rajta, legföljebb következtethető. A bordóhoz ld: Kálmány L. 1881. 62-63. Idéztük e cikk címe alatt is.

Az *alföldi* dudák vizsgálatakor, egy átfogóbb munkában, előbb-utóbb figyelembe veendő körülmény lesz, hogy a szegedi régió is, az egész *Alföld* is, a magyar mellett több más etnikum által lakott nagytáj. E népek együttélése során hangszereik fejlődésében is előfordulhatott valamiféle egymásra hatás.

Lehetséges, hogy *alföldi*, az is lehet, hogy más vidékkel való kölcsönhatás emlékét őrzi a különböző helyekről előkerült *cseh duda, cseduda, oláh duda* elnevezés is.

Vajon hangszertípus, szerkezeti elem vagy valami más átvételének az emlékét?[26]

Tiszafüred–Örvény HANKÓCZI GYULA

IRODALOM

AMBROŻEWICZ, Teresa
é.n. *Polskie instrumenty ludowe* (kiállítási katalógus) Białystok
BAINES, Anthony
1960 *Bagpipes.* Oxford
DERZSI-KOVÁCS Jenő
1940 *A dudacsinálás fortélyai.* Szentesi Napló XXII. 194., 16., december 25.
FÜZES Endre
1959 *A duda készítése Mohácson.* A pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1958. 179-186.
GÖNYEI Sándor
1948 *Galgamenti táncok* (kézirat) A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára (EA) 5419.
HANKÓCZI Gyula
1982 *Dudák és dudások Mezőkövesd környékén. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére.* A Hajdú–Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39. Debrecen 817-825.
1992 *„Könnyű a dudát felfújni..." – Az alföldi duda folklorizmusához.* Kultúra és tradíció I. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. 343-350. Miskolc
HOFER Tamás
1975 *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX-XX. századi történetében.* Ethnographia LXXXVI. 398-414.
KÁLMÁNY Lajos
1881 *Szeged népe I. Ős Szeged népköltése.* Arad
KODÁLY Zoltán
1976 *A magyar népzene.* Budapest
KOVÁCS Endre (főszerk.)
1987 *Magyarország története 1848-1890.* Budapest
KUBINYI Ferenc – VAHOT Imre
1853 *Magyarország és Erdély képekben* I. Pest

[26] Az átadás–átvétel kérdéséhez ld.: Szakál A. 1992-94. 210-211. A cseh duda Bagról, a cseduda Szentes környékéről, az oláh duda Galgahévízről került elő. Vö: Martin Gy. 1955. 10.; Szakál A. 1991 13.; Gönyei S. 1948. 2. A cseh és lengyel hangszerek között is ismert a fújtatós és megtört bordószáras duda. Vö: Baines, A. 1960. 81-83., távolabbi és történeti párhuzamokra is utal, VII. tábla, 21. kép.; Ambrożewicz, T. é.n. belső borító, 3. és 12. kép.; Olędzki, St. 1978. 85., 86., 88. oldalon a 65., 66., 68. kép. Segítségükért hálás köszönetem Varga Gyula, Bárkrányi Ildikó, Fazekas István és Szakál Aurél kollégáimnak, alföldi múzeumok munkatársainak.

MANGA János
1965 *Hungarian Bagpipers.* Acta Ethnographica Tom XIV. fasc. 1-2. pp 1-98.
1968 *Magyar duda – magyar dudások a XIX-XX. században.* Népi Kultúra – Népi Társadalom I. 127-187.
MARTIN György
1955 *Bag táncai és táncélete.* Budapest
MÉREI Gyula (főszerk.)
1983 *Magyarország története 1790-1848.* Budapest
MÓRICZ Pál
1913 *Régi magyar élet. Történetek és feljegyzések.* Budapest
OLĘDZKI, Stanisław
1978 *Polskie instrumenty ludowe.* Kraków
PAKSA Katalin
1969 *A szegedi duda-hagyomány.* Néprajzi Közlemények XIV. 3-4., 125-140.
RAKONCZAI János
1969 *Ruzsai dudás – ruzsai duda* (kézirat). A szegedi Móra Ferenc Múzeum Adattára 160-71.
SÁROSI Bálint
1967 *Die Volksmusikinstrumente Ungarns.* Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Serie I. Band 1. Leipzig
1978 *Magyar népi hangszerek.* Budapest
STRAUB F. Brunó (főszerk.)
1975 *Biológiai lexikon II.* Budapest
SZAKÁL Aurél
1991 *A szentesi bőrdudások.* Szentesi Élet XXII. évf. 15. sz. 3., ápr. 13.
1993/a *Dudatípusok a Kárpát-medencében. Az Alföld és a szomszédos területek dudatípusai.* A Makói Múzeum Füzetei 75. 179-199.
1993/b *Emberfejes dudafejek a Dél-Alföldön.* A szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991/92. 1. kötet 153-173. 34 képpel.
1992-94 *A szegedi menyecskefejes duda.* Zenetudományi Dolgozatok, 199-216.
TÖMÖRKÉNY István
1963 *Magyarok keresgélése.* Munkák és napok a Tisza partján. 131-138. Budapest
VISKI Károly
1919 *Arany népe.* Nagyvárad
VARGYAS Lajos
1981 *A magyarság népzenéje.* Budapest

OBJECTS AND WHAT THEY ARE (NOT) TALKING ABOUT

From the memories of the Bagpipe of the Great Hungarian Plain

The author presents that there were two types of bagpipes on the Great Hungarian Plain in the first half of the 20th century.

In one type the bag was mouth-blown a blowpipe, the chanter stock was decorated with a carved wooden goat-head and the bass drone was a long, straight wooden Pipe. (Fig. 2-3.) The other type was blown with bellows, its chanter stock was a carved ram or human-head (mainly girl and lad-heads) and the bass drone of this type was curved in a ringshape or broken in an „S-shape" and usually made of metal. (Figures 4-7.)

Examining the area of the bellows was in spreading at the turn ot the 19-20th centuries and it expanded from the dwellers of environs of Szeged to the four cardinal points.

The author locates the probable spread of the human-head bagpipes, too.

As a final conclusion he considers, in all probability, the bellows, the broken bass drone and the carved human-head could get on the bagpipes on the Great Plain at the beginning of the 19th century because of strong economical changes and consciousness and taste alterations. In other words the first type started to be replaced by the second one, at that time.

According to some dialect names of the bagpipe, like *cseh duda* (Engl. Czech bagpipe) or *oláh duda* (Engl. Wallach bagpipe) the author risks the question whether these termiologies keep the memory of the effect(s) of a foreign ethnic group in the changes of the bagpipe structure.

GYULA HANKÓCZI

KÖZLEMÉNYEK

SZILÁGYSÁGI LEVELESLÁDÁKBÓL

A néprajzkutatónak a néprajzi vonatkozású adatokat tartalmazó levéltári anyaghoz való viszonyulását elméleti és gyakorlati szempontok határozzák meg.

Elméleti szempont, hogy bár a néprajz történeti tudomány, ez nem úgy értendő, hogy az etnográfusok elfoglalják a szakképzett történészek helyét az oklevelek kutatásában és értelmezésében, sem úgy nem, hogy a történészeknek szállítják az illusztrációs anyagot. A néprajz történetisége ennél lényegibb, ti. abban áll, hogy a népi élet és kultúra jelenségeit a történeti fejlődés produktumaiként fogja fel.

A néprajz önálló tudomány: jól meghatározott kutatási tárgya és módszere van. Tárgya a hagyományos népi kultúra, ennek jelenben megfogható jelenségei, egyik alapvető módszere pedig az összehasonlítás, amelynek feltétele a gazdasági-társadalmi összefüggésekre is figyelő s a térben is mindinkább kiterjesztett adatgyűjtés. Ezt követi az egynemű jelenségek típusváltozatainak meghatározása, mi által már érzékelhető a fejlődés útja is. Ilyenformán a néprajz az időbeli változás szálait – szemben a történettudomány abszolút kronológiai sorrendjével – a jelenből kiindulva ennek egyre korábbi fejlődési formáit és indítékait keresi.

A néprajzkutatás sajátos területéről és módszerével járulhat legtöbbel a történeti tudományok közös törekvéseihez. A néprajz által földerített ismeretek teszik lehetővé az ásatag régészeti leletek, a jórészt néma fejlődéstörténeti emlékek és a szűkszavú néptörténeti vonatkozású levéltári adatok teljesebb értelmezését. Hiszen az emberi kultúra jórészt a szóbeliség és tárgyak útján öröklődött, és csak kevés az, ami írásban maradt fent, és ez is inkább csak a vezető rétegekre vonatkozóan. A dolgozó nép óriási tömege szájhagyományozó és tárgyi kultúrájának megragadása és rögzítése az etnográfusokra hárul.

Ennek dacára azt látjuk, hogy sok esetben a néprajzkutatók nem elégednek meg a jelenségek létrejöttének és alakulásának fejlettségi fokok sorrendi meghatározásával (relatív kronológiájával), a változásokat előidéző körülmények, okok néprajzi nyomozásával, hanem következtetéseik alátámasztására, ellenőrzésére, a szóbeli hagyomány és tárgyi hagyaték kiegészítésére kutatómunkájukat kiterjesztik a falusi adatközlők körében található, rájuk vonatkozó írott följegyzések böngészésére is.[1] Az erdélyi magyarság körében a reformáció óta fokozatosan kiterjedő írásbeliséggel, főleg a XVIII. századtól beszélhetünk már népi írásbeliségről és főképpen az ún. falusi bocskoros nemesség körében és a protestáns egyházközségek önigazgatásával kapcsolatban. Sajnos az 1948-as államosítást követően a diktatúra rendelkezésére, valamint a falvak strukturális változásaival a régi iromány ok

[1] V.ö. Barabás Jenő: A néprajzkutatás és az írott források. Ethn. LXXII. 1961. 135-146.

jelentős része megsemmisült. Ez a magyarázata annak, hogy az én történeti-néprajzi búvárkodásom is jobbára az 1950 előtti évekre korlátozódott. Néprajzi gyűjtőutaim során, főleg az esti „szabadidőmben", amikor már a falusi adatközlőket nem vehettem igénybe, volt módom arra, hogy az illető egyházközség irattárát vagy átnézésre kapott más irományokat búvárkodva a néprajzi vonatkozású adatokat kimásolhassam. Ez a magyarázata, hogy a 40-es, 50-es években végzett kutatásaimon alapuló írásaimban oly bőséggel használtam fel népi levéltári adatokat is, sőt, számos esetben teljességében is voltak ilyen jellegű közléseim.[2] Régi szilágysági kutatóutaim, kiszállásaim során is a klasszikus néprajzi munkám „melléktermeke" volt a népéletre vonatkozó többnyire még 1848 előtt írott följegyzések lemásolása, melyekből a *Szilágysági magyar népművészet*ben jobbára csak a zilahi és désházi fazekascéhek irataiból a fazekasságra vonatkozó kijegyzések kisebb részleteit közöltem.[3]

Jelenlegi közleményemben a szilágysági levelesládákban talált régi iratokból a népi gazdálkodásra, a közösségi életre, szokásokra, az építkezésre, bútorra, az öltözetre vonatkozó és a fazekassággal kapcsolatos adatokat ismertetem. Az innenonnan kijegyzetelt és idézett részeket egymáshoz kötő, összefüggő szövegekké fogalmazása megkönnyíti az olvasást és az értelmezést. Ugyanakkor minden esetben jelzem az egyes adatok pontos származási helyét, évét és forrását.[4]

1.

A XVIII. század végi megyei statútumok egy Désházán átírt változatából megtudjuk, hogy ha az „erdőkön lappangó tolvajok lappanganának, azt azonnal fejszés vagy vasvillás parasztokkal, vagy Vármegye Tiszt hírével fegyveres Nemes emberekkel is, az illyen erdőket meghajtani köteleztetnek" a falvak (Dh. bírói, XVIII. sz.).

A marhalopás megakadályozására kötelezővé teszik, hogy „ha valaki akár minemű Marhát szerez idegen helyről, arról mindenkor Testimóniumot [tanúsítványt] hozzon, hogy hol és kitől vette", valamint, „ha valami idegen ember száll bé valakihez, a Gazda azonnal ... a Notariushoz vigye és ott examináltassék" [kikérdezzék]. A statútum bünteti a „tilalom rontást"; azokat, „kik tavasszal míg a

[2] Kós Károly: Kéziratos méhészkönyv Vajasdról. Néprajzi Közlemények, 1959, 1-2 sz. 3-14; Uő: A kisküllőmenti magyar népi építkezés (XVIII-XIX. századi adatok). Ethnographia LXXV. 1964. 299-308.; Uő: Backamadaras a XVIII. században. Falvak D. Népe, 1970, 17. sz.; Uő: Régi hozománylevelek Kézdipolyánról. Művelődés, 1977.1. sz. 23-26.; Uő: Csíkmadaras gazdasági életéről 1866-ban. Művelődés. 1977. 2. sz. 24.; Uő: Backamadaras gazdasági élete a XVIII. sz-ban. Művelődés, 1977. 5. sz. 41-42.; Uő: Egy csíkszentgyörgyi családi levelesláda XVIII. századi irataiból. Művelődés, 1977. 10. sz. 57-58.; Uő: Egy vajasdi százéves fogalmazvány-könyv. Művelődés, 1978. 1. sz. 46-47.; Uő: Régi falusi levelesládákból. Művelődés, 1978. 2. sz. 22-23.; Uő: Népi írott források a székelység anyagi kultúrájának múltjához. Ethnographia. XCII. 1981. 471-478.

[3] Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő: Szilágysági magyar népművészet. Bukarest, 1974. 62-68.

[4] A következőkben az egyes adatok előfordulási helyére történő hivatkozásoknál a község rövidített megjelölése: Désháza = Dh; Diósad = Dd; Hadadnádasd = Hn; Kisdoba = Kd; Nagydoba = Nd; Szér = Sz; Szilágycseh = Szh; Vérvölgy = Vv; Zilah = Z; a helység jelzését követően az irattárat is rövidítve jelezzük: bírói jegyzőkönyv = jk; számadáskönyv = sz; anyakönyv = ak; más idézett rövidítés: N (nemes).

közönséges [községi] Csordák ki nem hatatnak, a marhájokat ... magokra el csapják"; „kik [marhájukat] a Vetések közt levő rétekre szoktattyák"; „kik Sertéseikkel mások réttyeit túrattyák"; „kik tavaszi Szántás alkalmatosságával Vetések közt szántván marhájokat széltiben-szabadon bocsáttyák"; kik kertyeiket, Réttyeiket, Szölőjüket jó kerítéssel nem tartják és még a pásztorság alatt levő Marháknak is utat adnak a Tilalmasban való menetelre"; „akik Nyáron által marháikat, sertéseiket a közönséges [községi] pásztor elejibe nem járattyák; „akik ... az úgy nevezett Cserepes malatzot, vagy malatzos kotzát, vagy hízó Sertéseket tartanak házoknál be rekesztetlenül"; „aki a Szüreti alkalmatossággal vagy az utánn is a maga marháját a kerítésen belül el csapja, azokkal mások oltoványait prédáltattya, a Szüllőtőkéit tapodtattya"; „aki hordás alkalmával a maga marháját még a behordatlan lévő gabonák és búzák közzé el csapja" (Dh. bírói, XVIII. sz.)

A vetésforgóba osztott magán birtokrészek korlátozott használatát indokolja a Statútum egyik pontja: „A kik azt nem pretendálják [igénylik], hogy ő nékik szabad az ő tilalmosba levő réttyeiken marháikat legeltetni: helytelen gondolat az, mert ha az egynek szabad volna, mindennek szabad volna, és ha minden a maga marháját a maga tilalmosban levő földjén legeltetné, volna-é ott osztán tilalmos? ... Igazság-é az, hogy valaki a maga le aratott vagy le kaszált földjéről a Tilalmos fel szabadulása előtt fel étesse a sarjut, az után, mikor a tilalmos fel szabadul, az ő földjén a más marhája semmit ne találljon, az ő marhája pedig a másén legellyen? (Dh. bírói, XVIII. sz.)

A község [falu] tilalmas helyeit őrzik a „hajtók" (kik a tilosban legelő marhát behajtják), a „becsüsök" (kik a tett kárt megbecsülik), a „mezőkerülők", szőlőhegyi „kerülők" („szüret után mint pásztor a hegyet kerültem"); Vv. ekg. ik. 1825, a „hütösök" [esküdtek] és a „falusbíró", illetve nemes falvakban a „hadnagy"[5], ki – többek közt – a „telkek, szőlők és más vetés porgolát kerteknek el készíttéséről ... tavasszal parantsolatot ad ki..." (Dh. bírói, XVIII. sz.)

A rendelkezésre álló iratokból kitűnik, hogy 1848 előtt a Szilágy mentén még mindenfelé kettős forduló, „tilalmas" és „nyomás" (vetés és ugar) volt. „Désháza községben a 3 fordulós rendszer behozva nincs" még 1884-ben sem (Dh. bírói). A nyomáson legelt nyáron át a községi juhnyáj, a tejet is innen szállították be fejés után a soros gazda[6], s itt jártak „a sertések a kondás őrizete alatt" (Dh. ekg. jk. 1840). „A Désháza község szántóföldje (mikor nem volt vetés alatt) és erdője a községi disznók és marhák, juhok, lovak legeltetése helyéül szolgál, még pedig minden minden javadalom és dijj nélkül, a kicsiny rét a bikának lekaszáltatik..." (Dh. bírói, 1865).

A kétfordulós rendszerben mind a két részt legfennebb kivételesen fogták be egyidőben szántásra: „1864. mártzius 13-án községi gyűlés tartván avégett, hogy mind a' két forduló határ részeket bé fogják vetés alá ez évre, mi eddig elő váltólag használtatott, vagy sem, a tzél és tekintetből, hogy határunkon igen felette és túlságosan bújkáló s általjában semmibe fel nem használható úgy nevezett szerviai tövis hántás és munkálás által ki pusztíttasson." Azonban a javaslatot leszavazták: „Meg határozták azt, hogy az eddig is nyomásban használt határ részek most is abba maradjanak, mivel gazdaság tekintetében be fogás alatt állott ökör, ló, aprólékos marhák [disznó, juh] nem tarthatása hiányában [a nyomáson-] minden birtokosnak nagy kára lenne..." Jellemző a nagy- és közepes gazdák érvelése, hogy ti. „Vannak birtoktalan emberek, de a mezőbe több és 4-szer annyi jószágok is jár, mint akik birtokosabbak; azon okért a birtokos nem köteleztethetik a birtoktalan jószágának pascuumot [legelőt] irtani és adni" (Dh. birói, 1864).

A Szilágy pataka mentén, a hosszú századokon át tartó erőszakos földesúri birtokszerzések és jobbágyosítások ellen a földműves lakosság eredeti szabadságát szervezett faluközösségei által védelmezte. Mindenek előtt a köztulajdont kellett védenie mindenféle egyéni kártevés vagy „foglalás" ellen. 1837-ben pl. a „Désházi nemes Communitas [község] közönségesen" [együttesen] lép fel hasonló törekvésekkel szemben (Dh. bírói). Ugyanez a communitas még a liberális-individuális tőkés gazdálkodás térhódítása idején is megütközéssel tárgyalja, hogy a „helység örökös birtokából némely személyek... bizonyos mennyiségű darab-részt el foglaltak volna a falu felső végén a birtokuk mellett

---

[5] 1839-ben Vérvölgyön „Helység fő Hadnagya N. Kun Mihály, Al Hadnagy N. Kudor (?) Ferentz, Hütös Férfiak N. Debretzeni Pál, N. Kun István ifjubb, N. Szőke György, N. Komáromi András, N. Pap András és Altizi N. Kun Sigmond" (Vv. ekg. jk.).

[6] „Midőn a juh tejet a mennyével, ki őt e végre felszollitott, elhozta volna..." (Sz. ekg. jk. 1862).

lejövő patak körül" (uo. 1864), és a következő években is az egész község (a posszeszorátus 184 tagja) vásárolja meg Br. Bornemissza József dablyonújfalusi birtokát, valamint a helybeli Szilágyszegi István és Benkő Elek telkeit és birtokait, hogy így e helyek felosztatlan közbirtokban maradjanak, melyből a communitas tagjai eddig csak haszonbérbe vehettek ki évente (uo. 1869).

A nemesi község a földesurakkal szemben állandóan erélyesen védelmezi ősi jogait. Így pl. 1853-ban a désházi tanács az ellen emel panaszt, hogy bönyei erdőkön keresztül vivő országúton a gróf Bethlen Pál Roth Izrael nevű haszonbérlője a désháziak eddigi jogával szembehelyezkedve nem engedi az átutazást, „pedig – mint mondják – ha ki nem mászhatunk (ezen az úton) el nem érhetünk..." (uo. 1853). Ugyanakkor úgy „a község erdeiben, a Birtokosság erdején szedett Gubits ára" (Dd. ekg. 1853), mint „a község erdeiben volt... makk ára", de sokfelé még a „temetői fű ára" is. (Dh. bírói) a községi kasszát gyarapította (Dh. bírói).

A lokális közösséget és helybeli református egyházközösséget ugyanazok alkotván a templom és iskola fenntartására és képzett prédikátor és tanító alkalmazására közös határozattal a községiből egyes birtokrészek átmentek az egyházközség használatába, vagy akár végleges tulajdonába. 1839-ben a kisdobai „birtokosság köz meg edgyezéséből határ fogatván bé az Eklésia számára, mely is Máléval bé vetődvén, termett 64 véka szemes málét, ez el lett adován kapott (az egyház) in Summa 115 Rf. 15 xf." (Kd. ekg. szk. 1839). A szomszédos Nagydobán pedig 1844-ben, miután „a' Gondnok Kéri... jövendőre nézve valami Szabad Földek bé fogását, a miből jövedelem légyen" a „község tagjai átadják az Egyházközségnek regale [nemesi] jussaikat az egyház jövedelme pótlására". Ezzel kapcsolatban az a javaslat, hogy „a Falun kívül a Csorgó nevezetű hely... Málés kertnek fogattasson be ... az egyháznak, ezen Brányistya [szabad föld] fogásába senki ellent nem mondván, köz egyességből meg határoztatott." (Nd. ekg. 1844). Így került át e faluban a „Hatosi kaszálló" is, melynek a vizesebb részén termett „sásból" és a füves rész „gyapjából" [füvéből] az eklézsia jövedelme gyarapodott (uo. 1853, 1825).

A szántóföldi termények közül 1848 előttről a búzáról, kétszeresről (vegyesbúza és rozs) és máléról van legtöbb említés. 1814-ben a désháziak „a mostani szűk időben" 10 köböl „kétszeres Búzát vesznek Nagy Bányán" (Dh. bírói, 1814). 1825-ben az egyik diósadi egytelkes nemes búzájából „Cséplőjivel [gabona kicséplésére fogadott részes munkások] 21 keresztet tsépeltetett el" (Dd. ekg. 1825). Kisdobán a málé közt még tököt és paszulyt is termesztettek.[7] A gyümölcsfélék közül a szőlő és a szőlőhegyeken termesztett szilva volt a legjelentősebb. Diósadon nemcsak a szőlő szüretelése, hanem az általános és nagyméretű szilvaaszalás is népmulatság számba ment, s így a „Szöllő Hegyen Szilva aszalás alkalmatossága" az ifjak közti csintalanságra is jó alkalom volt. A szilvapálinka fogyasztása itt rendszeres volt, a családi asztal mellett „pogátsával" (Dd. ekg. 1833).

Az 1860-as évekig még csak kétszer szántottak. „Ugaroltak" és „mag alá szántottak", s ekkor még tartotta magát a nők körében az a hiedelem, hogy a szántó és vető férfit a bőséges és tiszta búza érdekében „böjtöltetni" kell.[8] A sarlóval learatott nagyobb mennyiségű búzát – mint láttuk – kézicséppel dolgozó „cséplő" emberekkel csépeltették ki.

2.

A házas fiúgyermekek önállósulásának több módja volt. Legtöbb házas fiú az „Attyától külön kenyérre s gazdaságra szállott" de a legkisebb fiú, vagy egyetlen lány örökös esetében a fiatalok a férj vagy feleség szüleivel éltek, bár a fiú apjától vagy „az Ipától [após] külön gazdaságra lépett, de együtt vetett s aratott gabonából s kenyérből éltek" (Dd. ekg. jk. 1832). Bizonyos körülmények közt az ifjú házaspár ideiglenesen visszaköltözött a fiú szülőházába, szülei kenyerére, s ilyenkor apja rendelkezése szerint dolgozott. 1874-ben a désházi elöljáróságnak „idős Debretzeni József azt panaszolja, hogy a 874-ik évben több inséges szükségei voltak, vett hitelbe 28 fr. [forint] ára gabonát, mit házas fiával, és menyével edgyüt etek meg és ő feleségestől és egy legény fiával, az egész tsalád ötön voltak; a

[7] Kd. ekg. 1839 („az Ekkla Máléjában termett tökért") és 1849 („a Málé közt termett paszuly").

[8] Nd. ekg. jk. 1865. ("Mikor ugarolt és mag alá szántott, a neje nékie enni nem adott").

házas fia, Debretzeni Ferentz, miután látta, hogy az inség mula, szeptember havába minden ok nélkül meg különödött és azon munkákat, melyeket a hitelbe vett gabonán készített, mind magáénak tulajdonította és az megett gabona árára semmit sem számít..." (Dh. bírói, 1874).

A házas testvérek és sógorok azonban egymásnak elsőrendű segítői is voltak. Általános volt a „segítség" adás az új házasok háza és gazdasági épületei építésénél, főleg az épületfa együvéhordásánál. Így 1832-ben Diósadon „Módi Samuelné Varga Mária... reggel átalment a testvérét Varga Jánost fahozatalra segítségül hívni" (Dd. ekg. 1832). Nagyobb munkákhoz, hol egyszerre több ember segítsége kellett, „kalákákat" hívtak egybe. 1839-ből a vérvölgyi „Tyukodi András Kalákájá-ról" (Vv. ekg. 1839), 1862-ből pedig Szérről egy „kapáló kalákáról" van tudomásunk, hol férfiak és nők együtt dolgoztak (Sz. ekg. 1862). Kötelező közmunka volt az „Eklézsiai közönséges munka" (szántás, kapálás, kaszálás, aratás és építések alkalmával, amelyen a meg nem jelenőket megbírságolták (Vv. ekg. 1834).

A szilágysági szabad falvak lakói „Nemes Emberek, akik magok örökös fundusokon [telkeiken] laknak", bár némely eredetileg szabad faluba, az el nem foglalt helyekre idővel befészkelte magát valami nagybirtokos, ki aztán saját szolgálatára jobbágyot vagy zsellért szegődtetett (a legszegényebbek közül), vagy máshonnan telepített. Utóbbiak életmódjukban, szokásaikban alig különbözhettek a falubeli egytelkes nemes társaiktól, s volt úgy is, hogy csak közösségi szogáltatások kirovásakor vagy katona összeíráskor derült ki egyikről-másikról, hogy „Taxás földön lakik, tehát Colonus", azaz telepített zsellér (Dd. ekg. 1834). Désházán is egyik nemesi összeíráskor jegyzik meg, hogy „a Mátté familia nem nemes, hanem paraszt, bár megeshetett, hogy Mátté László hamis utakon magának Nemesi Testimoniumot [bizonyítványt] szerzett" (Dh. ekg. jk. 1827). Valóban, a Máté család nem szerepel a désházi nemesek közt az 1809. évi Napóleon elleni „Nemes Felkelés alkalmatosságával felkölt személyek Consignatiojá"-ban [összeírásában]. Még 1832-ben is a désházi lovas katonák közt Hunyadi Ferentz, Dobai Sándor, Oláh István Viski József, Hunyadi Sámuel, Lakatos József, Molnár György, Nagy András István és Nagy József, a gyalogkatonák közt meg Petkes Sámuel, Sándor János, Petkes János, Vas János, ifj. Hunyadi György és Molnár András nevével találkozunk.[9]

Míg Désházán csupán egyetlen család szabad (nemesi) állása kétséges, Szilágycsehen a XIX. sz. első felében az anyakönyvekben előforduló nevek közt csak a Mike, Kósa, Kiss, Moni, Antal, Bekets, Fodor, Erszényes, Tódor, Újvári, Telegdi, Tyukodi, Benedek, Hentes, Deák, Szepesi és Brassai mellett szerepel a „nemes" („Ns") jelzés, a többi család meg vegyesen nemes, jobbágy vagy zsellér lehetett (Szh. ekg. ak. 1839-46). Még nagyobb arányban lehettek jobbágyok Széren, ahol a XVIII. sz. végén előforduló 29 családnév közül csupán a Désházáról ideszármazott Petkes tanító utódainál találkozunk a külön „nemes" megjelöléssel (Sz. ekg. 1778-1781). Úgy látszik, hogy itt a régi falualapító szabad családok java része, a rájuk nehezedő katonai szolgálat miatt már korábban jobbággyá lett.

Annál inkább ragaszkodtak a nemzetiségi településőket megillető eredeti szabadságokhoz más nagybirtokos nélküli tövisháti falvakban. Ez sokáig olyan külsőségekben is megnyilvánult, mint a közösség ünnepélyes összejöveteleinek színhelyén, a templomban való ülésnek szokásos „rendje", amelyre az előbb ülő „régi", „eredeti" családok féltékenyen vigyáztak. Diósadon 1834-ben Nemes Varga Lászlóné tiltakozik az ellen, hogy „a templomban, az Isteni tisztelet alatt... azon Székben, amelyben szokott járni" más, újabb család tagja beülhessen (Dd. ekg. 1834).

Hadadnádasdon pedig még 1868-ban is ilyen értelmű vitában kell igazságot osztani: „Ecclesiabeli tanátsunk a Turbutz Ferentz neje részére a Templomban azon széket jelölte s nevezte ki, melyben Vintze P. István neje is ül s jár – azaz a mely telek s örökségnek fele részét bírja Turbutz Ferentz, a mely örökség után való férfi széket el is választotta Turbutz Ferentz" Hon. ekg. 1868). E határozatból az is kiderül, hogy a templombeli padokat (székeket) egy-egy család, illetve háznép készíttette, s így eredetileg egy-egy telek (örökség) tulajdonai voltak; ahogy aztán a telek (birtok) az örökösök közt osztódott, úgy egyre többen jutottak egy-egy székbe. Másrészt kiderül az is, hogy amint az új asszony férje házába költözött, úgy a templombeli székek közül is a férje öröksége utáni ülőhely illette meg (Hn. ekg. 1868). Ebből viszont az is következik, hogy míg a férfiak oldalán az ülésrendben apáról-fiúra származó világos folytonosság volt, a nők oldalán az anyjuk mellett ülő

[9] Dh. bírói, 1832. Kiírás, „Nemes Közép Szolnok Vármegye Leveles Tárából".

lányok férjhezmenetele szabály szerint ülésrendjük megváltozását is maga után vonta, ami viszont „hátrányos" esetben gyakran huzavonával járt, míg csak – taszigálással vagy perlekedéssel – a sógornők „kifészkelték" a menyecskét az anyja melletti (lánykori) ülőhelyéről. Világosan kitűnik ez a vérvölgyi konzisztóriumnak (presbitérium) egy 1827-ben hozott ítéletéből is, melyben utasítja a panasztevő Ketskeméti Miklóst, hogy felesége ne ragaszkodjék a jelzett ülőhelyhez, mivel „sem magának, a Felperesnek, sem semmi maradékainak azon székbe semmi jussuk nem volt és nintsen is" (Vv. ekg. 1829).

A civakodások elkerülhetők voltak ott, ahol az egyes székeknek az ezt csináltató (s így a tulajdonos) családok utáni elnevezése s az öröklés rendjének tudata egybevágott. A vérvölgyi Toth Györgyné és Toth János 1831-ben az egyháztanácshoz benyújtott „instanciájában" kéri, hogy „az ő Templombéli Székek ne tsak Balogh Demeteri Széknek, hanem Felső Tothok Székének is neveztessék" (a kérés meghallgatásra talált). Ugyanakkor határozatba ment az is, hogy „A mitsoda renddel, háznép- és familia szerént voltak elsőben is a régibb Templomba elrendelve és határozva a székek, az új Templomba is ahhoz képest rendelődjenek" továbbá, hogy „Minden Asszony ember tsak a férje után tartozó székbe járjon, ...ha nem férne férje után competáló [megillő] székibe, ülhet akár hova; a mely székből pedig férjhez menetele által már kiment, oda vissza járnia nem lészen szabad..." (Vv. ekg. jk. 1834), a „nemes" és egyéb „familiák" férfi tagjai, illetve ezek „háznépei" (női családtagok) szerint:

„Férfiak ülő székei": I. 1. Kun, Könnyű; 2. Szilágyi, Bálint; Mészáros, Kardos; 3. Balogh György, Domokos, Víg, Farkas-Balogh, Pikler, „ns.fam." II. 1. Kassai, Szipoly; 2. Toth, Felső Toth; 3. Bányai, Tyukodi, Ferentz, Brassai; 4. Ketskeméti, Márton; 5. Farkas, Kintses, Dobai, Pataki, „ns. fam"; 6. Veszprémi, Boros; 7. Szabó, Farkas „fam"; 8. Máté, Szegedi; 9. „üres", 10. Pap; III. 1. Tóth Pál, Tóth Péter, Felső Balogh; 2. Tyukodi János; 3. Debretzeni, Komáromi, Lőke, Gergely; 4. Alsó Balogh, Máté György; 5. Jankó, Tönkő (volt rektor), Alszegi, Oláh „maradékié", 6. „Nints el foglalva".

„Asszonyok székei": I. 1. Papné, rectorné; 2. Kun, Domokos, Koltsár; 3. Alsó Toth; 4. Kassai Szipoly; 5. Bányai, Tyukodi; 6. Debretzeni, Lőke, Komáromi; 7. Ketskeméti; 8. Boros, Pataki; 9. Ladányi, Tolnai, Oláh, 10. Pap. III. 1. Kun, Felső Balogh, 2. Márton, Farkas-Balogh, Szabó; 3. Alsó Balogh, Máté; 4. Könnyű, 5. Tyukodi; 6. Szabó Gergely, Kardos, Mészáros; 7. Balogh Demeter, Felső Tóth, Farkas; 8 Tönkő (volt rectorné), Alszegi, Gergely, Kováts, Szabó; 11. Máté, Désházi, Dobai Szabó, Szegedi, Kiss; 1216 „Tisztes öreg asszonyok", 14. Nagy (Vv. ekg. jk. 1834).

Az ülésrend és írásba foglalása jelentőségére mutat az utólagos záradék szövege: „Hogy ezen Székek Rendének leírása az eredeti renddel ... Rendről rendre, és Helyről helyre tökélletesen megegyezik ... bizonyítjuk Vérvölgyön 13-a Feb. 1835. Kerekes Mozes mp. pap, Curator Tyukodi Áron, Farkas István, Balogh Sámuel, Farkas B. Pál, Toth P. István consistorok, és Kun Sigmond Helység hites Notariatussa előtt" (uo. 1835). Egyébként az akkori családok szerinti ülőhelyek hagyományos írásba foglalásakor megállapítást nyert, hogy a Vérvölgyre beházasodottak („vők") nagy részt Szilágyszentkirályról és Désházáról kerültek ki, és bár mind nemes eredetűek, mivel később kerültek ide már csupán utólag kaptak széket, s így természetesen hátsóbb helyekre kerültek (Vv. ekg. jk. 1835).

A Szilágy pataka menti falvak lakóinak fejlett közösségi élete azonban nem merült ki az egyes családok régiségének, a falualapító, és templomépítő őscsaládok, illetve a beházasodott vagy betelepített családok nyilvántartásában, hanem, mint láttuk, a közbirtoklás és közös munkák területén is megnyilatkozott. A falu komposszesszorátusa (közbirtokossága) nagy legelők, erdők, rétek és még szántók fölött is rendelkezett, s a temetőhely, templom és iskola is az eme létesítményeket alapító családok közös tulajdona volt. Legtöbb faluban az egytelkes nemes családok egyházközösségük javára nem csak közös birtokaikból adnak át, hanem lemondanak saját regále jövedelmükről is beleértve a kocsmatartás jogát (Nd. ekg. 1844). Az említett egyházi létesítmények fenntartására évi terményadót (búzát és bort) fizetnek, és „eklézsai közönséges munkákat" szolgáltatnak. Ugyanakkor az egyház keretében szervezték meg mindenfelé a rászorulókat kisegítő kölcsön „magtárat" és „borpincét", s az „eklézsia ládája" egyúttal a közösség bankja is volt. Vérvölgyön 1885-ben az egyházközség magtárában 161 véka búza tőkéről és 62 véka búza kamatról, 288 véka málé tőkéről és 72 véka málé kamatról ad jelentést a közgyűlésnek a választott számadó kurátor (Vv. ekg. 1885). Nádasdon 1867-ben „a Takarék magtár" kölcsönzési feltétele: „az Egyház Száraz malmából kiadott 30 véka gabonát; ezenn gabona mennyiségből három véka kéttzeres, egy véka tiszta búza adatik ki, mellyért 5 véka Tiszta

buzának kell be fizettetni" (Hn. ekg. 1867). Ugyanitt az egyházi pincéből évente 13-17 hordó bor kerül „kiadásra" (kamatra). A könnyebb visszafizetés érdekében a pénzt terménybeli kamatra adták ki. Vérvölgyön 1827-ben „az Eklesia által kiadott minden forint után egy-egy kupa must az interesse" [kamata] (uo. 1827).

Az egyházi adóból, valamint a bor- és pénzkölcsönzés kamataiból begyűlt nagy mennyiségű bor tárolására terjedelmes és kellő felszerelésű pince kellett. 1883-ban a hadadnádasdi ref. egyháznál megejtett összíráskor „A pinczében találtatott: 29 db hordó – a színben van 13 vasabrontsos, 6 vasabrontsal ellátva, egyen hiányzik a vasabronts, a másikon egy, a többi faabrontsos -, egy kortsoja, egy tsapalja, egy vasfazék, régi fa kupa, itzés, egy két literes, 1 fél literes, egy literes, 16 darab hordó 6 vas abrontsal ellátva, egynek a derekán van fa abronts, egy bodnározó szerszám, egy szekertze, 2 veder, egy béjegző vas, vas akó (mérőeszköz), egy tsap, egy tök lopó, és 530 veder bor" (Hn. ekg. szk. 1883).

A nagybani és általános szőlőműveléssel a borászattal állhat kapcsolatban a Szilágy és Zilah folyócskák mentén és közén elterülő táj „nótás Szilágy" elnevezése a mindig boros köszöntőkkel és nótaszó melletti poharazással járó ünneplések, népvnapozások, bálok, farsangi mulatságok, különféle kalákák tartása, nem is beszélve a keresztelőkről s lakodalmakról. Ezek nagy része egyben zenés felvonulásokkal jár együtt, de rendszeresen borral kínálták a lányos háznál az udvarló legényt is. A rossz nyelvek nem egyszer el is terjesztették, a lányos házról, hogy udvarlót e célból „elkészített" borral tartják. A falusi presbitériumi jegyzőkönyvek nem egy ilyen vád tárgyalását örökítik meg. 1874-ben Széren: „N. Kasza Mária panaszul adja elő, hogy ő rolla ifj. Varga B. Ferencz azt hirdette, hogy mikor leány korában hozzá járt, valami italt adott volna néki, hogy őtet vegye nőül" (Sz. ekg. jk. 1874). Vasárnap és ünnepen a családi asztal mellett férj és feleség együttesen is poharazott. Egy ugyancsak széri beadványban olvassuk, hogy a házastársak „húshagyó kedd estvéjén ... békességesen kezdették el az evést és ivást ..." (uo. ekg. 1863).

3.

Már említés történt a házasuló vagy új házas férfinak testvérei részéről kijáró házépítő „segítség"-ről, vagy tágabb rokonság adta „kaláká"-ról. A ház felépítését azonnal követte a lakhatását biztosító tüzelő felépítése. A házeli szabad tűzhelyről fölszálló és a kemence szájából kitóduló füst fölfogására és padlásra vezetésére szolgáló „sátor"-t (kandallót) vas lábbal és egy vagy több sor csempével viszont a zilahi vagy désházi csempekészítő fazekas építette fel. A falusi parókián már a múlt század közepén több soros csempés kandallók épültek. Kisdobán 1850-ben „A' Papi Házhoz megkívántató 49 cserépért, ... a Kementzéhez meg kivántató vasért, ... a Fazekasnak fel rakásáért" kifizetett összegek szerepelnek a számadáskönyvben (Kd. ekg. szk. 1850).

A házasodás fogalma a Szilágyságban is azt jelentette, hogy az új pár a férj külön házában kezdte együttes életét. „Nem lehet arra a férfit erőltetni, hogy az asszony javaiba mennyen lakni, de lehet az asszonyt, hogy a férfi után mennyen" – olvassuk a vérvölgyi egyháztanácsnak egy 1827. évi ítéletében (Vv. ekg. jk. 1827). Ezzel szemben a ház legfőbb berendezési tárgyai, a láda és az ágynemű már az asszony hozománya volt. Désházán 1878-ban „Mátéh Miklósnétől 8 frt. és 9 xár tartozásért ... foglaltunk és betsültünk ... egy ládát, 3 párnát ..." (Dh. ekg. 1878). Hadadnádasdon pedig ez időtájt „Koszta István panaszolja, hogy neje, Szabó Ágnes az éjjel ... elhagyta, sőt nagyapját s anyját magával le hiván lármát ütöttek, a láda kultsát el kérvén tőle, s nyilván ki mondta, hogy nem lesz ládája csak reggelig a háznál" (Hn. ekg. 1875.) ugyanakkor egy férje házából szüleihez szökő másik asszony „minden saját ruháját el vitte, ládáját üresen hagyta" (uo. 1875). Egy bosszús férj viszont feleségét ládájával együtt üzte el, vagy legalább is fenyegette, hogy „Még a házát is felégetem, a melybe ládád van" (Vv. ekg. 1834).

Az egykorú jegyzőkönyvekben szó esik a lakóház egyéb bútorairól is, mindenek előtt az egyik végével a széles tűzhelyre támaszkodó „pucikpad"-ról, a rendes „pad"-ról, a „padládá"-ról, a gabonatartó „faedényről", vagy más, „házi bútor"-ról. A kijegyzett szövegrészekből többet is megtudunk e bútorokról. Így pl. azt, hogy a tűz melletti hely az asszony szokásos ülőhelye („Kádár Juliánna ... a pitarban a tűz mellett ült"), ugyanakkor a pad a férfiaknak fekvőhelye is („... férjét, ki a padon feküdt"), (Hn. ekg. jk. 1868), a pucikpad pedig az öreg vagy szerelmesek ülőhelye („a putzik padon úgy

ültek..."; Dd, ekg. jk. 1828). A gabonatartó edény óriási térfogatú is lehetett („Egy 50 vékás gabonatartó fa edényért 3 frt. 80 xr"; Sz. ekg. szk. 1871).

4.

A szilágysági magyar népviseletet a 120-150 évvel ezelőtt még házi vászon ruhanemű túlnyomó többsége s alig néhány más, csináltatott vagy vásárolt ruhadarab jellemezte. Désházán 1875-ben Petkes Pál árva fiút a gondozására vállalkozó nőrokon havi 2-2 forintért „mint sajátját köteles egy évig tartani és tisztázni, azután lábbeli és felső ruhával köteles ellátni, fehér (vászon) ruhával pedig a Csúcshegyi kender földért ... köteles ellátni" (Dh. ekg. jk. 1875). Lábbeliként régi szövegekben csupán csizmával találkozunk. Nagydobán 1860-ban „Az Egyházfiúnak egy pár csizma 40 Rf" (rajnai forint) árban jár fizetésében (Nd. ekg. szk. 1860), Hadadnádasdon egy asszonyt a „férje, azért, hogy nem tudott zsírt adni a csizmájának meg verte" (Hn. ekg. jk. 1866), a molnárné pedig 1877-ben azt panaszolja, hogy „férjem ... dühbe jött s le vetett csizmájával a fejemet össze vissza potyolta" (Hn. ekg. 1877). Csináltatott vagy vásáron vett értékes, s ezért foglalóként is szereplő ruhadarab volt a „guba" (Dh. bírói, 1874). A nők egyetlen bolti ruhaféléje volt a „keszkenő", amely hajdan oly értéket képviselt, hogy pl. 1838-ban a szüleihez hazaszaladt asszony mindenek előtt „keszkenőjét kérte ... férje által kiadatni" (Vv. ekg. jk. 1838). Az asszonyi öltözék e drága s egyben jelképes ékességének megcsúfolását is panaszolta, mondván, hogy „férjem ... fejemről keszkenőmet letépte, hajamat tzibálta" (Hn. ekg. jk. 1867).

A nagy mennyiségű kendervászon előállítás tette itt is intézményessé az asszonyok egymásnál felváltva tartott közös fonóját. Egyes férjek panaszolnak is amiatt, hogy feleségük „estvéken is itt és amott időzik fonás színe alatt" (Sz. ekg. 1868). Volt viszont olyan asszony is, aki a hozományba kapott vászonneműjét fizetőeszközként használva elprédálta. Egyik asszony „a maga ruháit és ágyneműjét is részegeskedésének áldozta az utolsó darabját" (Szk. ekg. 1864). A férjétől megszökő nádasdi asszony titokban „minden saját ruháját el vitte, ládáját üresen hagyta, 13 kita [mérték] kenderből csak 5-öt kaptak meg..." (Hn. ekg. jk. 1875).

5.

A zilahi fazekascéh irataiból, a már közölt céhlevelek és más, a szervezeti életre vonatkozó határozatok mellett, figyelemre méltónak ítéltem a számadási könyvekbe feljegyzett segély kiutalásokat is. Így pl. csupán az 1780-1790 közti évtizedben a zilahi fazekascéh segélyben részesítette a kolozsvári, nagyenyedi és marosvásárhelyi „akadémikusokat", s az olyan „leégett ecclesiákat", amelyeknek temploma vagy iskolája nagy kárt szenvedett, mint pl. Türe, Vista, Kiskapus, Ketesd, Nagybacon, Domokos, Zilah, Bágyon, Oroszfalva, Székelydálya, Fintaháza, Patakfalva, Ajtony, Vajdahunyad, Beszterce, Ádámos, Kőrispatak, Szék stb. esetében. Az 1799. évi kiadások közt szerepel az éppen az évben „leégett kolozsvári ref. Kollegium". A „N. Enyedi Collegium kül országba menő diákjai" segélyben részesültek a zilahi „Nemes Fazekas Théz" által. A segélyezett művelődési intézmények közt szerepelnek egyes ide forduló román egyházak is, pl. 1822-ben több Hunyad vármegyei (Z. céh sz. 1780-90, 1799, 1822). A céh kiadásai közt rendszeresen szereplő tétel a közösen hozatott máznak való „gelét", a festéshez való „fehérföld", a céh „kalandos" tagjainak kiutalt temetési segély, a piaci árusító „szín javíttatása, a céh földvásárlásai, hordócsináltatások, a vízkereszti, János és Mihály napi gyűlések alkalmával, a céhmester választásakor és „öregséggyűlés"-kor (mester-gyűléskor) fogyasztott bor, pálinka és gyertya vásárlása, végül pedig az ügyvitelhez szükséges „kontz (100 íc) papiros", „rézpor" (tinta itató) és az évi „kalendárium" beszerzése (Z. céh sz. XVIII. sz. vége).

A szilágysomlyói és désházi fazekasság eddig ismert első említése az „Privilegizált Nemes Somlyó Városi Tanátsunk Gyűléséből 1806 Februarius 1-sö Napján ... költ ... Határozás, A désházi fazekasok Somlyón való árusítása ügyében" (Dh. bírói, 1806). A határozatból megtudjuk, hogy:

a. Míg „a műszeres mesterséggel élők" egy része Somlyón is fejedelmi kiváltságokkal élnek, „az itt való Fazekas Társaságnak semmi Fejedelmi adományos írások nem lévén Magok magokat is csupán társaságnak tartják".

b. „Az elmúlt Esztendő (1805) utolsó Hónapján szabad Levelet nyert ... a Désházi Fazakos Nemes Tzéh, hogy minden Vásár Napokon jól elkészült edényeikkel be jöhetnek" Somlyóra árusítani, mivel hogy „uri és más Közönségesebb Szabad menetelű Városi Lakossaink Uno ore atqe Voto [egyszóval és akarattal] akarták az idegen jó Edények bé hozatalát".

c. Ugyanakkor viszont „az itt való (somlyói) Fazakos Társaság ... jelentik egészsz betsülettel az 1806-ik Esztendőbe Februarius 1-ső napján tartott Tanátsi Gyülésünkbe ..., hogy tsak vétessen Consideratioba [tekintetbe] az ő Városi terheket hordozó állapottyok, nem sajnálják, és különösen is ellenekre nem fog esni ha Esztendőként Nyoltz ízbe a Désháziak megjelennek tserép – azonba jol megégetett – Edényekkel ... szokott Héti Vásárainkon, mind Télbe és Nyárba".

d. „Mind az itt valo, mint az idegen Fazakos Mesterek ügyöket Consideratioban véve, nemes Tanátsunk tett ilj meg másolhatatlan Határozást": 1) „a Désházi Fazakasok ... béjövetele... minden Honapba edgyszer meg engedtetik akár melj számu szekerekkel ..., meg fizetvén az eleitől fogva gyakorlásba vett Vásári Szeber Vámot a Vásári Bíronak". 2) „Ezen 12-szeri bé jövetelen ...a meg engedett Héti Vásáron kivül ... értetődik a Négy Országos Vásár ..., úgy mint ... Karátson tsonka hetébe, nem különben Augusztusba Debretzenbe Lőrintz Napi Vásárrol haza jövetelkor edgy Pénteken, így mind öszve Esztendőként Tizenhatszor szabad Vásárok engedtetik" (Dh. bírói, 1806).

Egy emberöltővel későbbi keletkezésű a somlyói vásároknak a fazekasok által való látogatását szabályozó désházi határozat. „Az 1834-ik Esztendőben a Désházi Nemes Hellységnek lakosai a Somjai vására járandó alkalmatosság iránt ... tettünk meg ilyen állo és együtt meg is tartando rendelkezést: 1) A minden Holnap primáján [elsején] esedékes somlyói heti vásárra a désházi fazekasok közül egy-egy alkalomra mehet „két gazda egy Szekérel". 2) A somlyói vásárra menő gazdák (fazekasok) sorrendje „házalat szerint" (a házak sorrendjében) állapítandó meg: „alkalmatlan idő" esetén a soros gazdák Somlyón való árusítási „jus.a" a következő hetivásárra marad fent. Ha viszont a soron levő más okok miatt nem menne a vásárra, jussát eladhatja másnak 20 krajcáron. 3) „Az országos vásárra szabad mindennek menni" (Dh. bírói, 1834).

1850-ből a désházi kályhacsempe készítésre is van közvetett utalásunk, hiszen a kisdobai egyház számadás könyvében szereplő „papi Házhoz meg kívántató 49 cserépért kementzének" és „a Fazekasnek fel rakásáért" tételek (Kd. ekg. szk. 1850) feltétlenül a szomszédos Désháza némely fazekas családja keretében gyakorolt csempekészítésre és kandallórakásra vonatkozhat.

A désházi fazekasság jelentőségére mutat az is, hogy az adósságba lefoglalt ingóságok közt rendszeresen szerepeltek a legfontosabb fazekas szerszámok (pl. 1874-ben: „idős Lakatos Sándor ... 13 fr. és 50 adosságáért betsültünk egy láda, egy guba és egy gelét örlő razsnitza..."), vagy árusításra alkalmas edények (pl. 1878-ban: „Foglaltunk és betsültünk Máté Miklósnétól 8 frt. és 9 xár tartozásért egy ládát és 3 párnát és jelenleg készletbe lévő készítendő edényét" – Dh. bírói, 1874, 1878).

Kolozsvár †Dr. KÓS KÁROLY

Beérkezett könyvek

Jung Károly: Összefüggések és kapcsolatok. Esszék, tanulmányok a peremvidék népi kultúrájáról. Újvidék, 1997. 268 p. Forum Könyvkiadó

Karcagi Kalendárium 1998. Szerk.: Körmendi Lajos. Karcag, 1998. 240 p. Déryné Művelődési és Ifjúsági Központ

Limes. Komárom-Esztergom megyei tudományos szemle. Főszerk.: Virág Jenő. XI. 1998 1. Ausztria/Magyarország tematikus szám. Tatabánya, 1998. 158 p. Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat

Lukács László: 1848-49 jeles napjai a néphagyományban. A Szent István Király Múzeum Közleményei. A sorozat, 35. szám. Székesfehérvár, 1998. 76 p.

Megyekönyv. Szemelvények és képek Fejér megyéről. Szerk.: Csurgai Horváth József, Fülöp Gyula. Székesfehérvár, 1998. 130 p. Fal Galéria Művészeti Kiadó, Szent István Király Múzeum Marosi Arnold Alapítványa

Nekem szülőhazám (volt)... Bev. és szerk.: Erdős Ferenc. Fejér Megyei Levéltár Közleményei 24. Mór-Székesfehérvár, 1998. 198 p. Fejér Megyei Levéltár, Móri Német Önkormányzat

Néprajzi dolgozatok. Válogatás a Jászberényi Tanítóképző Főiskola néprajz szakkollégiumi hallgatóinak szakdolgozataiból. Válogatta, szerkesztette és előszóval ellátta: Hortiné Bathó Edit, Gulyás Éva, Szabó László. Jászberény, 1998. 158 p. Jász Múzeumért Alapítvány

Néprajzi Látóhatár. A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata. VII. 1998. 1-2. Szerk.: Keményfi Róbert, Viga Gyula. 222 p.

Ostdeutsche Gedenktage 1998. Persönlichkeiten und historische Ereignisse. Szerk.: Peter Mast, Silke Spieler. Bonn, 1997. 420 p. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen

Petrák-Krónika, "meljis Szentes városának a legrégibb időktől valló történetét... foglalja magában." Közreadja: Takács Edit. Szentes-Szeged, 1997. 352 p. Csongrád Megyei Levéltár

Review of Scottish Culture 11. Szerk.: Alexander Fenton. Edinburgh, 1998. 188 p. Tuckwell Press, European Ethnological Research Centre, National Museums of Scotland

Romsics Imre: Kisújszállás népi táplálkozásának rendje. Kisújszállás, 1998. 224 p. Kisújszállás Város Önkormányzata

Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia (1987-1988). Összeáll.: L. Juhász Ilona. Dunaszerdahely, 1998. 144 p. Lilium Aurum

Tárgy és jelentése. Rábaközi tanulmányok. Szerk.: Szalontay Judit. Csorna, 1998. 252 p. Csornai Múzeum

Téka. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tájékoztatója. 1998/1. Szerk.: Bíró Friderika, T. Bereczki Ibolya. Szentendre, 1998. 52 p.

Történelemismeret, emlékezet. A szabadságharc 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadásainak kivonata. Összeáll.: Kríza Ildikó. Budapest, 1998. 42 p. Magyar Néprajzi Társaság

Viczén István: Fejezetek két Túróc-völgyi falu – Deresk és Lévárt – néprajzához. Debrecen, 1998. 130 p. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

Volkskunde in Österreich. Nachrichtenblatt des Vereins für Volskunde. Szerk.: Margot Schindler. XXXIII. Wien, 1998.

EGY JELLEGZETES SZÉKELYFÖLDI EDÉNYTÍPUS: A PÁLINKAMELEGÍTŐ

A székelyföldi fazekasságnak van két tagadhatatlanul sajátos készítménye, amelyeket elsősorban funkciójuk tesz rendhagyóvá, de formájuk is ismeretlen a környező területek fazekastermékei között. Egyik a kürtőskalács-sütő, a másik – jelen tanulmány tárgya – a pálinkamelegítő edény.

A téma érdekességéhez az is hozzájárul, hogy a pálinkamelegítő a szakemberek körében is a kevésbé ismert edénytípusok egyike, és a szakirodalom is mostohán kezeli. Mindössze dr. Kós Károly említi *Csíki fazekasfalvak és fazekasságuk* c. dolgozatának Készítmények fejezetében, a mázas edények felsorolásánál: „Pálinkamelegítő. A rozspálinka melegítésére; három lábbal, oldalán cseccsel, fedővel.", illetve egy rajzot közöl, amiről sajnos lemaradt az idézett leírásban is említett csecs (*Tájak, falvak, hagyományok.* Kriterion Könyvkiadó – Bukarest, 1976. 266 – 267.). Sántha Imre: *Csíkdánfalvi fazakasság* c., 1974-ben, Csíkszeredában kiadott füzetében szerepel még egy rajz a pálinkamelegítőről, de a szövegben nincs arra vonatkozó utalás, amint korábbi munkájában (*A felcsíki fazekasság.* Korunk, 1967 (XXVI) 3. 393-399.) sem említi. Legjobb tudomásom szerint ez minden, ami eddig megjelent róla. A magyar fazekassággal foglalkozó mindeddig legteljesebb munkában, Kresz Mária kandidátusi dolgozatában sem szerepel.

Úgy tűnik, a pálinkamelegítő edények készítése és használata szinte kizárólagosan azokra a székelyföldi vidékekre jellemző, amely vidékeken az éghajlati viszonyok kedvezőtlenek a szőlő termesztésére és a bortermelésre, inkább a pálinkakészítés szokásos. Így az edény előfordulása a Csíki-, illetve a Gyergyói-medencében a leggyakoribb, ritkább Székelyudvarhely környékén és Háromszéken, míg a jelzett területeken kívül – az eddigi kutatás szerint – ismeretlen. Mégsem tekinthetjük a tárgyat művelődéstörténeti szempontból teljesen egyedinek: egy részletekig menően hasonló formájú edényt, azonos funkcióval, de fémből készítve ma is használnak. Ennek anekdotikus bizonyítékát egy, a volt Szovjetunióból a '80-as évek elején Csíkszeredába látogató (talán jakut) kirándulócsoprt tagjai szolgáltatták, akik a helyi múzeum néprajzi kiállításán felismerték az edényt, illetve leírták az általuk használt rokonát Szabó Andrásnak, az akkor éppen ügyeletes muzeológusnak (a Csíki Székely Múzeum mai igazgatójának).

Az adatgyűjtés során a csíkszeredai, székelyudvarhelyi és gyergyószentmiklósi múzeumokban találtam pálinkamelegítő edényeket, illetve értesültem,

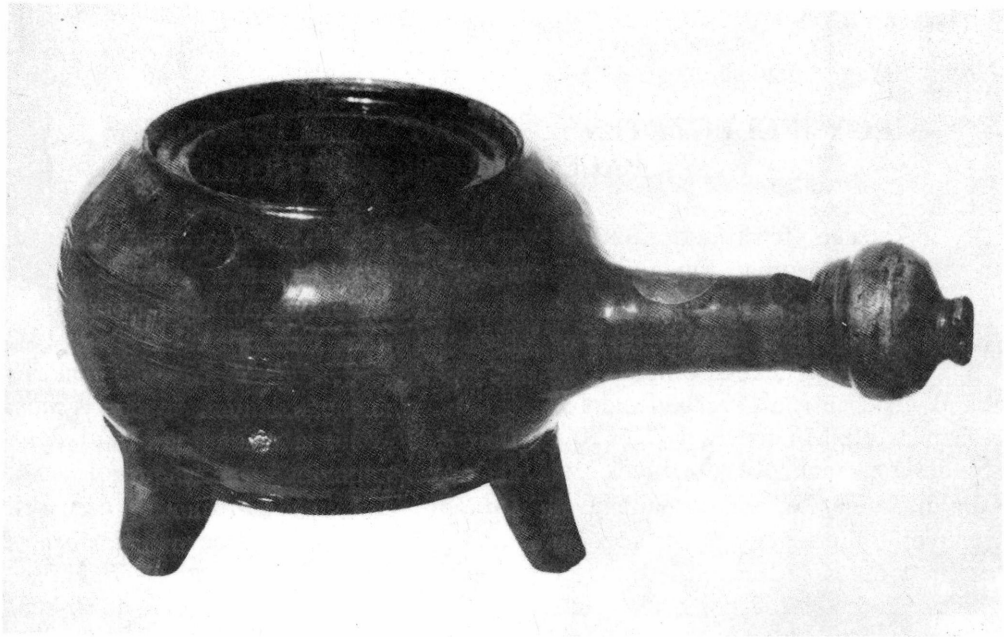

1. ábra: Pálinkamelegítő. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda. Lelt. sz. 435.

hogy a kézdivásárhelyi múzeumban is őriznek néhány darabot, továbbá tudom, hogy Budapesten, a Magyar Néprajzi Múzeum kerámia raktárában is van néhány (utóbbiak, vonásaikból ítélve, szintén a Székelyföldről származnak). Adatközlők emlékeztek arra, hogy a felcsíki falusi helytörténeti gyűjteményekben is voltak ilyen edények: Csíkszentdomokoson és Csíkmadarason mindenképpen, de talán máshol is. Sajnos ezeket a gyűjteményeket nem sikerült mindeddig elérnem. Madarason a helybeliek tudnak a gyűjteményről, de nem találtam olyat, aki azt is tudná, hogy pillanatnyilag hol van az anyag és ki gondozza. Lehetséges, hogy a 80-as években, amikor felső utasításra a falusi gyűjtemények tekintélyes hányada bekerült a legközelebbi városi múzeumba, a felcsíki falvakból a pálinkamelegítő edények is Csíkszeredába jutottak – ez esetben jelen tanulmányban is szerepelnek –, de amíg ezt nem lehet dokumentálni, nincs hiteles adat, addig szükségesnek tartom további keresésüket.

Az edények felkutatására segítséget kértem múzeumban dolgozó, illetve múzeummal vagy gyűjteménnyel rendelkző helységekben való néprajzos vagy néprajzbarát ismerősöktől. Így jutottam el Gyergyószentmiklósra, illetve szereztem tudomást a kézdivásárhelyi tárgyakról. A visszajelzések szerint Sepsiszentgyörgyön és Székelykeresztúron nincsenek pálinkamelegítők, máshonnan még nem kaptam választ. érdemesnek tartom kiemelni, hogy eddig magángyűjteményekben még egyetlen pálinkamelegítőt sem találtam, pedig – meggyőződésem – a tárgyak esztétikai értékükkel is felkeltették volna a gyűjtők érdeklődését. A megtalált dara-

2. ábra: Pálinkamelegítő. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda. Lelt.sz. 1243.

bok kis száma mellett ez is a tárgy rikaságát tűnik bizonyítani, ami további lehetséges következtetéseket hordoz, és növeli mind a tárgyak, mind a téma fontosságát.

Egyetlen példányt sem sikerült pontosan datálni, de joggal feltételezhető, hogy az ismert darabok alig pár kivételével a múlt században készültek, valószínűbben annak közepén és második felében. Az elmaradhatatlan lábak kétségtelenné teszik, amit a tárgyak többségén észlelhető kormos szennyeződés is megerősít, hogy az edényt nyílt lángon használták. A meleg pálinka fogyasztása egy táplálkozással foglalkozó dolgozat része lehetne, itt csak annyit, hogy maga a forralt pálinka jól beillik az év hideg időszakában dívó meleg italok sorába: a jól ismert forralt bor, az északiak által kedvelt édesített meleg sör és legközelebbi rokona, a grog mellé.

A pálinkamelegítő mindig tűzálló agyagból készített, kisméretű, alacsony öblösedény. A mesterség tagolódása szerint fazekasmunka, amit minden alkalommal egyedileg készít a mester. Minden ismert példány kívül-belül ólommázas, többnyire teljesen zöld mázzal öntve, esetleg, inkább csak belül, színtelen mázzal kívül, a máz alatt többnyire (fehér) engobbal.

Alakja leginkább a komaszilkéhez hasonlít, de annál jóval kisebb és eltérő a jellegzetesen peremezett száj, a lábak és a kiöntőcső (csecs) jelenléte, illetve a fül alakja. Mindig egy, a test alulról számított harmadik negyedére illesztett, korongolt füle van; illetve a test felső harmadára illesztett csecs, derékszögben a fül függőleges síkjával, mindig jobbkezes elhelyezéssel. A fenék szélére három viszonylag

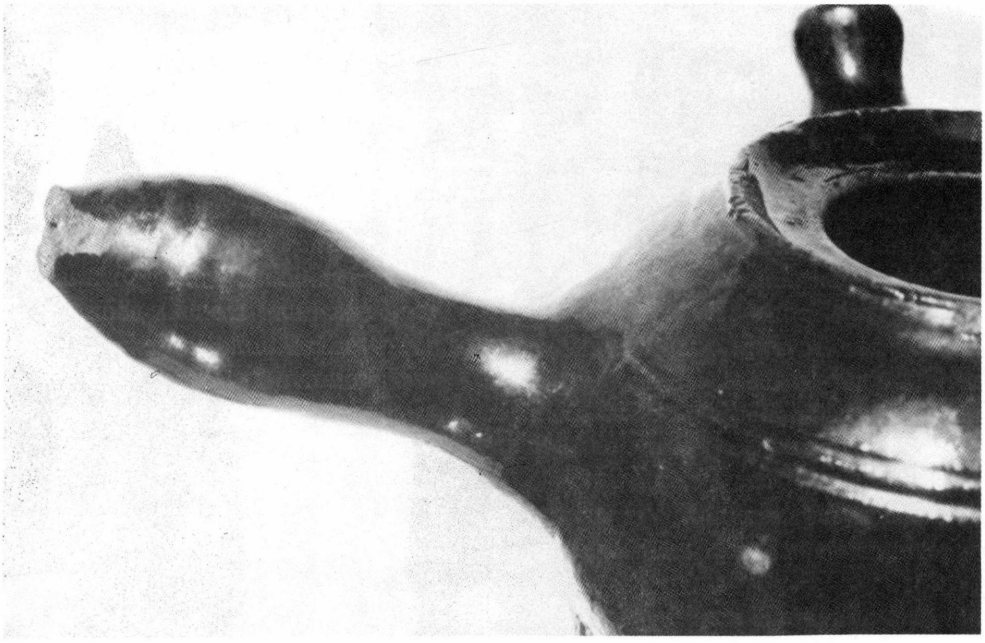

3. ábra: Pálinkamelegítő edény orsó alakú füle. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda. Lelt. sz. 3348.

hosszú húzott láb illeszkedik, egymástól többé kevésbé egyforma távolságra, egyik mindig a fül alatt.

Tekintettel az egyes darabok részeinek sokféle megoldására, nem egy tipikusnak tekinthető tárgyat ismertetek a továbbiakban, hanem a részmegoldások változatait sorolom fel.

A test magassága többnyire 7-9 cm közötti, legnagyobb átmérője kb. 13 cm. A has kiképzésének két, nagyjából egyforma gyakorisággal előforduló alakja a magasan és a középen domborodó, ritkább az ejtett hasú és az egyenesen húzott hasú változat. Gyakoribbak a fenékszöggel korongolt edények, de nem oly mértékben, hogy tipikusnak tekinthetnénk a fenékszög nélküliekkel szemben.

A száj majdnem mindig vízszintesen behajló, peremes. A perem kívül többnyire ívelten kapcsolódik, vagy a váll (esetenként a has) íve megtörik, és a perem élesen kiugró. Ritkább, hogy a perem nem válik ki a váll síkjából. A perem belső oldala enyhébb vagy élesebb ívben hajlik az ajak vízszintes síkjára. Nagyobb eltérést a perem csúcsa és az ajak közötti távolság, tehát a száj szélessége mutat, ami néha alig 0,5 cm, máskor megközelíti a 2 cm-t.

Az illesztett részek közül kettő, a csecs és a fül korongolt, míg a lábak kézből húzottak. A csecs hossza általában 1-3 cm közötti, átmérője 1,5 cm körüli, többnyire henger alakú vagy tronkónikus, utóbbi esetben az alig nagyobb átmérőjű végénél illesztve a testhez. A ritka kivételek egyediek. A fülek sokkal változatosabbak. Viszonylag pontos leírásuk érdekében külön kell figyelnünk a fül törzsé-

nek alakjára, külön a gombjára. A fül törzse a legtöbb esetben bitronkónikus – középen karcsúsított – vagy tronkónikus, ritkábban henger alakú. A gombok többsége lencse, ritkábban makk alakú, és általában domborúan összehajló, hengeres, vagy tölcsérszerűen szétnyíló bütyökkel végződik. A fül 7-10 cm hosszú, legnagyobb átmérője többnyire a gombnál, 3-3,5 cm. A tárgyak vizsgálata során egyetlen, a felsorolt típusoktól teljesen eltérő, orsó alakú fület találtam (*3. ábra*). Mind a kiöntőcsövek, mind a fülek általában lágy ívvel kapcsolódnak a testhez.

A lábak keskeny trapéz alakúak. Szélességük az illesztésnél 2,5-3,5 cm között, a csúcsnál a hegyestől 1 cm-ig változó, magasságuk 3,5-4,5 cm. Az adott értékek között éppen úgy tartozhat széles lábhoz keskeny csúcs (példa a Csíki Székely Múzeum gyűjteményéből a 434. I. sz., 3,5/~0), mint keskeny lábhoz viszonylag széles csúcs (u.o. a 440. I. sz. 2,5/1,2). A lábakat az edény fenekének a szélére illesztik, és általában rádolgozzák a fenékszögre, annak hiányában a hasaljra. A ragasztást esetenként ujjbenyomással erősítik. A lábak hajlítása a test vonalához általában szépen igazodik, a test ívét folytatva.

Minden pálinkamelegítő edénynek tartozéka a fedő. Sajnos szinte lehetetlen kétséget kizáróan társítani egy-egy megtalált fedőt az edényhez, amelyhez tartozott.

Nincs bizonyítható szabály egyes részmegoldások vagy méretek társítására. Elvileg bármelyik típusú rész, a jelölt határértékek között, bármelyik másikkal társulhat.

A csíkszeredai Csíki Székely Múzeum gyűjteményében találtam a legtöbb, 23 pálinkamelegítőt. Sajátosságaikból ítélve valószínű, hogy – kettő kivételével (433., illetve 2429. lelt. sz.) – mindenik Csíkmadarason készült, feltehetőleg azokban a műhelyekben, amelyekben kályhakészítéssel is foglalkoztak. Kivitelezésük a legkifinomultabbtól a kezdetleges munkáig minden szintet átfog. Írott adatok a tárgyakról alig vannak.

A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum leltárkönyve 6 darab pálinkamelegítő edényt tart nyilván. A gyűjtemény vizsgálatakor egyik leltári számról kiderült, hogy nem pálinkamelegítőt fed, egy másik tárgyat viszont nem sikerült megtalálni (feltehetően azért, mert az sem pálinkamelegítő, így alakja szerint nem került a kezünkbe, a környező – forma szerint elrendezett – tárgyak közül azonban egyik sem viselte a hiányzó leltári számot). Két tárgy minden valószínűség szerint Korondon készült a század elején, egy Madarason a múlt században, míg a negyedik készítési helye bizonytalan.

A gyergyószentmiklósi Tarisznyás Márton Múzeumban további négy pálinkamelegítő edényt vizsgálhattam meg. Bár elég valószínű, mégis egy kivételével (az E/117. lelt. sz.) könnyelműségnek érzem készítési helyüket egyértelműen Csíkmadarasnak jelölni: ehhez pontosabban fel kellene térképezni a környék fazekasságát.

Jelen bemutató jegyzettel azonos című, az egyes tárgyak leírását is tartalmazó, fényképekkel is kiegészített tanulmányom megtalálható a Magyar Néprajzi Múzeumban. A tárgyak vizsgálata során készített – nem hiánytalan, de a tanul-

mánynál részletesebb – jegyzeteimet is szívesen bocsájtom az érdeklődők rendelkezésére. További feladatnak tekintem a tanulmány kiegészítését a kézdivásárhelyi múzeumban és a Magyar Néprajzi Múzeumban található darabok adataival, illetve az esetleg még megtalálható és elérhető példányok felkutatását, de legalább ilyen fontos volna a tárgyak rendbetétele és további gondos(abb) kezelése.

Csíkszereda V. RANGYÁK JÓZSEF

A FITYULA. AZ ASSZONYOK FŐKÖTŐJÉNEK JELFUNKCIÓJA A KALOCSAI SZÁLLÁSOK XX. SZÁZADI NÉPVISELETÉBEN*

„... a népviselet is ruházat, így alakulását, kibontakozását is azok az általános tényezők irányítják, amelyek a ruházkodását általában. Ezek a tényezők: az ember és a történelem. Az ember azért, mert a ruházat mindig mutatója személyes emberi élettel kapcsolatos körülményeknek, anyagi és társadalmi helyzetnek, szegénységnek és gazdagságnak, fiatalságnak és öregségnek, – sőt érzelmeknek, örömnek, bánatnak és gyásznak is. Ez az ember. A ruházkodás formáinak azonban megvan a maguk történelmi fejlődése is. Bármilyen emberi körülményt is fejeznénk ki öltözködésünkkel, azt mindig csak annak a társadalomnak a ruhadivatján belül tehetjük meg, amelyben élünk." – írta Gáborján Alice[1]. Előadásomban a kalocsai szállások népviseletének egyetlen részletét, a női főkötőket elemzem, társadalmi, kulturális, történeti és gazdasági keretek között. Témaválasztásomnak két magyarázata van. Az 1994-ben megjelent, *Adatok a homokmégyi női népviselet XX. századi történetéhez* című tanulmányomban[2] terjedelmi okokból nem térhettem ki a főkötők részletesebb tárgyalására. A *Magyar néprajzi atlasz* pedig – melynek egyik kutatási pontja a kalocsai szállások közé tartozó Homokmégy volt – tévesen jelölte a XX. század elején, az utcán viselt kendők és főkötők rétegződését.[3]

A XX. században a kalocsai szállások területén kétféle főkötő volt és van divatban. A puha főkötő neve a *fékető*, a kéregfőkötő neve a *fityula*. A *fékető* terminológiája egyértelműen a főkötő szóból származik. A *fityula* elnevezést A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a következőképpen határozza meg: „Valószínűleg hangfestő eredetű. A fityeg, illetőleg távolabbról a fitogtat családjába tartozhat".[4] A *fityulá*nak a fitogtat szóból való eredeztetése a legnagyobb valószínűséggel elfogadható, mert pl. a kalocsai szállások asszonyainak legdíszesebb viseletdarabja volt ez.[5]

* A tanulmány az OTKA F 013846 számú pályázatának támogatásával készült. Előadásként 1995. szeptember 16-án hangzott el a csongrádi *Viselet és társadalom* című konferencián.

[1] Gáborján Alice 1967, 167.

[2] Romsics Imre 1994a.

[3] Barabás Jenő 1989, 307.

[4] Benkő Lóránd 1967, 925.

[5] Vö.: Romsics Imre 1994a., Romsics Imre 1994b.

1. ábra: Féketőben pingáló asszonyok. 1930-as évek. Csincsák és társa műterme, Kalocsa. Viski Károly Múzeum, ltsz.: 80.2.54.

A féketű

A *féketőt* mindig gyári, fehér gyolcsból varrták. A különböző korosztályok és korcsoportok az alkalomhoz illően, különbözőképpen díszítették őket. Ezek a gyári pertliktől, a fűzőkön keresztül, a különbféle színű hímzésekig sokfélék lehettek.[6] Kicsi lányoknak fekete alapra, cifra gyöngyből szedtek *féketőket*, melyeket *hódasféketőnek* neveztek. Férjhezmenetel után a *féketű* elmaradhatatlan ruhadarabja az asszonyoknak, csak tisztálkodás idejére vették le.[7]

A fityula

A *fityulák*nak két alapvető fajtája van, a különféle textilekből varrtak és a gyöngyökből szedettek. A század elején a *cifragyöngyös* és a *ződ-kékgyöngyös* (szomorú) *fityulák*at is fekete alapra szedték. Az 1920-as években kezdték a fehér alapú *cifragyöngyös fityulák*at csinálni. Gyakori a sárga és a világoskék alapú, de

[6] Ezek meghatározottságáról lásd. Romsics Imre 1994a. 268-275.
[7] Vö.: Kresz Mária 1956, 70.

rózsaszínt nagyon ritkán lehetett látni. Néhány évvel ezelőtt, a tánccsoportok kérésére kezdték sötétkék alapra szedni a *ződ-kékgyöngyös fityulá*kat.

A hétköznaplós *fityulák selyöm*ből vagy *klot*ból voltak. A módosabbak *maszatos selyöm*, a szegényebbek *varotvirágú selyöm* kéregfőkötőt viseltek, a legszegényebbek hétköznap sem hordtak. A fiatalok a világoskék és sötétkék alapú, színes virágos maszatos selymeket kedvelték. A fekete selyem csak *magábúvirágos*, a világosabb színek pedig fehérvirágosak voltak. A klott *fityulá*kat fekete anyagból varrták, melynek fenekét színes virágokkal kihímezték. Az 1920-as évek végén terjedt a *festötmaszatos fityula*. *Ócskamaszatos*nak is hívták, mert olcsó volt, és a szegények is meg tudták venni. Elejére csipkét varrtak, a világos színűekre fehéret, a feketére feketét. A csipke mögé afrikáció került, a színesekre színesafrikáció, a feketére feketeafrikáció. A klott *fityulá*kra is kerülhetett afrikáció, de azokra inkább betéteket varrtak a csipke mögé. Az 1920-as évek végére vált általánossá a színes afrikáció alkalmazása. Ekkor terjedt a szalaggal díszített sík is. Az öregek sötétzöld, sötétkék, bordó és fekete *fityulát* hordtak. 70 éves asszonyok is fölvették hétköznapra a színesvirágos klottokat. A *selyemfityulá*kat a módosabbak, a klottot a szegényebbek hordták. A legöregebbeké, a XIX. században születetteké maszatosselyem volt, melynek elejére fehér gyöngyből koszorút szedettek. Néha fekete tüllt, vagy fekete afrikációt varrtak a gyöngy helyére. A tüll alá világoskék selyemszalagot húztak, hogy ne legyen olyan sötét.

Az ünneplős *fityulá*k hasonlóak voltak a hétköznaplósakhoz, de az utóbbiakat gyakrabban díszítették afrikáció helyett betétekkel. A *gyöngyösfityula* az ünnepi alkalmak főkötője. Ilyen csak a módosabbaknak volt, azoknak is egy darab. A *bársonyvirágú selyömfityula* fölért a gyöngyössel – szokták mondogatni. Vasárnap délután nem vették föl a gyöngyöset, akkor a módtól függően maszatos vagy bársony *fityulá*ban sétáltak és beszélgettek. A vasárnapi kocsmába és a lakodalomba viszont mindig abban mentek. Szegényebb asszonyok a színes ruhához fehérmaszatos *selyemfityulát* viseltek. Világosabb selyemruhákhoz a színes *gyöngyösfityulát* is fölvehették. A fekete selyemruhához viszont csak akkor illett, hogyha színes-maszatos selyem volt. Gyász idején a fiatalok is fölvehették a szomorú *gyöngyösfityulát*. Ezt csak a legmódosabbak tehették meg. Azok is csak akkor csináltattak, ha szülő vagy közvetlen rokon halt meg.

A fiatalasszonyoknak *bubëtát* kötöttek a kéregfőkötő elé, amit csak addig viselhettek, amíg meg nem született az első gyermek. Azután a hullámosra kisütött hajuk látszott ki a csipke alól. Némely asszonyok köves csatokat csíptettek a hullámosra kisütött hajukba. Ezt a gyerekek megszületése után is megtehették, de idővel azok is elmaradtak. Az idősebbek a *fékető* szélét hagyták ki dísznek. A színes *gyöngyösfityulát* az esküvő után 10 évig hordták, azután elhagyták. A szülők kéregfőkötőit a gyerekek örökölték. Akiknek nem született lányuk, azok elajándékozták keresztleánynak, testvér leányának, esetleg eladták.

A *fityula*viselet divatja és módja – az egyéb ruhadarabokhoz hasonlóan, azokkal szervesen összefonódva – megkülönböztette a XX. század két korosztályának öltözködését.[8]

A XIX. században születettek korosztálya

A XIX. században születettek hétköznap is hordtak *fityulát*. Ezt azzal magyarázták, hogy fázik a fülük. Valószínűleg ez csak mondvacsinált ok volt, ezzel akarták megmagyarázni a hagyományaikhoz való ragaszkodást. Bizonyítja ezt az is, hogy a fiatalabb korosztályok öregkorukra teljesen elhagyták a *fityula* hétköznapi viselését. Az első korosztályhoz tartozók nyolcas alakban fogták össze a hajukat, s *hajtűvel* tűzték meg. Az összetűzött hajra a *féketőmadzagá* kötötték föl a *féketők*et. Alulról felhozták a homlokra a madzagot, majd visszavivén hátul kötötték meg. A *fityulát* a *féketőre* húzták föl. Ezen korosztály kéregfőkötőjének *mögkötőjét* nem rögzítették le, így azzal szorították a fejhez és a kontyhoz. Ez a korosztály otthon mindig viselte. Nagyon szegény volt az, akinek egyetlenegy hétköznaplós *fityulája* sem volt. Az utcára kilépve azonnal fejkendőt kötöttek. A *Magyar néprajzi atlasz* 307. térképlapja[9] a homokmégyi utcai fejviseletet egy- vagy kétrétegűnek mondja. Ez mindenképpen igaz a gyűjtés időpontjára, de a század első felére nem, ugyanis akkor kétféle fejviselet élt párhuzamosan egymás mellett. A XIX. századi korosztálynak háromrétegű, a XX. századi korosztálynak kétrétegű az utcai fejviselete. Érdekes a háromrétegű fejviselet ilyen kései megléte. Kresz Mária leírása szerint egyes palóc falvakban már a XIX. század elején megengedett volt a házon kívüli főkötő viselet.[10]

A XX. században születettek korosztálya

Az I. világháború után születettek már nem hordták hétköznapokon a *fityulát*, pedig a *lëtövőjükben* (a szülők ajándéka kiházasításkor) ők is megkapták azokat. Ez a tény is mutatja a fejviselet divatjának gyors változását. A szülők még előállítják a hétköznaplós *fityulákat* a *lëtövős humi*ba, de a fiatalok azt már sosem veszik fel. A második korosztályhoz tartozók fésűvel fogták össze, s arra tekerték karikára a hajat. A rövidebb hajúak a fésűre *kontyvánkus*t varrtak. Ez a korosztály már nem fogta körbe a *féketőmadzag*gal a fejet, csak alul kötötték meg a *féketők*et. A kontyvánkushoz gombostűvel tűzték a *fityulát*, a hosszabb hajúak semmivel sem erősítették oda, s ha fölfelé néztek, akkor megfogták azt. Hétköznapokon, otthon *féketőben* jártak, de az utcára kilépve már nem tettek *fityulát*, hanem csak kendőt kötöttek a fejükre. Ez a korosztály tehát elhagyta mindennapos fejviseletéből a kéregfőkötőt, ezért utcai fejviselete az 1930-as években kétrétegűre csökkent. A hétköznapokon viselt kéregfőkötő elhagyásának több oka lehetett. Ez az a korosz-

[8] Vö.: Romsics Imre 1994a.
[9] Barabás Jenő 1989, 307.
[10] Kresz Mária 1956, 70.

2. ábra: Asszonyok és leányok háromrétegű fejviselettel. XX. század eleje. Ismeretlen fényképész felvétele. Viski Károly Múzeum, leltározás alatt.

tály, amelyik kifejlesztette és népviseletébe beépítette a kalocsai népművészet legújabb formavilágát. Népművészetében, sőt egész életében harmóniára törekvő, az újításokra fogékony parasztnépesség csúnyának tartotta a háromrétegű viselet által megnagyobbodott fejet. Ez az esztétikai érzék a fejviselet rétegeinek csökkenéséhez vezetett.[11] Ugyanezen esztétikai érzék következményeként fejlődött ki az ünneplős kéregfőkötők legújabb formája, s ezzel párhuzamosan új viselési módja. Az öregek *fityulá*inak szabadon mozgó *mögkötő*je megnyúlt, össze-vissza állt a sok csomózástól, a fiatalabbak azt *purutyá*nak (csúnya) tartották. Éppen ezért a *fityula farka* alá levarrták a *mögkötő*t, aminek már csak a csipkével szegett vége látszik ki, de a kizárólagos díszítő funkcióra visszaszoruló hajdani tartozék megtartotta régi, *mögkötő* elnevezését. Ugyanilyen kisebbedési folyamatot írt le Kresz Mária a kecskeméti főkötő kapcsán a XIX. század közepéről.[12]

A XX. században születettek korosztálya a hétköznapitól eltérő alkalmakon viselt kéregfőkötőt. *Ünepön délután, humiféle* (a lakodalmat megelőzően vitt élelmiszer) vitelekor és *hivatlan*ként (lakodalomnézők) tettek *fityulá*t a fejükre. Lakodalom napján, az esküvőre bekötötték a fejüket, de délután a leányért menet mindenkin az volt. Lakodalom délutánján a fiatalabb asszonyoknak *gyöngyös-*

[11] Vö.: Kresz Mária 1956, 71.
[12] Kresz Mária 1956, 71.

3. ábra: Asszony misés ruhában, fityulával, századforduló. Csincsák Endre, Kalocsa. Magántulajdon.

fityula járta, az öregebbek a ruhájukhoz illő egyéb kéregfőkötőt vettek föl. Templomba a fiatalok is kendőben jártak.[13] Az 1930-as évek közepén néhányan *fityulá*ban mentek a templomba, de azokat megszólták az öregek, így nem vált általánossá. A második korosztály az 1940-es években az ünnepi alkalmakon is elhagyta a *fityula* viseletét, azután csak kendőt kötöttek a *fékető* tetejére. Ezen korosztály gyermekei az 1950-es években már *fékető*ben is elmentek a templomba.[14]

A fityulaszedő asszony

A *fityulaszedő asszony*ok különös adottsággal rendelkeztek. Sokkal kevesebben voltak, mint az *író- és pingáló*asszonyok. A legtöbb esetben ők is tudtak *ír*ni és *pingál*ni. Író- és pingálóasszony a legtöbb szálláson volt, de *fityulaszedő, fityulacsináló* nem mindenütt. Annyira különleges készséget kíván, hogy a parasztviselet minden darabját megvarró asszonyok sem értettek hozzá. Minden fajtáját a *fityulaszedő* asszonyok varrták. A pengő bevezetése után a gyöngyös *fityulá*t 2 pengőért, a többit 20 fillérért szedték. Homokmégy legnevezetesebb *fityulaszedő*je Hajma (Romsics) Pöre volt. Amikor Antal Trëszka elkezdett *ír*ni, Hajma Pöre nem csinálta meg a nála *írat*ó alvégiekét, ezért kénytelen volt megtanulni a *fityulaszedés*t is. Hillyén a Homokmégyről férjhez ment Páli (Romsics) Julis értett a mesterséghez, Drágszélen Kama Mári, Negyvenszálláson Vargacz Boris, Öregcsertőn Király Pöre, Gombolyagon Cselik Boris, Kisüllésen pedig a szintén Homokmégyről férjhez ment Dongó (Rideg) Boris. Ma már csak kettő *fityulaszedő* asszony él, Homokmégyen Hajma Pöre leánya, Hajdú Marcsa, Szakmáron pedig a homokmégyi származású Dinnyés (Szabó) Csula. Ez utóbbi édesanyja Tiflincs (Romsics) Julis, aki Hajma Pöre hátsó szomszédjaként a *fityulá*k csipkéit varrta föl. Annyit látta a munkafolyamatot, hogy férje halála után a Szakmárra férjhez ment lányához költözve megtanította azt. Még nincs kellő mélységű kutatás az északi szállások *fityulaszedő* asszonyainak munkájáról, de a leír-

[13] Vö.: Kresz Mária 1956, 70.
[14] Romsics 1994a. 275.

takból nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy centruma a déli szállások központja, Homokmégy volt.

Összefoglalásképpen megfogalmazhatjuk, hogy a *fityula* szervesen illeszkedik a kalocsai szállások népművészetének, népviseletének alakulási folyamatába. A népviseletével elkülönülő két korosztály a kéregfőkötő viselésével is elkülönült. A népművészetét kiszínesítő korosztály a *fityula*viseletben is elhagyta a régit, új fejviseletet alakított ki, benne új formával. A kéregfőkötők anyagukkal, díszítésükkel, az öltözetegyüttesekben elfoglalt formájukkal, helyükkel, és szerepükkel jelezték viselőjük korát, társadalmi szerepét és gazdasági helyét. A *fityulá*k egyes fajtáinak megjelenése pedig jelezte az adott alkalom jellegét.

Kalocsa ROMSICS IMRE

IRODALOM

BARABÁS Jenő (szerk.)
1989 Magyar néprajzi atlasz V. 307. *Utcán viselt kendő és főkötő az asszonyok öltözetében a 20. század első felében.* Budapest

BENKŐ Lóránd (főszerk.)
1967 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I. Budapest

GÁBORJÁN Alice
1967 *A magyar népviselet. Kísérlet egy összefoglalásra.* Néprajzi Értesítő XLIX. 167-185.

KRESZ Mária
1956 *Magyar parasztviselet.* Budapest

ROMSICS Imre
1994a *Adatok a homokmégyi női népviselet XX. századi történetéhez. Korosztályok-korcsoportok és társadalmi rétegek.* Ujváry Zoltán (szerk.): In memoriam Sztrinkó István. Folklór és etnográfia 85. 265-289. Debrecen
1994b *Kereskedelem és népművészet. A gyári termékek szerepe a homokmégyi női népviseletben.* Néprajzi Értesítő LXXVI. 127-155.

"Beszéli a világ, hogy mi magyarok..." Magyar történeti mondák

A magyar honfoglalás 1100. évfordulójának tiszteletére a Magyar Néprajzi Társaság pályázatot hirdetett a Kárpát-medence történeti népmondáinak összegyűjtésére. Társaságunk az Európai Folklór Központtal közösen a millecentenáriumi gyűjtés válogatott anyagából egy reprezentatív magyar történeti mondagyűjteményt jelentetett meg:
"Beszéli a világ, hogy mi magyarok..." Magyar történeti mondák. Szerk. és bev.: Landgraf Ildikó. Budapest, 1998. 320 p.

MEGJEGYZÉSEK A „MAGYAR-KÁRTYA" MOTÍVUM-TÖRTÉNETÉHEZ

A magyarországi Szórakaténusz Játékmúzeum munkatársai 1990-ben a játékkártya történetéről szóló kiállítás előkészítése közben találtak rá a kecskeméti Salamon Antal kártyakészítő műhely termékeire, fametszettel készült, kézzel színezett kártyalapokra.

A lapok a következők: makk hetes, zöld alsó, tök alsó, piros alsó, tök felső, tök király és szív király, makk ász és tök ász.

A díszített lapok tükörképesek (félalakosak). Elemzésük abból a kártyatörténetben elfogadott nézetből indul ki, miszerint a XIX. század közepére Magyarországon a legismertebb a német színjelű *bajor* típust követő ún. *soproni* kártya, amelyet a nemzetközi szakirodalom mint a *salzburgi* típus rokonát tart számon. A standard (hagyományos) kártyák között ekkor már ismert az ún. Tell kártya, amely a XIX. század utolsó harmadában kiszorította a soproni kártyát, és „magyar kártya" néven vált általánosan ismertté és használttá Magyarországon.

A Salamon-műhelyben készült lapok – az ászok kivételével – a soproni típust követik. Az ábrázolások részben stilizáltak – mint a két király esetében – részben naivan realisztikusak – mint a három alsó és a felső esetében. A tök-király és szív király lovon ülnek. Ez a vonás jóllehet a XVI. század óta tudunk lovon ülő királyokról – pl. a bécsi kiadású kártyákon – a magyarországi német jelű kártyák egyik sajátosságának tűnik. Megjegyezzük, hogy már a XVIII. század közepéről származó, Sopronban őrzött 32 lapos „német kártyá"-hoz készült kártyanyomó dúcon is lovas királyok szerepelnek, míg a német kártya-típusokon trónon ülnek a királyok, vagy állnak. (A württembergi típusnál a felső jelzésű lapokon láthatók lovasok.) További kutatások feladata annak az eldöntése, hogy a lovas-király ábrázolás-típus rögzülése a magyarországi német színjelű kártyákon milyen minták nyomán, mikorra is tehető pontosan.

A tök felső, az alsó, a zöld alsó és a szív alsó lapjain látható alakok viselete nehezen meghatározható. Kolb Jenőnek a soproni kártya figuráira vonatkozó megállapítása a tárgyalt lapokra is vonatkoztatható. Kolb jellemzése szerint a soproni kártya „... az a közkedvelt Magyarországon kialakult típus, amelynek gyökerei még a török háborúkra nyúlnak vissza: figurái ügyesen rajzolt török urak, magyar főtisztek, császári udvaroncok és tábori muzsikusok, s amely több mint egy évszázadon át keresett cikk lehetett, mert (...) a kisipari kártyakészítés végső határáig

ernyedetlenül ismételgették."[1] A Salamon-műhely lapjai közül némelyen, ha nem is kifejezetten törökös, de minden esetre balkáni jellegű viseletet hordanak a figurák. Az ingek, zekék, széles övek, palástok vagy köpenyek, s főként a fejfedők oly aprólékosan kidolgozottak, hogy e lapok már-már a XIX. század elején oly divatos viseletképekkel mutatnak szoros rokonságot. (Lásd a tök felsőt, a zöld alsót és a szív alsót.) A kártyaképek realizmusát a figurák portrészerű arcképei megerősítik. Nem különbözik ettől a tök-alsón látható császári katona sem. Sajnos a sorozat további lapjainak hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy a Salamon-műhely figurális lapjain az Osztrák-Magyar Monarchia korabeli hadseregének egyenruhái voltak-e láthatók, vagy a viseletek kiválasztása csupán esetleges. Hasonlóképpen nem világos egyelőre az sem, hogy a felső, illetve alsó jelzésű lapokon milyen társadalom (katonai) rangú szereplőket is láthatunk.

Sajátos kérdéseket vet fel a tök- és a makk-ász. A tök-ászon, mint a fentebb ismertetett lapokon nincs felirat, a figura pedig egy halfarkú sellő. Halfarkú figura (női és férfi) a soproni típusú sorozatokban, már a korábbi nem tükörképes változatokban is szerepelhetett számos lapokon. E változatokon azonban kétfarkú lényeket ábrázoltak. A Salamon-műhelyben készült tök felső szirénjének sajátossága az, hogy az egyfarkú női alakot ábrázol. Ennek a figurának az ikonográfiai előképei természetrajzi szakkönyveken, népszerű nyomatokon keresztül egészen a középkori templomi kőfaragásokig vezethetők vissza. Mindenesetre e képtípus forrásai nem azonosak a kártya más, társadalmi típusokat megjelenítő figuráinak ábrázolásaival. A makk-ász a vizsgált lapok közül az egyetlen, amely feliratot – „tél"– is kapott. A feliratozás egyébként a „magyar kártyá"-n megszokott. A makk ász jellegzetes évszak ábrázolás: tűz mellett két férfi melegedik. E képtípus mint kalendárium-ábrázolás ugyancsak nagy múlttal rendelkezik Európában. A középkori hórás könyveken át legalább a késő római antikvitásig követhető. Közvetlenül olyan népszerű és nagy múltú nyomatról kerülhetett a kártyára mint a kalendárium. Az a kérdés, hogy a német színjelű kártyák hagyományos ász-jelzését a *zászlókat* a magyar kártyafestők mikor cserélték át *évszak-allegóriákra* még nem eldöntött. Egyelőre annyi bizonyos, hogy Unger Mátyás győri műhelyében 1800-ból már készítettek a négy évszakot jelképező ászokat. A Salamon-féle makk-ászon a telet jelképező, tűz mellett melegedő két férfi egymással szembefordul. A két figura szerepeltetése ilyen jellegű ábrázoláson korábbi időszakra keltezhető, mint az egyalakos kompozíciós sémák. A szemből és a hátulról való ábrázolás, beállítás is a korabeli divatképek beállítási sémáira emlékeztet.

Végül jegyezzük meg, hogy az egyetlen megmaradt számos lap a makk hetes elrendezésének módja, a makk növényi ábrázolása illetve a lap közepén a műhelyre utaló felirat elhelyezése a pesti Schneider József 1835-ben készült Tell-kártya sorozatának hasonló lapjára emlékeztet. Salamon makk hetesén a makkág alatti tájképi ábrázolás is olyan megkülönböztető elemnek tűnik, ami kérdésessé teszi, hogy vajon ez a lap hozzá tartozik-e a már ismertetettekhez, vagy egy elkallódott

[1] Kolb J. 1938, 12.

más sorozat tagja-e? Valószínűnek látszik ez, ha a makk ászt és makk hetest egy másik sorozathoz tartozónak tartjuk, mint a többi figurális lapot (tök ász, tök király, piros király, tök felső, zöld alsó, tök alsó és szív alsó). Az előbbiek a „soproni" típushoz, az utóbbiak „magyar" típusú kártyához állnak közelebb.

A „magyar" kártya kialakulásának kérdése a magyar kártya-történészeket már régen foglalkoztatja. Nemzetközi körképbe helyezve a „magyar" kártya olyan német színjelű kártya, amelyen Schiller Tell Vilmos drámájának szereplői jelennek meg, a lapokon feliratok tájékoztatnak a figurák kilétéről. Az ász lapokon az évszakok allegorikus ábrázolásai láthatók. (Makk ász: tél; szív ász: tavasz; tök ász: nyár; zöld ász: ősz.)

Ezek a lapok is feliratosak. Zsoldos Benő kártyatörténész Sylvia Mann angol gyűjtő és kártyatörténész birtokában lévő sorozat alapján megállapította, hogy a Tell kártya először Schneider József műhelyében Pesten 1835-ben készült.[2] Schiller 1804-ben, írt a svájci szabadsághősről, Tell Vilmosról szóló drámájának alakjait szerepeltető kártya magyarországi diadalútja azonban csak a XIX. század ötvenes éveit követően bontakozott ki – hogy 1890 táján végül is minden más típust háttérbe szorítson. Amikor 1865-ben a bécsi Piatnik gyár bekapcsolódott immár modern technikával, a litográfiával és modern kereskedelmi stratégiával, a Tell-kártya gyártásába, annak uralma máig tartóan megszilárdult.

A keletkezés kérdésével kapcsolatban azonban nem felejtkezhetünk meg néhány figyelemre méltó adatról. A XIX. század elején európai divat volt irodalmi alkotások – köztük drámák – hőseinek kártyán való ábrázolása is. Schiller több drámája is megihlette a kártyakészítőket. Előzményként meg kell említenünk, hogy Hauser genfi kártyakészítő 1744-ben olyan kártyát készített, amelynek 10 lapján a Tell-monda szereplőit ábrázolták. A XIX. századi Tell-kártyák ábrái azonban nem a monda, hanem a Schiller dráma szereplőit ábrázolják. Formai és tartalmi összevetés alapján kimutatható, hogy a magyar Tell-játszma a svájci változattól függetlenül jött létre. (Mindössze öt azonos szereplő van a két változatban.) A Schneider-féle Tell-kártyával körülbelül azonos korszakban készített azzal azonos típusú játszmát a Prágából Pestre költözött E. Chwalowsky. További adatoknak kell még előkerülni ahhoz, hogy kettőjük között az elsőség kérdése eldőljön. Az, hogy az elsőség egyben a szerzőséget is jelenti-e ugyancsak nyitott kérdés egyelőre. A Tell-kártya párhuzamainak, mintáinak kutatásánál ugyanis nem felejtkezhetünk meg néhány további adatról sem. J. G. Cotta tübingeni műhelyében 1807-ben állítottak elő Wilhelm Cristian von Faber du Faur (1780-1857) rézmetszetei alapján egy 46 lapos sorozatot. Ez a sorozat ún. transzformációs kártya volt, amelyet nem valódi partik lejátszására használták, hanem arra, hogy füzetben kiadott szövegeknek az olvasó által kiegészíthető illusztrációiként szolgáljanak. A tübingeni műhely Schiller „Wallenstein" című művét illusztráló sorozata a német nyelven 1805-ben indított Karten-Almanach harmadik évfolyamában jelent meg (1807). (Az osztrák

[2] Zsoldos Benő 1980.

Iparművészeti Múzeum könyvtárának gyűjteményében Bécsben őriznek egy példányt belőle.)

Magyarországon Pécsett a Janus Pannonius Múzeum kártyagyűjteményében is őriznek egy sorozatot, amely Schiller egy másik művének alakjait szerepelteti. 1805-ben talán nem véletlenül ugyancsak Tübingenben készült Schiller „Orleansi Szűz" című drámájára utalnak e játszma figurái. 1820 körül Lipcsében C. H. Zoelcke műhelyében állítottak elő olyan tarokk kártyákat, amelyeken Schiller drámák szereplőit láthatjuk. E műhelyből származó rézmetszésű tarokk lapokat őriznek Altenburgban a múzeumban, amelyeken „A rablók" szerepelnek. Minden kétséget kizáróan a magyar Tell-kártya is ezt a divatot követi. További adatok feltárása szükséges ahhoz, hogy a születés helyét és időpontját pontosan megismerhessük – jóllehet valószínű, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia területén a XIX. század elején kell keresnünk a Tell-kártya keletkezését. Feltételezésünk mellett szól az, hogy alkotója olyan korábbi típusokat is felhasznált a sorozat kialakításánál, amelyben az ászok évszak-allegóriái és a lovas királyok már szerepeltek. A megmagyarosodásban azután – Endrei Walter kártya történeti tanulmányának[3] gondolatmenetét ismételve – „elsősorban technikai és kereskedelmi mozzanatok voltak a döntők, mindamellett a siker mértékét és gyorsaságát tekintve politikai-emocionális tényezők is közre játszhattak." Nevezetesen az, hogy a magyar közönség szívesen látott egy a Habsburgokkal szemben álló szabadsághőst a kártya lapján. A magyar Tell kártya egy változatát Csehországban is jól ismerik – ott is a Piatnik termékeként terjedt – mégsem nevezik cseh-kártyának.

A kecskeméti Salamon-műhely létezése, néhány lapján a minták erőteljes és önálló átfogalmazása nemcsak a magyar kártyatörténet pontosítása szempontjából érdekes, hanem a népszerű képi kultúra kiépülése és rögzülése történetéhez is fontos adalék.

Budapest VEREBÉLYI KINCSŐ

IRODALOM

DORNIK-EGER, Hanna
1973 *Spielkarten und Kartenspiele.* Ausstellungskatalog. Wien
ENDREI, Walter
1972 *Wilhelm Tell und das ungarische Kartenspiel.* Schweizerisches Archiv für Volkskunde 1972/3, 47-52.
FRANÇOIS, André
1975 *Histoire de la carte à jouer.* Ivry
GABNAY Ferenc
1909 *Legrégibb kártyáink.* Magyar Iparművészet XII. 260-277.
HARGRAVE, C. P.
1966 *A History of Paying Cards.* New York

[3] Endrei Walter 1972, 47-52.

HOFFMANN, Detlef
1972 *Die Welt der Spielkarte.* Leipzig
KOLB Jenő
1938 *Régi játékkártyák és kártyafestők Sopronban.* Soproni Szemle, 1938. 1-2. sz. Különnyomat is, 14. p.
1939 *Régi játékkártyák.* Budapest
1941 *A kőszegi múzeum régi játékkártyái.* Dunántúli Szemle, VIII. 1-2. és 3. sz. Különnyomat is, 14. p.
ROSENFELD, H.
1950 *Münchener Spielkarten um 1500.* Schriften des deutschen Spielkartenmuseums in Bielefeld E.V. Nr. 65. Bielefeld
SUPKA Géza
1941 *Svájc szabaságünnepe és a magyar alsókártya.* Magyar Nemzet, júl. 30. 9.
ZSOLDOS Benő
1980 *A játékkártya és története.* Budapest
1974 *A „magyar kártya" legrégibb ismert példánya.* Magyar Grafika, XVIII. 2. sz.
1987 *A Janus Pannonius Múzeum Kártyagyűjteménye.* Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, XXXII. 109-124.

A Magyar Néprajzi Társaság legújabb nemzetiségi néprajzi kiadványai

Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi köteteiből 1. Szerk.: Kiss Mária. Budapest, 1996. 236 p.

Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából 1. Szerk.: Eperjessy Ernő. Budapest, 1996. 244 p.

Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 13. Szerk.: Manherz Károly. Budapest, 1997. 172 p.

Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 14. Szerk.: Manherz Károly. Budapest, 1997. 152 p.

Národopis slovákov v Mad'arsku. Magyarországi Szlovákok Néprajza. Szerk.: Anna Divičanová, Juraj Ando. Budapest, 1997. 204 p.

Etnografija hrvata u Mađarskoj 4. A Magyarországi Horvátok Néprajza 4. Szerk.: Đuro Frankovič. Budapest, 1997. 140 p.

Etnologija slovencev na Madžarskem 1. A Magyarországi Szlovének Néprajza 1. Szerk.: Kozár Mária. Budapest, 1997. 104 p.

Din tradiţiile populare ale românilor din Ungaria 11. A Magyarországi Románok Néprajza 11. Szerk.: Emilia Martin. Budapest, 1997. 160 p.

Cigány Néprajzi Tanulmányok 4-5. Studies in Roma (Gypsy) Ethnography 4-5. Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Budapest, 1996. 460 p.

CSERSZEGI MESÉK*

Vajkai Aurél – édesapám – az itt közreadott meséket 1944. júl. 20-szept. 20. közt gyűjtötte Cserszegtomajon (Zala m.). „Miközben százezer gép szállt át..." – írta a két vaskos kéziratköteg egyikének címlapjára. A mesemondók Hertelendy Ödön 74 éves és Hegedűs József 56 éves parasztemberek. A tőlük hallottakat jegyezte le az alábbi megosztásban:

I. kötet. Hegedűs József meséi, Cserszegtomaj, 1944.

Mesék, anekdoták	78
Boszorkányos történetek	36
Igaz történetek	9
Találós kérdések[1]	87

II. kötet. Hertelendy Ödön meséi, Cserszegtomaj, 1944.

Mese, anekdota	218
Boszorkányos, kísérteties történetek	26
Igaz történetek	35

Leírta mindkét mesemondó életrajzát is. Ezenkívül olvashatóak a gyűjtő helyszíni megfigyelései, a benne akkor felmerülő, a meséléssel, mesekutatással kapcsolatos kérdések, gondolatok.

Édesapám leírt válogatás nélkül mindent, amit elmondtak neki, legyen az vaskos trufa, anekdota, vagy nyilvánvalóan ponyvamese. Megfigyelései rögzítéséből kiderül azért, hogy amikor mesemondói elakadtak, szerette volna némileg terelgetni őket az akkoriban feljegyzésre méltónak tartott „régi hallott" mesék irányába; fel is olvasott ilyeneket nekik. Hegedűs sajnálkozott: „a francos ponyvaregények a régieket elnyomták" – mondta. Hasonlóképpen reagált Hertelendy: „Ha ezt tudtam volna, hogy így lesz, akkor megtakarétottam volna azokat a szép meséket."

Persze tudtak ők maguktól is „régi" meséket. Hertelendy 1870-ben született, és van a gyűjteményben olyan mese, amit 9–16 éves korában, tehát 1879–86 közt

---

* A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum és az MTA Veszprémi Területi Bizottsága 1997. november 27-én emlékülést rendezett Vajkai Aurél halálának 10. évfordulója alkalmából. Vajkai Aurél (1903-1987) számos, azóta klasszikussá vált tanulmányát közölte az Ethnographiában. Folyóiratunk cserszegi mesegyűjtésének közreadásával adózik emlékének. (*Szerk.*)

[1] Ezeket nem mind Hegedűs mondta, sokat közülük Hertelendy vagy az épp jelenlévő, a mesélést hallgató családtag vagy szomszéd.

1. ábra: Hegedűs József mesemondó (Vajkai Aurél felvétele)

hallott. Hogy mi maradt meg emlékezetükben, az talán a mesélés alkalmaival illetve Cserszegen annak hiányával is összefügg. Hertelendyről, míg apám kérdezgetni nem kezdte, senki sem tudta a hegyközségben, hogy tud mesélni, illetve azt tartották, hogy „ő a faluban a legnagyobb hazudozó." Családi körben is csak az életéről beszélt. (Volt miről, hiszen Amerikában is járt.)

Hegedűs szokott mesélni. „Magam családja között, persze csak olanokat. A munkákon pedig legtöbbet, meg katonáéknál is sokat meséltem. Itt a hegyen (t. i. Cserszegen) ha kukoricafosztás van, csak bolondság van, itt mese nincs. A boros pincénél is mással vannak elfoglalva."

Tehát édesapám gyűjtése nagy mesemondási alkalom volt, adatközlői elmondtak mindent, amit tudtak. Ez nem mindig egyezett meg az ő ízlésvilágával, de amit leírt, az hiteles, és a mai olvasó számára egy olyan népi mesetudás rekonstrukciójának lehetőségét villantja fel, amely már végképp a múlté.

Édesapám elgondolása a mesékről, az általa követett mese- és folklór gyűjtési módszer a „Szentgál. Egy bakonyi falu folklórja"[2] c. könyvében nyomon követhető, de a cserszegi gyűjtése során fogalmazta meg azokat először. Néhány gondolatot közreadok ezekből bevezetésképpen.

A cserszegi mesékből nyomtatásban semmi sem jelent meg.[3] Mostani válogatásom nagyon szubjektív. Azokat a meséket vettem bele, amelyeket édesapám valamiért szeretett, Cserszegre jellemzőnek tartott, és mindíg szerette volna nyomtatásban látni.

---

[2] Vajkai Aurél: *Szentgál. Egy bakonyi falu folklórja*. Budapest, 1987.

[3] Kivételt képez néhány boszorkányos történet. Vö. Vajkai Aurél: *Az ördöngős molnárlegény*. Ethnographia LVIII. 1947. 55-69.

2. ábra: Hertelendy Ödön mesemondó (Vajkai Aurél felvétele)

A cserszegi mesemondó

Általában a képzelőerő minden falusiban nagy. Mindent kiszíneznek, bővítenek, átalakítanak. Csírájában mindenki mesélő, pl. az álmot minden reggel elmondják, ez fontosabb, mint a valóság. Két mesélőm ennél reálisabb. A napi eseményeket ők nem oldják fel olyan fantasztikus mesékben, mint a többiek. A többiek a napi eseményeket alakítják mesévé, abban élik ki magukat, a két mesélőmnek vannak saját meséik, tudott meséik, nekik ez is elég. [...]

A mesélőkben sok egyéni tudás, képesség van. Őket minden érdekli, örökös nyugtalanok, örökös alkotók. Nemcsak a mesélésben elsőrangúak, de sok minden másban is. Inkább vallástalanok, kételkedők, de amellett a boszorkányságban, varázslatos dolgokban is jobban hisznek a többieknél. A városi kultúrából is többet vettek át, de ugyanakkor a hagyomány is erősebb a szomszédénál. Minden intenzívebb náluk: a hitetlenség és a boszorkányság, a városi kultúra és a falusi hagyomány. [...]

3. ábra: Vajkai Aurél mesét gyűjt Hegedűstől (Vajkai Aurél felvétele)

Először csak mindkettőt hagytam mesélni. Hertelendyt estefelé, Hegedűst a nap minden szakában kérdeztem. Hertelendynek néha nem jutott eszébe mese, de aztán ha belekapott, egyik a másikat követte. Az nem történt meg júl. 20 – szept. 20-ig (majdnem mindennap mentem), hogy üresen jöttem volna vissza. Utóbb az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény kicédulázott meséit és a szentgáli gyűjtést kérdeztem végig, ezzel kapcsolatban is eszébe jutottak trufák. Egyesek ugyanazok voltak, mások csak valami szóval kapcsolatban jutottak az eszébe, egész másról szóltak. Pl. veje kisbíró, amikor odajött, a kisbírókról mondott anekdotát, mikor megcsípte a szúnyog, a szúnyogról stb.

Hasonlóképp jártam el Hegedűssel is. Hegedűs hamarabb kifulladt, a 130. történet után már kifogyott a zsákja, ezért erőszakkal olvasott mesét mondott. Szinte haragudott, félt tőle, ha nem tud már mesét mondani.

Hegedűs amire már nem jól emlékszik, nem mondja el, pedig biztos ki tudná egészíteni a hiányzó részeket. „Küszöbön van nekem (a mese), de nem nyit be." – mondja. Meséi közben mindent megmagyaráz, hogy jól megértsem a dolgot. „De ezt ne tessék írni" – mondja – „ez csak magyarázat." Megfigyeltem, hogy folyékonyan inkább dialektusban beszél (vót), míg diktáláskor, mert kissé lassabban megy a dolog, kevésbé dialektusban (volt). Előadása, ha szabad, eleven, bár kissé színte-

4. ábra: Hertelendy mesét mond (Vajkai Aurél felvétele)

len. (Betegsége, szegénysége nyomot hagy rajta. „Úgy érzem, mint a föcske, el köll költöznyi" – mondja. = meg kell halnia)

Féltékeny Hertelendyre, mindennap megkérdezi, mit mesélt. Ha nem tetszik: „Nincs oldala a mesének." – mondja.

Bőbeszédű emberek ezek a mesélők. Mindent igen részletesen, aprólékosan, párbeszédek formájában adnak elő. (Ez a párbeszédben való előadás általában a legtöbb falusi emberre jellemző. A párbeszédes köznapi beszéddel foglalkozni kellene!)

A kitűnő előadói készséget tapasztalhatjuk az igaz történeteknél. Ezek cselekménye rendszerint lapos, unalmas. Valami gyilkosság, rablás, tolvajlás vagy gyerekkori jelentéktelen kaland. Mégis ezt a legtökéletesebb formában, szép párbeszédekben tudják előadni, színesen, frissen. Hertelendy bácsi unalmas, végtelen hosszú történeteket tud elmondani az életéből, és ezen a családtagjai jól mulatnak. Az előadás élénksége, gördülékenysége adja ezt. Ötletes történeteket nem szoktak

kitalálni, az ötlet mindig régi.... Az előadása voltaképpen iparművészet, nem képzőművészet, de annak elsőrangú.

Cserszegtomaj, 1944.

5. ábra: A Hegedűs ház (Vajkai Aurél rajza)

Biri kovács

Ennek a Biri kovácsnak jóforgalmú kovácsműhele vót. Régi dolog vót, mert mikor Krisztus urunk a földön járt, és utazott, elvásott mind a 4 patkó a szamár lábán. – Azt mongya Péternek Jézus: – „Vezesd el a lovamat a kovácshó, vasajja meg." – Odavitte a lovat Péter: – „Mester, vasald meg az úrnak a lovát." – Fogta a készletét a kovács, hozzálátott a vasaláshó. Mikor kész vót, fogta a szamarat Péter és elvezette. – Kérdi Jézus: – „Mit mondott a kovács?" – „Én se kérdeztem, mennyért vasalta, a kovács se mondott semmit." – Hát gondolta Jézus, ez nem jól van így, hogy csak ingyen legyen. – „Eriggy vissza, és mondd meg a kovácsnak, aggya elő a kívánságát, három kívánsága teljesítve lesz." – Visszamegy a Péter és mongya a kovácsnak. Azt mongya a kovács, az első kívánságom az, hogy addig éljek, ameddig én akarok. A második kívánságom az, hogy aki begyün hozzám és kinéz az ablakon, az addig ne tuggyon elmenni, amíg én nem akarom. A harmadik pedig: az udvaromon van egy almafa, aki arra fölmegy, addig le ne gyüjjön, amíg én nem akarom."

Mikor ez megvót, ment Péter tovább. – Megkérdezte Jézus, mi vót a kívánság, mert gondolta, akármit kíván, e között a lelkiüdvösséget is kíván, de ezt elfelejtette. –

Nahát a kovács nagyon hosszú életet élt. A Pulutó nézi a lajstromot, hogy Biri még mindég az élők sorában van. Elküldött két legényt, hogy hozzák el Birit élve. Megjelent a két legény, persze éjjel, beszólnak az ablakon, hogy – „Gyere velünk, Biri." – Azt már tutta Biri, hogy hová. –„Gyertek be addig, míg felöltözök, ne kinn várjatok." – Hát nem is az ajtón eresztette be őket, kinyitotta az ablakot, és ott bebujtak. – Mig lassan öltözik a Biri, közbe egy furfang jutott eszébe. – „Nini, négylovas kocsin menünk?" – Persze a két legény kinéz az ablakon, hogy úgy láccik, Pulutó küldött kocsit is utánuk. No de most már ezek elmenni nem tuttak, a Biri hatalmába vótak. – Vót két segédje, rögtön

fölzavarta üket, rakjanak tüzet a kohóba, mert vót elkészítve drótzsákja, és a segédek odatartották az ablakhó. Amint a legények bujtak ki, hogy Biri megengette nekik, be a drótzsákba. – A segédek összekapták a zsák száját, dróttal bekötötték, és vitték a kohóra melegenni. Mikor a drótzsák jól átmelegült, tüzesült, Biri segédjével az üllőre dobták, nagy pörölökkel elkeztek rajta nótát verni. – Az ördögök erőssen jajgattak, sivalkottak, engeggye üket el, ük az életbe soha se gyünnek el érte. Ekkor Biri kinyitotta a zsák száját, az ördögök úgy elfutottak, hogy még vissza se néztek. –

Elpanaszkottak otthon, hogy mi történt velük. Azt montta Puluto: – „Nem bizhatok meg bennetek, nagyon gyávák vagytok. Ugy láccik, magamnak kell elmenni.– "

Elment a Puluto, és beszól a Birinek, hogy – „most én gyüttem el érted, tudom, hogy velem elgyüssz." – „Bizony el ám, úgyis tudod, hogy már meguntam az életemet. Hanem tudod mit? Szeggyél addig egy pár almát a fáról, amit az úton megeszünk, ha te nem is, én." – Gond nélkül felmászott Puluto a fára, hogy a tetejéből a legszebb almát szerezzen. Ekkor mongya Biri a segédeknek (– e' vót készítve előre olyan nyársak –) hogy tüzeséccsék meg. Mikor legjobb izzó tüzes vót, mind a hárman fogtak 1–1 nyársat és ezzel elkezték Pulutót piszkálnyi. – Persze csak úgy sustorgott a húsa, amint megszúrták, annyira könyörgött, hogy engeggye szabadon, ha örökké él is, nem jön el érte.

Megsajnálta Biri a sok szurkálás után, megengette neki, hogy legyüjjön a fáról. Ugy ugrott a fáról, futóra a Pulutó, az egyik gazember segéd a nagy kalapácsot utána dobta, ami Pulutónak eltörte az egyik lábát. Tehát azelőtt sose vót sánta ördög, azóta van.

Most éldegélt Biri, már annyira megöregedett, már senki se nézte senkinek az életben, mert öregember vót, dolgozni se tudott. Tutta, hogy mennyországba nem mehet, mert sok vétkei vannak. Tehát tarisznyájába tette kis kalapácsát, pléhdarabokat, egyetmást, élelmet. Elindult, hogy elmegy egyenest a pokolba.

Megy, mendegél, már több napokon keresztül, egyszer csak talál egy olyan sötét várszerű dolgot. – Hát láttya: a pokolnak kapui. Kinn jáccanak az ördögök a kapu előtt, meglátták, hogy Biri megy. – Szaladnak be, becsukják a kaput, hogy meglátták a Birit. Elkezték nyomni a kaput, persze olyan likak vótak a kapun, a körmeik kiláccotak. Biri meg azt hitte, kiálló szegek, elkezte kitörni a körmeiket a kapun. – Annál jobban jajgattak, hogy még ott se hagynak nekik békét. – Kéretőzött be Biri, de nem engették be. Azt montta: –„Menjen el Szent Péterhő, az talán beengedi." –

Megy, mendegél tovább, talált egy olyan vár helyiségre, ott is mind olyan fekete gyerekek vótak. Kérdezte, merre lehet mennyi a mennyországba? – Azt monták nekie, ne mennyen tovább, hanem háljon itt, majd reggel tovább mehet, itt alszik náluk. – Mutatták neki, hogy arra a vaságyra fekhet pihenni. Hát éjfél felé az egyik ördög egy csoda nehéz vasbuzogánnyal végigvág a vaságyon, amibe Biri összelapút vóna, ha ott fekszik. De ű gondóta, hogy mi lesz vele, nem az ágyra, hanem alajja fekütt. Mikor az ütés megtörtént, a Biri olyan mámoros nyöszörgéssel odaszól, hogy ne csiklandozzák, mert elintézi a dolgukat. Bekütték a még erősebb ördögöt, az üsse agyon. Az meg két kézzel vágott oda a buzogánnyal, hogy az ágy meg is hajolt az ütés alatt. – Ekkor megint kiszól a Biri: – „Ne jáccatok velem, fiúk, mer ellátom a bajotokat." – Akkor a legerősebb ördög ment be, az is odavágott. Ekkor Biri fölkelt, – „hátha nem szól a szép szó, majd intézkedek." – Elővette a kalapácsot, a pléhdobozokat, elkezte kocónyi és rakosgatnyi azokat. – Odamegy a sánta ördög, a Puluto: – „Mit csinálsz Biri?"– – „Hátha nem hagytatok nyugodni, templomot építek ide és megsemmisítem a helyeteket." – – „Csak azt ne csináld, adunk annyi aranyat, amit elvihecc, pénzt, csak haggy itt bennünket!–"

Eközben megszabadút Biri, összeszette a holmiját és útnak indult. Főztek ezek egy nagy kotla fazékba valamit. – Mielőtt elment, megnézte, hogy mit főznek az ördögök. Hát amint megy ki, láttya, hogy mind olan ártatlan lölkök vannak a fazékba, és hogy Biri ott akarta öket hagyni, mind kiálltottak a fazékból. – Persze nem mint lölkök, hanem bárány képibe. És ezek mentek Biri után, 100 darab birka. –

Most a pénz nem annyira bántotta Pulutót, mint hogy magával vitte a 100 birkát, utána küldött egy segédet 7 métermázsa karddal, hogy már másképp nem tuggya visszaszerezni tűle, hanem kössön vele fogadást valahogy, hogy a pénzt is, meg a birkákat is visszaszerezhessék. – Utoléri a segéd, –„Megájj csak Biri!" – Amelyikünk ezt a kardot magasabbra föl tuggya dobni, azé legyen a pénz is, a birkák is." – Azt mongya: – „Hát dobd te föl előbb." – Meglóbálta az ördög a kardot, bizony földobta olyan magasra, hogy Biri csak egészen kicsinek látta. Mikor heggyel lefelé leesett a kard, az, ami keresztbe van, a fogantyú, addig belecsúszott a földbe. – „No most ha beledobtad, vedd ki. " – Az ördög kirántotta, addig a Biri fenyegetett az ujjával, mégegyszer fölfenyegetett. Aztán széjjelvágta a kezét. Azt mongya az ördög: –„Mit csinyász te?" – „intettem Szent Péternek, mennyor-

ság kapujában, hogy zavarja szét onnan az angyalokat, mert közébük vágom ezt a kardot, az éggel együtt lepotyognak." – Megijett az ördög, nem atta neki a kardot, mert ő csak egy darabig dobta föl, de Biri annyira dobja föl, hogy az ég lepottyan az angyalokkal együtt. – Így hát inkább nem hagyta feldobni.–

Vjsszament, Pulutónak mondanyi, hogy mi történt vele. – „Haggyuk a fenébe, hadd mennyen tovább akkor. Nem próbálkozhatok többet vele." –

Ment, mendegélt, egyszer csak rátalált a tejútra. Ezen ballagcsált Biri fölfelé. Eccer csak odaért valahogy a mennyország kapujához. (Egy csutora bort is vitt magával.) Szent Péter kinn állt a kapuban, illedelmesen Biri odaköszön neki, azt mongya: – „Szent Péter atyám, már a föld nem vesz be, eljöttem hozzád, tégy velem valamit, mer az életemet meguntam!"

– Persze a Péter a báránykákba megösmerte az ártatlan lölköket, csakis azokat fogatta, nem Birit. Hát azt montta, – „olvassuk le előbb a bárányokat, aztán gyühecc te is." Beolvasták a bárányokat, hát Péter úgy olvasta: 99, Biri meg: 100. – „Nem száz Biri" – azt mongya – „egy ott a bokornál elmaratt, legelészett, hajcsd ide". – Persze abba vót a Péter, hogy míg Biri elmegy, ő bezárja a kaput. – „Nem úgy van az, Péter báttya, a birkák bementek mind. Hanem hallja-e kend? Én hoztam egy kis szopnivalót." – Péter mióta elkerült a földrül, nem ivott bort az egekbe, gondolta, hogy megkóstolja a földi eredményt. Fölhajtja a csutorát, egy keveset iszik és visszaadta a kulacsot Birinek. – „Péter bátya, nem így iszik ám a magyar ember." – „Hanem hogyan?" – Ekkor aztán megmutatta a Biri: szétterpesztette a lábát, égnek emelte a szemét, és szájába vette a csutorát. Mikor egy nagyot ivott Biri, – „így iszik a magyar ember." – ezt monta. Hát mivel Szent Péter valamikor földön levő ember vót, ő is magyar embernek akarta magát érezni, ő is kétfelé dobta a lábát, égnek meresztette a szemét, és így ivott. – Eddig Biri a lába között szépen bemászott.

Ledobta a szűrét és ráült. – Erővel külte ki Péter, hogy mennyen ki, mert neki ottan nincs hele, de hiába kütte, nem ment ki.

Ekkor elment az Úrhoz Péter panaszkodnyi, hogy tegyen vele valamit, mert ű nem boldogul. Odamegy az Úr, láttya, hogy szépen ül a szűrén Biri kovács. Ránéz, azt mongya Péternek: – „Ne zavard ki szegényt, látod, itt is a magáén ül." –

Se azelőtt, se azóta élő lény nem került mennyországba, mint Biri. –

(Hegedűs József, 56 éves)
Cserszegtomaj, 1944

Az égig érő fa

Egyszer volt, hol nem volt, az óperenciás tengeren is túl volt, hol túl nem volt, innen volt, innen nem volt, túl volt, de még a túlon is túl volt, ott, ahol a tetűk, bolhák rézpatkóval voltak verve, hogy a sóba-súlyba csánkérba ne botoljanak.

– Volt egyszer egy hatalmas király. Ennek a királnak volt egy egyetlen egy igen szép leánya. – De szomorú helzetbe ezt is elvitte a hétfejű sárkány. Kihirdette az öreg király, hogy aki neki megkeresi és visszahozza az ű leányát, annak nekiadja a fele királságát és a leánt. Bizony grófok, hercegek, bárók jelentkeztek erre, de azt sem tutták, mene köll mennyi. – Egy szegény pásztorfiú ment körösztül a városon, találkozik egy öreg anyókával, azt mongya neki – merre vezet az utad, édes fiam? Tuggya kedves mamám, én ezt megmondani nem bírom, megyek szerencsét próbálni, majd talán valahol befogadnak. – Mondok én egy szerencsét fiam, ha elfogadod, itt van a királnak elvitte a hétfejű sárkány a lányát, tebenned látom azt a legént, aki visszahozza. – Bemész a királhol, jelentkezöl, hogy te fölkeresed. – Mert a kertjében van egy égig érő fa, azon lett elvive, és azon is lehet visszahozni. – Bement a fiú a királhó, és jelentette, hogy ű vállalkozik. – Azt mondja a király, mindenféle hercegek, grófok, bárók vállalkoztak erre, senki se bírt vele, hát te nyomorék, hogy mersz ilyenre gondolni? – Mert én megtuttam, hogy mellik az az út, melyen el lehet hozzá jutni. – Akkor elhiszem, ha meg tudod mondani. Persze a fiú elárulta, hogy a király kertjében van egy égig érő fa, csak azon lehet ahhó eljutni. A király a fiút elzavarta. Akik már előtte jelentkeztek, ezeket a vőlegényjelölteket ismét összeszedette, hogy ki vállalkozik erre. – Megpróbálták a hercegfiúk, de a fának egyharmad részére se voltak képesek följutni. – Minél tovább próbálták, annál kevesebbet tudtak

megtenni. – Megint azt mongya a fiúnak a mama. – Hisz neked megmagyaráztam, hogy a királleányt csak te hozhatod elő. – Menj azonnal el a királhó, jelentkezzél újból.

Bement a fiú, és mongya a királnak, hogy még egyszer eljöttem, ha akarja fölséged, hogy a leányát kiszabadítsam, de már harmadszor nem jelentkezem. – Akkor fiam, hát legyen meg a kedved. – De aki ezentúl vállalkozik, bárki is legyen, akármilyen rövid úton visszagyün, annak leüttetem a fejét. – Erre elment a fiú a mamáhó, mongya, hogy megkapta az engedélyt a leányhó, vagyis az eljutáshoz. – Most fiam elmész a kovácshó, és csináltatol 3 pár erős vasszeges készüléket, de acélból, amit a cipőd talpára fölköthetsz. – És egy erős sarkantyút és ezzel megkezded a fölmászást. Majd mikor az első szegesed elvásik, eldobod, kötözöd a másodikat. Azzal majd csak följucc a fa tetejébe. – A fa tetején körülnézöl, az északi részen meglácc a fának egy legnagyobb levelét és arra ráugrol, a többi a te dolgod. –

Elkészítette a fiú a vaskészletét, megkezdte a fára a felmászást. Mikor a fele tájára ért, lecserélte az egyik párt, fölkötötte a másikat, így tovább. Mikor a harmadikat is fölkötötte, azzal fölért a fa tetejébe. – Körülnézett a fán, meglátta, melyik a legnagyobb levél, lenézett, ha ráugrik a levélre, az is veszély, ha visszagyün, az is. – Behunyta a szemét, istenem, légy velem, ráugrott a levélre. – Kemény tárgyat érzett a lába, kinyitotta a szemét a fiú, és látja, hogy egy szép, nagy országban van. – Nem is messze meglátott egy igen gyönyörű szép palotát, gondolta, hogy oda bemegy, elkezd tudakozódni a királykisasszony felől. – De még jó távolról elkiáltya magát a királyleány: – Hogy kerültél ide fiú, mikor még a más birodalmakba élő lény nem tette be ide a lábát. S mongya neki, hogy az ő férje a hétfejű sárkány, meneküljön, mert az széttépi, ha észreveszi őtet. – De a fiú könyörgött a királylánynak, hogy dugja el őtet valahogy, és kérdezze ki a férjét, hogy hol tartja a nagy erejét. – Mert ű azér gyütt, hogy űtet elvigye vissza az édesapja birodalmába. – Azzal a fiú kiment az istállóba, hogy ott meghúzódik. Valahogy talán nem veszi észre a hétfejű sárkány. De a többi lovak közt látott egy igen száraz csontú fekete lovat, aki csak fekütt a legszélső sarokba. – Egy darabig csak nézte a fiú a lovat, a ló meg a fiút, egyszer csak a ló megszólamlott. – Teccem, vagy nem, fiú? – Hát igen rosszul nézel ki. – Tehát tudom, hogy miért gyüttél, nálam nélkül nem lesz abból semmi, hogy te a királleányt magaddal viszed, nédd én tátos vagyok, előbb nekem köll, hogy megfogadd a szavamat, majd csak én segítelek által a másik birodalomba. – Most pedig míg a sárkány meg nem gyön, kinn az udvarba lácc nagyon sok ölfát, azt gyúcsd meg, égesd el, mikor rendbe van, engem kiengedöl, míg én azt fölfalom a hamuját, addig te, a tóban van egy kacsa, megkeríted, kifogod és annak a fejét széttöröd, abba van hét lódarázs, azt széjjel téped. Itt megtörted a sárkányt, csak így menekülhetünk. – Mikor a ló is meglett a hamuval, a fiú meg a kacsával, addig a királlány is összeszedte az értékesebb kincseket, batyuba kötötte, felpakolták a lóra azt is. – Fölült a fiú is, a lányt az ölébe vette, mikor kiértek az égig érő fához, azt monta neki a ló. – Hunyd be a szemedet kisgazdám, meg a kedvesed is, majd ha azt mondom, hopp! – akkor kinyithatod. – Megfogatták a ló szavát, – nem sok vártatva mongya a ló, – hogy itthon vagyunk. – A király és királné éppen a kertbe vótak, mikor a várva várt vendégek megérkeztek, egymás nyakába borultak, és örömkönnyet sírak. A királné nem győzte csókokkal halmozni a fiút, hogy mégis egy koszos pásztorfiú hozta el a szeretett leányát, nem a hercegfiúk. – Erre a király és királné atyai áldását atta rájuk, és tartottak olyan mennyegzőt, hogy hetedhét országra szólt.

(Hegedűs József, 56 éves)
Cserszegtomaj, 1944

A kijácott ördög
(A számok értelme)

Egyszer vót, hol nem vót, egy szegény ember. – Ennek, nagyon természetes, egy cifra, furfangos felesége. – Szerelmes vót másokba az asszony. Azt mongya egyszer neki: – Na ember, itt van, adok 9 forintot, ezért hozol nekem 9 öreg disznót, de külön 9 malacával (mindegyiknek egy malaca). És addig visszza ne térj a szemem elébe, míg ezt el nem hozod." – A tarisznyáját elkészítette, azt mongya, valamilyen elemózsiával, a szegény ember útra kelt. –

Ment, mendegélt, odaért egy erdőhő, gondolta, hogy ezen még keresztül megy. De annyira fázott és éhes vót, leült az erdőbe, elkezdett falatozni. – Megy arra egy ember tiszta feketébe, cilinder

kalappal. – „Mit csinálsz szegény ember?" – „Pihenek és vacsorázok." – „Hunnan gyüssz?" – „Hazulrúl." – „Hová mész?" – „Magam se tudom. Csak ezt a parancsot atta a feleségem: adott 9 forintot, hogy hozzak érte 9 disznót, anyát, 9 malacával. Hát ezt megyek." – azt mongya – „ha be tudom szerezni". – „Hát akkor ne mennyél messzebb, megadok én neked mindent, csak nekem aszt add oda a házadnál, amit nem tucc." – Elkezd gondolkodni az ember, nem emlékszik rá, hogy olyan legyen, amit nem tud, ha vesztene, nem nagy érték. – Megegyeztek, odaajánlotta. Azt monta az úr: máhó egy évre elmegy érte. De ha 9 kérdésére meg tud felelni, akkor aszt is meghaggya neki. –

Az ember lefeküttt, egy igen jóízűet alutt. Arra ébred fel, hogy világosodik, és malacvisításokat hall. – Megörült a szegén ember, és fogta magát, és elkezte terelni a disznókat hazafelé. – Hát már estefelé vót az idő, mire hazaért. Bekiált a feleségének, hogy gyüjjön ki, nyissa ki a kaput, és segéjje beterelni a disznókat. – Megborzad a menyecske, kimegy, mi az csodák csodája, hol szerezte ez a szerencsétlen azt a sok állatot. – „No hol vetted, apa?" – „Ha" – azt mongya – „egyszerű az egész." – Elmonta, hogy gyütt össze az úrral. – „És mit attál érte? – „Hát" – azt mongya – „nem fogatta el a pénzt se, azt is meghoztam. Azt monta, csak azt aggyam oda, amiről a háznál nem tudok." – „Jaj te bolond, elattad a gyereket a hasambul." – Jaj fiam, én ezt nem tuttam, nekem azt nem montad." –

Jó van, mult, maratt, a disznókkal foglalkoztak, közelgett az egy esztendő, a határidejük. – Eközben gyütt egy szabadságos katona hazafelé. Éppen ehhő a párhó talált bemenni szállást kérni. – Igen buskomor vót az ember is, az asszony is, először nem is szóltak a fölszólításra. Utóbb mégis elfogatták, hogy attak annak a katonának szállást.

Ismét gondolkodóba esett az ember. Nem bírja tovább a katona, megkérdi, hogy „mi lelte a gazduramat, hogy ennyire töri a fejét." – „Mi ám" – aszt mongya – „úgy sem tucc segíteni" – „Hátha mégis." „Hát" – azt mongya, – „különben már mindegy, így is, úgy is veszve vagyok, elmondom."

– Elmonta a történetet, hogy történt, máma egy éve. Tehát azt monta az az úr, hogy az éjféli órákba gyün meg. – „Ha 9 kérdésre meg tudok felelni, meghaggya azt is, amit neki ajánlottam, de ha nem, elviszi." – „Tuggya mit gazd'uram" – azt mongya – „megpróbáljuk, ha sikerül, majd jól van, mindegy, akár így, akár úgy, talán." – Az asszony is szívesen kínálta vacsorával, hátha mégis tudna segélni. – De nem kint attak neki szállást, csak benn a szobában. –

Megmegy az ördög (nevezzük ördögnek) az éjféli órákban, megüti az ajtót: – „Ember, egy." – Azt mongya a katona: „Egy az élő isten." – „Ember kettő" – (mindig megütötte az ajtót minden kérdésére), „Egy embernek két keze van." – „Ember három" – „Három az isteni személy" – „Ember négy." – „A szekérnek négy kereke van, nem is kell több." „Ember öt." – „Egy ember kezén csak öt ujja van." – „Ember hat." – „Kanán (t. i. Kánaán) földjén van egy kút, annak is 6 vödre van, 3 föl, 3 lejár." – „Ember hét." – „Itt már méregbe gyütt a katona: „Hét a hét szentségét." – „Ember nyolc." – „Négy ökörnek nyolc lába van." – „Ember kilenc" – „Egy szegény ember elindút 9 forinttal, hozott érte 9 öreg disznót 9 malacával." – „Köszönheted az élő istennek, hogy megfeleltél, megmarad a magzatod is." –

(Itt füttyentett egyet Hegedűs)

(Hegedűs József, 56 éves)
Cserszegtomaj, 1944

A sírban tett látogatás
(A két jóbarát)

Két jóbarát együtt elmentek inasnak. – Mikor lejárt az inas idejük, elmentek vándorútra. Közel egy faluban hamarosan munkát kapott egy kovács, egy öreg kovácsmesternél, aki már azt a hatvanas éveit élte. És a kovácsmesternél maradt ez a fiú. Azt mondta a barátjának: – „itt maradok, te már a címemet tudod. Ha munkába állsz valahol, írjál." – Az asztalos meg továbbment, faluhelyen annak idején asztalosműhely nem volt.

Hát a segéd dolgozgatott szépen, napról napra a mesterének mindig jobban bevált, ismét felvirágozott a műhelye. – Közbe a kovácssegéd csak várta a barátja tudósítását. – Több időn keresztül hiába várt, nem kapott levelet. Ez üdő alatt – a kovácsmesternek egy lyánya vót – a fiú szerelembe esett a jányba, úgy titkon. – Egymásnak megvallották, hogy egymás nélkül nem élhetnek. Persze a

lány biztosította a fiút, hogy csak kérje meg, mert ű majd erősködik, hogy más felesége nem lesz. – De közben a kovácsmester a feleségével maguk közben többször beszélték, hogy milyen szorgalmas ez a fiú, befogatta volna a családba vőnek. – Nekibátorodva a fiú leatta kérését a mester úrnak. Bele is egyezett a mamával együtt. – Megtartották a mennyegzőt, hozzákészültek mindennel.

Eszébe jutott a fiúnak, hogy az ű barátja, még mindig nem írt neki, mi van vele. Most egyebet nem tehet, megcsinálja az ű ügyét. – Mikor szokták a mennyasszony fejkötőjét feltenni az éjféli üdőbe, ekkor beugrat az udvarra egy négyfogatos hintó, fekete lovakkal, fekete kocsival. – „Külgyék ki a vőlegényt" – azt mondta, aki együtt. – És megy ki mingyárt a vőlegény. „Szerbusz" – köszöntik egymást. – „Kedves barátom, eljöttem a menyegződre, amit egymás közt megfogattunk. De remélem, te is eljössz velem, meglátogacc." – „Hát gyere be.". „Bemegyek szívesen, de nem sokat késhetek. De engem ne kinájj semmivel, s vendégeidnek is mondd meg, hogy ne kinájjanak." –

Bementek, körülnézett, megnézte a mennyasszony fejkötő betevését. De közben kínálták, a vőlegény ugyan nem. – A vendégek előtt meghajtotta magát, elköszönt. Fölszólt hogy egy kicsit elkíséri a baráttya őtet, mingyárt itt lesz. Kimentek. –

Azt mongya: – „Remélem nem tagadod meg, hogy te is engem meglátogass. Ugyan a kocsimon gyüssz vissza." – Hát ű csak rövidesen köszönt el a vendégektől, legalább is két óra múlva itt lesz.

De ők mentek, beszélgettek, közben a vőlegény olyan énekszózatokat is hallott. Kinézett a kocsi ablakán, semmi élőlényeket nem látott, hogy úgy vette észre, nem is az úton, a földön, hanem a levegőbe repültek. –

Egykor csak megállnak egy temetőkapuban. Kiszáll a barátja, kinyitja az ajtót, hogy – „megérkeztünk". – Nem is olyan régen elhantolt sírhoz érnek. Megnyílott a föld, lépcsőalakon szépen lementek. – Először beértek egy terembe, számtalan lámpa égett erős fénnyel. Mennek a másik terembe, ott már vót több kialutt lámpa. – Mennek tovább egy másikba, ott már csak néhány égő lámpa vót. – Benyitnak egy terembe, ott tiszta sötétség. – Azt kérdezi tőle a vőlegény: – „Miféle lámpák ezek?" – „Nézd barátom, ezek a kiégettek a meghaltaké, az égők az élőké." – „Mondd csak kedves barátom, meg tudnád-e mutatni, melyik az enyém ezek közt?" – „Meg, gyere csak." – Kiválasztott egy lámpát: – „Ez a tiéd". – Amelyik félig még legalább vót olajjal. – „Hát csak ilyen rövid az én életkorom is? – tudod, hogy most gyüvök a mennyegzőmből és a fele üdő sincs már. – Mondd, nem lehetne teleönteni a lámpámat?" – Hát azt mongya: – „Megtehettyük." – Fogta és teleöntötte a lámpáját. (Ha tele nem öntötte volna, vissza se ért volna). – „Most mutasd meg a tiedet is." – Bementek abba a terembe, ahol kevés égett már. Rámutatott egy tiszta sötét lámpára. – „Hát hogy hogy" – azt mongya – „ez a tied? A tied ki van aludva?" – „Igen. Ne ijeggyél meg, hogy meg vagyok halva. A fogadásunk szent és erős vót, én meglátogattalak a menyegződre, te a kívánságomat teljesítetted, a holtomba meglátogattál, most pedig az isten nevében menj vissza, mert nekem is lejár az órám, neked is." (Amikor a vőlegényes háztól elindultak, egy szivarral a baráttya megkínálta, rágyújtottak, mindegyik. De a szivar itt még mindig égett nála.)

Elbucsuztak, az monta: – „ott van a kapunál a kocsim, vár rád, visszavisz." – De ű már nem kísérte vissza. A vőlegény beült a kocsiba, ugyanolyan gyorsasággal halattak visszafelé, ahogy odamentek. Ekkor reggel lett, hogy odaértek a falu végére. Annyit mondott a kocsis: – „Itthon vagyunk." Kiszált a kocsibul, még a szivar mindig égett nála. A kocsi megfordult, visszafelé ment.

A vőlegény a nagy változást a falu végén már észrevette. A falu végén vót egy kükereszt, ami uj vót, de most jó erössen bemohásodva látta. A kocsinak a zörejét hallotta, amint ment visszafelé, de a kereszt látása annyira elvette a figyelmét, hogy mire visszanézett, hogy merre megy a kocsi, sehol se látta. –

Elkezd menni a faluba befelé, de nem győzött a falun csodálkozni, hogy milyen nagy változáson ment keresztül. Éjjel ment el onnan, keresi a menyegzős házat, hogy ott még javában mulatnak, de jóformán rá se talált arra a helyre, ahonnan elment. (Amíg a keresztet nézte, ott égett a szivarja még, ott dobta el.) Itt kezdett megehülni, kérdezősködött a kovácsmester felől, de sehun se tuttak felvilágosítást adni, hogy mi van. – Fogta magát, elment a kocsmába, hogy eszik valamit, mert éhes. – Hát hamarosan tojásrántottát csináltak neki, 2 deci bort ivott meg. – Elkezdett érdeklődni a kocsmárostól, hogy nem hallotta, hogy itt van valahol a kovács lányának a menyegzője. – Visszaemlékezve, elkezdi a vendéglős mondani, hogy: – „Jaj, már kezdek emlékezni kicsint. Az öregek beszélték, hogy vót ebben a faluban egy kovács, annak egy segédjének hát hozzáatta a lányát, megesküttek. – Azon az

éjjel elment a barátjával, de soha az életbe nem tért vissza." – „Hogy lehet az, én az éjjel mentem el" – Azt mongya neki a kocsmáros: – „Nézze barátom" – (az még mindég vőlegénynek vót őtözve) – „akárhogy is történt, én arra nem emlékszem, csak az öregek beszélték." (Meglett ember vót a kocsmáros is). „Hanem ha bővebbet akar tunni, mennyen el a paphó." –

Fogta magát a fiatalember és füzet. – Azt mongya a kocsmáros: – „Barátom, ezt nem használhatom. Hallottam róla, hogy ez a pénz valamikor kelendő vót, de most nem használhattyuk." – Mongya a vőlegény: – „Én nem tudok mással füzetni, én akkor mentem el és akkor csak ez vót." – Beismerte a kocsmáros: e vóna az egyén, aki elment, más nem lehet. – Azt mongya: – „isten nevében attam, amit attam, csak menjen el a paphó."

Elment a paphó, mingyár mongya: – „Tisztelendő úr, nekem egy kérésem volna." – „Mongya csak fiam." – „Legyen szíves nekem keresse meg" (megmonta a nevét) „hogy mikor esküttek. Most gyüttem meg, a falu teljesen ismeretlen." – Elmonta neki, hogy ű az éjjel ment el. De azóta nincs ekkora változás.

Hát a tisztelendő úr megnézte az ő névlajstromát, akiket is adott össze, de nem találta benn. Akkor nézte az elődjét is, nézte a másikét, milyen üdőben lehetett az a pap, aki összeatta őket. – Hát őelőtte a harmadik papnak az összeírásában vót. – Akkor elmonta neki: – „Nézze fiam, ennek épp 100 esztendeje, hogy ez az esküvő mikor vót. – Ne csodálkozzék, ha igen nagy változáson ment a falu keresztül. Maga volt fiam az a vőlegény" – azt mongya – „aki elment." – „igen" – „Nézze" azt mongya – „nem tudok más tanácsot adni, isten nevében gyónjon meg. Meg fog áldozni, akkor jobban viszi isten a dolgát." –

Mikor meggyónt szépen, az ostyát a pap a szájába atta áldozásképpen, a vőlegényből egyszerre egy őszhajú, bajszú öreg aggastyán lett, aki ott meg is halt. – Így fejezte be életét.

(Hegedűs József, 56 éves)
Cserszegtomaj, 1944

Három gyerek közül kié lesz a bika
(Igaz történet)

Vót egyszer egy ember, annak három fia. – Aztán ez az ember nagyon beteg lett, hogy már nem remélte felgyógyulását. Ezután bementek a gyerekek egyenként, hogy apám, mit ád? Azt mongya, fiam, bikát. – Megy a másik is, az is kérdi, apám mit ád? – Annak is mongya, fiam, bikát. – Ment a legkisebb, aki olyan bolondos vót. Kérdi: – apám mit ád?! – Fiam, bikát.

Egy bikája vót, a 3 gyerek azt az egy bikát kapta, más vagyona nem vót. Most pedig készűttek ezek 3 különböző istállóra. – Mer abban egyeztek meg, hogy a bikát kiengedik a valódi istállóbul, amelyikébe szalad, hajszolás közbe, azé legyen a bika. A 2 okosabb rendes istállót csináltatott, a bolondos elment az erdőre, onnan hozott igen zöld gallyakat, a' meg abból csinált istállót. Persze ennek nem sokba került, így, mikor elkészültek az istállóbul, kieresztették a bikát, persze mindenik azon vót, hogy a maga istállójába kericcse be. – Akárhogy kergették, a bika csak beszalatt a ződ levelesbe, pedig mind azon vót, hogy az üvébe mennyen. A bolondos mingyárt bement, amig ott ette a levelest, megkötötte, így a bika azé lett.

(Hegedűs József, 56 éves)
Cserszegtomaj, 1944

A menyországban éhen halt asszony

Vo.t egy szentéletű rózsafűzér asszony. Három évig beteg volt, és ez az asszony meghalt. Hát a menyországba jutott, nem volt bűnös. Bement a menyországba, be is eresztette Szent Péter. Az volt az első szava: – „Aggyatok valamit enni, három év óta nem ettem." Azt mongya Péter: „Te szegény, ide három-négy évben érkezik egy vendég, itt nem készítenek semmit, mert elromlana. Hát tulajdonképp menny el a konyhára, ha egyebet nem, egy kis száraz kenyér héjat, rántottát kaphacc." –

6. ábra: Cserszegi paraszthaz és udvar (Vajkai Aurél rajza)

Elment a konyhára, de ott se vót semmi, köllött várni, amíg a kis rántott levest elkészítik. Hát nem fogatta el a száraz kenyér héjat. – Mongya Péter: – „Szalaggy át, itt a szomszédba a pokol, ott többet készítenek, ott kapsz." –

Átment az asszony, mert igen éhes volt, benyitott a pokolba. Azt mongya neki az ördög: – „Semmi heled itt nincs, te szent vagy, szent maradsz, szeretsz koplalni. Itt csak azok lehetnek, akik nem szeretnek koplalni." –

Visszament az asszony a menyországba. Kénytelen volt a menyországban éhen meghalni, újból. Nem kapott kenyeret.

(Hertelendy Ödön, 74 éves)
Cserszegtomaj, 1944

A reszkető kezű öregapának válút csinálnak

Vót egyszer egy fiatalember. Aztán vót neki egy igen öreg aptya. – Annyira remegett a keze, amikor ebédöltek, majdnem a fele ételt kirázta a kanálbó, amikor a szájáhó ért. – Azt mongya a kisfia (a fiatalember fia vót) – A nagyapa igen kirázza a levest, nem köllene azt etetni? – Nem fiam, majd csinálok öregapádnak egy válut, abbul majd ehetik. – Fogta magát a fiatalember, fogta a válunak valót, odament a fia. – Mit csinál édesapám? – Öregapádnak válut, mert már én sem szeretem, hogy mind kirázza a kanálbul az ételt. – Ugye édesapám, ha majd maga öreg lesz, én is csinyálok magának

vált? – Nahát édes fiam, összehasogatom a szemed láttára, te se csinyájj nekem, én se csinyálok öregapádnak. Éllen, ameddig csak tud, egyék, ahogy tud, ő is vót fiatalember, valahára valamikor.

(Hertelendy Ödön, 74 éves)
Cserszegtomaj, 1944

Kossuth Lajos

Ezek a feketék Amerikában rabszolgák vótak, a járdán nem mehettek csak az ucca közepén. Szántottak is velük. – Hát Kossuth, amikor kiment Amerikába, azt monta annak az elnökjüknek: – „Miért csinyáltok így ezekkel a feketékkel? Nem szabad, ezek is olan emberek, mint tik vagytok." –

Akkor aztán fölszabadították őket, aztán megengették, hogy ők is a járdán járhassanak. Azért állították Amerikában Kossuth szobrát, mert dicsőétik a feketék. Amerikában hallottam.

(Hertelendy Ödön, 74 éves)
Cserszegtomaj, 1944.

Vadászat

Csehin vót egy erdős, Vendel bácsi, és az olyan ördöngös volt. Kiment az erdőre éjjel, aztán nagy körvadászat vót, jágerok voltak, a kopók hajtottak. – „Hutenenenene..." E meg egy nyirfa mögül csak nézte (olyan ördöngös volt), csak várta ű, tutta, hogy meliket kell agyonlüni. Mikor a főjáger ment, arra lüt. Akkor meggyullatt, mint egy rokkakóc, egy láng vót, megszünt.

Akkor elment a hegyre, bement a pincébe, ahun ott vótak. – „Aggyatok" – azt mongya – „egy jó kis vacsorát." – „Mink is megennénk, ha vóna. Miért nem hozott egy nyulat?" – „A kutyafáját, mingyár lesz egy." – Kidobta a zsebkendőjét az ajtón. Mingyár ott vót egy nyúl, agyonlűtte. Akkor bevitte, megfejtették, fődarabóták. Mikor a lábosba a legjavába sült, a nyúl elkezdett táncolni a lábosba. Egyszer csak kiugrott, azt mongya: „Tik az ördögöt is meg akarjátok enni?"

Nincs több.

(Hertelendy Ödön, 74 éves)
Cserszegtomaj, 1944

A befogott farkas
(Igaz történet)

Valamikor abban a régi hajdanában a középső malomba őrölt egy ember. – Berényből szankón hozta a gabonáját a malomba. – Meg is őrlette. De kisfejszéje vót ennek a berényi embernek. – A tanyakeresztúton ráment a Balaton szélire a szankóval, de már a farkas nagyon közeledett. – Hanyat fekütt a szankójára, a farkas odaért, és oda a szankó közé odaült, valaga vót az ember felé. Az ember hamarosan azt a kötelet a farkasnak a nyakába vágta, a kisfejszével meg ráhúzott egyet. Olan hamar Berénybe ért, elhuzatta a farkassal magát haza, ütötte egész úton. Mikor odaért Berényhő, úgy vágta hátba élivel, hogy a farkas rögtön megdöglött.

Nem mese, valóság.

(Hertelendy Ödön, 74 éves)
Cserszegtomaj, 1944

Reális kísértet történet

Szolgagyerek voltam. A szomszédban volt egy másik szolgagyerek, együtt szoktunk őrizni éjjel. Mondom neki: – „Károly, hajcsunk ki a temetőbe az éjjel, jó fű van ott, jót alszunk, reggel korán az ökröket be tuggyuk fogni." – El is fogatta, hogy jól van. Én a pitvarba feküttem a fődre, de aludni nem tuttam. Nem tuttam, hány óra. Átléptem a Károlyhó, hogy hajcsunk ki. El is fogatta, hogy mingyár, de aztán elalutt vissza. Én meg kihajtottam, direkció a temetőbe, hogy ű majd gyün. Volt egy fekete szűröm. Ott volt egy új sír. A szűr csuklyáját a fejemre húztam, szépen a sír mellé feküttem. Egyszercsak elkezték emelni a fejemet. Annyira meg voltam ejedve, hogy majd megbolondúltam. Ahogy elhagyta az emelgetést, elszalattam. De ökrök nélkül nem mehetek haza. Visszamentem értük, közel volt a temető, másnap délbe elmentem megnézni: – egy nagy pucoktúrás volt. Többé soha világéletembe nem féltem. Én rajtam történt meg. Ezért nem hiszek a szellemnek.

(Hertelendy Ödön, 74 éves)
Cserszegtomaj, 1944

Valamit súgott a szamár fülébe

Vásár vót egy városba. Az edényeseknek meg szamaruk vót. – Aztán odament egy ember, azt mongya a fazekasnak: – „Én súgok ennek a szamárnak valamit". – Aztán egy égő taplót tett a fülibe. Az edényt mind összetiporta a szamár. – „Mit súgott ennek a szamárnak?" – „Azt súgtam neki, hogy a nagynénje férjő ment, mennyen a lakodalomba, azt izenték. De azt monta a szamár, nem megy el a lakodalomba, eljárja itt." – „Ki fizeti meg – azt mongya – a kárt?"

– „Hát mindenesetre, hogy a nagynénjét jól bepörölheti, miért izent neki." –

(Hertelendy Ödön, 74 éves)
Cserszegtomaj, 1944.

Az alföldi és a dunántúli ember beszélget
(Igaz történet)

Beszélgettek ezek az alföldi katonák, én is ott vótam. – Hát azt mongya az egyik: – „11 szekér gaz lett ennyi meg ennyi földön, lu szekérrel." – Hát beszélgettek tovább, de gazrul. – Nem állhattam meg, hát megkérdeztem, mi az, mert mi a gazt kisaraboljuk a szőlőből, bárhol is van, mert mi nem szivejjük. – Azt mongya: – „A gaz nem is a szőlőben terem, hanem a födön." – „Minálunk nemigen gazos semmi se, mert még a kukoricát is megkapáljuk. Magyarázza el hát, mi is az a gaz tulajdonképpen." – Azt mongya: „gazbúza, gazárpa, gazrozs" – Mondom akkor: – „Tik szamarak vagytok, minálunk nincs annak gaz neve." – „Mit mondtok tik a gazbúzának, gazrozsnak, gazárpának?" – „Búza, a másik pedig rozs, árpa, meg van köles is, van hajdina is." – „Tik így nevezitek?" – „Így." – „Szamarak vagytok." – „Szamarak vagytok ti, mert nem értitek meg, mit beszéltek."

Azt mongya: – „Nem is tuggyátok ti, mi a szekér. Mert nem ez, akin a gabonát horgyák, az luszekér." – „Hát a kocsi micsoda?" – „Lukocsi." – „Hát nem a kocsin horgyátok a gabonát?" – „Nem. Arra csak fölülünk, mikor menünk valahová, az kocsi, nem luszekér." –

Először a kaszát emlegették: mérges igyekezet. A sarló: felém kapkodó, annak csúfolták. A vonyókés: fejes úkegyelme. A túrós mácsikot meg túrós derejinek monták: „Jó vóna túrós dereji." – Azt is megkérdeztem, mi az?"

Aztán már nem beszéltem, mert haraguttak. – Én meg nevettem úket. Én nem tuttam az ű nyelvüket, pedig magyarul beszéltek.

(Hertelendy Ödön, 74 éves)

Budapest VAJKAI ZSÓFIA

MÄRCHEN AUS CSERSZEG

Vor 10 Jahren ist Aurél Vajkai, der hervorragende Volkskundeforscher des Plattensee-Oberlandes gestorben. Wir gedenken Seiner mit der Herausgabe einiger nichtpublizierten Märchen aus der Sammlung des namhaften Ethnographen. Die, im Sommer des Jahres 1944 in Cserszegtomaj (Kom. Zala) gesammelten Märchen widerspiegeln das Wissen des Volkes, welches bis unseren Tagen endgültig verschwunden ist.

ZSÓFIA VAJKAI

A „HÚSHAGYAT"

Adalékok egy csángó Szent László-mondához

Talán a legkülönlegesebb Szent László-mondánk az, amely a római katolikus és az ortodox nagyböjt időpontja közötti különbségre, a nagyböjt későbbi kezdetére próbál a maga módján magyarázatot adni. Ízig-vérig népi alkotás, mely természetesen csakis ortodox-, illetve az ortodoxiával érintkező környezetben keletkezhetett. Bár Erdély tipikusan ilyen terület, s a XIII. század végétől napjainkig a Szent László-hagyományok meghatározóan leggazdagabb része itt maradt fenn, e monda mindössze egyes keleti peremterületein ismeretes. Változatosabbnál változatosabb előfordulásaival találkozunk ellenben a moldvai csángó szájhagyományban, sőt első említése is Moldva földjén, egy XVII. századi román krónikában tűnik fel.

Miként a történeti kutatások rámutattak,[1] Eustratie logofăt 1645 körül készült román nyelvű krónikájának egyes részei maguk is egy korábbi magyar forrásra tekintenek vissza. Erre utal, hogy Szent László a szláv Vladislas helyett a magyar Laslău névalakban fordul elő, és hasonlóképp figyelemre méltó a krónikában megörökített, László személyéhez fűzött számos néprajzi adat. De a román krónika is jelzi mindezt, előrebocsájtván: „a magyar évkönyv (letopiseţul unguresc) írja..."[2]. A feljegyzés bennünket leginkább érdeklő része szerint Szent László diadalmas moldvai hadjárata miatt tolódott későbbre a nagyböjt: „László király dicsőséggel és győzelmesen tért meg onnan és húshagyás napján érkezve haza áldást kért püspükeitől, hogy még három napot mulathasson a királynővel és az urakkal. Megáldották, hogy egész udvarával kedden hagyjon húst. Az ő hitükön máig tartják a szokást, hogy nagyböjt hetében hagynak húst."[3]

Minthogy e történet csupán e krónikarészletből, valamint a moldvai és gyimesi csángó néphagyományból ismeretes, nagy a valószínűsége, hogy a monda eredetileg is a moldvai magyarság körében keletkezett, akiknek virágzó településeik voltak ezen a tájon a középkor folyamán. A magyarság moldvai jelenlétéről már a XIII. század óta vannak konkrét, oklevelekkel is alátámasztott adataink. A kunok térítése céljából meginduló domonkos missziók egyre nagyobb jelentőségre tettek szert. Az 1227-ben megalakult milkói püspökség pedig már nyilvánvalóan a térítés eredménye volt. Természetesen a főként Magyarországról származó papság jelentős számú szolgálónépet és katonaságot is magával vonzott az „új hazába".

[1] Lükő Gábor 1936, 48-53.
[2] uo. 50.
[3] uo. 51.

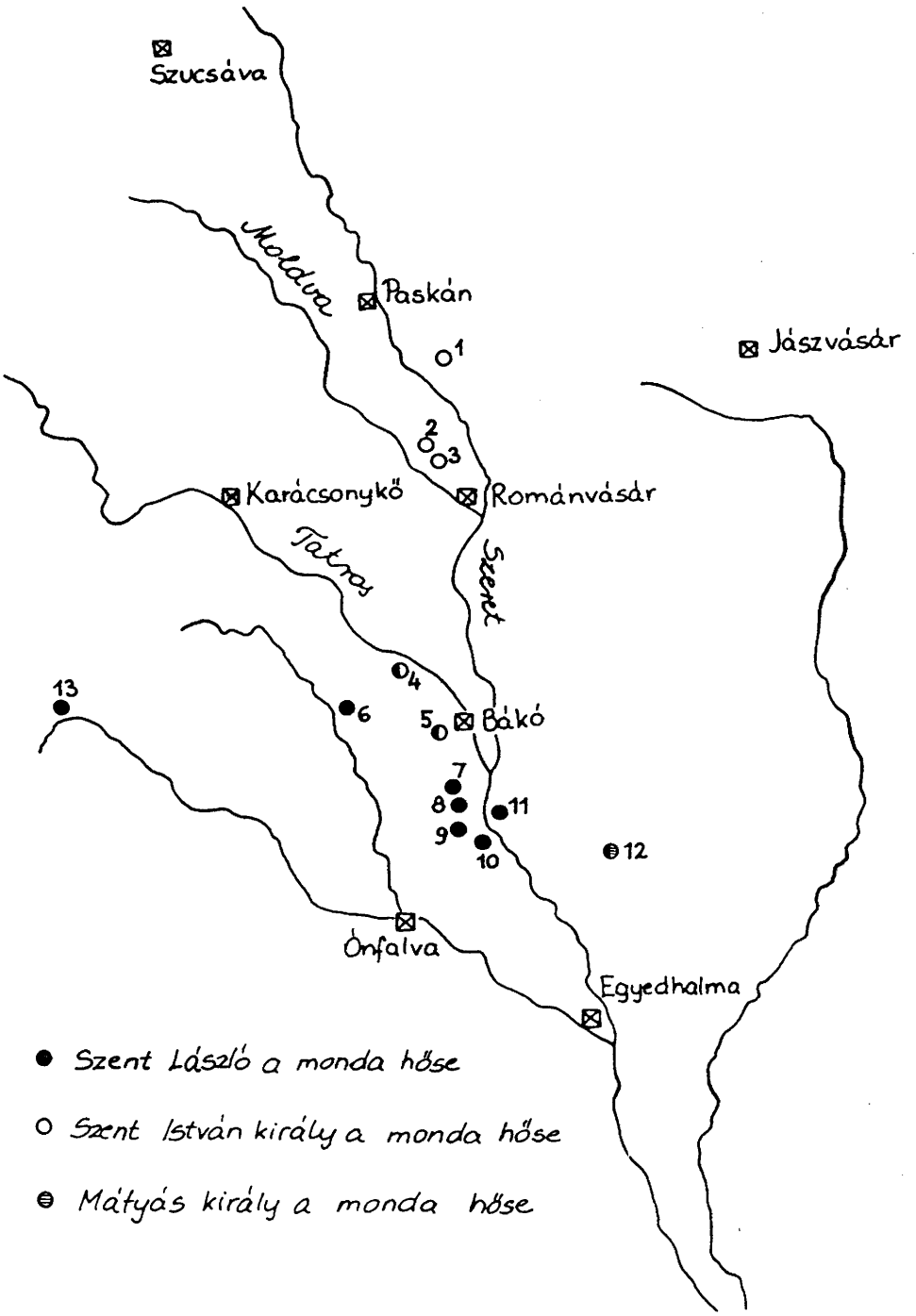

1. ábra: A húshagyat-monda előfordulása: 1. Farkasfalva. 2. Jugán. 3. Szabófalva. 4. Lészped. 5. Lujzikalagor. 6. Pusztina. 7. Bogdánfalva. 8. Forrófalva. 9. Klézse. 10. Pokolpatak. 11. Gyoszény. 12. Gajcsána. 13. Gyimesvölgy (Bükkhavas pataka).

Az ott megtelepülő magyarság egyéb csoportjaival[4] együtt ez a szám akkori népesedési viszonyok között már elég tekintélyes lehetett, s bár a tatárjárás kisvártatva elsöpörte a moldvai kun (és köztük megtérített kun) jelenlétet, a magyar (és szász!) telepek nyoma változatlanul kimutatható. Sőt, az árucsere-forgalom fellendülésével az anyaországgal tartott kapcsolat még szorosabb lett, s a megalakuló városok jelentős része magyar etnikumúnak tekinthető. Mindez oda vezetett, hogy a XIV-XVI. századra Moldva lakosságának közel 1/3-a a magyar nyelvet beszélte, így hát az sem véletlen, hogy e tájék jó részének toponímiája is magyar.[5]

Sajnos, a moldvai magyarság e fénykoráról kevés adattal rendelkezünk. Pedig fejlődő városaik, a három püspökség[6] és kolostoraik[7] virágzó katolikus vallási életre utalnak. Ám mindezeket az erősödő ortodoxia mellett a XVI-XVII. század török- és tatárdúlásai szinte teljesen elmosták, s az pedig ugyancsak sajnálatosan természetes, hogy a hadi eseményeket a városokban és a főbb folyóvölgyekben élő magyarság sínylette meg leginkább, minek következtében számbelileg is rendkívül megfogyott.

Az említett magyar évkönyvet a szakirodalomban elterjedt nézet szerint a szereti domonkos kolostorban írták.[8] A fennmaradt szöveg egyes megegyező részei alapján Lükő azt is feltételei, hogy e magyar évkönyv az 1504 körül egyházi szláv nyelven írott Névtelen krónika Szent László- (és Moldva alapítása-) mondájának ismeretében, részben annak ellenében íródott. Véleménye szerint a katolikus író elhagyta László titkos ortodoxizmusának legendáját (a Névtelen krónikában, miként Pahomije deák XV. századi krónikájában egyaránt így szólnak róla[9], a jó ortodox románokból pedig rablókat csinált. Bizonyára megjegyezte, hogy Lászlót csodatévőnek tartják – a másolóknál ebből aztán már „varázsló" lett. Hasonlóképpen helyi adaptációnak tartja Lükő azt is, hogy míg a Névtelen krónika a Tisza mellett említi László király csatáját, a magyar évkönyvre hivatkozó Eustratie logofăt Moldva földjén szerepelteti. A király nevének magyar változatáról és a XVII. századi forrásban szereplő gazdag néprajzi vonatkozásokról pedig már magunk is szóltunk.

E bizonyos szereti domonkos kolostor eredete és rövid működése azonban valószínűsíti, hogy a magyar évkönyv László-legendája a Névtelen krónikától függetlenül alakult ki. A történelmi előzményekhez tartozik, hogy a moldvai fejedelemséget megalapító Bogdán vajda halála után annak fia, Lackó újra meghódolt Nagy Lajosnak, sőt: maga is áttért a katolikus hitre. Az új politikával szinkronban kérte a pápát, hogy az akkori fejedelmi székhelyet, Szeretvásárt emelje városi rangra, és állítson oda katolikus püspököt. A kérést a Szentszék gyorsan teljesítette is, ugyanis a templomot már 1371-ben katedrális rangjára emelték, s fejéül András

[4] Domokos Pál Péter 1987, 22.
[5] uo. 47.
[6] Milkó, Szeret, Moldvabánya
[7] Például a szereti domonkos és a bákói ferences kolostor.
[8] Lükő Gábor 1936, 52-53.
[9] Bori Imre 1987, 13.

barátot nevezték ki. A 125 évig fennálló püspökség élén főként magyar főpapok álltak, s a térítést is zömmel magyar domonkosok és ferencesek végezték. Margit asszony, Péter vajda édesanyja 1377-ben szép templomot és kolostort építtetett Szereten, és azt a magyar domonkos tartomány atyáira bízta.[10] A kolostor oklevele 1384. május 1-jén kelt[11], és a hagyomány szerint Nyúzó István vajda (1551-1552) uralma alatti vallásüldözés idején rombolták le. A XVII. század közepén Bandinus püspök feljegyzése szerint Szeret városától keletre még láthatók voltak az egykori kolostor romjai, s a mellette fakadó csodatévő hírű forrás körül népes búcsújárás alakult ki. Mi több: a kolostor romjaihoz egy olyan hiedelem is kapcsolódott, hogy aki a szentegyház köveiből akár egy darabot is elvisz, rövid időn belül családjával együtt elpusztul.[12] Hasonlóan fontos szerepet töltött be a moldvabányai püspökség is, mely 1410-ben, Jó Sándor vajda uralkodása alatt létesült[13], kolostorral és pompás gótikus katedrálissal; impozáns romjaik még napjainkban is láthatók. Ez utóbbi püspökség 1523-ig állt fenn.

Mint látjuk, a moldvai magyar egyház fénykora lényegében a XIV-XV. századra tehető. S minthogy a Szent László-kultusz ugyancsak ekkor élte fénykorát, jó okunk van feltételezni, hogy az említett magyar évkönyv Szent László-legendája is az 1500-as éveknél korábban született. Erre vall, hogy bár a szereti domonkos kolostor fél évszázaddal túlélte a püspökség megszűnését, a korábbi szellemi pezsgés a XVI. században már aligha lehetett itt jellemző. A krónika olvastán szembetűnő a történet rokonsága az 1345. évi moldvai hadjárat patrocínium-csodáját feldolgozó Dubniczi Krónika szövegével. Nem lehetetlen, hogy az abban szereplő nemzetközi legendamotívum magyar adaptációja, a monda első változata ugyancsak valahol a keleti végeken született. Az Eustratie logofăt által forrásként használt magyar évkönyv azonban bizonyosan, s nagy valószínűséggel a szereti kolostorban, ugyanis egy helyütt azt olvashatjuk, hogy midőn László király a tatárok üldözése során a Szeret folyóhoz érkezett, annak partján megállva „magyarul kiáltotta: Szeretem, szeretem! vagyis de szép (aşa mi placa). Később, mikor megalapították az országot, a folyót Szeretnek nevezték el a király szava után, ki azt mondta: szeretem".[14] Ahhoz pedig aligha szükséges magyarázat, hogy ez etimológia megszületése miért éppen a szeretvásári magyar kolóniához és egyházhoz köthető.

A XVI. század immár a romlást és pusztulást hozta a moldvai magyarság számára. Ezért is jelzésértékű, hogy a korábbi hagyománykör töredékeként is mennyire sokszínű az a Szent László-hagyomány, mely napjainkig fennmaradt a moldvai magyarság körében. Bár a század végének pusztításai erősen megritkították soraikat, a megmaradó népi bázis megőrizte, s a fennmaradt szövegemlékek alapján közvetítette is azt a madéfalvi veszedelem után érkezettek felé. A

[10] Domokos Pál Péter 1987, 49-50.

[11] Auner Károly 1908. 11

[12] Codex Bandinus 1646-1648. (Domokos Pál Péter 1987, 410-411.)

[13] Bizonyára felesége, az esztelneki ferences zárdát is alapító Losonczy Margit közreműködésével.

[14] Lükő Gábor 1936, 50.

Gyimesekbe is így kerülhetett át a XVIII-XIX. században. Persze a Csíksomlyóval való intenzív kapcsolat (a bákói ferences kolostor a csíki filiája volt) és a búcsújárások Csíksomlyó, Pogányhavas[15], Sztánfalva[16] ugyancsak továbbadhatták a történetet nyugat felé, s vehettek át a moldvaiak is néhány további Szent László-motívumot.

Már a magyar évkönyvre hivatkozó Eustratie logofăt krónikájában is olvashatjuk, hogy a Radnai-hágó moldvai oldalán két helyen is látni László király sziklába vésett jeleit (forrásfakasztás avagy a sziklába enyésző nyomok motívuma lehet ez).[17] A moldvai magyar falvakat végiglátogató és hívei életével ismerkedő Bandinus püspök feljegyzése Barlád alatt egy várromot említ, ahol a néphagyomány szerint Szent László üldözte a tatárokat.[18] Dnyeszterfehérvárott a hagyomány szerint a szent király templomot építtetett, mely még 1799-ben is állt.[19] A boráról híres ősi magyar-szász városkában, Kotnáron régebben Szent László napját templomba menéssel ünnepelték, megemlékezve arról, hogy László tisztította meg Moldvát a tatároktól.[20]

Bár a XVI. század végén az egyházi hatás megszűnt, a néphagyomány tovább őrizte László emlékét a moldvai magyarság körében. A közelmúlt viszontagságai, a szülőföldet oltalmazó szentet is felidézhették, s a magyar papság elapadásával alakjában az anyaországhoz való kötődés is megtestesülhetett. A moldvai magyarság legújabb rétege a Siculicidium hatására kivándorlók pedig – maguk is székelyek lévén – mindennapi kultúrkincsük részeként hozták magukkal mondáit, történetét, és szentelték Lászlónak az általuk megült Visánta templomát.[21] Szent László fáját említi Csík határában a szájhagyomány: a több száz éves fa az arra járók hagyományos pihenőhelye volt, alatta étkeztek, s régebben néhány falat ételt is hagytak alatta.[22] De ismeretes Klézse határából is egy hatalmas fa, melyet Szent László fájaként ismer a falu népe. A hagyomány szerint maga a szent király ültette.[23]

Az említett adatok valóban e kultúrhagyomány továbbélését jelzik. Ezért sem meglepő a dolgozatunk címében is jelzett húshagyat-monda nagyszámú előfordulása és sokszínűsége. S már maga az a tény is, hogy számos variánsában fennmaradt, jelzi régiségét, hiszen e változatok kialakulásához és elterjedéséhez nyilvánvalóan nagyobb idő kellett. A Tázló melléki Pusztinán ekképp őrződött meg:

„Oton nálunk Pusztinábo őseink úgy mesélték, hogy régebb a húshagyatról, hoty Szent László kirájról, hogy mért van húshagyat kedden, hoty Szent László királ elvót, a pogá hadokat

[15] Orbán Balázs 1869, II. 19; Gegő Elek 1838, 71-72.
[16] Codex Bandinus (Domokos Pál Péter 1987, 363-366.)
[17] Lükő Gábor 1936, 50.
[18] Codex Bandinus (Domokos Pál Péter 1987, 359.)
[19] Mikecs László 1989, 91.
[20] Gunda Béla 1990, 60.
[21] Domokos Pál Péter 1987, 116.
[22] Gunda Béla 1990, 58. A fa ma már nincs meg, a második világháború idején ugyanis villám csapott bele.
[23] Bosnyák Sándor 1980 54, 59.

északro elverte és veresége után kedre tért haza. Kedden kikérte a jó Istentől, hogy engeggye meg neki es, hogy a szüleivel húst hagyasson. A jó Isten neki megengette és kedden a szüleivel húst hagyott..."[24]

Bákó vidékén, Bogdánfalván is úgy tudják, hogy Szent László tatárok feletti győzelmének emlékére nyújtotta meg a farsang végét a római egyház.[25] Klézsén hasonlóképpen mesélik: „Szent László király, mikor el vót háborúba, akkor ő megkésett a háborúból, húshagyat napjára nem ért haza, később ért haza. Ahol a lovával elment, ott a kardja árkot vágott, és mikor hazaért, akkor azt mondta a magyar katolikus népnek, hogy most tartunk húshagyatot. Azért nincs a húshagyat egybe a románokval, meg mindenkivel."[26]

A Szereten túli Gyoszényban a monda egy igen érdekes változatát jegyezték fel: „Hát most elmondok egy meszét, amilyenre még emlékszem vissza az öreg apókámtól, mert jötte oda este guzsalyas üdejibe és ottan elkezdtek, egyik is mondott egy meszét, akkor a mászik is. Többet mondtak, de azokról nem emlékszem jól, de erről az egyről még emlékszem, mert arról, hogy húshagyat van.

Azt meszélték, azt beszélték el apókám is, azok az öreg emberek, hogy régen, amikor itt vótak a tatárok, akkor felkelt László király a hadjával s az ű népivel, és elzavarták őket, s hogy a tatárok örökké féljenek, hogy erre vissza ne jöjjenek, oda vittek egy nagy harangot, s a haranghoz, felkötték egy fára a harangot s megkötték egy kötélvel, s odakötték egy águhoz. Az az ág, amikor fú a szél, az az ág húzja a harangot és mindig harangoznak. És a tatárok azért is nem jöttek vissza soha, mert tudták, hogy az Szent László királynak az emléke és ott vannak mamái napig is őrzik.

S amikor visszajött Szent László király, akkor vasárnap eszte ott a piacra vasárnap eszte érkeztek, éjjel, akkor éjjel érkeztek vissza. S akkor nekik többet nem vót üdejük, hogy kimulasszák magikat. Akkor kérte a Jóistentől, hogy adjon nekik két napot, hogy ők is úgy tudjanak mulatni. S akkor adott is a Szent Úristen két napot nekik, hétfőt és keddet, hogy ezen a két napon kimulasszák magikat, s erről emlékszem vissza, hogy jött utána minden esztendőbe a húshagyó hétfő és kedd."[27]

A Románvásár környéki magyar falvakban ellenben már Szent István e monda hőse: „Styefán a nadkirár járt vala verekegyiszbe mikor hajtotta ki paganokot, sze hod megtyért, honn már megsánták a huszhagyást vaszárnap eszte."[28]

„Szent István király emléke él a moldvai csángók között. Mondják, hogy sokat háborúskodott. Egyszer a háborúból hazajövet megkésett, s nem tudott haza érkezni húshagyóra, vasárnapra. Kérte az Istent, hogy engedjen el neki egy-két napot, míg hazaér. Az Isten elengedte s ő háborúskodva, sietve hazatért keddre. Azóta a csángók húshagyója nem vasárnap van (mint a görög-keleti oláhoké), hanem kedden. Ezt a két napot, húshagyó hétfőt és keddet megünneplik a csángók."[29]

Érdekesmód a magyar nyelvterület legkeletebbre eső településén, Gajcsánán ugyancsak Szent István alakjához főződik a történet: „Hát István király hosszabbította meg a húshagyatot, mert nem ért haza a családjához vasárnap estére, hanem kedden estére ért haza, úgy, hogy ő vasárnap este kellett vóna megtartsa, de közben kedden este ért haza, és akkor tartotta meg a családjával a húshagyatot, mert katolikus ember vót."[30]

A gyimesi csángók változataiban kedves, naiv életképekbe ágyazódik a mondai história: „Még gyermekkoromban hallottam, hogy mesélték Szent Lászlóról, hogy 30 esztendőn keresztül zaklatta a pogányokat. Annyi ideig vót távol a családjától. Amikor elment, a felesége állapotos maradt. Az Isten kitüntette Lászlót, vótak látomásai, szent vót. Mikor visszajött Húshagyó vasárnap este békukucskált az ablakon, hát a felesége vacsorázik két emberrel.

---

[24] Hegedős Lajos 1952, 69.

[25] Lükő Gábor 1936, 52.

[26] Bosnyák Sándor 1980, 54.

[27] Uo. 54-55.

[28] Lükő Gábor 1936, 52. Jugánban jegyezte fel 1933-ban az akkor hetven esztendős Szántánétől.

[29] Wichmanné Herman Júlia 1907, 287-288; szabófalvi adat – szokás volt ilyenkor az alakoskodás is, melyet „Szent István napjainak" neveztek.

[30] Bosnyák Sándor 1980, 54.

- Mit szólsz lovam, bélőjek-e?

- Ne lőj – mondta a ló. Hagyd az esti haragodat reggelre.

Nem lőtt bé. A szomszédba tutta meg, hogy azok az ő fiai. Reggel bémutatkozott, nagy vót az öröm, összeölelkeztek, s László azt mondta: Istenem bárcsak két napot éljek, csak jó, hogy ezt megértem. Annyit es élt, de boldogan halt meg."[31]

Ez a változat egy másik gyimesi szövegben már-már novellává kerekedik. Ebben a történetben a legendák Szent Lászlója olyan, mint bármelyik gyimesi: hús-vér ember, akinek hűséges felesége, fiai vannak, akit a szomszédok ügyes embernek tartanak, akinek családja vacsorára az itt jellegzetes levesbe aprított kenyeret eszi: „Szent László királyról csak azt tudom, hogy mikor a pogányokat elűzte, akkor a felesége állapotba maradott. S ő nem tudott róla, s elment. Akkor a jegygyűrűjét kétfelé törte, a feleségének hagyta felit, s ő elvitte a más felit.

Az jegykendőjét elhasította, felit hagyta a feleséginek, ő elvitte a más felit.

Hát, mán aszonták, hogy Szent László király elmúlt, elveszett, mert semmi hírt nem tudnak róla. Hát, a feleséginek született két iker, szóval két fiú gyermeke, azokat ő felnövelte, kiiskoláztatta. Azok kitanultak papnak, mind a kettő.

S akkor, akkori időbe úgy vót, hogy vasárnap vót húshagyó vasárnap. Akkor Szent Lszló király az anyaszentegyházat megkérte, hogy tegyék húshagyatot keddre, hogy legyen húshagyó kedden, hogy ő érjen haza a feleségihez.

Hát, amikor ő jött a lovával, a lova féltáltos vót, s az ablakon benézett, a felesége a két úr közt az asztal mellett vacsoráztak. Akkor ő bé akart lőni az ablakon, hogy lője meg őköt. A lovától azt kérdezte, hogy belőhet-e, azokat meglője? S akkor a lova a lábával megkapálta a földet, hogy: ne!; a fejit megrázta, hogy: ne!

Ő elment akkor a szomszédba, s bément. Hát szakállas vót, persze, mióta nem tudott tisztálkodni, bément s akkor azt kérdezte:

- Itt, ebbe a szomszédba ki lakott valamikor?

S aszonták:

- Ott egy ügyes ember. Szent László királynak hitták, de ő mán rég elhalt. Harminc éve, hogy elment a háborúba, de ő mán rég, hogy nincsen.

- S hát ki van ott?

S aszonta:

- A felesége s a feleséginek két gyereke van. Mikor elment László király akkor állapotos maradott, s két fiú gyermeke lett, s mind a kettőt papnak tanította, most azokkal vacsorázik.

Akkor visszament, s békéredzkedett a házvezetőnétől, s azt kérdezte, hogy itt ki lakik? S mondta:

- Itt Szent László király lakott, de ő már rég elveszett, hanem a felesége van, azok esznek, vacsoráznak a szobába.

Hát, valamilyen olyan étel vót, hogy kenyeret aprítottak a tányérba, úgy tették rea a levest. Azt kérdezte a házvezetőnétől, hogy ő segíthet-e kicsit. S aszonta a házvezetőné – így szembe nézett vele, ügyes embernek látta –, hogy ő nem bánja, ha segít es.

S akkor elvette a tányért, s ő es a kenyeret aprította belé, s bévitte a házvezetőné, a szakácsasszon, s letette az asszon eleibe azt a tányért.

Mikor kifogyott belőle, akkor a fél gyűrű megmaradott a tányér fenekibe. S akkor azt kérdezte a házvezetőnétől:

Ki van itt?

S akkor aszonta, hogy:

- Itt egy ügyes ember.

- Küldje bé – aszongya–, hogy lássuk, milyen? Ki az az ügyes ember?

S akkor beküldte, s nem mondta meg Szent László király az ő nevit, hanem azt kérdezte az asszon, hogy:

- Maga mit keres itt, mit kaptam én a tángyér fenekbe, milyen fél gyűrűt?

S akkor aszonta Szent László király:

---

[31] Tankó Gyula 1992, 6. (Ambrus Fülöp, Hosszú, 84 éves)

- Vedd csak elé magad a társát!

S akkor elévette az asszon a társát, s esszépászították:

- S na, látod-e, hogy ki az?

S akkor elévette Szent László király a fél zsebkendőt, s aszonta, vedd elé a társát. S az asszon elévette a társát, s így ismerkedtek meg, hogy csakugyan harminc éve, hogy nem találkoztak, s most egyik a mást megkapták.

S akkor az asszon bevallotta, hogy ő ugyanes állapotos maradott, s ezt a két fiát azután növelte, s mind a kettőt papnak tanította.

S így Szent László király hálát adott a mindenható Istennek, hogy bé nem lőtt az ablakon, hogy a két pap fia megmaradott.

Azóta van húshagyókedd. Addig húshagyó vasárnap vót. Arról mondják, hogy húshagyó vasárnap, hogy addig húshagyat vasárnap vót. S akkor Szent László király megkérte az anyaszentegyházat, hogy tegyék el ezt a húshagyatot keddre, hogy ő es érjen haza, me tudta, hogy ő mikor ér vissza, s hogy ő es érhessen vissza, s a húshagyatba részesülhessen."[32]

A monda népszerűségére jellemző, hogy a történet a moldvai csángók körében még manapság is él. Álljon itt befejezésül egy bájos, rendhagyó változata a Bákó környéki falvakból: „Minek innapolják e magyarok e húshagyatot kedden? Réges régen, mikor László király még éfiju vala, elkelle ő menjen e verekedésbe. Nem tudta, mikor jó haza, éppe ezét mondá ez ő édesének: ha betelik hét esztendő, hét hónap, hét nap, s nem jöttem haza, tudd meg: hót vagyok.

Evel vette es magát, sokat nem bócsuzkodék, s el es mene. E verekedésbe, mind e verekedésbe; harcoltak egymásval, vágták egymást, hol ez egyik, hol e másik. Az egyik sem bír vala nyerni. Immá jött annak ez üdőnek vége, amit maga László király szabott vala, s imádságaiban örökké kérte ez őszentséges Szüz Mária segedelmét. Eccer csak álmába megjelenék előtte, s mondá, hogy ez őszentséges Úr meghallgatta e kérését, s megmutissa ez utat e győzelemhez.

Mikor megöbrede e király, elkülte e katonáit, hogy e környékről mindenféle állatot essze gyüssenek e borjaival együtt, s ugy állite e seregét, mind azt ez isteni szózat mondá. Elől tett egy rend katonaságot, aztá egy rend anyamárhákot, osztá még egy rend katonaság, s legeslegutóján e bornyu állatokot. S menen vala neki igy ez ellenségnek. Mivel hogy e bornyuk elvalának válaszva ez annyiktól, azok akkora nagy geledzsét csoptak, hogy hetedhét határon átal hallatszott. Megédének e dusmánok, s elfutának László király elől. Igy nyerte meg e verekedést.

Immá haza lehetett menjen, de mikor hazaére vásárnapra, eppe ez utolsó vásárnapra ére haza e nagybőt előtt. Még megkéré ez őszentséges Szűz Máriát, hogy engedelmet tegyen neki, hogy ő es örvendezhessen, hogy egészségesen hazaért – s bár csak két napecskát adjon, hogy innapoljon. Ez őszentséges Szüz Mária meghallgatta kérelmét, met László király es szent vala tetteibe. S ezóta mük e magyarok kedden innapoljuk e hushagyatot."[33]

Budapest MAGYAR ZOLTÁN

IRODALOM

AUNER Károly
1908 *A romániai magyar telepek történeti vázlata.* Temesvár

BORI Imre
1987 *A szerb Szent László-legendáról.* Tanulmányok a magyar-délszláv irodalmi kacpsolatokról. 9-27. Újvidék

BOSNYÁK Sándor
1980 *A moldvai magyarok hitvilága.* Folklór archívum 12. Budapest

[32] Salamon Anikó 1987, 41-43. (Jávárdi pataka, Molnár Károly Kuruc, 1972.)

[33] Istók György (Klézse, 1995) gyűjtése – feljegyezte Csuráj Antal nagypataki születésúú forrófalvai lakostól (80 éves), aki „mámókájától" hallotta még gyerekkorában.

Codex Bandinus 1646-1648
1987 DOMOKOS Pál Péter: A moldvai magyarság 334-479. Budapest
DOMOKOS Pál Péter
1987 *A moldvai magyarság.* Budapest
GEGŐ Elek
1838 *A moldvai magyar telepekről.* Pest
GUNDA Béla
1990 *A moldvai magyar népi műveltség jellegéhez: néprajzi gyűjtőúton a moldvai csángóknál.* Népi Kultúra– Népi Társadalom XV. 37-88. Budapest
HEGEDŰS Lajos
1952 *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések.* Népnyelvi szövegek moldvai telepesektől. Budapest
LÜKŐ Gábor
1936 *Moldva alapításának mondáihoz.* Ethnographia XLVII. 48-56.
MIKECS László
1989 *Csángók.* Második kiadás. Budapest
ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból.* II. Pest
SALAMON Anikó
1987 *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák.* Budapest
TANKÓ Gyula
1992 *Szent László alakja a gyimesiek mondáiban.* Honismeret XX. 3. 5-7.
WICHMANNÉ HERMAN Júlia
1907 *A moldvai csángók szokásaiból.* Ethnographia XVIII. 287-294.

Jelenlévő múlt

A Planétás Kiadó (1165 Budapest, Koronafürt u. 44.) új sorozatában lapzártánkig az alábbi néprajzi könyvek jelentek meg:

Tátrai Zsuzsanna – Karácsony Molnár Erika: Jeles napok, ünnepi szokások. Budapest, 1997. 300 p.

Kósa László: "Ki népei vagytok?" Magyar néprajz. Budapest, 1998. 246 p.

Tárgyalkotó népművészet. Szerk.: Bellon Tibor, Fügedi Márta, Szilágyi Miklós. Budapest, 1998. 432 p.

Nagy Mari – Vidák István: Nemezkészítés. Budapest, 1998. 102 p.

Pesovár Ernő: A magyar páros táncok. Budapest, 1998. 176 p.

Sebő Ferenc: Népzenei olvasókönyv. Budapest, 1998. 430 p.

TÖRTÉNETI MONDÁK A KÁLI-MEDENCÉBŐL*

Káli-medencei néprajzi kutatásom (1981-87) fő témája a népi építészet volt. Mivel már akkor is sokat kutattam a mai határainkon kívüli magyar területeken, megszoktam, hogy minden előkerülő értékes adatot feljegyzek. Burgenlandban, a Felvidéken, Erdélyben, Moldvában ez tudatos értékmentés volt, mivel nem tudhattuk, hogy utánunk jön-e, jöhet-e még ide magyar néprajzkutató. Értékmentő szemléletemet a Káli-medencében sem sikerült levetkőznöm, s mivel kutatócsoportunk tagjai között kevés volt a kimondottan folklorista, Lackovits Emőke még biztatott is a mondagyűjtésre. Sebestyén Gyula nyomán tudtam, hogy a Káli-medence mondatermő vidék. A népi építészeti kutatás közben felüdülést, izgalmas szellemi kalandot jelentett számomra egy-egy, Szent László királlyal, a tatárjárással, Gyulaffy Lászlóval, a török világgal és a reformációval kapcsolatos történeti monda előcsalogatása adatközlőim emlékezetéből. Előkerült néhány szép kincsmonda is. Az alábbiakban Sebestyén Gyula, Hála József és a magam gyűjtéséből a történeti mondákat mutatom be.

László királyról és IV. Béláról

Szent László vezette a népet. A balatonhenyei faluvégen már nagyon szomjas volt a nép. László király erős karddal megütötte a kősziklát, folyott a víz. A forrást eredetileg László folyójának hívták, de aztán elnevezték Öregsáncnak. A Balatonba folyik az ábrahámhegyi vasúti megálló fölött. Köveskálon négy, Ábrahámhegyen egy malmot hajtott. (Bárány Gábor, Kővágóörs)

IV. Béla a tatárjáráskor erre jött, Mencshelynél állt meg. Azért hívják Mencshelynek, mert ott állt meg, tovább nem hajtották a tatárok. A mencshelyi községháza falán emléktábla is volt, ezzel a felirattal:

Lélegzetet vesz a király,
A sík mezőn, hol megáll.
Mindent pusztulva lát,
De letöröli a könnyeket,
Ha elveszett a becsület,
Mentsük meg a hazát.

A köveskáli pusztatemplomnál a Dani-kútból ivott IV. Béla. Erre futott keresztül Sóstókálnak. (Bárány Gábor, Kővágóörs)

Kétszer is említette a Király kutat a káli-medencei községek határperében Mészáros László 1822-ben 73 éves jobbágy, tanú: „Hogy mindszentkáli, kisfaludi, kékkúti, Szbékkáli és Kis Örsi határok az úgynevezett Péntek hídjánál a Tüskési malomsédnek déli partján ütköznek öszve, hol

* A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága Néprajzi Munkabizottsága által 1995. április 15-én, Köveskálon, Sebestyén Gyula halálának 50. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadás.

mostis egy fen álló halom látzatik, ettül a kékuti határ elmaradásával téli naplementnek tartván a Király kutnak nagyobb forrásáig, a hol a Kis Örsi határ is el marad és a Soóstói kezdődik, ezen menetelen belül Kisfalud felül a Kis Örsi birtokosok be is szántottak; de hogy azt el vethessék, nékik meg nem engedtetett – ettül egyenesen a Király kuthoz, innént a Kis korni tónak déli partjához – attul pedig észak felé egyenes menetelben a Sásdi toó keleti sarkáig ettül egészen északnak tartván a madarak hegyéhez terjed Kisfaludi és mindszentkáli határ."

IV. Béla király káli-medencei időzéséről Oláh János szentantalfai református lelkész, később veszprémi esperes is megemlékezett 1834-ben a *Tudományos Gyűjtemény*ben közölt *Balaton mellyéki túdósítások barátságos Levelekben* című, néprajzi adatokban gazdag cikkében a ma Zánkához tartozó Ság puszta leírásánál: "Ezen majoron alól keletre volt ez előtt tsak 10 esztendőkkel is egy puszta, mesterséges munkájú épület, mellyről az e' tájon lakó nép azt beszélli, hogy Béla királyunk tartózkodása lett volna, és akkor épült, mikor a' Tatár égette, rablotta, pusztította. Ez omladék körül látszanak, Zánka felé menvén, jobbra apróbb épületek maradványi is, hihető: a' királyt kísérő emberek hajlékainak nyomai."

Ravazdon (Győr m.), Pannonhalmától délre is *Béla király kútjá*nak neveznek egy bővízű forrást, amelyről azt tartják, hogy itt pihent meg a tatárok elől menekülő király. Egy másik *Királykút* Taliándörögdtől (Veszprém m.) nyugatra, az Agártető lábánál található. Leghíresebb *Királykút*unk Székesfehérváron a Budai külváros egykori falain kívül található, amelynek friss vizével a koronázásra érkező királyaink felfrissíthették magukat az ünnepélyes bevonulás előtt.

A török világról

Kis János dunántúli evangélikus szuperintendens a XVIII-XIX. század fordulóján Kővágóörsön volt prédikátor. Figyelmét a török időkben elpusztult Kővágóörs környéki templomok is felkeltették. Így írt róluk emlékezéseiben: „Másszor a hajdani templomok düledékit látogattam meg, s képzeltem a különbséget azon régi idők között, melyekben itt annyi helységek elpusztíttattak, s az ekkoriak között, midőn szerencsétlen elődök boldogabb maradékai békével éltek, s a romok mellett az utastól enyelegve kérdezték: földi, hiszi-e, hogy e templomban tegnapelőtt még misét mondtak? S a hinni nem akarónak a rejtvényt mosolyogva magyarázták meg, hogy a misemondás nemcsak tegnapnál, hanem száz esztendőnél is előbb történt."

Barcsai Tibor a szegedi tudományegyetemen 1939-ben megvédett doktori értekezésében alapos helyismeret birtokában mutatta be a török alatt elpusztult Kővágóörs környéki falvakat, templomokat: „A fejlett gazdasági élettel együtt járt a lakosság számának gyors növekedése. Egymás után keletkeztek falvak, amelyek mindegyikének szép kőtemploma volt. Az építkezésnél területünk kőben gazdag volta megbecsülhetetlen előnyt jelentett. Tizenkilenc község volt a török előtti időben (tehát tízzel több mint ma) Kővágóörs és környékén és pedig: Boldogasszonyörs, Cibriánörs, Ecsér, Kékkút, Kerekikál, Kiskál, Köveskál, Mindszentkál, Nagyörs, Örskál, Rendes, Révfülöp, Sásdy-kál, Szepezd, Sóstókál, Szentbenedekkál, Szentlászlóörs, Szentvid-kál és Töttös-kál. Ezek közül Kékkút, Köveskál, Mindszentkálla, Rendes, Révfülöp, Szepezd a mai napig fennállnak, Cibriánörs, Nagyörs, Örs-kál és Szentlászlóörs, Boldogasszonyörsbe olvadt be, amely később a Kővágóörs nevet vette fel. A többiek főleg a török idők alatt pusztultak el, de helyük Kiskál kivételével mai napig kimutatható. Ecsér a Révfülöp és Balatonrendes közti útnak körülbelül a felénél az út jobb oldalán feküdt, templomának romja még most is látható. Kerekikál a Mindszentkállától keletre levő Kereki puszta helyén volt, temploma a kis Kerekihegy oldalában épült, egyik megmaradt fala ma egy vincellérházba van beépítve. A közelében emberi csontokat találtak, bizonyságául annak, hogy a templomot temető vette körül. Sásdikál nevének emlékét Köveskál és Kékkút között levő Sásdi rét őrzi. Ennek egy kiemelkedő részén omladozik egy másfél méteres falmaradvány, amelynek templomrom voltát a közelében talált szobortöredékek, könyvkapcsok és egyéb templomra való tárgyak bizonyítják. A Köveskáltól délkeletre levő Sóstó-puszta is az elpusztult Sóstókáltól kapta nevét. Templomromja a szentély falait még jól mutatja, a hajó nyomát azonban már csak egy fal jelzi. Szentbenedekkálról csak annyit tudunk, hogy Szentbékkálla vidékén volt, sőt egyesek felfogása szerint belőle és nem Szentvidkálból lett a mai Szentbékkálla. Töttöskál a Feketehegy keletre néző lejtőjén épült, az itteni szőlőket még ma is töttösi

szőlőnek nevezi a nép. Templomának romjai is láthatók még... A törökök pusztítása területünket sem kerülte el. Uralmuknak emlékét őrzik a szájhagyomány szerint a Kővágóörstől északkeletre levő hegy lábába vágott pinceszerű gödrök sora, amelyek az erdőbe menekült asszonyok kenyérsütő kemencéi lennének, továbbá a Kővágóörstől nyugatra a község közvetlen közelében levő három domb, amelyen a török hadvezéreknek a sátrai állottak volna."

Horváth József *Hány falu volt hajdan a Káli-medencében?* című cikkében régészeti és történeti adatok alapján bemutatta területünk középkori falvait. Lássuk, mit őriztek meg ezekről a török korban elpusztult településekről a népmondák, a népi emlékezet!

Örskál Kővágóörstől délre volt, az Ecséri hegyben romtemploma megvan. Sóstókál a köveskáli rétekben van, a köveskáli temető alatt. Egy rom még van ott a rétben Köveskál és Kővágóörs között. Töttöskál romtemploma a szentbékkállai szőlőhegyen áll. Szentlászlókálla Szentbékkálla és Mindszentkálla között volt, a Körtélesi-dűlőnél. Templomának kő lépcsője nálam van. A mindszentkállai temető fölötti rész neve Pogány. A temető sarkánál lévő területet Bitófának hívják, ott akasztottak. Az útőrök találtak ott 32 fogas koponyát, kőkorsót, ami Keszthelyre került a múzeumba. Ez a terület volt Vidkál. Kerekikálla ma Kereki-major. Mindszentkállától délkeletre, egy rom látszik a hegyoldalban. Kereki-major a Kerkápoly uraságé volt, a vasutat erre akarták vezetni, nem Révfülöp felé. Sásdikálla Kővágóörs fölött a téesz majornál, a halastónál volt. Teljesen megsemmisült. A mai Mindszentkálla alsó fele Mindszentkálla, felső fele Kisfalud volt. A kisfaludi templomrom megvan a mai templom fölött. Az egykori temető árka is meglátszik körülötte a legelőben. Még bírójuk is külön volt. (Fi Kálmán, Mindszentkálla)

Törökdúláskor Sóstókállát elpusztították. Lakói elmentek karaván ban Tolnatamásiba. Onnan visszajöttek Balatonhenyére, de ott nem találták jónak, fundálták Köveskállát. Huszonegyen voltak a karaván ban, Dul Vincének és Dul Mátyásnak a nevére még emlékeznek. De a török világ alatt itthon nem tudtak megmaradni. Amikor kenyeret sütöttek, betették a kemencébe, aztán kiszaladtak a Cserekuti-dűlőben lévő helyre, ott imádkoztak. Attól féltek, hogy a törökök földúlják őket. Amikor megsült a kenyér, bejöttek érte, és kivitték a présházhoz. Sóstókálla Kővágóörs felé volt. Egy templomrom és egy apácakolostor romja még áll a helyén. A Kurányi-malom is itt volt, a falai még megvoltak. Sóstókálla szőlőhegye a Mezőmálon volt. Kútja a Miháné kút volt, mellette volt egy csárda, a Miháné csárda. A csárda elmúlt, de a kút még ma is megvan. Sásdikálla Köveskáltól Tapolca felé esett, romjaira még emlékeztek. Körülötte mezőgazdasági termelés folyt, de a romokat kikerülték. A temetője fönn volt a Kisgyepű-hegyben. Ott a szőlőmunkánál sírboltokat, csontokat találtak. Töttöskál templomának romja a szentbékkállai szőlőhegyen van. Köveskálon, ahogy Zánkáról bejövünk, balról a második ház a múlt században Győrffy Imréé volt. Ebben a házban lakott a török adószedő, aki mindig a szakállára esküdött, hogy a köveskáliaktól behajtja az adót. A házat később a Győrffy család vette meg, akiket Török-Győrffynek hívtak. (Németh Lajos, Köveskál)

Gyulaffy László,Csobánc várának kapitánya a csapatával el szokott menni a taliándörögdi búcsúra, ahol megverték a hegyesdi várbeli törököket. Amikor Gyulaffy László elment, itt hagyta ezt a vidéket, akkor ezt a verset mondta:

Jó halú Balaton,
Jó ború Badacsony,
Isten veled Csobánc,
Többet engem nem látsz.

(Fi Kálmán, Mindszentkálla)

A törököket a hegyesdi várban megverték a szövetségesek. Egy ügyes henyei ember a menekülő törököket nekivezette egy sziklaóriásnak. Az első pár lovas leugratott a 30-40 méter magas szikláról. Mivel közel jöttek az üldözők, ezért a többi is utánuk ugratott, meghalt. (Madár Dezső, Balatonhenye)

A törökök valahonnan Szentbékkálla felől lóháton jöttek este, vagy éjjel. Eléggé sötét volt, állítólag, aztán onnan jöttek, valahova akartak menni. Aztán egy öreg juhász – arra jöttek a birka akol felé, de már nincs meg ez az akol, de nagyjából tudom, merre volt, mert magyarázták –, aztán ettől az öreg embertől kérdezték meg, hogyhát nemtudom, ahova akartak menni, hogy merre lehet oda menni. Hát ez meg aztán viharlámpával – mert sötét volt – „Én majd megmutatom az utat. Egy darabig!" Nem tudom hányan voltak ezek a törökök, lovasok. Aztán ő tudta... arra menjenek..., lelépette őket ott a lóval, aztán ottan lovastól együtt cakk-pakk leestek, meghaltak, mind. A lovak is megdöglöttek, azért

mondják Törökök halálának, mert az öreg leugrasztotta őket. Mert haragudott rájuk, a törökökre. Igen, az öreg pásztor bácsi ugrasztotta le őket. (Balogh Ferenc, Balatonhenye, Gyűjtötte: Hála József)

A Törökhalála sziklasor mondáját Oláh János már 1834-ben említette: „A' Henyei szőlőhegy oromzatján van egy hosszú, meredek szikla sor, melly *Törökök halálának* neveztetik. Erről azt beszéllik, hogy egy török tsapat e' helyre szoríttatott, és innen ugrattatott le, mellyet bizonyítani láttatik az, hogy mai napig is a' föld ásók nyilakat, török késeket, és szablya darabokat találnak itt." Egészen biztos, hogy Oláh János írását használta forrásul Fényes Elek, aki 1851-ben kiadott *Magyarország geographiai szótárában* a balatonhenyei *Törökök halála* földrajzi névről szinte szó szerint ugyanezt írta.

Zala vármegye verses leírásában, amelyet 1876-ban Roboz István közölt, szintén olvashatunk a Törökhalála sziklasor mondájáról:

Balaton-Henyénél egy magas sziklafal áll,
Nagy csoport törököt ért itt hajdan halál.
Ugratták le a szikla tetejéről,
Most is hallani még eme népregéről.

Cserna Vince somogyi református pap, *Török-halál* című elbeszélő költeményében dolgozta fel a témát a XIX. század elején. A vers, Hegyi Lajos (1899-1987) igazgató-tanító révén, a henyei gyerekeknek sokáig kedvelt vizsgaverse volt. Ez a magyarázata annak, hogy a monda Henyében ma is elevenen él.

Szokolyék mögött Szalay Károly háza a Győrffy családé volt. Valamelyik Győrffy öreganyám kenyeret sütött, bement hozzá egy török lovas, és a kemencepadkára lepihent, elaludt. Az asszony agyonütötte, és a kertben temette el. A lovát meg szélnek eresztette. (ifj. Bőczi Károlyné, Köveskál)

Az alábbi két, török pusztítással kapcsolatos történeti mondát a Káli-medencéhez sok szállal kötődő Sebestyén Gyula (1864-1946) gyűjtötte. [Sebestyén Gyula Szentantalfán született, Köveskálon nevelkedett, Balatonszepezden hunyt el, a köveskáli Alsó-temetőben nyugszik. A századforduló és a századelő egyik legnagyobb magyar néprajzkutatója volt. Az itt következő történeti mondákat Köveskálon és Monoszlón gyűjtötte 1906 körül. Szövegüket a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára őrzi (lelt. sz.: 10560).

Az én időmbe még eleget hallotta az ember, hogy a Fekete-hegyben (terjedelmes hegyhát a köveskáli határban) régen egy fekete török lakott. Mikor seregével oda telepedett, először is az ott legelésző rideg csordát rabolta el. Míg a marhahús benntartott, csendesen volt, de amint elfogyott, ráesett a vidékre, aztán rabolt, pusztított mindent, ami a keze ügyébe akadt. Különösen a szarvasmarhát meg a fehérnépet szerette. Hiába dugtak előle valamit, mert mindent tudott. Azt hitték, hogy ördöge van. Pedig fenét: a csordás komondor kutyáját megnyúzatta, aztán a bőrébe maga bújt bele, mikor nappal spionolni indult. Ilyenkor mindig a csordás füttyögetett elöl, maga pedig ugrabugrált utána, no meg ugatott, mint egy valóságos kutya.

Az asszonyok sírtak-rítak az egész vidéken, mert ha az elrablottak közül megunta valamelyiket, akkor azt a Vaskapu (hegyszoros) meredek sziklájáról lelökette. Ez a furcsa mulatság még a csordásnak se tetszett, pedig Rosseb Jánosnak híták, mert mindég a rossebét kerengette. Minden szegény fehérnépnek az volt az utolsó szava: meglássa János, magát még megveri az isten. Dejszen meg is látogatta, mert mikor egyszer megkergették a kutyával, a maga házához menekült, ahol eddig a saját feleségét rejtegette. Persze másnapra már az is ott fönn volt a többi szerencsétlen között.

– Tudod mit, János? – szólalt meg a török –, én tégedet mindig szerettelek, most is jobban szeretlek a feleségednél: azért hát gyere te is a sziklára, mert a tulajdon oldalbordádat nem akarom a tulajdon orrod előtt ölelni.

A János nagy döher ember volt, mégis engedelmeskedett, mert nem akarta, hogy elevenen nyúzassa meg.

– Jól van, a rosseb egye meg! – mondá –, csak azt kötöm ki, hogy te magad taszíts le, ne pedig valami pitye-potya ember.

Életében se mondott okosabbat ennél. De még ez nem minden! Mikor a török nekifutott, hogy letaszítsa, – mintha csak a szentlélek szállta volna meg –épp a legjobb pillanatban leugrott maga. Evvel aztán a török világnak is vége volt, mert a fekete gazember szintén leveszekedett.

Hogy milyen nagy veszedelem volt ez az ember miránk: tessék megnézni a Vaskapu alját, nincs ott egyetlen vágó szőlő sem, amelyikben még embercsontot vagy koponyát ne találtak volna.
(Köveskál, Gyűjtötte: Sebestyén Gyula)

Egyszer egy turbános török járt erre a mi vidékünkön. Tudott egy picit a mi nyelvünkön is. Ahová betért, mindenhol aludttejet kért, ebbe aztán vöröshagymát aprított mikor megette. Azt is mondják, hogy sohse köszönte meg amit kapott, hanem mikor búcsúzott mindig megígérte, hogy megfüzet, ha megmondják neki, hun van a kutyakü. Amerre járt gyerekek kísérték egyik határból a másikba, mert szerették volna látni, hogy a mezőn hogyan találja meg a kutyaküet. Sokáig regélték, hogy itt a mi határunkban találta meg, azon a tájon ahol az eke nagyméha még ma is egy-egy régi pénzt fölkever. A kutyakünek, ha jól megnézték, csakugyan kutya formája volt. A török ezt mingyárt észrevette, odament hozzája, aztán fejbe ütötte. Mikor ketté repedt, csupa színarany hullott ki belőle.

A Hangyálos (erdős hegyhát Monoszlón) aljában egy mesgyében máig megvan a sok kőtörmelék, meg a neve is Kutyakü maradt.
(Monoszló, Gyűjtötte: Sebestyén Gyula)

Kovács József: *A Balatonvidék múltja és regevilága* című, 1944-ben megjelent könyvében a nép száján élő hagyomány alapján a kővágóörsi gömbölyű felületű nagy kőhöz és a községtől nyugatra emelkedő dombokhoz kapcsolódó, szintén a török korra vonatkozó történeti mondákat olvashatunk: „Mondhatni állandóan dúlták és pusztították a török martalóc-hadak, amelyek Somogyból a falu alá kompon keltek át, megrohanták és alaposan megsarcolták a község népét. A nép száján élő hagyomány szerint a falu egyik nevezetességeként most is mutogatnak egy gömbölyű felületű nagy követ, mely mellől a török az adót szedte és amelyen megkorbácsolta azokat, kik nem fizették pontosan adójukat, vagy a reájuk kirótt sarcot. A községtől nyugatra három domb tűnik fel, melyeken a hagyomány szerint nemcsak a török basák táboroztak, hanem az egyik dombon a közeli vidékről elrabolt szép magyar leányokat és menyecskéket hárembe zárták és őrizték."

Említette a Kővágóörsön látható nagy kőtömböket Sziklay János is 1889-ben kiadott *Balatonvidéki kalauzá*ban: „Köztük még ma is mutogatják azt a követ, melyre a lakosok a töröknek fizetendő fejpénzt vagy harácsot rakták."

Ujváry János kővágóörsi jegyző 1864-ben ezt írta a kőtömbökről a földrajzi neveket gyűjtő Pesty Frigyesnek: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, errül az a nép monda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. Talán az ércnek kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát."

Az elásott aranyhintóról

Győrffy Istvánék háza helyén Rédeyék laktak. Az egyik ősük pusztította, bontotta a füstöskonyha pódiumos tűzhelyét, katlanát, egy cserépfazékban aranypénzeket talált. A neki segítő férfi cselédjét kiküldte valami mást dolgozni, a pénzt előszedte. Abból építették a katolikus templommal szemben lévő szürke házat, ami most Kövesdi Nelli nénié. Az Rédey féle ház volt, de a Rédeyek eladósodtak az 1910-es években, és eladták.
(id. Bőczy Károlyné, Köveskál)

A templomot is Rédey csináltatta, a köveskálit, henyeit, szepezdit és a sümegi barátokét is egy ember csináltatta: Rédey András. Magtalan ember volt, a Fő utcán lakott egy zsúpos házban. Nyáron ment a nagyvázsonyi vásárba, Csicsóban bement a kocsmába. Együgyű volt a kanászbojtár, aki ott iszogatott. Elővett egy aranypénzt, ezt mondta Rédeynek:

– Nézze, bácsi a kandisznó ilyen pénzt túrt elő a bokor alól. A Rédey azt mondta:

– Mutasd meg, hogy hol van! Fizetek érte egy icce bort, de meg ne mondd senkinek! Megmutatta. A Rédey hazajött a feleségéhez, nem ment el a vásárra. Befogták az ökröket, elmentek arra a helyre. Egy egész rövidszekér aranypénzt hoztak haza. Fölterítették a padlásra. Abból építették a henyei, köveskáli, szepezdi templomot meg a sümegi barátokét. Ami pénz megmaradt, azt a veszprémi káptalan elvette tőlük. A papok meghallották, hogy honnan szerezte a sok pénzt, és elvették tőle.
(Mohos Károly, Köveskál)

A bencés papoknak volt egy aranyhintójuk, itt Szentbékkállán.A törökdúlás elől a Kühegybe a Tücsök-oldalba rejtették el. Az aranyhintó minden hetedik évben fellöki magát, és visszahull, ott

marad a föld mélyén, ahova elrejtették. Hajnali órákban kék lánggal fellöki magát magasra, és visszazuhan ugyanarra a helyre, ahová elásták. A bencés papok itt léteztek, mert az Öreghegyen is van egy klastromrom, Töttöskál. A másik meg a szentbékkállai templom fölött a murvabányánál, még 2-3 méter magas fala is van. Ez a bencések kolostora volt.
(Lengyel Mária, Szentbékkálla)

Tanár-kapu, Dac-templom

Vallási vitakor a Tanár-kapu felé zavarták el a kővágóörsi evangélikusok a katolikus tanárokat. A templomon vesztek össze. – A Szűz Mária szobor bekívánkozik a templomba. – mondták a katolikusok. – Ha magától be tud menni, akkor bemehet. – válaszolták az evangélikusok. A katolikusok a Mária szobrot fa görgőkön be akarták csigázni a templomba, de az evangélikusok letaszították. Így a katolikusok külön építették a Dac-templomot.
(Duchon Ida, Kővágóörs)

A reformáció alatt az evangélikusok elvették a katolikus templomot. Mária Terézia adott rá pénzt, hogy építsenek elébe egy új katolikus templomot. Építsék eléje! Ezért lett Dac-templom.
(Simonyi Ernőné, Kővágóörs)

Kővágóörsön, ahogy Köveskál felé megy az út, a Jókai utca, egy út lemegy balra a rétek felé, a fölső buszmegállótól a harmadik-negyedik háznál, egy transzformátor van ott. Most járatlan forma út a rétek felé, de régen szántóföldek is voltak arra. Ez a kis útszakasz a Tanár-kapu. A köveskáli szőlőhegyre ott jártak ki a réti úton. Szekérút is vezetett itt az Öregsánc patakon keresztül. A kővágóörsi evangélikusok a reformációkor kihordtak a templomból mindent, amit Luther nem hagyott jóvá, a gyóntatószéket, szentképeket, szobrokat. Később sokan visszatértek a katolikus hitre, de az evangélikusok nem adták vissza a templomot. Az evangélikusok nem akarták engedni, hogy a templomuk elé építsék az új katolikus templomot. Így amit nappal a kőművesek építettek, azt éjjel ledöntötték az evangélikusok. Ezért a katolikusok őrökkel őriztették éjjel az épülő templomot. Végül szebb és nagyobb lett, mint az evangélikusoké, ezért Dac-templom. Ekkor Mária Terézia volt az uralkodó.
(Bárány Imre, Kővágóörs)

A kutatások fényében

A történeti mondáktól nem várhatjuk el a teljes történelmi hűséget. A bemutatott történeti mondákban azonban feltűnően sok a régészeti és történeti kutatások által is megerősített valós elem. Csak néhány helyen térnek el az eddigi tudásunk szerinti történeti valóságtól. Ilyen eltérés az ecséri templomrom Örskálhoz kapcsolása. Örskál a török előtti Kővágóörs volt. Tőle délre ugyanakkor Ecsér falu is létezett, amelynek első említését egy 1082. évi oklevélben találjuk. Templomáról már 1353-ból van adatunk. Ecsér az 1531. évi rovásadó összeírás szerint már puszta, amit 1548-ban a török is felégetett. Az ecséri templomromot 1962-ben tárta fel Czeglédy Ilona régész.

A szentbékkállai Körtvélyesi-dűlőben – ahova az egyik történeti monda Szentlászlókált helyezte – a régészek nagyobb római telep kő- és tégla töredékeit figyelték meg. Korábban, Römer Flóris feljegyzése szerint, egy római sírkő töredéke és egy kis feliratos kőkoporsó került itt elő, amelyek később elkallódtak. A Szentlászlókálla falunévvel kapcsolatban megemlítem, hogy Kővágóörs neve első alkalommal 1263-ban Szent László-örsként tűnik fel egy oklevélben, mivel templomát Szent László király tiszteletére szentelték.

Vidkál nem a mindszentkállai Pogány-dűlőben feküdt, hanem talán a török előtti Köveskállal azonos. A Pogány-dűlőben Árpád-kori temető van, ahol Sági János 1903-ban 49 sírt ásott ki, s vitt a keszthelyi Balatoni Múzeumba.

A törökök dunántúli hódításával szemben tehetetlen Habsburg Miksától 1566-ban János Zsigmond erdélyi fejedelemhez pártoló Gyulaffy László mondáját így írta le Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* című könyvében: „Diszelnél megállt a sereg. Jó Gyulaffy László úr onnan még egyszer visszanézett. Még egyszer megnézte Csobáncot és a Balatont. A hagyomány megmutatja azt a dombot, ahonnan még egyszer visszanézett, s ahonnan visszaküldte utolsó sóhaját. „Sok halú Balaton, Jó ború Badacsony, Isten hozzád Csobánc – Engem többé nem látsz. Így beszélik az öregek, ez volt utolsó szava."

A balatonhenyei Törökhalála sziklasor mondájával kapcsolatban a keszthelyi és tapolcai járás régészeti topográfiájának megállapítását idézhetem: „A községtől délnyugatra, a Henyei-hegy nyugati oldalán, kb. 370 méter magasságban hosszú, meredek sziklasor húzódik, melyet a helybeliek ‚Törökhalálának' neveznek. A sziklák alatt előkerült törökkori fegyverek megerősíteni látszanak a helyi hagyományt. Újabban félholddal és szablyával díszített fejű rézgyűrűt találtak itt."

A kővágóörsi Tanár-kapuról Ujváry János községi jegyző 1864-ben Pesty Frigyesnek küldött szép leírását idézhetem: „Van még egy régi jelentőségű utca, úgynevezett ‚tanárkapu', erről az a monda: hogy reformatiokor az egész falu protestánsá levén, utóbb egy rész visszatérvén, az amazok által használt egyetlen templomot elvenni akarnók: segítségül hívták a Káptalan Tóti fölött levő paulinus kolostorbeli atya által vezérelt vidék lakóit, míg emezek a templomot szekerekkel torlaszolván várták őket, midőn a segítség a paulinus atya vezérlete alatt a falunak egy utcáján bejönni akarván, néhány protestáns férfi lesben állt, s a szekéren elöl jövő tanár atyát szekerével felfordították, úgy hogy az lábát törvén, a segélyre jött nép visszaszéledt. Melyről az utca máig is ‚tanár kapu' nevet visel, némelyek e mondát kétségbe vonják, hogy a tanár szó nem oly régi, hanem régi magyarság szerint a tanár szó korlátolt helyet jelentett, s e kapunál korlát levén a kimenő marhák ellen." A mondát kétségbe vonóknak van igazuk. A tanorok szó falu körüli kerítést, körülkerített helyet, a *tanorkapu* faluvégi vagy mezőre vezető kaput, *falukaput*, *mezőkaput* jelent. A *tanorok, falukerítés* a faluhoz közeli szántóföldek veteséit védte a belterületről elbitangoló jószágtól. A körülkerített falukból sövényből font vagy sorompószerű tanorkapukon keresztül lehetett a szomszéd településre vagy a mezőre kimenni. A *tanorkapu* a burgenlandi Felső-Őrségtől egészen Moldváig kisebb-nagyobb megszakításokkal előfordult minden olyan területen, ahol a földművelés és az állattartás közel azonos jelentőségű volt. Ilyen terület a Kálimedence is, ahol a földművelés, szőlőművelés mellett mindig jelentős volt a szarvasmarhatartás is. A kővágóörsi Tanár-kapu tehát olyan *tanorkapu* volt, amely megakadályozta az állatok elbitangolását, rajta keresztül a mezőre, a szántókhoz lehetett kijutni, illetve az Öregsánc és a Kornyi-tó között elágazó úton jobbra Köveskálra, balra Kékkútra eljutni. Kővágóörs község jegyzőkönyvének tanúsága szerint a Tanár-kapun keresztül Köveskálra vezető utat Duchon József bírósága

idején, 1855-ben meg akarták szüntetni: „A' kihasítás következtében a' tanárkapu felől a' köveskáli kőhídig vezető út megszüntettetett, e' helyett tsak a' felső falu végén kihasított úton lehetvén járni annak felsántzolása 's járható állapotbai helyhezése közvetlenül szinte elhatároztatott." E határozat ellenére a Tanár-kapun keresztülvezető út is használatban maradt, földútként ma is létezik. A kővágóörsi Tanár-kapuval azonos eredetű a keszthelyi Tanárok utcája elnevezés is.

Székesfehérvár LUKÁCS LÁSZLÓ

IRODALOM

BAKAY Kornél – KALICZ Nándor – SÁGI Károly
1966 *Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás.* Budapest
BARCSAI Tibor
1939 *Kővágóörs és környéke.* Szeged
BÁTORFI Lajos
1876 *Kővágó-Eörs falu (újabban mváros) és határának hely-név és tájleírási vázlata.* Adatok Zala megye történetéhez I. 10-22. Nagykanizsa
BEKE Ödön
1939 *Köveskál, Köveskálla, Szentbékkálla.* Debreceni Szemle XIII. 294-295.
EÖTVÖS Károly
1900 *Utazás a Balaton körül.* I-II. Budapest
FÉNYES Elek
1851 *Magyarország geographiai szótára.* Pest
GÖCSEI Imre
1989 *Béla király kútja Ravazdon.* Honismeret XVII. 2. 16-17.
GUNDA Béla
1966 *Ethnographica Carpathica.* Budapest
HORVÁTH József
1986 *Hány falu volt hajdan a Káli-medencében?* Történeti és néprajzi dolgozatok a Káli-medencéből. Szerk.: S. LACKOVITS Emőke. 3-6. Veszprém
HORVÁTH József
1983 *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Szentbékkálláról és leányegyházairól.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei XVI. 271-285. Veszprém
KOVÁCS József
1944 *A Balatonvidék múltja és regevilága.* Budapest
KIS János
1985 *Emlékezései életéből maga által feljegyezve.* Budapest
LACKOVITS Emőke (szerk.)
1983 *Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban.* Veszprém
1988 *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig.* Veszprém
1991 *Tanulmányok a 125 éve született Sebestyén Gyula emlékére.* Veszprém
OLÁH János
1834 *Balaton mellyéki tudósítások barátságos levelekben.* Tudományos Gyűjtemény III. 51-96.
PESTY Frigyes
Helynévgyűjteménye. Zala vármegye. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár, Fol. Hung. 1114/61.

ROBOZ István
1876 *Zala vármegye kistükre. Adatok Zala megye történetéhez I.* 225-230. Nagykanizsa
SZIKLAY János
1889 *Balatonvidéki kalauz.* Budapest
SZILÁDY Zoltán
1934 *Tanórok, lésza, borona, rez, láz.* Debreceni Szemle VIII. 263-267.
VAJKAI Aurél
1964 *Balatonmellék.* Budapest
VERESS D. Csaba
1985 *A Kál-völgy története.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei XVII. 603-618. Veszprém
1987 *A Kál-völgy története II.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei XVIII. 303-315. Veszprém
1989 *A Kál-völgy története III.* Veszprémi Történelmi Tár I. 59-72. Veszprém

Az Ethnographia tördeléséhez a WORD for WINDOWS 6.0 szövegszerkesztő programot használjuk, ehhez a következő programokkal szerkesztett kéziratokat tudunk átvenni:

WORD for WINDOWS, MS-DOS WORD, WORDPERFECT,
WORD for MACINTOSH,
WINDOWS WRITE, WORDSTAR, Microsoft WINDOWS WORKS,
MS-DOS szövegfile-ok,
RICH TEXT formátum

Kérjük a floppyra ráírni, hogy mivel készült a kézirat, illetve az illusztráció!
(Programnév , verziószám, operációs rendszer /MS-DOS, WINDOWS /)
A floppyval együtt kérünk egy jó minőségű nyomtatott változatot is a dolgozatról.

A kézirat elkészítésének technikai részleteiről felvilágosítást ad:

Szívósné Csorba Erzsébet
Szent István Király Múzeum
8000 Székesfehérvár, Fő u. 6.
Tel.: (22) 315-583
Fax: (22) 311-734

LÁTÓTÁVOLSÁGBAN

A múlt töredékeiből

Vargyas Lajosnak 80. születésnapján

Mátyás király választása és a mi „választásunk". Avagy: hol az igazság?

Ugy veszem észre, hogy a rejtélyek kutatása-keresése közben már-már örökösen szabályként alkalmazhatom József Attilának azt a szentenciáját, ami Bartók-tanulmányának vázlatában, annak a legelején olvasható, vagyis „nem-zenéből értjük a zenét". Nem az irodalomból értjük az irodalmat, de a költészet rejtelmeihez a kották, a zene s dal visz és vezet legtöbbször látótávolságba. Miként most is, amikor napokig hiába kerestem a megoldást egy látszólag könnyű problémára.

A történetet ott kell elkezdenem, hogy közel 10 év alatt összeállt egy olyan zenei anyagnak a terve, aminek kidolgozásához – mert minden adva volt –, hozzákezdhettem. Ezt röviden úgy jellemezhetném, hogy a *magyar történelem dalban elbeszélve*. A Mátyás királyról szóló résznél volt három feljegyzésem: egy históriás ének, egy moldvai vígballada és egy ének szövegének egyetlen strófája Bencédi Székely István XVI. századi Krónikájából. Sokan, sokszor idézték s idézik. Mi most Mátray Gábornak az 1830-ban közzétett, az *Első Toldalék a Magyar Muzsika Történetéhez* című munkájának idevonatkozó rövid részét idéznénk: „Székely, a XVI. század Chronistája említi, hogy Mátyás választásakor a Pesti fiúk ezen verseket danolták az utcákon:

Mátyást mostan választotta mind ez ország királyságra,
Mert ezt adta Isten nékünk menyországról óltalmunkra,
Azért mi is választottunk, mint Istennek ajándékát,
Kiből Isten dícsértessék, és örökre mondjuk: Amen."

Ahogy jeleztem, ez a vers kotta, dallam nélkül szerepelt mindenütt. Gondoltam – mivel fontos volna – keresek mellé kottát a népzenei kiadványokból. Csak a sok közül melyiket is válasszam, az lesz majd az az eldöntendő kérdés! De könyvről könyvre érett a csalódás, s napról napra tágult a szakadék, növekedett a kérdőjel, s az történt, amire nem is számítottam: egyetlen kottát nem találtam! Hol van, hová tűnt az énekelt, 16 szótagos sorokból álló versünk? Az egyik legnagyobb költőnket és szellemi nagyságunkat, Arany Jánost is idézhetem, aki szintén foglalkozott a fenti strófával *A magyar nemzeti versidomról* szóló híres tanulmányában (Kecskemét, 1856). A négyszótagos ütemről szólván, megemlíti, hogy ezek között a „negyedik eset volna, midőn ilyen ütemekből 4 foglaltatnék egy sorba, s ilyennek is vehetnők a többször említett utcai dalt:

Mátyást mostan /választotta/ /mind ez országá/ királyságra,
Mert ezt isten /adta nekünk/ /mennyországbó/ oltalmunkra,

mely alak aztán a hindu *szlokához* majdnem hasonló lenne: de népdalainkban az ily rendezésnek gyér nyomát találom."

Az bizonyára nem véletlen, hogy épp ebben az időben született, a Hunyady-balladakörhöz tartozó költeményei 16-osokban íródtak: a *Kapisztrán,* a *Hunyadi csillaga* lényegében 2x16-os strófából, a *Szibinyáni Jank* 4x16-os sorokból áll! Kecskés András *A vers hangzásvilága* című könyvében (Tankönyvkiadó, 1981, 77.), a *szótagszámtartó sorképzés* példái között, a négyütemű 16-osra egyetlen népdalpéldát találunk, amiről hamarosan kiderül, hogy nem véletlenül épp Székre való, és Lajtha gyűjtés:

„Eljön még az /én napom is./ /ha most bús ho-/ mályba van is.
Aj istenem, /vigasztalj meg,/ /ne hagyd, a búm-/ ba haljak meg."

Szepes Erika – Szerdahelyi István a *Verstan* című munkájukban a *négyütemű tizenhatos* tárgyalásakor szintén a ritkaságot emelik ki, s azt, hogy „ha két felező nyolcast egybeírunk, a négyütemű tizanhatos áll előttünk. Horváth János nem is tesz köztük különbséget, aminthogy ebben az esetben a különbség valóban általában csak az íráskép síkján jelentkezik, ritmusban nem" (i.m. 404.). (Később látni fogjuk, hogy ez ennél bonyolultabb, és egyáltalán nem az íráskép lesz a döntő!) Az viszont örömteli, hogy a tárgyalt korszakunkból, Balassitól is tud hozni idevaló példát, mivel a *Hogy Júliára találá, így köszöne néki* című híres költeménye négyütemű tizenhatosokban íródott:

„Ez a világ sem /kell már nékem/ /nálad nélkül,/ szép szerelmem,
Ki állasz most /énmellettem;/ /egészséggel,/ édes lelkem!"

stb. Nagy segítség lett volna, ha tudnánk a vers dallamát, de csak a nótajelzést ismerjük, és az egy – eddig – ismeretlen török énekre utal.

Térjünk vissza az említett Mátyás énekre, hisz a szövegre figyelve észrevehető, hogy ezt így biztosan nem énekelték Mátyás királlyá választásakor a pesti diákok az utcán. Ezért is állhatott a RMKT egyik kötetében az idézett szöveg mellett egy ceruzás bejegyzés, hogy „hamisítás"! Hamisítás? Népdal, közdal? Nyilván utólagos költés, egy meglévő dallamra. (De így sem régebbi a XVI. századnál.) A háromszori „Isten" említése, és a végződő „Ámen" azt is elárulja, hogy minden bizonnyal egyházi ének átköltéséről van szó, bár a XVI-XVII. század énekelt – jobbára egyházi – dallamai között egyetlen ilyet sem találtam. Míg végre a középkori gregoriánok, himnuszok, sequentiák, antifónák segítettek: nem egy, de több 3x16+15 szótagos, négysoros, és 2x16-os, strófákra és dallamra akadtam. Ezek közül itt most egyet, az *Ecce panis angelorum* kezdetű sequentiát idézzük magyar fordításban:

„Ime étke angyaloknak, /kenyere lett vándoroknak,
Eledele jó fiaknak,/ ebnek adni nem való-ó.
Izsák ennek képe, árnya, /áldozatra kész oltára,
Húsvét-bárány áldozása,/ s hulló manna, égi jó-ó."

Ezekre szépen és pontosan elénekelhető a Mátyásról szóló versünk egyetlen strófája, ha az utolsó, 15-ös sort a végén egy szótaggal, egy megismételt – kitartott – hanggal bővítem.

Egy újra megtalált (régi) magyar népdaltípus?

Ezek után érdemes visszatérnünk Arany idézett megjegyzéséhez, és szólnunk a *slókáról*, amit Fogarasi János már korábban, Művelt Magyar Nyelvtanának (1843) *Verselés* című fejezetében – Schmitthenner nyomán – felvetett, mint a magyar 16-os sor párhuzamának lehetőségét. Csakhogy ez forma messzire és távolra, a *szanszkrit* (indiai) irodalomig és az időszámításunk kezdetéig vezet. A slóka „két rímtelen időmértékes sorból álló versszak, soronként 16 szótaggal, melyet középmetszet tagol két félsorra. Az epikus költészet hagyományos formája; a *Mahábhárata*ban válik általánossá. Feltételezés szerint az *anustubh*ból (4x8) alakult ki. Később a szanszkrit irodalom leggyakoribb versformája. A slóka az indiai kultúra kisugárzása nyomán más népek költészetében is elterjedt, ill. hatott." Pl. a jávai és a maláj irodalmi formákra. Egyébként a kivételes formakészségű poeta doctusunk, Weörös Sándor is használta ezt a versformát. A *Mahruh veszése* című, 102 strófából álló költeményét slókában írta. *Greguss Ágost* egyébként a szanszkrit slókából (nála szlokasz) eredezteti a világ minden versformáját (Verstan, 131.). Éreznivaló, hogy a híd teljességgel hiányzik: annak a bemutatása, honnan és hogyan jött létre ennek hatása a magyar költészetre, még ha áttételesen is? Igaz, a probléma azonos, vagyis az a felvetés, hogy 4x8-as sorokból alakult, alakulhatott ki a 2x16-os strófa. És nyilván abból a négysoros. De hogyan és mikor? És régi vagy új hatással van-e dolgunk?

Lényegében itt is zárhatnám a problémafelvetést, csakhogy – két helyről is – váratlanul segítség érkezett. Mert igaz – Arannyal szólván –, a népdalaink között „gyér nyomát" találta eddig minden verstannal foglalkozó szerző. Így jártam én is. Mert amire akadtam, azt kivételnek is mondhatnók, ám ezek mintha erősítenének egy szabályt, amit én is megpróbálok, de valószínűleg másnak kell majd kimondani. Először csak azt vettem észre, hogy a talált példák mind a Mezőségre vezetnek, illetve ezek mindegyike ún. „jaj-nóta". Azután – a Mezőségen belül is – egy olyan helység (Szék) került Lajtha Lászlónak köszönhetően „látóterünk" közelébe, ahol tömegével kerültek és máig kerülnek elő *4x16-os* strófából álló énekek. Ez már nem lehet véletlen!

*Lajtha László összegyűjtött írásainak I. kötet*ében olvasható a *Kodály-emlékkönyv*ben, 1943-ban megjelent tanulmánya, amelynek a címe is és témája is lelkesítő, lelkendező, s témánk leglényegét érinti: hisz az *Újra megtalált magyar népdaltípus* cím már magában is izgalmat ígér. De ennél fontosabb: úgy éreztem, választ kaptam itt arra, amit kerestem, de amit csak félig találtam meg. Így igazából csak ennek átnézése után értettem meg, hogy miért is nem találtam? A tanulmány – és a történet – *Szék*re vezet, ahol 1940-ben járt Lajtha László, aki Kodály Zoltán biztatására választotta ezt a gyűjtőhelyet. Az eredmény hihetetlenül gazdag volt. A jelzett tanulmányában csak azokról a *16 szótagú* sorokból álló, közel egy tucat dallamról szól, „amelyek teljes és hiteles népi alakban először itt kerültek elő." „Ime megint egy példa arra – írja figyelmeztetőleg –, sokszor hogyan hull darabokra a magyar múlt, és milyen nehezen és fáradságosan áll újra össze kerek

egésszé." Miután sorra veszi gyűjtésének idevonatkozó darabjait, azok között csak egy olyat talált, amelyik alkalomhoz kötődött. (Nyilván többen észre veszik majd a kezdő sorban Weöres híres versének, a *Norvég lányok*nak távoli rokonát.)

Ezek a szép szász lejányok kihúzós kendőbe járnak,
Ki van húzva a kendőjek, elhagyta a szeretőjek.
Illik a tánc a cudarnak, minden rongya lobog annak,
Lobog elől, lobog hátul, lobog minden ódalárul.

stb. Ezt a szöveget, már egy más dallammal szintén Széken, de 20 évvel később mint énekes női körtáncot gyűjtötte Kallós Zoltán és Martin György. Itt már 4x8-as sorokból áll. De mit bizonyít ez? Röviden: azt, hogy a szövegek szabadon vándorolnak, és a 2x8-asból csak a dallam ismeretében, és az alapján állapítható meg, hogy az már (?) vagy még (!?) 16-os sor! De helyes-e az a feltételezés, hogy itt egy újabb kori fejleményről van szó, és a régi 8 szótagos sorok valami hatásra 16 szótagos sorokká álltak össze?! Természetesen nem kerülheti meg ezt a kérdést Lajtha László sem, aki a következő választ adja: „Szövegileg arra szeretném csak felhívni a figyelmet, hogy tulajdonképpen sohasem fordul elő 16 szótagú sor, hanem mindig két összetett 8 szótagú." Az általa gyűjtött 16 szótagos énekek szövegében, „a versben inkább tartalmi egység van, amennyiben két összefüggő 8-as versszakot kapcsol össze." Ez azonban azért van így – véli –, „mert tömérdek 8-as verseinkből nem nehéz két összefüggőt találni." Ezért is érdemes a többi népdal szövegét is idézni, amelyek – az elsőt kivéve – mindegyike lassú táncdallam: a muzsikus tánc alá játszotta, de énekelték is. Tanulmányában közel egy tucatot közöl a tudós gyűjtő. Ezek közül itt kettőt idézünk.

„Szennyes ingem, szennyes gatyám, Mezőségen lakik anyám.
Nincsen fája, se hamuja, hogy az ingem megszapujja.
Ne nézd hogy én szennyes vagyok, me' szívembe nincsen lucsok;
Az az egy pecsét benne van, szeretlek én rózsám nagyan."

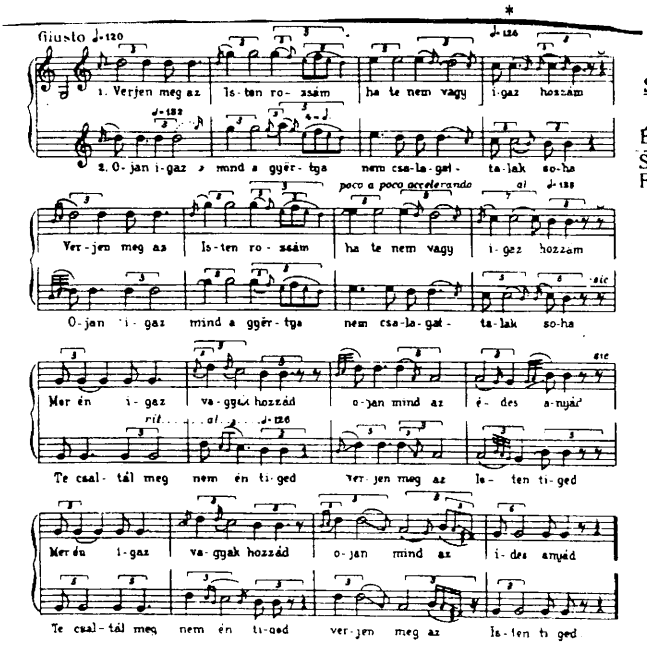

Székely, Szolnokdoboka megye. 1941 február.

Énekelte:
Sipos György Sándorné sz. Juhos Zsuzsa
F 93 B/a sz. hanglemez.

"Verjen meg az Isten rózsám, ha te nem vagy igaz hozzám.
Verjen meg az Isten rózsám, ha te nem vagy igaz hozzám.
Mert én igaz vagyok hozzád, ojan mint az édesanyád.
Mert én igaz vagyok hozzád, ojan mint az édesanyád."

A szöveges dallamok közül a fentinél megismételte az énekes mindegyik 16 szótagú sor szövegét. „Széken általában nem ritka a szöveg sorainak megismétlése. Az idősebbek úgy mondták, hogy a régiek majd mind megismételték a sorokat, ez volt az igazi régi magyar énekszokás. Az, hogy minden dallamsorra új szöveget énekeltek, csak újabb módi. (...) Hasonlót tapasztaltam Udvarhely megyei gyűjtésem alkalmával. Nem hallgathatom el, hogy a román népköltészetben igen gyakori a sorismétlés, a rendelkezésünkre álló hiányos adatokból tehát semmiféle messzemenő következtetést levonni nem szabad. Kizárólag azt szeretném megállapítani, hogy a szövegek sorismétlése nem véletlen, hanem éppen elég általános „öreg" jelenség." De itt – és ezért kottával közöljük a másodikat – valami más, fontos dologra – egy másik „öreg jelenségre" – is felfigyelhetünk! Az egyik az, hogy a szöveg megismételt sorokból áll, vagyis így ez 2x16-os strófa is lehetne. De ha a dallamra nézünk, akkor azt látjuk, hogy annak második fele – a 3-4. sor – pontos megfelelője az első felének, csak 5 hanggal lejjebb ismétel. Tehát *kvintváltó dallam*, s így talán gyanakodhatunk arra is, hogy nagyon régi – „öreg" – jelenséggel van dolgunk. Vagy csak egy nagyon régi – s talán ősi! – jelenség újabb és utolsó hatásáról? Vargyas Lajos úgy véli, hogy egy nagyon régi, talán ősi jelenségről van szó. A moldvai és Gyimes-völgyi magyarság népzenéjében máig megfigyelhető, hogy szinte kötelező érvényű a sorok megismétlése. De ugyanezt vehetjük észre itt is: a második sor az első sor ismétlése, a negyedik pedig a harmadiknak alig eltérő variánsa. Vagyis végeredményben nem két, hanem *egy dallamsor*ról van itt szó! Ez ismétlődik, majd a második részben 5 hanggal lejjebb szintén. Hogy a dallam jól elkülönülten mindig két félből áll, arról is szól Lajtha László. A régi magyar „lassú" táncot Széken mindig négyes csoportban járják. „Két pár: két férfi és két nő. Ezért a *négyes* a neve. Ilyen négyes párokkal teli a táncszoba s a dallam első felére egy irányba forognak. A dallam második felének kezdetekor *fordítanak*, azaz most ellenkező irányba forog a kis kör. Az ének és a tánc szempontjából így két részre válik a nagy 16-os dallam. Ez a szétválás bizonyos dallamtípusnál teljes is lehet. Ugyanis azokat a dallamokat, amelyeknek második sora az alaphangon záródik, külön is szokták énekelni. Ilyen módon a nagy 16-os két 8-as (négysoros) dallamra bomlik fel." Mint ahogy többek közül ezt bizonyítja az alábbi példa:

„Széles a víz, keskeny palló,
Igazán szeretni nem jó.
Mert aki igazán szeret,
Azt megszólják az emberek." stb. (A 96. sz. jegyzetből)

„Amikor azonban egy ilyen széthullott 16-os újra összeállott – írja a kiadvány jegyzetében Lajtha László –, az asszonyok olyan biztosan tudták, hogy ha az egyik belekezdett, a másik rögtön tudta folytatni a 16-os másik felét."

Újra csak felvetődik a kérdés: „helyes-e mindig két 8-asra bomló 16-osról beszélni, s nem kellene-e inkább a nagy 16-os kialakulását a két összeálló 8-as

dallamban keresni." Ez utóbbi mellett több érvet is felhoz a szerző. Ezt egy másik gyűjtemény is megerősíteni látszik: 1982-ben jelent meg Kiss Lajos kiadásban az Alsó-Fehér megyei (Kisküküllő menti) falu, *Lőrincréve népzenéje*, amely tulajdonképpen Karsai Zsigmond dalaiból állt össze. A *régi népzenei réteg* dallamai között külön csoportba kerültek a meglehetősen nagy számban feljegyzett 16 szótagos dallamok. Ezek lényegében mind „jajnóták", és fokozottan érvényes mindaz, amit a széki énekekről elmondott 40 évvel korábban Lajtha László. A *szövegek* 16-os sora két nyolcasból úgy jön létre, hogy minden alkalommal a vers 8-as sorát megismétli. A dallamról szólva pedig, mindegyik fele – vagyis a második 16-os sor a végén – az alaphangon záródik, s mindegyik „öreg csárdás", lassú tánc. Ugyanakkor, és ez nagyon fontos itt is, a legtöbb „öreg csárdás" dallama a már említett, „Verjen meg az Isten rózsám..." kezdetű széki énekhez hasonlóan építkezik. A második sor (és a negyedik) az első (illetve a harmadik) ismétlése, ugyanakkor a harmadik hangról hangra megegyezik, csak 5 hanggal lejjebb. Tehát kvintváltók. Lényegében ezek az énekek egy 16-os sorból fejlődtek, alakultak 4x16-os versszakká! Ismét csak az a kérdés, hogy mikor? A másik lényeges kérdésre, itt szinte biztos a válasz: a dallam alakult ki először, és ahhoz társult a 2x8-asból – itt mindig ismétléssel – összeállt 16 szótagos szöveg.

Több példa is azt látszik igazolni, hogy a dallam az elsődleges, bár Lajtha írásában mindkét eredet – vokális illetve hangszeres – mellett hoz fel példát: „A *vokális* eredet mellett szólanak a 8-asokból előálló 16-osok, az ilyenek egymás közötti variálódása." De azért a *hangszeres eredet* mellett több körülményt említ meg az előző érve ellenére: „Igy mindjárt az, hogy amikor a dallamok igazán életüket élik, azaz amikor e táncdallamokat tánchoz játszák, csak a cigány játsza végig a dallamot, míg az éneklő táncosok csak a dallam felére énekelnek szöveget, második felére pedig cak la-la, da-da stb. értelem nélküli szótagokat. A régi adatok is inkább a hangszeres eredet mellett tanúskodnak." De talán az egyik legszebb és legmeggyőzőbb példát arra, hogy a dallam hatásra legtöbbször 8-asokból áll össze a szöveg, a vers 16-os sora, Kallós Zoltán 1968-as példája lehetne, aki szintén Széken gyűjtötte ezt a dallamot. A szöveg azért árulkodó, mivel egy Czuczor vers folklorizációjáról van szó: a vers strófái négy 8-as és egy 5 szótagos sorból állanak. Itt a szöveg utolsó sorát elhagyták, és összeolvasztottak 2-2 sort, illetve 2-2 strófát, és így lett 4x16-os.

„Ha kél az ég szép hajnala, kezembe az eke szarva.
Ekém előtt négy tulok jár, Csákó, Szilaj, Gyöngyös, Bogár.
Végig szántok az ugaron, járok kelek gyöngyharmaton,
Csillagon és gyöngyharmaton, mezei szép virágokon." stb.
(Vargyas: 0249. sz.)

A fenti dallam – Lajtha László által gyűjtött „Szépen szól a cimbalom..." kezdetű ének egy közeli variánsa – viszont egyértelműen 16-os.

Lajtha László tanulmányát az elején lelkendezőnek és lelkesítőnek mondottunk. De ezt kell mondanunk a végén is: hisz amit megtalált, amit észrevett és megfigyelt, az valóban nagy érték. Mert a „széki 16-os dallamok megtalálása igen szerencsés lelet volt. Elég nagy számmal kerültek elő, énekes és hangszeres alak-

ban, megfigyelhettük használatukat, sőt bepillanthattunk variálódásuk titokzatos folyamatába is. Mégsem tudunk határozottan erre az egyszerű kérdésre felelni: hogy keletkeztek, honnan jöttek...?" Ám arra a kérdésre, hogy hangszeres vagy énekes eredetűek-e, a fenti érvek elég meggyőzően mutatják a hangszeres eredetet. Majd mindenütt lassú, öreg csárdásként került elő. Vagyis a tánc alá való zenélés őrizte meg és a muzsikus azt, amiről úgy gondoltuk, hogy már nincs, hogy elveszett: a régi 16-os énekünket, versünket is talán. Tanulságos Lajtha megjegyzése: Széken a 16-os dallamot teljes szöveggel csak akkor énekelnek, ha nem táncolnak reá.

Parttalan 16-osok?

Mondandónk és írásunk legnehezebb része következik – de hát a diót fel kell törni, hogy lássuk a belsejét! – amit a kérdőjel is jól mutat. Előbb egy kérdőjel nélküli, biztosnak mondható példa Vargyas Lajos könyvének 90. oldaláról. Itt több, Erdélyben gyűjtött, 16-os formát mutató népdalt idéz a szerző, amelyet véleménye szerint az újabb fejlődés hozott létre. Ebből a 82. számút idézzük, amely Kallós Zoltán egyik lemezén meg is hallgatható, s amelyiket egy betyárballadánk töredékének vélünk:

Becskereki, Becskereki, mér' adtatok kardot neki!
Ha ravasznak gondolnálak, örökre meg átkoználak.
De lelkedet jól ismerem, hogy nem vótál rossz emberem,
A csatában velem vótál, mind jó vitéz, hadakoztál.

A következő – a már idézett népdal gyűjteményekből származó – példákra már érvényes a kérdőjel, mivel eddig csak a mi olvasatunkban szerepel így, de a dallamok ismeretében (és ez nagyon fontos!) alapos okunk van feltételezni, hogy 16 szótagos formával, és nem 8-asokkal van dolgunk! Vargyas Lajos fent említett *dallamgyűjteményé*ből, a kis kvintváltó-kvartváltó dudanóták közül idézünk kettőt:

Szereti a /tik a meggyet,/ ketten szeres-/sünk mink e-/gyet.
Jaj Istenem, /milen furcsa,/ mikor ketten /megyünk o-/da.
051. sz.

A Nógrád megyei Borsosberényből való a másik dudanóta:

Pista bácsi, /János bácsi,/ csak a ládám /azt vigyék ki!
Vigyék ki a /kis kert mögé,/ hogy onnan el /ne vihessék!
059. sz.

Kvintváltó és pentaton, s népzenénk legősibb rétegéhez tartozik az vágfarkasdi népdal, amit Kodály 1905-ben jegyzett fel, és aminek megtalálták a cseremisz és csuvas párhuzamait:

„Kalapom a Tiszán uszkál, /Subám zálog a bírónál.
De a szívem itten dobog,/ Forró lángja feléd lobog.
Kodály: A magyar népzene. 23.

Műköltői eredetű, elnépiesedett dal a következő mezőségi (Feketelak):

Hallod-e te, /szelídecske, /leány vagy-e/ vagy menyecske,
Nem vagyok én /szelídecske, /sem leány, de/ sem menyecske,
Mert én kerti /virág vagyok:/ a harmatért/ majd meghalok.

Szintén Mezőségre (Magyarszovátra) való a következő katonabúcsúztató ének:

Vágják az erdei utat, viszik a magyar fiúkat.
Viszik, viszik szegényeket, szegény magyar legényeket.
Vargyas: 066. sz.

Befejezésül Paksa Katalin tanulmányából idézünk még egy ide illő példát. Ezt a 4x16-os népdalt Bartók gyűjtötte 1914-ben Kisgörgényben (Maros-Torda vm.):

Végig megyek az ösvenyen, nézz utánam keservesen.
Utánad nézek, de sírva, mert az enyém nem lész soha.
Sír a szemem, kacag a szám, most fáj a szívem igazán.
Fáj a szívem, nem tagadom, akiért fáj, nem láthatom.

A fenti példák – parttalannak neveztük az alcímben! – vajon ide vonhatók-e, vagy ezek inkább 8-asok? Mert ha ide sorolhatók, s mivel nemcsak erdélyi példákat hoztunk, akkor ezzel jelentősen tágítható volna a 16-os strófák elterjedésének területe. Mivel ezek összessége még talán nem eléggé erős bizonyíték – amit esetleg lehet cáfolni is –, ennek eldöntését, a vitát és a további kutatást a népzenekutatókra szeretném bízni. Nemcsak barátságból gondolok rájuk, hanem azért is, mert Olsvai Imre elmélete – a régi, elsősorban az ún. páva-dallamokról szólván –, a két *dallamfél*ről itt döntő bizonyíték lehet! De nemcsak itt, az az érzésem. Amit ő meglátott – s most újra látótávolságba került –, érdemes volna tovább vizsgálni mindannyiunk örömére. Befejezésként még felvetem, mert megválaszolni nem tudom: a 4x16-os népdalainkat nem kellene-e elválasztani a „jaj-nótáktól"? Ezek mintha egészen más stílust képviselnének? Vagyis ezek nem a felbomló 8-asoknak lennének – az újabb időben keletkezett – dupla terjedelmű, nagy ívű sora, hanem mindig is voltak ilyen sorok és strófák!? Csak ezt is – mennyi a példa! – a népi emlékezet, az ősi ösztön és szokás – a kultúra! – tartotta fenn máig. Igy s ezzel a középkortól máig szivárványszerű, szép híd rajzolható!

„Honnan járják – honnan hozzák?"

Itt zártam volna le ezt az írást, de váratlanul olyan segítséget kaptam Kecskés Andrástól, ami talán közelebb vezet a megoldáshoz, még ha itt is most csak leírni tudjuk, és számos példával illusztrálni a problémát. Azt írta levelében, hogy foglalkozzam a *Kalevala-sorok* kérdésével is, ahol ugyanez a kérdés vetődik fel! Mert van olyan magyar fordítás, amely eleve 16-osokban közli a szöveget. Ez pedig Rácz István fordítása:

Imhol kedvem kerekedett, eszemben gondolat gerjedt:
én elmennék énekelni, szép szavakat sorba szedni,
mondani ősi mondákat, regélni régi regéket. stb.

Valószínűleg nem véletlenül 16-os sorokba fordította le a verseket Rácz István, aki kiváló énekes hírében állt, és bizonyára ismerte a Kalevala énekeket is. Neki is köszönhetem, hogy rábeszélt, s így most szerencsésnek is mondhatom magam, mivel jó tíz évvel ezelőtt megvásároltam Helsinkiben, az ottani Népzenei Intézet kiadásában 1979-ben megjelent Kalevala dallamokat tartalmazó kazettát és kottás kísérő füzetet. De mielőtt ezt elővettem volna, hogy immáron *így is* meghallgas-

sam, Kodály, a *Vejnemöjnen muzsikál* című kórusművében felhasznált két dallam eredetijét kerestem elő. Itt is pontosan megjelent az a probléma, amire Kecskés András is utalt: az első, világosan látszik, hogy 8-asokból áll, a második *inkeri dallam* pedig két 16-osból.

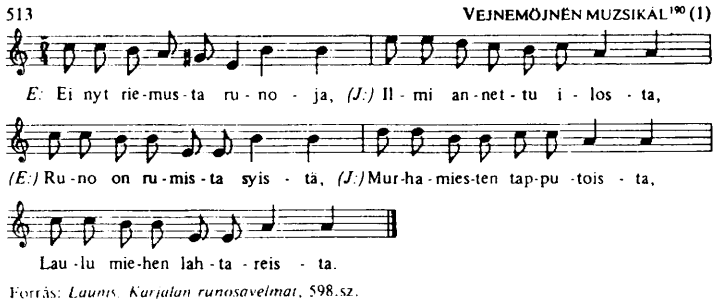

Forrás: *Launis, Karjalan runosavelmat*, 598.sz.

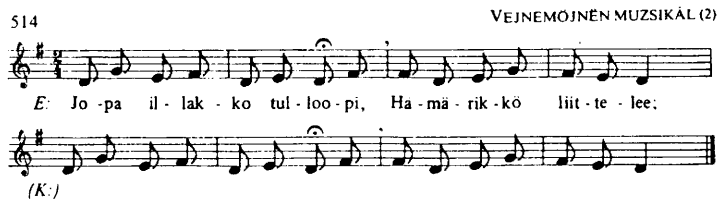

Forrás: *Launis, Inkerin runosavelmat*, 371.sz.

Mivel ismét kottával szerepel itt az említett ének, jól látható, hogy a második sor hangról hangra megfelelője az elsőnek: nyilván az előénekes után megismételnek a többiek. Ez alapján azt kell mondanunk, hogy egy 16-os sorból áll az egész ének! (Némileg hasonló a Bicinia Hungarica IV. kötetében a 157. sz. mari ének és dal, ahol ugyan négyütemű 14-es sorokat találunk, de mindegyik strófa egyetlen sorból áll!) (Kodály népdalfeldolgozásai, 284.) Nyilván a fentiek után, valóságos alkonyi napsütéshez hasonlónak kell mondanom azokat a Kalevala dallamokat, amelyek egyetlen sorból állnak:

B 9.

Ei lopu loiut minulta

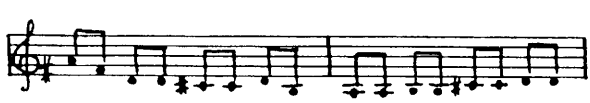

Ei lopu loiut minulta
lopu ei multa lorpotukset,
mie vaan löyän lörpötöstä
takan tain tankotosta.
Ennen loppuu lounattuulet
puutut tuulet pohjasesta,
ennenkö loppuut miun loiuin,
loppuut miulta lorpotukset.
Mitäs mietin, kuin nyt laulan,
kuta mietin kuin sanelen?
Tytöt meijän laulakoa
akat meijän auttakoa
vaikka puolella sanalla.

A legtöbb viszont kétsoros: ezek ismétléssel állnak össze 4x16-ossá:

B 2

Kultaneito

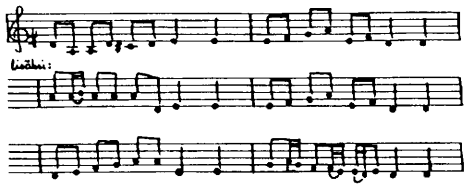

Tuop oli seppo Ilmarinen
tuop oli seppo Ilmarinen
naista kullasta kuvasi
hopiasta huovitteli,
pani kultia tulehen
hopehia lietsimehen,
pani paian palkeheksi
housut hormiksi rakenti.
Laitto orjat lietsomahan
palkkalaiset painamahan.
Lietso päivän, lietso toisen
lietso kohta kolmantena.
Päivän kolmannen perästä
päivän kolmannen perästä
katso ahjonsa alusta
lietsimensä liepeheltä.
Oro tungeksen tulesta
liinaharja lietsimestä.
Muu pere ihastelevi,
ei ihastu Ilmarinen.

Ähkäsi oron tulehen
liinaharjan lietsimehen.
Laitto orjat lietsomahan
palkkalaiset painamahan.
Lietso päivän, lietso toisen
lietso kohta kolmantena.
Päivän kolmannen perästä
katso ahjonsa alusta
lietsimensä liepeheltä
lietsimensä liepeheltä.
Veno tungeksen tulesta
punapursi lietsimestä.
Muu pere ihastelevi,
ei ihastu Ilmarinen.
Ähkäsi venon tulehen
laski purren lietsimehen.
Laitto orjat lietsomahan
palkkalaiset painamahan.
Lietso päivän, lietso toisen,
lietso kohta kolmantena.

Päivän kolmannen perästä
katso ahjonsa alusta
lietsimensä liepehiltä
lietsimensä liepehiltä.
Neito tungeksen tulesta
punaposki lietsimestä.
Jo ihastu Ilmarinen
jo ihastu Ilmarinen.
Itse seppo Ilmarinen
meni maata neion kanssa
punaposkisen keralla
punaposkisen keralla.
Sitte laulo tultuahan
yhen yön levättyähän
naisen kultaisen keralla
hopiaisen morsiamen:
Elköhön minun sukuni
heimokuntani heliä,
elkönpä minun rotuni
naista kullasta kuvatko
naista kullasta kuvatko
hopiasta morsianta!
Kylmän kulta kuumottavi
vilun nuohtavi hopia.

A 9.

Paimenen valitus

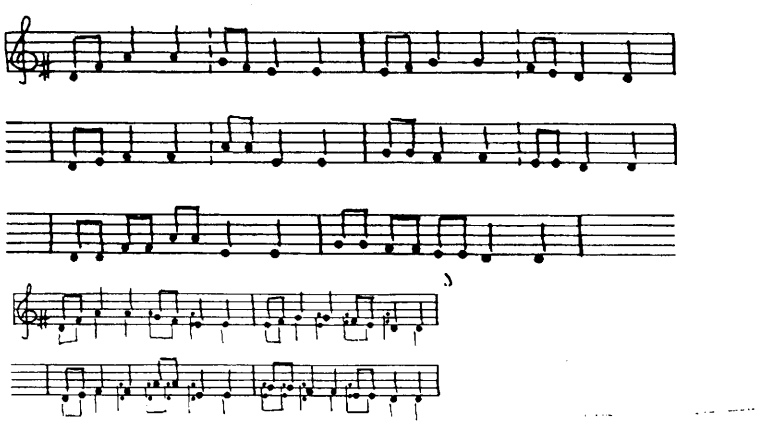

Paista päiveä, Jumala
hellittele herrahinen
poloisille paimenille!
Päästä paimenet kotihin
kirnua kolistamahan
voivatia nuolemahan!

Paista päiveä, Jumala
hellittele herrahinen
poloisille paimenille,
päästä paimenet kotihin!
Paimenell on pitkä päivä
pitkä päivä, kuiva kaakku,
emäntä paha kotona
itse nuoli voipytynsä.

Paista päiveä, Jumala
hellittele herrahinen
poloisille paimenille,
päästä paimenet kotihin!
Emäntä paha kotona
itse kannikan kaversi,
miulle keitti kylmän kaalin
kylmän kaalin, vanhan taarin.

Paista päiveä, Jumala
hellittele herrahinen
poloisille paimenille!
Päästä paimenet kotihin!

A 11.

Lammin lummin

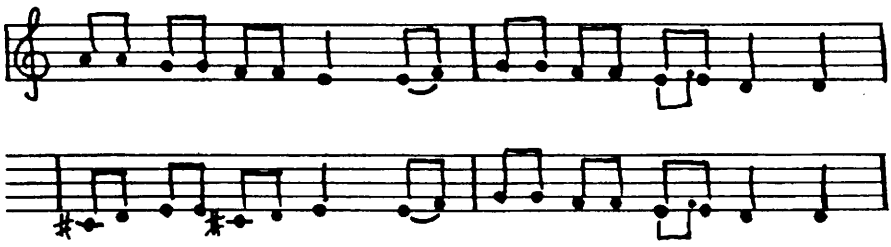

Mie vain laulan lammin lummin
meren lummin luikuttelen
rannalla rapakivellä
raparannalla kivellä.
Jos ois seppänä setäini
valajana veljein vanhin,
tiettäisin surusta suitteet
päitteet päivistä pahoista.
Kannapa korppi huoliani
lampihin kalattomihin
ajvan ahvenettomihin.
Älä kanna kalallisiin,
kalat kaikki huolestuupi
ahvenet alas menööpi
hauvit halkiaa surusta
sären lillit liukenööpi
mujeet mustaksi tulisi
minun hoikan huolistani
minun mustan murhettani.

Érdekes az a példatár (7. sz. kotta melléklet), amelyben egyetlen sor variánsait, a variálódás lehetőségét mutatja be. Az énekesek folyton variálják a kevés hangból álló dallamot, még előadás közben is. A „Komoly, öreg Vejnemöjnen" sor variánsai azt is mutatja, hogy ahol a negyedeket nyolcadokká alakítja, szinte észrevétlen készít a 2x8-as sorból egy 16-os, nagy ívű sort.

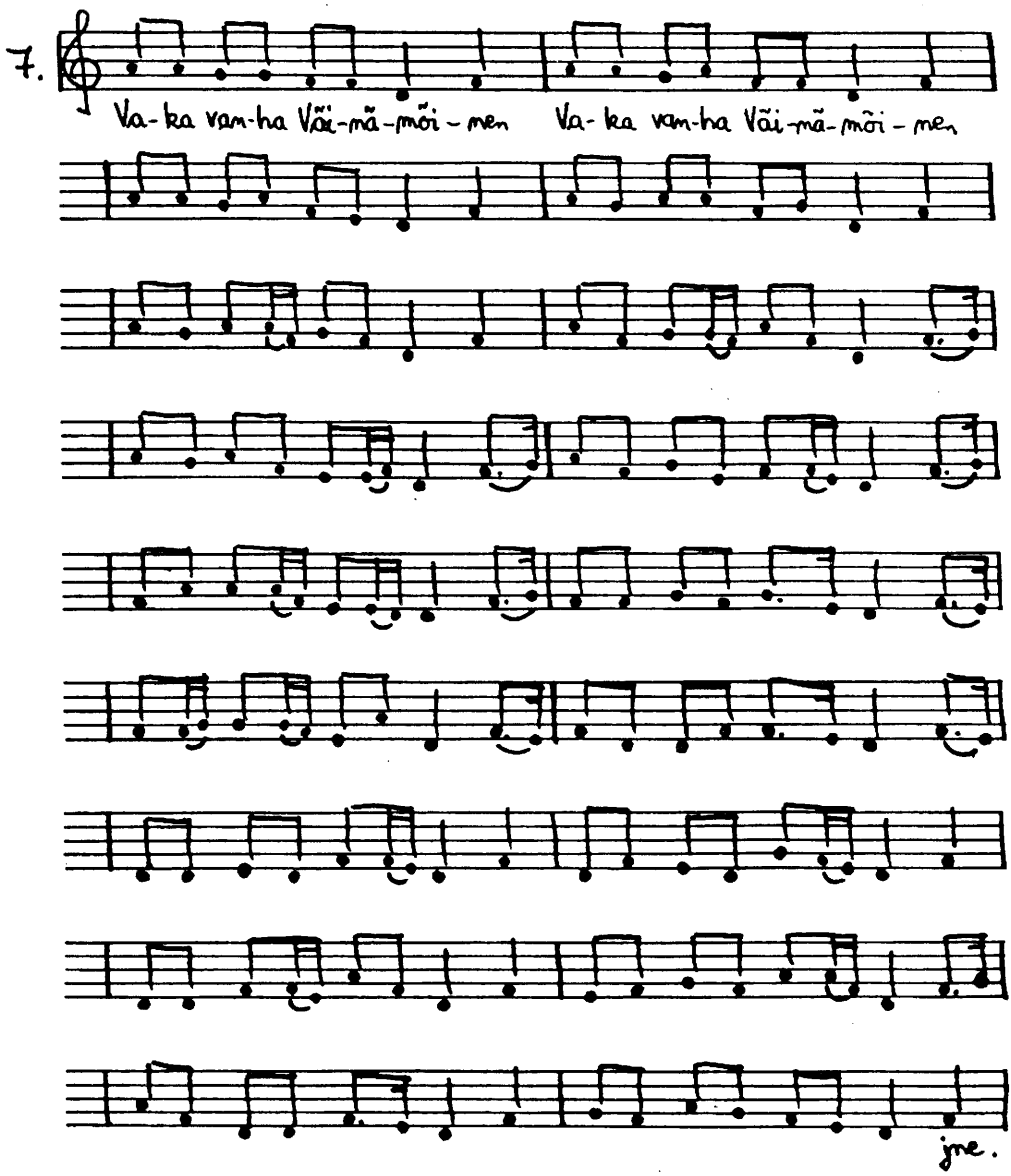

Milyen következtetés vonható le a fentiekből? (Nyilván ezt zenetudósainknak kell megerősíteniük majd!) Az említett kazettán több példát is találni arra, hogy egyetlen 8-as sorból alakult ki a *kétszer* illetve 4x16-os strófa. De ugyanígy és ugyanitt – de ugyanekkor-e? – a 16-os sorból – van, ahol ismétléssel! – fejlődött ki a 2x16-os strófa, és ez – ismét csak ismétléssel – alakult, alakulhatott 4x16-ossá! És ezzel visszaértünk hazai földre, pontosabban Székre, az ott említett és kottával közölt *Verjen meg az Isten rózsám...* kezdetű 16-os énekhez, amelyet egyetlen sornak is felfoghatunk, s így analóg példának is. Ez pedig nem a rokonságot, hanem a hasonlóságot: a dallam hasonló születését mutatná. Lehet, hogy ezek után már könnyű, vagy könnyebb eldönteni a régiség kérdést, valamint a zene és dallam elsődlegességét, amihez társult aztán a 2x8-as verssor?

Kányádi Sándor szép versben szól a széki leányok táncáról. A *Fekete-piros* című versének – Lajtához hasonló – tanakodó kérdését ide másolom azzal, hogy a lírikus után majd a szakembert is idézzem. A kérdés a széki leányok négyes, lassú táncára vonatkozik, így hát arra is, amiről eddig beszéltünk:

Honnan járják, honnan hozták,
honnan e mozdulat-ország?
Szétlőtt várak piacáról,
csűrföldjéről, még a sátor
vagy a jurta
tüze mellől, röptette föl
a csipők, a csuklók, térdek
katapultja?
Vagy régebbről, húszezerből?
Még a nyelv előtti ködből
teremti újra – az ösztön?"

Úgy tűnik, hogy jó felé tapogat Kányádi Sándor, jó a megérzése, amikor az ősi ösztönről – nekem a tudat alatti tudatról – beszél, vagy csak kérdez. Kérdésére a magyarság népzenéjének és a verstanának is egyik kiváló ismerője, Vargyas Lajos a már említett könyvében ilyen választ ad: „Ahol élénk táncélet hagyományos formákat tartott fenn, mint a Mezőségen, ott a tánczenei kíséretre ráénekelt szövegek, vagy avval együtt énekelt dallamok ezeknek a hangszeres ismétléseknek hatása alatt sajátságos változáson mentek át: a négysoros forma felbomlott, az egyes dallamsorok zenei tartalmával szabadon bánnak; vagy ismétlik, vagy kihagyják, s 3-7-8 soros formákig variálódhatnak az eredetileg négysoros dallamok." Vagy a 8 szótagos dallamok állnak össze 16-osokká, „illetve hol egyik, hol másik soruk marad ki, vagy ismétlődik, vagy ezekhez szövegtoldással (Jaj, csuhajja és más szótagokkal) néhány zenei toldalék is járul, amely 11-essé, 15-össé alakítja át a 8-ast. Ezek a különböző eljárások tűnnek fel a tarka mozaikban a különböző dalokban." „Ez az egyetlen olyan jelenség, sőt stílus-alakulás, ahol a magyar nép a négysoros, zárt strófán mint alapvető egységen igyekezett túlmenni és nagyobb formákat szervezni. (...) Itt valami újnak, nagyobb formának az igénye jelentkezett, ami a hangszeres előadásból indult ki, de önálló énekben is folytatódott." Íme egy válasz a költő versbeli kérdésére, Lajtha László tanako-

dó kérdésére, és mindannyiunk kérdésére. Válasz arra, hogyha a szertehullott töredékeket összeillesztjük, meglátjuk a múltunkból azt, amit szem nem látott, és meghalljuk, amit fül nem hallott.

Bicske MÓSER ZOLTÁN

KITEKINTÉS

EGY ÉPÜLET ÉS EGY MŰFAJ TITKAIBÓL
Etnográfiai filmfesztivál, Párizs, 1995

Mikor az antropológiai kutatásban problémává vált az etnográfia szövegként való működésének szabályrendszere, valamint a hitelesség antropológiai szövegben való megkonstruálásának mechanizmusa – ez a korábban alapvetően egzotikus kultúrákat vizsgáló tudomány egyszerre saját múltja felé fordult. Az etnográfiát, az antropológiai kutatás írásba foglalt végeredményét elkezdték tudománytörténet hatások termékeként, sokszor az irodalomtudomány fogalomkészletével vizsgálni. De kutatták meghatározó intézményrendszerének kialakulását, egyes múzeumok, folyóiratok, tanszékek szerepét a meghatározó tradíciók létrejöttében. Mindezekkel – ha általánosan fogalmazunk – az antropológia „újra-feltalálásához" kerestek intellektuális muníciót. Elég csak Stocking antropológiatörténeti vagy Clifford e dolgozatban is alapvető forrásul szolgáló „textuális meta-antropológiai" (Paul Rabinow) munkáira utalnunk, ha jellemezni kívánjuk ezt a tudományág titkait nyomozó irányzatot.

Egy minden tavasszal, így idén márciusban is a párizsi *Musée de l'Homme*ban rendezett etnográfiai filmfesztiválról kívánván szólni, eme etnográfiai hagyomány-boncolásba csupán egyetlen ponton kapcsolódom bele, nem tudománytörténeti vagy eszmetörténeti indíttatásból, csupán a fesztivál „stílusának" illetve kontextusának pontosabb jellemzése céljából. Arra utalok majd, hogy az idén tizennegyedszer megrendezett etnográfiai filmfesztivál – milyen szempontokból örököse – egy külső, magyar szemlélő olvasata szerint – az „egzotikus kultúrákhoz", illetve azok bemutatásához kapcsolódó francia elképzelésnek. Az 1995-ben vetített filmek puszta felidézésénél „tágasabban" kívánom megidézni ezt a jellegzetesen nem elméleti irányultságú, globális kitekintésű fesztivált. Harmadszor figyelve a vetítéseket, feltűnő ugyanis, hogy bár a közönség gyakran elégedetlen a szakmai viták színvonalával, s időnként vadul támad egyes filmeket, a fesztivál díjainak összege sem magas – mégis, a *Musée de l'Homme* vetítőterme minden évben újra és újra megtelik a világ különböző tájairól származó szakmabeli és amatőr érdeklődőkkel, akik kitartanak a délelőtt 10-től rendszerint éjfélig tartó bemutatókon, nézik és kommentálják a közel negyven, a világ minden tájáról származó etnográfiai filmet. Mi teszi ilyen népszerűvé az egzotikus kultúrák eme vizuális hírnökeit a párizsi belvárosban?

„Visszaugorva" az időben: a helyszínhez, az épülethez és a fesztivált rendező tudósokhoz fűződő legendák és tények talán adnak némi támpontot eme eseménysorozat mai képének pontosabb értelmezéséhez, hisz a most következő néhány adatból is világos: az idei fesztivál is egyszerre örököse és továbbépítője egy majd évszázados francia etnográfiai hagyománynak .

A lokális és személyes gyökerek nyomozásának vágyát az is indokolta , hogy az idei fesztivált több szinten is a búcsúzás motívuma uralta. A bemutató-sorozatot három közelmúltban elhunyt etnográfiai filmes – Heimo Lappalainen, Nicole Echard és Timothy Asch – emlékének szentelték, a záró estén pedig a kilencvenéves, a francia etnográfia és e filmfesztivál történetében egyaránt meghatározó szerepet játszó Germaine Dieterlent, a fesztivál zsűrijének tagját, az etnográfiai filmszövetség elnökét ünnepelték. E búcsúzás-jelleget Jean Rouch, a fesztivál „atyja" formai gesztusokkal – a nemrég elhunyt filmesek egy-egy munkájának versenyen kívüli bemutatása, a velük kapcsolatos emlékek felidézése a műsorfüzetben és a vetítések közötti vitákban, a Germaine Dieterlennek szentelt dokumentumfilm bemutatása a fesztivál záró estéjén – is erősítette, mintegy arra „terelve" a nézőket, hogy a fesztivált ilyen szemszögből értelmezzék. S ha elindulunk az általa javasolt úton, kiderül, hogy nemcsak a fesztiválnak otthont adó épület, de már annak helyszíne is, évtizedek óta kapcsolatban van az etnográfia tárgykörével és reprezentációs formáival. Párizsnak ezen a részén rendezték ugyanis a

világkiállítások gyarmati bemutatóit. A *Musée de l'Homme* környéke tehát nemcsak a párizsiak, hanem a világ számára is jelszerűen összekapcsolódott az „egzotikus" kultúrák bemutatásával, ha e bemutatás célja, módja s az interpretáció vezérelve sokat változott is egy évszázad során. Ennek érzékeltetésére elég, ha a világkiállításokra Párizsba hurcolt, kreált „őslakos falvakban" mutogatott „vadaktól", az őslakos közösségek tagjai által forgatott, s a fesztiválokon bemutatott etnográfiai filmekig ívelő folyamatra utalunk.

A helyszín

Paul Greenhalgh világkiállításokról szóló könyvében rámutat, hogy bár angol példa alapján, de először épp az 1855-ös párizsi *Exposition Universelle*n vált általánosan jellemzővé az egyes kiállító országhoz tartozó gyarmatok szerepeltetése az országot bemutató kiállítás részeként. A franciák ezen a kiállításon „találták ki" a birodalmi pavilon műfaját, mely a kiállítás többi részétől elkülönülő, kormány által emelt épület volt. Egyszerre szolgált a gyarmatok termékeinek bemutatására s az elit találkozóhelyeként. A huszadik század felé közeledve aztán az a tendencia vált általánossá, hogy eme különálló birodalmi pavilonok helyett az egyes gyarmatokat immáron külön-külön bemutató, általában az adott régió stílusában épített paloták sora szerepelt, igencsak egzotikus építészeti környezetet varázsolva a kiállítási területen.

A gyarmatok bemutatásának módjában és méretében, egészen a második világháború kitöréséig nyomon követhető a rivalizálás Anglia és Franciaország között. Legjelentősebb gyarmattartóként korábban az angolok határozták meg a gyarmati prezentációk hangnemét, kevésbé hangsúlyozva a gyarmatok meghódított, legyőzött jellegét, jobban törekedve arra, hogy azok a brit gazdaság fontos és természetes szereplőiként jelenjenek meg a kiállítások tükrében. Ezzel szemben a francia gyarmati kiállítások nem ilyen megbékélést és harmóniát sugalló üzenetet hordoztak. A rivalizálás szándéka, s a növekvő francia érdekszféra világ előtti deklarálásának vágya egyaránt arra ösztönözte őket, hogy a frissen meghódított területeket nemzeti dicsőségük bizonyítékaként, szimbólumaiként vonultassák fel a kiállításokon. Algériát például Franciaország „Indiájaként" törekedtek bemutatni. Az 1867-es párizsi világkiállításon Algéria szerepeltetése mellé Tunézia és Marokkó felvonultatása is csatlakozott különálló, angol mintára megtervezett épületekkel. Ez azt jelentette, hogy a kulturális aspektusok bemutatása mellett külön szekció foglalkozott az adott gyarmat földrajzával, lakosságával, kormányzati módjával, iparával, mezőgazdaságával, importjával, stb. Az egzotikus tárgyakat és termékeket bemutató termek mellett a különálló szobákban megtekinthető statisztikák – a francia érdekszféra erejének demonstrálása mellett – az oktatási szándék kiállításokon való megjelenésére is utaltak.

1878-ban újabb „műfajváltásnak" lehettek szemtanúi a kortársak a párizsi világkiállítások gyarmati bemutatóin. Egyfelől az a nem annyira oktatási szándékú, inkább „a kelet csáb-világát" érzékeltetni igyekvő kiállítás foglalta el a legnagyobb területet a kiállítás egészéhez képest. Franciaország pedig a gyarmati kiállítási terület felét kisajátította, a többi gyarmattartó ország csak a másik felén osztozhatott.

Másfelől, elsőként itt jelent meg az egzotikus pavilon- és palota-városként jellemezhető birodalmi szekció a kiállításon belül. Ennek helyszíne pedig a francia kultúrában máig az etnográfiához kapcsolódó *Palais de Trocadéro* előtti tér. Ide épült később a francia etnográfiai hagyományt reprezentáló, s az idei etnográfiai filmfesztiválnak is otthont adó *Musée de l'Homme*. Ez a terület aztán két további világkiállításon szolgált a távoli kultúrák bemutatására, kapcsolódott azok különféle interpretációihoz, kezdve az etnográfiai szürrealistáknak a modern művészethez a „más" kultúrákban inspirációt kereső kollázs-elvű elképzelésétől, a globális szemszögű és a tárgyakat funkcionális szempontból osztályozó *Musée de l'Homme*-féle szemléletig.

Az 1889-es párizsi világkiállításon a több mint száz hektáros, az előbb említett területen elterülő gyarmati bemutató egyenesen a kiállítás központi magja lett. Greenhalgh szerint ennek oka francia oldalról épp az lehetett, hogy a francia-porosz háborúban elszenvedett vereség csüggesztő hatását a politikusok megpróbálták az afrikai, ázsiai szférában elért hódítások hangsúlyozásával csökkenteni. Algériának, Tunéziának, francia Indokínának saját pavilonja volt, míg a kisebb gyarmatok a *Coloniale Palace*ben mutatkoztak be. Az „egzotikus" fokozatosan átalakuló értelmezésére utal, hogy ekkor rendezték a *Palais du Trocadéró*ban az első, kifejezetten etnográfiai szemszögű kiállítást,

melyen afrikai, óceániai, valamint prekolumbiánus tárgyak szerepeltek. Ettől kezdve, 1937-es lebontásáig ez a helyszín még sok, a világkiállításokhoz s az etnográfiához egyaránt kapcsolódó eseménynek adott helyet.

Az 1900-ban rendezett világkiállításon a gyarmati szekció tovább terebélyesedett. Ekkor rendezték a leglátványosabb bemutatót. A *Trocadéro* környéke egy grandiózus némafilm díszletre hasonlított, a bemutató stílusa pedig a magyar származású korabeli „tömegkultúra-szakértő", Kiralfi rendezvényeire. A századfordulón tehát háttérbe szorult a nemzetek közötti versengés háttér motívuma, valamint a hódító-katonai jelleg demonstrálásának szándéka s előtérbe került a „szórakoztatás" egzotikushoz kapcsolódó reprezentációs formáinak kimunkálása. Érthető módon a közönséghatás éppen ebben, a gyarmati realitásokat háttérbe szorító időszakban vált a legerősebbé.

Ezután Párizsban 25 év szünet következett a világkiállítások gyarmati bemutatói történetében, de a francia kormány eközben is részt vett minden másutt rendezett hasonló bemutatkozáson, melyeken egyébként egyre erősebbé vált a propaganda-jelleg.

Az 1925-ben és 1937-ben, immár újra Párizsban rendezett világkiállításokon megmaradt a gyarmati bemutatkozás intézménye, annak ellenére, hogy e világkiállítások „üzenete" már inkább a modernhez s nem az egzotikushoz kapcsolódott. Az 1925-ös bemutató a vizuális és dekoratív művészetekre koncentrált s fontos kérdéssé vált a gyarmati művészet „*colonial art*" definíciójának meghatározása. A kiállítás katalógusában az egzotizmus által inspirált európai művészek munkáira is vonatkozott a „gyarmati művészet" elnevezés.

Az 1937-es világkiállításon a hatalmas francia gyarmati bemutató nem hagyta ugyan el a Párizsban immár szimbolikusan e témakörhöz kapcsolódó környéket, de a Mars mezői pavilonokat ekkor szajnai pontonhidakra telepítették át. A nagyszabású bemutatót fogadó érdeklődés azonban nem érte el a század eleji világkiállítások gyarmati bemutatói iránti lelkesedést, elsősorban azért, mert a „gyarmati" téma köré ekkortájt már speciális szakkiállítások szerveződtek.

Paul Greenhalgh a világkiállításoknak az „egzotikus kultúrák" értelmezésével kapcsolatos ízlés- és attitűdformáló hatását is végigköveti, azt az áttételesen az etnográfiai filmezésbe is torkolló folyamatot, melyben a tárgyak bemutatásától fokozatosan az emberek bemutatása felé tolódott el az érdeklődés. Az ember kiállítási tárggyá tétele mögött többféle, a korban nem feltétlenül tudatosított cél állhatott. A birodalmi, oktató, kereskedelmi szándék néha szétbogozhatatlanul összekeveredett az „őslakos falvak"-nak nevezett reprezentációs formák világkiállításokon való szerepeltetésének ötletében és évtizedes gyakorlatában. A környezetükből kiszakított afrikaiakat és ázsiaiakat érő kulturális, egészségügyi és érzelmi hátrányokat a korban nemigen mérlegelték, egyszerűen odatelepítették e „falvakat" egymás mellé a *Trocadéro* közelébe, s arra kérték (utasították?) a lakókat, éljék az életüket – mintha a mellettük vonuló látogatók s a mellettük létező, más kultúrából származó, más nyelvű kiállítottak „ott sem lennének". Eme kiállításnak nevezett abszurd kulturális keverékek térbeli kollázsa valószínűleg egyszerre indított el Párizs értelmiségi közegében egyfajta felelős etnográfusi gondolkodást, a kiállított emberek kultúrája iránti tudományos érdeklődést, valamint serkentette a később az etnográfiai szürrealizmus szemléletmódjában tetten érhető felfokozott érzékenységet a különféle kulturális közegekből származó fragmentumok egymás mellé helyezésének intellektuális következményei iránt.

Milyen motívumok állhattak eme „ember-kiállítási" tendencia hátterében? A szerző a politikai szándékok közül a leghangsúlyosabbnak a birodalmak népeinek érzelmi összekapcsolási szándékát ítéli. Befogadói oldalról a Párizs közepére telepített őslakosok nyomorúsága a gyarmatosítás aktusát egyfajta „megmentésnek" tüntethette fel, s ez az interpretáció valószínűleg nem ellenkezett a kiállítás létrehozóinak szándékaival sem. Az „egzotikus-ember" bemutatók a magas- és populáris kultúrára egyaránt jelentős hatást gyakoroltak, ahogy az e vázlatos írásból is kiderül majd.

Ha kronológiailag kívánjuk követni az emberek kiállítási tárgyként való bemutatásának folyamatát, az első fontos évszám 1867, mikor észak-afrikaiak szerepeltek Párizsban, mégpedig a kor kedvelt, Kiralfi által is gyakran űzött műfajában, élőképként. De volt ezen a kiállításon „valódi" egyiptomi bazár, tunéziai borbélyműhely, mely intézmények – tovább fokozva valóság és teatralitás ambivalens kapcsolódását – szolgáltatásként működtek is. Később azonban az őslakosokat kizárólag kiállítási tárgyként szerepeltették a párizsi kiállításokon. E tendencia egyik legabszurdabb megjelenési formája volt, hogy 1877-től – egzotikus állatok és növények mellett – embereket is bemutattak a párizsi *Jardin d'Acclimatation*ban. Ebben az időben az *életkép műfaja* mellett egyre inkább a *kiállítás*

műfaja került előtérbe, ekkor kezdett az egzotikus kultúrák iránti érdeklődés tudományos jelleget is ölteni, hisz ekkortájt indult az antropológia – mint tudományág – formálódása Franciaországban.

A kiállításoknak így egy újabb, nevezetesen tudomány-finanszírozó funkciójuk is lett. A tudományos közélet képviselői először nem helytelenítették, hogy a korábban egzotikus állatok befogására szakosodott kereskedők most núbiaiakat, eszkimókat, lappokat, kalmüköket, amerikai indiánokat, „szállítanak" a kiállításokra. Az 1880-as évekre azonban az efféle bemutatókat először elfogadó tudományos elit egyre csalódottabb lett az effajta prezentációk értelmét illetően. Ráéreztek a „kiállított emberek" környezetükből való kiszakítottságának káros mentális következményeire. A szervezőket azonban a közönségsiker süketté tette az efféle aggodalmakkal szemben.

A világkiállítások *őslakos falvai*nak ráadásul ekkor már nem pusztán a francia területek nagyságát kellett volna reprezentálniuk, hanem a tudományos szempont előtérbe kerülésével az emberi faj tökéletesebb megismertetését is szolgálniuk kellett volna. Demonstrálva az evolúció „korábbi" stádiumait – egyszerre eleget téve egy a kortárs közéletben érzékelhető birodalmi, tudományos, filozófiai és morális feladatnak. A fent vázolt törekvések „nemessége" lehetővé tette aztán az „egzotikus" kultúrákhoz tartozó tárgyak lelkiismeretfurdalás nélküli gyűjtését és múzeumokba szállítását. A tudományos ismeretterjesztő szándék nyomaiban még a párizsi világkiállítások *őslakos falvai*ban is tetten érhető volt, amennyiben a „mindennapi életüket élő" afrikaiak és ázsiaiak között sokszor idegenvezető vezette végig a látogatókat, s értelmezte a látottakat a közönség számára.

Az embereket kiállítási tárgyként szerepeltető világkiállítások szervezői a kor meghatározó ideológiái szerint valószínűleg úgy értékelték tevékenységüket, mint amelynek révén megismerhetővé válnak a világ népei. Greenhalgh szerint azonban e kiállítások valódi üzenete a máből nézve egy a fehér felsőbbrendűséget hirdető, egyoldalú kép volt. 1878 és 1914 között már önmagában az *őslakos falvak*nak az Eiffel torony árnyékába helyezésével szimbolikusan megjelenítődött a gyarmati kultúrák – európai kultúrához képest – alacsonyabb rendűsége.

Közben persze a francia társadalom bizonyos értelmiségi és művész rétegeiben a világkiállítások révén is megismert „egzotikus kultúrák" egészen más színben kezdtek feltűnni, évtizedekre a szellemi élet inspirálói lettek.

Az épület

Mint láttuk, az sem „véletlen" tehát, hogy az etnográfiai fesztiválnak ma otthont adó múzeumot hova építették, de az épülethez tartozó hagyományok és személyiségek már nemcsak tematikailag, hanem metodikailag is kapcsolódnak az etnográfiai fesztivál mai szelleméhez. Clifford *Predicament of Culture* című könyvében a *Musée de l'Homme* és a *Musée des Arts Populaires* kialakulásának szellemi és kultúrtörténeti hátterét taglalja, ebből emelek ki néhány, a fesztivál szellemi hátterének érzékeltetéséhez fontos elemet.

Essen szó először Riverről és Riviereről, akik a francia etnográfiai intézményrendszer átformálói és kibővítői lettek, kihasználva mind a korban az egzotikus tárgyak iránti – a világkiállítások által is keltett – érdeklődést, mind politikai és kulturális kapcsolataikat. A zenész és jazz zenész Riviere kiváló kiállításrendezőnek is bizonyult, s Rivet őt bízta meg a *Musée de l'Homme* elődje, a *Trocadéro* múzeum anyagának újrarendezésével.

A régi *Trocadéro* múzeum s az új *Musée de l'Homme* nemcsak épületében, hanem a kiállítások elrendezettségének elveiben is pontosan mutatta azt az önkép-változást, amin a francia etnográfia átment a húszas-harmincas évek fordulóján. A húszas évekbeli régi múzeum véletlenszerűen egymás mellé kerülő – s épp ezáltal inspiráló – tárgyai az etnográfiai szürrealizmus esztétikáját tükrözték, míg a *Palais de Chaillot*ban, az új épületben az ún. etnográfiai humanizmus elvei szerint rendezték el a tárgyakat, mutatták be a kultúrákat. A régi fűtetlen, világítatlan múzeumban önmagában a címkézetlenség és elrendezetlenség is a tárgyak műtárgy és nem kulturális termék jellegét hangsúlyozta. Ezt a tendenciát jelzi az is, hogy az első világháború után egy időre a múzeum képzőművészeti kiállítóhellyé vált. A harmincas évek elején az afrikai, óceániai és eszkimó művészetet bemutató kiállítások az egyre gyakoribbá váló terepmunkák anyagaiból álltak össze, gyakran tehetős önkéntesek segítségével szerveződtek kiállításokká, s igen divatosak voltak a párizsi elit köreiben. Sajátos műfajok alakultak ki, melyekben keveredtek az elit- és tömegkultúra elemek. Manökenek vonultak fel a

kiállítás megnyitókon a bemutatandó „egzotikus" kultúra népviseletében, az expedíciók költségeit pedig gyakran show-szerű, egzotikus személyeket és tárgyakat felvonultató társasági események során gyűjtötték. A régi múzeum Clifford szerint meglovagolta a húszas évek Párizsára rendkívüli módon jellemző vonzódást a „néger művészet" iránt, amibe a jazz-től a voodoo rituáléig minden beletartozott. Bármiféle ebből a kultúrkörből származó tárgy szinte fétist jelentett a korabeli francia elit bizonyos részei számára. Az orientalizmus mellett ebben az időben fejlődött ki az elsősorban Afrikához kapcsolódó egzotizmus. Ennek jelentősége odáig terjedt, hogy a Dakar-Djibouti expedíciónak immár elsődleges, törvényhozás által is előírt feladata volt a nemzeti gyűjtemények gazdagítása. Az expedícióról hozott tárgyakat már egy gyökeresen új szemléletű múzeumban helyezték el. A húszas évek anarchikus kozmopolitizmusával szemben a *Musée de l'Homme* eszmei célkitűzése egyfajta egységes „humanitás" volt, melynek kimunkálása Rivettől származott. A természettudományi múzeum laboratóriumait s az etnográfiai intézetet magába olvasztó múzeumba Rivet sok tekintélyes etnográfust hívott meg dolgozni, akik ekkorra már fontosnak tartották a terepmunkát, de a francia szellemi hagyományból következően a művészetekkel is tartottak valamiféle kapcsolatot.

Rivet – koncepciója értelmében – az emberiséget a maga totalitásában kívánta bemutatni, az evolúciós folyamatoktól kezdve, a régészeti leleteken keresztül a jelen kulturális alternatíváinak sokaságáig. A különböző kultúrák a bemutatóterem egyik oldalán szintetikus, másik oldalán analitikus elvek szerint prezentáltattak. A bemutatás célja az új múzeumban már elsősorban oktatási volt, az anyag nagyobb része pedig tudományos vizsgálatok célját szolgáló gyűjteményekbe rendeződött. Tulajdonképpen az etnográfia, mint tudományos tevékenység célja e felfogásban épp a tárgyak gyűjtése, majd azok egyértelmű interpretációt lehetővé tevő kontextusba helyezése volt. A szobrokat immár származási helyük szerint csoportosítva, funkciójukra utaló tárgyakkal együtt mutatták be, s nem formai vagy koncepcionális hasonlóságot mutató kortárs képzőművészeti munkák mellé helyezték. E törekvés annyira nyilvánvaló volt, hogy Rivet egy utasításban meg is tiltotta a tárgyak esztétikai alapon való osztályozását. A tudományos- és ismeretterjesztő szándék eme összekapcsolása következett Rivet szocialista meggyőződéséből is, aki az emberiséget időben és térben oszthatatlan egésznek tartotta, s az etnográfia, régészet és prehistória közötti határokat is művinek vélte. Az etnográfiai múzeum a globális emberi értékek felmutatására és értelmezésére törekedett. Ez a szemlélet öt évtized múltán a *Musée de l'Homme*ban rendezett etnográfiai fesztivál választékában máig érzékelhető, amennyiben a filmes ábrázolásmódok etnográfiai értelmű korszerűsége helyett az ismeretterjesztés szándéka motiválja inkább az egyes filmek „beválogatását". Ebből következően a múzeum megalakulásának időszakára jellemző tudományos szigor s metodológiai következetesség viszont nem érvényesül a filmek értékelésében.

A harmincas évek Párizsában azonban nemcsak az 1938 júniusában megnyíló *Musée de l'Homme* jelentett új etnográfiai szemléletmódot. Tudósok egy csoportja – Bataille, Leiris, Roger Caillos – ugyancsak a tudományt és a művészetet immár elkülönítve vizsgáló megközelítésen dolgozott egy új intézményben, a *College de Sociologie*ban. A rendszeresen találkozó tudós-társaság a szociológiára jellemző metodikai szigort kívánta érvényesíteni a korábbi korszak személyes, pszichológiával, álommal és irodalommal áthatott kultúra értelmezésével szemben. Durkheim nyomdokain elindulva a *College de Sociologie* kutatói a „rituális" hétköznapi megjelenési formáit vizsgálták. Ehhez gyakran saját társadalmuk szolgáltatta az anyagot. Bataille például a Concorde teret szerette volna a *College* kutatói által elképzelt rítus-kísérletek helyszínévé tenni. Durkheimhez hasonlóan e kutatókat is érdekelte a kollektív rend kialakulásának mechanizmusa, de legalább ennyire fontosnak látták e rend időnkénti felbomlásának, a „szent" kitörésének gyógyító társadalmi hatását is a mindennapi életben. Emellett foglalkoztatta őket az egyéni és társadalmi tudás különbségének meghatározása is.

Leiris azonban, némileg a *College* törekvéseivel szemben, ebben az időben nem annyira a kollektív rítusokkal, mint inkább olyan önéletrajzi motívumok elemzésével foglalkozott, melyekkel egyén és társadalom kapcsolódik. *The sacred in everyday life* című írásában sok olyan témát felvetett, melyek szerepelnek majd később, *La régle du jeu* című művében. Azokat az elemeket emeli ki és értelmezi saját biográfiájából, melyek egyszerre tartalmazzák a *tisztelet*, a *vágy* és a *félelem* momentumait, így joggal sorolhatók tehát a *szent* kategóriába. *L'Afrique fantôme* című rendhagyó terepmunka-beszámolójában pedig egy később „divatossá" vált antropológiai témát, az objektívnek, illetve szubjektívnek ítélt terepmunka tapasztalat elkülönítésének elveit kérdőjelezte meg. Úgy vélte, az

antropológus reakciói is kitörölhetetlen részei a terepmunka által produkált eredménynek. Leiris az egyszerre költői és metodikailag hiteles etnográfia megteremtésének lehetőségeit kereste, ahol a kutatás és a reprezentáció folyamatában az antropológus saját *én*jére s a *másik*ra egyszerre koncentrál. E törekvésben tagadhatatlan a rokonság a hatvanas években fénykorát élő Jean Rouch önironikus, filmes szemszögekkel játszó, összetett filmmodelljével.

Leiris a harmincas évektől különválasztja irodalmi és etnográfiai tevékenységét, de *L'Afrique fantôme* című munkája még mutatja a *Collège*nek azt a törekvését, hogy a társadalomról való tudás tudományos szigorát és a korra jellemző aktivizmust valamilyen módon összeegyeztessék. Ráadásul a társadalomtudományok határait vizsgálva e kutatók nem elégedtek meg könnyű kompromisszumokkal.

Ugyanez a kettősség figyelhető meg egyes francia etnográfusoknak, köztük a *College* tagjainak viszonyában az új koncepciót képviselő *Musée de l'Homme* irányában. Leiris, például, aki bár az új múzeum munkatársa lett, mégis úgy látta, hogy annak humanisztikus, progresszív célja s didaktikus-nevelő irányultsága némileg „megöli" a vizsgált kultúrák életteliségét.

Clifford ehhez – a jelen tudományosságának nézőpontját képviselve – azt teszi hozzá, hogy bár a *Musée de l'Homme* kutatási iránya az egész emberiséget „célozta", de e koncepció megalkotói nem vizsgálták, nem „állították ki", nem értelmezték a múzeumot létrehozó *nyugat* kultúráját. „The identity of the West and its „humanism" was never exhibited or analysed, never openly at issue." (Clifford, p. 145.)

A múzeum által képviselt humanista antropológiai szemszögét ma harmadik világból származó kutatók is megkérdőjelezik, akik kétségbe vonják, hogy bármely helyi intellektuális tradíció – például a nyugati – vállalkozhatna egy az emberiséget bemutató múzeum nyitására. Clifford ugyanakkor óv attól is, hogy túl hamar elvessük a részben Mauss, részben Rivet által kidolgozott emberiségkoncepciót, melyet a *Musée de l'Homme* s az etnográfiai filmfesztivál máig képvisel, hisz ez lehetővé teszi a tolerancia, a megértés s az ellenállás aktivizálását. Az antropológiai humanizmus a *különbözőt* teszi – megnevezés, csoportosítás, interpretáció révén – ismertté, míg a francia tudományosságra korábban jellemző etnográfiai szürrealista gyakorlat épp az *ismertet* provokálja, támadja, defamilializálja, hogy annak mássága előbukkanjon. Clifford a kulturális jelentések létrehozásához mindkét megközelítési módot szükségesnek tartja. A kollázs-készítést használható paradigmának tartja az etnográfiai szemléletmód leírására. Minden antropológiai kutató tevékenység vagy elkészült etnográfia alapvető jellemzője ugyanis, hogy valamely kulturális realitást – a kollázs technika elvei szerint – kivágunk eredeti környezetéből, s az interpretáció által új kontextusba helyezzük. A szürrealista közelítés az etnográfiában annyival több ennél, hogy állandóan hangsúlyozza és értelmezi is e más kontextusba helyezettséget és következményeit. Sőt, maga e más kontextusba helyezettség válik az elemzés tárgyává. A modern etnográfia e szürrealista eleme tehát tagadhatatlan, ha nem is mindig hangsúlyozott, hisz az etnográfus, mikor írásban közreadja kutatása eredményét tulajdonképpen a valóság újraépítője („reinventor", Clifford, p. 147).

De minket a *hely* és az *épület* titkai mellett az a szellemi híd is érdekel, mely Dieterlen és Rouch személyében valóságosan is összeköti a mai etnográfiai filmfesztivált a francia etnográfiai hagyomány kialakulásának korszakával, meghatározó személyiségeivel. E kapcsolatokra utalva pontosabban megérthetjük, hogy a fesztivál mai intellektuális képe milyen szellemi örökség(ek) nyomait viseli. Ennek tisztázása érdekében most csupán mindkettőjük mestere, s Dieterlen közvetlen munkatársa, Marcel Griaule meghatározó szerepére utalok a francia etnográfia kutatási „stílus" megteremtésében.

A hagyomány

Az ötletet, hogy ez egyszer ne csupán az etnográfiai filmműfajok jövőjén tűnődő esszét vagy elemző szemszögű beszámolót írjak – ahogy már utaltam rá – az adta, hogy az idei fesztivál a „búcsú" jegyében szerveződött. A megszokottnál ünnepélyesebb záróest mintha még azt a kérdést is hordozta volna: lesz-e tizenötödik etnográfiai „film-mérleg" jövő tavasszal. De talán csak arról volt szó, hogy a filmtörténet fragmentumait szellemi asszociációs bázisul szívesen használó Rouch, a százéves mozira emlékező Párizs hangulatát kihasználva, még a megszokottnál is több személyes és kulturális szálat

kapcsolt össze pályájából, e motívumokat összekapcsolva beemelte a rendezvényt a mozi- és az etnográfiatörténet kontextusába. Például azzal, hogy a díjkiosztás estéjén egy maga által frissen és félig elkészített film interjút mutatott be kollégájáról, Germaine Dieterlenről, a francia etnográfiai film szövetség elnökéről s egyben saját mestere, Griaule egykori talán legközelebbi tanítványáról. Az elegáns piros kabátjában naponta feltűnő, kilencedik x-en túl lévő antropológus hölgy, aki harmincas évektől kezdődő tevékenységével a francia antropológia „élő-emlékműve" is, nemcsak hogy zsűritagként volt jelen a fesztiválon az utóbbi években, de szinte minden filmhez kommentárt is fűzött. Eddig is felkeltette már iránta az érdeklődést Rouch feltűnő tisztelete személye és véleménye iránt, s ezt a kíváncsiságot az idei rouch-osan szerkesztetlen és befejezetlen portréfilm csak tovább fokozta. Ebben az idős afrikanista tudóst Rouch mellett két afrikai újságíró faggatta a hölgy kifogástalan polgári eleganciával berendezett szalonjában a harmincas évek jazz mániás Párizsáról, majd a dogonokkal kapcsolatos kutatásairól – tehát pont azokról a francia etnográfiai hagyomány kialakulásában meghatározó momentumokról, melyeket e cikkben is igyekszem felvillantani.

Dieterlen és Rouch mestere, Marcel Griaule – akinek tevékenységét Clifford tanulmánya segítségével idézem fel – meghatározó figura volt az angolszász hagyománytól eltérő francia etnográfiai kutatási stílus, terepmunka módszertan kidolgozásában. A katonai képzettséggel rendelkező Griaule egy évet töltött Etiópiában, majd az elsősorban tárgy-gyűjtési célú Dakar-Djibouti expedíció során öt hónapot kutatott az afrikai dogonok körében, akik aztán számára és tanítványai számára is egyfajta terepmunka módszertani minta-néppé váltak. A híres Dakar-Djibouti expedíció több szempontból is szerencsésen volt időzítve: a költséges kutatóutat támogatta a párizsi elit – valószínűleg az etnográfia, mint alakuló önálló tudományág egyre jelentősebb térnyerése miatt, hírveréssel kísérte a sajtó – valószínűleg a korábbi világkiállítások során bemutatott „bennszülött falvak" iránt mutatkozó közönség érdeklődés kiszolgálása érdekében – s még a járműveik megbízhatóságát a sivatagi utakkal reklámozni kívánó autógyárak is támogatták az expedíciót termékeikkel. Griaule, aki egyébként is híve volt a modern technika kutatásbeli felhasználásának – alkalmazta a légi fényképezést, a hangrögzítést – örömmel vette a Riviere és Rivet által kiharcolt támogatást. Az expedíció tagjai 3500 etnográfiai kutatás és bemutatás céljából gyűjtött tárggyal tértek vissza, ezek közül sok rövidesen *Musée de l'Homme*-á alakuló *Trocadéro* múzeumba került.

Az expedíció résztvevőit a semmiféle lelkiismeretfurdalást nem ismerő gyűjtés jellemezte, egyfelől a szubvenció tudományos „ellenértékét" kívánták így biztosítani, másfelől a háború utáni *l'art negre* iránti művészi és közönség érdeklődést törekedtek kiszolgálni.

Griaule ezután 1935 és 39 között évente, kétévente tért vissza a dogonokhoz, ebben az időszakban alakította ki terepmunka-módszerét. Számára a „gyűjtés" nem csupán anyagi vagy művészeti célú volt, a tárgyakban egy-egy régió kultúrája titkának megfejtéséhez keresett tanúkat. Leírásai egyszerre voltak térképészeti, archeológiai és etnográfiai szándékúak. Érdeklődése fokozatosan tágult a nyugat-afrikai szinkron kulturális sémákig , s a dogonokat mint az „afrikai" gondolat, civilizáció, filozófia és vallás megtestesítőit vizsgálta és elemezte.

A majdnem öt évtizedes történetű „Griaule iskola" tevékenységét Clifford két szempontból osztja fel. A tanítványoknak a mester által követett módszerhez való viszonyát tekintve három alapcsoportot különít el. A dogonokkal és bambarákkal foglalkozó kutatások közvetlen folytatói és továbbvivői voltak például Germaine Dieterlen és Solange de Ganay. A Griaule által felvázolt kutatási tervhez némi módszertani önállósággal csatlakoztak a későbbiekben Genevieve Calame-Griaule és Dominique Zahen, valamint a Csádban kutató Jean-Paul Lebeuf. Jean Rouch s más későbbi tanítványok Clifford szerint már csak ambivalens módon voltak hűségesek a griaulei tradícióhoz.

A majdnem öt évtizedes dogon kutatás Clifford szerint egy ún. *dokumentáló* s egy több évtizedes *szövegmagyarázó* periódusra osztható. A második korszak akkor kezdődik, mikor 1947-ben egy valószínűleg a törzs öregei által adott engedély birtokában, egy Ogotommeli nevű adatközlő feltárta Griaule számára a dogon bölcselet lényegét. Ettől kezdve a korábban dokumentáló irányú és szemléletű kutatás inkább szövegmagyarázóvá vált, a dogon kultúrát egészében, megélt mitológiaként kívánta megfejteni. Griaule ezt a belső struktúrát – ahogy ő nevezte „metafizikát" – törekedett megragadni kutatásaiban, írásaiban. Ugyanakkor, a szimbolikus és narratív összefüggések e bonyolult rendszerét csupán Griaule halála után sikerült felvillantania két közeli tanítványának, éppen Germaine Dieterlennek a *Le renard pâle* valamint Genevieve Calame-Griaulenek az *Ethnologie et language: La parole chez les Dogon* című könyvében. Ezekben a művekben közelítették meg leginkább a Griaule

által kitűzött átfogó és összefüggésekre koncentráló kutatási szemléletet, mégpedig két dogon vonatkozású témára, a kozmosz mitikus magyarázatára és az őslakos nyelv értelmezésére vonatkozóan.

Griaule dogon kutatásának elveit sokan kritizálták. Clifford a hatvanas-hetvenes évekből származó írásokat említ, ahol a történelmi dinamizmus hiányát róják fel neki, vagy a brit szociálantropológusoknak azt a módszertani szemrehányását, hogy Griaule élete végéig tolmácsra szorult a dogonoknál s kisszámú, „megszűrt" adatközlővel dolgozott, akiknek tapasztalatait nem lehet „dogon" tudássá, a társadalom egészének kulturális tudásává emelni. Malinowski és Evans-Pritchard követői a mindennapi tapasztalat és mindennapi politikai történés jelenlétét hiányolták Griaule írásaiból, melyek szerintük túl sterilek. Afrikai kutatók pedig azért kritizálták Griaulet, mert az afrikai modernizációval és az egyéni kreativitással szemben mindig a hagyomány s a hagyományos kulturális sablonok megőrzésének szükségességét hangsúlyozta.

Clifford leginkább a terepmunka griaule-i változatával szemben fogalmaz meg kétségeket, nem tagadva, hogy a terepmunkák konkrét körülményeiről, különösen ebben az időszakban, nemcsak Griaule esetében tudunk keveset, ráadásul azt is mindig magának a kutatónak a hazatérte utáni beszámolójából. Tehát az etnográfus terepmunkáról adott értékelését kell(ene) elfogadnunk a hitelesség bizonyítékául. E hiányosságon a terepmunka módszertana, s mindennapi dilemmái iránt érdeklődő mai kutató a nem publikált terepmunka feljegyzések, illetve az etnográfiák kritikai szemléletű újraolvasásával segíthet valamennyire, de a terepmunka interperszonális dinamizmusára vonatkozó tudásunk e korszakkal kapcsolatban mindenképp hiányos marad. A harmincas években nemigen vetődött fel sem etikai, sem tudományos igényként a terepmunka szituáció őslakos interpretációja, illetve ennek valamiféle dokumentálása. Ugyanakkor Clifford szerint e hiányok természetesen nem teszik értéktelenné Griaulenak a dogon kultúráról alkotott elképzelését, hisz nemcsak ő „griaule-izálta" e kultúrát, hanem maga a kultúra is „dogonizálta" Griaulet és munkatársait. A történészeknek azonban rá kell kérdezniük eme igazság „körülményeire", a történelmi közegre, melyben a kutatás zajlott, az antropológus és az őslakosok közötti dialógus jellegére, a kutatás korának politikai atmoszférájára. Bár Dieterlen említett könyveinek szerzőségén szimbolikusan már több őslakos-adatközlő is osztozik, még a Griaule tanítványok munkáit sem lehet azonosítani a „dogon" gondolkodással. Clifford szerint akkor kerülhetjük el a felesleges vitákat, ha ezeket szöveg-konstrukciókként, („textual construction") fogjuk fel.

A Griaule-féle terepmunka tradíció épp azért jelentős, mert alternatívát jelent a „résztvevő megfigyelés" angol-amerikai hagyományához képest. Történeti szempontból pedig hasznos az antropológusok számára Griaule szókimondása, mellyel feltárja, hogy a gyarmati időszakhoz tartozó 30-as 40-es években, a kutatási folyamatot mennyire áthatotta a hatalmi szempont. Griaule maga mutatott rá, hogy az etnográfus és az adatközlő „dialógusa" mennyire a kettőjük között fennálló hatalom különbség által meghatározott, „állandó szerepekkel" dolgozó, teátrális tevékenység. Griaule ezzel kapcsolatos elmélkedéseinek hála érezhetjük át azokat az intellektuális és morális kiindulópontokat, melyek a kor etnográfusait az adatközlőkkel való viszonyukban áthatották. S épp e tudatos szembenézés révén válhat érthetővé a Griaule tanítványok, különösen Rouch filmesi és tudósi elszántsága, amellyel a következő korszakban az adatközlő és az antropológus, a filmes és a filmezett közötti hatalmi különbséget minden erejével „semlegesíteni" igyekszik. Azt is mondhatnánk, hogy maga a Rouch-i *cinema vérité*, a kamera jelenléte által inspirált filmmodell, az antropológus és a helyi közösség valamely közös „vállalkozását" bemutató szüzsé bizonyos fokig a Griaule által tudatosított disszharmónia kiküszöbölését célozza.

A terepmunkának tehát nincs olyan értelemben kimunkált francia hagyománya, ahogy az angol és amerikai terepmunka módszertanra utalni szoktak. A 20-as években a terepmunka fontosságára azok a tudósok – Marcell Mauss, Maurice Delafosse – hívták fel a figyelmet, akik Lévy-Bruhllel és Rivettel az *Institut d'Ethnologie* megalapításán munkálkodtak. Delafossenak a franciaországi afrikanista kutatás megalapozásában van kiemelkedő érdeme. A század első három évtizedében a francia kutatók figyelme két térségre terjedt ki. A Maghreb országok mellett, melyekre az orientalisztika szakosodott, egyre inkább külön szakterületté vált az afrikanisztika is. Delafosse egyfelől könyveivel – *Noires de l'Afrique, L'ame noir* – másfelől afrikai nyelveket és civilizációt oktató tevékenységével az *École Coloniale*ban hozzájárult ahhoz, hogy a gyarmatokra szolgálni induló tisztek egyfelől etnográfiai módszereket tanuljanak, másfelől az afrikai kultúrákat s képviselőiket az európai civilizációtól eltérőként, de ne alsóbbrendűekként kezeljék. Mivel Delafosse maga is szolgált a trópusokon, nyelv-

tanári és antropológusi tekintélye saját tapasztalatán – mondhatnánk egyfajta terepmunka tapasztalaton – nyugodott. Halála után, 1931-ben jelent meg az új tudományággal foglakozó folyóirat, a *Journal de la Societé des Africanistes*, ami az afrikai térségre vonatkozó tanulmányokat közölt.

S az etnográfiai filmfesztivál mai „gazdái" is afrikanisták, Rouch filmjeinek helyszíne is általában a fekete kontinens.

Az afrikanisztika, mint tudományág kialakulásához a korban a francia gyarmati realitások mellett a *l'art negre:* az afrikai zene és művészet iránt megnyilatkozó érdeklődés is hozzájárult. Delafosse mellett Maussnak volt komoly szerepe abban, hogy Franciaországban az érdeklődés a terepmunka, illetve -technikái irányába fordult. Bár Mauss nem ment terepmunkára, egyéves leíró etnográfia kurzusán az *Institut d'Ethnographie*ban különös figyelmet szentelt a terepmunka-technikáknak. Ezt követően, némileg ennek hatására az intézet támogatásával 1927 és 1940 között több mint száz kutató indult terepmunkára. A memoárok szerint Mauss előadásaiban nagyban épített a megfigyelésre is, nemcsak az elméletre. Ennek igazolása lehet *Techniques du corps* (Test-technikák) című, példákban gazdag, a mozdulatok régiónként eltérő szemantikáját elemző könyve. Mausstól származtatható a francia terepmunkának az a már Griaule esetében is említett sajátossága, hogy nem egyetlen módszerről, hanem különféle európai terepmunka módszerek együttes felhasználásáról, illetve kritikájáról van szó. Innen eredhet talán, hogy a párizsi etnográfiai filmfesztivál díjazási trendjében és közönség reakcióiban máig nem fedezhető fel egyetlen ábrázolási mód, filmes eljárás vagy anyag feldolgozási mód önmagáért való favorizálása, a közönség és különösen Rouch minden stílusra nyitott.

Mauss is úgy gondolta jó néhány évtizeddel ezelőtt, hogy az általa vizsgált „totális társadalmi tényeket" leírással, hangfelvétellel, tárgyak segítségével egyaránt meg lehet közelíteni, követelmény azonban, hogy a módszereket, illetve az egyes területekről származó leírásokat mindig kritikailag, ha lehet komparatív eljárások alkalmazásával kell tesztelni. Ugyanakkor az összehasonlító munka komolysága is függ a leírások pontosságától. Ugyancsak rímel Griaule módszerével, hogy Mauss sem az egyéni résztvevő megfigyelő módszert, hanem a csoportos kutatást részesíti előnyben, s mindketten elfogadják a terepen kutató etnográfus s a tudományos központban dolgozó teoretikus közötti „munkamegosztást" is. Mauss szerint a terepen dolgozó kutatónak nem kell értelmeznie az általa gyűjtött anyagot. Az egyetlen kutató által adott szintetikus képpel szemben Mauss előnyben részesítette a specializált megfigyelők párhuzamos tevékenységét. E specialisták feladata a lehető legalaposabban a legnagyobb információ-mennyiség összegyűjtése, s az majd az absztrakció magasabb fokán működő szociológus feladata lesz, hogy e különböző területekről származó tényeket mérlegelje, összevesse. Clifford szerint Mauss e megállapításával lényegében igazolt egyfajta huszadik századi etnográfiai gyakorlatot. Ha ugyanis egy társadalomra, kultúrára vonatkozó tény többféleképpen is dekódolható, illetve többféle kutatási kontextusban is felhasználható, akkor a kultúra jellemezhető egyetlen elemének vagy intézményének alapos vizsgálata révén. Ezt a szimbolikus szerepet tölti be Malinowski kutatásaiban a Kula, Evans-Pritchard esetében az azande boszorkányság, vagy Geertznél a bali kakasviadal, stb. Maussnak e meggyőződése tehát, hogy a társadalom totalitása megragadható a részletekben, igazolta az egy jelenségre koncentráló rövid terepmunka „műfaját", valamint az egyéni résztvevő megfigyelés mellett a csoportos kutatás létjogosultságát is.

A Mauss-féle interpretációnak azonban van egy, a szocialista szerző személyes meggyőződése alapján értelmezhető olvasata is. Az evolucionista szemléletű mester-narratívák letűntével a különféleképpen konstruálható és értelmezhető társadalmi valóságok tételezése Maussnak lehetőséget adott arra, hogy a nihilizmussal szemben mind elméletileg, mind metodikailag újratermethessen egy különálló részekből álló, de összefüggő kultúra-rendszerre vonatkozó elképzelést. E „társadalmi teljességek" tételezése mind Mauss erkölcsi, mind politikai és tudományos elveihez illeszkedett. „Módszere" tehát nem egyetlen módszer volt, inkább a vizsgálandó témák hosszú listája. Ennek következménye egyfelől, hogy módszere körülhatárolhatatlan, másfelől, hogy tanítványai módszertanilag rendkívül különböző irányba indultak. Közülük egyedül Griaule dolgozott ki különálló kutatási módszertant. Griaule szemlélete kettős alapon nyugodott: először, ahogy már utaltunk rá, egy kikérdezésre és megfigyelésre alapozódó dokumentáló célú rendszerként volt jellemezhető, majd beavatás-típusú kapcsolatként az etnográfus és az adatközlő között, melyben tulajdonképpen az etnográfus fokozatos beavatása zajlott az adatközlő által. Bár Griaule e két aspektust egymást kiegészítőként jellemezte, pályáján ez inkább a dokumentálótól a beavatási szintre való emelkedésként, elkü-

lönülve jelentkezett. A Rouch-féle *cinema vérité* már egyértelműen a második korszak dialógusközpontúságára épít.

Griaule a Dakar-Djibouti expedíció indulása idején még részben elfogadta azt a Mauss által is képviselt felfogást, hogy az etnográfia lényegében gyűjtő tevékenység. A tárgyak: az idegen társadalom igazságának megbízható tanúi, ily módon még az írott dokumentumoknál is „megbízhatóbbak". A „halott" tárgyakat épp a kísérő dokumentáció – leírások, rajzok fotók – segítségével lehet életre kelteni. A legfontosabb etnográfusi feladat épp az volt, hogy az „elfogadható bizonyítékokat", az autentikus tárgyakat elkülönítse az idegen kultúrával való találkozás által megfertőzött, bizonyítéknak immár alkalmatlan tárgyaktól. Griaule tehát a közelmúlt és a jelen kulturális antropológusainak többségéhez hasonlóan az adatközlő és antropológus *dialógusára* figyelt, de nem azzal a céllal, hogy a két fél között fennálló státus és hatalmi különbséget megszüntesse, vagy időlegesen kiiktassa, hanem, hogy a korabeli tudományfelfogás értelmében minél hatékonyabban használja ki e helyzetet, s olyan dolgokat tudjon meg az éppen vizsgált kultúráról, amit az adatközlők nem kívántak feltárni. Griaulenak az volt a véleménye, hogy az adatközlő-antropológus kapcsolat már csak eme állandó nyomásgyakorlás és szimbolikus erőszak miatt sem lehet harmonikus és egyenrangúságra épülő. Rouch ezzel szemben mind filmjeiben, mind a harmadik világból származó filmesekkel való viszonyában ennek ellenkezőjét, a dialógus partnerek baráti egyenrangúságát demonstrálja.

Griaule álláspontját olyan érvekkel indokolta, hogy például egy hosszú, éveken át tartó szudáni beavatás esetében az antropológusnak csak két választása van, vagy ottlétekor kierőszakolja a szertartás titkait vagy évtizedekre a közösségben marad. Griaule az adatközlő által „önként" adott információt első korszakában igen kevésre tartotta, mivel magát az antropológus-adatközlő dialógust egy drámai feszültségekkel teli folyamatként élte meg, melyben az információk elrejtése és visszatartása az antropológussal szemben alkalmazott alapvető taktika. Eme tudatos vagy öntudatlan álcázások feloldása érdekében Griaule szerint az antropológus összes, helyzetéből eredő erőfölényét felhasználhatja. A terepszituáció egyfajta harcként való értelmezésébe beleillik, hogy Griaule a vizuális megfigyelést egy ideig megbízhatóbb módszernek tartotta az adatközlővel való dialógusnál. Ugyanakkor mindig olyan eljárásokat alkalmazhatott csak, melyek nem zárták ki, hogy a helyi öregek tanácsával továbbra is jó kapcsolatban maradhasson, hisz minden számára igazán fontos információhoz rajtuk keresztül vezetett az út. Megvoltak tehát eme etnográfus és adatközlő közötti háttér-küzdelem szimbolikus határai is.

Az egyéni résztvevő-megfigyelés helyett Griaule a csapat megfigyelést részesíti előnyben, célszerűségi példaként a százakat mozgósító dogon temetést hozza fel, ahol egyetlen megfigyelő csak a tudomány számára lényegtelen impressziókat lenne képes feljegyezni. Clifford szerint Griaule terepmunkát előkészítő módszere leginkább egy amerikai elnökválasztási küzdelmet rögzítő TV forgatócsoport felkészülésére hasonlít. Térképkészítést, reprezentációs taktikai tervet javasol az egyes megfigyelő posztok számára. Ahhoz, hogy a rítus pontos forgatókönyve létrejöhessen, véleménye szerint minden megfigyelőnek le kell jegyezni az általa tapasztalt történések *idejét* is. A dokumentáció folyamata azonban a kutatócsoport aktív részvételével még nem zárul le, utána következik a verifikáció és kommentár. A rítus ideál-típusa akkor lesz lejegyezhető, ha azt többször, ismétlődő körülmények között vizsgálják. A rítus mellékjelenségei további kutatások elindítói lehetnek.

Griaule hozzáállása változik az Ogotommeli könyv után, ettől kezdve a kellően ellenőrzött, „kipróbált" adatközlő a kutatócsoport tagjává „emelkedhetett". Ugyanakkor elismerendő, hogy a megfigyelés és dokumentáció eme kettőssége, valamint a csapatmunka igen jó eredményeket hozott a totális társadalmi tényekre irányuló vizsgálatban. A team-munka Griaule számára a specializációt és a munkamegosztást jelentette, a kutatócsoport arra szolgált, hogy a túl komplex társadalmi valóságot szakértők segítségével meg lehessen fejteni. E felfogást a kortárs etnográfusok egy része demonstratívan visszautasította, mint például Leiris, aki éppen a kutatási folyamatban rejlő önéletrajziságot hangsúlyozta a *L'Afrique fantôme*ban. Ugyanakkor egyes Griaule tanítványok, mint például Dieterlen, szabadon tudtak alkotni e specialistákból álló csapat keretein belül, hozzájárulva a tudásanyag növeléséhez is. Nem illeszthetők azonban a griaulei gépezetbe a kutatócsoportba bekerült őslakos-adatközlők, akiknek tevékenységét, illetve annak irányát Griaule nemigen volt képes befolyásolni.

Ahogy Rouch és Dieterlen mesterének érdeklődése nőtt az afrikai szájhagyomány iránt, egyre többet módosított terepmunka-módszertanán, s az egyre közelebb került tanítványai mai felfogásához.

Griaule őslakos adatközlők kisebb csoportjával kezdett intenzívebben dolgozni. Módszertanához tartozott eme adatközlők kiválasztásának metodikája is. Követelmény volt például, hogy az illető a csoportban való helyzetét illetően pontosan meghatározható személy, elsősorban férfi legyen. Bizonyos területen szakértőnek kellett lenni, s némely erkölcsi és egyéb követelménynek is meg kellett felelnie – pl. őszinteség és jó memória. Griaule nem bízott a hagyományhoz nem kötődő, kereszténynyé vagy muszlimmá vált, a „fehérekkel" túl sok kontaktust fenntartó adatközlőkben. Még fontosabb azonban, hogy Griaule szerint az etnográfusnak tisztában kellett lennie azzal: minden adatközlő másféle igazsággal rendelkezik, s az ő szakmai feladata, hogy átlássa az adatközlő igazságának határait. A hazugságot Griaule az adatközlő ama törekvéseként értelmezte, hogy az adatközlő minden alkalmat megragad arra, hogy az etnográfust érdeklő témáról egy másikra ugorjon át, például a közösségtől vagy az istenektől való félelmében. Griaule *Méthode*-ja szerint az etnográfusnak egy „stratégiai operáció során" át kell látni és törni az adatközlő eme védekezési rendszerét. Ehhez a legjobb módszer, ha szembesíti őt egy mások által elmondott másféle verzióval. Ebben az esetben az adatközlő hajlamos elárulni azt, amit tudatosan vagy öntudatlanul el akart rejteni.

Griaule számára az ideális terepmunka interjú szituáció különálló adatközlők végtelen soraként írható le. A nyilvános kérdezés szerinte csak egészen speciális esetekben hasznos. Az etnográfusi munkát a rendőrfelügyelő kihallgatási stratégiájához hasonlítja, ahol a bűn szerepét a kutatott tény tölti be, az adatközlő: a gyanúsított, s közösség tagjai pedig a bűntársak.

Griaule az adatközlő eme nem szűnő ellenállásának okát hajlamos az igazság struktúrájában látni. Az ellenállás igazi hajtóereje szerinte a „hagyomány". Az etnográfusnak tehát e hagyomány falait kell szimbolikusan megostromolnia. S ez nem valósítható meg puszta megfigyeléssel, kérdezéssel. A fenti vélekedés kiegészül Griaulenál azzal, hogy az etnográfust az adatközlőhöz fűződő viszonyában maszkok, szerepek (a távoli barát, az aggódó pártfogó, az intim családi titkok iránt érdeklődő barát, stb.) hordozójának tartja. Clifford szerint Griaule összes metodikával kapcsolatos állásfoglalását áthatja, hogy az etnográfia egyfajta színházias (teátrális) tevékenység. De az etnográfus által „eljátszott" szerepek sorából nála kimarad az angolszász antropológusokra legjellemzőbb: a tudni vágyó, beavatandó gyermek szerepe. Clifford szerint azért, mert Griaule soha nem volt a terepen egyedül dolgozó résztvevő megfigyelőként „kiszolgáltatva" egy számára idegen kultúrának, nem érezte tehát át e gyermeki állapotra jellemző kiszolgáltatottságot. Csak az 50-es éveket követően foglalt el némileg alárendeltebb szerepet a kutatási szituációban a dogon kultúra „metafizikájának" megértése érdekében, de a kutatás feletti végső kontrollt sohasem engedte át másnak. Az adatközlő-antropológus viszonyt nem barátságként, semleges vagy nevelési szituációként fogta fel, hanem mindig hatalmi- és érdekütközésként tételezte, mely legjobb esetben is csak egyfajta kölcsönös tiszteletet és hatalmi egyensúlyt eredményezhet a két fél viszonyában. Ez azonban csak bizonyos határokon belül értendő, hisz Griaule mélyen tudatában volt a maga, gyarmati szituációban kényszerűen elfoglalt „fehér ember" szerepének s a belőle adódó tagadhatatlan fölénynek. Az ebből adódó, a kutatást segítő előnyökről azonban nem akart lemondani. Szerepe ezért nem igazán okozott számára kutatásmódszertani problémát, ahogy a terepen való etnográfusi jelenlétnek a kutatás eredményére gyakorolt esetleges hatása sem. Griaule fel sem tette magának a kérdést, vajon a dogon temetést figyelő hét szakember jelenléte nem zavarja vagy módosítja-e az események menetét. Griaule olvasatában a kutatás egyfajta meg nem kérdőjelezhető behatolás („intrusion", Clifford, p. 77). Ebből ugyanakkor az is következik, hogy az általa prezentált és rögzített igazság részben az etnográfia által kiprovokált igazság. Módszerét Clifford *ethnographie vérité*nek nevezi, tanítványa Jean Rouch filmezési módszere, a *cinéma vérité* analógiájára. A különbség mindössze annyi, tehetnénk hozzá, hogy míg Griauletől történelmietlen lenne számon kérni a terepmunka-szituáció ellentmondásainak mai szemszögű értékelését, Jean Rouch néhány évtizeddel később már nemcsak tudatosította, hanem esztétikája, sőt etnográfus-filmesi gondolkodásmódja, etikája alapjává is tette eme „behatolás"-nak az adott közösségre tett hatásának értelmezését filmjeiben.

Visszatérve az adatközlő-antropológus viszony dramaturgiai szempontú értelmezéséhez, ott Clifford szerint nemcsak arról van szó, hogy Griaule a kultúrát előadásként, látványosságként fogta volna fel, hanem arról is, hogy munkásságának első korszakában kutatócsoportjával a kultúra performatív, előadás-formájú elemeire koncentrált: a maszkokra, a nyilvános rítusokra, a táncokra. E dramatikus történések iránti érdeklődés Clifford szerint a másik félre is hatott, amennyiben a francia kutatók ismétlődő visszatérése Sangaba, a dogon kutatóhelyre dramatikus formákat teremtett. Hisz a

lakók egyre több rítust játszottak el a kamera előtt (kedvéért), s a kutatók az élet egyre több momentumát rögzítették előadásként. Ennek lehet egyik máig ható következménye, hogy Sanga, az etnográfiai kutatás által leginkább érintett terület vált mára a régió idegenforgalmi központjává.

Griaule azzal is segíti az utókort, hogy az általa oly gyakran alkalmazott provokációt, az etnográfus és az adatközlő között fennálló hatalmi különbség időnkénti kihasználását nem tagadja le, sőt módszertani kérdésként veti fel. S az etnográfus szerepéből következő viselkedésmódnak ez a túlhangsúlyozása nem nélkülözi nála az iróniát sem. Clifford épp a gyarmati szituációból következő szereposztás állandó felemlegetésében éri tetten Griaule etnográfiai liberalizmusát. Hisz a harmincas években kutatás csak a status quo elfogadásával volt lehetséges, s Griaulenál épp a szabályok ismétlődő felidézésében, önmaga „fehér emberként" való megjelenítésében érhető tetten az eltávolító irónia, a történelmi realitást megkérdőjelező etnográfiai liberalizmus.

Az irónia ugyanakkor annak felismeréséből is származott, hogy az idegen kulturális közegben az etnográfusnak milyen – időnként komikus cselekedetekben megnyilvánuló – küzdelmet kell folytatnia kulturális identitása fenntartásáért vagy (mint Clifford tárgyalja ugyanebben a kötetben Conraddal és Malinowskival kapcsolatban) megkonstruálásáért. Ráadásul az etnográfusnak az idegen kulturális közegben ezt a küzdelmet mindig „színpadon", a helyiek szeme láttára kellett megharcolnia. Griaule érdeklődése a maszkok iránt nem áll egyedül a korban, s rajta kívül mások is felfedezik és értelmezni próbálják az etnográfiai kutatás eredendő teatralitását. Korának sok antropológusához hasonlóan ő is visszautasítja, hogy a terepmunka során hasonuljon az őslakosokhoz, de azt is konstatálja, hogy az adatközlő és antropológus dialógusa csak maszkok, szerepek segítségével mehet végbe. Griaule nem utasítja vissza a szerepjátszást, nem kritikával, hanem iróniával jelzi távolságtartását saját szerepétől. A színházi direktor vagy vizsgálóbíró szerep, amellyel önmagát leggyakrabban jellemzi így tehát nem meríti ki Griaule „alakítását" a terepen, hisz személyisége sok más, általa nem reflektált, kommentált elemet is vihetett a dogonokkal való hosszantartó kapcsolatba.

Az etnográfiai liberálisoktól eltérően tehát Griaule nem volt eleve kívülálló résztvevője a terepmunka szituációnak, nem nyilvánította ki állandóan a másik kultúra nézőközönsége számára, hogy lemond a számára, mint „fehér ember" számára a gyarmati szituációban kijelölt szerepről. Az ő dogon kultúrához való, Ogotemmeli utáni viszonyát Clifford egy Geertztől 1968-ból származó értelmezéssel látja leírhatónak. Geertz szerint a sikeres antropológiai terepmunkához az szükséges, hogy az adatközlők és antropológusok legalább időlegesen egyetlen morális közösség tagjaivá váljanak („single moral community", Clifford, p. 79.), akkor is, ha a társadalmi gyakorlat minden eleme minden pillanatban meg is kérdőjelezi ezt az egyenrangúságot. Eme, egyik fél számára sem teljesen meggyőző s ezért gyakran az antropológus és az adatközlők által is ironikusan szemlélt pszeudo-közösség teremti azt a fikciót, nem hazugságot, melyre a terepmunka sikere épül. Griaule esetében Clifford szerint ez úgy működik, hogy nála az etnográfiai fikciója (a dogon beavatási tudás) funkcionális párhuzamot mutat az etnográfia fikciójával (a terepmunka, mint beavatás). E megkettőzöttség oka Clifford szerint a Geertz által is szükségesnek tartott morális közösség megteremtésének igénye. Munkássága második szakaszában Griaule is belátta, hogy egy effajta megélt fikció, Griaule szóhasználatában „dráma" szükséges a sikeres etnográfiai kutatáshoz, még ha az adatközlő és az antropológus tisztában is van e szituáció kreált-jellegével. Ugyanakkor e fikciós jelleg tudatosítása tükröződik Griaule műveiben. Griaule és Dieterlein későbbi munkáiban a „beavatás" válik a művek szervező metaforájává. A beavatás metaforán Griaule esetében nem az antropológus konkrét beavatását kell érteni, inkább az ismétlődő terepmunkáknak azt a sorát, melyek révén az antropológusnak az adott kultúrára vonatkozó megértése elmélyül. E második korszakában Griaule már nem helyesli az információ provokációval való „kizsarolását". Az antropológusnak nem kell beolvadnia a közösségbe, nem kell törekednie a tudáshoz vezető út mesterséges felgyorsítására, ehelyett a beavatásra vonatkozó tudás megszerzését illetően is másolnia kell azokat a lépéseket, melyekkel az adott közösségben a valódi beavatás történik. Ennek következtében, mivel az antropológusok többször visszatérnek a terepmunka helyszínére s tettekkel is bizonyítják jószándékukat a közösség iránt – Griaule légi felvételei segítettek a dogon vízgazdálkodás megszervezésében – lassan elindulhatnak a titkosabb tudás megszerzése felé, de csak a helyiek döntése alapján. A dogonok határozata után beavatták Griaule-t a *la parole claire*-be, a legfőbb bölcsességbe. Ezt a beavatást Ogotemmeli kezdte el, aki azonban hamarosan meghalt Griaulellel folytatott beszélgetését követően.

Clifford szerint annak ellenére, hogy ez a Griaule által adott „beavatás elméleti" séma túl egyszerű s kissé önigazolóan hangzik (amennyiben a szerző saját útját jelöli ki módszertanilag ideálisként), s ha annak megvitatásától is eltekintünk, hogy az Ogotemmmeli által adott információ valóban a beavatásra vonatkozó tudás volt-e vagy Ogotemmeli erről való spekulációja – mégis, Griaule eme, a terepmunkát beavatásként leíró felfogásának vannak továbbgondolandó elemei. Az etnográfus visszatérő, ismétlődő látogatásai valóban minőségileg másféle tudást eredményezhetnek, mint az angolszász terepmunka-hagyományban szokásos egyszeri hosszú látogatás. A kutatás eredményességét a többszöri látogatás esetén elősegítheti az adatközlő és az antropológus öregedése s ezzel párhuzamosan tapasztalatokban gazdagodása, valamint az adatközlő-„tanár" fokozatos előtérbe kerülése a kutatási folyamatban.

Griaule eme második, a terepmunkát beavatásnak tekintő korszaka önmagában is bizonyos fajta kritikát jelent az első, dokumentációra törekvő korszak eredményeivel kapcsolatban. Ogotemmeli bekapcsolódása a kutatási folyamatba változást jelentett olyan szempontból is, hogy jelezte az őslakos kontrollt az antropológus számára elérhető információ fölött. Ez átalakította a kutatás szereposztását: az adatközlő tekintéllyé vált. Az antropológus megszűnt csupán tárgyak és megfigyelések erőszakos „gyűjtője" lenni, ettől kezdve inkább „fordítóként, magyarázóként" lép fel. Az etnográfus szerepe és maszkja is megváltozik – a „fehér emberből" a „diák" lesz. Mind a dokumentáló, mind a beavatandó paradigmájában közös ugyanakkor a „titok" motívuma.

Griaule számára az a legfontosabb, hogy a beavatás lépcsőin mind ezoterikusabb tudáshoz jusson, mely a megértés és interpretáció egyre magasabb szintjeire vezet. Eme „őslakos kulcs", őslakos metafizika megragadásának vágya legerőteljesebben Griaule *Dieu d'eau* (Beszélgetések Ogotommelivel) s Dieterlen *Essai sur la religion Bambara* című művében áll a középpontban. Ez a változás ugyanakkor nem jelentette az őslakos adatközlő információinak kritikátlan elfogadását. Az Ogotemmeli által beszélgetésekben vázolt dogon kozmogónia rendszert a publikálás előtt Griaule maga is igyekezett ellenőrizni, vizsgálva a mítosz elemeit, sőt a lakosság kb. öt százalékát kitevő, teljesen beavatott dogon adatközlők még évtizedeken át finomították az Ogotemmeli által felvázoltakat.

Az a kérdés is felmerült – már a korban – , hogy valóban a közösség mítoszáról vagy egyéni alkotásról van-e szó. Griaule és munkatársai a szokások uniformizáltsága miatt lehetetlennek tartották, hogy bármely adatközlő is lényegesen változtathatott volna a mítoszon, legfeljebb apró hangsúlyeltolódások „írhatók az egyéni kreativitás számlájára".

A Griaule iskola késői munkáiban a dogon kulturális szöveg és az antropológusi interpretáció nem válik ketté. Ez az antropológusok és a dogon beavatottak közös projectje, ami ily módon egyszerre szövegbe foglalása és magyarázata a tudás egy hagyományos rendszerének. A dogon kulturális „szöveg" ugyanis nem létezett a lejegyzés előtt, a dogon metafizikának Griaule és Dieterlen szerint nincs befejezett variánsa. Egy dogonnak egész életét kell arra szánnia, hogy elsajátíthassa a *parole claire*t, s magában a dogon mitológiában is megvan e befejezetlenség belátása, mégpedig olyan indoklással, hogy mivel a rendetlenség erői állandóan működnek a világban, a kozmoszt és a társadalmat irányító szabályoknak állandóan újra kell íródniuk s újra kell értelmeződniük.

Dieterlen a *Le renard pâle* című könyvében már igyekszik elkülöníteni magát a mítoszt s annak őslakos kommentárját, de Clifford szerint az elválasztás szabályai nem igazán átláthatók. Ugyanakkor a Griaule által adott „teljes" beavatási tudás inkább kánonként, az előírások leírt rendszereként funkcionál, mely végtelen számú értelmezést tesz lehetővé.

Clifford tehát úgy látja, karrierje végére Griaule nemcsak a dogon beavatás titkait megtudni kívánó „tanuló", hanem már a „tudósok" táborába is bekerül, s a dogonok által is elfogadtatik a közösség érdekében fellépő következtében. Ezt a liberális etnográfusra jellemző attitűdöt az ötvenes évektől Griaule átveszi és mind a Sanga régióban, mind tágabb keretek között, az UNESCO-ban sürgeti az afrikai hagyományok tiszteletét. Személyes beavatottsága a maga számára fokozta mondandója hitelét. Ugyanakkor sosem tűnt el e képviseleti szándékból bizonyos paternalista attitűd. Az ötvenes évek átalakuló gyarmati szituációjában Griaule jogot formált rá, hogy „tanácsokat adjon" a gyarmatokkal rendelkező Franciaország politikusainak arra vonatkozóan, hogy Afrikában „mit kell megőrizni, mit kell átalakítani, hogyan lehet irányítani az átalakulást". A megőrzendő kultúra számára mindig az eredeti, romlatlan, külső hatásoktól mentes variáns volt. Legkomolyabban az európai kultúrában nevelkedett afrikaiak kritizálták Griaulet ezért, aki viszont az ő neveltetésüket tartotta a gyökerektől

jóvátehetetlenül elszakadottnak. Élete utolsó korszakában Griaule tehát nem kívánta más szemszögből értelmezni az általa kutatott terület gyarmati kontextusát, míg kollégája, Leiris ugyanebben az időben pontosabban érzékelte és érzékeltette minden kultúra egyenrangúságát, a kulturális értékek „lefordításának" lehetetlenségét is. Clifford egy 1953-as UNESCO kiadványt *(Interrelations of Cultures)* idéz, melyben Griaule *The Problem of Negro Culture* címmel közöl tanulmányt, s amellett érvel, hogy csak a hagyományos vallási és jogi rendszerek megőrzése biztosítja Afrika lakói számára a kiegyensúlyozott életet, s a maga által kutatott modellből levont tanulságokat kiterjeszti Afrika egészére. Ezzel szemben Leiris már sokkal óvatosabban jár el a *The African Negroes and the Arts of Carving and Sculpture* című cikkében. Megkérdőjelezi az afrikai szobrok iránti európai lelkesedés megalapozottságát, azzal érvelve, hogy nem lenne komolyan vehető egy olyan afrikai cikk sem, mely arra vállalkozna, hogy az egész európai szobrászatot értékelje. Leiris véleménye szerint tehát az európaiak saját művészi céljaikhoz találtak ki egy „afrikai esztétikát". Az európaiak által érzékeltetett hasonlóságok az afrikai szobrok között nem egyebek optikai illúzióknál. Leiris ezzel elveti egyfajta „egzotikus lényeg" meglétét. Clifford eme eltérést kettejük között azzal indokolja, hogy Leiris egész etnográfusi karrierje, azon belül alapproblémája lényegesen különbözött Griauleétól. Életműve egy végtelen önéletrajzként fogható fel, s az etnográfia írás, mint intellektuális tevékenység számára alapvető elméleti dilemmákat vetett fel.

Clifford úgy látja, hogy a gyarmati időszakot követően e két, Griaule és Leiris által reprezentált végpont között helyezkedik el az antropológusok új felfogása önnön szerepüket illetően. Erre leginkább az jellemző, hogy az antropológusok felismerik: maga a konfliktus és együttműködés elemeiből összeálló dialógus az, ami a terepmunka lényegeként határozható meg. Clifford úgy látja, hogy ehhez az intellektuális küzdelemhez lehet módszertani segítséget találni Griaule életművében.

Művészet és tudomány

A két világháború közötti francia etnográfia vizsgálatánál feltétlenül figyelembe kell venni a szürrealizmushoz kötődő tevékenységformákat és szellemi hátteret is. Párizs azért is ideális közeg ehhez az összekapcsolódáshoz, mert – különösen a húszas-harmincas években – a társadalomtudományok nem távolodtak el végletesen a művészetektől és az irodalomtól, a művészi kísérletezés s a társadalomkutatás kihívásai kölcsönösen hatottak egymásra, talán elsősorban épp e kritikai attitűdben kapcsolódik össze szürrealizmus és etnográfia. Tehát a két háború közötti Franciaországra igen jellemző az a szemlélet, melynek értelmében a jelentés konstruáltnak, művinek tűnik fel, a normalitás és „józan ész" inspirálta konzervatív gondolkodásmód pedig megkérdőjelezendőnek, kigúnyolandónak.

Clifford nem csak André Bretont és csoportját sorolja a szürrealizmushoz, hanem a korabeli Párizs sok más, részletekből szerkesztő, furcsa gyűjteményeket létrehozó, sokkolni akaró manifesztumokat író figuráit is. E körülhatárolatlanság ez idő tájt azonban nemcsak a szürrealizmusra, hanem az etnográfiára is vonatkozik. A tudomány és művészetek határai változóban vannak, s éppen a változó definíciók követelik a leírás új formáit. Clifford Walter Benjamint idézve az I. világháborúban látja azt a fordulópontot, ahol a hagyományos, közös tapasztalatra épülő narratívát felváltja az információrobbanás: a fotó, az újsághír. Ez az elbizonytalanodott realitás, az esztétikai kategóriák konstruáltságának tudatosítása áll mind az etnográfia, mind a szürrealizmus kialakulása hátterében. A szürrealista mozgalom alapítóira is hatott a háború tapasztalata, a haladás eszméjének kudarca. Fernand Leger ugyanakkor a háborúnak „köszöni" a töredék szépségének felfedezését.

Az etnográfia tárgya, az egzotikus, „a másik" persze nem a két világháború között vált csupán érdekessé, hanem jóval korábban. A szürrealisták közül Apollinaire például már az első világháború előtt afrikai tárgyakkal díszítette a dolgozószobáját, s a francia avantgarde képviselői általában is vonzódtak az afrikai, óceániai és dél-amerikai tárgyak és hiedelmek iránt.

A világháborút követő érdeklődés a „másik", az „egzotikus" iránt azonban annyiban más volt, hogy akkorra a *másik világ* lehetséges kulturális alternatívává emelkedett, a megkérdőjeleződő európai realitás következtében a modern kulturális relativizmus erősödő szellemi tendenciává vált. E másfajta viszony megváltozott etnográfiai hozzáállást követelt. Ennek értelmében Párizs egyes részei is válhattak kutatandó területté – az ismeretlen ismerőssé tételének igénye mellett, az ismerősnek vélt elidegenítése is a korabeli törekvések közé tartozott. Az ismerőssel és idegennel való eme kulturális

játékban az etnográfia és a szürrealizmus képviselői is meghatározó szerepet vállaltak. S bár a kultúra eme új szemléletű etnográfiai vizsgálata gyakran élt a kigúnyolással vagy a kulturális elemek zavarba ejtő átrendezésével, e törekvés mégis komolyan veendő. Már csak azért is, mert sem a francia tradícióban, sem tágabban nem tisztázott az etnográfiai és az irodalmi avantgarde kétségtelenül összekapcsolódó tevékenysége. Clifford rámutat néhány etnográfiához és szürrealizmushoz tartozó párizsi esemény kapcsolódására. 1925-ben például az egyik párizsi színházban „Néger revü" volt műsoron s az afrikai eredetű jazz volt a „vad és a modern" megtestesítője a mulatókban. Ugyanerre az évre esik egy már említett, inkább elitkultúrához kapcsolódó esemény, az *Institut d'Ethnologie* megalapítása. Ennek tanárai készítenek fel először hallgatókat terepmunkára, s publikálnak kifejezetten etnográfiai írásokat. De ugyanerre az évre esik egy politikai esemény is, nevezetesen a szürrealisták Franciaország háborús szerepét elítélő szereplése nyomán kitörő botrány is, ahol a résztvevőket hazaárulóként ítéli el a kortárs közvélemény .

A három fenti esemény személyekben is összekapcsolódik, például Leirisében, aki Josephine Bakerért rajongott, majd a szürrealisták mozgalmából kilépve az *Institut d'Ethnologie* hallgatója lett, majd pedig a Dakar-Djibouti expedíció résztvevője.

Etnográfia és szürrealizmus összekapcsolódásánál vissza kell térni Mauss óráinak intellektuális hatására. Folyamatosan tanított, emellett részt vett elhunyt kollégái munkáinak befejezésében, meggyőződéses szocialistaként pedig politikai tevékenységet folytatott, így tehát életműve inkább cikkek, előadások és könyvkritikák gyűjteménye maradt. Az imádságról írni szándékozott disszertációja ugyanúgy vázlatban maradt fenn, mint a pénzről és a nemzetről tervezett munkája. Legfontosabb tulajdonsága mégis az volt, hogy széleskörű tudásával és gazdag egyéniségével magához vonzotta és összekapcsolta a kor etnográfia iránt érdeklődő francia értelmiségijeit, a legkülönbözőbb szellemi irányokhoz szolgáltatva ezzel etnográfiai alapú muníciót. Tanítványa volt például Alfred Metraux, aki mesterével ellentétben csak a maga által végzett pontos terepmunkában hitt. Metraux barátságban és kapcsolatban maradt a szintén Mauss-tanítvány Georges Bataillejal, aki viszont radikális, sokszor provokatív kritikusként, sőt gyakran botránykeltőként volt ismert. Barátságuk a francia etnográfia és az avantgarde összekapcsolódásának jelképe lehet. Bataille *L'Erotisme* című könyve arra a Maussra visszamenő paradoxonra épül, hogy a kulturális rend a szabályra és annak áthágására („transgression", Clifford, p. 126) egyaránt épül, struktúrája tehát ambivalens. A szabály-áthágás aktusának demisztifikációja, s értékként való deklarálása Bataillet egész életében foglalkoztatta. Mikor például Métrauxval és Rivettel együttműködve egy prekolumbiánus művészeti gyűjteményről írt, az emberáldozat jelenségének értékelésében a szerző a szürrealista esztétika elveire építve összekapcsolta a szépet és a szörnyűt, ennek példájaként ábrázolva az áldozatra kiválasztottak táncát a már leöltek, a vér és a halottakat körüldongó legyek hátterében.

A maga tragikussá váló életében ugyanígy a nyugati racionalitást kritizáló szemléletet követett egy másik, szintén a szürrealizmussal kapcsolatban álló, az etnográfia által prezentált világokat a színház megújításával összekapcsoló művész, Artaud, a kegyetlen színház atyja, aki az etnográfiai kiállítások mögött megsejtett vagy elképzelt álomvilág keresésére el is utazott Mexikóba, egy indián közösségbe, hogy aztán Franciaországba visszatérte után egész életét elmegyógyintézetben tengődje végig.

Az „egzotikust" mint metaforát a kor értelmiségijei az értékét veszteni látszó racionális világrend kritikájaként használták. Bataille azonban nem maradt meg az eszképizmusnál, hanem a szabályok áthágásának logikájára építve egész elméletet dolgozott ki, elsősorban az etnográfiát és a kulturális elemzést kapcsolva össze, ezzel a Foucault-féle radikális kritikusok felé is tágítva az etnográfia és szürrealizmus közös kezdeteit.

Bataille szerkesztette például a *Documents* című, alcímében a sokat mondó *archeológia, szépművészetek, etnográfia, kabaré* megjelölést viselő folyóiratot, melybe etnográfusok is írtak. A folyóirat a húszas évek „eretnek" eszméit képviselte, amennyiben szembeszállt a kultúra morális és esztétikai hierarchiarendszerként való felfogásával. A *Documents* munkatársainak fő törekvése eme értékrendszer megkérdőjelezése és átalakítása volt. E feladatban az elit- és tömegkultúra megkülönböztetést nem hangsúlyozó etnográfia, a maga megfigyelő attitűdjével hasznos segítőnek bizonyult. Clifford Carl Einsteinnek egy a *Documents*ben megjelent, az afrikai szobrászatot a kubizmus szemszögéből vizsgáló cikkéből idéz, hogy felidézhesse szürrealizmus és etnográfia összekapcsolódásának fő ismérveit. Ezek közül leglényegesebb a *realitás* lokális és művi konstrukcióként való értelmezése,

valamint az egzotikus példákra való gyakori hivatkozás az érvelésben. Az etnográfiai szürrealista álláspontja eltérhet mind az antropológus, mind a művészetkritikus felfogásától, akik valószínűleg megkérdőjeleznék egy olyan afrikai tárgy „tisztaságát", melyre modern fegyvert tartó figurát faragott alkotója. Az etnográfiai szürrealista azonban egyenesen gyönyörködik az efféle „tisztátalanságokban". A cikk írója tovább növeli e relativizáló „szentségtörést", mikor az európaiak afrikai szobrok iránti érdeklődése s az afrikaiak fegyver, alkohol, s ruhadarabok iránti lelkesedése között von párhuzamot.

A *Documents* íróinak munkásságában tehát a kultúra fogalma nem az organikus struktúra, a teljesség, a történeti folytonosság fogalmaival és igényével kapcsolódott össze. Az ő kultúrakoncepciójuk szemiotikus volt, amennyiben a kulturális realitást művi kódok, ideológiai identitások összegződésének tartották. Eme kultúrafelfogást tükrözte a lap találékony újrarendezésre, a részletek egymás mellé helyezésére biztató szemlélete, melyben az ironikus kollázs volt a meghatározó. A tömeg- és elit kultúrába tartozó értékek eleve elrendezettségét megkérdőjelező attitűd, ami a *Documents* lapjait jellemezte, Clifford szerint már előlegezte az etnográfiai múzeumok alapelveire rákérdező kritikai magatartást, melyet leginkább a tárgyak klasszifikációjának és az értékének állandó újravizsgálataként írhatunk le. A folyóiratban eme attitűdöt tükrözte például a váratlan definíciók rovata, melyben az embert 25 frank értékű kémiai anyagként határozták meg.

Az 1930-ra támogatóját vesztett újság 1933-ban átadta a helyét az immár a modern művészetre szakosodott *Minotaure*nek, melyben etnográfusok és szürrealisták már nem működtek olyan szorosan együtt. E bizonyos fokú eltávolodás azonban nem kérdőjelezi meg a korábbi időszak kultúrtörténeti jelentőségét, s jelzi azt a művészet iránti rendkívüli fogékonyságot, ami a francia etnográfiai hagyomány jellegzetessége maradt napjainkig. Az etnográfiai filmfesztiválon például mindig kiemelt érdeklődés övezi az etnomuzikológiai témájú filmeket, melyek befogadásában a művészi és az etnográfiai szempont érezhetően keveredik.

A fesztivál

A párizsi fesztivál címében olvasható „etnográfiai film"-nek elég nehéz pontos magyar megfelelőt találni, hisz nem pusztán tudományos ismeretterjesztő, szokásokat és mesterségeket megörökítő néprajzi dokumentumfilmekről van szó, hanem az emberi viselkedés kulturális motivációit vizsgáló, a filmes-antropológus és a filmen szereplő közösség mind egyenrangúbb együttműködéséből született, tág stílushatárú vizuális reprezentációkról is.

A vizuális antropológia, melyet hajlamosak vagyunk szinonimaként kezelni, valójában egy tágabb kategória, melybe a fenti filmeken kívül beletartozhat például a játékfilmek antropológiai szempontú vizsgálata vagy a manapság divatos fotó-elemzés. Az etnográfiai film alkotói és kritikusai sokáig kritikusan viszonyultak műfajuk múltjához, megkérdőjelezve a vizuális etnográfiai információ tudományos értékét, illetve az efféle antropológiai tevékenység etikai alapjait. Ugyanakkor, ha a filmtörténet felől közelítünk, a dokumentumfilm történetét taglaló munkákat olvasunk: a műfaj alapműveiként, stílus-meghatározóiként gyakran említenek antropológiai fogantatású filmeket, s ezek alkotói – Robert Flaherty, Jean Rouch vagy Robert Gardner – filmes körökben stílusteremtő mesterként tiszteltetnek.

De az etnográfiai filmeseket a hatvanas évektől gyötrő önértékelési zavar, mely az utóbbi évtizedben átragadt az etnográfiák szerzőire is, nem képzelt betegség, hanem a reprezentáció mikéntjére vonatkozó megoldatlan kérdések feszültségeiből ered. Arra már utaltunk, hogy az akadémiai antropológusok a közelmúltig csak tudományos segédeszközként, s nem önálló reprezentációs formaként voltak hajlandók szemlélni az etnográfiai filmet.

Az etnográfiai filmesek pedig az antropológia – mint tudomány – gyarmati gyökereitől kívánván szabadulni, elsősorban azt kutatták, hogy a filmekben szereplő közösségek – közvetlenül vagy áttételesen – miként profitálhatnának a róluk készült mozgóképekből, s hogy lehetne őket minél teljesebben belevonni az előkészítés, a forgatás, majd a kész film véleményezésének folyamatába, miféle technikákkal lehetne „teret és hangot" adni nekik a filmformán belül. Eme politikai és etikai dilemmák, az elmúlt két évtized során fokozatosan átalakították az etnográfiai film esztétikai kánonát. Mára kimentek a divatból olyan korábban a technikai kényszerűség miatt elfogadott „fogások", mint az eredetileg esti szertartások nappali „eljátszatása" a kamera előtt vagy mint a filmen látható viselke-

dést a néző számára „elmagyarázó", az adott kulturális aktusnak egyszer és mindenkorra, nyugatról meghatározott jelentést adó narrátor szerepeltetése a filmben. A stiláris és világnézeti elbizonytalanodáshoz hozzájárult a dokumentumfilm-nyelv valóságot tükröző képességében való mind fokozottabb kételkedés is, a film kettős – dokumentáló és nyelvi – természetének tudatosításával párhuzamosan a dokumentumfilm konstruált jellegének belátása. Tehát annak az illúziónak az elvesztése, hogy a dokumentumfilm-vásznon a manipulálatlan „Valóság" jelenik meg, s annak kénytelen elfogadása, hogy ehelyett a kulturális jelenség rendező által irányított, szelektált, operatőr által beállított és vágó által elrendezett olvasatával állunk szemben minden etnográfiai dokumentumfilm esetében is .

David MacDougall kultúrák közötti dialógust hangsúlyozó etnográfiai film definíciója talán a legpontosabb: „Az etnográfiai film különbözik mind az őslakos, mind a nemzeti filmgyártástól azáltal, hogy az egyik társadalmat igyekszik értelmezni a másik számára: kiindulópontja két kultúra, ha akarjuk, két élet-szövet találkozása s ami ebből létrejön az egy további, igen speciális kulturális dokumentum." (MacDougall, p. 96)

Az etnográfiai film meghatározása a tudományos kordivattal együtt is változik. Az etnográfiai film elméletével foglalkozók között az utóbbi években nagy visszhangot váltott ki annak az amerikai antropológusnak, Wilton Martineznek a cikke, aki egy egyetemistákkal végzett felmérés adatai alapján azt igyekezett bizonyítani, hogy csak a kísérleti, a nyugati-antropológus szemszöget a film forma dekonstrukciójával is megkérdőjelező filmek képesek a néző másik kultúrára vonatkozó előítéleteit „sikerrel rombolni", míg a filmes és filmezettek világát vizuális és verbális eszközökkel jelszerűen elkülönítő, egyértelmű nyugati értelmezést sugalló hagyományos filmek a nézői előítéleteket erősítik.

A párizsi fesztivál jellegzetessége ezzel a radikális dekonstrukció etnográfiai filmes megjelenítéseit sürgető, némileg ideologikus közelítésmóddal szemben az, hogy a technológiai eljárásokat bemutató filmektől, a dokumentációs célú szertartás rögzítéseken át, az adott közösség tagjai által forgatott, az érdekérvényesítés elemeit is hordozó filmekig mindenféle stílus fellelhető, s az egyes munkák értékelése sem dől el már a filmes közelítésmód kiválasztásánál.

A párizsi fesztivál az egyetlen stílust favorizáló fesztiválokkal szemben egyfajta kaleidoszkópszerűségre törekszik, mintegy annak szimbolikus folytatására, amit Albert Kahn kezdett a század elején, mikor forgatócsoportokat küldött a világ különböző tájaira, hogy ambiciózus tervét a *Planéta-archívum*ot megvalósíthassa. Ennek rekonstruált képeit láthatták egyébként a nézők a film százéves születésnapját ünneplő Párizsban az idei fesztivál nyitónapján, s ez a „mindenki hozza a maga filmjét" és maga igazságát szemlélet hatja át a válogatási elveket az utóbbi években. Regionális, tematikai, ideológiai illetve stiláris preferenciák nyomai legalábbis nemigen lelhetők fel a választékban. Jean Rouch tehát nem azt a szerepet szánja e fesztiválnak, hogy egyetlen filmstílus bemutatkozási terepe, illetve az ahhoz tartozó filmnyelvi-kritika kimunkálásának helyszíne legyen. Ezért valószínűleg nem indul majd innen iskola. Ahogy Rouch *cinema vérité* módszerével készült filmjeibe tudatosan „belekomponálta" a véletlen, illetve a kamera jelenléte által indukált eseményeket, ugyanezzel a nyitott kíváncsisággal várja ma is a felbukkanó személyes vizuális igazságokat a világ minden tájáról, talán részben a planéta archívumot tervező Albert Kahn, részben a harmadik világ képviseletét felvállaló Griaule „örökőseként".

E sokszínűséget demonstrálandó, a Peter Crawford, által kidolgozott etnográfiai film tipológiai segítségével próbálom „illusztrálni" a *Musée de l'Homme* idei választékát. Crawford ugyanis nem elégedett meg azzal, hogy az etnográfiai filmet, mint ábrázolási formát hét, elsősorban funkciója szerint logikusan elkülönülő alcsoportba rendezte. Részben írjuk csak le az egyes etnográfiai filmeket, ha megállapítjuk hogy azok az *etnográfiai nyersanyag*, a *kutatói film*, az egyszerre szakmai és civil közönség számára készített *etnográfiai film*, az *etnográfiai TV dokumentumfilm*, az oktatás céljaira szolgáló *ismeretterjesztő film*, az *úti film*ek, vagy bizonyos antropológiai vonatkozásokkal bíró *fikciós filmek* kategóriáiba tartoznak-e.

Crawford e kategóriarendszerre ráhelyez még két hálót, melyek egyike a *filmes eljárásokra* vonatkozik, másika pedig az *ábrázolási módokra*. A leginkább hagyományosnak tekinthető filmes eljárás, mikor a kamera mintegy észrevétlen, „láthatatlan", a szereplők által nem reflektált szemlélője az eseményeknek, mint egy légy a falon Crawford ezt el is nevezi *„fly on the wall"*-nak. Ugyanakkor bizonyos etnográfiai filmek esetében a kamera, s a filmkészítő lehet aktív részvevője, esetleg indukálója a kamera előtt lejátszódó eseményeknek. Ily módon időnként olyan kellemetlen lehet, mint a légy a levesben *„fly in the soup"*. A „fly" szó igei, „repülés" jelentésére asszociáló *„fly in the I"* – repülés

az Én-ben" pedig azt a filmes eljárást kívánja jellemezni, mikor a filmformán belül a rendező az adott téma bemutatásával párhuzamosan, témához való viszonyát vizsgálva radikális *ön*-elemzésre s saját kultúrájával való szembenézésre is vállalkozik.

A filmes közelítéstől persze sem strukturálisan, sem stilárisan nem függetlenek, az adott kulturális jelenség bemutatásának egészére vonatkozó *anyag feldolgozási módok*. Valószínűleg ma mind Párizsban, mind Európa más etnográfiai fesztiváljain az *áttekinthető, világos (perspicuous)* a nézőt egyértelmű értelmezés felé irányító etnográfiai filmek a leggyakoribbak. A *kísérleti (experimental)* és a *megidéző*nek fordítható, dekonstrukciós elven ellen-építkező *(evocative)* filmek – legalábbis az európai etnográfiai filmes gyakorlatban – ritkábban tűnnek fel.

A *szó* és a *kép* etnográfiai hitelességének problémává tételét Crawford abból a közelmúltban végbemenő ábrázolási krízisből vezeti le, mely az etnográfiai tapasztalat objektív ábrázolása lehetőségének megkérdőjelezéseként, az író-filmkészítő-antropológus személyes tapasztalata műbe emelésének követelményeként, tehát a reflexivitás műbeli jelentkezésének követelményeként írható le. Úgy foglal állást, hogy az antropológiai tevékenység szöveges és vizuális feldolgozása ugyanannak a folyamatnak eltérő terméke. Közös a kettőben az, hogy létrehozói egyként az emberi kommunikáció feltételeivel foglalkoznak. Célszerűnek tartja a különbségtételt *ábrázolás (representation)* és *ábrázolások (representations)* között. Míg az egyes számú alak a folyamatra utal, addig a többes számú a létrehozott szellemi terméket jelöli. Ebben az értelemben az antropológia mint ábrázolási folyamat terméke: a *másik (Other)*. Mind az etnográfia, mind az etnográfiai film műfajának ábrázolási folyamata paradox abban az értelemben, hogy a jelentés megkonstruálása egyszerre feltételez „jelenlétet" és „távolságot".

A kutatási folyamat tehát leírható az ábrázolt kultúrához való antropológusi közeledés „becoming", majd a könyv vagy film elkészítésekor az attól való távolodás „othering" folyamataival. A filmkép elsősorban érzéki jellegzetességekkel bír, s ahhoz, hogy az etnográfiai film intellektuálisan értelmezhető legyen – Crawford szerint – különféle verbális és vizuális eszközökkel el kell távolítania magát a filmkép által erősen képviselt jelenlét-érzettől. Míg tehát az etnográfiában a szerzőnek azért kell küzdeni – például bizonyos retorikai eszközök alkalmazásával –, hogy szavakkal is érzékelhetővé váljon az „ott-lenni"-élmény, a filmkészítőnek a szöveget kell digitális eszközként alkalmaznia ahhoz, hogy a látvány egyértelműségét finomítsa. Crawford szerint tehát mind a filmes, mind az antropológus folyamatosan közeledik is a vizsgált kultúrához, és távolodik is tőle. Az érzéki és az értelmező elemek jelenléte a szövegben és a filmen tehát nem puszta ellentétként, hanem kapcsolatként értelmezendő. A szavak és a képek szükséges elemei mind a vizuális, mind a verbális ábrázolási folyamatnak. Az antropológiára a közelmúltban „rátört" reprezentációs krízis értelmezése Crawford szerint leginkább az irodalomelméletből inspirálódott. Ugyanakkor az etnográfiai filmek stiláris fordulatát inkább a dokumentumfilm műfaj kísérletezései serkentették.

Ha e fent vázolt általános kategória-rendszer fényében tekintünk az idei párizsi választékra, azt állapíthatjuk meg, hogy a filmnyelvi kísérletek, illetve a dekonstrukciós munkák helyett a dialógus *meta-formáját* öltő munkák voltak többségben. A *dialógus* vált a filmforma alapjává mind az antropológust a filmen – interjú készítőként vagy beszélgetőtársként – szerepeltető munkákban, mind az olyan etnográfiai film-formákban, ahol a filmkészítő két eltérő helyi kulturális felfogás érveinek párhuzamos bemutatására koncentrált. Ha végigtekintünk a választékon, akkor a korábbi korszakok gyakran némi ideológiai doktrinérizmussal képviselt „egyetlen igazságával" szemben mára a párhuzamos világmagyarázatok, illetve azok egyenrangúsodásának korszaka jött el az etnográfiai filmben.

A Németországban élő olasz rendezőnő, Cinzia Bullo *Sarangio* című filmje, egy Svájchoz közeli, elzárt olasz hegyi faluról szól, ahol az út hiánya sokáig megőrizte a kisközösség családias zártságát. Az elzártság megszűnésével, egyben a társadalmi és osztály-határok oldódásával, az itt maradás lehetősége vagy kényszere is megszűnt. Így a paradicsomi hegyi faluban mára néhány „minden titkok tudója" özvegyasszony marad csupán, valamint egy nyugalomra vágyó, festegető hölgy, s mostanság igyekszik gyökeret ereszteni itt egy időnként Svájcban dolgozó ifjú házaspár.

A filmkészítőt, aki dialógus partnerként maga is megjelenik a filmben e szinte családméretűre zsugorodott közösség múltjának és jelenének titkai izgatják, ezeket igyekszik az interjú módszerével kinyomozni. De az emlékezések mellett felhasználja az egykori falu vizuális újraélesztéséhez a régi fotók segítségével való múltidézést, valamint a természet komótos „hangulatfestő" bemutatását. Szemszöge némileg nosztalgikus, a szituációban rejlő ellentmondásokat nem feszegeti, s a faluban 17

év szünet után született gyermek keresztelését a film végén, meghagyja a túlélés esetleges reményeként az elzárt kisvilág számára. A nézők nagy szimpátiával fogadták ezt a ráérősen szemlélődő olasz munkát, mely nem rejtette véka alá lokálpatrióta, helytörténeti és kultúrtörténeti leletmentő szándékát sem. Hasonló stílusú és szándékú francia munkák számára minden évben egy egész délután adatik a fesztiválon, ahol a mai francia társadalom különböző rétegeinek életstratégiái s ezeknek bizonyos hagyománytípusokkal való összefüggése kerül górcső alá. A főszereplőknek választott személyek múltidézésére általában kritika nélkül támaszkodó, de a témát azért a korabeli vizuális dokumentumok megidézésével is jellemezni kívánó filmtípus jellegzetesen televíziós rövidfilm műfaj.

A „nyelvrokonság" miatt a párizsi közönség fokozott érdeklődésére tartott számot az *Éljen, a szabad Québec* kétértelmű címet viselő blokk. A filmek az etnográfiai film kialakulásában jelentős szerepet játszó Kanadából származtak, ahol a National Film Board tevékenysége következtében az egyes etnikai csoportok már évtizedekkel ezelőtt maguk kezdhettek örökségük vizuális feldolgozásához.

A kultúrák egymásra figyelő tudatossága nyomait viseli mindhárom film már témaválasztásában is, de a háromféle interkulturális együttélésre vonatkozó diagnózisaiban is azt bizonyítja, hogy a kisebbségi, nemzetiségi csoportok együttélése még a „legfelvilágosultabb" közösségekben is sok titkolt múltbeli sebet és feszültséget hordoz. A nagyobb közösség, ahonnét e filmek származnak – nevezetesen Kanada francia nyelvű része – megcáfolva a nyelvi és kulturális különbségekből eredő feszültségek civilizációs fejlettséggel arányosan növekvő kiküszöbölhetőségének illúzióját – ma az „elszakadni vagy nem elszakadni Kanadától" kérdését tartja a leglényegesebbnek. Sőt, a nyelvét s hagyományait nagy ambícióval őrző francia kisebbségen belül is jócskán akadnak kisebbségi problémák.

A *Megszegett ígéretek* című film például azt a felejteni igyekezett „kísérletet" nyomozza ki korabeli dokumentumokat és tanúkat felkutató következetességével, mikor 1953-ban a kanadai kormány hét inuit családot telepített észak québeci, már önmagában is jócskán hűs otthonukból a sarkvidék hidegébe. Melyek voltak eme első pillantásra irracionálisnak tűnő terv okai? Hisz Kanada igazán nem szenved „helyszűkében", s az ötvenes évekre a halászó inuitok már éppen kezdtek berendezkedni egy olyan életformára, ahol vadászatuk eredményeit, különösen a prémeket értékesítve némi egzisztenciális szabadsággal is rendelkeztek. Nos, a kanadai törvényhozás által is szentesített döntésnek alapvetően politikai oka volt. A hidegháborús feszültség növekedésével többezer amerikai katona állomásozott a sarkvidéken, s a kanadai politikusok úgy gondolták, e területek „kanadaiságát" lakottságukkal kell bizonyítaniuk. A kegyetlen életmódkísérlet – az inuitok átköltöztetésével – tehát elsősorban ezért jött létre. Megígérték az áttelepítésre kijelölt családoknak hogy jobb körülmények közé kerülnek, s ha kívánják, bármikor visszatérhetnek. Ezt az ígéretet azonban megszegték. Az efféle megszegett ígéreteknek azonban az a „hátulütőjük", hogy mindig maradnak emlékező túlélők. S Patricia Tassinari filmjében megszólalnak az egykori „kitelepítettek", elmondják, hogy 17 napos utazás után egy jeges pusztaság közepén pakolták ki őket, az ígéretekkel szemben, évekig fűtetlen sátorban laktak. Az egyetlen emberi közösség a közelben a számukra egyébként is tiltott területnek számító amerikai laktanya volt, egyedüli attrakciójával, a bárral. A korábbi otthonukban nem tapasztalt, három hónapos sötétségtől, a depressziótól, az alkoholizmustól és a halálesetektől menekülni kívánó családokkal közölték az „illetékesek", hogy meg kell keresniük a pénzt hazautaztatásukra – visszatelepítésükről csak ekkor lehet szó.

A film az amerikai tényfeltáró dokumentumfilm módszereit használja, az egy eseményre vonatkozó emlékezések gyors egymás mellé vágásától, a korabeli írott- és film dokumentumok bemutatásán keresztül, a szereplők visszautaztatásáig az eredeti helyszínekre, azokkal a vizuális sémákkal él, melyeket a nyugati közönség a televíziós hírek tálalásában szokott meg és fogadott el az objektivitás bizonyítékául.

A *Találkozás* című film egy észak Québecből dél Québecbe tartó út „állomásain" mutat be olyan francia kanadai nőket, akik inuit közösségekben élnek feleségként, s a filmben a többséget képviselő kisebbségiként próbálják értelmezni a kanadai többségi társadalométól oly erősen különböző, alapvetően közösségi, nagycsaládi inuit életformát, melyben a nők szerepe hagyományosabb, mint a kanadai társadalom átlagában. A film hangneme és képi világa egyaránt a személyes, monologikus meditativitást hangsúlyozta, szemben egy másik kanadai kisebbség múltját és jelenét taglaló munkával, a *Tropique Nord* című, a québeci feketékkel foglalkozó filmmel, melynek főhős-újságírónője és

interjúalanyai is a harcos kisebbségi összefogást és érdekképviseletet sürgették. A film formai kerete egy ismerkedés-látogatás sorozat. A Haitiről Québecbe települt újságírónő látogatja végig a filmben a helyi afrikai-amerikai közösség reprezentatív képviselőit. A meggyökeresedési folyamat nehézségét vizuálisan-szimbolikusan jelzi Jean-Daniel Lafond, a rendező, a méteres hóbuckákkal borított utcák ismétlődő bemutatásával. A filmet az a több szinten értelmezhető ellentét feszíti, amit vizuálisan egyfelől a hókotrók reménytelen harca az elemekkel, másfelől egy helyi szálló télikertjének nosztalgia-dzsungele jelenít meg. A film kérdése, létrejöhet-e valódi otthonosság az egykori rabszolgák leszármazottai, s a közelmúlt betelepültjei számára e francia nyelvű régióban vagy csak egzisztenciális biztonság képzelhető el. A nehézségek egyfelől nemzeti-történelmiek, hisz egy helyi történész szerint a québeci francia történetírás szívesen „feledkezik meg" eme egykor idehurcolt rabszolgákról, így az itteni fekete közösség gyökértelenségét sugallja. Ráadásul a kisebbségre – a munkanélküliség terjedése és az iskolázottság hiánya miatt – általánosságban ugyanazok a veszélyek leselkednek, mint az amerikai nagyvárosokban: a fiatalok sokszor bandákba gyülekezve sodródnak a bűnözés felé. S a multikulturalitást elérendő célként deklaráló kanadai politika erőfeszítései ellenére a filmet kilátástalanságérzet és kisebbségi összefogásra felszólító hangnem uralja.

A fesztivál szabad tér-idő csapongása révén a következő utazás már a közel-keletre kalauzolt. Walter Grotenhuis, holland rendező filmjének nézői beleláthattak egy jemeni falu férfiainak mindennapjaiba, s konstatálhatták, hogy a hagyományos életforma átalakulása milyen megdöbbentő átmeneti formákat produkál. A tradicionális elemet a közösség életében a falu férfi-csoportjainak szertartásos, közösségi, napi több órát igénybevevő *kat* (egyfajta dohánylevél) rágása képviseli. A modernizmust pedig a mindenkinek „kijáró" fegyver büszke, státusszimbólumként való fitogtatása. A két életmód meghatározó elem össze is kapcsolódik abban, hogy a közösség legfontosabb tevékenységévé mára a kat mezők fegyveres őrzése vált.

A spanyol Ricardo Iscar filmjét az izraeli Negev sivatagban forgatta, ahol egy beduin család útitársai lettünk. Akárcsak az előző film esetében, itt is tudatosítanunk és értékelnünk kell a filmkészítők erőfeszítéseit, akik olyan jó kapcsolatokat alakítottak ki e zárt közösségek tagjaival, hogy a filmesek a mindennapok, s nemcsak a külvilág számára szánt ünnepi események szemtanúi is lehettek. E filmnek tehát nem csupán az a politikai szála érdemes figyelemre, hogy izraeli hatóságok, a nomádok hagyományos vándorlási területére, a Negev sivatagba repülőtereket építenek, így megszüntetik e vándor életforma lehetőségeit. Még csak nem is az a filmből stilárisan kissé „kilógó" segítségkérő felhívás a legfontosabb, melyben a család egyik öregje, immár nagyon is huszadik század végi módon, a kamerát hívja segítségül ősi tulajdonuk, a sivatag visszakövetéséhez. Ami igazán megragadó, az a vándorló család sivatagi mindennapjainak képe, a hálózsákban alvó gyerekek reggeli ébresztése, a vízhordás, a gyermekek számára a játék szerepét betöltő állatokhoz való viszony. S hogy e képek mennyire „utolsó pillanatokat" rögzítettek, az kitűnt a film második részéből – az izraeli kormány által épített lakásokba költöztetett családok „telepi" iskolájában felvett jelenetekből. A Micky egér trikós rajzoló apróságok pillanatok alatt, magától értetődően és öntudatlanul váltanak életformát, egyben vesztik el őseik kultúráját. A sivatagi sátorbeli mesék helyett marad a tévés rajzfilmek izgalma.

Az már a filmes-filmezett dialógus következő állomása, ha a közös munka, tehát maga az etnográfiai film nemcsak valamiféle – mindkét fél számára előnyös – érdek miatt jön létre, hanem eközben olyan tétre menő, valódi párbeszéd is kialakul a két fél között, mely nemcsak a képek erejével érzékelteti az adott közösség életformáját, s marad meg közben távolságtartó megfigyelőnek, hanem az adott közösségben élő emberek meghatározó ön- és világértelmezését is képes felvillantani a vallomások őszinteségével. Ilyenre is van példa az idei párizsi választékban, de előbb nézzük az ellenkező végletet, a maximális objektivitást megcélzó filmműfaj, az oktatási segédanyag egy kortárs variánsát.

Fadwa El Guina, egyiptomi antropológus munkája, aki egy hagyományos, nagy műgondot igénylő egyiptomi szita elkészítésének a keretébe foglalja bele a szitakészítés folyamatának általános bemutatását. A rendező értelmezése szerint a technológiai folyamat bemutatása mellett az oktató-tudományos szándék is meghatározó, a film tehát nemcsak a szitakészítés folyamatát kívánja reprezentálni, hanem egy technológia filmes bemutatásának módját is. A filmen megjelenő antropológus a maga semerre sem mutató, az adatközlőt befolyásolni nem kívánó kérdéseivel képviseli a jelen tudomány világát, míg a szitakészítésben jártas mester a munkafolyamat kommentálása mellett minden, az

adott témában releváns információt is elmond, láthatólag készségesen és büszkén elfogadva a „tudomány" segítőjének magasztos szerepét. A kamera, bár ki sem mozdul a mester udvaráról, azért sok apró dolgot jelez az egyiptomi falu „szitakészítésen túli" valóságából. Az egyik irányból kukucskálnak nők, s a másik irányból kukucskálnak férfiak, papája mellett szorgoskodik, a már egy „modernebb" szitát készítő fiú, aki a világért sem szólna bele a beszélgetésbe. Mikor a félórás, de hosszabbnak tűnő film nézői megjegyezték, hogy valamit talán oldani lehetett volna a film szándékolt merevségén, tehát közelíteni lehetett volna egyfajta nyílt formához – a rendezőnő ezt mereven visszautasította, mondván, a jövő régészeinek olyan filmre van szükségük, hogy ha évszázadok múltán találnak majd egy ilyen szitát, akkor ne kelljen töprengniük azon, hogyan is készítették. Tehát szándéka csupán annyi, hogy az ő filmjéből a folyamat minden eleme megtudható legyen. Emellett, szerinte a film az etnográfiai interjú elkészítéséhez is oktatófilmül szolgál.

A párizsi közönség azonban eme, az etnográfiai filmben korábban uralkodó szemléletmóddal szemben – ahol a filmanyag afféle látvány bizonyítékként szolgál az írott kutatási anyaghoz – jobban szereti a filmes-filmezett dialógus formáit célzó személyesebb filmeket, még ha azok gyakran magukban rejtik is a túl sokfele kanyarodás, az epizodikusság veszélyét.

Voltak Párizsban olyan munkák, melyekben önértelmező céllal, maga a dialógus vált egyszerre a film formájává és témájává. A *„171 gulden elkölthető Afrikában"* című holland film például egy egyetemi antropológiai tanulmányait be nem fejező középkorú holland úriembert mutat első képein, aki boldogan kerékpározik a poros szenegáli utcán. S ezt teszi már 20 éve, ugyanis megtelepedett ott, s az adott kisközösséget igyekszik a maga módján segíteni. Épp ennek az egyéni receptnek a felkutatására törekszik, a főhőssel való dialógusra építve Steef Meyknech filmje. A főhős maga vállalta feladata jóval megterhelőbb, mint az antropológus résztvevő-megfigyelőé, aki egy hosszabb, egy-két éves ott-tartózkodás után legfeljebb rendszeresen visszajár tanulmányozott közösségébe. Menno Sypkens, az orvos családból származó „kiugrott antropológus" ehelyett szülei csendes kisvárosába ruccan haza időnként, hogy beszerezze a választott közössége által igényelt szerszámokat. A filmben e fura szituáció résztvevői és megfigyelői szólalnak meg, szerencsére nem a könnyes meghatottság hangján. Menno választását értelmezi ő maga, e presztízs nélküli kétlakiságba máig belenyugodni nem tudó szülei s a faluból származó dekoratív felesége, akit még kislánykorában „nézett ki magának". Menno az akadémiai keretekben űzött antropologizálásnak, a tudományos címekért megírandó dolgozatoknak nem tulajdonít igazi jelentőséget – „máig nem doktorált", ahogy apja keserűen megjegyzi. Célja viszont, hogy tevékenysége révén átadjon a szenegáli falu közösségének egyfajta „hazulról hozott" prakticizmust, a józan polgári-tervező mentalitást, ami szülőhazájában évszázadok alatt alakult ki. Ezért hozott létre egy kicsi alapítványt, szándékosan nem pályázott meg nagy pénzeket, nem szervezett hivatali apparátust, hanem arra törekszik rávezetni a falu lakóit, hogy érdemes megfontolni igényeiket, s olyan vállalkozásokba fogni, melyeket aztán tényleg működtetni is tudnak. Eme didaktikai célból gyűjt hangsúlyozottan önmaga kis holland közösségekben, szenegáli falusi tevékenységét s megvalósítandó terveit prezentálva. Ezért utasít el „alapítványa", szívfájdalommal de határozottan, minden pusztán anyagi nehézségekre utaló segélykérő levelet, s támogat helyette valamiféle vállalkozást. A film révén megismerjük Mennot mindkét közegében, „beleolvashatunk" naplójába, sőt felesége hozzá írott levelébe is, s elkísérjük egy holland kisvárosi klubba, ahol a címben szereplő 171 gulden, afrikai elköltésre „összejött". E kép a 60-as évek lázadó értelmiségi magatartásformáinak egyik utóváltozataként tűnik a néző számára, akkor is, ha a film s főhőse kerül minden direkt politizálást. A film ugyanakkor érzékelteti azt is, hogy a faluban nagy tisztelettel szemlélt vendég másféle életszemlélete elég jelentősen befolyásolja az amúgy is átalakulóban lévő szenegáli közeget.

Tematikus szinten sem kerülte viszont a politizálást annak az ausztrál filmnek az alkotója, Simon Atkins, aki egy zimbabwei termelőszövetkezetbe látogatott. A „közöst" a polgárháború egykori harcosai alapították egy fehér földbirtokostól elvett földön. Most már minden rendben lesz, mondhatnánk idevágó történelmi tapasztalatok híján. Azóta 12 év telt el, s az egykor egyenrangú harcosok közössége, mostanra öltönyös elöljárókra, munkaruhás csendesekre és elégedetlenkedőre oszlik. Az utóbbiak közül való „fekete bárány" az egykori ígéretekre, az egykori egyenlőségre az egykori demokratikus elvekre hivatkozik, míg megtört tekintetű munkatársai a sokat tapasztaltak csendes közönyével figyelik magányos harcát a filmkamera előtt, a mára megtollasodott elvtársakkal szemben. Persze addig „ugrál", míg megszégyenítve, egy vörös asztalos, fővárosból jött elvtárs jelen-

létében tartott gyűlésen kidobják a szövetkezetből. A „fentről" lelátogató, a konfliktust tekintélyével elsimítani igyekvő öltönyös minisztériumi ember fölényét, a kiváltságait védő elnök dühödt agresszivitását, a falon lógó aktuális vezér képet s a környezet lepusztultságát egy régiónkból érkezett rendező valószínűleg – az ábrázolás közhelyességétől tartva – nem merte volna ilyen egyértelműséggel bemutatni, mint e jelek szemantikai telítettségével láthatóan kevésbé tisztában lévő ausztrál kollégája. A film a felek egyenlőtlen harcában demonstratívan nem foglalt állást, bár önmagában az elnök és a kirúgott egykori harcos lakókörnyezetének, öltözetének és viselkedésének „mássága" pontosan jelezte az egykor egyenlőségért harcba induló Zimbabwe „újra-osztályosodását".

Egy zairei rendező, Mweze Ngangura viszont örömmel konstatálta filmjében, hogy szülőföldjén a Ngweshe régióban „felújított" társadalmi rend, a *királyság* egyelőre működőképes. A nyugati neveltetéssel rendelkező dinasztia-alapító király maga fogalmazza meg a filmben, hogy tudatosan döntött a tradicionális afrikai királyság, mint társadalmi berendezkedés „újraélesztése" mellett. Paradox módon – szerinte, és a filmkészítő szerint is – e hagyományos modell segíthet az elkerülhetetlen társadalmi átalakulásban.

Jó néhány filmes műveltséget szerzett, s most a saját társadalmát vizsgáló rendező Párizsban bemutatott alkotása tesz egyébként hitet a tradíciók, akár mesterséges újraélesztése, újratanulása mellett. E filmekre néha jellemző, hogy az adott kultúrából származó filmkészítő talán túl határozottan foglal állást egyik vagy másik, általa konstruktívnak tartott kultúrafelfogás mellett, s a filmformán belül kevésbé igyekszik a másik oldal érveinek felsorakoztatására. A klasszikus etnográfiai szereposztást követő – ahol a filmkészítő egy külső, általában nyugati kultúrából származik – filmekben a pro-k és kontrák egyensúlyban tartása, egyfajta – habár mára tudatosítottan lehetetlen – objektivitásra való törekvése jobban megfigyelhető. Esetünkben az alkotó s a vele azonos nézőponton álló két főszereplő, a király s egy öreg varázsló szerint e „felmelegített" királyság, s a hozzá tartozó viselkedés és tradíciók „újraépítése" megoldás lehet a gyarmati rendszer másféle létmodelleket, és azonosulási mintákat sugárzó kultúrájától megszabadult, de egykori sajátját elvesztő afrikai közösségek részére, ahol a városiasodás következtében a faluközösségek felbomlása, s az ebből következő bűnözés és kilátástalanság fenyegetne egyébként.

Bár a film nem mutatott eme jóslatnak ellentmondó tényeket, ez azonban nem zárja ki, hogy e kulturális-hatalmi törekvés sem mentes a filmben homályban maradó ellentmondásoktól. A párizsi szemle anyagából ítélve azonban az a tendencia tagadhatatlan, hogy az átalakulóban lévő társadalmak bizonyos – gyakran értelmiségi – rétegei tudatosan kívánják újraéleszteni az ősi formákat, a ready-made nyugati javak és csábítások helyett, láthatóan visszatérnek tehát Griaule álláspontjához.

A területi autonómiával rendelkező, sikeres Kivu tartománybeli királyság ellenpéldája lehet a modern fegyverekkel, pszeudo demokratikus keretek között törzsi háborút vivó Ruandának. Ahogy már említettem, a saját társadalmukat vizsgáló filmkészítők számára jelenleg az egyik legmeghatározóbb kérdés az életmódváltás, illetve a hagyományőrzés közötti állásfoglalás. E dilemmák azonban ellenmondással teliek, és tragikusak is lehetnek. Hisz ki merné a hagyomány továbbélését szorgalmazni olyan tradíciók esetében, melyek például a nők számára a világos diszkriminációt és jogfosztottságot: a kényszerházasságot, a férj szabad döntését a feleség sorsa felől, a kislányok nemi szervének megcsonkítását „szentesítik".

Míg tehát a zairei film egyfajta kulturális önismeretet tanító tudatosság előnyeit ecsetelte, s a másik kultúra értékrendszere átvételének veszélyeit sugallta, addig a togói filmkészítő hölgy, Anne-Laure Folly *Nők, nyitott szemmel* című, filmes szempontból igen egyoldalú és ideologikus, de szorító társadalmi igazságtalanságokról tudósító munkája egy radikálisabb nyugati szemszög azonnali átvételét látja s láttatja csak elfogadhatónak, annak érdekében, hogy az afrikai nők egy részének kiszolgáltatott helyzete megszűnjön. A film a nyugati nő szerep lehetőségeit állítja szembe Burkina-Faso, Mali, Benin és Szenegál valóságával, hangnemét ebből következően a felháborodás határozza meg. Az afrikai nők jogfosztottságának példáit, a házasságuk révén AIDS-szel fertőződő nők kiszolgáltatottságát a rendezőnő az agitációs film eszközeivel taglalja. A filmkészítő s a filmben nyilatkozók teljességgel visszautasítják a hagyományokat, ha azok tartósítanák az afrikai nők kiszolgáltatottságát és alárendeltségét a férfi-világnak.

Párizsban tehát nemcsak az egyes munkákon belül a szereplők, az antropológus-filmesek s az ábrázolt közösségek tagjai dialogizáltak, hanem tágabb közelítésben maguk a világ minden tájáról érkezett filmek is. Mind a hagyomány megőrzését, mind bizonyos elemeinek elvetését javasló munkák

szerepeltek tehát a fesztivál programján, de a vitán ezzel kapcsolatos komoly „állásfoglalás" nem született. Talán azért, mert a 68-as diáklázadások Párizsának mai, illúziótlanabb nézői már tudják, hogy ezek a dilemmák kívülről, ideológiai alapon jórészt megoldhatatlanok, s a végül bekövetkező folyamatokat az ideológiai mozgósításnál napjainkra jobban befolyásolja a média. A médiában pedig akár helyi, akár globális szinten nem az etnográfiai filmek „pepecselő" receptje a meghatározó, hanem a néhány másodperces tudósítások sokkoló sorozata. Azokból a nézőnek kell kiválasztania az adott konfliktusra vonatkozó saját olvasatát, s a néző szerepköre egyre inkább a passzív megfigyelőé, nem a döntési szabadsággal rendelkező résztvevőé, akár saját, akár távoli kultúráról van szó.

Az egyedül lehetségesként kínálkozó nézői tudatosságot és nyitottságot növelte az az egy estét betöltő vizuális lecke, melyet az idei fesztiválon Timothy Asch, amerikai etnográfiai-filmesre való emlékezésként komponáltak a rendezők. Egymás után mutattak be ugyanis három, ugyanarról a témáról, a janomami indiánok számára meghatározó eseményről – az ünnepről – készített filmet. Claude Bourquelot 69-ből származó filmje után következett a közelmúltan elhunyt Timothy Asch és Napoleon A. Changnon 68-70-ből származó munkája, majd a sort Andy Jillings 1994-es *Az esőerdő túlélői* című filmje követte. Az azonos helyszín és tematikus keret ellenére fennmaradó nézői érdeklődés az etnográfiai filmek műfaji sokféleségét is reprezentálta. Bár mindhárom munka a föld egyik legelzártabban élő indián közösségének, a janomamiknak ugyanazt a eseményét, a félig-meddig ellenséges viszonyban álló szomszéd falu lakóit fogadó – rejtett feszültséggel teli – táncünnepet s az azt követő lakomát taglalta vizuális eszközökkel, egyetlen percre sem unatkoztunk. Az első munkában a nemcsak öltözetében, és táncaiban „egzotikus" de – különösen a hatvanas években – még gesztusaiban, ünnepi viselkedésében is zavarba ejtően „vadnak tűnő" közösség „mássága" kapott hangsúlyt. A másodikban – a részletekbe menő antropológusi értelmezés révén – már e speciális viselkedés motivációinak egy részét is megérthettük. Míg a tavaly forgatott munkában már a közösség tagjai magyarázták el a velük anyanyelvükön társalgó antropológusnak az ünnep eseményeinek családszerkezetben rejlő okait. Két momentumra utalnék csak, jelezve egyfelől, hogy milyen véletlenek játszhatnak szerepet egy-egy népcsoport antropológiai megfigyelés tárgyává válásában, másfelől, hogy a „modern" külvilággal – akár antropológiai érdeklődés révén – kapcsolatba kerülő közösség mennyire gyorsan megváltozik viselkedésében, sőt gesztusaiban. Timothy Asch és Napóleon Chagnon egykor az etnográfiai filmműfajban alapműként számon tartott filmjét az USA Atomenergia Ügynöksége finanszírozta. Azért indítottak széles körű, az antropológiai szempontot is magába foglaló kutatást a janomami indiánok életmódjára szokásaikra, stb vonatkozóan, hogy a hidegháború korszakában az atomtámadástól félve az USA polgárai számára túlélési stratégiákat „lessenek el" a kétségtelenül a nyugati civilizáció minden segítsége nélkül boldoguló embercsoporttól. Timothy Asch mára klasszikus, a látványt antropológiai terminológiával elemző filmje s Chagnon híres, bár ellentmondásosan fogadott etnográfiája tehát közvetetten politikai okoknak köszönheti megszületését.

A janomamik ezt követően kissé divatba is jöttek, s talán ennek következménye, hogy e Venezuela s Brazília határán sokáig elzártan élő népcsoport külvilággal szembeni viselkedése a különböző korszakokból származó filmek tanúsága szerint jelentősen megváltozott. Míg a 60-as évek filmjeiben nem reagáltak sem az antropológusok, sem a kamera jelenlétére – talán nem is voltak tisztában annak rendeltetésével, addig Andy Jillings tavaly, az ünnep mai formájáról forgatott filmjében már láthatóan tudatában vannak az antropológusi jelenlét esetleges következményeinek. Sőt a falvak közötti kibékülés és harc közti állapotnak mára már a közösségből származó tanúi, értelmezői is akadnak, akik a rejtett ellenségeskedések konkrét családi okairól is hajlandók beszámolni a filmvásznon, sőt nem csupán a tényeket konstatálják, hanem azokkal kapcsolatos személyes érzelmeiket is feltárják. Ez a fajta reflexivitás teljesen hiányzik a korábbi filmből, ugyanúgy, ahogy a mostani filmből hiányoznak az előző időszak „vadnak" minősített, az európai gesztusrendszer kódjai alapján nehezen értelmezhető gesztusai. Érdekes változás ez, hisz a filmből kitűnően az életmód, a falukép, a férfiak rendszeres hallucinogén anyag használata nem változott, az arcok, a pillantások és a kommunikációs készség a világukba belépő idegenekkel illetve azok esetleges céljainak felmérése viszont igen. S ahogy a janomami ünnep egykori alapos vizuális dokumentációját is a politikának, az atomtámadástól való félelemnek köszönhettük, a népcsoportnak már a tavalyi fesztiválon megkezdődött újrafelfedezése sem nélkülözi a politikumot. Ezúttal nem tőlük várnak receptet a túlélésre, hanem ők szorulnak külső segítségre az egyre agresszívebben támadó külvilág ellen. Településrendszerük környékén ugyanis arany és más ásványkincsek találhatók, s ez kíméletlen kincskeresők sokaságát vonz-

za a falvakba. Pusztítják az erdőt, megfélemlítik és megölik a lakosságát, hogy az adja át földterületét számukra s végül, de nem utolsó sorban olyan vírusokat hoznak a régióba, melyek ellen a helyiek semmiféle védettséggel nem rendelkeznek, így a janomamik közül manapság sokan fiatalon meghalnak.

Andy Jillings, *Az esőerdő túlélői* című film készítője, aki Jacques Lizot antropológustolmáccsal érkezett a janomamikhoz úgy döntött, hogy mivel e föld-kisajátítási harc már túlságosan eluralta a janomamikkal kapcsolatos filmes híradásokat, filmjéből kihagyja ezt az aktuálpolitikainak minősíthető problémát, s csak a Timothy Asch által egykor dokumentált ünnep mai változatára koncentrál. Néhány hetes ott-tartózkodásuk alatt azonban a falu több fiatal lakója is meghalt közelebbről meg nem határozott betegségben, a rendező tehát a körülmények hatására feladta korábbi elhatározását, s filmjébe emelt két, a janomamik aktuális helyzetére utaló – egyszerre etnográfiai és politikai jelentést hordozó – képsort. Az első esetben egy meg nem nevezett betegségben haldokló fiatal nőből a sámán próbálja kiűzni a rossz szellemet a közösség tagjainak jelenlétében, s aggódó együttérzésüktől kísérve, majd egy fiatal anya halálát, siratását s a holttestnek a falu közepén való azonnali elégetésének leszünk tanúi, miközben látjuk a máglyától néhány méterre álló gyermekét, s halljuk anyját hívó sírását. E villámgyorsan lezajló halotti szertartás igen pontosan jelzi, milyen közel van manapság a halál a janomamikhoz, akik a 60-as években még túlélési modellként szolgáltak az atomkatasztrófától rettegő nyugatiaknak, s most – elzártságuk megszüntével – maguk szorulnak sürgős segítségre. Timothy Asch, akinek emlékét ez az idei fesztivál őrizte, rendkívül igényes volt a terepre menő etnográfiai filmes etikai kötelezettségeire vonatkozóan az őslakókkal szemben. A *Film as Ethnography* című, két éve megjelent gyűjteményben az etnográfiai filmelmélet megteremtésével s a posztmodern szemlélet etnográfiai filmre alkalmazásával elfoglalt szerzők mellett ő praktikus és egyértelmű kátét közölt arról, miként kell a terepen forgatott nyersanyaggal bánni, s milyen módon ajánlatos az etnográfiai filmesnek segítenie azt a közösséget, mely megbízott benne, s életébe betekintést engedett számára. Ennek fényében elgondolkodtató a harmadik film által prezentált dilemma. A filmből igazából nem derül ki, hogy az angol stáb segítette-e gyógyszerrel a környezetében haldokló janomamikat, vagy csupán a híradást, az események rögzítését érezték lehetőségüknek, kötelezettségüknek. Ugyanígy ambivalens marad a néző számára az idegenek által behurcolt vírusok problémája, hisz az adott szituációban a filmeseken és az antropológuson kívül nem volt látható más külföldi az adott janomami közösségben.

Újabb huszonöt év elteltével lehet, hogy már egy janomami filmes fogja majd bemutatni Párizsban, milyen hatással járt a nagycsaládok társadalmára az elzártságból való kilépés. Ugyanúgy, ahogy idén Párizsban láthattuk egy tajvani és egy Fölöp-szigeteki filmes kultúra értelmezését technológiai szinten modern, ugyanakkor a hagyományok nyomát is őrző társadalmukról. A tajvani film rendezője, Daw-Ming Lee teljesen elfogadja főszereplője radikális kultúra felfogását. Sakuliu, a sikeres képzőművész ugyanis modern stílusát s a többségi érvényesülési modellt föladva saját kisebbségi, tajvani őslakos gyökereihez igyekszik visszatalálni. Modern munkái sikere ellenére úgy döntött, fafaragó édesapjától megtanulja, s a könyvtárból kibányássza azokat a kínai kultúrától eltérő technikákat és témákat, melyek a szigeten lakó népcsoportok: az atajalok, szahsziak, bununok, couk, rukak, pajvanok, émajak, amok és jamok kultúrájához és történetéhez tartoznak. Eme, egyéni művészi sikereit illetően lehet, hogy kétséges döntés következtében aztán mind témái, mind technikái átalakultak, ettől fogva minden megrendelést kihasznált arra, hogy a helyi hagyomány elemeit a tajvani köztudatban is feltámassza. Sőt, „közművelődési" elhivatottsága annyira erős, hogy még tanfolyamokat is szervez a lakosság számára a helyi fafaragó- és kézműves technikák elsajátíttatására. S hogy a nemzetközi kirekesztéstől szenvedő Tajvanon nincs minden rendben a lakosság egy-két százalékát kitevő nem kínai kisebbség kultúrájának elfogadása terén, az abból is kitűnik, hogy a missziót vállaló művész gyermekeit nem hajlandók anyakönyvezni, mert nem kínai nevet adott nekik. A tajvani film azonban, a kisebbségi kérdés mellett egy másik, különösen a saját társadalmukról filmet készítő antropológus-filmesek munkáira jellemző kérdést is taglalt, talán még hangsúlyosabban, nevezetesen a hagyomány felélesztésének, elit- és tömegkultúrában való újraalkalmazásának dilemmáját, esetünkben a meghatározóan kínai közegben élő tajvani őslakosságra vonatkoztatva.

A művész-értelmiségi főszereplő, akinek többéves tevékenységét kíséri végig a film, a fenti problémára koncentrált életvitelével szinte e törekvés modellje, mégpedig tudatos modellje, hisz a filmbeli beszélgetések során folyamatosan reflektál tevékenységének helyi olvasatára is. Egyben

azonban ő a filmkészítő kultúrafeltámasztási kísérletének alanya is, amennyiben művészi és művelődési elképzelései filmbeli megvalósítási kísérletével szinte „teszteli" egy aktivista szemléletű kultúrafeltámasztási kísérlet esetleges perspektíváit az adott régióban. Ebből következően a filmrendező és a főszereplő (az antropológus és adatközlő) viszonya is speciális ebben a filmben, hisz az értelmiségi főhős is legalább annyira *tudatos* a maga által vállalt misszióval kapcsolatban, mint a rendező. Egy olyan művészi- és állampolgári attitűdöt vállal fel, mely általában inkább a filmkészítőre jellemző.

Az USA-ban tanult Fülöp-szigeti filmrendező, Michael Magnaye hagyományhoz s ezen belül saját hagyományához való viszonya ennél sokkal illúziótlanabb. Egyetlen jelenséget emel ki, a *Fehér Karácsony* ironikus címet viselő díjazott filmjében, magának a keresztény ünnepnek a mai megnyilvánulási formáit, a „fehér karácsony" abszurd rítusait a havat sosem látó Manilában. Hangsúlyozottan önéletrajzi képekkel festi „a misszionáriusok és Hollywood által gyarmatosított" ország boldog megmerítkezését e kölcsönzött hagyomány girlandosított, mű-havasított tömegkultúra változatában. Az új hagyomány kétkedés és reflexió nélküli átvétele, ahogy a filmbeli rendezői önvallomásból kiderül, a polgári rétegek mobilitási irányát is reprezentálja, a *szarvas* és a *Mikulás* ugyanis a többség által célként kitűzött nyugati életforma szimbóluma. Itt az előző filmmel ellentétes társadalmi mozgásnak lehetünk szemtanúi – nem a hagyomány akár némileg erőltetett visszatérésének, hanem egy új hagyomány szinte erőfeszítés nélküli térnyerésének. A film azonban személyes hangvételű kommentárjában utal eme örömteli kultúravesztés fájdalmas komikumára is. Elemzés és önelemzés, kritika és önkritika, Én és Másik szemszögeinek váltakozása építi e vizuálisan illusztrált monológként meghatározható filmet.

A környezetvédelem problémái fel-feltűntek az idei fesztiválon, de csak egyetlen filmnek, a madrasi bőrfeldolgozásról szólónak volt ez a kizárólagos témája. Ezen a területen is túl vagyunk már a puszta botránykrónikák divatján, a holland Frank Vellenge az első és a harmadik világ viszonyába, valamint a helyi bőrfeldolgozás hagyományába ágyazva értelmezte a jelen helyzetet, melyben zavarba ejtően szép, ugyanakkor életveszélyes, különböző színben pompázó szennyvízpatakok csordogálnak a madrasi utcákon, a bőrgyárakban dolgozók pedig térdig állnak a maró vegyi anyagokban, miközben kézzel tisztítják a bőröket a nyugaton keresett, így a helyieknek megélhetést biztosító cipők számára. Bonyolult s nem túl szívvidámító kép kerekedett ki a filmből – a helyieknek szükségük van a munkára, bármilyen munkára, a bőrfeldolgozó üzemek tulajdonosai pedig azt a lehetőséget aknázzák ki, hogy igen olcsón jutnak hozzá a hatékony, de nyugaton már betiltott, nyugat-európai gyártmányú bőrfeldolgozó vegyszerekhez. A betegségekkel küzdő indiai munkások olyan vegyi anyagokban gázolnak tehát, melyeket Európában már gépi feldolgozásra sem szabad használni. A helyi politikai elit azonban nem fogadja el e helyzet megváltoztathatatlanságát, egy tehetős ügyvéd a törvényhozásban lobbyzik bizonyos vegyi anyagok indiai betiltása érdekében. Szerinte a gyártulajdonosok a tiltás hatására lassan változtatni fognak a technológián, de csak akkor, ha erre a piaci kényszer is rászorítja őket. Talán az lenne a legjobb megoldás, ha a bőr nyugati átvevői utasítanának vissza bizonyos anyagokkal kezelt bőröket, s akkor a törvényi tiltással együtt ez arra késztetné a helyi rokon családok rendszeréből felépülő bőrfeldolgozó lobbyt, hogy lassacskán alkalmazkodjon. A film tehát nem egy fekete-fehér szereplőket felvonultató rémregény, ehelyett minden fél álláspontjának beemelésével arra tesz kísérletet, hogy érzékeltesse az efféle változtatás elérésének nehézségét egy szegény, a munkaadóknak végletesen kiszolgáltatott környezetben. A vetítést követő eszmecseréből aztán az is kiderült, nemcsak az indiai oldalon vannak „visszahúzó erők", hanem néha a filmes oldalon is. Hisz a „környezetvédelmi" filmek egy részét olyan cégek finanszírozzák, melyek bizonyos, általuk használt eljárások hatékonyságát kívánják – ha nem is reklámozni, de – bizonyítani a film által. A filmesnek tehát, ha efféle megbízást elvállal, szembe kell néznie a megbízó érdekéből eredő korlátozással.

A fesztivál következő blokkja, mely két sámánizmussal foglalkozó filmet tartalmazott, bizonyára komoly érdeklődést váltana ki az e témával régóta foglalkozó magyar kutatók között. Egy japán és egy dél-koreai alapvetően női sámánok tevékenységéről szóló munkát is bemutattak Párizsban. Yasuhiro Omori filmje Toki Kudo asszonyt választotta főszereplőül, aki külsőre nemigen különbözött egy átlagos középkorú vidéki japán hölgytől. Ugyanakkor a japán etnográfiai filmanyag gyűjtőhelyéül szolgáló osakai nemzeti múzeum által támogatott, a sámán-tevékenység minden részletét dokumentálni kívánó munkából kiderült, hogy a hölgy a szellemek üzeneteit közvetítő sámánként működik, mintegy ez a foglalkozása. Meghívásra, „megrendelésre" kiűzi a rossz szellemet emberből, állatból. A részletező film tanúsága szerint sem számára, sem környezete számára nem vet fel tevékenysége

semmiféle ellentmondást. A film leginkább az *observational cinema* terminussal leírható módszert választott, a kamera egyszerűen kísérte a hölgy munkáját, semleges tanúként részt vett a fiatal, jól szituált családtagokat is magába foglaló szellemidéző szeánszokon. A vendéglátók minden filmen látott alkalommal udvariasan megköszönték a szellemek által adott intelmeket, melyeknek a sámánhölgy volt a közvetítője, az áldozatként felajánlott étel-ital is elfogyott, ugyanakkor az efféle szertartások aktuális helyéről és funkciójáról a mai japán társadalomban igen keveset tudhattunk meg a film bő másfél órás terjedelme ellenére. A japán etnográfiai filmek az európai s az amerikai munkáknál közelebb állnak az etnográfiai film elsődleges értelmezéséhez, mikor a filmanyagot alapvetően kutatási segédanyagként használták és értelmezték.

Egy német rendező, Jochen Hiltmann és egy 72-ben Németországba költözött ápolónő, Hyun-Sook Song kettős rendezéséből született munka a női sámánság '"intézményét" egy modernebb filmes értelmezési keretbe igyekezett helyezni. A főszereplő-rendezőnő monológjával kommentált történés – bátyja halála után a hölgy hazautazik falujába, átesik két női sámánavató szertartáson, majd visszatér Németországba dolgozni – az identitáskeresés, a tudatos hagyománykeresés elemeit idézi. Mintha a német közeg „hidege" és távolságtartása, halállal kapcsolatos tanácstalansága sarkallta volna a főszereplőt a halottakkal való közvetlen kapcsolatkeresést lehetővé tevő saját kultúrája jelszerű visszavételére. E némileg ideologikus, némileg modernkedő koncepció azonban eléggé lötyög a mai dél-koreai sámánkultusz gyakorlatába beavató, szintén elsősorban kutatási nyersanyagként értékelendő jeleneteken. Az, hogy e filmek csak igazán szakmai érdeklődést tudtak kiváltani, talán azzal is magyarázható, hogy a fesztivál témái között szereplő politikai vagy kulturális jelenségek helyett e filmek tárgya a transzcendenssel való kapcsolattartás gyakorlata volt, melynek rögzítése, illetve az arról való beszéd érthetően több nehézségbe ütközik, mint a hagyomány más elemeinek vizuális értelmezési kísérletei. Arról nem is szólván, hogy egy a janomami indiánoknál tavaly forgatott filmbe a nézői átlag olvasat szerint „jól beleillik" a haldoklóból a rossz szellemet kiűzni igyekvő sámán képe, míg a modernebb japán vagy dél-koreai falu közegében a szertartás résztvevőinek motivációit csak nehezen tudjuk elképzelni, s sajnos egyik film sem tesz sikeres kísérletet ezek feltárására.

A fesztiválon e beszámolóban csak alig jelezhető tér-idő kalandozás során Tracey Holloway és Liz Thompson kalauzolásával visszatérhettünk Malinowski Trobriand szigetére is, s egy újabb variációt láthattunk arra, hogy eme antropológiai körökben elhíresült helyen milyen verziója rajzolódik ki a közösségen belül a hagyomány-modernség konfliktusnak. Az alkotók egy megrendezett retorikai vitát választottak a filmet szervező formának, melyben mind a hagyományhoz való tudatosabb visszatérés, mind a modernségből adódó lehetőségek kihasználásának álláspontját egy-egy helyi „nagy ember" képviselte. Bizonyosfajta életmódváltás elkerülhetetlenségére talán már az a „szereposztás" is figyelmeztet, hogy épp a hagyományok megőrzőjének kikiáltott faluban élő üzletember állt ki a vita során a modernizálás szükségszerűsége mellett, míg a „miért ne mondhatnánk le a civilizáció áldásairól, s térhetnénk vissza apáink életformájához, féle receptet egy városi értelmiségi színigazgató képviselte a többmenetes eszmecserében. A mai Trobriand szigeti értelmiséginek tehát van egyfajta elvi elképzelése a „mi lenne helyes"-ről, de az adott kisközösség továbbéléséhez már nem tud recepttel szolgálni. Ami azonban mindenekelőtt figyelemre méltó e film gerincét képező eszmecserében, hogy a közösség jövő-stratégiájáról gyökeresen más véleményen lévő partnerek egyáltalán dialogizálnak. A filmbeli eszmecsere hátterében a vitához áttételesen kapcsolódó történések is vannak, a falu öreg vezérét például saját kérésére megkeresztelik, hogy közelgő halálakor a Tuma, a holtak hagyományos birodalma mellett a mennyországba is *biztosan* bekerülhessen. A filmkészítők, kívül maradnak, a haladó-praktikus és a hagyományhű-idealista koncepciók küzdelmében való állásfoglaláson, vállalt szerepük csupán a dialógus kereteinek megteremtése volt.

Sokkal több személyes alkotói értelmezést tartalmaz Trevor Graham ausztrál rendező *Repülőgép-tánc* című filmje. Az 1942-ben lezuhant amerikai bombázó az észak ausztráliai őslakók között legendát teremtett, s a legenda pedig táncot, melyet a filmben, ötven év múltán a helyiek elő is adnak. E hagyományos etnográfiai témának tekinthető történet mellé a rendező bizonyos fikciós filmstílusok stilizációs erejét felhasználva kreál egy másik, nyugati legendát is, a túlélő pilóta ál-naplóját, annak a reprezentációs formának az érzékeltetésére, ahogy a történet a lezuhant pilóták oldaláról megfogalmazódott volna saját tömegkultúrájukban. A film két szálát a zuhanás egyetlen túlélő pilótája köti össze, aki a helyszínre most visszalátogatva részt vesz a repülőgép táncon. Az ő emlékei azonban az egykori eseményekről az amerikai háborús filmek modorában és képi asszociációrendszerével rekonstruálód-

nak fekete-fehérben. A párizsi fesztivál eme „legkísérletibb" filmje a kétféle mítoszképzés formai különbségeit és lényegi hasonlóságait teszi vizuális elemzés tárgyává. A repülőgép tánc és a pilóta napló a rendező szerint a kétféle gondolkodás egyaránt adekvát kifejezési formája.

A fesztivál filmjei közül már csak az *Ahogy mi szeretünk* című, Joanna Head rendező és Jean Lydall antropológus együttműködéséből született *hamar* trilógia harmadik részét említjük. Jean Lydall régóta foglalkozik az etiópiai hamarokkal, de kapcsolatuk nem merül ki az antropológus időnkénti látogatásaiban, hanem húsz év barátságával megalapozott emberi kapcsolatot jelent. Nemcsak nyelvtudásról és segítségnyújtásról, érdekképviseletről, és leletmentésről van tehát szó eme, a magánélet legintimebb szféráiba beleláttató filmben, hanem felszabadult baráti beszélgetésről, megkockáztatom fecsegésről is, melynek tárgya Duka és Sago házassága s ebben az anyós szerepe. Nem a hallott információk, illetve a külsőségeiben még ma is „egzotikus" életmód kamerával követése az igazán izgalmas, hanem a férj és feleség házasságbeli önmeghatározási stratégiáinak és hatalmi harcának döbbenetes hasonlatossága a „nyugati" férfi-nő kapcsolatok értelmezési sémáihoz. Ahogy hitelesebb kép alakult ki a janomamikról, amint az antropológus saját nyelvükön szóba elegyedett velük, ugyanúgy döbbenetesen „modern", ahogy az ifjú hamar férj nagy adag öniróniával és reflexivitással igyekszik igazolni somolygó felesége és anyósa társaságában férfiúi privilégiumai jogosultságát. A film humora minden bizonnyal az antropológus és a filmen megszólalók kipróbált ismeretségének köszönhető.

Remélem, a fent bemutatott néhány film példájából világos, hogy a párizsi etnográfiai filmfesztivál filmválogatási elveiben őrzi a *Musée de l'Homme*nak az *univerzális emberi* bemutatását célul kitűző, harmincas évekből származó hagyományát. Sem a vizuális információ értékében kétkedő tudományos szigor, sem a bizonyos filmtípusokat „egyedül hitelesnek és modernnek" elismerő ízlésterror nem látszik hatni e régimódian kedélyes találkozóra. Ahogy Rouch majd minden évben megfogalmazza a programfüzetben, *még mindig* az a fontos, hogy e világ minden tájáról származó vizuális híradásokból összeálló véletlenszerű objektív kultúrával kapcsolatos dialógust inspiráljon a különböző helyről származó, eltérő nyelvű, bőrszínű és hitű emberek között. Tehát a filmek elkészítése során létrejövő kultúrák közötti találkozás, illetve a film–közönség dialógus lehetőségének megteremtése teszi Rouch szerint élővé és folytathatóvá az etnográfiai film műfajt, s ez élteti a párizsi etnográfiai filmszemlét is immár tizennégy esztendeje.

Budapest HELTAI GYÖNGYI

IRODALOM

CLIFFORD, James
The predicament of Culture. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London

CRAWFORD, Peter Ian
1992 *Film as Discourse: the Invention of Anthropological Realities*. Crawford and Turton (eds)/:Film as Ethnography, Manchester and New York: Manchester University Press, pp. 66-82

GREENHALGH, Paul
Ephemeral vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851-1939. Manchester University Press

MACDOUGALL, David
1992 *Complicities of Style*. Crawford and Turton (eds.) Film as Ethnography. Manchester and New York: Manchester University Press. pp. 90-98

MARTINEZ, Wilton
1992 *Who Contstructs Anthropological Knowledge?* Towards a Theory of Ethnographic Film Spectatorship. I: Crawford and Turton (eds.): Film as Ethnography. Manchester and New York: Manchester University Press, pp. 131-161

Havasalja havasa

A Bács-Kiskun megyei múzeumok székelyvarsági kutatócsoportja és a Cumania Alapítvány (6001 Kecskemét, Pf. 6. Tel.: 76/481-122) kiadásában jelent meg:

Havasalja havasa. Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyák népéről. Szerk.: Bárth János. Kecskemét, 1998. 576 p. A könyv ismertetésére egy későbbi számunkban visszatérünk.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK, TUDOMÁNYTÖRTÉNET

ZÖLD PÉTER MOLDVAI JELENTÉSEI

A csángó kérdés érdemi tanulmányozásának kezdetét Gegő Elek nevéhez és 1838-ban megjelent könyvéhez kapcsoljuk. Volt azonban jóval korábban, 1780 körül néhány év, amikor – feltehetően politikai okokból – a moldvai magyarok léte, sorsa egyszercsak fontos lett, és előtérbe került; a magyar tudomány kiemelkedő személyei (Pray György, Schönwisner István, Molnár János) foglalkoztak vele, és gr. Batthyány Ignác püspök útján az egyházi hierarchia csúcsáig is eljutott. A moldvai csángó-magyarokról tulajdonképpen ekkor szereztek szélesebb körben tudomást, és egészen Gegő Elek föllépéséig az ekkor megjelent írások voltak a róluk való ismeretek fő forrásai. A forrásanyagot Moldváról írott jelentései révén Zöld Péter,[1] csíki plébános szolgáltatta.

Zöld Péternek két jelentését ismerjük a Moldvában élő magyarokról. Ezek felépítése és tartalma hasonló, de nem azonosak egymással. Zöld Péter mindkettőben először a szászok és magyarok Moldvába kerüléséről ír, majd felsorolja a püspökségeket és azokat a plébániákat, ahol katolikusok élnek; végül pedig saját élményeit mondja el: hogyan jutott a krími Tatárország határán fekvő Csöbörcsök városába, és hogyan nyújtott lelki vigaszt az ott élő nagyszámú, évtizedek óta pap nélkül tengődő magyar katolikusnak. Közben szót ejt szokásaikról, öltözetükről, terményeikről, gazdaságukról.

A jelentésekkel többen, érdemben foglalkoztak.[2] Minthogy a két jelentés lényegében ugyanazt mondja el, az idő múltával szinte egybemosódtak, létrejöttük mikéntje pedig megoldottnak látszott: Zöld Péter az egyiket felettes püspökének, a másikat egy ferences barátjának írta. Alaposabbnak, részletesebbnek a kettő közül az látszik, mely Batthyány Ignácnak, Erdély püspökének szól, 1781. január 11-ei keltezéssel. Ezt latin nyelven Kovács Ferenc publikálta 1870-ben (magyar fordítását Domokos Pál Péter tette közzé 1931-ben).[3] Ez a jelentés tehát – mai tudomá-

[1] (Csíkmadéfalva, 1727. szeptember 21. – Csíkrákos, 1795. június 25.) Születésének, iskolázásának pontos adatait Bitay Árpád derítette fel (Bitay 1924; uő 1927; uő 1934). Zöld Péter bölcseleti és teológiai tanulmányait világi papnövendékként a kolozsvári jezsuiták vezetése alatt végezte és ott avatták doktorrá. 1764-ben a székely határőrség kényszerű felállításával szembeni ellenállásnak Csíkszentlélek plébánosaként egyik vezetője volt. Bebörtönözték, onnan megszökött és híveivel együtt Moldvába menekült, ahol öt évig élt. 1770-ben amnesztiával tért vissza. Csíkdelne plébánosa volt 15 évig, majd Csíkszentimrén működött, végül Csíkrákoson halt meg. A madéfalvi véres események után felállított Bűnvizsgáló Bizottság jegyzőkönyvét, a vallomásokban sok, Zöld Péterre vonatkozó részlettel Imreh 1994 közölte.

[2] Bitay 1924; Domokos 1931; Mikecs 1941; Mikecs 1944.

[3] Kovács 1870: 57-66; Domokos 1931: 47-57; (Domokos 1987: 92-100.)

sunk szerint – csaknem száz évig irattárban feküdt, a maga idején nem került nyilvánosság elé.[4] Van azonban néhány szembetűnő, magyarázatra váró mozzanata.

Zöld mentegetőzéssel kezdi az írást, amiért a püspök előző évi, 1780. október 7-én kelt kérdéseire csak 1781 januárjában válaszol. Batthyány Ignác tehát kérdéseket tett fel Zöldnek, és felszólította, hogy azokra írásban válaszoljon.[5] A püspök kérdéseire a válaszokból következtetni lehet: hogyan és mikor került Zöld Moldvába, meddig tartózkodott ott, hogyan jutott el a csöbörcsöki magyarokhoz, mit tapasztalt, mit javasol a hívek lelki gondozásának megoldására? Látnivaló, hogy a püspök tudta, mit kérdezzen. De honnan? Honnan volt egyáltalán tudomása a 13 éve Egerben munkálkodó tudós főpapnak az eldugott csíki faluban élő Zöld Péterről, és arról, hogy járt Moldvában és Csöbörcsökben? És miért volt olyan sürgős a levél megírása? 1780 júniusában nevezte ki Mária Terézia Batthyány Ignácot Erdély püspökévé. Októberig még el sem foglalta új székhelyét, a Zöld Péternek szóló levél még Egerből kelt.

A másik jelentés nyomtatásban jelent meg 1783-ban Pozsonyban, méghozzá egyszerre két helyen és két nyelven, németül és magyarul. A magyar művelődéstörténetben rendkívüli jelentősége van e két közlésnek, ezért figyelmet érdemelnek a megjelenés körülményei és a közreműködő személyek is.

Mindkét pozsonyi publikációt némi titkolózás veszi körül. A **német** szöveg *Reise nach der Moldau* címmel az *Ungrisches Magazin* című negyedévi, Karl Gottlieb Windisch által szerkesztett tudományos-ismeretterjesztő folyóiratban jelent meg rövid bevezetéssel, utószóval és bőséges jegyzetekkel. (Teljes magyar fordítását l. a Függelékben.)[6] A közreadó a szerzőt megnevezi ugyan, de önmagát Anonymusként írja alá, s az írás keletkezésének körülményeit ügyesen elkendőzi: „... a szerző **Zöld** Péter, **Csikdelne** erdélyi székely falu plébánosa. Hogy ő is azok közül való-e, kik az új rend elől menekültek Erdélyből Moldvába, meg nem mondhatom. Elég, hogy 1766 táján kedve támadt meglátogatni a Moldvában szétszórt magyar telepeket." A név betűjelek mögé rejtése vagy álnév használata szokásos volt a korabeli sajtóban, önmagában ez még nem lenne feltűnő. Anonymus bevezetőjének fesztelen, könnyed társalgási hangja azonban kicsit erőltetettnek, a témához nem illőnek hat. Láthatóan igen tájékozott a moldvai kérdés irodalmában: Zöld Péter írását a jegyzetekben folyamatosan egybeveti egy 1693-ban kelt, mint mondja, kezében lévő másik latin jelentéssel, mellyel mintegy ellenőrzi Zöld jelentésének hitelességét. A jegyzetekben több ízben felbukkan Pray György neve, sőt,

[4] Marton 1993: 100. Batthyány Ignác ennek alapján írt később, 1787-ben levelet VI. Pius pápának, kérvén, hogy magyar papok gondozhassák a magyar anyanyelvű katolikus híveket Moldvában: Domokos 1931: 60-61; (Domokos 1987: 100-101.)

[5] Batthyány Ignác e leveléről először Marton József ad hírt. L. Marton 1993: 100.

[6] Domokos Pál Péter hagyatékának rendezése során került kezembe a Zöld Péter-jelentés német változatának gondosan elkészített teljes magyar fordítása, (Petra-Szabó Gizella munkája), melyet DPP, emlékezetem szerint, még a hetvenes években készíttetett. A fordítás közlésre való előkészítésekor merültek fel sorra azok a kérdések, melyek jelen vizsgálódásra indítottak. Ennek egyes részleteiről beszámoltam 1992-ben, először a jászberényi Csángó Konferencián, majd Újkígyóson, az Ipolyi Arnold Népfőiskolán. A hagyatékból származó fordítást a Függelékben közöljük.

egy hosszadalmas, némiképp indokolatlan jegyzet mintha egyenesen a Pray védelmében íródott volna. Felvetődnek a kérdések: kicsoda Anonymus? Hogy került hozzá Zöld Péter írása? Mi az 1693-as Moldváról szóló kézirat, mely az ismert és publikált okmányok egyikével sem azonosítható? Hogy kerül a témához Pray György, a kor legtekintélyesebb történetírója? Miért kell őt megvédeni, és miért éppen itt?

A magyar nyelvű fordítás a Molnár János által egy személyben írt, szerkesztett és kiadott *Magyar Könyv-ház*ban jelent meg.[7] Molnár forrásait illetően közlékenyebb, bár ha egymás mellé tesszük elszórt megjegyzéseit, látnivaló, hogy ő is elhallgatja a nevek némelyikét. Írását így kezdi: „A' Moldovában 's azon-túl lakó Magyarokról adatott tudósíttás. Irá **Zöld** Péter Csik–Delni Plebánus Ur a' Székely földön. (Az esztendő és a' helység, a'honnét a' levél adatott- ki nintsen téve.) Kezemhez méltatá Práy György: ahoz érdemes kézröl került. Iratott deákúl...". A végén pedig ezt toldja hozzá: „(Ezeket Kassáról irá N. N. 1780-ban 3. Septemberben újság gyanánt közölvén jó barátjával Zöld Péter Urnak T. P. Bláhóhoz adatott levelét.)" Molnár János szerint tehát levélről van szó, dátum és hely nélkül. E levelet Zöld Péter egy bizonyos T. P. Bláhónak írta, ő N. N.-nek adta, aki azt Kassáról 1780. szept. 3-án közölte jó barátjával. Molnár János Pray Györgytől kapta, ő pedig „érdemes kéztől". Pray itt már az irat közvetítőjévé lépett elő, de kicsoda P. Bláhó? ki N. N. és az „érdemes kéz"?

Időközben előkerült két új forrás, melyek választ adnak a kérdések nagyobb részére, és segítségükkel az események időrendje és menete is megállapítható. Az egyik Blahó Vincének az erdélyi ferences rendházakról szóló jelentése *Itinerarium* ... címmel,[8] a másik pedig Zöld Péter Blahó Vincéhez írt levelének egykorú másolata.[9]

Az *Itinerarium*ban a következőket olvashatjuk:[10] Csíksomlyón, május „11.-én, csütörtökön [...] reggeli előtt a konventbe jött Csíkdelnéről Zöld Péter tisztelendő úr, ugyanazon helység plébánosa, aki néhány, katonai szolgálatot megtagadó székellyel együtt Moldvába menekült, ahol öt esztendőt töltött el. Sokat mesélt a moldvai állapotokról, a bákói és milkói püspökségről és kolostorról, a magyar falvakról; hasonlóképp a magyar katolikusokról, akik a krími Tatárországban, Csöbörcsök városában maradtak, s akiket ő maga gyámolított. Kértem, hogy írjon

[7] A Molnár János által közölt szöveg első része, a forrás jelzése nélkül, megjelent egy 1791-es kalendáriumban (ennek fénymásolata ugyancsak Domokos Pál Péter hagyatékából került elő), mint egy Erdélyről szóló ismertetés függeléke. A szöveg Csöbörcsökről szóló részét közölte Gegő 1838: 109-113.

[8] Blahó 1780-1781. Ezúton mondok köszönetet Rennerné Várhidi Klárának, aki a kéziratra figyelmemet ráirányította. Blahó Vince ferences rendtörténész, Kecskeméten, Kassán és Nagyszombatban működött. Az erdélyi rendházakat 1780 április és júliusa között látogatta végig. 120 oldalas vizitációs jelentését Kassán, 1781. jan. 27-ei dátummal zárja.

[9] A Pozsonyban megjelent fordítások latin eredetijének hollétéről nincs tudomásunk. Egykorú másolatára a Kalocsai Főszékesegyházi Levéltárban sikerült ráakadni. L. Boros 1989: 461. tétel. *Epistola et notata Petri Zöld parochi Csik-delnensis ad Vincentium Blahó*. Ms 470.

[10] A két latin nyelvű szövegrészt Tomisa Ilona fordításában közöljük.

egy jelentést mindezekről, és [...] küldje el hozzám Kolozsvárra, amit meg is tett. Munkája tiszteletdíjaként nem kért mást, mint egy jeruzsálemi rózsafüzért, amit én Kassáról el is küldtem."[11] Később pedig, már kolozsvári tartózkodása idején írja Blahó: Szerdán, július „5.-én leveleket tettem útra, többek között egy köszönőlevelet Csíkdelnére Zöld Péter plébános úrhoz, ő ugyanis elküldte nekem mindazon körülmények leírását, melyeket Moldvában, számkivetésében úgy jó 5 éven át tapasztalt; még pedig a bákói konventről, és a tatároknál, Csöbörcsök városban lévő magyar katolikusokról. [...] Kassára visszatérve levélben bíztam őket a kinevezett erdélyi püspökre, Battyáni Ignácra, aki akkor Egerben működött. Ő egyenesen Zöldnek szóló levélben kér részletesebb híradást azokról az árva katolikusokról."[12]

Zöld Péter Blahóhoz írt kísérő levelének és jelentésének dátuma 1780. június 15-e. A levélben – az udvariassági formulákon és a jeruzsálemi rózsafüzérre vonatkozó ismételt kérésén túl – Zöld arról is ír, honnan vette értesüléseit:[13] „Amelly dolgokról, s helyekről írok, azokat vagy magam láttam, tapasztaltam, vagy a kátolikus Öregektől értettem. Megvallom, amiket a Szászokról írok, az Agapti Kalastrom Jegumennyétől, avagy Gárgyánnyától tanultam; ki azt bizonyítja, hogy ezek az ő házi krónikájokban írva vannak. A Milkói és Árgi Püspökségekről értekeztem a Görög tudományban forgott Foxini Baráttól, és bizonyos Boertől, avagy Nemes embertől, ki mintegy 80 esztendős, és Milkó faluját bírván Odobest nevű Mező-városban lakik." Maga a jelentés a levél után következik *Notanda* címmel, és rövidebb-hosszabb bekezdésenként pontokba szedi mondanivalóját.[14]

---

[11] [f22b-23a] "Die 11. Jov. [...] Ante prandium ex Csyk-Delne venit ad conv[en]tum A[dmodum] R[everendus] D[ominus] Petrus Zöld, loci eiusd[em] Parochus, qui cum aliquot Siculis, militare jugum recusantibus fugerat in Moldaviam, ubi annos quinque extraxit. Narravit multa de rebus Moldavicis, de Conv[en]tu, et Ep[isco]p[at]u Bakovien[si] Milkovien[si], Pagis Hungaricis; item de Catholicis Hungaris in Tartaria Crimaea, Opp[i]do vero Tsöbörtsök manentibus, quos ipse adiuerat. Rogavi eundem, velit haec omnia Charta apponere, et Claudiopolim [...] ad me dirigere, quod et fecit, non aliam laboris mercedem, quam Rosarium Jerosolymit[um] postulans; quod et misi Cassovia."

[12] [f58b-59a] "Die 5. Merc[urii] [...] ego Literas expediebam, inter eas ad Csyk-Delne D[omino] Parocho Petro Zöld gra[ti]arum actorias, misit enim mihi Descriptionem earum rerum, quas exul in Moldavia per 5. circ[iter] annos expertus est; nominatim de Bakoviensi Con[ven]tu n[ume]ro, et Hungaris Catholicis in oppido Csöbörtsök apud Tartaros. [...] postquam venissem Cassoviam, eos per Literas commendavi den[omi]nato Ep[isco]po Tran[sylva]niae Ignatio Battyani, tum Agriae agenti. Is directa ad Zöldium Ep[isto]la, petiit uberiorem, de orphanis illis Catholicis notitiam."

[13] Zöld levelének következő részletét a latin eredeti szerint L. a Függelék 2. jegyzetében. Az egykorú magyar fordítást Molnár Jánostól vettük, Molnár 1783. III. szakasz: 415.

[14] A német változat elhagyja a bekezdések számozását, már csak azért is, mert a *Notanda* 1. számmal jelzett bekezdését nem főszövegben, csak jegyzetben hozza. A közreadó ugyanis, mint azt a bevezetőben kifejti, nem látja kellően bizonyítottnak Zöld Péternek azt az állítását, hogy a szászok és székelyek Zsigmond idejében vándoroltak volna Moldvába. L. a Függelék 3. jegyzetét. Magyar fordítása Molnár János szerint: "Urunk 1420-ik Esztendejében Sigmondnak Magyar Országi Királyságakor (amint állandó híre vagyon a Moldvai Magyaroknál) Erdély Országból sok Szász és Székely méne által Moldovába, és ott Moldvának nevezetes Fejedelmétől Istvántól igen kegyesen fogadtattak; s hogy Moldvának válagatott termékenységű földein lakhassanak, engedelmet nyertek." Molnár 1783. III. szakasz: 415.

Blahó Vince erdélyi vizitációja azonban nemcsak a Zöld Péter jelentéseket eredményezte. Ugyanekkor figyelt fel Blahó Bandinus érsek 1646-os moldvai jelentésére is a kolozsvári ferencesek könyvtárában.[15] Felismerte a kézirat jelentőségét, (a Bandinus-kódex máig alap-forrás Moldva vonatkozásában) és másolatot készíttetett róla. Ezt a másolatot használja majd Gegő Elek, és ebből fordít le és közöl részleteket könyvében *Töredékek* címen.[16] Blahó Vince tehát több szempontból is fontos mozgatójává vált az eseményeknek, személye mintegy összekapcsolja a csángó-kutatás korszakait és személyiségeit.

A két Zöld Péter jelentés létrejöttének körülményei és időrendje tisztázódott tehát: 1780. május 11. Zöld Péter és Blahó Vince találkozik Csíksomlyón; június 15. Zöld megírja Blahónak a kért jelentést; július 5. Blahó Kolozsvárról nyugtázza a jelentés megérkezését; szept. 3. Blahó eljuttatja a jelentést Batthyány Ignácnak Egerbe; október 7. Batthyány levélben szólítja fel Zöld Pétert részletesebb beszámolóra; 1781. jan. 11. Zöld Péter megírja második jelentését.

A jelentés Kassáról Pozsonyba kerülése, valamint a szereplő személyek és egymás közti kapcsolataik körül azonban még mindig vannak homályos pontok. Az *Itinerarium* ismeretében a Molnár János által N.N.-ként, illetve „érdemes kéz"-ként titulált személy mögött Batthyány Ignácot sejtjük. Több oka is lehetett annak, hogy a publikációkban nevét nem említik, illetve eltitkolják. Egyfelől valamennyiük között[17] ő az egyetlen magasrangú egyházi személy és az egyetlen arisztokrata, másfelől kockázatos, vagy legalábbis nem tanácsos a püspök nevét nyíltan összekötni egy lázadónak számító, börtönviselt személy nevével. A Batthyány Ignác és Blahó Vince közti ismeretség további bizonyítékának tekinthetjük, hogy Batthyány „Blaho Vincét, a ferencesek házi történészét" felállítandó tudós társasága tagjai közé ajánlotta.[18] Ha helyes volt iménti feltételezésünk, akkor az a személy is Batthyány Ignác, aki a Blahótól kapott írást Pray Györgynek továbbította. Pray személyén keresztül került aztán a jelentés abba a budai - pozsonyi tudós jezsuita[19] körbe, melynek tagjai a német és magyar fordítást elkészítették és közreadták. Egyikük Molnár János,[20] aki a magyar fordítást *Magyar Könyv-ház*ának első kötetébe illesztette, a másik pedig Schönwisner István,[21] aki Anonymus néven a német változatot publikálta.

---

[15] Blahó 1780-81: f54.

[16] "Csak ezeket akartam a' czimzett latin kéziratból, mellyet P. Blahó Vincze, a' sz. Ferencz szerzetesei' kolozsvári levéltárából, 1781-dikben másoltatott-le, a' t. cz. magyar közönség elébe terjeszteni." Gegő 1838: 166.

[17] A jelentések körül buzgólkodó valamennyi személy szerzetes vagy világi pap.

[18] Baráth 1934.

[19] Voltaképpen mindannyian ex-jezsuiták, mert a rendet 1773-ban a Habsburg Birodalomban is feloszlatták.

[20] (Csécsény, 1728. jún. 13 – Szepesváralja, 1804. febr. 15.) 1777-1784. a budai egyetem gimnáziumának igazgatója, a magyar tudományos nyelv egyik megalapozója.

[21] (Eperjes, 1738. – Nagyvárad, 1818.). Anonymus kilétére L. Mikecs 1941: 342-343; Mikecs 1944. Schönwisner István neve feledésbe merült, pedig ő a magyar régészet és éremtan egyik megalapítója, (Aquincum feltárója), Pray György mellett a budai egyetem könyvtárosa, Pray egyik legközelebbi barátja.

Pray és Batthyány Ignác kapcsolata régi keletű, 1763 óta tartó tudományos, baráti együttműködés.[22] Ez esetben még külön indokolta a kapcsolat felvételét, hogy Pray elismert szakértője volt annak a történelmi-közjogi témának, amelyhez a Zöld Péter jelentés kapcsolható. Történeti munkáiban ugyanis kidolgozta a magyar királyságnak az ún. melléktartományokra való jogigényét.[23] (Azokról a területekről, tartományokról van szó, melyek a történelem folyamán a magyar királysághoz, a szent korona országai közé tartoztak Dalmáciától Bosznián át Moldváig és Besszarábiáig.) A bécsi udvar részéről a történelmi indoklás igénye mögött nem titkoltan birodalmi-politikai szempont húzódott meg: a török hatalom gyengülésével kelet felé területgyarapításra nyílt lehetőség az osztrák és orosz érdekek egyeztetésével.[24] Azért vált tehát aktuális témává a csángó-magyarok kérdése az 1780-as években, mert a történelmi jogigényen túl – szükség esetén – a moldvai magyar jelenlét folytonosságát bizonyíthatta.[25]

De miért Schönwisner, miért nem Pray, a téma szakembere adta közre a szöveget? Feltevésünk szerint azért, mert így tudták szerét ejteni annak, hogy Schönwisner – Anonymusként – egy szorosan a Pray személyét érintő támadást elhárítson. (L. a Függelék 4. jegyzetét.) Ezt a Pray védelmében írt betétet Schönwisner csak erőltetve tudta a moldvai témához kapcsolni. Első ránézésre még azt is nehéz pontosan megérteni, hogy egyáltalán miről van szó, az egész vita magánjellegű epizódnak, kicsinyes személyeskedésnek hat.[26] Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a szóban forgó könyvecske megjelenési éve 1782. Az az idő, amikor II. József a szerzetesrendek nagyobb részét feloszlatta, és amikor a jezsuiták eltávolítása a felsőoktatásból tervszerűen, szinte hivatalos támogatással

[22] Jakó Zsigmond Batthyány Ignácnak mint történész tudósnak szükséges újraértékelésével kapcsolatban írja, hogy "Batthyány a történelem hivatásos művelőivel egyenrangú munkatársként és őszinte barátként működött együtt tudományos célok eléréséért. Különösen jó példa erre Pray Györggyel való kapcsolata. 1770-ben arra tett Praynak ajánlatot, hogy a kutatása során részére gyűjtendő egyháztörténeti adatok fejében magára vállalja könyvei kinyomtatását." 1776-ban pedig felajánlotta neki, hogy "könyvtárával együtt költözzön hozzá Egerbe, dolgozzanak együtt." Jakó 1991: 85.

[23] Thallóczy 1888; Lischerong 1937: 94-99. 1786-87-ben Pray egyenesen az udvartól kap megbízást arra, hogy a magyar királyság jogigényét a jelzett területekre történeti alapon kimutassa: Pray 1837. Pray a témát nem csak tudományos, hanem költői formában is feldolgozta. Szörényi 1993: 135.

[24] 1769-ben sor került a Moldva felőli határvonal kiigazítására ("revindikált havasok"), 1774-ben pedig Bukovina elfoglalására. Tamás 1995; Imreh 1995.

[25] L. a német változat utószavában: "Hanem hát Moldva... Hogyan egyeztethető ez össze a magyar történet-, földrajz- s természettudományos cikkekkel s az idevágó irodalommal? – Hogy hogyan? Hát nem tartozott valamikor Moldva, a Dniestert is beleértve, Magyarországhoz?" Ezt a gondolatot megtaláljuk Csokonai *Marosvásárhelyi gondolatok* c. versének végén is: "Vajha Moldvának is kies parlagjai, / Ameddig terjednek a Pontus habjai, / Magyar koronánknak árnyékában menne, / S a csángó magyar is polgártársunk lenne!"

[26] Egy Franz Joseph Sulzer nevű osztrák katonatiszt, akinek neve egy, a közelmúltban megjelent könyve után ismert volt (Sulzer 1781-82), kiadott egy kis útirajzot is. Ennek elején elmondja, hogy Budán jártában meglátogatta Pray Györgyöt. Leírja beszélgetésük tartalmát, s benne azt, hogy: Pray egyáltalán nem sajnálja a jezsuita rend feloszlatását; Pray élő példája annak, hogy a jezsuiták sosem értékelték az igazi szolgálatot, és nem fizették azt meg; Pray hosszan panaszkodott a budai egyetemen uralkodó állapotokra. L. S[ulzer] 1782: 6-8.

folyt. Pray ugyan nem volt professzor, hanem a könyvtár vezetője, de helyére más pályázott. Életrajzából tudjuk,[27] hogy éppen ekkor nagy aggodalomban volt állása és jövője miatt. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy Sulzer célzottan, „megrendelésre" ejtette el látszólag ártalmatlan, Prayra nézve azonban rendkívül veszélyes megjegyzéseit.[28] Schönwisner azért vállalhatta Sulzer állításainak cáfolatát, mert jelen volt a szóban forgó látogatáson és beszélgetésen.

Magyarázatot kíván még a Schönwisner által gyakran idézett 1693-as jelentés is. Mikecs valószínűnek tartja, hogy a Bandinus jelentés kivonatáról van szó. „Meglehet, hogy végső fokon Beke Pál és Dési Márton jezsuitáktól származik, akik 1646-ban Bandinus hívására mentek Moldvába, vele együtt működtek s jelentése megírásában segédkezhettek. Annak adatait maguknak is lejegyezhették s visszatérve Magyarországra rendtársaik között elterjeszthették."[29] A két jelentés szoros összefüggését a részletes összehasonlítás alátámasztja. Olyan szó szerinti egyezések, sorrendi megfelelések fordulnak elő, melyek másként nem magyarázhatók.[30] Vagyis a Zöld Péter jelentés német fordításához összehasonlító anyagként használt és jegyzetekben közölt 1693-as szövegrészletek egy olyan, ma ismeretlen kéziratból származnak, mely csaknem bizonyosan a Bandinus-féle jelentés kivonata. Így ez az alapvető forrás, részleteiben legalábbis, nem Gegő 1838-as könyvében jelent meg első ízben, hanem jó félszázaddal korábban, 1783-ban.

A Zöld Péter jelentések létrejöttének, egykorú fordításainak és azok gyors publikálásának tehát feltehetően múló politikai oka volt: az 1780-as években, amikor Moldva kikerülni látszott a török érdekszférából, felértékelődött minden olyan adat, mely a Habsburg Birodalom Moldvára irányuló igényét indokolhatta. A jelentések igazi jelentősége viszont a magyar művelődéstörténetben és néprajzban mutatkozott meg: Zöld Péter először használta és írta le a csángó szót, mint a moldvai magyarok maguk-adta megnevezését;[31] számba vette lakóhelyeiket, (még éppen az előtt, hogy az újonnan beáramló, a határőrség elől menekülő székelyföldi rajok végleg letelepedtek volna); hírt hozott, utoljára, a csöbörcsöki magyarok

[27] Lischerong 1937.

[28] Pray ijedelme akkora, hogy még ugyanebben az évben álnéven is kiad egy Sulzert cáfoló kis könyvet, melyben barátja [Schönwisner] nevében csaknem szóról-szóra megismétli a Zöld-féle jelentés 4. jegyzetében írottakat. L. Szolga 1783.

[29] Mikecs 1941: 343.

[30] Megjegyzendő azonban, hogy az 1693-as jelentés, amikor megadja a házak számát az egyes településeken, többnyire nem a Bandinus-jelentés szöveges részének számadatait használja, hanem a jelentés végén lévő *Papok, kántorok és családok névsora* személyeinek számát. Erősen tömörít, előfordul, hogy két helységet összekever. Így pl. a *dekenye* [degenyeg] néprajzilag érdekes leírása a Bandinus-jelentésben Lukacsfalva 3. pontja alatt (L. Domokos 1987: 372.), míg az 1693-as iratban Tatrosnál szerepel (L. a Függelék 13. jegyzetét). Valószínűnek látszik az is, hogy nem csak Bandinus, hanem más jelentését is felhasználták, mert különbségek, többletek is adódnak a Bandinus-jelentéshez viszonyítva.

[31] Csaknem biztosra vesszük, hogy Csokonai is Zöld Péter valamelyik 1783-as tudósítására támaszkodott, amikor a *Marosvásárhelyi gondolatok* fent idézett (L. 25. jegyzet) sorait, illetve az ott előforduló *csángó-magyar* szó jegyzetét írta: "A Moldovában lakó törzsökös magyarok így nevezik magokat; ezekhez járulnak még az újabb időkben egyszer-másszor kivándorolt magyar és székely familiák, a Besszarábiában, Krimeában és Új-Szerviában lakó régibb és újabb magyarok."

népes közösségéről. Tudósítása jól illeszkedett az élénkülő magyar őstörténeti érdeklődés kérdéskörébe is.

Zöld Péter nevét és emlékezetét pedig, szinte titokzatos módon, nem engedik feledésbe menni, egymásnak adják az egymást követő generációk. Őrzik őt a maga idejéből a madéfalvi veszedelem iratai,[32] jegyzőkönyvei, a tanúk vallomásai; őrzik a székelyföldi rendházak és falusi plébániák domus historiái. Gegő Elek Zöld halála után negyven évvel szeretne igazságot szolgáltatni neki. Hosszú életrajzát adja, „annálinkább, mivel ő volt hazánkfiai közül az első, ki a' moldvai magyarokról értesített".[33] Döbrentei még 1841-ben is érdeklődik felőle Petrás Ince Jánostól: a moldvai magyarok „beszélnek e azon időrül, mellyben Zöld Péter köztük járt?"[34] Orbán Balázs 1868-ban róla szóló részletet közöl Losteiner Leonárd csíksomlyói ferences rendtörténetéből.[35] Domokos Pál Péter 1931-ben Zöld Péter börtöneinek, szökéseinek egy újabb leírását idézi a csíkszentgyörgyi plébánia háztörténetéből.[36] Századunkban alakja már a szépirodalomban is megjelent. Nyírő József *Madéfalvi veszedelem* című regényében szerepeltette, Cseres Tibor *Zöld Péter levelei a pápához* címmel fiktív leveleit tette közzé, Imets Dénes pedig *Veszedelem* címmel írt színdarabot, melynek Zöld Péter egyik főszereplője.

Budapest DOMOKOS MÁRIA

[32] Imets közli egy fennmaradt körözőlevélből Zöld Péter egykorú személyleírását: "Negyven esztendő korú, kevéssel középszerűnél magasabb, erős és egészséges testű, nagy fejű, kitsin és egybeszedett homlokú, kitsin fekete és fényes szemű, hosszú és fekete hajú s beretvált szakállú, ... kemény ábrázatú, rövid nyakú, széles vállú, dúrva járású, ugyan dúrva, de hangos szavú ember...".

[33] Gegő 1838: 75-76.

[34] Domokos 1979: 1347.

[35] Orbán 1869: 63-64.

[36] Domokos 1931: 58-62. (Domokos 1987: 89-91.)

FÜGGELÉK

UTAZÁS MOLDVÁBA

Lehetséges volna, hogy kegyelmed komolyan kéri tőlem azt a dolgozatot, melyet épp csak tréfaképpen említettem a minap? – Nem mondom, ha pusztán személyes kíváncsiságát akarná megelégíteni véle, úgy még megjárja, de mindjárt a Magazinba? Ugyan mi keresnivalója lehet ott annak? Hiszen geográfiáról alig esik benne szó, hanem annál több a misszionarizmusról. Márpedig sem Ön, sem én nem vagyunk misszionáriusok, s igen reménylem, hogy eztán sem leszünk! – Nos hát, önfejűsége büntetéseként megkapja, amit kér! Csak hadd emlékeztetem elöljáróban még arra, hogy a szerző *Zöld* Péter, *Csik-delne* erdélyi székely falu plébánosa. Hogy ő is azok közül való-e, kik az új rend elől menekültek Erdélyből Moldvába, meg nem mondhatom. Elég, hogy 1766 táján kedve támadt meglátogatni a Moldvában szétszórt magyar telepeket. Sikerült átjutnia az ozakovi Tatárország felőlünk eső határán, miután szerencsésen elhárította a *de propaganda* urai támasztotta akadályokat.[1] – Mindabban, mit személyes tapasztalás alapján ír le, tökéletesen bírja bizalmamat, annál is inkább, mert egybevetettem dolgozatát egy birtokomban levő 1693-beli beszámolóval s azzal majd minden részletében megegyezőnek találtam. A későbbiekben közlök is majd kiegészítésképpen néhány adalékot ama másik beszámolóból. Nem személyes tapasztalásból, de hallomásból merítette viszont mindazt, mit a moldvai szászokról és püspökségeikről közöl, mindazonáltal, akikre hivatkozik, azok szavahihetőségéhez szintén nem fér kétség.[2] Egy valami van csupán, mi kétkedésünk felkeltheti, nevezetesen az, hogy Zöld a szászok és a magyarok Moldvába honosodását a Zsigmond király uralkodásába eső 1420-as esztendőből és Erdélyből származtatja.[3] A szászokat illetően érthető ez, mivelhogy a szászok

[1] Ne ütközzék meg kegyelmed ez urakról ilyet hallván. – A *de Propaganda* elöljárója már 1743-ban átokkal sújtott például kettőt ama négy jezsuitából, kiket **Konstantin Maurokordato** fejedelem hívott Magyarországról és Erdélyből, hogy a herceget latin nyelvre, a Moldvában szétszórt magyarokat pedig hittanra tanítsák. Az a hős pedig, egy ferences barát, a *Frater Joannes Franciscus Maria Auxilia de Palermo, SS. Theologiae discretus* névre hallgatott, mint ez kiolvasható az exkommunikációs formulából, melyet egy jezsuita testvér mutatott meg nékem. – Kegyelmed sem állná meg nevetés nélkül, ha ismerné ezt az okmányt, annyi bizonyos! – Ez a keresztény misszionárius odáig ment, hogy még szabadkőművességgel is megvádolta a négy jezsuitát a fejedelem előtt! – A népet ez megzavarta, a fejedelem pedig kénytelen volt őket magától elbocsátani, szívesebben kergette volna ki pedig az országból a *de Propagandát*, ha épp a jezsuiták nem könyörögtek volna az érdekében. A jezsuiták ezzel szemben igen hamar megtudták, egyrészről személyes tapasztalás, másrészről szorgalmas kutakodás által, hogy szép számmal élnek magyarok az alább következő moldvai helységekben: *Gorczofalva, Tatros, Szófalva, Forrofalva, Kalogar-Pataka, Terebes, Bacov, Szabófalva, Kiczkó, Damafalva, Zsidofalva, Tamásfalva, Kutnár, Jassy, Stoicsin*, mely utóbbiról azt mondja a jegyzék: *de hoc pago nec noverunt fratres de Propaganda, an sit* [fit?] *in rerum natura*, valamint *Huss-vásár, Göbörcsök, Nesterfejérvár, Gallaz, Barlat, Baja, Szoczava, Nemt* vagy *Nemecz, Foksin, Agzud* és *Esperez*. Egybevetheti kegyelmed e neveket a jelen jelentésben szereplőkkel.

[2] Mindjárt az elején ezt írja: *Res, locaque, quae describo, aut ego oculis inspexi, lustravique, aut ab ipsis senioribus, et conscientiosis Catholicis accepi, ipsi autem fide sua interposita se se a Majoribus suis accepisse testabantur. Multa fateor, praecipue de Saxonibus relata sunt a Jegumeno, seu Guardiano Agaptiensis monasterii, qui asseverabat, ita descripta esse omnia in monasterii sui archivo, et chronicis suis libris. Alia non pauca, praecipue de Episcopatibus Milkoviensi et Argensi narravit mihi monasterii Foxin Svantuviner prothosyncellus, homo, ut mihi videbatur, in litteris graecis satis excultus, et Boero, seu nobilis regni, nunc proprietarius pagi Milko, in Oppido Odobest residens, homo circiter octogenarius.*

[3] Ugyanott: *Anno 1420 sub Sigismundo Rege Hungariae, indulgentia piissimi illius Regis, ut fert in Moldavia Hungarorum antiqua traditio, et testatur Chronicon patrium, ex Transylvania magna multitudo Saxonum, et Siculorum in Moldaviam abivit, ibique per Stephanum, bellicosum Principem Moldaviae, non modo paterne et clementer sunt recepti, verum etiam in optimis et*

Németországból jöttek, telepesként Erdélybe; az is tagadhatatlan, hogy voltak magyarok, akik Erdélyből települtek át részben a rossz termés, részben egyéb kényszerítő körülmények hatására, Moldvának erdélyi határvidékére, ám ez nem vonatkoztatható sem a nagy többségre, sem az erdélyi határtól távolabb eső vidékeken, példának okáért Besszarábiában vagy a Pruth és Szereth partján valamint a Fekete-tenger mellékén élő magyarokra, ha csak nem tételezzük fel azt, hogy az erdélyi magyarságnak majdnem a fele odahagyta hazáját, aminek valószínűtlen voltán kívül maga a történelem is ellene szól. A szászok kevésbé tartottak ki ősiségükben, mint a magyarok, akikkel végül egybeolvadván, lassanként anyanyelvüket is elfelejtették. – Ezekről szükséges volt szólnom elöljáróban. Következzék most már Zöld plébános útirajza.

***

A **Moldva** folyótól északra fekvő kies és javarészt bortermő vidék **szász** telepesei ott szokásukhoz híven szép erődített-forma templomokat építettek, melyekből ma már csak a vastag falak romos maradványait találni, s kilenc új plébániát is létesítettek a bakovi püspök fennhatósága alatt.[4]

---

fertilissimis Principatus illius locis habitationem figere illis inultum est. – E vándorlásokról a hazai krónikákban mit sem találtam.

[4] Az a másik, 1693-ban kelt dolgozat, melyet föntebb említettem már, a következő helységeket számlálja össze a a bakovi egyházmegyében: *Ad Episcopatum Bakoviensem pertinentes pagi Catholici: Lukátsfalva, nunc 15 domorum; Cománfalva, 9 domorum; Völczök, 15 domorum; Godrafal, 15 domorum; Albalu, & Szalonecz 25 domorum; Forrofalu 80 domorum; Ujfalu, 22 domorum; Bogdánfal 25 domorum; Paschan 5 domorum; Hidegkut, 11 domorum; Terebes, 25 domorum; Tamest, & Damofal 389 homines, cum parvulis numerant; Szabofal, Lokost, & Steczkof 310 homines; Serata alias Salsata 40 homines; Amadui 44 homines cum parvulis, Capella lignea; Strunga 4 domos. Omnes hi pagi Hungarici, & Catholici.* – V.ö. **Sulzer** II. 419. Megjegyzés ugyane püspökségről: mely egyházmegyéről ősidők óta annyit beszélnek, írnak, vitatkoznak. – Márpedig **Sulzer** úr inkább vagy ne gáncsoskodna, vagy foglalkozna érdeme szerint a tárggyal. – Éppen midőn e jegyzetemet írtam, akkor hozta könyvkereskedőm a Sulzer úr **Irodalmi utazás**át. Ugyanazzal a sietséggel olvastam át, amellyel valószínű íródott. – Amit abban a mi érdemes **Pray** abbénkról olvashatni, abból egy szó sem igaz. – Magam is jelen voltam három társammal együtt, amikor a múlt évben egy szeptemberi nap alkonyati óráján belépett az apát szobájába S. úr, kit egyikőnk sem ismert, de minekutána megmondta nevét, Pray és mi is szívesen fogadtunk. – Négyen tanúsíthatjuk tehát, hogy a Sulzer úr és Pray abbé közötti, egy óránál valamivel tovább tartó beszélgetésben a mi Prayunk nemcsak hogy nem panaszkodott a budai egyetemen uralkodó állapotokra, de még csak szóba sem hozta nevezett tanintézetet. Éppen ő **panaszkodna a budai egyetemen uralkodó állapotok**ra, amikor ő nem is ismeri személyesen mind a professzorokat, s közülük az egyetem ötéves budai működése alatt még egyet sem látogatott meg, egy előadásukon vagy dispután még jelen nem volt, senkinek ügyesbajos dolgával még eddig nem törődött, csak egyedül a könyvtárral? – Nem, Pray nem olyan meggondolatlan, hogy egy idegennel szemben, kit csak névről ismer, így megnyilatkozna – mégha úgy gondolkozna is, ahogy Sulzer úr írja. – A második valótlanság, hogy **Pray nem látszott fájlalni rendje feloszlatását**. Egyetlen szó sem esett ugyanis a jezsuita rend feloszlatásáról. A vendég részéről ez egyébként is igen nagy tapintatlanság lett volna, Pray maga pedig, mint ezt már mondottam volt, egyetlen hangot sem ejtett a dologról. Ő türelemmel viseli sorsát, mint olyan férfiúhoz illik, aki aláveti magát egyházi és világi elöljárói parancsainak. – Vagy talán éppen ez tévesztette meg S. urat és ragadtatta olyannyira hibás következtetésekre? Micsoda fonák logika! – A harmadik valótlanság pedig: **Pray** úgymond **élő bizonyíték arra, hogy a jezsuiták rendjében nem méltányolják és nem jutalmazzák az igaz érdemet.** – Aligha kapott még jezsuita Magyarországon több kedvezményt és ösztönzést a tanuláshoz, mint a mi derék Prayunk. Hát a jutalom? – Saját bevallása szerint 1761 óta Pray a Jezsuita Írók Ausztriai Pénztárától [Oesterreichische Jesuiten Skribentenkasse] 250, a magyarországitól 40 forintot kapott minden évben azon felül, amit Magyarországon a jópénzű rendházak főnökei küldtek neki részben könyvvásárlásainak, részben utazási költségeinek fedezésére, ugyancsak évente. Ez talán nem elég jutalom egy szerzetesnek? – Nevezték volna ki talán egy kollégium rektorá-

Később azután a különféle háborúságok, török-tatárdúlások, a változó életkörülmények vagy mindezek együttes következményeként, s mert sokukat rabszolgaságba hurcoltak, maradékaik olyannyira megfogyatkoztak, hogy lakóhelyeik elnéptelenedtek, házaik, templomaik elromosodtak, s mind a szőlőhegyek, mind a szőlőskertek műveletlenek. A hajdanvolt házak mentén sorakozó körte-, alma-, cseresznye-, szilva-, dió-, gesztenye- és egyéb fák ízes gyümölcseikkel évről-évre a szomszédos oláh falvak lakosait, az utas vándorokat s a közeli Szent Vazul-kolostor szerzeteseit boldogítják. – Csupán az egy **Kutnárt** lakják még manapság, de azt sem szászok, hanem magyarok, mintegy húsz család. Ez a falu ékesszólóan példázza a szász jószágok kiválóságát és termékenységét ma is a moldvai fejedelem asztalán pompázó különféle gyümölcsökkel, tiszta búzával és olyan borral, mely jóság tekintetében minden más moldvai bort felülmúl. E terményekkel rója le többszáz tallérra rugó évi adóját a fent említett húsz család. A szász utódok, mint már említettem, vagy teljesen kihaltak, vagy, ami ennél valószínűbb, annyira belé olvadtak a magyarságba, hogy annak nemcsak nyelvét, de szokásait is átvették. Ez utóbbit látszanak bizonyítani a mai magyarok körében oly gyakori német családnevek, mint például a **Müller** vagy a **Schuster**. Ezek a német családnevű magyarok a szájhagyomány révén tudják is, hogy őseik szászok voltak, mindazonáltal az eleve magyarokhoz hasonlóan ők is **csángó-magyarok**nak mondják magukat, habár azt, hogy honnan, kitől és miért kapták e nevet, nemigen tudják. – Sokan közülük mindmáig a **felcsíki** székely székhez tartozó havasokon pásztorkodnak, birkákkal, ökrökkel kereskednek, minthogy szántani bajos volna arrafelé. Fű azonban annyi terem, hogy egész nyájakat szednek össze legeltetésre Erdély és Moldva megkülönbözőbb vidékeiről, ezzel keresvén meg mindennapi kenyerüket, mely többnyire tengeriből (**kukoricából**) készül s a tej mellett egyedüli táplálékuk. Egytől-egyig római katolikusnak vallják magukat, s a szentségekben a havasi szállásuk szerint illetékes filia papja részesíti őket.

A Moldvába költözött **magyarok** egy része a Bákó megyei **Tatros** folyó mentén ütött lakást, más része a **Szeret** mellett, harmadik **Románvásár** megyéjében[5] a **Szeret és Moldva közén**, negyedik **Podolia** határszélén, a **Pruth** partján.[6] Bevándorlásuk óta mindannyian római katolikusnak vallották és vallják magukat. Más vallásúakat, különösen sociniánusokat illetve unitáriusokat nemigen tűrnek meg maguk között. Az istenkáromlást is meg a káromkodást is szigorúan büntetik. Magyarul is, oláhul is beszélnek; magyarul, bár helyesen és a régi egyszerűséggel, nem szépen.[7] Öltözetük oláhos, nem költséges, az asszonyok varrják. Ezek a **csángó**nak nevezett magyarok két püspök egyházi joghatósága alá tartoztak: a Szeret és a Moldva folyók környékére települtek a **bákói**, a Tatros mellékiek a **milkovi** püspök alá. Mindezt a magyarok, őseik szájhagyományából, mind egyformán tartják.

Bákó mezőváros[8] a **Beszterce** folyó partján fekszik, mely onnan nem messzire ömlik a **Szeret**be, majd azzal együtt a távoli **Foxin** város alatt a Dunába. E városban láthatók egy dombon a

---

nak? – Na hiszen! Szépen kutathatott volna akkor! – Most ennyit erről. Bármikor visszatérhetünk a dolog taglalásához. – Hanem addig is kívánok a tisztelt útleírás-író úrnak jobb emlékezőtehetséget s kitöréseihez biztosabb fedezéket, melyek szükség esetén a visszavonulást is lehetővé teszik!

[5] *Roman* mezőváros után nevezik így. Azt írja erről az 1693-as dolgozat szerzője: *Roma oppidum quasi nova Roma, a Colonis in Daciam translatis appellata, habet duo Templa Catholica; incolae Saxones, Hungari, Armeni, Valachi: hic sedes Episcopi Valachici.* – Hogy azután az okosok mit szólnak ehhez a *Romanis colonis* föltevéshez, azt már nem tudom!

[6] Ha ugyanis úgy vesszük, hogy minden magyar Erdélyből került át Moldvába.

[7] Ebből következtetni lehet Sulzer úr II. rész 117. oldal érvelésére. Lehet a nyelv tiszta és mégis némileg más, mint a magyar: – *loquuntur Hungaricam multum blaese.* Zöld úr erdélyi születésű, Sulzer úr bizonyosan nem az. De ne értsük a *blaese* szót valami szervi beszédhibára, hiszen akkor minden moldvai magyarnak selypesen kellene beszélnie.

[8] Erről a helységről a másik dolgozat szerzője így ír: *Bacovia civitas olim principalis sedes Moldavorum Principum tempore Margarethae Hungarae, Stephani Vayvodis uxoris, nunc Episcopalis sedes Catholica: ad septemtrionem palatium Principis in cinere sepultum jacet; ad meridiem 115 domes Catholicorum.* Ez a Margit hercegnő valószínűleg Lossonczi István erdélyi vajdának volt a leánya. L. Pray könyvtáros úr: *Hierarch. Hung.* II. rész, 34. l. A püspökök rendszerint Lengyelországban székelnek.

püspöki rezidenciának s valamivel odébb a ferences barátok (*strictioris observantiae*) monostorának romjai. Ehhez a monostorhoz tartozott volna állítólag a közeli magyarlakta **Barát** nevű falu, ami annál inkább hihetőnek látszik, mivel ez a falu manapság, minden lakosával egyetemben, teljesen szabad, vagyis nem tartozik sem a bojároknak nevezett helyi nemesség, sem valamely kolostor fennhatósága alá. E városban legnagyobb tekintélynek a magyarok és az oláhok örvendenek, de laknak itt kívülök még görögök, zsidók meg különféle más nemzetiségű menekültek is, valamint három török. Háromnál több török ugyanis egyetlen moldvai városban illetve községben sem lakhatik, az a három is csak kereskedés okán, asszonyaikat pedig e törökök másutt nem tarthatják, mint csak a Duna melléki **Galatz** városában, valamint **Bender** és **Berlat** erődeiben.

Egy másik püspökség, amely alá a **Tatros** mentén letelepedett magyarok tartoztak volt a **milkovi**,[9] a Moldvát a **Kezdi, Orbai** és **Sepsi** székely székektől elválasztó Kárpátok tövében, **Bákó**tól délre. Itt állott hajdanán a fennmaradt romok tanúsága szerint **Milko** városa. Talán a mellette elfolyó hasonnevű folyóról nevezték így. A felvégen, igen kies tájban, ott láthatók ma is a püspöki rezidencia meg a katedrális romjai. Ehhez a püspökséghez tartozott, mondják, néhány, a helytől keletre fekvő messzi síkságon szétszórt plébánia, köztük **Szent-Kereszt** és **Szent-Miklós** is. A régi mezőváros helyén ma kicsiny falu van, oláhok lakják, kik az egész vidéket betelepítették szőlővel, telepeik pedig a fentebb említett, ma már csak nevükre nézvést magyar falvakban vannak. Ezen a vidéken némelykor annyi a bor, hogy szüret idején 3, legfeljebb 4 polturáért adnak egy akót vagyis tíz kuppát, aminek igazságát, mivelhogy magam öt éven át laktam e vidéken, tanúsíthatom.

Hanem visszatérek eredeti célomhoz. A magyarok és szászok maradékai mint már jelentettem volt, összesen 62 moldvai falut laknak, melyek kilenc plébániáját a római tartományból a **de propaganda fide** szent kongregációja olasz minoritákkal tölti be. Ezek a szerzetesek azonban sem oláhul, sem magyarul nem értenek, s rendszerint inkább gondolnak a maguk érdekeivel, mintsem a rájuk bízott lelkek üdvével. A magyar és az oláh nyelvben járatos papok iránti irigységükben a legnagyobb gonosztettektől sem riadnak vissza, mint ahogyan az 1770-re következő években két velük azonos rendbe tartozó ferences barátot, akik anyanyelvükön foglalkoztak a hívekkel, szabályosan elüldöztek, holott a magyarok igen szerették őket. De meg magam is hasonlóképp jártam. Nekem sem akart működési engedélyt adni a misszió pater prefektusa, mígnem Gregorius **Gyka** moldvai fejedelem, kit két esztendeje megölt a török, ráparancsolt, majd miután annak is ellene szegült, és engem kiközösítéssel fenyegetett, végül a többnyire Lengyelországban, Lemberg városában székelő bákói püspök adott engedélyt, mit utólag XIII. Kelemen pápa megerősített.

A plébániák pedig a következő helységekben találhatók:

Az **első** mindjárt a fővárosban, **Jassy**ban. Ebben a népes városban van[10] a minorita atyák rezidenciája, mindenkori elöljárójuk pedig a misszió prefektusa, ki egyben a bákói püspöki helynök. Szinte minden európai nemzet képviselve van e város sok katolikusa között, menekültek, kézművesek, kereskedők. Nagy többségük magyar, kiket a fentemlített páter prefektus lát el egy segítséggel,

---

[9] Erről a püspökségről érdemben olvashatni többet is Pray úr fent említett *Hierarch. Hung.*-jának első részében valamint Benkő úr *M. Transylv. Ducatus* II. kötet 140. lapján és utóbbinak *Milkovia*-jában.

[10] Az 1693-ban kelt másik dolgozat e várost a következőképpen írja le: *Iassy, Ungarice* Iászváros *nunc metropolis, Principis sedes primaria, in ipso meditullio regni in duobus collibus latissimis, interjecta valle situm, domos habet 15000, templa 60, monasteria 11, palatium Principis Habitatores habet maxima ex parte Valachos, praetera Hungaros, Armenos, Graecos, Bulgaros, Albanos, Turcas, Tartaros, Polonos, Ruthenos, Saxones, Moscovitas, & nonnullos Italos. Populus Hungaricus olim 1000, nunc 300 cum parvulis, habet templum unum ligneum. Ibidem resident Missionarii Conventus S. Francisci, & duo Societ. Jesu; sunt 65 domus Catholicae; omnium mercium Tartaricarum, Turcicarum & Moscoviticarum emporium, unde distrahuntur in Poloniam, Hungariam, & Transylvaniam. Armenicae parochiales Ecclesiae erant ibi duae, & adhuc supersunt: scilicet B. V. Assumptae, et S. Gregorii, grandis Armenorum Illumonatoris; singuli Parochi a 120 familiis fixis alebantur.* – Korábban természetesen másképpen festhetett Jaschy, mint ahogyan azt Sulzer úr [Geschichte des] Transalpinischen Daciens c. műve I. részének 170. oldalán leírja.

valamint a már említett **Kutnár** falut és a **Kuperest** közelében Gregor fejedelem által létesített s főként német katolikus munkásokkal dolgozó szövőgyárat is.[11]

A **második** plébánia **Mugyilo** városában van a Pruth partján. Az itteni magyarok csiszolt kovakővel kereskednek. A plébániához tartozó négy környékbeli falut egy missziónárius látja el.

A **harmadik** plébániát **Damafalván** találjuk a **Szeret** partján. Tizenhárom magyar falu tartozik ide a folyó mindkét partjáról. A több, mint két mérföldet átfogó plébánia élén ugyancsak egy missziós pap áll.

A **negyedik** plébánia **Szabo-falván**, a Moldva tulsó partján, mintegy 500 gazdát számlál. Filiái többek között: **Gyerjest, Turko-falva, Halvesest, Kokoset, Huszár-falva, Ankucza**, s még három, amiknek elfelejtettem a nevét. Ezt a plébániát is egy missziós pap adminisztrálja.

Az **ötödik** plébánia **Talpán** található, a Moldva innenső partján, tizenkét falusi filiával. Ezt a plébániát az előző kettővel együtt Moldva magtáraként szokták emlegetni, oly bőven terem a gabona itt. Szőlőművelés a három plébánia egyikében sincs, de fa mindegyik faluban annyi, hogy messziről erdőségeknek nézné őket az ember. Koldust errefelé ne keressen senki. Szántani egyszer szántanak, mert a többszöri szántás csírájában tönkretenné a búzát.

A **hatodik** plébánia **Kaluger-patakán** van a Besztercze folyó partján. Ez jó bortermő vidék és gyümölcsben is gazdag, különösen diója van sok. 18 filiájából **Bákót** és **Barát**ot említem. Hosszanti kiterjedése valamivel meghaladja a három mérföldet. Lakosai túlnyomó részt őstelepesek továbbá azok, kik még a székelyek földjéről menekültek.

A Forro-falván – Bákó alatt – található Szeret-melléki **hetedik** az összes moldvai plébániák közül a legnagyobb, legtermékenyebb és legegészségesebb. Filiája tizenkettő. Szőlőhegyeinek kiváló tulajdonsága a gazdag szüret mellett még az itteni boroknak más moldvai borokkal szembeni jobb eltarthatósága. Gyümölcsökben és szántóföldi növényekben is nagy a bőség. Az e falvakban oly sokfelé termesztett kukoricát csak egyszer kapálják. Készítenek ezenkívül hordókat, nagy háromszázakós hordókat[12] lengyel és orosz kereskedőknek való eladásra. Úgy mondják, 7-8.000-re tehető a hívek száma. Az évi jövedelem legkevesebb ezer török tallér. Közbeszéd tárgya hát az ottani magyarok között, hogy aki három-négy éven át plébános lehet Forro-falván, az jól megrakott zsebbel tér vissza Itáliába. Nem is kerülhet ide akárki, csak a misszió prefektusa utáni legelső ember.

A **nyolcadik** plébániát a **Tatros**-menti **Garzafalván** találjuk, mely valamikor a milkovi püspökség alá tartozott. Bár sűrűn lakott, lévén, hogy a havasok s a mi Székelyföldünkkel szomszédos hegyek között fekszik, hidegebb éghajlatú s ezért kevésbé termékeny az eddig említett moldvai vidékeknél, mindazonáltal van sok gyümölcsfája és jó állattenyésztése. Filiái: **Tatros** mezőváros[13] és a

---

[11] A másik dolgozat ide számítja még a következőket is: ***Herlo*** *olim oppidum Hungarorum, ultra 300 domos, nunc schismaticorum, templa 2 lapidea, ex ligno totidem, domos 200.* ***Vazlo*** *oppidum a fluvio cognominatum: olim majori numero erant incolae Hungari, jam Valachi & Armeni. Valachorum domus sunt 200, Armenorum 100, Catholicorum 6.* ***Takucz*** *oppidum olim Hungaricum, habuerunt 200 domos, templum, & Parochiam; nunc nullus illic Catholicus; domus 500, homines 4000, templa 3 ex ligno.* ***Karaczönkö*** *oppidum olim Hungarorum, nunc 3 domus, Valachorum vero 3000.*

[12] Föltehetőleg itt is úgy értendő az akó, mint már föntebb előfordult: *Urna vini decem Cuppas faciens.* – Egy kuppa viszont egy bőven mért magyar pintnek felel meg.

[13] Erről a helységről az 1693-as dolgozat ezeket mondja: *Tatros, oppidum, incolae Hungari, nunc 36 domus; templum Catholicum ex lapidibus; non procul ab oppido Capella SS. Cosmae & Damiani; salis fodina, unde devehitur sal in Transalpinam, Turciam, Bosniam, Tartariam, Moscoviam, & puteus aquae, quae appellatur Hungarice* Dekenye, *pro ungendis curribus, Valachice* Bescura, *quam canes horrent plurimum; item ruinae antique Tatros.* – Majd ezután hamarost Szoczaváról: *Szoczava Principum sedes secundaria, olim primaria; incolae olim Saxones intermixtis Hungaris fuere; cives ultra 8000; nunc 25 capita Catholicorum, nativae linguae obliti, Valachis similiores sunt. Templa lapidea 2, Valachi 20.000, Armeni, 3000, cum parvulis; Templa universe 17, Archiepiscopalis sedes in monte Ascensionis, ubi reliquiae S. Joannis servantur. Armeni habent 4 Ecclesias, ex hic tres parochiales: primum SS. Triadis, alterum S. Crucis, tertium S. Simonis; quilibet eorum Parochus a 150 familiis fixis sustentabatur; Episcopi Armeni sedes extra civitatem.* – E város-

sóbányáiról híres **Akna**, valamint **Kászon** és **Hersa**. Ebben a községben magyarokon kívül élnek zsidók is, valamint az **Eutichet** és **Dioscoros** tévtanaival fertőzött görögök, oláhok, örmények, meg néhány török. A görögkeleti egyháznak hét kolostora van itt, s itt lakik mindenkor a **vladika**, vagyis a moldvai görögkeletiek püspöke.

A **kilencedik** plébánia a Pruth mellékén, Moldva keleti részén, a tekintélyes **Huss-városa**. Ennek a mezővárosnak a lakosai szájhagyomány révén bizonyosan tudják magukról, hogy ama magyar husziták leszármazottai, kiket Corvin Mátyás király elűzött[14] Magyarországról és Erdélyből, és akiknek egy egy része letelepedési engedélyt kapott a moldvai fejedelemtől. Ők építették fel pátriárkájuk, Huß János emlékezetére a nevezett várost, egy falut pedig prágai Hyeronimus tiszteletére **Hyeronimus**nak neveztek el. Bizonyos idő után azonban, hogy-hogy nem tévelygéseiket megtagadták, és katolikus hitre tértek, melyhez azóta is hűségesen ragaszkodnak. – A mezőváros megtartotta nevét, a falut azonban **Szent-Jeronimus**nak hívják azóta. Szőlő nem terem itt, de minden más gyümölcsnek bőviben vannak, különösen pedig gesztenyéből, dióból és papírhéjú mogyoróból találni rengeteget mindenfelé és adnak el sokat a piacon évről-évre. Ezt a plébániát is egy misszionárius atya látja el.

A Magyarországból és Erdélyből elüldözött husziták többsége azonban, nem kapván Moldvában letelepedésre engedélyt, egészen a krími tatárok határáig kényszerült menni és ott letelepedni. Ők létesítették **Csöbörcsökö**t és annak három oldalán három falut: **Szent-Pétert, Szent-Jánost** és **Szent-Antalt.** Hogy aztán még a nép megtérése előtt kapták-e nevüket ezek a faluk, vagy csak később, erről valló nyomokat nem sikerült találni, de hogy az egész nép, kivétel nélkül megtért katolikus anyaszentegyházának ölébe, erre magam vagyok tanú. Én ugyanis 1767-ben, a régi naptár szerint – Moldvában a Gergely-naptár nem használatos – húsvét után ketten az idős **Carisi** Ferenc misszionárius atyával, **Huss-várasa** adminisztrátorával nekivágtam Tatárországnak, s a hatodik napon el is érkeztünk **Csöbörcsök**be. Az ott élő magyarok teljes 17 esztendeje nem láttak katolikus papot, nem csoda hát, ha úgy fogadtak bennünket, mint mennyből jött angyalokat. Van egy kőtemplomuk, a Szent Szűznek és a tizenkét apostolnak szentelték; vannak különféle színű, csaknem bokáig érő miseruháik; van két ezüst kelyhük. A község közepén emelkedő domb tetején áll a templom, közvetlen mellette egy elég kényelmes paplak. A szőlőhegynek úgyszólván a kellős közepén külön szőlő van fenntartva a szentmise áldozat és a pap céljaira; évről-évre megművelik, leszüretelik, és addig tárolják hordóban, amig meg nem romlik; amikor megromlik, kiöntik, s a hordókat új borral töltik fel, hogy ha egyszer el talál vetődni hozzájuk egy katolikus pap, hát legyen bora, s legyen mivel bemutatnia a szentmise áldozatot. – Minden vasár- és ünnepnap összegyűlik a nép a templomban, s egy **Kézdiháromszék**ből való öregember, ki a religio dolgában eléggé járatos, előimádkozik, néhány szenténeket előénekel, s naponta két rózsafüzért a Szent Szűz tiszteletére a jelenlévőkkel együtt áhitatosan elmond. A rózsafüzéreket maguk készítik, erősszálú fonalból csomózva. – A házasságkötések a bíró s az esküdtek jelenlétében történnek, akik ellenőrzik a vérrokonsági fokot, de legfőképpen a sógorságot. Az egyházi böjtöt, főképpen a húsvét előttit, a pénteki és szombati mellett szigorúan, kenyéren és vizen tartják, de a hústól szerdai napokon is megtartóztatják magukat, de tejes ételeket esznek. Ezek az emberek a paráznaságot és a káromlást egyforma szenvedélyességgel utálják. – Ha valaki haldoklik, úgyszólván mind összegyűlnek körülötte és bűnvallásra intik, imádkoznak Istenhez feloldozásért, míg meg nem hal, s lelki üdvéért, ha már meghalt. Halottaik sorsán bőséges alamizsnával iparkodnak segíteni.

Szántóföldjük meglehetősen termékeny; főként búzát és kölest termesztenek. A búzából igen finom kenyeret sütnek, a kölesből egy **Braha** nevű tatár ital készül mindennapi fogyasztásra. Öltöze-

---

tól nem messze volt egy apácakolostor is. *Quarta parte milliaris,* úgymond, *ad eadem Szoczava erectum quoque est monasterium Monialium ad meridiem; pacis tempore alebantur ex ejus proventibus circiter 40, viduae mixtae virginibus. Ita omnes veteri more, sine ulla regulari disciplina, aut formali voto, pie tamen vivebant.*

[14] Az 1460-as esztendőre vonatkozólag így ír a másik dolgozat: *Huss oppidum ab Hussitis originem habet, qui propulsi ex Hungaria in exilium a Mathia Corvino rege anno Christi 1460, devenerunt ad hunc locum a tribus collibus notum. Incolas habet plures Hungaros, minori numero Valachos. Catholici sunt 682, & 3 Templa, 2 lignea, & unum ex lapide. Hic sedes Episcopi Valachorum.*

tük részben moldvai, részben tatáros, a vászon pedig, mit asszonyaik lenből és kenderből szőnek, igen finom és tartós. Fejlett a szarvasmarha-, a juh- és a lótenyésztés; az állatokat télire is kicsapják a legelőre, s tíz évben ha egyszer előfordul, hogy szénával takarmányoznak télen. Adót évi 2000 török tallért fizetnek a tatár kánnak. Mivelhogy a kán legelőkelőbb feleségének oltalma alatt állnak, senki sem merészeli őket vallásuk gyakorlásában akadályozni.

Odaérkezésünk másnapján a szabályszerű imák végeztével több, mint egy órán át beszéltem a nagy tömegben egybegyűlt népnek a szentségek mibenlétéről magyar nyelven, majd egészen 11 óráig mindketten az idősebbek gyónását hallgattuk. – Mivel kettőnk közül magyarul csak én beszéltem, e feladat jóformán teljesen reám hárult, ha nem számítom azt a néhány öreget, akik Ferenc páternél oláh nyelven gyóntak. 11 órakor elvégeztük a szentmise áldozatot, és szentáldozásban részesítettük azokat, akik gyóntak. Ezután ebédeltünk. Délután két órától ismét hitoktatást tartottam a községből és három falujából összesereglett híveknek a szentségekről általában és különösen a keresztség szentségéről három óráig, majd háromtól ötig vizsgáztattuk a népet a kétszeri hitoktatáson hallottakból, elismételtük, amit kellett, és kiegészítettük a menetközben szükségesnek mutatkozó tudnivalókkal. Öttől hatig a fentemlített licenciátust és a vidék összes bábáit vizsgáztattuk a szentségek, de különösen a keresztség kiszolgáltatásából, s azt láttuk, hogy egy bába sem tudja az ennek érvényességéhez szükséges dolgokat: a keresztelendő gyermeket bemártották a vízbe, és keresztet vetettek rá, de nem mondották el a szükséges szavakat. Az öreg ember keresztelését is igen kétségesnek találtuk. Ő elmondta a keresztelő formulát jóelőre, s csak amikor már a Szentlélekig jutott abban, akkor kezdte önteni a vizet. Mit volt mit tenni, – lelkére kötöttük mind az apáknak, mind az anyáknak, hogy az utóbbi 17 évben született, akár bába, akár az öreg licenciátus által keresztelt gyermeküket másnap a templomba elhozzák délutánra, s ugyanakkorra a világi keresztszülőket is odarendeljék. Ezt követőleg gyóntattunk késő estig.

Másnap a reggeli istentisztelet után ismét hitoktatást tartottam a gyónásról és a bűnbánatról, majd 11-ig gyóntattunk, utána áldoztattunk, mint előző nap is. Ebéd után a keresztségről s a felnőtteknek a keresztség kiszolgáltatásával kapcsolatos kötelességeiről tartottam oktatást öt óráig; öttől hétig mintegy hatvan gyermeket kereszteltünk újra az összes bábák meg az öreg licenciátus jelenlétében. Így ment ez teljes hét napon át: délelőtt gyóntattuk a felnőtteket, délután kereszteltük az ifjabbakat. A többi hat napon én egyedül 768 személyt kereszteltem, és körülbelül 1400-at gyóntattam. A következő öt napon délelőtt rövid hitoktatás után az idősebbeket gyóntattuk, délután pedig a 10 évesnél idősebb fiatalokat kereszteltük újra, köztük néhány házaspárt is. A tizenkettedik napon azután Csöbörcsökről hat, a falvakból kilenc bábát, valamint az öreg licenciátust is megtanítottuk a keresztség kiszolgáltatásával kapcsolatos összes tudni- és tennivalókra. – Az alatt a tizenkét nap alatt, mit e népnél töltöttünk, 7139 gyónást hallgattunk és 2512 személyt kereszteltünk meg. Voltam ezenfelül három haldoklónál, kikből ottlétem alatt kettőt el is temettem, a harmadik távoztamkor még élt. A tizenharmadik napon szentmise és a hitben való állhatatosságról tartott beszéd után búcsút vettünk tőlük. 2000-en kísértek bennünket, férfiak, nők vegyest, keserű könnyhullajtások és sóhajtozások közepette, jó magyar mérföldnyi darabon, és a Krisztus szenvedésére könyörögtek, hogy szerezzünk nékik egy papot a misszió prefektusától. E hő kívánságot és sürgető kérést **Jaschy**ba visszatérvén elébe is terjesztettük a páter prefektusnak, aki azt felelte, hogy egyetlen misszionárius sem akar odamenni, kényszerítenie pedig nem lehet őket, mivelhogy megbizatásuk Moldva területére szól. – Hogy járt-e náluk azóta katolikus pap, nem tudom.

**

Eddig a mi derék, buzgó papunk útleírása. – Ha hasznát veheti a Magazinban, csak rendelkezzék vele bátran. – Hanem hát Moldva... Hogyan egyeztethető ez össze a magyar történet-, földrajz- s természettudományos cikkekkel s az idevágó irodalommal? – Hogy hogyan? Hát nem tartozott valamikor Moldva, a Dniestert is beleértve, Magyarországhoz?[15] S nem szükséges-e nagyon is a hazai

[15] Pray apát úr ezt az *Annales veteres Hunnorum*-hoz írott hatodik és hetedik *Dissertatio*jában kellőképpen érthetővé tette.

tudománynak e tárgy iránt érdeklődnie? – Gondolkodjék ezen, s talán, ha egyetért velem, kap tőlem egy másik munkát is, Serviáról! De csak **talán**; mert meglehetősen ingatag vagyok efféle elképzeléseimben; ám annál inkább maradok

az ön hűséges
barátja:
Anonymus.

(Németből fordította PETRA-SZABÓ GIZELLA)

IRODALOM

BARÁTH Béla
1934 *A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek.* Erdélyi Múzeum 39. 143-148.

BENDA Kálmán
1985 *Csöbörcsök. Egy tatárországi magyar falu története a 16-18. században.* Századok 119: 895-916.

BENDA Kálmán (szerk.)
1989 *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467-1706* . I-II. Budapest.

BITAY Árpád
1924 *Zöld Péter a csöbörcsöki magyaroknál 1767.* Erdélyi Irodalmi Szemle 56. 264-266.
1927 *Zöld Péter egyénisége.* Erdélyi Irodalmi Szemle 4. 165-172.
1934 *Adatok Zöld Péter életéhez.* Erdélyi Múzeum 39. 374-375.

BLAHÓ Vince
1780 *Itinerarium conscriptum a P. Vincentio Blahó, Ord. Min. Ref. Prov. Ssmi Salvator., dum Anno 1780 in Transylvania, in Provincia S. Regis Stephani, ejusd. Ordinis, Comissari. Visitatoris Officio fungeretur.* Kézirat. OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 3185.

BOROS István
1989 *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa.* Budapest.

DOMOKOS Pál Péter
1931 *A moldvai magyarság.* Csíksomlyó. L. még DOMOKOS 1987.
1979 *„...édes Hazámnak akartam szolgálni..."* Budapest.
1987 *A moldvai magyarság.* Ötödik, átdolgozott kiadás. Sajtó alá rendezte Fazakas István. Budapest.

P. GEGŐ Elek
1838 *A' moldvai magyar telepekről.* Buda.

IMETS Dénes
Veszedelem. Színmű három felvonásban. Bemutató Csíkszereda, 1979. Első felvonása: Igaz Szó, Marosvásárhely.

IMREH István
1994 *Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi ---. Bukarest.
1995 *A székely székek határai, életsorsa a felvilágosodás évtizedeiben.* Művelődés 48: 41-45.

JAKÓ Zsigmond
1991 *Batthány Ignác, a tudós és a tudományszervező.* Erdélyi Múzeum 53: 76-99.

KALENDÁRIUM
1791 *Az erdélyi magyar hazafiak kalendárioma... Melly Magyar-Országra, Erdélyre, és más Tartományokra-is alkalmaztatott HANCKENS BÁLINT Continuatziója szerint. Hozzája adatott most ujjabban egy buzgó Hazafi által magyar Haza sorsossai kedvekért készittetett Erdély' esmertetésének egy Része...* Nagyszeben.

KOVÁCS Ferenc
1870 *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva – Oláhhonban 1868.* Maros-vásárhelyt.

LISCHERONG Gáspár S. J.
1937 *Pray György élete és munkái.* Budapest.
MARTON József
1993 *Papnevelés az erdélyi egyházmegyében 1753-tól 1918-ig.* Budapest.
MIKECS László
1941 *Csángók.* Budapest.
1944 *A moldvai katolikusok 1646-47. évi összeírása.* Kolozsvár.
MOLNÁR János
1783 *Magyar Könyv-ház.* I-IV. szakasz. Pozsony.
ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása.* II. Csík-szék. Pest.
PRAY, Georgius
1774 *Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum.* Vindobonae.
1776 *Specimen Hierarchiae...*I.
1779 *Specimen Hierarchiae...*II.
1837 *Commentarii Historici de Bosniae, Serviae ac Bulgariae, tum Valachiae, Moldaviae ac Bessarabiae, cum regno Hungariae nexu.* Edidit Georgius Fejér. Budae.
SULZER, Franz Joseph
1781-1782 *Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Bessarabiens...* I-III. Wien.
S[ULZER], F[ranz] J[oseph]
1782 *Altes und neues oder dessen litterarische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Oesterreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsaß in drey Sendschreiben an Herrn Prediger Theodor Lange, zu Kronstadt in Siebenbürgen.* [Bécs.]
SZOLGA, Gideon
1783 *Anmerkungen über Herrn F. J. S. litterarische Reise, in so weit sie Ungerland betrift.* H. n.
SZÖRÉNYI László
1993 *Hunok és jezsuiták.* Budapest.
TAMÁS Sándor
1995 *A Csíki Magánjavak.* Erdélyi Múzeum 57: 14-55.
THALLÓCZY Lajos
1888 *Pray György, s a magyar korona melléktartományai.* Századok 22: 523-532.
ZÖLD Péter
1780 *Epistola et notata Petri Zöld...* Kézirat. Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 470.
1783a *Reise nach der Moldau.* Ungrisches Magazin, Pozsony. 3: 90-110.
1783b *A' Moldovában 's azon-túl lakó Magyarokról adatott tudósíttás.* Magyar Könyv-ház, szerk. Molnár János. III. szakasz, 415-428.

PÉTER ZÖLDS BERICHTE AUS MOLDAU

Péter Zöld (1727-1795) war als Dorfpfarrer in Siebenbürgens östlichem Winkel, im Komitat Csík tätig. 1764 war er einer der Anführer des Widerstandes gegen die Zwangsverpflichtung der Szekler, Grenzwachen aufzustellen. Er wurde eingekerkert, floh aus dem Gefängnis und flüchtete sich mit einem Teil seiner Mitstreiter nach Moldau, wo er fünf Jahre verbrachte. 1770 wurde er amnestiert, kehrte nach Siebenbürgen zurück und stand wieder in Csík bis zu seinem Tode im Dienst der Kirche.

Während seines Aufenthaltes in Moldau suchte und listete er die dortigen von Ungarn bewohnten Orte auf und kam auf seinen Reisen sogar zu den ungarischen Katholiken in der Stadt Csöbörcsök an der Grenze zu Tatarstan auf der Krim. Über seine Erfahrungen referierte er in zwei, in Briefform verfaßten Berichten. Den einen schrieb er auf Geheiß von Graf Ignaz Batthyány, Bischof

von Siebenbürgen im Januar 1781 in lateinischer Sprache; der andere wurde 1783 in Preßburg in deutscher (Ungrisches Magazin, 1783, 90-110) und in ungarischer Sprache (Magyar Könyv-ház III. szakasz, 415-428) gedruckt. Der volle Wortlaut des erstgenannten ist im Anhang in ungarischer Übersetzung zu lesen.

Diese Berichte werfen zahlreiche Fragen auf, deren Beantwortung durch zwei, neuerdings zutage geförderte Dokumente ermöglicht wurde. Das eine ist die 120 Seiten umfassende Handschrift *Itinerarium...* des Franziskanermönchs Vince Blahó (Handschriftensammlung der Landesbibliothek Széchényi, Quart. Lat. 3185). Das Manuskript ist im wesentlichen ein Visitationsbericht, in dem Blahó über seine offiziellen Besuche in den Franziskanerklöstern von Siebenbürgen in den Monaten April-Juni 1780 referiert. Im Kloster von Csíksomlyó habe ihn Pfarrer Zöld aufgesucht und ihm über seine Erfahrungen bei den Katholiken in Moldau erzählt. Er, Blahó, habe den Bericht bemerkenswert gefunden und Peter Zöld gebeten, das Erzählte niederzuschreiben und ihm nach Klausenburg zu senden. Bis Juni war Zöld mit dem erwünschten Bericht fertig. (Eine zeitgenössische Kopie, zusammen mit Zölds Begleitbrief, ist von uns in der Bibliothek der Domkirche zu Kalocsa gefunden worden.) Nach Kaschau zurückgekehrt leitete Blahó den Bericht an den gerade noch in Eger tätigen, aber schon zum Siebenbürger Bischof ernannten Ignaz Batthyány weiter. Daraufhin wies Batthyány Péter Zöld an, ihm in einem offiziellen Brief über seine Erfahrungen in Moldau Bericht zu erstatten; Blahós Bericht übergab er hingegen an den Jesuitenhistoriker György Pray, der mit seinen Ordensbrüdern István Schönwisner und János Molnár für die deutsch- und ungarischsprachige Veröffentlichung in Preßburg sorgte.

Die Entstehung, zeitgenössische Übersetzung und rasche Veröffentlichung der Berichte hatten vermutlich auch politische Gründe: in den 1780er Jahren hörte die türkische Oberhoheit über Moldau auf, daher waren alle Angaben von Wichtigkeit, die einen auf Moldau gerichteten Rechtsanspruch des Habsburger-Reiches untermauern konnten.

MÁRIA DOMOKOS

A SZÁZÖTVEN ÉVES *NÉPDALOK ÉS MONDÁK* SZÉKELYFÖLDI ANYAGA ÉS GYŰJTŐI

A magyar népköltészeti kutatások történetében Székelyföld folklórhagyományainak felfedezése egyértelműen Kriza János nevéhez s a *Vadrózsák* megjelenésének évéhez kapcsolódik. 1863 az az esztendő, mikor a *Vadrózsák* első kötetében ország-világ szeme elé tárult a székely népköltészet – páratlan gazdagságában, addig nem ismert pompájában. Bármennyire furcsán is hangzik: a székelység költői néphagyományai ismeretlenek voltak az 1860-as évek elejéig. Ezért is érte olyan váratlanul, meglepetésszerűen a magyar irodalmi és közéletet a vadrózsabokor hirtelen virágba borulása. Pedig – ez is kutatástörténeti tény – Kriza János korántsem egyik napról a másikra állt elő összegyűjtött kincseivel; két évtized szívós akarását, küzdelmeit fogták közre a könyvtáblák. Első előfizetési felhívását Kriza 1842-ben tette közzé, a negyvenes években folyamatosan próbálkozott a kiadás feltételeinek megteremtésével, ahhoz, hogy két évtizedes késéssel tudja megjelentetni gyűjteménye első kötetét, a másodikat soha.

Az előfizetési felhívástól a *Vadrózsák* megjelenéséig terjedő több mint húsz esztendő nem volt zavartalan olyan szempontból sem, hogy időközben Krizának versenytársa támadt, méghozzá nem is amolyan magafajta magányos megszállott, hanem egy országos intézmény képében. 1843 decemberében a Kisfaludy Társaság úgy határozott, hogy hírlapi felszólításban fordul „a hazafiakhoz dalok, mondák, mesék stb. beküldése végett, egyszersmind pedig a magyar Tudós Társasághoz is, a levéltárában összegyűlt ebbéli anyagok használásául közlése végett"[1], hogy az így egybegyűlt anyagból reprezentatív magyar népköltési gyűjteményt állítson össze. Mint ismeretes, e felhívás nyomán s az akadémiai anyag felhasználásával (mely ugyancsak gyűjtési felhívások eredményeként állt össze a harmincas években) jelentette meg a Kisfaludy Társaság Erdélyi János szerkesztésében a *Népdalok és mondák* első kötetét 1846 elején, melyet aztán a következő két esztendőben a második, illetve a harmadik kötet követett. Négy év leforgása alatt a Kisfaludy Társaságnak sikerült országos gyűjtőhálózatot kiépítenie, megteremtenie a kiadás anyagi feltételeit, s megnyernie fiatal titkára személyében a népköltészet korabeli legjobb teoretikusát a hatalmas kiadvány megszerkesztésére. Kriza János szemszögéből nézve ez a tüneményes gyorsasággal kibontakozó gyűjtőmozgalom és a nyomában járó könyvkiadói tevékenység magában hordozta/hordozhatta annak a veszélyét, hogy gyűjtőtársai elpártolnak tőle, esetleg meglévő anyagukat a Kisfaludy Társa-

[1] A Kisfaludy Társaság Évlapjai, V. 1846. 24.

sághoz küldik be, vagy pedig újabb erők látnak munkához a Székelyföldön, s menthetetlenül megelőzik az előfizetésekkel bajlódó, egymagában küszködő kolozsvári lelkészt. A csábítás, a veszély kétségtelenül nagy volt, csakhogy a népköltészet iránt felébredő reformkori érdeklődés, s a nyomában meginduló gyűjtőmunka lendülete – minden jel arra mutat – nem hatott el a távoli székely székekig. Nem volt székelyföldi visszhangja a Magyar Tudós Társaság 1832-ben kiadott első népdalgyűjtési felhívásának, mint ahogy az Akadémia újabb, 1837-es gyűjtési felhívásának sem volt székelyföldi foganatja, és lényegében a Kisfaludy Társaság sem járt sikerrel a székelységet illetően, mert a *Népdalok és mondák* munkatársai között székelyföldi gyűjtő, de még erdélyi is alig-alig bukkan fel.

Erdélyi János minden kötet elején pontosan elszámolt a kezéhez juttatott gyűjteményekről: a beérkezés sorrendjében név szerint felsorolta, hogy kitől, honnan kapott szövegeket vagy hangjegyes feljegyzéseket, sok esetben a mennyiséget és a műfaji hovátartozást is megjelölve. E pontos elszámolásból tudjuk, hogy az első kötet megjelenéséig (1846. március eleje) 95 gyűjteményt kapott kézhez a Kisfaludy Társaság titkára, melyeket grófkisasszonytól tudós professzorig, az Akadémia levelező tagjától nevelőig, ügyvédtől takácsmesterig a társadalom legkülönbözőbb állású tagjai szedegettek össze az ország csaknem valamennyi megyéjéből. A dalok között azonban – mint Erdélyi Jánoshoz címzett levelében egy korabeli erdélyi olvasó, a marosvásárhelyi Székely Ádám református papjelölt írja – az „egész első kötetben egyen kívül nem ismertem a hazám beliekre, sem a gyüjtők sorában egynél több erdéli névre. Az öcsem Szentkirályi Gábor az..."[2]. Szentkirályi Gábor a 93. sorszám alatt szerepel Erdélyi János felsorolásában, székely népdalokat küldött be Marosvásárhelyről. Az ő küldeményén kívül a 87. sorszám alatt Erdélyi János azt a 11 székely népdalt nyugtázza, melyeket dr. Desewffy Virginia kisasszony „külde Jeney József gyüjtése szerint".[3]

Kriza János megnyugodhatott: elgondolását, terveit aligha keresztezik vagy gáncsolják a Kisfaludy Társaság munkálatai; elpártolt gyűjtőtársakkal sem kell vesződnie, mert a székelység körében nem talált visszhangra a pesti gyűjtési felhívás.

Az erdélyi munkatársak távolmaradása fejtörést, gondot okozott viszont a már idézett Székely Ádámnak, ki miközben némely utazásában hallomásból öszveszedett népdalokkal bátor szolgálni a Kisfaludy Társaságnak, egy indítványnyal keresi meg a „Szerkesztő Ur"-at. A Pestről, 1848. július 12-13-áról keltezett levelében Székely Ádám szülőföldje népköltészetének gazdagságára, „szívből omló szózatá"-ra hivatkozva azt javasolja Erdélyi Jánosnak, hogy a gyűjtés sikere érdekében keresse meg levélben a székelyföldi espereseket, akik vallási különbség nélkül mozgósíthatnák papjaikat, iskolamestereiket, rectoraikat a „szent célra közmunkálkodni"; az esperesek ugyanis az évnegyedes parciálisokon (részleges egyházkerületi gyűléseken) ezt könnyen keresztülvihetnék. „Az iskolatanítók tola alol illy modon tömérdek számú, s igen sok jo népdalok kerülnének az olvasó világ

[2] Erdélyi Ilona, T. 1960, 276.
[3] Erdélyi János 1846, XI. ill. X.

színe eleibe – véli Székely Ádám –, mert ők naponként a népel lévén érintkezésben – azoknak minden dalaival könyen megismerkedhetnek. Ezt tapasztalásbol mondom. Buzdítonak gondolnám ezenkívül talán azt is, ha jútalomul, bízonyos meghatározott számú dalért, egy példány ajánltatnék a gyűjtőnek, s talán a kettő egymást segítené elő, mert vannak egyének kik csekély jutalomért többet tesznek, mint a tíz husz fölszolításra. Véleményem menyíre jováhagyható, méltoztassa a Tks Ur el dönteni."[4]

Mindaz, amit Székely Ádám indítványoz, ismerősen hangzik a székely népköltészet gyűjtésével kapcsolatban, hiszen Kriza János lényegében így szervezte meg gyűjtőhálózatát. Százötven év múltán ma viszont azon töprenghetünk el, hogy vajon Kriza János kezdte-e már eleve így a gyűjtőmunkát, s az ő gyakorlatát népszerűsítette Székely Ádám, vagy fordítva történt minden: Székely Ádám ötlete bizonyult hasznosíthatónak Kriza munkájában. Mindenképpen Székely Ádám tudott a *Vadrózsák* előkészületeiről, mert indítványa előterjesztése után, mintegy az esetleges visszhangtalanság magyarázatául levelében megjegyzi, hogy „Most ugyan adatík-ki egy gyüjtemény »Vad rozsa« czím alatt Kolósvárt unitarius Pap T. Kriza János urtul, a mellyet vadadi unít. Pap segéd T. Ürmösi Sándor barátom utazásában szedett öszve, de mint többször említé csak Udvarhely székről gyöjtögeté."[5] Erdélyinek tehát az tanácsolja, hogy a Székelyföld többi székében érdemes gyűjtésre buzdítani, mert „az ugy nevezett »Szentföldön« t.i. Gyergyo és Csikszékben számtalan szép hymnusok élnek, mellyek mível a nép ott tul buzgó, a legnagyobb buzgoság bélyegét hordozzák magukon. Háromszékről sem bír semmit, holott ezen székben a székelek leglovagiasabbak, mert nem csak katonák, hanem a lehetőségig mivelttek s derék mezei gazdák. Méltoztassa a Tks Ur szívére venni csekély indítványomat, s pártolására karokat nyujtani kegyeskedjen, hogy Magyarország is olvashassa testvére dalait, mert fájdalom! egész első kötetben egyen kivül nem ismertem a hazám beliekre ...".[6]

Nincs tudomásunk arról, hogy Erdélyi János miként fogadta Székely Ádám indítványát, a *Népdalok és mondák* második-harmadik kötetét lapozva viszont biztosra vehetjük, hogy nem tett ilyen irányú lépéseket. Az 1847-ben megjelenő második kötetben felsorolt 61 gyűjtő (96-156. szám) küldeménye között ismét elenyészően kevés a székelyföldi: Csomortáni Mike Simon királyi táblai hites jegyző és okleveles tanár Temesvárról küldött be „22 székely népdalt" (valójában huszonhármat)–(100. sz.), Székely Ádám egy mondát és 17 különvidéki dalt (122. sz.), utána Nagy Lajos erdélyi áldozópap és tanár küldeményével számol el Erdélyi, ki Balog Józsi haláláról ad hírt „Kézdivásárhelyről" (valójában Szilágysomlyóról) (123. sz.), végül pedig Szentkirályi Károly (helyesen: Gábor) második küldeményével, a Torda-Kookról postázott 67 székely népdallal (124. sz.). Ez utóbbi egyszersmind a legutolsó székelyföldi küldemény.

[4] Erdélyi Ilona, T. 1960, 276.
[5] Uo.
[6] Uo.

Mindent összevetve tehát, a *Népdalok és mondák* szerkesztője 176 gyűjtemény anyagából válogatva állította össze a három kötetet, melyekben összesen 1392 verses alkotás és 35 monda (mese) jelent meg. Székelyföld képviseletében össze-vissza öt munkatárs járult hozzá a tekintélyes gyűjtemény anyagának gyarapításához, összesen 115 szöveggel.

Mennyit hasznosított Erdélyi János ebből a csekélyke mennyiségből? Nehezen megválaszolható kérdés, ha pusztán a *Népdalok és mondák* köteteire támaszkodunk. Erdélyi ugyanis eleinte nem tüntette fel a szövegek provenienciáját, sem földrajzi értelemben, sem pedig a gyűjtők tekintetében. E mulasztására időközben rájöhetett, mert a második kötethez számozatlan lapokon *Függelék*et csatolt, melyben közli „a dalok vidékeit", külön az első és külön a második kötetéit. Az összesítés azonban hiányos, mert – ahogy Erdélyi megjegyzi – a „sorozat a szerint készült, a mint az érdemes beküldő urak megnevezték dalaik vidékét különösen vagy általánosan. Levén pedig olly egész gyűjtemények, mellyekben vidék épen nem volt megnevezve, szükségkép vannak olly dalok is, mellyeknek vidékét föl nem jegyezhetém, s e sorozatból ki kelle maradniok."[7] (Ez utóbbi kategóriába tartozik, például, a Székely Ádám küldeménye, aki idézett levele tanúsága szerint utazása közben összeszedett népdalokkal jelentkezett.) A két első kötetben követett eljárás tarthatalanságát felismerve az utolsó kötetet Erdélyi már úgy bocsájtotta sajtó alá, hogy ahol tehette, a szöveg után feltüntette a lelőhelyet is, legalább a tájegységet. Azonban sok esetben még így is gondot jelent a szövegazonosítás, mert Erdélyi – saját bevallása szerint – összevágta a szövegeket, a csonkának tűnő dalokat kiegészítette más vidékek változataiból. Eljárásáról jó előre tájékoztatta olvasóit és munkatársait: „Sok dal lesz itt – írja az első kötet előszavában – mellyet senki nem hallott úgy, mint általam közöltetnek, mert némellyik három, sőt négyből is van összerakva, a különböző beküldések szerint. Ez más nem is lehet. Mert mint egyik beküldő (...) írja az illyen dalokat egyik elkezdi, és ahány danolja, mind bővíti ujakkal miből természetesen következik, hogy a különféle beküldést szabad is, lehet is összeolvasztani."[8] Innen van aztán a *Népdalok és mondáknak* az a furcsasága, hogy egyik-másik népdal származási helyéül ilyen sor földrajzi nevet olvashatunk: Fehér, Rábaköz, Pest, Sárospatak, Székelyföld, Vieszka; vagy: Baranya, Debrecen, Szabolcs, Zemplén, stb.

Mindezekből az következik, hogy egyértelműen nem lehet elkülöníteni a *Népdalok és mondák* székelyföldi szövegeit. Ez a művelet csak a beküldött kéziratok ismeretében lehetséges, mint ahogy annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy melyik gyűjtő anyagából származik egyik vagy másik szöveg, s egyáltalán, mit és mennyit közölt Erdélyi János székelyföldi munkatársai gyűjtéséből.

A Kisfaludy Társaság felhívására beérkezett egykori népdalgyűjteményeket ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őrzi. Az egyes gyűjtők anyagának kikeresését igen megkönnyíti az a tény, hogy a *Népdalok és mondák* szerkesztésére felhasznált valamennyi kézirat ugyanazon a leltári számon

[7] Erdélyi János 1847, Függelék
[8] Erdélyi János 1846, XI-XII.

szerepel. Ezen belül sorszám jelöli az egyes gyűjteséket, ami viszont megegyezik a *Népdalok és mondák* köteteiben közzétett nyilvános nyugtázás számozásával.

Az első híradást a székely népköltészetről az a tizenegy népdal jelentette, melyet gr. Desewffy Virginia küldött be Jenei József gyűjtése szerint.[9] Nem sikerült kideritenem, hogy mikét jutott Jenei gyűjtése a szabolcsi grófkisasszonyhoz, akinek különben nem ez volt az első küldeménye. Korábban ötven darab szabolcsi dallal jelentkezett, sőt az Akadémia hajdani gyűjtési felhívására is válaszolt, mert a Tudós Társaság levéltárából is negyvenkét tőle származó dalt használhatott fel Erdélyi János. Ennek a küldeménynek nincs kísérő levele (vagy nem maradt meg), így nem sikerült semmit kideritenem a gyűjtő Jenei József kilétéről. Következésképpen az sem tudható, hogy honnan, melyik székből, s miképpen gyűjtötte a tizenegy szöveget. A hét levélre terjedő kézirat anyagából Erdélyi alig-alig tudott valamit felhasználni, mert többnyire népies műdalszövegeket tartalmaz, de találunk a finomkodó almanach-lírára emlékeztető verseket is a „székely népdalok" között. A tizenegy darabból Erdélyi egyet közölt teljes egészében (*Én vagyok egy árva gyerek*), kettőt pedig más vidékekről beérkezett változatokkal egészített ki. Tulajdonképpen ezek is, mindhárman népies műdalok. Az elsőről csak megérzés alapján mondom ezt, de a *Káka tövén költ a ruca* kezdetű dalról közismert, hogy Losonczy László versét Travnyik Zoltán zenésítette meg, a *Mariskám, Mariskám* kezdetű dal pedig a Pesten 1837-ben, Szentpétery Zsigmond magyar átdolgozásában bemutatott *Tündérlak Magyarhonban* című német zenés vígjáték egyik népszerű dala volt.[10]

A *Népdalok és mondák* első kötetében a Jenei József gyűjtéséből előbb elsorolt dalok mellett találunk még három verses szöveget, melyeket Erdélyi a második kötet függelékében részben vagy egészben székelyföldinek állít. Ezek közül a *Kakas!isten jó napot!* kezdetű hidasjátékról[11] nem sikerült kideritenem, hogy ki küldte be, a másik két dal esetében, melyek a függelékben úgy szerepelnek, mint Pestről, Rábaközből, Szabolcsból és Székelyföldről, illetve a Fejér megyei Perkátáról és Székelyföldről beküldött szövegek ötvözetei, minden valószínűség szerint Erdélyi utólag tüntette fel a székelyföldi illetőséget, akkor, mikor a második kötethez csatolta a függeléket. A *Kalapom szememre vágom* és a *Mint gerlice madár* kezdetű dalok[12] változatai ugyanis Csomortáni Mike Simon küldeményében érkeztek be a Székelyföldről, s Csomortáni – mint 1846. május 30-ról keltezett levelében írja – az első kötet megjelenése után kezdte összeszedni azokat a dalokat, melyek között a két említettnek is változata szerepel. „Még gyermekségem óta igen kedvellője voltam a nép daloknak – indítja levelét a temesvári királyi táblai hites jegyző és okleveles tanár –, s azokat, ha lehetett a nép szájából, mint hiteles kútfőkből iparkodtam magamnak megszerezni. De jelenleg, midőn hallottam s olvastam is a nép

[9] Jenei József (MS) é.n.

[10] Erdélyi János 1846, 281. (314. sz.), 79. (122. sz.); Erdélyi János 1847, 102. (201. sz.); Leszler József 1986, 224-225, 368.

[11] Erdélyi János 1846 405. (405. sz.)

[12] Uo. 282-283. (317. sz.), 11-12. (9.sz.)

dalak lő kötetét, 1ő kötetét, igen szívemre hatottak azoknak hangjai, s figyelmemet jobban felizgaták.

Ezeknek következtében be írtam a Székely földre, mint származásom a születésem helyére (tudtom szerént a dalok honjába, honnan csak úgyan hiteles kútfőkből s minden nap a székely nép szájából hangzó nép dalokat kaptam, mellyekből 23. kiválasztottam s leírtam, – és bátor vagyok a Tekéntetes Titoknok Úrnak kezéhez szolgáltatni.

De fájdalom! sok és mondhatom ígen sokra minden iparkodásom mellett sem akadhattam, ollyanokra, mellyeket gyermekségembe a Székely nép kőzt hallottam, mert kiktől hallottam vagy elhaltak, vagy semmi írásba nem foglaltak, s igy a veszendőség örvényéből lehetetlen kimeríteni."[13] A huszonhárom dalt tartalmazó küldeményre[14] Erdélyi János 1846. június 6-án jegyezte rá, hogy „vette", s valóban, a második kötetben közölte is belőle mindazt, amit alkalmasnak ítélt a kinyomtatásra. Csomortáni tizennégy dala csaknem egy tömbben jelent meg a második kötetben *Székely dalok* fejezetcím alatt (523-538. és 545. számú dalok)[15], anélkül, hogy Erdélyi toldozta-foldozta volna más vidékek változataiból. Csupán egy dalt osztott ketté, s nem is ok nélkül, mert az első három versszaka tréfás asszonycsúfoló, másik része pedig párosítószöveg. Ezek tehát külön számon szerepelnek a kötetben, de egymás szomszédságában. Így tehát Csomortánitól tizenöt dal jelent meg.

Csomortáni – mint idézett leveléből kitűnik – sűrűn felemlegeti, hogy „hiteles a kútfőkből", a székely nép szájából merített dalokat ajánl a Tekintetes Titoknok ur pártfogásába, de azt is elárulja, hogy levelezés útján jutott a dalok birtokába. Születése s származása színhelyéről kért és kapott dalokat, de azt nem említi, hogy melyik székely székből. A gyűjtő kilétéről annál többet nem tudok, mint amit levele aláírásában a foglalkozásáról-képesítéséről elárul. Szinnyei József is csak annyival tudja kiegészíteni ezt a csekély információt, hogy 1847-ben Lonovics József csanádi püspök neve napjára írt dicsőítő verse jelent meg Temesváron.[16]

Ha Csomortáni Mike Simon nevében a Csomortánit nem predicatumként értelmezzük, hanem származási helyként, még akkor sem tudjuk biztosra meghatározni szülőföldjét, mert Székelyföldön két Csomortán van: egyik Csíkszékben, Somlyó, Pálfalva közelében, a másik pedig Felső-Háromszéken, Lemhény mellett.[17] Sajnos, a beküldött dalanyag földrajzi utalásaiból sem lehet eldönteni, hogy melyik Csomortán szülötte lehetett Mike Simon, mert van olyan szövegrészlet, mely kétségtelenül Háromszékre utal (pl. „Bélafalvának végibe,/ Polyán hegyének szélibe" vagy: „Nemerének hideg szele/Fú egy kalászos rétre le"), és van olyan dal, ami csíki illetőségre vall („Felcsík nagy bánatja,/Madéfalva kára"), s végül

[13] Erdélyi Ilona, T. 1960, 268.
[14] Csomotáni Mike Simon (MS) 1846.
[15] Erdélyi János 1847, 316-330, 335-336.
[16] Szinnyei József 1902, 1307.
[17] Mai román nevük: Şoimeni (Csíkcsomortán) és Lutoasa (Kézdicsomortán)

találunk olyan szövegrészt is, mely mindkét székely széket emlegeti („Csíkszéki volt az apám,/ S Háromszéki az anyám, /Azért tartós a gatyám,/ S vérsinoros harisnyám").

Az egyetlen forrás, ami eloszlathatná a kételyeket Mike Simon származáshelyét illetően, a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnáziumban végzett tanulók névsora. Azonban ez sem hozott maradéktalan megoldást. Szerepel ugyanis benne, az 1839-ben végzettek között egy kézdicsomortáni gyalogos renden lévő 19 éves székely nemes ifjú, de Mire Simon néven[18]. Nem tudom, hogy nyomdahiba, vagy az anyakönyv rossz olvasata miatt szerepel-e így ez a név, vagy tényleg volt egy Mire nevű csomortáni tanulója a szeredai iskolának. Így hát csak feltételezhetjük, hogy ez a csomortáni ifjú azonos Erdélyi János temesvári gyűjtőjével. S akkor egy csapásra magyarázatot találunk a csíki és háromszéki utalásokra, mert a királyi táblai hites jegyző egyaránt írhatott dalokért szülőfalujába, Háromszékre és csíki iskolatársainak. Végtére is, akár egyik, akár másik változat valósult meg, akár az a lehetőség, hogy dalai mindkét székely székből származnak, gyűjtését különösen fontosnak tartom: az a huszonhárom szöveg, melyet beküldött Erdélyi Jánosnak, a katolikus székelység népköltészetéről az első híradást jelenti. A gyűjtött anyag folklórjellegét természetesen nem a mai fogalmak szerint kell érteni, mint ahogy a *Népdalok és mondák* anyaga sem felel meg a mai népköltészeti gyűjtemény elvárásainak. Mike Simon kisded kollekciójában találunk szép számmal népdalokat, de mellettük a kisnemesi kéziratos énekköltészet hagyományaiból táplálkozó szerelmi- és hazafias dalokat, a Siculicidiumot elpanaszoló siralmas éneket, németcsúfolót, a régi dicsőséget siratót szöveget, kuruc éneket. Jenei József küldeményével ellentétben viszont Csomortáni Mike Simon gyűjtéséből hiányoznak a kor népies műdalai. Úgy látszik, Csíkba, Felső-Háromszékre nemcsak a gyűjtési felhívások hangja nem ért el, de a népies műdalok divatja sem.

Felső-Háromszék költői hagyományairól Erdélyi János még egy érdekes anyagot vehetett kézhez, melyet Mike Simonnal csaknem egy időben postázott Nagy Lajos erdélyi áldozópap és tanár Szilágysomlyóról. Az 1846. május 26-ai keltezésű levélben Nagy Lajos mint „synchronus és szemmel látott tanu" a kézdicsomortáni születésű, székely ezredbeli gyalog katona, Balog Józsi tragikus sorsát beszéli el, akit 1829-ben rajtakaptak sócsempészeten, haditörvényszék elé állították, és szeptember végén Kézdipolyánban főbelőtték. E gyászos esetről egy kézdipolyáni népköltő, a magatehetetlen nyomorék, autodidakta Szántó Ferenc verset írt, amely – Nagy lajos szavaival szólva – „1829 óta az egész székelyföldön bus hangulatu nép énekké vált."[19] Nagy Lajos szerette volna Szántó Ferenc versét „a népdalok gyűjteményébe ... iktatva látni", hogy ennyivel ő is gyarapítsa a nemzeti kincset. Annál is inkább, mivel a *Balog Jósi haláláról Ének* – mint írja Nagy Lajos – a „más székely székekben is még mai napig zeng a nép ajkán". Talán azért – véli – „mert Balog Jósi becsületes jellemű s ártatlan fiatal vólt", vagy hogy

[18] Antal Imre 1994, 89.
[19] Erdélyi Ilona, T. 1960, 264.

„Szántó Ferencz a nép kedvencze".[20] A népköltő kézírásával beküldött ének ritka folklórtörténeti érdekesség, hiszen egy népballada születési pillanatát és körülményeit rögzíti. A *Balog Jósi haláláról Ének* ugyanis népballadaként Háromszéken csaknem napjainkig fennmaradt.[21]

Erdélyi János nem közölte gyűjteményében az éneket, így a kortársak nem hallhattak róla. Pedig Székely Ádámnak ugyancsak kapóra jött volna annak bizonyítására, hogy mennyire igaz, amit ő a székelység költői hajlandóságáról írt a Kisfaludy Társaság titkárának. A már több rendben idézett marosvásárhelyi papjelölt ugyanis, „miután a két magyar hazában sok vidékeken" megfordult, arról győződött meg, hogy „a dalok eredetisége, szívből omló szózata seholl sem olly jelemző, mint a székel földön", hol „igensok eredetiség van elrejtve". „Tudom én – írja Székely Ádám –, mert ott növelkedtem föl, s csak egy éve, hogy hátrahagytam hegyes völgyes vidékünket. Történjen ott csak egy véletlen halál, vagy szerencsétlenség, szerelem, vagy megcsalatás s eff. már másnap legény leány faluban, erdőn mezőn, kutaknál a tegnapi esetet sajáttságos hangejtéssel dalolják."[22]

Sajnos, az a Székely Ádám, aki szemmel láthatóan érdeklődött szülőföldje költői hagyományai iránt, nem gyarapíthatta a *Népdalok és mondák* anyagát székelyföldi darabokkal, hiszen az első kötet előkészületei és megjelenése idején Bécsben, illetve Pesten tartózkodott. Utazása közben feljegyzett ugyan hallomásból néhány szöveget, a tizenhét helymegjelölés nélküli darabból azonban Erdélyi nagyon keveset, mindössze két szöveget hasznosított.[23] Gyűjteményében népies műdalok, Szentiványi Mihály-vers, népszínmű-ízű bordalok mellett a *Megcsalt férj* típusú ballada egy változata is felbukkan, azonban ez sem került be a *Népdalok és mondák*ba. Kéziratára, noha nem székelyföldi anyagot tartalmaz, azért tértem ki, mert Székely Ádám sokat idézett levelében elmarasztaló hangon ír fiatalabb rokona, Szentkirályi Gábor első küldeményéről: „nem tudom, mivel foglalkozott, hogy érdekesbeket küldeni nem tudott" – vélekedik „öccséről". – „Most czélja ugyan a fiunak utazni a székelföldön, s irta, hogy nevében foljamodjám a Tks U hoz annak idejében pártolásért esedezni. Ő két holnap alatt reménylem derék dalokat szed öszve."[24]

Az alábecsült gyűjteményt 1846. télhó 31-én Marosvásárhelyről beküldő Szentkirályi Gábor a gernyeszegi református pap legnagyobb fia volt, aki 1843-ban, tizenhat évesen subscribált a marosvásárhelyi református főtanodában[25], s 1846 telén utolsó tanuló évét töltötte ebben az iskolában. Miután a nyári szünidő alatt Tordakókon nevelősködött, 1846 őszétől a nagyenyedi kollégium jogtani osztályait járta. Másodéves jogászként érte az 1848-49-es forradalom és szabadságharc[26], melyet honvédként végigküzdött, majd az ötvenes évek elején

[20] Uo. 265.
[21] Vö. Antal Árpád 1962; Pozsony Ferenc 1984, 222.
[22] Erdélyi Ilona, T. 1960, 275-276.
[23] Erdélyi János 1848, 81. 162. sz.) és 130-131 (234. sz.)
[24] Erdélyi Ilona, T. 1960, 276.
[25] Tonk Sándor 1994, 168.
[26] Jakó Zsigmond – Juhász István 1979, 250.

Tordakókra házasodva Torda megyében telepedett le, hol alispán, főjegyző, majd a tordai református egyházközség főgondnoka volt, utoljára pedig kataszteri becslőbiztos. 1878 szeptemberében, 51 éves korában halt meg Tordán.[27]

Szentkirályi Gábor első küldeményét (*Erdélyi székely Népdalok*)[28] 1846. február 18-án vette kézhez Erdélyi János, olyan időpontban tehát, amikorra – minden valószínűség szerint – már lezárta az első kötet szerkesztését. Így magyarázható, hogy noha az első kötetben felsorolt gyűjtők között szerepel Szentkirályi, beküldött tizenhárom dalából már csak a második kötetben olvashatta a kiválasztott hatot. A szerkesztő csaknem felét találta közlésre méltónak a fiatal diák anyagának, s az is figyelmet érdemel, hogy nem szórta szét, egymás után sorakozik a hat dal a második kötet 330-334. lapján. Szentkirályi szövegei[29] Csomortáni Mike Simon anyagát követik a *Székely dalok* című fejezetben, melyet Erdélyi János maradéktalanul a kettőjük küldeményéből állított össze.

Kísérő levelében Szentkirályi Gábor azzal a megjegyzéssel ajánlja gyűjtését a közös nagy kiadványba, hogy „azokat minden modositás nélkül, ugy a mint a nép ajakárol le irhatám – közlöm. – Azért ha néhol a mérték, rim, vagy egyéb szükségesek nincsenek meg, én oka nem vagyok, a czélt igy véltem leg sikeresebben elérhetni."[30] Áttekintve a nem közölt szövegeket, találunk valóban olyan dalt, melyben három versszak 4/3 osztású hétszótagos sorokból áll, az utolsó strófa viszont felező nyolcas. Szentkirályi gyűjtéséből Erdélyi János érdekes módon kihagyta a kéziratos szerelmi költészet néhány igen szép, hibátlan verselésű darabját, melyek szemmel láthatóan régóta forognak közszájon. Egyikét-másikát később Kriza János népdalként vette fel a *Vadrózsák*ba (például a *Barna leány, érdemlem-e* kezdetű dal változatát)[31]. Van az elutasított dalok között egy-kettő, ami valóban kirívóan gyenge, nem népi szöveg, de egészében véve nem találom helyénvalónak Székely Ádám elmarasztaló megjegyzését Szentkirályi első próbálkozásáról.

Második küldeményét Szentkirályi Tordakókról keltezi 1846. június 29-éről. Gyűjtése azonban, valószínű, ismét marosszéki, vagy Marosvásárhely környéki anyagot ölel fel: 38 dalt és 29 olyan rövidebb dalt, „mellyeket a székelly ifjak tánc közben szoktak fel szavalni"[32], vagyis 29 táncszót. Érdekes módon Erdélyi ez utóbbi műfajt Szentkirályi gyűjtéséből teljesen mellőzte, egyetlen egyet vett fel a *Népdalok és mondák* harmadik kötetébe, azt is népdalként.[33] Egyébként Szentkirályinak ez a küldeménye is úgy érkezett a Kisfaludy Társasághoz, hogy Erdélyi a második kötetben nyugtázta vételét (124. sz. alatt), anyagát azonban már csak a harmadik kötetben hasznosította. A harmincnyolc dalból tizenegyet válogatott ki közlésre, melyeket a

[27] Erdélyi Híradó (Marosvásárhely), II. 1878. szept. 21. 448.
[28] Szentkirályi Gábor (MS) 1846a
[29] Erdélyi János 1847, 539-544. sz.
[30] Szentkirályi Gábor (MS) 1846a, bvf. – T. Erdélyi Ilona ezt a levelet nem közölte.
[31] Kriza János 1863, 44-45 (83. sz.). A dal korábbi változata előfordul Bathó Mihály énekeskönyvében (1710?-1728). Vö. Kocziány László 1957, 119-121.
[32] Szentkirályi Gábor (MS) 1846b, 36 (39-67. sz.)
[33] Erdélyi János 1848, 62. (133. sz: Van szeretőm János nevű)

133-144. sorszám alatt olvashatunk.[34] Erdélyi ez alkalommal is a kézirat egyik dalát kettéosztotta, így tizenkét Szentkirályitól származó dal képviseli a Székelyföldet a harmadik kötetben. Közöttük veretes, szép népdalszövegek (*Elment az én rózsám, Nézz ki rózsám ablakodból, Hej páva, hej páva*) elegyednek népies műdaltöredékekkel, népszínművek közismert dalbetéteivel (*Ha nem tudod, rózsám, hol lakom. Ezt a kerek erdőt járom én*) vagy Kisfaludy Károly-versrészlettel.

Szentkirályi Gábor második küldeménye egészében is több népies műdalt tartalmaz, mint az első, a népi szövegek között pedig szép számmal akad olyan, melyben ritmusváltás történik. Valószínű, Erdélyi emiatt nem vette fel gyűjteményébe ezeket. A népies műdalok számbeli gyarapodása Szentkirályi kéziratában összefügghet Székely Ádám idézett elmarasztaló megjegyzésével: a fiatal diák megszívlelhette papjelölt rokona útmutató észrevételét; már pedig Székely Ádám – gyűjtése alapján gondoljuk ezt – a népies műdalköltészet darabjaiban vélte megtalálni az igazi népdalokat. Közrejátszhatott emellett az időközben megjelent *Népdalok és mondák* első kötete is, melyben ugyancsak sűrűn fordulnak elő a kor népszínmű-irodalmából országszerte elterjedt dalok, s amely a nyomatott szó erejével hitelesítette népdalként a műköltészet darabjait, modellként szolgálva a gyűjtőmunkatársaknak.

Szentkirályi második gyűjtése, ha nem is gyarapította tetemesen a Népdalok és mondák állományát, mégis fontos információkat hordoz a folklórkutatás számára. Mindenekelőtt táncszógyűjteménye érdemel figyelmet, de olyan szempontból is fontos, hogy a népies műdalok, az új stílusú népdal előretörését, szemkápráztatóan gyors terjedését dokumentálja. Nem ismerünk részleteket, hogy hol – szülőfalujában, diáktársaitól – gyűjtött-e Szentkirályi, vagy éppenséggel székelyföldi utazást tett, amint azt Székely Ádám jelezte. Mindenképpen feltételezzük, hogy Marosvásárhely környékén buzgólkodott, hiszen tanév alatt szedte össze a 67 darabot számláló küldeményét. S ebben a kollekcióban többek között olyan Petőfi-dalok fordulnak elő, melyeket a költő alig két és fél évvel korábban, 1843 novemberében vagy decemberében írt (*A szerelem, a szerelem, A virágnak megtiltani nem lehet*). Hasonlóképpen, hihetetlen gyorsasággal jutottak el a székelységhez, legalábbis a marosszékiekhez a népszínművek közkedvelt dalai, a népies műdalköltészet darabjai. Szentkirályi gyűjteménye erről árulkodik, és ezt dokumentálja. Maga a gyűjtő is felfigyel e jelenségre: kísérőlevelében azt írja, hogy a székelység körében is, „szintugy, mint a divatvilágban – az ujjnak van becse, mig a régit elfeledik"[35]. Idézett levele egyben arról is tájékoztat, hogy Szentkirályi tovább akarta folytatni a gyűjtőmunkát: „...néhány még rendbe szedetlen néprege lévén kezeim közt: kőnyőrgőm alassan a Tekintetes urat; légyen szives, tudatni velem: – meddig nem késem meg elkészítésök, s felküldésökkel? – ostromolja Erdélyit – s egyszersmind azt is, hogy a nép dalok kiadása meddig fog még follytatodni? Legfeljebb két holdnap alatt számtalannak jutandok birtokába – örömest szolgálnék velök."[36]

[34] Uo. 63-68.
[35] Erdélyi Ilona, T. 1960, 274.
[36] Uo.

Kapott-e választ, biztatást Szentkirályi Erdélyi Jánostól, nem tudhatjuk, Mint ahogy azt sem, hogy elkészült-e, összeállt-e Szentkirályi újabb küldeménye, s ha igen, milyen sorsra jutott. Az biztos, hogy a *Népdalok és mondák* harmadik kötetében székelyföldi gyűjtés beérkezéséről nincs említés.

És Szentkirályi Gáborról sincs többé hír a székely népköltészet kutatásának történetében, ugyanúgy, ahogy nem találkozunk többé Csomortáni Mike Simon, Jenei József vagy Nagy Lajos nevével sem.[37] Emléküket, nevüket elnyelte az idő, s még csak a hálátlan utókor feledékenységét sem kárhoztathatjuk. Mert mi tarthatta volna meg az utókor jó emlékezetében? Mi maradt utánuk? Néhány tucat dal, névtelenül, szétszórva három kötetnyi szövegsokadalomban. Akármint is számoljuk, a *Népdalok és mondák* csaknem 1400 verses darabja közül 36 a székelyföldiek száma, s ha a kiegészített szövegeket is hozzáadjuk, akkor is csak 40-re kerekíthetjük számukat. Pusztán mennyiségi szempontokra figyelve valóban elenyésző, jelentéktelen ez az összeg. Nyugodtan kimondhatjuk: Székelyföld népköltészeti hagyományai a *Népdalok és mondák* kötetei után is teljes ismeretlenségben maradtak.

Erdélyi János székelyföldi munkatársai mégsem fáradoztak hiába. Szerény gyűjteményeik az első bátortalan lépéseket jelentik a székely népköltészet megismerésének, megismertetésének útján.

Fennmaradt leveleikben ügyszeretetről tanúskodó gyűjtéseikben – a rögzített szövegek értékén túl – sok hasznos adatot, információt örökítettek reánk, melyek némelyikéből akár a mai emberek, intézmények is okulhatnak. Itt van például az az aprócska adat – szinte csak levélkezdő formulának tűnő szövegfordulat –, amely három gyűjtő levelében is előfordul: Csomortáni Mike Simon, Nagy Lajos, Székely Ádám egybehangzóan vallja, hogy a *Népdalok és mondák* első kötetének hatására láttak munkához. Vagyis a Kisfaludy Társaság felhívása nem jutott el hozzájuk (vagy nem fogott rajtuk), ellenben a *Népdalok és mondák* első kötete – nagyszerűsége vagy hiányai miatt – munkára késztette őket.

Az első kötet hiányai serkentik Székely Ádámot gondolatébresztő levele megírására, mely egyik első tájékoztatás nemcsak a székely népköltészet gazdagságáról, de Kriza János *Vadózsá*inak előkészületeiről is. Székely Ádám elsőként hívja fel a figyelmet Csík és Gyergyó költői hagyományainak sajátosságára, másságára, ő az, aki figyelmezteti Erdélyit, hogy a hírlapi felhívásoknál hatékonyabb a személyes, levélbeli megkeresés a gyűjtők toborzása érdekében. És Székely Ádám az, aki a falusi papok, tanítók segítségét igen nagyra értékeli.

Csomortáni Mike Simonban – jókora túlzással – Bartók Béla és Kodály Zoltán előfutárát tisztelhetjük, hiszen az ő szerény gyűjteménye hoz először ízelítőt

[37] Egyedül Székely Ádám neve bukkan fel újra a múlt század második felében, de a történelemtudomány és a történelmi ihletettségű szépirodalom művelőjeként. Vö. Szinnyei József 1909, 571. Szinnyei nem tud arról, hogy a népköltészet, népélet iránti ifjúkori érdeklődése sem tűnt teljesen el tevékenységéből: a hatvanas évek derekán remek összehasonlító tanulmányt írt a Székelyföld és az erdélyi Mezőség életvitelének, gazdálkodásának, viseletének, szokásainak párhuzamairól és különbségeiről a marosvásárhelyi *Székely Néplap*ban, s azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy az általa szerkesztett *Székely Közlöny* közölte leghamarabb Erdélyben a marosvásárhelyi diákok folklórgyűjtésének darabjait.

Felső-Háromszék és Csík katolikus népének dalaiból. Nincs okunk elmarasztalni azért, mert nem azt találta, nem azt mutatta fel szülőföldje hagyományaiból, amit jó fél századdal később Bartók és Kodály. Másak voltak akkoriban a népdalról alkotott fogalmak, és másak a gyűjtési eljárások is.

Szentkirályi Gábor gyűjtésének – több szép népdal, táncszó szövegének rögzítése mellett – ugyancsak megvan a járulékos hozadéka: cseppben a tenger alapon villantja fel a XIX. század első felében lezajló ízlés- és stílusváltást, melynek nyomán diadalmasan tört előre az új stílusú magyar népdal, hódítva a Székelyföldön is.

Végül pedig Nagy Lajos méltatlanul mellőzött küldeménye egyszerre dokumentálja a falusi népköltők szerepét a folklórszövegek létrejöttében-alakulásában, s egy siratóballada születésének körülményeit.

Mindezeket összeszámláva, másfél század múlva meggyőződéssel, fejet hajtva mondhatjuk: tisztesség adassék Erdélyi János ismert-ismeretlen székelyföldi munkatársainak.

Marosvásárhely OLOSZ KATALIN

IRODALOM

ANTAL Árpád
1962 *Balog Józsi balladája keletkezésének és változásainak kérdéséhez.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, VI. 27-67.
ANTAL Imre
1994 *„Tisztesség adassék". Lapok a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnázium történetéből.* Csíkszereda
ERDÉLYI Ilona, T. (szerk.)
1960 *Erdélyi János levelezése.* I. Budapest
ERDÉLYI János (szerk.)
1846-1848 *Népdalok és mondák.* I-III. Pest
JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István
1979 *Nagyenyedi diákok 1662-1848.* Bukarest
KOCZIÁNY László (szerk.)
1957 *Őszi harmat után... Szemelvények két ismeretlen XVIII. századbeli énekeskönyvből.* Bukarest
KRIZA János
1863 *Vadrózsák.* I. Kolozsvár
LESZLER József
1986 *Nótakedvelőknek.* Budapest
POZSONY Ferenc
1984 *Álomvíz martján. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák.* Bukarest
SZINNYEI József
1902, 1909 *Magyar írók élete és munkái.* VIII., XIII., Budapest
TONK Sándor
1994 *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága.* 1653-1848. Szeged

Kéziratok

Valamennyi felhasznált kéziratos gyűjtemény a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található. Külön-külön tehát nem hivatkozom az egyes gyűjtések lelőhelyére.
Itt mondok köszönetet a Kézirattár munkatársainak segítségükért, figyelmességükért, amellyel ottani munkámat támogatták.
A jegyzetekben a kéziratot a nyomtatott kiadványtól a személynév után zárójelbe tett MS jel különbözteti meg.

CSOMORTÁNI MIKE Simon (MS)
1846 *Székely népdalok.* 28 számozott levél. Jelzete: RUI 8-r 206/100
JENEI József (MS)
é.n. *11 székely Népdal.* 7 levél. Jelzete: RUI 8-3 206/87.
SZÉKELY Ádám
1846 *Dalok.* 11 számozott lap. Jelzete: RUI 8-r 206/122.
SZENTKIRÁLYI Gábor (MS)
1846a *Erdéllyi székely Népdalok.* 6 levél. Jelzete: RUI 8-r 206/93
1846b *Székelly Népdalok (Follytatás).* 42 számozott lap. Jelzete: RUI 8-r 206/124

VOLKSLIEDER UND SAGEN

Szeklerisches Material und Sammler eines hundertfünfzigjährigen Sammelwerkes

Vor anderthalb Jahrhunderten (1846-1848) erschien die erste repräsentative Sammlung ungarischer Volkspoesie unter dem Titel „Volkslieder und Sagen". Zusammengestellt von János Erdélyi, entstand die aus drei Bänden bestehende Kollektion im Ergebnis einer landesweiten Sammlung; am Zusammentragen des Materials beteiligten sich Mitglieder der verschiedensten Gesellschaftsschichten.

In diesem Aufsatz untersucht die Verfasserin, welchen Widerhall der Aufruf der Kisfaludy Gesellschaft ausgelöst hat, wer hatte Volkslieder und Sagen von dieser Regionaleinheit eingesandt, und was aus diesen Sendungen vom Herausgeber benützt worden ist.

Einen Stützpunkt zur Beantwortung der aufgeworfenen Fragen gewinnen wir aus der Korrespondenz von János Erdélyi sowie aus der untersuchung der handschriftlichen Sammlungen der ehemaligen Mitarbeiter und ihre Gegenüberstellung mit den in Druck erschienenen Texten. Es zeigte sich, daß János Erdélyi nur ganz wenig – insgesamt vier – Mitarbeiter aus dem Szeklerland hatte, die die große nationale Sammlung von vornherein nur in einem sehr bescheidenen Maße zu vermehren vermochten, außerdem ist bloß ein Drittel dieser geringen Menge (insgesamt 40 Lieder) in den drei Bänden von „Volkslieder und Sagen" erschienen.

Obwohl das Material der vier szeklerischen Sammler in quantitativer Hinsicht bedeutungslos war, hatte ihre Tätigkeit dennoch einen Sinn: Sie unternahmen die ersten, zaghaften Schritte zum Kennenlernen der szeklerischen Volksdichtung. Außer ihrem immanenten Wert hatten die veröffentlichten Texte überdies auch eine ganze Reihe akzessorischer Erträge: Diese bescheidenen Kollektionen illustrieren die Ausstrahlung des in der ersten Hälfte des 19. Jh. stattfindenen Geschmack - und Stilwandels im Szeklerland, den triumphalen Vorstoß des Volksliedes neuen Stils zu den Randgebieten,zum ersten Mal – und für lange Zeit alleinstehend – liefert uns eine dieser Kollektionen eine Kostprobe aus der dichterischen Traditionswelt des katholischen Szeklertums (entdeckt von Béla Bartók und Zoltán Kodály ein halbes Jahrhundert später); eingesandt aus dem Szeklerland wurde ein als Rarität geltendes Kuriosum, das zum einen den Augenblick und die Umstände der Geburt einer Klageballade wahrnimmt und zum anderen die in der Gestaltung der Folkloretexte gespielte Rolle der ländliche Volksdichter darstellt.

KATALIN OLOSZ

Szakrális Kisemlék Archívum

A Fórum Társadalomtudományi Intézet 1997-ben megalapított komáromi Etnológiai Központja kutatási prioritásaival összhangban létrehozta Szakrális Kisemlék Archívumát. E vállalkozás célja, hogy a dél-szlovákiai települések kataszterében található szakrális kisemlékek (út menti keresztek, képoszlopok, szentek szobrai, kis kápolnák) teljességre törekvő adatbázisát teremtse meg. Az egyes emlékekről a helyszínen készülő fényképeken és rajzokon túlmenően lehetőség szerint a vonatkozó levéltári dokumentumok, a sajtó híranyaga, illetve a kapcsolódó szájhagyomány is felgyűjtésre és dokumentálásra kerül. A Szakrális Kisemlék Archívumban található adatok és dokumentumok a további tudományos kutatásokat éppúgy szolgálják, mint az egyes kisemlékek gyakorlati helyreállítását.

GYARMATHY ZSIGÁNÉ LEVELEZÉSÉBŐL

A kalotaszegi Magyargyerőmonostor református parókiájának vaskos, ódon épületében született 1843. május 28-án. A valamikori Kabos família udvarháza kényelmes, tágas otthonnak bizonyult a papi család számára. Édesapja Hory Farkas református lelkész, édesanyja Aumüller Rozália. A "hepehupás" vén Szilágyságból kerültek ide. A harmonikus papi család olyan miliőt jelentett öccse Béla (Albert) és Etus számára, amely egész életükre elkötelezte őket az irodalom és a művészetek iránt. Többi testvérei közül Giza csak pár órát élt, Farkas pedig hároméves korában skarlátban halt meg. Édesapja irányítása mellett kezdett el az irodalommal foglalkozni, a tűt pedig nagynénjének Aumüller Jozefának az irányítása alatt kezdte el forgatni. Az egyházmegyei jegyzőkönyvek tanúsága szerint akkoriban Gyerőmonostor volt az egyedüli falu, ahol: „... csak itt taníttatnak a lányok női munkára, mégpedig ingyen, külön díjazás nélkül". Bizonyára a kis Etus is az ő irányítása alatt készítette első munkáit.[1]

A varrottasok eredetéről szóló elméletet az öltéstechnikákkal együtt szintén nagynénjétől vette át. Eszerint a hímzés a népnél csak másodlagos, az udvarházakból szállt alá a nép közé, amelynek fogékony sarjai lassan eltanulták ezt a hímzéstechnikát.

A varrottasok behatóbb és hosszú idejű tanulmányozása során később maga Gyarmathyné is meggyőződik, hogy a kalotaszegi mintaalakzatok között sok az ősi, bár a behatásoktól sem mentes keletről, valahonnan Ázsiából hozott alakzatvonulat, amelyek az elásott kincshez hasonlóan bukkantak fel újra teljes pompájukban. A „Kalotaszegről" szóló írásában így vall erről a kérdésről: „keleti minták ezek egytől egyig átültetve, gyökeret verve a földben s erős ágai már egészen a szép fantázia sajátos virágait hajtják". Erre utal Fülep Lajos is, amikor ezt írja: „Ennek a stílusnak (a kalotaszeginek) valahol Ázsiában ringott a bölcsője s ma itt Európában becsülettel, nagy erővel és egészséggel képviseli ma is Ázsiát."[2]

Igen valószínű az, hogy Gyarmathynénak piaci kötöttségei nem adtak módot arra, hogy fenti meggyőződésének erősebb hangot adjon, hiszen masszív megrendelői között ott volt József főhercegné, Izabella főhercegné, gróf Esterházy Pálné, de a bécsi udvar sok főtisztviselője, özvegy Herich Károlyné, gróf Csáky Albinné, a művészfeleségek közül Munkácsy Mihályné, de ezekből a varrottasokból vásárolt bőven Jósika Samuné, de Gérando Antonina, Zeyk Ila, Barcsay Domokosné, gróf

[1] Sebestyén Kálmán: A kolozs-kalotai (kalotaszegi) református egyházmegye népoktatásának adattára a XV. századtól 1900-ig. Budapest, 1993. 125.

[2] Fülep Lajos: A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Budapest, 1974. I. 193-197.

Teleki Sándorné, aki megnyitotta Anglia egyik előkelő palotáját a kalotaszegi varrottas előtt. Mi lett volna ha mindezektől a megrendelésektől valamint a nagyvilági bazárok és kiállítások vásárlóitól elesik?

Egy-egy régi hazai ismerős vezetésével gyakran toppantak be külföldiek is. Így náluk vendégeskedett Walter Crane a preraffaeliták vezéralakja, akinek hatása az erdélyi építészetre a későbbiek során Kós Károly népies építészeti megoldásaiban csúcsosodott ki, de itt járt Margaret Fletcher angol írónő és Rose le Quesne angol festőművész is. Összegyűjtött élményeikről M. Fletcher könyvet írt, amelyhez a képi illusztrációkat Rose le Quesne készítette. Ebben külön fejezetet szenteltek Gyarmathynénak és a kalotaszegi népművészetnek. Többek között kiemelik: „Divatok jöhetnek és mehetnek, de a rajzok a díszítés örök elvei szerint készülnek, és megtartják sajátosságaikat."[3]

1891 őszén náluk vendégeskedett „Munkácsy Mihály, a király", aki a Honfoglalás című művéhez itt keresett férfiarcot Árpád vezér megformálására.[4]

1898-ban valóságos etnográfus áramlás kezdődött a Gyarmathy-kúrián. Ez éven érkezett meg Vikár Béla népzenekutató, hogy fonográffelvételeket készítsen előadásaihoz, de majdhogynem egymásnak adta a kilincset Herman Ottó, Xantus János, Jankó János, Herrmann Antal és Malonyay Dezső. A kutatási szándékkal érkezők mindenike egy vagy több személyből álló csoporttal – szakkutatóval – érkezett. A látogatás nyomán nem egyben gyümölcsöző együttműködés alakult ki némely kutatóval. Ilyen kapcsolat létezett közte és Herrmann Antal között, akivel együtt bábáskodtak a *Kalotaszeg* lap létrehozásán és szerkesztésén.[5] Cigánykutatásai során Herrmann gyakran látogatott be Bánffyhunyadra Gyarmathyékhoz.[6]

Herrmann meghívására látogatott el Kalotaszegre Jankó János is. Később gyakran jött vissza, levelezést is folytattak, amelynek során az etnográfus Jankó gyakran látta el utasításokkal Gyarmathynét. Egyik levelében például azt tanácsolja a nagyasszonynak, hogy az eredményesség érdekében készítse el a varrottasok *magyarázó szótár*át és a főmotívumok *durva elemző rajzát*. Rajzos példákkal is illusztrálja javaslatait. (Lásd Budapesten júliusban írt levelét – Klauzál u. 9.)

Gyarmathyné óriási munkát és energiát fektetett bele a varrottasok értékesítésébe, de főleg annak propagálásába. Némely gondolkodó ezt a propagandát már túlzottnak véli, és rosszalja a varrottasok túlzott dicséretét. Szerinte: „Az abszurdumig vitt reklám ...alaposan tönkre tehet egy-egy embert vagy vállalatot." (Tóth Béla, Budapesten, 1891. jan. 14-én kelt levele –lásd a függelékben.)

Nyilván nem mindenki osztja Tóth Béla véleményét. A kutatók és szakemberek többsége a legnagyobb elragadtatás hangján beszél Gyarmathynéról és az általa felkarolt kalotaszegi kézimunkákról. Edvi Illés Aladár festő például az itt

[3] Sketches of life and character in Hungary, by Margaret Fletcher with illustrations by Rose le Quesne, London, Swan Sonnenschein et Co. 1892, 186-187.

[4] Végvári Lajos: Munkácsy Mihály élete és művei. Budapest, 1958. 233.

[5] Hála József: Jankó János kalotaszegi kutatásai. Kalotaszeg magyar népe. Reprint. Budapest, 1993. 300.

[6] Vasas Samu: Ki volt a Kalotaszeg főmunkatársa? Kalotaszeg I. évf. 2. sz. Lásd továbbá: Vasas Samu: Indulunk az előd nyomdokain. Kalotaszeg. próbaszám, 1990.

szerzett benyomások hatására nagyon sok kalotaszegi tárgyú képet festett és állított ki különösen a budapesti szalonokban és képtárlatokon, amelyek nagyban hozzájárultak a kalotaszegi népművészet megismertetéséhez és népszerűsítéséhez. (Lásd idevágó levelét.)

Vadnay Károly, aki szintén nagy tisztelője volt Gyarmathynénak, a nagyasszonynak írt levelében egy történetet mesél el. Egy hölgy Gyarmathynéról beszélgetve így szólt: „Az ön kedvelt írónőjét: Currer Bellt azzal dicsérik angol életírói, hogy mint írótollát oly kitűnően forgatja a varrótűt és a főzőkanalat is. Voltam a magyar Currer Bellnél is, Bánffy-Hunyadon lakik." (Budapest, 1894. júl. 26.)

Gyarmathyné nemcsak megszervezte a kézimunkák varratását, kutatómunkát is végzett. Gyakran látogatta a családokat, s ott felnyitotta a régi tulipános ládákat, ahonnan előkerültek a régi, talán ősi csodálatos minták, amelyeket később a legügyesebb aszzonyokkal mind levarratott. Egyik ilyen barangolásáról így számol be: „Az út mellett utcahosszat varróasszonyok ültek a leveles kapuk előtt. Tízéves leánykáktól hatvanéves asszonyokig; kezökben a halványsárga vászon s azon virító égő hímes minták: mindaz a munka, amit én adtam a kezökbe...jóleső érzéssel nézem a szép tarka képet... Jól van, csak varrjatok ott a hegyek között, a pompás jó levegőben, lesz gondom rá, hogy a jó levegőn kívül egyébhez is jussatok, csak varrjatok!"

Érzékeli azt, hogy az öregebbje már alig látja a szálakat. Ezért a fiatalok betanítása érdekében 1901-ben saját költségén három hónapos kalotaszegi varrótanfolyamot szervezett. A bánffyhunyadi elemi és felső iskolában – ahol a kézimunkaoktatás felügyelője és irányítója volt – megszervezi a rendszeres kézimunkaoktatást. A szegény sorsú tanulók megsegítésére már korábban, 1891-ben létrehozta a „Gyarmathy Zsigáné alap"-ot, majd az árvák sorsáért való aggódás eredményeképpen szervezi meg a „Gyermek menhely"-et, ahol az ő személyes gondoskodása révén az árvák és elhagyatottak menedéket kapnak.[7]

A kicsik a menhelyen, a nagyok pedig a kapuban varrással a kezükben keresték meg a mindennapit az akkortájt nem kis családok számára. A budapesti, brüsszeli, bécsi, Saint-Louis-i, Liège-i, milánói, londoni és berlini világkiállítások népe pedig csodálta a remekbe szabott varrottasokat. Jöttek egyre-másra a megrendelések, és mentek folyton a csomagok: az ágyterítők, függönyök, abroszok és hímes terítők.

Bánffyhunyad †VASAS SAMU

[7] S. Barta Éva: Kalotaszeg nagyasszonya. Korunk 1973. 11. sz. 1736-1737.

FÜGGELÉK

1.

„BUDAPESTI HIRLAP." Politikai napilap. Szerkesztők és kiadótulajdonosok: CSUKÁSSI JÓZSEF és RÁKOSI JENŐ. Szerkesztőség és kiadóhivatal: IV. ker. Kalap-utca 16. sz.

Nagyságos Asszonyom,

Levelét, melylyel engem megtisztelt, kedves emlékeim közé fogom tenni, mert Katinka az egyetlen magyar prózaíró asszony, a kit én csodálok, csodálok tizehárom év óta, mikor a Fővárosi Lapoknál dolgozván, elősször kerültek kezembe az Ő bájos, mély szívre, áldott lélekre és művészi kézre valló történetei. – Hogy ez a levél nekem véletlenül kellemetlenséget mond, az nem változtat azon nagy értékén, hogy az a kéz írta a melyet én szeretnék hódolattal megcsókolni.

Ha nagyságos asszonyom nem volna az, a ki hanem csak olyan női teremtés mint a többi: kötelező volna rám nézve a jámbor hazuság, hogy a kalotaszegi varrottas reklámjainak kifigurázásáért hamut hintsek a fejemre és vezekeljek. Egy ily kiváló írással szemben azonban kötelességem az őszinteség és ki merem mondani, hogy én azt hiszem, hogy nekem igazam van.

Ezek a reklámok túlságosak, pedig annyira, hogy kellemetlenül érintik még az olyan magábavonult, világtól távol élő embert is, mint én vagyok, kellemetlenül érintik, nincs előlük menekvés, felbukkannak minduntalan, mindenütt, rémei a szerkesztőségnek, az olvasóknak – mint az a kegyetlen Jókai és az a szörnyű Pálmai Ilka, a kikkel már odáig vagyunk, hogy bosszúság támad bennünk ha csak a nevüket látjuk valahol nyomtatva.

Az abszurdumig vitt reklám – saját impreszszióimból ítélek, – alaposan tönkre tehet egy-egy embert vagy vállalatot. Példa: Zichy Jenő a nemzet grófja akin már a gyermek is mosolyog, ha végigmegy az utcán. Másik példa: a Van Houten Cacao, egy istentelen csokoládé, a mely megútáltatja velünk még azt a halandót is aki ezt a barna italt elsőbben kitalálta. Mert ez a Van Houten Cacao most nállunk öles betükkel ékeskedik minden ház tűzfalán, a palánkokon, a lóvasúti kocsik hátán, a hírlapokban, a szemétkocsis troger-heraldikai címerpajzsain, minden csapszékben, vendégfogadóban, s a többi a végtelenségig és kétségbeesésig. S az eredmény? Ennek csak az illető vállalkozó a megmondhatója. De azt tudom, hogy *énnekem* nem kellene ez a félelmes cacao ingyen se, mert már előre roszszul lettem tölle.

Isten mentsen engem attól, hogy a kalotaszegi varrottas reklámját egy sorba helyezzem az országos csapással fölérő publikumfogással. De azt vélem, hogy mégis *túlságosan sok*, a mi a szép és jó ügy érdekében történik. Ismétlem, mi szerkesztőségek már szeretnénk tőle és én, mint privát ember, elhatározásom, hogy a menyasszonyomnak nem veszek varrottast, mert mézesheteimben Velencében, önkéntelenül kitörne belöllem a sóhajtás: „Uram teremtőm, hát még itt is...."

Sokszor bocsánatot kell kérnem az ilyen nagy őszinteségekért. De én nem magamról ítélek. A dolog bánt. Ha a lapnál kezembe kerül egy-egy reklám egyet fohászkodom és nyomtatás alá adom, *azok felelőségére a kik kérték.* Mert meggyőződésem, hogy *az ügynek ártok* mikor kinyomatom. Idegessé tenni a közönséget nem jó, ilyen az ember sajnos, szükséges, sőt nem lehet el nélküle ilyen a világon. Maga a mi Urunk Jézus Krisztus nem válthatta volna meg az emberiséget, ha obskurus marad és nem lép a nyilvánosság elé. Minden teremtett dolognak éltető levegője a köztudottság, *a miről nem tud senki az nincsen* – mondja egy török példázat. De van egy másik török közmondás is: *ami üldöz az elöl szaladunk.*

Emberségesen mondom, hogy én jóindulattal vagyok a kalotaszegi varrottas ügy iránt. Nem volnék se magyar se jó keresztény ha másképpen gondolkozom, de gyűlölök minden túlságos reklámot s gyűlölöm főképp akkor, ha magamról látom, menyire árt egy jóravaló ügynek. Ezt mondom óriás, azt mondom törpe közben és ezt mai mivoltomban is mikor ugyancsak igen kicsi vagyok.

Nagyon örvendenék, ha jelen levelem némileg meggyőzné nagyságos asszonyomat arról, hogy a kalotaszegi varrotas publicité-je dolgában a túlságig mennek. Nagyságod a dolognak felfedezője, megalkotója, intézője, tehát módjában lenne féket vetni azok túlságos buzgalmára, a kik az alkalmatlanságig vitt serénységükkel a közönséget igazán elidegenítik az ügytől. – A kalotaszegi varrottasnak immár elegendő híve van, az adminisztráció kitűnő lévén, sok helyen kapható és – mint tudom –

vásárolják is igen sűrűn, bár – azt is hallom – éppenséggel nem olcsó. Szóval ez Kalotaszeg lakóinak valóságos éltetője. A ki ellene dolgozik, ismétlem, se nem magyar se jó ember. De azt is ismétlem, nem tudom már hányszor, hogy a reklám túlságosan sok, fölösleges, kellemetlen és ártalmas volt.

Nyílt cifrátlan levelemért újra bocsánatot kérve, vagyok

Nagyságos Asszonyomnak

Budapest, 1891. jan. 14.

alázatos szolgája
Tóth Béla.

2.

Budapest, 1891, VII. 2.

Nagyságos Asszonyom!

Engedje meg Nagyságos Asszonyom, hogy köszönettel kezdjem levelemet, a szíves látásért, melylyel vendégszerető házánál fogadtak. Hogy eddig nem írtam annak oka, hogy több dolgot egyszerre akartam nagyságoddal közölni.

Elösször is mellékelem a fényképeket, a két „nagy" fiú remélem sikerült, kérem az élővel összehasonlítani, a tanító úrnak a feje kissé „megvilágosodott" ő ezt meg fogja bocsátani s amateur ügyetlenségemnek tulajdonítani. Mellékelek még egy vásár felvételt is Hunyadról.

Másodszor tisztelettel jelentem, hogy a Franklin nyomdával a megalkuvás útján vagyok, a könyv „Kalotaszeg népe": 15 ívre terjedve 370 frtba kerülne, de ebből még engedni fognak. Igen kérem már most Nagysádot legyen szíves kedves ura ő Nagyságát nevemben felkérni, hogy a megszavazott 300 frtnyi összeg augusztus vége felé rendelkezésünkre álljon.

Harmadszor örömmel jelentem, hogy atyámat sikerült a könyv illustrálására (fényképeim után) rábírni. Azt hiszem a legilletékesebb toll rajza a könyvnek sokat fog használni, hogy a kir. tanácsos úrnak ezzel egy titkos vágyát találtam el.

Lent időzésem alatt Czucza Jánossal is megegyeztem s ő megigérte a munkában való komoly részvételét. A varrottasok történetére is Szentgyörgyi megigérte közreműködését. Én magam már dolgozom a saját anyagomon.

Végül még vagyok bátor azt is bejelenteni, hogy e hó vége felé néhány napra a „Kalotaszeg népe" ügyében Hunyadra utazom s ez alkalommal még néhány kissebb közlendőmet is elintézem.

Az előfizetési felhívásokat szeptember elején kívánom szétküldeni, addig a könyvről nem akarok senki előtt (s nem a sajtó előtt) beszélni. Októberben a könyv piacra kerülhet, azt ugyan magam sem hittem, de ma hiszem, mivel Czuczával beszéltem s ismerem anyagát. Igen kérem Nagysád, buzdítsa őt a komoly munkára.

Magamról még csak anyit kivánok mondani, hogy a Balaton-bizottság részéről 4-én a Balatonhoz, majd onnan a földr. társ. részéről a Retyezátba kell utaznom két hétre, s miután ez idő alatt úton leszek, kérem Nagysádot, az elsorolt pontokra vonatkozó szíves válaszával Kegyeskedjék várni addig míg azt szóbelileg átvehetem B-Hunyadon.

Ezek után pedig jön levelem fő kérelme Szíves igéretét bírom Nagysádnak a varrotasokra vonatkozó rész megírását illetőleg. Most felkérem Nagysádot, hogy legyen szíves a munkába belefogni. A Nagysád munkájának vázát, ahogy azt Kvárt és Pápaival megállapítottuk, mellékelve küldöm azon megjegyzéssel, hogy annak esetleges kibővítését avagy némi módosítását Nagyságod a saját belátása és szükség szerint eszközölheti, s hogy ez csak tájékoztató kíván lenni arról, milyen a tudományos vizsgálati módszer kerete.

A munkával egyidejűleg még két dolgot kell készíteni, melyek szintén Nagysádot terhelik. Egyik a varrottas magyarázó szótára, másik a főmotívumok durva elemző rajza. Próbából ide rajzolok néhányat, e rajzok célja tisztán a végsőig redukált alakok legegyszerűbb ábrázolása s eszközölhető még a szótári papíron is.

Tulipános Asztallábas

Sses Foglalós Cserleveles stb.

Végtelen örömet szerezne, ha mire B-Hunyadra kerülök, a kézirat egyrészét már megláhatnám, ami persze sürgetés a világért sem kíván lenni, mert az egész kéziratra csak szeptemberben lesz szükség.

A Nagyságos tanácsos urat üdvözölve, Nagysád kezeit csókolva maradok a legmélyebb tisztelettel kész híve.

Dr. Jankó János

Budapest, VII. Klauzál u. 9.

3.

Nagyságos és Kedves Asszonyom!

Levelem borítékja elárulja, hogy hol írom én e sorokat. Ott, ahol honatyák szoktak írni választóiknak, kik nem mindig „kedvesek", főispánoknak, kik nekik mindig szükségesek és miniszteréknek, kiknek ők igen sokszor alkalmatlanok. Nőknek nem szoktak itten írni. De hogy én írok, az elárulja egyszersmind hangulatomat.

A legelső este, a mint kijavultam vasúti álmatlanságomat, eljöttem a „kör"-be egy kicsit társalkodni s egyet mást megtudni. Találtam néhány asztal kártya-kompániát, egy féltucat honatyát, kiknek mindig van itt dolguk, (rendesen privát) sőt egy minisztert is, ki az ittmaradás izzadására van elítélve.

De egy rövid fél óra elég volt nekem arra, hogy eszembe jusson Moore T. „Mary"-je

Ezek körében élni, társalogni

Nem olyan édes, mint emlékezni rád – rád, Erdély, melyből csak egy 24 órával elébb kerültem ki, de azzal az érzéssel, hogy nem egészen jöttem mindjárt haza – maradt ott belőlem valami, a mit még hiányzani érzek magamban.

Már Báznán meggyőződtem arról, hogy a magyar úri asszony sehol sem megnyerőbb mert sehol sem egyszerűbb és negélytelenebb, mint Erdélyben. De az én kis erdélyi kirándulásomat, – a mint szóval is mondám – Bánffy-Hunyad koronázta meg. Előérzetem volt ez már Báznán is, elgondolva, hogy a sors néha nagy idők multán szokott kárpótolni egyet mást. Ott, ahol valaha életem legnyomorúbb, leggyávább, legcsüggedtebb óráját értem meg: most hanyatló időm egyik legkedvesebb napját fogom eltölteni. És úgy is történt.

Igaz magyar gazd'uram, szíves vendéglátó háziasszonyom volt nekem – hála istennek – sok felé elég de a varrottasak közepett a kettőt úgy találtam együtt, öszhangban, mint nem egyhamar valahol. Olyan párt pedig, mely bennem az írót is anyira értékelte volna, nem is találtam sehol.

És meghiheti Nagyságos és kedves asszonyom, hogy ez nem csak afféle udvariassági bók én tőlem. Túl vagyok azon, hogy illedelmi hazugságokban teljék kedvem. Az intimitás egyszerűsége az, mely engemet úgy el tud tölteni, hogy kénytelen vagyok attól kicsordulni.

Ilyen kicsordulás most ez az épen nem szükséges levél. Voltakép semmi külső szükség nem kívánatos megírását, de rám nézve benső szükség, mint poétánál az igaz benyomásra kipattanó poéma.

Olyannak képzeltem Nagyságos és Kedves Asszonyomat otthonában, a minőnek találtam, s jól esik most nekem arra gondolni, hogy most már olyannak is tudom, ez kedves hajlék minden külékessége, az asztal minden öröme, a muszulyos lányok fürgesége, az erős fiúk, sokat igérése közepett is volt egymásnak tán észrevétlen apróság, mely nekem mindig megmarad emlékemben. Ez akkor volt, midőn hárman ültünk a kertben s mig Zsiga és én, valami vígat beszéltünk, a bizony már nem fekete hajú férj rátette a kezét a Nagyságodéra, talán akaratlanul, de ép azért sokat mondólag, én pedig némán kiáltottam el magamat „Brávó Zsiga! Te meg tudod becsülni a kincsedet!"

Ma délután találkoztam az utcán egy asszonynyal, ki sok angol könyvet olvas, elmondtam neki, hogy hol jártam, többi közt így szólván:

„Az ön kedvelt írónőjét: Currer Bellt azzal dicsérik angol életírói, hogy mint írótollát, oly kitűnően forgatja a varrótűt és főzőkanalat is. Voltam a magyar Currer Bell-nél is, Bánffy-Hunyadon lakik."

Az isten áldja meg önöket magokban és gyermekeikben mentül tovább, mentül teljesebben. Ez az, a mit köszönetül kíván

igaz barátjuk

Vadnay Károly

Budapest, 1894. jul. 26.

4.

MAGYAR LÁNYOK SZERKESZTŐSÉGE
Budapest Andrássy-út 10.

Kedves Nagysád!

Nagyon köszönöm szíves, buzdító sorait, melyek valóban jól estek nekem – és már hamarább is válaszoltam volna, de előbb tudakozódni akartam *K. Lengyel Gizella és említett album felől.* Sajnálatomra, azonban most sem adhatok kielégítő felvilágosítást mivel az írók közül, kiket kérdeztem, senki sem tud felőle semmit, sem arról a vállalatról. Magam sem tudok, nem is olvastam róla. Ily vállalatok külömben a fővárosban naponta úgy teremnek, mint a gomba eső után.

Bizony sok közöttök aztán a bolond gomba is...

Valóban megtisztelő lesz a magyar nő-írókra nézve, hogy Nagyságod legújabb munkáját, nekik fogja ajánlani ha az igazi kollegiális nézetek kifejezése lesz s mindnyájan nagy örömmel és köszönettel fogjuk venni.

Lapom első száma dec. elejére jelen meg remélem addig megkapom a kéziratot, hiszen meg nem jelentetem a lapot Nagysád neve és közreműködése nélkül. Örömmel és köszönettel várom az igért cikket és ismételten köszönöm a szíves, szeretetteljes buzdítást is.

Őszinte igaz tisztelettel
Bpest, 1894. okt. 24.
Tutsek Anna

5.

„ARAD ÉS VIDÉKE" TÁRSASÁG

Az „Arad és Vidéke" tizenegyedik évfolyamában van, s az Alföld legelterjedtebb napilapja. A kiadóhivatal vezetője: Gyulai: IRODA: ARAD Minoriták palotája. Lapterjesztő: Mérey Horváth. Táviratcim „ARADVIDÉKE"

Arad ./. VI 8

Hanem azért Nagyságos asszonyom Ön a legzseniálisabb asszony akit képzelek. És én a legnagyobb tiszteletet, hódolatot akartam az ön hatalmas becsületessége iránt tanusítani, mikor ily őszinte tartózkodás nélkül mondtam el nézeteimet abban a reményben, hogy egy olyan asszonynak mint Ön így tehetek inkább szolgálatot.

Ugy-e rossznéven semmit sem vesz ezekből.

Nagyságos Asszonyom én még köszönettel tartozom a *kedves varrottas ajándékért*, melyet tulajdonkép karácsony előtt még egy szép czikkel akartam meghálálni, miben azonban balsikerű párbajom megakadályozott. Azóta csak Glücköt biztatom, hogy csak adja reklámjait s magam is apró dolgokat adtunk vala.

Kezeit csókolja Nagyságos Asszonyom a legmélyebb hódolattal híve s
csodálója
Mérey - Horváth

6.

Budapest, 1904. március 5.

Kedves jó Nagyságos Asszony!

Kati leveléből értesültem, hogy végre voltak bent Hunyadon s hogy Nagyságos Asszony volt olyan kegyes ügyünkben Kolozsvárott tudakozódni. Fogadja hálás köszönetem szíves fáradozásáért.

De szerettem volna ott lenni mikor beszélgettek s vajon miről beszélgettek, mindenről?

Pedig mégsem hiszem hogy Kolozsváron tudom Katit, hanem ha meglesz az esküvő, itthon taníttatom, hogy kivel s hogyan azt még persze nem tudom.

Rokonaim mind le akarnak beszélni s édesanyám zárdába akar menni, de hát „A virágnak megtiltani nem lehet".

Különben hogy vannak Nagyságos Asszonyék? Én mióta vissza jöttem megint köhögök, no de húsvétig majd csak elmúlik a baj.

Most nagyobb kollekciókat küldök be a kiállításhoz, a *Nemzeti Szalonban van aqvarelem, köztük két nagyobb stilizált Kalotaszegi táj is.*

A „Műbarátok Köre" váci utcai helyiségében egy 42 képből álló kollekcióm van kiállítva tegnap óta, *ezek is nagyobbrészt Kalotaszegi dolgok.*

A Művészek tavaszi tárlatára is küldök be néhány Kalotaszegi aquarelt.

„Az ifjú pap"-ot elolvastam, nagyon szerettem, idéztem is belőle Katinak egy levelemben: „Tanulni sohasem késő...Ha szeret az ember valakit, majd tanul attól, vagy annak a Kedvéért, a szerelem még az életnél is jobb tanító."

És sok szép ilyen szívből jött reflex is van még benne!

Még egyszer köszönve szíves jóindulatát, mindnyájukat szívből üdvözli s Nagyságos Aszonyom kezeit csókolja őszinte tisztelője

Edvi Illés Aladár

KODÁLY-LEJEGYZÉSEK, A »KODÁLY-TÁMLAP«[1]

Kodály dallamlejegyzéseinek vizsgálata több okból is feladatunk. Egyrészt fontos lehet mint kézirat, amelyen a kézírás, a jelölésmódok időbeli azonosíthatósága az egyéb Kodály-kéziratok, kompozíciók keletkezésének elbírálásánál is támpontot jelenthet. Kodály munkamódszerét is híven tükrözik a vázlatos lejegyzések, kiegészítések, revíziók, megjegyzések. A népzenekutatót ezeken túlmenően a lejegyzés tartalma is érdekli, hogy megtudja: mit és hogyan jegyzett le Kodály. Ez a "mit és hogyan" a magyar népzenekutatás számára – amely Bartók és Kodály nyomán a gyűjtés és lejegyzés néprajzi hitelességére mindig is nagy hangsúlyt helyezett –, változatlanul az egyik központi probléma marad. Nemcsak azért, mert a súlypont a gyűjtésről egyre inkább a lejegyzésre helyeződik át, hanem azért is, mert a dallamot hitelesen visszaadó lejegyzés minden tudományos igényű következtetés és dallamrendszerezés objektív alapdokumentuma is egyben.

Bartók és Kodály a gyűjtést szinte egyszerre kezdték, mégis – mint sok egyébben – a lejegyzés vonatkozásában is önálló utat jártak be, melyek mindegyike meghatározott szemléletet tükröző lejegyzési iskolának tekinthető. Ugyanakkor nyomon követhető az a példaértékű együttműködést feltételező közös út is, amely a tudományos felismerések folyamatában, a szempontok és jelzésrendszer időről-időre való egyeztetésére, egységesítésére irányuló törekvésével egy általános tudományos módszer kidolgozását szolgálta, s ezzel a mai "modern" lejegyzés és dallamközlés alapjait vetette meg, máig tartó érvénnyel.

Bartók lejegyzési ideálját – közvetlen tanúként – maga Kodály fogalmazza meg: *»Növekvő felelősségérzet mutatkozik meg népdallejegyzésein is. Három fokozatot figyelhetünk meg. Az első időben elnagyolt, vázlatos lejegyzés, még a fonográfált dalok részletes rajzát sem tünteti fel. (Ethnographia-beli közleményei 1908.) Később ezeket revideálva a fonográf alapján, az apró díszítő hangokig részletezi. Újabb revíziónak veti alá egész anyagát 1934-40-ig, amikor tanári munkája mellett hivatalos megbízásból dolgozott heti három délután a Tudományos Akadémia nagy népdalgyűjteményének előkészítésén. Ekkor egyrészt a sok bonyolult román, arab és egyéb dallamon szerzett tapasztalata, másrészt egy fülhallgató alkalmazása eladdig rejtve maradt részleteket tárt föl. Lejegyzései a végső határt jelentik, ameddig emberi fül műszerek nélkül eljuthat. Ezen túl már csak*

[1] Az 1991. nov. 30-án az ICTM Magyar Tanácskozásán azonos címmel elhangzott előadás jelentősen átdolgozott, bővített változata. A "támlap" kifejezést Vikár Béla nyomán használja a népzenetudomány. Vikár a múzeumi hengerekről készült, kemény lapra kasírozott lejegyzéseket nevezte így.

a hangfényképezés következik (...). Bartókot reális érzéke távol tartotta minden kalandos teóriától. Főcélja a végletekig hű anyagközlés volt.« [2]

Kodály a maga törekvéseiről hasonlóan konkrét megfogalmazást nem hagyott ránk. A gyűjtés és a lejegyzés során szem előtt tartandó elvekre azonban több írásában, feljegyzésében is rámutat, s a bennük részletezett tudományos szempontok mindennapi gyakorlatként való alkalmazását lejegyzései messzemenően igazolják.

Visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a gyűjtést és lejegyzést már pályája elején, 1903-ban, a doktori disszertáción való munkálatai során programként tartja számon.[3] Az addigi népdalgyűjtemények (Bartalus, Színi, Kiss Áron, Seprődi stb.) lapozgatásakor pedig felismeri, hogy a lejegyzések fogyatékosságának nemcsak a zenei dilettantizmus az oka.[4] Az "első kézből való" gyűjtés és lejegyzés ezután egyik legfontosabb alapelvévé válik.

Egy lejegyzés megbízhatósága, tudományos értéke szorosan összefügg a gyűjtés körülményeivel. Nem foghatunk hát e lejegyzések vizsgálatához anélkül, hogy legalább nagy vonalakban ne ismernénk azt a három – igazából nem is szétválasztható – problémakört, amely Kodályt a gyűjtéssel, lejegyzéssel kapcsolatban leginkább foglalkoztatta. Ezek: az előadók kiválasztása, a gyűjtés rögzítése és a rögzítés hitelességének kérdése.

Kodály már az első gyűjtések során ráébred, hogy az idősebb generációt kell keresnie[5], és azok közül is a jó énekeseket, mert ők a hagyomány legmegbízhatóbb letéteményesei.[6] Későbbi jegyzeteiben a közösségben, karban való énekeltetés fontosságát is hangsúlyozza. Mindezt azzal az igénnyel, hogy az adott dallam a leghitelesebb változatban, szöveggel, és tempóban szólalhasson meg.[7]

A második kérdés a gyűjtés rögzítése. Kodály idejében ez a helyszínen való lejegyzés, illetőleg a fonográf felvételekről utólag készült lejegyzés dilemmája,

---

[2] A folklorista Bartók. 1950. In: Kodály, 1982/2, 454-455.

[3] »*...némely dallamot, amelyet gyermekkoromban ismertem meg, később a legkülönfélébb lejegyzésekben annyira eltorzítva láttam viszont, hogy számomra egy új, szükséges munkaterület adódott, ezeket a dallamokat újra össze kellett gyűjteni és szabatosan lejegyezni.*« Kodály 1974, 33.

A gyűjtéssel kapcsolatban pedig így ír:»*A magyar népdalok gyűjtését nem azért kellett újra kezdeni, mert kevés a régebben gyűjtött anyag; még ami megvan is jórészt hasznavehetetlen a leírás fogyatékossága miatt.*« Kodály: Ötfokú hangsor a magyar népzenében. 1917-1929. Kodály: 1982/2 72.

[4] »*...hiba volt, hogy tulajdonképpen sohasem dolgoztak első kézből. Csak nagyon kevesen voltak köztük, akik egyenesen a nép közé mentek, és első forrásból jegyezték le a dallamokat.*« Kodály 1974 31.

[5] »*A fiatalság dalaival csakhamar kész voltam, s figyelmem mindinkább az öregek felé fordult.*« Kodály: A magyar dalkincs. 1923. Kodály 1989/1, 17.

[6] »*A népnek nem minden fia egyformán [tudja a dalokat]. Ott is a kivételes tehetségek a hagyo[mány] hordozói, a többi csak résztvevő, veleéneklő, rezonánc szekrény, de egyedül képtelen.*« Kodály 1993, 269.

uo. 242: »*...föltünő zenei és szöveg-memória, tiszta, biztos ének rendesen együtt jár. Kiváló tehetségű egyének a nép[költészet] letéteményesei, nem az egész nép. A többi csak tőlük tanul.*«

[7] uo. 230: »*Lehetőleg karban: egymás ellenőrzése. Nem kapunk olyat, ami egynek pillanatnyi rögtönzése. (...). Tempóváltozás karban is!*«

amely a fonográfhasználat problémáját is felveti. Kodály állásfoglalása erre vonatkozólag igen határozott. A fonográf elsősorban az előadásmód megörökítésére szolgál.[8] Sokat segíthet a nagyon díszített dallamok lejegyzésében,[9] amelyeket a hengerek lelassításával tovább tökéletesíthet, valamint a szöveg és dallam viszonyának vizsgálatánál.[10]

Ugyanakkor a fonográf használata veszélyeket is rejt magában. Az elfogódott, izgatott énekesek (többségében asszonyok) könnyen eltévesztik a dallamot, a hangsúlyt, a szöveget, felgyorsul, változik a tempó, egyszóval nem a hiteles dallamképet rögzíti a gép. Olyan esetben lehet a gép nélkülözhetetlen, ha a rögtönzés műfajába tartozó siratókról van szó, bonyolult hangszeres darabokról, vagy az előadásmód más eszközökkel nehezen megragadható jelenségeiről.[11]

Alapvető a dallam és szöveg előzetes tisztázása, pontos felidézése, ezért a fonográfot csak nagyon gondos előkészítés után érdemes bekapcsolni, lejegyzéskor pedig a fonográfbeli tévesztéseket a variánsok közé kell tenni.[12]

---

[8] *»Vikár példájára a fonográfot is bevettem eszközeim közé, nem a dallam, hanem a hangadás módjának megörökítésére. Másrészt a fonográf kitűnő serkentő erőnek is bizonyult: újság volt, érdekelte a népet.«* Kodály: A magyar dalkincs 1923. Kodály 1989/1 17.

[9] *»Mi, már tudniillik Bartók – aki hamarosan követte példámat, és megkezdte széles körű kutatómunkáját -, és én, előbb mindent írásban rögzítettünk, hallás után. A hengerek mégiscsak drágák voltak, és nekünk előbb meg kellett ítélnünk, mi az, amit érdemes felvenni. Ezért végeztünk el mindent írásban. Ha ez megvolt, akkor aztán kiválogathattuk, mit akarunk fonográffal felvenni. Különösen a díszített dallamokat, az erősen melizmásokat vettük fel, mert ezeket a parányi kis részleteket lehetetlen hallás után pontosan lejegyezni. Egyszerű dallamokat fel sem vettünk.«* Kodály 1974 36-37.

[10] *».. ha nem is éppen nélkülözhetetlen: nagyon megkönnyíti a fonográf a sűrűn melizmás dallamok tanulmányozását. A gép forgását lejátszáskor tetszés szerint meglassíthatjuk. Ezzel a fölvételt mintegy nagyító üveg alá tesszük. Gyors futamok alkotó elemei világosabban előtűnnek mint mikor az eredeti tempóban halljuk. Ez a mikroszkóp módjára való fonográfhasználat egészen új képet ad lassú cifrázatos dallamainkról. Nemcsak a zenei érdeklődés talál új anyagot a pontosabb, részletesebb lejegyzésben. A szöveg és dallam viszonyára, egymásra ható erejére is sok új világot vet a dallamok ilyen irányú megfigyelése.«* Kodály: Kelemen Kőmies balladája 1918. In Kodály 1982/2 76-77.

[11] uo. 76.: *»Szükséges, azonban, hogy a fölvétel esetleges hibáit a zenész még a helyszínen megjegyezze. Mert a gép, mint a pillanat-fénykép, csak egyetlen alakját tartja fenn a melódiáknak, a véletlenül félrecsúszott, elhibázott hangokkal együtt. Ezért használhatatlanok sokszor a laikusok felvételei. A zenész viszont addig figyeli a dalt, míg tisztán áll előtte, mi a hiba, mi a szándék (...) Bonyolultabb darabokat a zenész is többszörösen vesz föl, főképp, ha nincs módja, hogy ott helyben megtanulja és leírja, ami mindig a legbiztosabb.(...) Egy eset van, amikor a zenész sem lehet fonográf nélkül, mikor olyan rögtönzések megörökítéséről van szó, amelyek soha kétszer egyformán nem ismétlődnek. Ilyen a halotti siratók némely vidéken hallható (...) rögtönzött fajtája.«*

uo. 76.: A folklorista gyűjtő a fonográfot *«nem pusztán a dallam megrögzítésére használja föl. Erre, kivált egyszerűbb dallamoknál, elegendő volna a leírás. Hanem használja arra, hogy finomságokat jelekkel, szavakkal, körül nem írható előadásmódot megörökítsen. Használja bonyolultan ékesített dallamok, pontosan ki nem fejezhető ritmusok, élénk mozgású hangszeres darabok felvételére. A jó zenész ugyan ezeket is le tudja írni hallás után, ha jut rá elég ideje. De minthogy rendesen nehéz a népi muzsikusokat és dalosokat hosszabb időre lekötni, a gép nagy időmegtakarítást jelenthet.»*

[12] *»A fonográfot tehát csak akkor vegyük elő, ha elmondhatjuk, a dalt ismerjük és tudjuk. Sok strófás dalnál nem kell várni, néha nehezen észbejutó többi versszakra. Ezeket utóbb is leírhatjuk.De*

A helyszíni és hangfelvétel utáni lejegyzés viszonyát tehát a következőképpen látja Kodály: *»..nem elég egyszerre meghall[gatni]. Néha csak tizedikre bukkan elő, néha még akkor se, különösen rég nem énekelt [daraboknál]. Fonogr[áfra] csak akkor szabad ereszteni, mikor már tisztázva van. A fonogramm tehát ne forrása, hanem csak illusztrációja legyen a lejegyzésnek. Nagyon megjárhatja, aki kényelemből nem írja le az összes szövegeket: a fonográfból a szövegeket alig érteni, lejegyezni lehetetlen.«*[13]

Kodály koncepciójából kitűnik az írásbeliség, a lejegyzés végső érvénye a hangfelvétellel szemben. Abban az időben, a fentiek mellett még a viaszhenger közismert törékenysége, minőségi fogyatékosságai és nem utolsósorban drágasága is indokolják ezt. Három ok miatt ma is be kell látnunk igazát. Először: sok értékes dallam teljesen veszendőbe mehetett volna, ha nem készül időben lejegyzés, az azóta esetleg megsemmisült, rongálódott hengerről. Másodszor: ma, amikor már médiatárakban gondolkozhatunk, be kell ismernünk, hogy a hangfelvételek változatlan minőségű, valóban tartós megőrzése technikailag még mindig nem megnyugtatóan megoldott. A harmadik: bármiféle tudományos igényű népzenei munka jelenleg is elsősorban a lejegyzéseken alapszik (mindaddig, amíg a "lapozható" hangarchívum kérdése meg nem oldódik), kivéve ha a kutatás kifejezetten a hangfelvételre irányul.

Kodály gondolkodásában tehát a lejegyzésnek központi szerepe van, ezen belül a helyszíni lejegyzés a meghatározó, amely gyakorlatilag nem válik el magától a gyűjtéstől, vagyis az adatközlő jó kiválasztásától, a dallam és szöveg hiteles formájának tisztázásától. Egy dallamlejegyzés hitelessége valójában már itt kezdődik. Kodály nem a gép ellen van, csupán az élő hallásélmény utáni lejegyzés elsőbbségét vallja a gép utánival szemben. Hiszen nem is csak az az érdekes: hallható-e, ami a gépen van, hanem az az elváltozás, amit a gép az előadóban s ezáltal a dallamban a hitelesség rovására előidézhet.

Gyűjtéskor, lejegyzéskor Kodály tehát gyakran szembesült a hitelesség problémájával. Külön írása ugyan nem jelent meg erről, de több helyen foglalkozik vele, s a hagyatékban az 1945-55 közti időkből maradt jegyzetek arról tanúskodnak, hogy szándékában állt cikket írni a kérdésről. A cédulákon felsorolt gyűjtői-lejegyzői szempontok összetettsége még a fogalmazás töredékességében is tanulsággal szolgál. Ezek a következők: *»Jó források felkeresése, a dallam szerepe a közösségben, elterjedtség, használat, átalakulás, alkalmazás a mindennapi életben. Szöveg és dallam külön élete. Lejegyzés. Melyik alak? Egyéni változat, többség formája, szóló, kar, heterofónia, tempo-határok, szöveg tudatossága, zenei képesség fokai, vezető, kísérő énekes.(...) hiba vagy variáns (...) a helyszínen kell kidolgozni. Szöveg! Intonáció hibák, ingadozások.«*[14] Ugyanitt beszél még a kiejtés változásairól az éneklés közben. Beszél a maradandóság, változékonyság proble-

a dallamnak tisztán kell már állni, nehogy a fonog[ráf] helytelen alakban örökítse meg. Eltéréseket jelezni.« Kodály 1993, 232.

[13] uo.

[14] uo. 257-259.

májáról: fontosnak tartja az elterjedtség fokának vizsgálatát, a változékonyság vizsgálatát ugyanazon előadónál, egyazon helységben. Végül leszögezi: *»Általában csak akkor hiteles egy dallam, ha két külön helyről van rá adat. De ha csak egyetlen ember tud valamit, azért hitelesnek tekinthetjük, ha később, és hosszabb idő múlva pontosan úgy tudja.«*[15]

Fejtegetései közben megállapítja, hogy a lejegyzés nem mentes a szubjektivitástól, amely egyrészt a lejegyzőből, másrészt az előadóból fakad, de ez végülis nem zárható ki teljesen sohasem, akárcsak a műzenében.[16] A hiteles lejegyzés azonban számára egy művészi festményhez hasonlítható értékkel bír, amely – szemben a fényképpel – az ábrázolt lénynek nemcsak a vonásait, de egész jellemét belesűríti a képbe.[17] A hitelesség végső igazolását pedig maga a rendszerezés adja: *»Minden lejegyzés hitelessége relatív. Csak számos variáns összevágó tanulsága tárja fel egy-egy dallam igazi mivoltát.«*[18]

Innen pedig már csak egy lépés az, amire a lejegyzések végül is szolgálnak: *»Első dolog a teljes, hibátlan, rendezett anyagközlés, csak azután kezdődhetik a rendszeres tudom[ányos] kutatás: a rendezett gyűjtemény morfológiája, történeti rétegződése, irodalmi és zenetörténeti, társadalomtörténeti vonatkozásainak feltárása, téma- és forma-vándorlások, nemzetközi összefüggések felderítése. Legérdekesebb és legnehezebben megfogható tárgya: a népdal élete, változásai, az egyénben, egy szűkebb közösségben, végül az egész nyelvterületen. Majd a más nyelvterületre átment darabok zenei és szövegbeli alakulása.«*[19]

Mindezek előrebocsátásával térünk csak rá a lejegyzések tulajdonképpeni vizsgálatára. A szándék itt az, hogy Kodály lejegyzői munkáját történetiségében és főbb elveiben bemutassuk, s ezzel a Kodály-támlap fogalmát meghatározhassuk. Ehhez szükség volt az egész támlapanyag áttekintésére. Szerencsére a gyűjtésekről már korábban részletes felmérések készültek.[20] E felmérések szerint Kodálytól mintegy 5000 körüli dallam lejegyzése van meg a három legfontosabb helyen: a Kodály-rendben, a Bartók-rendben és a Kodály Archívumban[21]. A legtöbbször

[15] uo. 258-259.

[16] uo. 259.

[17] uo. 257.: *»A fonográfnak ugyanaz az előnye és hátránya, mint a fényképezőgépnek. Híven megörökíti az arcot, de esetleg torzképet, vagy lényegétől idegen, pillanatnyi kifejezést. Ezért igaz művész festette arckép többet mond egy élő ember jelleméről, mint száz fénykép. Ha én százszor hallottam egy dallamot, s azután leírom, igazabb képét adom, mintha száz fonográf-felvétel után százféleképpen írom le. Mert mind a száz más lesz, s én ha nem hallottam, nem tudhatom, melyik az igazi.«*

[18] uo. 258.

[19] uo. 258.

[20] Rácz- Szalay 1981 és Szalay 1984. Továbbá egy általam készített dallam- és szövegincipit-katalógus a legfontosabb adatokkal Kodály teljes gyűjtéséről. Jelenleg az MTA Zenetudományi Intézetben található.

[21] Ebből a fonografált dallamok közel 600 hengert töltenek meg. Kisebb mennyiségű lejegyzés található még a Néprajzi Múzeumban, és néhány példány a Zenetudományi Intézet Könyvtárának Major Ervin hagyatékában. A korai, Ethnographiában közölt lejegyzések kéziratainak egy része elveszett.

indigóval készült lejegyzések egy része mindhárom helyen, a zöme legalább két helyen (gyakran két első példányban) található meg. Előfordul, hogy a támlapok a három helyen a lejegyzés eltérő mélységű fokozatait őrzik: vázlatos, revideált vagy egészen részletes alakot. A kéziratok tárolásának rendszerbeli különbségei, a fizikai távolság sem könnyítették meg a lejegyzések egyidejű tanulmányozását. Ezért az áttekintésre elsősorban a Bartók-rend alapján nyílt lehetőség, ahol az utólagos archiválás eredményeként ezek együvé kerültek. A Bartók-rend előnye még, hogy Kodály előzékenységének köszönhetően – amelyet egyébként Bartók is viszonzott -, a gyűjtések kölcsönös cseréje folytán, az indigóval készült lejegyzések első példányai kerültek ide. A másik két lelőhely ellenőrzésül, kiegészítésül szolgált. A kézírások egyidejűségének megállapításában a Kodály Archívumban található gyűjtőfüzetek voltak irányadók.

A vizsgálatot összegző **1. táblázat** az időrendet nagyjából szem előtt tartva, a meghatározó jegyek alapján kialakítható támlapcsoportokat mutatja be. A táblázaton látható csoportosítás Kodály intenzív gyűjtői-lejegyzői korszakát fogja át: vagyis az 1905-1922 közötti lejegyzéseket. A függőleges oszlopokat bizonyos formai és tartalmi szempontok együttese hozta létre. A formai szempontok (papírméret, íróeszköz, néha a szisztéma, a kottasorok száma) legtöbbször adott helyzet következményei. A vizsgálat során kialakult tartalmi szempontok pedig már fontos döntések eredményei. A jelölések, adatok pontosabbá válása, gazdagodása: a tudományos felismerések időhöz köthető tükröződései. A vízszintes oldal nagybetűvel jelölt csoportjainak egymásutánját, határait elsősorban a papírméret, a szisztéma (azaz vonalrendszer), az íróeszköz és a gyűjtés éve alakították ki. Az egyes szempontok időbeli, fogaskerékszerű összefonódása olyan, hogy a támlapcsoportok sorrendje a látható logikátlanságok ellenére is ilyenformán kínálkozott. Kodály igényességéről és alaposságáról köztudott, hogy tudományos felismeréseit rendszerint sokkal később, vagy végül egyáltalán nem publikálta, ha nem találta eléggé megalapozottnak. Ezért a lejegyzéseken tükröződő döntések sokkal korábbiak is lehetnek a publikációkban megjelenőkhöz képest. A egyes közlések formája pedig szerkesztői döntésektől, közlési hagyományoktól is függött. Fontos tudni azt is, hogy a lejegyzés éve nem feltétlenül esik egybe a gyűjtésével, feltehetően későbbi, de néhány csoportot kivéve eléggé megközelíti azt. Ilyen körülmények között egy tudományos folyamat pontos történeti rekonstrukciója szinte lehetetlen, de a folyamat legfontosabb állomásairól és tendenciáiról mégis elegendő fogalmat alkothatunk.

A fentiek alapján elkülönülő támlap-csoportok tehát a következők:

A csoport: Az első lejegyzések: a támlap és a gyűjtőfüzet nem válik élesen szét. A támlapok a kottacsíkok felragasztásával jönnek létre. Jellegzetes a korai violinkulcs-forma. A kottázás sematikus, vázlatos. Ritka a pontozott ritmus és a szünetjel. Múlt századi örökség a nyolcadok zászlózott írásmódja, amely gerendá-

zást csak a főhangos hajlításoknál alkalmaz. Ugyancsak régies a kisebb metrikai alapértéket választó "diminuált" írásmód, amely azonban olykor a maihoz hasonló negyed alapértékű "augmentált" írásmóddal váltakozik. A záróhang változó. Helynév, év a jobb alsó sarokban, a gyűjtés még "személytelen", adatközlő általában nincs. A gyűjtési adatokat csak jóval később, utólag egészítik ki. *(1. példa)*

B csoport: Már külön lapokra írt lejegyzések. Az előzőtől főként formai jegyek: a lapformátum, a mechanikusan (ötágú tollal) készült szisztéma különböztetik meg. A nyolcadok legtöbbször gerendázottak. Fonográfról lejegyzett dallam inkább csak utólagos revízió alkalmával jelenik meg. *(2. példa)*

C csoport: Az előzőhöz sokban hasonló. Fontos tartalmi különbség: az 1909-es év lejegyzéseinek folyamán jelenik meg az egységesített g_1 záróhang, azaz az Ilmari Krohn-féle rendszer[22] továbbfejlesztése. Ismét előfordulnak a zászlós nyolcadok. *(3. példa)*

D csoport: Az első erdélyi gyűjtések. Lényeges változás: a papírformátum "lepedőnyi" mérete és a szisztéma kézzel történő vonalozása. 1909 folyamán, de már ezen a támlaptípuson Kodály áttér a nyomtatotthoz hasonlító violinkulcs írására. A ceruzára való áttérés azt is jelzi, hogy ezentúl indigóval készülnek a lejegyzések, és Bartók is kap belőle. Ezelőtt nyilván újra kellett írni minden egyes lapot a szükséges példányszámban. Megjelennek a fonográfról készült lejegyzések és a díszítőhangok. Az előadásmód feltüntetése még nem rendszeres, de ha van, igen árnyalt. Dallamvariánsok egyre többször jelennek meg. *(4. példa)*

E csoport: A nagy felvidéki és erdélyi gyűjtésekkel a lejegyzendő dallamok száma hirtelen megnő. Az egyik legfontosabb állomás. A formátum B/4-re vált át. A kottasorok száma a keskenyebb papír miatt is nő, olykor kettő, sőt három. Az első versszak minden esetben a kotta alá tördelve jelenik meg. A további versszakok gépelve, valószínűleg Kodályné Emma keze által. Legtöbbje fonográfos gyűjtés. Gyakori az utólagos revízió. A gyűjtési adatok köre bővül. Fontos tartalmi változások ideje. Az előadásmód általában feltüntetve, és tovább differenciálódik. Számos megjegyzés a tempó változásaira vonatkozóan. Ritmusvariánsok feltűnése. Gyakoribb a dallamvariáns feltüntetése, és a sorvégi szünetek. Megjelenik a metronomjelzés. Néprajzi vonatkozású kiegészítő megjegyzések, a kiforrottság jelei. *(5, 6. példa)*

F-G csoport: Mindkét támlapcsoport sietős írásról tanúskodó, szinte vázlatos, revízió nélküli helyszíni, tintával készült lejegyzésekből áll. Tekintettel az időszak felszaporodott gyűjtéseire, egyik feltevés az lehet, hogy hirtelen nagy mennyiséget igyekezett Kodály a gyűjtőfüzetekből kimásolni. Igazolhatja ezt a mechanikusan előállítható szisztéma visszatérése is. A két csoport a szisztéma színében tér el, és abban, hogy az F-csoportban zászlózottak a nyolcadok, míg a G-ben talán nagyobbrészt gerendázottak, és előfordul variánsjelzés is, míg az F-ben

[22] Kodály: Az Új Egyetemes Népdalgyűjtemény tervezete. 1913. In Kodály 1989/1 50.

nem. Mindkét helyen helyszíni lejegyzések. Egészében mintha visszalépés lenne az előző csoporthoz képest. [23] *(F: 7. példa)*

H csoport: Egy kicsit még az előzőhöz hasonlít, de részletezőbb. Formai változás a nyomtatott szisztéma. Elég kis csoport, legkésőbbi lejegyzései az 1913-as évből valók, a többi visszamenőleges az 1905-ös gyűjtéssel kezdődően. Az előadásmód feltüntetése rendszeres. Vélhetőleg egy revíziós periódus hozta létre. *(8. példa)*

I csoport: Ismét gazdag gyűjtések ideje a Felvidékről és Bukovinából. Mintha az E csoport egyenes folytatása lenne, de részletezőbb, kiforrottabb. A kézírás itt finomabb, apróbb betűs. Formai különbség pedig az alágépelt szövegek színében is van. Megint visszatér a ceruzás írás és az indigóval készült másolatok. Az előadásmód, a metronomjelzés igen részletesen feltüntetve, sokszor a dallamon belüli változás is. Nagyon gyakori a pármondatos kiegészítés a tempo és a ritmus viselkedését illetően. A további versszakok ritmusváltozásai gyakran részletesen jelölve. Tovább bővülnek a gyűjtési adatok. Legtöbbje fonografált dallam, igen gyakran revíziós ráírásokkal, néha több rétegben. *(9-11. példa)*

J csoport: Előre nyomtatott fejléces lapok. A fejlécen a gyűjtői adatok helye kérdőívszerűen. Főként nagyszalontai és a kaszárnyai gyűjtések, de más 1916-os gyűjtés is ilyen támlapra készült. Sok az újstílusú dallam, ezért a tempómegfigyelés gyakoribb, valamint a ritmus alkalmazkodásának jelzése – a gyors helyszíni munkából adódóan verslábakkal. A gyűjtői adatok köre (a fejléc miatt is) bővül, pl. elterjedés feltüntetése.[24] Főként helyszínen készített lejegyzések, utólagos revíziókkal. *(12. példa)*

K csoport: Az utolsó, amiből nagyobb mennyiség van. A két évre elsősorban a helyszíni, de nagymennyiségű gyűjtés a jellemző, erősen elsárgult, rossz minőségű lapokra jegyezve. Fontos formai változás: négy sorba kottázottak a dallamok, továbbá megváltozik a negyedszünet írásmódja, amelynek z formája egyeduralkodóvá válik. Fontos tartalmi változás: 1922 folyamán a dallamok mai felfogás szerinti "augmentált" írásmódjának egyeduralkodóvá válása, és egyúttal a *tempo giusto* megjelölés feltűnése az újstílusú dallamoknál. *(13-14. példa)* Fontos döntések meghozatalának ideje ez a periódus, amely korábban is kezdődhetett, de dokumentálva nincs, hiszen Kodálynak nincs sem gyűjtése, sem lejegyzése a megelőző 1918-1920 évekből, amelynek a történelmieken kívül személyes okai is voltak.[25]

---

[23] E két csoportnak a környezethez viszonyított anakronizmusai nehezen magyarázhatók. A sorrendet a gyűjtési idő egymásba mosódása, az első versszak helye és a további versszakok írásmódja döntötte el. Megeshet, hogy a további kutatások a csoportok sorrendjét módosítják. Nem tarthatjuk kizártnak, hogy e csoportok létrejötte az 1913-as kiadási javaslattal van összefüggésben.

[24] Az elterjedés jelzésére Kodály még az 1912-es gyűjtőfüzetben dolgozta ki következő jelölésmódot, amelyet azóta alkalmaz, ha nem is mindig rendszeresen: *»felírni: ha máshonnét való a dal; általánosan ismert helyben; -kevesen tudják helyben; egymaga tudja; öregebbek (tudják); fiatalok/öregek* ***nem*** *tudják.«*

[25] A háború, a tanácsköztársaság, a korábbi gyűjtőterületek elszakítása, fegyelmi ügye a Zeneakadémián.

X csoport: Nem nagy csoport és nem illeszkedik a gyűjtések időrendjébe: 1906-1916 közöttről folyamatosan vannak lejegyzések, azonban a legtöbb 1912-ből való. Szinte mind helyszínen készült. Arról a tényről, hogy a lejegyzések legalábbis 1917 után történtek, a lapokon található későbbi, *z*-forma negyedszünet árulkodik, és sokszor felbukkan a *tempo giusto* megjelölés, amely csak az 1921-22-ből való támlapokra jellemző. Feltűnő a sietős, javítás nélküli írásmód. Valószínű, hogy revíziós periódus hozta létre a csoportot. *(15. példa)*

R csoport: Ide soroltam a különböző időszakokból való dallamok kivételesen részletes lejegyzéseit. Két csoportjuk van. Az egyik eset, amikor Kodály a verszakokat egymás után jegyzi le. Gyakran nem is kerülnek külön támlapra, hanem a korábbi alá kiegészítőleg vagy ismét leírva. *(16. példa.)* Ilyenkor jól látszanak a korábbi és az újabb lejegyzésmód különbségei. A másik eset, amikor meghatározott cél érdekében az egyes versszakokat egymás alá írja Kodály, mintegy partitúraszerűen, s így az azonos dallamrészek egymás alá kerülnek. Ennek kiemelkedő példája a nyomtatásban is megjelent 36 versszakkal lejegyzett Kelemen Kőmies balladája, ahol a dallamlejegyzés még külső képében is egy gyönyörű szőttes vagy hímzés esztétikai benyomását kelti. E lejegyzések többsége a 20-as években született, valószínűleg Bartók *A magyar népdal* c. könyve és a közös gyűjtemény, az *Erdélyi Magyarság* előkészítése során. A részletes Kodály-lejegyzésekről tudni kell, hogy ő csak a lassítás technikáját alkalmazta, a Bartók-féle "fülhallgatót" nem használta. A partitúra-szerű lejegyzések egyik korai példányát már megtaláljuk nála egy 1907-es gyűjtés, valószínűleg egyidejű lejegyzésén *(17. példa)*. Az 1910-es gyergyói dallam lejegyzése a 20-as évekből való, míg az 1912-es kászoni az 1912-1917 közti időből való, utólagos revízióval, a 20-as évek szünetjelével. *(18-19. példa)*

A revízió a lejegyzési munka fontos fázisa Bartóknál és Kodálynál is. Nagyobb szerephez a fonográfos gyűjtések kezdetével jut, ez Kodály esetében 1906 végére esik. Kodály revíziós munkája feltehetően folyamatos volt, ezt a ráírások különböző íróeszközei (piros, kék, lila, fekete ceruza és tinta), valamint a jelölésmódok különbözősége bizonyítja. Nagyobb revíziós időszak lehetett az 1912-1914 közötti, valamint 1921 márciusának környéke, mert ez utóbbi dátumot Kodály többször ráírta egyes támlapokra. Mindkét időszak kiadási tervekkel lehet összefüggésben. A revízió jellege többféle: a gyűjtési adatok kiegészítése, versszakok pótlása, fonetikai jellegű és zenei vonatkozású. Ez utóbbi jellemzői: az előadásmód pontosítása (a dallam közben is), oktávtörések helyretétele, a díszítések finomítása, a sorvégek szüneteinek pótlása, dallamvariánsok pótlása, hang- és ritmusingadozások pontosítása (nyilazott hangok, glissandók, triolák, fermáták, rövidülések), valamint metronomjelzések pótlása, a dallam közbeni tempóingadozás metronomértékeinek jelzésével is.

A Kodály-lejegyzések áttekintése után néhány tipikusan "kodályos" vonást szeretnék kiemelni a támlapokkal kapcsolatban.

Az első az ún *"összevont támlapok"* kérdése. Kodálynál már a kezdetektől feltűnik az az igény, hogy a dallamok egyénektől, a faluban, a környéken felgyűjt-

hető változásait variáns formájában egy adott dallam rajza mellett feltüntesse.[26] *(2-4.8-9.11-14. példa)*

A második vonás a *dallam életmódjával* kapcsolatos mindenfajta jelenség sokoldalú megfigyelésének, rögzítésének igénye. Az 1910-es évektől az előadásmód jellemzésére használt kifejezései felszaporodnak és gazdagon árnyalttá válnak, amint azt a **2. táblázat** bemutatja. A Bartók-rend támlapjai alapján készült felmérés közelítőleg teljes képet ad erről.[27] Egyes kifejezések Kodálynál gyakran 3-4 elemből is állnak, tömör jellemzést adva a dalról már az elején.[28]

Az 1910-11-es évektől foglalkoztatja erősebben a *tempóingadozások* kérdése. A támlapokon hosszú, szöveges leírások jelennek meg 1912-1914 közt intenzíven, később kevésbé. Ide tartozik a dallamnak *funkcióban* való megismerése iránti törekvés. Ennek köszönhető néhány "karban" való éneklés felvétele, ill. táncközbeni megfigyelés *(5-6.9.11-13.18. példa)*. Különösen sokat foglalkoztatják a *rubato* ritmusjelenségei *(5-6. példa)*, és annak általánosítható jellemzői: azaz a "szabálytalanság törvényszerűségei".

Egy másik vonás az *időbeli változatok* vizsgálatának igénye. Kodály 33 helyen fordult meg egynél többször. Ebből 10 helyen kettőnél többször: Barslédec (5) Ghymes (4) Menyhe (4) Nyitraegerszeg (5) Zsére (6). Az azonos dallamok képei sokszor egy lejegyzésen jelennek meg, mintegy egymásra fényképezve, azáltal, hogy a későbbi gyűjtések eltéréseit is feltünteti a támlapon.

Igen jellemző vonása Kodálynak, hogy mindazon támlapokra, amelyekkel dolgozott, folyamatosan rávezette a dallam általa ismert valamennyi variánsának, történeti előzményének adatait, szomszéd- és rokon népi párhuzamait, egyházi, műzenei vonatkozásait, nyugati párhuzamok adatait stb., – vagyis mindent, amit tudni lehetett róla. *(20. példa)*[29]

Végül még egy, nemcsak Kodályt, hanem Bartókot is érintő jelenségről érdemes beszélni: *a metrikai alapérték és az ütembeosztás kérdéséről*. Az első, a már említett diminúció-augmentáció problémája, amely a korábbi műzenei hagyomány-

[26] Legtöbbször használt kifejezései: *egyéni var., néha így, ritkán, kivételesen, mindig így, mások szerint, helyi var., fon. így, öregebbek, ugyanúgy xy, stb.*

[27] Érdekes megfigyelni, hogy pl. Bartalus, akinek gyűjteményét Kodály már 1903-ban forgatta, 1915-17 között pedig sokat le is másolt belőle, összesen ötféle megjelölést használ az előadás módjára vonatkozólag: Léptetve, Lassan, Mérsékelve, Frissecskén, Frissen.

A táblázatban található *rev.* az évszámok után azt jelenti, hogy a kifejezés valamelyik, nem azonosítható revíziós időből származik.

[28] Először megadja a dallam "alapjellegét" *(tánclépés)*, ezt pontosítja ennek tempófokozata *(lassú/mérsékelt/gyors/sebes)*. Gyakran színezi egy másik "alapjelleg" *(parlando/poco parlando/poco rubato)*, ezután következik a ritmus dallamon belüli viselkedése és annak mértéke *(változatlan ritmus/kissé bizonytalan ritm./gyengén változó/erősen változó,* stb.*)*, néha az érzelmi színezet jellemzése *(molto espressivo* – pl. a rubato-nál*)*.

[29] Kodálynak azóta is példátlan ismerete volt minden külföldön megjelent dallamgyűjteményről. Sokat közülük ő maga is megszerzett. A hazai történeti forrásokat, népies dalirodalmat pedig nemcsak hogy teljességükben átnézte az összes könyvtárakat végigbúvárkodva, hanem ki is másolta ill. másoltatta a legtöbb, népzenei szempontból érdekes kéziratos vagy nyomtatott gyűjtemény dallamát. Ezeket az általa létrehozott népzenei rend, a Kodály-rend tartalmazza.

ra vezethető vissza. Bartók a *diminuált írásmóddal* kapcsolatos ritmuselméleti állásfoglalását 1918-ban teszi közé.[30] Ezt, noha akkor németül jelent meg, Kodály ismerhette, mégis még 1922-es gyűjtést is találunk 4/8-ban a 4/4 helyett. Ugyanakkor a 4/4-es írásmód is kezdettől jelen van Kodálynál, habár általában tartózkodik a 4/4 kiírásától, és inkább semmit sem ír.

A másik jelenség, amelynek a gyökerei talán ugyanott keresendők, az ütembeosztás kérdése. A mai felfogás szerint "helyesen" negyedekbe írt dallamot a lejegyző gyakran félbevágja, ezáltal egy ún. *"kisütemes" írásmód*[31] jön létre. Ezt a lejegyző legtöbbször 2/4-nek jelzi a 4/8-ad helyett. A *2. példa* egy újstílusú dallam két variánsát mutatja. Az alsó zsérei, a mainak megfelelő negyedes, tehát augmentált formában íródott, azonban a két egyforma belső sor ingadozik a 2/4 és a 4/4 között. A felső, ghymesi dallamot pedig egyenesen a "kisütemes" írásmóddal találjuk, amely így a háromhangos tipikus záróformulát is kettőbe vágja. A háromféle: 4/8-os "diminuált", 2/4-es augmentált "kisütemes" és a 4/4-es "augmentált" írásmód Kodálynál végig ingadozik, míg 1922 folyamán végleg az utóbbi javára dől el.[32] *(L. még 13. példa)*

Miután nagyvonalakban áttekintettük a Kodály-támlapok történeti alakulását (hiszen sokmindent, amit ma természetesen használunk, neki és Bartóknak kellett kitalálni, eldönteni), végigtekintettük Kodály lejegyzéseinek folytonosan új szempontokkal gazdagodó dallamképét, a kiforrott 1912-14 közötti időszakot érdemes összevetnünk a KODÁLY: *A magyar népzene* 1937-es tanulmányának[33] előszavában leírtakkal. Tapasztalni fogjuk, hogy amit ott Kodály – a tempómegfigyelés, a dallam élettana, zene és közösség viszonya kérdésében – a kutatás kívánatos irányaként felvázolt, az az ő 30 év folyamán, 5000 körüli dallam gyűjtésével és lejegyzésével nyert hiteles tapasztalata, s amelynek folytatását ennek ellenére szükségesnek ítéli, hiszen még 1937-ben sem tartja lezártnak.

A Kodály lejegyzések vizsgálatának eddigi eredményeit sem tekinthetjük lezártnak. Az eddigiek alapján mégis megkíséreljük összefoglalni azokat a vonásokat, amelyek a "Kodály-támlap" fogalmának tartalmát számunkra kifejezik:

1. Egyik lényegi vonása, hogy mögötte minden esetben élő hallásélmény, és helyszíni lejegyzés van, és hogy a gyűjtő és a lejegyző személye azonos, így szempontjaik is azonosak.

2. Kodály vizsgálja a dallamot önmagában is, de főként az azt őrző, fenntartó, mindig újra szülő egyén ill. közösség vonatkozásában. Az ezek során észlelt jelenségek egymáshoz való viszonyát, arányait, jellemző vagy kivételes voltát állapítja meg, ha lehet objektív méréssel (metronom), de a tendenciák irányát tekintve legtöbbször a leírás eszközével. A dallamot tehát legtöbbször annak variánskö-

[30] A magyar katonadalok dallamai. Bartók 1966, 77-82.

[31] A terminust Olsvai Imre javaslatára választottam.

[32] Izgalmas megvizsgálni e lejegyzési dilemma kompozíciókba való "átmentését" is. Az 1908-as Két zoborvidéki népdal másodikja diminuált írásmóddal került a műbe. Hasonlóképpen az 1906-os Bartók–Kodály: *Magyar népdalok* Kodály-komponálta részének több darabja is (13.15-16.18). A Bartók-komponálta rész 4.6-7.10. darabja pedig "kisütemes" írásmóddal került a füzetbe.

[33] Kodály 1989/1, 292-293.

révei és a közösséggel összefüggésében láttatja. A lejegyzés nem pusztán a dallam pontos zenei képe, hanem jellemrajza is egyben.

3. Az adott lejegyzésen, ha csak lehet, az illető dallam mindenfajta történeti, népi, műzenei, irodalmi és egyéb vonatkozásainak adatait is feltünteti. A Kodály-támlapon tehát nemcsak a dallam pontos zenei képe és jellemrajza jelenik meg, hanem a rávonatkozó pillanatnyi tudás összegzése.

Kodály sokdimenziójú vizsgálódása sokféle oldalról világít rá a dallam kialakulására, létmódjára. Míg Bartók útja elsősorban lineáris, az egyszeri előadás abszolút érvényét kereső, a mérhető végső határáig tartó, addig Kodályé a maga szerteágazó, a dallamot minden oldalról körülölelő módszerével a mérhetőség végső határait meghaladni igyekvőé, aki valójában a mérhetetlent: a dallam élő gyökerekből táplálkozó, lüktető, mozgó valóságát tárja fel lejegyzéseiben.

Budapest SZALAY OLGA

IRODALOM

BARTÓK Béla
1966 *Bartók összegyűjtött írásai.* I. Közreadja SZŐLLŐSY András. Budapest. Zeneműkiadó.
BERECZKY–DOMOKOS–OLSVAI–PAKSA–SZALAY
1984 *Kodály népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásai.* Budapest. Zeneműkiadó. L. még SZALAY
KODÁLY Zoltán
1974 *Utam a zenéhez. Öt beszélgetés Lutz Besch-sel.* Budapest. Zeneműkiadó
1982/1 *Visszatekintés 1. köt. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok.* Sajtó alá rend. és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta BÓNIS Ferenc. Budapest. Zeneműkiadó
1982/2 *Visszatekintés 2. köt. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok.* Sajtó alá rend. és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta BÓNIS Ferenc. Budapest. Zeneműkiadó
1989/1 *Visszatekintés 3. köt. Hátrahagyott írások, beszédek, nyilatkozatok.* Közreadja BÓNIS Ferenc. Zeneműkiadó.
1989/2 *Közélet, Vallomások, Zeneélet.* Kodály Zoltán hátrahagyott írásai. 1. köt. A kötet anyagát vál., szerk. és sajtó alá rend. VARGYAS Lajos. Budapest. Szépirodalmi K.
1993 *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers.* Kodály Zoltán hátrahagyott írásai. 2. köt. A kötet anyagát vál. szerk. és sajtó alá rend. VARGYAS Lajos. Budapest. Szépirodalmi K.
RÁCZ Ilona–SZALAY Olga
1981 *Mutatók Bartók dallamrendjéhez.* Zenetudományi dolgozatok, 353-398.
SZALAY Olga
1984 *Kodály népzenei gyűjtésének mutatói.* In: Bereczky, stb. 1984.

1102 utolsó

4·4·4

Glymes (Vyitra)
Balláné. 1906.
gy. Kodály

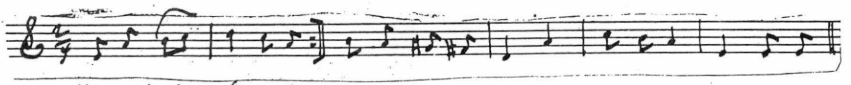

1. Kör-té-fa kör-té-fa
gyön-gyö-si kör-té-fa, sok gya-log ka-to-na meg-pi-hen a-lat-ta.

2. Alulról szél fújja
felülről nap sütyi;
jó annak nevetni
ki egymást szeretyi.

~~Glymes 1906~~
~~Balláné.~~

fon 1915

Gyöngyösi Körlépa Thaly adalékok
1881. Kiss 169. Pelbe
Mogyan csonkul a magyar
Dala gyermekoalla.

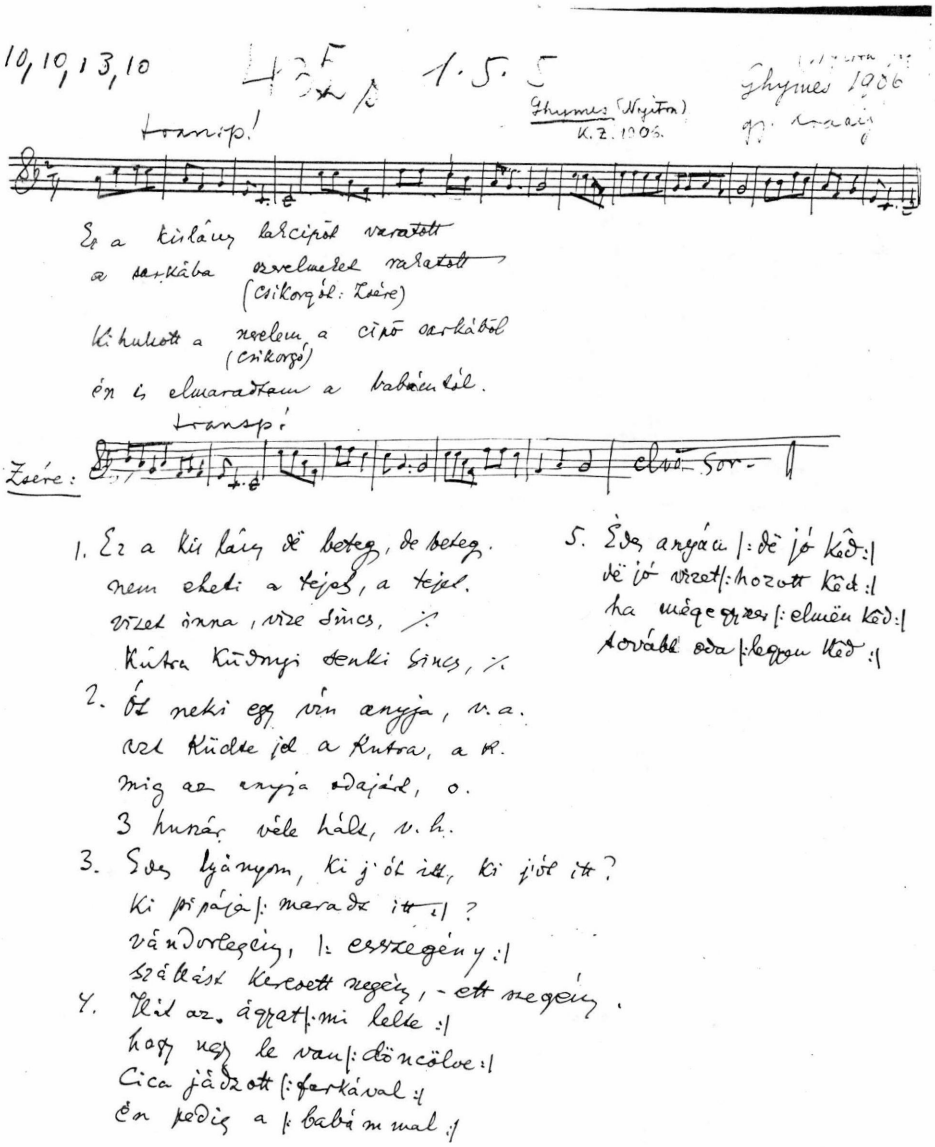

2. Ez a kislány lakcipőt varratott. *Ghymes* (Nyitra) 1906. (Bartók-rend 6481)

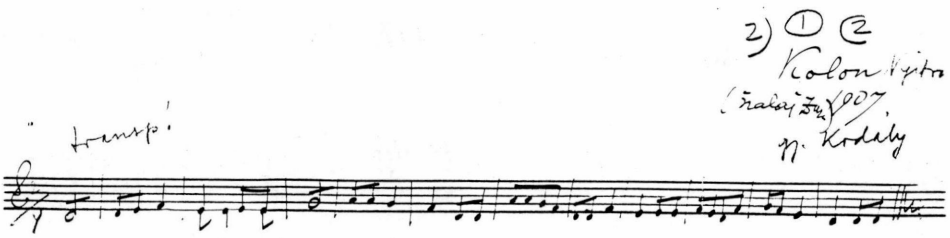

3. Vërës hángya, sârga csegebugâr. *Kolon* (Nyitra) 1907. (Bartók-rend 2964)

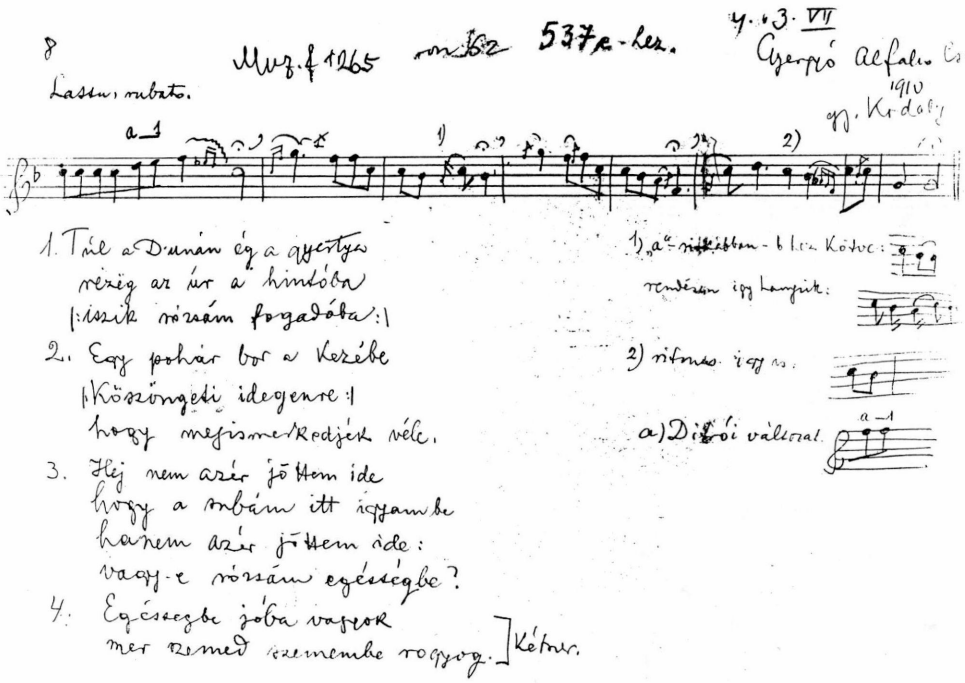

4. Túl a Dunán és a gyertya. *Gyergyóalfalu* (Csík)1910. (Bartók-rend 1558)

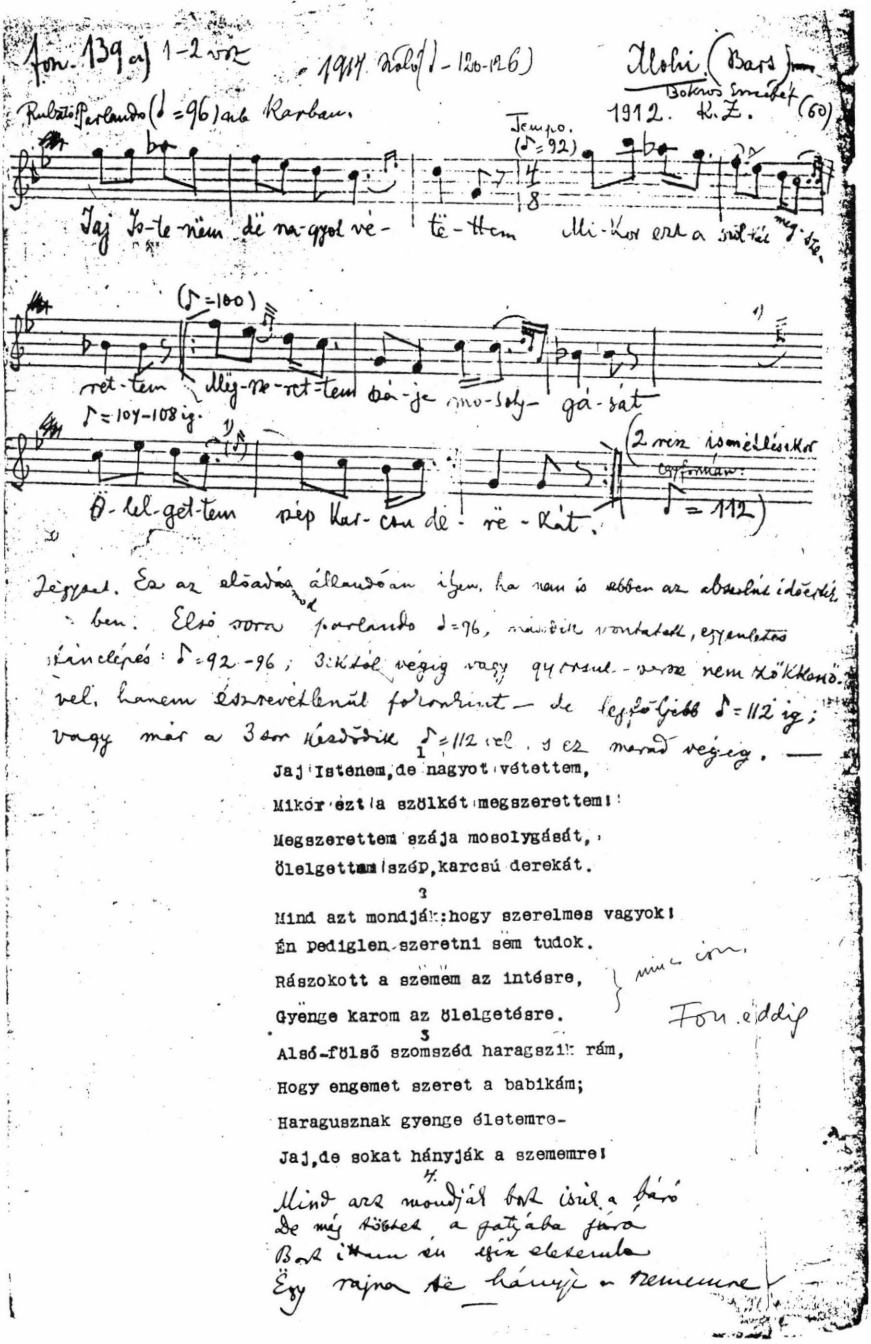

5. Jaj, Isteném, dë nagyot vétettem. *Kászonimpér-Doboj* (Csík) 1912. Kodály-rend 8951)

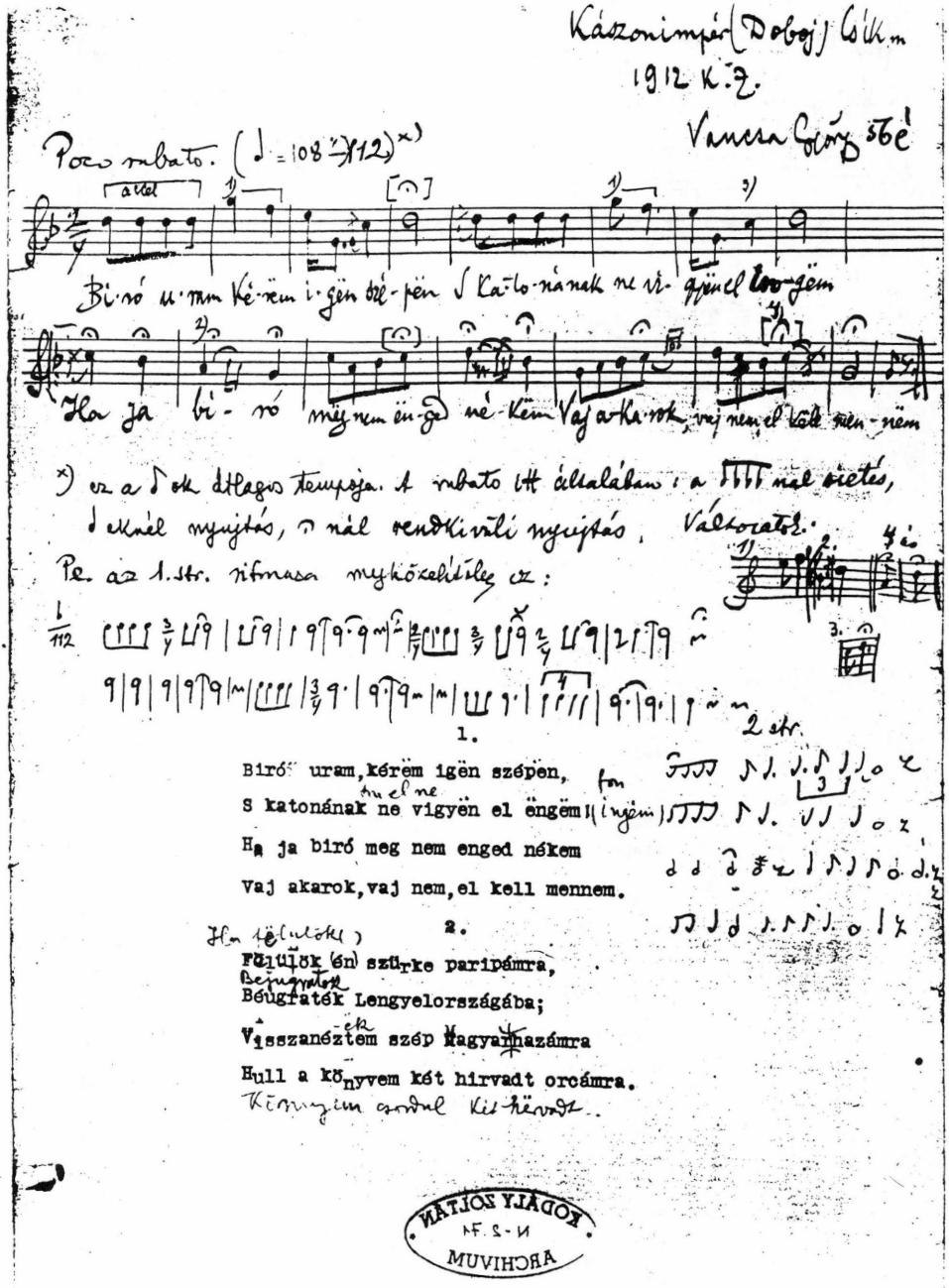

6. Bíró uram, kérëm igën szépën. *Kászonimpér-Doboj* (Csík) 1912. (Kodály Arch. N-2.71)

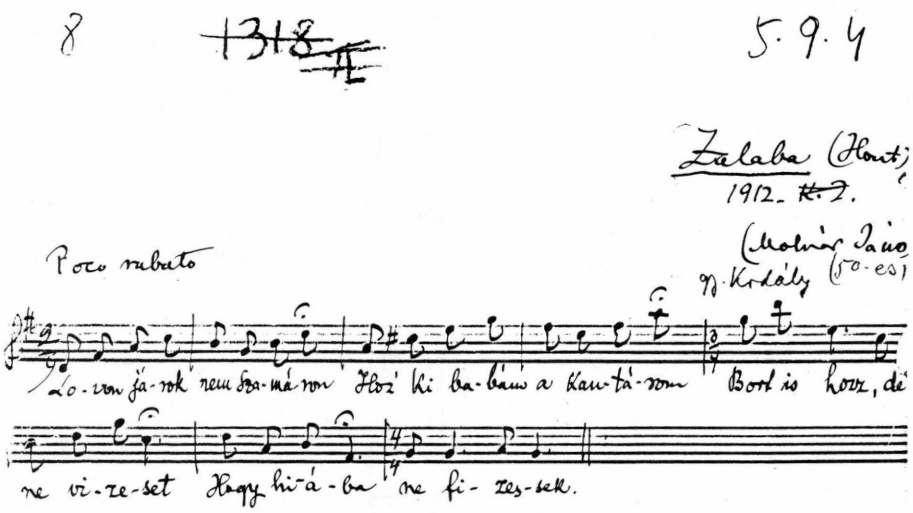

7. Lovon járok, nem szamáron. *Zalaba* (Hont) 1912. Molnár János, 50-es (Bartók-rend 2141)

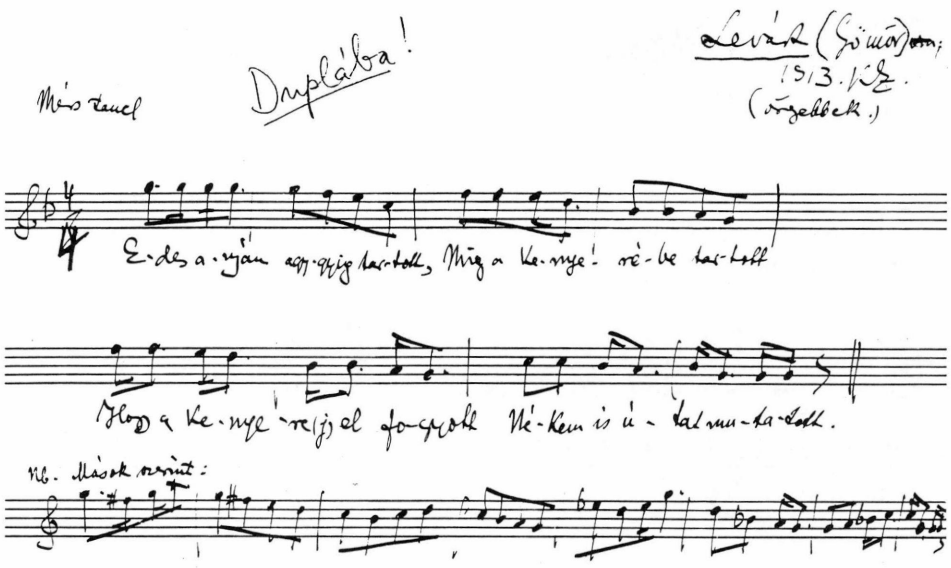

1. Édes anyám agygyig tartott
Míg a kenyerébe tartott;
Hogy a kenyere /j/elfogyott,
Nékem is utat mutatott.

2. Nem azért jöttem én ide
Hogy a csuhém adják ide,
Hanem azért jöttem ide
Hogy a rózsám adják ide!

3. Vót szeretőm,ncha sok is,
Jó esne mé most csak egy is!
Jó esne mé most csak egy is
Ki egypár csókot adna is.

8. Édesanyám aggyig tartott. *Levárt* (Gömör) 1913. Öregebbek. (Bartók-rend 1320)

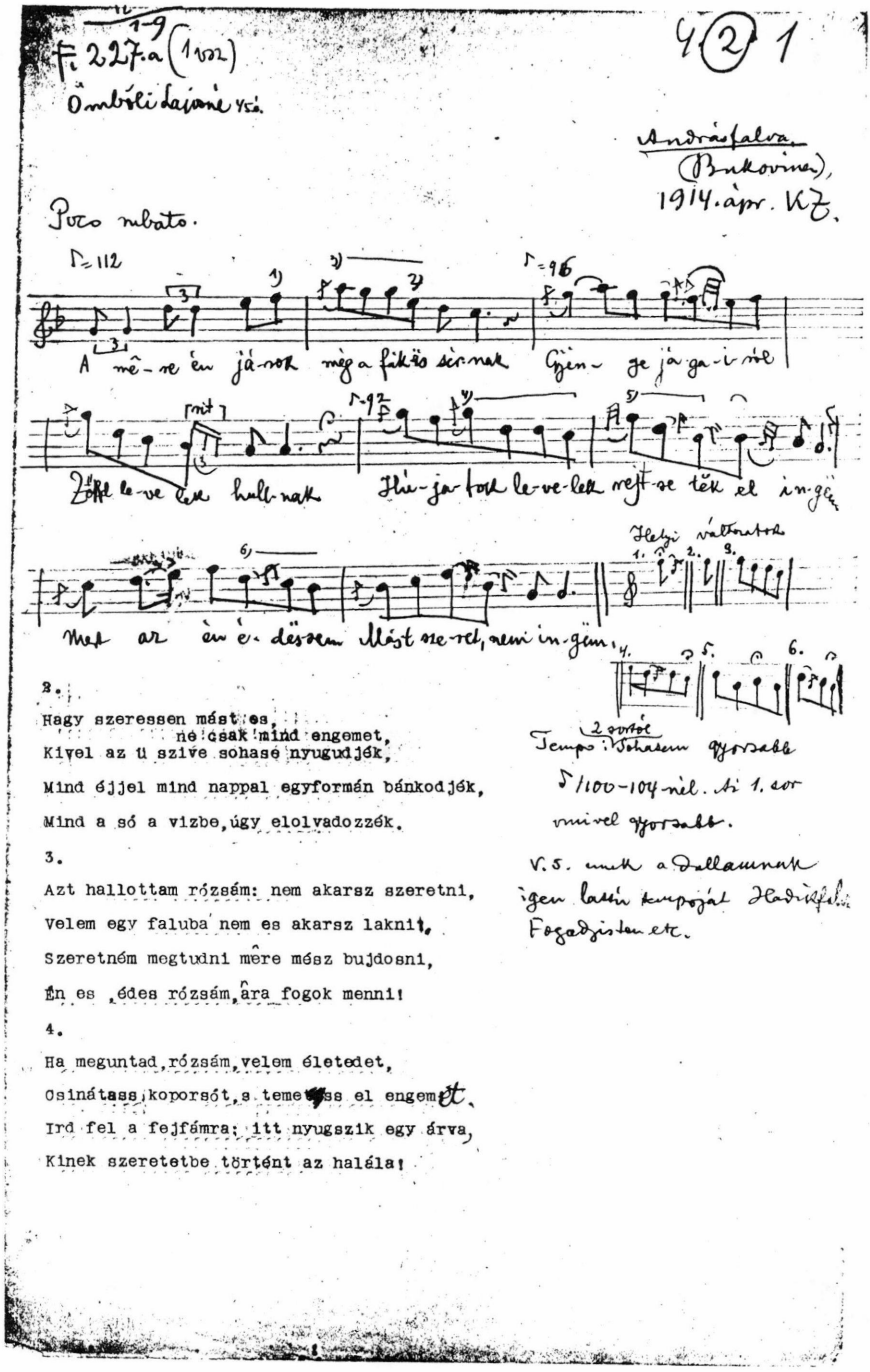

9. Amêre én járok, még a fák ës sírnak. *Andrásfalva* (Bukovina) 1914. Ömböli Lajosné, 45 é. (Kodály-rend 8015)

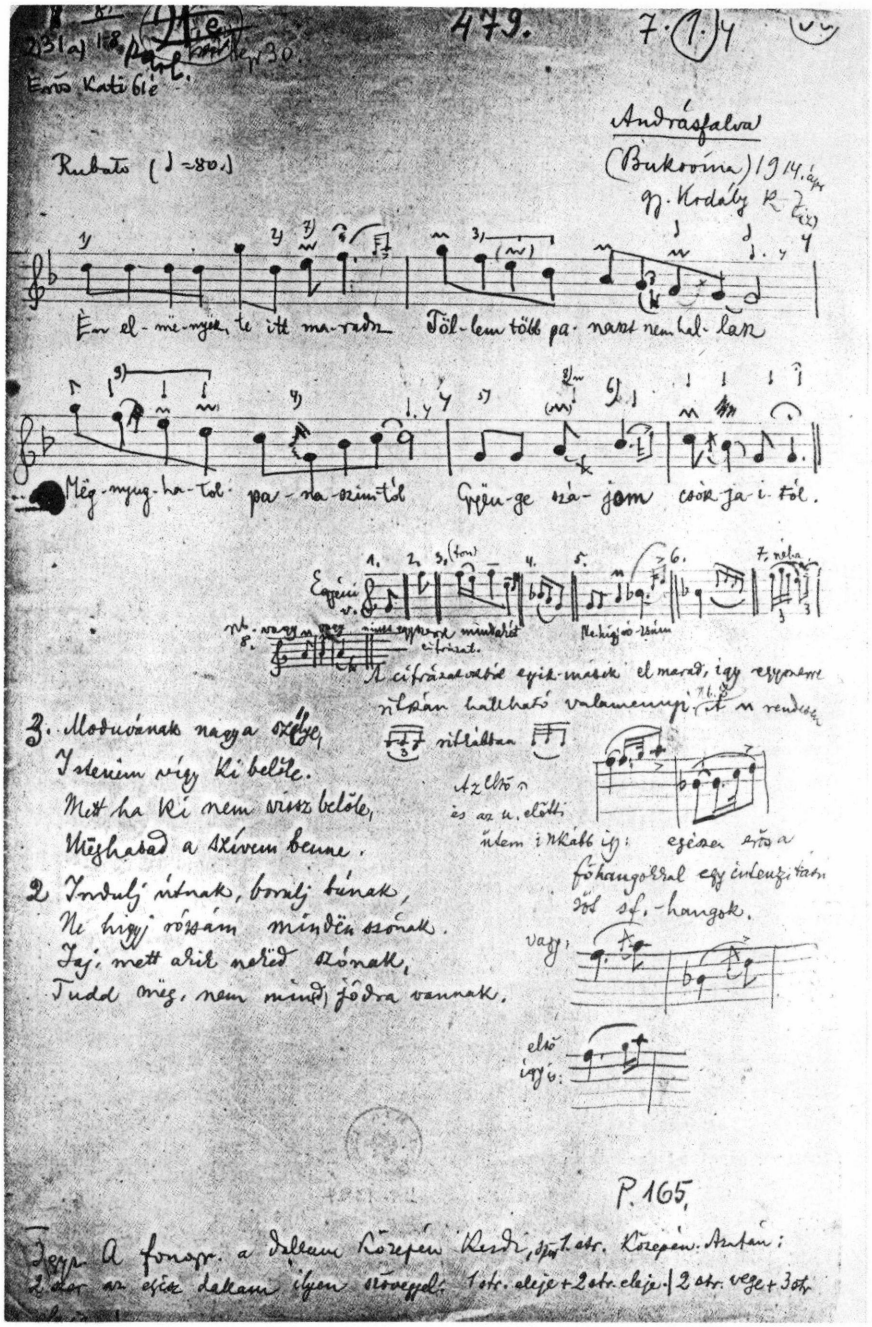

10. Én elmëneyëk, te itt maradsz. *Andrásfalva* (Bukovina) 1914. ápr. Erős Kati, 61 é. (Bartók-rend 1397)

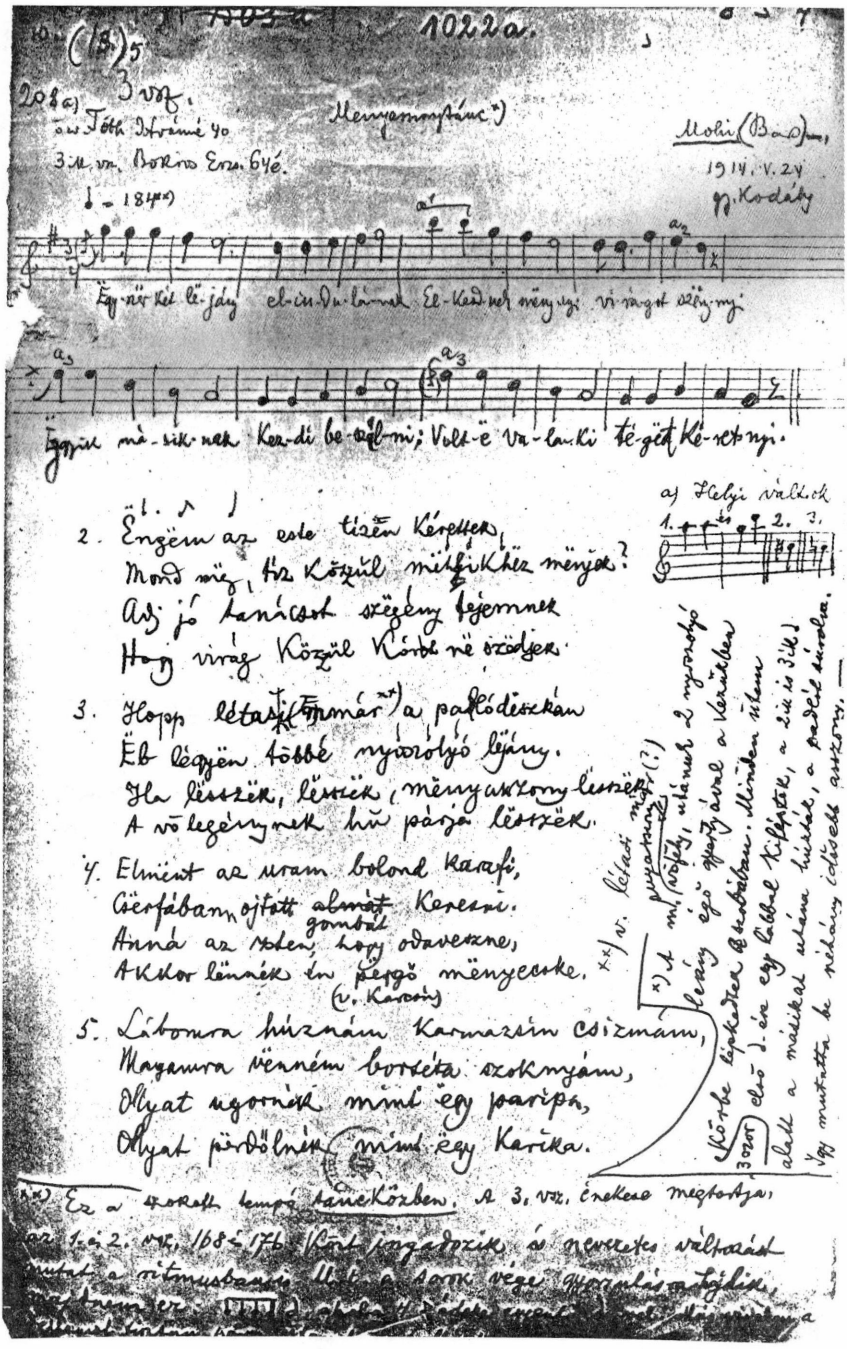

11. Ëgyszër két lëjány elindulának. *Mohi* (Bars) 1914. V. 24. Tóth Istvánné, 40 é., Bokros Erzsébet 64 é. (Bartók-rend 3056)

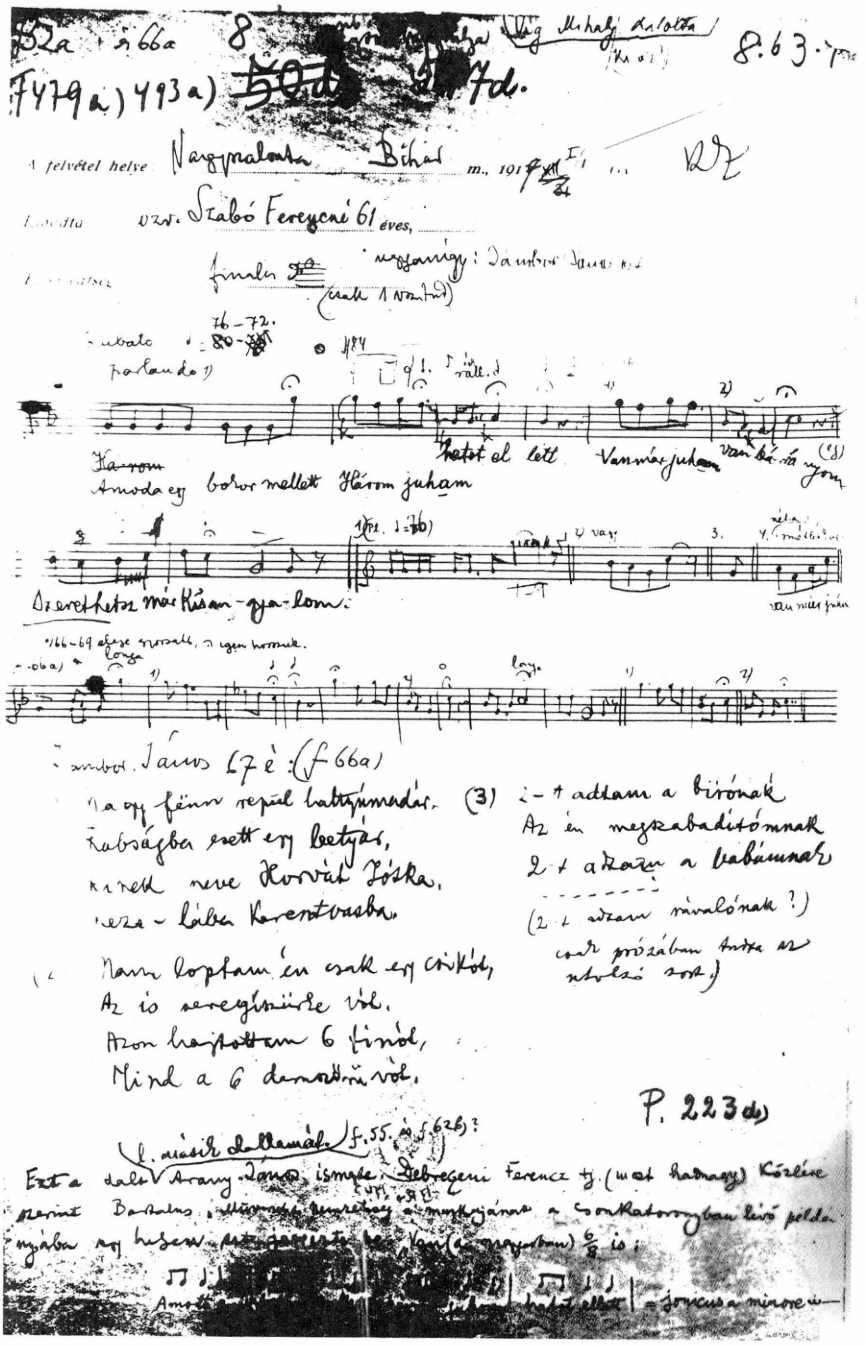

12. Amoda egy bokor mellett. *Nagyszalonta* (Bihar) 1917. I. 1. Szabó Ferencné, 61 é. (Bartók-rend 1472)

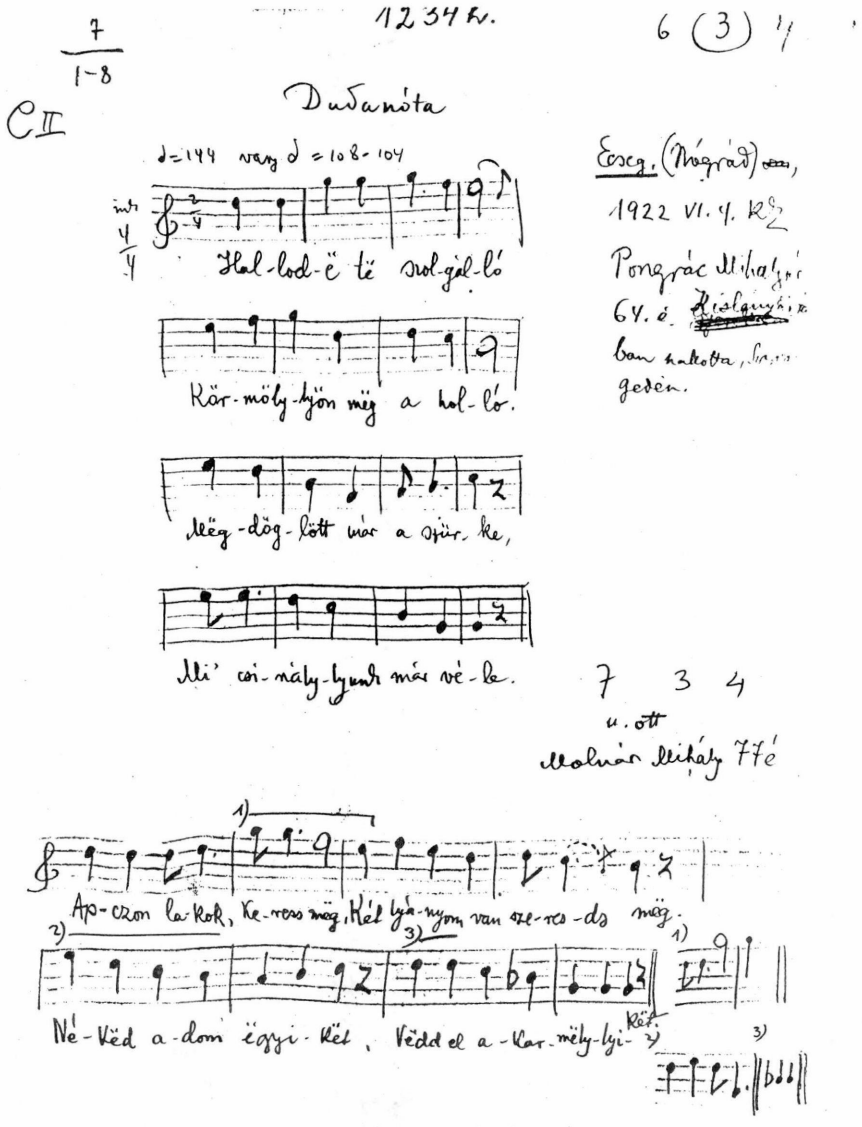

13. Hallod-ë të szolgáló. *Ecseg* (Nógrád) 1922. VI. 4. Pongrác Mihályné, 64 é., Molnár Mihály 77 é. (Bartók-rend 3875)

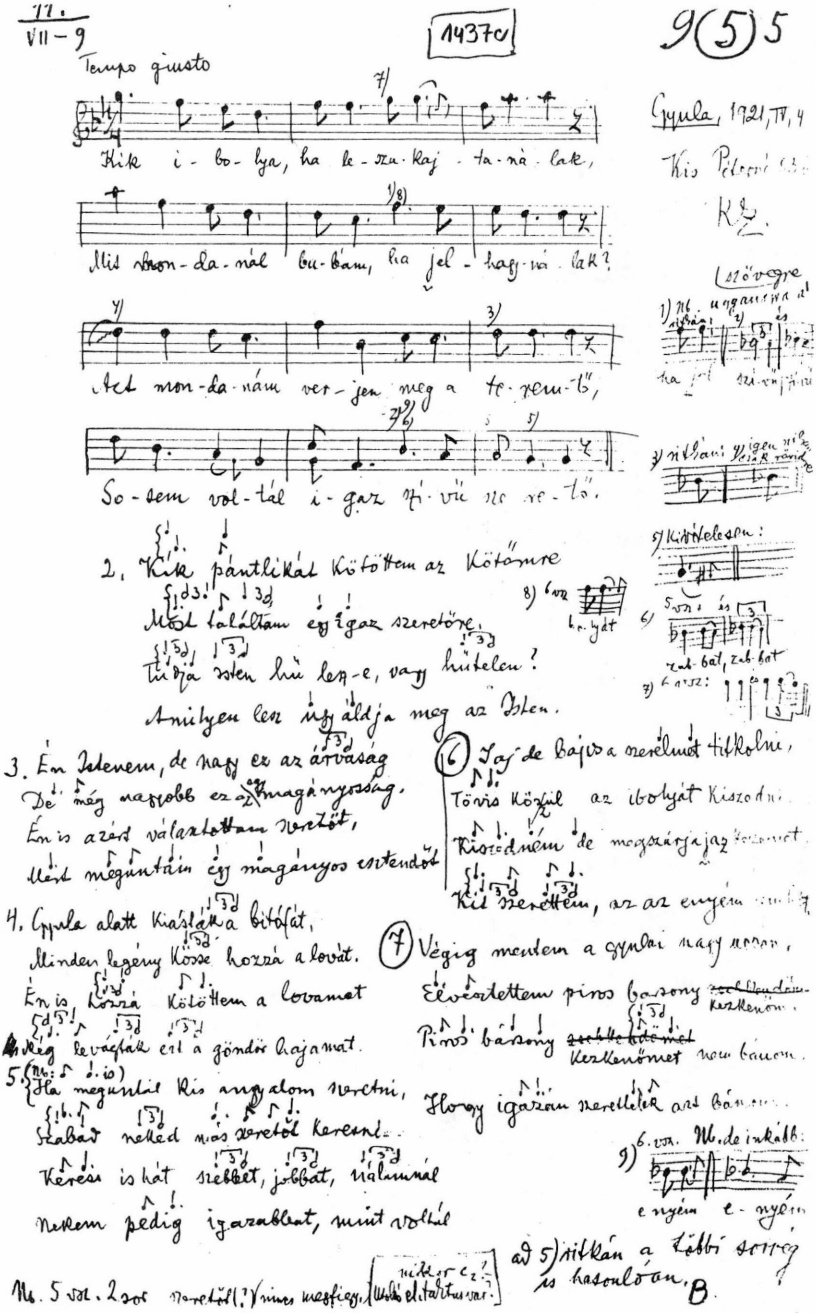

14. Kík ibolya, ha leszakajtanálak. *Gyula* (Békés) 1921. IV. 4. Kis Péterné, 53 é. (Kodály-rend 22.874)

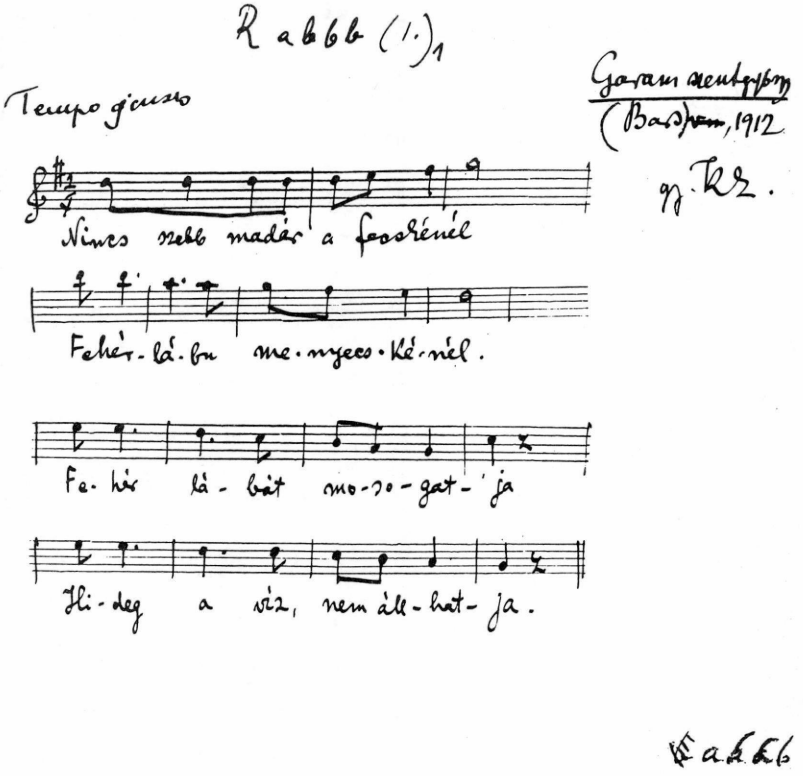

15. Nincs szebb madár a fecskénél. *Garamszentgyörgy* (Bars) 1912. (Bartók-rend 2502)

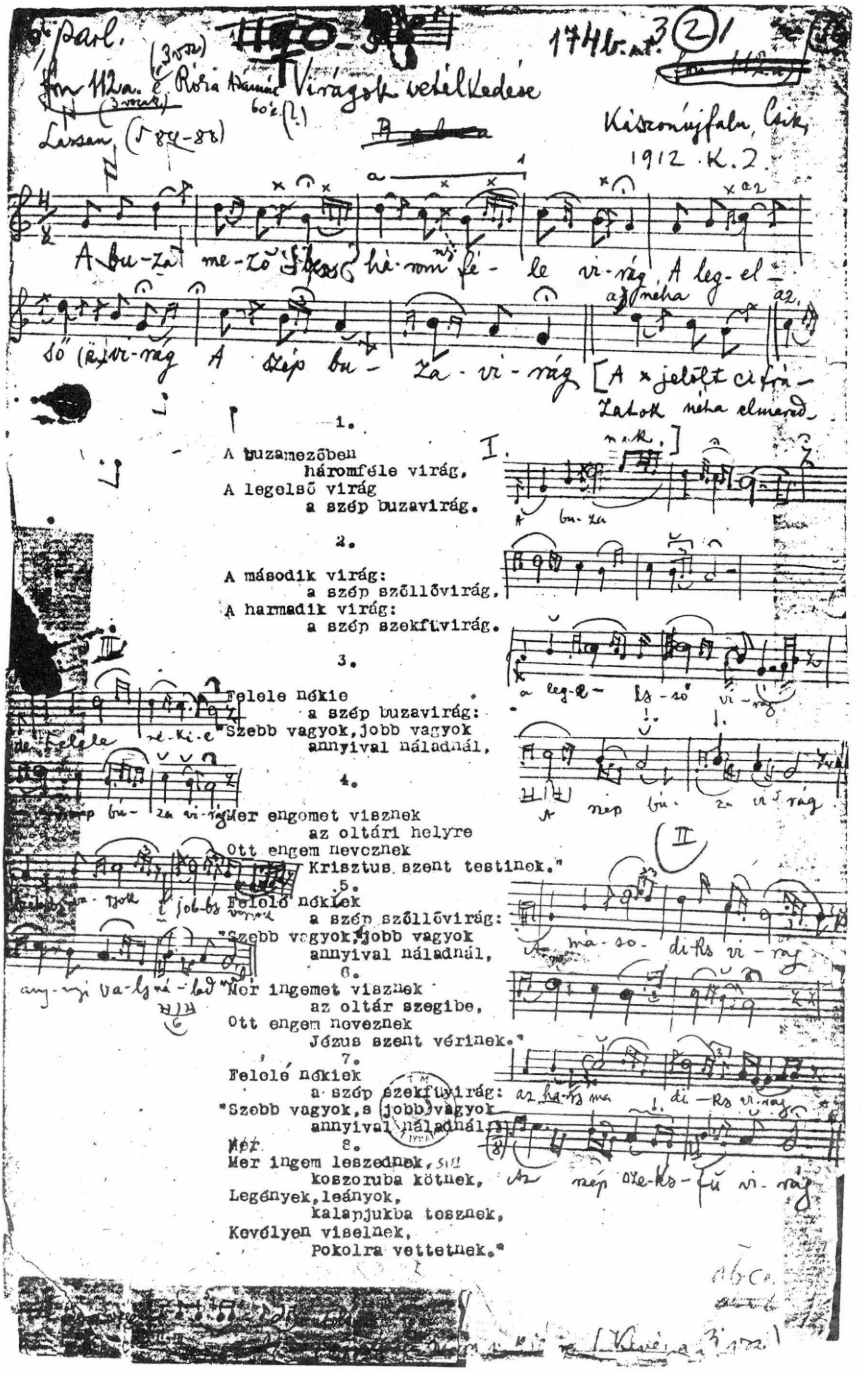

16. A buzamezőben. *Kászonújfalu* (Csík) 1912. Róka Ádámné 60 é. (Bartók-rend 457)

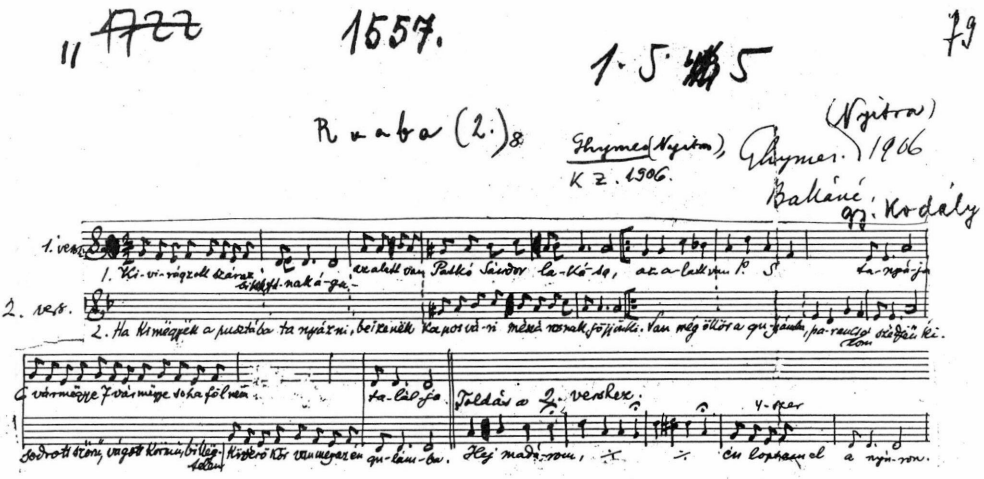

17. Kivirágzott száraz bikkfának ágai *Ghymes* (Nyitra) 1906. Balláné. (Bartók-rend 4994)

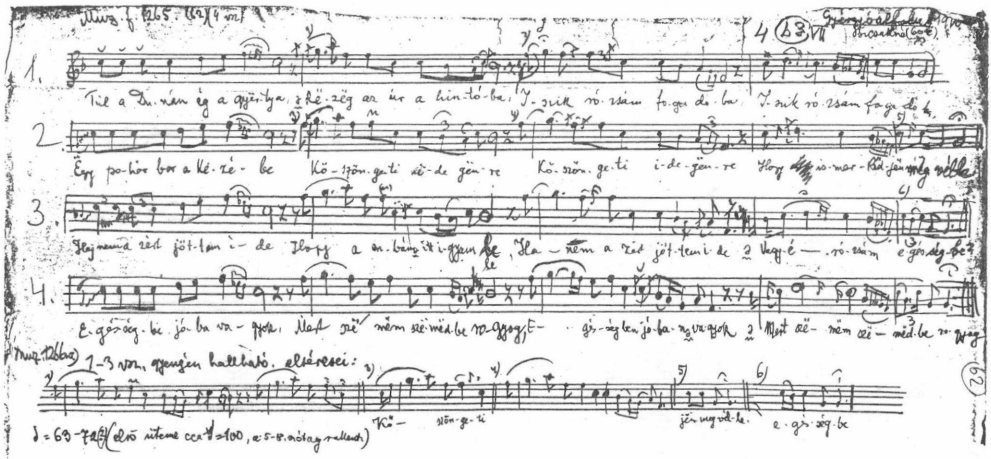

18. Túl a Dunán ég a gyertya. *Gyergyóalfalu* (Csík) 1910. Bicsakné 60 é. (Kodály-rend 9547). A 4. példa részletesen lejegyzett alakja.

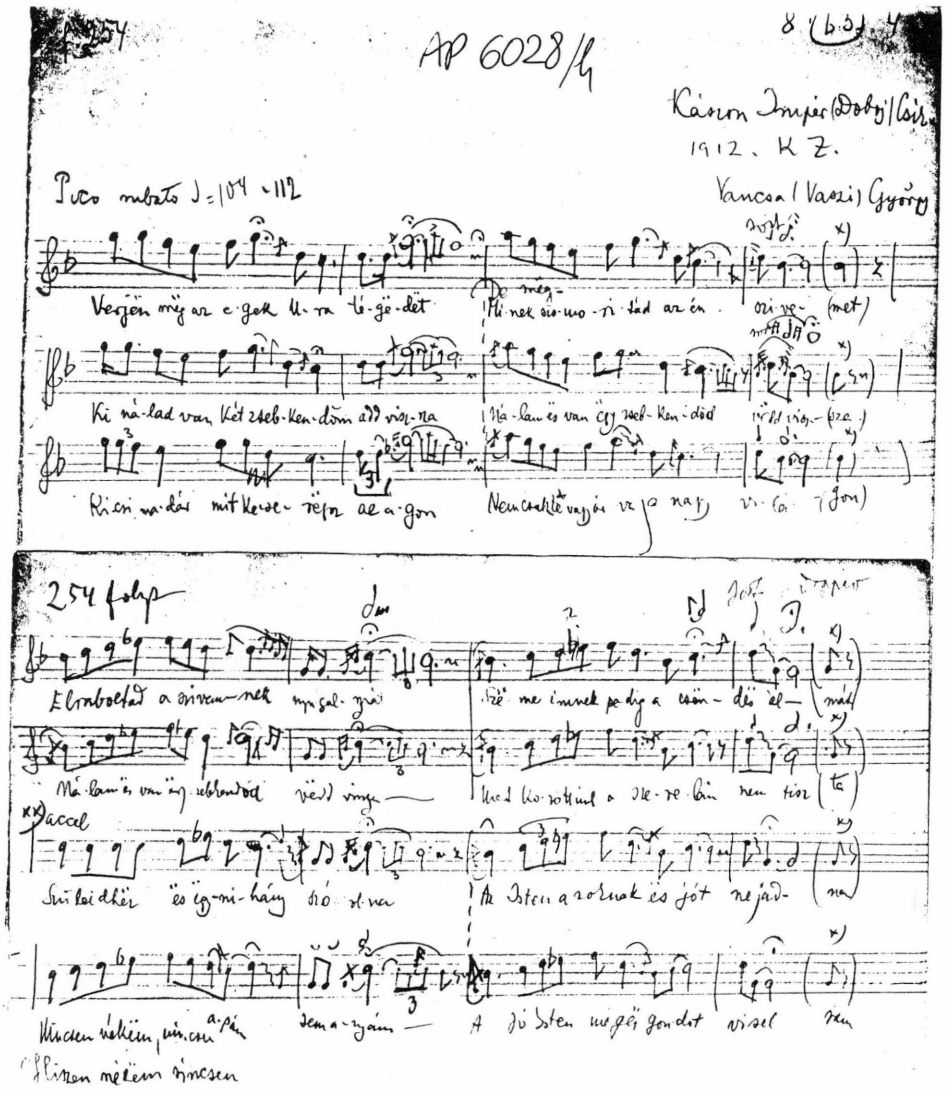

19. Verjën mëg az egek ura tégëdët. *Kászonimpér-Doboj* (Csík) 1912. Vancsa Vaszi György. (Kodály-rend 28.539)

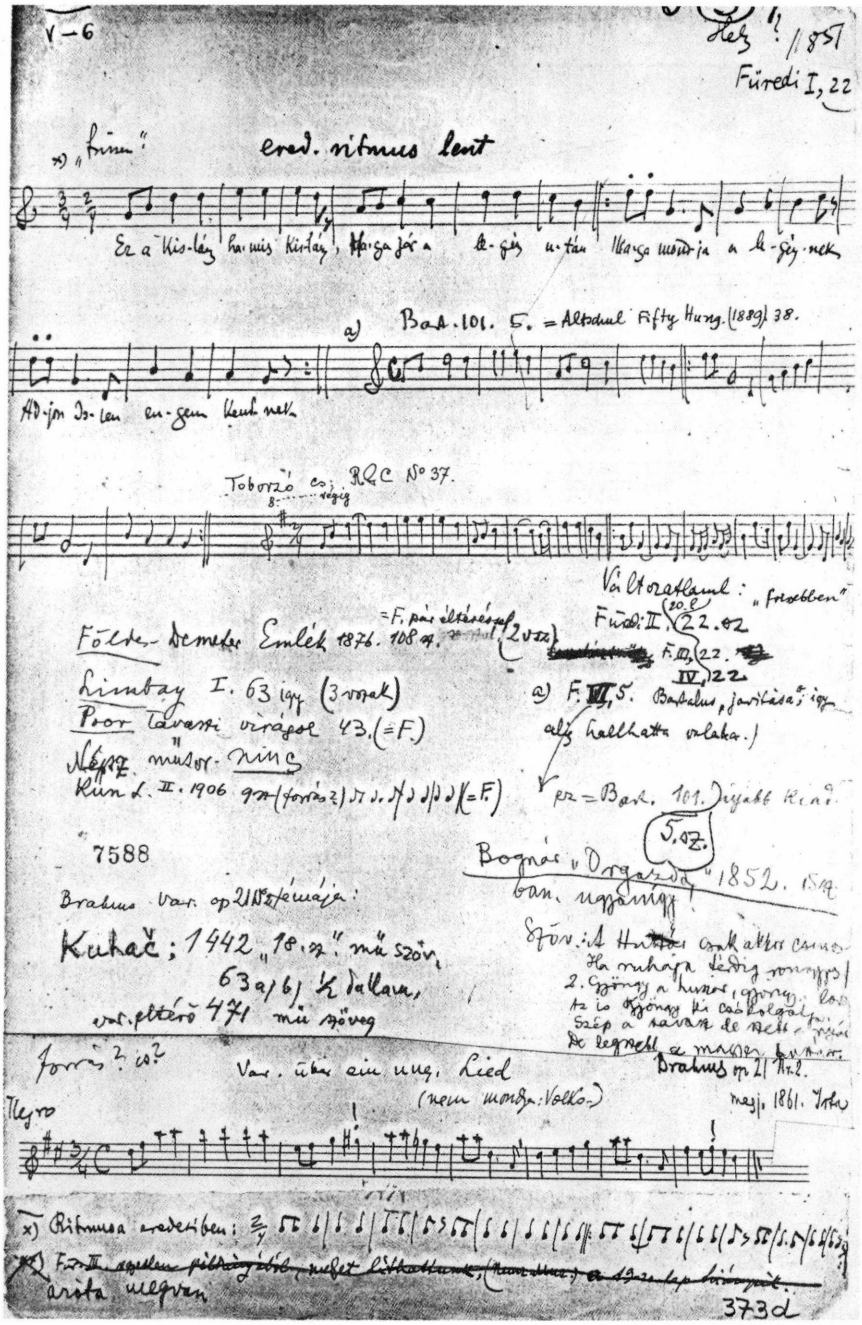

20. Ez a kislány hamis kislány. Füredi népdalgyűjteménye I. 1851. 22. sz. (Kodály-rend 11.975) A támlapon mintegy 14 hivatkozás található: *Bartalus 101 magyar népdal. 5. sz.; Füredi: II.22.III.22.IV.22. VI.5.; Altschul: Fifty Hungarian (1889) 38.; Toborzó cs. R&C N° 37; Földes-Demeter: Emlék 1876.108.sz.; Limbay: I. 63; Poor: Tavaszi virágok 43.sz.; Népszinh. Műsorozat: nincs; Kún László II.1906. 9.sz.; Bognár:Orgazda.Nszmű. 1852.15.sz.; Brahms: Op. 21.1861 »Var. über ein ung. Lied.»; Kuhac, 1442. 18.sz.; 63 a)b); 471.*

Támlapcsoport	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	X	R
Gyűjtési év	1905	1907	1909	1910	1912		1913			1915 1917	1921	nem jell.	nem jell.
	1906	1908		1911				1914		1916	1922		
Papírméret	csíkokra vágott kotta	30x25 és származékai		37x30	B/4							A/4	nem jell.
Szisztéma	nyomtatott, (felragasztva)	ötágú toll (fekete)		ceruzával vonalazott	ötágú toll (lila) (barna)			nyomtatott, fejléc nélküli	ceruzával vonalazott	nyomtatott, fejléces	ötágú ceruzás	pecsételt lila	ötágú ceruza v. más
Kottasorok száma	1				1v.2 (néha3)	2		3	1 v. 2 (olykor 3)	3	4		nem jell.
Íróeszköz	vékony fekete toll			ceruza	barnásfekete toll				ceruza			tinta	nem jell.
G-kulcs írása	korai kulcs :			a nyomtatotthoz hasonló:									
Nyolcadok írása													
Negyedszünet írása	korábbi:												
Gyűjtési adatok köre (Hely, Megye,Év,Hó,N, Gyűjtő,Név,Kor stb.)	Hely, Év				Hely, Megye, Év, Gyűjtő (Név)			H,M,É,Gy (Név)(korcsoport)	H,M,É,Gy Hó(Nap)N, Kor,szárm.	H,M,É,Hó, N,Gy,Név, K,fogl,eltrj.	mint J (kiv. elterj)	mint H Név v. korcsp	nem jellemző
Helysz. vagy Fonográf	Helyszíni (Fon.)		H. és Fon.		Helyszíni			H. és F.	F. (H.)	H. és F.	H. (F.)		F.
Az 1. versszak elhelyezése	kottától külön	általában a kottától külön			a kotta alá tördelve								
További versszakok írásmódja	tollal			ceruzával	gépelt	barnásfekete tollal sötétlila		gépelt világoslila	ceruza				
Egységes záróhang	nincs	van		van	van			van	van				van
Előadásmód feltüntetése	nagyon ritka			olykor van	van (differ.)	ritkán (de differenciált)		ált. van	van, részletező		van semat.	ritkán	van részl.
Metronomjelzés	nincs				van, részl.	nincs		gyakran	van, részletező		van	nincs	van részl.
Tempómegfigyelés	nincs				van	nincs			van, részletező		néha	nincs	van részl
Ritmusvariáns jelölésmódja	nincs				r. kotta szöveg melett	nincs			ritmuskotta a szöv.mellett v. fölött	verslábbal a szöveg fölött	r.kotta a szöv. fölött	nincs	kiírt
Metrikai alapegység	ált. ♪ de ♩ is						általában ♩ de ♪ is olykor					♪ v. ♩	ált. ♩
Dallamvariáns jelölésmódja	a1, a2... elvétve	a1, a2... néha		a1,a2,...	a1,a2,... összev.	nincs	a1,a2,... ritka	a1,a2,... összevont	a1,a2,... összev.részl	1)2)... összev.részl	1)2)...	1)2)... ritka	1)2)... részletes

1. Táblázat: A támlapcsoportok formai és tartalmi jellemzői

2. táblázat: Az előadásmód tempó és ritmus jelzése Kodály népzenei lejegyzésein

1. **Tánclépés**	1906-22, rev.
2. Tánclépés, változatlan ritmus	1910
3. Tánclépés, poco parlando	1910, rev.
4. Tánclépés, poco parlando, non rubato	1914
5. Tánclépés, parlando	1912, rev
6. Tánclépés, poco rubato	1912
7. Tánclépés, csekély ingadozással	**1916**
8. Tánclépés, kissé bizonytalan ritm. az elején	**1905**
9. Tánclépés, gyengén változó ritmus	**rev.**
10. Tánclépés, változó ritmus	1909-1912, rev.
11. Tánclépés, változó nyolcadok	1910
12. Tánclépés, erősen változó nyolcadok	1910
13. Lassú tánclépés	1911-1916
14. Lassú tánclépés, ritmus nem változó/állandó	1912, rev.
15. Lassú tánclépés változó ritmus	1910, rev.
16. Lassú tánclépés, változó nyolcadok	1910
17. Lassú tánclépés, változó nyolcadok, poco parlando	1910
18. Mérsékelt tánclépés	1905-1916, rev.
19. Mérsékelt tánclépés, verbung	1911
20. Mérsékelt tánclépés, gyengén változó ritmus	1911-12
21. Mérsékelt tánclépés, változó ritmus	910-1914, rev
22. Mérsékelt tánclépés, változó nyolcadok	**1910**
23. Mérsékelt tánclépés, erősen változó ritmus	**rev.**
24. Mérsékelt tánclépés, poco rubato	**1912**
25. Mérsékelt tánclépés, poco parlando	**1910**
26. Mérsékelt tánclépés, kissé beszélve	**1916**
27. Közepes tánclépés	**1910**
28. Gyors tánclépés	1907-1910
29. Gyors tánclépés, ritmus marad, ha ütközik is	1910
30. Sebes tánclépés	**1910**
31. Verbung, változó ritmus	**1909**
32. Verbung, változó ritmus, de lehetőségig marad	1911
33. Lassú csárdástempo	1911, rev
34. Mérsékelt csárdástempo	**1922**
35. **Egyenletes** (tempo)	1906-1916
36. Egyenletes, eleje parlando	1912
37. Egyenletes ritmus, a beosztás erősen alkalm. a szöveghez	**1907**
38. Lassú egyenletes ritmus	1909
39. Mérsékelt egyenletes, alkalmazkodó nyolcadok, poco rub.	1910
40. Lépést	**1907**
41. Indulóra	**1916**
42. **Lassan**/Lassú	1906-1914, rev.
43. Igen lassan	1910
44. Lassan/Lento, poco rubato	1911-1916, rev.
45. Lassan, vontatva	**1913**

46. Lassan, vontatva, poco rubato	1911
47. Lassan, igen nagy nyújtásokkal	1910
48. Lassan, egyházi ének módjára	1911
49. Nagyon lassan	rev.
50. **Mérsékelt(en)**	1910-1912
51. Moderato	1912-1922, rev.
52. Mérsékelt, egyenletes tempo	1907-1911
53. Mérsékelt (egyenletes) negyedek	1910-1911
54. Mérsékelt negyedek, beszédtempo	1911
55. Mérsélkelt, gyengén változó ritmus	1909
56. Mérsékelt, változó ritmus	1912, rev.
57. Mérsékelt, rubato	1911-1912
58. Mérsékelt, poco rubato/Moderato, poco rub.	1910-1912
59. Mérsékelt, poco rubato, parlando	1912
60. Con Moto	1917
61. **Allegretto,** egyenletes	1911, rev.
62. Allegretto, poco rubato	1911-1917
63. Gyorsan	1911
64. Gyorsabban	1916
65. **Beszédtempo**/Beszéd tempója	1907-1911
66. Beszédtempó elég egyenletes	1907
67. Beszédtempo, kissé szabadon	1910
68. Lassú beszédtempo	1909-1910
69. Mérsékelt beszédtempo	1910
70. Recitativo	1913-1914
71. Quasi recitativo	1916
72. Recitativo, rubato	1912
73. Recitativo, parlando	1916-1917
74. **Parlando**	1912-17, rev.
75. Parlando, nem rubato	1916
76. Poco parlando	1916-1917, rev
77. Parlando, néha a nyolcadok meg-megsietnek	1916-1917
78. Parlando, első ütem gyorsabb	1916
79. Parlando, élénkebb beszédtempo	1910
80. Lassú parlando	rev.
81. Molto parlando	1914
82. Szabadon	1905
83. **Rubato**	(1906), 1910-22
84. Non rubato	1914
85. Kiírt rubato	1912-1914
86. Rubato, ingadozásokkal	1916
87. Rubato, molto espressivo	1914
88. Rubato molto, =36 gyorsítva	1916
89. Rubato, con moto	1912
90. Rubato lento/Lassú rubato	1910-1912 rev.
91. Pochissimo rubato	1914

92. Poco rubato	1910-1921,rev.
93. Poco rubato, amint írva van	rev.
94. Poco rubato, lassan	1910-1913
95. Poco rubato, lassú beszédtempo	1910
96. Poco rubato, de egyenletes tempóban is	1912
97. Poco rubato, elég élénk beszélő tempóban	1909
98. Poco rubato változó ritmus	1909
99. Poco rubato változó nyolcadok	1910-1911
100.Poco rubato, sorvégi lassításokkal	1916
101.Poco rubato, a páros sz. ütemek megrövidülnek	1921
102.**Parlando, rubato**	1912
103.Parlando, poco rubato	1912-1917, rev.
104.Parlando, poco rubato ált. elég egyeletesen	1916
105.Poco parlando, ritmuslazító rubato	1914
106.Rubato, parlando	1916
107.Rubato, parlando, gyorsításokkal	1916
108.Poco rubato, parlando	1912-1921
109.Pontos ritmus	1907-1911, rev.
110.Ritmikusan	1912
111.Szöveghez igazodó ritmus	1906
112.Változó ritmus, nem nagyon	1909
113.Változó ritmus	1909
114.Változó nyolcadok	1910
115.Gyengén alkalmazkodó ritmus	1909
116.Erősen alkalmazkodó ritmus	1910
117.**(Tempo) Giusto**	1921, rev.
118.Lento giusto	1921
119.Tempo giusto (ma) poco parlando	1921-1922 rev.
120.Moderato giusto	1921
121.(Tempo) Assai giusto	1921,1922

KODÁLY'S TRANSCIPTIONS: THE "KODÁLYIAN BASE-SHEET"

Studying Kodály's transcriptions is important on the one hand for the Kodály research (when dating the manuscripts or considering his working method) and on the other hand for folk music research, where authentic transcriptions are of primary importance as the starting point of any further scientific investigation. The present study traces the different stages of Kodály's transcription method, the history of which is illustrated by a comprehensive table representing the chronology of his notation systems and the enrichment of his points of view. Some additional aspects (music-paper, stationery, the use of staff) are also involved in the analysis for those technical elements are often a constituent part of scientific consideration. The main point of the analysis is to introduce the development of Kodály's principles regarding transcriptions, which development – as the numerous manuscripts show – seems to lead to a culmination in the 1912-1916 period. The transcriptions made during that period represent the totality of Kodály's standpoint: his giving a primary importance to the personal experience (making notations on the spot, not solely relying on the mechanical equipment) when collecting from authentic performers and a special way of putting down the unique manifestation of the tunes together with their collective variants at the same time, so that both the idiosyncretic and the typical characteristics are manifested. Kodály payed a special attention to the peculiarities of the way of performance, the changing or wavering tempo, the real folkloric and social context of the tunes, the solo or collective performances, to intonation, ornamentation and the variations produced from time to time. This way the picture the transcription reflects is not only a true imitation of the concrete musical reality but the behavioural and character sketch of the melody as well. And what is more, his remarks of historical, music historical or comparative nature are also put down on the same base-sheet, which can with reason be said to be a Kodályian phenomenon. On a separate table the indications of way of performance can be surveyed, which also reflects the subtlety Kodály worked with.

Comparing the two "schools" of transcription of Kodály and Bartók, significant differences can be pointed at. In Bartók's minutely precise transcriptions the actual manifestation of the piece is represented, done within (or almost beyond) the utmost bounds of physical possibilities to be represented; while in Kodály's transcriptions the total lively reality manifests itself by the way of presenting the connections and relations of the piece in time and space.

OLGA SZALAY

A turizmus mint kulturális rendszer

A Néprajzi Múzeum kiadásában, a Magyar Néprajzi Társaság, a Soros Alapítvány és az Atrium Hyatt Budapest támogatásával jelent meg:

A turizmus mint kulturális rendszer. Tanulmányok. Szerk.: Fejős Zoltán. Budapest, 1998. 216 p. Néprajzi Múzeum

BODROGI TIBOR, A ROKONSÁG KUTATÓJA[1]

Tíz éve, hogy elhunyt Bodrogi Tibor, az egyetemes néprajznak minden bizonnyal eddig élt legkiemelkedőbb magyar művelője. Ő volt az, aki ezt a tudományt Magyarországon valóban professzionális szintre emelte. Megalapozott tudás, a tények tisztelete elméleti érzékenységgel párosulva – ez jellemezte munkásságát. Érdeklődése széles körű volt. Átfogó társadalmi problémák éppúgy foglalkoztatták, mint a törzsi társadalmak művészete. Indonézia, Új-Guinea, Melanézia egyes kultúráinak nemzetközileg elismert szakértőjévé vált, de belemerült a magyar és tágabban az uráli rokonság vizsgálatába vagy Lewis Henry Morgan és ezzel az evolúció eszméjének teoretikus feldolgozásába is. Óriási energia és szervezőkészség lakozott benne, személyében is intézményt jelentett, nem csupán a betöltött vezető pozíciók következtében. Tiszteletünket talán úgy róhatjuk le leginkább előtte, ha megvizsgáljuk, hogy néhány általa tanulmányozott témakörben hogyan gazdagította a magyar kutatásokat és az etnológia tudományát általánosan. Magam most rokonsági kutatásainak áttekintésére vállalkozom.

Bodrogi Tibor az általános etnológia művelője volt, ami minden munkájában tükröződött. Mit jelent ez? Mindenekelőtt azt, hogy számára a kiindulópontot a tudomány átfogó megállapításai, a perspektívát a világ kultúráinak mindegyike képezték, és általánosan érvényes metodikát kísérelt meg érvényesíteni az egyedi kutatásokban is, azaz alapvetően összehasonlító szemlélettel közeledett a tanulmányozott jelenségekhez. Az általános etnológián belül a modern szociálantropológiai felfogást követte, azaz végigvitte azt a kutatási folyamatot, amely a tényekből kiindulva a teória szintjére jut el, majd a teóriát egy adott jelenségcsoport elmélyült megismerésére használja fel, s az ebből adódó következtetéseket a témakörbe vágó megállapítások, elméletek ellenőrzésére, módosítására, cáfolatára használja fel.[2]

Ezt az attitűdjét különösen jól szemléltetik rokonságkutatásai.

---

[1] Rövidített változata előadásként elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság Etnológiai Szakosztálya Bodrogi Tibor emlékének szentelt 1996. május 27-ei ülésén valamint a Kulturális Antropológia Tanszék 1996. november 1-jei Bodrogi Tibor Emlékülésén.

[2] Amint azt programszerűen több ízben kifejtette Radcliffe-Brown (1958, 34, 75). Bodrogi Tibor alaposan ismerte és nagyra becsülte Radcliffe-Brown munkásságát, amit hivatkozásai, magvas ismertetései (Bodrogi 1953, Bodrogi 1954) bizonyítanak, továbbá az is, hogy tudomásom szerint ő fordította le magyarra Radcliffe-Brown két művét kizárólag egyetemi hallgatók használatára ("A funkció fogalma a társadalomtudományban." In *Néprajzi Szöveggyűjtemény* I. Szerk. Tálasi István. Budapest, 1982, 241-250. és *Az ausztráliai törzsek társadalomszervezete.* Kézirat az ELTE Bölcsészettudományi Kar Tárgyi Néprajz és Folklore Tanszékének könyvtárában).

A kiindulást a vérségi rokonsági kapcsolatok terminológiájának áttekintése, megteremtése jelentette.[3] Mondhatni Tagányi Károly[4] óta az egyetemes kutatások anyagát nem közvetítette senki a magyar kutatás számára, jóllehet éppen a rokonság vizsgálata terén óriási volt a haladás. Morgan evolúciós sémája megcáfolásának igénye és az alapos terepmunkák végzése egyaránt a fogalmak és a módszerek finomodásával járt. Fölöttébb időszerűvé vált tehát a nemzetközi tudomány eredményeinek közvetítése ebben a formában, amellyel egyúttal tudományos problémák tisztázását, megvilágítását is szolgálni akarta Bodrogi Tibor. A terminológia rendszer, amelynek bevezetését javasolta, elsősorban fenomenológiai-tipológiai, azaz strukturális szempontú, a történeti-funkcionális szempont érvényesítését későbbi kutatási fázisban ígérte[5] – a rendkívül gazdag életműből azonban ez végül elmaradt. A strukturális jellegű fogalmak jelentésének megadásában igen széles körű szakirodalomra támaszkodott, erősen kiemeli a későbbiekben kutatói érdeklődésének homlokterébe kerülő Morgan ideáinak időszerűségét, de a felhozott példákat legtöbbször a brit strukturális-funkcionalista módszertant követő szerzőktől veszi, és a rendszer átfogó keretének megvonásában, ezzel a problémák kiválasztásában elsősorban George Peter Murdock *Social Structure*-ét követi.[6] Ez a tény fontossággal bír majd további kutatásaiban is, amennyiben a rokonság szerveződésében a strukturális elemekre, a rokonsági rendszerben a unokatestvér terminológiákra, s általában a leszármazásra fordít elsősorban figyelmet. A követett minta maga is összehasonlító céllal íródott, így különösen jól szolgálta a jórészt kialakulatlan magyar tudományos terminológia egységesítése mellett annak nemzetközi kapcsolódását, szabványosítását is. Ennek a munkának a jelentőségét ma talán kevésbé érezzük, mint megjelenésének időpontjában, 1957-ben, mert azóta a javasolt fogalmak zöme részben e tanulmány olvasása, részben a széles nagyközönségnek íródott, oldottabb változata, a *Társadalmak születése*[7] révén, mélyen beivódott szaknyelvünkbe.

Az átfogó tanulmányt a magyar rokonsági rendszer elemzése követte.[8] A nagyszámú, egyes esetekben etnográfiailag igen gazdag leírások után ez volt az első szakszerű elemzése a magyar terminológiának, mely egyúttal összehasonlítást is jelentett. Bodrogi a néprajzkutatók által feljegyzett falusi terminológiaváltozatok mellett ugyanis feldolgozta az általa városinak, később Szépe György által köznyelvinek[9] nevezett terminológiát is.

Ez a tanulmány mindenekelőtt leírási mintát adott mind az anyagbemutatás módjával, táblázatba rendezésével, mind azzal, hogy felhívta a figyelmet a megszólító és a hivatkozó terminusok rögzítésének egyaránt fontos követelményére.

[3] Bodrogi T. 1957
[4] Tagányi K. 1919.
[5] Bodrogi T. 1957, 2.
[6] Murdock G. P. 1949.
[7] Bodrogi T. 1962.
[8] Bodrogi T. 1961.
[9] Szépe Gy. 1982, 182.

Példáját az igényesebb hazai leírások azóta is követik.[10] Ezen túlmenően a tanulmány lényeges megállapítással zárul, nevezetesen azzal, hogy a falusi és a városi terminológia Magyarországon két típusról és két társadalomfejlődési szintről tanúskodik. A falusi terminológiát szigorú kor szerinti megkülönböztetés jellemzi, a generációk megkülönböztetése az egyenes ág felmenő generációiban hangsúlyos, a házassági rokonság terminológiája pedig nagycsaládi gazdasági-társadalmi szervezetet tükröz. Ezzel szemben a városi terminológia a Murdock által eszkimónak nevezett erősen deskriptív, a nyugat-európai városi terminológiáéval hasonló vonásokat mutat, s "*gazdaságilag független kiscsaládokból összetevődő rokoni szervezetet tükröz.*"[11] Az elsősorban strukturális tényezőkre figyelő elemzés befejezéseképpen azt a gondolatot vetette fel Bodrogi Tibor, hogy szélesebb körű vizsgálatot érdemel a magyar falusi terminológia, és a Wolfgang Steinitz által közölt kazymi osztják terminológia[12] közötti nagyfokú hasonlóság.

Ezzel adott is volt a feladat, s a vizsgálat jó tíz évvel később következett el, ami egyúttal a Morgan által "uráli"-nak nevezett rokonsági rendszer hipotetikus rekonstrukciós kísérletét is jelentette.[13]

Az uráli népek rokonsági elnevezéseinek összehasonlítása azonban az ilyen jellegű munka nehézségeit is feltárta. A magyaron kívül elmélyült elemzést csak a vogulok és az osztjákok esetében talált, a többi finnugor nép anyagát szótárakra támaszkodva volt kénytelen bevonni a vizsgálatba. A szótári anyag hiányosságaival tökéletesen tisztában volt. Tudta tehát, hogy a szótárakban található terminológiák a szótárak összeállítása időpontjának felelnek meg. Az összeállító nyelvészeket nem a rokonsági terminológiák kutatóinak szempontjai vezették, így az egyes terminusok használatának módja és köre nem mindig tisztázott, a szótárak nem tükrözik kielégítően a terminológiai változásokat, s gyakran nem térnek ki a hivatkozó és megszólító terminusok eltérésére. A forrásanyag hiányosságai mellett a másik nehézséget az okozta, hogy hol érdemes megvonni a vizsgálandó terminusok körének határát. Ebben a tekintetben Bodrogi Tibor arra a következtetésre jutott, hogy Murdock összpontosítása a kereszt- és párhuzamos unokatestvér terminológiákra nem kielégítő, s fontosnak találta a mindkét ági nagynéni és nagybácsi terminusok vizsgálatát is. Hogy miért épp itt vonta meg a határt, bővebben nem magyarázza, s hivatkozásból nem derül ki.[14] Gyaníthatóan szerepet játszott benne néhány évvel korábbi töprengése az elemi rokonsági egységről, s ezzel kapcsolatosan Radcliffe-Brown és Lévi-Strauss teóriáiról az anyai nagybácsi (illetőleg az említett három rokoni kategória) helyzetét és szerepét illetően.[15] Megtalálhatók

[10] A "roppant fontos" tanulmánynak a hazai kutatásokat előrevivő jelentőségét kiemelte Szabó 1993, 52-53.

[11] Bodrogi T. 1961, 139.

[12] Steinitz 1957.

[13] Bodrogi T. 1975. Ugyanez magyarul Bodrogi T. 1977.

[14] Bodrogi T. 1977, 10.

[15] Bodrogi T. 1970.

azonban ezek a meggondolások Murdocknál,[16] akinek vizsgálódási körét itt túl szűknek, és az idézett Kirchoffnál[17] is, akiét túl tágnak ítéli Bodrogi.

Az említett rokoni kategóriák mindenesetre különösen fontossá váltak, mert – Bodrogi Tibor megállapítása szerint – egyik alapvonása az uráli rendszernek, hogy mindegyik külön terminust kap. Valójában a bemutatott anyag ezt nem igazolja egyértelműen, több esetben csak három terminust találunk, ami további vizsgálatot igényelne. A másik fontos vonásnak az ego és a fölötte lévő generációban találhatók kor szerinti pontos megkülönböztetését látja Bodrogi. Az előbbi vonást egonak a két összeházasodó szülői nemzetség tagjaihoz fűződő viszonyával magyarázza, s a jelenleg érvényes unokatestvérterminológiát a nemzetségi szervezet bomlásával hozza összefüggésbe. Megítélése szerint a magyar terminológia egykor az osztják-vogul terminológiához hasonlíthatott, majd a nemzetségi rendszer felbomlását követően az apaági terminológiának az anyaágira kiterjesztésével nyerte el a falusi terminológia a XIX-XX. században megismert formát. Az európai típusú unokatestvérterminológia megjelenése pedig késői fejleménynek tekinthető.

Míg az igen óvatosan, a felhasznált anyag fogyatékosságaira több ízben utaló következtetések fő vonásaikban bizonyára helytállóak, feltűnő, hogy az elemzés nem vette figyelembe az obi-ugoroknál többek által leírt frátriális, azaz kétosztályú exogámiát,[18] amely nem egészen azonos feltételrendszert jelent, mint a nemzetségi szint, utóbbi más terminológiai rendszert is megengedne, mint az itt felvázolt. Ehhez azonban érdemes végigelemezni a különböző generációkban összecsengő terminusokat, s esetleg további elemeket is bevonni a vizsgálatba, nem beszélve az egyébb ázsiai rokonsági rendszerekkel való összevetés fontosságáról.

Az "uráli" rendszerként feldolgozott anyag természetesen a bemutatott kategóriák esetén is bővíthető, amire Szíj Enikő szolgált példákkal,[19] bár ezek gyaníthatóan újabb nyelvi fejlemények. Mindenesetre az uráli rokonsági rendszer Morganénál pontosabb felvázolásával Bodrogi Tibor kétségkívül gazdagította a rokonsági rendszerekről kialakított elképzeléseket, amelyekbe az említett rendszer képviselői gyakorta téves besorolást kapnak az összehasonlító áttekintésekben.[20]

A finnugor népek mellett egyéb eurázsiai népek anyaga és a rokonsági viszonyok alakulására vonatkozó átfogóbb elméletek felhasználásával nézett végül szembe Bodrogi Tibor azzal a kérdéssel, hogy volt-e matriarchátus a magyarságnál valaha, amelyet egyes történészek, nyelvészek és etnográfusok feltételeztek.

Bodrogi Tibornak ez a tanulmánya[21] logikailag és a megfelelő eurázsiai összehasonlító anyag felsorakoztatásával egyaránt bizonyítja a kérdésfeltevés helytelenségét. Azont túlmenően, hogy elmagyarázza a "matriarchátus" és a matrilineáris

[16] Murdock, G. P. 1949, 168.

[17] Kirchoff 1932.

[18] Steinitz W. 1938, Csernyecov V. N. 1949, Szokolova, E. P. 1983.

[19] Szíj E. 1980, 167-169. Szíj véleménye szerint legalább három felmenő generációnyi terminológiát kellene figyelembe venni az uráli rokonsági rendszer esetén.

[20] Például tévesen értelmezi a testvérterminológiát az uráli nyelvcsalád népeinél Murdock, G. P. 1980, 387.

[21] Bodrogi T. 1985.

leszármazás közötti fogalmi különbség jelentőségét, azt is kifejti, hogy miért nem tételezhető fel a leszármazás matrilineáris számontartása a magyarságnál, mint a rokoni csoportokat létrehozó elv. Érvelése a következő. Nem igazolható, hogy a matrilinearitás egyetemes fejlődési fok volna, és egyéb leszármazási rendszereket megelőzne. Abban a térségben, ahol a magyarok nyelvrokonai laknak, bilaterális és patrilineáris leszármazási rend az uralkodó. Eleink életében, vagy az obi-ugoroknál nem zajlott le olyan életformaváltás, ami indokolná az áttérést a matrilinearitásról a patrilinearitásra. Az uráli típusú rokonsági terminológia, mint az obi-ugoroké is, ellene szól a matrilinearitás feltételezésének, sőt az utóbbiaknál a lehető legerősebb patrilineáris terminológiai rendszer, a Murdock által omahának nevezett típus az uralkodó. Végül mindazok a folklorisztikus hagyományelemek, amelyek felmerültek a kutatásban a matrilinearitás bizonyítékaként, más, recens összefüggésekből is megmagyarázhatóak. Ezzel kiiktathatóvá vált a magyar őstörténetből egy kellően meg nem gondolt elem, miként azt a történettudomány egy a kritika során érintett, prominens képviselője, az érvelést elfogadva, visszaigazolta.[22]

Az említett tanulmányok teljes kört alkotnak, középpontban a magyar rokonsági rendszer formálódásával, s világosan megszabják a keretet, amelyben a további kutatásokat érdemes folytatni, amelyben a történeti nyelvi anyag bevonásával esetleg változások menetét pontosabban lehet rögzíteni. Az egyetlen alapos ilyen irányú kísérletet, J. Lőrinczy Rékáét, Bodrogi Tibor elismeréssel üdvözölte, bár a vállalkozás buktatóira is figyelmeztetett, mint a nyelv alakulásának és a rokoni viszonyok alakulásának időben eltérő ütemére, és az egyedileg vizsgált terminusok rendszerben látásának fontosságára és nehézségeire.[23]

A kör azonban zártnak mondható teoretikusan is, amint a néprajzi terminológiával kezdődő és a Morgan monográfiában kiteljesedő elméleti tanulmányok mutatják[24]. Ez a nagyszabású munka, amely Morgan egész életművének, a társadalmi fejlődés sokfelé ágazó problematikáját felölelő elgondolásainak, s mellékesen az etnológia és az evolucionizmus egész előtörténetének a feldolgozása, messze túlmutat a választott témán, önálló és alapos taglalást igényel, amelyre itt nem vállalkozhatok. Az elméleti tájékozódást illetően van azonban egy olyan kérdés, amely nem kerülhető meg Bodrogi Tibor kutatási elképzeléseit és választott módszerét illetően.

Mint említettem, főként a leszármazási rendszerből, és a rokoni csoportokból, az unokatestvér terminológiából kiinduló, elsősorban Morgan, Radcliffe-Brown, Kirchoff és főként Murdock nevével fémjelzett kutatási irányhoz csatlakozott. Murdock könyvével egyidőben jelent meg azonban Lévi-Strauss-nak[25] az egész említett kutatási irány számára nagy kihívást jelentő monográfiája a rokon-

[22] Bartha 1988, 67.

[23] J. Lőrinczy R. 1980, és Bodrogi 1984a.

[24] Bodrogi Tibor: Lewis Henry Morgan. Egy etnológus evolúciója. Kézirat, 860 oldal. A sajnálatos módon eddig még teljes terjedelmében ki nem adott kéziratról microfiche-másolat készült, amely megtalálható az MTA Néprajzi Kutatóintézetben. A mű megjelent részletei: Bodrogi T. 1982, Bodrogi T. 1984, Bodrogi T. 1987, Bodrogi T. 1991.

[25] Lévi Strauss, Cl. 1949.

ság elemi struktúráiról, amelynek tanulságai – a kezdeti markáns elutasítás után – az elmúlt generáció életében jórészt beépültek az antropológiai gondolkodásba.[26]

Bodrogi Lévi-Strauss nézeteivel egy ízben foglalkozott, amikor összevetette az említett szerzőnek és Radcliffe-Brownnak az elemi rokonsági egységről kialakított vélekedését, melyre már utaltam.[27] Ebben az írásban – nagyon is meggondolandó érvekkel – leszámol Lévi-Strauss egyetlen elképzelésével, hogy tudniillik a rokonság elemi egysége a szülők, gyermekük és az anyai nagybácsi volna, anélkül azonban, hogy igazán szembenézett volna Lévi-Strauss legfontosabb gondolatával, azzal, hogy a rokonságot nem a leszármazás, hanem a párkapcsolat oldaláról érdemes megközelíteni. Lévi-Strauss szerint ugyanis ezekből a korlátozott vagy generalizált házassági csererendszerekből érthetők, fejthetők ki a rokonsági rendszerek. Ezt a gondolatot, és a Lévi-Strauss által éppen főként Ázsiából felsorakoztatott bizonyító anyagot azonban Bodrogi nem, vagy legalábbis nem teoretikus szinten hasznosította, mint ahogyan nem foglalkoztatták a később született kognitív antropológiai és matematikai rokonságelemzési eljárások sem, legfeljebb regisztrálta azokat, miközben, éppen a morgani teória utóélete és érvényessége kapcsán nagy figyelmet szentelt a Murdock módszerét követő statisztikai rokonságfeldolgozásoknak, amelyekkel egyes nagyobb ívű, evolucionista jellegű gondolatok ellenőrzése volt a cél, miként az újabb neoevolucionista és a "kulturális materializmust" hirdető törekvéseknek is.[28]

Amikor ezt megemlítem, nem bírálat a célom, hanem a tények leszögezése. Az okokon sem kívánok hosszan töprengeni, hiszen a kutatói érdeklődést és idegenkedést mindig sok tényező magyarázza.

Talán arra érdemes gondolnunk, hogy Bodrogi Tibor a feltétlenül megbízhatóra szeretett támaszkodni. Vonatkozik ez az adatokra, amelyeket gondosan megválogatott, de gondolkodásának forrásaira is, melyeket igyekezett tisztán tartani. Emiatt alapvető elképzelései, a kutatásban megtett lépései és következtetései pontosan végigkövethetők. Az általa elért eredmények így egy jól meghatározott és megalapozott szintet jelentenek, amelyről az utána következők újabb elméletek és anyag bekapcsolásával valóban elrugaszkodhatnak. Ennél nagyobb dicséretet tudósról, azt hiszem, aligha lehet mondani.

Budapest SÁRKÁNY MIHÁLY

[26] Az elfogadásban döntő szerepet játszott Lévi Strauss munkájának második kiadása, amelyben a szerző több vitatott tézisét és megfogalmazását megmagyarázta valamint e második kiadás 1969-es angol fordítása (erre hivatkozott Bodrogi Tibor is, vö. Bodrogi 1987) s nézeteinek szembesítése egyéb rokonságvizsgálati irányokkal, így különösen Barnes (1971) és Dumont (1971) munkái.

[27] Bodrogi T. 1970. Ennek némileg rövidített változata Bodrogi T. 1980.

[28] A mondottakat jól illusztrálja Bodrogi 1987.

IRODALOM

BARTHA Antal
1988 *A magyar nép őstörténete.* Budapest, Akadémiai K.
BARNES, J. A.
1971 *Three Styles in the Study of Kinship.* Berkeley – Los Angeles, University of California Press
BODROGI Tibor
1953 *Radcliffe-Brown, A. R. – Forde, C. D.: African Systems of Kinship and Marriage.* [Könyvismertetés] Ethnographia 64. 471-474.
1954 *Radcliffe-Brown, A. R.: Structure and Function in Primitive Society.* [Könyvismertetés] Ethnographia 65. 636-638.
1957 *A néprajzi terminológia kérdéséhez. Társadalomszervezet: vérségi kapcsolatok.* Ethnographia 68. 1-55.
1961 *A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése.* Műveltség és Hagyomány 3. 129-148.
1962 *Társadalmak születése.* Budapest, Gondolat.
1970 *Struktúra és strukturalizmus.* Népi Kultúra – Népi Társadalom IV. 307-322.
1975 *Die Gesellschaftsorganisation der finnisch-ugrischen Völker. Zur Frage des Verhältnisses des ungarischen und des "uralischen Verwandschaftssystems".* Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum 4. Pars I. Budapest, Akadémiai K. 103-120.
1977 *A magyar és az "uráli rokonsági rendszer" viszonyának kérdéséhez.* Népi Kultúra – Népi Társadalom X. 9-33.
1980 *Grundzüge der Verwandschaftstheorie von Lévi-Strauss.* In: Kultur und Ethnos. Szerk. Bernhard Weissel. Berlin, Akademie Verlag, 219-226.
1982 *Morgan száz éve.* MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 33. 73-95.
1984 *Morgan és az indiánkérdés.* In: Folklór, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 42-51.
1984a *J. Lőrinczi Réka: A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai.* [Könyvismertetés] Ethnographia 85. 140-141.
1985 *Magyar matriarchátus? Tények és problémák.* Ethnographia 96. 461-492.
1987 *Morgantól Godelier-ig. A rokonság kutatása.* Népi Kultúra – Népi Társadalom XIV. 7-48.
1991 *Az Ancient Society előzményei.* Népi Kultúra – Népi Társadalom XVI. 9-63.
CSERNYECOV, V. N.
1949 *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetéhez.* Budapest
DUMONT, Louis
1971 *Introduction à deux théories d'anthropologie sociale.* Paris – Le Haye. Mouton.
J. LŐRINCZI Réka
1980 *A magyar rokonsági elnevezések rendszere.* Bukarest, Kriterion
KIRCHOFF, Paul
1932 *Verwandschaftsbezeichnungen und Verwandtenheirat.* Zeitschrift für Ethnologie 64. 45-71.
LÉVI-STRAUSS, Claude
1949 *Les Structures elementaires de la parente.* Paris – Le Haye, Mouton & Co. 2. kiad. 1967.
1969 *The Elementary Structures of Kinship.* London, Eyre & Spottiswoode.
MURDOCK, G. P.
1949 *Social Structure.* New York – London, Collier-Macmillan.
1968 *Patterns of Sibling Terminology.* Cross-Cultural Samples and Codes. Szerk. H. Barry III és A. Schlegel. Pittsburgh, 1980. University of Pittsburgh Press, 365-388.

RADCLIFFE-BROWN, A. R.
1958 *Method in Social Anthropology*. Szerk. N. N. Srinivas. Chicago, University of Chicago Press.
STEINITZ, Wolfgang
1938 *Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien*. Ethnos 125-140.
1957 *A finnugor rokonsági elnevezések rendszere*. MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 10: 321-334.
SZABÓ László
1993 *Társadalomnéprajz*. Debrecen.
SZÉPE György
1982 *A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 8. 181-199.
SZOKOLOVA, E. P.=Соколова, Э.П.
1983 Социальная организация хантов и манси в XVIII-XIX. ввMoszkva, Nauka.
TAGÁNYI Károly
1919 *A hazai élő jogszokások gyüjtéséről. A családjog és öröklési jog köréből*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság

TIBOR BODROGI'S CONTRIBUTION TO THE STUDY OF KINSHIP

Tibor Bodrogi was the first professional social anthropologist in Hungary in the true sense of the word. His studies covered a wide range of topics (theory and methodology, kinship, art) and regions (Africa, Eurasia, Oceania) and he contributed to all these fields with an exceptional erudition. He confronted facts and theories in a comparative perspective and drew his conclusions on firm evidences always.

First he formulated a scientific language for the study of kinship in Hungarian by communicating the major problems and results of international scholarship (1957). Then he analysed the Hungarian kinship terminology on an exemplary way (1961). He found a difference between its rural and urban variants corresponding to various organisations of the family and co-operation on a wider scale. As the rural variant had parallels in the Ostyak kinship terminology his interest turned towards the so-called Uralian system of kinship terminology that he elaborated and defined its characteristics (1975). He expelled the 19th century phantom of "matriarchy", and the idea of matrilinearity with regard to the family and kinship structure of the ancestors of the Hungarians on the basis of theoretical and comparative considerations.

Bodrogi followed the theoretical track beaten by Morgan, Radcliffe-Brown, Kirchoff, and Murdock, he even devoted a major work to Morgan and his evolutionism (unpublished yet). He had less interest in the style of research initiated by Lévi-Strauss and wrote a partial criticism of it (1970).

The kinship studies of Tibor Bodrogi create a full circle and represent a firm ground for further research in all those fields that he addressed.

MIHÁLY SÁRKÁNY

BODROGI TIBOR, AZ ÓCEÁNIA-KUTATÓ[1]

Amikor Bodrogi Tiborról mint Óceánia-kutatóról emlékezünk, valójában a magyar Óceánia-kutatás történetére emlékezünk. Magyarországon a múlt század végétől felhalmozott, e területről származó nagy múzeumi gyűjtemények, valamint az azokkal párhuzamosan meginduló korai publikációk ellenére is[2] a két világháború közötti időszakban tudományos Óceánia-kutatás jószerével nem folyt. A trianoni békeszerződés után politikailag és gazdaságilag egyaránt tönkretett és befele forduló Magyarországon sem igény, sem lehetőség nem volt az Európán kívüli világ tudományos tanulmányozására, vagy a gyűjtemények gyarapítására. Egyedüli kivételként az akkor már nemzetközi hírű Róheim Géza jutott el – külföldi finanszírozásban – Ausztráliába és Új-Guineába, ahol 1928-30 között terepmunkát végzett. Ám ő mindenekelőtt pszichoanalitikus néprajzos-antropológus volt és maradt, akinek terjedelmes munkásságában – néhány rövid szakcikket leszámítva – a terepen gyűjtött anyag inkább csak illusztrációként szerepelt[3]. És bár a Múzeum gyűjteményei a tudományos kutatástól függetlenül is – bár kis mértékben – gyarapodtak[4], ezeket feldolgozómunka nem kísérte. Ily módon Bodrogi Tibor személye az, amely összekötő hidat képez a Néprajzi Múzeum óceániai gyűjteményeinek múlt század végi megalapozói, és a II. világháborút követő időszak – e gyűjteményekre alapuló – tudományos kutatása között.

Egyedüli magyar óceanistaként Bodrogi Tibor jelentősége márcsak azért is nagy, mivel egy személyben volt kutató, múzeum-, majd intézetigazgató és egyetemi oktató, fogta össze a kutatást, az oktatást és az ismeretterjesztést, mindháromban nélkülözhetetlen szerepet játszva. Kutatóként nemcsak hogy lépést tartott a nemzetközi tudományos világgal, de azt sokban meg is előzte: az elsők között művelt világszínvonalon egy akkor még csak kialakulóban lévő tudományterületet, az óceániai művészet, a művészetetnológia kutatatását és figyelt fel néhány specifikus témára (óceániai vallási szabadságmozgalmak, Kilibob-Manub mítoszciklus stb. Ld. később). Neki köszönhető, hogy a Néprajzi Múzeum óceániai gyűjteményei a feledés homályából bekerültek a nemzetközi tudományos vérkeringésbe, hogy e tárgyak és műalkotások kiállítások sorozatában a nagyközönség számára is megismerhetővé váltak, és hogy kinevelődött egy új tudós generáció, melynek tagjai között afrikanista éppúgy található, mint óceanista.

---

[1] A Bodrogi Tibor halálának 10. évfordulójára rendezett emlékülésen egy éves franciaországi ösztöndíjam miatt nem tudtam részt venni. Ezzel az írással utólag szeretnék Bodrogi Tibor emléke előtt tisztelegni.

[2] Ld. Bíró, 1899 és 1901.

[3] Ez a megállapítás egyaránt érvényes ausztráliai és új-guineai témájú publikációira. Az előbbiek felsorolásától – azok nagy száma miatt – eltekintek; új-guineai publikációit illetően ld. Róheim 1937, 1940, 1941/a, 1941/b, 1943, 1946, 1948, 1950, 1954. Emigrációja miatt Róheim amúgyis hamar kikerült a magyar tudományos életből; a Néprajzi Múzeumba került gyűjteményeit sem dolgozta fel. E munka egy részét (a délkelet-új-guineai anyag vonatkozásában) e sorok írója végezte el (Vargyas, 1979; 1980; 1984-85); ausztráliai anyaga azonban máig feldolgozatlan.

[4] Pl. Horst von Bandat nyugat-új-guineai anyagával 1940-ben. Ld. Gunda 1940; Hála–Vargyas (eds.) 1992.

Amikor azonban Bodrogi Tiborra emlékezünk, emlékeztetni kell a korra is, amelyben élt, és amely lehetőségeivel és korlátaival megszabta, sőt behatárolta pályáját. A közismert politikai viszonyok, Magyarország „kommunista" világrendbe való tartozása és az avval együtt járó általános be- és elzártság miatt az 1950-1960-as években színre lépett etnológus generáció számára – amelynek minden bizonnyal legkiemelkedőbb képviselője volt Bodrogi Tibor – a terepmunka, minden antropológus kötelező „beavatási rítusa" örökre elérhetetlen vágyálom maradt[5]. Úgy távozott el idő előtt az élők sorából, hogy lábát Új-Guinea vagy Óceánia földjére soha nem tehette. Így e terület egyedüli magyar specialistájaként pályája a kezdetektől fogva logikusan kötődött a Néprajzi Múzeumhoz, amelynek óceániai gyűjteményeit dolgozta fel élete végéig.

Honnan is, pontosan melyik területről származik ez az anyag? Nem célunk itt a Múzeum óceániai gyűjteményének történetét akárcsak dióhéjban is tárgyalni[6]. Az alábbiak megértéséhez azonban annyit feltétlenül tudni kell, hogy az I. világháború végéig, az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásáig, Magyarország akkori gazdasági-politikai orientációjának természetes folyományaképp a magyar kutatók látókörébe mindenekelőtt a német gyarmatbirodalom területei kerültek. Óceánia, illetve a minket érdeklő Melanézia vontakozásában ez konkréten az egykori Német-Új-Guineát, azaz a sziget északkeleti részét, valamint az előtte fekvő szigetcsoportokat (az Admiralitás szigeteket és a Bismarck szigetvilág tagjait, Új-Irlandot és Új-Britanniát) jelenti. Ez az a terület, ahol a két legnagyobb gyűjtő, Fenichel Sámuel és Bíró Lajos járt, és ahonnan a Múzeum új-guineai anyagának döntő többsége származik.

Fenichel 1891-93 között az egykori gyarmati főváros, Friedrich-Wilhelmshafen, mai nevén Madang környékén, az Astrolabe-öbölben gyűjtött kb. 2.500-3.000 tárgyat a Múzeum számára. E gyűjtemény Fenichel váratlan halála miatt torzóban maradt, jegyzetek nincsenek hozzá. Bíró Lajos az ő munkájának folytatására érkezett 1895-ben Új-Guineába. Az itt töltött 6 év alatt[7] az Astrolabe-öblön kívül szinte teljes Német-Új-Guineát (Aitape vidék, Sepik-Ramu torkolatvidék, Huon-öböl, Új-Irland, Vitu szigetek stb.) bejárta, és összesen kb. 6.000 tárgyat – a Néprajzi Múzeum 14.000-re rúgó óceániai gyűjteményének majdnem a felét – gyűjtött össze; ezek egy része publikációban is napvilágot látott (Bíró, 1899; Bíró, 1901), másik része máig publikálatlan[8].

---

[5] Bodrogi egyedül Indonéziában végzett 4 hónapos terepmunkát (1964. IX. 4. – 1965. I. 5.); ezenkívül rövidebb tanulmányutakat tett Kínában, Vietnamban és másutt. A fent említett körülmény alól az egyedüli – szabályt erősítő – kivétel Boglár Lajos, aki családi kapcsolatainak köszönhetően már 1959-ben, majd azt követően 1967-68-ban terepmunkát végezhetett Brazíliában és Venezuelában.

[6] A Néprajzi Múzeum óceániai gyűjteményeinek történetéhez ld. Vargyas, 1992.

[7] Bíró az új-guineai leveleit közreadó könyv (é.n.) címében említett "7 évet" az elindulástól a visszaérkezésig számítja. Valójában azonban Új-Guinea földjén pontosan 6 évet töltött. Ezért adta Bodrogi Bíró Lajos válogatott írásainak címéül a "6 év Új-Guineában" címet (1987/b).

[8] Bíró új-guineai útjára vonatkozóan ld. Bíró, é.n. és Bíró, 1932. Fenichelre vonatkozóan ld. Bodrogi, 1954/b; Bíróra vonatkozóan: Benedek, 1979; Bodrogi, 1951/c; 1979-80; 1987/c. Bodroginak köszönhetjük ezenkívül Bíró válogatott írásainak sajtó alá rendezését (1987) is, amelyben a máig legjobb Bíró életrajzot tette közzé (1987/c).

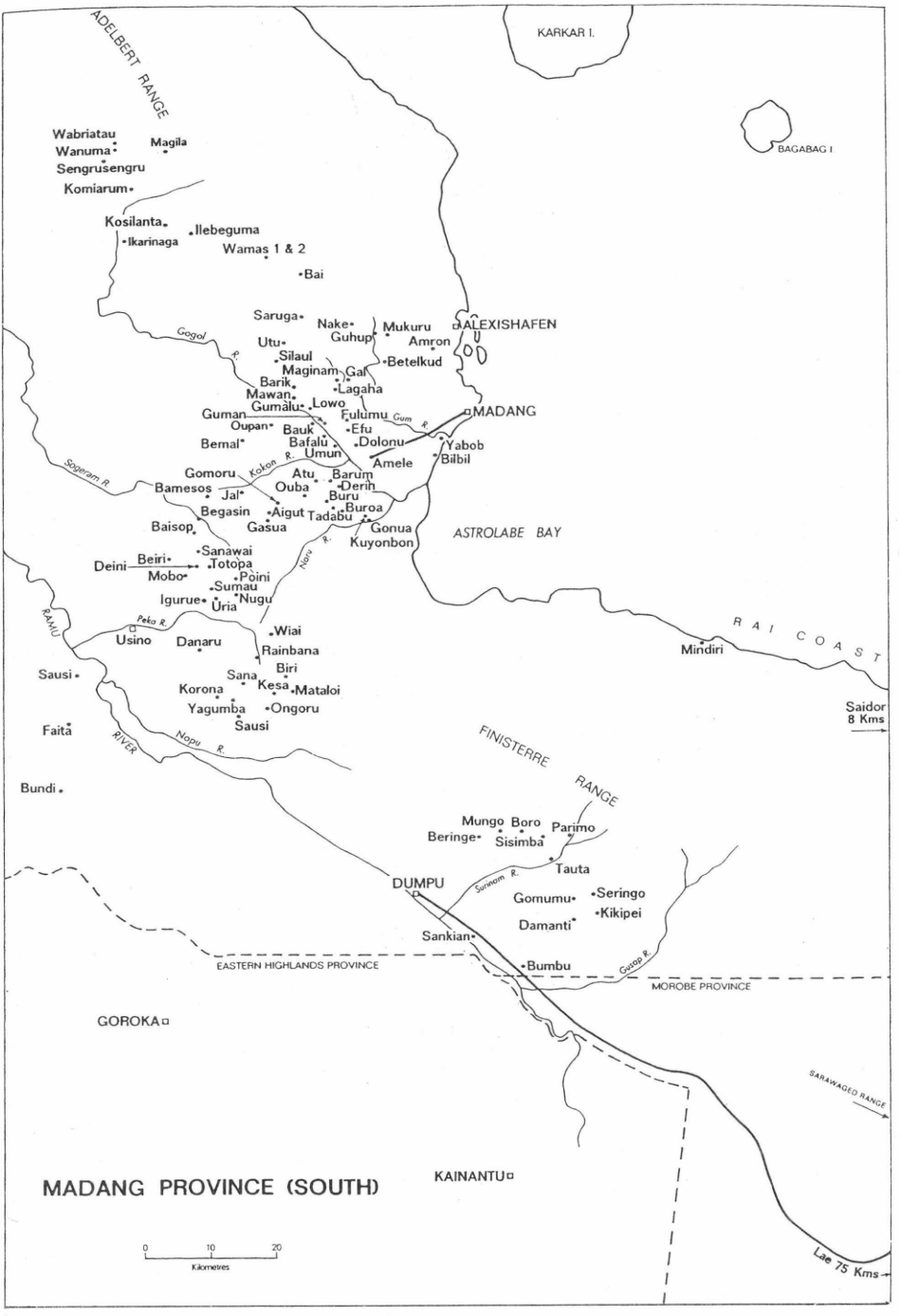
ADELBERT RANGE
KARKAR I.
BAGABAG I
Wabriatau
Wanuma
Sengrusengru
Komiarum
Magila
Kosilanta
Ilebeguma
Ikarinaga
Wamas 1 & 2
Bai
Saruga
Nake
Mukuru
ALEXISHAFEN
Guhup
Amron
Utu
Silaul
Betelkud
Maginam
Gal
Barik
Lagaha
Mawan
Gumalu
Lowo
Guman
Fulumu
MADANG
Oupan
Bauk
Efu
Bernal
Bafalu
Dolonu
Yabob
Umun
Bilbil
Amele
Gomoru
Kokon R.
Atu
Barum
Derim
Bamesos
Jal
Ouba
Buru
Begasin
Aigut
Tadabu
Buroa
Baisop
Gasua
Gonua
Kuyonbon
ASTROLABE BAY
Sanawai
Deini
Beiri
Totopa
Mobo
Poini
Sumau
Igurue
Nugu
Uria
Peka R.
Usino
Danaru
Wiai
Rainbana
Biri
Sausi
Sana
Korona
Kesa
Mataloi
Yagumba
Ongoru
Sausi
Faita
RIVER
Nopu R.
Bundi
FINISTERRE RANGE
Mungo
Boro
Parimo
Beringe
Sisimba
Tauta
DUMPU
Gomumu
Seringo
Kikipei
Damanti
Sankian
Bumbu
EASTERN HIGHLANDS PROVINCE
MOROBE PROVINCE
GOROKA
KAINANTU
MADANG PROVINCE (SOUTH)
Mindiri
RAI COAST
Saidor
8 Kms
SARAWAGED RANGE
Lae 75 Kms
0
10
20
Kilometres

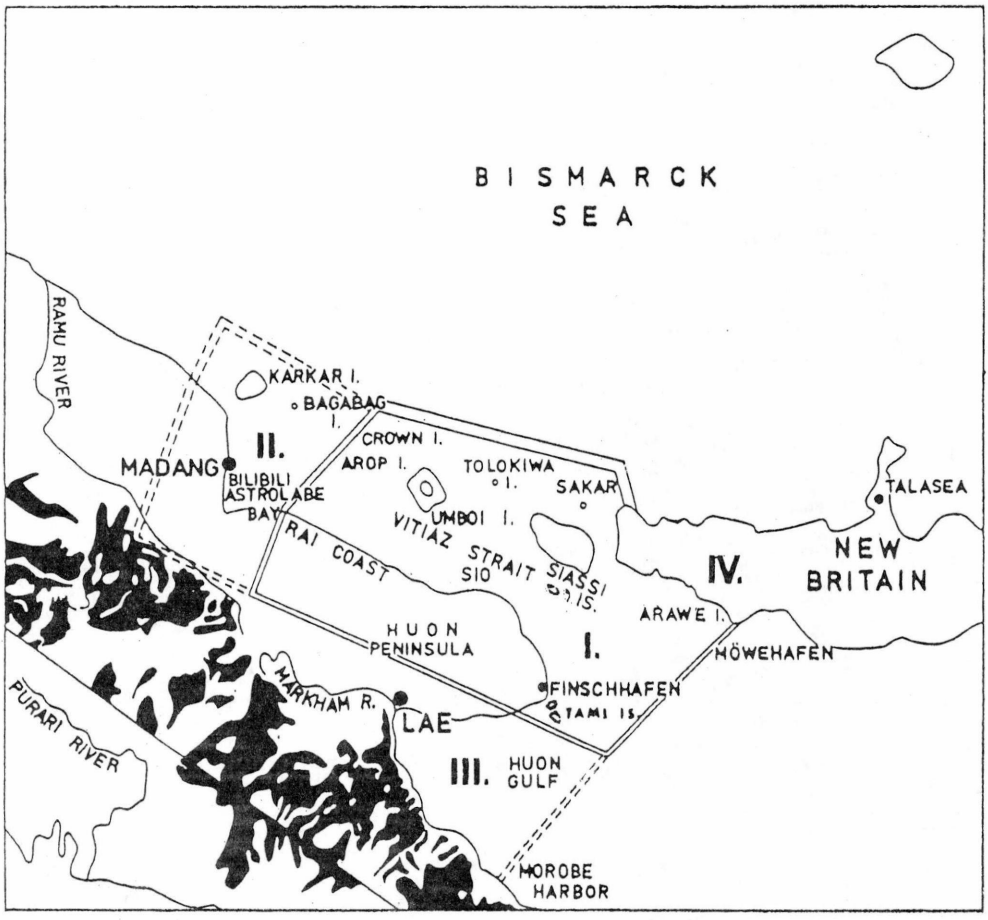

2. ábra: A Vitiaz Strait kereskedelmi rendszere. (Harding, 1967, I. térkép nyomán.) I. A központi térség; II. A nyugati nyúlvány; III. A déli nyúlvány; IV. A keleti nyúlvány.

Más, kevésbé fontos gyűjtőket most nem számítva a Fenichel és Bíró által gyűjtött anyag különösen két körülmény miatt unikális. Német-Új-Guineában a gyarmatosítás viszonylag korán, 1884-ben kezdődött meg, majd ezt követően a kultúraváltás néhány év alatt, rendkívül gyorsan lezajlott[9]. Ennek következtében az északkeleti partsáv kultúráinak hagyományos tárgyi anyaga jórészt elpusztult, s

[9] A kulturális változás rendkívül gyors ütemére mutat, hogy az Astrolabe-öböli művészeti tárgyak döntő többsége (a 8 darab embermagasságú ősszoborból (*telum*) 7, ezenkívül az összes maszk, a tánccsörgők, az amulettek stb.) Fenichel 1891-93-as gyűjtéséből származik. A mindössze három évvel Fenichel után ott járt Bírónak mégoly alapos gyűjtésével is csak egy szobrot és egy szobortöredéket sikerült szereznie. Ugyanez a megállapítás érvényes a *nem* művészeti tárgyakra is: a kőbalták nagy része például Fenichel gyűjteményéből származik; Bíró ott-jártának az idejére ezeket már szinte teljesen felváltották az időközben az európaiak által elterjesztett vaseszközök.

csak egy-két szerencsés múzeum büszkélkedhet korai, jó gyűjteményekkel. Ezek között is kiemelkedő a Néprajzi Múzeum Astrolabe-öböli anyaga: a világ összes többi múzeumában *együttvéve* sincs ennyi és ilyen minőségű tárgy Új-Guinea e területéről.

A másik egyedülálló körülmény a Bíró-gyűjtemény dokumentáltsága. Más gyűjtőktől, a korban általános gyakorlattól eltérően ugyanis Bíró a tárgyakhoz részletes jegyzeteket mellékelt, amelyekben a tárgyak helyi nevétől kezdve, készítési helyén és módján keresztül a motívumok leírásáig bezárólag számtalan adatot ad meg. Ezek forrásértéke felbecsülhetetlen: a megváltozott körülmények miatt pótlásukra még esetleges terepmunka esetén sem lenne lehetőség. E terület(ek) feldolgozására tehát a körülmények szerencsés összejátszása folytán Magyarországon különösen kedvező feltételek adottak. Ezeket aknázta ki Bodrogi Tibor jó érzékkel egy egész élet tudományos munkássága során.

A terepmunka hiánya, illetve a múzeumi gyűjteményekkel való foglalkozás azonban kijelölte számára egyúttal a hozzáférhető témákat is. Noha eredetileg szociálantropológiai-szociológiai érdeklődése volt[10], figyelme középpontjába a művészet és az anyagi kultúra került. A hátrányból erényt kovácsolva a tudományos kutatás talán kevésbé látványos, ám soha el nem avuló formáját választotta: a tárgyakkal, az anyagi kultúrával való foglalkozást. Ebből nőtt ki általános művészetetnológiai érdeklődése, ami végül nagyszabású tudatos kutatói programmá szélesült: egész Északkelet-Új-Guinea anyagi kultúrájának és művészetének a feltárásává. Ennek során, már csak az anyag „halott" jellege miatt is, különös érdeklődést mutatott kultúrtörténeti kérdések iránt: munkássága egyik kimondott célja Új-Guinea kultúráinak történetéhez való hozzájárulás volt.

***

A 26 éves Bodrogi Vajda László irányítása alatt 1950-ben írja meg – muzeológia- néprajz-ősrégészet szakon – szakdolgozatát „Fejezetek az Astrolabe-öböl (Mandated Territory of New Guinea) néprajzából" címmel. A 81 oldalas dolgozat – amely a Néprajzi Múzeum idevágó anyagán és a rá vonatkozó szakirodalom feldolgozásán alapul[11] – messze meghaladja egy szokásos szakdolgozat szintjét. Csírájában már szerzője néhány későbbi fontos tanulmányát vetíti előre, és tetten érhető benne Bodrogi összes erénye: az aprólékos tárgy- és szakirodalom ismeret, a lényeglátó, szintetikus látásmód, a világos stílus és logikus okfejtés.

[10] Ez az érdeklődése a magyar anyag tekintetében végig meg is maradt. Ld. Sárkány M. írását.

[11] E dolgozatban Bodrogi alapvetően három nagy témakörhöz kapcsolódóan tárgyalja az anyagot: a létfenntartáshoz, azaz a "táplálék megszerzéséhez" kapcsolódóan a földművelés, a vadászat, a halászat, az állattenyésztés és az élvezeti cikkek (bétel, kava) eszközanyagát és az azokra vonatkozó szakirodalmat; a "nyersanyag feldolgozásához" kapcsolódóan a fazekasságot; az "avatás és megmetszéshez" kapcsolódóan pedig a művészet legkiemelkedőbb darabjait (ősszobrok, maszkok, hangszerek, zúgattyúk) veti elemzés alá.

Még egyetemi hallgató, amikor első műve 1949-ben nyomtatásban napvilágot lát. A Huon-öbölbeli jabimok dobjairól írott cikk (1949)[12] azonnal élénk nemzetközi visszhangot vált ki, hisz benne Bodrogi voltaképp Bíró Lajos egyetlen tárgyfajtára – a művészeti szempontok szerint tipológiai sorozatokba csoportosított, homokóra formájú táncdobokra – vonatkozó jegyzeteit, valóságos kismonográfiáját teszi hozzáférhetővé a nemzetközi tudományosság számára – s ily módon egycsapásra nyilvánvalóvá válik a Bíró-gyűjtemény (tárgyak és jegyzetek) kivételes jellege, s azon keresztül a magyar anyag forrásértéke. E cikkel veszi kezdetét a Bíró-anyag feldolgozása, amely Bodrogi szerteágazó tudományos tevékenységének mindvégig egyik fő vonulatát képezte.

Mielőtt e művek tárgyalásába kezdenénk, Bodrogit követve kis kitérőt kell tennünk. A pályakezdés éveiben, az 1950-es évek elején vagyunk. Ez az időszak világszerte a gyarmati népek függetlenségi harcainak, majd azt követően, az 1960-as évektől kezdve, a fokozatos dekolonializációnak az ideje. A kor szelleme mind Magyarországon, mind külföldön szinte magától értetődő módon irányítja a figyelmet a gyarmatosításra és annak – politikai, etnikai, gazdasági stb. – következményeire. Bodrogi e témában két cikkel lép a magyar és nemzetközi tudományosság elé. „A gyarmati népek kipusztulásának kérdésé"-ben (1951/b) a világ egyik legiszonyatosabb genocídiumának, a tasmániai őslakók kiirtásának történetét foglalja össze az idevágó bő szakirodalom alapján a magyar olvasóközönség számára – újabb, elrettentő példaként az itthon talán jobban ismert esetek, az északamerikai indiánok, vagy egyes afrikai népek kiirtásának a folyamata mellé.

A „Gyarmatosítás és vallási mozgalmak Melanéziában" (1951/a) a korszellemet tükröző, ma már időnként ódonnak ható stílusa és nyelvezete ellenére is valóságos kutatói telitalálat. Ugyan a vallási szabadságmozgalmak léte már korábban is tudott dolog volt, a téma viszonylag későn, az 1950-es években került az antropológia (és avval együtt a szociológia, a vallástudomány, a pszichológia stb.) látókörébe: a gyarmati rendszer bomlása irányította rá a figyelmet. A szociálantropológusok e mozgalmakat kezdetben egymástól térben és időben elszigetelt jelenségként kezelték, s ha abban nagyjából egyet értettek is, hogy a kultúraváltozással, az akkulturációval együttjáró jelenségek, magyarázatukra, illetve e mozgalmak céljaira már a legkülönfélébb válaszokat adták. Bodrogi egyike azon első kutatóknak – ha nem ő az első -, aki e mozgalmakat összességükben, átfogóan veszi szemügyre és próbálja meg bennük – a szó majdhogynem marxista értelmében vett – közös „alapot" megtalálni. E cikkben – amelynek főbb eredményeit Lanternari magyarul megjelent könyvéhez írt előszavában (1972/a), illetve egy népszerűsítő cikkben (1961/d) később kifejtette a magyar olasóközönség számára is – részletesen elemzi mindazon eseményeket és folyamatokat, amelyek e mozgalmakat indukálhatták, hogy a végén kimondja: a melanéz vallási mozgalmakat a

[12] Ezt az első írást később egy több önálló cikkből álló sorozat ("Művészet Új-Guineában I-IV.") első darabjának fogta fel. A sorozat második darabja, a "Some notes..."(1953), még alcímként viseli az "Art in New Guinea II." felírást, míg a sorozat harmadik és negyedik darabja már evvel a főcímmel jelenik meg (1955 és 1956) és alcím utal bennük a szűkebb témára.

gyarmatosítás által kreált gazdasági-társadalmi problémák okozták, és céljuk egy új társadalmi rend létrehozása. Mindezen mozgalmak közös jellemzője az, hogy „résztvevőik természetfölötti tényezők segítségül hívásával vélik megoldani azokat az ellentmondásokat, amelyek az adott társadalomban egy külső – kulturális és politikai – hatalom általi elnyomásból adódnak" (1972/a:7). Ezzel magyarázható fehér-ellenességük is; a gyarmatosítás elleni küzdelem egy későbbi szakaszában aztán e mozgalmak politikai mozgalmakká alakul(hat)nak át.

E programadó tanulmány után a téma szinte divatba jön a szakirodalomban: rövid időn belül megszületnek mind a modern terepmunkán alapuló esettanulmányok, mind az összefoglaló művek, amelyek egyaránt alátámasztják és megerősítik Bodrogi úttörő megállapításait (Burridge, 1960 és 1969; Lanternari, 1960 és 1972; Lawrence, 1964; Worsley, 1957 stb.). Érdekes, és részben érthetetlen, hogy a kedvező nemzetközi fogadtatás és visszhang ellenére is Bodrogi a továbbiakban a témával többet nem foglalkozott – átengedve a terepet a később érkezőknek[13].

E kitérő után, 1951-től kezdve Bodrogi pályája voltaképp egyenes vonalon fut: középpontjában a Néprajzi Múzeum óceániai gyűjteményei, illetve Északkelet-Új-Guinea kultúrái és művészete állnak. Kövessük most először nyomon a cikkek sorozatából az Astrolabe-öböli anyagot feldolgozó tanulmányokat!

Az Astrolabe-öböl, mint stílusprovincia első körbehatárolására 1953-ban tesz kísérletet. Ebben a máig alapvető tanulmányban Bodrogi a beavatási kultuszt, valamint az ahhoz kapcsolódó mitológiát, anyagi kultúrát és művészetet teszi vizsgálat tárgyává. Az elszórt források összegzése alapján 17 pontban sorolja fel az öbölbeli beavatási rítus fő jellemzőit, majd az Új-Guinea egész északi partvidékéről bevont összehasonlító anyag alapján megállapítja, hogy a beavatási rítus az egész területen egyetlen egységes komplexumot alkot: „Új-Guinea északi partvidékén, a Huon Gulf és a Humboldt-öböl között, valamint az előttük fekvő szigeteken, az iniciációs rítusok alapvető jegyeikben megegyeznek egymással" (1953:119, saját fordítás). Ebbe a kulturális egységbe, amit Bodrogi – pápua, azaz pre-ausztronéz elemekkel kevert – melanéz eredetűnek tart, az Astrolabe-öböli anyag jól beleillik, s egyben összekötő kapcsot is képez a különböző láncszemek között.

A rítus elemzése után következő lépésként a hozzákapcsolódó mitológiát, a Kilibob-Manub néven ismert mítoszciklust vonja be a vizsgálatba. Ezzel – egy jelentéktelen előzményt (Aufinger, 1942) nem számítva – elsőként vet fel egy olyan problematikát a szakirodalomban, amelynek jelentős utóélete lesz (ld. többek között Schmitz, 1960; Schubert 1970; és Bodrogi 1978/a). A mítosz lényegében egy antagonisztikus testvérpárról szól, akik házasságtörésből fakadó testvérharc után szétválnak egymástól; az egyik (általában a világosabb bőrű, fiatalabb testvér) a tenger felé, a másik (a sötétebb bőrű, idősebb testvér) a szárazföld felé vonulva a helyi topográfiát és a falvakat hozza létre, illetve kultúrhéroszként viselkedve a különböző kultúrnövényeket, mesterségeket (pl. fazekasságot; a fiatalabb rendszerint a magasabb technikai jártasságot kívánót, például a csónakok esetében a *tengerjáró* csónakot) és más egyebet hozza el az emberiségnek. Bodrogi a mítoszt történelmi forrásként értelmezve arra a következtetésre jut, hogy „a két testvér antagonizmusában történelmi folyamatok tükröződnek, azaz hogy valójában a hódító melanéz népek és a visszaszoruló pápua lakosság közötti viszony mitikus tükröződéséről van szó" (126. p. saját fordítás) A kérdésre egyébként jóval később még egyszer visszatér (1978/a), aminek eredményeképp az előbbiekben kifejtett elképzelését az újabb

[13] Az 1980-as évek elején, amikor J. Guiart, a neves óceanista, a párizsi Musée de l'Homme igazgatója újfent Magyarországon járt, egy nálam rendezett vendégség során tanúja voltam egy beszélgetésnek, amely közötte és Bodrogi Tibor között zajlott. Hangsúlyozva a téma fontosságát és Bodrogi elsőségét, Guiart az iránt érdeklődött, hogyan és miért kezdett el elsőként az Óceánia kutatók között e témával foglalkozni. Bodrogi mosollyal egybekötött lakonikus válasza után: "mert érdekelt", a beszélgetés más témára terelődött.

irodalom alapján is bizonyítottnak látja. Szerinte tehát a mítosz melanéz eredetű, az avatási komplexumnak részét képezi, és történeti valóságot tükröz.

Mindezeket az elemzéseket az iniciációhoz kapcsolódó anyagi kultúra és művészet áttekintése követi. Bodrogi itt tárja először a nemzetközi közvélemény elé a Fenichel és Bíró féle gyűjteményt: fő tárgytípusok szerint (maszkok, szobrok, hangszerek, táncbuzogányok) végigveszi a Néprajzi Múzeum ide vonatkozó anyagát, és összegzi mindazt, amit a különböző – töredékes – források alapján azokról tudni lehet. Mindezek alapján a tanulmány azzal a végkövetkeztetéssel zárul, hogy az „Astrolabe öböl Új-Guineán belül önálló dekoratív stílussal rendelkező terület. E stílus jegyei egyedülállóak: eltérnek a Tami stílus, és a környező nyugati területek stílusától....Ugy érezzük, jogosan tételezzük fel, hogy itt egy önállóan kifejlődött, valószínűleg pápua stílussal van dolgunk" (1953:140). Preuss nagyon kis anyagon alapuló, múlt századi felvetését (1897-98) nem számítva, az Astrolabe-öböl mint önálló stílusprovincia a szakirodalomban először felkerül Új-Guinea térképére, és léte – egyetlen szerző (Nilles, 1955) fenntartásai ellenére is – rövid idő alatt általánosan elfogadottá válik.

Következő cikkében, az Astrolabe-öböli fazekasságot tárgyalva (1954/a) az edények készítési technikája, formája és díszítése alapján Bodrogi két kerámia övezetet különít el: az öböl hegyvidéki/mögöttes területein készített, spirális technikájú edényeket, illetve a part menti síkságon és az előtte fekvő szigeteken készített veregető technikájú edényeket. Ami ezek eredetét illeti, Schurig (1930) nézetét – aki a spirális technikát a pápua, a veregető technikát pedig a melanéz népességhez kapcsolta – némileg korrigálva az előbbit – az akkor modernnek számító Riesenfeld (1950) nyomán – a „megalithikus kultúrához", az utóbbit pedig a „melanéz kultúrához" kapcsolja. Ha Riesenfeld „megalitikus kultúrája" ma már nem egyéb is tudománytörténeti kuriózumnál, Bodrogi eredményeit a későbbi kutatások nagy vonalakban megerősítették: bebizonyosodott az általa csak feltételezett, de kihaltnak nyilvánított hegyvidéki övezet léte, mint ahogy véglegesen beigazolódott a spirálkerámia pápuákhoz, a veregető technika melanéz csoportokhoz való tartozása is (Tuckson 1982). Ehhez képest lényegtelen, ámde örömteli részlet, hogy Bodrogi feltételezése ellenére sem halt ki egyik technika sem, sőt mint azt saját terepmunkánk (Vargyas, 1987) és Tuckson műve (1982) bizonyítja, ma is művelik mindkettőt[14].

Néhány évvel később (1959/b) az Astrolabe-öböli művészet és stílusprovincia kérdésére még egyszer visszatér az általa és Boglár Lajos által szerkesztett Bíró emlékkönyvben – ezúttal a kultúrtörténeti hátteret mellőzve, a korábbi cikknél viszont jóval bővebb anyag alapján. Mint leszögezi, ez az elemzés az első kísérlet egy új-guineai stílusprovincia *teljes anyagon alapuló* bemutatására és feldolgozására (1959/b:44): a szakirodalombeli anyagon kívül Fenichel 1892-93-ból származó mintegy 3.000 publikálatlan tárgyát, Bíró 1897-es publikált és 1900-as publikálatlan anyagát (mintegy 1.000 tárgy), valamint néhány jelentős külföldi gyűjteményt (Lipcse, Stuttgart, Frankfurt, Köln és Prága), közöttük elsősorban a szentpétervári Mikluho-Maklai[15] gyűjteményt (99 darab tárgy és számtalan rajz 1871-ből) vonta be a vizsgálatba. Az előző, 1953-as cikkhez képest újdonságot inkább az elemzett anyag mennyisége és a legkisebb részletre is kiterjedő aprólékos anyagbemutatás jelenti: a művészet címszó alatt korábban már tárgyalt tárgyak mellett jószerével a teljes Astrolabe-öböli anyagi kultúrát (fegyverek, pajzsok, fatálak, táncdobok, bambuszfésűk, ékszerek, tapa ágyékkötők stb.) feldolgozza benne.

---

[14] Tucksontól tudjuk, hogy az Astrolabe-öböl mögöttes területein a spirálkerámia jóval elterjedtebb, mint azt korábban feltételezni lehetett, és felöleli az Alexishafen–Usino–Dumpu–Saidor négyszöget (ld. Tuckson térképét, 1982:165). Az általa bemutatott "bau kerámia" (az azt készítő bau etnolingvisztikai csoport után elnevezve) kísérteties módon megegyezik a Bíró által Balaj falubelinek (Oertzen hegység) mondott kerámiával, annak ellenére, hogy a bauk a Hansemann hegységben laknak, mintegy 50 km-re északra az Oertzen hegységtől, és hogy más nyelvet beszélnek, mint Balaj falu lakói. (A rendkívül bonyolult nyelvi kép megértéséhez ld. Wurm – Hattori, 1983.)

[15] Nyikoláj Nyikolájevics Mikluho-Maklai orosz természetbúvár és utazó. 1871 szeptembere – 1872 decembere, majd 1876 júniusa – 1877 novembere között, végül 1883 márciusában összesen több mint 2 és fél évet töltött az akkor még európai hatástól teljesen mentes Astrolabe-öbölben, Bongu faluban. Válogatott írásai – Bodrogi Tibor utószavával – magyarul 1962-ben jelentek meg.

Mindennek alapján véglegesen és megcáfolhatatlanul leszögezi, hogy „az Astrolabe-öböl vidéke önálló stílusprovincia" (1959/b:97; saját fordítás); a stílus szűkebb elterjedési területét Bongutól Siar és Graget szigetéig húzza meg, de „nem hisszük, hogy tévedünk, ha e területet kiterjesztjük úgy, hogy felölelje Karkar szigetét, a Madang és Cape Croiselles közötti partvidéket, és keletre a Rai-partot egészen Morobe körzetig, amit úgy tekinthetünk, mint a Tami stílussal való kapcsolódási pontot" (1959/b:97; saját fordítás); a figurális művészet *leitmotif*jaként az uniform stílusú emberszobrokat nevezi meg, míg a díszítőművészetben a geometrikus mintákat tartja jellemzőnek (1959/b:96). Az Astrolabe-öböl ettől kezdve elfoglalja méltó helyét az új-guineai stílusprovinciák között, és nem hiányzik egyetlen összefoglaló művészetetnológiai munkából sem (ld. pl. Bühler-Barrow-Mountford, 1961; Guiart, 1963; Schmitz, 1969; Stöhr, 1972; uő: 1987).

Az Astrolabe-öböl kultúrát elemző tanulmányok sorában a következő lépést a dárdákról írott cikk jelenti (1975/a). Ennek kiinduló pontját C. A. Schmitz hosszú ideig mérvadónak tekintett kultúrtörténeti rekonstrukciója (1960) szolgáltatja, melyben saját északkelet-új-guineai terepmunkája[16], valamint a szakirodalom alapján e terület lakosságát három történeti csoportba, ABC kultúrákba sorolja[17].

Ami e kultúrák fegyvertípusait illeti, Schmitz szerint az A-kultúrára az íj és kétrészes nyílvessző (bambusz, vagy faheggyel), a kőbuzogány és a tapapáncél a jellemző; a B-kultúrára a lándzsa, egy speciális buzogányfajta („Lattenkeule") és az ovális alakú pajzs; míg a C-kultúrára az íj és háromrészes nyílvessző, a térdalakban meghajló ceremoniális buzogány és a kerek alakú pajzs. Márpedig, és ez Bodrogi cikkének a kiindulópontja, az Astrolabe-öbölben az íj és a kétrészes nyíl (A-kultúra), a lándzsa és a „Lattenkeule" (B-kultúra), valamint a kerek alakú pajzs (C-kultúra) *együttesen* található meg, egyetlen közös komplexumot alkotva. A kérdés tehát az, hogyan magyarázható az eredetileg különböző kultúrtörténeti rétegbe tartozó elemek keveredése?

A tárgyi anyag részletes elemzése, a készítési/és gyűjtési helyek, a formai jegyek (közöttük is különösen a legjellemzőbb díszítőmotívum, a Janus-arc) vizsgálata és Bíró jegyzetei alapján Bodrogi arra a következtetésre jut, hogy az Astrolabe-öbölben, és az előtte fekvő szigeteken a dárda importcikk: Új-Guinea belső hegyvidéki területeiről (főként a Gogol vidékről), azaz a B-kultúra területéről kerül csere útján a partvidékre, a C-kultúra, az Astrolabe-öböl területére, amelyen tehát mindezek alapján másodlagosnak tekinthető; innen aztán a Bilbil kereskedők közvetítésével messzi vidékekre, egész a Rai partig eljut.

A cikk végén ezt a most megismert cserét illeszti bele Bodrogi egy nagyobb képbe. Hogbin (1947), Harding (1967) és Tiesler (1969-70) munkássága révén ekkorra már ismert az, hogy Új-Guinea egész északi partvidéke mentén különböző hatótávolságú csererendszerek funkcionálnak,

---

[16] Schmitz az Astrolabe-öböli és a Tami stílusprovinciák határán lévő Huon félszigeten, a Wantoat völgyben végzett terepmunkát 1955-56-ban. Ld. Schmitz, 1963; és Bodrogi 1967/c.

[17] Az A-csoportba a preausztronéz nyelveket beszélő pápuák tartoznak, akiknek kultúrájában a vadászat és a növénytermesztés régi rétege ["Altpflanzer"] dominál. Ez a kultúra legtisztábban a belső hegyvidékeken maradt fenn. A B-kultúra (amely a peremterületeken az A-kultúrával érintkezik) képviselői között preausztronéz és ausztronéz nyelvű csoportokat egyaránt találunk; Északkelet-Új-Guinea lakosságának nagy része ebbe a csoportba tartozik; a létfenntartás alapja a földművelés, azon belül is a táró-komplexum. A C-kultúra képviselői ausztronéz nyelveket beszélnek, egy keskeny tengerparti sávban és az azelőtt elterülő szigeteken laknak; jellegzetes tengeri népek "indonéz jellegű" kultúrával; a létfenntartás a földművelésen, azon belül a yam-komplexumon alapul. Tipikus képviselőjük a Huon-öbölbeli jabimok.

E három kultúra Schmitz szerint történeti sorrendet, egymást követő bevándorlási hullámokat jelent. Elsőként érkeztek az A-kultúra pápua képviselői, akiket az utánuk megjelenő, korai ausztronéz bevándorlók szorítottak vissza a hegyekbe. Kettejük keveredéséből jött létre a B-kultúra, ezért ebben mind preausztronéz (azaz pápua), mind korai-ausztronéz elemek fellelhetők. Jóval később érkeztek meg a C-kultúra ausztronéz képviselői, akik kései bevándorlását jelenlegi elterjedésük (egy szűk partmenti sáv) világosan bizonyítja, s akik helyenként a B-kultúra területére is behatoltak, különböző hatásokat közvetítve e csoport kultúrájára. Huon-öböli példánál maradva a C befolyása alatt álló B-kultúrára jó példát szolgáltatnak a Bukawák és a különböző Kate csoportok.

melyek révén hétköznapi tárgyak, művészeti alkotások, sőt copyright alá eső szellemi termékek (énekek, táncok) készítési helyeiktől messzire eljutnak – hozzájárulva evvel az anyagi kultúra és a művészet nagy területeken való uniformizálásához. Bár e csereciklusok földrajzi kiterjedését, funkcionálását, elveit és a bennük résztvevőket viszonylag jól bemutatták, érdekes módon a cserében cirkuláló tárgyak iránt a fenti szerzők kevés érdeklődést tanúsítottak: mint azt Bodrogi egy lábjegyzetben megjegyzi (1975:518/13. jegyzet) egyikük sem adott részletes listát az azokban cirkuláló javakról és származási helyeikről. Ezt a hiányosságot ellensúlyozandó, Bodrogi a cikk végén Bíró első gyűjtése alapján (Bíró, 1901) tizenhét különféle Astrolabe-öböli tárgy eredeti készítési helyét adja meg – hozzájárulva evvel egy későbbi ilyen irányú vizsgálathoz.

Ezek az eredmények egyben át is vezetnek bennünket egy következő kérdéshez, az Astrolabe-öböli, és azon túl, az északkelet-új-guineai csererendszerek, illetve a művészeti („stílus"-) provinciák kapcsolatának a kérdéséhez, ami ettől fogva Bodrogi érdeklődésének a középpontjában áll. Már 1974-ben egy konferencia előadásban[18] kifejti elképzelését a „művészeti térségek" fogalmáról; ez később angolul (1979) és magyarul (1982/b) is megjelenik[19]. Mivel a stílusprovinciák etnikai-nyelvi szempontból szupraetnikusak, azaz számos etnolingvisztikai csoportot („törzset") felölelnek, felmerül a kérdés – írja –, hogy mi okozza egy stílus nagy területen való elterjedését. Bármilyen magyarázatot adunk is, szükséges hozzá az emberi kommunikáció, amelynek egyik legnyilvánvalóbb megnyilvánulási formája a törzsek közötti kereskedelem. Bodrogi megvizsgálja tehát az északkelet-új-guineai stílusprovinciák és a kereskedelmi-rendszerek földrajzi kiterjedését, és arra a következtetésre jut, hogy a kettő egybeesik. Az Astrolabe-öböltől a Huon-öbölig terjedő partsávon három nagy csereciklust ismerünk: a Bilbil, a Siassi és a Tami kereskedelmi térségeket, amelyek jól megfeleltethetők az Astrolabe-öböli és Huon-öböli (tami) stílusprovinciáknak, illetve a kettő között húzódó átmeneti területnek, amelybe a Rai partvidék, Umboi és a Siassi szigetek, illetve Új-Britannia nyugati része is beletartozik.

E területeken viszonylag egységes „stílusokat" találunk, amelyek azonban a „művészi megjelenítés *minden* műfaját" (1982/b:953) figyelembe véve két eltérő képletet mutatnak. A tami-siassi stílusban a figurális és nem-figurális művészet, azaz a plasztika és a díszítőművészet azonos stílusjegyeket mutat, míg az Astrolabe-öböl „stílusában" a kettő eltér egymástól (a díszítőművészet alapvetően geometrikus), s csak elterjedési területük határa esik egybe. Nyilvánvaló tehát, hogy az ilyen helyzet megnevezésére a „stílus" vagy „stílusprovincia" fogalom félrevezető.

Bodrogi a cikk utolsó részét e fogalom tisztázásának szenteli. Schmitz-cel (1956) vitatkozva, aki számára a „stílusprovincia" egy bizonyos művészeti forma dominanciáját, illetve mindenekelőtt feltérképezendő motívumok összességét jelenti, a stílusprovinciát „művészeti formák együttes előfordulásának területeként" határozza meg (1982/b:956), s egyben a „stílusprovincia" helyett a semlegesebb és tágabb értelmű, inkluzívabb „művészeti térség" fogalmát javasolja bevezetni – fenntartva a „stílusprovincia" kifejezést azokra az esetekre, ahol az összes művészeti alkotás azonos stílusjegyet mutat, mint pl. a tami stílusban (ami tehát egyszerre stílusprovincia és művészeti terület Bodrogi felfogásában). Egy „művészeti térségben" az egymástól stílusban akár el is térő „művészeti formák" többé kevésbé egyenlő módon oszlanak meg, vagy vannak elterjedve. Bodrogit elsősorban e művészeti formák integrációja: a művészeti tárgyak elterjedésének mechanizmusa foglalkoztatja. Bár expressis verbis nem mondja ki, megfogalmazásából kivehetően egy „művészeti térség" meghatározásakor nem elegendő a művészet egyes formáinak, vagy motívumainak a mechanikus feltérképezése, hanem az érintett csoportok közötti kommunikációs hálózat, a társadalmi-gazdasági kapcsolatok vizsgálata is szükséges hozzá. Ez utóbbin belül elsődleges fontosságúnak tartja az intertribális kereskedelmi kapcsolatokat, de a stílusprovinciák, vagy „művészeti térségek" kialakulásában számot vet más tényezőkkel is, pl. a vallási-kultikus élethez kapcsolódó szokásokkal is.

[18] "Art of Oceania Symposium", amelyre 1974 augusztusában, a hamiltoni (Ontario, Kanada) McMaster University-n került sor.

[19] A magyar és az angol nyelvű változat egyetlen, *nem* jelentéktelen részletben tér el egymástól: a cikk végén, a "művészeti térség" és a "stílusprovincia" fogalmainak szétválasztásakor és meghatározásakor az angol változat teljesebb és egyben explicitebb. Ennek megfelelően, ahol az szükséges, Bodrogi nézeteinek tolmácsolásakor az angol részre támaszkodom.

Ezek az eredmények – bár nem teljesen előzmény nélküliek[20] – fordulópontot jelentenek az északkelet-új-guineai művészet vizsgálatában: jelentőségüket a nemzetközi közvélemény hamar felismerte. Mint Bodrogi egy méltatója (Mead, 1977:129) megjegyzi, a stílusprovinciák és a kereskedelmi térségek egymásravetítése „az elterjedést (stílusprovincia) és az elterjesztő mechanizmust (kereskedelmi rendszerek) hozza össze egyetlen egységbe. A két fogalom összekapcsolása egy statikus állapotot folyamat-modellé alakít át; a művészeti térség fogalma ráadásul a társadalmi- és kulturális antropológiának visszaszolgáltat egy olyan területet, amelyet eddig a művészetetnológusoknak és a művészettörténészeknek engedtek át. Most tehát már a szociálantropológia általános eszköztára is használatba vehető, s a játszmába többen is bekapcsolódhatnak" (saját fordítás).

Erre – tehát Bodrogi módszerének továbbgondolására és eredményeinek továbbvitelére – elsőként ő maga szolgáltat példát: az *Acta Ethnographicá*ban megjelent cikkében (1977) a Salamon-szigetek délkeleti részének, a „Keleti Háromszögnek[21]" a kereskedelmi és művészeti viszonyait, a társadalmi-gazdasági kapcsolathálót veszi vizsgálóra, és állapítja meg, hogy „a Keleti Háromszöget úgy tekinthetjük, mint egy művészeti területet" (1977:159). Eközben azonban két felmerülő problémát is megfogalmaz. Először is nem világos, hogy ahhoz, hogy egy „művészeti térség" jöjjön létre, az integráció fokának milyennek kell lennie, azaz milyen fajtájú tárgyak, illetve milyen kapcsolatok, milyen mennyiségben „hoznak létre" egy művészeti térséget? Ezt a kérdést Bodrogi úgy vetette fel, hogy tisztázni kell, „melyek azok a lényeges vonások, amelyek egy-egy kulturális térséget meghatároznak" (1982/b:958)? Mead erre adott válaszának lényege, hogy a kapcsolathálónak sűrűnek és intenzívnek kell lennie; másrészt, hogy minimális kívánalomként az integráció megítélésében, a művészeti alkotások mellett azonos súlyt kell kapnia a zenének, a táncnak és egyes magasra értékelt viseleti daraboknak is; ezeknek egymáshoz való aránya természetesen nem határozható meg, mint ahogy az sem szükséges, hogy minden egyes díszített tárgy beletartozzék a „művészeti térség" meghatározásába.

Ha Meadnek ezzel az első felvetésével nyilvánvalóan egyetérthetünk is, kritikájának második pontja már érthetetlenebb számunkra. Szerinte ugyanis Bodrogi a kommunikációs kapcsolatrendszert túlságosan szűken fogta fel, jórészt a kereskedelmet értve rajta, holott bármilyen más interakció: háború, táncok előadásával egybekötött kölcsönös látogatás, *uurao*[22] szerzése, egyszóval a „társadalmi viszonyok egymásba kapcsoló hálózata" (1977:130) veendő számításba. Csakhogy láttuk: ezzel Bodrogi is tisztában volt, hisz maga hozott példákat a vallásos-kultikus élet során „táncok, énekek, táncöltözetek, szellemek és maszkok eladására" (1982/b:956), illetve a nagy tömegek kölcsönös látogatásával egybekötött nagyszabású kultikus ünnepségek stílusegységesítő hatására (1982/b:956-958). A különbség kettejük között tehát legfeljebb az, hogy Mead – a rendelkezésére álló bővebb anyag miatt – e nem-kereskedelmi kapcsolatok fontosságát jobban hangsúlyozza.

Az Astrolabe-öböli tanulmányok sorozatát két cikk zárja: az egyikben (1978-80) a minneapolisi Institute of Art tulajdonába került ismeretlen eredetű maszkot azonosítja be, mint Astrolabe-öböli darabot; a posztumusz megjelent[23] másikban (1990) pedig az Astrolabe-öböli művé-

---

[20] A kereskedelem és a művészet kapcsolatára ld. pl. Bühler, 1960:3. Mead is megjegyzi (1977:129), hogy Tiesler (1969-70) és jómaga (1973) már Bodrogi előtt felvetették ezt a kérdést, ám "Bodrogié a dicsőség, hogy végleg elszakadt a stílusprovincia korlátozó fogalmától, miközben megfogalmazta a művészeti térség fogalmát, amelynek szükségszerű feltétele a kommunikációs hálózatrendszer megállapítása, méghozzá épp azoké a kapcsolatoké, amelyek egy művészeti stílus elterjedésére magyarázattal szolgálnak" (saját fordítás).

[21] Keleti Háromszög = a Salamon-szigetek délkeleti végénél fekvő San Cristobal (Makira) sziget, és az előtte fekvő kis szigetek, Santa Ana és Santa Catalina.

[22] *Uuaro* – a Salamon szigetek keleti részén ismert szokás, melynek lényege, hogy két idegen klán az egymás közötti kapcsolat megerősítésére egy gyönyörű (5-20 éves) lányt kiválaszt, és azt megfelelő ceremóniák mellett egy-két évre adoptálja. A lány kiválasztását és hazavitelét élelmiszercserével egybekötött bonyolult táncos ünnepségek kísérik, amelyek során bőségesen van alkalom egyes kulturális javak elterjedésére. Ld. Mead 1977.

[23] Ez az előadás eredetileg a jeruzsálemi The Israel Museum által 1984. december 30. és 1985. január 2. között megrendezett "Art as a means of communication" című konferenciára készült.

szetet az emberi- és a természetfölötti világ közötti kommunikáció kérdésére fókuszálva vizsgálja. E cikkek összefoglaló jellege és a bennük megnyilvánuló nagy erudíció már előrevetítik a tervezett összefoglalást – a 35 év kutatási eredményeit összegző, nagy Astrolabe-öböli könyvet. A magyar és a nemzetközi Óceánia-kutatás örök kára, hogy e mű megvalósítására Bodrogi Tibornak már nem volt ideje. Halálával a vállalkozás torzóban maradt; megvalósítása a tanítványok feladata lesz[24].

Az Astrolabe-öböl mint stílusprovincia első körbehatárolásától (1953) kezdve, az anyag részletes bemutatásán és elemzésén (1959/b), valamint néhány részletkérdés vizsgálatán (1975/a) keresztül Bodrogit követve eljutottunk a stílusprovinciákat létrehozó társadalmi-gazdasági kapcsolatok vizsgálatáig, és azon keresztül az Astrolabe-öböl anyagának szélesebb, egész Új-Guineát felölelő képbe való helyezéséig (1979; 1982/b), illetve az Astrolabe-öböl művészetének summázatára irányuló kísérletekig (1978-80; 1990). Ugyanezt a kutatói magatartást, egy-egy anyagrész egyre bővülő szempontú, következetes vizsgálatát láthatjuk Bodrogi egyéb tanulmányaiban.

A konferencián Bodrogi betegség miatt nem vett részt, de előadását megírta, és elküldte a rendezőknek. A konferencia anyaga 1990-ben (4 évvel Bodrogi halála után) jelent meg.

[24] Bodrogi Tibor 1985 táján kezdett el intenzívebben foglalkozni az Astrolabe-öböli monográfia kérdésével. E mű munkálataiba engem is be kívánt vonni: néhány hónappal halála előtt megbeszélést folytattunk arról, hogy milyen szerepet szán benne nekem. Tekintettel arra, hogy ő más egyéb munkái miatt az újabb régészeti, nyelvészeti és antropológiai irodalmat nem igazán kísérte figyelemmel, rólam pedig tudta, hogy ausztráliai ösztöndíjamnak és pápua-új-guineai tanulmányutamnak köszönhetően ebben nála frissebb információkkal rendelkezem, úgy gondolta, hogy a bevezető fejezetek (az Astrolabe-öböl általános földrajzi, régészeti, nyelvészeti képe az újabb irodalom tükrében) megírásával tudnék a vállalkozásban a leghasznosabban részt venni. Mivel ily módon az eseményeket közelről, résztvevőként figyeltem, tisztában voltam és vagyok azzal, hogy a feldolgozás menetében hol tartott: épp, csak hogy elkezdte az évtizedek alatt felgyűlt anyag tematikus rendezését, a fényképek szelektálását, a kijegyzetelt olvasmányok céduláinak rendberakását, a teljes bibliográfia összeállítását stb.

Így most megragadom a lehetőséget, hogy 10 év távlatából reagáljak azokra a – rosszindulatú pletykák természete szerint – nyíltan soha el nem hangzott vádaskodásokra, amelyek szerint Bodrogi Tibor halálakor kész kézirat(ok) maradt(ak) volna vissza, amit (amiket) én eltulajdonítottam volna. A valóság ezzel szemben a következő. Bodrogi halála után leányával, Bodrogi Krisztinával és István Erzsébettel közösen leltárt készítettünk a hátramaradt tudományos anyagról. Ennek egy részét már megjelent munkák kézirata, valamint jegyzet- és fotóanyaga tette ki; egy részét pedig a tervezett művekhez, többek között az Astrolabe-öböli monográfiához 35 év alatt összegyűjtött, és jórészt még rendezetlen cédula-fotó-levelezés anyag. Kész, de publikálatlan kéziratot a híresztelések ellenére sem találtunk. A hagyaték egy része ma is Bodrogi Krisztina tulajdonában van; egy része az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Adattárába került; az óceániai anyag pedig (ami a fentiek értelmében *feldolgozásra váró nyersanyag*) Bodrogi Krisztina egyetértésével hozzám, mint Bodrogi Tibor egyedüli óceanista tanítványához és legközelebbi munkatársához került. Eredeti elképzelésem az volt, hogy Bodrogi munkássága iránti tiszteletből kiindulva, saját más munkáimat félretéve, néhány év alatt megkísérlem az Astrolabe-öböli anyagot "Bodrogi Tibor hagyatékának felhasználásával készítette Vargyas Gábor" formában publikálni. Ezzel a megoldással a hagyaték egyedüli örököse, Bodrogi Krisztina egyetértett. Csakhogy időközben az említett vádakat több helyről is visszahallottam, sőt barátian néhányan azt is tanácsolták, hogy az anyaggal – ezen úgymond "tisztázatlan" körülmények miatt – ne foglalkozzak.

A történet egyik legtragikomikusabb epizódja az volt, amikor 1987-88 táján – a Néprajzi Múzeum akkori igazgatójára hivatkozva – Bodrogi egykori tanára, kollégája és barátja, az 1956 óta külföldön élő Vajda László keresett meg engem azzal, hogy neki a "kéziratot" külföldön való publikálás céljára átadjam. A legkevesebb, amit elmondhatok, hogy teljesen el volt képedve, amikor az igazságot megtudta, hisz "őt úgy tájékoztatták, hogy nálam egy publikálásra kész kézirat található". Mindezek hatására úgy döntöttem, hogy a hagyaték feldolgozását meghatározatlan ideig elhalasztom. Ezzel ugyanakkor épp Bodrogi Tibor szellemével és örökségével ellentétesen járok el, hisz a magyar és nemzetközi tudományosság számára fontos lenne, hogy az Astrolabe-öböli anyag mielőbb megjelenjék.

Az Astrolabe-öböl mellett munkássága homlokterében a Huon-öböl művészete és kultúrája állt. Ezt a területet – az Astrolabe öböllel szemben – a kutatás kezdettől fogva (Finsch, 1888a, 1888/b és 1888/c; Preuss, 1897-98) Új-Guinea egyik legmarkánsabb stílusprovinciájának tekintette – vizsgálata során tehát Bodrogi már bizonyos előzményekre is támaszkodhatott. A „tami stílus" fogalmát – e stílusprovincia egyik legjellegzetesebb tárgytípusa, a Tami-szigeteken készített fatálak alapján – G. Reichard vezette be a Huon-öböl művészetének egy részterületét, a fából és teknősbéka-páncélból készült tárgyak díszítőmotívumait elemző könyvében (1933). 1936-ban F. Speiser a melanéziai stílusprovinciákról írt pszeudo-történelmi művében a tami stílust mint későn kialakult, de kritikus fontosságú stílust nevezte meg, amelynek véleménye szerint nagy kisugárzó ereje volt egész Melanéziában. Ám mindezen előzmények dacára is, az egyes tárgycsoportok bemutatásán túlmenően alig történt valami: senki sem végezte el e művészeti térség átfogó elemzését, váratott magára a stílusprovincia teljes múzeumi és irodalmi anyagon alapuló tárgyalása.

Ezt a munkát Bodrogi a már említett, jabim dobokat tárgyaló cikkel (1949) kezdte meg, amit az egyes részletkérdéseket, a tapa-pajzsokat (1953/2), a fatálakat (1955), a *tago* maszkokat (1956/a), és egy földművelő eszközt, a „rögverőt" (1957/b) tárgyaló közlések követtek. E cikkek – az Astrolabe-öböliekkel szemben – elsősorban leíró jellegűek: bennük aknázza ki igazán Bodrogi a Bíró által a tárgyakhoz adott részletes jegyzeteket. Az anyagközlés itt azért kap különös jelentőséget, mert e térségben szinte *minden* tárgy díszített, azaz a „művészet" kategóriába tartozik – márpedig ezek a műtárgyak, szemben más múzeumi gyűjteményekkel, a Bíró-jegyzetek által „megszólaltathatók", s ily módon a terepmunka hiánya – amelynek végzésére akkori meggyőződés szerint már nem volt lehetőség[25] – pótolható. Így mindazt, amire az Astrolabe-öböli művészet esetében csak részlegesen volt lehetőség, Bodrogi e stílusprovincia esetében bőségesen kipótolta[26].

Az idevágó kutatások összegzése monumentális műve, a kandidátusi disszertációként is megvédett *Art in North-East New Guinea* (1961/a és 1962/a[27]). A mű célja, hogy a Huon-öböl művészetét – tárgycsoportok, anyagok, technikák és díszítőmotívumok szerint csoportosítva – a maga teljességében bemutassa; hogy a stílus jellemzőit és a stílusprovincia határait meghatározza, a művészetnek a kultúra egészében elfoglalt helyét, azaz funkcióját bemutassa, és a motívumokat interpretálja. Mint a kitűzött célok széles skálája mutatja, e térség vonatkozásában Bodrogi egyetlen monográfiában végezte el mindazt, amit az Astrolabe-öböl esetében tanulmányok sorozatában kaptunk tőle kézhez. A vállalkozás mai szemmel nézve is párját ritkítja: az Új-Guinea egyes stílusprovinciáinak szentelt monográfiák[28] között nincs még egy olyan, amely a feldolgozott anyag mennyisége, minősége és dokumentáltsága, az elemzés mélysége, vagy akár az eredmények megalapozottsága tekintetében felvehetné vele a versenyt. Összefoglalása eredményeképpen – amely mindenekelőtt Bíró 1898-1899 között gyűjtött kb. 1000 tárgyán és jegyzetein, illetve a szakirodalmon alapult, de amelybe korlátozott mértékben bevont egyéb anyagot is – a Huon-öböli stílusprovincia éles körvonalakkal rajzolódott ki, és egycsapásra a legjobban ismert új-guineai stílusprovinciává vált.

A könyv osztatlan nemzetközi sikert aratott (Koch, 1962; Kooijman, é.n.; Moschner, é.n.; Newton, 1962-63; Schmitz, 1962)[29]. A dicséretére felhozott leggyakoribb jelzők a „monumentális,

---

[25] Ld. Newton 1962-63:130.

[26] Az Astrolabe-öböli művészeti tárgyak döntő többsége Fenichel 1891-93-as gyűjtéséből származik, amit *nem* kísér jegyzetanyag. Ld. 9. lábjegyzet. Bírónak e térségben főleg a mindennapi élet tárgyait sikerült beszereznie. Az Astrolabe-öböli művészet elemzésében tehát a Bíró-jegyzetekre nem lehetett olyan mértékben támaszkodni, mint a Huon-öböli tárgyak esetében. Ugyanez a megállapítás érvényes a *nem* művészeti tárgyakra is.

[27] Az értekezés opponensei Ortutay Gyula akadémikus és Horváth Tibor, a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum főigazgató helyettese voltak.

[28] Astrolabe-öböl: Bodrogi, 1953; Sentani tó vidéke: Kooijman, 1959; Pápua öböl: Newton, 1961; Sepik vidék: Kelm, 1966-68 stb.

[29] Bodrogi Tibor hagyatékában sajnálatos módon nem találtunk könyveiről készült ismertetéseket. A Néprajzi Múzeum könyvtárában viszont 15.567/49 szám alatt "dokumentációként" letéve, két művére (1959/a és 1961/a) vonatkozóan össze van gyűjtve néhány könyvismertetés, amelyeket a Corvina Kiadó sajtószolgálata küldött meg a könyvtárnak. Ezek részben még megjelenés előtti, a

alapvető, megkerülhetetlen, példaszerű, hiánypótló és alapos"[30]. Egy méltatója szerint „a könyv nemcsak azért jelentős, mert néhány óvatosan megfogalmazott, de fontos végeredménnyel zárul, hanem azért is, mert a szöveg és az illusztrációk lehetővé teszik az olvasónak, hogy az érvelést lépésről lépésre kövesse." (Kooijman, é.n.) Egy másik bíráló szerint „ezzel a példásan megírt könyvvel Bodrogi az ún. tami stílus első összefoglaló és autentikus bemutatását végezte el.... ezen új-guineai stílusprovincia vonatkozásában az alapokat rakta le...[a könyv] kimagaslóan gazdag anyag alapján jól felépített képet ad e terület művészetéről. A tárgyak és az anyag, illetve a motívumok repertoárjának szembeállítása módszertanilag példás....[Bodrogi] olyan könyvet írt, amelyre szakemberek és laikusok egyaránt régóta várnak" (Schmitz, 1962). Ismét mások szerint a könyv „valójában e pregnáns stílusprovincia kézikönyvének tekinthető. Mégha saját múzeumán túl más múzeumok gyűjteményeit is bevonta volna a vizsgálatba, akkor sem jutott volna ennél messzebb menő következtetésekre" (Koch, 1962). Mindezek alapján „aligha lesz mentség bárki számára, aki egy erről a területről származó tárgyat ezután félreismer" (Newton, 1962-63), és „kívánatos lenne, hogy Új-Guinea többi stílus- vagy művészeti provinciájáról ugyanilyen részletes feldolgozást kapjunk" (Moschner, é.n.). Kritikát vagy ellenvetést jószerével csak Newton (1962-63) fogalmaz meg, aki a terepmunka hiányát rója fel, illetve azt a tényt, hogy a művészet társadalmi beágyazottságának vizsgálata a múlt századi adatok lakonikussága miatt kevéssé kielégítő. Ám mint maga is mondja, az előbbit kiegyenlítik a Bíró féle jegyzetek, az utóbbit pedig épp Bodrogi látja a legvilágosabban. Mindezen fenntartások ellenére is „Bodrogi olyan könyvet tett le az asztalra, amit egyhamar nem fog tudni senki sem felülmúlni. A benne közzétett bőséges tényanyag és a rendkívül gazdag fényképillusztrációk együttesen a könyvet modell értékű forrásművé teszik" (Newton, 1962-63).

Az Astrolabe- és Huon-öblök művészetének vizsgálatán túl Bodrogi módszeresen törekedett az e két terület közé eső északkelet-új-guineai partvidék, az Umboi – Siassi – Rai partvidék – Nyugat-Új-Britannia sáv művészetének a feldolgozására is. Ez egyenesen következett egyrészt kutatói programjából, másrészt Huon-öböli könyvének egyik végkövetkeztetéséből. A tami stílusprovincia határainak meghúzásakor mondandóját így zárta:"Valószínű ugyanakkor, hogy Umboi és a Siassi-szigetek és talán Délnyugat-Új-Britannia a művészeti provincián belül egy stíluscsoportot alkot, melyen keresztül a stílus a nyugati Astrolabe-öböli művészettel rokonítható. Ennek eldöntéséhez azonban újabb vizsgálatok szükségesek" (1962/a:9).

E kérdés, vagyis az Astrolabe-öböl és a Huon-öböl közötti átmeneti zóna megvilágításának több tanulmányt szentelt. Először az Umboi – Siassi-szigetek térség (1969/a), majd a Vitu- (French) szigetek (1971/b) anyagát tette közzé. Ami az előbbit illeti, a baseli Museum für Völkerkunde-ben lévő, F. Speiser által 1930-ban gyűjtött anyag vizsgálata megerősítette abban a nézetében, hogy a Siassi-szigetek stílusa a tami művészeti térségen belül egy alcsoportot képez, és hogy esetében inkább tami hatás alatt álló, mintsem a tami stílus integráns részét képező művészetről van szó (1969/a:225-226). Miközben a tárgyak egy része, elsősorban a csónakfaragványok eltéveszthetetlenül tami stílusúak, a szobrok és a maszkok részben eltérnek ettől, és inkább az Astrolabe-öböl stílusára emlékeztetnek. Mindez ékesen bizonyítja a térség átmeneti jellegét művészeti szempontból. Az a tény, hogy a tami stílusprovincián belül a Siassi-szigetek külön alcsoportot képeznek, egybeesik Harding megállapításával (1967), aki az általa leírt kereskedelmi rendszer centrális részének épp ezt a területet tartotta. Végső soron pedig mind a művészet, mind a kereskedelmi rendszer alátámasztja Schmitz nézetét arról, hogy a C-kultúra elterjedésében e térség „kisugárzó központ" volt.

---

szerzők által elküldött gépelt példányok (!) (Kooijman, é.n.), részben az idegen nyelvű ismertetésből valószínűleg az Országos Fordítóiroda által készített, gépelt fordítások (Butyinov, é.n.; Anonymus a *Times Literary Supplement*-ben, 1960), részben különböző tudományos folyóiratokból kifénymásolt írások. Sajnálatos módon bibliográfiai adataik többször is hiányosak. Az *Óceániai művészet*re (1959/a, a szövegben ld. később) vonatkozó kritikák közül Damm (é.n.) és Butyinov (é.n.), az *Art in North-east New Guinea*-ra (1961/a) vonatkozóak közül pedig Kooijman (é.n.) és Moschner (é.n.) ismertetéseiről nem tudni, mikor és/vagy hol jelentek meg. A hiányzó bibliográfiai adatokat jelenleg nem vagyok képes pótolni.

[30] Az alább következő idézetek saját fordításaim.

A Vitu- (French) szigetek anyagának közzététele ugyanennek a programnak egy további állomása. Mivel időközben ismertté vált a nyugat-új-britanniai kilengék művészete (Dark, 1967 és 1969; amit később Dark 1974 foglal össze), felmerült a kérdés, hogy az Umboi-Siassi alstílus a kilengéken túl meddig terjed, hol van a keleti határa? A Néprajzi Múzeum idevágó anyagának vizsgálata alapján – másokkal összhangban – Bodrogi e határt a French szigeteken húzza meg, melynek anyaga délre a Tami-, nyugatra a Siassi-szigetek, keletre pedig még tovább, kelet-Új-Britannia felé mutat átmenetet.

A Bismarck szigetcsoporthoz tartozó Vitu-szigetek anyaga átvezet bennünket végezetül az ugyancsak ehhez a szigetcsoporthoz tartozó új-britanniai és új-irlandi művészeti térségről írott tanulmányokhoz (Bodrogi 1959/c; 1961/b; 1967/a; 1971/a; 1987/a). Talán a legeredetibb ezek közül a H. Damm emlékkönyvbe írt cikk (1961/b), amelyet egy híresen szép melanéz ékszer, a csiszolt fehér kagylókorongból és rajta áttörten megmunkált, teknőspáncél rátétből álló *kapkap* vizsgálatának szentel. A *kapkap* eredetének a magyarázatára addig felhozott kalandos diffúzionista magyarázatokkal szemben Bodrogi meggyőző érveléssel kimutatja, hogy annak előképét a lokális kultúrában, méghozzá a másodlagos temetkezési ünnepségekhez kapcsolódó halotti emlékfaragványokban (*malangan*) találjuk meg: a faragott-festett frízeken hasonló mintákat, úgynevezett Nap-szimbólumokat találunk, s ezért „úgy gondoljuk, hogy az észak- és közép-új-irlandi *kapkap*ok az e vidéken gyakori Nap- és frízmalangan ábrázolásokra vezethetők vissza" (1961/b:53).

A másik három tanulmányban a melanéziai, sőt talán az egész óceániai művészet leghíresebb alkotásait, a fent említett észak-új-irlandi *malangan*okat tárgyalja. Elsőként Bíró Lajos idevágó részletes jegyzeteit teszi közzé (1967/a), hozzájárulva e közismert, ám tudományosan mégis kevéssé feltárt, enigmatikus művészet szimbolikájának a megértéséhez. Egy következő cikkben (1971/a) a *malangan*ok társadalmi és vallási hátterét vázolja fel az elszórt, hiányos és régi adatok alapján; nagyjából ugyanezt ismétli meg posztumusz megjelent összefoglalásában is (1987/a). Ezek az írások az elmúlt egy évszázad kutatásának a lezárásai, s mint ilyenek fontosak – az már más kérdés, hogy az 1970-80-as években beindult terepkutatások világossá tették, mennyire keveset is tudtunk valójában e terület művészetéről, illetve arról a társadalmi valóságról, amelybe e művészet beleágyazódott (ld. Gunn, M. 1984; Heintze, D. 1969; Lewis, Ph. 1979; Lincoln, 1987 stb.).

Az eddigiekben Bodrogit követve az Astrolabe-öböltől kezdve a Huon-öbölön és az északkeleti partsáv egyes állomásain keresztül fokozatosan tágítottuk ki a vizsgálat határát az egykori Német-Új-Guinea szinte összes stílusprovinciájára. Bodrogi óceániai művészettel foglalkozó műveinek sorában végezetül két összefoglaló műről kell még szólnunk, amelyek jószerével keretbe foglalják egész tevékenységét.

Az első az 1959-ben megjelent *Óceánia művészete. (A Magyar Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum gyűjteményében)*. Szándékosan idéztem a könyv címét teljes terjedelmében. A mű erénye, s egyben hátránya ugyanis ugyanabból a megfontolásból fakad: az átfogó kézikönyvet sejtető cím ellenére is mindenekelőtt a Néprajzi Múzeum anyagának a bemutatását célozza, márpedig nyilvánvaló, hogy a gyűjtés történelmi körülményei és esetlegességei miatt ez a gyűjtemény bizonyos területekről kiváló, míg másokról közepes anyagot tartalmaz, azaz egyenetlen minőségű. Természetes tehát, hogy a könyv mindezt szükségszerűen tükrözi. A könyvismertetések, kritikák[31] egy része – akár pozitív, akár negatív értelemben – épp ezt emelte ki (Kooijman, 1960; Turbott, 1960, Butyinov, é.n.). A kiadó – a Corvina elődjének számító Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata – profiljából pedig egyenesen következik az, hogy a könyv a szakmai olvasókon túl a széles olvasóközönséget célozta meg (ld. Damm, é.n.). Ez a körülmény nem tette lehetővé, hogy a gazdag illusztrációs anyagot (117 oldalnyi elsőrangú képtábla) megfelelő terjedelmű és mélységű szöveg (40 oldal) kísérje, amit a kritikák egy része fel is rótt. Megjegyezve tehát, hogy újat nem hoz az óceániai művészet vizsgálatában és hiányolva benne a „mélyebb analízist", elismerik értékét, mint gyönyörű képeskönyv-katalógusét, ami a magyarországi múzeumi anyag nemzetközi megismertetésében fontos szerepet játszik (Times 1960; Turbott, 1960; Kooijman 1960). Az a tény, hogy a kötet négy év leforgása alatt négy idegen nyelven (angol:1959; német: 1960; francia: 1961; olasz:1962) is megjelent, és mára könyvészeti ritkasággá vált, azt mutatja, hogy a jogos kritikák ellenére is a könyv ezt a szerepet kiválóan betöltötte.

[31] Ld. a 29. lábjegyzetet.

A több mint húsz évvel később megjelenő kétkötetes *Törzsi művészet*ben (1981/a; német változata 1982/a) mintha csak e kritikákra akart volna válaszolni, illetve a hiányokat kipótolni – élve a megváltozott lehetőségekkel. Az egy életmű sommázatának is tekinthető, általa szerkesztett és nem kis részben írt kétkötetes monumentális műben a szöveg és a kép már teljes egységet képez (Ausztrália és Óceánia fejezetek: 110 oldal szöveg + 10 színes és 203 fekete-fehér fénykép). A művészeti anyag bemutatásában sem támaszkodik kizárólag a Néprajzi Múzeum anyagára; sőt, az óceániai művészet egyes stílusprovinciáinak megírásába külföldi kutatót, a drezdai F. Tieslert is bevonja (1981/a:75-88, 97-102, 120-124). A könyv célja és felépítése azonban a megváltozott terjedelem dacára is nagyban és egészben megegyezik a húsz évvel korábbival. Célja az óceániai művészet – múzeumi gyűjtemények és szakirodalom alapján való – átfogó bemutatása, melynek során stílusprovinciák szerint haladva foglalja össze mindazt, amit az adott terület művészetéről fontosnak tart. A bemutatott anyag mennyisége minden korábbit felülmúl, és jól tükrözi az időközben elért haladást: elsőként az irodalomban például már 14 új-guineai stílusprovinciát[32], azon belül pedig számtalan alegységet vesz számba. Az anyagbemutatás a műfaj jellegéből következően leíró jellegű; e tömör, lényeglátó leírásokban mutatkozik meg igazán Bodrogi lenyűgöző anyagismerete és szintetizáló látásmódja.

Ami azonban előny, egyben hátrány is. Az anyag bősége és a keretek relatív korlátozottsága elmélyült elemzésre, művészet és vallás-, művészet és társadalom viszonyának a vizsgálatára, kultúrtörténeti problémák vagy esztétikai kérdések felvetésére, a részletek kifejtésére stb. nem ad lehetőséget. A könyv így jobbára az egyes stílusprovinciák fő tárgytípusainak, azok stílusának és motívumainak lexikonszerű számbavétele. A terepen járt kutató számára pedig elkerülhetetlen kérdésként merül fel, hogy e rövid leltárszerű felsorolások mennyiben tükrözik a szóban forgó kultúrák sokszínű gazdagságát, a társadalmi és művészeti élet bonyolult valóságát? Ám e fenntartás dacára is nyilvánvaló, hogy Bodrogi e könyvvel a választott műfaj csúcspontját jelentő művet tett le az asztalra: olyan kézikönyvet, amely iránytűként szolgál eligazodni a törzsi művészet távoli és egzotikus világában.

***

Bodrogi óceániai munkásságának a végére érve[33] vessünk számot: hol a helye Új-Guinea és Óceánia művészetének a kutatástörténetében, mi az, ami munkás-

[32] Korábban Guiart (1963) és Schmitz (1969) is 9 új-guineai stílusprovinciát mutatott be.

[33] E helyütt nincs módunk részletesen szólni Bodrogi óceániai munkásságának egyéb vetületeiről, valamint tudománynépszerűsítő tevékenységéről. Ami az előbbit illeti, Bodrogi nagy figyelmet fordított a Néprajzi Múzeum óceániai gyűjteményei történetének, valamint a magyar Óceánia-kutatók életének és munkásságának a feltárására. Ez utóbbihoz ld. a 8. lábjegyzetet. Muzeológiai munkássága részeként foglalkozott a Néprajzi Múzeum történetével is (1969/b), és több kiállításhoz írt katalógusszöveget (például 1972/c; 1978/b). A magyar tudományos élet figyelmét itt számba sem vett könyvismertetéseivel (ld. Hegyesi, 1984-85) és nekrológjaival (Thurnwald: 1954/c; Schmitz: 1967/c) hívta fel a jelentős óceániai kutatókra és művekre.

Tudománynépszerűsítő tevékenysége egyszerre szolgálta a szakmát és a nagyközönséget. A magyar olvasó nagyközönségnek szánt, de tudományos igényű összefoglaló művekben (A világ népei, 1965; Mitológiai ABC, 1970; Zsebenciklopédia,1975; Művészeti Lexikon, 1965-1968) az óceániai-ausztráliai részek írása az ő nevéhez fűződik (1965/a; 1970/a; 1975/b; 1965/b és 1967/b). Komolyan érdeklődött az óceániai népek mitológiája és költészete iránt. Ennek tanúsága az általa válogatott és jegyzetelt, Rákos Sándor által fordított óceániai költészeti antológia, a *Táncol a hullámsapkás tenger* (1976/b). Emellett az Európa Kiadó *Népek meséi* sorozatában közreadott egy ausztrál (1957/a), egy hawaii (1963), egy mikronéziai (1976/a) és két új-guineai (1973 és 1980) kötetet. Neki köszönhető, hogy Magyarországon megjelentek az antropológia olyan klasszikusainak, mint B. Malinowski (1972) M. Mead (1970), H. Damm (1961) a művei, vagy híres óceániai utazók írásai (Cook, 1962; Mikluho-Maklai, 1962; Heyerdahl, 1956 és 1974), illetőleg olyan egyetemes néprajzi írások, amelyeknek óceániai vonatkozása is van (Lanternari,1972). E művek kiadásában mint fordító, elő- és utószó- illetve jegyzetíró, vagy akár csak mint a kiadást a bürokratikus és politikai akadályokon ke-

ságából maradandó, mi az, ami kihullott az idő rostáján? Mint láttuk, nem számítva a gyarmatosítás következményeit és a vallási szabadságmozgalmakat tárgyaló tanulmányait, egész munkássága voltaképp egyetlen nagy téma: a Néprajzi Múzeum óceániai gyűjteményei, illetve Északkelet-Új-Guinea kultúrái és művészete körül forog.

Az óceániai művészetetnológiai vizsgálatok nagyjából három korszakra oszthatók[34], amelyek egyúttal meghatározott irányzatokat is jelentenek. A századforduló előtti és utáni két évtizedben a műalkotások mint etnográfiai tárgyak jelennek meg, és elsősorban arra szolgálnak, hogy formai és ornamentális változataik etnológiai körzetek kialakítását tegyék lehetővé (pl. Haddon, 1894; Preuss, 1897-98; Finsch, 1888/a; 1888/b; 1888/c). A 1920-as évektől kezdődő második korszakban általános problémák kerülnek előtérbe: összefoglalóan vizsgálják az egész óceániai térség művészetét (Chauvet, 1930; Firth, 1936; Vatter 1926), mint vallásos tartalmat hordozó objektumokat, és mint esztétikai értéket megtestesítő alkotásokat. Ezzel párhuzamosan kultúrtörténeti kérdések is felvetődnek, és megtörténnek az első kísérletek pl. a melanéziai stílusok jellemzésére és történeti viszonyuk megállapítására (Speiser 1936; Heine-Geldern 1937). A II. világháborút követő harmadik korszakban – a kulturális antropológiában már korábban megjelent funkcionalista irányzat hatására – egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a művészet megértéséhez a társadalmi-kulturális környezet felől kell közeledni. „Bármiféle művészetnek társadalmi beágyazottsága és kulturális tartalma van"(Firth, 1952:161-162) – így a művészet kutatásában is előtérbe került egy adott társadalom művészetének egy adott időszakban való vizsgálata, a tartalom és forma kölcsönös összefüggésében. Ezzel párhuzamosan a történeti értékelésben is új szempontok jelentkeztek: az összefüggéseikből kiragadott formák, díszítőelemek és motívumok összehasonlítását elvetették, és két terület művészete között genetikus kapcsolatot csak a tartalmi *és* formai egyezések együttes megléte esetén tételeztek fel. Ennek az új szemléletnek a jegyében került sor az egyes társadalmak és kultúrák teljes művészetét bemutató sokoldalú analízisekre, és az ún. stílusprovinciák megállapítására. Ez utóbbira jó példa Gerbrands (1951) és Kooijman (1955).

Ebbe az utolsó irányzatba illeszkedik Bodrogi munkássága is az egyes újguineai stílusterületek (elsősorban az Astrolabe-öböl és a Huon-öböl) *teljes anyagának* elemzésével és értékelésével, művészet és társadalom, művészet és vallás vizsgálatával. E művészeti térségek körülhatárolásában és anyaguk bemutatásában egyike a legelsőknek. Az Astrolabe-öblöt ő rajzolja fel Új-Guinea művészeti térképére; a Huon-öbölről ő teszi közzé a máig mérvadó nagy művet; a kettőt összekötő partsáv művészetét is ő „dobja be" a köztudatba. Munkássága nyomán, illetve

resztül vivő javaslattevő, Bodrogi Tibor fontos szerepet játszott. A nagyközönségnek szóló népszerűsítő cikkek leginkább az *Élet és Tudomány*ban (1964, 1974/c, 1977/a, 1977/b, 1977/c, 1977/d) és a *Művészet*ben (1961/c, 1972/d, 1974/a, 1974/b, 1976/c, 1982/c) jelentek meg, de élt bármilyen más lehetőséggel is (pl. *Fiúk Évkönyve*, *Múzsák* stb.) (ld. Bodrogi, 1959/e, 1959/f, 1976/d). Ezek az élvezetes stílusban megírt cikkek gyakran korábbi, tudományos formában megírt cikkeinek népszerűsítő változatai, vagy épp aktuális tudományos kérdések kifejtései.

[34] Ld. Bodrogi, 1961/a:9-11 és 1962/a:3-4.

azzal párhuzamosan indul meg északkelet-Új-Guinea egyéb stílusprovinciáinak a feltárása (Északkeleti hegyvidék: Schmitz, 1960; Nyugat-Új-Britannia: Dark 1974), aminek eredményeképp a mai kép, nagyjából 30 év leforgása alatt, kialakul. E kutatások szinkronban zajlanak, vagy megelőzik az egyéb új-guineai stílusprovinciák feldolgozását (Sentani tó vidéke: Kooijman, 1959; Pápua öböl: Newton, 1961; Sepik vidék: Bühler, 1960). Mindent összevetve, az új-guineai művészetetnológia egyik legkiemelkedőbb képviselője volt, akinek munkássága egy egész korszakra nyomta rá a bélyegét.

Mi az, amit ma más fényben látunk, mint ő? Mi az, amin mára az idő túlhaladt? Úgy gondolom, elsősorban kultúrtörténeti következtetései, a Schmitz féle ABC kultúrákhoz való, haláláig tartó ragaszkodás az, amit leginkább meghaladottnak tekinthetünk. Bodrogi ragaszkodása e pszeudo-történelmi sémához nehezen érthető, márcsak azért is, mert maga is jól tudta, hogy az legalábbis „erősen vitatható" (Bodrogi, 1982/b:943). Az 1960-as évek végétől meginduló, és gyökeresen újat hozó nyelvészeti és régészeti kutatások nyomon kísérése azonban – más elfoglaltságai miatt – úgy tűnik, meghaladta az erejét. Az Astrolabe-öböl hovatartozása kérdésében egyébként sem képviselt világos álláspontot: hol B, hol C kultúrának, hol mindkettőnek tekintette. 1953-ban mint B és C kultúra együtteséről, de „valószínűleg pápua" stílusról írt (1953:140); 1975-ben mint C kultúráról. A művészeti objektumok tárgyalásakor egyszer a szobrok és a maszkok „együtteséről" írt (1978-80), máskor pedig (igaz, tudománynépszerűsítő cikkben) a *telum*okat a B, a maszkokat a C kultúra elemei közé sorolta (1982/c). Már pedig az erősen kétséges, hogy egyetlen társadalom egyetlen vallásához kötődő kétféle művészi megnyilvánulás (szobor és maszk) történetileg két különböző rétegbe tartozna – ha persze nem is teljesen kizárt.

Ugyanilyen problémák felvetődnek a Huon-öböli könyv esetében is. E térség művészetét Bodrogi Speiser (1936) nyomán „fiatalabb", ausztronéz stílusnak nevezi, holott épp maga írja, hogy a stílus története időben visszakövethetetlen, azaz megismerhetetlen. A „fiatalság" alátámasztására felhozott fő érv pedig valójában az, hogy az ausztronéz („C-kultúra") népesség nyelvészetileg bizonyítottan „új" bevándorlási hullámot jelent a pápua népességhez képest – csakhogy ez az időbeli későbbség is több ezer évet jelent, ami erősen kétségessé tesz bármiféle spekulációt.

Mindezek a megjegyzések semmit sem vonnak le Bodrogi életművének a jelentőségéből. Olyan korban kezdte meg kutatásait, amelyben az óceániai régészet és nyelvészet még gyermekcipőben járt, s megbízható történelmi adatok híján az etnológusokra hárult az egyes kultúrák egymáshoz való viszonyának a megállapítása. Természetes, hogy az ilyen jellegű kultúrtörténeti kutatáson az idő azóta túlhaladt, s hogy mai szemmel nézve a problematika némiképp porosnak hat. Ám anakronizmus lenne mai tudásunkat kérni rajta számon. Amikor Bodrogi ezeket a munkákat idézte, a kor legmodernebb írásai voltak, s nyilvánvaló, hogy kérdésfeltevéseik és eredményeik erősen befolyásolták őt is saját kutatásai végzésében.

Az életmű egésze tehát „ércnél is maradandóbb", a hiány pedig egy évtized elteltével is fájó. Bodrogi Tibor halálával a művészetetnológia nagy formátumú kutatót, e sorok írója pedig szeretve tisztelt tanárt és mentort vesztett el.

Budapest VARGYAS GÁBOR

IRODALOM

Anonim szerző
1960 *Angol nyelvű könyvismertetés B. T. „Oceanian Art" c. művéről.* Times Literary Supplement, 23. September, 1960.

AUFINGER, A.
1942-45 *Die Mythe vom Brüderpaar Kilibob und Manup auf den Yabob-Inseln Neu-Guineas.* Anthropos, XXXVII-XL:313-315.

BALASSA I. – UJVÁRY Z. (szerk.)
1982 *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére.* Debrecen.

BENEDEK Z.
1979 *A Szilágyságtól Új-Guineáig.* Bukarest, Kriterion.

BÍRÓ, L.
1899 *Német-új-guineai (Berlinhafeni) néprajzi gyűjteseinek leíró jegyzéke.* [Közzéteszi Jankó J.] Budapest. 100 old. + 23 tábla.
1901 *Német-új-guineai (Astrolabe-öböl) néprajzi gyűjteseinek leíró jegyzéke.* [Közzéteszi Seemayer W.] Budapest. 199.old. + 22 tábla.
é.n. *Hét év Új-Guineában. Levelek két világrészből.* Budapest, Világirodalom Könyvkiadóvállalat, Weiler és Tsa kiadása, 193 pp. (A hat világrész. Utazások és felfedezések. VI. Szerk. HALÁSZ Gyula.)
1932 *Újguineai utazásom emlékei.* Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 260 pp.
1987 *Hat év Új-Guineában.* Válogatott írások. Szerkesztette és válogatta BODROGI Tibor. (A magyar néprajz klasszikusai.) Budapest. Gondolat, 255 pp.

BODROGI, T.
1949 *Yabim drums in the Bíró Collection.* Folia Ethnographica, I/2-4:205-222.
1950 *Fejezetek az Astrolabe-öböl néprajzából.* Szakdolgozat, 81 pp. + 5 tábla és 4 térkép.
1951/a *Colonization and Religious Movements in Melanesia.* Acta Ethnographica, II/1-4:252-292.
1951/b *A gyarmati népek kipusztulásának kérdéséhez – Tasmánia.* Ethnographia, LXII:351-369.
1951/c *Bíró Lajos (1856-1931). (Halálának huszadik évfordulójára.)* Ethnographia, LXII:217-220.
1953 *Some Notes on the Ethnography of New Guinea.* Acta Ethnographica, III:91-184. 1) Initiation Rites and Ghost-Cult in the Astrolabe Bay Region. 91-144 pp. 2) Bast Shields from the Huon-Gulf Region. (= Art in New Guinea II.) 144-184 pp.
1954/a *Fazekasság az észak-újguineai Astrolabe-öbölben.* Néprajzi Értesítő, XXXVI:87-104.
1954/b *Fenichel Sámuel.* Ethnographia, LXV:567-580.
1954/c *Richard Thurnwald.* (Nekrológ.) Ethnographia, LXV:617-618.
1955 *Art in New Guinea. III. Wooden-bowls from the Huon Gulf Region.* Néprajzi Értesítő, XXXVII:243-255.
1956/a *Art in New Guinea.IV. Tago Masks from the Tami Islands.* Acta Ethnographica, V:189-193.
1956/b *Utószó.* T.Heyerdahl: Tutajjal a Csendes-óceánon. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó.
1957/a *Maya-Mayi, a hét nővér. Ausztráliai legendák.* (Válogatás, jegyzetek és utószó). Budapest. Európa Kiadó, 120 pp. (Népek meséi.)

1957/b *"Schollenschlägel" aus dem Nordosten Neuguineas.* Acta Ethnographica, VI:243-245.
1959/a *Óceánia művészete. (A Magyar Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum gyűjteményében.)* Budapest. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 46 pp. + 170 fénykép. [Idegen nyelvű kiadásai: angol 1959; német 1960; francia 1961; olasz 1962]
1959/b *New Guinean Style Provinces. The Style Province „Astrolabe Bay".* T. Bodrogi and L. Boglár (eds.): Opuscula Ethnologica Memoriae Ludovici Bíró Sacra. Budapest. Akadémiai K., 39-99 pp.
1959/c *Ein Beitrag zur Kunst der Gunantuna (Galelle Halbinsel, Neubrittanien).* Acta Ethnographica, VIII:345-348.
1959/d *Kutatások belső Új-Guineában.* Élet és Tudomány, XIV/37:1167-1171.
1959/e *Kőkori emberek a XX. században – Új-Guinea.* Fiúk Évkönyve, Budapest, Móra Kiadó, 185-187. old.
1959/f *Cápavadászat hurokkal Óceániában. Salamon-szigetek.* Fiúk Évkönyve, Budapest, Móra Kiadó, 155-156.old.
1961/a *Art in North-East New Guinea.* Budapest., Akadémiai Kiadó, 227 pp. + 8 színes és 232 ff. fénykép.
1961/b *Kapkap in Melanesien.* Beiträge zur Völkerforschung, Leipzig. Hans Damm zum 65. Geburtstag. 50-65 pp.
1961/c *A Tami-stílus (Északkelet-Új-Guinea).* Művészet, II/9:13-16.
1961/d *Gyarmatosítás és messianizmus.* Világosság, II/2:26-31.
1962/a *Művészet Északkelet-Új-Guineában.* Kandidátusi értekezés tézisei, 10 pp.
1962/b *Die Kunst in Nordost-Neuguinea.* Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschaft- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Jg. XI/3:489-498.
1962/c *Utószó.* N. N. Mikluho-Makláj: Pápuák között. Budapest. Gondolat, 427-444 pp.
1962/d *Előszó.* Cook, J.: Utazások a világ körül. Első utazás. (2. kiadás). Budapest. Gondolat, 5-21 pp.
1963 *A Cápaisten. Hawaii mesék és mondák.* (utószó) Budapest. Európa Kiadó, 201 pp. (Népek meséi.)
1964 *Hol volt a polinéziaiak őshazája?* Élet és Tudomány, XIX/2:82-86.
1965/a *Óceánia és Ausztrália népei. Tasmánia.* A kultúra világa. A világ népei. Budapest. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 862-901 pp.
1965/b *Ausztrália művészete.* Művészeti Lexikon. I. Budapest. Akadémiai, 119-121 pp.
1967/a *Malangans in North New Ireland. L.Bíró's Unpublished Notes.* Acta Ethnographica, XVI/1-2:61-77.
1967/b *Óceániai művészet.* Művészeti Lexikon. III. Budapest. Akadémiai, 542-546 pp.
1967/c *C. A. Scmitz (1920-1966). (Nekrológ)* Acta Ethnographica, XVI:385.
1969/a *Data Regarding the Ethnography of Umboi and the Siassi Islands.* Acta Ethnographica, XVIII/1-3:187-228.
1969/b *A Néprajzi Múzeum.* Budapest Múzeumai. Bp., Corvina, 44-46 pp. [2. kiadás 1970; 3. kiadás:1976; idegennyelvű kiadások: francia 1969:45-47; német 1969:49-53.]
1970/a *Óceánia.* Mitológiai ABC. Bp., Gondolat, [2. kiadás: 1973; 3. kiadás: 1978; 4. kiadás:1985. Idegen nyelvű kiadások: 1972 cseh, szlovák.
1970/b *Válogatás, szerkesztés, jegyzetek, és utószó.* M. Mead: Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban. Bp., Gondolat, 338 pp.
1971/a *The Religious Significance of the Malangan Rites in North New Ireland.* Studia Ethnographica et Folkloristica in Honorem Béla Gunda. Redigerunt: J. Szabadfalvi – Z. Ujváry. (Műveltség és Hagyomány XIII-XIV.) Debrecen, 127-140 pp.
1971/b *Zur Ethnographie der Vitu- (French-) Inseln.* Baessler-Archiv, Neue Folge, XIX:47-71.
1972/a *Előszó.* Lanternari,V.: Gyarmatosítás és vallási szabadságmozgalmak. Budapest. Kossuth, 7-18 pp.

1972/b *Válogatás, szerkesztés, utószó és jegyzetek.* B. Malinowski: Baloma. Válogatott írások. Bp., Gondolat, 462 pp.
1972/c *Afrika és Óceánia művészete.* Tihany, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 59 pp.
1972/d *Afrika és Óceánia törzsi művészete.* Művészet XIII/7:38-39.
1973 *Navaring, az óriás. Mítoszok és mesék Új-Guineából.* (válogatás, fordítás, utószó, jegyzetek) Budapest. Európa Kiadó, 202 pp. (Népek meséi.)
1974/a *"Nézzük meg együtt" a budapesti Néprajzi Múzeum egy totok figuráját.* Művészet, XV/2:30-31.
1974/b *Észak-Ausztrália kéregfestményei.* Művészet, XV/9:30-32.
1974/c *Ausztália és őslakói.* I-II. Élet és Tudomány, XXIX/31:1462-68 és XXIX/32:1520-1526.
1974/d *Kiegészítés a függelékhez.* Heyerdahl, T.: A Kon-Tikitől a Raig. Budapest. Gondolat Kiadó.
1975/a *Speere aus der Astrolabe-Bai (Nordost-Neuguinea).* Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde, Dresden. Berlin, 34:507-523.
1975/b *Indonézia, Óceánia és Ausztrália nyelvei.* Zsebenciklopédia. Budapest, Gondolat Kiadó.
1976/a *A szép delfinlány. Mítoszok és mesék a Gilbert- és Ellice szigetekről.* (fordítás és jegyzetek) Budapest, Európa Kiadó, 155 pp. (Népek meséi.)
1976/b *Táncol a hullámsapkás tenger. Óceánia népeinek költészete.* (Válogatás, szerkesztés, jegyzetek, utószó.) Bp., Európa Kiadó, 310 pp.
1976/c *A koponya a művészetben.* Művészet XVII/9:41-43.
1976/d *A pápuák kutatója.* Múzsák, 3:16-19.
1977/a *A Húsvét-sziget művészete.* I-II. Élet és Tudomány XXXII/3:78-81 és XXXII/4:11-114.
1977/b *Ady Endre duk-duk afférja – és egy melanéziai titkos társaság.* Élet és Tudomány XXXII/29:919-921.
1977/c *Sisakmaszk a Vitu-szigetekről.* Élet és Tudomány XXXII/43:1375.
1977/d *Száz éve halt meg Truganini. Tasmania őslakóinak végső pusztulása.* Élet és Tudomány XXXII/51:1609-1612.
1978/a *Mítosz és történelem: a Kilibob-Manub mítosz problemetikája.* Mítosz és történelem. Szerk. Hoppál – Istvánovits. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3.) Budapest. MTA Néprajzi Kutatócsoport, 221-234 pp.
1978/b *Ausztrália őslakói. Róheim Géza emlékkiállítás.* (Kiállítás vezető) Budapest. Néprajzi Múzeum.
1978-80 *A Mask from the Astrolabe Bay Area.* The Minneapolis Institute of Arts Bulletin, LXIV:80-87.
1979 *Style Provinces and Trading Areas in North and Northeast New Guinea.* Exploring the Visual Art of Oceania. Ed. by S. M. Mead, Honolulu, University Press of Hawaii, 265-277 pp.
1979-80 *Lajos Bíró (1856-1930) – ein ungarischer Pionier der Neuguinea-Forschung.* Kleine Beiträge aus dem Staatlichen Museum für Völkerkunde Dresden, 3:44-45.
1980 *Utószó.* Történet a hat asszonyról, akik felmentek a holdba. Mesék Pápua-Új-Guineából. Bp., Európa Kiadó, 163 pp. (Népek meséi.)
1981/a *Törzsi művészet.* I-II. (szerk.) Budapest. Corvina, I.: 248 pp. + 380 fénykép, II.:230 pp. + 238 fénykép. [német kiadása 1982] Benne: Ausztrália (49-61 pp.) és Óceánia (65-75, 88-96, 103-120, 124-157 pp.) fejezetek írása.
1981/b *„Ausztrália" és „Óceánia" részek írása* (F. Tiesler közreműködésével). Törzsi művészet. I.:47-157.
1982/a *Stammeskunst.* I-II. Budapest, Corvina, I.:307 pp. + 380 fig., II.:274 pp. + 238 fig.
1982/b *Stílusprovinciák és kereskedelmi térségek Északkelet-Új-Guineában.* Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk. BALASSA I. – UJVÁRY Z. Debrecen, 943-964 pp.

1982/c *Művészet Észak-Új-Guineában, az Astrolabe-öböl térségében.* Művészet („Nézzük meg együtt"), 1982 október, XXIII/10:39-43.
1987/a *New Ireland Art in Cultural Context.* L. Lincoln ed.: Assemblage of Spirits. Idea and Image in New Ireland. G.Braziller, New York, in association with The Minneapolis Institute of Arts, 17-32 pp.
1987/b *Bíró Lajos: Hat év Új-Guineában. Válogatott írások.* (A magyar néprajz klasszikusai.) (szerk. válogatás, jegyzetek, bibliográfia) Budapest. Gondolat, 355 pp.
1987/c *Bíró Lajos (1856-1930).* Hat év Új-Guineában. Budapest. Gondolat, 9-33 pp.
1990 *Between the Invisible and the Tangible. The Role of Art in Communication Between the Two Realms. An Example from Papua New Guinea.* D.Eban (ed.): Art as a Means of Communication in Pre-Literate Societies. The Israel Museum, Jerusalem, 7-26 pp.

BODROGI T. and BOGLÁR L. (eds.):
1959 *Opuscula Ethnologica Memoriae Ludovici Bíró Sacra.* Budapest. Akadémiai K. Budapest Múzeumai.
1969 Bp., Corvina, 44-46 pp. [2. kiadás 1970; 3. kiadás:1976; idegennyelvű kiadások: francia 1969, német 1969]

BURRIDGE, K.
1960 *Mambu: A Melanesian Millenium.* London.
1969 *New Heaven, New Earth.* A Study of Millenarian Activities. Oxford, Blackwell.

BUTYINOV, :
? *Orosz nyelvű könyvismertetés B.T."Oceanian Art" c. művéről.* In: ?

BÜHLER,A.
1960 *Kunststile am Sepik. Führer durch das Museum für Völkerkunde und Schweiz.* Basel.

BÜHLER, A. – T. BARROW – C. P. MOUNTFORD
1961 *Ozeanien und Australien. Die Kunst der Südsee.* Baden-Baden.

CHAUVET, ST.
1930 *Les arts indigènes en Nouvelle Guinée.* Paris.

COOK, J.
1962 *Utazások a világ körül.* Első utazás. (2. kiadás). Budapest. Gondolat.

DAMM,H.
1961 *Kanaka.* (Fordította Bodrogi Tibor.) Bp, Gondolat, 363 pp.
é.n. *Német nyelvű könyvismertetés B.T."Die Kunst Ozeaniens" c. művéről.* In: ?

DARK,PH.
1967 *Art in Kilenge Culture: A Preliminary Statement.* (Paper prepared in advance for participants in symposium no.37. Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research: a Burg Wartenstein symposium – „Primitive Art and Society".)
1969 *The Context of Art in Culture: an Ethno-Aesthetic Study of the Kilenge of Western New Britain.* (Report to the National Science Foundation.) Carbondale, Illinois.
1974 *Kilenge Art and Life. A Look at a New Guinea People.* London.

DARK, Ph. (ed.)
1984 *Development of the Arts in the Pacific.* Wellington, Pacific Arts Association.

EBAN, D. (ed.)
1990 *Art as a Means of Communication in Pre-Literate Societies.* The Israel Museum, Jerusalem.

FINSCH, O.
1888/a *Samoafahrten, Reisen in Kaiser-Wilhelms-Land und englisch-Neu-Guinea in den Jahren 1884 und 1885 an Bord des deutschen Dampfers „Samoa".* Leipzig.
1888/b *Ethnologischer Atlas.* Leipzig.
1888/c *Ethnologische Erfahrungen und Belegstücke aus der Südsee, Beschreibender Katalog einer Sammlung im k.k. naturhistorischen Hofmuseum in Wien.* Wien.

FIRTH, R.
1936 *Art and Life in New Guinea.* London – New York.
1951 *Elements of Social Organization.* London.

GERBRANDS, A. A.
1951 *Kunststijlen in West Nieuw-Guinea.* Tijdschrift Indonesië IV:251-283.
GUIART, J.
1963 *The Arts of the South Pacific.* The Art of Mankind. New York.
GUNDA, B.
1940 *Újabb újguineai gyűjtemény a Néprajzi Múzeumban (Dr. Bandat Horst.)* Néprajzi Értesítő 32:225.
GUNN, M.
1984 *Tabar Malagan. An Outline of the Emic Taxonomy.* Dark, Ph.(ed.) Development of the Arts in the Pacific. Wellington, Pacific Arts Association.
HADDON, A.C.
1894 *Decorative Art of British New Guinea: A Study in Papuan Ethnography.* Cunningham Memoirs, Dublin, No.10.
HÁLA, J. – G. VARGYAS (eds.)
1992 *Horst von Bandat, A Hungarian Geologist in Western New Guinea.* Occasional Papers in Anthropology 4. Budapest, 1992, 102 old. + 110 fekete-fehér fénykép.
HARDING, T. G.
1967 *Voyagers of the Vitiaz Strait. A Study of a New Guinea Trade System.* (The American Ethnological Soiciety, Monograph 44.). University of Washington Press, Seattle and London, 282 pp.
HEGYESI B.
1984-85 *Bibliography of Tibor Bodrogi (1924-1986).* Compiled by B. HEGYESI. Acta Ethnographica XXXIII/1-4:9-31. (Folklór, Folklorisztika és Etnológia No.176.)
HEINE-GELDERN, R.v.
1937 *L'Art préboudhique de la Chine et de l'Asie du Sud-Est et son influence en Océanie.* Revue des Arts Asiatiques, Paris, Vol.XI. fasc.4.
HEINTZE, D.
1969 *Ikonographische Studien zur Malanggan Kunst Neuirlands.* Ph.D. disszertáció, Eberhard-Karls-Universität, Tübingen.
HEYERDAHL, T.
1956 *Tutajjal a Csendes-óceánon.* Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó.
1974 *A Kon-Tikitől a Raig.* Budapest, Gondolat Kiadó.
HOGBIN, H. I.
1947 *Native Trade around the Huon Gulf, North-Eastern New Guinea.* Journal of the Polynesian Society 56:242-255.
HOPPÁL M. – ISTVÁNOVITS M. (szerk.)
1978 *Mítosz és történelem.* (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3.) Budapest. MTA Néprajzi Kutatócsoport.
KELM, H.
1966-68 *Kunst vom Sepik.* I-III. Veröffentlichungen des Museums für Völkerkunde, Berlin, Berlin.
KOCH, G.
1962 *Angol nyelvű könyvismertetés B.T. „Art in North-East New Guinea c. művéről.* Baessler Archiv, Neue Folge, X/2:347-349.
KOOIJMAN, S
1955 *De Kunst van Nieuw-Guinea.* Den Haag.
1959 *The Art of Lake Sentani.* The Museum of Primitive Art, New York.
1960 *Angol nyelvű könyvismertetés B.T. „Oceanian Art" c. művéről.* Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde, 116/3:393-394.
é.n. *Angol nyelvű könyvismertetés B.T. „Art in North-East New Guinea" c. művéről.*?
A kultúra világa. A világ népei.
1965 Budapest. Közgazdasági és Jogi Kiadó.

LANTERNARI, V.
1960 *The Religions of the Oppressed.* New York, Mentor Books.
1972 *Gyarmatosítás és vallási szabadságmozgalmak.* Budapest, Kossuth, 403 old.
LAWRENCE, P.
1964 *Road Belong Cargo.* Manchester, 1964.
LEWIS, Ph.
1979 *Art in Changing New Ireland.* Mead,S. (ed.): Exploring the Visual Art of Oceania. Honolulu, University Press of Hawaii.
LINCOLN, L.
1987 *Assemblage of Spirits. Idea and Image in New Ireland.* New York, George Braziller in association with The Minneapolis Institute of Arts.
MALINOWSKI, B.
1972 *Baloma.* Válogatott írások. Budapest. Gondolat, 462 pp.
MEAD, M.
1970 *Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban.* Budapest. Gondolat, 338 pp.
MEAD, S. M.
1973 *Material Culture and Art in the Star Harbour Region, Eastern Solomon Islands.* Ethnography Monograph No.1. Royal Ontario Museum, Toronto.
1977 *Bodrogi's Art-Area Concept: the Case of the Eastern Solomons and Star Harbour.* Acta Ethnographica, 26/1-2:129-162.
MEAD, S. M. (ed.)
1979 *Exploring the Visual Art of Oceania.* Honolulu, University Press of Hawaii.
MIKLUHO-MAKLÁJ, N. N.
1951-54 *Szobrányie szocsinyényij.* Tom I-V. Moszkva-Leningrad, Akadimija Nauk Sz.Sz.Sz.R.
1962 *Pápuák között.* Budapest. Gondolat, 443.old.
Mitológiai ABC
1970 Budapest. Gondolat, 338 pp.
MOSCHNER, I.
é.n. *Német nyelvű könyvismertetés B.T. „Art in North-East New Guinea" c. művéről.* Archiv für Völkerkunde, ...?
Művészeti Lexikon.
1965-68 I.-IV. kötet. Szerk. Zádor Anna és Genthon István. Budapest, Akadémiai Kiadó.
NEWTON, D.
1961 *Art Styles of the Papuan Gulf.* New York.
1962-63 *Angol nyelvű könyvismertetés B.T. „Art in North-East New Guinea" c. művéről.* The Art Journal, Winter, XXII/2:130-131.
NILLES, J.
1955 *The Ethnographic Position of the Rai Coast.* Anthropos 437-438 pp.
PREUSS, K.TH.
1897-98 *Künstlerische Darstellungen aus Kaiser-Wilhelms-Land und ihrer Bedeutung für die Ethnographie.* Zeitschrift für Ethnologie, XXIX:77-141 és XXX:74-125.
REICHARD, G.
1933 *Melanesian Design.* A Study of Style in Wood and Tortoise-shell Carving. Vols. I-II. New York.
RIESENFELD, A.
1950 *The Megalithic Culture of Melanesia.* Leiden.
RÓHEIM, G.
1937 *Death and Mourning Ceremonies at Normanby Island.* Man XXXVII:59-60.
1940 *Professional Beauties of Normanby Island.* American Anthropologist 42:657-661.
1941/a *Play Analysis with Normanby Island Children.* American Journal of Ortho-psychiatry XI/3:524-530.
1941/b *Yaboaine, a War God of Normanby Island.* Transactions of the New York Academy of Sciences III:130-134.

1943 *Children's Games and Rymes in Duau (Normanby Island).* American Anthropologist 45:99-119.
1946 *Ceremonial Prostitution in Duau (Normanby Island).* Journal of Criminal Psychopathology 1946:753-764.
1948 *Witches of Normanby Island.* Oceania XVIII:279-308.
1950 *Totemism in Normanby Island.* Mankind V:189-195.
1954 *Cannibalism in Duau.* Mankind IX/No.12:487-495.

SÁRKÁNY, M.
1998 *Bodrogi Tibor, a rokonság kutatója.* Ethnographia CIX. 345-352.

SCHMITZ, C.A.
1956 *Style Provinces and Style Elements: A Study in Method.* Mankind 5:107-116.
1960 *Historische Probleme in Nordost-Neuguinea.* Huon-Halbinsel. Wiesbaden.
1962 *Angol nyelvű könyvismertetés B.T. „Art in North-East New Guinea" c. művéről.* Tribus, 11:186-187.
1963 *Wantoat. Art and Religion of the Northeast New-Guinea Papuans.* The Hague/Paris.
1969 *Oceanic Art.* New York.

SCHUBERT, R.
1970 *Methodologische Untersuchungen an ozeanischem Mythenmaterial.* Wiesbaden.

SCHURIG, M.
1930 *Südseetöpferei.* Leipzig.

SPEISER, F.
1936 *Über Kunststile in Melanesien.* Zeitschrift für Ethnologie LXVIII:304-369.

STÖHR, W.
1972 *Schwarze Inseln der Südsee.* Melanesien. Köln, 223 pp.
1987 *Kunst und Kultur aus der Südsee.* Ethnologica, N.F. Band 6. Köln, 389 pp.

TIESLER, F.
1969-70 *Die intertribalen Beziehungen an der Nordküste Neuguineas im Gebiet der Kleinen Schouten-Inseln.* Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde Dresden 1969/30:1-122 és 1970/31:111-195.

TUCKSON, M.
1982 *The Traditional Pottery of Papua New Guinea.* Bay Books Pty Ltd., Kensington, NSW. 378 pp.

TURBOTT, O.
1960 *Angol nyelvű könyvismertetés B.T. „Oceanian Art" c. művéről.* Journal of the Polynesian Society, 69/4:413.

VARGYAS, G.
1979 *Mésznyaló lapátkák a dél-kelet-új-guineai Massim térségből a budapesti Néprajzi Múzeumban.* Néprajzi Értesítő 61:83-131.
1980 *A Massim térség anyagi kultúrája. A Néprajzi Múzeum gyűjteményei a Massim térségből.* Bölcsészdoktori disszertáció, 1980. 240 old.
1981 *Fishing Kites from the Tami Islands (Huon Gulf, Papua New Guinea) in the Ethnographical Museum, Budapest.* Acta Ethnographica 30/1-2/201-203 pp.
1984-85 *On Some Interesting Sculptures from the Massim Area in the Ethnographical Museum, Budapest.* Acta Ethnographica 33/-14/339-366 pp.
1986 *Data on the Pictorial History of Northeast Papua New Guinea.* Occasional Papers in Anthropology No.1. Budapest, Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences, 90 pp. and 69 b/w photos.
1987 *Field Notes from the Astrolabe Bay, (Madang Province, Papua New Guinea).* Occasional Papers in Anthropology No.2. Budapest, Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences, 60 old. + 195 ff. fénykép.
1992 *A Short History of the Pacific Collections of the Ethnographical Museum, Budapest.* Pacific Arts, Number 5. January, 1992, 24-32 pp.

VATTER, E.
1926 *Religiöse Plastik der Naturvölker.* Frankfurt a.M.

WORSLEY, P.
1957 *The Trumpet Shall Sound.* London, 1957. (Revised edition 1968.)
WURM, S. A. – S. HATTORI (eds).
1983 *Language Atlas of the Pacific Area.* Published by the Australian Academy of the Humanities in collaboration with the Japan Academy, Canberra.
Zsebenciklopédia
1975 Budapest, Gondolat Kiadó.

TIBOR BODROGI'S CONTRIBUTION TO THE STUDY OF OCEANIA

In this article, the author traces Bodrogi's scientific career as an Oceanist art anthropologist. From the very beginning in 1949, his activity was connected with and centered on the Oceanic collections of the Ethnographical Museum, Budapest. These collections date back to the turn of the century and come, for obvious historical reasons, mostly from former German New Guinea. Bodrogi concentreted his efforts on two regions, the Astrolabe Bay and the Huon Gulf from where the Ethnographical Museum has unparalleled collections. He is the first who established in his numerous articles the existence of the Astrolabe Bay style province and the one who produced the best monograph on the art forms of the Huon Gulf. He gradually enlarged the scope of his interest in order to investigate the different art producing areas of the north-eastern coastal area (Siassi Islands, Vitu Islands, New Ireland). One of his greatest merits is the establishment of the coincidence of style provinces and trading areas in this area and thus, his insistence on the role of trade in spreading of, and unifing the different art forms. As one of the first art anthropologists of the Oceanic region, he contributed a lot to the development of this special field both with his empirical studies and his theoretical contributions. In connection with this latter, he redefined the notion of style province and introduced a new concept, that of the "art area". His whole career exemplifies (notwithstanding the obvious limitations) the value and merits of one research orientation: the one based on and connected with century old museum collections.

VARGYAS GÁBOR

HEGYI IMRE, A BAKONY NÉPRAJZKUTATÓJA*

Hegyi Imre (1921-1991) nevével először 1976-ban a *Bakonyi vízimalmok* című kiadványban találkoztam. A Sebő Együttes Klubjának tagjai, fiatal építészek, népzenészek, táncosok 1975 nyarán, egy zirci népzenei tábor keretében, hat pápateszéri vízimalom építészeti felmérését végezték el a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum megbízásából. A felmérés eredményeként keletkezett értékes népi építészeti dokumentációból, a vízimalmok felmérési rajzaiból, fotóiból 1976-ban kiállítást is rendeztek Budapesten, a Népművelési Intézetben. E kiállítás katalógusaként jelent meg az említett kiadvány, amelybe Hegyi Imre írt a malmok kultúrtörténetéről. Magát a katalógust Pesovár Ferenc (1930-1983) néprajzkutató kollégám kapta meg Sebő Ferenctől, akinek együttesét rendszeresen ő látta el Magyarországról és Erdélyből származó eredeti népzenei felvételekkel. Az volt a szokásunk, hogy a székesfehérvári István Király Múzeum könyvtárába érkező vagy a hozzánk eljutó új néprajzi könyveket közösen átnéztük, röviden megbeszéltük. A *Bakonyi vízimalmok* című kiadvány megbeszélésekor említette nekem Pesovár Ferenc, hogy Hegyi Imre bakonycsernyei születésű. Feri különösen odafigyelt Imre életútjára, hiszen mindketten a régi Veszprém megyéből származtak, ő Herenden született. Megtudtam tőle, hogy Imre a háborúban tisztként harcolt, majd egyetemi hallgató korában teljesen bűntelenül a Szovjetunióba hurcolták, ahol hosszú éveken keresztül munkatáborban raboskodott.

Hegyi Imre szülőhelye azt sejtette velem, hogy biztosan írt valamit Bakonycsernye környékéről, a Keleti-Bakonyról, erről a Veszprém- és Fejér megyéhez tartozó területről. Mivel már egyetemi hallgató koromtól kezdve gyűjtöttem Fejér megye néprajzi irodalmát, azonnal utánanéztem, hogy Imre mit publikált innen. A *Néprajzi Közlemények*ben megtaláltam, rögtön el is olvastam, három tanulmányát: *Erdei fakitermelés Bakonycsernyén* (1957); *A fa fuvarozása a bakonycsernyei erdőkben* (1958); *A gajai malmok csuvározásához* (1959). Közülük a harmadik címe talán magyarázatra szorul. A Gaja és a Séd völgyétől távol eső hegyi falvakba a molnármesterek állandóan alkalmazott *mónárkocsisok*at küldtek, akik összegyűjtötték, a malomba vitték a gabonát, őrlés után visszaszállították a lisztet. A malmoknak ezt a szolgáltatását *csuvározás*nak nevezik. Ugyanezzel a szóval jelölik az őrölnivaló, illetve a liszt szállítását a Nagy Magyar Alföldön is. Néprajztudományunk központi folyóiratában, az *Ethnographiá*ban *A fahamu felhasználása* (1961) című, a szapulással, szappanfőzéssel foglalkozó ta-

* Elhangzott a Hegyi Imre emlékkiállítás megnyitóján, 1996. március 17-én, a bakonycsernyei Művelődési Házban.

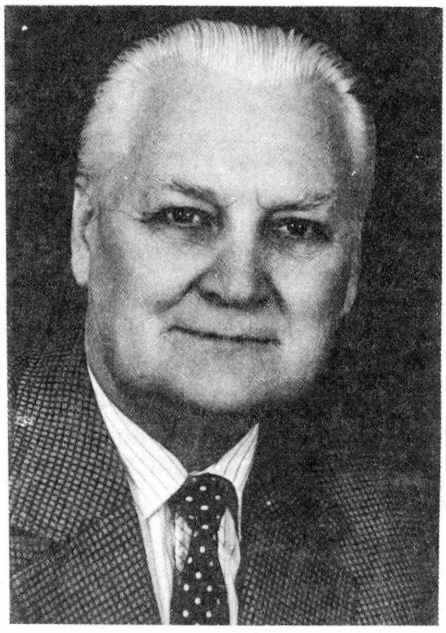

1. ábra: Hegyi Imre (1921-1991)

nulmányával jelentkezett, amelynek anyagát Bakonycsernye, Súr, Csetény, Dudar, Csesznek és Bakonyszentkirály községekben gyűjtötte. Ugyancsak az *Ethnographiá*ban jelent meg a *Gyűjtögető gazdálkodás az Északkeleti Bakonyban* (1970) című tanulmánya, amelyben a Bakony két nagy tájegysége közötti jelentős történeti-kulturális különbségekre mutatott rá: „Amíg pl. a Bakony délnyugati felén a magyarságnak tömegei élnek kontinuusan, az északkeleti részen csak szigetszerűen maradtak meg kisebb magyar népi tömbök, amelyek átvészelték (sokszor éppen a táji adottságok oltalma alatt) a másfélszázados török hódoltság csapásait. Ezen a területen a történelem alig hagyott valamelyes etnikai „örökséget", ezt a tájat a XVIII. század racionálisan gazdálkodni kezdő nagybirtokosai töltötték meg ismét munkáskézzel – ex orbe toto imperio. Itt jórészt elvadult nyerstájból kellett elölről kezdeni azt, ami a Bakony nyugati részén nem szűnt meg a válságos idő alatt, s így a feudalizmus korszakának hozzánk közeli évtizedekig kinyúló termelési-gazdasági viszonyai között jól elkülönülő vonásai ismerhetők fel a két táj paraszti gazdálkodásának... Főleg a hosszú korszakokon át megszakítatlan szántóföldi termelés és az erre épülő állattenyésztés lehetett az oka annak is, hogy a nyugati Bakony területén a nyerstáj kiélésének praktikája korábban elhanyatlott, míg a keleti részen még sok színű,virulens volt a közelmúlt évtizedekben is." E közlemények jelezték, hogy Hegyi Imre legfontosabb gyűjtőterülete szülőföldje, a Keleti-Bakony, fő kutatási témája az erdő néprajza, a Tagányi Károly által már 1896-ban szorgalmazott „erdészeti ethnographia."

Írásaival, sőt kéziratos gyűjtőnaplójával is előbb találkoztam, mint személyesen vele. Életem első tudományos előadását 1978-ban Székesfehérváron *A Dunántúl településtörténete* című konferencián tartottam Fejér megye 1848-as hagyományairól. A felkészülés során 1977-ben bukkantam rá a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában Hegyi Imre kéziratos gyűjtőnaplójára, amelybe a Móron és Nagyigmándon gyűjtött 1848-as hagyományokat jegyezte le 1947-ben. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc centenáriumát megelőző országos néphagyomány-gyűjtés szervezői küldték el kutatóútra Hegyi Imre néprajz szakos egyetemi hallgatót a szülőfalujához közel eső községekbe, amelyek a szabadságharc jelentős helyszínei voltak. Idézzük gyűjtőnaplójának néhány figyelemre méltó részletét!

„1947. júl. 1. Mór.

Első utam a néprajzi gyűjtésnél. Még sosem csináltam, s most egyszerre belecsöppenve: feladat! Sánta László ref. lelkész nem nagy érdeklődést mutat a dolog iránt, s kerek-perec kijelenti, hogy sajnos nem tud segítségemre lenni, a levéltár és anyakönyvek eltűnése miatt...

1947. júl. 2.

A községházán tett látogatásom teljes eredménytelenséggel végződött. Az új munkaerők felvilágosítottak, hogy ők ugyan nem tudnak segítségemre lenni semmiben: ha azonban felkeresem Degenhardt Miklós nyug. főjegyzőt, ő esetleg meg tudna magyarázni néhány dolgot.

Tőle tudtam meg, hogy a móri emlékművet egy lelkes tiszttartó buzgólkodása hozta létre. Buzgólkodott, hogy társadalmi gyűjtés induljon meg egy emlékmű javára, amely el is készült a 90-es években. Halálakor pedig tett egy 30 Ft-os alapítványt azzal a rendeltetéssel, hogy kamataiból évenként hozzák rendbe az emlékművet. Ez azonban az első világháború utáni inflációban elértéktelenedett. Közlése szerint régebben minden Halottak napján szokott ünnepség lenni az emlékműnél, a háború után áttették március 15-ére. Az ünnepi szónok mindig valamelyik kapucinus barát vagy a ref. lelkész szokott lenni. Amíg voltak öreg honvédek: azok felöltöztek a ruhájukba és megjelentek ott – egyre még ő, Degenhardt is emlékszik – később azonban ez a szín is kiesett az ünnepélyből, mikor elhaltak ezek a honvédek...

1947. júl. 3.

Ma jó napom volt: ráakadtam egy fiatalemberre, aki félig-meddig ismeri Mór öregjeit – fiataljait, elvezetett pár házhoz. Sajnos sok helyen vallották be, hogy mindazt, amit tudnak: könyvből tudják, de már el is felejtették a könyvet is, tartalmát is. Meg, gondolom: félnek most nagyon a kitelepítéstől is, azért olyan nagyon óvatosak, tartózkodók. Lehet, hogy gyanús nekik ez az egész érdeklődés.

Azonban nem soká kérette magát Witner János öreg bácsi, és annyira belejött a mesébe, hogy mikor látta a füzetem, ceruzám, rámszólt, hogy most ne írjak, mert őt az izgatja, ő folyékonyan akar mesélni. Mesélt is folyékonyan, de svábul, úgy, hogy megérteni megtudtam, csak rögtön jegyezni nem voltam képes. Mikor kimesélte magát, azonnal eszébe jutott, hogy neki még dolga van a szöllőben, ő odamegy! – kidobott bennünket. Hogy mostanában sok a dolga, hanem majd máskor többet...

1947. júl. 4.

Új adatközlőm: Rideg István ács. Amolyan fúró-faragó ember. Ha most kapna nevet, akkor is ezt kellene neki adni: Rideg! Rusztikus, mogorva. Mikor megtudta, hogy magam is majd két évig voltam a fronton: felengedett, és többé nem kellett kérdezősködnöm, de félnapi napszámját, 10 Ft-ot meg kellett fizetnem! Mert: „Nem érek rá fénapokat emeségetni!" Megérte a 10 Ft-ot! Csak éppen jegyezni nem lehetett mindent, mert: „ű azért nem áll meg minden percen!" De így is többet mondott, mint sok tudálékos „politikus csizmadia". Különösen az volt érdekes, amit a betyárokról, a bakonyi szegénylegényekről, trükkjeikről, agyafúrt fogásaikról mondott. És az egészet saját édesapjától hallotta, aki pandúr lévén: mindezen esetekben cselekvő alany volt egykor. Azért beszélgetés közben nem feledkezett meg a pohárról sem, mert: „úgy jobban előgyünnek a régi dógok." Hát elő is jöttek déltől este 10 óráig egyfolytában! Kíváncsi vagyok kinek mesél újra ennyit?"

Személyesen először 1978 tavaszán, a néprajzos muzeológusok szakmai továbbképzésén találkoztunk Sopronban. Ő szólított meg, mivel nem régen tudta meg professzoromtól, Gunda Bélától (1911-1994), hogy az ősztől engem küld ki egy esztendőre a Bécsi Egyetemre Herder-ösztöndíjasnak. Azt is említette neki, hogy Zámolyon születtem, Fehérváron jártam gimnáziumba, s oda kerültem vissza a múzeumba a Debreceni Egyetem elvégzése után. Most Imre figyelt fel arra, hogy én is Fejér megyei vagyok, s ha jól emlékszem ő volt az első, aki Zámoly kapcsán Csanádi Imrét és Csoóri Sándort emlegette nekem, mindkettőjük munkásságáról

igen elismerően nyilatkozott. Én is elmondhattam volna neki, hogy professzorom igen nagyra értékeli kandidátusi értekezését, amelynek egyik opponense volt. Maga az értekezés *A népi erdőkiélés történeti formái* (*Az Északkeletei-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben*) címmel még 1978-ban meg is jelent Budapesten az Akadémiai Kiadónál. Megismerhetjük belőle az Északkeleti-Bakony erdőbirtoklásához és -használatához kapcsolódó jogszokásokat, a fakitermelést és feldolgozást, a vesszőfonást és szalmakötést, a szénégetést, kőfejtést, mészégetést, az erdei állattartást, a vadászatot, vadfogást és az erdei gyűjtögetést. Mindazt a tevékenységet, amely Bakonycsernye és környéke népének jobb megélhetéséhez a földművelés és az állattenyésztés mellett döntő mértékben hozzájárult.

A vágásra kerülő pagonyok kijelöléséről így írt Hegyi Imre: „A favágás ideje a tél, amikor a fának *eláll a leve*. A pagonyok kijelölése és osztása is erre az időszakra esik, amikor a lomb nem zavarja a látást, nem akadályozza az erdő áttekintését, a faállomány becslését.

A gazdaelnök kiválaszt egy *ráíró* napot, értesíti a jogos gazdák közül azokat a tekintélyesebb, komolyabb embereket, akik köztiszteletben állanak a falu népe előtt. Ügyel arra, hogy világos eszű, de ne kapzsi tagokat vegyen maga mellé a kijelölésnél, hanem olyanokat, akik anyagi körülményeiknél vagy emberi tulajdonságaiknál fogva is tárgyilagosan járnak el tisztükben...

Az erdőből a felosztásra kerülő terület két szélét *kilépik*. Az erdő egyik szélén is, másikon is halad egy ember, közben számlálva nyújtott (kb. 1 m) lépéseit. A többiek is mennek velük, akik szintén így lépnek, s ezzel mintegy ellenőrzik amazokét...

Menet közben megfigyelik, melyik részen erősebb, melyiken gyengébb az állomány, aszerint változtatják a pagonyok egyikének vagy másikának a nagyságát egy, két vagy több lépéssel nagyobbra, illetve kisebbre... Közben állandóan figyelnek, tárgyalnak, mérlegelnek, hogy minél jobban megközelítsék az igazságot, mert sosem tudja senki, melyik pagony kié lesz a húzásnál.

Minden kellemetlen meglepetés elkerülése végett a kijelölt parcellákon kívül még megjelölnek néhány fát, amelyek a felosztott erdőrészen kívül esnek. Ha ugyanis valakinek a lehető leglelkiismeretesebb jelölés mellett is fában méltánytalanul szegény pagony jut, akkor az illető odahívja az elnököt és a jelölőkből egy-két embert, s megmutatja nekik a fáját. Ezek azután az ilyen kívül álló fákból adnak neki még pótlásul, amennyi szükséges."

E sorok olvasása közben döbbentem rá: milyen kár, hogy az utóbbi évek kárpótlási ügyeit, az állami vagyon magánkézbe adását nem a bakonycsernyei gazdaelnök és pagonykijelölő társai irányították! Abban reménykedem, hogy Bakonycsernyén, Veszprémben, Székesfehérváron, Budapesten, Debrecenben, talán hazánk minden településén, a Felvidéken és Erdélyben is maradtak még ilyen emberek, polgárok, vagy most születtek, köztünk nevelkednek azok, akik – ha az elkövetkezendő években nem élik fel teljesen a jövőjüket – gondolkodásukkal, erkölcsükkel, pontosságukkal, munkájukkal közelítenek a Hegyi Imre által megrajzolt erdei pagonykijelölőkhöz.

A könyv az erdei munkákban élenjáró településeket is számon tartja: „ Az erdőkitermelésnél közismerten jól dolgozók és munkabírók voltak a csernyeiek, a jásdiak, bodajkiak s még beljebb a Bakonyban a nánaiak, borzaváriak, szentkirályiak. Más falvak lakosai inkább az erdei iparokat űzték: a mészégetést, szénégetést, fafaragást. Ilyenek voltak a dudariak, szápáriak, borzaváriak, lókútiak, pereiek."

A nehéz erdei munkákat csak megfelelő táplálkozás mellett végezhették. Csernyén és környékén ritka volt az olyan család, ahol évente legalább egy 100-120 kg-os süldőt ne öltek volna, általában azonban hatalmas hízókat vágtak. A XIX. században és századunk elején még az erdei legeltetésre, makkoltatásra alapozott sertéstartás lehetővé tette az évi zsír- és hússzükséglet biztosítását. Ezért mondhatták Hegyi Imréék családjában is a gyerekeknek: „Kis kenyeret, nagy szalonnát vág'gyá, kisfijam!"

Az erdei munkák sokunk számára felidézhetik Munkácsy Mihály *Rőzsehordó nő* (1873) című festményét. A kép témájáról így beszélt Hegyi Imre 92 éves adatközlője, Ács Ferenc: „Szárazfát kaptunk nyáron is, télen is, csak eköllött mennyi egy-két napra robotra. A szegények, akiknek nem vót főggyük meg befogójuk, azok a hátukon horták haza. Csemetét kapátok érte egy-két nap, makkot szettek, miegymás." A rajtunk elkövetett, évente többször is elszenvedett vad energiaáremelések legalább lelki „ellentételezéseként" ide kívánkozik a könyv még egy mondata: „...a szerszám nélkül szedett „egy-egy tere" fát a nincstelenek közül, aki tudta, ledolgozta, aki nem tudta, mert gyenge volt, beteges vagy öreg – úgy is kapott."

Büszke vagyok rá, hogy a *Fejér Megyei Szemle* mindkét néprajzi számához sikerült Hegyi Imrét szerzőül megnyernem. 1983-ban a *Lányok ünnepi viselete és a színek szerepe a XIX-XX. század fordulóján Bakonycsernyén*, 1989-ben a *Vonások az Északkeleti-Bakony történeti néprajzának arculatához* című tanulmányát küldte el nekem a székesfehérvári folyóirat számára.

1984-90 között rendszeresen találkoztunk Budapesten a Magyar Rádió *Kis magyar néprajz* című előadássorozatának felvételein.

Az 1980-as években arra törekedtem, hogy az Országos Néprajzi- és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat Fejér megyei eredményhirdetésére minden alkalommal meghívjak a megyéhez kapcsolódó kollégák közül valakit, aki gyűjtőinknek beszámol pályájáról, kutatóútjairól, tudományos eredményeiről. Így került sor 1988 októberében Hegyi Imre *Néprajzi gyűjtőúton a Keleti-Bakonyban* című előadására a székesfehérvári István Király Múzeumban. Az előadás napján sokat beszélgettünk. Kiderült, hogy mindketten földrajzot is tanultunk az egyetemen, s mindketten dr. gróf széki Teleki Pál földrajzprofesszor, a tragikus sorsú miniszterelnök nagy tisztelői vagyunk. Elmondtam neki, hogy én még az 1970-es évek első felében is Teleki Pál tiszteletében nőttem fel a Debreceni Egyetemen. Földrajzprofesszorom, Kádár László, mint tanársegéde rendezte sajtó alá Teleki Pál *A gazdasági élet földrajzi alapjai* (1936) című kétkötetes művét. Teleki könyvét Kádár professzor még 1973-ban is kötelező olvasmányként jelölte meg nekünk. Akkor, amikor Székesfehérvár város tanácsa Teleki Pált megfosztotta díszpolgári címétől. Néprajzprofesszo-

rom, Gunda Béla is Teleki tanítvány volt, Telekinél doktorált emberföldrajzból. Így az egyetemen ritkán fordult elő olyan nap, hogy tanárainktól ne hallottunk volna valami jót Teleki Pálról, a tudósról, a tanárról, a politikusról és az emberről. Imre említette, hogy neki Teleki híres könyve két példányban is megvan, az egyiket nekem ajándékozza. Nagy örömömre meg is kaptam tőle, ma könyvtárunk féltett kincse.

Jó emléket őrzök Hegyi Imréről 1990 júniusában rendezett kandidátusi vitámról is, ahol az egyik hozzászóló volt. A vita elején felolvasott tudományos életrajzomból tudta meg, hogy én a Műegyetemen építészetet, műemlékvédelmet is tanultam, így már érti, disszertációmban miért olyan pontosak, részletesek az épületek műszaki leírásai, felmérései. A vitában ezt hangsúlyozta, ezzel támogatott.

Utoljára 1990 decemberében találkoztunk, Budapesten a Martinelli téren. Ő Andrásfalvy Bertalan nagydoktori vitájáról jött az egyetemről, én a Rózsavölgyi könyvesboltba igyekeztem. Említettem neki, hogy könyve, más kitűnő néprajzi művekkel együtt, a Magister könyvesboltban féláron kapható. 1991-ben a Müncheni Egyetemen dolgoztam, így nem találkozhattunk. Münchenből 1991 decemberében súlyos betegség kényszerített haza, egyenesen egy budapesti kórházba. Itt közölte velem látogatásakor Gunda Béla akadémikus, hogy a Farkasréti temetőből, Hegyi Imre temetéséről jön, ahol ő mondta a búcsúbeszédet.

1995 áprilisában a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár szakmai vitát rendezett a frissen megjelent várostörténeti tanulmánykötetről. Pápa néprajzáról tartott előadásomban arról beszéltem, hogy a pápai iskolák, a pápai diákok, így Hegyi Imre is, mivel járultak hozzá a magyar néprajztudomány fejlődéséhez.* Előadásomhoz egy pápai öregdiák is hozzászólt. Elmondta, hogy a pápai Református Gimnáziumban az 1930-as évek végén, 40-es évek elején nem múlhatott el nap a diákok közös népdaléneklése nélkül. A nótafa Hegyi Imre volt, csodálatosan zengő, finom hangján ő kezdte a magyar népdalokat.

Emlékezésünk fonala nem szakadhat meg anélkül, hogy ne tennénk fel a kérdést: milyen ember volt Hegyi Imre néprajzkutató? Szép hangjára egykori diáktársa is utalt, azt mi is hallhattuk a szakmai továbbképzéseken, amikor este fehér asztal mellett folytattuk a magyar néprajz mindenkori helyzete fölötti aggódásunkat. Nem csak énekhangja, hanem hanglejtése, hanghordozása is szép, kedves, kellemes, beszéde formailag jól szerkesztett, tartalmilag mindig igaz volt. Írása, ahogy az itt kiállított könyvek, különlenyomatok dedikációi is bizonyítják, igen míves, valódi szépírás. Szépen formált betűivel is megtisztelte azokat, akiknek írt. Az ilyen kézírás rohanó, kapkodó ezredvégünkön már igen ritka. Gerince, járása a sok megpróbáltatás, a frontszolgálat és a gulág pokla ellenére mindvégig egyenes maradt. Mozgása, öltözete, haja, arca mindig rendezett, ápolt volt. Még nyugdíjasként is olyan egyenesen, emelt fővel, csoszogás nélkül járt, olyan gyorsan és sarkosan fordult, ahogy azt a régi alaki szabályzatok előírták.

Mi, akik a 75. évvel ezelőtt itt Bakonycsernyén megszületett Hegyi Imrét személyesen ismerhettük, kimondhatjuk, hogy az életművét bemutató kiállítással, a

* Ld. Ethnographia CVI. 1995. 356-359.

szülőházán elhelyezett emléktáblával olyan néprajzkutatót és olyan embert ünnepelünk, akinek bölcsességére az ezredfordulót egyre göröngyösebb úton megközelítő Magyarországnak, a magyar népnek is nagy szüksége volna. E bölcsesség és tapasztalat summája Hegyi Imre könyvekben, tanulmányokban, cikkekben testet öltött életműve, amit ez a most megnyíló kiállítás bemutat, s amit ezzel a személyes hangú emlékezéssel is ajánlok Hegyi Imre földijeinek figyelmébe és szeretetébe.

Székesfehérvár LUKÁCS LÁSZLÓ

IRODALOM

GUNDA Béla
1991 *Hegyi Imre sírjánál elmondott beszéd.* Néprajzi Hírek XX. 1991. 4. 127-128.
1992 *Teleki Pál az etnográfia határán.* Teleki Pál és kora. Szerk.: CSICSERY-RÓNAY István, VIGH Károly. Budapest, 1992. 102-111.

HEGYI Imre
1947 *1848-as hagyományok. Mór, Nagyigmánd.* Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest. Lelt. sz.: EA. 2070.
1957 *Erdei fakitermelés Bakonycsernyén.* Néprajzi Közlemények. II. 3-4. 125-155.
1958 *A fa fuvarozása a bakonycsernyei erdőkben.* Néprajzi Közlemények III. 1-2. 202-217.
1959 *A gajai malmok csuvázásához.* Néprajzi Közlemények IV. 1-2. 216-221.
1961 *A fahamu felhasználása.* Ethnographia LXXII. 178-283.
1970 *Gyűjtögető gazdálkodás az északkeleti Bakonyban.* Ethnographia LXXXI. 1970. 442-452.
1975 *A népi erdőkiélés jogszokásai (1849-1945).* Néprajzi Értesítő LVII. 113-137.
1976 *A malom.* Bakonyi vízimalmok. Budapest
1978 *A népi erdőkiélés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben.* Budapest
1982 *Fejezetek a Bakony erdei állattartásának történetéből.* Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk.: BALASSA Iván, UJVÁRY Zoltán. 253-269. Debrecen
1983 *Lányok ünnepi viselete és a színek szerepe a XIX-XX. század fordulóján Bakonycsernyén.* Fejér Megyei Szemle 1983/1. 57-70. Székesfehérvár
1989 *Vonások az Északkeleti-Bakony történeti néprajzának arculatához.* Fejér Megyei Szemle 1989/1. 75-83. Székesfehérvár
1991 *Erdei legelők az Északkeleti-Bakonyban.* A duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Szerk.: HALÁSZ Péter. 209-212. Budapest

KODOLÁNYI János
1991 *Hegyi Imre ravatalánál.* Néprajzi Hírek XX. 1991. 4. 128-130.

LUKÁCS László
1978 *Az 1848-1849. évi szabadságharc emléke a Fejér megyei néphagyományban.* A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A dunántúl településtörténete III. 1948-1867. Szerk.: FARKAS Gábor. 298-311. Székesfehérvár
1996 *Pápa néprajza.* Ethnographia, CVI. 356-359.

TELEKI Pál
1936 *A gazdasági élet földrajzi alapjai.* I-II. Sajtó alá rendezte: KÁDÁR László, KOCH Ferenc. Budapest

HEGYI IMRE EMLÉKTÁBLÁJA ELŐTT*

Tisztelt Polgármester Úr! Tisztelt ünneplő közönség!

Meghatottan állunk Hegyi Imre szülőháza előtt, s elmerengünk, itt indult el élete, itt gyűjtötte gyermekkori élményeit, amelyeket első maradandó emlékeiként őrzött magában tudatosan, vagy öntudatlanul. Ma már tudományosan igazolt tény, hogy az ember életét meghatározó első élményeit kisgyermekkorában kapja. Gyakran nem is tudjuk, mi cseperedett föl bennünk azokból az apró magvakból, amelyek kisgyermekkorunkban kezdtek csírázni. Természetesen különféle hatások alakítanak bennünket életünk folyamán, mindezek azonban a gyermekkori alapokra épülnek. Hegyi Imre Bakonycsernye szülötte, ebben a házban eszmélt a világra, itt próbálgatta első lépéseit, itt tanulta anyanyelvét, itt hallgatta az első meséket, az öregek elbeszéléseit, innen indult el először az iskolába. Közvetlen családi környezetén kívül alakították fejlődését játszótársai, majd iskolatársai is. Együtt játszottak, verekedtek, együtt másztak a fára madarászni, madártojást gyűjteni. Szülőfalujában, valamint később egyre bővülő környezetében, a Bakony változatos s egyben rejtelmes-sejtelmes világa tárult elé.

2. ábra: Kodolányi János, a Magyar Néprajzi Társaság ügyvezető alelnöke avatóbeszédét mondja Hegyi Imre szülőházánál, Bakonycsernyén (Fejér m.) Lukács László felvétele, 1996.

* Elhangzott 1996. március 17-én Hegyi Imre szülőházánál, az emléktábla leleplezése alkalmával.

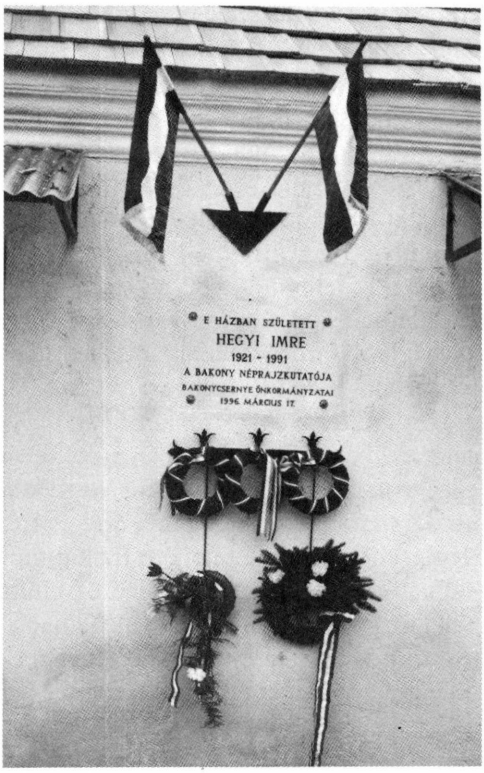

3. ábra: Hegyi Imre emléktáblája bakonycsernyei szülőházán.

Mint olyan sok más falusi gyermek élete, az övé is döntő korszak elé került, amikor iskolai tanulmányai kiszakították csernyei környezetéből, a pápai református kollégiumba került, hogy ott végezzen gimnáziumi tanulmányokat. Azért nem szabad elfeledkeznünk erről a fontos eseményről, mert az életét, egyéniségét, érdeklődését új hatások alakították. Csernyei mikrokozmosza kezdett makrokozmoszszá tágulni. A nagymúltú kollégium embertformáló befolyása őt is hatalmába kerítette. A második világháború idején érettségizett, ám nem került rögtön az egyetemre, hanem katona lett, majd harctérre került. Erős, egészséges fiatalember volt, hittel és szerencsével átvészelte a háborút, s hozzákezdhetett hivatása megalapozásához. Budapesten a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatott tanulmányokat, főleg Ligeti Lajos, valamint Németh Gyula tanszékén, hiszen elsősorban a közép-ázsiai altaji nyelvű nomadizáló nagyállat tartó népek kultúrája iránt érdeklődött. Rendszeres, szorgalmas látogatója volt a Néprajzi Múzeumnak, segített a gyűjteményi munkában. A már akkor a sámánizmus iránt érdeklődő Diószegi Vilmos, aki egyébként szintén Ligeti Lajos tanítványa volt, famulusaként ismerkedett az ázsiai gyűjteményekkel. Akkoriban ismertem meg, gyakran találkoztunk, hiszen Diószegi Vilmossal egy szobában dolgoztunk. Beszélt terveiről, egyetemi tanulmányairól, főleg a jövőről s nem az átélt háborús élményekről. Még vetélkedhettünk is volna, hiszen háborús emlékeink még közeliek, tehát nagyon frissek voltak. Nem tudom már, melyik évben történt, talán 48-ban, amikor egy napon váratlanul elmaradt, sokáig, valóban sokáig nem láttuk újra, s nem tudtunk róla semmit. Akkor csupán annyit, hogy Krúdy Gyula utcai lakásáról a rendőri szervek elvitték, s még annyit, hogy ne érdeklődjünk felőle. Sokára derült ki, hogy voltaképpen a szovjet hatóság képviselői fogták, vitték el, ám nem hadifogolyként, a szovjet bíróság elé állították, majd hosszú kényszermunkára ítélve elvitték távoli fogolytáborba. Nem hadifogolytáborról volt szó, az sem ígért volna könnyű jövőt, hanem az azóta gulág néven emlegetett, s hírhedtté vált kényszermunka táborról. Olyan fogságról, amelyet kevesen éltek túl. Mindezeket már a szabadulása után, szűkszavú elbeszéléseiből tudhattuk meg. Sztalin halála után a hruscsovi korszak amnesztiája jóvoltából

térhetett haza. Szabadulása előtt a lelkére kötötték, hogy fogságáról, átélt élményeiről hallgasson. Hogy az emberi hitet és erőt milyen mértékben megpróbáló körülmények között élte át a rabság hosszú éveit, élte túl a folyamatos életveszélyt, a sok-sok megaláztatást, nem tudhatjuk, s szegényes is a fantáziánk, hogy elképzeljük.

Hegyi Imre másodszor is feltámadt, először a háború poklából, másodszor a gulágról. Folytatta, vagy talán újra kezdte és befejezte az egyetemet, állást kapott a Néprajzi Múzeumban mégha nem is éppen fényes állást. Ilyen idill azonban csak színműben, vagy filmben fordul elő, a való élet sokkal kegyetlenebb, nehezebb helyzeteket teremt. Az NKVD szabaddá tette ugyan és szeplőtlen élettel kecsegtetett, ám nem így a hazai hatóságok. Sem az amnesztiáról, sem a jogi következmények feloldásáról hivatalos írást nem kapott, tehát bármikor eljárhattak ellene. Az idill néhány éve után elbocsátották az állásából, hiába hivatkozott mindarra, amit szóban ígértek neki. Szeplőssé tették, szeplői pedig súlyosan megnehezítették az életét. Mihaszna volt kezében az oklevél, tudományos kutatói és muzeológusi pályája voltaképpen csak akkor kezdődhetett volna, ha nem akadályozzák. Még mindig maradt azonban annyi hite, ereje, amennyi a földről ismét talpra segíthette. Megviselt egészsége ellenére fizikai munkát vállalt, fordításokat készített, alkalmi munkákkal foglalkozott. A viharok elültével visszakerült a Néprajzi Múzeumba. A megaláztatások és az újabb meg újabb ütések súlyosan bántották, kívül mindez nem volt látható, ám mi mehetett végbe benne belülről? A környezetében ezt nem tudhattuk, önfegyelme burokba zárta. Lehet, hogy ez a burok nem könnyítette meg, talán inkább nehezítette az életét, azonban e nélkül az önfegyelem nélkül könnyebben megtörhették volna a csapások. Igaz, hogy a közép-ázsiai nomád népekkel foglalkozó kutatási álmai nem ölthettek testet, megtalálta azonban a helyét a magyar kultúra vizsgálatában. Bizonyára gyermekkori, diákkori élményei, eleven emlékei, tehát a szülőföld, a Bakony jelölték ki feladatait. S talán része lehetett benne professzora, Tálasi István útmutatásának is. Az erdőgazdálkodás néprajzi kérdéseivel kezdett foglalkozni, helyszíni gyűjtésekkel, valamint levéltári kutatásokkal egyre mélyebbre fúrván magát ebbe a fontos szép, izgalmas kérdéseket s egyúttal a szép eredmények örömeit is ígérő témakörbe. S a szorgalmas munka lépésről-lépésre valóban gyümölcsöket hozott, cikkek, tanulmányok, előadások születtek. A többségük a gazdálkodás, a táplálkozás, a vadászat valamelyik területét vizsgálja, mindig helyszíni adatgyűjtésből származó ismeretek alapján. Néhány kisebb kitérő kivételével a Bakony a kutatás középpontja, tehát a szülőföld. Bakonyi kutatásait 1945-ben kezdte s oda tért vissza hosszú, kényszerű szünet után. Két jelentősebb tanulmányát említem csak, az 1972-ben készült „A Bakony népi erdőgazdálkodása" című doktori értekezését, valamint az 1978-ban írt „A népi erdőkiélés történeti formái" című kandidátusi értekezését. Ez utóbbi nyomtatásban is megjelent. Talán keveset tudunk arról, hogy aktívan részt vett a *Magyar Néprajzi Atlasz* gyűjtőmunkájában, az adatok feldolgozásában, és néhány évig ő gondozta az Atlasz adattárát. Nem szakadt el teljesen és végleg ifjúkori kutatási területétől sem, szemelvényeket válogatott pl. Benyovszky Móric, Vámbéry Ármin, Lóczy Lajos, Zichy Jenő, Cholnoky Jenő, Almásy György, Barátosi Balogh Benedek,

valamint Diószegi Vilmos írásaiból. Mivel a Néprajzi Múzeum nyugállományba helyezte, a soproni Bányászati Múzeumban folytatta aktív muzeológusi pályafutását, az erdészeti ágazat szakértőjeként. Kevesebbet beszélünk fordítói tevékenységéről is, pedig több önálló szépirodalmi művet az ő fordításában ismerhettek meg az olvasók. Neki köszönhető az „Elvarázsolt madarak" című örmény, valamint a „Szamárfülű kán" című tuvai népmesegyűjtemény válogatása, szerkesztése és fordítása.

Amikor szülőháza falán felavatom emléktábláját, hogy mind földijeinek, mind az itt megforduló idegeneknek hirdesse, hogy innen indult el a szülőföldjét, népét szerető, érte kitartóan dolgozó, hitében erős néprajzkutató, Hegyi Imre, kívánom, hogy elsősorban szülőföldje ifjúsága előtt álljon példaként. Csüggedésében, erejének gyöngülését érezve az ő hitéből, az ő kitartásából merítve nyerje vissza hitét és erejét. Szülőfaluja, Bakonycsernye büszkén tekintse magáénak a fiát, hiszen ő, ha elköltözött is, haláláig csernyeinek tekintette magát, s munkásságával Bakonycsernyét szolgálta.

Budapest IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Szentemberek

A szegedi József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke és a Magyar Néprajzi Társaság kiadásában jelent meg:

Szentemberek – vallásos élet szervező egyéniségei. Szerk.: Barna Gábor. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1. Szeged, 1998. 396. JATE Néprajzi Tanszék

ISMERTETÉSEK*

Vas megye népművészete. Szerkesztette Gráfik Imre. Szombathely, 1996. 400 p. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.

A kötet a Népművészeti örökségünk sorozat negyedik darabjaként jelent meg 400 oldalon 500 fotóval. Szolnok megye (1987), Hajdú-Bihar megye (1989) és Csongrád megye (1990) után jelentős késéssel látott napvilágot a Vas megyei összefoglalás, kivédve a sorozat megszakadását. A 14 fős szerzői gárda minden tagja jelentős gyűjtéseket végzett a megye területén, így hát illetékesek voltak a feladat megoldására, a megye népművészetének áttekintésére. A megyei múzeumi szervezet (Szombathely, Kőszeg, Sárvár, Körmend, Vasvár, Szentgotthárd) és több magángyűjtemény gazdag anyagával találkozhatunk a kötetben.

Több évtizedes publikációkra, sőt múlt századok történeti feljegyzéseire támaszkodhattak a kutatók, amit a bibliográfia tár elénk. A címoldalon cifraszűrös, a találkozásra koccintó pásztorok, színes spanyolozott faragás részlete ad hangsúlyt a megye népművészetében kiemelkedő csoportnak. A tanulmányokat a magyar népművészet történetének kiváló kutatója K. Csilléry Klára lektorálta.

A könyv belső borítójára került *Vasvármegye térképe*, amit Gönczy Pál tervezett és Posner Károly Lajos térképészeti intézete adott ki Budapesten 1885-ben. A hátsó belső oldalon pedig a mai Vas megye térképe ad képet az 1920-as ill. az 1950-es évek területi változásairól.

1. Gráfik Imre a *Bevezető*ben a vállalkozás fontosságát, a sokrétű forrásanyag használatának eredményeit, illetve az alapvetés monografikus jellegét hangsúlyozta, egyben a következő generáció kutatását szorgalmazta.

2. *Vas megye – történelem, táj és ember* (Gráfik Imre) fejezet adja meg a történeti keretet, főbb változásait, melyek között zajlott az élet, alakult az a tárgyi kultúra, amiből most a népművészeti értékeket emelték ki munkatársaival és foglalták monográfiába. E nyugat-magyarországi táj benépesülését a honfoglalástól kezdve, nagy lépésekben haladva Trianonig, mutatja be, a magyarokkal együtt élő – helyenként – többségben lévő németek, horvátok és vendek népcsoportjait is tekintetbe véve. A táj földrajzi képét, kisebb-nagyobb tájegységeinek elhelyezkedését kis térkép szemlélteti Horváth Ernő alaptérképe nyomán. A megyét átlósan átszelő Rába völgye az Őrségtől indul, majd Körmend, Vasvár, Sárvár érintésével fut ki a Kisalföldre. A természeti adottságok alakították az ember termelő tevékenységét, az erdő kiélését, az állattartás, szemestermény, kapásnövények arányainak lehetőségét. A megye nemzetiségi viszonyait az 1898-as ill. az 1990-es évek adatai alapján készült térképről ismerhetjük meg. Az aprófalvas településekből az 1787-es népszámlálás 656-ot tartott nyilván. ötezer főt elérő település akkor még csak a szabad királyi város Kőszeg volt. A tizenegy mezőváros pedig 1-2 ezer fős lakossággal bírt. A megye teljes népessége a II. József féle népszámlálás idején 115 580 főt tett ki, az akkori országos átlag alatti népsűrűséggel. A birtokviszonyokat, a kisnemesség ill. a nagybirtokok területi megoszlását tárja elénk két kis térkép. A nagy károkat okozó filoxéra veszteségeit csak a Kőszeg környéki hegyek szőlőművelése élte túl, az 1740 óta évente vezetett színes „Szőlőjövések könyve" tanúsága szerit. Szombathely püspöki székhellyé válása (1774), vasúti csomoponttá fejlődése, kereseti lehetőségei Kőszeg elé emelték a várost a XIX-XX. század fordulóján. A trianoni területveszteség korrigálását eredményezte tíz község meghallgatása, nemzetiségi falvak Magyarországhoz tartozásának kinyilvánítása. 1923-ban Szentpéterfának a vármegye a „Communitas Fidelissima" kitüntetést adományozta.

3. *Az épített környezet – település és építkezés* (Bíró Friderika) c. áttekintés a kötet legterjedelmesebb fejezete. A táji adottságok, történeti szerepe, gazdag domborzati változatossága, termőhe-

* Köszönetet mondok a kiadóknak, szerzőknek, szerkesztőknek, akik könyveik recenziós példányait megküldték szerkesztőségünknek. (*Szerk.*)

lyi sajátosságai mind befolyásolták a településtípusok kialakulását, elhelyezkedését. Az Őrség szeres településeinek sajátosságai megmaradtak, védett, helyszíni csoportjai élményt adóak a mai ember számára is. A szerző helyes módszert választva körüljárta a típusokat, az építményeket külső sajátosságaik alapján mutatja be, kiemelve azt, ami a népművészeti értékeket jelenti. Nem vész el az alaprajzi részletekben, a füstöskonyha, a füstösszoba archaikus emlékeit csak a történeti alakulás keretében tárgyalja. Alapot képezve annak a fejlődésnek, ami a boronaépítkezést követi. A talpgerendás sövényfonatos házakat a mór, tömés falazatok, majd kőalapozás ill. a téglaépítkezés követi. A talpgerendás sövényfonatos házakat a mór, tömés falazatok, majd kőalapozás ill. a téglaépítkezés fokozatos térhódítását követi nyomon. A „romantikus" füstöskonyhák, füstösszobák a XVII. századtól fokozatos füsttelenítése a mezővárosi és falusi élet színvonalának javulásához vezetett, ami az e helyiségekben használt tárgyak gazdagodását, díszítettségét is előmozdította. E folyamatban jelentős szerepe volt az olasz, stájer, de a megye kézműveseinek, ácsok, kőművesek munkájának is. A híres festett deszkaoromzatok a megye templomfestő mestereinek hagyományát vitték tovább. A házak oromzatai kontyolt, csonkakontyos utcai változatainak sokfélesége alakult ki, de a barokkos, klasszicista, eklektikus díszítések vakolatdíszei mind szép példákkal képviseltek. A tornácok törpeoszlopos, a mellvédeken nyugvó oszlopok, a pilléres oszlopok, a szegmentíves árkádos tornácok, kódisállásos bejáratok sok-sok formája a kőművesek stílust közvetítő szerepének dokumentumai. A kisebb-nagyobb haranglábak utcaképi megjelenése, gerenda szerkezete az archaikus faluképet idézi, a díszítésre alkalmat adó építményei a falvaknak.

4. *Az otthon népművészete* (Bíró Friderika) fejezetben van módja a szerzőnek arra, hogy a lakás füsttelenítését értékelje a berendezési tárgyakon, a szoba bútorzatán át. A polgárosuló fejlődést az ácsolt ládák, ácsolt ágyak világától a ládasublót, fiókossublót használatának fázisain át az almáriumig, a pohárszékek, tükrök, órák, képek nemességtől a városi polgároktól való átvételéig kísérje, a stílusok fokozatos változásait bemutatva. Azt mondhatni, hogy a főbb jellemzőket illetően sok nemzetiségi sajátosság nem figyelhető meg, csak a színhasználatban, a bútorzat körében. A kisnemesi életmód nem sokban különbözött a jobbágyparasztok módosabb rétegének színvonalától, sőt ez utóbbi vagyonosodása felgyorsult a XIX. század végére, ami az újdonságok átvételét, a polgári hatások befogadását elősegítette. Mindkét fejezet előnyére válik a Felsőlövőn (Oberschützen) élt Franz Simon precíz épület és tárgyi rajzainak átvétele.

5. *Tárgyak között* (Horváth Sándor) című fejezetben a fúró-faragó, ezermester falusi férfiak díszített tárgyainak faragott, zsúpszalmából, vesszőből fonott szép példáival találkozhatunk. Tévedés azonban a szaruból „faragott fésű" ide sorolása, hiszen az a fésűsök egyik kiemelkedően szép mesterremeke, áttört, lombfűrésszel kimetszett példája, amiből a kőszegi múzeumban többet is láthatunk. E tárgycsoport díszítettsége figyelmet érdemel, de többségüket csak jelzésként foghatjuk fel.

6. *Népi gyermekjátékok* (Horváth Sándor) cím alatt a fiú és leányka játékok kedves színfoltjaival találkozhatunk.

7. *Textíliák – szőttesek* (Horváth Gyöngyi) rövid összefoglalása „lenes ország" lentermelésének. Feldolgozásának menetét, eszközeit mutatja be, a házi szövés nyüstös szövőszékek használata rendkívül erős, a hétköznapi igénybevételt jól bíró vásznak előállítását tette lehetővé. A szőttesek piros hímei, keskeny csíkjai a takácsminták hatását mutatják. A törölköző, szakajtóruha és az abrosz sorolható ide, bár nem csak lenből, hanem kenderből is szőtték ezeket. Az asztalterítő kétszél vászonból állt össze, horgolt csipkével összefogva. A szélek horgolt csipkével, vagy csomózott rojtozással egészültek ki. A díszesebb darabok a paszitakendők, a gyerekágyas asszonynak vittek benne élelmet. A szövéstechnikát kiváló fotók jól szemléltetik. A gazdag szőttes hagyományok felvillantása a kézművesség keretében tárgyalt takács emlékekre hagyja a történeti bemutatást, a céhtörténeti adatokkal és tárgyi emlékekkel együtt.

8. *Vászonhímzés és csipke* (Balogh Sándorné Horváth Terézia, Beszprémi Józsefné) több alfejezetben trágyalja a kérdést. A *szabadrajzú úri hímzés és hatása* jelzi, hogy az úri hímzések néhány emléke miként hatott a népi átvételre, azoknak párnahéjon, lepedőszélen alkalmazott változatai milyen szerkezeti egyezőségeket, ill. változásokat mutatnak. A kiválóan válogatott illusztrációk könnyen követhetővé teszik a folyamatot. A *recehímzés* példái szintén úri hímzések előzményeit bizonyítják. A *szálszámolásos népi hímzés* csoportjába tartoznak a vagdalásos-laposöltésű fehérhímzések és a *keresztöltésű* díszlepedők, párnahéjak. Mintakincsük a XVIII-XIX. századi alakulását is jó példákon bizonyítja. *Szabadrajzú színes népi hímzés* cím alatt ismerhetjük meg a legszebb darabokat. A XVII.

századi finom lenvásznak hímzésének a mintakincsét, a XVIII. századi díszlepedők finomságát illetve népiessé válását színes fotók sorozata példázza. A lepedőszélek takács szőtte csíkokkal (kétfejű sas, rózsafejes) kapcsolódnak össze. A négy kazettával ismétlődő gyapjú laposöltésű technikával készültek. A rojtozott szélű lepedők mintái több esetben fordított állásban, fejtetőn futnak végig, ami arra vall, hogy ezek halottas lepedők voltak. A rojtját tették a halott mellére, így a virágok helyes állásba kerültek, a lepedő síma felülettel takarta a halottat. E halotti lepedőket a sírbatétel előtt levették a ravatalról, kölcsönzése szokás volt. Itt jegyezzük meg, hogy több gyapjúhímzésű példány rokon darabjai a soproni néprajzi gyűjteményben találhatók. Alaposabb vizsgálatuk során remélhetjük, hogy a csonka darabokról kiderül összetartozásuk.

Szabadrajzú fehér népi hímzés c. alfejezet a legújabb hímzéstípust mutatja be. A XIX-XX. század fordulója táján finomabb gyári gyolcsokra előnyomó sablonokkal sokszorosították a motívumokat, melyeket huroköltéssel, slingeléssel varrtak ki. A fehér lyukhímzés a lepedőszéleken, párnahuzatokon túl viseleti darabokon is megjelent A fejkendők sarkait díszítették virágcsokrokkal, melyek között XVII-XVIII. századi típusokat is találhatunk, amit a „drukkolók", előnyomók divatközvetítő hatásának tarthatunk. Az Őrségben szokás volt, hogy ilyen hímzett kendőt rádobtak a sírba eresztett koporsóra a család nőtagjai. A lepedőszéleket csipke díszítette, melyeket egyrészt a felvidéki tót házalóktól vásároltak, de a helyi vertcsipke, toldásokat összefogó horgolások is ismertek a század elejéről. Fontos szerepe volt azonban az iskolai oktatásban megjelent kézimunka tanításnak, segítette az elemi gyakorlatok terjesztését, az ágyneműk újdivatú díszítését. A rábaközi Hövej házalói Vas megyét is elérték, pókozásos terítőikkel a városi polgári lakásokban, de falusi templomokban, módosabb paraszti díszes ágyakon is találkozhatunk századunkban.

9. *Hogyan öltözködött a Vas megyei köznép?* (Flórián Mária) A néprajzi gyűjtés kései indulása miatt, csak kisebb részterületre korlátozódott vizsgálata, így hát a múzeumi tárgyi anyag is szegényes, ennek alapján a „régi" hagyományos népviselet rekonstrukciója már nem lehetséges, állapítja meg a fejezet szerzője. A történeti adatokra, hagyatéki leltárokra, megyei árszabályzatokra támaszkodva mutatja be a változásokat. A *késő középkori-kora újkori* szórványadatok a csak kézművesek által előállítható szűcs, csizmadia, posztó öltözetek használatáról, beszerzéséről, földesúri utasításairól szólnak. A nyugat-magyarországi táj híres len- és kendertermelése, illetve a takácscéhek megalakulása és önellátás keretében végzett szövést is fokozatosan megszüntette a XVII-XVIII. század során. A főrangúak és a köznép tartós öltözetének hasonlóságai, különbségei az anyagok minőségében, díszítettségük gazdagabb-szegényebb voltában mutatkoznak meg.

A mesterek és kereskedők szerepe a közrend ruházatának alakításában című alfejezet rendkívül széles történeti forráscsoportokból meríti anyagát, a történeti néprajz elveinek szem előtt tartásával. A céhek XVII-XVIII. századi szerveződése, készítményeik árszabásokba foglalása, a drágább és sujtásokkal díszes főúri, nemesi darabok mellett az egyszerűbb, de öltözködési rendszerében azonos, vagy nagyon hasonló köznépi darabok, eddig alig kihasznált forrásai, terméklistái megerősítik a fentebb már felvázolt elvek igazát. A vásármíves szabók a konfekcionált férfi és női öltözeteket, a váltómívesek pedig a mérték után készült, testre szabott öltözetek olcsóbb illetve drágább példányait vették be az árszabásokba. Általában minden szakmában a jobb alapanyagú, díszesebb termékek után következnek az olcsóbb és egyszerűbb darabok. A XVIII. század elejéről származó árszabások bizonyára még XVII. századi termékek használatáról is tanúskodnak. A takácsok, posztósok, szűcsök, csizmadiák, cipészek, szabók, kapcakötők, harisnyakötők, sövegesek és kalaposok, gombkötők sokféleségéről, vásári kínálatáról, vagy éppen a megrendelés lehetőségeiről szólnak. Így hát a már jellemzett városi, mezővárosi (1-2 ezer fős lakosságával), a falvak tárgyi kultúrájának, a kézművesek, kereskedők által alakított, befolyásolt színvonaláról, változásairól alkothatunk képet. A házaló zsidók, sziléziaiak, olaszok a textilek, rőfösáruk, szalagok, selymek választékával jelentek meg a falvakban. A XVIII. században, az 1770-es években a városokban és mezővárosokban megtelepedő görög kereskedők pedig a közvetlen helyi igények kielégítésében, hazai és nemzetközi termékek árusításában vették ki részüket.

Paraszti öltözetegyüttesek a „régi századfordulón" című alfejezet a XVIII-XIX. század alapanyagainak minőségi változására épül. A céhes iparok védekezése az osztrák és cseh árukkal szemben, a hatóságok céh ellenes magatartása adja azokat az ellentmondásokat, ami egyben e céhvilágra nem jellemző verseny fokozatos kialakulását eredményezi. Az Őrség első Vas megyei leírója 1818-

ban jellemezte a férfi és női öltözeteket, téli és nyári viseletüket. Egyéb szórványadatok csak apró kiegészítői az árszabások tételeinek.

Táji-etnikai viseletváltozatok a néprajzi kutatások tükrében című alfejezetben gyűjti össze a szerző a XIX. század első felének ábrázolásait, színezett litográfiáit, metszeteit, múzeumi darabok ritka példányait. A férfi öltözetek ránk maradt darabjai közül jelentősen kiemelkedik a csepregi és a pusztacsaládi együttes a század elejéről, az 1920-as évekből. E parasztos posztó öltözetek a megye régi határán fekvő két helységből valók, talán egy műhely munkái lehetnek, ami a gépi nyargalások díszítések, sujtások gazdagsága alapján elképzelhető. Egyben azt a kérdést is felvethetjük, hogy a Kisalföld mezővárosaiban, de nagyobb falvaiban is jellemző magyar ruha divatja a vasi tájegység síkvidéki mezővárosában (Csepreg) is tovább élt az 1920-as években is. Vas megye szegényebb falvaiban az olcsóbb gyári alapanyagokkal együtt a polgárosodás divatos termékei is elterjedtek, elsősorban a női öltözékek körében. A vászon gatyaviselet továbbélését a csepregi pünkösdi királyok lófuttatásai segítették elő. A régi fényképek reprodukciói e változás jellemző példáival szolgálnak. Az amerikás magyarok, ill. itthon élő családtagjaik viseletének alakulása nagyon tanulságos, ami egyben a viseletváltás ritkán megfigyelt példja.

10. *Kézművesség* (Nagy Zoltán) – *Népművészet céhtárgyakon és mesterműveken.* Bevezetőben a céhes szerveződés áttekintésére került sor a XV. századtól a szalónaki egytergályosok (1437) és vargák (1497) említésével. A XVI. században Vas megyében a lakatosok (1505), molnárok (1576), takácsok (1597), bognárok-kerékgyártók (1593) nyertek céhkiváltságokat. A XVII. század a nagy fellendülés időszaka, ekkor a megye céhszervezeteinek száma 101-re emelkedett. Kőszegen 14, a mezővárosokban 87 testület jött létre érdekeik védelmére, a minőség ellenőrzésére. Összeírások, statisztikai kimutatások teszik lehetővé a XVIII-XIX. századi fejlődés nyomon kísérését. Ezt követően a kézművesipari főcsoportok rendjében tárgyalja a céhes emlékanyagot. Az *élelmiszer- és vegyipar* területén a mézeskalácsosok szolgálták a megye népességének édességekkel való ellátását, a vásárok elmaradhatatlan mézeskalács figuráinak előállítását, a gyermekek, szerelmesek „vásárfia" ajándékait. 1876-ban 30 mester dolgozott a megye mezővárosaiban. Faragott dúcaik között több iparművészeti színvonalú XVII-XVIII. századi példányát őrzik a múzeumok. *Fém- és fémfeldolgozó ipar* köréből az ötvösök, lakatosok, kovácsok járultak hozzá a díszített tárgyak előállításához. A *bőr- és bőrfeldolgozó ipar* csoportjából a vargák, cipészek, csizmadiák, szűcsök szolgálták a viseleti igények kielégítését. A *textil- és textilfeldolgozó* iparban szűrposztó készítők, szabók gombkötők, kékfestők, posztósok, kalaposok, takácsok céhtörténeti adatai bizonyítják a XVIII. században való térhódításukat, a falvakban való megjelenésüket is. *Építőanyag-, építő- és faipar* mestereimberei a házak, malmok megújulásában vettek részt, a kőművesek, üvegesek pedig a korszerűsödő, egészségesebb lakások kialakításában játszottak fontos szerepet. Az *egyéb kézművesipari* kategóriában találjuk a fazekasokat, a pipakészítőket, szitásokat, fésűsöket, szobafestőket, kárpitosokat, kocsifestőket, akik jórészt a városi és mezővárosi közönséget szolgálták ki. A XVIII-XIX. századi *céhszervezetek* statisztikai adatai teszik teljesebbé a képet.

A múzeumi céhtárgyakról nyújtott összefoglalás, belefoglalva más múzeumokban, magángyűjteményekben őrzött darabokat is, éppen csak megközelíti a kétszázat, az évszámos emlékek száma 120. Az *árszabások* adataiból külön is említést érdemel a szabók készítményeiből az iparosemeberek viseletének meghatározása. A szabók és a csizmadiák sötétkék színű magyar ruhát viseltek világoskék övvel. A vargák kávébarna, a mészárosok égszínkék, a molnárok világoskéket hordtak piros övvel, írta Dömötör Sándor az 1950-es években. A pályaválasztás megkönnyítését segítette elő Lülik István megfogalmazása, a mintegy 12 mesterséget leíró tankönyvében a XIX. század elején.

Mesterremekek bemutatásával foglalkozik több alfejezet. Így a *lakatosok*, akik közül a kőszegiek emelkedtek ki, hasonlóan a *bognárok és kocsigyártók* remekrajzaikkal. A *fazekasok* kettősfalú poharával, a *fésűsök* szálláshelyet jelölő cégérével, a *kovácsok – lakatosok* ostyasütőivel idézi a díszítés lehetőségeit és kiváló példányait. Ez egyben a *céhtárgyak megőrző szerepét* és népművészeti értékű díszítettségét is példák sokaságával bizonyítja. A gombkötők, csizmadiák, vargák, fazekasok, ötvösök, kovácsok, céhpecsétei, a bognárok gránátalmás baltája, a mézeskalács minták, a szívmotívum alkalmazása a legények rendtartásán, a felszabadító levélen mind abból az ízlésvilágból származik, amelyet a város, mezőváros és falu egymásra hatása alakított. A *takácsok* sok értékes adattal gyarapodtak Nagy Zoltán gyűjtései nyomán. Az általa szerkesztett térkép a mesterség megyei elterje-

dését szemlélteti az 1876-os Soproni Kereskedelmi és Iparkamara évi statisztikai jelentése alapján. Ekkor még több mint 800 mester és legény művelte ezt a szakmát. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a kötet szerzői által is elfogadott adatok, melyek szerint a XVIII. száazdban 25 új takácscéh alakult volna a megyében, tévedésen alapszik. Nádasdy Lajos az 1762-es Synopsis összeírásából önállónak tekintette az 1712-ben a pozsonyi takács főcéh levelének másolati példányai alapján a filiális céhekként működő testületeket.

Ezek közül több később szabályos céhlevelet váltott. Mégis tanulságos, hogy a pozsonyi főcéh milyen hatásfokkal szervezte és tartotta felügyelete alatt a megye takácscéheit, mestereit. *A megye gazdag kézműves műhely és szerszámkataszterét* Nagy Zoltán készítette el nagy szorgalommal és pontossággal, ami külön füzetben meg is jelent 1992-ben.

11. *Gerencsérek a nyugati határvidéken* (Kresz Mária) a nemzetközi hírű kutató, Kós Károly (1944) gyűjtését folytatta, fontosabb rajzos tábláit e fejezetbe is átvette. Kresz Mária a gazdag agyagbányák falvainak „gerencsér", fazekas mestereit, utódait kérdezte ki. A Veleméri-völgy egy sor falunak adott megélhetést. A vándorkereskedelemben a szomszédos Zala megyén túl a fő célpont Somogy megye volt, ahonnan a cserébe kapott búzát kocsiszám hozták haza. A Vas megyei falvak fazekasságából kiemelkedik a Veleméri-völgy, ahol a korongozás olasz hatásra visszamenően oldalt üléses, az „égetőkatlanok" kúp alakúak. Ezzel szemben a jáki, magyarszombatfai mesterek a középről hajtott korongokat használták, égetőkemencéik pedig hosszúak és boltozottak nyugati, német kapcsolatokra utalnak. A díszítés alakulásáról, a formakincsről fotósorozatok mutatnak be hétköznapi és ünnepi darabokat egyaránt. A fontosabb dunántúli fazékkészítő ill. korsókészítő központokat térkép szemlélteti.

Kályhacsempék Vas megyéből (P. Hajmási Erika) című fejezet a középkori ásatások gazdag, főúri használatú gótikus kályháitól kezdve, a XVII. század figurális és virágcsokros csempéit sorakoztatja fel. Az egyszerű kályhaszemek az olcsó köznépi használatban volt kályhák emlékét őrzik. A készítés technológiájának alaptípusait ismerhetjük meg, mázatlan és mázas kályhákra vonatkozóan. Az ún. táblás kályha a nagyobb elemekből összeállított, rendszerint hasábalakú építmény a szlovén, horvát falvakban volt kedvelt. A kályhakészítő nevesebb műhelyek Kőszegen, Csepregen, Vasváron, Szombathelyen működtek az évszázadok során. A szemes és táblás kályhák nagyban hozzájárultak a füstös szobák megszüntetéséhez, ahol a kályhák a szoba díszét is adhatták. A habán fazekasok működéséről 1620-1750 közötti időből maradtak színes csempék. A szemes és táblás kályhák elterjedését kis térkép szemlélteti. A parasztság számára termelő dunántúli kályhásműhelyek elterjedési térképét Sabján Tibor (1991) munkája nyomán közli a szerző.

Parasztüvegek (Dabóczi Dénes) címszó alá kerültek az üveghuták sík- és öblösüvegei éppúgy, mint az üvegfestmények és a színes pálinkásbutykosok, likőrös készletek. A történeti adatokból kitűnik, hogy Vas megye gazdag volt üveghutákban, a Nádasdy-k, Batthyányak, Esterházyak birtokain. Így Borostyánkő, Léka, Rohonc, Németújvár üveghutái a XVI-XVIII. században a főúri, egyházi majd városi polgári igényeket szolgálták, végül a XVIII-XIX. században a szomszédos osztrák tartományok felé exportra is készült síküveg. Szombathelyen az üvegesek az asztalosokkal alkottak közös céhet 1703-ban. A hagyatéki leltárak az üvegek sokféleségéről szolgáltattak bőséges adatokat, így a szerényebb üvegfestményekről, tükrökről, üvegekről, poharakról. Az oszrák cseh és morva üvegfestmények elterjedését a vándorkereskedelem biztosította.

14. *Népszokások, vallásos élet* (Horváth Sándor) c. fejezet az *emberélet fordulói* alfejezetben a születés, keresztelés, házasságkötés, lakodalom, halál, temetés jellemzőit mutatja be. A vend, szlovén vendéghívogató legény öltözéke egymagában is kisebb tanulmányt érdemelne. A „csinált virág" bokréták a lakodalmi tisztségviselők és a regruták kalapját díszítették. Az „életfa" kalács elmaradhatatlan volt, akárcsak az Őrségben a „perecnek" nevezett lyukas kalács. A halott lakodalmához tartozott a leányok, legények rozmaring koszorúja, a vastag pallóból készült, feliratos fejfa. A sírok virággal, koszorúval való díszítéséről az 1880-as híradás szól, a csepregi temetőből.

Az írásbeliség cirkalmas betűi, edényből kinövő csokrai felköszöntő levélről, végrendeletek hátlapjáról móringlevelekről maradtak fenn. A zsidó Chevra könyv jánosházi példánya a halottvivőket ábrázolja, a nagysimonyi temető sírkövei pedig az évszázados polgári hagyomány szép példái.

A népi vallásosság jeleiként tartja számon a néprajzkutatás a festett vagy vésett kereszteket ajtón, téglán, homlokzaton, mángorlódeszkákon, pásztorfaragásokon. A Mária-ábrázolások búcsújáró helyekről származó szobrocskái a szoba díszei voltak. A nemescsói evangélikus templom színes hímzése az 1650-es esztendőből az „utolsó vacsora" jelenetét örökítette meg, őrizte meg napjainkig.

A házak első szobáinak díszítésére az üvegfestmények, apácamunkák egyaránt szolgáltak. A falvakban, az út mentén a keresztek, kőképek sokféle változatával találkozhatunk, monografikus feldolgozásuk folyamatban van. A *jeles napok* sorában találjuk a háromkirályok alakoskodóit, a farsangi maskarásokat. A házasulandók hoppon maradt személyeinek kicsúfolása, a farönkhúzás legény-leány bábuival, vagy éppen beöltözött szereplőivel a magyar, a német és a vend nép körében egyaránt kedvelt volt a farsangi mulatságok között. A húsvéti piros tojások festett, viaszolt, változatai a XVIII. században még robotban is készültek az uraság számára. A századfordulón, a gencsapáti tanító által rajzolt motívumok alapján, gyermekek készítették a tojások százait. A lucázók, betlehemesek az ajándékba kapott kolbászból, tojásból csaptak lakomát. A *népi hangszerek* között a karcolt, faragott furulyák, a hasas és oldalfejes citerák ismertek. A kereplők a nagyhéten szóltak, amikor a harangok elnémultak.

15. *Faragó emberek – pásztorművészet* (Szelestey László) a kötet sok eredményt hozó fejezete. A XVIII. századi ékrovású mángorlók nagyobb részének készítőire vonatkozóan nincsenek adatok, csak elvétve egy-egy név jelenik meg e tárgyakon. A dunántúli pásztorművészet legszebb alkotásainak részletes feldolgozása azt az eredményt hozta, hogy a helyi stílusok körülhatárolhatókká váltak, a spanyolozott tárgyak készítőinek kilétét sikerült feltárnia a szerzőnek. A Sopron, Veszprém, Zala és Vas megyék területén gyűjtött múzeumi darabokról kiderült, hogy azok többsége rabi munka. A Zalaegerszeg, Szombathely, Kőszeg, Sopron, Kismarton fegyházainak felkutatott iratai rendkívüli anyagot produkáltak a kiemelkedő személyiségnek tartott Németh Mihály, Király Zsiga, Janzsó György, Jónás Vendel és mások készítményeiről. Az évekre börtönbe zárt pásztorok, a létrehozott dologházakban megismerkedtek, egymás faragásait mintául véve aztán akár túl is szárnyalták azokat. E faragóiskola kiváló személyiségeinek hatása az említett megyék területén jól dokumentált, de nem csak tárgyakban, hanem a levéltári adatok alapján is. A 21 név szerint is ismert faragó biográfiai adatai a téma kutatása terén kiemelkedően fontosak, módszerében újat adók. E megyék válogatott anyagát önálló kiállításon ismerhette meg a közösség Kismartonban (Eisenstadt) és Szombathelyen. A megyehatárokat átlépő vizsgálódás fáradalmai meghozták a megérdemelt eredményt. Elhíresült személyiség volt Sobri Jóska, Milfait Ferkó, Savanyú Józsi, legendává szelidült alakjuk számtalan tárgyon megörökítésre került a jelentéktelenebb faragók munkáin. Ezt a kérdéskört öleli fel a *Vasi betyárok faragott tárgyakon* (Szelestey László) c. fejezet.

A kötet egységes szemlélete, a polgárosodó városi és falusi népesség tárgyi kultúrájának alakulását nyomon kísérve, a táji retardációk történeti feloldása is jól szolgálja a jelenségek megértését. A történeti néprajz módszerével készült népművészeti monográfia a magyar néprajztudomány egyik újabb fontos eredménye.

Sopron DOMONKOS OTTÓ

Paládi-Kovács Attila: Ethnic Traditions, Classes and Communities in Hungary. Budapest, 1996. 217 p. Institute of Ethnology, Hungarian Academy of Sciences

A kötetben 12 tanulmány található. Némelyik először itt, mások már különféle gyűjteményes kötetekben, folyóiratokban jelentek meg (erről jegyzetek tájékoztatnak).

Az írások több tárgykört ölelnek fel. Közös nevezőjük a történeti-processzuális megközelítés, a kulturális jelenségek társadalmi háttere felderítésének igénye, és a szintér, a Kárpát-medence.

Egy csoportjuk etnikai folyamatokkal foglalkozik a múltban és a jelenben, illetőleg az etnicitás és az interetnikus érintkezés különböző megjelenési formáit taglalja.

Az 1920 előtti Magyarország etnikailag sokszínű világába vezet a feudális gazdaság hézagaiban etnikusan szerveződő munkamegosztás, a kereskedőnépek, a vándorkereskedők, a specialista iparosok szemléje (113-126. pp.), és a különböző etnikumokhoz tartozó családok között a gyermekek időleges cseréjének feldolgozása (127-139. pp.). Egy további tanulmány pedig azt a folyamatot írja le, ahogyan az etnikailag igen összetett magyarországi társadalom az I. világháborút követően egyre inkább egyneművé vált (63-78. pp.).

A XVIII-XX. századi, Magyarországon belüli migrációkat elemezve (99-112.) arra a következtetésre jut a szerző, hogy a központi nyelvterület mintegy „második honfoglalása" a török kiűzése után, igen különböző kulturális hátterű csoportokat hozott a Nagy-Alföldre, amelyek közös jegye volt a vállalkozókedv és a fogékonyság az újítások iránt, ezért lehettek a népi kultúra új stílusának hordozói és válhattak a jellegzetesen „magyarnak" tartott kulturális örökség letéteményeseivé mind a tudósok, mind a közvélemény szemében a XIX. században.

Arra a kérdésre, hogy kit és miért tartottak és tartanak „jó magyar"-nak (79-98.) különböző vélekedésekre figyelve keresi a választ Paládi-Kovács. Megvizsgálja, hogy melyik volt a mintaadó elit a magyar társadalomban (nemesség), mely vallásban nem osztoztak a Kárpát-medence más népei (kálvinizmus), kiknek a számára volt fontos a magyar státus tudata (határokon kívül élők), milyen szerepe volt a keresztény magyar középosztály megteremtését célzó ideológiának a két világháború között, s mindezek következtében hogyan változtak a nézetek arról, hogy hol élnek a „legjobb" magyarok – mígnem legújabban az Erdélyben (Romániában) élő székelyekben látják az autentikus magyar kultúra igazi képviselőit.

Egy másik csoportot alkotnak azok az írások, amelyek a főként a parasztságra fókuszáló néprajzkutatás látóköréből a legutóbbi időkig jórészt kiestek.

A kötet legterjedelmesebb tanulmánya a kisnemesség társadalmát és kultúráját mutatja be (9-62). Ez a számarányát tekintve is tekintélyes réteg (a XIX. század első felében az ország lakosságának több mint 5 %-a nemes, a magyarságon belül ennél is jóval nagyobb volt az arány) belső migrációk révén szétterült az országban. A rang szerint erősen tagolt nemességen belül a kisnemesek alkották a legszélesebb réteget. A szerző e réteg létrejöttének, alakulásának történeti vázlatát nyújtja, bemutatja beilleszkedését a környező társadalomba, sajátos közösségi intézményeit, jellegzetes település- és építkezésmódját, privilégiumokkal őrzött viseletét (figyelve arra is, hogy a nemesi viselet paraszti követése milyen változásokat indukált), származástudatának fontosságát, s ennek szerepét a házassági stratégiákban, a rokoni hálók fenntartásában valamint erős nemzeti tudatát, amelyben a nemesi birtok és a haza mintegy összeolvadt. Kitér a szerző arra is, hogy a nemesek különbözősége a parasztoktól hogyan fejeződött ki a templom és temető rendjében, a névadásban, az érintkezési formákban, s behatóan elemzi a nemesi mentalitás sajátosságait a munkához való viszonyban, a vállalt és nem vállalt munkafajtákban, a szórakozás, a kikapcsolódás módjaiban. A címek és előjogok eltörlésével a kisnemesség beolvadt egyéb társadalmi rétegekbe, legnagyobb tömegében a parasztságba, kultúrájának, értékrendszerének számos eleme azonban tovább él falusi építkezési, szórakozási, vendéglátási mintákban – amelyeket a környező népek jellegzetesen „magyarnak" tartanak-, éppúgy, mint Lengyelországban a XX. században – zárja fejtegetéseit a szerző.

Egy másik elhanyagolt osztály a magyar munkásság. Egyik tanulmányban ennek történeti formálódását vázolja fel, és kultúrája hagyományos elemeit tekinti át Paládi-Kovács (177-188.), míg a következőkben egy észak-magyarországi iparvidék, Ózd és környéke kommunikációs formái kerülnek bemutatásra (165-176).

Az írások harmadik csoportja az elmúlt évtizedek mai magyar falusi életének néhány jellegzetességével ismertet meg. Egyik a hagyományos falusi élet egyes jellemzőinek továbbélését és megszakadását taglalja a mezőgazdasági szocializálását követően (141-152), másik az idős generáció munkájának szerepét veti fel a mai faluban (153-163). A szerző úgy ítéli meg, hogy e korosztály igénytelensége és munkaszeretete nagyban hozzájárult a magyar falu és a magyar gazdaság felemelkedéséhez az erőltetett iparosítás és a mezőgazdaság modernizálásának évtizedeiben. Az anyagi gazdagsággal, amit létrehozott, leszármazottait gyarapította, akik már nem hajlandók hasonlóan igénytelenül élni, s ezért az I. világháború előtt születettek elöregedése, eltávozása, a generációváltás sokba kerül az országnak – állapította meg a szerző 1987-ben.

A kötetben két módszertani jellegű tanulmány található még. Egyik rövid vázlat arról, hogy a történeti forrásoknak tulajdonított figyelem hogyan változott meg a magyar néprajzi kutatásokban (189-200.), a másik áttekintés a néprajzi térképezésről Magyarországon (201-209.).

Budapest SÁRKÁNY MIHÁLY

Kósa László: Nemesek, parasztok, polgárok. Néprajzi tanulmányok. Folklór és etnográfia 94. Debrecen, 1996. 171 p. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének Ujváry Zoltál által szerkesztett, s ma már kiskönyvtárrá bővült *Folklór és etnográfia* sorozata 94. köteteként, 1996-ban jelent meg Kósa László tanulmánykötete. A kötet összesen 12 tanulmányt tartalmz, melyek egy kivételével az elmúlt bő évtizedben keletkeztek, s tükrözik a szerző sokirányú érdeklődését, és tanúsítják a többi társadalomtudomány iránti nyitottságát. A szerző a szerkesztés során az eredeti szövegeken csupán stiláris javításokat végzett, így azok keletkezésük körülményeit is hűen dokumentálják. A címlapot Kósa Géza címer-, pecsét- és céhbehívótábla-rajza díszíti, a számítógépes szövegszerkesztést Molnárné Balázs Zsuzsanna végezte. (Még egy utolsó ellenőrzéssel a fennmaradó tördelési és helyesírási hibákat is el lehetett volna tüntetni.)

Az egyetemi oktatási kiadványként napvilágot látott írások többsége társadalomnéprajzi ihletésű, de találunk köztük tudománytörténeti tanulmányokat is, amelyek a szerző eddigi néprajztudomány-történeti kutatásai folytatását jelentik, s egyes, korábban kevésbé vizsgált részkérdések kibontására és megválaszolására tesznek kísérletet.

A kötet első felében három elmélet-módszertani és két konkrét mezővárosi (Zenta, Gyula) társadalomnéprajzi tanulmányt olvashatunk. *A „kis-Európa eszme" a magyar néprajzban* (1987) c. írás, mely az egy évvel korábban Bécsben tartott II. nemzetközi hungarológiai kongresszusra készült, voltaképpen arra keresi a választ, hogy a magyar néprajz miért az etnocentrikus Volkskunde-típusú néprajz irányába fejlődött, holott a multikulturális ország népeinek vizsgálata kiindulópontja lehetett volna az etnológiai-antropológiai irányzatnak is. A magyarázatot abban látja, hogy az etnográfiát megalapító Csaplovics Jánost az előítéletes romantikus nemzetkarakterológia, míg a következő, a néprajzot nemzeti tudománnyá avató nemzedéket túlzó nacionalizmusa korlátozta az összehasolító módszer konzekvens alkalmazásában. Trianon után a vizsgálati terep is beszűkült, így kellő korszerű ismeretanyag híján *A magyarság néprajza* c. kézikönyv (1933) is nélkülözte a szomszédos népekkel való összehasonlítást.

Kósa a Magyar Néprajzi Társaság centenáriumi közgyűlésén, 1988. június 1-jén elhangzott előadásával (*Erdély néprajza*) nemcsak arra hívta fel a figyelmet, hogy az ország fejlődési peremzónáját alkotó, archaikus nagytájnak még „korszerűtlen" néprajzi szintézise sincs, hanem arra is vállalkozott, hogy az erdélyi egykori „három nemzet" polgárosulási folyamatát kölcsönhatásaiban fölvázolja. Hipotetikus elgondolásával az Ethnographia olvasói 1991-ben ismerkedhettek meg. Hasonlóan konferencián hangzott el a szlovákiai magyarok etnokulturális folyamatait elemző írása (1987), amely arra kereste a választ, hogy az 1945 után bekövetkezett hatalmas változásokkal (deportálás, lakosságcsere, iparosítás, urbanizáció) a három nemzeti műveltség vonzásában felbomlott hagyományos népi-nemzetiségi kultúrát – mutatis mutandis – miként lehet életképessé tenni.

A Dunántúl néprajzi határait (1989) vizsgáló tanulmány látszólag könnyen megválaszolható kérdésre keres választ; ám a magyarázat mégsem egyszerű, mert a néprajzi határok nem feltétlenül esnek egybe a nyelvi, földrajzi és politikai határokkal. Míg keletről a Duna, Északról a Kisalföld pereméig, a Garam–Ipoly völgyéig (egyúttal a magyar-szlovák nyelvhatárig) elvégezhető a lehatárolás, addig dél és nyugat felé már sokkal nehezebb: a Dráván átnyúló és az osztrák-magyar etnokulturális kapcsolatok jövőbeni alaposabb vizsgálatával történhet meg a néprajzi tájak kijelölése.

A *Zenta mezőváros néprajzi képe* (1972) egy jugoszláviai tanulmányútnak, míg a *Gazdálkodásról alkotott előítéletek és nemzeti sztereotípiák* (1993) a szülőváros Gyula iránti tartós vonzódásnak köszönheti megszületését. Mindkét esetben alföldi tanyás mezővárosról van szó, ahol önkormányzatilag és kulturálisan is elkülönülve több nemzetiség élt együtt. Mindkét mezőváros a kisvárosi polgárosodás útját járta be. A nagy határ, közel 65 000 holdas, zömében magyarok lakta Zenta agrártelepülésként élte át a szocializmus évtizedeit is. Paraszti kultúrájának, hagyományainak részbeni megmaradását elősegítette, hogy a birtokviszonyok nem zilálódtak szét teljesen – határában magánparaszti gazdálkodás folyt az 1970-es években, a dolgozat megírásakor, s folyik ma is. Zentához hasonlóan a közel 60 000 holdas Gyula is a XVIII. században épült újjá református-katolikus magyarok, délnémet tartományokból érkező katolikus németek és ortodox románok kezemunkája során. A szerző

arra volt kíváncsi, hogy az azonos módon gazdálkodó (tanyás gazdálkodás), de más-más nyelvű, kultúrájú és hosszú ideig (1857-ig) külön önkormányzatot alkotó népcsoportok munkaerkölcse, mentalitása hogyan változott a saját és mások megítélése tükrében. A rendies előítéleteket tükröző romantikus nemzetkarakterológia hatását még az 1960-es évek elején készült interjúkban is ki lehetett mutatni.

A kötet második részében található társadalomtörténeti tanulmányok mindegyike valamilyen módon arra keresi a választ, hogy a magyar társadalom különböző csoportjai (a parasztság, a kiváltságos közösségek és területek) milyen történeti utat jártak be a rendi társadalom felbomlása után. A *Szabadalmas csoport – társadalmi csoport – néprajzi csoport* c. tanulmány (1985) a jászkunok, hajdú városok és székelyek társadalmi változásainak feltérképezésére vállalkozott, s meggyőzően mutatta be, hogy a rendi kiváltságokhoz kötődő csoporttudat fennmaradását hasonló módszerekkel biztosították; a történeti tudat alakításában és fenntartásában nagy szerepe volt a helyi értelmiségnek. Világossá vált az is, hogy a hagyományokhoz 1848 után is leginkább a parasztságot gyarapító tősgyökeres birtokos réteg ragaszkodott. E réteg reprezentálta leginkább a néprajzi csoportot – hordozta az egyre elmosódó, mára eredeti jellegzetességeinek jórészét elvesztő népi kultúrát.

E gondolatkörhöz kapcsolódik az írott szöveges hagyományon alapuló felsőbányai és főrévi misztériumjátékok felfedezésének és 1911. évi bemutatásának történetét megvilágító írása (*Felsőbányai és főrévi dramatikus népszokások az Uránia Színház színpadán*, 1990) és a hagyományos nyelvtanulási intézmény (a cseregyerek-, vendéggyerek-rendszer) XVII-XX. századi változásait bemutató tanulmánya (*Gyermekcsere és nyelvtanulás*, 1986).

A történészek által a reformkorban politikailag közömbösnek, kettős arculatúnak nevezett „kisnemesek" polgárosulásával két tanulmány is foglalkozik: A *Kisnemesek és utódaik* (1984) világossá teszi, hogy a magyar nemesség tömegét adó kisbirtokos nemesek sikerrel alkalmazkodtak a polgári viszonyokhoz, miközben szemléletmódjukban, viselkedésükben, szokásaikban sok rendies vonást is megőriztek. Hagyománytisztelet és alkalmazkodóképesség egyszerre jellemezte őket. Egyértelművé vált, hogy a korábbi egyoldalúan elítélő (negatív) megközelítés nem indokolt, hiszen pl. a polgárias ízlést ők közvetítették a parasztság felé. A *Polgárosuló és parasztosodó kisnemesek* (1991) a parasztsággal az anyagi kultúra azonos szintjén élő kisnemesek történeti útját is kijelölte: míg a polgári viszonyokhoz sikeresen idomuló volt kisbirtokos nemesek a parasztságot, iskolázott tagjai a múlt század második felében önálló réteggé váló értelmiséget gyarapították, addig a felzárkózni nem képes családok az agrárproletáriátusba süllyedtek. Az 1848 után javarészt a parasztságban feloldódó kisnemesség a gazdálkodás, lakáskultúra, viselet polgárosultabb formáinak követése, fiainak iskoláztatása terén bizonyos fokig mintát is adott a volt jobbágyságnak. Mentalitásának maradi vonásai (pl. úrhatnámság, nemesi szabadságérzet, laza munkaerkölcs) ugyanakkor társadalmi konfliktusok forrásaivá váltak.

A tanulmányokból kitűnik, hogy a szerző a néprajzi szakirodalomban elterjedt kisnemesterminust használja (anélkül, hogy ezúttal definiálná). A mai olvasó számára bizonyára nem okoz nehézséget a köztudatba is beivódott fogalom értelmezése, használata a társadalomtörténész szemszögéből nézve mégis vitatható. A kifejezés a kiegyezés korában, a különböző jogi helyzetű, de alapjában véve paraszti sorban élő köznemesek összefoglaló elnevezéseként keletkezett. A polgári korban született fogalommal nem írható le pontosan a rendi társadalom legnagyobb létszámú csoportja. Ha a történetiség követelményének eleget kívánunk tenni, a későfeudális korban a nemesi szabadság különböző szintjein elhelyezkedő rétegek korabeli elnevezését kellene alapul venni.

A kötetet záró tanulmányban (*A parasztság polgárosulása Magyarországon*, 1992) a szerző a magyar paraszti polgárosulásról vallott felfogását foglalja össze korábbi monografikus kutatásai alapján. A modernizációs folyamat részének tekintett paraszti polgárosodás a paraszti élet minden területét átformálta. Ezek közül csak a legfontosabbakat mutatja be: a paraszti tulajdon, munkaszervezet és -eszközkészlet átalakulását, az életkörülmények és reprezentáció változását, a politikai érdekképviselet kialakulását, a laicizálódási-művelődési folyamat jellemzőit, áttekintéséből a területileg és társadalmilag is egyenlőtlenül zajló polgárosodási folyamat Trianonig tartó szakaszát ismerjük meg. Ötletgazdag elemzése, miként többi tanulmánya is, bizonyára ösztönzőleg hat a néprajztudomány, történeti szociológia és társadalomtörténet művelőire. Különösen a mikrotársadalmak hosszú távú társadalomtörténeti vizsgálatára lenne nagy szükség – a hagyományos szemléletű helytörténeti munkák ugyanis alig mutattak érdeklődést e kérdéskör iránt.

Veszprém HUDI JÓZSEF

A régi világ falun. A századfordulót követő évtizedek fotográfiái. A fotókat válogatta, a bevezetőt és a képszövegeket írta Fogarasi Klára. Budapest, 1996. 165 p. Helikon Kiadó, Néprajzi Múzeum.

A fényképezés az elmúlt evszázad során a néprajzi terepmunka közönséges és elengedhetetlen részévé vált. Amíg azonban manapság a verbális közlések rögzítésének és a vizuális élmény megörökítésének akciója olykor alig válik el egymástól, addig a fényképezés hőskorában a felvételek technikai előkészítése is nehéz feladat volt. A régi néprajzi felvételeket nem csak azért csodáljuk, mert azok elmúlt, ma már fel nem lelhető elemeit örökítették meg a tradicionális kultúrának, hanem azért is, mert e felvételek között igen sok – technikailag is – remekmű, s az ember őszintén csodálja a sokkal nehezebb feltételek mellett kitűnőt alkotó elődeit.

Aki valaha kutatott a Néprajzi Múzeum fotógyűjteményében, annak aligha volt kétsége, hogy a háromszázezret meghaladó kollekció különleges értéket képvisel, aminek feltárása és hasznosítása még akkor is az eleljén tart, ha az elmúlt évtizedek kiállításaiban, könyveiben vissza-visszaköszönnek jeles felvételek az anyagból. Miközben a vizuális kultúra kutatása már az egyes felvételek tartalmi elemzésében és a paraszti „fényképhasználat" területén produkált szép eredményeket, valójában kiderül, hogy maga a corpus csak részben feltárt, s mind a magyar néprajz központi intézményében, mind más köz- és magángyűjteményekben fellelhető az elmúlt század falusi műveltségének képes lenyomata. Különösen lényeges ez azért, mert az elmúlt század a hagyományos népi műveltség átalakulásának legintenzívebb szakasza, így a rögzített kép a paraszti polgárosulás, a falu és falusi társadalom változásának különféle jelenségeit és etapjait is tükrözi.

A fentiek talán már sugallják, hogy rendkívül fontos munkának tartom *A régi világ falun* című kötetet, ami – megítélésem szerint – akkor is Fogarasi Klára önálló munkája, ha ő a válogatást, a bevezető és a képszövegek megírását végezte el, a kötet 300 fotója pedig előző fényképész generációk műve. Ebben az esetben ugyanis a válogatás, a tematikai felépítés és az értelmezés feltétlenül új és egyéni irányt szab a munkának, jóllehet az egyes felvételek önmagukban is értelmezhetők. Még akkor is Fogarasi Klára „néprajzaként" kell értelmeznünk a kötetet, ha – mint erre bevezetőjénben utal is – a fényképezés mindenkori alkalmai is kijelölik a hagyományos kultúra bizonyos csomópontjait.

A kötet bevezetője megismertet a néprajzi fényképezés történetével, a felvételeknek azokkal a típusaival, helyszíneivel és alkalmaival, amelyek – a kötet fotóin is láthatóan – más célokat és igényeket szolgáltak. Ennek megfelelően más a képek „forrásértéke" is, de nem kétséges, hogy – a maga módján – mindegyik hasznos adaléka a falusi Magyarország megismerésének. Feltűnnek a képeken archaikus elemek, jelenségek, de a változás mozzanatai is, mindez sokirányú táji, etnikai, vallási, időbeli kiterjedésben.

Fogarasi Klára nyolc nagy egységbe rendezi a képek tartalmát, de érezhetően nem lemondva azok szubjektív, „emberi" üzenetéről, s vállalva, hogy a kötet anyaga az „ő" fotóit, ha úgy tetszik kedves és kedvenc képeit rendezi a néprajzi tematikába. Feltűnnek a kötet lapjain a gyermekélet, a párválasztás és lakodalom, a ház és környéke képei, majd a megélhetés, az életmód sokféle ábrázolása a földművelés és állattartás nagy munkáitól a különféle mesterkedésekig, kézműves tevékenységig, a vásárig és piacokig és a különféle vándorárusokig, vándoralakokig. Nagy teret kap az öregség és a gyász, a vallási élet és az ünnepek képi ábrázolása, s rendkívül érdekes a kötet záró tematikai egysége, ami a fényképezés alkalmait tükrözi, benne a fényképész(ek) alakjának megjelenítésével. Ismert és kiváló nevek sorakoznak a felvételek készítői között, de megint csak feltűnő, hogy Gönyey (Ébner) Sándor, aki írásaiban is maradandót alkotott, milyen remekül bánt a kamerával, s alkotott önálló életművet a néprajzi fényképezésben is.

Mint már utaltam rá, nem lehet nem észrevenni a kötet válogatásának „emberi" vonatkozásait, ha úgy tetszik azt, hogy egy nő végezte a válogatást, akikhez ezek a képek igen közel állnak. A képeken látható szertartásosság, az arcok, a kezek, a gyerekek bája, az öregek békéje nem engedi meg, hogy csak etnográfiai jelenségek szemlélője legyen az olvasó, mert kivilláglik a kötetből egy nagyon szegény Magyarország, s az emberi élet mulandósága, az ember esendősége is. Nem lehet csak a kultúra jelenségeit észrevenni, mert a képeken ott van hordozója, az elmúlt generációk egy vagy több képviselője. Lényegében nincs felvétel emberi alak nélkül, nincs kép, ami csak tárgyat, objektumokat ábrázolna, anélkül, hogy megjelenne a vele, benne élő ember.

Feltétlenül nyereségnek érzem Fogarasi Klára könyvét mind a magyar néprajznak, mind a néprajzi „ismeretterjesztésnek", amit haszonnal lehet majd forgatni akár az oktatásban is. Feltétlenül folytatást érdemelne ez a munka, más tematikai kimetszés alapján is.

Mikolc VIGA GYULA

Kerezsi Ágnes: Hideg ország varázslói. Magyar nők a szibériai sámánok között. A Néprajzi Múzeum Kiskönyvtára I. Szerk.: Selmeczi Kovács Attila. Budapest, 1996. 120 p., 35 kép

Őseink Kárpát-medencében való megtelepedésének 1100. évfordulóját ünnepelve jelentette meg a Néprajzi Múzeum Kiskönyvtára első köteteként Kerezsi Ágnes néprajzkutató útibeszámolóját, néprajzi útleírását vagy kedvcsináló dolgozatát az osztjákok – más elnevezés szerint hantik – körében eltöltött néhány hónapjáról.

A ma élő egyik legközelebbi nyelvrokonainkról első kézből hozott tudósítás nemzeti ünnepévünk megtartásához méltó hozzájárulás. Végső letelepedésünket ünnepelve gondolhatunk az útra is: ahonnan jöttünk, ahonnan kiszakadtunk, akiktől elindultunk. Ha ennek az útnak a felelvenítése csak keveseknek engedtetik is meg, a szerző szavaival élve: e könyv segít legalább lélekben eljutni őseink földjére.

Reguly Antal, Jankó János, Pápai Károly és Munkácsi Bernát után az 1990-es években is a tudományt szolgálva újabb expedíciósorozat jöhetett létre Északnyugat-Szibériában, az Ob folyó környékére, a hantik fás-havas, esős-szúnyogos világába, összesen öt alkalommal. Kerezsi Ágnes az 1991. évi tavaszi 2 és nyári 3 útját adja közre a kötetben. Az írott, a hang- és képanyagon túl ez utakon az a hiánypótló tárgygyűjtés is folytatódott, amelyet a kutatónő már a szintén finnugor nyelvű mariknál (cseremiszek) és udmurtoknál (votjákok) megkezdett, hogy a múlt században megakadt, rokon népektől származó tárgyi anyag magyar múzeumba hozatalát folytassa, és az el sem kezdett szisztematikus gyűjtést elindítsa. (Mindezekről a Néprajzi Múzeumban ugyancsak ez évben megrendezett *Rokonnépek és őshazák* című kiállítás szolgált bizonyítékokkal.)

A hantik nyelvileg az obi-ugor ágba tartoznak, jelenleg alig vannak többen 20 ezernél, azonban sokan közülük még folytatják a hagyományos halász-vadász életmódot az Ob folyó mentén elterülő mocsarakban és a mellékfolyók által szabdalt területen. A különböző vizek a mai Orosz Föderációnak ezt a hantik által lakott körzetét annyira járhatatlanná tették és teszik, hogy a történetileg egységes nép az idők folyamán – kontaktus hiányában – széttagolódott, csoportjaikat csupán a területükön lévő folyók neve alapján lehet beazonosítani.

A két út a keleti hantik közé viszi el az olvasót, akik nyelvükben és életmódjukban jelentősen eltérnek északi és déli rokonaiktól, igen sok archaikus elemet őrizve kultúrájukban.

A két főből: Winter Erzsébet fényképészből és Kerezsi Ágnes néprajzosból álló „kutatócsoport" a Tromagán folyó mellett élő Szopocsin családnál töltött el pár hónapot, akik a tudatosan hagyománytisztelő és tradicionális életmódot folytató hantik képviselői. A családhoz – a többszörös repülőgépes átszállások után végül – helikopter szállította a kutatókat, mivel a tajga e területe másféle, hosszabb távú közlekedésre alkalmatlan, vagyis más módon megközelíthetetlen. A térképen felfedezhető városokat az olaj hívta életre, sorsuk kérdéses. Mellettük mesterségesen létrehozott falvak ülnek, az oroszok által elképzelt hanti jövő első lépéseiként.

A rövid, de szükséges helyzetkép felvázolása után fokozatosan lépkedünk beljebb a kutatóval a hantik világába, úgy, ahogy öt esztendővel korábban ő is tette: elindult Budapestről Moszkvába, onnan „Jugriába", a fenyőerdők közé, ahogy először hívták meg a hantiknál oly fontos és naponta többször fogyasztott csésze teára, egészen addig, amíg nyáron visszatérve hozzájuk, részese lehetett egy intim, családi körben lezajlott sámánszertartásnak.

A Szopocsin család elszigetelten él, mint minden rénszarvastartó és halász-vadász hanti. Az évszakokkal vándorol egyik szálláshelyéről a másikra. A család az idős családfőből, feleségéből és négy gyermekükből áll. A szülők eltartásának kötelessége a legfiatalabb fiúra hárul, ezért ő családjá-

val Iván Szopocsin családfőékkel lakik. A többiek: a két leánygyermek és a legidősebb fiú özvegye családjaikkal külön házakban, nyáron pedig külön sátrakban élnek.

A kutatók megérkezésekor házigazdáik rénszarvasáldozatot mutattak be, hogy elnyerjék a természetfölötti hatalmak jóindulatát. A hantik többistenhitűek, az áldozat bemutatásának szokása egyes fontosabb események előtt több száz, esetleg ezer esztendőre tekint vissza múltjukban. Még ma is vannak, akik gyakorolják. A kérés és a feláldozandó állat nagysága egyenes arányban áll egymással, így az érintetlen fiatal rénszarvas feláldozása különösen jelentős esemény. (Régebben lóáldozat is előfordult, amelyhez az állatot drága pénzért vásárolták, hosszú utat is megtéve érte.) Az áldozati állatot minden alkalomkor más család adja, ugyanis létezik magántulajdon, habár minden munkát közösen végeznek. Miután megadták az isteneknek, ami az övék, szétosztották az áldozati húst, következett az evés és a teázás.

A hús feldarabolása, eltevése, és a többi hasznosítható állati rész elkészítése a nők feladata, ugyanúgy, ahogy a varrás, a bőrök kikészítése valamint a ház körüli munkák elvégzése és a gyűjtögetés is. A férfiak végzik az áldozat bemutatását, övék a vadászat, halászat és a faeszközök elkészítésének feladata.

A házban, ill. nyáron a sátorban mindennek meghatározott helye van, a hagyományos rendet azonban itt-ott „megtöri", hogy a prémek és a nyírfakéreg-edények közé már gyári dolgok is bekerülnek. Kerezsi Ágnes tudósítása nyomán e népcsoport családi életén túl képet kapunk lakáskultúrájukról is. Téli faházukat homokkal és padlóval szigetelik, a sátrakat pedig gyékényszőnyeggel vagy műanyagfóliával, de egyikről sem maradhat el a vastag rénszarvasprém.

A Szopocsin családban az idős családfő nemcsak a földi családját tartja össze, hanem az égi és a földi hatalmak között is közvetít. Így a néprajzosnak lehetősége nyílott, esténkénti beszélgetéseik folyamán a sámánt mint kiválasztottat, s a kiválasztottat mint embert, megismerni. Mindezeket leírhatta, s ugyanakkor a szertartásoknak is szemlélője lehetett. A tajgában eltöltött idő ennek az élménynek, a hanti hitélet leírásának ad keretet. A téli út alkalmat adott megismerni a házban, ládában tartott hanti védőszellemeket és isteneket, akikről az idős sámán beszélt. A legfiatalabb fiú elvitte a kutatót a család szent ligetébe, ahová az áldozati állatok koponyái kerülnek a különböző istenségeknek szóló ajándékként. Ide idegenek, de főleg nők, nem tehetik be a lábukat! A nyári napok pedig a tűz felett melegített sámándob hangjait hozták el.

Ezen idő alatt Kerezsi Ágnes ellátogatott a falun élő hantikhoz is, akik a kevés vad miatt önként, vagy, mivel földjükön olajmezők vannak, kényszerből költöztek be a megszokotthoz képest szűk házakba. A gyermekeket kollégiumokba viszik tanulni, kiszakítva őket eredeti környezetükből, de a már egyszer faluba beköltözöttek sem térnek vissza többet őseik életmódjához. A megváltozott körülmények depressziót váltanak ki ezekből az északi emberekből, összeférhetetlenekké téve őket.

A tőlünk oly távoli élet közelebb hozatalára szolgál a kötetet kiegészítő – és valószínűleg – gazdag fényképanyagból készült válogatás.

Az alig másfélszáz oldal nem csak néprajzi munka, élménybeszámoló és XX. századi krónika Oroszország e részéről, hanem a kutatónak oly hasznos, gyakorlati tanácsokkal is szolgáló kézikönyv. (pl. Hogyan készítsünk gyújtóst –30 fokban?). Összességében azonban képet ad távoli nyelvrokonaink egy kis csoportjának küzdelmes életéről, akik –30 fokban is képesek voltak felmelegíteni az odalátogatók szívét.

A szerzőt idézve: „Úgy éreztem, mi is részesei vagyunk a csodának, amiben a jelenlevők meggyőződéssel hittek..." Hanti szavakkal pedig:

„Fejem kábult – föld, víz, ég
már a szívembern is ég."
(Juvan Sesztalov)

„Mint esőcsepp a felhővel,
rokon lettem ezzel a földdel,
rénszarvassal és madárral,
szívem hűtöm e tél havával."
(Roman Rugin)

Veszprém SONNEVEND ANNA

Turkológiai megjegyzések Grynaeus Tamás: "Isa por..." című könyvéhez Budapest 1996. Fekete Sas kiadó

Grynaeus Tamás 213 oldalas, jelentős irodalmi anyagra támaszkodó és a vonatkozó régészeti anyagot is újraértékelő, a *millecentenárium* évében megjelent munkájában a honfoglaló magyarság *orvosi ismeretei*nek a rekonstrukciójára vállalkozik. Az *orvos* avatott keze mindenütt, de különösképpen érződik a régészeti anyag újraértékelésén és egyes, olyan fejezeteken, mint az **általános** kórtanról (18-27. old.), a fogak betegségeiről (36-45. old.), a trepanációról (56-103. old.), a fejlődési rendellenességekről (117-122. old.), a fertőző betegségekről (123-129. old.) szólók. A tapasztalt néprajzkutató kifinomult lényeglátására figyelhetünk föl viszont azokban a részekben, ahol a *magyar* nyelvemlékekből ragadja ki a témájába legjobban illő adatokat, vagy ott, ahol a terjedelmes néprajzi irodalom ismerete alapján meggondoltan válogat az adatok között.

A feladat nem volt könnyű, mivel csak közvetett források álltak a szerző rendelkezésére. Ezért az interdiszciplináris elvet követi, miközben tisztában van e módszernek mind vonzó voltával, mind a váratlan nehézségekkel. Bevezetőjében (5-9. old.) tudományosságunk módszertani következetlenségeire is rámutat: nem minden tudományágban mérnek egyforma mértékkel: amit az egyik tudományágban szkeptikus megjegyzés nélkül elfogadnak, ugyanazt egy másikban éles bírálatnak vetik alá. Emiatt is fokozott felelősség nehezedik a szerzőre: kritikájában a szokásosnál is körültekintőbben kell eljárnia. A monográfiában érvényesülő *klinikai szemléletmódot* a könyv szerkezete is tükrözi. Az idézett forrásanyag igen szerteágazó: bár jelentős önmérséklettel ritkán idéz a mai, részben saját gyűjtésű (*dávodi* és *Szeged környéki*) néprajzi anyagból, sokkal bőségesebben középkori nyelvemlékeinkből, valamint a *rokon népek* néprajzi és folklór anyagából, így a *törökségi népek* köréből is.

Ha a *magyar* nyelvet a *finnugor* nyelvcsaládba soroljuk is, de a *honfoglaló magyarság*ot (legalább vezető rétegében kétnyelvű és egyébként is) különböző komponensekből álló, nagyállattartó sztyeppei kultúrájú népnek tartjuk, akkor kézenfekvő, hogy népi orvoslásunk eredetét és párhuzamait is mindkét forrásban: az *uráli* és az *altaji*, (sőt a *szibériai*, valamint a *kaukázusi* és *iráni-szittya*) népek kultúrájában egyaránt keressük. Ezért *Grynaeus Tamás* a lehető legésszerűbben jár el, amikor nem bolygatja a *finnugor* és *bolgár-török* réteg közötti határvonalat, hanem *ab ovo* mindkettőt a honfoglaló *magyarság* kultúrája inherens részeként kezeli.

Ezért, ha *turkológiai* megjegyzéseket fűzök *A honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk* alcímmel megjelent könyvhöz, akkor – ha el is szakadok *Grynaeus Tamás* általam is leghelyesebbnek tartott komplex módszerétől, és vizsgálódásomat az egyik részterületre szűkítem is le – a *honfoglaló magyarság* összetett kultúrájának egyik fontos komponenséhez keresem a párhuzamokat. (Hogy ezek a párhuzamok ne csak *analógiák* maradjanak, hanem, hogy genetikus összefüggést vagy kölcsönzést is bizonyítsanak, ahhoz egyéb, például nyelvészeti bizonyító eszközökre és a *Grynaeus Tamás* által is említett szinkron és diakron módszer alkalmazására is szükség van.) Azt is meg kell azonban jegyeznem, hogy csak néhány fejezet néhány gondolatához tudok *turkológiai* kiegészítést tenni, azt is inkább saját, még publikálatlan helyszíni tapasztalataim alapján, minthogy a monográfia szerzője a *törökségi* népek néprajzáról szóló irodalomból is a legfontosabb tételeket, bár erősen megrostálva, de beépítette könyvébe.

1. Nyelvészet. A szerző nem hagyja figyelmen kívül a *magyar* őstörténeti kutatásokban eddig legeredményesebbnek bizonyult eszközt, a **nyelvészet**et sem (10-17. old.). Fölsorolja például azon *testrészek*et, amelyek nevei *finnugor* vagy első rétegbeli törökségi, vagyis *bolgár-török* eredetűek. Természetesen nem tartozott feladatai közé, hogy akár csak érintőlegesen is vizsgálja például a *magyar* és a rokon nyelvek ragjainak és névutóinak az eredetét, mégis utal ilyen vonatkozásokra is, és ilyen elemzésre is alkalmas gazdag nyelvi anyagot gyűjt egybe, és konkrét példái meggyőző nyelvi bizonyítékát adják a szerző azon kijelentésének, hogy őseink nem csak a mértékegységeket, hanem az irányokat is gyakran a testrészek neveivel fejezték ki.

A *magyar* inesszivuszi **-ban / -ben** rag például a *bél* szavunkkal egy tőről sarjadt. *Turkológiai* megjegyzéseimet rögtön azzal kezdem, hogy érdekes szemléletbeli párhuzamok idézhetők a *törökségi* nyelvekből: a *törökországi török*ben (éppúgy mint például a *baskír*ban és a *kazak*ban is) az inesszivusz (a *magyar* **-ban / -ben** ragnak megfelelő eset) kifejezésére használt **iç** névutó eredeti jelentése a *magyar*hoz hasonlóan "belső, benső", a *magyar adesszivuszi* **-nál / -nél** ragnak megfelelő

térbeli viszonyt pedig az "oldal" jelentésű **yan** névutóval fejezik ki. A *tér-* és *időbeli viszony*t kifejező ragjaink és névutóink etimológiai elemzésre épülő, alapos "statisztikai" vizsgálatát tanulságosnak tartanám: a ragjainkban és névutóinkban rejlő szemléletnek milyen arányban találjuk meg párhuzamait a *finnugor* és milyen arányban a *törökségi* nyelvekben?

Továbbá: a *törökségi* nyelvekben nemcsak a *térbeli viszonyok* kifejezése történik testrészek szerint, hanem sokkal bonyolultabb társadalmi kapcsolatokat is a testrészek neveivel és a szintén rendkívül kedvelt és nagyon széles szimbólikus jelentéskörrel bíró színekkel fejeznek ki. Ezek közül talán az az egyik legismertebb példa, hogy az előkelő származásúakat, a *dzsingiszidák*at "fehér csontok"-nak nevezték (például *kazakul*: **aq süyęk** verb.: "fehér csont"), a közrendbeliek pedig "feketék" (például a *baskírok*nál: **qara bašqort** verb.: "fekete baskír", a *kazakok*nál **qarapay**). A további legegyszerűbb példák közül idézve: a *fej* "kezdet"-et (például "forrásvidék"-et) is jelent (vö.: *Baskíriá*ban: *Szterlebas* városa, amely a *Szterle* folyó forrásvidékén épült, verb.: "a *Szterle* folyó feje"), a *láb* pedig általában véget jelent, például folyó esetében, ha az tengerbe ömlik, de ha egy másik folyóba *torkollik*, akkor a *baskírok* is beszélnek *torkolat*ról is, mint mi (vö.: *Szterletamak* városa, verb.: ugyanannak "a *Szterle* folyónak a torka" ugyancsak *Baskíriá*ban, amely ott épült, ahol a *Szterle* folyó a *Fehér Volgá*ba, *orosz* nevén: a *Belajá*ba ömlik). Az a szemlélet aztán, hogy a *fej* "kezdet"-et, a *láb* pedig "vég"-et jelent számos szokásban tükröződik: az *Almati* környéki *kazakok* lábbal előre viszik ki a halottat a házból, a *mongóliai kazakok* a *levirátus* (kazakul: **amangerlęk**) törvényeinek megfelelően az elhunyt öccséhez kerülő özvegyasszonyt szintén lábbal előre bújtatják ki a sátor fölemelt oldalnemeze alatt, (sohasem az ajtón keresztül hagyja el az özvegy elhunyt férje sátrát).

Csak egyetérteni tudok a szerzőnek azon kijelentésével, hogy "nem ... helytelen a szókészlet alapján anatómiai ismeretekre következtetni", de indokolt a szerző óvatossága is, amikor ezzel kapcsolatban nem bocsátkozik részletekbe. Mert könnyű volna olyan kijelentést tenni például, hogy: míg külső, jól látható szerveink nevei jórészt finnugor eredetűek (*fej*, *szem*, stb.), a belső szervek és az alaposabb anatómiai ismereteket követelő testrészek megnevezése viszont *törökségi* eredetű (*gyomor*, *térd* stb.). Elhamarkodott is lenne egy ilyesfajta megállapítás, mert egyrészt vannak ellenpéldák is: a *belső szervek*re vonatkozó szavaink közül például az *epe* finnugor eredetű, de döntőbb érv az, hogy (a szerző példájánál maradva) a *medvé*t boncoló *északi népek* anatómiai ismeretei aligha maradhattak el a *lo*vat boncoló *sztyeppei népek*étől. A szakkifejezések azonban más-más állatfajokra vonatkozhattak, ezért amikor más éghajlati és kulturális környezetbe kerülvén a növényevő nagyállatok megismerésével újabb anatómiai terminusokat tanultak meg őseink, feledésbe merült a ragadozókra vonatkozó terminológia. (Nyilvánvaló például, hogy a *kérődzők* összetett gyomrával megismerkedvén más fogalmakkal kerültek szembe, mint amilyeneket a más éghajlaton élő *ragadozó állatok* emésztő szerveire vonatkozólag már ismertek.) Tehát a szókincs alapján valóban lehet az anatómiai ismeretek mélységére következtetni, de – amint más vonatkozásban a szerző maga is említi, – a bizonyíték hiánya nem föltétlenül jelenti magának a jelenségnek is a hiányát, tehát a *törökségi* eredetű szókincs nem zárja ki a *finnugor* terminológia esetleges korábbi meglétét. De ez a monográfiában tárgyalt körön már kívül eső kérdés, minthogy *Grynaeus Tamás* – céljának megfelelően – nem különíti el nyelvünk *finnugor* és *bolgár-török* elemeit (ld. föntebb is), hanem bármelyik forrásból is lett légyen meg a szó korai nyelvemlékeinkben, – nagyon helyesen – a *honfoglaló magyarok* anatómiai ismeretének bizonnyítékát látja a szerző a szó puszta meglétében.

2. Szemészet. A *vogulok*nál a *medve* jobban látó *jobb szemét* a *sámán* kapja, – idézi a szerző a **szembetegségek**kel kapcsolatban (28-31. old.). Ma a *kazakok*nál általában a gépkocsivezetőnek adják a birka *szemét*, hogy jól lássa az utat. A *besárgult szemmel* és a *magyar* "vérszemet kap" kifejezéssel kapcsolatban pedig kiemelem, hogy mind a *sárgaság*, mind a *vörheny* gyógyítása a *baskírok*nál *homoöpátiás* módszerrel (*sárga*, illetve *vörös* színű kendővel való letakarással) történik.

3. Fogászat. A **fogászat**i kérdések között (36-45. old.) *Grynaeus Tamás Vámbéry*tól idézi a *miszvak* nevű gyökérnek fogak tisztítására történő használatát. Hozzáteszem, hogy egy bizonyos gyökérnek ilyen célú használata *Törökország*ban máig dívik *Anatólia-szerte*, (a gyökeret a népi orvoslás eszközeként sok helyütt a mecsetek környékén árusítják, de láttam használatát *Taskent*ben és *Karagandá*ban, – kazakul: *Qaragandď* – is), a *baskírok* egyik néprajzi csoportja, a *hegyi baskírok* (**taw bašqôrttarï**) pedig *fekete fenyő* (baskírul: **qaraγay**) gyantáját (baskírul: **haγïδ**) nagyon szívesen

rágják, (nem nyelik le), és úgy tartják, hogy ez megőrzi a fogak épségét. (Az időközben *Baskíriá*ba is betört *amerikai* rágógumit is ugyanezzel a szóval jelölik: **hayïδ**.)

4. Sebészet. A **sebészeti** beavatkozások között (46-55. old.) két olyan esetet is említ a szerző, amelyek bár csak tágabb értelemben vonhatók ide, de nekem éppen ezekhez van hozzáfűznivalóm, nevezetesen az érvágással összefüggésben a honfoglaló magyarok vérszerződését és a kisebb sebészeti beavatkozásokkal kapcsolatban az állatok fülének tulajdonjelkénti bevágását említi. Bár több jelenkori párhuzamra is utal a szerző, én is megemlítem, hogy mindkét gyakorlat máig él többfelé: *az egymás vérével való baráttá fogadás* például *Isztambul*ban és *Anatóliá*ban *török* gyerekek szokásaként, a lovak fülének a tulajdonjelnek megfelelő minta szerinti bevágását pedig legutóbb *Kirgíziá*ban láttam 1995-ben az *Atbašy toolary* hegyvonulat nyugati lejtőjének tövében elterülő legelőkön. Az *iszlám* hatástól függetlenül végzett *circumcisió*ra nincsen adatom.

5. Trepanáció. A **trepanáció** témájának különös figyelmet szentel a szerző (56-103. old.): az erről szóló fejezet a lapszámot tekintve a monográfia egynegyedét teszi ki, és az eddigi szakirodalomban ez a legteljesebb áttekintés, mert – mint a könyv elején említi, – az eddigi összefoglaló áttekintések egy-egy gyűjtemény anyagára terjedtek ki, vagy (mint szavaiból levonható): az országos áttekintéseket is politikai önkorlátozás jellemzi, nem tekintenek ugyanis kutatóink a *trianoni* kerítés túloldalára, (pedig azt nem *Árpád vezér* vonta a *trepanáció* legnagyobb elterjedésének korában, a X. században népünk köré).

Grynaeus Tamás a trepanációval kapcsolatban említi a *baskír* ólomöntés (**qôt qôyôw**) szokását, amely az eltávozott *lélek* visszacsalogatására szolgál, mint egyes föltevések szerint a *trepanáció* is. Maga a **qôt**, – amire a *baskír* **qôt qôyôw** "ólomöntés" utal, – az ember egyik lelke, amely a *kirgizek* elképzelése szerint a sátor füstlyukán át távozik és tér vissza (kirgizül: **kut**). A trepanációval kapcsolatos föltevést erősíthetik azok a gyermekhamvakat tartalmazó neolitikus urnák (*aszesszoárok*), amelyeket a *kínai Shien* városának gyönyörű régészeti múzeumában láttam 1994-ben, ahol az égetett agyagurnákon hagyott, *trepanáció*ra emlékeztető nyílások a halott lelkének közlekedésére szolgáltak.

Végülis *Grynaeus Tamás*, bár nem veti el annak lehetőségét, hogy a *trepanáció*kat mágikus céllal végezték volna, de erre vonatkozó bizonyítékok híján nagyobb teret szentel inkább az orvosi célú *trepanáció*knak. A mai *trepanáció*s gyakorlat is (*Afrikában*), – mint írja, – azt mutatja, hogy azt kizárólag orvosi céllal végzik. Tudománytörténeti szempontból érdekes a szerzőnek az a megállapítása is, hogy a honfoglalás körüli *trepanáció*kkal kapcsolatos találgatások az idegsebészet "diadalmenete" óta élénkültek meg.

6. Terhesség, szülés, szoptatás (104-110. old.). *Grynaeus Tamás* megállapítja, hogy a honfoglaló magyarságnál "mint állattartó népnél ... a tervszerű szelekció, a fajtamemesítés létszükséglet volt", de "föltételezhetjük, hogy ... az embernél is ismerték a ciklikus ivari működések, nemi élet, fogamzás, terhesség, születés közötti összefüggéseket." Mai tapasztalatom az, hogy az *iszlám*tól és az *orosz* hatástól leginkább megkímélt *délkeleti* (*Hét-folyam vidéki*) *kazakok*nál nem övezi semmiféle szemérem vagy álszemérem a nemiség témáját, az nem tabutéma lányok és asszonyok jelenlétében sem, (bár ők maguk másféle témáról folyó társalgásban is csak visszafogottan vesznek részt); és a *kazakok*nál a családon belül mindenütt valóságos kultusz veszi körül a fiúgyerek nemi szervét. (A *baskírok fallosz-kultusz*áról már *Ibn-Fadlan* írt a X. században.)

A tudatos szelekcióval és az ezzel összefüggő párválasztási és házassági szokásokkal kapcsolatban figyelemre méltónak tartom, hogy a *kazakok* mindmáig *hetedíziglen* tartják nyílván őseiket, *hetedíziglen* nem házasodnak egymással, *hetedíziglen* megvan az ős és utódot jelölő rokonsági terminus (*fiú*, *apa*, *nagyapa*, *dédapa*, *ükapa*, *szépapa*, *ősapa*; illetve: *apa*, *gyerek*, *unoka*, *dédunoka*, *ükunoka*, *szépunoka* és még egy nemzedékre van külön terminus). Valaha hároméves korára minden *kazak* gyereknek ismernie kellett "hét (férfi ági) atyját". *Nyugat-Kazakisztán*ban (*Mahŋstaw* megyében) azt tapasztaltam, hogy a szülők ma is gondoskodnak arról, hogy gyerekeik hároméves korukra ennek az ősi parancsnak megfeleljenek, és ha megkérdezik tőlük: "Ki a hét atyád?", – akkor erre a kérdésre fújják a helyes választ. Minthogy azonban teljes mértékben a *patrilineáris leszármazás* a mérvadó, anyai ági elődeit senki sem ismeri jól. (Abban, hogy a lovak fajtanemesítésében csak a csődörre vannak tekintettel, a *patrilineáris szemlélet* állatokra való kivetítését tételezem föl.) A *Hét-folyam vidékén* élő **šaprašti** törzsbeli *kazakok*nál azt jegyeztem le, hogy miután a rokonsági kapcsolat elérkezik a hetedik nemzedékhez, "megrontják a rokonságot", vagyis lakomával kísért bizonyos szer-

tartások mellett kijelentik, hogy a rokonság a nyolcadik nemzedékbe érvén elévült, és utódaik ettől fogva már nyugodtan házasodhatnak egymással.

Az emberre vonatkozó tudatos szelekcióról még annyit, hogy amikor a *kazakok* házasodni készülnek, a házasulandók szülei és rokonsága kikérdezi egymást, hogy a másik nemzetségben milyen híres emberek voltak. Különösen nagyra értékelik, (jobb családnak tartják), ha hírneves *hős* (**batïr**) vagy *énekes* (**Žïraw**) akadt a nemzetségben. Úgy tartják, hogy az ilyen ősökkel büszkélkedő családba akár a fiúnak, akár a lánynak érdemes beházasodnia.

Ugyancsak a **šaprašti** törzsbeli *kazakok* jelentették ki előttem, hogy leányrablás nélkül "nem érvényes" a házasság. (Tehát a szokás máig él! ... és egybecseng azzal, amit *Grynaeus Tamás* idéz: *Tobolszk* környékén csak a megszöktetett lány tarthat igényt arra, hogy tisztességesnek mondják.) 1978-ban a *hegyi baskíro*knál (**qara-qïpsaq** törzsbelieknél) azt hallottam, hogy a megszöktetett lány szülei szörnyű fölháborodással fogadják az ilyen eseményt, de később általában kiderül, hogy az egész csak színjáték volt, mert amikor a rablást vagy szöktetést végrehajtó legény szülei megjelennek a lányos háznál és a lány szülei megkapják a lányért járó, (egyébként titokban már jó előre kialkudott) pénzt vagy állatállományt, a *kalim*ot, rögtön szent a béke a két család vagy nemzetség között. A leányrablás annyiban a *kazakok*nál is formális, hogy többnyire a lány egyetértésével kerül rá sor.

1992-ben a *türkmenisztáni* **Mari** városa (a történelmi **Merv**) környékén pedig a legényes ház vendégeként az egész násznép tudtával végrehajtott, tettetett, de annál nagyobb lelkesedéssel kísért leányrablásban "vettem részt." Környezetemben elmondták, hogy akkor volt ez az igazi, amikor még nem gépkocsikon és nem az országúton száguldoztak a leányrablók és üldözőik, hanem teveháton a sivatagon át. (Az utunk mentén békésen legelésző egy- és kétpúpú tevék pedig, mintha meghallották volna ezt a múlton busongó beszélgetést, nagy porfelhőt kavarva a sivatagi homokban beálltak versenyezni az eszeveszetten robogó, egymást az útról leszorítani igyekvő gépkocsijaink közé.)

Egy *karakalpak* fiatalasszony viszont azt mondta el nekem, hogy házassága azért boldogtalan, mert a későbbi férje annak idején őt akarata ellenére rabolta el. Az illető fiatalasszony aztán harminc éves korában megszökött férjétől, és távolban élő rokonaihoz költözött. A gyerekeit nem vihette magával, "mert azok a férj nemzetségéé".

A *levirátus*t a *kazakok* a legnagyobb természetességgel fogadják. (*Abay*nak, a *kazakok* százötven éve született klasszikus költőjének – egyszerre – három felesége volt, akik közül az egyik úgy került hozzá, hogy bátyja halálakor az özvegyeket a megboldogult öccsei, – köztük *Abay*, – kiosztották egymás között.)

Kölcsönös megegyezés alapján az asszony elbocsájtását is lehetségesnek tartják a kazakok két föltétellel: **1.** a férj nemzetsége köteles hiánytalanul kiadni az asszony magával hozott teljes hozományát, (ami állatállományt, esetleg ezüst ékszereket jelent); **2.** a gyerekeknek pedig mindenképpen a férj nemzetségénél kell maradniuk.

7. A gyermekbetegségekkel (111-116. old.) kapcsolatban szól a szerző az óvónevekről. A névadásban sok megegyezés fedezhető föl a régi *magyar* gyakorlat és a *törökségi* szokások között. Kiemelnék azonban a *törökségi* népek óvónevei közül egy igen jellemző csoportot, amely talán kevésbé volt megszokott a régi *magyar* névadásban: a *kutyanevek*ét. A *baskíro*knál ezek becsmérlő-óvó névként a XX. század közepéig elterjedtek voltak, de azt, hogy a *törökség*en belül nemcsak *baskír* szokásról van szó, bizonyítják a gyerek első ingével kapcsolatban mind a *baskíro*knál, mind a tőlük nagyon távol eső *tuvaia*knál gyűjtött adataim. Mindkét népnél "kutyaing" a gyerek első ingének a neve, de míg a *baskíro*knál 40 háromszög (*talizmán*-) alakú darabból varrják, a *tuvaia*knál összeállításához ollót és tűt nem szabad használni, hanem tépik és összecsomózzák a darabjait.

8. Az **anyagcsere betegségek** (143-147. old.) közül a *skorbut* és a *rahitis* elterjedt a szélsőségesen kontinentális égöv alatt élő, ezért évszakonként vitaminhiányosan táplálkozó *baskírok* és *kazakok* között, akik télen nem jutnak elég (vagy semennyi) vitaminhoz. E betegségek *baskír* neveiben népi etimológiát vélek. A *skorbut* nevét az *orosz* **cynga** "skorbut" szóból magyarázzák, holott a *baskír* **säŋkew** szónak lehetne akár *baskír* jelentése is: "zsibbadás", de ha így magyarázzuk a szót, akkor föl kell tételeznünk, hogy a téli fagyásoknak és az ínyen ugyancsak télen vagy tavasszal megjelenő tüneteknek azonos okot tulajdonítanak. Minden esetre gyógyítására tavasszal megfelelő mondókák kíséretében *vadsóská*t és *vadhagymá*t fogyasztanak, alighogy e növények kibújnak a földből. A

*rahitis*t **yeteyän**-nek (verb.: "hét lélek"-nek) nevezik, a gyerek hasfájását pedig **ösyän**-nek (verb.: "három lélek"-nek). Mindkét betegségnévben szintén népi etimológiát sejtek.

9. A **bőrbetegségek** (152-154. old.) közül a *szemölcs* gyógyítására azonos gyógymódot találtam nagy területen, nevezetesen: az újhold fényénél történő gyógyítást. *Kálmány Lajos* az ezzel kapcsolatos mondókát így jegyezte le *Szeged* környékén (*emlékezetből idézem*): "Új hód, új király, / Házasíti a fiját, / Engöm hínak vendégségbe, / De én nem möhetök, / Eeküdöm a szömőcsömet!" *Isztambul*ban és a *baskírok* között szintén újholdkor a *szegedi*től eltérő, de egymással csaknem azonos szövegű versikét mondogatnak, és mutogatják szemölcsüket a hold felé, miközben *Isztambul*ban aranygyűrűt is kell a hold felé mutatni, a *baskírok* viszont nem nevezik nevén a szemölcsüket, hanem helyette babát (baskírul: **tätä**) mondanak. Az *isztambuli* és a *baskír* változatban az *újhold*on kívül közös motívum még az, **hogy a ráolvasás** mondogatása közben *kisgyerekek*et **kell** átölelni, vagy magukhoz szorítani.

10. Az **élősdiekkel** (157-159. old.) kapcsolatban megjegyezném, hogy a tetvek, – mint *Grynaeus Tamás* írja, – valóban nagyon elterjedtek lehettek a nomád népek között. Erre vallanak a szólásmondások és a népköltészeti motívumok. Olyan alkalmakkor, amikor a *magyarok* ilyesmit kívánnak, hogy: "Az új ruha elszakadjon, / A gazdája megmaradjon, / Egészséggel viselje!", a *kazakok* ezt kívánják: **... qôttô bôlsïn, ęšę bittę bôlsïn!** "/Az új ruha gazdája/ boldog legyen, /Az újonnan kapott ruhának/ a belseje tetves legyen!"

Baskír népmesékben gyakori a *fejbenézés* (*tetvészés*, *kurkászás*), de (az általam ismert valamennyi *baskír* népmesében) ez mindig tragikusan végződik, mert a *fejbenézés*re vállalkozó *öregaszszony*ról mindig kiderül, hogy "vérszopó anyóka (vagyis: vámpír boszorka)" (baskírul: **ubïrlï qarsïq**), aki egy, az erdőben eltévedt lány fejét ölébe hajtatva *fejbenézés* ürügyén rendszeresen szívja a lány vérét. Az pedig ettől idővel egyre jobban sápad, hervadozik, fogy, legyengül, lebetegszik, mégsem veszi észre a turpisságot, míg valaki végül meg nem menti.

11. Mérgezések (160-162. old.). A *nyugat-kazakisztáni* (az *Urál-Dzsajik* **folyótól** nyugatra eső *kazak* területeket, vagyis *Bökej kán* országát, *oroszul Bukejevscsinát* a 19 század közepén uraló) *Dzsangir kán* esete a külföldről rosszul nősült *Árpád-házi* királyainkéhoz (*Orszeolo Péter*, *II. Endre*) volt hasonló, akiknek feleségével együtt idegenből származó intrikusok siserehada érkezett az uralkodó országába. *Dzsangir kán*, *Kazakisztán Urál* folyón inneni területeinek az ura a múlt század közepén *tatár* nőt vett feleségül, így *tatárok* vették körül, köztük udvari borbélya is, aki őt mérgezett borotvával megölte. (A *tatárok* mindenhol az *orosz* gyarmatosítók előfutárai, szálláscsinálói és tolmácsai voltak. Föltűnő az a látszólagos ellentmondás, hogy az *iszlám*ért egyébként egyáltalában nem rajongó *cári rendszer* támogatta a *tatár muzulmán* misszionáriusok nomádok között végzett tevékenységét. Ennek az a magyarázata, hogy a cári udvar másként nem tudott a *táltoshitű* nomádok közé férkőzni, és másként nem tudták hagyományaikat megtörni.)

12. Betegellátás (163. old.). *Evliya Cselebi* egy helyütt arról ír sok kötetes útleírásában, hogy az *edirnei* (*drinápolyi*) *török* ispotályban a XVI. században zenével gyógyították a betegeket. (Hálás köszönetem fejezem ki ezen adatért *Robert Dankoff amerikai arabista turkológus*nak, akitől azt 1987-ben *Ankará*ban szíves szó- és levélbeli közlés formájában kaptam. *Robert Dankoff* akkor éppen *Evliya Cselebi* teljes útleírásának kiadásán és *angol* nyelvre fordításán dolgozott.)

13. Orvosságok (165-168. old.). Csak egyetérteni lehet *Grynaeus Tamás*sal, amikor a honfoglalás kori népi orvosságaink rekonstruálására használt bizonyítékok között fontosági sorrendban első helyre régi szavainkat sorolja. A 166. oldalon általa fölsorolt növénynevek közül legalább három, ha nincs is rájuk túl sok adatunk, biztosan *törökségi* eredetű: a *bojtorján*, a *torma* és az *üröm*.

Bojtorján szavunk *baskír* etimonja **baltïrgan**, amely szónak a belsejében található *törökségi* **-lt-**nek *magyar* **-jt-** felel meg. Erre a megfelelésre van még egy analóg példánk, éspedig a *törökségi* **altïn** "arany" szó, amelynek a *magyar*ban az *Ajtony* személynév felel meg.

Torma szavunkra is kevés nyelvből van adatunk, de a *baskír*ban ez a szó is megvan, bár csak jelzős szókapcsolatban használatos: **äsä tôrma** "csipős retek". Általában a *törökországi török* **turp** "torma" szóval hozzák összefüggésbe, és föltételezik, hogy egy "áll" jelentésű *ótörök* **tur-** ige van a szó tövében, amelyhez a *baskír*ban egy **-ma** infinitivusz-, míg a *törökországi török*ben egy **-p** gerundiumképző járul.

Üröm szavunk *baskír* megfelelője **ärem**.

Fontos forrás lehet, mint *Grynaeus Tamás* írja, az *állatorvoslás*. Az állat- és humán orvoslás összefüggésére mondanék egy példát. Az **andïz** (*Inula*) gyökere *lóorvosság*nak minősül már *Kasgari*nál is a XII. században, de máig használják ilyen célra mind a *baskírok*, mind a *kazakok*. Mindkét nyelvben ugyanúgy hangzik, mint az *ótörök*ben: **andïz**. *Szemeji* (oroszul: *szemipalatyinszki*) *kazak* csikós informátorom szerint kisebb dózisban az **andïz** termése elrágva vagy teaként fogyasztva kitünő hatású *humán orvosság* is, de szerinte óvatosan kell vele bánni, mert nagyon erős hashajtó.

Összefogalalásképpen elmondható, hogy *Grynaeus Tamás* **Isa por...** c. monográfiájában bőséges régészeti anyag, valamint nyelvemlékeink és egyéb források alapján rekonstruálta a *honfoglaló magyarság* betegségre és gyógyításra vonatkozó ismereteit. Megállapítható, hogy őseinknek csaknem valamennyi mai klinikumra vonatkozólag voltak ismereteik. A szerző kísérletnek és váznak mondja monográfiáját, amelyre az összehasonlító néprajz adatait majd egy következő munkában lehet fölrakosgatni. Nem ígér, de bízzunk benne, hogy kimondatlanul is ígéretnek szánta a **Befejezés** ezen szavait (183. old.). A rekonstrukciós eljárásra épülő monográfia személyemben a *turkológus néprajzkutatót* olyan adatok összegyűjtésére ösztönözte, amelyeket enélkül talán sohasem szedtem volna egy csokorba. Ezért nemcsak a monográfiából nyert gazdag ismeretanyagért, a rekonstrukciós eljárásból levont módszertani tapasztalatért, hanem a *turkológiai* vonatkozások összegyűjtésére könyve olvasása közben nyert ösztönzésért is hálás vagyok a szerzőnek. A monográfia méltán sorakozik föl két korábbi *magyar* orvos-néprajzkutatónknak, *Magyary-Kossa Gyulá*nak a több kötetes enciklopedikus műve (*Magyar Orvosi Emlékek*) és *Berde Károly*nak a híres összefoglalója (*A magyar nép dermatológiája*) mellé, de korszerűségével, rekonstrukciós módszerével az **Isa por...** olvasójának mást is, többet is nyújt, mint a fél évszázaddal korábban megjelent, említett két másik örökbecsű mű.

Szeged TORMA JÓZSEF

Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17. Budapest, 1996. 339.1. MTA Történettudományi Intézete

A szóbeliség és írásbeliség viszonya régebben a népi kultúra kutatói közül főként a folkloristákat foglalkoztatta. A szóbeliségre, mint a népköltészet és a magas művészet elhatárolásának legfőbb kritériumára tekintettek. Mára a kérdés felfogása két irányban is elmozdulást mutat. Egyrészt világossá vált, hogy a szóbeliség és írásbeliség korántsem tekinthető oly mértékig egymást kizáró fogalompárnak mint az korábban hitték. Másrészt az anyagi kultúra és a társadalomnéprajz kutatóinak érdeklődése is feléledt a kérdés iránt. Ma már egyre világosabban látszik az, hogy a paraszti, kis- és középnemesi hagyományok mibenlétének és változásának kutatásához nélkülözhetetlen annak ismerete, hogy az olvasás és írás mennyire volt ismert és gyakorolt (fizikai és szellemi) tevékenység e néprétegek életében. Ezt a fogódzót eddig főként a meglehetősen gazdag iskolatörténeti és kisebb részben művelődéstörténeti kutatások nyújthatták a népi kultúra kutatói számára. Tóth István György könyvével most egy olyan monografikus feldoglozást vehet a kezébe az olvasó, amely az írás lassú elterjedésének útját kísérli meg nyomon követni a magyar társadalom alsóbb rétegeiben.

A szerző a XVII-XVIII. századi társadalom- és művelődéstörténet elismert kutatója, akinek már számos dolgozata jelent meg az írástudás a paraszti és kisnemesi könyvkultúra és családtörténet kérdésköréből. Ez a könyve átfogó áttekintést kíván adni az írásbeliség kora újkori elterjedéséről a magyar parasztok, középnemesek és kisnemesek társadalmi rétegében. Vizsgálatának alapbázisát az érintettek által hitelesített iratokon (kötelezvények, adóslevelek, adásvételi szerződések stb.) található keresztek és aláírások elemzése adja. Érthető e módszer követése, ha meggondoljuk, hogy statisztikailag értékelhető más forrásanyag voltaképp nem is állt rendelkezésére. Az így kapott eredmények abszolutizálásának veszélyeire azonban maga a szerző is figyelmeztet: sem a keresztek, sem a névaláírások nem bizonyítják az érintett személy írni tudását, illetve írásképtelenségét még a XIX. század elején sem. Ezt próbálja meg ellensúlyozni más forrástípusok (pl. testamentumok, tanúvallomások,

nemességvizsgálatok, levelek stb.) bevonásával. Egy szűkebb terület, Vas megye jól dokumentált kora újkori írásbeliségének teljes körű elemzésére alapozva értékeli az ország más vidékeiről vett forrásmintákat, egyéb adatokat, és von le következtetéseket a korszak írásbeliségének általános magyarországi helyzetére.

Az első fejezetben a szerző felvázolja a Vas megyei falusi és mezővárosi kisiskolák hálózatának kiépülését. Vizsgálja a XVII-XVIII. századi iskolamesterek és tanítók származási helyét, mobilitását, jövedelmi viszonyaikat, társadalmi megbecsültségüket, főként pedig műveltségük színvonalát. Ezt követi az iskolás gyermekek számának és társadalmi összetételének (jobbágy, nemes) elemzése. Mindez a lakosság vallási (római katolikus, evangélikus, református), valamint nemzetiségi (magyar, német, horvát, szlovén) megoszlásának figyelembevételével történik. A következő nagy fejezet az írásnak a paraszti művelődésben végbement lassú térhódítását mutatja be. Ennek során megállapítja, hogy a XVIII. században – a falusi iskolák állandó lassú szaporodása ellenére – a parasztoknak általánosságban csupán 2-3 %-a tudott írni. (Természetesen jelentős eltérés volt a forgalmas mezővárosok és az elszórt falvak népességének alfabetizációjában). Példákkal illusztrálja viszont, hogy a nyomtatott szövegekre (pl. imakönyvek, kalendáriumok) vonatkozó olvasni tudás jóval szélesebb körű volt, mint az írástudás. Mindezekben jelentős regionális eltéréseket mutat ki, mely kis- és nagytáji viszonylatban egyaránt fennállott. A könyv második fele a kis- és középbirtokos nemesek írni-olvasni tudásával foglalkozik, mégpedig külön-külön, mivel alfabetizációjuk, könyvkultúrájuk élesen eltér egymástól. Igen tanulságos, hogy a XVIII. században a csekély vagyonú vagy éppen paraszti életszínvonalon élő kisnemesek között sokkal gyorsabban emelkedett az írástudók száma, mint a parasztoknál; arányuk a XVIII. század végére megközelítette a 40 %-ot. Ennek ellenére ebben a társadami rétegben is igen fontos szerepe volt a szóbeli hagyományok továbbadásának. Anyakönyvek és írott családfák híján ugyanis a létfontosságú nemesi státust bizonyító családtörténeti adatok még a XVIII. században is élőszóban hagyományozódtak. A középbirtokos nemesek – akik közül a vármegyei hivatalnokok is kikerültek – a XVIII. században általában már mind tudtak írni és természetesen olvasni is. Műveltségük szintjére a szerző főként a hagyatéki leltárakban fennmaradt könyvjegyzékek alapján következtet. Míg a kisnemesek leltáraiban a XVIII. században elvétve fordult csak elő könyv (főként a Biblia és imakönyvek), addig ugyanezen időben a birtokos nemesek gyakran hagytak hátra 20-120 kötetes könyvtárakat. Ezekben a Biblián és imakönyveken kívül főként vallási, jogi, történeti és természettudományi tárgyú könyvek voltak. Az utolsó fejezet kitekintést ad a XIX. század végi állapotokra, amikor már redszeres statisztikai adatfelvételek készültek. Bár száz év alatt általánosságban mindenütt csökkent az analfabéták száma, a szívósan fennálló regionális különbségek a XIX. század végéig domináltak. A kiegyenlítődés csak az általános tankötelezettség bevezetése (1868) után következett be. Végezetül a szerző kísérletet tesz arra, hogy meghatározza a koraújkori magyarországi alfabetizáció helyét az európai palettán. Megállapítja, hogy míg a fejlett írásbeliségű ÉNy-Európához képest Magyarország jelentős lemaradásban volt még a XIX. században is, egyidejűleg keleti és déli szomszédaihoz képest ugyanekkora előnyt mutatott fel. A kötet végén függelék tartalmazza a magyarországi vármegyék alfabetizációs rangsorát 1870-ből, valamint az írni tudók százalékos arányát 1880 és 1910 között négy időkeresztmetszetben. A kötetet bőséges jegyzetanyag, impozáns forrás- és irodalomjegyzék, továbbá egyesített (tárgy-, név- és földrajzi) mutató zárja.

Tóth István György munkája azért különösen figyelemre méltó, mert – a Benda Kálmán által megkezdett vizsgálatok szerves folytatásaként – az első monografikus igénnyel megírt művelődéstörténeti áttekintés a XVII-XVIII. századi köznépi írásbeliségről. A szerző – szakterületének, képzettségének megfelelően – az írásbeliség és szóbeliség viszonyát elsősorban az egyén és a központi hatalom (földesúr, állam) viszonyában létrejött írott dokumentumok térhódításán méri le. Meggyőzően mutatja be az írástudás presztízsének fokozatos növekedését a vizsgált társadalmi rétegekben. Nemcsak arra hívja fel a figyelmet, hogy az írás és a (nyomtatott) szövegek olvasása az írásbeliség fejlődésének külön fázisát jelentik, hanem arra is, hogy a vizsgált korszakban paraszti és kisnemesi környezetben az írás használata és az írni tudás sem egymást fedő fogalmak. Tényként állapítja meg, hogy a magyar paraszti írásbeliség voltaképp a XVIII. században maradt le számottevően a nyugat-európai mögött. Miközben helyesen utal az írásbeliség iránti igényt ösztönző tényezőkre (pl. forgalmas utak, piacok közelsége, iskolák, uradalmak hatása, egyéni törekvések), sajátos, hogy a gátló tényezők között nem kap kellő hangsúlyt az a tény, hogy a XVIII. század nemcsak a felvilágosodás százada, hanem együt-

tal a magyar paraszti művelődés újkori megtorpanásának, befelé fordulásának százada is. (L. Benda Kálmán, Hofer Tamás kutatásait). E megtorpanás megítélésem szerint reprezentatívan fejeződik ki az írás és a könyvkultúra iránti csekély érdeklődésben, illetve annak elutasításában a parasztság részéről.

A szerző imponálóan tájékozott a téma nyugateurópai irodalmában. Nagy erénye munkájának, hogy a folyamatos összehasonlítás mellett külön elemzésekben is összeveti az egykorú magyar és külföldi állapotokat. Stílusa igen olvasmányos. A levéltári anyagból nagy számban felidézett konkrét esetek életszerű közelségbe hozzák a XVII-XVIII. századi parasztok és nemesemberek íráshoz való viszonyát.

Tóth István György könyve nem néprajzi szempontú feldolgozás. A népi kultúra egészében a szóbeliség és írásbeliség egymáshoz való viszonya, sőt az időfogalom kérdése is sokrétűbb annál, mint azt a szerző időnként láttatja velünk. (Elég utalni e helyen pl. Ortutay Gyula, Voigt Vilmos, Katona Imre, Ujváry Zoltán, Küllős Imola, legújabban pedig Kristóf Ildikó kutatásaira). Mégis azt mondhatjuk, hogy munkája nemcsak a művelődéstörténeti kutatásokban hiánypótló, hanem feltétlenül számot tarthat a néprajzkutatók figyelmére, hiszen az írott okmányok hétköznapi életben játszott szerepének megismerése nagymértékben hozzásegít az írásbeliség és szóbeliség tágabb összefüggéseinek feltárásához a népi kultúra egészében.

Budapest ÉGETŐ MELINDA

Keszeg Vilmos: Kelt levelem... Egy mezőségi parasztasszony levelezése. Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 6. Debrecen, 1996. 147 p. Györffy István Néprajzi Egyesület

Újabb monográfiával gazdagította Keszeg Vilmos a néprajztudományt. Ezúttal a parasztságnál meglévő levelezés tanulságait összegzi egy rövid tanulmányban, majd reprezentatív válogtást ad egy detrehemtelepi asszony hagyatékában talált levelekből. E két nagy részből áll a kötet, amely témaválasztásával, kutatói szemléletével számos új aspektust hoz az eddigi paraszti írásbeliséggel foglalkozó kutatásba.

A levelek forrásértékű áttekintése a kutatásnak évszázadok óta szerves része. A néprajztudomány sem nélkülözte ezt, más diszciplínákhoz hasonló módon értékelte és felhasználta a leveket. Keszeg Vilmos a kommunikációs formák megismerése, rendszerezése végett fordította figyelmét egy mezőségi asszonynak hagyatékában talált levélgyűjteményre. A jelentős kéziratos anyag alapján kultúra- és kommunikációelméleti kérdésekre keres választ, és egyúttal a kérdésfeltevéseivel új kutatási területet nyit.

A szerző rövid kitekintést ad a levélírás múltjáról és annak kutatástörténetéről. E tekintetben nem az előzmények bemutatására vállalkozik, hanem a műfaj kontextuális kérdéseit körvonalazza saját szempontjából. Így a kommunikációs minőség, az esztétikai jelleg, a formai kötöttségek és a terminológia felől közelítette meg a témát. Rendszerezési kísérleteit nem alkalmazza a tanulmány további részében, és nem célja távlati összefüggésbe ágyazni azokat, így a felvetett szempontok létjogosultsága, illetve hiányossága nem derül ki. Továbbiakban az anyagból leszűrhető általánosítható jelenségekre tér ki, és azokat széles látókörben, világosan körülírva mutatja be.

A levélírásról valójában kevés szó esik, mert L. E. asszony hagyatékából csak a hozzá írt levelek maradtak fenn, illetve néhány kérvény, hivatalos levél indigós másolata. Az antropológiai megközelítéssel a levelek az asszony mozgásterét, társadalmi kapcsolatát mutatják be anélkül, hogy életrajzáról bármit is tudnánk. A kapcsolatrendszer a családi, rokonsági, ismeretségi szinten szerveződött. A sok kézből eredő levelek az íráshoz, levíráshoz való viszonyt képviselik. A levelek formulái, a visszatérő sztereotípiák a mindennapi beszédtől eltérő stílust éppen úgy képviselik, mint a levelezés korlátait. Maga a levél egyfajta képet ad az írójának érdeklődéséről, a környező világáról, a másokhoz fűződő kapcsolatáról.

A levélgyűjtemény elemzésével, egy konkrét eset tanulmányozásával általános tanulságok vonhatók le. Így bizonyítható L. E. asszony földrajzi, térbeli tájékozódásának perspektívája, ezenkívül

az, hogy nők vagy férfiak körében szokás-e a levélírás. Az adott esetben kétharmad/egyharmad arányban a nők vállalkoznak a válaszolásra. A mezőségi parasztasszonyhoz elsősorban saját társadalmi státuszához közel állók küldtek levelet, elvétve található értelmiségi (pap, tanító), akiket kórházban ismert meg. A korcsoportokat tekintve saját és gyermekei generációja tartotta vele a kapcsolatot, nálánál lényegesen idősebbek vagy fiatalabbak, vagyis az unokák generációja alig írt L. E. asszonynak. A levelek tartalmát illetően jellemzőek a családi tanácsadások, információk, betegségek, események hírüladása. Bármennyire is jelentős lehet egy távoli vidéken élőnek a környezete mind a levélíró, mind a címzett számára, mégis a levelek ezt mellőzik, vagy csak érintőlegesen közlik. A távoli vidékről szóló hírek ritkán jelennek meg a levelezésben, de még így is hozzájárulnak a parasztasszony ismeretkörének kiszélesítéséhez. A levelek etnográfiai vonatkozásai c. fejezetben a szerző felhívja a figyelmet az emlékezés, megemlékezés és emlékeztetés tényére. A jeles évfordulók, betegségek, találkozók, ünnepek emlékezetbe idézése lényeges eleme a levelezésnek, a régi kapcsolatok életben tartásának. Emellett azonban más etnográfiai jellegű adatok feltárására is keretet kínál a levélgyűjtemény, pl. az eltérő lakodalmi, ajándékozási szokások, az álom emlékeztető, jósló funkciója, egy-egy folklór szöveg, vagy jogszokás felidézése.

Keszeg Vilmos módszeres feldolgozása egyetlen hagyatékra támaszkodik, így az olvasó hiányérzete is ezzel függhet össze, hiszen a problémafelvetés sokkal szélesebb, semhogy azt az elemzésbe vont adatok és a melléklet igazolná. A levelezés bonyolult társadalmi háttere, a levelet író és a címzett kapcsolata eredményesebben lenne bemutatható szélesebb anyag alapján. Megválaszolatlan az a kérdés, hogy az életkor, a magány és a betegség mennyire befolyásolta konkrét példa esetében az egyén levelezési igényét. Adatok hiányában nem tudjuk, hogy mennyi a megválaszolatlan levél, és a beteges asszony életében milyen fontos érzelmi szerepet játszott a levél érkezése, amely szinte egyetlen kapcsolatot jelentett a tőle mind távolabb kerülő világgal. Az általános tendenciákat és elméleti kérdéseket vitató tanulmány, illetve a konkrét adatok és a példatár végül nem alkotnak harmóniát. A szerző kérdésfelvetéseinek jogosultsága nem vitatható, sőt a kitágított kutatási perspektíva új összefüggések feltárásának lehetőségét teremti meg. Nyilvánvalóan ezt a munkát tovább kell folytatni, és megfelelő számú adatból levont törvényszerűségek fognak majd kielégítő választ adni azokra kommunikációelméleti kérdésekre, amelyeket sokszínűen tárt elénk jelen munkájában Keszeg Vilmos.

Budapest KRÍZA ILDIKÓ

Egy új csángó balladás könyv. Kallós Zoltán: Ez az utazólevelem. Balladák új könyve. Budapest, 1996. 394. Akadémiai Kiadó

Kallós Zoltán *Ez az utazó levelem* címmel Balladák új könyvét tette közzé az Akadémiai Kiadó segítségével. 257 eddig még nem publikált szöveget, melynek dallamait a mellékletként megjelentetett nyolc kazetta tartalmazza, régi és új gyűjtéseket egyaránt találhatunk a rangos kivitelű kötetben. Egy pár kivételtől eltekintve mind csángóktól gyűjtötte Moldvában, Gyimesben az általa jól ismert közösségekben. A könyv bevezetőjében Diószegi László röviden szólt Kallós Zoltán eddigi tevékenységéről, de ki ne ismerné őt, aki már 1958-ban új balladatípusokkal, felfedezéssel megváltoztatta a korábbi tudományos eredményeket, lezártnak hitt balladai világot. A millecentenárium évében őt érte a megtisztelő kitüntetés, hogy folklorista tevékenységéért Kossuth-díjat kapott, és 70. születésnapját a közös ünneplések sora teszi emlékezetessé. A három kiadást megért *Balladák könyve* mellett több gyűjteményes kötete, tematikus kiadványa, tehetséges énekesekről szóló monografikus kötete jelent meg, emellett a hanglemezek, kazetták révén gyűjtései országon innen és túl, sőt a tengeren túl is ismertek.

A magyar népballada megismerésében Moldvának jelentős szerepe van, pedig a köztudatban úgy él, hogy a székely balladák felfedezésével kezdődött a magyar népköltészet eme ágának megismerése.

A reformkorban, a múlt század 30-as éveiben Moldva is szerepelt a felfedezendő magyar területek között. A népi kultúra felé forduló érdeklődés a közeli, eldugott, és távoli, ún. „Isten háta mögötti" tájakra egyaránt kiterjedt. A nép története, a nép nyelve és költészete egyaránt érdekelte a ma-

gyar műveltség iránt felelősséget érző értelmiséget. E tekintetben fontos állomás Gegő Eleknek, a Magyar Tudományos Akadémia lev. tagjának beszámolója.

Gegő Elek rövid életű, elkötelezett lelkületű ferences rendi szerzetes és tanár 1805-ben Csíktapolcán született a székely havasok tövében. Édesanyjának vallásossága és a csíksomlyói hét évszázados monostor közelségének hatása alatt fiatalon, 21 éves korában Ferenc-rendi szerzetes lett. Nagyszombatban és Pozsonyban tanult, majd Pestre került. Itt élt, amikor 1835-ben *30* éves korában megválasztották az Akadémia tagjának, és innen indult a moldvai magyarok felkeresésére. Munkájának mindmáig felbecsülhetetlen jelentősége van. *A moldvai magyar telepek...* című írása, két toldalékával együtt, amely 1838-ban Budán napvilágot is látott, fontos híradás. Beszámolt a moldvai püspökség kétszáz éves történetéről, a bukovinai magyar telepekről és sok egyébről.

Már Gegő Elek is említést tett a különleges dalkultúráról. Azóta is rejtély, hogyan is hangzott a Szilágyi és Hajmási-féle ballada, amire tartalomszerűen hivatkozott. Az egyház nem engedte folytatni Gegő Elek moldvai tevékenységét, Odesszába küldte. Ezt ő nem fogadta el, és az engedetlensége miatt más munkát kellett ellátnia. Rövid életét 39 évesen a tüdőbaj törte meg. Sajnálatos, hogy a könnyű tollú, sokat dolgozó nagy tájékozottságú Gegő Elek sírba vitte a szülőföldjéről szóló ismereteit. Viszont az a híradás, amit közzétett, felkeltette az Akadémia vezetőinek az érdeklődését, és Döbrentei Gábor, majd Toldy Ferenc sürgette a moldvai nyelv és népköltészet jobb megismerését.

Különösen Döbrentei Gábor odafigyelésének köszönhetjük, hogy a reformkorban megindult népköltészet iránti érdeklődés Moldvára is kiterjedt. Petrás Ince János forrófalvi születésű minorita szerzetes, akit 1834-ben Egerben szenteltek fel, azt a feladatot kapta, hogy térjen vissza szülőföldjére, és vizsgáló szemeit a nép kultúrájára vesse. 1839-től haláláig élt a „vérei" között. Előbb Pusztinán, majd Klézsén. Döbrentei ismételt ösztökélésére kezdte küldeni a tragikus sorsú klézsei plébános a moldvai tudósításait. Petrás két év alatt egy 34 és egy másik 54 csángó éneket magába foglaló népdalgyűjteményt juttatott el kalandos, hosszú úton Pestre az újonnan szerveződött Akadémiára. Mindez megelőzte a mindenki által ismert Erdélyi-féle Magyar népdalok és mondák c. kötet megjelenését, és méginkább Kríza János Vadrózsáit. A kéziratban maradt gyűjteményt azonban csak 1956-ban (több mint 100 év múltán) ismerhette meg a népköltészet iránt érdeklődő olvasóközönség Domokos Pál Péter kitartó erőfeszítésének és Rajeczky Benjamin áldozatos munkájának eredményeként. A hosszú lappangás miatt ma is úgy tűnik, hogy a moldvai népköltészet felfedezése a mi korunkban történt.

A történelemben nincs „HA", vagyis feltételes mód, ezt csak a jövő formálásában vehetjük számításba, mégis azt mondom, hogy ha a szabadságharc előtti időkben nem lankad az érdeklődés a moldvai források iránt, akkor ma Petrás Ince János neve lenne az élen a magyar balladák felfedezői között. §t illethetné az elsőség, hiszen azokat a szép, különös ízű, nyelvi archaizmusok révén egy másik világot idéző balladákat, amelyeket csak több mint száz év késéssel hallhattunk, ő örökítette meg legelőször. Ehhez a halhatatlan értékű múlt századi kézirathoz hozott Kallós Zoltán közel ötszáz újabbat, bizonyítva, hogy magára maradt, értelmiség nélkül élő nép a régi kultúráját megőrizte nemcsak Klézsén, Pusztinán és Forrófalván, de Moldva minden magyar ajkú közösségében, Gyimes eldugott telepein.

Az értelmiség felelőssége e tekintetben is nyomon kísérhető. Nemcsak Petrás János gyűjtése süllyedt el egy íróasztalfiókban, de Kriza János szava 1842-ben szintén visszhangtalan maradt. Pusztába kiáltott szó volt, amit Kriza János aggódó sürgetéssel hirdetett a székely népköltészet összegyűjtésére és kiadására. A legfontosabb irodalmi társaság, a Kisfaludy Társaság által segített Erdélyi-féle gyűjtés közzététele, szerkesztése is csak Erdélyi János fáradhatatlan, áldozatos munkája eredményeként készülhetett el óriási erőfeszítéssel, nagyon kevés példányban kiadva.

A balladakincs megismerésében az elsődleges és visszavonhatatlan érdem Kriza Jánosé. § volt az, aki ráirányította a figyelmet a balladák ódon világára, a verselésbeli szépségére, a különleges témaválasztására, a történetek speciális megformálására, a művészeti értékek magas fokára. Mindezeket szeretjük a Vadrózsák megjelenéséhez kapcsolni, pedig a kisszámban közzétett könyvnek nem lehetett akkora visszhangja, mint a folyóiratokból megismert szövegeknek. Az a „ballada-láz" (a kifejezést Gyulai Páltól, a korszak híres irodalmárától kölcsönzöm), amit a Vadrózsák megjelenése váltott ki, többnyire az újságokban, folyóiratokban megjelent szövegekre vonatkoztak. A híres „Vadrózsa-pör" is ezek körül zajlott.

Nem vitatva Kriza János érdemét, tudnunk kell, hogy a híres Székely Népköltési Gyűjteményben alig 20 balladát találhatni, és a püspök vonzáskörében lévő gyűjtők, meg a későbbi kiadványok tették gazdagabbá ezt a csodálatos költészeti világot, megközelítően *száz* típus megismertetésével, változatok közzétételével.

Krizát megelőzően nem figyelt fel a közvélemény, de még a vájtfülű tudósok köre sem erre a műfajra. Erdélyi János, kora híres esztétája, a népköltészet értékeinek avatott ismerője, a több ezer népdal sajtó alá rendezője több balladát dugott el a két vaskos kötetébe, mint amennyi a Vadrózsákban volt, de azoknak különös helyét, esztétikai értékét akkor még nem ismerte fel. Ebbeli mulasztására maga jött rá, amikor Kriza gyűjteményéből egyetlenegyet közzétevő Nagy Lajos-féle *Barcsai*-balladát elolvasta, elemezve méltatta a ballada zárt szerkezetét, cselekményközpontúságát, áttételes jelentőségét, szimbólumvilágát, erkölcsi ítélkezését.

A kutatók előtt sokáig nyitott kérdés volt, hogy Kriza János, a székely nép hagyományának összegyűjtésekor miért mellőzte Csíkszéket. Megvádolták azzal, hogy a katolikus vidék nem küldött hozzá szövegeket, hogy az unitárius papok, tanárok, értelmiségiek segítségével kialakított gyűjtőhálózatból kimaradtak a katolikus vidékek. Holott erről szó sincsen. Kriza állandó levelező kapcsolatban volt a Kisfaludy Társasággal (maga is tagja, kitüntetettje lévén), és akadémiai levelező tagsága arra kötelezte, hogy a tudományos közéletben aktív részt vállaljon. Tudomása volt arról, hogy kortársa Petrás Ince János (aki 1813-1886, Kriza 1811-1875 között élt) a szülőföldjén éppúgy mint ő, a népi hagyományok megörökítésére vállalkozott. Ma már eldönthetetlen, hogy mi akadályozta az Akadémiához került kéziratok közzétételét. (Tudjuk, hogy a Vadrózsák II. kötetének kézirata is hosszasan hányódott, részint teljesen megsemmisült a vizes raktárban.) A történelem kerekét nem lehet visszafordítani, még ha tudjuk is, hogy a klasszikus szépségű balladák közül a Kádár Kata történetét megéneklő, vagy a meggyilkolt pakulárról szóló, illetve a nagy hegyi tolvaj gyilkosságát hirdető, továbbá a kegyetlen anyós által megölt Merinka balladát Petrás Ince jegyezte fel először. Ugyancsak nála találjuk az anyai szeretetlenséget megfogalmazó Budai Ilona illetve az anyját fel nem ismerő lány, gyermekét elárulóanya tragédiáját balladába öntve és a csodálatos mennybe vitt lány történetét.

Ma a gyorsuló időben, a felgyorsult társadalmi változásokat élő embereknek is elszorul a szívük, amikor az általános emberi érzéseket kifejező balladák felhangzanak. Pl. az idegen katonák elől az édesanya elrejti a lányát, ládába zárja, de „77 katona, egész kompánia" kínozni kezdte, és végső kínjában, haláltól való félelmében elárulta, hova bújtatta. A nehéz átok nem maradhatott el:

Anyám, édesanyám,
az Isten engedje meg
az Isten engedje meg,
a nyüvek egyék meg!

Az életnek egyetlen mozzanatát énekli meg a ballada, azt, amikor a fennálló renddel vagy törvénytelenséggel szemben állva a hősnek buknia kell. Halála nem egyszerű elmúlás, hanem méltatlan, igazságtalan, kegyetlen, véres, elborzasztó halál. A disszonancia a legegyszerűbb szavakban tárulkozik elénk, így a bonyolult lelki világ, világos, egyszerű kijelentések közötti feszültség elég ahhoz, hogy átéljük a régi valóságot, valóságnak vélt történelmet.

Az idegennel való szembenállás, az idegen érkezése, az idegen erkölcs megjelenése, a távoli világba való kényszerű eltávozás, ezek és más ehhez hasonló témák térnek vissza a tragikus hangvételű balladákban. Nem csoda, ha Kallós Zoltán első magyarországi cikke is e témakörben hozta a legnagyobb meglepetést. *Ismeretlen balladák Moldvából* címmel felkeltette a szakemberek érdeklődését. Azóta mindig nagy öröm, ha újabb adatokkal, újabb gyűjtésekkel örvendezteti meg mindazokat, akiknek van érzékük az archaikus szépségek befogadására.

Az aktuális élményt a török időkre visszavetíti, vagy épppen a hosszú katonáskodási időkre aktualizálja a ballada. Ebből a gyökérből fakad az odüsszeuszi történetre emlékeztető, esküvőre hazaérkező kedves balladája, Györgyike és Ilonácska története. Györgyike a háborúba vonulás előtt szavát veszi kedvesének, hogy megvárja. De három év hosszú idő, és az otthon maradtak esküvőre készülnek, amikor váratlanul megjön a régi szerető. Az esküszegő lányon az átok súlya beteljesül, meghal. Követi a halálba a kedvese is. Testük fölött kinyíló rózsa azonban összekapcsolódik, hirdetve Tristán

és Izolda példáját, hogy az igazi szerelem a halálon túl is él, diadalmaskodik a földi életen. A boldog összetartozást az egymásba kapcsolódó virág (Kriza János szavával élve: kápóna virág) mindenki számára egyértelművé teszi. Hasonlóképp így alakul a ballada a kegyetlen anyós által meggyilkolt menyecskéről szóló balladában. Itt az ifjú férj anyjára bízza fiatal feleségét, de hosszú katonaságból visszatérve csak a sírhelyét találja. Kedves nélkül ő sem tud élni, és a halálon túli szerelem virága az anya ítéletét bírálja felül.

A balladák új könyve elbűvöl bennünket a változatok sokféleségével. A három árva ballada 25 változatát találjuk meg, mintegy bizonyítva, hogy az egész közösség ismeri. Korábban a kiadványok csak egy-egy szöveget közöltek. Most Kallós bátran egymás mellé tette a régebben gyűjtöttekhez az újabb feljegyzésűeket. Így minden eddiginél nagyobb repertoár kerülhet a kezünkbe. Nagy érték ez, bizonyítja egy nép tudását, szóbeli műveltségének változatosságát, a sokféle éneklési módot, variáló képességét, éneklési igényességét.

A kötetben szereplő keservesek a balladák édestestvérei, Moldvából, mások Gyimesből valók. Gyimesről nem lehet másként szólni, csak elragadtatással. Mindenki, aki olvasta Orbán Balázs hat kötetes székelyföldi hitvallását, tudja, hogy a sok szépséget rejtő Erdélyben Gyimes különleges helyet foglal el: „Mind az, mit Rubens, Watho, David Wickly vászonra varázsoltak, mit gazdag fantáziájok teremte, mit műérzékük csoportosita, mind az gyenge árnyrajz szemben ilyen tüneménnyel, egy ily nagyszerű tájjal, melynél szebbet bizonnyal se Tyrol, se Svájc nem tud felmutatni, s mi mégsem ismerjük, még kevésbé méltányoljuk e szép hazát." Gyimes Székelyföld peremén, az egykori Csíkszékben a Keleti-Kárpátok magas hegycsúcsai alatt tekergő Tatros folyócska környékén található. A hegyekben lakó, egyre fogyó magyar ajkú lakosság olyan keserveseket énekel, amelyekhez hasonlók másutt nem találhatók, legfeljebb Moldvában. A keserves, amit önmagának énekel a magányos ember, nevében is őrzi az érzelmi telítettséget. Sokszor egy egész életsorsot mond el, vagy annak egyetlen állomását, máskor azt az érzést, amelyet a szív nem tud magába zárni.

A keserves a legrégiesebb népköltési alkotások közé tartozik. A bánat, a nehéz sors, az egyedüllét, a halál-közelség olyan gondolat, amelynek asszociációjával a balladai motívumok észrevétlenül összekapcsolódnak. Keservest Székelyföldtől nyugatra seholsem találhatni, de a csángók között nemcsak a jó énekeseknek, hanem szinte mindenkinek van egy keservese. Ha ismerik is egymásét, tudják, hogy ez árva Katié, vagy □nekes Gyurkáé. A keserves motívumai éppen úgy, mint a balladáké, egyetemesek, részleteiben, elemeire szedve másutt is megtalálhatók, de úgy, ahogyan Gyimesvölgyében felhangzott 1962-ben, az egyszeri és megismételhetetlen, melynek minden sorát ismételten énekelte:

Engem anyám megátkozott
Mikor a világra hozott

Azt az átkot mondta reám,
Idegen föld legyen hazám

Csipkebokor a szállásom,
Ott se legyen megállásom

Jaj, Istenem, mit csináljak,
Szaladjak-e vagy megálljak.

Ha szaladok, elfáradok,
Ha megállok, elmaradok

Ugy elmenek, meglássátok,
Soha hirem nem halljátok

Ugy elmegyek messze, messze
Románia fenekébe.

Tegnap Gyimesben jártam c. kötet 100 keservese, meg a most kiadásra kerültek belülről tárják fel azt a világot, amelyet csak avatott gyűjtők, kiváló emberi kapcsolatokat teremteni képes „Kallós Zoltánok" hallhattak.

Köszönjük Kallós Zotán „utazó levelét", köszönjük, hogy sokszáz új ballada feljegyzésével még tejesebbé tette a balladák világát. Köszönjük, hogy a magára hagyott, idegen nyelvűek által megfélemlített nép csodálatos kultúrájának egy részét a világ elé tárta. A változatokban kiteljesedő költészet révén bizonyságát adta, hogy a nyelvszigetként élő (még élő) Románvásár és Bákó környéki falvak, gyergyói völgyek lakói a magyar népköltészet régi rétegét őrzik, elválaszthatatlanul az egész magyar kultúrától. §k azok, akik ismerik az ódon szépségű rabénekeket a XVII. vagy XVIII. századi forrásokra emlékeztetően, pedig nincs köztük egyetlen tanító, aki őket magyarul írni-olvasni megtanítaná, nincs köztük egyetlen áldozatos életű pap, misszionárius, aki anyanyelven oldozná fel lelkük terhét a gyónás után, nincs senki, aki az utolsó kenetet magyarul adná fel. A valóság egyre erősödő szorításában csak a költészet kínál oldódást, amelynek mostani tárháza itt jelent meg Kallós Zoltán munkájaként.

Budapest KRÍZA ILDIKÓ

Andreassen, Eydun (ed.) Visions & Identities. Proceedings of the 24th International Ballad Conference of the Kommission für Volksdichtung (Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore) Tórshavn, Tungulist 1996. 159 p.

A balladakutatás újabb virágkorát éli és a minden évben megrendezett tanácskozás egyre több új eredményt tár a szakemberek elé. A Feröer-szigeteken 1994-ben tartott 24. munakértekezelet fő témája a balladaköltészet nemzeti szemléletének megjelenése volt. Negyedszázados hagyomány, hogy a tanácskozások egy központi és néhány kiegészítő témáról szólnak, valamint az esztergomi találkozó óta szintén hagyomány az elhangzott előadások publikálása. Az előregondolást és a konferenciára készülést lehetővé teszi, hogy mindig legalább két évre meghatározzák a tanácskozás helyét, témakörét. Tórshavnban mindenki meghívót kapott a franciországi Mellacba, ahol a kisebbségi helyzetben megmaradt balladaköltészet problémáiról cseréltek gondolatot a jelenlevők 1995 májusában. Ugyanakkor eldöntötték, hogy a 26. szimpózium 1996-ban Wales-ben a Child évforduló kapcsán elsősorban az ő hatásával kíván foglalkozni. Ma már tudjuk, hogy a következő ülésen Szlovéniában újból a balladakutatás nemzeti aspektusa lesz a fő téma.

Tórshavnban elhangzott húsz előadásból tizenhármat közölt a konferencia szervezője Eydun Andreassen, a University of the Faroev Islands folklór professzora. A balladákban megfogalmazott nemzeti tudat visszatérő kutatási téma. A komparatista filológiával ellentétben, amely főleg a közös vonásokra figyelt, most az etnikai, nemzeti jegyek feltárását állították előtérbe. Az eredmények így azt mutatják, hogy az azonos témák a különböző népek folklórjában másként jelentkeznek és nemzeti sajátságot hordoznak. A balladában kifejezett identitás-vizsgálat a kötet legtöbb dolgozatában többékevésbé megtalálható.

A kötetnyitó tanulmányt Stefaan **Top**, a Balladakutató Munkaközösség elnöke írta. Történeti tény, hogy a flamand folklór felfedezése szorosan összefügg Belgium 1830-as függetlenségi háborújával, annak szellemi vezetésével, Willems költői tevékenységével. Kultúrtörténeti összefüggésekkel a szerző alátámasztja, hogy az első flamand népdalgyűjtemény mérföldkő mind folklorisztikai szempontból, mind pedig a nemzeti önismeret tekintetében. Példáival, dalok/balladák szövegeivel alátámasztja a holland-flamand etnikai tudat szétválását. Ezzel a gondolatmenettel összhangban van Hugh **Shields** tanulmánya, aki az ír anyag alapján a nemzeti kultúra iránti érdeklődéssel hozza összefüggésbe a népnyelv és a népzene felfedezését a XIX. században. Ugyancsak az ír költészetből merítve szellemes képet ad Tom **Munnely** az idegen hatalmat képviselő rendőr balladai megjelenítéséről. Gondos balladaelemzéssel mutatja be Mary Ann **Constantine** a Bűnbánó Magdaléna Child-féle változatának breton vetületén a speciális különfejlődést. Gerard **Porter** a 16-17. századi londoni ponyvakiadványok alapján interpretálja a *nép* fogalmat. Konkrétan a walesi nyelvhasználat, viselke-

dés, ruházat gúnyolása az új polgárosodó gondolkodás terjedését jelentette akkor a népszerű, olcsó ponyvákon keresztül. De a nemzeti öntudat XX. századi újjáéledésében ugyanazoknak a régi szövegeknek és ábrázolásoknak ismét fontos szerepe lett a walesi kultúra felélesztésében. A szűkebb környezet identitás formájára hoz példát Thomas **McKean.** Szerinte a lokális, nemzeti, családi öntudat egyetlen énekes repertoárjában jól nyomon kísérhető. Megfigyelte, hogy esetenként csak a helyi hallgatóság előtt világos a speciális szóhasználat, kirekesztve a megértés élményéből az idegeneket.

A lett *daina* két montreáli kutató előadásának volt az alapja. Vaira **Vikis-Freibergs** a négysoros lírai dalok mitikus motívumaira és a gondolati összefüggéseire hívta fel a figyelmet. Megállapításait jelentős statisztikai vizsgálattal támasztotta alá. Imants **Freibergs** pedig a computer módszer eredményeit reprezentálta a lett népdalokkal.

Kelet-Európa képviseletében Igor **Cvetko** jelent meg a tanácskozáson, aki a szlovén gyerekdalok mitikus összefüggéseit tárta fel. A sokszor töredékesen énekelt állat-vőlegényről szóló dal/ballada lunáris és szoláris szimbólumokat őriz. Természetfeletti világot idéznek a norvég *álomballadák* is. Olaf **Solberg** az 1994-es olimpiára készített balladafeldolgozás kapcsán a középkori norvég költészet és a modern színházi adaptáció néhány jellegzetességéről szólt az identitás megjelenítése kapcsán. Az észak-európai népeknél mindenütt ismert *Két nővér* balladát David **Atkinson** egy skót változat alapján új megvilágításba helyezi. A mesében, balladában egyaránt sokszor feljegyzett és elemzett tragédia racionális és természetfeletti vonásait a skót környezettel hozza összefüggésbe.

Simonsen meseelméletéből indult ki, és a reális és irreális világ balladai megjelenésére hoz példát egy Child-ballada elemzésével Franzes **Fischer**. A szöveg jelentés szintjei az adott kor és közösségi tudat ismeretében különbözőek, így a skót ballada a helyi környezetben gyökerezik, de változatai, a mindenkori aktualitása az újabb társadalmi miliőt idézi.

A tórshavni balladakutató tanácskozás eredményeit csak részben adja vissza a *Visions and Identities* című tanulmánykötet. Jelentős vita volt a ballada strófikus szerkezetéről, formájáról. Mivel a poétikai kutatások az utóbbi időben háttérbe szorultak **McCarthy** koncepciója a kötet tanúsága szerint egyedi maradt. A háromnapos konferencia a balladakutatás újabb perepektivájának csak egy részét mutatja a főleg Észak-Európából érkező kutatók közreműködésével. De a konferenciák évenkénti kiadványai, meg sorra megjelenő monográfiák, katalógusok, gyűjteményes kötetek együttesen bizonyítják, hogy a ballada iránti érdeklődés élénk és eredményes. Jelen kötet minden tanulmánya jól megszerkesztett formában került a Feröer-szigetek Tudományos Közleményeinek XXII. köteteként a szakemberek kezébe.

Budapest KRÍZA ILDIKÓ

Asplund, Anneli: Balladeja ja arkkiveisuja. Suomalaista kertomalauluja (Ballads and Boroadsides. Finnisch Narrative Popular Songs) SKS. Finnish Literature Society. Helsinki, 1995. 929 p.

A Finn Irodalmi Társaság 1996-ban „Az év könyve" kitüntetést adományozta Anneli Asplundnak a *Balladeja ja arkkiveisuja* c. könyvéért. A kiadvány tetszetős, gondos formában a kevéssé ismert finn balladaköltészetről ad teljes képet. A katalógus 12 alcsoportban 65 típust mutat be számos változattal együtt. Mindegyik balladát dallammal együtt közli. A szövegeket nem csak a tudományos rendszerezés révén helyezi egy nagyobb látószögbe, hanem a kiegészítő művelődéstörténeti, összehasonlító filológiai adatokat is megadja.

A finn balladák katalógusa kapcsolódik a SIEF Balladen Commission javaslatához, és a rendelkezésre álló anyag alapján a következő tizenkét csoportot különítette el:

1. Legendaballada 2. Természetfeletti eseményekről szóló énekek 3. Szerelmi csábítás 4. Hűséges szerelem 5. Szerelmesek konfliktusa a különböző társadalmi ellentétek miatt 6. Az elcsábított szerető 7. Családi konfliktusok 8. Társadalmi konfliktusok 9. Hősök és gonosztevők 10. Tréfás balladák 11. Történeti eseményekről szóló énekek 12. Kalevala versmértékű balladák.

Kutatástörténeti áttekintés után a balladatípusok bemutatása egy általános alműfajról szóló részben található. Így válnak érthetővé az összetartozások és különbségek. Minden balladáról rövid információt kapunk a szöveg első megjelenéséről, az írott- és szájhagyomány viszonyáról, az elterjedettségről, népszerűségről, és a skandináv illetve más népek hagyományában megtalálható kapcsolatokról. A gondos bemutatást a két index név- és földrajzi mutató, bibliográfia, forrásjegyzék teszi teljessé. Azok, akik nem olvasnak finnül, egy terjedelmes angol összefoglalás révén tájékozódhatnak. Ebben a részben rövid áttekintést kapunk a balladakutatás múltjáról, esetenként a ballada és a Kalevala versmértékű epikus költészet kapcsolatáról. A típusok bemutatása tematikus ismertetéssel kezdődik, majd a szövegek művelődéstörténeti hátteréről olvashatunk rövid, tömör, tényszerű ismertetést. A *balladeja ja arkkiveisuja* így kínál az érdeklődőknek átfogó képet a finn balladaköltészet egészéről.

Magyarországon kevés szó esett a finn balladákról, még Korompay Bertalan is csak egy-egy konkrét motívum, típus kapcsán vizsgálta a finn párhuzamokat. Különösen hiányzik ez a tájékozódás Vargyas Lajos jelentős monográfiáiból. Ez az oka, amiért nem tudjuk, milyen sok érintkezési pont van a magyar és finn balladák témái között. Éppen ezért Anneli Asplund katalógusa alapvető kézikönyv lesz a téma kutatóinak hazánkban is.

A finn folklórban a Kalevala kutatás állt előtérben és a balladák vizsgálata háttérbe szorult. 150 évvel ezelőtt a balladák még a népszerű énekek közé tartoztak. Akkor azonban elsősorban az ennél archaikusabb Kalevala versmértékű énekekre, ún. „ősi hagyomány" megmentésére fordították a figyelmet. A régi balladák egy része ezek között a legjelentősebb finn népköltési gyűjteményben, a *Suomen Kansan Vanhat Runot* (Régi finn népdalok) 33 kötetnyi anyagában található meg elszórtan. A balladák iránti figyelem csak a II. világháború utáni időben erősödött meg, és akkor indult el az a jelentős gyűjtés, amelynek anyagából összeállt a kötet. Väinö Salminen, Martti Haavio, Matti Kuusi és mások régóta elhatárolták a balladát, mint műfajt a többi epikus énektől, mégis a szerzőn kívül Erkki Ala-Könni tudatos munkájának köszönhető, hogy a ballada elterjedéséről, életéről, szerepéről ma teljes képet lehet adni.

A rendszerezésből kitűnik, hogy a szerelmi témakör a leggazdagabb, akárcsak a magyar vagy német, cseh és más folklórban. E tekintetben jelentős különbség van a finn és többi skandináv balladák között. A finn és svéd balladaköltészet közti különbség más téren is számottevő. Amíg Bengt Jonnson több mint hétszáz skandináv balladát rendszerezett katalógusában, addig az itt felsorolt hatvanöt annak alig egytizede. A balladák egy kis része svéd közvetítéssel került a finn hagyományba, míg mások egészen eltérőek.

A kötet élén a legendaballadák között Szent György ballada található a nemzetközileg jól ismert legendán alapuló, svéd hatást mutató ponyvai változattal. Az ártatlan nőt megmentő kappadociai lovag tettével nemcsak a kegyetlen sárkánytól szabadítja meg a környéket, hanem tisztává teszi a vizet, boldoggá a vidéket. A szöveg először 1683-ban ponyván jelent meg, azóta harminchat kiadást ért meg, és ezek a nyomtatványok hozzájárultak a szájhagyomány megerősödéséhez. A szerző számára az írásbeliség és szóbeliség nem jelentett elválasztó vonalat. A ponyvaballadák, amelyek a folklórba szervesen betagolódtak, éppen úgy rendszerezésbe kerültek, mint a szóhagyományban fennmaradt balladák.

A sárkányölő Szent György története a magyar hagyományban éppúgy ismert, mint a természetfölötti eseményekhez kapcsolódó Nővérek-ről szóló ballada. A magyar *Jávorfácska* ballada finn párhuzama egyetlen feljegyzésben maradt fenn, amely szerint a féltékeny idősebb nővér megöli a húgát. A halott megszólal, és tudtára adja a vőlegénynek a történetet. A ballada mesei párhuzamáról Solymossy Sándor monográfiát írt, azóta sok új adat feltárásával gazdagodott a téma. Az AaTh780 mesetípus továbbélésére ad példát a mostani közlés is. Úgyszintén elterjedt a nemzetközi folklórban a *Két királygyermek*ről szóló ballada, ami a görög *Hero és Leander* monda újkori balladai változata. A finn és magyar változatok között érdekes módon sok párhuzam van. A szigeten álló kastélyba igyekszik a szerelmes fiú a lány által kitett fényt követve, de az ellenség, aki meghallotta a fiatalok beszédét, elfújta a gyertyát, és a sötétben a fiú célt téveszt, és vízbe fullad.

Az egymástól elválasztott szerelmesek tragédiája több ballada témája. Megvan a nálunk is ismert A szolgával szerelmeskedő gazdag lány balladája, a gazdag-szegény ellentét miatt elválasztott szerelmesek tragédiája is. Ez a témakör a létező ellentmondásokkal együtt a kapcsolatok variálódásá-

val, a balladák sokféleségéről ad képet. A katalógusból világosan látható, hogy a balladaköltészet a XIX. század második felében élénk társadalmi szerepet kapott. Az iránta megmutatkozó érdeklődést a ponyvák bizonyítják, a szájhagyomány pedig a továbbélést segítette elő.

A mítoszi motívumoktól a huszadik századi tragédiákig ível a finn balladák témája. A helyi gyilkosságokról éppen úgy énekeltek, mint a Titanic elsüllyedéséről. Az elbeszélő énekek népszerűsége, az ismételt előadás gyakorisága a költészet társadalmi hátterére vet fényt.

Anneli Asplund mostani könyve jelentős eredmény a finn folklorisztikában, olyan területről ad átfogó képet, amelyet eddig a szakemberek mellőztek. A példamutató rendszerezés, a világos katalógus jellegű munka a nemzetközi összhasonlítást éppúgy elősegíti, mint a típusok, motívumok szerinti kutatást.

Budapest KRÍZA ILDIKÓ

Ág Tibor: Ki népei, vári vagytok? Válogatás a szlovákiai magyar tájak népzenei hagyományaiból. Népismereti Könyvtár 6., Komárom-Dunaszerdahely 1996. 228 p. Lilium Aurum, Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság

A népzenei kiadvány szerzője a szlovákiai magyar népzenekutatás legnevesebb szakértője. Ág Tibor csaknem negyven éve gyűjti és kutatja a Szlovákiában kisebbségben élő magyarok hagyományos zenéjét.

Több gyűjteményt adott már közre, melyek közül talán a legismertebb a nemrég második kiadását is megért „*Édesanyám rózsafája. Palóc népdalok*" című. Az abban közölt, zenei elvű rendszerezéssel csoportosított 158 dal mellé (a tudományos igényű kiadványokban szükségszerűen szereplő mutatókon kívül) még kiegészítésként gyakorlati jellegű függeléket is csatolt, a népzenei mozgalom számára készített népdalcsokor összeállításokkal.

A mostani könyve elsősorban gyakorlati céllal történt válogatás eredménye. „Népzenei hagyományunk továbbélését biztosító népművészeti mozgalmunk – amely sok-sok szólistát és több mint másfélszáz népdalkört számlál – már régen hiányolja az ilyen gyűjtemények kiadását." (10. old.) Mindenekelőtt az ifjúságra gondol az iskolai, óvodai nevelési intézmények számára oly nélkülözhetetlen népzenei forrásanyag közzétételével. A zenei anyanyelv ismerete és ápolása kisebbségi létben még nagyobb jelentőségű, ezért olyan sürgető, hogy minél több értékes és az oktatásban könnyen használható anyag kerüljön forgalomba. A pedagógiai szemponton kívül az ösztönözte a közreadót, hogy a felhalmozott és közölt anyagmennyiség közötti aránytalanságot csökkenthette, hiszen a hatalmas gyűjtött anyag mennyiségének csak igen kis hányada látott eddig nyomtatásban napvilágot.

A magyar népzenekutatás történetében kezdetektől jelen volt a Felvidék. A fiatal Kodály Zoltán felvidéki gyűjtőútjai meghatározó jelentőségűek voltak számára (és ezzel, közvetve, mindannyiunk számára), aminek személyes dokumentumát, a kézzel írt „*Voyage en Hongrie*" c. noteszfüzetet lapozgatva számos mozzanatát átélhetjük ma is. Ennek az erős érzelmi kötődésnek az újra és újra ismétlődő gyűjtéseken kívül számtalan egyéb bizonyítéka van (elég belelapoznunk *Kodály népzenei gyűjtésének mutatói*ba, mely *Szalay Olga* összeállítása, vagy *Kodály népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásai*ba, *Bereczky – Domokos – Olsvai – Paksa – Szalay*). Munkásságának minden ágában (zeneszerzői, kutatói és pedagógusi vonatkozásban egyaránt) megnyilvánuló elvei, szemlélete iránymutatóként szolgálhat mindenkinek, de hogy Ág Tibor könyvében Kodály kifejezetten jelen van (nemcsak gyűjtőként, öt dallammal, hanem konkrét idézetek által is), annak az említett kötődés is bizonyára oka lehet.

A válogatás áttekintő jellegű, de nem egy-egy vidék népzenei hagyományát mutatja be egymás után, hanem másfajta tematikát követ. A csoportosítás alapja itt most se nem földrajzi, se nem zenei, hanem tartalmi. A nagy tematikai csoportok a következők: I. Népszokások dallamai – Jeles napok. Alkalomhoz kötött dallamok. II. Játékok és táncok dallamai. III. Alkalomhoz szorosan nem kötődő dallamok. IV. Párosítók. Minden fejezet élén áll egy-egy Kodály-idézet, ezt Ág Tibor rövid összefoglalója követi. Az első két fejezet gazdagabb, a közölt anyag méreteiben is, és a hozzá fűzött

magyarázatok miatt is. A jeles napokhoz kötődő népszokások leírásai érdekesek, színesek, sok ismeretet közölnek közérthető formában, néhol fényképekkel is illusztrálva. Újévtől Karácsonyig, időrend szerint halad a bemutatás, s a szokások ismertetésén kívül, helyenként a vonatkozó néprajzi szakirodalom jeles kutatóit idézve, azok eredetéről is szól. Különös hangsúlyt fektet a gyűjtemény a gyermekjátékokra (már a kötet címválasztása is erre utal). Minden táncos-dallamos játékhoz járul egy többékevésbé részletes leírás, melyet akár útmutatóul is lehet használni, ha valaki gyerekcsoportnak akar játékot keresni, akár előadáshoz, akár csak saját szórakozásukra valót. Ugyanez vonatkozik az énekes népszokásokat bemutató, első fejezetre is. Ezek a fejezetek tehát a szó nemesebb értelmében kiszolgáló szerepre is alkalmasak. A népszerűsítő jellegéhez a könyv kiállítása is hozzájárul, mind a szerkesztés, nyomdatechnika, mind az esztétikai megjelenés oldaláról. A használhatóságot könnyíti, hogy a dalok számozása fejezetenként újra kezdődik, továbbá az is, hogy az egyes leírások közvetlenül az egyes darabok mellett találhatók, valóban vonzóvá pedig a remek fényképanyaggal tarkított, szellős elrendezés teszi. Kár, hogy zavaró hibák maradtak a könyvben, pl. a *Jelenti magát Jézus* kezdetű dal (I/32) dallama helyett egy később sorra kerülőt (I/38) találunk, vagy számozási elírás (I/8 az I/18 helyett), de ezek inkább bosszantók, s viszonylag könnyen tisztázhatók. Akad mulatságos sajtóhiba is, pl. a Balázs-járás leírásakor: „szükség esetén a szentek gyertyákat áldoznak" (31. old.).

Népszerűsítő jellegéből fakad a gyűjtemény néhány olyan tulajdonsága, amit inkább fogyatékosságnak látunk. Népzenei kiadványainkban általában g1-re transzponált dallamokat találunk, ettől a könnyebb énekelhetőség kedvéért az említett palóc gyűjtemény is eltért, de ott legalább egységes a záróhang. Itt sokféle záróhangot találunk, ezért nehezebben áttekinthető a zenei anyag. Ami ezenkívül hiányzik, az a dallamokhoz fűzhető jegyzetanyag, hiszen nemcsak a gyűjtés adatai, de a zenei jellemzők is érdekelhetik a gyűjtemény forgatóit. Mivel itt még nagyobb zenei stíluscsoportok szerint sem történt csoportosítás, az elrendezés sem igazítja útba az olvasót. (Csak amennyire a népszokásokhoz kapcsolódó zenei anyagok vagy a gyermekjátékok dallamai hasonlók, ill. eltérők, csoportosul zenei szempontból egyébként is helyenként az anyag.) Némiképp kárpótolnak viszont minket a hangnem- és ambitus-mutatók, a szokásos egyéb mutatókon kívül.

Egészében véve igen értékes válogatást tartunk a kezünkben, amely a szokványos tudományos igényű népzenei kiadványoktól némiképp eltér ugyan, de gyakorlati célokat kiválóan szolgálhat, és ezzel eredeti célkitűzéséhez igazodik is. Más oldalról pedig, a néprajzi (történeti és egyéb, pl. adatközlő-portrék) adalékokkal pedig egyenesen többet is nyújt a szigorúan szakmai kiadványoknál. Mind a kutatás, mind a nagyközönség számára örvendetes, hogy a Népismereti Könyvtár sorozatban megjelent Ág Tibor újabb felvidéki magyar népzenei válogatása.

Budapest RUDASNÉ BAJCSAY MÁRTA

Nagy Olga: Villási, a táltosfiú. Ciganisztikai tanulmányok 9. Szerk.: Kríza Ildikó. Budapest, 1996. 345 p. MTA Néprajzi Kutatóintézet

Nagy Olga az erdélyi folklórkutatás egyik kiemelkedő egyénisége, akinek folyamatosan jelennek meg tanulmányai, kötetei az 1950-es évektől kezdődően. Érezhető, hogy a legfontosabb feladatának a népmesekutatást tartja, erről tanúskodik a most megjelent mesekötete is.

A bevezető tanulmányából megtudhatjuk, hogy a cigány mesélők nem tesznek különbséget a népmesék és hiedelemmondák között, mivel szerintük ezek megtörtént eseményekről szólnak. A cigány néphitben gyakoriak a *táltosok*, táltosfiúk, akiket a mesélők „az igazság bajnokaiö-nak is neveznek. Istentől kapott feladatuk az volt, hogy a szegényeket támogassák. Vannak *átkozott táltosok* is, akiknek hosszú ideig vándorolniuk kellett, mivel korábban gonosz tetteket követtek el. A *táltoslovak* varázserejű lények, akik emberek módjára beszélnek, s ha kell, gazdájuk a világ végére is elviszik. Hasonló mitikus állat a *sasfiú* is. Az *ördög* a rontás mestere, aki nem az alvilágban, hanem ezen a földön, többnyire ember módjára él. Kiderül, hogy az ördögök, sőt a *sárkányok* sem mindig gonoszak, hiszen gyakran segítenek a bajba jutott embereken. Az ördöngösséghez értő *öregasszonyok* sem maradnak ki a cigány mesékből. Pl. Maca, a híres *javasasszony* képes volt arra, hogy a kereszt-

anyjából kiűzze az ördögöket. Egy másik mesében a banyának, vagyis a *boszorkány*nak „ördög fiaiö születnek.

A szerző megállapítja, hogy a három falu archaikus meséi nem nevezhetők tündérmeséknek. Elmondja, hogy ezekből hiányzik az ún. „mesei fantasztikumö. A közölt cigány népmesékre vonatkozóan az „archaikusö kifejezést a napjainkban élő, még forrásban lévő népmesékre is vonatkoztatja. Elmondja, hogy Mezőbándon „egyszerűen csak mesél az apa, az anya, mesélnek a nagyszülők, a szomszédos, ott, ahol érik, és akkor, amikor éppen eszükbe jut.ö Tehát a mesehallgatók lehetnek mesemondók is. Valószínűleg ebből adódik, hogy a szerző, bár négy mesemondóról is szól, nem tartja fontosnak megemlíteni, hogy az egyes népmeséket kik és mikor mondották el.

Nagy Olga a bevezető tanulmánya végén ír a kutatásai eredményeiről, nevezetesen arról, hogy a cigány népmesék nem egyformák, más-más közösségekben más-más mesestílus. „A mesélőnek a hallgatóság tetszése szerint kell mesélnieö, ezért számos cigány „mesedialektusö van. Mindezek ismerete hozzásegítenek bennünket az erdélyi cigány népmesék megértéséhez.

A „Jegyzetek címszó alatt a 37 népmese tipologizálását Dömötör Ákos végezte el. Alapos munkát végzett, hiszen a típus meghatározásoknál a nemzetközi népmesekatalógus (AaTh) és S. Thompson „Motiv-Index-e mellett a magyar, román és más nemzetek mesekatalógusait is figyelembe vette. A népmesék jegyzeteiben feltünteti a többnyire gazdag típusláncolatokat és egyúttal jelzi az epizódok, motívumok kapcsolatát a környező népek folklórjával.

Behatóan foglalkozik az ún. „formulaszámok"-kal és azok eredetével. A 18. sz. mesénél jelzi, hogy a cigányoknál a hosszú típuslánc igen kedvelt. A 19. sz. meséről megállapítja, hogy ez a szövegvariáns olyan elbeszélőmotívumot rejt, amely nem tartozik szorosan a típusvázhoz.

Dömötör Ákos érdeme, hogy a cigány népmesékben megbúvó hiedelmekre is felhívja az olvasók figyelmét. Munkája értékét jelentősen növelte azzal, hgoy a jegyzeteket hasznos „szakirodalmi hivatkozásokö-kal is kiegészítette.

Nyíregyháza ERDÉSZ SÁNDOR

Zigeunermärchen aus Ungarn. Die Volkserzählungen des Lajos Ámi. Hrg. Sándor Erdész und Ruth Futaky. München 1996. 327 p. Diederich Verlag

Erdész Sándor már a hatvanas évek végén nagy feltűnést keltett Ámi Lajos cigány származású mesemondó gazdag repertorárjának feltárásával és 250 népi elbeszélés közzétételével. (*Ámi Lajos meséi*. Budapest, 1968. UMNGY XIII-XV.) Nevét és meséit tovább népszerűsítette a *Magyar Néprajzi Lexikon* szócikke (Budapest, 1977. I. 100.) Kovács Ágnes tollából, majd pedig a mesék gyűjtője és rendszerezője írt egy szócikket a kíváló népi előadóművészről a nemzetközi mesekutatás reprezentatív kézikönyvében az *Enzyklopädie des Märchens*-ben (Berlin 1977. I. 453.).

Most a Friedrich von der Leyen által alapított *Märchen der Weltliteratur* rangos és népszerű sorozatban – amely évtizedek óta Hans-Jörg Uther hozzáértő szerkesztésében jelenik meg – látott napvilágot Ámi Lajos harminc meséje német nyelven. Bár ez a válogatás a teljes elbeszélésanyagból csupán kicsiny rész, mégis Erdész Sándor ügyes szelektálásával nemcsak ízelítőt, hanem kiváló áttekintést kapunk a mesemondó egyéniség alkotóművészetéről, módszeréről, a szövegmondás főbb jellegzetességéről.

A kötet a jól ismert Sárkányölő vitézről szól mesével kezdődik, egy olyan változattal, amely mindjárt ízelítőt nyújt a mesemondó világképéről, varázslatokkal teli világáról, a csodákat természetes jelenségként ábrázoló stílusról. Találunk a kötetben típusláncokat, egyedül álló, ún. tiszta típusokat, mesét színező hiedelemtörténeteket. Számos eredetmagyarázat teszi teljessé a képet, amelyben például az ostoba ördög epizódok sajátosan fordulnak elő. Minden mese az ismert motívumok ellenére az újjáalkotást reprezentálja, mutatja azt a folyamatot amelyben a tehetséges mesélő a mesét az adott helyzetben új elbeszéléssé teszi.

A rangosan szerkesztett kötetben olvashatjuk Erdész Sándor utószavát, benne rövid tájékoztatást a mesélés helyéről, körülményeiről és a mesélőről. Ez a tanulmány összegzi népszerű formában

azokat a tudományos eredményeket, amelyeket a szerző korábban írt a mesemondó világképéről a szakmai folyóiratokban, az *Acta Ethnographicá*ban (1963. 57-64, és 1971. 85-128). Az elsősorban széles olvasóközönségnek szánt kiadvány pontos típusmutatót tartalmaz a szakemberek tájékoztatására, valamint közli a témához kapcsolódó legfontosabb irodalmi adatokat.

Ámi meséinek sokszor nyelvtanilag magyartalan formáját Ruth Futaky szép stílusa nem adja vissza. A *Märchen der Weltliteratur* olvasói sokkal szebb, esztétikailag csiszoltabb meséket olvashatnak, mint a magyar kritikai kiadás ismerői. Ebben a tolmácsolásban nagyszerű képet kaphatnak a samanisztikus világkép érdekes elemeiről, csodavilágáról a németül olvasók. Mindössze egy rövid kis példa jelzi ízelítőként milyen is az eredeti mese magyar nyelven.

A *Zigeunermärchen aus Ungarn* újabb rangos tájékoztatás a mese iránt érdeklődőknek, a mesekutatóknak arról, hogy a magyarországi mesehagyomány számos olyan archaikus vonást őriz, amelyhez hasonlót kevés helyen találni Európában a XX. században.

Budapest DÖMÖTÖR ÁKOS

Dankó Imre munkásságának repertóriuma 1944-1996. Összeállította: Nagy Jenő. Debrecen. 1996. 190 p.

A néprajztudomány személyi bibliográfiáinak sora egy fontos, új kötettel gazdagodott. Dankó Imre néprajzkutató, nyugalmazott múzeumigazgató, a történettudomány (néprajz) doktora, ma is tanító címzetes egyetemi tanár írásainak jegyzékét Nagy Jenő állította össze. A kitűnő repertórium a jeles kutató születésének 75. születésnapja alkalmából jelent meg.

Dankó Imre 1922. január 22-én született Budapesten. Gyermekkorát és gimnáziumi éveit Kunszentmiklóson töltötette. Érettségi után a debreceni egyetemre iratkozott be, magyar-angol-történelem szakra. Az első félév elvégzése után a pesti egyetemre ment, ahol a Bolyai Kollégium tagja lett. Szaktárgyain kívül komolyan foglalkozott művelődéstörténettel, művészettörténettel, néprajzzal, magyar irodalomtörténettel, nyelvészettel. Mint a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség országos utazótitkára utazásai során széles körű ismeretségre tett szert. Alapvizsgáinak letétele után visszatért Debrecenbe, és részt vett a Karácsony Sándor szervezte-alapította debreceni Györffy Kollégium előkészítő munkálataiban. Tanulmányai befejezését követően 1945-ben a hajdúnánási református gimnázim tanára lett. Középiskolai tanárként, igazgató-helyetteseként, majd igazgatóként több városban tanított (Kecskemét, Szentendre, Túrkeve). Az iskolai munka mellett mindenhol bekapcsolódott a helyi közéletbe, élénk szabadművelődési tevékenységet végzett. Egyike volt a helytörténeti-honismereti mozgalom megindítóinak. Még hajdúnánási tanárkodása idején doktorált, „A Debreceni Református Kollégium Partikularendszereű címen megírt disszertációját azóta is úttörő jellegűnek tartják.

Az elismert oktatói-nevelői munka és a közéleti tevékenység mellett is tovább éltek tudományos ambíciói, történeti (irodalom- és művészettörténeti), néprajzi-népnyelvi kutatásokat folytatott. 1952-ben túrkevei évei alatt tanítványaival egy helytörténeti gyűjteményt hozott létre, és a gimnáziumi igazgatói tisztét a múzeumvezetőivel váltotta fel. Majd Sárospatakra került mint múzeumigazgató, és rövid bajai intermezzo után, 1963-ban Gyuláre ment, az ország egyik legrégibb múzeumának az élére. A Gyulán töltött években fordult érdeklődése a muzeológia, mint önálló tudományág felé, figyelemfelkeltő tudományszervező és népművelési munkát végzett, kiterjedt gyűjtő- és sokoldalú feldolgozó tevékenységet folytatott. Munkásságának értékes része a román történelemben, művészetben és népművészetben való tájékozódása. 1964-ben került a Baranya megyei múzeumok igazgatói tisztébe. Figyelme itt is a szomszédos népek kultúrája, az interetnikus kapcsolatok felé fordult. A délszláv kutatások – jugoszláviai tanulmányutak – mellett Pécsett erősödött fel bolgár érdeklődése. A bolgár népi kultúra megismertetése, a bolgár-magyar kapcsolatok erősítése és elmélyítése terén végzett munkája elismeréseként a későbbiekben hét bolgár kitüntetésben is részesült.

1969. július 1-jétől nyugdíjba vonulásáig, 1983. január 1-jéig a Hajdú-Bihar Megyei Múzeumi Szervezet és a debreceni Déri Múzeum igazgatója volt. Debrecenbe kerülése óta folyamatosan taní-

tott, s tanít ma is a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén. Országos fontosságú eredményei közé tartozik a berettyóújfalui Bihari Múzeum megszervezése, megnyitása (1974), és számos emlékmúzeum, emlékház, kiállítás létrejötte. 1967-ben a történettudományok kandidátusa, 1990-ben a történettudományok (néprajz) doktora lett. A Magyar Néprajzi Társaságnak 1945 óta tagja. Pályája során több tudományos munkaközösség munkájába is bekapcsolódott (Új Magyarság Néprajza, Magyar Néprajzi lexikon, Magyar Néprajzi Atlasz).

Szakmai kiválóságát és eredményességét 36 díj és kitüntetés bizonyítja. 1977-ben a legnagyobb muzeológiai elismerésben részesítették, Móra Ferenc emlékéremmel tüntették ki, 1982-ben kapta a Munka Érdemrend arany fokozatát, 1992-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztje kitüntetést, és 1995-ben a Honismereti Szövetség Notitia Hungariae Emlékplakettjét. A Kossuth Lajos Tudományegyetemen végzett oktató-nevelő munkájáért 1986-ban címzetes egyetemi docenssé, 1992-ben pedig címzetes egyetemi tanárrá nevezték ki.

Dankó Imre lenyűgözően sokoldalú publikációs tevékenységet folytatott és folytat ma is. Tanulmányai, cikkei, adatközlései a tanulmánykötéteken, múzeumi közleményeken és a szakfolyóiratokon kívül honismereti kiadványokban, helyi lapokban is megjelentek, számuk fölülmúlja az ezres nagyságrendet. Önálló köteteinek száma is húszon felül van. Munkássága kezdete óta fontos szerkezstői-kiadói tevékenységet is folytatott. 1963-tól szerkesztette a Janus Pannonius Múzeum évkönyvét, 1969-től a Déri Múzeum évkönyvet és a Hajdú-Bihar megyei Múzeumok közleményei című sorozatot. Több múzeumi sorozat megindítása fűződik nevéhez (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei /1955/, Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai /1959/, Múzeumi Kurír /1969/). Títévenként emlékkönyvet jelentetett meg a Túrkevei Múzeum fennállásának évfordulójára, és számos más emlékkönyvet, helytörténeti-néprajzi antológiát szerkesztett és adott ki (Árkádia, Bajomi Krónika, Csengeri Krónika stb.)

A repertóriumot Nagy Jenő bevezetője és Dankó Imre részletes önéletrajza nyitja meg, majd a róla szóló irodalom, és kitüntetéseinek felsorolása következik. A bibliográfia az 1944 és 1996 között megjelent munkákat időrendben öleli fel. Használatát személynév- és helynévmutató, illetve tárgymutató segíti. A könnyebb áttekinthetőség és egyfajta műfaji meghatározás, elkülönítés céljából az 1579 tételt a szerkesztő négy csoportba sorolja:

1. Könyvek, füzetek, tanulmányok, cikkek
2. Könyvismertetések
3. Szerkesztések
4. Lektorálások

Az egyes tételek nyilvántartására hármas tagulású számozást használ. Az első számjegy az adat műfaját, műfajcsoportját, a második máfajcsoporton belüli folyamatos számozást, a harmadik pedig az adatok összesített folyó-sorszámát jelöli. Ez a csoportosítás segíti a könnyű eligazodást, és jól reprezentálja Dankó Imre sokoldalú tudományos, közművelődési, kiadói, szerkesztői, lektori, bírálói munkásságát.

Az alapos feltárómunkával készített, és jól rendszerezett címek híven tükrözik azokat a területeket, amelyeken a gazdag életmű legeredményesebb gyűjtő, feldolgozó és kutató munkái történetek: 1. a hajdúság etnikai kutatása; 2, a népi építészet és lakáskultúra kutatása; 3. életmódváltozásvizsgálati kutatások; 4. a népi kerámia, a fazekasság kutatása és ennek kapcsán a népi iparművészet és folklorizmus egyes kérdéseinek a kutatása; 5. az águcsere, a piacok-vásárok néprajzának kutatása.

A bibliográfia nem tartalmazza a napi- és hetilapokban, folyóiratokban név és egyéb jelzés jélkül megjelent cikkeket. Nem szerepelnek a bibliográfiában a kéziratok sem, kivételt képez a bölcsészdoktori disszertáció, 1945; a kandidátusi értekezés, 1966; és a doktori értekezés, 1987. A kéziratok különböző gyűjteményekben lelhetők fel, ezen intézmények névsorát Nagy Jenő a bibliográfia bevezetőjében közli. A könyvet – mely a tudományos kutatók és a néprajz iránt érdeklődők tájékozódását egyaránt jól szolgálja – néhány illusztráció teszi színesebbé; Biró Lajos 1982-ben készült festménye és rajzok, karikatúrák Dankó Imréről.

Székesfehérvár NAGY VERONIKA

Írások Péter László 70. születésnapjára. Szerk. Apró Ferenc és Gyuris György. A Somogyi-Könyvtár kiadványai 36. Szeged, 1996. 391 p. Somogyi Könyvtár

Péter László sokoldalú és szerteágazó tudományos munkásságát aligha kell bemutatni e folyóirat olvasóinak, mindenesetre érdemes hivatkoznunk a hatvanadik születésnapjára megjelent bibliográfiára (Apró Ferenc: Péter László munkássága. Szeged, 1986. 351 p.), amelynek több mint 2500 tételét, tárgymutatóját átböngészve láthatjuk, hogy munkássága egyaránt kiterjed az irodalomtörténet, a textológia, a nyelvészet, a folklór, a helytörténet, a bibliográfia, a könyvtártörténet, az utcanévrendezés, a zenetörténet, a sajtótörténet, a műemlékvédelem – s még folytathatnánk a sort – területére. Publicisztikai, szakirodalmi tevékenységének már a harmadik évében, 1947-ben két könyvismertetése és egy közleménye jelenik meg az Ethnographia 3-4. számában, de ekkor látnak napvilágot első néprajzi vonatkozású önálló művei is a Kálmány Lajos Kör Füzetei sorozatban – Mai magyar népismeret (Szeged, 12 p.), Egyéniség a néprajzkutatásban (Szeged, 16 p.), valamint két olyan tanulmánya, amit különlenyomatban is közreadtak. (A Kálmány Lajos Kör. Tiszatáj, március, 25-32. p., Löw Immanuel és Kálmány Lajos barátsága. Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw. Sterk. Scheiber Sándor. Bp. 349-356. p.). A sort – megemlítve, hogy csak az Ethnographiában 39 írása jelent meg – ismét csak folytathatnánk a bibliográfiai hivatkozások sokaságával, ám mindezzel csak arra kívántunk utalni, hogy Péter László már munkásságának kezdetekor elkötelezett művelője a néprajztudománynak is, s hetvenedik születésnapján joggal köszönthetjük őt (ha kissé megkésve is) a „néprajzosokö szűkebb-tágabb táborában.

A tanulmánygyűjteményben ezért is olvastuk örömmel a Péter László életművéhez kapcsolódó, József Attiláról, Móra Ferencről, Buday Györgyről, Juhász Gyuláról vagy éppen Szeged helytörténetéről szóló tanulmányok mellett azokat az írásokat, amelyek tárgyukat tekintve a néprajztudósra is utalnak. Elsősorban Juhász Antal: Megint Tömörkény tanyai néprajzáról című tanulmányára utalunk, amely folytatása, kiegészítése a szerő korábbi kutatásainak, valamint Péter László hasonló tárgyú dolgozatának (A tanya Tömörkény műveiben. Néprajzi tanulmányok. Debrecen, 1982, 893-901. p.), amelyben többek között elmondja azt is, ha egyszer ideje jut rá, megírja Tömörkény néprajzát. Nos, Juhász Antal e „dédelgetett terv" megvalóításához kívánt hozzájárulni, amikor a Tömörkény életművében rejtőzködő néprajzi leírásoktól a tanyai társadalom tagozódására, a módosok és szegényparasztok viszonyára utaló adalékokat vette számba. Elemzi, idézi, hogyan jelenik meg Tömörkény írásaiban a földszerzés (*ragasztás)* fontossága; hogyan él és milyen kötelezettségei vannak a *zsöllér*nek a nagygazdával szemben; hogyan törhet ki ebből az állapotból, ha ingyen fáért stb. erdőirtást vállal (*ingyenös_ember*) vagy éppen *kapás* lesz egy kisebb szőlőbirtokon; milyen a tanyai napszámos sorsa, életfeltétele, milyen a napszámos-fogadás.

Dankó Imre Péter Lászlót köszöntő írásának az apropója az, hogy az ünnepelt Jánoshalmán született. A Jankószállás-Jankovác-Jánoshalma a hazai szerb népköltészetben című tanulmányában a Vitkovics Mihály által Bácskai regedal címmel magyarra fordított népdal helyi vonatkozásait mutatja be, részletesen elemezve a „regedalö-ban olvasható történet – a jankovaci szerb szekeres legények végzetes egri útja – valószínűsíthető történeti hátterét.

Mindezek mellett még több írás utal – helyenként közvetlenebbül is – Péter László néprajzi munkásságára. Közülük mindenképp figyelemre méltó Gyuris György *Péter László és a Somogyi-könyvtár kiadványai* című, értékelő-elemző szemléje. Nem csak azért, mert Péter Lászlónak egy másik, szerkesztői munkásságának rendkívül gazdag világába vezet be, hanem azért is, mert a tevékenysége is elválaszthatatlan a néprajztudománytól. (Így jelent meg a Somogyi-könyvtár kiadványai című sorozatban személyi bibliográfia Bálint Sándorról – éppen Péter László összeállításában -, a Somogyi-könyvtári Híradó emlékszáma Bálint Sándor 70. születésnapjára, a Csongrád megyei könyvtári füzetek című sorozatban két néprajzi kiadvány stb.) Krupa András *Péter László és a Békési Élet* című írásában szintén számos helyen hivatkozik arra, hogy milyen sok segítséget kapott a folyóirat szerkesztősége Péter Lászlótól a néprajzi vonatkozású közlemények közlésekor. („Péter László értékelésében külön pontot kapott a néprajz, részint tartalmi súlya miatt, részint azért, hogy ismét általánosítható megjegyzést tehessen, mondván: a helyismeret egyik legkedveltebb tudománya.") Szintén általánosítható (s a gyakorlatban is jól kamatoztatható) tanulságokkal szolgálhat a néprajzi bibliográfiák, repertóriumok szerkesztőinek Lisztes László *Péter László bibliográfiai nézeteiről* szóló

írása. Ezek megvalósulását egyébként mintaszerűen illusztrálja a kötet végén található személyi bibliográfia, amely az előző (a bevezetőben említett kötet) folytatásaként 1995. nov. 17-ig nyújt áttekintést Péter László mintegy egy évtizedes munkásságáról. Az első részben a tőle megjelent írásokat, műveket írja le (1448 tétel!), majd a róla szólókat (73), azt követően pedig az általa írt szakvéleményeket (így a JATE Néprajzi Tanszékének állásaira kiírt pályázatokról), lektorálásokat az általa szerkesztett kiadványokat (66) sorolja fel. Apró Ferenc, a bibliográfia összeállítója ismét kiváló munkát végzett: a sokoldalú tárgymutató jó lehetőséget nyújt Péter László a néprajzi vonatkozású írásainak is teljes áttekintésére. Ha ebből a célból vesszük kézbe a bibliográfiát, ezt azért is érdemes megtennünk, mert az – eltérően a Magyar Néprajzi bibliográfia köteteitől – a vidéki napilapokban megjelent írásokat is feldolgozza.

Székesfehérvár ARATÓ ANTAL

Bellon Tibor: Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII-XIX. században (történeti-néprajzi tanulmány). Karcag, 1996. 415 lap, 13 térkép. Karcag Város Önkormányzata.

A több évtizede folytatott aprólékos forrásfeltárást és -elemzést egybefoglaló terjedelmes monográfiák szaktudományunkat gazdagító megannyi részeredményét aligha lehet hatásosan szemléltetni, ha a recenzens a mindeddig ismeretlen, illetve eddig is gyakran idézett, de most új összefüggésrendbe ágyazott adatokat, adat-értelmezéseket kísérli meg a teljesség igényével számba venni. Hiszen – Bellon Tibor új, az 1991-ben megvédett kandidátusi értekezéséhez képest majd' háromszoros terjedelműre duzzadt könyve esetében legalábbis – nemcsak az állattartás, akár a jogszokáskutatás tanulságos példatára is kikerekedhetnék a XVIII-XIX. századi levéltári forrásokból származó autentikus adatok tulajdonképpen „mellékesö tanulságaként. Csupán néhány példát idézve: a legény katonának állásakor, a juhász a felfogadásakor, az eladó és a vevő az alkut megpecsételendő „kéz beadással kötelezte magátö – olvassuk visszatérően (255, 269, 278, 295). Számos szerződési formulát ismerhetünk meg; pl. legelő bérlésére (62, 65, 80), kútásásra (360, 364), téglaégetésre (364) vonatkozóakat.

A communitások választott tisztségviselőinek és fizetett alkalmazottainak feladatairól is, javadalmazásáról is pontos adatokat szerezhetünk (pl.: csikósgazda – 50, inspektor – 53, pusztagazda, árenda préceptor – 55, 71, lógergazda, lógercsősz – 336-337, kútgazda – 358, kút és országút inspektor 367).

A könyvbe foglalt információs anyag „leltározásaö helyett legyen elegendő annak sommás megállapítása, hogy Bellon Tibor könyvében bármelyik néprajzi téma kutatója bizton rálelhet néhány szemléletes adalékra. Ilyen céllal is érdemes tallózni – ha már az állattartáshoz képest mellékes, más témák kutatója számára viszont hallatlanul fontos XVIII-XIX. századi adalékok fellelését nem segíti tárgy- és tájszó mutató.

Ha kényszerűen le is kell mondanunk a részeredmények számbavételéről, azt nem árt tudatosítani, hogy a nagykunsági tanácsjegyzőkönyvekből és a kapcsolódó tanácsi iratokból származó néprajzi információknak ez az áradó bősége nem csupán a „szerencsés forrásadottságnakö és a kivételes kutató szorgalomnak köszönhető. Bellon Tibor személyes érdeme, s ebben szakágunk egésze számára irányt mutató jelentőségű eddigi munkássága, ahogyan az archiválís forrásokat kezeli: felfedezi, kiemeli eredeti összefüggésrendjéből, és történeti-néprajzi adattá lényegíti át. A legköznapibb közösségi szükségletek miatt annak idején papírra vetett alkalmi tanácsi intézkedésben és hosszabb távra szánt jogi szabályozásban; az üzemszervezési elvek kialakításakor és az erre épülő gyakorlat fenntartására törekedve szükségesnek ítélt megannyi tanácsi összeírásban, számadásban vagy a lakosok aprócseprő vitáinak, perlekedéseinek elsimítása érdekében megfogalmazott szokásjogi tartalmú bírói állásfoglalásban rendre felfedezi Bellon a gazdálkodás és az életvitel, a társadalmi együttműködés és a mentalitás általános (legalább a tendencia értelmében általánosítható) jelentőségét, néprajzi információs értékét. Az egyediben, az egyszeriben találja meg tehát a közösségi normát, a szokásszerű eljárást, a hagyomány szentesítette közösségi gyakorlatot.

Nem kétséges, hogy az a magabiztosság, mellyel az „egyesnekö (azaz: a véletlenektől meghatározott írásos megörökítésnek) és az „általánosnak" (azaz: az eseti intézkedésnek, állásfoglalásnak mint a helyi hagyomány kifejeződésének) az összefüggését érzékelni tudja Bellon, rendkívül alapos forrásismeretének és a vonatkozó szakirodalom következetes számontartásának (de nem feltétlenül önigazoló szándékú idézésének!) köszönhető. levéltári forrásismeretének egyébként – anélkül, hogy ezt tudosítaná az olvasóban – elméleti és módszertani érdekű hozadéka is volt. Egyrészt: évszázadnyi – az 1745-ös redemptiótól a XIX. század közepéig-második feléig ívelő – történeti időszak olyakor évente ismétlődő, máskor időről-időre visszatérő, lényegileg azonos tartalmú funkciójú, de a változó körülményekhez, új szükségletekhez hozzáigazított intézkedései és állásfoglalásai jelentik számára a látszólag „egyszeri", „véletlenül írásba foglalt" adatokat. Ez a folytonosság, mely az azonosság és a folytonos változás egyensúlyából állt össze, eleve a hagyomány működési mechanizmusát fedezteti fel vele az egyszeri, ám az ismétlődések hitelesítette adalékokban. Másrészt: a XX. században, esetleg napjainkban is megfigyelhető-kikérdezhető állattartási (s tovább: gazdaság-, sőt életszervezési) gyakorlat rész-elemeinek fölényes biztonságú ismerete segíti abban, hogy az archiválís forrás megörökítette, néprajzi szempontból fontos tartalmukban olyakor igen töredékes és homályos intézkedések látens utalásait megértse és felmutassa. Ez esetben is a változatlanságra-változékonyságra, vagyis a hagyomány tartalmára kell figyelemmel lennie, függetlenül attól, hogy szükségét érzi-e avagy nem a XX. századig nyomon követni egy-egy kulturális megnyilvánulásban azonnal felfedezhető, máskor csak gondos elemzéssel feltárható XVIII. századi (esetleg még régebbi) reminiszcenciákat.

Ha a könyv kivételes adatgazdagsága nem is méltatható kellően egy rövid recenzióban, következésképpen: a hasznosítható részeredményeket kinek-kinek magának kell majd felfedeznie, az adattömeget „műegésszé" szervező néhány vezérlő gondolat legalább tézisszerű felidézésére mégiscsak sort kell kerítenünk. Azért elsősorban, hogy segítsünk az olvasónak „felfedezniö a leíró jellegű állattartás-monográfiák fejezetrendjét kissé szolgai módon követő, így a formális rendszer által eléggé homályban hagyott szemléleti újdonságokat és az állattartás -kutatást számottevően gazdagító eredményeket. Melyek – meggyőződésünk – az alföldi és a paraszti gazdálkodás egészéről való gondolkodásunkat feltétlenül befolyásolni fogják.

(1) Bellon elsőrendű szándéka volt annak a mezővárosi, közösségi törekvésnek, érdekküzdelemnek, központi értékkategóriának a maradéktalan megértése és sokoldalú bemutatása, mely a legeltető állattartást helyezte el a gazdálkodás – sőt: a paraszti létről gondolkodás! – tengelyében. Ennek szolgálatába állítódott a mezővárosi intézményrendszer organizációs ereje, s ehhez képest másodlagosnak minősült a paraszti gazdaság minden más ágazata. Ez a gazdálkodáson túl a mentalitást is meghatározó kivételes jelentőség magyarázza egyébként azt is, hogy miért maradt ennyire sok értékelhető bizonyítéka a nagykunsági (s általában az alföldi) mezővárosok és mezővárosias berendezkedésű falvak tanácsi adminisztrációjában a legelő biztosításával, ha másképp nem volt lehetséges, bérlésével, a pásztorlás megszervezésével, az állatok s állati termékek közös értékesítésével kapcsolatos tanácsi intézkedéseknek.

(2) Ha a nagykunsági – s hozzátehetjük, mert Bellon is így következtet: általában az alföldi – mezővárosok XVIII-XIX. századi létezésének, prosperálásának az állattartás volt az alapja, csakis árutermelő ágazatként lehetett az. Bellon a hízómarhanevelésben, valamint a juhászat gyapjútermelésében és élőállat-értékesítésében tudta részletesen, adatszerűen bizonyítani a piac-orientáltságot. Rámutatván arra is, hogy a piac igényeihez való rugalmas alkalmazkodás ellenére maga a tartási mód – végig a vizsgált időszakban – nagyjában-egészében változatlan maradt. Másképp fogalmazva: minden „újítás" kontrollja a „hagyomány" belső logikája volt.

(3) Csak a korai (esetleg a perifériikus, tehát figyelemre sem érdemes) néprajzi tanulmányokra, nem a szakirodalom java részére volt jellemző, hogy a pásztoroknak a legeltetés megszervezésében, a legeltetés rendjének biztosításában játszott organizátori szerepét túlhangsúlyozta. Mégsem volt indokolatlan, hogy nagy teret szentelt Bellon a romantikusok által sugalmazott pásztori önállóság, öntörvényűség szemléletes adatokra alapozott kritikájának. Eleddig senki sem mutatta be nála részletesebben a mezővárosi tanácsnak mint testületnek s a választott vagy fizetett tisztségviselőknek különkülön az állattartást érintő organizációs, irányító-utasító és ellenőrző funkcióit. Ezek a közösségi érdekű funkciók magukban foglalták minden egyes legelő-rész eltartó képességének esetenkénti felmérését, folyamatos ellenőrzését; az összes nyáj szervezési elveinek, ideális állatszámának kötelező

érvényű meghatározását és a változó körülményeket nyomon követő, akár év közben is elrendelt korrekcióit; a legelőn lévő nyájak mozgásának irányítását és a pásztorok rászorítását, hogy ehhez feltétlenül alkalmazkodjanak; a kiverés és a beszorulás napjának, illetve a pásztorok bérezésének, napi teendőinek regulatív szabályozását. A tanácsi szervezés-irányíttás, a pásztor „szolgai" állapotának hangsúlyozása ellenére persze – s ezt is hatásosan szemlélteti Bellon – a pásztoroktól igen komoly szaktudást, erkölcsi feddhetetlenséget és az esetleges kárért jótállás érdekében vagyonosságot követeltek. Mégsem „szolgaként" kezelték tehát őket – csupán másképpen értelmezték a pásztori önállóságot és öntörvényűséget, mint etnográfus eleink.

(4) A „szilaj", a „ridegö" állattartás fogalmának a kutatási hagyományokkal megterhelt, ezért eléggé bizonytalan tartalma tette indokolttá, ha nem is hiszi el ma már senki, hogy a szilaj marha, szilaj ló a hó alól „kaparta ki" az elszáradt füvet, a legeltetés és a teleltetés viszonyának részletes adatolását. E kutatástörténeti előzményekhez képest van jelentősége a nyáj-kiverési és széjjelverési dátumoknak, melyek – az időjáráshoz igazodván – arra is szolgáltathatnak bizonyítékokat, hogy a szilaj nyáj valóban „egész télen a rétet bújta", de arra is, hogy a téli hónapokban végig takarmányozni kellett az amúgy „szilaj" jószágot. A téli takarmány kivételes fontosságát, nem a takarmányozás elhanyagolását bizonyítja az a részletesen adatolt gyakorlat, mely szerint a legjobb legelő egyúttal kaszálónak is számított: csak a szénafű betakarítása után verték rá a nyájat, illetve – a kicsóvázott, azaz tilalomban tartott kaszálórét esetében – a sarjút, különösen az unokasarjút az időjárástól függően esetleg már nem kaszálták le, hanem ráengedték valamelyik nyájat.

Talán a „gondolati lényeg" vázlatos összefoglalásából is kiérződik, hogy a majd' három évtizedes munkával a nagykunsági falvak-mezővárosok levéltáraiból, a kiapaszthatatlannak tetsző „forrásokból" felszínre segített adattömeget a magyar állattartás kutatás egészét újragondoló, tehát elméleti értékű megfontolásainak szolgálatába állította Bellon Tibor. Egyformán dicsérheti ezért a recenzens a szorgalmas, módszertani értelemben követhető példát felmutató adatgyűjtőt és az invenciózus, a meggyökeresedett vélekedéseket és eddig cáfolhatatlannak gondolt eredményeket hatásosan korrigáló interprétátort. (Csak a könyv „előállításában" is közreműködő szerzőt nem dicsérhetjük: mintha elmulasztotta volna az utolsó korrektúrát, annyi hiba maradt a szövegben.)

Budapest SZILÁGYI MIKLÓS

Vadász István: A Közép-Tisza-vidék kisvárosai a XIX-XX. században. A Közép-Tiszavidék központ jellegű településeinek szerepköre és vonzáskörzetrendszere a XIX-XX. században. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 54. Szolnok–Tiszafüred, 1995. 204 p., 24 kép

A kötet – az impresszumban szereplő évszámmal ellentétben – friss kiadvány: 1997 tavaszán látott napvilágot, s bár alapvetően gazdaság- és településföldrajzi témájú, messzemenően számot tarthat az etnográfusok figyelmére. A munka fő témáját adó településfejlődés és a térkapcsolatok történeti fejlődése ugyanis sok tekintetben párhuzamos a műveltség alakulásával, s közvetlen befolyással bírt a térség népessége életmódjának változására, a táji kapcsolatrendszerben és településhierarchiában elfoglalt szerepére.

A szerző által tárgyalt korszak lényegében a lassú, az érintett vidéken belül is eltérő tempóban lezajló paraszti polgárosodás időszaka. A tanulmányban éppen a változás, az átalakulás folyamatának megrajzolása a fő szempont, amiben feltárul a rendszer struktúrája és működése. A paraszti polgárosodás feltételeinek és folyamatainak finomszerkezetébe enged bepillantást, amelyben a Felső-Tiszavidék népességének műveltsége egyszerre szervesül organikus egésszé, s egyszerre mutat fel az egyes településeken egyéni, sajátos karakterjegyeket. A komplex vizsgálat tanulságai jól értelmezhetők a gazdasági antropológia rendszerében is, ha a gazdaságot az embernek a természettel és a társadalommal folytatott sajátos „anyagcseréjeként" értelmezzük.

A települések kapcsolatrendszerének változásaiban kirajzolódnak a hosszú időn át megmaradó formák és a gyorsan változó elemek, s az, hogy e rendszerben mennyire nem azonos az egyes

települések és kommunitások kondíciója. Az egészében marginális, hátrányos helyzetű térségben központok emelkednek ki, amelyek városi funkciókat látnak el, miközben maguk a városi és a falusi lét határán mozognak. Mindezeknek – közvetlenül vagy közvetve – erőteljes hatása volt a társadalom differenciálódására, a tradicionális műveltség állapotára, változásának tempójára és irányultságára is.

Az etnográfusok számára Vadász István könyve azért különösen tanulságos, mert a szerző által rendkívüli gazdagságban bemutatott kapcsolatok, műveltségi érintkezések és hatások nyomjelzői, a kapcsolatokban részt vevő közösségek különböző generációi pedig a műveltségi elemek közvetítői, átadói és átvevői. A Vadász által követett változások társadalmilag organizált csoportok között zajlanak, akiknek a gazdálkodása, eszközei, intézményei – maga a műveltség kiterjedése és állapota – ugyancsak változnak, nem utolsósorban éppen a szerző által megrajzolt struktúrákban. A munka igen sok kapaszkodót ad a tradicionális és a jelen kultúra regionális tagolódásának megértéséhez, a különféle tárgyak, javak, jelenségek terjedésének és elterjedésének megragadásához. Az általa vázolt kapcsolatok révén éppen úgy érzékelhető az egyes közösségek gazdasági-életmódbeli váltása, mint tárgyak, innovációk útja. A könyvben bemutatott kézművesek, kereskedők, vásárok és piacok, s még számos más tényező *vonzáskörzetének* ismerete nélkül aligha lehetne értelmezni, amint azt Szolnok Megye Néprajzi Atlasza, vagy Szolnok megye népművészeti monográfiája igazolják, bizonyos használati tárgyak, viseletdarabok, bútorok, vagy akár a kötetben hangsúlyosan szereplő Tiszafüred míves kerámiájának útját. Mindezek akkor is tanulságosak, ha az etnográfus a belső fejlődés lehetőségeit is számításba veszi; a műveltségi javak elterjedése a kultúra történetének része.

Arra, hogy a szerző milyen bőkezűen bánnik a részletkérdések megvizsgálásával is, hadd említsem példának munkája azon fejezetét, amelyben a helyi sajtót elemzi kérdéseinek megválaszolásához.

Vadász István – a nemzetközi szakirodalom eredményeinek felhasználása mellett – rendkívül sok konkrét adattal és fontos összefüggések megállapításával járul hozzá, hogy az olykor a néprajzban (is) felületesen értelmezett város-falu kapcsolat tartalma egyértelműbb legyen. Az általa vizsgált terület vegyes településállománya erre igen jó lehetőséget is teremtett.

Figyelmeztet a kötet a típusalkotás nehézségeire is: a vizsgálatba bevont elemek számának növelésével egyre árnyaltabbak a formációk a településformák esetében is. Nem létezik általában *mezőváros*, nincs általában *kisváros* és *centrum* sem – a típusalkotás olykor túl könnyen jut el az absztrakcióig. A Vadász által megrajzolt kép árnyalt, s bár maga is gyakran szembekerül a vizsgált települések *átmeneti* jellegével, konkrét megfigyelései, jól megválasztott forrásai, nem utolsó sorban kérdőíves adatgyűjtésének információi révén meglehetősen egyértelmű vonalat húz az egyedi és az általános között.

Árnyaltan mutatja be a szerző a Tiszának az egyes települések életében játszott – eltérő – szerepét. Ez a probléma a gazdaságtörténeti és néprajzi munkákban olykor eléggé egysíkúan jelenik meg. Ugyancsak árnyalt képet fest a vizsgált települések gazdálkodásának változásáról, a különféle mezőgazdasági kultúrák kialakulásáról, figyelembe véve azok differenciálódását a birtokkategóriák szerint. A társadalomnéprajz művelői számára is igen hasznosak eredményei a falusi, de főleg a mezővárosi/kisvárosi társadalom szerkezetéről, a vizsgált térség vallási felekezeti viszonyairól, nem utolsó sorban a házasodási kapcsolatokról.

Vadász István könyve a szerző sokirányú, komplex, olykor kifejezetten szellemes vizsgálati módszerét tükrözi, gazdag tényanyaga eredeti kutatásain nyugszik. Megítélésem szerint nem hagyhatják figyelmen kívül eredményeit a továbbiakban a Közép-Tisza-vidék néprajzának kutatói sem.

Miskolc VIGA GYULA

Mindszent története és népélete. Szerkesztette: Juhász Antal. Mindszent, 1996. 655 p. 105 fénykép. Mindszent Város Önkormányzata

Az akkor még nagyközség Mindszent néhány néprajzi fejezetet is tartalmazó történeti monográfiájának két-három évvel az 1987-es kiadású Algyő-kötet után kellett volna megjelennie! Nemcsak a

szerkesztői bevezetőnek a keletkezési körülményeket részletező mondataiból következtethetünk a „megkésettségre". Aki figyelmesen olvas, a valamikori Mindszent-algyői uradalom két XVIII. században már létezett településének bemutatására vállalkozó szerzői munkaközösség nagyon hasonló személyi összetételéből, a fejezetrendből s az egyes témák feldolgozásának tartalmi-felfogásbeli azonosságából is okkal-joggal a monografikus vállalkozások összehangoltságára, majdnem egyidejűségre gyanakszik. Olyan árulkodó jelei is vannak a kéziratok lezárása elő – 1988. decemberi – határidejének, mint az 1975-1988 közötti éveket mint „jelent" bemutató krónika és kislexikon (Szécsi Ferenc, ma már nyugdíjas, akkor még tanácselnök munkája), melyből az MSZMP is, a KISZ is, a Nagyközségi Tanács és bizottságai is máig létezőnek látszanak. (Az időrendi táblázat szerint pedig mindössze annyi történt 1988 óta, hogy 1993. október 1-jén Mindszent város lett!).

Voltak persze elháríthatatlan anyagi nehézségek, s idő telvén azt is mérlegelniük kellett a szerzőknek – a II. világháború utáni korszakkal foglalkozóknak különösen –, hogy mi vállalható az 1980-as években kötelezőnek érzett, akaratlanul is az akkori politikáéval egybecsengő hangsúlyokból és elhallgatásokból az 1990-es években. E recenzióban sem kerülhető meg azonban a lényeg: azért jelent meg majd' tíz év késéssel az összehangoltnak elgondolt két tanulmánygyűjtemény második darabja, mert az első szerkesztőt, Hegyi Andrást, a baráti ösztökélésben és az önzetlen segítésben, a lekötelező szívélyességben és a lusta szerzők lelkiismeretét újra meg újra felébresztő udvarias erőszakban utolérhetetlen mestert 1988-ban – messziről nézvést „koncepciósnak" tetsző vádakkal – öngyilkosságba kergették.

A „tragikus hirtelenséggel elhunyt" szerkesztő „váratlan halála" körülményeinek ilyen, a szerkesztői bevezetőből idézett eufémizmust csak azért is kerülő felidézése persze mit sem von le Juhász Antal szerkesztői érdemeiből. Lehetséges, hogy egy-egy reménytelen helyzetbe sodródott szerzői kollektíva reorganizálása a megszervezésnél is nehezebb feladat. Távol álljon tőlem tehát annak sejtetése, hogy Hegyi gyorsabban „ki tudta volna hajtani" a késlekedő szerzőkből a kéziratot, a közigazgatás helyi illetékeseiből a kiadáshoz szükséges anyagiakat, mint utóda. Arra akartam csupán figyelmeztetni, hogy ha valaki valamikor elemezni akarja a szegedi tudományos műhelyekben folyt helyismereti kutatások korunkbeli – és nemcsak „siker"-! történetét, Hegyi András ma is ható kezdeményező érdemét illendő lesz számon tartania. Ha másért nem azért, mert az egykor volt önzetlen szerkesztő sorsa – hadd mondjam kissé ironikusan – a jövőben is mementó lehet: amíg lesz helytörténetírás, újra meg újra olyan illetékesek fogják az anyagi visszaélést firtató vizsgálatokat kezdeményezni, akik – nyilván a maguk lehetőségeiből kiindulva – azt feltételezik, hogy a helytörténetírás is jókora húsosfazék, mely bárkit bűnre csábít, aki a közelébe kerül. Józan emberi ésszel hogyan lehetne megérteni a filosz-megszállottságot?! Persze arra sem árt figyelmeztetni a reménybeli olvasókat, hogy a „keletkezési körülményekből" megérthetően e Mindszent-történetben – nem úgy, mint sok más, napjainkban születő helytörténeti munkában! – nem fedezhető fel a „rendszerváltás" bemutatásának görcsös igyekezete és „az akkor nem lehetett megírni, most már meglehet" – témák felfedezésének eufóriája. A szerkesztői bevezetőből megtudhatjuk: még az az ötlet is felmerült, hogy „az 1945 utáni korszak helyi történetét hagyjuk ki a kötetből, mivel tárgyilagos értékelésére még nem elegendő a 'rálátás'. Ám a kiadó és a helybeliek ragaszkodtak ahhoz, hogy a közelmúlt is szerepeljen a kötetben"; a „legújabb kori fejezetek véleményezésére" viszont a helyi „képviselőtestület több tagja is igényt tartott." Ennek ismeretében különösen feltűnő, hogy az 1990-es évek vitathatatlanul korszakos jelentőségű fejleményeinek ismertetésére még az „események dokumentálása", a „krónikus számbavétel" igényével sem mert vállalkozni a szerzői kollektíva! (Eldönthetetlen persze, hogy „jobb" lett volna-e a nem 1988-cal záruló 1996-os kötet. A recenzens, aki a helyi identitás manipulativ formálását is szolgáló legújabb kori tények számbavételéből és/vagy figyelmen kívül hagyásából a magyar társadalom tudatállapotának változásaira szeret következtetni, csodálkozik a mai mindszenti vezetők bölcsességén: annak tudomásul vételén, hogy nem feltétlenül a „rendszerváltás" helyi vezénylőinek kell a maguk apróbb-nagyobb tetteit azonnal „történelminek" minősíteni.)

A keletkezési körülmények ismeretében sincs azonban sok értelme azt latolgatni ebben a recenzióban, hogy vajon Hegyi vagy Juhász helytörténetírásról vallott felfogását tükrözi-e inkább a kötet. Elegendő annak megállapítása, hogy – a visszalépettek helyett más történész szerzőket felkérve, s eredetileg nem tervezett néprajzi fejezeteket megíratva – a monografikus teljességű községtörténetet mint alapkövetelményt elfogadta ugyan Juhász, de a népélet minden „jellemző sajátosságát" bemutató néprajzi tanulmány-füzért társított hozzá. Az alföldi tudományos műhelyekben kialakult, s pl. az

orosházi, a tápai vagy a mezőberényi kötetekben megvalósult „eszményi" monográfiához közelítette tehát az eredeti vállalkozást, a néprajznak a helytörténettel közel azonos súlyát tekintvén a helyismeret szempontjából relevánsnak.

A „szerkesztői koncepció" esetleges módosulásainak további részleteit a beavatatlan olvasó persze nem ismerheti. Nem kapunk pl. egyértelmű eligazítást arról, hogy a történész szerzők közötti korszak- és témafelosztást milyen mértékben befolyásolták kényszerítő körülmények (az tehát, hogy akadt-e vagy nem „hadra fogható" szerző). Eléggé feltűnő ugyanis, hogy vannak korszakok, illetve témák, melyek egy-egy korszak- vagy témaspecialista szerző számára csak a korrekt ismeretterjesztés szintjén megoldható feladatot jelentettek. Ilyen Andó Mihály – amúgy gondos helyi adatfelvételre, mérésekre alapozott – természetföldrajzi (azaz: földtani, éghajlati, vízrajzi, növény- és állatföldrajzi) összefoglalója; Vörös Gabriella lelőhelykatasztert is tartalmzó, ám a helyi leletekkel csak a tágabb környék neolitikumtól az Árpád-kor végéig ívelő „történeti vázlatát" illusztráló régészeti fejezete; Gacsári Kiss Sándornak a középkori-hódoltságkori Mindszentről (és Aporról) publikált adatokat – sajnos kissé iskolásan – újraértelmező vázlata. (Többé-kevésbé ilyen Kruzslicz István Gábor igen nagy levéltári forrásismeretről tanúskodó és pl. a pásztorbérekről vagy a gyapjúértékesítésről, a határhasználatról vagy az aratási-nyomtatási szerződésekről közölt adatokkal, adatsorokkal a történeti néprajzot is jelentősen gazdagító), a forrásaiban rejlő lehetőségekhez képest mégis túlságosan összefogottnak tetsző, a XVIII. századi újratelepedéstől 1848-ig ívelő gazdaság- és társadalomtörténeti feldolgozása.

A XIX-XX. század esetében viszont túl elaprózottak a fejezetek: egy-egy korszak is tovább tagolódik, illetve több korszakon átívelő tematikus történeti tanulmányok egészítik ki (olykor azonban adatokat megismételve, kevés új információt közölve!) a korszakfeldolgozásokat. Önálló fejezetet kapott 1848-1849 és az ezt követő másfél évtized (Gábor Kálmánné). A dualizmus korszakáról különkülön gazdaságtörténeti (N. Pataki Márta), illetve társadalomtörténeti-politikatörténeti feldolgozás készült (Csányi István). Önálló fejezet szól (persze a 10-20 év előtti tanulmányokhoz képest tényszerűbben, visszafogottabb hangsúlyokkal!) 1918-1919 forradalmi mozgalmairól (Nagy István). A két világháború közötti harmadfél évtizedet szintén külön gazdaságtörténeti (Rigóné Péter Irén), s külön társadalom- és politikatörténeti fejezet tárgyalja (Leléné Erdélyi Mária). Az 1944-1948 közötti korszak feldolgozója (Tóth Ferencné) a címben is kiemelten csak „néhány kérdéssel" (pártok, választási eredmények, földosztás, Nemzeti Bizottság) foglalkozott. Egy-egy fejezet szól az 1948-1960 közötti évtized gazdaságáról, társadalmáról és politikai változásairól (Fábián György), illetve az 1960-1975 közötti másfél évtized gazdaságáról-társadalmáról (Klukovitsné Paróczi Katalin), amit a fentebb már említett „krónika" és „helyismereti lexikon" visz el – úgy-ahogy – 1988-ig. Az 1948-1987 közötti évtizedek gazdasági viszonyait elemzi azonban Abonyiné Palotás Jolán gazdag s gondosan értelmezett forrásanyagra alapozó, lényege szerint gazdaságföldrajzi, bár a tematikus történeti tanulmányok közé beosztott fejezete is! A „tematikus tanulmányok" csoportja egyébként – ezen túl a levéltári forrásokra és hivatalos statisztikai adatfelvételekre alapozott mintaszerű demográfiai feldolgozást (Baranyai Kálmán), templom-történetet (Gacsári Kiss Sándor), két korszakra tagolt, igencsak vázlatos oktatástörténetet (1920-ig Nagy István, 1920-tól Demeter Lajosné), egészségügyi-történeti vázlatot (Demeter Lajosné-Marton Istvánné), és neveket, eredményeket soroló, az elemzést mellőző sporttörténetet tartalmaz (Fekete Emil).

Talán a túlzott tagoltságból, témákra szabdaltságból is eredeztethető, hogy a hatalmas mennyiségű (a helyismeret szempontjából bizonyára fontos) adat közlése, elsődleges értelmezése ellenére is eléggé nehéz kiolvasnunk a szövegből (s a sorok közül), hogy a „falunak nagy, városnak kicsi" település (idézet a 198. lapról), mely 1871-1948 között járási székhely, a XIX. század első felében is, a dualizmus korában is a megye legnépesebb (a megyeszékhely Szegvárnál is nagyobb lélekszámú) községe volt, ám mezővárosi rangot sohasem szerzett, vajon „falu" vagy „város" volt-e inkább. (Persze, ha „falu", az alföldi óriásfalvak, ha „város", a tanyás szervezető mezővárosok értelmében!) Az adatokból úgy tűnik, hogy a késő dualizmus másfél századában a mindszenti jobbágyparasztok a gazdaságszervezés, az állattartás – földművelés egyensúlyának fenntartása tekintetében (bár egy uradalom szorításának kitetten, így a pusztabérletek lehetőségét mind kevésbé kihasználhatva!), igyekeztek ugyanúgy viselkedni, mint az alföldi kismezővárosok hasonló jogi helyzetű lakói. A dualizmus kori – Horthy-korszakbeli járási székhely szerepkörből és a 10.000 körüli népességszámból pedig

akár a kisvárosias társadalomszervezet felé elmozduló alföldi mezővárosokhoz. Mindez azonban csak bizonytalan következtetés lehet, mert a szerzők felettébb óvatosak voltak az adatszerűen előadott település-jellemzők átfogóbb igényű értelmezésében. Még a legkézenfekvőbb, csupán Mindszentet és Algyőt érintő összehasonlításra is kevés a példa; pedig azt legalább jó lett volna megfogalmazni, hogy a Mindszent-algyői uradalom változó birtokosai két községük közül vajon másként kezelték-e annak a jobbágy-lakóit, amelyik negyede népességű, és környezetéhez képest valóban „falu" volt, illetve mert úgy tűnik, hogy lényegileg azonos módon kezelték a két települést, megáll-e a következtésünk: alkalmasint itt is, ott is ebből az azonos felfogásból lehet levezetni a negyedtelkesek túlsúlyát és az igen nagyarányú zselléresedést. Mely azután a jobbágyfelszabadítást követően a sokkalta népesebb Mindszenten lényegesen nagyobb létszámú agrárszegénységet, és – hasonlóan a környező mezővárosok földnélküli és állandó munka nélküli, ám az érdeknyilvánítás öntudatáig eljutó tömegeinek a mindszentiekével egy irányba mutató mozgolódásához, lázadozásához – szocialisztikus, tehát politikai motivációjú agrárproletár szervezkedésekbe, aratósztrájkokba torkolló, vulkanikus kitörésekkel fenyegető elégedetlenséget eredményezett.

Juhász Antal nyilván érezte, hogy a Mindszent helyét-jelentőségét közelítő legfontosabb kérdéseket, ha ebben a részfeladatukat ilyen-olyan színvonalon megoldó történészek óvatosak voltak is, valakinek mégiscsak meg kell fogalmaznia. Ezért iktatta be – mintegy kötet-összegzésként – a maga „Mindszent a tájban" című terjedelmes fejezetét. Ebben – bár a fentebb exponált falu vagy mezőváros kérdést nem érinti – a feudális korszakról szólva az uradalom, a dohánykertész telepek és Mindszent viszonyának a helyi társadalom életlehetőségeit így vagy úgy, de alapvetően meghatározó voltáról, ennek a viszonynak koronkénti változásairól adat- és gondolatgazdag áttekintést ad. Lényegi összefüggéseket villant fel – jórészt a szóbeli emlékanyagra alapozva – a tanyás szervezetű „óriásfalu", egyszersmind járási székhely vonzáskörzetének és a lakosok vonzáskörzeten túlnyúló kapcsolatainak lehetséges értelmezéséhez.

A néprajzi fejezeteket követi ez az összefoglalás, az mégsem állítható, hogy az utóbbiakból több adatot és ötletet meríthetett volna Juhász, mint a történeti részfeldolgozásokból. Elsősorban a „szegedi nagytáj" egészét érintő, több évtizede folytatott településtörténeti-településnéprajzi kutatásaira tudott alapozni. A közreműködő etnográfusok és néprajzi gyűjtők inkább csak a maguk recens témavizsgálata értelmében „érdekes", „tanulságos", „a kutatás számára hasznos" friss gyűjtésű népéleti adalékok bemutatására törekedtek; arra kevésbé, hogy a kutatás felhalmozta – akár Mindszentre, akár a tágabb környékre érvényes – korábbi ismereteinkhez mérjék hozzá az 1980-1990-es évek fordulóján még gyűjthető, de a múltra-régmúltra érvényesnek mondott recens adataikat.

Szűcs Judit, társadalomnéprajzi összefoglalásra vállalkozván, külön-külön fejezetet szentel a „falu" paraszti társadalma (paraszti rétegek, munkaszervezet, öröklési jogszokások, belső és külső kapcsolatok), illetve a kubikosok (a címben – a kubikosok szinonimájaként – vándormunkások, s amiről tulajdonképpen nem szól a dolgozat a vélekedésekből, a gondosan megörökített sok-sok családtörténetből, egyéni életsorsból következtetve elismerésre méltóan széles körű adatfelvétel van összefoglalásai hátterében. Ő azonban inkább az „amire az adatközlők emlékeznek"-adatközlésre, mintsem társadalomtörténetileg is elmélyített elemzésre vállalkozott, így a legérzékletesebb leírása is előzetes adalék csupán egy minden egyéb lehetséges forrást majdnem kiaknázó társadalomrajzhoz. (Azt viszont észre kell majd vennie, hogy ha tudatos – és helyeselhető – program része is nála az adatközlők szavainak-mondatainak idézgetése, az ilyen és hasonló, az interjú szövegösszefüggéséből kiragadott egyszerű közlések idézőjeles s kurzivált kiemelése akkor sem több semmitmondó esetlegességnél vagy általánosságnál, ha nagy tudású adatközlőtől származik."Anyám özvegyen maradt, neki is el köllött járni" [442]; „Asztán aszt mondták, mönnyünk el kubikosnak. Nem parancsol sönki" [444]; „Apátú meg anyátú függ, ara nincs törvény" [447]; „Iparkottak taníttatni papnak, orvosnak, de legalábbis iparosnak" [448]; „Én erővel el akartam állni szógálni, mer'már a többiek elálltak" [486] stb.).

Fodor Ferenc a fejezetcímbe is belefoglaltan azt hangsúlyozza, hogy a két világháború közötti paraszti gazdálkodás bemutatására vállalkozott. Persze csak kis részben annak elemzésére, amit a „gazdálkodás" szóval jelölni szoktunk! Az amúgy sok finom megfigyelést, archaikus adalékot tartalmazó dolgozat csak a gabona-, a kukorica-, a burgonya- és répa-, a zöldség- és gyümölcs-, a takarmánytermesztés, valamint a jószágtartás (külön-külön alfejezetben: marha-, ló-, juh-, sertés-, baromfitartás) szokásos munkaműveleteinek és hagyományos tapasztalati anyagának egyszerű leírása.

Azt inkább a sorok között olvasva – azaz: etnográfiai iskolázottságú olvasója máshonnan származó ismereteit mozgósítva – lehet valószínűsíteni, hogy mindezekre a földművelő-állattartó ágazatokra jellemző, adatszerűen megragadott paraszti tudás-egészből alkalmasint egymásra nagyon hasonlító s mégis: szerkezetükben-szervezetükben más és más gazdaságok hozhatók létre. Arról a „hagyományos struktúráról" nincs tehát érdemi mondanivalója, melynek tönkretétele – a dolgozat utolsó mondata szerint – „1949-ben Mindszenten is megkezdődött". Ez utóbbi megállapítás azt is sejteti, hogy az a „gazdálkodás", melyről Fodor írni akart, csak a legidősebbek emlékezetében létezett. (A maga készítette fényképek tanúsága szerint persze hellyel-közzel a mindennapi gyakorlatban is, ám arról sincs információ a szövegében, hogy mely elemek s miért „élték túl" a „hagyományos struktúra" tönkretételét). Ha viszont az „emlékezetben élőnek" tételezzük az egykor a napi gyakorlatot jelentő tudás-egészet, kimondatlanul is azt sejtetjük, hogy a megrajzolható kép kevéssé árnyalt voltát a mind hiányosabb-pontatlanabb ráemlékezés is befolyásolja. Természetesen befolyásolja: „ma" sokkalta jobban, mint tíz-húsz-harminc éve. Annak érdekében, hogy ne legyen a „hagyományos gazdálkodás" bemutatása hovatovább reménytelen versenyfutás a múló idővel, komolyan megfontolandó: vajon nem kellene-e mégis egy ilyen dolgozatban a gyűjthető szövegemlékek mellett más egyéb forrásokat is figyelembe venni? Nemcsak a szerző által is használt, ám a kötet történész szerzőivel azonos módon idézett-táblázatba foglalt mezőgazdasági statisztikákra gondolok. Levéltári forrásokra is, néprajzi adattárakban őrzött, több évtizeddel korábbi leírásokra is; különösen, ha forráspublikációból (pl. Szabó Ferenc és Balassa Iván aratószerződés-köteteiből) tudni lehet, hogy léteznek adatközlői emlékezetét kiegészítő, kontrolláló mindszenti forrásközlések, adatgyűjtések.

A kézműiparról szóló külön fejezetet talán a település majdnem-városi funkciója: a céhes iparosok – kisiparosok viszonylag nagy létszáma indokolta. Nagy Vera – ha vázlatos is a fejezete, s ha végül is az iparosoknak a „falu társadalmában betöltött szerepe felvázolásáig jut el – láthatóan arra törekedett, hogy a környezethez képest éppen itt jelentős iparágak helyi jellemzőit vegye számba. Törekvésének azonban a forrásadottságok némiképp gátat szabtak. Külön alfejezetet kapott pl. – vitathatatlanul jogosan – a céhes múltú takácsmesterség, adatközlőinek emlékezete azonban mintha már túl kevés fogódzót kínált volna számára a szövő-fonó paraszti házimunka és a paraszti szükségletet kielégítő céhes ipar/kisipar együtt létezése okainak és következményeinek felderítésére. A gazdasági felszerelést, illetve ruházati cikkeket készítő iparágak utolsó helyi képviselői – nyilván mert a közelmúltig „szolgáltattak" – sokkal több figyelemre méltó adalékkal tudtak hozzájárulni a paraszti szükségletek kielégítésének alaposabb megismeréséhez; olyan adalékokkal azonban, melyek inkább jellemzők általában a kovácsokra, a bognárokra, a csizmadiákra, mint e mesterségek „mindszenti" szerepét-jelentőségét valóban megvilágítanák. A házimunkából-háziiparból a XX. században iparággá fejlődött vesszőfonás esetében pedig megelégedett a szerző a fonott készítményekre utalással, pedig – úgy tűnik – Mindszenten kiváló lehetősége lett volna az „átfejlődés" egész folyamatának, s „végeredményének": a háziipari szövetkezetté szerveződésnek a felderítésére is.

Az amatőr gyűjtő Demeter Lajosné, január elsejétől december 31-éig végighaladván a naptáron, s a születéstől a halálig az emberi életen, igen sok, archaikus s kevésbé archaikus hiedelem-, szokás- és szövegfolklór elemre bukkant. Ha folklorista elemezné akár ezt az adatmennyiséget, bizonyára többet észrevenne benne, mint hogy „a mindszentiek szokásai hasonlóságot mutatnak mind Algyő, mind Tápé hagyományvilágával".Talán arra is következtetne, hogy miben nem „algyevi" vagy „tápai" a mindszenti folklór – melyről persze nem tudjuk meg igazán, hogy volt-e, van-e. Ha a kötetben közölt néhány folklórszövegből következtetünk: lennie kellett. A költő és fáradhatatlan gyűjtő Polner Zoltán u.i. a ráolvasások és apokrif imádságok igen archaikus példáit emelte ki az évtizedek során – többek között – Mindszenten is „összegereblyézett" hatalmas anyagából. Sajnos utal csupán „Mindszent hagyományőrző népe" körében lelt „kitűnő adatközlőire"; arról nem szól, hogy milyen közösségi, s milyen személyes-mentális feltételei voltak-lehettek az alföldi környezethez – a népi kultúra értelmében: a centrumhoz! – képest feltűnően archaikusnak látszó mindszenti (azért mindszenti, mert Mindszenten gyűjtött!) szövegfolklór megőrződésének. (Nyilván nem az a magyarázat, amit a mezővárosi öntudatú és református parasztpolgár reflex-szerűen mondana: a mindszentiek falusiak, ráadásul katolikusok, tehát babonásak...) Itt említhetem meg, bár – sajnos – a folklorisztikus helynév magyarárzatok jórészt hiányoznak vagy hiányosak, Sz. Bozóki Margit a földrajzinév-

publikációk kánonjához igazodó közleményét, melyet a szerkesztő – szokatlan ötlettel – a természetföldrajzi fejezet pár-darabjaként sorolt be a kötetbe.

Utolsóként, ugyancsak nem a fejezetrendet követve, kell szólanom Bárkányi Ildikó „A Tisza szerepe a falu életében" c. terjedelmes, s módszertani értelemben a leginkább kiérlelt dolgozatáról. Azért ez a kiemelés, mert Bárkányi munkájára nem érvényes amit fentebb a néprajzi fejezeteket összefoglalóan minősítve az „ami a legidősebbek emlékezetével elérhető, az a néprajzi adat" forráskezelő módszerről mondottam. Bár ő is figyelemre méltó eredményű friss gyűjtést végzett az inkább a múltra-félmúltra, mint a jelenre jellemző ártéri haszonvételek, halászati technika és hajóács, révész, vízimolnár munkafogások szóbeli emlékanyagának felderítése érdekében, azt is feladatának tekintette, hogy összefoglalja, helyenként újraértelmezze mind a korábbi történeti forrásközléseket, mind az évszázaddal ezelőtti, kéziratban maradt halászemlékiratot, mind a régebbi néprajzi gyűjteséket. Összefoglalása tehát két évszázadot átívelve fontos adalékokat kínál ahhoz is, hogy az „Ősfoglalkozásokban" megragadható változás-változékonyság és hagyományőrzés-állandóság egyensúlyát majdan mérlegelni tudjuk. S bár megbízható képet kínál arról, hogy milyen is volt, hogyan változott-módosult a mindszenti halászat gazdasági jelentősége, szervezete és eszközkészlete, a kötet egészével sugalmazható legfőbb tanulságokhoz mégis kevéssé járult, járulhatott hozzá.

Azért, mert szerzőtársai, történészek s néprajzosok egyaránt (az összegző tanulmányt író Juhász Antalt kivéve) óvakodtak hozzá hasonló határozottsággal megfogalmazni a „mindszentiség" mibenlétét. Viszont autentikus mindszenti adatok bőségét s a továbbgondolás lehetőségét kínálják, s ez is számon tartandó érték!

Budapest SZILÁGYI MIKLÓS

Röszke földje és népe. Szerkesztette: Péter László. Szeged, 1996. 504 p. Röszke Község Önkormányzata

Egymás után születnek a hatalmas szegedi tányavilágból az 1950-es évek elején kivált, önállósult községek „helytörténetét" (részben népéletét is) bemutató monográfiák, tanulmánykötetek, és az olvasó – ha nem az adott település lakója vagy szülötte, nem béklyózzák tehát ítéletét lokálpatrióta elfogultságok – újra meg újra szembesül ugyanazokkal az értelmezési, értékelési dilemmákkal.

A helyi olvasói igényekre és a lokális identitás erősítésére hivatkozva könnyű persze elhárítani az ilyen vállalkozások értelmét is elvitató okvetetlenkedést. A röszkeiek (vagy a mórahalmiak) nyilván azokra a történeti információkra fogékonyak inkább, melyek „nem-szegedi" voltuk öntudattá erősödésében segítenek. Hasztalan hivatkozik tehát a kívülálló a Szeged-monográfiára s a város története-néprajza könyvtárnyi irodalmára, melyben úgyis „minden benne van", amit a településről tudni lehet és tudni érdemes. Mindennek röszkei (vagy mórahalmi) nézőpontú egybegyűjtése, újraértelmezése nem lehet laikus olvasói feladat – ha valami, ez a lokális öntudatot erősítő információ-közvetítés bizonyosan a helytörténetírástól várható el.

Bármenyire indokolt, mert a helyi szükségletet szolgáló azonban az alig fél évszázada önálló községek „külön történetének" vaskos könyvvé formálása, a „szegedi nagytáj" történetével kisebb-nagyobb mértékben megegyező adatok és tendenciák „falutörténetté" formálásának szempontjait is, módszerét is ahány kutató annyiféle képpen szokta volt a maga számára megfogalmazni. Az ilyen értelmű „sokféleséget" nemcsak az egymást követő, s más és más szerkesztő koncepcióját megvalósító tanulmánykötetek, monográfiák összehasonlító elemzésével bizonyíthatjuk. A Röszke-kötet önmagában is alkalmas annak szemléltetésére, hogy a közreműködők – függetlenül attól, hogy az általuk írt fejezet mint tudományos teljesítmény „jó" vagy „színvonaltalan" – mennyire más kutatói cél szolgálatába állíthatják az ún. helytörténetet.

Ahogy majd minden eddigi, a „szegedi műhelyekben" készült falu- és várostörténet esetében, a természeti viszonyok bemutatásával kezdődik ez a kötet is. Csizmazia György a helybelieknek szóló vázlatos összefoglalást és a szaktudománynak fontos új adatok közlését igyekszik egyezteni: a szegedi táj egészére érvényes általánosítások után a mai röszkei határban végzett „négy évtizedes, bár nem

folyamatos madártani megfigyeléseit" szerkesztette primer adatközléssé. Hasonló felfogású – ugyanúgy, mint más Szeged környéki kötetekben – Kováts S. Tibornak a „régészeti emlékeket" az őskortól az Árpád-korig egybefoglaló fejezete: szaktudományának történeti erdményeit a tájra vonatkoztatva színvonalas régészeti ismeretterjesztést művel, a 100 röszkei lelőhelyet felsorakoztató lelőhelykataszterrel pedig azt valósítja meg, amit e tudományszak a helyi kiadványoktól forrásközlésként elvár.

A „helytörténet" legegyénibb felfogását „A honfoglalástól a mohácsi vészig" című terjedelmes fejezet szerzője, Szegfű László képviseli. A magyar középkor történetével foglalkozó kutatók érdeklődését bizonyosan felkeltő, s olvasmánynak is érdekes, magáról a faluról azonban, a puszta létezésnél túl, vajmi keveset mondó szaktanulmány-füzért készített – Röszke okleveles említéseinek apropóján. Egy etnográfus persze nem tudja igazán megítélni, hogy mennyire tekinthető új kutatási eredménynek mindaz, amit a szegedi vár birotklástörténetéről és a várjobbágyságról, a török szultán rokonának a XV. században történt Magyarországra meneküléséről vagy Mátyás király „fekete seregének" felmorzsolódásáról ebben a kötetben olvashatunk. Jószerével azt sem tudja (vagy „elhiszi" a szerzőnek, vagy nem), hogy kellően megalapozott-e a források emlegette Rethko vagy Sigidinum itt polemikusan előadott azonosítása Röszkével, illetve Szegeddel. Az azonban a történeti filológia módszereiben járatlan olvasónak is feltűnik, hogy amikor a „népéletről" – azaz a falu hétköznapjairól – kellene szólnia a jeles szerzőnek, csupán Bertrandon de la Brocquiera útleírásának Szegedismertetéséhez tud bizonytalanul valószínűsíthető megjegyzéseket hozzákapcsolni. S úgy kapcsolja hozzá, mintha Bálint Sándor XIX-XX. szsázadot úgy-ahogy jellemző rákászat-, halászat-, pákászat-, kagyló, pióca, gyékény és gyógynövény szedés-, vízimadárral kereskedés-, juhászat-, kertészetadatainak a XV. századra is évényeseknek kellene lenniük! Annak szemérmes bevallását jelenti ez a tárgyalási mód, hogy a középkori-kora újkori Röszke lakóiról a források jószerével semmit sem árulnak el.

Hogy mikortól szaporodnak meg a kifejezetten Röszkére vonatkozó szegedi források? Erről eléggé nehéz egyértelmű választ találni a kötetben. Ha abból próbálunk következtetni, hogy mely korszakok kidolgozottak, úgy tűnhet, hogy csak a XIX. század közepe táján. Sebesi Judit „Az önkényuralom és a dualizmus kora" című fejezete, mely imponálóan nagy mennyiségű – és terjedelmesen idézett! – levéltári forrásanyagra (és a szegedi sajtó közleményeire) épült, legalább annyira Szeged város „tanyapolitikájának" a tükre, mint „falutörténet". A tanyaigazgatást, a gazdálkodás feltételeit s szervezetét, a politikai események hatását, az egészségügyi s a kulturális ellátottságot azonban következetesen röszkei (illetve – összehasonlításképp – az alsótanyai kapitányság egészére érvényes) konkrtéumokkal: rendelkezésekel, eseti intézkedésekkel, egyedi vagy táblázatokba rendezett számadatokkal, névsorokkal szemlélteti a szerző. Jórészt olyan adatokra alapozott tehát, melyeket maga a forrás is a későbbi falu területéhez – társadalmához kapcsolt, így forráskritikai nehézség nélkül felhasználhatóak voltak számára illusztratív példaként.

Kováts Zoltán valamivel korábbról: 1836-tal indítja 1990-nel záruló népességtörténeti fejezetét, azzal megokolva, hogy akkor „kezdték bejegyezni a palánki anyakönyvbe, hogy a kereszeltek, a házasultak, az elhalálozottak honnan valók". Juhász Antal viszont „Településtörténet" című fejezetében név szerint felsorolja a XVIII. század első felében egyes forrásokban már „falunak" jellemzett Röszke szerb lakóit, sőt a hódoltság kori összeírásokból a szegedi mezei kerteknek, szállásoknak XV-XVI. szsázadi (és ittení) kialakulására is következtet. Miközben azzal a módszertani nehézséggel birkózik, hogy Röszke dohánykertész-telep – azaz a „falu" – és a mai Röszke külterületéhez tartozó egykori szegedi tanyák adatait megbízhatóan elkülönítse a városhatár tanya-összeírásaiban és a teljes épületállományt feltüntető térképein az utóbb Szegedhez vagy más községekhez csatolt határrészekétől, azt is magabiztosan jelenti ki: „több család XIX. század eleji (nem egy esetben korabbi) tanyai megtelepedése" gyakran azzal azonos értelmű, hogy az egyes „tanyáikon véglegesen megtelepedo alsóvárosi családokat, közülük azonban csak kettő szerepel az anyakönyvekből kikövetkeztetett, az „első megtelepülőket" tartalmazó, Kováts Zoltán közölte névsorban. Így némi kétséget ébreszt a népességtörténet (amúgy példásan megoldott családrekonstrukciós módszerű) „mintavételével", és az „ízelítőül" közölt családösszesítő ívek sugalmazta kezdetekkel kapcsolatban: hátha mégsem voltak önmagukban eléggé megbízhatóak egyetlen plébánia születési, esketési és halálozási anyakönyvei?

Nincs okom rá, hogy inkább „higgyek" Juhász Antalnak, mint Kováts Zoltánnak. A kétely természetesen úgy is megfogalmazható lett volna, hogy az 1836-1910 közötti anyakönyvek rendkívül

alapos és munkaigényes feldolgozása – lám – nem mindenben igazolta Juhász Antal paraszti emlékezetre és sok egyéb egykorú szegedi forrásra alapozott Röszke-ismeretét. Példám azt akarta kifejezni, hogy minden szerző, ha a még nem önálló községről kellett írnia, valahogyan elvégezte a szegedi adatok Röszkére transzponálását, s ennek az eléggé bonyolult forráskritikai műveletnek helytörténeti módszerré lényegítése – számomra legalábbis – Juhász esetében a legmeggyőzőbb. Különösen a településtörténeti fejezetben: a XVIII-XIX. században a mai községhatárban volt összes tanya lakóinak névsora, s néhány példaként kiemelt gazdaság „életrajza" – mint a tanyafejlődésről fogalmazott általánosítás sokszorosan ellenőrzött adatbázisa – akkor is figyelemre méltó eredmény lenne, ha a röszkei tanyákról fennmaradt összeírásokat, térképeket kellett volna értelmeznie a szerzőnek. Röszkének azonban 1950 előtt nem voltak tanyái – ezzel indítja a „röszkei tanyák" bemutatását – a mai röszkei határban élők „szegediek" voltak, „röszkeiként" csak a „faluban" élőket emlegették! Juhász másik fejezete („Gazdálkodás és életmód") döntően a szóbeli emlékanyagra s a több évtizedes terepmunkájának megfigyeléseire épült. Jórészt tehát az olvasóra van bízva, hogy a mezőgazdasági termeléssel (kiemelten: a dohányról a paprikára váltó kertészkedéssel, a szőlő- és gyümölcstermeléssel), az építkezéssel-lakáshasználattal és a társasélettel kapcsolatos recens adatokat szembesítse Sebesi Judit írott forrásokra alapozó, hasonló témákat (is) érintő leírásaival. Azt is az olvasónak kell majd kikövetkeztetnie, hogy a jelentős önértékű recens információk milyen mértékben fejezik ki a röszkeiek és kultúrájuk „szegediségét", illete „röszkeiségét"!

A röszkeiek más falvakéhoz nagyon hasonló, a szokványos falutörténetekben ugyanígy tükröződő „falu-tudatára" u.i. nem a néprajzi leírásokból, adatközlésekből (Juhász fejezetén túl: a „jellegzetes röszkei ételek" rövid önálló fejezetté kerekített receptjeiből vagy a Polner Zoltán közölte imádság- és ráolvasó szövegekből), inkább az öntudatos lokálpatrióta gesztusokból következtethetünk. Vastag József helybeli általános iskolai tanár „A közelmúlt (1919-től máig)" című, fele részben még a nem önálló faluról szóló terjedelmes fejezetének hangvételéből, valamint a jeles röszkeiek „lexikonából" (Péter László, Vastag József), a szépirodalmi Röszke-kép vázlatából (Péter László), a címer, a zászló, a pecsét ismertetéséből (Szegfű László), a Röszke-bibliográfiából (Gyuris György).

Vastag József olyan, a könyv egészétől elütő, az egyszerzős „falumonográfiákra" emlékeztető feldolgozást készített, melyben minden benne van, melyet a falujával évtizedeken át jóban-rosszban együtt élő tanár tudhat. És illik is tudnia, hiszen a most „történelemként" előadottak egy részének szenvedő vagy cselekvő részese volt, a működése előtt történtekről pedig elégszer hallotta faluja közvélekedését. Van itt – laza szerkezetben – igazgatástörténet (ide beékelve Belényi Gyula néhány oldalas összefoglalása az önálló község 1950-es megszervezéséről!), politikatörténet, az öntevékeny művészeti mozgalom, az óvodák, az iskolák története, minden egyes TSZ története külön-külön, ipar- és kereskedelemtörténet, benne kisiparosok, kiskereskedők életrajzi adatai, de vázlatos munkafolyamat-leírások is (p. a paprikakészítésről, a kovácsok munkájáról, a halászeszközökről). Gyanítja csupán az olvasó, mert a szerző, ahogy az a krónikához illik, háttérben marad, hogy a személyes érintettség is a helyi közvélemény ítélkező híresztelései is hatással voltak a „történeti események" kötelezőnek érzett „értékelésére". A „Hasító együttes" büszkélkedve emlegetett országos sikereinek nyilván maga a szerző is kovácsa volt, a népéleti jelenetek dramatizálásának láttató, egyszersmind a „hitelességet" bizonygató felidézésére csak a műhelytitkokba beavatott képes. Az 1950-es évek néven nevezett, és műveletlennek, gátlástalannak, kegyetlennek jellemzett falu-vezetőiről pedig alighanem a közösség „történelmi ítéletét" közvetíti, hiszen arról bizonyosan nem maradt egykorú forrás, hogy a rendőr brutálisan megpofozta a kulákokat, a tanácselnök pedig, mert „írni nem tudott", az anyakönyv elrontott lapjait egyszerűen kitépte. Akár forrásértékűek is lehetnének az ilyen és hasonló, a helyiek „értékelését" is magukban foglaló részletek, ha pontosan tudnánk, hogy a személyes érdem elismerésekor is az egyéni gazemberségre emlékezés kérlelhetetlenségében is valóban a közvélemény nyilatkozik meg. Valószínűbb, hogy a szerepét tévesztő történetíró „osztja az igazságot", azzal büntetvén a vétkeseket, hogy nevén nevezi őket. Lehet, hogy a helyi közvélemény a valamikori faluvezetők nevének „elfelejtésével", ám gazemberségeiket – az „egyszeri tanácselnök", az „egykori hatalom" helyi pribékje viselt dolgaira a tanulság okán emlékezve – anekdotákká, „igaz történetekké" formálva mondogatja történelmi ítéletét. Azzal sem sokat bíbelődött Vastag József, hogy miként is különítse el a szegedi forrásokon belül a röszkei adatokat: írja, amit – mindegy, hogy honnan – tud a falujáról. Bármilyen évszámot, mennyiséget, nevet – hosszú névsorokat is, pl. a második világháború áldozataiét (112 név), az 1956-os nemzeti tanács tagjaiét (42 név és lakcím), az 1937. szeptember 28-án összeírt paprikakészítőkét (48 név és házszám)! – forrás-megjelölés nélkül közöl. Az olvasónak persze

illik feltételeznie, hogy legalább az ilyen adatokat írott forrásokból merítette a szerző; ha arra gyanakodna, hogy alkalmasint az emlékezet is megőrizhette őket, a történeti igényű forrásfeltárás és a forráskritika értelmét vonná kétségbe.

Noha ez a fejezet a legterjedelmesebb, szükségtelen tovább folytatnom módszertani kifogásaimat. Nem szeretném ugyanis, ha erre a tisztes szándékú, de Szegfű László filológiai bravúrokkal jeleskedő vagy Juhász Antal írásos és recens adatok egybeépítésével példát mutató tanulmányaihoz képest feltűnően amatőr „falutörténetre" kerüljön a recenzió végső hangsúlya. Hadd hangsúlyozzam tehát: nem emiatt a szokványos falutörténetek sablonjaival élő s azok módszertani hibáiban osztozó dolgozat miatt kell számon tartanunk a Röszke-kötetet. Azért, mert a java tanulmányok – komoly forráskritikai készségről is tanúságot téve – jelentősen árnyalták azt a történeti-néprajzi képet, melyet Szeged és tanyagilága együvé tartozásáról és a „falu-öntudat" kialakulásáról – csak a szegedi nagytájon nem egymást kizáró párhuzamos tendenciákról! – az egymás után születő monográfiákból eleddig kialakíthattunk.

Budapest SZILÁGYI MIKLÓS

Tótkomlós néprajza. Szerkesztette: Szincsok György. Tótkomlós, 1996. 416 p. Tótkomlós Város Önkormányzata

A szép kiállítású kötet alcíme szerint „A település alapításának 250. évfordulója tiszteletére" jelent meg (címlapon feltüntetett 1996-tal ellentétben 1995-ben). Mégpedig egy, Békés megyében szokásos kétkötetes monográfiatípus egyik köteteként (Orosháza, Mezőberény monográfiáinál láttunk ilyen tagolást). Tudtunkkal a történeti kötet még nem jelent meg.

Tótkomlós a hazai szlovákság egyik legkarakteresebb, szinte a legutóbbi időkig homogénnek mondható települése. Fényes Elek 1851-ben Geographiai Szótárában egyenesen „tót falu"-nak mondta 48 kath., 6.769 evang., 30 ref., 41 nem egyesült óhitű lakosával. A község lakosságának messze túlnyomó többségét alkotó evangélikusok a község szlovák lakosai. Róluk nevezték el magát a települést is Tótkomlósnak. Fényes a továbbiakban is az evangélikus egyházhoz kötötten vázolta fel Komlós tényleges nagyságát: „van itt evang. szentegyház 2 prédikátorral; evang. népiskola 4 tanítóval... határa igen termékeny, de a lakosok számához képest szűk. Ezek 1746-ban jöttek ide Sz. Andrásról" (2:244.). Így, ehhez hasonló módon írtak róla a későbbiek során is, egészen Ján Siráckỳ (a kollektív): Slovaci vo svete (Martin, 1980.) első kötetében foglaltakig (56-57 p.). Egyébként legutóbb, éppen kötetünkben Gyivicsán Anna így jellemezte Tótkomlóst: „Tótkomlós a magyarországi szlovák települések között több szempontból is sajátos helyet foglal el, sőt bizonyos mértékig kivételnek számít. Nincs ugyanis még egy olyan nagy létszámú szlovák község a magyarországi nyelvszigeteken, ahol 1947-ig a magyar-szlovák lakosságcsere lebonyolításáig, a szlovák kultúrának ennyire meghatározó szerepe lett volna a közösség kulturális életében, de mindennapi társadalmi kapcsolataiban is, mint Tótkomlóson...nemzetiségi kultúrájának másik sajátosságát pedig az adja, hogy e kultúra sokoldalúan rétegzett és gazdag tartalmú volt. Ugyanis amíg a magyarországi szlovák települések többségében a szlovák nyelvű kultúra elsősorban a népi, tradicionális, s részben az egyházi kultúrához kapcsolódott, addig a tótkomlósi társadalomban a népi és az egyházi kultúra mellett – főként a XIX. sz. második felétől – jelen volt a szlovák polgári (elit) kultúra, amelynek befogadói és hordozói, művelői és követői elsősorban a középparaszti és iparos rétegek voltak." (379.)

A magyar néprajztudomány régóta ismeri Tótkomlóst és ösztönözte kutatóit gyűjtésére, kutatására, feldolgozására Gajdács Páltól (1896), ifj. Jankó Jánostól (1887) kezdve Király Péteren (1965), Vajkai Aurélon (1974), Manga Jánoson (1974), Boross Mariettán, Diószegi Vilmoson és még sokan másokon át a rengeteget publikált helyi, illetve tótkomlósi származású Koppány Jánosig, Tábori Györgyig, illetőleg a tótkomlósi szlovákság néprajzának kutatását szívügyének tekintő Krupa Andrásig és Gyivicsán Annáig. Mellettük két közösség is erőteljesen bekapcsolódott Tótkomlós néprajzának kutatásába. Az egyik a szegedi Szlovák Tanszék, a másik pedig a szlovák néprajzkutatók egy bizonyos csoportja volt (Emília Horváthovával és Soňa Švecovával az élen,

Vagyis elmondhatjuk, hogy a jelen kötet jelentős előtanulmányok, gyűjtések és feldolgozások után látott napvilágot. Ezekben az előtanulmányokban szinte minden tárgykört érintettek, azonban a gyűjtések, feldolgozások szerteágazóak, sokszor mozaikszerűek voltak, talán azt is el lehetne róluk mondani, hogy esetlegesek. Az idő most látszott alkalmasnak arra, hogy a kötet szerzői, a szerkesztő átnézzék az előzményeket, feltárják a kutatás-feldolgozás fehér foltjait, megállapítsák, hogy a korábbi gyűjtések-feldolgozások mennyiben helytállóak, mily mértékben szorulnak kiegészítésre, pótlásra, s végül figyelemmel lehetett volna lenniük arra is, hogy mily mértékben, vagy egyáltalán érvényre jutottak-e ezekben az előmunkálatokban vagy sem, a korszerű tudományosság szempontjai, igényei és módszerei is. A szerzők már azzal nagy munkát végeztek, hogy ezeket a korábbi tótkomlósi kutatásokat és feldolgozásokat összeszedték, átnézték, és munkájukat ezek ismeretében végezték el.

Szerencsésebb lett volna, ha a mindezekre a kérdésekre választ adó szerkesztői utószót előszóként, mintegy tájékoztató bevezetésként a kötet legelején közölték volna. Ugyanis ebben az utószóban olyan kérdéseket próbál tisztázni a szerkesztő, hogy például 1.) Kiknek íródott ez a munka; azaz tudományos, ismeretterjesztő, vagy népszerűsítő kiadvánnyal van-e dolgunk. 2.) Körvonalazza, de nem határozza meg, hogy a kötet egésze és egyes részei hogyan viszonyulnak a korábbi munkálatokhoz. 3.) Felveti azt a lépten-nyomon kísértő igényt is, hogy monografikus célokat szolgáló munkát készítettek-e vagy sem. 4.) Itt élt a szerkesztő azzal a „vallomással", hogy a közölt tanulmányok között nagy az aránytalanság, a tárgyi néprajzzal ezúttal se tudtak behatóan, egy monografikus igénynek megfelelően foglalkozni, hogy a folklór fejezetek terjedelmi vonatkozásban legalábbis erős túlsúlyban vannak, s hogy számos olyan terület, tárgykör tárgyalása maradt el, amelyek hiánya lehetetlenné teszi, hogy ezt a munkát monográfiának minősíthessük.

Arra nincsen mód, hogy a kötetet tartalmilag ismertessük, de megállapíthatjuk, ahogy a fentiekben már említettük is, hogy a 15 fejezet (önálló tanulmányok) közül 6 fejezet – terjedelmüket tekintve több mint a kötet fele – Tótkomlós komplex folklórjával foglalkozik. A kötet 15 fejezetben tárgyalja Tótkomlós néprajzát, de a 15 fejezet közül a 11. és a 12., valamint a 14. és a 15. fejezeteket nemcsak össze lehetett volna, hanem össze is kellett volna vonni. Az ilyenfajta elaprózás semmiféleképpen sem célszerű.

Mielőtt még a 15 fejezet ismertetésére térnénk a szerkesztés következetlenségeire kell kitérni. Az egész könyv különösebben nem tagolt; holott célszerű lett volna külön tagolásban szólni a tótkomlósiak *anyagi kultúrájáról*, tárgyi néprajzáról és a *társadalomnéprajzáról*, valamint a *szellemi kultúrájáról*, folklórjáról. A szerkesztés olyan vonatkozásban is kívánnivalót hagy maga után, hogy helytelenül keveri a tudományos – ismeretterjesztő stílust – kifejezéseket az érzelmekre ható, olvasmányos, olykor-olykor fellengzős, mondhatni nosztalgikus – romantikus stílussal – kifejezésekkel, címekkel.

Ezek után pár adattal, megjegyzéssel a 15 fejezetet megpróbáljuk átfogóan bemutatni.

1. *Az állattartás* címmel Tábori György 7 alfejezetben (A tótkomlósi állattartásról általában; A lótartás; A szarvasmarha tartása; A sertéstartás; A juhtartás; A kollektív gazdálkodás állattartása; Befejezés) tárgyalja a tótkomlósiak minden időkben egyik legfontosabb foglalkozását, az állattenyésztést (7-42).

2. *A hagyományos gazdálkodás és a paraszti életforma – amilyennek az eke szarva mögül látszik* címmel Lopusni András 6 alfejezetben (A jellegzetes régi tótkomlósi lakóház és környezete; A föld művelése; és akik másképp keresték kenyerüket; A családi gazdaságok; A tanyasi emberek élete; A mezőgazdaság szempontjából emlékezetesebb évek) a település, építkezés a földművelés és több paraszti foglalkozás viszonyairól rajzol egyfajta képet (43-100).

3. *Népi kismesterségek. Cséplőbandák, Summások* címmel Koppány János 6 alfejezetben (A falverők-vibíjári; Méhészek-celári; Kosár-, szakajtó és seprűkészítők; Káposztasavanyítás; Cséplőgépes banda-masinási; Summások-Répások) több együvé nem tartozó témáról ír (101-150).

4. *A kender feldolgozása, a szövés és a szőttesek Tótkomlóson* címmel Gyivicsán Györgyné H. Mária–Stirbicz Jánosné D. Katalin 5 alfejezetben (A termesztéstől a szövésig; A szövés; A tótkomlósi szőttesek. Technikai megoldások; A rongyszőnyegek-pokrovce; A hímzés) vázolja fel a legismertebb és ebből kifolyólag a legjobban kutatott szlovák paraszti mesterséget, kézművességet, házi ipart: a kendermunkát, illetőleg a textilkultúra egy, a kimondottan kendermunkán túlmutató tevékenységet (151-172).

5. *Népszokások* címmel Krupa András 5 alfejezetben (Születésnap; A gyermek- és ifjúkor jellemzőbb szokása; A lakodalom; A halál és a temetés; Jeles napok) írja le az emberélet nagy fordulóihoz kötődő tótkomlósi szokásokat. Feldolgozásának nagy értéke az a több mint húszoldalas Adattár, amely szövegközlésekkel, régebbi leírások közlésével és magyarázatával teszi beszédesekké, élőkké a leírt szokásokat (173-245).

6. *A hiedelemvilág* címmel Krupa András 4 alfejezetben (a természettel, a természeti jelenségekkel összefüggő kozmogóniai hiedelmek; Az emberhez kapcsolódó hiedelmek; A növény- és állatvilágra vonatkozó hiedelmek; Ember- és természetfeletti lények) foglalja össze gyűjtési anyagát (247-260).

7. *Népi orvoslás a tótkomlósi szlovákoknál* címmel Zsilák Mária – minden további tagolás nélkül – rendkívül összefogottan szól a szlovákoknál oly általános népi orvoslásról (261-274).

8. *Rend és szokás a szlovák evangélikus istentiszteleten* címmel Koppány János 6 alfejezetben (Reggeli könyörgés-modlitbi; Vasárnapi istentisztelet-Služby Bozie v ned'el'u; Karácsonyi ünnepi istentisztelet-Vianočné Služby Božie; Karácsony második napi istentisztelet-Služby Božie na druhi deň; Vasárnapi- és ünnepnapi vecsernye-Nesporné Služby Božie, Večierna; Különleges istentiszteletek-Zvlástné služby Božie) nagyszerű szlovák evangélikus népi vallásossággal foglalkozó tanulmányt ad közre (275-314).

9. *A tótkomlósi szlovákok népdalai és dallamvilága* címmel Krekovičová Eva 2 alfejezetre tagoltan (Források; A dalrepertoár) összefoglalja a legszükségesebb tudnivalókat. A hangsúlyt inkább az elmondottak illusztrálására fekteti, mintegy 3. alfejezetként Mutatvány a tótkomlósi dalrepertoárból címmel dallam- és szövegközlést végez (315-350).

10. *A szlovákok prózai szájhagyományának mai állapota* címmel Krupa András tovább nem tagolt összefoglalását olvashatjuk nem is annyira magukról a tótkomlósi szlovák prózai folklór tényezőkről-anyagokról, mint inkább állandó, folyamatosan kopó, átalakuló, elszíntelenedő állapotukról (353-362).

11. *A tótkomlósi szlovák nyelv funkcionális rétegződése* címmel Zsilák Mária tovább nem tagolt szaktanulmányát olvashatjuk (363-372).

12. *Néhány példa a komlósi táj múltat idéző elnevezései közül* címmel Lopusni András, minden további tagolás nélkül ír egy végeredményében névtani dolgozatot (373-378). Ez a fejezet nyugodtan összevonható lett volna az előbbi tanulmánnyal.

13. *Etnokulturális változások Tótkomlóson* címmel Gyivicsán Anna ír egy tovább nem tagolt, végeredményében történeti statisztikai-demográfiai-változásvizsgálati tanulmányt (379-396). Ez a voltaképpen társadalomnéprajzi tanulmány több olyan jelenségről, folyamatról is szól, amelyekről a tematikus tanulmányokban nem esik szó. Talán éppen ez adja ennek a tanulmánynak az értékét.

14. *Irodalom. Válogatás a Tótkomlóssal foglalkozó, illetve a települést érintő munkákból* címmel ad közre Szincsok György egy tovább nem tagolt, rövid, szűkre szabott általános helytörténeti és csak főbb adataiban néprajzi bibliográfiát (397-403).

15. *Rövidítések jegyzéke* címmel névtelenül zárja a tanulmányok sorát ez a mindössze 7 tételből álló rövidítésjegyzék. Ezt a „fejezetet" nagyon is össze kellett volna vonni az előző közleménnyel, már csak azért is, mert a 7 rövidítés mindegyike az Irodalom című előző fejezet szoros tartozéka.

Az, hogy a kötet végén szlovák-, német- és angol nyelvű *összefoglalások* találhatók, azt igazolja, hogy kötetünket mégiscsak tudományos műnek szánták (405-412). Az összefoglalásokat követően olvashatjuk a szerkesztő – már az előzőekben említett – *utószavát* (413-414). A kötet illusztrálása két módon történt. A szöveg közt számos – akár egész oldalas is – rajzot, fotót találunk. A szerkesztői utószót követő *Képmellékletek* című fejezet pedig, ahogy már ismertetésünk címében is szerepeltettük, nyolc táblán 9 fekete-fehér és 4 színes fotót találhatunk. Ezek a fotók jó felvételek és jó kidolgozásúak, méltán szerepelnek egy ilyen reprezentatív kötetben. Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy a kötet jól illusztrált.

Összegezve a kötetről elmondottakat meg kell dicsérnünk Tótkomlós Város Önkormányzatát és általában mindenkit, akinek a segítségével kötetünk megjelenhetett. A kötetben nem éppen szerencsésen keveredik a tudományos- és népszerűsítő igény, illetve stílus-kivitelezés. Azonban nemcsak ezért nem lehet a munkát monográfiának minősíteni, hanem azért se, mert a tárgykörnek – Tótkomlós néprajza – számos, a kötetben nem tárgyalt része van. A kötetnek a monografikus megoldás szem-

pontjából az sem válik előnyére, hogy az egyes tárgykörök között nincsen meg a kívánatos arányosság. Ahogy már említettük, az anyagi kultúra kérdésevel kevesen és keveset, a társadalom-néprajzi tényezőkkel pedig jóformán senki sem foglalkozik. A társadalomnéprajz hiányát annál is inkább hiányoljuk, hogy nemzetiségi, kisebbségi néprajzkutatásról-feldolgozásról van szó és ezekben a tárgykörökben eleve nagyobb, fontosabb szerepe van a társadalomnéprajzi vonatkozásoknak, mint másutt. Minőség tekintetében a folklórfejezeteket kell kiemelnünk. Főleg Krupa András munkáit, amelyek jelen megjelenési formájukban is beszédesen árulkodnak arról, hogy Krupa András régóta „otthon van" a témában, közleményei a szakma legszínvonalasabb megnyilvánulásai. Ugyanezek mondhatóak el Gyivicsán Anna etnokulturális, azaz társadalomnéprajzi kérdéseket, problémákat felvető, továbbgondolásra késztető tanulmányáról is. Legfeljebb azt hiányolhatjuk, hogy nem akadtak társai, akik Tótkomlós néprajza egy-egy kérdéskörét feldolgozva az övéhez hasonló etnokulturális, társadalom-néprajzi hátteret is festettek volna tanulmányukhoz. Végezetre a két „helyi" gyűjtőről, etnográfusról kell megemlékeznünk. Tábori György a szakképzett, nagy gyakorlattal bíró etnográfus alapos, minden tekintetben helytálló tanulmányának az az egyetlen hibája, hogy így egyedül állva, mintegy légüres térben sem előzménye, sem folytatása-következménye semminek. Más a helyzet Koppány János apró részekből álló, jó megfigyeléseken alapuló, részletekbe menő tanulmányaival. Esetében a helyi ismeretek, a helyi tájékozottság rendkívüli hasznosságát, mondhatni nélkülözhetetlenségét látjuk igazolni.

Mindent összevéve meg kell állapítanunk, hogy Tótkomlós Városa és a szponzorok értelmes, maradandó módon állítottak emléket városuk alapítása 250. évfordulójának. Nemcsak a tótkomlósi érdeklődők, hanem a szélesebb közvélemény is, valamint mind a magyar mind pedig a szlovák néprajztudomány értékes, további kutatásokra-gyűjtésekre és feldolgozásokra ösztönző kötetet kapnak kézbe a Tótkomlós néprajzával.

Debrecen DANKÓ IMRE

Viga Gyula: Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról. Officina Musei 4. Miskolc, 1996. 335 p. Herman Ottó Múzeum

A hármas határ a második világháború után valóban létrejött, de Viga Gyula inkább a három etnikum találkozására, a magyarok, szlovákok és ruszinok egymás mellett élésére gondolt. Mint írja „ez a három náció jelentősen hatott egymásra tradicionális műveltségével". A táj népeinek vallási tagozódása is különböző; református, római katolikus és görög katolikus csoportok élnek egymás mellett, s a vallás gyakran nemzetiségi hovatartozást is jelent.

Viga Gyula kutatószándéka, a kötetben található nyolc tanulmány témája szerint változott. Egyben azonban alapvetően azonosak a tanulmányok: minden tulajdonképpen a táj, a gazdálkodás (életmód) és az ember viszonyát kereste.

A Bodrogköz táji arculata, az egyes települések népének életmódja, gazdasági helyzete és hagyományos műveltsége – számos egyezés mellett – nem volt egységes. A szerző eredeti terve a térkapcsolatok változásai és az árucsere regionális feldolgozása volt. A kutatás során folyamatosan bővült mind tematikájában, mind pedig az alkalmazott módszerében. 1991-től rendszeresen végzett a tájon gyűjtéseket, bejárta minden községét, és jóval tágasabb-körű anyagot gyűjtött. A most megjelent kötetben ebből nyolc részletet adott közre; fele arányban anyagi kultúra, illetve folklór vonatkozásút. Kutatásait és idevonatkozó publikációs terveit nem zárta le, csupán ízelítőt kapunk sokrétű munkálkodásából.

Igen figyelemre méltó már első tanulmányának témaválasztása: *A Felső-Bodrogköz 18-20. századi állattartásához – Megjegyzések a Bodrogköz történeti ökológiájához.* A történeti ökológia, Viga Gyula kutatásainak immár egy-másfél évtized óta, középpontjában áll. Jelen tanulmányában Limb, H. H., R. Várkonyi Ágnes idevonatkozó téziseiből indult ki, rámutatva a gondolatrendszer érvényesülésének eredményeire is. Csak sajnálhatjuk, hogy Mendöl Tibort és követőit nem említette a kutatási szemléletmód kialakítói között. A tanulmány – többek között – azt is megerősíti, hogy a

magyar gazdálkodásban az extenzív és az intenzív sajátosságok egymást váltása a XVIII-XIX. században, sőt csak a XX. század elején valósult meg. Az árvízlevezetés előtti legeltető állattartás számos külterjes sajátosságára és a legelők hiánya miatt kialakult migrációra is rámutatott. E tanulmány azt is igazolja, hogy az elsőrendű takarmánybázisok, egészen a XVIII-XIX. századig, az erdők, pontosabban az erdőségek voltak. Annak ellenére, hogy a középkortól nagyon sokat kivágtak és szántóföldi vagy egyéb mezőgazdasági hasznosítás alá vontak. Elmondhatjuk továbbá, hogy Viga Gyula több mint négy íves tanulmánya sok finom megfigyeléssel szolgáltat hasznos adatokat mind a táj gazdálkodásának és életmódjának, mind az ártéri gazdálkodás részjelenségeinek és nagy összefüggéseinek jobb és alaposabb megértéséhez.

Kiemelkedő a *Vándormunkások – munkásvándorlások – A Felső-Bodrogköz interetnikus kapcsolataihoz I.* tanulmánya is. Itt is jórészt a maga által taposott kutatási mezsgyén haladt. A kutatási metódus alapjait 1986-ban és 1990-ben rakta le két könyvében; *Tevékenységi formák és javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában* (Miskolc); *Árucsere és migráció Észak-Magyarországon* (Debrecen–Miskolc). Most közreadott tanulmánya részben egy területre munkálta ki a témát, de árnyalta két kiváló könyve idevonatkozó eredményeit is. Már csak azt is eredménynek mondhatjuk, hogy kimutatta, Zemplén vármegye területe 1918-ig a vándormunkások legnagyobb kibocsátói közé tartozott Pozsony, Trencsén, Nyitra és Árva vármegyék mellett. Rámutatott a vándor aratók és a mezőgazdasági és mezőgazdaságon kívüli vándormunkákra és egyéb formákra is. Külön felhívom a figyelmet a ruszin szolgalegényekről írott fejezetrészre.

Ugyancsak figyelmet érdemel harmadik tanulmánya, *a Gyümölcstermesztés és gyümölcskereskedelem.* Történeti és néprajzi források alapján feltárta e táj hagyományos ártéri gyümölcskultúráját, s ezzel tovább finomította azt a korábbi megfigyelést (Belényesi Márta), hogy az Árpád-korban gyümölcsösök két nagy geográfiai környezetben voltak honosak: a hegyvidékek lábainál, az elődombságon, illetőleg a Duna, Tisza, Szamos, Maros, Körösök és az Olt árterein. Sok finom megfigyelés, levéltári és recens adat teszi gazdaggá a tanulmányt.

Tartalmas és adatgazdag a következő, a negyedik tanulmány is: *Változások a Felső-Bodrogköz táji kapcsolataiban.* A több mint 60 oldalas tanulmányban újabb adatokat szolgáltat a Felső-Bodrogköz interetnikus kapcsolataihoz. Vizsgálódásainak középpontjában az ember és a táj ökológiai, valamint azok történeti és emberi meghatározásainak megfejtése áll. A tájtípusokhoz alkalmazkodó gazdálkodási formák és települések adtak lehetőséget a Bodrogköz földrajzi és kulturális differenciáltságának megrajzolásához. Nagy terjedelmű alfejezetben tárgyalja a kapcsolatok természeti, gazdasági és társadalmi feltételeit, a természetben beállott gazdasági kapcsolatok változásait, valamint a természetes termékcsere szolgálatában bekövetkezett gazdasági megnyilvánulásokat. E fejezet egyik értéke a tanulmánykötetnek.

A könyv második része folklorisztikai tanulmányokat tartalmaz. Azonban ezekről is elmondható, hogy tematikájukban illenek az előző négy fejezethez, az interetnikus kapcsolatok és a táj-ember-kultúra alapelveit is figyelembe vette. Pl. a falucsúfolók kialakulásának, illetve azok tartalmi jegyeinek elemzésében figyelemre méltó és gondos munkát végzett. E meglehetősen elhanyagolt témakör tárgyalása azt is igazolja, hogy a téma, és általánosabban egyes folklorisztikai jelenségek tovább fennmaradnak, mint a hamarabb változó materiális kultúra jelenségei.

A második folklór tanulmányban (*A jeles napok szokáshagyományából*) ismét a Felső-Bodrogköz interetnikus jelenségeit kereste. Az északkelet-magyarországi műveltséghez tartozó tájon az elmúlt évszázadokban jó néhány migrációs jelenség zajlott – mint erre már másik tanulmányában is rámutatott. Ma már összetettnek nevezhető az etnikai-vallási kép. Itt tárgyalta a táj etnikai megosztottságát, illetőleg annak történeti alakulását. A következő témaköröket vizsgálta: A szentelmények; a karácsonyi asztal körül; adatok a Felső-Bodrogköz karácsonyi dramatikus szokásaihoz.

Az utolsó előtti fejezet az *Ünnepi versek és köszöntők* címet viseli. Itt húsvéti, illetőleg Istvánés János-napi; ill. karácsonyi és újévi köszöntőket közölt. Viga Gyula tanulmánykötetének utolsó egységét ismét az interetnikus kutatások konkrét megvalósulásának szentelte *Néphit adalékok a Bodrogköz folklórjához* címmel. Itt a baromfitartás hiedelmeit; a földműveléshez kapcsolódó mágikus szokásokat; illetőleg hiedelemtörténeteket közölte. Az itt elsőroltak jó adatokkal szolgáltak a népek kulturális autonómiájához és kapcsolataihoz, de azt is sugallják, hogy e táj kultúrája az átlagosnál több „hagyományos" elemet rejt a XX. század végén is.

Összefoglalásul a következőket mondhatjuk: Viga Gyula igen jelentős kutatásokat végzett a Felső-Bodrogközben. Szükségesnek tartjuk gyűjtéseinek további feldolgozását és közreadását. Két nagy forráscsoporttal dolgozott: Jelentős recens adatmennyiséget gyűjtött a falvakban; illetőleg gondosan tanulmányozta a táj XVIII-XX. századi levéltári forrásait. A két adatcsoportot példamutatóan harmonizálta. A feltárt adatok és azok közvetlen kapcsolatrendszere mögött folyamatosan kereste annak mélyebb, ökológiai, történeti és emberi kapcsolatait. Azt is mondhatnók, hogy egyéni kutatási rendszert alakított ki és alkalmaz az elmúlt két évtizedben, s ezek mindig egyéni ízt adnak tanulmányainak. A materiális kultúrában – véleményem szerint – otthonosabban mozgott, de örülök, hogy kirándult a folklór területére is.

Miskolc SZABADFALVI JÓZSEF

Boros László: A Bodrog és környéke. Tokaj–Nyíregyháza, 1996. 127 p. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke

Ha nem túlzottan nagyvonalú megállapítás egy másik tudományszak művelője részéről, akkor úgy kell fogalmaznom, hogy a Frisnyák Sándor által irányított *történeti-földrajzi iskola* újabb kiadványáról kell rövid jelzést adnunk az Ethnographia hasábjain, ami – hasonlóan ezen alkotói kör más munkáihoz – méltán tarthat számot érdeklődésre a hazai néprajz művelői részéről. A XVIII-XX századi történeti (és) földrajzi források korrekt felhasználásával, a természeti- és gazdaságföldrajz igényeinek megfelelően egzakt összefoglalásban Boros László a Bodrogvölgy és a Bodrogköz olyan bemutatására vállalkozott, amit nem nélkülözhetnek a társadalomtudományok, elsősorban az életmód és az alkalmazkodás változásait kutatók.

Több szempontból is tanulságosak és iránymutatók Boros vizsgálatai, elöljáróban egy általánosabb szempontot említek csupán. A forrás, eredő ág nélküli, öt folyó összefolyásával – *Tapoly, Ondava, Laborc, Ondava és Ung* – létrejövő Bodrog völgyében különösen szembetűnő a néprajzi vizsgálatok azon jellemzője, hogy a különböző kulturális jegyek, a műveltségi hierarchiában eltérő jelentőségű vonások mentén igyekszik megrajzolni a kultúra regionális összefüggéseit, keresi a (változó) műveltség megragadható izoglosszáit. Közben többször hangsúlyozza a kutatás a folyók elválasztó és összekötő szerepét, lényegében elsikkad annak jelentősége, hogy egy-egy folyóvölgy egyszersmind műveltségi *egység* is, amelynek éppen az egyik sajátossága, hogy eltérő „szinteket", változatos adottságú tájakat kapcsol össze egymással. Megítélésem szerint, az azt tagoló műveltségi jegyek ellenére, a folyók völgye sajátos kulturális areaként is értelmezhető, amiben sokféle adottságú kistáj népének műveltsége organikusan egyesül – igen sok lokális jegye, a mikrorégiók sajátosságának horizontális felfűzésével. Az elmúlt két-három évszázad változásai, a táj átalakítására tett – többékevésbé eredményes kísérletek – ezeket az azonosságokat is hangsúlyozzák, jóllehet a műveltség analitikus vizsgálata olykor eliminálja a táji azonosságokat, annak regionális összefüggéseit. Különösen tanulságos ezek követése a Bodrog esetében, amely olyan markánsan elkülönülő földrajzi egységeket fűz össze, mint pl. a Bodrogköz – hangsúlyosan annak szlovákiai és magyarországi oldalát – és Tokaj-hegyalja. Nem kétséges, hogy miközben a módszeres vizsgálatok a két táj másságát hangsúlyozzák, mindkettőben kitapintható a folyó hasonló, sok tekintetben jellegadó szerepe.

Boros László tanulmánya végigköveti a folyóvölgy és a kapcsolódó tájak földtani és földrajzi adottságait, felépítését, nagy figyelmet szentel a Bodrogköz gazdálkodásának. A földhasznosítás történeti-földrajzi vizsgálata tanulságos a néprajzi kutatások számára is. Ebbe illeszkedik a vízrendezés történetének bemutatása is, ami nem csupán a terület táji jelleget és adottságait változtatta meg, hanem visszahatott a társadalom egész szerkezetére is, polarizálva a Bodrog-mente egész népességét. A lakosság életkörülményeinek vizsgálata, ahogyan a szerző fogalmaz, számos ponton összeér az alkalmazkodás, a tájhasznosítás, az egész életmód változásával, így az anyagi műveltség és a népi társadalom számos kérdéskörével is. Ki kell emelnem ebben a vonatkozásban a halászattal, a vízi áruszállítással és kereskedelemmel, valamint az átkelőhelyek szerepével foglalkozó fejezetek jelentőségét. A táji adottságok – változó jelentőséggel – máig befolyásolták az egyes települések népének

életminőségét, s pl. az alapvetően archaikusnak, reliktum területnek vélt Bodrogköz falvai között is sajátos hierarchiát, az ott élők számára egészen eltérő életminőséget és esélyt teremtettek.

Boros László könyve is arra figyelmeztet, hogy számon kell tartanunk a történetiű és gazdaságföldrajz művelőinek munkáit, mert segítségükkel számos dolog könnyen értelmezhető, amire a néprajz hagyományos módszere nem ad támpontot. Frisnyák Sándor és „köre" olyan széles kitekintéssel, – egyebek mellett a néprajz eredményeinek ismeretében – kutat, ami értelmetlenné teszi az interdiszciplináris vizsgálatok igényének további megfogalmazását is.

A szerző érdemeinek, munkájának hasznossága mellett a recenzens csak mellékesen jegyzi meg, hogy a kötet külleme méltatlan annak tartalmához, s ma, amikor a nyomdai előkészítésnek rendkívül sok „helyi" lehetősége van, s megszámlálhatatlan nyomda működik, nem szabad könyvet ezen a szinten előállítani. Szerencse, hogy a kötet szemléletes térképei és képanyaga még ebben a formában is haszonnal forgathatók.

Miskolc VIGA GYULA

Udvari István: A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai. Szepes és Zemplén vármegyék. Vasvári Pál Társaság Füzetei 15. Nyíregyháza, 1996. 224 p.

Udvari István számos olyan tanulmányt, könyvet jelentetett meg az utóbbi években, melyek a néprajzosok számára is fontosak és haszonnal forgathatók. Ilyen ez a mostani is, melyben a Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásainak elsősorban nyelvészeti feldolgozását adja, de emellett számos általános érvényű megállapítása feltétlenül figyelmet érdemel más szakterületek művelői részéről is.

Udvari István a Magyarországi ruszin kutatás legkiemelkedőbb egyénisége. Könyvének bevezetőjében felvázolja azt az utat, miként figyelt fel a bács-szerémi (jugoszláviai) ruszinok nyelvének hungarizmusait vizsgálva a szepességi ruszin értelmiség kiemelkedő szerepére. Az úrbérrendezés dokumentumai segítettek megérteni a szlovákiai ruszinok körében ma is megfigyelhető tömeges nyelvváltást, akkulturációit.

Az úrbérrendezés rendkívül gazdag és változatos szlovák nyelvű forrásai magyarázatot adtak a szepességi ruszin értelmiség XVIII. századi sikereire. A szepességieknek, közöttük a ruszinoknak a XVIII. században rendszeres pénzkereseti lehetőséget biztosítottak a réz- és vasbányák, a szénégető helyek stb. A ruszinok is kivették részüket a Magyarország és Lengyelország közötti kereskedelemből. De ezek a sikerek nemcsak a kivételesen jó pénzkereseti lehetőségeknek voltak köszönhetőek, hanem annak is, hogy a szepességi királyi és bányavárosokban, továbbá a közeli Kassán és Bártfán kitűnőek voltak az iskoláztatási lehetőségek.

Fontos megállapítás, miszerint az úrbérrendezési iratok tükrében korrekcióra, pontosításra szorul a hajdani jobbágynépesség helyhez kötöttségéről kialakított képünk. Az örökösnek ismert jobbágyok a XVIII. században más megyékbe is eljártak piacozni, vásározni, fuvarozni, részbe aratni, bérbe kaszálni.

A források egy másik tévhit eloszlatását is elősegítik. Egyértelműen megmutatják, hogy minden egyéb vélekedéstől eltérően az adott korban a ruszin és a szlovák népességet nemzetiségi tekintetben nem nyomta el senki. Ráadásul az úrbérrendezéshez kapcsolódó nyomtatott és kéziratos források tükrében elmondható, hogy a szlovák nyelv jogköre megegyezett a magyar és a német nyelvek jogkörével.

Az úrbéri rendelet 1767. június 14-én egyidőben jelent meg latinul, magyarul, németül és szlovákul. A szabályozás végrehajtására királyi biztosokat neveztek ki. A királyi biztos ellenőrzése és aktív közreműködése mellett a vármegye tisztikara kerületekre osztotta fel a megye falvait, mezővárosait, s minden kerületbe egy szolgabírót és egy táblabírót küldött ki megfelelő számú és nyelvtudású írnok kíséretében. Ezek minden faluban összehívták a bírót, az esküdteket, a falu öregjeit, és a földbirtokos vagy képviselője jelenlétében eskü letétele után kilenc kérdést adtak fel nekik.

A jobbágyszolgáltatásokra, az ezeket szabályozó okmányokra, a falu hasznaira és káraira fényt vető válaszokat felolvasták a parasztok képviselőinek, akik ezt aláírták vagy kézjegyükkel (kereszttel) látták el. Ezen kívül a rendezést előkészítő vármegyei emberek összeírták a jobbágyok által használt szántóföldeket, réteket, szőlőket, gyümölcsösöket, irtásföldeket stb.

Az így keletkezett hatalmas iratanyag került a megyei úrbérrendező bizottság elé, ahol alapos mérlegelés után minden községre vonatkozóan külön-külön megállapították a jobbágytelkek nagyságát, ezen belül a beltelket vagy fundust, melynek mértékét országosan két pozsonyi mérőben (kb. 1200 négyszögöl) állapították meg, és az ehhez szorosan kapcsolódó kültelki járandóságok nagyságát, a szántó és a rét mennyiségét. Az egyes falvakra jellemző sajátosságokat kézzel beírták az előre elkészített, nyomtatott Urbáriumba, majd ehhez csatolták a minden úrbéres háztartás adatait tartalmazó, szintén nyomtatott Tabellát.

Ezek a hallatlanul értékes és eddig alig feltárt dokumentumok bepillantást engednek a korabeli termelési feltételek alapjául szolgáló természeti viszonyokba, feltárják a falvak határainak állapotát, a folyók, tavak, egyéb vizek közösségi hasznait, kárait, az erdők, cserjések, nádasok, mocsarak állapotát, jelenlétüket vagy hiányukat, olykor megnevezve az erdők faállományának fajtakénti összetételét is, tömören jellemzik a föld minőségét. Minden esetben szólnak a határhasználati módozatokról, a nyomásmezők számáról, a rétek, legelők állapotáról, a gyümölcsösök, szőlőskertek, egyéb veteményeskertek meglétéről vagy hiányáról. Legtöbb esetben szólnak a jobbágyok termelvényeiről, az őszi és tavaszi fordulók veteményeiről, a jobbágyok gyűjtögető, zsákmányoló szokásairól. Számba veszik a száraz-, vízi- és szélmalmokat, olajütőket, szeszfőzdéket, korcsmákat, a korcsmáltatási jog gyakorlását vagy éppen tilalmát. Rendre feltárják, hogy hol és milyen feltételek mellett értékesítheti a jobbágyok terményeiket, állataikat, hol szerezhetik be a gazdálkodásukhoz, megélhetésükhöz szükséges létfontosságú cikkeket, szerszámokat, a faluhoz, településhez mely városok vannak legközelebb, milyen feltételekkel – vám-, rév- és cédulapénz fizetése mellett – jó vagy rossz utakon juthatnak el e helyekre a lakosok. Külön, miden esetben szólnak a falu lakói számára adott közeli és távoli munkaalkalmakról, szekerezési lehetőségekről, az elérhető bányák, fabriák (gyárak), szőlőhegyek, sókamrák távolságáról, a jobbágylakosság egyéb pénzszerzési lehetőségeiről: szén- és mészégetés, dohánytermelés, gyümölcsösök, szilvások terméseinek hasznosítási lehetőségeiről, vagy azok hiányáról.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés, a jobbágy-földesúr viszony állami szabályozásának vármegyei előkészítése során tehát az úrbérrendező biztosok előre összeállított és nyomtatásban megkapott kérdőpont alapján „megvallatták" minden magyarországi település úrbéres jobbágyait, házas és házatlan zselléreit földesurukhoz való viszonyukról, haszonvételeikről, káraikról, szolgáltatásaikról, a környezetükben található munkaalkalmakról, vásározó és piacozó helyeikről stb. Tehát egy azonos időpontban létrejött az ország szociográfiai felmérése és rögzítése. A bevallásokhoz mellékletként csatolták a XVII-XVIII. században keletkezett urbáriumokat, földesúri-paraszti szerződéseket, sok helyen a zálogleveleket is. Kincsesbányái e bevallások az interetnikus kutatásoknak, a táji, regionális munkamegosztás és kapcsolatrendszer vizsgálatának is.

Az úrbérrendezés dokumentumai a történeti Magyarország társadalom- és gazdaságtörténetének becses forrásai. Természetesen nemcsak történelmi vonatkozásaik érdekesek. Filológiai, nyelvi elemzésük a XVIII. századi magyarországi, így a magyar és a szlovák, német stb. hivatalos írásgyakorlat számtalan mozzanatára rávilágít. Forrásai e bevallások a történeti nyelvészetnek, az onomasztiknak.

Az úrbérrendezés során a nyelvi szinkretizmus érvényesül. Az ún. kilenc kérdőpontra adott válaszokat az összeírók népnyelven tartoztak lejegyezni, s hitelesítés céljából a vallomást tévő parasztoknak visszaolvasni. A bevallások (fassiók) tehát egyaránt tükrözik a jegyzők és a vallomástevők nyelvezetét.

Az úrbérrendezéshez kapcsolódó nyomtatot és kéziratos dokumentumok hiteles pillanatfelvételt nyújtanak a cseh nyelvűségtől fokozatosan elszakadó és autonómmá váló szlovák írásbeliség állapotáról. Egyes összeírók, jegyzők tudatosan törekedtek a cseh helyesírás szlovákosítására, s itt, mint kitűnik, merítettek a magyar helyesírás eszköztárából is. Bár az összeírók az úrbéres parasztok feleleteit népnyelven tartoztak lejegyezni, a fassiók s a hozzájuk mellékelt nagyszámú szlovák, bohemizált szlovák, szlovákizált cseh nyelvű urbáriumok, contractusok nem értékelhetők csupán nyelvjárási szövegként. Ezek a szlovák hivatali nyelv megteremtésének egy leginkább figyelemre méltó előzményét alkotják. A szlovák nyelvterület egészen egy azonos időpontban szembesült egy-

mással a cseh, a szlovakizált cseh, a bohemizált szlovák és a szlovák népnyelv. A szlovák nyelvtudomány sem a történeti dialektológia, sem az irodalmi nyelv története szemszögéből nem vizsgálta és értékelte még az úrbérrendezési iratokat.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés korában a magyarországi településeknek jogállás tekintetében négy típusa különíthető el: 1. szabad királyi város (civitas); 2. mezőváros (oppidum); 3. község (pagus); 4. puszta település (praedium). Az úrbérrendezés az utóbbi három típushoz tartozó településeken történt meg, mivel ezek voltak megánföldesúri kézen. Úrbéri pátenst Mária Terézia a mezővárosok és a falvak bíráihoz, esküdtjeihez és lakóihoz címezte. Az úrbérrendezés korában Magyarországon 502 mezővárost adatoltak, ebből a Lexicon locorum 140-et jelez szlovéknak.

A Magyar Országos Levéltárban 109 szlovák nyelvű fassio található. Ezek közül néhányat német vagy magyar mezővárosban jegyeztek le, miközben Békés és Pest vármegyében 1-1 szlovák mezővárost regisztráltak, s e településeken viszont magyar nyelven jegyezték le a paraszti bevallásokat.

Bár az összeírók az ún. kilenc kérdőpontra adott válaszokat tartoztak világosan, érthetően, népnyelven lejegyezni és visszaolvasni a jobbágyok képviselőinek, a szepességi ruszin községekben e rendelkezést praktikus okok miatt nem tartották be. Sáros, Zemplén és Ung vármegyék ruszin községeihez hasonlóan a szepességi ruszin falvak is szlovák nyelvű urbáriumokat és nyomtatott tabellákat kaptak, az előbbiekben a kézzel történt bejegyzések is szlovák nyelvűek. Annak ellenére, hogy a tanulmányozott időszakban Zemplén megye jelentős részét ruszin népesség alkotta, egyetlen községben sem jegyezték le a ruszinok nyelvén a kilenc kérdőpontra adott válaszokat. A ruszin falvak többségében a szlovákok írott nyelvén, kisebb részében pedig magyar nyelven történt az úrbéri összeírás.

A szlovák nyelvű fassiók helyesírásával kapcsolatosan elmondható, hogy egységes szlovák művelődési központok hiányában a művelődési élet egyházi-vallási szempontok szerint történő szerveződésének, a szlovák írástudók, értelmiségiek különböző helyen történő, eltérő színvonalú iskoláztatásának következményeként a bevallások írásmódja tarka képet mutat. Minden jegyző cseh helyesírással jegyezte le a szöveget, de mindegyikük más-más helyesírási változatot képvisel, mindegyiknek sajátos, a másikétól jól elkülöníthető helyesírása van. A jegyzők a szlovák és a latin nyelvek mellett ismerték a magyar nyelvet, a magyar oklevelezési és iratszerkesztési gyakorlatot is. Magyar helyesírási sajátosságok gyakran kapcsolódnak szlovakizmusokhoz, dialektizmusokhoz, tehát olyan nyelvi elemekhez, melyeket a hagyományos cseh helyesírással nem tudtak pontosan visszaadni. Összegezve megállapítható, hogy az úrbérrendezéshez kapcsolódó szlovák kéziratos emlékek hiteles képet nyújtanak a cseh nyelvűségtől fokozatosan elszakadó és autonómmá váló szlovák írásbeliségről.

A szepességi és zempléni községek szlovák nyelvű fassióiban minden szinten megjelennek a hungarizmusok, de legszembetűnőbbek a lexikában. Ezek egy része ma is él a keletszlovák és a kárpát-ukrán nyelvjárásokban és a bács-szerémi ruszinok nyelvében. E szavak a közvetlen népi kapcsolatok következményei, s e kapcsolatok intenzitását jól szemléltetik az úrbérrendezési iratok.

Az 1772-es fassiók szerint 80-85 zempléni szlovák és ruszin település bocsátott szőlőmunkásokat a magyarlakta Tokaj-hegyaljára. Több községben arról is említést tesznek, hogy Hegyaljáról bort fuvaroznak Lengyelországba. E régió a XVI. századtól, a szőlőtermesztésre történt specializálódás kialakulásától kezdve mintegy két és fél évszázadon át valóságos kohója volt a magyar-szlovák, magyar-ruszin népi kultúrák és nyelvek kölcsönös egymásra hatásának. Ezen kívül a piacozási körzetekkel kapcsolatos adatok is ezen kapcsolatok elevenségére utalnak. A zempléni és szepességi ruszin községek fassiói markáns keleti szláv (ukrán) nyelvi jelenségről nem tanúskodnak, ezzel szemben több szepesi gorál falu bevallásában figyelhető meg polonizmus. Ezek a fassiók közvetlenül tanúskodnak arról, hogy a szepességi falvak és városok milyen intenzív és változatos gazdasági, kereskedelmi, s egyszersmind nyelvi kapcsolatban voltak Lengyelországgal. Minden tizedik szepességi szlovák nyelvű fassióban szó esik arról, hogy az illető község vagy mezőváros lakóinak haszna van a lengyelországi területekkel folytatott kereskedelemből. E települések legtöbbje bort, dohányt szállított, fuvarozott lengyel területekre.

A bevallások többsége nem ad részletező választ arra, hogy mivel kereskedtek a nevezett települések vállalkozó kedvű lakói. Több község lakói mindössze annyit jeleznek, hogy a szükségletükön felüli termékeket, termelvényeiket viszik piacra.

A szepességi parasztok válaszaiból nem derül ki, hogy kik voltak a szállítók, kinek a megbízásából fuvaroztak Lengyelországba. A Zemplén megyei községek fassiói alapján feltételezhetjük, hogy

itt is lengyel, s zsidó kereskedők megbízása alapján fuvaroztak. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szepességi királyi városok, Lőcse és Késmárk gazdag kereskedő-polgárainak szerepét sem. A szepesi királyi városok polgárainak bérfuvaroztatására egyébként több község jobbágyai utalnak, akik Debrecenbe, sőt Kecskemétre is szállítottak.

Udvari István ezzel a könyvével a néprajzi kutatás szempontjából is rendkívül fontos, gazdag, s jószerivel mindezidáig kiaknázatlan forrásegyüttesre, kész aranybányára hívja fel a figyelmet. A kistérségi kapcsolatok kutatása mellett fontos segédanyaga lehet ez a dokumentumgyűjtemény az interetnikus kutatásoknak, a XVIII. századi gazdaságtörténeti kutatásoknak és számos egyéb részterületnek.

Putnok BODNÁR MÓNIKA

Szlovákiai magyar „falumonográfiák" a mérlegen

Az 1989-es csehszlovákiai politikai-társadalmi változások nyomán bekövetkezett lélegzetvételnyi demokratikus berendezkedésnek köszönhetően sorra jelennek (-tek?) meg a dél-szlovákiai magyar (pontosabban: magyar többségű) települések történetét, néprajzát, társadalom- és művelődéstörténetét bemutató kötetek. Mielőtt ismertetésükbe kezdenénk, két dolgot kell előre bocsátani: egyrészt azt, hogy szemlénk biztosan nem teljes. Bár sok kiadvány eljutott hozzánk, nagyon valószínű, hogy ezeken kívül még jó pár napvilágot láthatott. Más, módszertani, műfaji okokból nem szólunk itt továbbá például Mácza Mihálynak Komáromról, Bagoly Jánosnak pedig Királyhelmecről írott, a pozsonyi Madách könyvkiadó jóvoltából megjelent köteteiről, vagy Strba Sándornak Érsekújvár műemlékeit, nagy szülötteit bemutató kis, néhány lapos, sokszorosított (immár!) sorozatáról, ill. a Komáromi Nyomda és Kiadó jóvoltából, Szénássy Árpád kezdeményezésére, a magyarországi Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára mintájára létrehozott, mára a négy tucatnyi darabot is meghaladó sorozatáról, amelynek keretében ezideig többek között Bátorkeszi, Bény, Ipolyság, Komárom, Párkány, Tany stb. látnivalói kerültek bemutatásra. Másrészt ezek az alább ismertetendő munkák meglehetősen változó színvonalúak és célkitűzésűek – ezért a macskakörmök a címbeli falumonográfia kifejezés körül. Együtt tárgyalásukat viszont az a hallatlanul jelentős szerepük indokolja, hogy egyrészt kivétel nélkül helyi kezdeményezésből születtek (sokuk az adott település első írásos említése valamely kerek évfordulója tiszteletére), másrészt, hogy minden esendőségük ellenére nemcsak a szlovákiai magyar tudományosság ösztönzésében játszhatnak fontos szerepet (még akkor is, ha zömüket nem a téma, ill. műfaj szakemberei írták), hanem az adott lakosság múltismerete, identitástudata erősítése terén is.

Földrajzilag nézve az itt bemutatásra kerülő huszonegy kötetből tizenhat a Kis Magyar Alföld szlovákiai részéről (tehát a Csallóközből, a Mátyusföld déli részéről, ill. a Vág és Garam közéről: Diósförgepatony, Éberhard, Ekecs, Gúta, Jóka, Martos, Nagykér, Pozsonyligetfalu, Réte, Szőgyén, Tejfalu, Udvard, Vághosszúfalu, Vágtornóc) származik, kettő a Zoborvidékről (Kolon, Pográny), egy az Ipoly mentéről (Egeg), egy Gömörből (Berzéte), s egy a volt Abaúj-Torna megyéből (Tornaújfalu). Ez az aránytalanság jelezheti egyrészt a recenzens lakhelyéből adódó beszerzési esetlegességeket, másrészt azt, hogy a szlovákiai magyarság nagyobb része éppen e délnyugati térségben él, harmadrészt pedig azt, hogy gazdaságilag talán ez a vidék a legerősebb, tehát önerőből képes az efféle kiadványok megjelentetésére.

A téma megközelítése, ill. a közreadás módszere szempontjából a most tárgyalandó munkákat néhány meglehetősen lazán körvonalazható csoportba sorolhatjuk.

Négy kötet gyakorlatilag szöveggyűjtemény, s az adott falura vonatkozó nyomtatott (és részben levéltári) történeti, valamint történeti–néprajzi forrásokat közli. Mennyiségi és módszertani szempontból, valamint a szakmai színvonal tekintetében is kiemelkedik közülük az a Koncsol László által összegyűjtött és -állított, valamint fordított, jegyzetekkel és kísérő tanulmánnyal ellátott két kötet, amely egy csallóközi település, Diósförgepatony (Pozsony m.) és szűkebb környéke történetéhez közöl, főleg történeti, de mindamellett szépirodalmi dokumentumokat is. A részben első ízben itt

közzétett urbáriumok, a református és római katolikus templomra és papjaira vonatkozó dokumentumok, különféle levelek, nemesi okiratok, boszorkányperek anyagai stb. fontos forrássá teszik a gyűjteményt a tágabb térség (!) népi kultúrája iránt érdeklődő kutató számára is. Jóval problematikusabb a Görföl Jenő által összeállított, Jóka (Pozsony m.) történetére vonatkozó dokumentumgyűjtemény megítélése. Itt ugyanis helytörténészek és szakkutatók számára evidenciának minősülő leírások (Vályi, Fényes, Borovszky stb., de például Korabinsky már hiányzik) mellett a Nagy–Paur–Rárth–Véghelyi–féle Hazai okmánytárból, ill. Mályus Elemér Zsigmond kori oklevéltárából (mely utóbbit az összeállító nemes egyszerűséggel következetesen „zsigmondi"-nak mond) vett latin nyelvű, lefordítatlan (!) idézetek és néhány pontosabb forrásmegjelölés nélküli, ill. kétes hitelességű dokumentum kerül bemutatásra. Hasonló a helyzet az Ekecs (Komárom m.) és a környező településekre vonatkozó, Zsigmond Tibor által összeállított és két nyelven (magyarul és szlovákul) megjelentetett füzet esetében. A szakkutató és az igényesebb helytörténész számára legfeljebb informatív értékkel bír. Az előbbi munkához hasonlóan (bár ott ezt a szerepet a viszonylag sok latin idézet megkérdőjelezheti) viszont nyilván helyi, ismeretterjesztő küldetése teheti relatíve fontosabbá. A célkitűzés is ez volt eredendően, hiszen Görföl Jenő például így nyitja az általa összeállított gyűjteményt: „*Valahol azt olvastam egyszer, hogy Angliában az iskolás gyerekek a földrajz tanulását a saját környezetük megismerésével kezdik. Csak akkor lépnek tovább, ha falujuk, városuk kül- és belterületét, múltját s a környék történelmét már ismerik*". Nos, efféle példáért nem kell persze Angliába mennünk, hiszen Majer István mocsonoki (Nyitra m.) születésű jeles múlt századi népismereti író 1861-ben, *Kürthön hogyan tanítják a honismét, s Kürth ismertetése* (István bácsi naptára. Pest, 75–90) már pontosan leírta ezt az oktatási módszert. Ő alkalmazta a Komárom megyei kürti vasárnapi iskolában, s mivel közzé is tette, nyilván követésre érdemesnek találta. És – tegyük hozzá – az még ma is!

A következő csoportot, a krónika-szerű falutörténetek alkotják. Némileg átmeneti formát jelent a Szőke József által írott Nagykér-monográfia. A Nyitra megyei település történetét a tágabb térség históriájának a bemutatása nyitja, majd a konkrét falutörténet következik. Mindezt egészíti ki az Adalékok és dokumentumok Nagykér történetéthez c. fejezet, ahol a falu lakóinak első, 1664-ből fennmaradt névsora, a Pesty Frigyes-féle összeírás dokumentumai, a II. világháború után a faluból kitelepített magyarok névsora stb. található. Itt olvasható N. Császi Ildikó Nyitranagykér helynevei c. dolgozata is. Kifejezetten községi krónikának készült az 1937-ben, Dicskó József tanító által írott *Éberhardi krónika*. A munka azon, 1932. évi csehszlovák korányrendelet eredményeként született, amely kötelezi a településeket „községi emlékkönyvek" megírására. A központilag kiadott útmutató alapján megírott krónika a harmincas évek Éberhardjának (Pozsony m.) történetét, társadalmi, etnikai, gazdasági, szociális, kutlurális viszonyait, műemlékeit, népszokásait stb. mutatja be. Népesedéstörténetileg figyelemre méltóak azon adatai, amelyekből kiderül, hogy az eredetileg német település miként vált „tiszta magyarrá", majd a trianoni diktátumot követően hogyan erősödött meg benne egyre inkább a szlovák népesség. A szerző elmesél egy helyi mondát is a falu elsüllyedt templomáról, amit – a szakkutatás számára hozzáférhetőbbé téve – érdemes teljes egészében idézni: „*A vár egy napon templomostul – tornyán két haranggal – nem tudni mi okból elsüllyedt. Ettől kezdve minden újhold-vasárnap tisztán hallotta az egész falu a harangok zúgását a föld alól. Ezt a harangzúgást a nép mintegy segélykiáltásnak magarázta, elhatározta tehát, hogy a harangot kiássa. Az egyiket sok munka árán meg is találták s kötelet kötve reá, nyolc ökörrel vontatni kezdték a mélységből. Ekkor – mikor már majd a föld színére ért a harang – az egyik béres elégedetlen az ökrök húzásával, éktelen káromkodást szórt ezekre. Ebben a pillanatban elszakadt a kötél és a harang visszazuhant a mélységbe. A kötél elszakadásának pillanatában egy fekete kutya szaladt el a kötél alatt s ez is eltűnt a haranggal együtt. Keresték azután is a harangot, de ezt soha többé nem találták meg. S az újhold vasárnaponként feljövő harangcsengés sem volt többé hallható" (57–58).* Tipikus falusi krónika Zsitnyan Istvánnak Martosról (Komárom m.) könyve is. A település történetével foglalkozó nagyszámú történeti, néprajzi (legyen elég itt csak Fél Edit szerteágazó, egyrészt publikálatlan munkásságára utalni), nyelvészeti munka, amelyeket a szerző szemmel láthatóan nem ismert, szóval ezekre az előmunkálatokra támaszkodva egy sokkal hitelesebb falurajz lett volna megrajzolható, mint amilyennek Zsitnyan Istváné sikeredett. A helybéliek önismerete és a tudományosság szempontjából is szerencsésebb lett volna, ha egy hozzáértő összeállító akár Fél Edit korábban közzétett, ill. a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában őrzött publikálatlan gyűjtéseiből ad közre egy csokorra valót.

Összehasonlíthatatlanul jobb Labancz István Berzétét (Gömör m.) és Gábris József Szögyént (Esztergom m.) bemutató kötete. Az előző a helyi krónikás hűségével és helyismeretével, valamint néhány előmunkálatra támaszkodva, hitelesen, ám elsősorban a helybeliek önismeretigényeit szolgálva mutatja be a falut. Gábris Józsefnek is rendelkezésére állott munkájához jó néhány előtanulmány, hogy itt csak Nagymajtényi Jenő 1943-ban megjelent, Szögyén történetét bemutató doktori értekezésére, vagy Szabó József 1865-beli Magyar Sion-beli írására utaljunk. Amellett, hogy a szerző ezekre az előzményekre erőteljesen támaszkodik, egy csomó levéltári dokumentumot, de főleg a közelmúlt történéseit saját kutatásai alapján mutatja be. A tatárjárást követően két részből (Magyar- és Német-Szögyénből) álló települést belügyminisztériumi rendelettel 1944-ben Szögyén néven egyesítették. Nos, a szerző ennek a két településnek részletes népesedés- és településtörténetét, gazdasági, társadalmi és kulturális életét mutatja be, kiegészítve olyan aprólékos leírásokkal, mint a falu földrajzi nevei, vagy a település kataszterében található összes szabadban álló (szakrális) kisemlék számbavétele, térképre vetítése (az már más kérdés, hogy a recenzens nem bánta volna, ha ezen emlékek még alaposabb, gondosabb leírást kapnak, miközben tudja, hogy ez nem lehet egy efféle munka feladata). Az egykori papok, tanítók, kitelepítettek, háborús halottak névsorai (amelyek egyébként szinte mindegyik, most bemutatott kötetben szerepelnek!) is fontos helytörténeti dokumentummá teszik a munkát. Az olvasó megismerheti Pahtó Pál úr sírkövének históriáját is. A fényképen is látható síremlékről, amely a magyarszögyéni temetőben ma is megvan, Zolnay László derítette ki, hogy minden bizonnyal Petőfi Sándor híres versének antihőse földi maradványait jelzi. A falu ezen szülöttére a szögyéniek érthető okokból különösebben nem büszkék, ám sírját becsülettel ápolják. Kicsi, szinte szivarzsebben elfér Danis Ferenc Egeg községet (Hont m.) bemutató munkája, ám annál fontosabb. A nyilván gazdasági szempontok megszabta szűk terjedelmet a szerző rendkívül gazdaságosan kihasználva bemutatja a település rövid története mellett annak gazdasági és társadalmi életét, földrajzi neveit, igen aprólékos leírását adja a falu kataszterében található szakrális emlékeknek, sőt még a település iskolai- és sportéletével is foglalkozik. Juhász Árpád a Csallóköz északkeleti csücskében a Vág és a Kis-Duna összefolyásánál fekvő mezőváros, Gúta (Komárom m.) történetét tekinti át az őskortól 1918-ig. Nyilván eredeti foglalkozásának tudható be, hogy már-már aránytalanul aprólékosan foglalkozik a település föld- és természetrajzi viszonyaival, ill. környezetével. Az egyébként hitelesen adatolt, levéltári dokumentumokra is támaszkodó áttekintés, amely a gazdasági viszonyokról is képet fest, jól egészíti ki Fehérváry Magda: *Parasztgazdaság a XX. század első felében. Gútai példa* című doktori értekezését (Budapest, 1988), valamint az ugyancsak Fehérváry Magda által szerkesztett, a Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság Népismereti Könyvtára 2. köteteként napvilágot látott kollektív munkát, a *Gúta hagyományos gazdálkodása a XX. század első felében* címűt (Komárom, 1992). Csiba László és Presinszky Lajos közösen vállalkoztak arra, hogy megírják a felső-csallóközi település, Tejfalu (Pozsony m.) történetét. A falu – elsősorban Khín Antal és Marczell Béla leírásainak köszönhetően – alakoskodó farsangi szokásairól, a *dőrejárásról* már régóta ismert a magyar néprajzi irodalomban. A szerzőpárosnak köszönhetően most történetének, hagyományos népéletének egyéb vonásait is megismerhetjük. Különösen figyelemre méltóak a nagyrészt Csiba Lajos által a két világháború között gyűjtött különféle (helynév) eredmagyarázó- és hiedelemmondák. A *dőrejárás* leírása is megtalálható a kötetben, sajnos Khín Antal 1935-ben megjelent cikke újraközlésével. Sokkal szerencsésebb lett volna, ha a szerzők a mai állapotokat dokumentálják, ezzel lehetőséget nyújtva a változások megfigyelésére. Ez annál is inkább tanulságos lett volna, mivel Marczell Béla jóvoltából 1975-ből rendelkezünk egy, az akkori állapotokat rögzítő tudósítással. A Komárom megyei Udvardon végzett kutatási eredményeit két kötetben foglalta össze Angyel Miklós. Az első, a hagyományos falusi krónikák hangvételét követve, a nagyközség történetét tekinti át napjainkig, míg a második, mintegy az előzőt kiegészítve, egy-egy témakört részletesebben mutat be. Ily módon olvashatunk itt az Udvard kataszterében az elmúlt évtizedekben végzett ásatásokról, az udvardi szőlészet múltjáról, a falu szakrális emlékeiről, az udvardi nemesi családokról, valamint a helyi néphagyományokról és szokásokról. Ez utóbbiak közt nemcsak a naptári ünnepekhez fűződő szokásokból, hiedelmekből kapunk ízelítőt, hanem egy csokorra való gyermekmondókát, bakterkiáltásokat is olvashatunk, ill. megtaláljuk az udvardi lakodalom viszonylag aprólékos leírását is. Mivel a faluban századunk elején helyi lap, *Udvardi Újság* címen is megjelent, az abból vett szemelvények (pl. egy, a *Képviselőjelölt keservei* c. 1910-ből származó vers) a parasztköltészet kutatóinak szolgálhat adalékul.

Bizonyos fokig már az utóbb tárgyalt kiadványok egy részét is besorolhatnók a következő csoportba, amely a kifejezetten szakmai igényességgel megírt, saját tudományos kutató- és elemző tevékenységen alapuló munkával született köteteket foglalja magába. Elsősorban település- és népesedéstörténeti szempontból (és természetesen az ezekkel szorosan összefüggő kulturális áramlatok szempontjából) izgalmas két Pozsony megyei település, mégpedig Cséplő Ferenc Rétéről és Fogarassy László Pozsonyligetfaluról írott munkája. Az előbbi egy római katolikus többségű mátyusföldi község történetét mutatja be, értelmezi kettő, XVIII. századi református egyházi feljegyzéseket tartalmazó dokumentumra támaszkodva. Ez a tény az általános falutörténet szempontjából nyilván féloldalasságnak minősülhet, ám mégis akceptálható, lévén a rétei református egyházközség már önmagában egy, kultúrhistóriailag is izgalmas problémákat felvető jelenség. A fehérhegyi csata után a cseh protestánsok egy csoportja ugyanis az akkori Magyarországra menekülve éppen Rétén nyert befogadást. Papjuk Valesius János volt, aki később a komáromi egyházmegye esperese lett (a kérdéssel századunk harmincas éveiben behatóbban foglalkozott Kúr Géza: *Cseh-magyar református kapcsolatok ill. A Komáromi Református Egyházmegye** c. könyvében). Nyilvánvaló, hogy ezek a mára elemagyarosodott csehek hozzájárultak a helyi kultúra alakulásához is. Hogy konkrétan mivel, ennek kiderítése még a jövő szép kutatási feladatai közé tartozik. Végezetül megemlítjük, hogy neves néptánckutatónk Réthei Prikkel Marián is a Prikkel-család rétei katolikus ágának leszármazotta. Fogarassy László munkája tipikus helytörténeti falumonográfia. Tanulságos, hogy az egykori Magyarszigetből hogy lett már az Árpád-korban a német Ungerau, majd ebből Engerau néven német lakosságú település. A magyar Ligetfalu név 1863-ban jelenik meg, amit a századforduló tájékán Pozsonyligetfalura változtatnak, mígnem 1919-től hivatalosan Petržalka néven, 1945-től Pozsony külvárosaként ismert. Mindezekkel a névváltozásokkal párhuzamosan száz esztendő alatt a település etnikai összetétele is gyökeresen megváltozott: míg 1880-ban a faluban 55 szlovák, 24 magyar és 693 német lakott, addig 1980-ban 44.149 szlovák, 2.714 magyar és 139 német lakja. A munka elsősorban település- és népesedéstörténetileg fontos, de fontos adalékokat találunk benne a falu gazdaság- és társadalomtörténetére, ill. kulturális és sportéletére vonatkozóan is. Mivel a település az ún. pozsonyi hídfő fontos láncszeme, politika- és hadtörténeti jelentősége is kibontakozik a szóban forgó kötet lapjairól.

Külön, természetesen az előbbitől élesen el nem választható csoportba kívánkoznak azok a munkák, amelyekben a klasszikus értelemben vett néprajzi témák dominálnak. Fehér Sándor a zoboralji Pográny (Nyitra m.) kismonográfiáját elkészítve részletesen szól a falu természetrajzáról, történetéről (azon belül jól adatolt képet kapunk például a község bortermeléséről a XVI. század második felétől), egyházi intézményeiről (itt ismerhetjük meg a szabadban álló szakrális emlékeket is), az iskolák történetéről, kulturális életéről. Kiderül, hogy Pogránynak is volt 1887-től rövid ideig saját újsága, amiről a Nyitramegyei Közlöny 1888-ben így számolt be: „*Új lap indult meg a múlt év végén Unalom címen Pogrányban. A lapocska címének teljesen megfelelve igyekszik képviselni, támogatni és szellőztetni Pográny és vidéke érdekeit*". Fejezetek Pográny néprajzából címen többek között a helyi nyelvjárásról, viseletről és szokásokról olvashatunk. Függelékben Drnovszky Ferenc: *Pográny és vidéke a Nyitra vármegyében* című, 1837-ben a Regélőben megjelent írásából olvashatunk részleteket. Két Nyitra megyei község, Vágtornóc és Vághosszúfalu is 1993-ban emlékezett meg a település első írásos említésének 880. évfordulójáról. A „kerek" jubileumra megjelent kétnyelvű kiadványok nagyjából azonos szerzőgárda munkái. Mindkét kötethez Izsóf József készítette a természetrajzi és régészeti áttekintést, míg a falvak korai történetét 1848-ig Novák Veronika, a későbbit, 1918-ig Gál Margit dolgozta föl. Az 1918-tól napjainkig húzódó történések krónikása viszont Bukovszky László. Csupán a néprajzi áttekintések származnak két szerző tollából: Vágtornóc néprajzához Danter Izabella, Vághosszúfaluéhoz pedig Szanyi Mária közöl adalékokat. Gyakorlatilag mindkét szerző hasonló módszerhez folyamodván elsősorban a lakosság megélhetésében fontos szerepet játszó Vág, ill. a földművelésre alkalmas területek leírása és néhány, a szerzők szerint a települések népét jellemző adalék (pl. falucsúfolók), ill. az árucsere-kapcsolatok és a különböző vándoralakok bemutatása jelenti a nyilván terjedelmi korlátok megszabta rövid néprajzi összefoglalást. Amo-

* Kúr Gézának ezen utóbbi, a Csallóközi Kiskönyvtár c. sorozatban a közelmúltban újra megjelentetett munkájáról a sorozatot ismertető írásunkban számolunk be az Ethnographia következő számában.

lyan népismereti olvasókönyvként értelmezhetjük Mázik Mihály könyvét, amely a német telepítésű, ám időközben elmagyarosodott Tornaújfalu (Abaúj-Torna m.) hagyományait dolgozza föl. Egy tulajdonképpeni népismereti keretbe helyezve képet nyer az olvasó a névadó megye, valamint a település történetéről is. A legaprólékosabban a naptári ünnepekhez fűződő szokások, a falu népdal- és mondakincse került feldolgozásra ugyan, ám képet kapunk a falu földrajzi neveiről, hagyományos földműveléséről éppúgy mint az építészeti emlékekről vagy társadalomnéprajzi jelenségekről. A Nyitra megyei Kolon neve talán Putz Éva: A kolonyi lagzi című munkája alapján vált a magyar néprajzkutatók körében alapvetően ismertté (mindamellett természetesen a faluról sok más, elsősorban folklórleírás is megemlékezik, egész a XIX. század közepétől). Sándor János könyve ezekhez az előzményekhez nagyszerűen kapcsolódik. Egy egészen rövid, ám körültekintő történeti bevezetés után először a gazdálkodás tárgyköréből olvashatóak olyan aprólékosan kidolgozott témák, mint a falu földrajzi nevei, szőlőművelés és gyümölcstermesztés, mészégetés, pásztorkodás, mesterségek. Ezt követi a koloni viselet részletes leírása, majd a vallásos életről olvashatunk egy rövid, ám annál fontosabb fejezetet. A téli ünnepkör szokásainak bemutatása után a lakodalom leírása következik, részben Putz Éva nyomán, részben kiegészítve azt. A néprajzi leírásokat a gyermekjátékok, s azon belül is kiemelten a mondókák bemutatása egészíti ki. Láthatjuk, hogy elsősorban a gazdálkodás és a vallási élet tárgykörét illetően Sándor János adalékai hézagpótlóak, hiszen a meglehetősen nagyszámú folklórvizsgálatokkal szemben e téren az elmúlt évtizedekben csak elenyészően kevés történt, ill. került publikálásra.

Ahogy arra már a bevezetőben utaltunk, a fent ismertetett kiadványokat – célkitűzéseik, valamint tartalmi és módszertani szempontból, illetve szakmai színvonalukat tekintve – rendkívül nehéz összevetni. Együttesen azonban reprezentálnak egy olyan szellemi elvárást, amit nem lehet nem észrevenni. Ez a rendkívül pozitív igény megtermékenyít(het)i a szlovákiai magyar tudományosságot, s az eredményeket az egyetemes (magyar) tudományosság is hasznosíthatja. Hogy a jövőben lesz-e erő, bátorság és kitartás úgy tovább lépni, hogy egyszersmind a szakmai színvonal is emelkedik, nos, ez a tudományt érintő kérdések egyike (már amennyiben szlovákiai magyar viszonylatban „tudományról" beszélhetünk). Az viszont, hogy meglesznek-e a publikálási lehetőség jogi keretei, illetve gazdasági bázisa, elsősorban már nem a tudomány emberein múlik...

Révkomárom/München LISZKA JÓZSEF

IRODALOM

ANGYEL Miklós: *Udvard múltja és jelene*. Madách–Posonium Könyvkiadó, Pozsony, 1993, 109 l., 28 kép

ANGYEL Miklós: *Udvard nevezetességei*. Madách–Posonium Könyvkiadó 1994, 170 l., 60 kép

CSÉPLŐ Ferenc: *Réte – bástya és ménedék. Helytörténete két egyházi könyv köré építve*. Gyurcsó István Alapítvány, Dunaszerdahely 1995, 48 l., 25 kép (Gyurcsó István Alapítvány Füzetek 3.)

CSIBA László – PRESINSZKY Lajos: *Fejezetek Tejfalu történetéből*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely 1993, 146 l., 28 kép

DANIS Ferenc: *Egeg*. Magyar Vasárnap Kiadó, Komárom é.n. (1995), 55 l., 7 kép

DICSKÓ József: Éberhardi krónika. Szerk.: Görföl Jenő. Kiadta Éberhard önkormányzata, Éberhard 1994, 69 l., 2 kép

FEHÉR Sándor: *Pográny – Pohranice*. 1075–1995. Kiadta Pográny község önkormányzata 1995-ben, 127 l., 44 kép

FOGARASSY László: *Ligetfalu és a pozsonyi hídfő története*. Madách–Posonium Kiadó, Pozsony 1995, 163 l.,

GÁBRIS József: *Szőgyén*. Kiadta Szőgyén község 1995, 185 l., 51 kép

GÖRFÖL Jenő szerk.: A falu története a hozzáférhető írásos emlékek tükrében. Kiadta Jóka önkormányzata, Jóka 1994, 85 l., 12 kép (Jókai Helytörténeti Füzetek 1.)

IZSÓF József szerk.: *Vághosszúfalu – Dlhá nad Váhom. 1113–1993*. Kiadta a Vághosszúfalu községi hivatal 1993, 87 l., 64 kép

JUHÁSZ Árpád: *Gúta és környéke a múlt századokban*. Helytörténeti áttekintés az őskortól 1918-ig. Kalligram Kiadó, Pozsony 1996, 191 l., 19 kép

KONCSOL László szerk.: *Diósförgepatony. Történelmi olvasókönyv I.* Madách Könyv- és Lapkiadó, Pozsony 1991, 236 l.

KONCSOL László: *Diósförgepatony. Történelmi olvasókönyv II.* Madách Könyv- és Lapkiadó, Pozsony 1993, 256 l., 31 kép

LABANCZ István: *Berzéte 750 éve. 1243-1993.* Kiadja Berzéte község önkormányzata. Berzéte 1993, 136 l., 52 kép

MÁZIK Mihály: *Gyökereink. „Szűkebb hazám a Bódva-völgye..." Tornaújfalu története és néprajza.* Tornaújfalusi községi hivatal, Tornaújfalu 1992, 167 l., 112 kép

NOVÁK Veronika – GÁL Margit szerk.: *Trnovec nad Váhom – Tornóc. 1113-1993.* Vágtornóc önkormányzata, Vágtornóc 1993, 80 l., 23 kép

SÁNDOR János: *Kolon. Egy falu a Zoboralján.* Lilium Aurum Könyvkiadó – Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság. Komárom – Dunaszerdahely 1996, 91 l., 16 kép (Népismereti Könyvtár 9.)

SZŐKE József: *Nagykér. Monográfia.* Nap Kiadó. Dunaszerdahely 1993, 174 l., 76 kép

ZSIGMOND Tibor szerk.: *Ekecs, Apácaszakállas – Okoč*, Opatovský Sokolec. Kiadta Ekecs község önkormányzata 1996, 92 l., 32 kép

ZSITNYAN István: *Martos múltja és jelene.* Kiadja a Martosi Mezőgazdasági Szövetkezet, Martos é.n. (1993), 120 l., 75 kép

Encyklopédia l'udovej kultúry Slovenska. 1-2. A szerkesztőbizottság vezetői: Ján Botík (1986-1988) és Peter Slavkovský (1989-1993). A Szlovák Tudományos Akadémia Etnológiai Intézete és a Veda Könyvkiadó közös kiadása. Bratislava, 1995. 454+418 p.

Nem sok európai nemzet dicsekedhet modern általános néprajzi lexikonnal: az osztrákok kis szótárszerű enciklopédiája mellett, tudomásom szerint csupán a lengyeleknek van általános folklorisztikai enciklopédiájuk. Így az ötkötetes Magyar néprajzi lexikon (Közép-Európában egészen biztosan) hosszú ideig egyedülálló általános kézikönyve volt nemcsak a szakkutatók, hanen a szélesebb érdeklődő rétegek számára is a diszciplína hetvenes évekbeli eredményeiről. A közelmúltban megjelent „Szlovákia népi kultúrája enciklopédiájának" két vaskos kötete témája megközelítésében, tartalmában, a szócikkek szakmai hitelességében egyaránt méltán sorakoztatható az imént említett mellé.

Viszonylag gyorsan, az első, Adam Pranda által 1983-ban kidolgozott tervezettől számítva alig több mint egy évtized múltán a vaskos kötetek elhagyhatták a nyomdát. Ha azonban azt is figyelembe vesszük, hogy az enciklopédia tényleges előmunkálatai csupán 1986-ban kezdődtek meg Ján Botík vezetésével, a Szlovák Tudományos Akadémia (akkor még) Néprajzi Intézetének keretében, a teljesítmény még inkább figyelemre méltó (a vállalkozás koncepcióját első alkalommal a *Slovenský národopis* 35. évfolyamában, 1987-ben tették közzé: 5-21) Még ugyanabban az esztendőben jelent meg az a metodológiai füzet, amely elsősorban a leendő szerzők számára, a tematikai és módszertani alapvetés mellett a szócikkek szerkezeti felépítését határozta meg, ill. vitára bocsátotta a tervezett szócikk-jegyzéket (Encyklopédia národopisu Slovenska. Metodická príručka. Összeállította: Ján Botík. Bratislava, 1987). Ehhez képest időközben a munka címe módosult ugyan némileg, ám a szócikk-jegyzék alapján alapvető tematikai változásról nem beszélhetünk. Végül is tehát nem a néprajz, hanem a népi kultúra enciklopédiáját hirdeti az új cím, amit indokolatlannak érzünk, hiszen a kész munka egyik erőssége a tudománytörténeti jellegű, valamint a néprajz-etnológia-antropológia elméleti-módszertani vetületeit tárgyaló szócikkek bősége (pl. *agrár-etnográfia, akkulturáció, amatőr művészet, antropológiai elmélet, Bartók Béla, Duna Menti Múzeum, a folklór ökológiája, kollektivizmus, kollektív emlékezet, Manga János, ökológiai elmélet* és így tovább). Vélhetően az 1989-es társadalmi-politikai változásoknak köszönhetően gazdagabb lett az enciklopédia amúgy is meglepően bőségesre tervezett szakrális néprajzi tematikájú szócikk-anyaga,valamint az olyan, inkább politikai töltetű szócikkek, mint például a nemzetiségi kérdés végül is nem kerültek bele a kész műbe. A nyomtatásban megjelent csaknem 3000 szócikket közel másfélszáz szerző írta, és tizenegy tematikai szerkesztő

rendezte sajtó alá. A kötetek használhatóságát nehezíti, hogy az egyes szócikkek szerzőjének neve – számunkra érthetetlen módon – csak meglehetősen bonyolult utánlapozgatással deríthető fel. A több mint ezer rajz, fénykép, kotta nagyban erősíti a munka dokumentatív értékét, a benne való tájékozódást pedig a második kötet végéhez csatolt mutatók segítik. Azt viszont csak sajnálhatjuk, hogy még a legfontosabb szócikkeket sem egészíti ki irodalomjegyzék.

A néprajzi enciklopédiák elméleti-módszertani jellegű szócikkei is rendkívül tanulságosak lehetnek az adott nemzeti néprajztudomány tudományszemlélete szempontjából, ám valahol mégiscsak fontosabbak azon szócikkek, amelyek az adott nemzet, jelen esetben ország, népi kultúrájának konkrét jelenségeit, tárgyszerűen mutatják be. Ezek segítségével képet nyerhetünk az adott nemzet/ország népi kultúrája (kultúrái?) sajátosságairól éppúgy, mint a nagyobb európai kultúrkörökhöz való kapcsolódásairól. Éppen ezért a továbbiakban a munka ezen szócikkeihez fűznénk véleményt.

A mű címe sugallja, mintha a mai Szlovákiának egységes népi kultúrája volna, az egész mű szellemisége pedig azt, mintha az egész mai Szlovákia népi kultúrája kizárólag szlovák lenne (az egész koncepcióból valahogy kilógnak azok a bőséges szócikkek, amelyek az egyes külföldi, tehát magyarországi, jugoszláviai, lengyelországi, franciaországi stb. szlovákokat mutatják be. Ugyanez a „logikátlanság" megfigyelhető persze a Magyar néprajzi lexikon *szlovákok, szlovének* stb. jellegű szócikkein is). Néhány szócikk foglalkozik ugyan a mai Szlovákia területén élő nem szlovák etnikumokkal is, mint pl. a *szlovákiai magyarok, németek, horvátok, ruszinok, valamint a barkók, palócok, mánták, bolgár zöldségtermesztők* stb. A szlovákiai magyarokat bemutató szócikk feleslegesen terjengősen tárgyalja a XVIII. század végétől (sic!) egyre erősödő magyarizációs politikát (I:321). Mintegy ezt cáfolandó, ugyanezen munka mesterlegény-vándorlás (vandrovka) szócikke illusztrációként egy 1827-es körmöcbányai (!) szlovák nyelvű, magyar címeres vándorkönyv címoldalát közli (II:287). Visszatérve a szlovákiai magyarok szócikkhez, az a továbbiakban olyan eseményeket és jelenségeket mutat be a kelleténél nagyobb terjedelemben, amelyeknek semmi közvetlen közük a Szlovákia területén élő magyarok népi kultúrájához. Mivel az egyes tájegységek az enciklopédiában nem kaptak külön címszavakat (a szlovákok esetében sem), az olyan jelentős, magyarok (is) lakta vidékek, mint a Csallóköz, Mátyusföld (helytelenül Mátyásföldként), Alsó-Garam mente, Zobor-vidék, Gömör, Bodrogköz, Ung-vidék csak itt vannak megemlítve (vagy még itt sem), s röviden, néprajzilag is jellemezve. Külön szócikk csupán a palócokkal és barkókkal foglalkozik, s a szlovákiai magyarok szócikk azt sugallja, mintha az összes szlovákiai magyar vagy palóc vagy barkó volna: „*A népi kultúra jelenségei alapján a magyarokat a barkók és palócok néhány etnográfiai csoportjába sorolhatjuk*" (I:322)

Mindamellett, hogy külön szócikkekkel szerepelnek a fent említett egyéb szlovákiai etnikumok, az általános szócikkek (amelyek, főleg az illusztrációs anyagban, szintén bőven adnak közre nem-szlovák anyagot is) meglehetősen összemossák az etnikumokat. Nem derül ki például a kürti nádtető-fedést ábrázoló fénykép aláírásából (I:284), hogy az egy Komárom megyei magyar településen készült, ami voltaképpen nem is baj, hiszen a két faluval távolabbi, szlovák Jászfalun és Koltán ugyanígy fedték a tetőket. Ám, ha kiderül a képaláírásból, hogy a nevezett felvétel magyar településen készült, akkor az is nyilvánvaló lenne, hogy ezek a jelenségek nem etnikailag, hanem természetföldrajzilag meghatározottak.

Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg még a viselet bemutatásánál is, pedig ez a jelenségcsoport az egyik azon kevesek közül a népi kultúrákon belül, ahol sok esetben tényleg megfigyelhetőek bizonyos etnikus specifikumok. Az egész viselet, viseleti darabok, elemek leírásaiból nem derül ki, hogy a mai Szlovákia területén éltek-élnek nem szlovák etnikumú csoportok is. Külön szócikket kapott a guba és a *gubakészítés* (I:155-156), bármiféle magyar kapcsolatok említése nélkül. Holott a szlovák nyelv történeti szótára (Historicky slovník slovenského jazyka I. Bratislava, 1991) is úgy tudja, hogy a szlovák nyelvben a guba szó magyar eredetű (386. l.). Ugyanez érvényes a *hajnal* szócikkre (I:159). A szlovák nyelvben ezzel a magyar szóval (Hist. slovník slov. jazyka I:392) illetik egyrészt a leányok bizonyos reggeli énekeit, másrészt a lakodalmi szokásrendbe illeszkedő, hajnalban énekelt dalokat. A szó magyar eredetét az enciklopédia szócikk-írója elfelejtette megemlíteni. A mesterlegények szálláshelyét jelző *herberg* szócikkből viszont megtudhatjuk, hogy ez a szlovákban átvétel a német nyelvből (I:163). A *hofer* szócikk (tehetős parasztoknál bérlő; I:170-171) szerzője viszont már ismét elfelejtette megemlíteni, hogy a szó a szlovák nyelvben a németből való átvétel (*hofier*: Hist. slovník slov. jazyka I:423). A sort folytathatnánk, ám egy – korlátozott terjedelmű – recenziónak nem lehet feladata szaklektori feladatkörök betöltése. Csupán a tendenciára szerettünk

volna rámutatni. Arra, hogy ilyen apró csúsztatásokkal is lehet kultúrát, történelmet kreálni. Pedig a szlovák népi kultúrának nincs szüksége az efféle csúsztatásokra. Az igazság kimondásával sem lett volna kevesebb, s annak elhallgatásával sem lett több. Csak az amúgy valóban értékes munka tudományos hitelességén esett némi folt...

A tárgyilagosság kedvéért csupán megemlítjük – mivel e recenzió nem róla szól –, hogy a Magyar néprajzi lexikon sem mentes az efféle „csúsztatásoktól". A martosi viselet c. szócikkből megtudjuk például, hogy az „*Martos, továbbá Hetény, Szentpéter, Madar, Újgyalla, Naszvad és Imely Komárom megyei a mai Csehszlovákia területén fekvő falvak magyar lakosságának öltözete*" (III:527). Az igazság viszont az, hogy a török utáni újratelepülés során mind Imely, mind (Komárom)Szentpéter szlovák telepesekkel töltődött fel. Ezek századunk elejére nagyobbrészt elmagyarosodtak. Újgyalla ugyanekkor idekerült szlovák lakossága viszont mind a mai napig nyelvében is szlovák maradt. Az efféle csúsztatásoktól nemcsak a szomszéd nemzet érzékenységére való tekintettel (persze azért is!) kellene a tudomány embereinek óvakodniok, hanem egyszerűen a tudomány objektivitásának megőrzése érdekében is. Az ilyen apró megfigyelések ugyanis a kultúra-kultúrák alakulásának talán olyan törvényszerűségeire (vagy éppen atipikus vonásaira!) is rávilágíthatnak, amelyekről korábban sejtelmük sem volt.

A Szlovákia népi kultúrája enciklopédiáját lapozgatva megerősödhet a szemlélődő egyrészt abban a nézetében, hogy az egyes kulturális jelenségek területileg nem a nyelvhatárok mentén rendeződnek (amit jól adatol a szlovák néprajztudomány, másik közelmúltbeli nagy teljesítménye, a *Szlovákia néprajzi atlasza* is), másrészt abban, hogy a szlovák és a magyar népi kultúra mily sok szállal kötődik egymáshoz. Az évezredes együttélés ismeretében nincs is ezen mit csodálkozni, így azon sem, ha a fényképek szerzőinek listáján nemcsak Divald Kornél, hanem többek között Györffy István és Hofer Tamás neve is olvasható. Ugyanezen történelmi szükségszerűség alapján kerültek a munkába önálló szócikként Bartók Béla és Manga János. Hogy a Galántán született Kodály Zoltán miért nem, arra nem tudnánk válaszolni. Ugyanígy rejtély, hogy élete nagyobbik részét a mai Szlovákia területén leélt, szlovákul is jól beszélő, a szlovák népi kultúrát is jól ismerő Ipolyi Arnold miért nem kapott önálló szócikket, sőt mi több: miért nincs még csak megemlítve sem a mitológiai iskola címszóban (I:385)? A történelem egymás mellett élésre ítélte a szlovák és a magyar nemzetet. Ennek köszönhetően a szlovák Ján Čaplovičnak köszönhető Magyarország első etnográfiai ismertetése, s ugyanígy a magyar Bartók Bélának a szlovák népdalok kiadása, a magyar Gunda Bélának pedig Zsakaróc (Žakarovce) népi teherhordó eszközeinek alaposan dokumentált, funkcionalista leírása. És a sort folytathatnánk. Egyiket sem kell szégyelleni, vagy a kelleténél nagyobb mértékben büszkének lenni rá. Teljesen természetesen működő dolgok ezek, s ha majd mi is teljesen természetesen tudunk róluk beszélni, egyiket sem elhallgatva, sem túldomborítva, akkor lesz itt igazán béke, a Duna-tájon.

Egy-egy ilyen munka egyrészt összegzés, az adott tudományos diszciplína addigi eredményeinek összefoglalása, másrészt ajtónyitás is a tudományág egy következő, minőségileg más szakaszába. Szlovákia népi kultúrája enciklopédiájának elkészülte és megjelenése is efféle minőségi továbblépést jelez, ami minden bizonnyal összefüggésben van például a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete 1994. január 1-jei hatállyal történt, Etnológiai Intézetté való átalakításával, valamint az intézet folyóiratának, a *Národopisné informácie*-nak az *Etnologické razpraví*-ra való átkeresztelésével. Habár véleményünk szerint egy-egy tudományág fejlődésének fázisait nem okvetlen szükséges névváltoztatásnak is követnie (sőt, ezt bizonyos esetben károsnak, zavarónak is érezzük), a szlovák néprajztudomány e névváltoztatással nyilván e külsőségek segítségével is szorosabban szeretne kötődni a nyugat-európai néprajzi struktúrákhoz. Közben persze tudatosítanunk kell, hogy az etnológia kifejezésnek ezen égtájakon is többfajta (gyakorlati és elméleti) jelentése van. Hogy a jövendő szlovák etnológia ezek közül melyekhez kötődik majd szorosabban, azt megmutatja az idő. Csak remélhetjük, hogy eddigi szép eredményein (és gyermekbetegségein is!) túllépve, azokat továbbfejlesztve (ill. kiküszöbölve) nem köt majd ki egy olyan irányzatnál, amely Nyugat-Európában az utóbbi évtizedekben egyre divatosabbá vált, s inkább nevezhető rossz szociológiának, mint a tradicionális népi kultúra kutatására a maga sajátos eszközeivel vállalkozó, az időben természetesen változó, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó néprajztudománynak.

Révkomárom LISZKA JÓZSEF

Von der Donau bis zur Hohen Tatra. Deutsche in der Slowakei. Geschichte, Kultur, Kunst. Begleiter durch das Karpatendeutsche Museum in Karlsruhe-Durlach, Schloß Karlsburg. Bearbeitet von Ernst Hochberger. Karlsruhe, 1995. 90 p., 66 kép. Karpatendeutsches Kulturwerk Slowakei

Szlovákia területén 1945 előtt hozzávetőlegesen 150 ezer német élt, elsősorban Pozsonyban és szűkebb vidékén, valamint Közép-Szlovákiában (*Hauerland*) és a Szepességben. A második világháborút követően, miután a Beneši dekrétum a Csehszlovákiában élő németeket és magyarokat kollektíve háborús bűnösnek minősítette, e nemzetiséghez tartozóknak el kellett hagyniok az országot. A németek egy része már korábban elmenekült, majd nagyobb hányadát erőszakosan kitelepítették. A magyarok egy részét Csehországba, a megüresedett szudétanémet falvakba, munkaerőként deportálták, másik részüket a csehszlovák-magyar lakosságcsere egyezmény értelmében, a Magyarországról Szlovákiába önkéntesen „vissza"települő szlovákok helyére toloncolták. Elvileg azok a magyarok maradhattak Szlovákiában, akik „reszlovakizáltak", tehát szlováknak vallották magukat (arról nincs tudomásom, hogy a németek számára ez a „lehetőség" megadatott volna). A kitelepítések, „lakosságcserék", „reszlovakizáció" nagyjából 1948-ig folyt, s míg a magyaroktól nem sikerült „megtisztítani" az országot (mai számuk meghaladja a félmilliót), addig a mai Szlovákia területén mára mindössze ötezernyi német maradt. Közvetlenül a kitelepítések, elüldözések után valószínűleg nagyobb volt a Szlovákiában maradt németek száma, ám mivel négy évtizeden keresztül a többségi nemzet egyszerűen tudomást sem vett róluk, még a legalapvetőbb (az iskolához, saját kultúrához, anyanyelvhez való) jogokat sem biztosította számukra, a maradék erőteljesen beolvadt a többségi szlovák nemzetbe. Ez az ötezres szám is csupán becsült adat... A háború után elsősorban a Német Szövetségi Köztársaságban, azon belül is főleg Bajorországban, Baden-Württembergben és Hessenben telepedtek le az egykori szlovákiai németek (kisebb részben Ausztriába, sőt a volt Német Demokratikus Köztársaságba is kerültek belőlük). Az 50-es évek legelején megalapították a „kárpáti német" kulturális szervezetüket (*„Karpatendeutsche Landsmannschaft, Slowakei"*), stuttgarti székhellyel, aminek helyi, tartományi csoportjai is kialakultak. Azóta rendszeresen megjelentetik havilapjukat, valamint *Karpaten-Jahrbuch* címen évkönyvüket. Az egykori szlovákiai német kultúrával, művelődés- és településtörténettel stb. foglalkozó önálló kiadványokat, memoárköteteket, valamint időről időre szlovákiai német származású alkotók szépirodalmi alkotásait is kiadják önálló kötetekben. A Németországba került szlovákiai németek kulturális hagyatéka megőrzésének a kérdése már 1951-ben felvetődött, majd 1953-ban a hesseni Korbachban létrehozták az első „Kárpáti német szobát". Két évre rá, a pozsonyi származású Aurel E. Emeritzy fölvetette egy „kárpáti német múzeum" létrehozásának szükségességét, majd miután Karlsruhe városa gyámságot vállalt a Németországban élő szlovákiai németek fölött, el is kezdték a leendő múzeum számára az anyagot gyűjteni. 1969-ben nyílott meg Karlsruhéban az első állandó kiállítás két helyiségben, amit 1975-re megnagyobbítva átrendeztek. Miután a fölhalmozott nagy mennyiségű muzeális anyag számára ezek a lehetőségek is kevésnek minősültek, a nyolcvanas években új épületbe szállították az anyagot, majd a Pfinzgau-múzeummal közös épületbe költözve, 1993-ban átadták az immár nagy alapterületű, öt helyiségből álló kiállítást, amihez könyvtár és adattár is csatlakozik. Nem egész két esztendő múltán, Ernst Hochberger összeállításában megjelent egy kiállításvezető, amely ugyan lépésről-lépésre követi a tárlat felépítését, ám az expozíciótól függetlenül is fontos információs forrása az egykori szlovákiai német kultúrának. A továbbiakban ezt ismertetem röviden.

Rövid, általában alig egy oldalas áttekintésekből, mozaikszerűen áll össze annak a kultúrának a képe, amit az egykori Felvidék német telepesei (és utódaik) hoztak létre, s aminek tárgyi emlékei (kezdve Lőcsei Pál mester méltán világhírű alkotásával, a bártfai Szent Egyed templomon keresztül a selmecbányai óvárossal bezárólag) ma is turisták tízezreit vonzzák Szlovákiába. E kultúra emlékei azonban láthatatlanul is jelen vannak a mai Szlovákia (népi) kultúráiban. Gondoljunk csak a felsőcsallóközi magyar népnyelv hatalmas mennyiségű német jövevényszavára, táplálkozására, jeles napi szokásaira; a német bányászok által a középkorban behozott, majd egyre nagyobb teret hódító hátikosár elterjedésére; illetve a szintén bányaszati segédeszközként megjelent, majd a gömöri magyar falvakban is elterjedt *vaskosár*, valamint a vele kétségtelenül genetikus kapcsolatban álló, sokkal szélesebb körben ismeretes kávás kosár (*filkas*) előfordulására. A sort szinte vég nélkül folytathat-

nám... A XX. századra az egykor soknemzetiségű Felső-Magyarország egyes (nemzeti) népi kultúrái szinte a felismerhetetlenségig egymáshoz simultak, összemosódtak. Mára az egyes kultúrákat alapvetően nem is nemzeti (nyelvi) mivoltuk, hanem sokkal inkább geográfiai (természetföldrajzi!) elterjedésük alapján különíthetjük el. Így aztán az egyes térségek történetével, néprajzával foglalkozó munkáknak (lett légyen az akár „csak" egy kiállítási vezető is) e sokirányú kölcsönhatások mindegyikére oda kell(ene) figyelnie. A német-szlovák kapcsolatokra éppúgy, mint az adott térség német-magyar, vagy a magyar-horvát kölcsönhatásaira. Az egyoldalú dokumentációs módszer, kutatói szemlélet ugyanis szükségszerűen csak féloldalas eredményeket hozhat.

A jó egy tucatnyi szerző, mintegy félszáz kis írása ugyanis ezt eredményezte. Tudniillik a mai Szlovákia területi egységében gondolkodva megfeledkeznek arról, hogy a németeknek nem csak szlovák, hanem magyar, horvát, lengyel, ruszin, zsidó stb. kapcsolataik is voltak, amelyek keretében kölcsönösen termékenyítették meg egymás kultúráját. Nézzük azonban a szóban forgó kötet kínálatát! A sort az ország természetföldrajzi jelemzése, majd (teljesen a mai hivatalos szlovák történetírás szerinti) településtörténete nyitja. Ezt követi a németek bevándorlásának, letelepedésének és demográfiai viszonyai alakulásának a leírása (E. Hochberger). Ez utóbbiból megtudjuk például, hogy a XIII. században a mai Szlovákia területén kb. 200.000 magyar, 150.000 szlovák (!) és 250.000 német élt. Utóbbiak száma a szlovakizálódás, majd a XVIII. századtól megszüntetett előjogok, ill. a későbbi magyarizáció hatására fokozatosan csökkent. Amint fentebb említettem, a XX. század közepére 150.000 körül mozgott. A következő cikkekben Pozsony (kultúr)történetéről olvashatunk. Azon belül is kiemelten annak magyar koronázó város szerepéről. Ami ezzel kapcsolatban a magyar olvasónak feltűnhet, az az, hogy Pozsonyt a szerzők Preßburg-nak emlegetve zárójelben utána következetesen megadják mai hivatalos nevét is (Bratislava), de a Pozsony név még csak abban a cikkben sem fordul elő, amely magyar kapcsolatait elemzi (1563 és 1830 között a magyar királyok koronázó városa!). Rádásul a nyugat-szlovákiai helységeket bemutató írás (E. Hochberger) még az olyan, ma is magyar többségű városok, mint Komárom megnevezését is csak németül és szlovákul (Komorn, ill. Komárno) adja. Bény és Deáki (utóbbi az első összefüggő magyar nyelvemlék, a Halotti beszéd keletkezési-, de lagalább lelőhelye!) nevét viszont csak szlovákul (Bíňa, ill. Diakovce) olvashatjuk. Miközben tudomásom szerint az említett két településnek, illetve az ott látható műemlék-templomoknak semmi közvetlen közük nincs a németekhez. Nem hinném, hogy a megszámlálhatatlan mennyiségű és felbecsülhetetlen kultúrtörténeti értéket létrehozó egykori felvidéki német telepesek utódainak szükségük lenne az efféle – utólagos – térfoglalásra! Az említett egyházi építmények a kereszténység térhódítását, s nem a német kultúra erejét reprezentálják, a komáromi vagy érsekújvári erődrendszer (utóbbi ráadásul olasz építészek alkotása!) a Monarchia hadtörténetének emléke, s megintcsak nem (ill. nem csak!) tipikusan német. Ugyancsak Pozsonnyal kapcsolatban olvashatunk külön dolgozatban Árpádházi Szent Erzsébetről. A szakkutatás ugyan már régen tisztázta, hogy II. Endre és Meráni Gertrudis leánya nem Pozsonyban, hanem Sárospatakon született, de a cikk szerzőjének (F. Schmidt) lokálpatriotizmusa nem engedi, hogy – megemlítve ugyan a sárospataki verziót is – ne a pozsonyi születési hely mellett törjön lándzsát. Amúgy az egész írás lényegében a négyesztendős korában Thüringiába került királylány németországi életútját, majd szentté avatásának körülményeit mondja el. Tanulságos a habánok letelepedésének körülményeit bemutató, valamint a Pozsony környéki bortermelő településeket bemutató írás (F. Schmidt). Csak sajnálhatjuk, hogy nem kaptak ugyanilyen teret a felsőcsallóközi vagy mátyusföldi (Németdiószeg, Németgurab stb.) német telepek, ill. azok magyar kapcsolatai (pl. cseregyerek-rendszer, a megszámlálhatatlan mennyiségű gazdasági kapcsolatok stb.), valamint a Pozsony környéki, mintegy két tucatnyi horvát településsel nyilván szintén meglévő gazdasági, kulturális kapcsolatok. Külön cikkekben olvashatunk Körmöcbányáról, az ottani pénzverés történetéről (R. Melzer), valamint a falusi és városi németség kapcsolatairól, az idénymunkák szerepéről (J. Rückschloß). Természetesen képet kapunk a németek által európai színvonalúra emelt felsőmagyarországi bányaiparról (A. Haas), az egyházakról (E. Tatarko), céhekről, egyesületekről, színházakról (L. Müller), (J. Meier), irodalomról, jelentős személyiségekről, muzsikusokról, oktatási intézményekről (H. Kobialka) és az újságírásról. Utóbbi szerzője kiemeli, hogy amíg a XVIII. század végén a mai Szlovákia területén 4 német nyelvű lap jelent meg (egyáltalán az első periodikusan megjelenő lap a Duna-medencében az 1764-ben indult *Preßburger Zeitung* volt!), addig a XX. század elején már 23 látott egyidejűleg napvilágot. 1918-ra viszont a német nyelvű lapok száma már csak 8,

ami a szerző szerint az erősödő magyarizációs törekvéseknek tudható be. Eszem ágában sincs mentegetni a századelő kétségtelenül kemény magyarizációs politikáját, ám annyit azért engedtessék meg hozzáfűzni, hogy a német lapok nagymértékű megszűnéséhez nyilván hozzájárult a háborús pénztelenség, illetve az elveszített (Németország számára éppúgy, mint Magyarország számára elveszített!) háború gazdasági hatása is! Most nem áll módomban más példát hozni, de az is perdöntő lehet, hogy az első világháborúra csaknem két évtizedes múltra visszatekintő, Érsekújvárott *megjelenő Kis Magyar Alföld* című hetilap éppen a háborús években szűnt meg. Csehszlovákia megalakulása aztán — így a szerző — *„a legtöbb idegen nyelvű újság és folyóirat végét jelentette"* (57.o.). Az ember hajlamos is lenne elhinni ezt, ha nem tudná, hogy pl. milyen nagy mennyiségű magyar sajtótermék látott 1918 és 1938 között a mai Szlovákia területén napvilágot (a dunaszerdahelyi *Csallóközi Hírlap* történetesen éppen 1938 őszén, a területi visszacsatolás után szűnt meg, mivel *„történelmi küldetését betöltötte"*!), ill. ha ugyanaz a szerző egy lappal előbb nem sorolná föl, hogy a pozsonyi *Grenzbote* 1945-ig, a *Preßburger Tagblatt* 1924-ig, a *Preßburger Presse* 1928-ig, a *Preßburger Zeitung* 1929-ig, a *Karpathen-Post* pedig 1942-ig látott napvilágot (utóbbi Késmárkon jelent meg, tehát az egykori „kárpáti németek" által még ma is oly nagyra becsült „önálló" Szlovák Állam időszakában szűnt meg!). Külön fejezetek szólnak a Pozsony környéki, a szepességi és a közép-szlovákiai német viseletről (L. Mikolik és A. Würch), az építészetről és a képzőművészetről (E. Hochberger), valamint az iparművészetről (K. Kiraly). Végezetül a németek második világháború utáni meghurcoltatását és németországi újrakezdését mondja el egy-egy írás (I. Lasslob).

A kárpáti német kiállítást bemutató sokszínű tablót Oskar Marczynak, a kárpáti német kulturális szövetség elnökének zárósorai rekesztik be (*Németek és szlovákok. Kilátások a jövőre*). A recenzens tiszta szívből kívánja, hogy optimizmusa, ami az 1989-es változások, majd az önálló Szlovákia létrejötte, ill a szlovák hatóságokkal való jó együttműködés tényéből fakad, hamarosan valódi, kézzelfogható eredményekben is megmutatkozzon!

A kötet minden hiányossága, egyértelműen kitapintható egyoldalúsága ellenére tanulságos olvasmány lehet az egykori Felső-Magyarország, a mai Szlovákia népei kulturájának, egymásra gyakorolt hatásának magyar kutatója számára is. Ha másért nem, hát tanulságképpen...

München LISZKA JÓZSEF

Gockerell, Nina: Bilder und Zeichen der Frömmigkeit. Sammlung Rudolf Kriss. München, 1995. 136 p., 111 kép. Bayerisches Nationalmuseum

Rudolf Kriss aligha gondolta 1945 tavaszán Straubingban, miután megjárta Dachaut, a hitleri Németország börtöneit, s a szó szoros értelmében a halál torkából kiragadva érte őt a (számára valóban!) felszabadulás, hogy fél évszázad múltán éppen e Duna menti városka felújított kastélyában nyer elhelyezést méltán világhírű népi vallásosság gyűjteménye. A Bajor Nemzeti Múzeum fiókintézményeként 1995-ben átadott kiállítás a csaknem 25.000 tételt tartalmazó gyűjtemény keresztmetszetét adja, az épület három szintjén, meglehetősen „szellősen" berendezve. Bőségesen akad még tér a bővítésre, gondolhatná a gyanútlan szemlélődő, ha nem tudná, hogy a kiállítás csak „ideiglenes"(még ha hosszú éveket is jelent ez az ideiglenesség), s az anyaintézmény müncheni épületének teljes felújítása után visszakerül majd a bajor fővárosba. Addig is azonban, aki kíváncsi rá, Straubingba kell elzarándokolnia. Mivel a kiállított tárgyakat kísérő magyarázó szövegek meglehetősen szűkszavúak, jó szolgálatot tehet a kollekciót alaposabban is megismerni óhajtók számára Nina Gockerell könyve. Félreértés ne essék: nem kiállítási katalógusról van szó, hanem a Kriss-gyűjtemény Straubingban bemutatott (és a raktárakban őrzött) tárgyaira alapozott, a kiállítás belső tagolását nagyjából követő, szép kivitelezésű népi vallásosság kézikönyvről. A kötetben közölt, többnyire színes fotókon látható tárgyak egytől-egyig megtekinthetőek a kiállításon is: s persze rajtuk kívül még jóval több!

A kötethez írott rövid előszavában Reinhold Baumstark, a Bajor Nemzeti Múzeum főigazgatója az intézmény népi vallásosság-gyűjteményének kialakulását vázolja föl röviden (e tevényeségi kör kibontakozásához nem kisebb nevek kapcsolódnak, mint Wilhelm Heinrich Riehlé vagy Lenz

Kriss-Rettenbaché!) Ezt követően, a bevezetőben a kötet szerzője, Nina Gockerell Rudolf Kriss életútját, gyűjteménye kialakulásának körülményeit mutatja be. Annyit talán érdemes belőle kiemelni, hogy amikor Kriss 1951-ben hatalmas gyűjteményét a Bajor Államnak ajándékozta, kiállítási helyül a Bajor Nemzeti Múzeum központi épületét jelölte meg, hogy a népi vallásosság emlékei közvetlenül összehasonlíthatóak legyenek az ún. magas művészetek ugyanott megtekinthető, hasonló tematikájú alkotásaival. A straubingi kiállítás többek között tehát ezért is minősülhet „csupán" átmenetinek.

A könyv (és a kiállítás) három nagy problémakör köré csoportosítva, mintegy körkörösen kifelé tágítva a rendszert, mutatja be tárgyát. A *magánáhítat emlékei, a közösségi vallásgyakorlás, a búcsújárás néprajza* – ezek azok a nagy egységek, amelyek keretet biztosítanak az egyébként könnyen alkotóelemeire hulló, meglehetősen heterogén anyagnak. Az egyes emlékek besorolása ebbe a szisztémába persze korántsem problémamentes (amit többek között Nina Gockerell számtalan, saját szövegén belüli előre- és hátrahivatkozása is bizonyít), ám azt hiszem, jobb rendszert bajos lenne kitalálni. Mielőtt a továbbiakban magam is e vezérfonal mentén haladva részletesebben szólnék az egyes tárgyegyüttesekről, összefoglalásként általánosságban annyit jegyzek meg a szerző módszeréhez, hogy az a tudományos és ismeretterjesztői igényeket egyaránt kielégíti, bár hangsúlyozni szeretném, hogy elsősorban nem a szakkutatók számára íródott. Nekik a könyvtárakban továbbra is rendelkezésükre állanak Rudolf Krissnek, nagyrészt a saját gyűjteményén alapuló munkái, ill. fogadott fiának Lenz Kriss-Rettenbachnak a gyűjteményt első ízben részletesen bemutató összefoglalása (Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens. München, 1963). A művelt nagyközönség számára viszont nagyszerűen használható, hiszen nem túlmagyarázva azt, de minden esetben szól az egyes tárgycsoportok kultúrhistóriai hátteréről, kialakulásáról, a funkcionális módosulásokról stb. A kötethez csatolt bőséges irodalomjegyzék a téma iránt mélyebben érdeklődők igényeit is kielégítheti, s mivel a legújabb szakirodalmat is felvonultatja, még a szakember számára is mondhat újdonságokat.

A magánáhítatnak meglepően gazdag tárgyi anyagát sikerült Rudolf Krissnek dokumentálnia. Ami a magyar szemlélő számára szokatlan lehet, az a kézzel írott és festett imakönyvek viszonylag nagy száma. Nem tudok róla, hogy a magyar anyagban ismeretes lenne e tárgytípus, bár nem lehet kizárni korabeli meglétét sem. A Nina Gockerell által bemutatott példányok 1829-ben, ill. 1830-ban készültek, tehát abban az időben, amikor a magyar honleányok körében is nagy divatja volt a hazafias és szerelmes versek, valamint a mű- és népdalok egy (emlék)könyvbe való másolásának. Cseh nyelvterületen mindenesetre ismeretes volt ez a műfaj, ahogy arról Karel Procházka 1910-ben megjelent összefoglaló munkájából értesülhetünk (a kötet – Lid český s hlediska prostonárodne-náboženského/A cseh nép a népi vallásosság szemszögéből címen – még ha nem is előzmények nélkül, de mégis a szakrális néprajz megalapozójaként számon tartott Joseph Weigert, bajor plébános munkájának megjelenése előtt csaknem másfél évtizeddel látott napvilágot, s gyakorlatilag tartalmazza mindazon szempontokat, amelyeket Weigert, s nyomában magyar vonalon később Schwartz Elemér meghirdetett!) Procházka könyvéből kiderül, hogy a műfaj Csehországban is a XIX. század elején virágzott, ám korábbi példányait már a XVII. századból is sikerült dokumentálnia. A házi használatra készült kis szentképek, búcsújáró helyekről hozott emlékek, rózsafüzérek és keresztamulettek óriási változatossága és nagy száma is elgondolkoztathatja a magyar szemlélődőt: ez a hatalmas gazdagság Kriss már-már fanatizmusba hajló gyűjtőszenvedélyének köszönhető, avagy a német népélet eleve sokkal gazdagabb volt e termékekben? Tudva, hogy a német nyelvterületen több, hasonlóan jelentős magángyűjtemény létezik (hogy mást ne mondjak, Werner Jaggi zürichi népi vallásosság gyűjteménye, vagy a kölni Louis Peters relikvia gyűjteménye), illetve megismerve más német egyházi gyűjtemények anyagait, a régiségkereskedések ma is bőséges árukínálatát, magam – persze korántsem lebecsülve Rudolf Kriss szerepét! – inkább az utóbbi lehetőség mellett voksolnék.

A délnémet területeken a közelmúltig amulettként (is) viselt keresztek – Nina Gockerell által is bemutatott – négy fontosabb alaptípusa közül az egyiknek, az *Ulrich-kereszt*nek, a hagyomány szerint magyar vonatkozása is van. A később szentté avatott Ulrich augsburgi püspök ugyanis ennek a máltai keresztre emlékeztető típusnak az ősét még 954 előtt pápai ajándékként hozta magával Rómából és mellkeresztként viselte. A 955-ös Lech-mezei csata során aztán ez a kereszt tartóztatta föl a magyar csapatokat és segítette győzelemhez a németeket. J. M. Friesenegger tanulmányából, amely az Ulrich-keresztek pontos tipológiáját, formai alakulását is adja (Die Ulrichkreuze. Entstehung, Bedeutung und Brauchtum. In: Volk und Volkstum. Jahrbuch für Volkskunde. München 1936, 217-

224) ezzel szemben megtudhatjuk, hogy a legenda szerint a kalandozó magyarok számára végzetes csata során egy angyal hozta az égből a szentéletű püspöknek a győzelemhez hozzásegítő keresztet. E jelenet igen szép képi megfogalmazását is közli egy XV. század végi Ulrich-kereszt hátlapjának rajza segítségével. A szerző egyébként megkérdőjelezi, hogy a Lech-mezei csatában valóban szerepet játszott volna a szóban forgó kereszt. Annak lehetőségét viszont nem zárja ki, hogy az előző napok védelmi csatározásaiban „az ellenséges túlerővel szemben" ezzel tüzelte kitartásra kis csapatát a püspök (218.o.). Tanulságos Frieseneggernek az a megfigyelése is, hogy az Ulrich-keresztek egyik, ezüst filigránból, a XVIII-XIX. század fordulóján nagy mennyiségben gyártott típusa a svájci Zurzachban (szent Verena nyugvóhelye közelében) Verena-keresztként volt közkedvelt. A félreértésre nyilván az szolgáltatott alapot, hogy az augsburgi ötvösök által a zurzachi vásárokon is árusított Ulrich-kereszteken látható S.V. rövidítést (=SANKT VLRICH) a helybéliek a saját szentjük monogrammjaként értelmezték (ti. SANKT VERENA). Az Ulrich-keresztek XVIII-XIX. századi másolatait (amelyeken egyébként a Lech-mezei csata ábrázolása továbbra is gyakori motívum!) a hívők mint pestisamulettet viselték, ill. időjárás okozta károk, valamint egér- és patkányvész ellen alkalmazták. Bizonyos típusát – s ezt szintén Friesenegger munkájából tudjuk – a szántóföldek, szőlők végébe beásták, védekezésül az egerek pusztítása ellen. A földet (*Ulrich-föld*), amelyen a hagyomány szerint az augsburgi Szent Ulrich és Afra-templomban a püspök holtteste koporsó nélkül nyugodott, a hívők (sőt egyházi emberek is!) évszázadokon keresztül szintén a patkányok és egerek elleni védőszerként hordták el. A hiedelem szerint a szántókon szétszórt Ulrich-föld ugyanis távol tartotta a rágcsálókat.

Ez a téma, tehát a szentek sírhelyeinek földje, pora, mint mágikus varázsszer, átvezet bennünket a következő tárgycsoporthoz. A kegytárgyak hallatlanul gazdag és szerteágazó kultúrtörténeti háttérrel bíró részét képezik a XIX-XX. században készült Loreto-tálacskák. Az európai jelentőségű kegyhelyen árusított (majd a zarándokok és búcsújárók által széltében terjesztett) edénykék anyagába, készítésük során – a legenda szerint csodás módon a Szentföldről Loretoba került – Szent Család-házának porából is kevertek. Különféle betegségek gyógyítására volt ily módon e tálacskákból elfogyasztott ital alkalmas. A hatást csak fokozta, ha az italba a szintén Loretoban árusított Szent Család-házának porából is kevertek egy csipetnyit. A szent helyekről (szentek sírjáról, templomok portáljáról, út menti keresztekről stb.) származó, gyakran a homokkőből kikapart pornak az európai (ám nem csak az európai!) néphagyományban óriási a jelentősége. E sorok írójának sikerült bemutatnia például a csallóközcsütörtöki, boldogfai (mindkettő Pozsony m.), ill. az ócsai (Pest m.) román kori templomok homokkő portáléjáról és falán megfigyelhető vájatokat, amelyek szintén ilyen, gyógyítás céljából kikapart kőpor emlékei (L. J.: „Szent képek tisztelete". Dolgozatok a népi vallásosság köréből. Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából 2. Dunaszerdahely, 1995. 19-26. o.).

Mivel a kereszténység tanítása szerint a földi élet csupán fölkészülés a szebb, túlvilági létre, a halál gondolata áthatotta a középkori (és későbbi) ember egész életét, mindennapjait. Nina Gockerell a Kriss-gyűjtemény anyagára támaszkodva ennek számtalan emlékét mutatja be, kezdve a halálra emlékeztető kis koporsókkal, az életet és halált jelképező, Janus-fejű szobrocskákon és a témával foglalkozó festményeken keresztül, a halotti táblákkal (*Totenbretten*) bezárólag. Ez utóbbiakról, Walter Hartinger kutatásaiból tudjuk, hogy eredetileg (a koporsó széles körű bevezetése előtt) a vászonba csavart holttestet ezeken vitték ki a temetőbe. Miután ezt a funkciójukat elveszítették, kezdték hirdetni rajtuk a halott emlékét. Még ha látszólag emlékeztet is e funkcióváltás a magyar lándzsáskopjafás temetkezésre, nagy különbség, hogy a halotti táblák nem a temetőben, nem a síron állanak, hanem forgalmas útkereszteződéseken fák törzsére, pajták oldalára szögezve.

A *közösségi vallásgyakorlás* témakörén belül a szerző elsősorban a Jézus- és Mária-kultusszal, valamint a szentek, s ezen belül is kiemelten a Szentháromság tiszteletével foglalkozik. Nyilvánvaló, hogy e témakör számtalan kapcsolódást mutat az előbbi, tehát a magánáhítat kérdésköréhez éppúgy, mint a búcsújárás problematikájához is. A Jézus-kultusz elsősorban a nagyheti fölvonulások, passiójátékok kellékein keresztül jelenik meg a könyvben, illetve a különböző bajorországi Jézus kegyhelyek (Megkorbácsolt Krisztus: Wies; Pihenő Krisztus: Friedberg stb.) szobrainak másolatain, valamint a bőséges arma Christi-kereszteken keresztül. Az említetteknek, érthető módon, Bajország-szerte óriási a kultusza, ám mindamellett, ha szórványosan is, ismeretük a Kárpát-medencében is kimutatható. A szerző a szentek kultusza témakörben is természetesen elsősorban a Bajorországban közkedvelt szentek tiszteletével foglalkozik behatóbban (pl. Szent Kümmernis,

Notburga, Izidor). Ezek tájainkon csak rendkívül szórványos bukkannak föl, ám mindamellett korántsem ismeretlenek. Bálint Sándor tud például Szent Kümmernis kultuszának ismeretéről is, sőt újabban Pannonhalmán egy, a Kümmernis-legenda előzményének tekinthető, XIV. századi *Volto Santo*-ábrázolás is előkerült (Csóka Gáspár: Die Erzabtei Pannonhalma, Ein illustrierter Führer. Pannonhalma, 1996., 36). Szent Sebestyén és Flórián kultusza viszont a Kárpát-medencében is rendkívül virágzó, sőt – megítélésem szerint – az utóbbi közkedveltebb volt tájainkon, mint Bajorországban. Bajorország-szerte és alapvetően Ausztriában is az állatok, állattartó gazdák patrónusa Szent Lénárt. Kultuszának számtalan dokumentumát mutatja be a szerző, elsősorban az alább tárgyalandó búcsújárás néprajzi vonatkozásaiban. Itt most csak arra szeretnék rámutatni, hogy ezzel szemben a Kárpát-medencében elsősorban Szent Vendel az állattartók védőszentje, ami közvetve azt bizonyítja, hogy ismerete nem bajor-osztrák közvetítéssel jutott el hozzánk, hanem közvetlenül kultuszának forrásvidékéről (Saar-vidék, Baden-Württemberg) a XVIII. századi német telepesek, illetve a merinó-juhval érkező juhászok közvetítésével. A Szentháromság kultusza – amellyel Nina Gockerell külön fejezetben foglalkozik – az ellenreformáció időszakától szintén hasonlóan népszerű a Kárpát-medencében, bár külső megnyilvánulási formái korántsem olyan sokrétűek és gazdagok, mint az a Kriss-gyűjtemény alapján a délnémet területeken megfigyelhető. Magyar anyagból nem ismerek például „hármas-arcú" Szentháromság ábrázolást, ami bajor területeken meglehetősen gyakori, és irodalma is eléggé gazdag (egyes kutatóknak egész az antikvitásig sikerült nyomon követniök a hármas arcú istenségábrázolások előzményeit). A Mária-kultusz a késő középkortól fokozatosan megelőzte népszerűségben a Jézus-kultuszt, Szűz Mária nemcsak Magyarország és Lengyelország védőszentje, hanem Bajorország patrónusa is. A legtöbb búcsújáróhely kultikus központja egy Mária-kegykép vagy -szobor. Ezeknek a kegyképeknek, ill. -szobroknak a másolatai százezerszámra terjedtek a hívők körében, s ezáltal jó terepet biztosítva a későbbi gyűjtőknek. A Mária-kegyhelyeken tízezerszámra felhalmozott votív képek is kincsesbányái a későbbi kutatásnak. Gondoljunk csak a kelet-bajorországi Altöttingre, ahol a búcsújáró kápolna kerengőjét a szó szoros értelmében a padlótól a mennyezetig beborítják a votív képek. Ezeken keresztül a XVI. századtól egész napjainkig nyomon követhető a kultusz alakulása. Érdekes módon tájainkon a votív kép festetésnek nincs olyan gazdag hagyománya, mint a délnémet területeken. Búcsújáró helyeinken a hívők kis márványtáblákon (ezek száma is több száz, sőt ezerre rúg néhány helyen!) mondanak köszönetet Szüz Máriának a közbenjárásért.

E téma átvezet már bennünket a következő nagy kérdéskomplexumhoz, mégpedig a búcsújárás néprajza problematikájához. E szerteágazó téma számtalan szállal kapcsolódik a már tárgyalt jelenségekhez, s így például a szentek kultuszának több oldalát is itt tárgyalja a szerző. Annak ellenére, hogy elsősorban egyházhatósági kezdeményezésre az ellenreformációt követően a Szűz Mária-kegyhelyek szerepe óriásit nőtt, s a korábbi zarándokutak célpontjait (Jeruzsálem, Róma, Compostella) népszerűségben ki is szorították ezek a gyakran regionális búcsújáró helyek, más szentek relikviához is kialakultak búcsújárások. Nina Gockerell részletesen tárgyalja a különféle votívadományok, offerek szerepét, típusait. Ezeken belül is érdekes helyet foglalnak el, a Szent Lénárt-kegyhelyeken elhelyezett, jórészt állatokat formázó vas offerek. Számuk sok helyen olyan hatalmas mennyiségűvé duzzadt, hogy például Bad Tölzben a több ezer vas offert beolvasztották, s egy nagyszemű, hosszú láncot kovácsoltattak belőle, amivel körbekerítették a Szent Lénárt-kápolnát. Ez a lánc ma is megtekinthető a város fölé emelkedő hegyen található kálvária-dombon. Hasonló probléma volt a viasz offerekkel is. Korabeli tudósításokból alkothatunk képet arról, hogy egy-egy búcsújárás alkalmával a sekrestyés kosárszámra hordta ki az oltárhoz elhelyezett viasz offereket, hogy helyet csináljon a következő adományoknak. Ezek döntő többségét gyertyának olvasztották be, bár rossz nyelvek szerint, egy részük azonnal visszavándorolt a templom körül elhelyezkedő kegytárgy árusítók standjaira. Nem volt ritka eset, hogy egy-egy offer három kört is megtett egy napon. Azt, hogy a közkedvelt búcsújáró helyeken a felhalmozódott offerek, votív tárgyak „eltakarítása" valós probléma lehet(ett), jól példázza Eugen Bonomi dolgozata, amelyben egy alig egy-két évtizedig virágzó, az egy tucatot éppen csak meghaladó számú környékbeli település lakói által látogatott budaörsi búcsújáró helyről számol be (Budaörs. Ein vergessener Wallfahrtsort. Neue Heimatblätter. Vierteljahrschrift zur Erforschung des Deutschtums in Ungarn. Budapest 1936. 1. Jahrg. Heft 2, 115-125). Ebből megtudjuk, hogy egy-egy búcsújáró napon 1-2 kosárnyi, szív, kéz, láb, szem stb. formájú viasz offer gyűlt össze. Belőlük gyertyát öntöttek.

Rudolf Kriss gyűjteménye (s rajta keresztül Nina Gockerell könyve) arra figyelmeztet bennünket, hogy a számtalan kapcsolódás, közös vonás ellenére a magyar nép vallásossága, annak kifejeződési formái mutatnak annyi sajátosságot, hogy az Erdélyi Zsuzsanna által jó egy évtizede fölvetett népi vallásosság múzeumának gondolatát ismét napirendre tűzzük. Egy ilyen gyűjtemény létrehozására gondolni talán még ma sem késő, s ha valóban megvalósulna, nemcsak számunkra példázná kultúránk erős keresztény-európai kötődéseit, hanem, éppen sajátos vonásainak köszönhetően, nyilvánvalóan számot tarthatna a külföld érdeklődésére is.

München LISZKA JÓZSEF

Fischer, Hans: Lehrbuch der genealogischen Methode. Berlin, 1996. 214 p. Dietrich Reimer Verlag

A Reimer Verlag "Ethnologische Paperbacks" sorozata elsősorban az etnológiát tanuló diákoknak készül. Az egyes kutatási irányokat, módszereket, témákat elmélyülten tárgyaló munkák azonban joggal számíthatnak a szakterületen munkálkodók szélesebb körének érdeklődésére, és sokban segítik a német etnológiai fogalomkészlet kimunkálását. A sorozatban Hans Fischer, a Hamburgi Egyetem Völkerkunde tanszékének professzora már több kötetet szerkesztett és gyarapított szerzőként is (*Ethnologie. Eine Einführung*. 1983. *Feldforschungen*. 1985. *Wege zum Beruf*. 1988). Legújabb könyvét a szociálantropológia talán legrégebben formalizált és időtállónak bizonyult adatfelvételi és -elemzési technikájának szentelte.

A genealógiai módszerről valóban elmondható, hogy a terepen született. Az alkotó, Willam Halse Rivers pszichológus, az Alfred C. Haddon által 1898-1899-ben a Torres-szigetekre vezetett, méltán híressé vált expedíció egyik résztvevője, a pszhichikai adottságok öröklődését vizsgálva kezdett el genealógiákat gyűjteni, s az eredmények egy sor, eredeti érdeklődésétől elvezető felismerésre vezették, ezért találta érdemesnek módszerét leírni 1900-ban, majd még átgondoltabban, az indiai todák körében szerzett tapasztalatokra is támaszkodva 1910-ben. Ezt követően ez az adatfelvételi eljárás a brit szociálantropológia standard kelléktárának része lett.

Fischer tehát már csaknem egy évszázadnyi tapasztalat és elgondolás birtokában vezetheti be az olvasót a módszer alkalmazásába. Teszi ezt kétféleképpen.

Munkájának első fele magának az adatfelvételi technikának a bemutatása és a belőle fakadó kutatási lehetőségek kibontása. A könyvnek ez a része iskolapéldája lehetne annak, hogy hogyan érdemes egy módszert közvetíteni. Ez a módszer megejtően egyszerűnek látszik, ám nem csupán igen világosan írja le Fischer, hanem a saját gyakorlatán alapuló fölényes ismeretek birtokában, jól kiválasztott példákon demonstrálva végigvezet mindazokon a buktatókon is, amelyek használójára várnak. Használni pedig e módszert mindenütt lehet, a legegyszerűbb és a legösszetettebb társadalmakban egyaránt, gyakorolható akár terepszituáció nélkül is, hiszen ki-ki összeállíthatja a saját genealógiáját. Terepen, a kutatás kezdetén, csekély nyelvtudás birtokában is megkísérelhető alkalmazása, hiszen a nevek és primér családi kapcsolatok (apa – gyermekei, anya – gyermekei, testvérek egymás közötti, szülők egymás közötti viszonya) könnyen tisztázhatók. Az így leképzett, és könnyen, szemléletesen ábrázolható viszonyrendszerben egy sor társadalmi jelenség felismerhető (névtabuk, névöröklés, házasság szabályozása, demográfiai jellemzők), vagy e viszonyrendszerhez társítva könnyebben átlátható (státus, foglalkozás és vagyon öröklése, házasodás utáni lakóhelyválasztás szabályozása, tehát tágabban a társadalmi és térbeli mobilitás, gyermekekkel törődés, stb.), miként genetikus sajátságok öröklődése is (minthogy a szerző nem említi, tegyük hozzá, csak abban az esetben, ha a biológiai és a szociológiai apaság egybeesik) – a vizsgálódás az utóbbi irányban azonban már a természettudósra vár.

A szemléletes ábrázolás kérdése külön fejezetet kap, a szerző mégis óv attól, hogy ne a mutatós (és olykor öncélú) ábrák rajzolását tekintse valaki e módszer lényegének, hiszen a genealógiai kapcsolatok szövegszerű rögzítése ugyancsak kínálhat tanulságokat.

Önálló fejezetben tárgyalja Fischer a rokonsági terminológia felvételét is, ám ezen a téren, hála Bodrogi Tibornak, már nem sok újat nyújt a magyar olvasónak. A rokonság tanulmányozására vonatkozó észrevételek itt és a könyv második felében is – összhangban a mű voltaképpeni témájával – csak érintőlegesnek mondhatók, így velük kapcsolatosan csak egyet jegyzek meg: Fischer a munkában az újabb angol kiadványok jelrendszerét alkalmazza, holott legkövetkezetesebbnek ő is a többek által szívesebben használt Murdock-féle jelrendszert látja (160).

A munka második felében tudománytörténeti áttekintést, fogalmi tájékoztatót és jelmagyarázatot kap az olvasó. Itt kerít sort a szerző a genealógiákkal összefüggésben felvethető etnológiai megismerési lehetőségek bővebb kifejtésére is, így annak taglalására, hogy a genealógiák mennyiben és hogyan történeti források és a társadalmi struktúra tükröződései, hogyan olvashatók ki belőlük demográfiai jelenségek. Ezt a részt, a hasznos információk dacára, kevésbé kimerítőnek, összefogottnak és elemzőnek találtam, mint az elsőt. A háttérismeretek, a dolog természeténél fogva, mindig bővíthetők. Így, bár e könyvből sokat megtudhatunk a genealógia szó előfordulásairól, a genealógiák tanulmányozásának kialakulásáról a német tudományosságban, mégis, ha valaki arra kíváncsi, hogy vajon miért éppen brit antropológusok dolgoztak előszeretettel a genealógiai módszerrel, a lehetséges válasz inkább található meg Mary Bouquet tanulmányában (*Trialectics of the Genealogical Method of British Social Anthropological Inquiry*. In „Anthropologie sociale et ethnologie de la France. " Louvain, 1989. Peters. 125-142). Vagy a genealógiák fogalmi változatainak áttekintése kapcsán az utalás arra, hogy azok kérdésfeltevésektől, vizsgálati kontextusoktól függenek, sejtetni engedi, hogy a szerző jónéhány, a fogalmi tisztázáson túlmutató problémát lát, amelyről itt nem kíván bővebben értekezni.

Az, persze, korántsem baj, ha egy tankönyv nemcsak ismereteket, hanem problémákat is hagy tanulmányozóira, s ez a munka, végtére is, tankönyv, amelyből, szó szerint, jól meg lehet tanulni a genealógiai módszer alkalmazását.

Budapest SÁRKÁNY MIHÁLY

Coman, Mihai: Bestiarul Mitologic Românesc. Bucureşti, 1996. 263 p. Editura Fundaţiei Culturale Române

A román folklorisztika koronként eltérő szemlélettel újra és újra visszatért a népi hiedelemrendszer értelmezéséhez. A XX. század első felében Tudor Pamfile több kötetben mutatta be a népi világkép elemeit. 1985-ben Romulus Vulcanescu *Mitologie română* (Román mitológia) címmel készítette el a történeti és recens adatokat integráló szintézisét. Tony Brill 1981-*ben Legende populare româneşti* (Román népi mondák) címmel, 1994-ben pedig három kötetben, *Legendele cosmosului* (A kozmosz mondái), *Legendele florei* (A flóra mondái), *Legendele faunei* (A fauna mondái) címmel tett közzé mondatipológiát.

Mihai Coman, a bukaresti egyetem tanára ugyanennek a témának a kutatója. Korábban két kötete is a *Román népi mitológia* címet viselte. Az 1986-os kötet a föld és a víz, az 1988-as pedig a levegő élőlényeit mutatta be. Legújabb munkája a *Bestiarul Mitologic Românesc* (A román mitológia bestiáriuma), amely a korábbi két kötet tapasztalatait összegzi. Alább a szerző kutatási módszerét, a témával kapcsolatos következtetéseit foglaljuk össze.

Az állatokhoz való viszonyulás (elnevezésük, a róluk való vélekedés, alkalmazásuk stb.) kulturálisan meghatározott. E hagyomány, amely a kultúra elvont világképében, általános értékrendjében gyökerezik, a kultúra egészében vetül ki, s megtalálható az állatokról (is) szóló epikus tradícióban, a zoomorf szimbolikában, a rítusokban, a táplálkozásban. Elvont és átfogó jellege miatt, a kultúra hordozói számára nem tudatosan és teljesen birtokolt elméleti konstrukció. Szerkezetét, rendszerét, ismeret- és értékelméleti premisszáit a kutató a kultúra részegységeinek vizsgálatából, indukció révén következtetheti ki.

A szerző szerint az egy kultúrában ismeretes állatok egy egységes értéktengelyen helyezhetők el. A román népi kultúra e tengelyének egyik pólusán az emlősök foglalnak helyet, amelyek egy

gazdag és érzékenyen tagolt kulturális kód alapját képezik, a másik póluson pedig a halak, amelyek esetében az osztályon belül a faji specifikumok irrelevánsak, a velük kapcsolatos kód tehát tagolatlan. E két pólus között találhatók a madarak és a rovarok, amelyek hol az osztály-, hol pedig a faji jegyek alapján válnak jelentéshordozóvá.

A klasszifikációs rendszer különböző operátorok, klasszifikációs szempontok együttes alkalmazásával valósul meg. A paraszti kultúrában ugyanis több globális taxonómia érvényesül. Ezek mindenike egy adott szempont alapján rendezi paradigmatikai sorokba az állatokat. Ilyen klasszifikációs szempontok: az ember viszonyulása az állatokhoz (barátai, ellenségei); tiszta-tisztátalan állatok; istennek tetsző – nem tetsző állatok; jó rossz jelet hordozó állatok; rituális áldozatra alkalmas – alkalmatlan; amulettként használható – nem használható; maszkos játékban aktualizált – nem aktualizált állatok. E kritériumok érvényesítése nem mindig egyértelmű. Ezek a maguk rendjén tovább árnyalódnak, tagolódnak, olykor pedig a paradigmák kereszteződésével, átértékelődnek, kombinálódnak. A tiszta-tisztátalan paradigma például egyszerre épül az élelmezés és a szakralitás kódjára. A ló, a bakkecske például virtuálisan fogyasztható, ám az ördöggel való kapcsolatuk miatt tisztátalannak minősülnek. Továbbá, egyes állatok olyan jelentéssel is rendelkeznek, amely csupán bizonyos feltételek mellett érvényesül (pl. különleges hangjuk, megszólalásuk ideje, helye; az ember állapota az állattal való találkozáskor stb.).

Ezen elméleti és módszertani premisszák után olvasható a román mitológia bestiáriuma. A korpusz 59 állat leírását tartalmazza 51 szócikkben. A szócikkek az alábbi csoportokba illeszkednek: *A ház körüli élőlények* (pl. méh, juh, tehén, kecske, ló, kutya, páva stb.); *Élőlények a ház és a vadság állapota között* (sün, béka, házikígyó, gólya stb.); *Vadon élő élőlények* (kakukk, gerle, varjú, szarvas, medve, lepke, halak stb.); *Ragadozók* (kígyó, holló stb.). Az egyes állatok bemutatása a szövegfolklórban, a népi vallásosságban, a rítusokban, a hiedelmekben való előfordulása alapján történik.

A kötet utószava újra a kutatáselmélet iránt érdeklődőkhöz szól. Coman ugyanis (többnyire) a generatív grammatika szemléletét alkalmazva azt figyeli, a kultúra ezen elemei milyen elemsorokba rendeződnek. Az elemek a paradigmatikus síkon helyettesíthetik egymást, szintagmatikus síkon pedig pozitív vagy negatív szintagmákat alkotnak egymással. A juh például szintagmatikus síkon kapcsolatban, áldozat – támadó viszonyban van a farkassal és a rókával, paradigmatikus síkon pedig a méhvel. A ló a legénnyel, a hőssel, a betyárral, a gazdával alkot pozitív, a nővel negatív szintagmát, a galambbal pedig szubsztitutív (behelyettesíthetőségi) viszonyban van. A szerző e viszonyok révén véli megragadhatónak a mitológia grammatikáját, amelynek működése létrehozta a kultúra egészét mint textust, s amely újabb és újabb jelentések kifejezését teszi lehetővé.

A kötet terjedelmes mátrix-szal zárul, amely tartalmazza azokat az elemeket, amelyekkel az (ezúttal szám szerint 67) állatok mint kulturális elemek szintagmatikus vagy paradigmatikus viszonyba lépnek. A rendszer szemléltetésére itt csupán a medvével kapcsolatos elemsort reprodukáljuk. (Szimbólumok: + kapcsolódás; – oppozíció; S behelyettesíthetőség.)

Élőlények	Növények	Élelem	Tárgyak	Toposzok
Medve róka(±)	búza (+)	méz (+)	maszk (S)	
kecske (–)		a termesztett		
ló (–)		növények nem		
szarvas(±)		tápláló része (+)		

Ember	Őselemek és égitestek	Elemek és anyagok	Mondai alakok
molnár (S)		tűz (–)	Ördög (–)
lány (+)			Isten (ü)
gazda (±)			

Jeles napok	Praktikák és szokások
Lázár szombatja	ráolvasások
	medvejáték
Szt. András	apotropeikus praktikák

A lehetséges kapcsolódások összessége tulajdonképpen a mitológiai jelek szemantikai mezejét határolják körül, s jelzik a szemantikai értékek vándorlását és lerögzülését.

A román mitológia ezen grammatikájának, s következésképpen a módszernek a gyenge, vitatható pontjait is maga a szerző jelzi. Ezek a következők: a rendszer a különböző szintetikai láncokat egyenértékűként kezeli, habár mitikus töltet szempontjából nem egyenértékű egy ráolvasás és egy játékszokás, egy mese és egy kolinda; a szimbólumok jelentése a különböző reprezentációs szinteken hol azonos, hol ellentmondásos; a jelentéshordozók klasszifikációja nem egyértelmű (pl. a fokhagyma a növényekhez és az élelmiszerekhez, a szemét pedig a tárgyak és az anyagok közé is besorolható lenne); a jelentéshordozókat integráló 12 kategória nem azonos természetű (a jeles napok és a szokások tulajdonképpen az előbbi 10 kategória kapcsolódásának kontextusát nevezi meg); a rendszer az állatokra összpontosítva unikauzális természetű, s következtetései a mitológia teljes hálózatának vizsgálata esetén módosulhatnak.

A kötetet forgatva az olvasó erős késztetést érez, hogy elgondolkozzék azon, hogy az így kapott szintagmatikus láncok mennyire logikai, mennyire kulturális természetűek; mennyire univerzális, mennyire partikuláris jellegűek; további anyagnak az elemzésbe való bevonásával milyen mértékben módosulnak a szimbólumok szemantikai értéke, kapcsolódási készsége. Mihai Coman munkája mindenképpen gondolatébresztő, szigorú módszerességgel elkészített mű, amely lehetővé teszi a román kultúra árnyalt elemzését.

Kolozsvár KESZEG VILMOS

A Szvidniki Ukrán-Ruszin Kultúra Múzeumának évkönyve. 20. kötet. 1995. **Naukovij zbirnik Derzsavnoho muzeju ukrajinszko-ruszkoj kulturi u Szvidniku.** Tom 20. Szerkesztette: Szopoliga Miroszlav. Eperjes, 1995. 744 p.

A Szvidniki Ukrán-Ruszin Kultúra Állami Múzeuma Tudományos Gyűjteményének 20 kötete jelent meg eddig 24 könyvben. A közel 750 oldalas 20. kötet az előzőek struktúráját, beosztását követi minden tekintetben, nevezetesen művelődéstörténet, néprajz, folklorisztika, nyelv- és irodalomtudomány tárgyköréből találunk benne dolgozatokat, melyeket információk, recenziók, beszámolók és névmutatók egészítenek ki. (Az előző kötetekről ld. Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 2. Nyíregyháza, 1995. 87-90, 95-99, 116-123, 130-134.)

A kultúrtörténeti fejezetből figyelemre méltó a sorozat első négy kötete szerkesztőjének, Musinka Mikolának a cikke, mely kötetről kötetre áttekinti és értékeli a Tudományos Gyűjteményt (17-30). Folytatódik Lucskay Mihály egyháztörténeti munkájának publikálása, ezúttal a paptörténész kézirata V. kötetének első részét tették közzé párhuzamosan latin nyelven és ukránul (83-185). A Lucskay nevével jelzett, s a szepességi görög katolikus parókiáknak a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyébe történő integrálódását tárgyaló V. kötetet Pásztélyi János kanonok, a későbbi munkácsi püspök állította össze.

A kötet etnográfia és folklór rovatában négy tanulmány kapott helyet: Szopoliga Miroszlav: Ószláv hagyományok a kelet-szlovákiai ruszin-ukránok népi építkezésében (187-200); Hudik Anna: A Szvidnik környéki népviselet díszítményei és kiegészítő darabjai (201-214); Varchol Joszikf: Halottasjátékok (215-238); Varchol Nagyja: Gyermekbetegségek gyógyításának és megelőzésének népi módjai (239-258).

Varchol Joszif dolgozatában rámutat, hogy az éjszakai halottasjátékok mindegyike erős erotikus jelleggel bír, s főbb motívumaikat tekintve a következő csoportokra oszthatók: lakodalmi, katonai, agrár, hétköznapi, állatmaszkos, démonikus játékokra. A jeles szvidniki folklorista Szinna környéki ruszin falvakban végzett gyűjtéséből 34 játék szövegét népnyelven teszi közzé. A halottasjátékok a temetési szertartás szerves részét alkotják, mágikus jelleget hordoztak, s fő funkciójuk az volt, hogy felvidítsák az elhunyt lelkét, mely a néphit szerint, a temetésig a házban élt, s jól vagy rosszul befolyásolhatta az élők sorsát.

A nyelvtudománynak szentelt nagyobb szerkezeti egységből hungarikumai okán két cikket emelek ki: Mulucsak Jurij: A telek és a talajfajták megnevezései (282-289); Dujcsak Mikola: Kelet-Szlovákia ukrán falvainak mikrotoponímiai szótára (321-448).

Az irodalomtudományi blokkban legizgalmasabb Duhnovics Sándornak, a ruszin himnusz szerzőjének, eperjesi kanonoknak 1861-62-es naplója amelyet Hosztinyák Sztepan tett közzé eredetiben és transzlitterálva (526-642). A russzofil szellemben tevékenykedő pap-szerző Eperjes korabeli történetének több vonatkozására is rávilágít. Duhnovics feljegyzéseiből kitűnik, hogy a szlovákok között élő, az eperjesi püspökség joghatósága alá eső szepesi, sárosi, zempléni ruszinok és a Munkács egyházmegyei ruszinok népi-nemzeti mozgalma, az eltérő érdekek okán, ekkorra már más-más irányt vett. A napló szerzője elítélően ír az abszolutizmus korszakának cseh hivatalnokairól. A feljegyzések között több életrajzi vonatkozású adatot is találunk, Duhnovics megemlékezik pl. Krucsay Antal határőr ezredesnek, a "Kossuth-forradalom" résztvevőjének 1862. április 27-én bekövetkezett haláláról (549). Krucsay Antal atyja, Krucsay Mihály gálszécsi esperes, később ungvári kanonok is lefordította Aranyszájú Szent János liturgiáját magyar nyelvre. A fordítás Vasvári (Fejér) Pál keresztapja, Lupess István tímári lelkész másolatában maradt fenn az utókorra. (Vö. Vasvári Pál Társaság Füzetei. 9. Nyíregyháza, 1992. 224.)

A kötetet záró információs blokkban említésre méltó a szvidniki múzeum igazgatójáank, a bemutatott kötet szerkesztőjének beszámolója az intézmény 1987-1993 közötti működéséről. Szopoliga Miroszlav alapos írása áttekinti a múzeum munkatársainak tudományos kutatómunkáját, publikációs tevékenységét, a műtárgyak védelmében és beszerzésében tett intézkedéseit, statisztikai adatok tükrében bemutatja a kiállításokat, elemzi az intézmény bel- és külföldi együttműködését.

Nyíregyháza UDVARI ISTVÁN

Suomen Museo 1995. 102. évfolyam. A Suomen Muinaismuistoyhdistys múzeumi évkönyve. Szerk.: Tuukka Talvio. Helsinki, 1995.

Az Évkönyv néhány tanulmányt, valamint egy kisebb közleményt tartalmaz, a közelmúltban elhunyt múzeumi kutatókra emlékezik, könyvismertetést közöl, végül bemutatja a Muinaimuistoyhdistys 1994. évi működéséről készült beszámolót.

A bevezető tanulmányt Torsten Edgren írta, "A régészetről" címmel. Az archeológia fogalmát vizsgálja, igyekszik értelmezni. Az archeológia, valamint az archeológus fogalmával foglalkozik a legrészletesebben. Elsőnek az etimológiáját, jelentését mutatja be, majd részletesebben ismerteti azokat a jelentésváltozásokat, amelyek főleg az utóbbi évtizedekben jelentek meg. Példákkal szemlélteti, napjainkban milyen messze távolodtunk a fogalom eredeti értelmezésétől.

Marja Supinen "Itáliai festmények finn múzeumi gyűjteményekben" című tanulmánya egy befejeződött kutatási folyamat eredményeibe nyújt betekintést. A címet teljessé teszik a "javítások, kommentárok és kiegészítések." A Helsinki Egyetem Művészettörténeti Intézete, az Állami Művészeti Múzeum restauráló intézete, valamint a Külföldi Művészeti Múzeum több éves Itália-kutatása 1992-ben múzeumi kiállítással zárult. Egyidejűleg az Állami Művészeti Múzeum 1992. évi Ateneum című évkönyvében tették közzé a kutatásra kiválasztott festményeket érintő művészettörténeti és technikai kutatási eredményeiket. A kiállításra megjelent a finn múzeumok 1300-1800 közötti időből származó itáliai festményeinek a katalógusa. A tanulmány kritikai megjegyzéseket, javításokat, valamint kiegészítéseket fűz a katalógus megállapításaihoz.

Ildikó Lehtinen "A múzeumi tárgy és a kapcsolatok a néprajzi valósággal" című tanulmánya a múzeumi tárgy helyzetével, funkciójával foglalkozik. Jean Baudrillardnak a tárgyakat, közöttük a múzeumi tárgyakat is, osztályozó rendszeréből indul ki, evvel szembesíti Votják-földi kutatóútjának a tapasztalatait. U. T. Sirelius a votjákok között 1907-ben végzett gyűjtőútján több faluban gyűjtött néprajzi tárgyakat, szám szerint 176-ot. Ezek Helsinkiben a Finn Nemzeti Múzeumban hiteles múzeumi tárgyakká váltak, elveszítvén eredeti környezetüket, valamint funkciójukat. Hosszú időn át a votjákságot képviselték a múzeumi kiállításban. Szerző 1995-ben tanulmányutat tehetett a votjákok

közé, azokba a falukba is, amelyekben Sirelius a viseleti tárgyakat gyűjtötte. Tanulmányútján azt tapasztalta, hogy a votják asszonyok több évtizedes feledés, feledtetés után a ládák mélyéről elővették a megőrzött viseletet, s újra használják, bár megváltozott funkcióban. Megállapíthatta, hogy a viselet ismét a votják identitást kifejező tárgy lett.

Juhani U. E. Lehtonen "A népi lehajtható lapú asztal" című tanulmánya azzal az asztalfajtával foglalkozik, amelynek a lapjának egy része csuklós pánttal lehajtható, illetve felhajtható, tehát az asztallap mérete csökkenthető, illetve növelhető. A tanulmány azokra a kérdésekre keres választ, hogy milyen lehajtható lapú asztalokat használtak Finnországban, milyen közösségekben, milyen vidékeken, s mikor lett ismert az országban ez az asztaltípus? A szerző egy nagyon alapos, széles körű adatgyűjtés eredményeire támaszkodhatott, hiszen Niilo Valonen professzor irányításával a jelentős adattár jött létre a Helsinki Egyetem Néprajzi Intézetében. Lehtonen nyomon követi ennek az asztalfajtának a finnországi történetét, bemutatja társadalmi befogadottságát, elterjedtségét, valamint a típusait. Úgy látja, hogy Nyugat-Európából került Finnországba Anglia felől, de leginkább Hollandiából, a XVII. században s jelent meg délen, valamint Nyugat-Finnországban, beleilleszkedve a bútor-félék újításának a folyamataiba. A tanulmányt bőséges kép, valamint térkép anyag teszi használhatóbbá.

Maarit Mannila "Axel Hampus Dalström és a Finnországban az 1860-70-es években épült világítótornyok" című tanulmánya mind az építészet-, mind a hajózástörténet körébe tartozik. A szerző Axel Hampus Dalström építész szerepét tekinti át a finnországi világítótornyok tervezésében. Összefoglalja életrajzát, tanulmányait, tájékoztat az 1860-as évnél korábbi világítótoronyű építészetről. Ismerteti a sälskari, a Wargö gaddari, a marjaniemi-i, a säppi-i, az ulkokallai, valamint a sälkgrundi tornyokat, valamint ezeken kívül még más tornyokat is.

H. Parland "Viipuri és környéke viziútjainak a változásai a geológia és a történelem fényében" című tanulmánya fontos kelet-finnországi, valamint karjalai víziutak geológiai, valamint történelmi vizsgálatára vállalkozik.

Pertti Jurvanen – Jukka Luoto "Az oszlopos tehénistálló Dél-Karjalában" című rövidebb közleménye egy, a finn népi építészeti kultúrában fontos helyet elfoglaló istállótípus elterjedését vizsgálja.

Néhány nekrológot, közöttük a Toini-Inkeri Kaukonenre emlékezőt, olvashatunk még az Évkönyvben.

Budapest IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Andrzej Mirga–Lech Mróz: Cyganie. Odmiennosc i nietolerancija. (Cigányok. Különbözőség és a tolerancia hiánya). Warszawa, 1994. 297 p. Wydawnictwo Naukowe PWN.

A szerzőpáros második szerzőjétől Lech Mróztól 1992-ben megjelent egy, a cigányság genezisére vonatkozó munka*, és ez a PWN kiadvány is tudományos ismeretterjesztő formában ennek eredményeit ismétli meg összefogottabban. Továbbiakban e munka többi része a cigányság társadalmi szervezetét, szokásait, foglalkozásait, hiedelmeit mutatja be.

A cigányság genezisére vonatkozó részben Lech Mróz azon véleményét ismételi meg, hogy a cigányok, helyesebben protocigányok ugyan Indiában kimutathatók, azonban érett formájukban és a maguk tiszta képében a XV. századbeli Bizánci Birodalom balkáni területein jelentkeznek, és innét terjednek el Európa szerte. A protocigányok őshazája valahol az indiai Radzsisztánban kereshető, és az Uttar Pradesh tartomány középső vidékeiről vonultak India északnyugati területei és tartományai felé, a mai Pakisztánba, ahonnét a VI. században vándorolhattak ki Perzsia, Irán és Örményország felé, elsősorban a muszlim arabok inváziója következtében. Továbbiakban a szeldzsuk törökök XI-

* Ismertetését ld.: Ethnographia CVI. 1995. 1185-1186.

XII. századi terjeszkedése miatt kezdtek Elő-Ázsiába, Törökországba, Egyiptomba, vagyis a Bizánci Birodalom felé vándorolni.

A cigányság nevei is elsősorban a Bizánci Birodalommal való kapcsolatuk következménye. Így a cigányok roma neve a bizánci, keletűrómai birodalom nevével hozható kapcsolatba. A XV. században jelentkezett a Bizánci Birodalom keretén belül a "feudum acingarum" szervezete a Pelloponézoszi-félsziget területén, és ebből a kifejezésből származik az "adsincani", "acingari" név, mely névből származik maga a cigány név is. Az "adsincani" névből származik a török "csingene", az olasz "zingari", a francia "tsiganes", a német "Zigeuner" és a lengyel "cyganie" kifejezés.

A cigányok második elnevezése elsősorban Kis-Egyiptomból, mint szentföldi zarándokok nevéből vezethető le, akik természetszerűleg Egyiptomból származnak. Így az egyiptomi névből származnak olyan cigány nevek mint a "gitans" franciául, "gitanos" spanyolul, "gypsies" angolul, "gyptenaeres" hollandul és "egiftos" vagy "giftoi" kifejezések görögül.

A cigányok a XV. században tűnnek fel Európában a Balkánról kiindulóan mint szentföldi zarándokok, akik medvetáncoltatással, jövendőmondással és jóslással, kovácssággal stb. foglalkoznak, és így kezdtek a XV. századtól kezdve a Balkánról Moldávián és Magyarországon keresztül Csehország, Lengyelország, Németország, Franciaország és Spanyolország felé terjeszkedni. Majd pedig volt egy népességhullámuk, mely Oroszország felé tartott, és ez még Szibériába és Közép-Ázsiába is eljutott. Európában a cigányokat kezdetben békés zarándokként fogadták, és vannak adatok a XV. századból Brassó környékéről, hogy a cigány zarándokoknak 40 bárányt ajándékoztak, majd pedig a források megemlékeznek az András pap által vezetett gyülekezetről, mely a kis-ázsiai, szentföldi zarándokoknak – vagyis a cigányoknak – zabot, bort és élelemvásárlásra pénzt ajándékozott. A cigányok korai megjelenésével együtt csakhamar világossá vált, hogy deviáns népesség, mesterségein kívül elsősorban lopásokból tartja fenn magát, és ennek következtében a cigányok korai feltűnése után csakhamar megkezdődött üldöztetésük és külön kijelölt helyekre, gettókba való letelepítésük a zsidókhoz hasonlóan. A korai devianciájuk következtében p. a román fejedelemségek területén rabszolga-kovácsokként dolgoztatták, majd pedig a nyugat-európai országokból a brit és spanyol amerikai gyarmatokra zsuppolták ki őket latifundiumokon dolgozó rabszolgáknak.

Elsősorban Lech Mróz kutatásai alapján így foglalhatók össze a cigány etnogenezis legalapvetőbb mozzanatai, elterjedésük Európában és az Újvilágban. A szerzők munkájuk további részeiben a cigányok társadalmi és gazdasági szervezetének kérdéseit analizálják, hitvilágukkal, szokásaikkal és a más etnikumokhoz való viszonylásukkal egyetemben.

A cigányok lengyelországi elterjedésével kapcsolatban néhány terminológiai kérdést világítunk meg. Így a lengyel roma vagy rom kifejezés a római birodalomból való származtatásukkal magyarázható. A lengyel területeken még szerepelnek a keldraszenak nevezett cigányok, ami az üst román "caldera" kifejezéséből származik, és ez egyben üstkovácsokat jelent. A másik regionális cigány név Lengyelországban a lowerze, amely kifejezés a magyar "ló" szóból származtatható, és egyszerűen lókupec és lókereskedő cigányokat jelent, akik Lengyelországban is előfordultak. Nyugat-Európában is jelentkezik a cigány "rom" vagy "roma" kifejezés a "gitans" vagy "gitanos" kifejezéssel együtt, azonban a helyi terminusok között nyugaton még olyan kifejezés is jelentkezik mint a "sinti", ami a pakisztáni és radzsasztáni "sindh" névből is származtatható igen archaikus módon.

A cigányok vérségi szervezetben élnek, azonban Lech Mróz a törzsi elméletnek nem híve, és a cigányok törzsi szervezetei helyett, a "kumpániá"-juk helyett a cigány csoportok laza konglomerátumáról, a "tabor"-ról beszél és értekezik. A cigány társadalom szervezete patriarchális jellegű, az idősek presztízsén és a nekik alárendelt hatalmi hierarchián alapszik. Szerepel körükben a sztarosztafélének nevezhető vezető öregasszony, a "phuri daj", aki a cigány családon belül megkülönböztetett hatalommal és tekintéllyel rendelkezik. Ennek férfi megfelelője a férfi patriarcha, a "sero rom" vagy másként "vajda" vagy "bulibasz". E két idős, tekintélyes vezető egyben bíráskodási szerepkört is játszik. A korabeli leírásokban hírek és utalások vannak királyságokra a cigányok körében, és a Radziwillek litvániai birtokain a XVIII-XIX. században cigány királyságok is léteztek. A cigány mindig vándor és etikájában mindig szerepelt a jó és a rossz ellentétpárja. Így negatívan értékelték a lóhús és a kutyahúsevés szokását, és például a lengyel Szepesség letelepült cigányait, akik ló és kutyahúst ettek "labanc"-nak hívták a lengyel roma cigányok.

A cigányok társadalmi szervezetének rövid jelzése után nagyon részletesen foglalkozik a tanulmánykötet a cigány foglalkozásokkal: a kovácssággal, üstkovácsolással, lókupeckedéssel, miskáro-

lással, medve és kígyó táncoltatással, zenéléssel, jövendőmondással és bűbájoskodással, a cigány kereskedelemmel, seprűkötéssel, teknővájással, vándormozijaikkal és vándorcirkuszaikkal, valamint időszaki mezőgazdasági munkavállalásaikkal (szőlőszüretelés, krumpliszedés).

Lakásmódjukban a mobil életformát jelzik a szerzők és a kimutatható adatok szerint a XVI. század óta használnak parasztszekereket, majd a XIX. és XX. század óta Lengyelország és Németország területén lakókocsikat alkalmaznak, azokban laknak és vándorolnak a cigányok. A vonóerő a ló, azonban Kis-Ázsiában és a Balkánon szamarak vagy kutyák is húzhatják a cigányok kocsijait, majd pedig a mediterráneum területén a kétkerekű kocsialkalmatosságok is használatosak. A fejlett nyugati világban, így Angliában és az amerikai kontinensen camping hálókocsikat is használhatnak a motorizált cigány vándorok.

A vizsgálat további részében a szerzők felvetik, hogy van-e cigány népi viselet? Így azt hangsúlyozzák, hogy a cigány viselet mindig a környező népi, paraszti viselethez igazodik, azonban ennek megvannak a maga cigányos vonásai. Így elsősorban az asszonyok körében a festett és mintás selymekből készült öltözékek a gyakoriak. Továbbiakban gyakrabban hordanak – s így a magyar cigányok is – bársony lajbikat arany vagy egyéb nemesfém gombokkal ékesítve. A nemesfém fülbevalók, valamint a menték dénárokból készített nemesfém gombjai ugyancsak jellemző viseletükre.

A hitvilággal kapcsolatban jelzik, hogy ez az őket körülvevő paraszti társadalmakéhoz hasonult, és semmi olyan elem nem található a cigányság hiedelmei körében, melyek indiai kontinuitással rendelkeznének. Elsősorban a jó és a rossz ellentétpárja játszik fontos szerepet hitvilágukban. Fontos szerepet tulajdonítanak a "magaripen"-nek, ami nem máson alapszik, mint idegen testrészekről származó köröm, szőrzet, haj vagy menstruációs vér rontó erővel rendelkezhet, és ezzel szembeni védekezésként bűbájos praktikákat alkalmaznak. Általában felfogásuk szerint a cigányok maguk tiszták és tisztaságukon alapszik a "gadzsó"-k közötti tiszta kapcsolat, addig a nem-cigányok tisztátalanok.

A cigányokra is jellemző a marginalitás miatti szeparáció és szegregáció, és a zsidókhoz hasonlóan ők is etnikai gettókba különülnek, szeparálódnak. Ez még odáig is megy, hogy létezik páncigány mozgalom külön cigány himnusszal és nemzeti zászlókkal elsősorban a cigány elit körében, s még a "köznép" is tolerancia nélküli a nem-cigányokkal szemben. Ennek a cigány szeparálódásnak egyik tragikus mozzanata volt, hogy a német Harmadik Birodalom az akkori egymillió cigányból 350 ezret koncentrációs táborokban semmisített meg.

A két szerző széles spektrumban mutatja be a cigányok etnogenezisét, társadalmi és gazdasági rendjüket, gazdasági és társadalmi szervezetüket, foglalkozásaikat, szokásaikat és hiedelmeiket. Így elsősorban arra hívják fel a figyelmet, hogy maga a cigány etnikum a számos indiai párhuzam ellenére a XV. századra alakult ki a Bizánci Birodalom balkáni területein, innét vándoroltak szét Európa különböző területeire. Elsősorban Lech Mróznak az az álláspontja, hogy olyan nomád és vándorló etnikum mint a cigány több is található ma is és korábban is India egész területén, azonban a cigányság Indiából való származtatásának gondolata a későbbi, XVIII-XIX. századi európai romantika ötlete és eredeztetési javaslata.

Budapest TAGÁNYI ZOLTÁN

Nostalgi og sensasjoner. Folkloristisk perspektiv på mediekulturen. Szerk.: Torunn Selberg. NIF Publications No. 29. Turku, 1995. 279 p. Nordic Institute of Folklore

A most turkui Északeurópai Folklór Intézet (NIF) egyik kutatóprogramja a "folklór és tömegkommunikáció", amelyet egy öttagú kutatócsoport képvisel. Ennek vezetője a bergeni folkloista professzorasszony, e kötetnek is szerkesztője. Az ő elméleti bevezetőjével indul a kötet, amely végül is hét dolgozatot hoz Izland kivételével mindegyik északi országból. A tanulmányok konkrét anyagot mutatnak be, elméleti igénnyel. A sajtó, rádió és televízió a főbb témakörök. Van új felfogású dolgozat is, pl. arról, hogyan befolyásolta a norvég televízió esti műsorrendje a családi szokások átalakulá-

sát. Érdekes, az elméleti részben milyen sokszor idézik Dégh Lindának a modern folklórról kialakított felfogását. Az viszont meglepő, milyen ritkán éppen a NIF (és három igazgatója) ide vágó műveit.

Budapest VOIGT VILMOS

War, Exile, Everday Life – Cultural Perspectives. Szerk.: Renata Jambrešić Kirin, Maja Povrzanović. Zagreb, 1996. 304 p. Institute of Ethnology and Folklore Research

A kötetet kiadóként a magyar néprajztudománnyal is intézményes kapcsolatot tartó zágrábi Folklór Intézet jegyzi, pontosabban a jelen kiadáson már Etnológiai és Folklór Kutatások Intézeteként feltüntetve. Ebből a körülményből, de természetesen a címben jelzett témánál fogva is fokozott érdeklődéssel vettük kézbe a kiadványt és ajánljuk az Ethnographia olvasóinak figyelmébe.

Nekünk magyaroknak részben a velünk közvetlenül határos egykori Jugoszlávia háborúkkal terhelt szétesésének következményei miatt, részben az ott élő magyarok sorsa végett különösen érdemes foglalkozni a kötet által tárgyalt folyamatokkal és kérdésekkel.

Az előszóból kiderül, hogy valójában egy konferencia-kötettel állunk szemben, mégpedig az azonos címmel Zágrábban, 1995 március 30 – április 2. között megrendezett nemzetközi konferencia anyagával.

A kötet szerkesztői által írott bevezető tanulmányból – mely a balkáni háborús események nyomán előállott identitás-problémákat vezeti fel a menekültek hangján keresztül a tapasztalatoktól a menekült-képviseletekig – megtudjuk, hogy amíg 1992-ben mintegy 1-1,5 millió menekült tért vissza otthonaiba, további 3 millió kényszerült elhagyni otthonát az egykori Jugoszláviából, tovább növelve a világ menekültként nyilvántartott és elismert népességének 18 milliós létszámát. A világon ugyanekkor 24 millióra becsülik azok számát, akik saját országukban lettek áttelepítve, hogy megmeneküljenek a konfliktusoktól, száműzetéstől, környezeti és gazdasági hanyatlástól, bizonyos szempontból a teljes anarchiától. További 40 millióra tehető azoknak a száma, akiket nem ismernek el menekülteknek, noha ugyanezen körülmények illetve tényezők következtében kényszerültek országaik elhagyására. Ez utóbbiak nagyon kevés, vagy egyáltalán semmi védelmet, humanitárius segítséget nem kapnak.

Ami a valamikori Jugoszláviát illeti, 1991 óta 3,6 millió ember vált menekültté (akik közül 2,3 millió Bosznia-Hercegovinából menekült), illetve került áttelepítésre, vagy folyamodott az UNHCR védelméért. 1992 januárjától a horvát lakosságnak több mint 15%-át (kb. 700.000 személyt) áttelepítettként tartották nyilván.

A háború kezdete óta 1992 áprilisáig több mint 600.000 ember menekült Bosznia-Hercegovinából Horvátországba, melyből kb. 425.000 muzulmán, 170.000 horvát és 5.000 más etnikumú. 1992-ben és 1993-ban 500.000 személy települt le Horvátországban ideiglenesen, útjukon egy harmadik ország felé. A szerbiai Vajdaságból (többnyire Szerémségből) kb. 30.000, Koszovóból kb. 5.000 horvát költözött Horvátországba.

Ugyanekkor az UNHCR adatai szerint 460.000 szerb költözött Horvátországból és Bosznia-Hercegovinából Szerbiába. Az 1991-es összeírás szerint 581.663 szerb lakott Horvátországban, közülük 301.420 fő a régebbi UNPA zónákban. Hivatalos horvát számítások szerint kb. 215.000 szerb hagyta el Horvátországot 1991 óta.

1995 júliusában Horvátország 190.772 menekültről és 198.230 áttelepített személyről gondoskodott, míg 1996 áprilisában annak a ténynek a következtében, hogy 16.867 személyt visszatértnek regisztráltak, az áttelepítettek száma 179.628-ra csökkent.

Ezek a számok indokolják és igazolják az antropológusok, etnológusok és néprajzkutatók érdeklődését, a kérdések feltevését és a válaszok, megoldások keresését.

A tanulmányok öt nagyobb egységben közelítik meg és tárgyalják a menekült-kérdés illetve az üldöztetés és a mindennapi beilleszkedés – többnyire konkrét – eseteit.

Az első egységben a segélyterápiák szemszögéből olvashatók tanulmányok: Barbara E. Harell-Bond (Oxford), Paul Stubbs (Leeds) és Sanja Martić-Biočina (Zágráb) szerzőktől. Itt kerül tárgyalásra a menekültek és a segélyek által támogatott/rekonstruált közösségek problematikája; továbbá a menekültek, az áthelyezettek és a helyi közösségek egyesítésének elképzelése és megvalósítása Horvátországban; valamint a kulturális különbségeken, eltérő hagyományokon alapuló kérdések, pl. a Bosznia-Hercegovinából Hollandiába menekültek egészségügyi ellátása során. Harell-Bond fejtegetéseiből számunkra az derül ki, hogy a nemzetközi segélyezési programoknak a XX. századi történések során többnek kell lenni egyszerű humanitárius segítő projekteknél, számolni kell társadalmi-politikai tartalommal is. Ebben az összefüggésben a szerző bizonyos kritikával is illeti az ún. "relief modell" alapján szerveződő projekteket. Ez ugyanis azt feltételezi, hogy a szükségletek mindenhol egységesek, s a kritikus helyzetekben a legszükségesebbek hiánya okozza a súlyos zavarokat, a nagyobb méretű társadalmi diferenciálódást. Továbbá feltételezi, hogy a nemzetközi adományozást szervező, irányító irodák e téren rendelkeznek a megfelelő tudással, s eközben sajnálatosan mellőzik a segélyezendő közösség társadalmi-szociális "készleteit" és belső intézményes erejét, ezáltal gyengítve az adott társadalom önregeneráló képességét illetve készségét. Más aspektusból Stubbs is hangsúlyozza, hogy a humanitárius segítségen túl érvényesülnie kell egy általa pszicho-szociális szemléletűnek nevezett projektnek, mely természetesen magába kell integrálja a kulturális és szociális kérdések gyakorlati kezelését is. Ennek kapcsán kifejti azon véleményét is, hogy e folyamatban úgy tűnik nem beszélünk eleget a "népi kultúráról", a tiszta népi formákról, s eközben sajnálatosan elveszhet sok olyan érték, mely fontos lehet a nemzet és a nacionalizmus transzcendenciája terén. Az integrációban tehát érvényesíteni kell az ún. "multi-etnicitás" elvét és gyakorlatát. Martić-Biočina arra hívja fel a figyelmet, hogy Bosznia-Hercegovina hagyományokat őrző társadalmában a gyógyító emberek különös bizalmat élveztek. A modern orvoslás lényegében a második világháború után honosodott meg, s az orvosok csak fokozatosan kerültek illetve kerülhettek olyan bizalmi helyzetbe, mely századokon keresztül megillette a hagyományos gyógyító személyeket és az ősi, népi gyógyítási módokat. A folyamat eredményeként egyes háziorvosok és pácienseik között olyan szoros kapcsolat jött létre, mely korábban szinte csak a rokonsági illetve a szomszédsági kapcsolatokat jellemezte. E ténnyel is számolnia kell a menekült közösségek egészségügyi kérdéseinek kezelésénél.

A második egység a menekült-lét és az üldöztetés szülte elkeseredéssel való szembesülést tanulmányozza különböző vallomásokon, leírásokon, elbeszéléseken keresztül. Mirna Velčić-Canivez (Lille) felidézi a háború és a száműzetés megjelenítését a nyugati sajtó szemével. A francia sajtóból illetve könyvkiadásból hozva példákat elemzi az ún. disszidens életrajzokat. Három főbb, többnyire közös elemre hívja fel a figyelmet. Először is, a "hős" típusát a természetes közegéből való kiszakadás hozza létre. Másodszor, a kiszakadás mögött dominál a politikai természetű ok. Végül, a kényszerűen hőssé váló egyén élete szerencsésen folytatódik, tehetségét siker koronázza. Renata Jambrešić Kirin (Zágráb) a háborúról és a száműzetésről szóló narrációkat, mint új és lehetséges etnográfiai kutatási témát veszi számba. Horvátok és szerbek társadalmi emlékezetében megrekedt, megőrzött konfrontációk sejlenek fel az 1991-es szakításban, háborús eseményekben. Tanulsággal szolgál azon megállapítása, mely szerint úgy tűnik a történelem tanítása, a történelmi eseményekről szóló oktatás nem eredményezte ugyanazon hibák elkerülésének lehetőségét, esélyét. A sors tragikus paródiája, hogy a "harag mechanizmusa" újra életre kelt, s a múlt elvakultságával és gyűlöletével fűtve vetették bele magukat az emberek a háborúba. Ines Prica és Maja Povrzanović (Zágráb) menekült gyerekek elbeszéléseit elemzi, 14 rövidebb-hosszabb "story" közlésével. Ezek az élet-történetek – a bennük foglalt realitásokkal, az egyéni-egyedi sorsok szubjektivitásával, a képviselt kultúra partikularitásával, a médiák által sugallt-sujkolt minősítésekkel stb. – összetett szövegként értelmezhetők, melyek interdiszciplináris elemzések lehetőségét nyújtják. Egyaránt narratív és empirikus szemléletük és jellegük a néprajzi analízis új lehetőségeit is kínálják.

A tanulmányok harmadik nagyobb csoportja az emlékezés és a tapasztalat példáit tárgyalja a múlt és a jelen viszonylatában. Pamela Ballinger (John Hopkins University, Maryland) az isztriai olasz lakosság 1943-1955 közötti üldöztetését idézi fel. Fontos megállapítása, hogy miként a történelem újra fogalmazható, ugyanúgy az emlékezés is újra értékelhető. A két szféra közötti folyamatos dialógus segít az aktív visszaemlékezés során a történelmi traumák által felvetett kérdések megválaszolásában. Natalija Vrečer (Ljubljana) Bosznia-Hercegovinából menekült, s a szlovéniai Celjében

élő gyermekek körében végzett kutatásai alapján vázolja fel az elveszett életforma jegyeit, mutatóit; pszichoszociális és etnológiai szempontokat érvényesítve. 1992 augusztusától két éven át folyt a vizsgálat a túlnyomórészt muzulmán, s csak kis számaban horvát illetve néhány szerb menekült család körében. A kutatás idején 1300 menekült élt Celjében, közülük 550 gyermek. A menekülttáboron kívül mintegy 630 fő élt magánházakban, közöttük 260 gyermek. A vizsgálati anyag alapját 40 interjú adja, 18 év alatti gyermekekkel és anyjukkal. Ezenkívül további informális adatok kb. másfélszáz menekülttől és olyanoktól akik velük dolgoztak. Az interjúk mellett a szerző kérdőíveket is használt és elemezte a gyermekek verseit, elbeszéléseit, rajzait. Az óvodai, iskolai beilleszkedés, a szabadidő eltöltése, a családi élet körülményeinek megváltozása, a testi-lelki kondíciók biztosítása, élelmezés és egészségügy terén egyaránt az látszik beigazolódni, hogy az akkulturációs készség nagyobb mértékű a táboron kívül élők körében, s a gyermekeké jobb és gyorsabb, mint a felnőtteké. Ger Duijzings (Amszterdam) Koszovóból Nyugat-Szlavóniába menekült horvátok sorsát idézi fel, egy Letnica nevű település "halálának" krónikáját adva. Tanulságos felidézni, hogy a kényszerű haza-váltással kapcsolatos előkészületek során a lakosság leginkább a várható új kommunikációs nyelv elsajátításával foglalkozott, tudva és számítva arra, hogy a helyi dialektusú (kevert szerb, horvát, makedon) nyelvük helyett meg kell tanulniuk horvátul. A sors iróniája, hogy olyan területre kerültek áttelepítésre, mely eleve többnemzetiségű (többek között a második világháború előtt németek és magyarok által is lakott) vidék volt, s melyet a kirobbant szerb-horvát háború nagyon erősen érintett. Nyugat-Szlavónia (Pakrác, Verőce és Podravska Slatina városok) térségéről van szó, ahol a háború előtt jelentős szerb kisebbség volt, s a szerb katonai erők ezt a területet foglalták el, s egyesítették Krajinával. Ez egyfajta beékelődés volt a horvát területbe, majdnem a magyar határig kinyúlva, s azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy Kelet-Szlavóniát elvágja Horvátországtól. A szerb nacionalista törekvések ezt a területet határozták meg Nagy Szerbia új határterületének. Érthető, hogy e stratégiai térségért a horvát erők támadásba lendültek, s jelentős áldozatok, faluk elnéptelenedése révén visszafoglalták. Később ez a vidék az UNPA által védett övezetté vált, ahol horvát rendőri erők jelenlétét engedélyezték. Ezen a területen telepedett meg a Letnicából menekült mintegy 2200 fő, akik jelenleg Dulovac községben többséget is képeznek. Nives Ritig-Beljak (Zágráb) Vajdaságból száműzött horvátok háborús emlékeit és háborús tapasztalatait elemzi. Tanulságos felidézni azokat az okokat, melyeket informátorai a menekülés és az áttelepülés indokaiként felemlítettek: 1) politikai hatások, 2) életfeltételek változása, 3) pszihológiai hatások (pl. mozgósítástól való félelem), 4) fizikai atrocitások, bántalmazások, 5) állami terror (pl. vizsgálódásoktól, kifosztástól való félelem, erőfölény manifesztálása, dezinformáltság), 6) csetnikek és szélsőséges elemek terrorja, 7) kulturális és tudományos intézmények támadása, 8) magántulajdon elleni támadás, 9) a terror és kegyetlenség fentebb nem említett más formái illetve módjai. A felsoroltak természetesen kombinálódhattak illetve egyidejűleg is kifejthették hatásukat. Marian Petronoti (Athén) antropológiai megközelítésben vizsgálja a Görögországba menekültek vallásgyakorlási kényszerét, lehetőségét. A hatósági és nem-hatósági szervezetek szerepét vizsgálva, a menekültek körében végzett elemzések feltárták, hogy saját imázsuk megfogalmazását egyes csoportok alkalmazkodási stratégiájukban érvényesítik, míg mások kirekesztő törekvéseik szolgálatába állítják. E folyamatban a szimbolikus elemek, jegyek privilégiuma a csoport-elitek kezében van. A menekültek másság-tudata meghatározóan nemzeti és vallási jellegű, illetve ennek valamilyen kombinációja. Az ezzel kapcsolatos igények, követelések veszélyeztethetik a beilleszkedést, s a helyi hatalommal való konszolidált viszonyt.

A tanulmányok negyedik csoportja a történelem által kiszolgáltatott helyzetbe került egyének és csoportok terápiás lehetőségeiről számol be, különös tekintettel a művészi tevékenységekre. Lada Čale Feldman (Zágráb) olyan színpadi metamorfózisokról értekezik, melyekben a száműzöttség átváltoztatása valósul meg egyfajta tündérmesévé. Vizsgálódását a menekültek és a téma körében kilenc kutatási szempont köré szervezte (organizational framework – leaders, direktors, supervisors – age and national composition – the "poor" theater – the use of the body – the use of puppets – stories, scenarios and plays – genres and topics – the "outside world"), melyeket tekintetbe vett mind a személyesen élőben, mind a videon látott előadásoknál, mind pedig az egyes produkciókról gyűjtött információk és írásos beszámolók elemzésében. Kjell Skyllstad (Oslo) a zene konfliktuskezelő lehetőségeiről értekezik, melyben új lehetőségeket vél megtalálni. Példaként felidézi Gausdal település esetét – melyet etnikai és faji konfliktusok osztottak meg – , s ahol sikeresen valósítottak meg egy projektet (The Resonant Community). Ebben a célirányos interkulturális programban a település

oktatási intézményei, kulturális szervezetei olyan zenei és táncműhelyeket hoztak létre, melyekben együtt dolgoztak a különböző korosztályok helyi és menekült képviselői. Az együttműködés eredménye a "Sharing Cultures" című CD, mely a norvég lista élére került. Svanibor Pettan (Zágráb) ugyancsak a zenét, mint lehetséges eszközt tárgyalja – egy "Azra" nevű együttesre épülő projekt keretében – a Norvégiába menekült bosnyákok és befogadó környezetük viszonylatában. A program összekapcsolódó hármas tevékenységre alapozódik: a) a Norvégiában élő boszniaiak közötti kutatásra, b) a zenei ismeretek oktatására, mind a bosnyákok, mind a norvégek körében, c) az "Azra" együttes zenei előadásaira, fellépéseire. Albinca Pesek (Maribor) Szlovéniába menekültek példáján keresztül igazolja, hogy a zene alkalmas a kritikus helyzetbe kerülő gyermekek és anyjuk megsegítésére. A zene felhasználásával négy alapvető cél érhető el: 1) a lehetséges mértékben túljutni a gyermekek és anyjuk pszichoszociális problémáin; 2) a gyermek és anyja között meglévő érzelmi kapcsolat elmélyítése, pontosabban a menekült helyzetben való stabilizálása; 3) a saját kulturális azonosság megtartása a zene segítségével; 4) a zenével, mint közvetítő eszközzel a menekülteket befogadó ország társadalmába való integrálódás folyamatának erősítése. Anne-Marie Miörner Wagner (Grác) a zenén túl a táncot is lehetséges eszközként tárgyalja a menekült állapot és az üldöztetés okozta elkeseredés és identitászavar legyőzésére. A gráci székhelyű ZEBRA nevű multi-etnikus szervezet részben közvetlenül a menekültekkel (egyénekkel és csoportokkal) foglalkozva, részben közvetett módon (pl. ügyvédek bevonásával) segíti a menekültek jogainak érvényesítését. Olyan multi-kulturális kreatív akciókat (népzenei és néptánc műhelyek, színjátszó csoportok, illetve ezekhez kapcsolódó "pénzteremtő" karitatív tevékenység) szerveztek – többek között a gráci egyetemen zenét tanuló horvát és bosnyák egyetemisták bevonásával –, melyek egyrészt alkalmasak az egyéni képességek kibontakoztatására, fejlesztésére, másrészt lehetőséget nyújtanak a menekülteknek az elkülönülés és a kívülrekedés veszélyeinek elkerüléséhez.

A kötet tanulmányainak utolsó csoportja át- illetve kitekintést ad az antropológusoknak szóló új kihívásokról, melyeket napjaink történései adnak, különös tekintettel a menekült státus (elismert és el nem ismert) állapotára, az otthontól való kényszerű távozás, a száműzöttség körülményeire, egyfajta újkori népvándorlás okozta mindennapi élethelyzetek megváltozására, problémáira. Dunja Rihtman-Auguštin (Zágráb) rövid visszatekintést nyújt a Drina két partján élő, "történelem által becsapott, rászedett" emberek életéről. A történelmi események tudományos értelmezése során elkerülhetetlennek tűnik az etnológiai kutatások kritikája. Véleménye szerint újra kell gondolni az etnológia lehetőségeit, s arra kell helyezni a hangsúlyt, hogy a szocialista időszak alatt mit mulasztott el vizsgálni a tudomány, akár a hivatalos cenzúra, akár az ún. "auto-cenzúra" miatt. Így pl. a legelhanyagoltabb területek közé tartozott az elkeresztényietlenedés folyamata; a népi áhitat, kegyesség kutatása; a kulturális folyamatokat befolyásoló politikai kapcsolatok formái; az etnikai viszonylatok, interetnikus folyamatok különös tekintettel azokra, melyek a horvátok és szerbek népi kultúrája között voltak illetve zajlottak. Ina-Maria Greverus (Frankfurt am Main) az elhangzott előadások felvetett témáinak és tapasztalatainak újragondolásáról értekezik. Megállapítja, hogy a konferencia a maga tartalmi definiáltságával az etnikaiság, a nemzetiség általi bezártságra összpontosított, kitüntetett figyelmet fordítva a nemzeti azonosság, identitás régi és új összetevőinek, elemeinek őrzőire és irányítóira. Ebben a vizsgálódásban alapvető volt a menekültként és elűzöttként élő emberek emlék- és élményanyaga, akik új (többnyire kényszerű, s kevésbé választott) környezetük mindennapi életében élik át és idézik fel elveszett otthonuk hiányát, s emlékeznek vissza etnikai azonosságtudatuk eredeti színhelyére. Ezeknek az embereknek új stratégiát kell kidolgozniuk az "önazonosság" saját maguk számára való identifikálása és a mások által való elismertetése érdekében, hogy ne kerülhessenek a történelmi folyamatok által kiszolgáltatott, elhagyatott, s végeleges hátrányos helyzetbe kényszerítettség állapotába. Herman Bausinger (Tübingen) az antropológia, etnológia, etnográfia tágabb összefüggéseibe helyezve – nemzet, nép, etnikum – fogalmazza meg a konferencia tematikájával kapcsolatos végkövetkeztetéseit, észrevételeit. Nem állítja, hogy az "ethnic" terminus használói nem lettek volna tekintettel annak kétértelmű, ambivalens voltára, de úgy véli, érzékelhető egy törekvés a kifejezés olyan értelmű alkalmazására, mely azt természetesnek (szinte magától értetődőnek), problémamentesnek tekinti. Ami pedig a nemzet fogalmát jelenti, azt mint a történelem által létrehozott, politikailag és ideológiailag (többnyire háborúkkal alakított s határokkal legalizált) meghatározott közösségnek ("imagined community") értelmezzük. Ezzel szemben az etnosz úgy jelenik meg, mint egy adott

közösséghez tartozó természetes minőség, melyet a hagyomány alakít és örökít, s mint ilyen a gyakorlati kérdéseken kívül van. Bausinger megítélése szerint az etnológusnak fokozottan érzékenynek, kételkedőnek kell lennie a "természetesnek" tekintett jelenségekkel, folyamatokkal és fogalmakkal szemben. Ezzel kapcsolatban felidézi, hogy majd egy évszázaddal ezelőtt Max Weber az etnicitás fogalmáról azt mondta, amit Anderson a nemzetről: az valójában egy konstrukció, mely az érintett emberi közösség meggyőződésében rögzült; hit a közös leszármazásban és más olyan közös jellemzőkben, mint nyelv, vallás, szokások, stb. A konferencia által vizsgált esetek tükrében is úgy tűnik, hogy a korábbi kollektív identitással szemben századunkban mindinkább előtérbe kerülhet az egyén által választott – akár különböző eredetű elemeket is magában foglaló – kulturális identitás. Peter Loizos (London) egy korábbi, a nemzetközi érdeklődést ugyancsak folyamatosan fenntartó háborúról – a ciprusi görög-török ellentétről – ír, s tudjuk, hogy az adott térségben máig nem beszélhetünk végleges megnyugvásról illetve megoldásról.

A kötetet végül néhány megjegyzés zárja a kiadóról és a szerzőkről, mely utóbbiak köréből, mint az a jelen ismertetésből is kitűnik, hiányoznak a magyar kutatók.

Sajnos nincs pontos információnk arra nézve, hogy a szervezők megkeresték-e a magyar tudományos intézményeket, felkértek-e valakit előadásra Magyarországból, a recenzensben azonban mindenképpen hiányérzetet kelt, hogy a magyar aspektus – néhány elhanyagolható utalástól eltekintve – szinte teljesen hiányzik a kötetből. Különösen sajnálatos ez – a már bevezető gondolatokban említett vonatkozásokon túl – azért is mert tudomásunk van több olyan horvát-magyar közös kutatási programról, mely szoros kapcsolatban van a konferencia illetve a kötet tárgykörével. Bizonyítják ezt azok a tudományos tanácskozásokon elhangzott előadások és tanulmányok, tanulmánykötetek, melyek az egykori Jugoszláviából (Horvátországból és a Vajdaságból) menekült magyarokkal foglakoztak illetve foglakoznak. Ugyanekkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy Magyarország természetesen nemcsak a magyarokat fogadta be, hanem jelentős muzulmán népességet is Bosznia-Hercegovinából, mint menekülteket, továbbá hazánkban is számottevő azoknak a száma akik átmenetileg, ideiglenesen tartózkodnak nálunk, egy harmadik országba való távozás illetve befogadás reményében. Mindezeken túl a magyar hatóságoknak, különösképpen a Menekültügyi Hivatalnak, az érintett önkormányzatoknak nem kis gondot jelentenek az illegális bevándorlók, akik sorsának alakulásában nincs minden esetben ott a háttérben a kényszerítő tragikus ok. Összességében tehát nem túlzás azt állítani, hogy talán a magyarországi tudományos, társadalmi, politikai és szociális, kulturális , egészségügyi szférának is lett illetve lehetett volna mondanivalója, másokkal megosztható tapasztalata a zágrábi konferencia illetve a kötet témakörében.

E tényt figyelembe véve, valamint a felvetett – tematikailag és módszertanilag egyaránt érdekes, izgalmas és korszerű – kérdéseket áttekintve, ajánlatos és kívánatos lenne a magyar néprajztudománynak – akár itthon is tanácskozások, konferenciák középpontjába helyezve – újra és újra szembesülnie a menekült-problematikával, az üldözöttek, kirekesztettek legalizált és illegális beilleszkedési formáinak és módjainak gyakorlatával. Annak reményében, hogy a tudomány által feltárt törvényszerűségek segítségével, azok ismeretében a politika és a közélet is közelebb jut a hatékonyabb megoldásokhoz.

Budapest GRÁFIK IMRE

Az Ethnographia évente két számban, a Magyar Néprajzi Társaság saját kiadásában
a MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA,
a MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTÉRIUM és
a székesfehérvári SZENT ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM
támogatásával jelenik meg.

Felelős szerkesztő: Dr. LUKÁCS LÁSZLÓ
Felelős kiadó: Dr. GRÁFIK IMRE, a Magyar Néprajzi Társaság főtitkára
Fordítók: DEMETER ZSÓFIA, †ESTERHÁZY MÁTYÁS
Szövegszerkesztés: KARVALY GYULÁNÉ, ORAVECZ DEZSŐNÉ,
SZEKSZÁRDY TAMÁSNÉ, SZÍVÓSNÉ CSORBA ERZSÉBET

HU ISSN 0014 1798

Előfizethető a Magyar Néprajzi Társaságnál (1055 Budapest, Kossuth tér 12., a Néprajzi Múzeum épületében) személyesen, postautalványon, amely ugyanitt kérhető, valamint átutalással a Magyar Néprajzi Társaság 63100150-12000320 számú számlájára.
Példányonként megvásárolható a Magyar Néprajzi Társaságnál (Budapest, V. Kossuth tér 12.), az Osiris Könyvesházban (1053 Budapest, V. Veres Pálné u. 4-6.), a Püski Kiadó Kft. Könyvesházban (1122 Budapest, I. Krisztina krt. 26.), a Néprajzi Múzeumban (1055 Budapest V. Kossuth tér 12.), a miskolci Herman Ottó Múzeumban (3500 Miskolc, Görgei u. 28.), a debreceni Déri Múzeumban (4026 Debrecen, Déri tér 1.), a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban (2000 Szentendre, Sztaravodai u.), Székesfehérváron a Szent István Király Múzeumban (8000 Székesfehérvár, Fő u. 6.).
Külföldön terjeszti a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf.: 149), a Jóbarát '92 Betéti Társaság (H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel. / Telefax: (36-1) 201-8448), valamint a Kubon & Sagner Buchexport-Import Gmbh (D–80789 München, Postfach 340108. Tel.: (089) 54218-0. Telefax: (089) 54218-218. e-mail: otto.sagner@kubon-sagner.de).

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt.
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor

Móser Zoltán: Látótávolságban. A múlt töredékeiből 225

Kitekintés

Heltai Gyöngyi: Egy épület és egy műfaj titkaiból... Etnográfiai filmfesztivál, Párizs, 1995 239

Kutatók, életművek, tudománytörténet

Domokos Mária: Zöld Péter moldvai jelentései 267

Olosz Katalin: A százötven éves Népdalok és mondák székelyföldi anyaga és gyűjtői 285

†*Vasas Samu*: Gyarmathy Zsigáné levelezéséből 299

Szalay Olga: Kodály-lejegyzések, a „Kodály-támlap" 307

Sárkány Mihály: Bodrogi Tibor, a rokonság kutatója 345

Vargyas Gábor: Bodrogi Tibor, az Óceánia-kutató 353

Lukács László: Hegyi Imre, a Bakony néprajzkutatója 379

ifj. Kodolányi János: Hegyi Imre emléktáblája előtt 386

Ismertetések 391

Vas megye népművészete (*Domonkos Ottó*) – Paládi-Kovács Attila: Ethnic Traditions, Classes and Communities in Hungary (*Sárkány Mihály*) – Kósa László: Nemesek, parasztok, polgárok (*Hudi József*) – Fogarasi Klára: A régi világ falun (*Viga Gyula*) – Kerezsi Ágnes: Hideg ország varázslói (*Sonnevend Anna*) – Grynaeus Tamás: „Isa por..." (*Torma József*) – Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... (*Égető Melinda*) – Keszeg Vilmos: Kelt levelem. Egy mezőségi parasztasszony levelezése (*Kríza Ildikó*) – Egy új csángó balladás könyv (*Kríza Ildikó*) – Visions & Identities (*Kríza Ildikó*) – Asplund, Anneli: Balladeja ja arkkiveisulja (*Kríza Ildikó*) – Ág Tibor: Ki népei, vári vagytok? (*Rudasné Bajcsay Márta*) – Nagy Olga: Villási, a táltosfiú (*Erdész Sándor*) – Zigeunermärchen aus Ungarn (*Dömötör Ákos*) – Dankó Imre munkásságának repertóriuma 1944-1996 (*Nagy Veronika*) – Írások Péter László 70. születésnapjára (*Arató Antal*) – Bellon Tibor: Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII-XIX. században (*Szilágyi Miklós*) – Vadász István: A Közép-Tiszavidék kisvárosai a XIX-XX. században (*Viga Gyula*) – Mindszent története és népélete (*Szilágyi Miklós*) – Röszke földje és népe (*Szilágyi Miklós*) – Tótkomlós néprajza (*Dankó Imre*) – Viga Gyula: Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról (*Szabadfalvi József*) – Boros László: A Bodrog és környéke (*Viga Gyula*) – Udvari István: A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai. Szepes és Zemplén vármegyék (*Bodnár Mónika*) – Szlovákiai magyar „falumonográfiák" a mérlegen (*Liszka József*) – Encyklopédia l'udovej kultúry Slovenska (*Liszka József*) – Von der Donau bis zur Hohen Tatra. Deutsche in der Slowakei (*Liszka József*) – Gockerell, Nina: Bilder und Zeichen der Frömmigkeit (*Liszka József*) – Fischer, Hans: Lehrbuch der genealogischen Methode (*Sárkány Mihály*) – Coman, Mihai: Bestiarul Mitologic Românesc (*Keszeg Vilmos*) – Naukovij zbirnik Derzsavnoho muzeju ukrajinszko – ruszkaji kulturi u Szvidniku (*Udvari István*) – Suomen Museo (*ifj. Kodolányi János*) – Mirga, Andrzej – Mróz, Lech: Cyganie. Odmiennosc i nietolerancija (Tagányi Zoltán) – Nostalgi og sensasjoner (*Voigt* Vilmos) – War, Exile, Everyday Life (*Gráfik Imre*)

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 109. No. 1 1998

TABLE OF CONTENTS

Penavin, Olga: On the Hungarians in Slavonia (Croatia) 1

Studies

Sabján, Tibor: Hearth arrangements in historical sources I. 7

Csiszár, Attila: A centre of masons on the Little Hungarian Plain and its guild traditions 47

Voigt, Vilmos: The Hungarian primitive religion II. 71

Jung, Károly: The figure of the wandering scholar in two plays from the beginning of the 19th century 97

Nagy, Ilona: Legends of the Virgin Mary from Apocryphal Gospels to the folklore of the 20th century 113

Hankóczi, Gyula: Objects and what they do (not) speak of. From the memories of bagpipe on the Great Hungarian Plain. 147

Communications

†*Kós, Károly*: From mailboxes of the Szilágyság (Transylvania) 159

V. Rangyák, József: A characteristic pot from Székelyföld (Land of the Székelys, Transylvania): the brandy-warmer 169

Romsics, Imre: The bonnet. The sign function of women headgear in the 20th century folk costume in the farmsteads of Kalocsa 175

Verebélyi, Kincső: Comments on history of motives on "Hungarian cards" 183

Vajkai, Zsófia: Folktales from Cserszeg 189

Magyar, Zoltán: Shrove Tuesday. Data on Csángó legend of St. Ladislas. 205

Lukács, László: Historical legends from the Káli-basin. 215

Móser, Zoltán: Within sight. From the fragments of the past 225

Horizons

Heltai, Györgyi: From secrets of a building and an art. Festival of Ethnographic Films, Paris, 1995. 239

Scholars, oeuvres, history of science

Domokos, Mária: Reports of Péter Zöld from Moldva 267

Olosz, Katalin: Materials and collectors from Székelyföld (Land of Székelys, Transylvania) in the hundred and fifty years old "Népdalok és mondák" (Folksongs and legends) 285

†*Vasas, Samu*: From the correspondence of Mrs. Zsiga Gyarmathy 299

Szalay, Olga: Records of Kodály and "the Kodály data sheet" 307

Sárkány, Mihály: Tibor Bodrogi's contribution to the study of kinship. 345

Vargyas, Gábor: Tibor Bodrogi's contribution to the study of Oceania 353

Lukács, László: Imre Hegyi, the ethnographer of the Bakony 379

jr. Kodolányi, János: In front of the memorial tablet of Imre Hegyi 386

Book Reviews 391

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

109. évfolyam 2. szám 1998

A tartalomból:

Füzes Endre: A hitelesség kérdése a szabadtéri néprajzi múzeumokban; Sabján Tibor: Tüzelőberendezések a történeti forrásokban; Csoma Zsigmond: Paraszti-uradalmi szőlőfajta ismeret; Lukács László: Székesfehérvár XVIII-XIX. századi etnikai viszonyai; Jávor Kata: Kulturális és életmódminták egy pécsi vállalkozó-polgár, Zsolnay Vilmos életében

A szerkesztőbizottság tagjai:
PALÁL-KOVÁCS ATTILA, SÁRKÁNY MIHÁLY,
SZILÁGYI MIKLÓS,
VARRÓ ÁGNES (technikai szerkesztő), VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Főmunkatársak:
GAZDA KLÁRA, HÁLA JÓZSEF, LISZKA JÓZSEF

Szerkesztő/Editor
LUKÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V. Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 332-6340/36 mellék
Telefon/Telefax: (1) 269-1272, E-mail: mnt@post.hem.hu

A szerkesztő címe: Szent István Király Múzeum, H-8000 Székesfehérvár, Fő u. 6. Telefon: (22) 315-583, (22) 300-621, Telefax: (22) 311-734

Tartalom

Füzes Endre: A hitelesség kérdése a szabadtéri néprajzi múzeumokban 471

Tanulmányok

Sabján Tibor: Tüzelőberendezések a történeti forrásokban II 477
Csoma Zsigmond: Paraszti-uradalmi szőlőfajtaismeret és használat a Kárpát-medence nyugati területein a középkortól a XX. század közepéig I 505
Lukács László: Székesfehérvár XVIII-XIX. századi etnikai viszonyai 549
Jávor Kata: Kulturális és életmódminták egy múlt századi pécsi vállalkozó-polgár, Zsolnay Vilmos életében 573

Közlemények

Keszeg Vilmos: Írott szövegek egy személy életterében 589
Szűcs Judit: Egy csongrádi tímár hagyatéki leltára 629

Kitekintés

Mészáros Borbála: A munkásság kutatása az osztrák és a német néprajzban 659

Krónika

Knézy Judit: Élet egy középkori faluban, Szentkirályon 675
Vörös Éva: A százéves Magyar Mezőgazdasági Múzeum kincsei 676
S. Lackovits Emőke: Balaton-felvidéki séták. Borbély Béla fotókiállítása 679

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

109. évfolyam 2. szám 1998

A HITELESSÉG KÉRDÉSE A SZABADTÉRI NÉPRAJZI MÚZEUMOKBAN*

Amióta csak léteznek szabadtéri néprajzi múzeumok, – és ennek már több, mint száz éve, – újra és újra felvetődő kérdés: vajon a múzeumokban őrzött építmények mennyire hitelesek? Mennyire hitelesen őrzik meg az egyetemes, illetve a nemzeti építészeti kultúra legjellemzőbb vonásait? Visszaadják-e, láttatják-e a lokális sajátosságokat, megőrzik-e a hagyományos anyagokat, szerkezeteket, a fűtés és a füstelvezetés meghatározott időszakra jellemző rendszereit, az életmód minőségét is jelző épülettagolásokat, a berendezéseket, és az egykor élt emberek díszítő kedvét, ízlését?

Főleg építészek szokták e kérdéseket feltenni, akik elsősorban a helyben megmaradt vagy megtartott épületek építésztörténeti értékeit veszik vizsgálat alá. Ezért a kérdésfeltevést részükről az indokolta elsősorban, hogy a szabadtéri múzeumokba került objektumokat valóban elmozdították eredeti helyéről, mintegy kivették abból a környezetből, ahol létrejött, és ahol szerepét betöltötte hosszú időn át. Többek szerint már azzal, hogy az építményt eredeti helyéről elmozdították, elvesztette építészeti hitelességét. Különösen áll ez – a vélemények szerint – a falusi épületekre, melyek gyorsabban és mélyrehatóbban változtak meg az idők folyamán, mint az elit építészet reprezentáns épületei, például a várak, templomok, katedrálisok és kastélyok. Ezek is változtak persze, de főbb szerkezeteiket és díszítményeiket mégis évszázadokon át meg tudták őrizni, különösen azokon a tájakon, amelyeket a puskapor feltalálása után a pusztító háborúk elkerültek.

Tudjuk jól, hogy a szabadtéri múzeumok létrejöttét a kényszerűség szülte: megmenteni, megőrizni annak az épületállománynak a legjellemzőbb részét, melyet mégiscsak a lakosság többségét kitevő közrendűek hoztak létre. Hiszen az is kiderült az elmúlt száz évben, hogy a gazdaság és a társadalom alakulása, az ipari civilizáció, az urbanizáció, és az egyre feszítőbb szociális problémák megoldása, mind a köznép életét keretező régi épületállomány felszámolását, átalakítását kényszerítette ki újra és újra a történelem folyamán. Közép- és Középkelet-

* A Magyar Néprajzi Társaság 109. közgyűlésén, 1997. május 21-én, a budapesti Néprajzi Múzeum dísztermében, a Györffy István-emlékérem átvétele alkalmából elhangzott előadás.

Európában ez a folyamat az utóbbi 60-80 évben különösen felgyorsult. A néprajzkutatók és a műemlékvédelem szakemberei számára ugyanakkor az is világossá vált, hogy az egyetemes és a nemzeti építőkultúra értékrendjébe tartozó köznépi épületállomány megmentésének behatároltak az alternatívái az ipari társadalmakban. Végül is néhány új funkciót talált reprezentatív épület – főleg lakóház, szakrális és ipari objektum – helyben történő megtartása mellett, szerte Európában a másik alternatíva bizonyult megoldhatónak: a legfontosabb épületeket szabadtéri múzeumba telepíteni, ott megőrizni és bemutatni. A folyamat immár közismert az 1891-ben megnyitott stockholmi Skanzentől a hazai szabadtéri múzeumokig.

Mégis, ha az itt vázolt folyamat ismeretében, immáron több évtizedes hazai tapasztalatok birtokában újra feltesszük a kérdést: mennyire hitelesek a szabadtéri múzeumok épületei, rögtön egy másik kérdést is meg kell fogalmaznunk: *mit jelent a hitelesség* ebben a témakörben? Mihez mérjük a hitelességet? Van-e olyan etalon, mely minden épület esetében mérce lehet a hitelesség megítéléséhez? Egyáltalán hányféle hitelesség van? Hiszen beszélhetünk építészettörténeti, vallástörténeti, technológiai, esztétikai hitelességről, nem is szólva a falusi épületek esetében a szociológiai, a néprajzi hitelességről. Melyik a meghatározó, az alapvető kritérium az építmények megítélésénél? Melyik szempontot kell szem előtt tartanunk, ha a szabadtéri múzeumokban őrzött épületekről kell véleményt mondanunk?

Nyilvánvaló, hogy a kérdéskör rendkívül összetett, és a válasz sem egyszerű. A stockholmi Skanzen megnyitása óta a szabadtéri múzeumok létrehozásának elvei és módszerei egyre jobban kikristályosodtak. Azóta a problémák megoldásában érdekelt diszciplínák hatalmas ismeretanyagot halmoztak fel, és a művelődési folyamatok számos törvényszerűségét ismertük meg. A kezdeti idők szabadtéri múzeumaiba, főleg a skandináv múzeumokba elsősorban a jellemző, de látványos, érdekes épületeket telepítették, mint a Millenniumi Kiállítás Néprajzi Falujába is 1896-ban, a teljes épületállomány ismerete hiányában. A később létrehozott ilyen múzeumokat egyre inkább tudományos alapokra helyezték. Közismert, hogy a magyarországi szabadtéri múzeumok európai társaikhoz képest megkésetten valósultak meg, építésük ma is tart. Ugyanakkor ma már azt is tudjuk, hogy ez a megkésettség előnyt is jelent számunkra, hiszen így el tudtuk kerülni a szabadtéri múzeumok számos gyermekbetegségét, és a széles körű hazai építészettörténeti és néprajzi ismeretek birtokában tudtuk kialakítani a múzeumok tudományos koncepcióját, az épületek áttelepítésének norma rendszerét, és meg tudtuk fogalmazni a *hitelesség kritériumait.*

Mi alapozza meg tehát a magyarországi szabadtéri múzeumokban őrzött építmények történeti és néprajzi hitelességét? Előadásomban a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban kialakított elvek és gyakorlat alapján erre szeretnék választ adni. Minden olyan szabadtéri múzeum, amely a XX. század második felében létesült, már az épületek kiválasztása előtt kialakította tudományos koncepcióját, vagyis azt, hogy majdan a múzeumba kerülő építmények milyen időmetszetet tükrözzenek egyenként és összességükben, milyen építészeti stílust örökítsenek meg, és a nagytáj melyik építészeti zónáját milyen épületekkel reprezentálják? Szent-

endrén kilenc nagytáj falusi-mezővárosi építészetét kívánjuk bemutatni, nagyjából a XIX. század utolsó harmada, a századforduló időmetszetében, hiszen a népi építészeti emlékek jobbára ebből az időszakból maradtak meg. Az eddig elkészült három épületcsoport (Felső-Tiszavidék, Kisalföld, Nyugat-Dunántúl) és a készülő negyedik és ötödik (Alföld, Balaton-felvidék) már ezzel a célkitűzéssel valósul meg, gondosan ügyelve azokra a kritériumokra, melyek az építészeti, néprajzi és ezzel a művelődéstörténeti hitelességet biztosítják. Jóllehet az épületet elhozzuk eredeti környezetéből, ilyenformán valóban veszít történeti hitelességéből, azonban – úgy véljük – azok az elvek és módszerek, melyeket a folyamatosan pusztuló épületállomány kényszerítő körülményei között kialakítottunk, kielégítő módon garantálják az áttelepített építmények hitelességét. Ezeknek az elveknek és módszereknek a köre az alábbi témákra terjed ki: *időmetszet*, az *építőanyag*, a *technológia*, a *szerkezetek*, a *méretek*, a *forma*, a *díszítés*, a *berendezés*, a *mikro-környezet* és a *településszerkezet*.

Vegyük ezeket röviden sorra.

A tudományos koncepció alapján kiválasztott épületek a legritkább esetben kerülnek a megtalálás állapotában a múzeumba. Hiszen minden épület alakul, változik az életmóddal együtt az idők folyamán, hozzáépítenek, szerkezeteit kicserélik, héjazatát megújítják, tehát a megtalálás időpontjában általában nem azt az építőkultúrát képviseli, mint amit a múzeumban tükröznie kell. A múzeumban ezért kénytelenek vagyunk úgy felépíteni, hogy a tudományos koncepcióban megfogalmazott időmetszet állapotának, pl. az 1890-es éveknek feleljen meg. Az időmetszet rögzítése rendkívül fontos, hiszen az épület sok más jellemzőjének (szerkezetek, berendezés, stb.) ennek kell megfelelnie, és ezekkel a jellemzőkkel képvisel egy adott területen honos építőkultúrát adott időben. Változtatásokra, az időszakra nem jellemző anyagok és szerkezetek (rontások, torzítások) lefejtésére kényszerül egyébként a műemlékvédelem is a helyben megtartott népi építészeti emlékek esetében.

Emiatt kell ragaszkodnunk a korszakra jellemző *építőanyagok*hoz is. És itt újabb szempont lép be a mindennapok gyakorlatába: a tartósság, a fenntartás problémája. Köztudott, hogy a falusi épületeket lakóik állandóan javították, jó karban tartották. Tudjuk, hogy az olyan ház, melyet nem laknak, néhány éven belül elpusztul. A szabadtéri múzeumokban pedig – ha nem is az örökkévalóságnak – de több generációnak szeretnénk a múzeumaink épületeit megtartani. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha romlott (repedt, korhadt, stb.) anyagait kicseréljük. Ragaszkodunk azonban az eredeti anyaghoz, a tölgy- vagy fenyőgerendához, az eredeti szalma vagy nád héjazathoz, a nagyméretű téglához, az eredeti kőanyaghoz, stb. Így tudjuk csak megőrizni egy talpasház, egy boronafalú ház, a taposott szalmatető, a kötözött zsúptető vagy a fazsindellyel borított épület eredeti hangulatát.

A régi *építő technológiák* szorosan kötődtek az építőanyagok sajátosságaihoz és a kor technikai színvonalához. Ezért nekünk is ragaszkodni kell a bárdolással egyengetett gerendákhoz, a sározott szalmapólyás födémhez, a sárral-trágyával döngölt padozathoz, a vert- vagy vályog falazathoz, a kézi tapasztáshoz, még akkor

is, ha tartóssági okokból a falazatokat mindig szigetelt beton sávalapra helyezzük, ami persze a látogatható épületnél már nem látszik. A hagyományos technológiának az épület más részein és szerkezetein is meg kell jelenni, például a kötözött zsúptetőnél vagy az épület kézzel faragott díszein.

Az épület áttelepítését megelőző építéstörténeti és néprajzi vizsgálatoknak ki kell deríteni az épület eredeti (az ábrázolni kívánt kornak megfelelő) *szerkezeteit*, a tetőszerkezet, az ácsolatok, a csapolások részleteit, a tüzelő- és fűtőberendezés, a füstelvezetés rendszereit, a nyílászárók változatait és helyét, és a feltárt hagyományos megoldásokat kell alkalmazni a múzeumba áttelepített épületen is, az eredeti méretekkel. Hiszen a *méretek* adják ki azokat a jellemző arányokat, melyek funkcionálisan és esztétikailag is adott tájhoz, korhoz és társadalmi réteghez kötik az épületet. Mint ahogy az *eredeti díszítés*, az oromzat deszka vagy vakolt díszei, a tetőcsúcsok, nyársak, és nem utolsó sorban a *tornácok* tájra és korra jellemző megoldásai mintegy felöltöztetik az épületet, és egyértelművé teszik hovatartozását. E részletek múzeumi újraépítése, megtartása alapvető kritériuma a hitelességnek.

A hazai szabadtéri néprajzi múzeumok fontos célkitűzése az, hogy a kiállított objektumok a falusi és a mezővárosi élet tájra és korra jellemző lehető *teljességét*, vagyis a termelő munkát, a fogyasztást, a szellemi és vallási életet, a szokásokat, a viselkedésmódokat egyaránt magába foglaló *életmódot* mutassák be a látogatóknak. Ezért a múzeumokban őrzött épületeket be kell rendezni bútorokkal, munkaeszközökkel, háztartási eszközökkel, termékekkel, az értékfelhalmozás eszközeivel és a vallási élet tárgyaival. Az igen aprólékos kutatómunka eredményeként a néző, a látogató (média eszközök és írásos információk segítségével) egy parasztcsalád vagy iparoscsalád életének részleteit tanulmányozhatja. A berendezésnek, a tárgyaknak eszközöknek tükrözniök kell a tájra, a közösségre, az épületet lakó családra jellemző szociális szintet, a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyét, nemzetiségi hovatartozását, vallását, társadalmi kapcsolatrendszerét. Az ilyen módon, tudományos alapossággal berendezett kiállítások történetileg és néprajzilag hitelesítik az épületet. Csak így tudjuk megtartani és bemutatni azt a miliőt, amelyben az épületet használók meghatározott időkeretek között éltek. Sőt a legtöbb épületben a tárgyak segítségével rá tudunk mutatni az időbeli változásokra, az életmód átalakulására, az egymást követő – gyakran egy fedél alatt élő – generációk eltérő gondolkodásmódjára.

A történetileg hiteles miliőnek ki kell terjedni az *épület mikrokörnyezetére* is. A hazai gyakorlatban, főleg Szentendrén lehetőleg teljes paraszti üzemszervezetet örökítünk meg parasztportába rendezve a tájra jellemző módon a lakóházat, a gazdasági és kiegészítő épületeket, a kerteket a kerítésekkel, kapukkal, mindazt, ami valamikor a parasztélet keretéül szolgált. Így tudjuk hitelesen láttatni azt az életmódot, amit a paraszt és kézműves ősök a maguk számára ki tudtak alakítani, és amit folyamatosan javítani igyekeztek.

A hitelesség kritériumaként tartjuk számon Szentendrén a *településszerkezetet* is. A regionális szabadtéri múzeumokban e kritérium érvényesítésére általában

nincs mód. Szentendrén a terepviszonyok lehetővé teszik, a településtörténeti és néprajzi kutatások pedig elégséges alapot adnak ahhoz, hogy a tájra jellemző épületcsoport hagyományos településszerkezetét is érzékeltessük. A településhez persze nemcsak a parasztudvarok és a hozzájuk tartozó épületek sorolódnak, hanem a közösség mindennapi életéhez és a faluképhez szorosan kapcsolódó szakrális és ipari építmények, valamint a közösséget szolgáló más épületek (iskola, községháza, boltok, stb.) is, áttelepítésük, felépítésük ezért elengedhetetlen.

Mindezeknek a kritériumoknak a következetes érvényesítésével, az építőanyagok, a technológia, a szerkezetek, a méretek, a forma, a díszítés, a berendezés, a mikrokörnyezet és a településszerkezet korhű megvalósításával válnak történetileg és néprajzilag hitelessé szabadtéri néprajzi múzeumaink. És jóllehet arra kényszerülünk, hogy különböző elháríthatatlan okokból esetenként másolatokat, rekonstrukciókat építsünk, hiszen a történeti események leginkább a falusi építészeti emlékeken gázoltak keresztül, a helyben megőrzött népi építészeti emlékek mellett szabadtéri néprajzi múzeumaink (Szentendre, Nyíregyháza-Sóstó, Ópusztaszer, Szombathely, Zalaegerszeg, Szenna) méltó módon és hitelesen őrzik meg a művelődéstörténetnek ezt a szeletét.

Budapest FÜZES ENDRE

Beérkezett könyvek

A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője VIII. 1998. 1-2. Szerk.: Pozsony Ferenc, Borbély Éva. Romániai magyar néprajzi könyvészet 1919-1944. Összeáll.: Váczy Leona. Kolozsvár, 1998. 32 p.

A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Szerk.: Gunst Péter. Budapest, 1998. 438 p. Napvilág Kiadó

A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottságának Értesítője 1997-1998. Szerk.: Szabó Márta, Sisakné Zentai Ilona. Veszprém, 1998. 164 p.

A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából. Szerk.: Sipos Levente, Tóth Pál Péter. Budapest, 1997. 452 p. Napvilág Kiadó

A Székesfehérvári Egyházmegye névtára 1998. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 1998. 202 p. Székesfehérvári Egyházmegyei Hatóság

A turizmus mint kulturális rendszer. Tanulmányok. Szerk.: Fejős Zoltán. Budapest, 1998. 216 p. Néprajzi Múzeum

Adorján Imre: A turul gyermekei. Oguz eredetmondák és a magyar népi kultúra. Székesfehérvár, 1998. 134 p. Fejér Megyei Pedagógiai Szolgáltató Intézet

Adorján Imre: Mohamedánok a magyarok között. A kezdetektől az Árpád-kor végéig. Székesfehérvár, 1998. 56 p. Fejér Megyei Pedagógiai Szolgáltató Intézet

Advent és karácsony. Kiállítás a pápai Jókai Mór Városi Könyvtárban a Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára Baldacci gyűjteményéből. Pápa, 1998. 20 p. Jókai Mór Városi Könyvtár, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára

Állatábrázolás a magyar néphagyományban. Szerk.: Füvessy Anikó. Debrecen, 1998. 314 p. Ethnica

Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében. A Duna-medence népei együttélésének tükröződése a néphagyományban. A VI. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Szerk.: Eperjessy Ernő, Grín Igor, Krupa András. Békéscsaba–Debrecen, 1998. 572 p. Magyar Néprajzi Társaság

Bamberger, Gerald: Ehe- und Übergabeverträge in Hessen. Ein Überblick über Geschichte, Aufbau und Funktion. Marburger Beiträge zur Kulturforschung. Marburg, 1998. 92 p. Jonas Verlag

Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 14. A Magyarországi Németek Néprajza 14. Szerk.: Manherz Károly. Budapest, 1997. 152 p. Magyar Néprajzi Társaság

Cigány Néprajzi Tanulmányok 6. Tanulmányok a magyarországi beás cigányokról. Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Budapest, 1997. 212 p. Magyar Néprajzi Társaság

Csillag ha ragyog. Csokonai Vitéz Mihály emlékezete. Összeáll.: Móser Zoltán. Bibliotheca Alba 3. Székesfehérvár, 1998. 96 p. Fejér Megyei Pedagógiai Szolgáltató Intézet

Csupor István – Csuporné Angyal Zsuzsa: Fazekaskönyv. Budapest, 1998. 188 p. Planétás Kiadó

Egy múzeum szolgálatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére. Szerk.: Asztalos Tamás. Múzeumi Füzetek 48. Aszód, 1998. 396 p. Osváth Gedeon Múzeumi Alapítvány

Fata Márta: Rudolf Hartmann – Das Auge des Volkskundlers. Fotowanderfahrten in Ungarn im Spannungsfeld von Sprachinselforschung und Interethnik. Tübingen, 1999. 128 p. Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde

Fejér megye művészeti emlékei. Szerk.: Entz Géza Antal, Sisa József. Székesfehérvár, 1998. 268 p. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Szent István Király Múzeum

Fritz Tamás: A népi-urbánus vita tegnap és ma. Budapest, 1997. 136 p. Napvilág Kiadó

Hagyomány & modernizáció a kultúrában és a néprajzban. A Budapesten 1994. augusztus 31. és szeptember 2. között megrendezett Fiatal Néprajzkutatók IV. Konferenciájának előadásai. Szerk.: Szűcs Alexandra. Budapest, 1998. 178 p. Néprajzi Múzeum

Hartinger, Walter: "...wie von alters herkommen..." Dorf-, Hofmarks-, Ehehaft- und andere Ordnungen in Ostbayern. I-II. Passauer Studien zur Volkskunde 14. Passau, 1998. 1000 p. Lehrstuhl für Volkskunde der Universität Passau

Havasalja havasa. Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyák népéről. Szerk.: Bárth János. Kecskemét, 1998. 576 p. Bács-Kiskun megyei múzeumok székelyvarsági kutatócsoportja, Cumania Alapítvány

Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve. 12. Szerk.: Cseri Miklós, Füzes Endre. Szentendre, 1998. 272 p.

Hervadatlan rózsagyüker. Gömör-Kishont magyar népköltészete. Összeáll.: B. Kovács István. A zenei anyagot gondozta: Ág Tibor. Szlovákiai Magyar Tájak Népköltészete 1. Dunaszerdahely, 1998. 440 p. Lilium Aurum

Hírharang. Néprajzi tájékoztató füzet. IX. 1-2. Szerk.: Liszka József. Révkomárom, 1998. 68 p. Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság, Fórum Társadalomtudományi Intézet Ethnológiai Központ

"Isten áldja a tisztes ipart." Tanulmányok Domokos Ottó tiszteletére. Szerk.: Szende Katalin, Kücsán József. Sopron, 1998. 440 p. Soproni Múzeum

Kemecsi Lajos: Kultúrák jelzései. A tatai Kuny Domokos Múzeum Gyűjteményei 5. Tata, 1998. 84 p.

Kemecsi Lajos: Szekerek, kocsik, szánok. Paraszti járműkultúra Észak-Dunántúlon. Életmód és Tradíció 8. Budapest, 1998. 248 p. MTA Néprajzi Kutatóintézete

Kiss Erika: Isten hozta Fejér megyében. Székesfehérvár, 1998. 224 p. Regia Rex Kft.

Kósa László: "Ki népei vagytok?" Magyar néprajz. Budapest, 1998. 248 p. Planétás Kiadó

TANULMÁNYOK

TÜZELŐBERENDEZÉSEK A TÖRTÉNETI FORRÁSOKBAN*

V. csempék

A következőkben a kályhacsempékre vonatkozó történeti adatokat dolgozzuk fel, függetlenül attól, hogy milyen tüzelőberendezésbe építették be őket. Ide csoportosítottuk azokat a leírásokat is, melyek a kályha vagy kandalló köpenyére, külalakjára tesznek megjegyzést, de ez a csempék tulajdonságain alapuló jellegzetesség. A leírások nagyon változatosak, sokféle módon közelítik meg a csempék tulajdonságait, foglalkoznak a formájukkal, a rendeltetésükkel, a színükkel, a felületükkel, a díszítményeikkel, állapotukkal, a készítési vagy származási helyükkel stb. A jellemzések kifejezései legtöbbször egyezményesek, a kutató számára ma is érthetőek, de előfordulnak szubjektíven, egyedileg alkalmazott kifejezések, melyek nehezen vagy egyáltalán nem értelmezhetőek.

A forrásokban a „kályha" szó 'csempe' jelentéssel szerepel, mi csak az idézetekben és idézve használjuk így, egyébként mai nyelvünknek megfelelően a „kályhacsempe" szavakat szerepeltetjük helyette.

„paraszt kályha"

A források leggyakrabban használt kifejezése a „paraszt kályha", melynek több alakváltozata és összetétele is ismert: *Az szobában uagion egj uy Parazt kalihabol rakott belől fwteő kemencze...No 1.; Tiukáz ház...egj kiuwl fwteő Parazt kalihás kemencze...No 1.* (Fogaras, vár 1632. évi leltára)[293]; *Az első hazb(an) vagyo(n) egy paraszt kémencze kályhás* (Dés (Szolnok-Doboka m.), 1675.).[294] A kifejezés mázatlan kályhacsempét jelent, ebben a kérdésben teljes a szakmai konszenzus.[295] Gyorsan hozzá kell tennünk, hogy a „paraszt" jelző nem csak a sárgás vöröses terrakotta felületet jelentette, hanem így nevezték a redukált égetésű fekete és az engóbbal bevont vagy bemeszelt fehér mázatlan kályhacsempéket is. Ez utóbbiakat természetesen a színük szerint is megnevezték.

A „paraszt kályha" ritkábban használt szinonimái a „mázatlan kályha" és a „közönséges kályha":*...adot kalyat huzon ketet mazatlant* (Kolozsvár, 1585.)[296]; *Egy kozonseges kalyhas kemencze* (Déva, 1687.).[297]

---

* A tanulmány első részét ld.: Ethnographia CIX. 7-47. o.

[293] U. et C. 1. f. 181-182.

[294] EMSzT VI. 63.

[295] például: Katona Imre 1978. 24.; Kós Károly 1989. 313.; Benkő Elek 1984. 25. stb.

[296] EMSzT VI. 62.

[297] EMSzT VI. 64.

„fekete kályha"

A forrásokban kétféle fekete kályhacsempe szerepel: a redukált égetésű mázatlan és a mázas típus. A redukált égetésű csempéket alig említik forrásaink, pedig egykor nagy mennyiségben készítették őket. Ennek oka az lehet, hogy ezt a típust is „paraszt kályha"-ként nevezik meg. Erre jó példa a Vas megyei Rohonc majorházának cserépkályhája, melyet 1634-ben így írnak le: *Az Rohonczi Maior Hazban Vagyon...Egy fekete kalyhas kemencze*[298], a következő évben már az alábbi bejegyzés olvasható : *Az Rohonczi Maiorban valo hazban vagion...Parazt kemencze kalyhas N.1.*[299] Azt is tudjuk, hogy a házat 1650-ben építik át, tehát nem valószínű, hogy a kályhát előtte kicserélik, csak az összeíró már „paraszt"-ként említi a továbbiakban. Veszprém vármegye 1755-ben kelt limitációja a *Mázos fazikasok* munkái között említi a fekete kályha fölrakását: *Öreg fekete kalho fel rakásától...*-f 60 kr., míg a csempéket a *Fekete Mives Fazékasok* készítik: *Fekete kalhánok párjo...-f 2 kr.*[300] A limitáció külön érdekessége, hogy megfigyelhető szóhasználatában a nyelvi átalakulás: az egész kályhát is és a csempéket is „kályha"-ként említik. A redukált égetésű csempék egyik sajátossága volt, hogy erős tüzelés hatására foltszerűen kisárgultak. Ennek a javítására, a fekete szín visszaállítására a csempék felületét grafittal festették be.[301] Ennek egy korai adata található a modenai Hyppolit-kódexekben, melyek az esztergomi érsekség 1489. évi kiadásainak számadásait tartalmazzák: *per terra negra da denigrare la stufa den. 50.*[302]

A mázas fekete kályhák is ritkán szerepelnek a forrásainkban, ennek oka azonban tényleges ritkaságukkal magyarázható. Fekete mázu barokk kályhát sejtet a következő leírás: *az Ajto nyilásán belóll a Job kéz feloll valo szegeletben esztergában mettzett teke formáju három Lábakon állo fábol valo párkányu, tégla tuz helyén állo, fekete festéku kályhából rakott, kerek Tornyos Nemeth kementzeju Haz* (Szpring, Alsó-Fehér m., 1761.).[303] A következő leltár kályhájáról csak feltételezhető, hogy mázas volt: *A Kis Aszszonyok házába...melegittetik nagj széllyes Lazur, vagy fekete színű kivűl fűttő kemenczével* (Déva, 1756.).[304]

„vörös kályha"

A forrásokban nagyon gyakran szerepelnek a „vörös kályhá"-k, amelyekről sajnos nem tudjuk teljes pontossággal megmondani, hogy vöröses terrakotta színű csempét („paraszt kályha") vagy vörös földfestékkel lefestett mázatlan csempét jelentenek-e? Valószínű mindkét típust takarja ez a kifejezés, amely az ország egész területén egységesen használt. A belatinci (Zala m.) kastély 1666-ban készült leltárában az *Ebidleő ház mellet való Házban* írnak le *vörös paraszt kemenczé*-t, valamint a *Szenes ház mellet való Házban* említenek *vörös kálhás kemenczé*-t.[305] A Nagy-Küküllő megyei Királyhalmán az ebédlő palotájában volt veres színű kandalló: *vagjon egy oregh veres kalyhabol rakot kemencze, kinek homloka faragot ko.*[306] 1779-ben a Somogy megyei Beleznán egy birkás házban *az kálha, amely vörös cserép* jegyzi meg az összeíró.[307] 1823-ban Csekelakán (Alsó-Fehér m.) írnak le egy *veres kájha tüzelő kemenczé*-t.[308]

A mázatlan kályhacsempe vörös színűre festése évszázadokon át nyomon követhető gyakorlat. Első írásos említése 1449-ből való, mikor is a pozsonyi városháza tanácstermében álló kályhához készítenek vörös festéket és ennek alapanyagait vásárolják meg: *hab gebn umb Miny, und umb Ayr,*

[298] Mráz Vera 1957. 258.
[299] Mráz Vera 1957. 259.
[300] Rassy Tibor 1984. 247.
[301] Miklós Zsuzsa–Sabján Tibor 1992. 131.
[302] B. Nyáry Albert 1874. 16.; Nyáry Albert tévesen azt hiszi, hogy a fekete földdel búbos kemencéket színeztek.
[303] EMSzT VI. 344.; lásd még 83. jegyzetpontot!
[304] EMSzT VI. 343.
[305] U. et C. 6.f. 26.
[306] EMSzT VI. 62.
[307] Knézy Judit 1972. 523.
[308] EMSzT VI. 62.

zur der roten farib, zum Ofen Im Rothaus, In der Herrn Stube 64 den.[309] Az 1500-as évek elején Egerben és Ónodon is a vár leltározásakor a fazsindelyezés festésére való vörös földfestéket (*cinobrium rubrum*) találnak a leltározók.[310] Ez a földfesték a kályhák festésére is alkalmas volt. Benkő Elek idéz egy 1626-ból való kolozsvári adatot, melyben vörös festék, azaz mínium vásárlásáról esik szó: *Az Kemenczeh festeni veot miniumot Libb. 2 1/2...f. 1/25.*[311] Egy Szigliget környéki parasztházban tesz látogatást Richard Bright angol utazó 1814-ben: *On our return we visited several of the cottages, which, in spite of mean exterior and small dimensions, are neat within, and furnished with small stoves, somewhat of a pyramidal figure, built of square red tiles, concave in the middle. These are the usual materials of the common Hungarian stoves.*[312] A Richard Brigt által látott vörös szemeskályhák talán vörös földfestékkel voltak mázolva, hisz ekkoriban Csobánc környékén bányászták a földfestéket, ahogy erről a Tudományos Gyűjtemény 1834. évi számában olvashatunk: *Itt ásatik az a rózsaszínű föld, mellyel a lakosok, mint kályha festő földdel, Somogyba kereskedést űznek.*[313] Míg a forrásokban több példát is találunk a kályhákhoz használt festőföldre, addig a leírások nem említik külön, hogy a csempék festve vannak. Figyelembe véve, hogy a leírók néha a mázat is festésnek nevezik, megkockáztatjuk, hogy az alábbi leírás nem mázas kályhát jelent: *1=° Első szoba...van benne kályha föstött kupás* (Keszthely, Feneki vendégfogadó, 1840.).[314]

Néprajzi gyűjtésekből tudjuk, hogy az erdélyi csempés kandallók és a dunántúli, kisalföldi szemeskályhák mázatlan példányait bizonyos használat után vörös földfestékkel átfestették, felújították.[315]

a „fehér kályha"

A forrásokban gyakran találkozunk a „fehér kályha" kifejezéssel, amely ismereteink szerint háromféle fehér kályhacsempét jelenthet.

Az első csoportba azok a mázatlan csempék tartoznak, amelyeket az égetés előtt engóbbal vontak be, így kiégetve matt fehér színt kaptak. Az összeírók szemlélete szerint ezek a mázatlan csempék még a „paraszt kályha" kategóriába tartoznak, ezért néha két jelzővel is ellátva „fehér paraszt kályhá"-nak említik: *oldalylagh kis hazácska...kemencze feieres paraszt kályhákból* (Magyarbükkös, Alsó-Fehér m., kúria 1655. évi leltára)[316]; *Oskolacska...az házban egy fejér paraszt kályhás kemencze* (Uszfalva, Sáros m., kúria 1670. évi leltára)[317]; *Az szoba: 1 jó kemencze feir paraszt kályhás belőll füteő* (Szécs, Zemplén m., kúria 1671. évi leltára).[318] A régészeti ásatásokból is ismert fehér engóbos kályhacsempék jól felismerhetők a limitációkban, mert áruk – ahogy azt Gyuricza Anna kimutatta – alatta marad a közönséges zöld mázas csempékének is.[319] 1632-ben például a kassai fazekasok árszabásában: *Egy zöld kályhát adjunk, be is rakjuk d.5; Egy fejér kályhát berakásával együtt adjunk d.2.*[320] Tehát az idézett fehér csempe nem lehetett mázas, csak engóbos. Ilyen kályhák álltak egykor a

[309] B. Nyáry Albert 1874. 10.; adata Rakovszky, Stefan: Das Pressburger Rathaus. 1872. Pozsony c. munkájából való. Nyáry Albert tévesen azt hiszi, hogy a vörös festéket színes búbos kemencék kifestéséhez vásárolták.

[310] Détshy Mihály 1975. 194.; 202. 27. jegyzetpont.

[311] Benkő Elek 1984. 24.

[312] Bright, Richard: Travels from Vienna through Lower Hungary, ... 1814. Edinburgh, London 1818. 422.; idézi: Vajkai Aurél 1940. 316.

[313] Tud. Gyűjt. 1834. III. 74.; idézi: Vajkai Aurél 1940. 316.

[314] OL. P 275. 107.cs. 4. 21.p.

[315] Szilády Zoltán 1909. 17.; Végh Olivér 1977. 54.; Kós Károly 1989. 311.; Sabján Tibor 1991. 49.

[316] U. et C. 3.f. 45.

[317] U. et C. 3.f. 357.

[318] U. et C. 2.f. 554.

[319] Gyuricza Anna 1992. 10.

[320] Kemény Lajos 1901. 31.; idézi: Gyuricza Anna 1992. 10.; 78. 32. jegyzetpont.

füzéri várban is: *Deak haz...Egy öregh fejér kalyhas kemencze kivül fütő No. 1.; öregh also Palota...Vagyon benne egy fejér kalyhas kivül fütő kemencze körülötte Pad székek No. 7.*[321]

A második csoportba olyan mázatlan kályhák tartoznak, melyeknek felületét az elhasználódás miatt bemeszelték. A paraszti gyakorlatból ismert ez az eljárás, de a leírások csak ritkán említik: *egy szoba: meszelt kupás kályhával, rosz* (Zsid, Zala m., molnár ház 1856. évi leírása).[322] Hasonlóan csak meszelt szemeskályhát kell elképzelnünk az alábbi lakóházban:

1ő szoba – kályha veres kupás 1

2dik szoba – kályha fehér kupás 1 (Keszthely, Bolha u. hajdú lakás 1847. évi leírása).[323] A kályha lemeszelése a paraszti gyakorlatból is ismert, Erdélyben a mázatlan kandallókat, a Dunántúlon a mázatlan szemeskályhákat meszelték be.[324]

A fehér kályhák harmadik csoportját a viszonylag ritka fehér mázas kályhák alkotják. Ezek ónmázas technikával készültek, ezért elterjesztésük a habánok működéséhez köthető. A Batthyány-kastélyok számadáskönyveiben 1637-ben található az első olyan kiadás, melyben *fejér kemencze kaliha égetéséhez* adott pénzt az *vy kerezten Gerenczernek* a tiszttartó.[325] Egy fehér mázas kályhát említenek a borbereki (Alsó-Fehér m.) kastély XVII. század végén készült inventáriumában is: *emeleti bolt...kül fütö fejér bokaly kementze.*[326] A fehér máz legtöbbször a színes mázas kályhacsempék alapszínéül szolgál, ahogy az egy 1625-ben kelt gyulafehérvári limitációban olvasható: *Egy mázas kályhát, tarkát, fejér mázzal, jót, öreget 11 pénzen.*[327]

„fövenyes kályha"

Ha nem is túl gyakran, de néha felbukkan a forrásokban „fövenyes kályha" kifejezés. Először homokos felületű mázatlan csempére gondolhatunk, hiszen a fából készült dúcok felületét finom homokliszttel szórták meg, hogy az agyag ne ragadjon bele.[328] Azonban ha meggondoljuk, hogy az agyagot mindig homokkal soványították, amely többé-kevésbé látható is az agyag felületén, akkor ez nem említésre méltó jellegzetesség. Egy 1681-ből származó csíki adat segít a kérdés megoldásában: *Ezen új házban vagyon fényes és fövenyes kályhás kemencze, ennek szájában egy szál vas.*[329] A fényes és fövenyes csempe csak mázatlan lehet, és mint ilyen, csak a csillámos csempe jöhet számításba. A csillám természetes előfordulásában megtalálható a homokkőben is, így a homokkal való keveredése természetesnek tekinthető. Fövenyes csempéről szól az alábbi leírás is: *Vagyon...fabol fel rott bontakozott tűz hellyen egy fovenyes kalyhas kemencze* (Alsóporumbák (Fogaras m.), 1680.).[330] Azt a föltételezést, hogy a fövenyes csempék mázatlanok, a következő adat is bizonyítja: *egy fövenyes s csak paraszt kályhábul csinált, keő labos kemenczéjű hámor eőrző ház* (Csík, vashámos 1681.).[331]

a „fényes kályha"

A „fényes kályhás kemence" kifejezés mögött az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár mázas csempekemencét feltételez.[332] Erre vonatkozóan azonban csak egyetlen adatunk van: *mentunk az vegseo oreg hazra...Ebben vad(na)k...Mázos, fenyes kályhas kemencze Nro 1* (Borberek, Alsó-Fehér m., 1685 előtt).[333] Az ilyen szóösszetétellel jellemzett csempék mögött azonban az esetek többségében a csillámos csempék húzódnak meg. Erre legbiztosabban a „fényes veres kályha" kifejezésekből

[321] Feld István–Cabello, Juan 1980. 121.; 122.
[322] OL. P 275. 109.cs. 410-413.
[323] OL. P 275. 107. 4. 637.
[324] Végh Olivér 1977. 54.; Kós Károly 1989. 311.; Sabján Tibor 1991. 49.
[325] Katona Imre én. 56.
[326] B. Nagy Margit 1970.
[327] Benkő Elek 1984. 25.
[328] Kós Károly 1989. 296-297.
[329] EMSzT VI. 64.
[330] EMSzT VI. 64.
[331] EMSzT VI. 344.
[332] EMSzT VI. 64.
[333] EMSzT VI. 64.

következtethetünk. Az adott korban vörös mázzal nem készítettek kályhacsempéket, tehát a kifejezés mázatlan és fényes, tehát csillámos, csempékre vonatkozik: *az Aszszony Házában...téglából rakott tuzhelly fundamentumra futoson fényes veress kájhákból laposs rud vasra rakott szorittos csipkés és gombos tuzello kementze* (Széplak, Kis-Küküllő m., 1737.).[334] B. Nagy Margit Oprakercisoran (asszony szobája, 1683.), Görgényen (vár, kis boronaház, 1652.), Bethlenen (1690.), Egeresen (1699.), Szombatfalván (XVII. század) talált „veres fényes kályhák"-ból épített tüzelőberendezéseket.[335] Vita Zsigmond a nagyenyedi kollégium 1722. évi leltárát elemezte a tüzelőberendezések szempontjából, és arra a következtetésre jutott, hogy a gyakran emlegetett „fényes kályha kemence" kifejezés csillámos csempékből épített kandallót takar: *egy tégla tűzhelyre rakott tisztességes fényes kályhából szegletesen párkányosan tsipkésen, függősen, gombosan vaspántra tsinált kementze.*[336] Különösen árulkodó a következő leírás, melyből kiderül, hogy a fényes csempe mázatlan: *Tégla tüzhellyre tsinált fényes kályha paraszt kementze.*[337] A fentiek alapján azon a véleményen vagyunk, hogy a „fényes kályha" kifejezés leginkább a csillámos csempékre vonatkozik, bár az adatok egy részénél ezt nem tudjuk bizonyítani: *szoba...fémjes kályhákból czinált kemencze* (Kóródszentmárton, Kis-Küküllő m., kuria 1683. évi leltára).[338]

a „zöld mázas kályha"

A mázas csempék zöme az egyszerűen és olcsón előállítható zöld ólommázzal volt bevonva. A forrásokban „zöld kályhás kemence"-ként, „zöld mázos kemence"-ként vagy egyszerűen csak „zöld kemence"-ként említik az összeírók. A sümegi vár 1588-ban készült leltárában több változat is szerepel: *Az ur zobaiban...Zöd mazos kemenche 1.; Az Jo Thamas hazaban...Zeold kemenche 1.*[339] Egy alsóregmeci (Zemplén m.) kúria 1675-ben kelt leltárában a *kisded ház*-ban *zöld mázu kályhás kemenczé*-t rögzítenek a leltározók.[340] 1787-ben Marosvásárhelyen készült az alábbi leltár: *az utca felől lévő nagy házba...egy vason álló Zőld Kájha Kementze, és ugyan afféle Kájhákbol rakott futto.*[341] Érdekességként említjük meg, hogy a fogarasi vár 1656-os leltározója a zöld mázas kályhát annyira közönségesnek találta, hogy több helyen is így fogalmazott: *Medgyesi Uram háza...vagyon egy Paraszt Zeöld Mázas Kemence, melinek eleje vas, allia Téglából rakott.*[342] Természetesen ebben az esetben a „paraszt" jelző nem mázatlan csempét jelent, de tudnunk kell, hogy egyedi szóhasználattal van dolgunk.

"mázas kályha"

A leírók által egyszerűen csak „mázas kályha"-ként emlegetett csempék valószínűleg a zöld mázas típushoz tartoztak: *mazos kalyhat hatot* (Kolozsvár, 1585.).[343] *A kementze mázas kajhakbol 13 Mflor* (Radnótfája, Maros-Torda m., 1804.).[344]

„sárga mázas kályha"

Viszonylag ritkán szerepelnek forrásainkban a sárga mázú kályhák vagy kandallók. A gerendi (Torda m.) kastély 1653-ban készült inventáriumában a leíró a vajszínű máz láttán bizonytalankodott: *az Ur leg felseő nyári házára...egi fejér avagi sárga mázu keő lábakon álló kálihás tüzeleő kemencze.*[345] A szerencsi (Zemplén m.) vár 1648-as inventáriumában több sárga mázas kályha is

[334] EMSzT IV. 479.; közli még: Szabó T. Attila 1941. 72.
[335] B. Nagy Margit 1970. 98-99.; 145.
[336] Vita Zsigmond 1980. 88.
[337] Vita Zsigmond 1980. 88.
[338] U. et C. 1.f. 360.
[339] Kozák Károly 1969. 118.
[340] U. et C. 3.f. 10.
[341] EMSzT VI. 63.
[342] U. et C. 1.f. 202.
[343] EMSzT VI. 62.
[344] EMSzT VI. 62.
[345] U. et C. 1.f. 257.

szerepelt: *Urunk haza...Sarga mazu kiwöl föteö kalihas kemencze benne io partazattia nelkül.*[346] A sárga máz azonban gyakrabban szerepelhetett a színes mázas kályhákon, mint a díszítmények kiemelő színe: *Sárga zold mázas kemencse kiuül fűtő* (Regéc, Abaúj m., vár 1678. évi leltár).[347]

„fehér és kék mázas kályha"

A fehér alapon kék mázzal díszített vagy a kék alapon fehérrel cifrázott kályhák az 1640-es években szerepelnek először a Batthyány-kastélyok leltáraiban.[348] Valószínűleg a dobrai (Vas m.) vár leltárában 1645-ben feljegyzett *Uj Köröztieny czinál(a) kek kemencze* is ilyen kályha lehetett.[349] Ezeket mindig a rangosabb helyiségekben találjuk, néha többet is egy nagyobb épületben. Például a regéci (Abaúj m.) vár 1678-as inventáriumában öt ilyen kályha szerepel, egy az alsó palotából nyíló második házban, egy a harmadik oldalházban, egy a felső palotában, egy az asszonyunk házában és egy a leányasszonyok házában.[350] A kályhák mind kívülfűtősek voltak, lábazatuk kőboltozatra épült: *Felső Palota...Kemenczéje kék s feir mázos kiuül fütő, az allya kő botos.*[351] Hasonló díszítésű kályhák álltak a XVIII. században is: *Feer Mázu kek viragos Tserepekbol valo kementze; Feér Mázal kék virágos kályhákból allo kementze* (Zágon, Háromszék, 1791.).[352] A XVIII. század kék fehér mintás kályháinak egyik megmaradt szép példánya az Iparművészeti Múzeum besztercebányai kályhája. A fehér alapon kék mázzal díszített csempék továbbéltek a paraszti hagyományban, elsősorban a Szeben vidéki szász mesterek készítettek ilyen mázazású csempéket.[353]

"tarka mázas kályha"

A XVII-XVIII. század főúri lakáskultúrájának előkelő darabja volt a tarka mázas csempékből épített kívülfűtős kályha vagy csempés kandalló. Az első ilyen leírások az 1620-as évekből valók: *Az Örögh elseö hazban...vagyon tarka kálhas kemencze No. 1.* (Füzér, vár 1620. évi leltára).[354] Egy 1625-ben kelt gyulafehérvári limitáció két tarka csempe áráról is rendelkezik: *Egy mázas kályhát, tarkát, fejér mázzal, jót, öreget 11 pénzen. Német módon csinált szép tarka, összvejáró virágu nagy kályhát 14 p(énzen).*[355] A kereslet nem maradhatott el, mert a különböző leltárakban gyakran szerepelnek a tarka mázas kályhák: *Réghi Bátori Paloták...Egj tarka mázas kemencze két uas lábon álló No 1. az allia faragott keöuekből rakott.* (Fogaras, vár 1632. évi leltára)[356]; *ebédlő palota...tarka mázas kemence* (Sáros, Sáros m., udvarház 1637. évi leltára)[357]; *Az Ur eő Nagysága Háza...kivül fütü tarka mázos kemencze* (Szerencs, vár 1635. évi leltára)[358]; *Ebedleő haz nagy Palotta...Wagyon ebben egy rosz tarka mazu kiuöl fuiytő kemencze* (Regéc, Abaúj m., vár 1646. évi leltára[359]; *Felseő Palota...Negyedik Haz...Kemenczéje nagy öreg Tarka mazos Kalyhakbol* (Nagysáros, Sáros m., kastély 1687. évi leltára)[360]. Az adatok még tovább sorolhatóak, de inkább a század végéről említünk egy olyan leírást, amely új kályha készítéséről tudósít: *ebédlőpalotában...bokályos tarkamázú...küll fütő uy Kemenze* (Nagybun, Kis-Küküllő m., fejedelmi udvarház 1692. évi leltára).[361] 1704-ből származik

[346] U. et C. 4.f. 294.
[347] U. et C. 4.f. 212.
[348] Katona Imre én. 56.
[349] Katona Imre én. 56.
[350] U. et C. 4.f. 212-213.
[351] U. et C. 4.f. 213.
[352] EMSzT VI. 62.
[353] Kós Károly 1989. 297.; Gebhard Torsten 1983. 182-183.
[354] Feld István–Cabello, Juan 1980. 115.
[355] Benkő Elek 1984. 25.
[356] U. et C. 1.f. 176.
[357] Makkai László 1954. 143.
[358] U. et C. 4.f. 292.
[359] U. et C. 5.f. 100.
[360] U. et C. 4.ff. 159.
[361] Katona Imre én. 59.

a gyöngyösi fazekasok limitációja, amely kimondja: *tarkásan festett öreg kályha 9 d.*[362] Forrásainkban a „tarka kályhá"-k, „cifra kályhá"-k és a „bokály kályhá"-k alkalmasint ugyanazt a csempeféleséget jelentik."

„cifra kályha"

A „cifra kályha" kifejezéssel forrásainkban két különböző díszítésű kályhacsempét jelöltek. Cifra lehetett az a kályhacsempe, amelynek felületén domborműves díszítmények voltak, de akár mázatlan kivitelben is készülhetett: *Az paraszt cifrás kályhát 5 pénzen.* (Gyulafehérvár, limitáció 1625-ből)[363], és cifra jelző vonatkozhatott a csempe mázazására is: *Nagyobbik Arannyas Ház...Beleöl tüzeleö kemenceje cziffrázott mázu kályhákból álló, szájában egy pár vas, faragot keö lábakon való tüszhelye párkányozot keövek azokis.* (Gerend, Torda m., kastély 1661. évi leltára).[364] Ez utóbbiak közé tartozik az alábbi említés is: *Kék és Zöld festékkel Czifrázott nagy káljhák...*(Branyicska, Hunyad m., 1756.).[365] Természetesen a cifra mázú csempének is lehettek domborműves díszítményei. A fejedelmi udvar számára távolabbról is hozattak cifra csempéket: *Magiar orszaghbol hozwa(n) hatt Szeker Czifras kalihakat, es Fejerwarra Akarwa(n) vinnj...*(Kolozsvár, 1625.).[366]

A cifra mázas kályhák szinonimájaként néha az „elegyes kályha" kifejezés szerepel: *Balkezre Nilo Boltos Haz...Egi Kályhás Kemencze elvegies festekkel* (Pány, Abaúj m., udvarház 1670. évi leltára).[367]

a „bokály kályha"

A XVII-XVIII. századi forrásokban előforduló „bokály kályha" kifejezéssel többször is foglalkoztak kutatóink, így a kérdés teljesen feltártnak és kidolgozottnak tekinthető.[368] B. Nagy Margit a bokályos csempék szép mázát, különleges színösszetételét hangsúlyozza, míg Katona Imre szerint a végtelen mintát alkotó („összvejáró"), terülő mustra neve „bokály" függetlenül attól, hogy textílián, falicsempén vagy kályhacsempén fordul-e elő.[369] A motívumokban mindketten olasz és keleti hatást vélnek tükröződni. Bokályos kályhák a főúri paloták reprezentációs helyiségeiben álltak, függetlenül attól, hogy kívül- vagy belülfűtősek voltak: *Ebédlőpalotán belől lévő ház...Szederjes, fejér, s sárga máz alat levő, bokályos lapos kályhás, alol kerekded vasrudon álló belől szenelő keregded kemenczéje...No 1.* (Karkó, Alsó-Fehér m., udvarház 1682. évi leltára)[370]; *vintzi bokálly forma mázos violaszinü, szederjes és sárga mázzal virágozott igen szép kállyhákbol van kirakva* (Mikefalva, Kis-Küküllő m., úr szobája, 1736.).[371] Az utóbbi forrás is utal rá, hogy a bokályos kályhák készítői és terjesztői a habánok voltak, akik Alvincen telepedtek meg és dolgoztak.[372] A különleges (ónmázas) színek használatát hangsúlyozzák az alábbi leírások: *Lazur szin festékü virágos fejér mázu vagy-is (mint szokták hivni) bokáj kályhákbol rakott omladozott s foldozott belöl tüzelő kemencze* (Bethlenszentmiklós, Kis-Küküllő m., kastély 1765. évi leltára); *kékes vagy Lazur szin mázzal czifrázott fejér mázu csinos ép bokáj kájhákbol rakatott belöl tüzelő jo kemencze. (uott).*[373] A következő leltárból ugyanakkor egy egyszerűbb színhatású, de bokályos kályha képe rajzolódik ki: *Fejér és zöld mazas bakalyos kalyhakbul rakat tüzelő Kemencze* (Radnót, Kis-Küküllő m., 1690 után).[374]

---

[362] Lénárt Andor 1984. 284.
[363] Benkő Elek 1984. 25.
[364] U. et C. 1.f. 269.
[365] EMSzT VI. 62.
[366] EMSzT VI. 62.; közli még: Benkő Elek 1984. 26.
[367] U. et C. 5.f. 87-88.
[368] Szabó T. Attila 1940.; B. Nagy Margit 1970.; Katona Imre én.
[369] B. Nagy Margit 1970. 155.; Katona Imre én. 58.
[370] U. et C. 1.f. 317.
[371] B. Nagy Margit 1970. 155.
[372] B. Nagy Margit 1970. 155.; Katona Imre én. 59.
[373] B. Nagy Margit 1970. 153.
[374] EMSzT VI. 62.

„összejáró kályha"

A nagyon kifejező „összejáró kályha" megnevezést Gyulafehérváron kiadott limitációkból ismerjük. Olyan növényi vagy geometrikus díszítésű csempéket kell alatta értenünk, melyekből több egymás mellé helyezett példány adja ki a végtelen motívumot. Az ilyen csempéket terülömustrásnak vagy tapétamintásnak is nevezik. Katona Imre szerint az ilyen mintás csempéket nevezték a forrásokban bokályosnak.[375] Mindenesetre az „összejáró" jelző nem a csempék színére, hanem a motívum jellegére vonatkozik. A már említett 1625-ben kelt gyulafehérvári limitáció ide vonatkozó része így hangzik: *Német módon csinált szép tarka, összvejáró virágu nagy kályhát 14 p(énzen).*[376] Nem véletlen, hogy a leírás német módon készített csempét említ, ugyanis az ilyen díszítésű kályhák divatja a német nyelvterületen alakul ki a XVI. század közepe táján. A díszítőmotívumok itáliai textil- és bőrmunkák hatását viselik magukon.[377] A habánok ezt a kályhadivatot hozzák magukkal és terjesztik el a Felvidéken és Erdélyben. A kutatók által jelzett keleti hatás is az itáliai előképeken keresztül közvetítődik és nem a török kapcsolatok révén.

„virágos kályha"

Az erdélyi népi kandallócsempékről oly jól ismert virágos díszítmények úri előképei megtalálhatók forrásainkban. A leírók csak ritkán és szűkszavúan említik a csempék motívumait, ezért ritkák az olyan adatok, melyek virágos csempékről számolnak be: *egy hoszszú uj kementze virágos fakó kályhás...egy hoszszu fakó virágos kályhás uj kementze* (Pókafalva, Alsó-Fehér m., 1725.).[378] *az Első szobába...Vagyon...egy jo állapotba lévö festet Virágos Cserepes* (Köszvényes, Maros-Torda m., 1825.).[379] B. Nagy Margit 1754-es gernyeszegi (Maros-Torda m.) és 1692-es görgényszentimrei (Maros-Torda m.) inventáriumokban talált virágos kályhacsempéket leíró adatokat.[380]

bögre alaku kályhaszem

A késő középkori Alföldön nagy mennyiségben előforduló bögrés kályhaszemekről alig maradt említés forrásainkban. Egy XVIII. század közepéről származó szegedi limitációban ez áll: *Bögrébül való Kemencének föll rakásáért...-' 75.*[381] 1781-ben a szegedi Magyar Fazekassok ugyanezért a munkáért már több fizetséget kérhettek: *Bögréból való Kemenczenek valo fel rakasáért...1 – 0.*[382] 1803-ban készült limitációjuk még tartalmazta ezt a munkát: Bögreből való Kementzének felrakásáért...1 fl – kr.[383]

„csupor formára csinált paraszt kályha"

A bögre alakú kályhaszemet „csupor"-nak is nevezték a leltárak készítői: *Az Gyermekek Comm(un)itassabanis ki lukadozot vala az Czupros kemencze aztis meg foldozta p(ro) d 15. 11 Apro Csupor kahliat adot hozza p(ro) d. 11.* (Kolozsvár, 1621.).[384] 1666-ban a gyalui vár pincéjében tároltak bögre alakú kályhaszemeket: *az Porkolab ablaka alatt leveö Pintseben...czupor formara tsinalt paraszt kalyha N. 200.*[385] A kályhaszemek mennyisége is mutatja, hogy apró csuprokkal van dolgunk.

[375] Katona Imre én. 58.

[376] Benkő Elek 1984. 25.; idézi még: Radvánszky Béla 1986. I. 13.; B. Nagy Margit 1970. 154.; Gyuricza Anna 1992. 27.

[377] Franz, Rosemarie 1981. 99-100.; 294-295. á.; 630-633. á.; 636. á.; Gebhard, Torsten 1983. 96-101. á.; 122-127. á.

[378] EMSzT VI. 63.

[379] EMSzT VI. 109.

[380] B. Nagy Margit 1970. 98.

[381] Szabó Kálmán 1938. 91.

[382] IV.A. 10003 V.3.A 81. Szeged

[383] IV.A. 10003 V.1A. 5. 1803. Szeged

[384] EMSzT VI. 342.

[385] Jakó Zsigmond 1941. 172.; közli még: Benkő Elek 1984. 20-21.

„mély kályha"

A dési fazekasok 1570-ben kelt artikulusa szerint két alapvető csempetípus létezik a „formás" és a „mély": *tehát egy formás kályhától egy pénz, egy mély kályhától is egy pénzt vegyenek.*[386] 1595-ben a kolozsvári tanácsház kályháit javította *Zakmrj* (Szakmári) *fazakas Janos*, a számadáskönyv tanúsága szerint a munkához adott: *18 parazt melly kallyat...d 60.*[387] A sablonban készített csempével („formás") szemben a „mély kályha" minden bizonnyal korongon készített tál alakú kályhaszemet jelentett, bár a kassai fazekasok 1574-ben kelt szabályzatából azt is kiolvashatjuk, hogy ezzel a kifejezéssel alkalmasint az erősen mélyített tükrű formás kályhát is jelölhették: *egy vörös uj mély formás kályháért két pénzt fizessenek.*[388] Eddigi adataink alapján úgy tűnik, hogy a kifejezés a korai forrásokban fordul elő.

„kupás kályha"

Az erdélyi forrásokban szórványosan, a dunántúliakban gyakran fordul elő a „kupás kályha" kifejezés. 1682-ben Thököly Imre tordai kúriájában, az alsó házban írtak le egy kupás szemekből rakott kandallót: *Alsó Ház...Elől vasrudon álló, belől szenelő paraszt kupás kályhás Kemenczéje, végében levő melegitő kis Kemenczéjével együtt...No 1.*[389] A leírás kapcsán Benkő Elek fölveti, hogy a „kupás kályha" valószínűleg tál alakú kályhaszemet jelent. A dunántúli források megerősítik elképzelését, bár Bátky Zsigmond révén a kifejezésnek helytelen, 'bögre alakú kályhaszem' jelentése terjedt el a néprajzi szakirodalomban.[390] A kérdés a források segítségével könnyen tisztázható. A falusi, mezővárosi környezetben használt bögre alakú kályhaszemek belseje sohasem mázas, tehát ha a leírásokban gyakran szerepelnek mázas „kupás kályhá"-k, akkor azok csak tál alakú szemekből készített szemeskályhák lehetnek. Egy 1783-ban kelt kaposvári limitációban ez olvasható: *egy darab mázos kupás kálha föl rakás nélkül...5 pénz, felrakással...6 pénz.*[391] A keszthelyi Kis utcai ház 1849-ben készült leírása a hátulsó szoba berendezésében említ *egy zöld kupás kályhá*-t.[392] Ugyanitt 1849-ben a Polgárváros *Füsti kocsmájá*ban található *hamuszinű kupás kályha* (valószínűleg szürke spriccelt mázas kályha) és *zöld kupás kályha.*[393] Az adatok még sorolhatók lennének, de ez elég annak a megállapításához, hogy a „kupás kályha" kifejezés tál alakú kályhaszemet, illetve az újabb nyelvhasználat szerint ilyen szemekből készített kályhát jelent. Természetesen a „kupás kályhá"-nak mázatlan változatai is gyakoriak voltak: *első szoba, mellyen található kálho veres kupás jó 1.* (Hévíz, 3. számú malom molnár lakása, 1826-29.).[394]

„cipós kályha"

A debreceni fazekas céh 1715-ben megújított céhlevele a remeklésről az alábbiakat rendeli el: *A próba vagy remek csinálás rendi illyen légyen, készítsen egy öreg korsót, tizenhat icczést, két fülű fazekat tizenhat icczést, Boros korsót icczést, egy czipós kályhát és egy paraszt kállyhát, az egész céhbeli Társaságnak bemutassa.*[395] 1796-ban – nyilván a megváltozott körülmények hatására: az Alföldön a kályhák használata megszűnt – a céh módosította a remeklés szabályait: *Elrendelték, hogy a remek régi kis mek és czipós kályhák hejébe az ezután Remeklő Ifjak tsináljanak egy Abálló tálat, mejnek a felső részének a szélessége légyen egy sing és a fenekének a szélessége 1 arasz.*[396] A „cipós kályha" és a „paraszt kályha" kifejezések kapcsán P. Szalay Emőke megjegyzi, hogy jelentésüket

[386] Voit Pál 1993. 125-126.
[387] EMSzT VI. 62.; idézi még: Benkő Elek 1984. 24.
[388] Mihalik József 1908. 154.; idézi: Gyuricza Anna 1992. 78. 33. jegyzet.
[389] U. et C. 2.f. 588.; közli még: Benkő Elek 1984. 27.
[390] Bátky Zsigmond 1941. 200.; Knézy Judit 1972. 524.
[391] Knézy Judit 1972. 523.
[392] OL. P 275. 108.cs. 249.
[393] OL. P 275. 108.cs. 82.
[394] OL. P 275. 106.cs. 4. 214/2.
[395] P. Szalay Emőke 1982. 441.
[396] P. Szalay Emőke 1993. 42.

jelenleg nem tudjuk megmagyarázni.[397] Pedig Zoltai Lajos már 1936-ban ír azokról a kályhaszemekről, melyeket különböző építkezéseken találnak. Ezek között szerepel egy olyan típus, melynek szögletes tál alakú részébe „gömbölyded cserépcipót" illesztenek. „Debrecenben az ilyen kályhát *cipós*nak, másutt *szemes*-nek, *kupás*-nak nevezték.[398] Ha a mondat második felével nem is értünk egyet, az eleje mindenképpen helytálló. Kicsit részletesebben elemezve a forrásokat megállapíthatjuk, hogy a „kályha" szót régi jelentésében használják az elöljárók, tehát 'csempe' jelentéssel. A remeklés többi darabjához viszonyítva csak így arányos a munka, nem véletlen, hogy 1796-ban is ennek megfelelő munkával (abáló tál) helyettesítik. A korongon készíthető kályhaszemek családjában az egyik legnehezebben előállítható darab a „cipós kályha", amely egy hagyma alakú kályhaszem és egy tál alakú kályhaszem pontos elkészítésével és összeállításával hozható létre. Az ásatások anyagában nem túl gyakran fordul elő, rendszerint a gazdagabb szemeskályhák egyik alkotóelemeként szerepel. Debrecen mellett Lakitelekről, Fülekről, Ónodról és Zsámbékról ismerünk ilyen leleteket.[399]

„lapos kályha"

A „lapos kályha" kifejezés a kályhacsempe felületére vonatkozott, függetlenül annak színétől mázazásától. „Lapos kályha"-ként neveznek meg mázatlan „paraszt kályhát" és zöld vagy fehér mázas habán csempéket is. Valószínűleg a teljesen sima csempétől az enyhébben kiemelkedő díszítésű csempékig terjedt a kifejezés használata. Lapos csempéket használtak a kályhák és kandallók tetejének lezárására: *Az útan chinaltak meg Az folseo Kemenczet...Zakmary Janos adot hozza...Az Padlasanak Lapos Kahliat 3 Cahliat...d. 9.* (Kolozsvár, 1589.).[400] A kályha tetejére szánt csempe valószínűleg mázatlan volt, akárcsak a következő kályha esetében: *Egy paraszt lapis kályhás kivül fütő kemencze* (Székelyudvarhely, vár 1629.).[401] Zöld mázas habán csempékről szólnak az alábbi leírások: *belső ház...Uy kerestyén csinálta, zöldmázos lapos Kályhás elől vas rudon álló, belől szenelő, jó kemenczéje...No 1.* (Fejérvár, Alsó-Fehér m., kúria 1682. évi leltára)[402]; *Uj keresztyé(n) czinálta Zőld mazos, Lapos kaljhas kemenczeje fütő Nro 1* (Brettye, Hunyad m., 1681.).[403] Vegyesen rakott kandalló is készülhetett lapos csempékből: *Udvar Bírák Háza Elegyes Zőld és fejer Lapos kályhabol rakott, kő labakon allo, belől Szenelő kemenczeje Nro 1* (Vajdahunyad, vár 1681. évi leltára).[404] Fehér mázú és bokályos csempék is lehettek laposak: *A Kápolnában egy fejér mázas vak Kementzet nagy kallyhákbol Mellyben ment Lapos kállyha 10...Szegelet kállyha 10...A Leányok Házában Zöld mázos Vak kemenczét ebben ment Szegelet kállyha 14...Lapos Kállyha 28* (Déva, 1796.)[405]; *Asszony háza...Egi kemenczének való, szederjes, s fejér máz alatt levő bokályos lapos kályha.* (Krakó, Alsó-Fehér m., udvarház 1682. évi leltára).[406]

„táblás kályha"

Míg Erdélyben a „lapos kályha", addig a Dunántúlon a „táblás kályha" kifejezés terjedt el. Zala vármegye 1760. évi limitációjában olvasható: *Egy Zőld mázos Kálha kőzőnséges föl rakásával együtt táblákbul alló...8 f – k.*[407] Somogy vármegye 1783. évi árszabása is megemlékezik a táblás kályhákról: *Apró táblás kálha mázos minden egy darab az föl rakás nélkül...3,5 pénz, felrakással...4*

[397] P. Szalay Emőke 1993. 24-25.

[398] Zoltai Lajos 1936. 115.

[399] Szabó Kálmán 1938. 97. 444.; Kalmár János 1959. XXXVI.t.; Tomka Gábor szíves közlése; Pálóczi Horváth András szíves közlése. A kézirat lezárása után kaptam Csupor Istvántól azt az adatot, hogy a nagybányai fazekasok szabályzatában (1633) is szerepelt a „cipós kályha" kifejezés.

[400] EMSzT VI. 62.; VII. 814.; lásd még 88 és 203. jegyzetpontot!

[401] EMSzT VII. 814.

[402] U. et. C. 1.f. 163. 403 EMSzT VII. 814.

[403] EMSzT VII. 814.

[404] EMSzT VII. 814.

[405] EMSzT VI. 62.

[406] U. et C. 1.f. 317.

[407] Kerecsényi Edit 1991. 137.

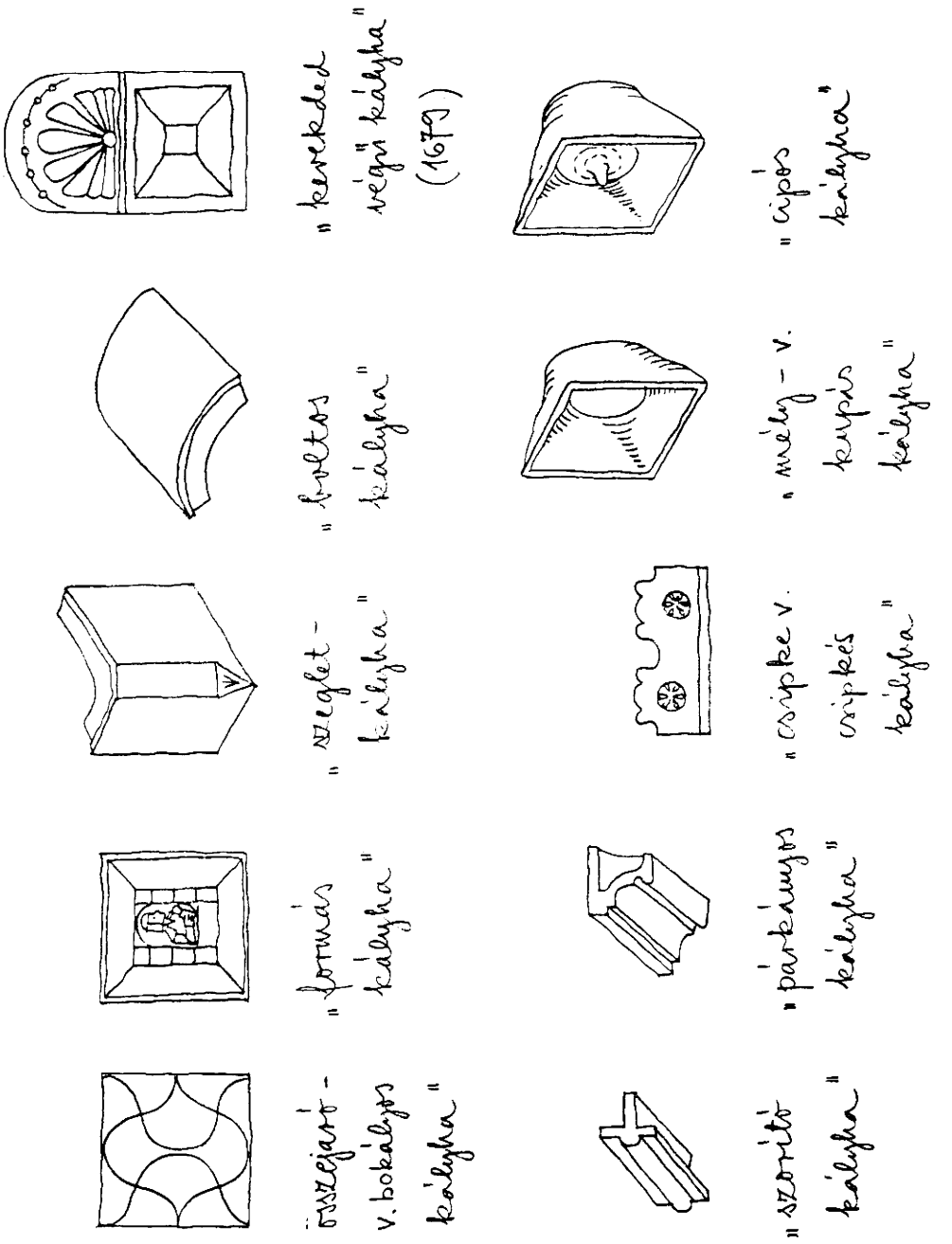

22. ábra: A forrásokban szereplő fontosabb csempetípusok rekonstrukciója és megnevezésük.

pénz.[408] Ugyanitt 1811-ben: *Egy egész Táblás kályha tetejével pártázottyával föl rakással...12 fl – kr.*[409] Hogy a táblás kályha milyen népszerű volt a XVIII. században arra a beleznai (Somogy m.) urasági lakóház 1779-ben készült leltárából idézhetünk: – hálószoba: *zöld táblás kálha lévén belé helyheztetve*, ebédlő szoba: *zöld tábla kálha lévén benne*, cseléd szoba: *zöld táblás kálha.*[410] Még 1849-ben is táblás kályhák sorozata állt a keszthelyi Gőzös vendéglő szobáiban: vendégszobák: *fehér táblás kályha 2*, kocsmáros szobája: *zöld táblás kályha*, vendéglős szobája: *fejér gömbölű táblás kályhával*, cselédszoba: *zöld táblás kályha.* (410) A fenti leírásokhoz tudnunk kell, hogy ebben az időben a Dunántúlon a „kályha" szó már az egész tüzelőberendezést jelentette.

„formás kályha"

A kályhás szaknyelvben a kályhacsempék előállítására szolgáló negatív neve a „forma", az olyan kifejezések, mint a „dúc", „sablon" stb. nem ismertek. *Item egy formás uj kályháért négy pénzt, egy formás uj feyér kályháért is három pénzt, és egy vörös uj mély formás kályháért két pénzt fizessenek.*, mondja a kassai fazekasok 1574-ben készített szabályzata.[411] Több XVI. század végi említés található kolozsvári számadáskönyvekben: *fazakas peterteól hordottak volt paraszt kaljhakat...zeges kaljhak, ket ket panszesek 45 teszen – (90 formas kaljhak, haro(m) penszes 38 tezen f 1/14* (1586.); *Eotven negimazos kalihat attak á fazakasok á kemenczehez...f 2 d 20. 37. feyer formas kalihat...f 1 d 32. 27 parazt kalihat...f 0 d 81* (1592.); *Ment az 4 kemenczere formas 3 penszes kalia tezen f 2/37 Item Ment azokra 2 penzes parazt kalia pro 82 tezen az arra f 1/64* (1595).[412] A „formás kályha" kifejezés a korai forrásokban szerepel, valószínűleg azért, mert ekkor még a korongolt szemek is nagyobb arányban készültek. Később a formás típus lett az általános, ezért ezt nem kellett külön hangsúlyozni.

Természetesen a „formás kályha" kifejezés elhagyása nem jelentette azt, hogy a csempék előállítására szolgáló eszköz: a *forma* is említés nélkül maradt: *Szegeletre ualo czierép forma, hars fabul faragot, ki kisseb ki nagiub mindenestwe hét Remek, vgi mint keczike farku Czierep forma, Item az alliának ualo Czierép forma* (Kolozsvár, 1636.).[413] A szöveg értelmezése nem könnyű, az biztos, hogy 7 db. hársfából készült sarokcsempe formát említ, ezeket a sarokelemeket fecskefarkas csapolással (lásd: „kecskefarku" utalás) szokták szétszedhetően összeilleszteni, az „aljára való forma" itt valószínűleg a sarokelem alsó lapját jelenti.

A céhek a privilégiumok megőrzését, a kontárok elleni harcot a formákkal kapcsolatos rendszabályokkal is próbálták befolyásolni: *minden mester embernek az kaljha formayan jeg legen hog ha az varosra tikkon valaki tikon kaljhat behozna es tudatlanu valameljik mester ember fel cinalja prilígiomonk el rontasara, lenne ennek meg orvoslasara. Szükség hog minden mester embernek kaljha formai eggik az masiknok formayanak peldazatta tuga hog micodas legen hog annálj inkáb az kantar kalyha az cehestol meg ismertessek...*(Marosvásárhely, 1612/1691-es céhszabályzat 38. artikulusa).[414] Ugyanez a szabályzat büntetést helyez kilátásba, ha a céh valamelyik tagja kontártól formát hoz be, vagy kiad neki.[415]

a „csipke" vagy „csipkés kályha"

A forrásokban se szeri, se száma az olyan leírásoknak, melyekben a kályha vagy kandalló tetején lévő csipkéket említik: *alsórend...Kő Ház...Uy keresztyén csinálta zöld mázos, lapos kályha, felső csipkés kályháival* (Fejérvár, Alsó-Fehér m., kúria 1682. évi leltára).[416] A csipkék általában egy sorba voltak rakva, de az is előfordult, hogy duplán, egy függő és egy álló sort alkottak: *Uy kerestén csinál-*

[408] Knézy Judit 1972. 523.
[409] Rassy Tibor gyűjtése, SZNAH 567.
[410] OL. P 275. 108.cs. 296-297.
[411] Mihalik József 1908. 154.; idézi: Gyuricza Anna 1992. 78. 33. jegyzet.
[412] EMSzT VI. 62.; közli még: Benkő Elek 1984. 24.
[413] EMSzT II. 109.
[414] Benkő Elek 1984. 8.
[415] Benkő Elek 1984. 8.
[416] U. et C. I.f. 163.

ta kerek fejér mázas Virágos Kálihákból rakott kemencze, az felseő féleis olasz fok formára csinált, Kálihákkal csipkézett...(Fogaras, vár 1656. évi leltára)[417]; *égy sima Zőld mázos kallyhákbol állo, alol fellyűl duplás csipkézéssel, és négy szegletin való Gombozásokkal készittetett.* (Szászfenes, Kolozs m., 1772.).[418] Voltak olyan csipkék, melyek függő helyzetben kerültek a kályha tetejére: *Téglából rakott tűzhelyre szép szegeletes párkányos tsipkés függős fára rakott kementze.* (Nagyenyed, kollégium 1722. évi leltára).[419] Az ilyen csipkék a népi anyagból is ismertek.[420]

A különböző csipkék szép felsorolását adja egy 1745-ből fennmaradt marosszentkirályi (Alsó-Fehér m.) töredék: *Kementzéhez való...Apró paraszt csipke kályha nro. 46. Mázos avadég nagjobb tsipkék nro 33. Mázos apróbb avadég tsipkék...Nagyobb tsipke ot s egj kissebb Kementzéhez való Csipkés paraszt kályha nro 34. Paraszt párkány kályhák nro 60. Apro paraszt csipke kályha nro. 46. Mázos apróbb avadég tsipke nro 50...Nagyobb tsipke öt, egj kisebb.*[421] A főúri kályhák és kandallók csipkés, gombos pártázatai a paraszti kandallókon éltek tovább, elsősorban Kalotaszegen: *A kemence tetején csipke s a szögletekben hegyes gomb van* – írja Jankó János 1892-ben kalotaszegi monográfiájában.[422] (Ld. a 9. ábrát!)

"kerekded végű kályha"

Mazotlan Kalyha no 25 Kemencze tetejere valo, keregded végű, zöld mazos Kalyha nro 10. Ugian illyenre való zöld mazos Csipke No. 21. (Uzdiszentpéter, Kolozs m., 1679.).[423] A szövegben említett kályha tetejére való kerekded végű, zöld mázas kályhacsempe a reneszánsz csempetípusok nem túl gyakran előforduló, de jellegzetes darabja. Tulajdonképpen egy csempe és egy félköríves párta egyesítése. A budai várból egy kvadrátmintás kályha oromcsempéjeként ismerünk hasonló összeépített darabot.[424]

„párkányos kályha"

A tüzelőberendezések leírásánál ritkán említik a párkányokat, annál gyakrabban fordulnak elő ezek a csempék a kályhaalkatrészek felsorolásánál: *Kék és Zold festékkel Czifrázott nagy káljhák...7 Párkányos kályha 13 Tetejire való Zold Gomb* (Branyicska, Hunyad m., 1756.)[425]; *Kementzéhez való Csipkés paraszt kályha nro 34...Bokáj szegelet kályha nro 3. Oldal kályha nro 3 Párkány bokály kályha nro 5* (Marosszentkirály, Alsó-Fehér m., 1745.)[426]; *Husz%20 paraszt kájhát küldettem nyoltz kájhát Laposat zodet. nyoltz párkányt, Nyoltz szegletet. Nyoltz tsipkét, két cserepet* (Kolozsvár, 1780.)[427]; *Kementzéhez való...Mázos apróbb avadég tsipkék...Mázos avadég párkány kályha* (Marosszentkirály, Alsó-Fehér m., 1745.).[428] A párkányokat ritkán koronának is említik: *szegelet kájhákkal zold mázu kájhákbol, Koronákkal és Csipkekkel ékesult futtos Kementze* (Széplak, Kis-Küküllő m., 1737.).[429]

„gomb"

A kályhák és a kandallók tetejét a sarkokba, esetleg középre rakott gombokkal díszítették: *Zöld mázas kályhából rakott tsipkés gombos tetejű kementze, vaspánt az elején* (Nagyenyed, kollégi-

[417] U. et C. 1.f. 198.; lásd még 188. jegyzetpontot!
[418] EMSzT VI. 62.; lásd még 79. jegyzetpontot!
[419] Vita Zsigmond 1980. 88.
[420] Kós Károly 1989. 306. d-e.
[421] EMSzT II. 165.
[422] Jankó János 1892. 69.
[423] EMSzT VI. 62.
[424] Holl Imre 1993. 260.; 259. 20-21. ábra.
[425] EMSzT VI. 62.
[426] EMSzT I. 971.
[427] EMSzT II. 107.
[428] EMSzT II. 165.
[429] EMSzT II. 165.

um 1722. évi leltára).[430] A gombok mindig csipkés pártázattal együtt szerepelnek, ha a sarkokban vannak. A felépítésre váró kályhacsempék között is említik a gombokat: *7 Párkányos kályha 13 Tetejire való Zold Gomb* (Branyicska, Hunyad m., 1756.).[431]

"szoritó kályha"

Parazt zorittó Kálha 30 Mazas Szorito kalyha (az adat a Szárhegyi gr. Lázár levéltárból származik, 1694.).[432] *Az Úr háza felső végében...levo futtos tuzselo kementze paraszt Veres kájhákbbol harom rendbéli szorittoval tsipkesen rakatott* (Széplak, Kis-Küküllő m., 1737.).[433] *az Asszony Házában...téglából rakott tuzhelly fundamentomra futoson fényes veress kájhákból laposs rud vasra rakott szorittos csipkés és gombos tuzello kementze* (Széplak, Kis-Küküllő m., 1737.).[434] A fenti adatok alapján a kandalló falába soronként (rendenként) elhelyezett „szoritó" vagy elemei alapján „szoritó kályha"-ként nevezett szerkezet rendeltetését és azonosítását is elvégezhetjük. A „szoritó" nem más, mint a csempesorok közé vízszintesen beépített osztópárkány, amelynek darabjait „szoritó kályhá"-nak nevezik.[434/a] Neve onnan ered, hogy a sorok közé rakott párkányelemek kötésben vannak a csempékkel, így megakadályozzák a kályhafal függőleges megrepedését, szétnyílását, tehát egybetartó (szorító) szerepük van. A paraszti fütőberendezéseknél a nagy elemekből épített táblás kályhákon és az erdélyi kandallókon figyelhető meg osztópárkány alkalmazása.[435]

„szegletkályha"

Forrásainkban a sarokcsempe megnevezésére a „szegletkályha" kifejezés szolgál. A győri fazekascéh 1633-ban kelt artikulusában ez olvasható: *egi szold szeglett kalyha allatastol, mindeniketól egy egy bechy fillier iarion,*.[436] Egy 1595-ben kelt kolozsvári számadáskönyvben ez áll:*...15 Mazost 4 zegü kalyhat...d. 60. 1 zegelet kalyat adot hozza p/ro/ d. 10.*[437] Sarokcsempét jelent a „szeges kályha" kifejezés is: *fazakas peterteól hordottak volt paraszt kaljhakat...Illien Jegszest kwldeót ream hogi ez zerent veszi meg raita/m/, zeges kaljhak, ket ket penszesek 45 teszen -/ /90.../*Kolozsvár, 1586./.[438] A sarokcsempe valamilyen formája lehetett a „vértes kályha" is: *...attak á fazakasok a kemenczehez...A harom zegeletre weertes kalihat f 0 d 36* (Kolozsvár, 1592.).[439]

„boltos kályha"

A forrásokban szereplő „boltos kályha" kifejezés mögött a kerek kályhákhoz és kandallókhoz szükséges íves kályhacsempét kell értenünk: *Az Fazakasok czinaltanak az Palotaban 4, kemenczet...mellyen vagyon mazas kalyha No 60...Az Zeller haznal az kerek kemenczen No 64 Boltos Kalyha vagyon raita 5* (Kolozsvár, 1625.).[440] *Az plebanos hazanal...Az kemenczet hogi meg chinaltattúk wyalogh, ment arra 2 penszes kalia 64 tezen az arra f 1 d 28 Boltos kalia 5 harom penszes tezen az arra f – d 15 Maszos kalia ment arra 8 eot penszes tezen f – d 40* (Kolozsvár, 1593.).[441] A szöveg alapján tudjuk, hogy 2 dénáros csempét használtak legtöbbet, ez minden bizonnyal mázatlan volt, a „boltos kályha" 3 dénárba került (ez is mázatlan lehetett), míg a mázas csempék ára 5 dénár volt. Mindkét adat boltos csempéinek darabszámából arra következtethetünk, hogy a

[430] Vita Zsigmond 1980. 88.
[431] EMSzT VI. 62.; lásd még 425. jegyzetpontot!
[432] EMSzT VI. 62.
[433] EMSzT IV. 479.
[434] EMSzT IV. 479.
[434/a] Erdélyben a „szorító" kifejezés egészen a XX. századig fennmaradt: Viski Károly 1911. 118-119.; Tófalvi Zoltán 1996. 94.
[435] Viski Károly 1911. 118-119.; Sabján Tibor 1991. 61.; Kós Károly 1989. 297-298.
[436] Győri Levéltár IV/1072.; közli még: Kresz Mária 1960. 376.
[437] Benkő Elek 1984. 24.
[438] EMSzT VI. 62.
[439] EMSzT VI. 62.; közli még: Benkő Elek 1984. 24.
[440] EMSzT VI. 62.
[441] EMSzT VI. 62.; közli még: Benkő Elek 1984. 24.

kályhát valószínűleg csak újrarakták, ezért kellett kevés boltos csempe hozzá, esetleg az íves csempék a kályha más részein (tető, boltos fülke stb.) is lehettek.

„uj keresztény csinálta kályha"

A XVII. századi forrásokban a habánok megnevezésére legtöbbször az „ujkeresztény" szót használják, de előfordul, hogy „alvinci német" kifejezéssel illetik őket. A kályhákkal kapcsolatban a XVIII. században már nem tartják szükségesnek, hogy megemlítsék „ujkeresztény csinálta...", talán a „bokályos kályha" kifejezéshez hasonlóan ez a megkülönböztetés is a XVIII. század első felében kopik ki a használatból.[442]

Az újkeresztények egyaránt készítettek kívülfűtős cserépkályhát és csempés kandallót: *kétt hazaczka...kiben egy kemencze vagyon falnak oldalában...Azis Uykerestenj munkájábul való, de aztis el rontottak.* (Jesztreb, Zemplén m., udvarház 1670. évi leltára)[443]; *Az Második házban vagyon...Belül szenelű uj keresztin Kemencze* (Bacskó, Zemplén m., kúria 1672. évi leltára).[444] A kályhacsempék mázazását tekintve megállapítható, hogy a tarka mázas, bokályos, valamint a kék-fehér mintás csempék mellett a habánok készítettek zöld mázas kályhákat is: *Frajczimerek háza...Uj keresztjén csinálta zöld mázas, lapos kályhás kivül fütő kemenczéje No 1.* (Karkó, Alsó-Fehér m., udvarház 1682. évi leltára)[445]; *alsu házban...Uj keresztin züld mázos kemencze no. 1.* (Zétény, Zemplén m., kúria 1672. évi leltára).[446] A csempék formájára nézve a források csak a „lapos kályhá"-t említik: *Uj keresztyé/n/ czinálta Zőld mazos, Lapos kaljha kemenczéje fűtő Nro 1 Keő Kemencze Nro 1* (Brettye, Hunyad m., 1681.).[447] Olyan adat, hogy a habánok mázatlan csempét vagy kályhát gyártottak volna, nincs a forrásokban. Az írott adatokból az a kép rajzolódik ki, hogy a habánok elsősorban mázas csempéket gyártottak, egyszínű (zöld, kék, fehér) és tarka mázas (kék-fehér, többszínű) változatokban, a csempék típusánál a kevésbé kiálló domborműves motívumokat részesítették előnyben, a motívumok között szerepeltek az „összejáró", több csempéből felépülő mustrák.[448]

A források a habánok mindhárom magyarországi állomáshelyéről szolgálnak adatokkal. A Batthyányak nyugat-magyarországi birtokain megtelepedett habán fazekasok működését számadáskönyvekből és leltárakból is követhetjük: *Uj köröztieny czinál*(ta) *kek kemencze* olvasható a dobrai vár (Vas m.) 1645-ben felvett leltárában.[449] Egy németújvári (Vas m.) számadáskönyv bejegyzése szerint Pinkaföről hozattak *egy mázsa zöld mázat, zöld kályhás kemenczékhez uj keresztény Gerencsérnek.*[450] Sárospatak környékén a Zemplén megyei adatok sokasága bizonyítja a habánok tevékenységét: *Az ebidlü kü palotaba...Uj keresztin kemencze igen szép* (Zétény, Zemplén m., kúria 1672. évi leltára)[451]; *Zöld Mázos Uj Keresztin Kemencze no. 1.* (Szomotor, Zemplén m., kúria 1672. évi leltára).[452] Az Alvincen letelepedett habán fazekasokról megemlékező leírásokra a későbbiekben még visszatérünk.

Érdekesek azok az adatok, ahol a leltározó nem tud különbséget tenni, hogy az adott kályhát habánok vagy más fazekasok készítették-e? Ilyenkor használják az „ujkeresztény forma..." kifejezést, ami azért lényeges számunkra, mert ezek a kályhák jelentik azt a szintet, ahol a különböző minőségben dolgozó mesterek munkái találkoznak. Ez pedig a XVII. században a zöld mázas kályhák szintje: *zöld mázos uj keresztény forma kemencze kö lábakon állo* (Drassó, Alsó-Fehér m., az ur- és az aszszony házában, 1684-ben)[453]; *Belül szenelő uj keresztin forma zöld mázos Kemencze* (Szomotor,

[442] B. Nagy Margit 1970. 151.
[443] U. et C. 4.f. 96.
[444] U. et C. 5.f. 10.
[445] U. et C. 1.f. 316.
[446] U. et C. 5.f. 230.
[447] EMSzT IV. 478.
[448] vö: Katona Imre én. 51-62.
[449] Katona Imre én. 56.
[450] Katona Imre én. 56.
[451] U. et C. 5.f. 230.
[452] U. et C. 5.f. 161.
[453] B. Nagy Margit 1970. 154.

Zemplén m., kúria 1672. évi leltára).[454] Ez utóbbi adat érdekessége, hogy az összeíró egy kályhával korábban biztosan „ujkeresztény"-nek mondott egy kályhát, amely szintén zöld mázas volt.

a készítési helyre utaló adatok

A habánok letelepítése után Erdély legjelentősebb kályhacsempe készítő központja Alvinc lett. A forrásokban több olyan utalás található, amelyben a fazekasközpont nevét is említik: *Inasok háza...beleöl tüzeleö zöld mázu Alvinczi németek csinálta kemenczéje vagion; Vendégház...Ez házban zöld mázu Alvinczi német czinálta beleöl tüszeleő vagion, szájábanis pántos, annak végét két darab vasak tartják, tüz helye a faragott párkányos keövekbeöl áll.* (Gerend, Torda m., kastély 1661. évi leltára).[455] A habán mesterek tudását dicséri, hogy a „vinci kályha" szinte fogalommá válik, és minőséget fejez ki: *Ko labakon állo Vinczi Kályha formara csinált mazos kivül futos kemencze* (1679).[456] Sokszor még a céhek konkurenciaellenes intézkedései sem vonatkoznak a habán árura, mert a helybeliek úgysem tudják utánozni őket: *Tovabba mint ennek elötte, vgy ezutanis az mazas, vagy egyeb fele kalyha behozasa, mellyet my is megh czinalunk, az Vykereztyenek czenalta kalyhain ki-/wl, be ne mereszellyek hozni, minék veztese alat. Az magunk Cehbeli attyankfiais illendókeppen adgyak kalyhaikot.* (Nagyenyed, 1648.).[457]

A fogarasi fazekasok már 1614-ben céhet alapítottak.[458] 1655-ben a magyarbükkösi (Alsó-Fehér m.) Kemény-kúria leltárában egy szépen megépített, kőkonzolokon nyugvó kandallójukat írják le a jelenlévők: *Uy Házakban...Az Házban menvén vadnak az elsei Háznak...egy kemencze mely Fogarasi kályhákból szépen éppetvén, ennek twzhelie kilencz keö labakon áll faragott keövel párkányozván: Az Kályhák vadnak rakván 3 darab és faragott széles keövekre.*[459] A kandallónak nemcsak a csempéi, de kőmunkája is figyelemre méltó volt.

Ugyancsak a magyarbükkösi (Alsó-Fehér m.) kúria 1655-ös leltárában szerepel egy szebeni kályhákból épített kandalló, amelyről azt is megtudhatjuk, hogy csempéi tarka mázasak: *Uy Házakban...Ezen Hatulso háznak...zöldesen, veresen és sárgáson festett Szebey kályhákbol eppitet uy kemencze, melynek tüzhelyet 9 darab kövekből kifaragot lábak tartiak, ezen twzhely faragot kövel párkániozva, az párkányozáson felliwl az kemenczet harom darabban szélesen ki faragot oldal kövek tartiak.*[460] A kőkonzolokon nyugvó tarka mázas csempékből felrakott kandalló a leírás alapján habán munkának tűnik.

A szilágysomlyói (Szilágy m.) vár 1594-ben felvett leltárában kőrösi kályhacsempéket találtak az összeírók: *Az seötet Hazban...keresi kalha egi rakassal.*[461] Valószínű, hogy az összerakott csempéket a közeli Érkőrösről (Szilágy m.) vásárolták és szállították Szilágysomlyóra. Sajnos olyan adattal nem rendelkezünk, hogy Érkőrösön fazekasközpont vagy csempegyártás létezett volna.[462]

Magyardécsén már a XVIII. században fazekasok dolgoztak, mégis csak a múlt század első feléből vannak olyan forrásaink, melyek az itt készített csempékre utalnak: *A háló ház...Van...Egy zőld Détsei kályha kementze jo vas ajtojaval* (Katona, Kolozs m., 1833.)[463]; *Edgy Kerek Kementzéhez valo Détsei Kájhák, edgyik Kajha el van törve* (Szolnok-Doboka m. északi fele, 1836.).[464]

„bécsi kályha"

Ha nem is gyakran, de a forrásokban többször is szerepelnek a „bécsi kályhá"-k. Csak egy igényes és megfelelő anyagiakkal is rendelkező főúri vevőkör engedhette meg magának, hogy sokszor

[454] U. et C. 5.f. 161.
[455] U. et C. 1.f. 265.
[456] Szabó T. Attila 1941. 71.; EMSzT VI. 62.; lásd a témához: Szabó T. Attila 1941. 72.
[457] Végh Olivér 1983. 85.
[458] Seres András 1980. 92.
[459] U. et C. 3.f. 41-41.; közli még: Benkő Elek 1984. 26.
[460] U. et C. 3.f. 42.; közli még: Benkő Elek 1984. 26.; lásd még 185. jegyzetpontot!
[461] U. et C. 6.f. 199.; EMSzT VI. 62.
[462] vö: Kós Károly 1989. 299-322.
[463] EMSzT II. 286.; Szabó T. Attila 1941. 71.; Kós Károly 1989. 306.
[464] EMSzT II. 286.

több száz kilométer távolságból hozasson kályhacsempéket. Nem szabad azt gondolnunk, hogy ezek a bécsi csempék egyszerű típusok, netán rusztikus kályhaszemek voltak, hiszen ilyet a közvetlen környékről is vásárolhattak. A külföldi kályhák a kor legújabb divatja szerint készített jó minőségű áruk lehettek, melyekért érdemes volt többet fizetni és a szállítást is vállalni. Gróf Esterházy Ferenc pápai kastélyába Bécsből és Pozsonyból hozatott kályhákat az 1740-es években. Ez utóbbiakat a fazekas hajón szállította Gönyűig, majd innen 12 szekérrel fuvarozták Pápára.[465] Ehhez tudnunk kell, hogy Pápán is dolgoztak fazekasok és kályhások.

A „bécsi kályha" első említése 1522-ből való: *Bechy kalha noua pro fornacibus tribus.*[466] 1607-ben Thurzó György Bécsből hozat kályhát árvai birtokára.[467] Egy 1756-ban kelt dévai leltárban az alábbi bejegyzés olvasható: *Bástyába...Bétchi nagy kályhák kemenczere valók.*[468] A magyarbólyi (Baranya m.) kastélyban egy 1703-ban kelt leltár szerint több bécsi kályha is állt: *Aszony szóbajá...és jó Becsé tárka kálhás kemencze; más Úr szobaiaba...S tárka Bécsi kemencze; Szoba azelőt Patvariának neveztetet...egész tárka Kemencze Bécsi jo.*[469]

németországi kályhák

Az egri püspök 1503-ban két nagy német módra készített (*fornaces modo allemanico*) kályhát állíttat fel a várban lévő palotájában.[470] Ugyancsak német módon készített kályhacsempék szerepelnek a gyulafehérvári fazekasok 1625-ben készített limitációjában: *Német módon csinált szép tarka, összvejáró virágu nagy kályhát 14 p(énzen).*[471] A limitációban a habánok által készített bokályos csempét nevezik „német módon csinált kályhá"-nak. Ezek az adatok csak német hatást mutató kályhákról illetve csempékről vallanak, de a Bihar megyei Diószegen 1704-ben már valódi német kályhát írnak le a leltározók: *nagy iratos udvarló uri palóta...A kemencejeis Uri szép németországi munka zöld kaljhábul való.*[472] A Csongrád megyei fazekasok limitációiban hamburgi kályhák szerepelnek a XVIII. század közepétől egészen 1803-ig: *Finom es czifra Hamburgi Kalyhának fel rakásaért...1. 50.*[473] Sajnos a forrásból nem derül ki, hogy valódi hamburgi termékről van-e szó.

A XVIII. században külföldről behozott kályhák valószínűleg barokk és rokokó stílusúak voltak, hiszen ez volt az az új divatirányzat, melyet csak lassan kezdtek el utánozni a magyarországi műhelyek.

„francia kemence"

A forrásokban előforduló „francia kemence" kifejezés mögött csempés kandallók bújnak meg: A nyári házb(an)...Egy zöd frantzia kementze rudvasra tsinálva (Faragó, Kolozs m., 1793.); *Vagyon a' Leányok háza...vagyon benne égy négy szegeletű, kék nagy tábla kájhákból Franczia módira csinált, tégla tűzhelyen álló vas pántra rakott, kettős tetejű, gombos párkányos ajto nélkül valo kementze* (Doboka, Kolozs m., 1810.).[474] A következő „francia kemencé"-nek vas ajtaja volt és nappali házban állt: *találtatik benne egy sárga mázos, csípkés, és párkányos vas ajtoju Frantzia Kementze* (Ajton, Kolozs m., 1797.).[475] Ezek a kandallók pont úgy néznek ki, mint a többi kandalló (falazott tűzhely, párkányok, csipkés tető, gombok, vas áthidaló stb.), csak a „francia" jelzővel különböztetik meg őket. Ez vonatkozhat a kandalló szerkezetére (talán az ajtót is ezért említik?) vagy a díszítés stílusára („francia módi"), sajnos a kérdést nem tudjuk megválaszolni. Ha a stílus lenne a

[465] Mithay Sándor 1987. 405.
[466] OSzT 442.
[467] Radvánszky Béla 1986. I. 13.
[468] EMSzT VI. 62.
[469] U. et C. 6.f. 34.
[470] B. Nyáry Albert 1874. 10.; közli még: Radvánszky Béla 1986. I. 13.
[471] Benkő Elek 1984. 25.
[472] U. et C. 5.f. 28.
[473] Szabó Kálmán 1938. 91.; CSL IV. A. 10003 V.3a 81. Szeged
[474] EMSzT IV. 404-405.
[475] EMSzT IV. 405.

„francia" kifejezés mögött, akkor az évszámok alapján a klasszicizmus valamelyik francia válfaja is számításba jöhetne, de ennek a csipkés-gombos reneszánsz ízlésű pártázat mond ellent.

„lengyel kályha"

Az északkelet-magyarországi Rákóczi-birtokokon több helyen is Lengyelországból hozott kályhákat említenek a leltározók. 1634-ben a makovicai uradalom (Sáros m.) zborói kúriájában, a fejedelemasszony házában díszes lengyel csempés kályhákat találtak a leltározók.[476] 1638-ban a Zemplén megyei Borsi kastélyában több lengyelországi kályha is állt: *Az Urunk eő Nagysága háza...egy Lengiel országhi kék Feier és Sárga Mázu Kemencze; Az Aszoniunk első Uy Háza...Kemenszeie igen szép, kék feier és sárga Lengiel országi mázos Kálihábul.; Az Aszoniunk második Uy Háza...Kemenczéie Lengiel országi Kék feier és Sárga mazos Kalihábul való...*[477] 1650-ben Lorántffy Zsuzsanna levélben utasítja sárospataki várnagyát: *Az öreg palotában való kemencének penig kályhát innét belől nem vihetni, hanem az makovicai udvarbirónak parancsoljon kegyelmed, csináltasson odabe Lengyelországban egy öreg szegletes kemencének való szép kályhákot.*[478] Lengyel kályha állt a munkácsi várban is, ahol 1627-ben készült az alábbi leltár: *Eő Feölseghe uy felseő háza...Egi Uy Lengiel Orszaghi Kemencze.*[479] 1641-ben a már említett zborói kúriában is több lengyel kályha volt: *felső ház...Egy igen szep Lengyel országhi kalyhas kemencze; Az Urfiak háza...Egys Lengyel orszaghi kalyhabul rakot kalyhas kemencze; Feidelem Aszoniunk eo Nagysaga haza...Egy Lengyel orszaghi cifrás Mázos Kalyhas Kemencze*; ugyanezt a kályhaleírást ismétlik meg a *Felső nagy palotában* is.[480] A régészeti ásatások a környék több pontjáról is (Pácin, Barkó) olyan töredékeket eredményeztek, melyeket lengyel – közelebbről krakkói – csempékkel rokoníthatunk.[481]

„öreg kályha"

A forrásokban gyakran előforduló „öreg kályha", „öreg kemence" kifejezés legtöbbször nem 'régi' jelentéssel szerepel, hanem 'nagy csempe', 'nagy kályha' értelemben használják.[482] Hosszú paloták: *Egj kiuwl fwteő eöregh tarka mázas kemencze, faragot keő az allia No 1.* (Fogaras, vár 1632. évi leltára).[483] A már idézett 1704-ben kelt gyöngyösi limitációban egy fehér csempe 3 dénár, egy zöld csempe felrakással 6 dénár és egy „tarkásan festett öreg kályha" 9 dénár volt.[484] Nem nehéz belátni, hogy a legdrágább csempe nem egy öreg darab, hanem egy nagy és tarka példány volt. A ténylegesen öreg kályhákra a „régi", „ó" stb. kifejezéseket használták: *Az Vr zobaiaban...Zeod mazos kalhas kemenche igen reghi 1.* (Sümeg, vár 1597. évi leltára)[485]; *Keö ház...Egy fütő ó rosz kályhás zöld kemencze; Eöegh feir Szobában...Romladozott réghi kiuül fütő kályhás kemencze* (Újfalu, Sáros m., udvarház 1618. évi leltára).[486]

[476] Makkai László 1954. 114.
[477] U. et C. 1.f. 67.; Makkai László 1954. 313.; Gyuricza Anna 1992. 82. 124. jegyzetpont.
[478] Détshy Mihály 1996. 76.
[479] U. et C. 2.f. 443.
[480] U. et C. 2.f. 627-628.
[481] Gyuricza Anna 1992. 39.; Feld István 1996. 9.
[482] vö: Gyuricza Anna 1992. 9.
[483] U. et C. 1.f. 179.
[484] Lénárt Andor 1984. 284.
[485] U. et C. 6.f. 204.
[486] U. et C. 2.f. 599.

VI. Összefoglalás

A munkánkhoz felhasznált magyar nyelvű forrásanyag elsősorban a XVII-XVIII. századból származik. A XVI. századból csak kevés leírás maradt fenn, ennél korábban a források már latin nyelvűek. Ezek az időhatárok pedig azt is jelzik, hogy az adatok zöme a hódoltság korából származik, tehát az ország középső részéből nincsenek XVIII. századnál korábbi főúri környezetből származó leírásaink. Az északkelet-magyarországi, erdélyi adatok túlsúlya ellenére is megállapítható, hogy az adott korban a tüzelőberendezésekkel kapcsolatos szóhasználat országosan egységes, táji különbségek csak ritkán figyelhetők meg. Erre jó példa a „táblás kályha" kifejezés, amely a Dunántúlon terjedt el. Erdélyben ugyanazzal a jelentéssel a „lapos kályha" szóhasználat általános. A különböző tüzelőberendezések megnevezésében szembeötlő a „kemence" szó általános használata. „Kemencé"-nek nevezik a kívülfűtős cserépkályhát, a klasszikus kandallókat, a csempés kandallókat (cserepeseket), sőt néha még a takaréktűzhelyeket, katlanokat és az öntöttvas kályhákat is. Az alapkifejezés mellett a kapcsolódó jelzők illetve a szóhasználat fordulatai segítenek megérteni, hogy a „kemence" milyen típusáról is van szó. Itt kell megemlítenünk, hogy a források egyáltalán nem igazolják Barabás Jenőnek azt az elméletét, hogy a „kemence" kifejezés eredetileg 'tűzhely' jelentéssel élt, és csak a XVII. században kezdett el differenciálódni a különböző tüzelőberendezésekre.[487] A forrásokból az derül ki, hogy a „kemencé"-nek nevezett tüzelőberendezések részei között az egyik legjobban elkülöníthető rész a „tűzhely", melyet sohasem neveznek „kemencé"-nek. Például az erdélyi csempés kandalló neve „kemence", de ha részleteiben írják le, akkor a nyitott tűzhely csempés szikrafogó sátrat nevezik „kemencé"-nek. Érdekes módon alakul a „kályha" szó jelentéstörténete. A korai forrásokban egységesen 'csempe' jelentéssel szerepel, de a Dunántúlon a XVIII. századtól 'cserépkályha' értelemben kezdik használni.

A klasszikus kandallók magyarországi elterjedése A XIII. században régészetileg bizonyított, ennek latin nyelvű írásos említése is van. A XVI-XVIII. században ezek a kandallók csak főúri, nemesi szinten vannak használatban, ott is csekély mértékben, számuk a kályhákhoz és cserepesekhez viszonyítva elenyésző. A klasszikus kandallót és a cserepes típusú csempés kandallót a kéményhez való kapcsolatuk alapján különíthetjük el. Figyelemre méltó adat, hogy a kéménnyel szorosan egybeépített klasszikus kandallóknak is vannak csempézett változataik, méghozzá már a XVII. században. A források adatai alapján az is sejthető, hogy ezek a kandallók és a cserepes típusú kandallók néhány változata formailag közel állt egymáshoz. Valószínűleg az országban tevékenykedő olasz kőfaragók tevékenységére utal a kandalló „olasz kemence" elnevezése. Az egyszerűbb kandallókat, a sarkokból elrekesztett tüzelőhelyeket „szenelő hely", „tüzelő hely" kifejezésekkel illetik.

[487] Barabás Jenő 1987. 347.

A vizsgált korban a cserépkályhák legbiztosabb megkülönböztető ismérve, hogy kívülfűtősségüket hangsúlyozzák. Olyan termekben, ahol a szomszédos helyiségben nincs semmilyen füstelvezetési lehetőség, ugyanabból a teremből választanak le egy kisebb helyiséget vagy kéményalját, és a kívülfűtést így biztosítják. Ez a megoldás elvében és formájában is emlékeztet a XIX. század alföldi és keletdunántúli „kamin" illetve „vindófli" néven ismert kémény és kívülfűtős tüzelőberendezés kapcsolatához. Szinte bizonyos, hogy ezeket a sokszor ajtóval is ellátott fűtőhelyeket az említett néprajzi példák előképének kell tekintenünk. A belülfűtős cserépkályha (zárt kályha ajtóval, melyet a szobából fűtenek) a forrásokból nem olvasható ki, ahol részletesebb leírás csatlakozik a „belülfűtős kemencé"-nek nevezett fűtőberendezéshez, ott minden esetben csempés kandallóra következtethetünk.[488]

Ha a cserépkályhák elterjedését nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy a történeti Magyarország egészén ismerték és használták őket, ott is, ahol később néprajzi szinten a kandallók használata általánossá vált. Északkelet-Magyarországon és Erdélyben egy-egy nagyobb épületegyüttesen belül a csempés kandallók és a kívülfűtős kályhák vegyesen fordulnak elő.

A csempés kandallók elterjedése a XVI-XVIII. században Erdélyben és Északkelet-Magyarországon figyelhető meg. A terület nyugati széle Zemplén megye, Szilágy megye, Kolozs megye, Hunyad megye vonaláig követhető, de Borsod és Bihar megyéből is vannak adataink. Ez a határvonal állapítható meg a XIX. század végi, XX. század eleji paraszti lakáskultúra vizsgálatánál is.[489] A kandallóval összeépített zárt kiegészítő tüzelőberendezés, a *fűtő* két szerkezeti változata rajzolódik ki a forrásokból. Egyiknek testét a kandallóból rekesztik ki, míg a másikat – minden bizonnyal ez a gyakoribb típus – a kandalló mellé építik. A takaréktűzhelyek megjelenésekor ez utóbbi változat átalakításával alakítják ki az erdélyi takaréktűzhely speciális nagytáji változatát, amely nevében is őrzi eredetét: „fűtő".[490]

A sütőkemencékkel egybeépített csempés kandallók is a főúri, nemesi építkezés felől terjednek a parasztság felé. Elsősorban a sütőházak tüzelőberendezése, de megtalálható olyan nem a reprezentációt szolgáló lakóhelyiségekben is, ahol a lakók feladata a sütés-főzés. Egyszerűbb lakóházakban ott építenek ilyen együttest, ahol a pitvarban nincs sütőkemence, ezért azt a szobában kell elhelyezni. Az erdélyi és az északkelet-magyarországi együttesek között a források alapján nem állapítható meg különbség, tehát mindkét vidéken hasonló előképekkel kell számolni a paraszti elterjedés vizsgálatakor.[491] A sütőkemencével egybeépített kandalló elterjedése a csempés kandallóknál vázolt területeken figyelhető meg.

[488] vö: Katona Imre én. 60-61.
[489] Sabján Tibor 1992. 645.
[490] Sabján Tibor 1995. 126.
[491] Balassa M. Iván 1994. 219-221. Ezúton szeretnék köszönetet mondani lektoromnak, Benkő Eleknek, aki hasznos tanácsokkal segítette munkámat.

A kívül-belül fűtős tüzelőberendezések két szerkezeti típusa állapítható meg a források alapján. Az egyik változat két részre osztott, egyik fele csempés kandalló, a másik fele kívülfűtős cserépkályha. Ilyen leírások Erdélyből ismertek, míg Északkelet-Magyarországról olyan adataink vannak, ahol a cserépkályha mellett egy egyszerűbb, nem csempés kandalló van. A kívül-belül fűtős tüzelőberendezések a főúri lakáskultúra felől városi, mezővárosi irányba terjednek, míg végül a parasztság lakóházaiba is eljutnak. A cserépkályhával illetve búbos kemencével kombinált kandallók története tehát a XVI-XVIII. századi írott források alapján rekonstruálható.

A kályhacsempéket mázazásuk, színük, mintájuk, formájuk, rendeltetésük stb. alapján említik a források. Nincs különbség a kívülfűtős kályhához illetve a kandallóhoz készített kályhacsempék között, az előállítás módja, a készítők személye azonosnak tekinthető. Elsősorban a XVII. században alkotnak jól elkülöníthető egységet a habánok által készített színes ónmázas kályhacsempék, melyek között karakteres típus volt az „összejáró", „bokályos" mustrájú lapos csempe. Ebben a korban a habánok jelentősége a forrásokból is kitűnik, az általuk készített termékeket mindig felismerik és megkülönböztetik az összeírók. A helyi készítésű csempék mellett szembeötlő az import csempék illetve kályhák jelenléte, melyeket nyilván drágaságuk és különlegességük miatt hangsúlyoznak a leírók. Az import kályhákat vízi úton és szekéren szállítják több száz kilométer távolságba. A fennmaradt kályhák alapján tudjuk, hogy a XVI-XVIII. századi kályhák késő reneszánsz stílusban készültek. Az import kályhák valószínűleg olyan új stílusirányzatok szerint (barokk, rokokó, klasszicizmus) készültek, melyeket a helyi mesterek még nem utánoztak, ezért a maguknak fényűzést is megengedő főurak külföldről hozatták meg.

A XVI-XVIII. századi magyar nyelvű forrásokban közölt tüzelőberendezések leírásait először próbáltuk meg minden részletre kiterjedően elemezni, rendszerezni és az illusztratív példákon keresztül közzétenni. A munkát nem tekinthetjük lezártnak, hiszen a források mennyisége ezt nem teszi lehetővé. A jövőben nyilván újabb közlések látnak napvilágot, melyekben újabb részletekre, vagy nagyobb összefüggésekre derülhet fény, ezért reményeink szerint a kérdésre még egyszer visszatérünk, és a most lerakott alapokra építve többet és biztosabbat mondhatunk.

Szentendre SABJÁN TIBOR

IRODALOM

ARÁNYI Lajos
1867 *Vajda-Hunyad vára.* Pozsony
BALASSA M. Iván
1985 *A paraszthaz évszázadai.* Békéscsaba
1994 *A paraszthaz története a Felföldön.* Miskolc
BALOGH István
1966 *Adatok a vályog- és faépítkezés történetéhez 1792-ből.* Ethn. LXXVII. 294.

BARABÁS Jenő
1987 *A kemence jelentéstörténetéhez.* Magyar Nyelv 3. LXXXIII. 345-347.
BAUR-HEINHOLD, Margarete
1980 *Alte Bauernstuben.* München
BÁRTH János
1987 *Pest-Pilis-Solt vármegye 1812. évi ár- és bérszabása.* Cumania 10. 155-206. Kecskemét
BÁTKY Zsigmond
1941 *Építkezés.* Magyarság Néprajza. Budapest
BEDAL, Konrad
1972 *Ofen und Herd im Bauernhaus Nordostbayerns.* München
P. BŐLE Kornél
1937 *Árpádházi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda.* Budapest
CSEREY Éva
1967 *A győri Xantus János Múzeum cserépkályhái.* Arrabona 9. 179-194. Győr
DÁM László
1992 *Építkezés.* Néprajz egyetemi hallgatóknak 13. Debrecen
DERETSKEI FODOR Gábor
1827 *A' Mezei Gazdaság.* Tudományos Gyűjtemény XI.
DÉTSHY Mihály
1975 *Az ónodi vár legkorábbi építkezései.* A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI-II-XIV. 191-209. Miskolc
1989 *Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig.* A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 28. Sárospatak
1996 *Sárospatak vára a Rákócziak alatt 1616-1710.* A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 30. Sárospatak
FELD István
1996 *Gótikus és reneszánsz kályhacsempék az egykori Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyékből. A gótikától a habánokig.* A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 31. Sárospatak
FELD István – CABELLO, Juan
1980 *A füzéri vár.* Borsodi Kismonográfiák 11. Miskolc
FRANZ, Rosemarie
1981 *Der Kachelofen.* Graz
B. Gál Edit
1993 *Kastélyok, fogadók a 18. században.* História XV. 5-6. 21-22.
GEBHARD, Torsten
1983 *Kachelöfen.* München
GUNDA Béla
1936 *A lakóház kialakulása az Ormánságban, különös tekintettel a tűzhelyek kultúrmorfológiai jelentőségére.* Ethn. XLVII. 183-210.
GYURICZA Anna
1992 *Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról.* Borsodi Kismonográfiák 37. Miskolc
HÁLA József
1995 *Ásványok, kőzetek, hagyományok.* Életmód és Tradíció 7. Budapest
HÉJJ Miklós
1966 *A visegrádi Alsóvár lakótornyának építéstörténete.* Műemlékvédelem X. 1. 1-9. Budapest
HOLL Imre
1958 *Középkori kályhacsempék Magyarországon* I. Budapest Régiségei 18. 211-300. Budapest

1993 *Renaissance-Öfen.* Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn – V. Acta Arch. Academiae Scientiarum Hungaricae 45. 247-299. Budapest

JAKÓ Zsigmond
1944 *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Kolozsvár

JANKÓ János
1892 *Kalotaszeg magyar népe.* Budapest

KALMÁR János
1959 *A füleki (Filakovo) vár XV-XVII. századi emlékei.* Régészeti Füzetek Ser. II/4. Budapest

KATONA Imre
1969 *Szemelvények a Batthyány-levéltár anabaptista emlékeiből.* Vasi Szemle 3. 445-452.; 4. 601-608. Szombathely
1978 *A magyar kerámia és porcelán.* Budapest
én. *Habán művészeti emlékek Magyarországon.* Budapest

KEMÉNY Lajos
1901 *Kassai céhek árszabásai a XVII. századból.* Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 31.

KERECSÉNYI Edit
1991 *Iz zgodovine lončarstva Lendavskega območja.* Etnológ 1 (LII.). 130-163. Ljubjana

KNÉZY Judit
1972 *Faépítkezésre vonatkozó XVIII. századi adatok Somogyból.* Ethn. LXXXIII. 518-532.

KÓS Károly
1989 *Erdély népi építészete.* hn.

KÓSA László
1970 *A kandallós tüzelő.* Népi Kultúra-Népi Társadalom IV. 81-96.

KOZÁK Károly
1969 *A vár feltárása.* KOPPÁNY Tibor – KOZÁK Károly: A sümegi vár feltárása és helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem 1963-1966. 91-125. Budapest

SZ. KŐRÖSI Ilona
1984 *Adatok a reformkori Kecskemét életmódtörténetéhez.* Cumania 8. 107-145. Kecskemét

KRESZ Mária
1960 *Fazekas, korsós, tálas.* Ethn. LXXI. 297-379.

LÉNÁRT Andor
1984 *Gyöngyösi céhek a XVII. században.* HAVASSY Péter – KECSKÉS Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. 257-286. Gyöngyös

LUX Géza
1938 *Újabb ásatások a Margitszigeten.* Technika XIX.

MAKKAI László
1954 I. *Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648).* Budapest

MIHALIK József
1908 *A kassai fazekascéh artikulusai 1574-ből.* Múzeumi és Könyvtári Értesítő 2. 152-156. Budapest

MIKLÓS Zsuzsa – SABJÁN Tibor
1992 *Késő középkori szemeskályha Galgahévíz-Szentandrásparton.* Ház és Ember 8. 103-138. Szentendre

MITHAY Sándor
1986 *Adatok a pápai uradalom és kastély történetéhez (1738-1756).* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. 399-428. Veszprém

MRÁZ Vera
1957 *A Batthyányak rohonci majorsagának leltárai és cselédsége (1634-1687).* Agrártörténeti Szemle I. 258-270. Budapest

B. NAGY Margit
1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Bukarest

B. NYÁRY Albert
1874 *A modenai Hyppolit-kódexek.* Századok VIII. 1-16. Budapest
NÉMETHY Endre
1956 *A kislődi vashámor készítményei 1785-ben.* Néprajzi Közlemények 1. 273-275. Budapest
PÁLL István
1987 *Szabolcs megye népi építkezése a XIX. század közepén.* A Magyar Népi Építészeti Archívum Kiadványai 2. Szentendre
RADVÁNSZKY Béla
1986 *Magyar családélet és háztartás a XVI-XVII. században* I-II. Budapest
RASSY Tibor
1984 *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum történeti adatgyűjteménye.* Ház és Ember 2. 221-249. Szentendre
SABJÁN Tibor
1990 *Kívülfűtős kemencék bontási tapasztalatai.* Ház és Ember 6. 125-156. Szentendre
1991 *Népi cserépkályhák.* Budapest
1992 *A kívülfűtős tüzelőberendezések elterjedése a történeti Magyarországon.* VIGA Gyula (szerk.): Kultúra és Tradíció II. 641-651. Miskolc
1995 *A takaréktűzhely meghonosodása a magyar parasztságnál.* Ház és Ember 10. 109-143. Szentendre
SERES András
1980 *A fogarasföldi népi fazekasságról.* Népismereti Dolgozatok. 92-99. Bukarest
SZABÓ Kálmán
1938 *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Budapest
SZABÓ T. Attila
1940 *Bokály kemence.* Magyar Nyelv, XXXVI. 187. Budapest
1941 *Erdélyi kemence adatok a XVII-XIX. századból.* Ethn. LII. 71-72.
P. SZALAY Emőke
1982 *Debreceni vörösmázas céhremekek.* BALASSA Iván – UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 441-452. Debrecen
1993 *A debreceni kerámia.* Studia folkloristica et ethnographica 34. Debrecen
SZEBÉNYI Judit
1990 *Renaissance stove constructions.* Magyar Restaurálás 1. 11-25. Budapest
SZILÁDY Zoltán
1909 *Erdély régi tűzhelyei.* Néprajzi Értesítő X. 1-20.
SZŐKE Mátyás
1987 *Visegrád Alsóvár Salamon-torony.* Budapest
SZULOVSZKY János
1992 *Füstfaragók.* Studia folcloristica et ethnographica 32. Debrecen
1995 *A városiasodás mestersége* (A magyarországi kéményseprőipar társadalomtörténete). Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest
TÓFALVI Zoltán
1996 *A sárvidéki népi fazekasság.* Marosvásárhely
VAILLANT le Duc, Eugéne
1859 *Dictionaire architect de la France.* Chemineé. Tom III. 194-217. Paris
VAJKAI Aurél
1940 *Veszprém megye népi építkezése.* Néprajzi Értesítő XXXII. 1-22.; 310-344.
VÉGH Olivér
1977 *A kalotaszegi fazekasság.* Bukarest
1983 *A nagyenyedi fazekasok céhlevele 1648-ból.* Népismereti Dolgozatok. 82-93. Bukarest
VISKI Károly
1911 *Adatok a székely építkezés ismeretéhez,* Néprajzi Értesítő. XII. 2-3. 99-127.

VITA Zsigmond
1980 *Nagyenyedi csempés tüzelők a XVIII. században.* Népismereti Dolgozatok. 87-91. Bukarest
VOIT Pál
1993 *Régi Magyar otthonok.* Budapest
ZOLTAI Lajos
1936 *Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. A lakóház.* Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 99-131. Debrecen

RÖVIDÍTÉSEK

EMSzT – SZABÓ T. Attila (szerk.): Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I-VII. 1975-1995. Bukarest, Budapest
OSzT – SZAMOTA István: Magyar Oklevél-szótár. 1902. Budapest
TESz – BENKŐ Lóránt (szerk.): A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. I-IV. 1967-1976. Budapest
U. et C. – Urbaria et Conscriptiones. 1-6. füzet. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai. 1967-1981. Budapest

FEUERVORRICHTUNGEN IN DEN HISTORISCHEN QUELLEN

In seiner Studie untersucht der Autor vorwiegend aufgrund Quellen des 16-18 Jahrhunderts die für die Wohnkultur des Hochadels und des Adelsstandes charakteristischen Feuervorrichtungen. Der größte Teil der Inventaren, Rechnungslegungen und Gebäudenbeschreibungen entnommenen Daten ist ungarisch geschrieben, bloß vereinzelt kommen lateinische, deutsche oder italienische Texte vor. Die Beschreibungen der Feuervorrichtungen der Schlösser, Herrenhäuser und Kurien entwerfen ein buntes Bild. Es sind unter ihnen sowohl die Feuervorrichtungen der pompös gebauten, repräsentativen Zwecken dienenden adeligen Palaste, als auch die der einfachen Wohnhäuser der Dienerschaft zu finden. Die letzteren stehen den Formen der volkskundlichen Architektur nahe.

Die zur Studie angefertigten Zeichnungen lassen sich in zwei Gruppen einteilen: in die erste Gruppe gehören die originalen Abbildungen der damaligen Feuervorrichtungen, mit deren Hilfe der Autor die Quellenbeschreibungen auf direkte Weise veranschaulichen kann; der zweiten lassen sich aufgrund der Vorstellungen des Autors nachgezeichnete Rekonstruktionen der ausführlichen und plastischen Beschreibungen zuordnen.

Die Studie verfolgt in erster Linie nicht das Ziel, Quellen zu vermitteln, sondern viel mehr die bereits in großer Menge veröffentlichten Daten zu systematisieren und zu analysieren. Der Autor beabsichtigt mit Hilfe der Quellen die Geschichte, die Typen, die Bauarten und strukturelle Fragen der Feuervorrichtungen des 16-18. Jahrhunderts (wie Kamin, Kachelofen, Kamin mit Kacheln, beziehungsweise Varianten ihrer Kombinationen) zu erleuchten.

Kamine (1. Abbildung)

Kaminreste aus dem 13. Jahrhundert, sowie lateinische Beschreibungen beweisen, daß es diesen Typ bereits zu dieser frühen Zeit gab. Die Benutzung der Kamine beschränkt sich im 16-18. Jahrhundert ausschließlich auf Repräsentationsräume des Hochadels, ihre Zahl ist im Vergleich zu Öfen und Kaminen mit Kacheln sogar hier eher gering. Der in den Wachposten der Schlösser gebaute offene Feuerungs- oder Erwärmungsraum, der aus einem Ofen und einem Schornstein bestand, ist nicht als Kamin zu definieren, für seine Bezeichnung geben die Quellen selbst verschiedene Begriffe an. Dementsprechend werden Kamine hier meistens als „Ofen", „italienischer Ofen" erwähnt. Der letztere Ausdruck weist auf die äußerst wichtige Rolle italienischer Steinmetzmeister bei Steinarbeiten ungarischer Bauten des Hochadels hin.

Kachelöfen (2-6. Abbildungen)

Im untersuchten Zeitalter waren Kachelöfen auf dem ganzen historischen Gebiet Ungarns bekannt und verbreitet: sowohl in adeligen Palästen, als auch in einfächeren Nebengebäuden. Diese Öfen wurden immer von außen geheizt. Ihr Sockel wurde entweder aus Ziegeln oder Stein gebaut. Weit verbreitet war die auf Füßen stehende Ofenform, deren Sockel entweder gewölbt oder aus Stein gehaut, aus Steinplatten aufgebaut wurde (*2. Abbildung*). Die Wand des Ofens wurde manchmal durch ein in den inneren Teil eingebautes Eisengitter vor mechanischen Wirkungen geschützt (*4. Abbildung*).

Beim Aufbauen des Ofens wurden an der Decke, sowie am Anschlußteil an die Wand Überbrüchungen aus Eisenstangen verfertigt. Die Decke des Ofens wurde mit flachen, auf die Eisenstangen gelegten Kacheln bedeckt. Es kam selten vor, daß der Ofen mit Holzgitter umgebaut, oder ein Topf zum Wassererwärmen in seinen äußeren Teil engebaut wurde (es sind häufige Lösungsvarianten auf dem deutschsprachigen Gebiet). (*5-6. Abbildungen*).

Kamine mit Kacheln (7-18. Abbildungen)

Die auf dem Gebiet von Siebenbürgen und Partium bekannten Kamine mit Kacheln weichen im eigentlichen Sinne von den klassischen Kaminen dadurch ab, daß sie zum Schornstein bloß durch eine Öffnung oder einen Rauchabzug angeschlossen, von ihm also praktisch unabhängig gebaut wurden. Ihr offener Heizungsraum war aus Erde (durch Holzrahmen gefestigt, von geflochtener Hecke umgegeben), Ziegeln oder Stein errichtet. Es gab – ähnlich wie bei den Kachelöfen – gewölbte und auf Füßen stehende Kamine. Sein aus Kacheln gebautes Funkelfängerzelt wurde vorne von einer eisernen oder hölzernen Überbückung gehalten, die sich auf den Ofen mit Holz- oder Eisenfüßen stützte. Auch Kamine mit Kacheln waren bekannt, deren Kachelfunkerfänger von an der Wand gefestigten Stein- bzw. Eisenkonsolen gehalten wurden (*8. Abbildung*). Die Decke der Kamine war den Öfen ähnlich mit Eisenüberbückungen und Kacheln bedeckt.

Den Kaminen schloß sich oft auch ein kleiner Heizungsraum, „Heizer" genannt an, der ebenfalls aus Kacheln gebaut wurde. Zwei Typen des „Heizers" kommen aus den Quellen hervor: öfters wurde er neben den Kamin gebaut, aber manchmal wurde ein geschlossener Raum vom Funkenfängerzelt für den „Heizer" abgetrennt. Den „Heizer" heizte man vom Funkenfängerzelt, sein Rauch kehrte auch hierher zurück (*15-16. Abbildungen*).

Kamine mit Kacheln, mit Backofen eingebaut (9, 13, 17. Abbildungen)

Diese Variation besteht aus einem in einem Zimmer oder Backhaus stehenden Backofen und aus einem auf ihn gebauten Kamin mit Kacheln. Solche Kombinationen wurden in Räumen, in denen gekocht und gebacken wurde, gebaut. Ihre Verbreitung ist mit der der Kamine mit Kacheln identisch.

Von außen und von innen heizbare Feuervorrichtungen (20-21. Abbildungen)

Diese Form der Feuervorrichtungstypen, die bei der Quellenanalyse entdeckt wurde, besteht aus einem von außen heizbaren Kachelofen und einem dicht neben ihn gebauten von innen heizbaren Kamin. Aufgrund der Quellen lassen sich zwei Varianten unterscheiden, im Falle der einen sind der Ofen und der Kamin völlig zusammengebaut und mit den gleichen Kacheln bedeckt, im anderen Fall findet man neben dem Kachelofen einen einfacheren Kamin (oft nicht einmal mit Kacheln bedeckt). (*20-21. Abbildungen*). Diese Feuervorrichtung kommt in den oligarchischen Residenzen vor, in denen sowohl von außen heizbare Öfen, als auch Kachelöfen in den verschiedenen Räumen im Gebrauch waren. Der Zusammenbau hatte offensichtlich das Ziel, ihre vorteilhaften Eigenschaften zu vereinen. Diese Form ist auch in den ungarischen volkskundlichen Quellen bekannt, man findet sie aber in den bäuerlichen Zimmern weiterer europäischer Länder ebenfalls.

Kacheln (22. Abbildung)

Die Quellen beinhalten unzählige Daten in bezug auf die Kacheln, unabhängig davon, ob sie im Ofen oder im Kamin verwendet wurden. Die Beschreibungen weisen auf die Oberfläche (glasiert, unglasiert, glänzend usw.), auf die Farbe (rot, schwarz, weiß, grün, bunt usw.), die Form (flach, tief, rund usw.), die Funktion (Teil der Bekrönung, Ofenring, Eckkachel, Gesimselement usw.), auf den Herstellung- und Bezugsort (Wiener, deutsche, polnische Kacheln usw.) und auf die Person der

Hersteller (z.B. Habanen) hin. Die anabaptistischen Habanen stellten hauptsächlich im 17ten Jahrhundert von den örtlichen Kacheln in vieler Hinsicht divergierende (Zinnglasurtechnik, Tapetenmuster, orientalische Motive, bunte Glasur usw.) und von daher gut identifizierbare Kacheln her.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, daß für die Bezeichnung der Kamine, Öfen, Kachelöfen und Backöfen in den Quellen des 16-18. Jahrhunderts einheitlich der Ausdruck „Ofen" gebraucht wird. Bloß durch die hingefügten Attribute und festen Redensarten kann unterschieden werden, um welchen Typ der Feuervorrichtung es sich dabei gerade handelt. Mit Ausnahme der Kamine sind bezüglich der oben erwähnten Feuervorrichtungen und kombinierter Formen auch ihre volkskundlichen Varianten zu finden, die auf die Wirkung der in den Quellen beschriebenen aristokratischen Vorbilder hin in die Wohnzimmer der Bauernschaft gelangten.

Durch die Analyse der geschriebenen Quellen versuchte der Autor zum ersten Mal eine nach Totalität strebende Untersuchung und einen Überblick über die Feuervorrichtungen des Zeitalters zu geben.

TIBOR SABJÁN

Beérkezett könyvek

Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). Budapest, 1998. 456 p. Planétás Kiadó

Kovács Ferenc: Szülőfalunk Köbölkút. Köbölkút, 1998. 170 p. Lilium Aurum

Kristóf Ildikó: "Ördögi mesterséget nem cselekedtem": a boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen, 1998. 238 p. Ethnica

Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője VIII. 1998. 3-4. Szerk.: Borbély Éva, Pozsony Ferenc. Faragó József bibliográfiája. Kolozsvár, 1998. 32 p.

Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 6. Szerk.: Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1998. 288 p.

Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia I. Főszerk.: Soós Sándor. Pest Megyei Múzeumi Füzetek. Új sorozat 4. Szentendre, 1997. 382 p.

Különféle magyar nóták a 19. század elejéről. Allerlei ungarische Melodien vom Beginn des 19. Jahrhunderts. A bevezető tanulmányt írta és sajtó alá rendezte Tari Lujza. Budapest, 1998. 176 p. Balassi Kiadó

Lami István: Fejezetek Püspökhatvan múltjából. Püspökhatvan, 1997. 222 p. Püspökhatvan Község Önkormányzata

Liszka József: "Tudománynak kezdetiről." Magyar néprajzkutatóként Szlovákiában 1979-1998. Budapest–Dunaszerdahely, 1998. 208 p. Ister Kiadó, Nap Kiadó

Magyar Múzeumok. A Pulszky Társaság - Magyar Múzeumi Egyesület folyóirata. Főszerk.: Éri István. IV. 1998/3. 64 p.

Magyar Múzeumok. A Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület folyóirata. Főszerk.: Éri István. 1998/4. 64 p.

Misi Éva – Szabó Pál Antalné: Jászsági szűcsminták textíliákon. A Jászság Népművészete I. Jászberény, 1998. 58 p. + 32 mintalap. Jász Múzeumért Alapítvány

Mód László – Simon András: A szőlő és a bor közösségi szerepe az avasi magyaroknál. Néprajzi Dolgozatok 62. Szeged, 1997. József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

Műveltség és Hagyomány XXVII-XXVIII. Ethnographica et Folkloristica Carpathica Tom. 9-10. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének évkönyve. Szerk.: Bartha Elek, Keményfi Róbert, Kotics József, Ujváry Zoltán. Debrecen, 1998. 272 p.

"Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak..." Visszaemlékezések 1830-1861. Negyvennyolcas idők I. Fontes Musei Ethnographiae 4. Szerk.: Forrai Ibolya. Budapest, 1998. 224 p. Néprajzi Múzeum

Néprajz és Nyelvtudomány XXXVI. Szerk.: Mikola Tibor. Szeged, 1995. 350 p. József Attila Tudományegyetem

Néprajz és Nyelvtudomány XXXVII. Szerk.: Mikola Tibor. Szeged, 1996. 370 p. József Attila Tudományegyetem

Néprajz és Nyelvtudomány XXXVIII. Szerk.: Mikola Tibor. Szeged, 1997. 364 p. József Attila Tudományegyetem

Néprajz és Nyelvtudomány XXXIX. Szerk.: Mikola Tibor. Szeged, 1998. 238 p. József Attila Tudományegyetem

Papp József: Szülőföldem a hortobágyi Tisza mente. Debrecen, 1998. 210 p. Ethnica

Pentelei halászok. Tonka István visszaemlékezése. Szerk.: Kozma Erzsébet. Dunaújváros, 1998. 16 p. Dunaújvárosi Történeti Klub

Pillanatképek a romák múltjából. Szerk.: Géme Balázs, Bana József, Perger Gyula. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 1. Szekszárd, 1998. 148 p.

Polner Zoltán: Az Ember Fia a Golgotán. Szeged környéki archaikus népi imádságok. Szeged, 1998. 48 p. Officina Nyomdaipari Oktató és Termelő Kft.

Pozsony Ferenc: Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban. Csíkszereda, 1998. 328 p. Pro-Print Könyvkiadó

Reizner János: A Gróf Esterházy család pápai levéltárában őrzött céhlevelek. Lapok Pápa Történetéből 1998. 5-6. Pápa, 1998. Jókai Mór Városi Könyvtár

Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest, 1998. 420 p. Napvilág Kiadó

Schwartz, Alois: Donauschwaben – Mórer Schwaben. Mór, 1994. 169 p. A szerző kiadása

Soós Sándor: Székesfehérvár-Felsőváros népének gyalogos búcsújárása Kiscellbe (Celldömölkre). Szentendrei Múzeumi Füzetek 1. Szentendre, 1996. 32 p.

Szabadfalvi József munkássága. Önéletrajz és bibliográfia. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok munkatársainak bibliográfiája 2. Miskolc, 1998. 76 p. Herman Ottó Múzeum

Szabó István Emlékkönyv. Kovács Ágnes közreműködésével szerkesztette Rácz István. Debrecen, 1998. 494 p. Kossuth Egyetemi Kiadó

Szatyor Győző: Faművesség. Pécs, 1998. 174 p. Pro Pannonia Kiadó

Székelyné Kőrösi Ilona: Kecskemét anno... Képek a régi Kecskemétről. Kecskemét, 1998. 192 p. Katona József Múzeum

Szőttesek, keresztszemes vászonhímzések Lakon 1890-1925. Laki-Lukács László gyűjtése. Debreceni Bibliofil Műhely 12. Debrecen, 1998.

Tabula 1998 1 (1-2). Főszerk.: Fejős Zoltán. Budapest, 1998. 196 p. A Néprajzi Közlemények folytatásaként kiadja a Néprajzi Múzeum

Tanka János: A kálozi hősök. Aba, Káloz, Sárkeresztúr, Soponya szerepe a 48-49-es szabadságharcban. Előszó: Hermann Róbert. Aba, 1994. 64 p. Aba Alapítvány

Tátrai Zsuzsanna – Karácsony Molnár Erika: Jeles napok, ünnepi szokások. Budapest, 1997. 300 p. Planétás Kiadó

Tóth József – Trócsányi Zoltán: A magyarság kulturális földrajza. Pécs, 1997. 228 p. Pro Pannonia Kiadó

Tüskés Tünde: Szalmababák, kalásztündérek. A búzafonás alapiskolája. Pécs, 112 p. Pro Pannonia Kiadó

PARASZTI-URADALMI SZŐLŐFAJTAISMERET ÉS HASZNÁLAT A KÁRPÁT-MEDENCE NYUGATI TERÜLETEIN A KÖZÉPKORTÓL A XX. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Az ősi és hungaricum szőlőfajták történeti-ökológiai, ethno-ampelográfiai vizsgálata

A termesztett fajták, különösen a kertészeti növényfajták, ezen belül is a szőlőfajták vizsgálata, megfigyelése és a termesztés eredményessége szempontjából történő értékelése, minél tökéletesebb megismerése, már régi idők óta foglalkoztatta a szőlőtermelőket. A fajták eltérő tulajdonságainak ismerete nélkül a megbízható, sikeres és rendszeres termesztés – különösen a szőlőtermesztésben – elképzelhetetlen volt. A számtalan kudarc, az eredménytelen termesztési próbálkozások történeti-néprajzi adathalmaza mutatja, hogy a szőlőfajták tulajdonságainak, termesztési-biológiai értékének ismeretlensége évszázadok hosszú során át mennyi termesztői kudarcot, elpazarolt energiát jelentett. A szőlőtermelő gazdák aprólékos megfigyelései, többévi türelemmel nyert termesztői tapasztalatai, adatai, szakismeretei tükröződtek mindazokban a véleményekben, amelyeket a köztiszteletben álló, a „tudós emberek" társaságába sorolt parasztemberek terjesztettek. Véleményükre a szőlő-bortermelő közösségek, a falvak és a hegyközségek gazdái már csak azért is adtak, mert e köztiszteletnek örvendő emberek megfigyelései és követett tanácsai révén jelentős gazdasági előnyre, termesztési sikerre tehettek szert. A szőlőfajták ismerete ugyanis elmélyültebb szakismereteket feltételezett. Kapálni, ásni, még metszeni is – ami szakértelmet jobban igénylő munka volt – minden gazda tudott, de ezen munkák hasonló elvégzése ellenére még nagy különbségek mutatkoztak továbbra is a szőlőtermés mennyiségében, minőségében. Számtalan, a termést befolyásoló – csakis a fajta biológiai-termesztési tulajdonságaitól függő – tényező alakíthatta ki a termesztés sikerességét, vagy határozta meg a termesztés sikertelenségét, eredménytelenségét a korábbi évszázadokban is. Ezek a biológiai-termesztési fajtatulajdonságok alig, vagy csak részben voltak ismertek a paraszti társadalomban, a szőlőtermesztő közösségekben. A tapasztalati úton összegyűjtött ismeretek rendszerezésére, ellenőrzésére, átadására, leírására és szélesebb körű szakmai közkinccsé tételére csak kevés próbálkozás történt, ezeknek történeti ökológiai, etnográfiai rögzítése, kutatása, összegyűjtése és feldolgozása, kiértékelése szintén elmaradt. Pedig a népi fajtaismeret, a fajtahasználat tudatossága, a népi szaktudásra, a termesztői öntudatra és még számos történeti-ökológiai kérdésre adhat választ.

népi szaktudásra, a termesztői öntudatra és még számos történeti-ökológiai kérdésre adhat választ.

Az agráretnográfiai, történeti-néprajzi kutatás eddig a szőlőfajták történeti vizsgálataival nem foglalkozott eléggé behatóan. Pedig a termesztett fajták különleges termelési eszközöknek foghatók fel. Rendkívül fontosak, sőt jellegzetesek lehetnek egy-egy történeti korban, egy-egy borvidéken, vagy akár egy-egy bortermelő közösségre. Különösen nagy szerepük volt régen, ha figyelembe vesszük, hogy a fajta határozta meg – vagy legalábbis döntő mértékben befolyásolta – a termesztéstechnikát. Különösen a régi magyar, vagy magyarnak vélt, őshonos kárpát-medencei szőlőfajták vizsgálata lehet izgalmas az ethno-ampelográfia számára. Az ún. hungaricum szőlőfajták az ampelográfiai kurrens szakirodalom szerint ma már kis jelentőséggel bírnak, számuk az utolsó 100-150 éveben az üzemi termesztésben lecsökkent, jelentőségük a nyugat-európai, conv. occidentalis fajtacsoport fajtáihoz képest ma már kicsi.[1] Ugyanakkor az egykori, a paraszti szőlőtermesztésben játszott szerepük homályban maradt, ezért a néprajz kutatásának egyik feladata, hogy megismertesse ezeket a fajtákat, a tulajdonságaikat, és a korábbi évszázadok emberének viszonyát, ismeretanyagát ezekhez az ősi, ma már alig ismert szőlőfajtákhoz. A történeti-ökológia pedig általában a régi növényfajták elterjedését és a természetes környezetben elfoglalt szerepüket, jelentőségüket is kutathatja.

A néprajz, az európai etnológia feladata történeti távlatban a különböző, társadalmi, gazdasági, szellemi jelenségek eredetét, használatát, átvételét, innovatív oldalát, a magas kultúra és a népi kultúra kapcsolódási pontjait, egymásra hatását vizsgálni. Így természetesen az agrártársadalomban is, pl. a szőlőfajták vizsgálata rendkívül hasznos és tanulságos lehet. A fajtaismeret és a fajtahasználat, nemcsak mint különleges termelőeszköz vethet fel kérdéseket, hanem mint a művelést meghatározó elem, amely ugyanakkor számos, presztízs-mentalitás-történeti kérdéseket is felvethet, illetve választ adhat ezekre is.

Vizsgálatomban a népi (jobbágy-paraszti, uradalmi, polgári) fajtaismeretre, a fajtaismeret alakulására, a különböző korszakok termesztett és ismert szőlőfajtáira, a régi magyar és magyarnak vélt fajtákra, a biológiai tulajdonságaikra, a művelési-termesztési értékükre, a fajtagyűjtő-azonosító tevékenységre, az első fajtagyűjteményekre, az első nagy fajtaváltás kezdetére, és az uradalmak szerepére keresem a válaszokat, bemutatva, hogy a különböző termesztés-technológiai elemnél a (régi, hagyományos vagy az újabb) szőlőfajta ismerete mennyire fontos és meghatározó volt.

[1] Összefoglalóan és a problémafelvetésre vö.: Csoma Zs. 1982. 379-387., Csoma Zs. 1993.79-90. Az üzemi termesztésből a hungaricum szőlőfajták kiszorulására és értékeléséhez vö.: Csepregi P. 1993. 8-26., 1994. 64-67.

A szőlőtermesztés helyzete. (A XVIII. századi országos összeírások példái és a minőségi bortermelés csökkenése, az extenzitás első jelei)

A szőlő a XVIII. század elején, az első országos összeírások idején, viszonylag nagyobb nemzetgazdasági szerepet játszott, mint később a szántóföldi földművelés kiterjedése után. A bor nemcsak értékes áru volt, hanem a szőlőmunkák révén a kétkezi napszámos réteg fontos, a borvidékeken sokszor az egyedüli megélhetőségét jelentette.

Szőlőt a jobbágytelkeken kívül irtásban, szorgalmi földön művelték a jobbágyok, zsellérek. A szőlőművelés-borkereskedés jövedelmezőségét jelzi, hogy a jobbágyszolgáltatások terhei alól kibúvó zsellérek mind foglalkoztak szőlőműveléssel. Bél Mátyás a gondos szőlőművelésre figyelt fel, megállapítva, hogy a spanyolok, olaszok, franciák, németek mögött a magyarok sem maradnak el. A nagymértékű szőlőtelepítések a XVIII. században már a mező és sík területeket sem kerülték el, amit Bél – a korabeli nyugat-európai felfogáshoz hasonlóan elítélt. A nagymértékű szőlőtelepítések ugyanis a gabonatermő területek kárára történtek, és a növekvő bortermelés hatására csökkenő árak miatt a korábbi kiváltságos helyzetű észak-nyugat-magyarországi, dunántúli szőlő-bortermelő városok polgársága, lakossága egyre több korábbi extra jövedelmétől esett el.

A paraszti üzemekben egyre inkább előtérbe kerültek az intenzívebb művelési ágak, ami mutatja a szőlőtermesztés területén is, hogy a majorkodás nem jelenti egyben és kizárólagosan a belterjesség fokozódását.

A majorsági szőlők általában a zárt, feudális jogánál fogva a földesurak, vagy a földesúri joggal rendelkező városok tanácsainak fennhatósága alá tartozó szőlőhegyeken voltak. Érdekességképpen azonban ezeken a szőlőhegyeken a földesúri függés mellett sajátos, a faluétól független, belső közösségi rend uralkodott. A meglétüket már a török előtt megfogalmazott rendszabályok, articulusok mutatják, de a XVII. század végén, a XVIII. század első felében újult erővel fogalmazzák meg az új földesurak és az új szőlőhegyi birtokosok ezeket, mindkét fél szempontjainak figyelembevételével.

A helyi szőlőtermesztést ezek a szabályzatok, rendtartások az életbelépésük időpontjától nagymértékben szabályozták, sőt bizonyos szempontból a minőségi szőlő-bortermelést is megkövetelték és biztosították, noha a termesztett fajtákra kötelező érvényű előírást nem tartalmaztak.[2]

---

[2] Acsády I.1896.97., Oppel J. 1923.18., Wellmann I. 1984.379., Bél M.1984. 238., Wellmann I.1979.113., a hegytörvényekre: Belényesy M.1955.280-290., és uő: 1958. 280-290., Vincze I.1961.103., Sághegyre: MGTSZ.1898.517-528., Dunaalmásra: MGTSZ. 1899.44-46., Szentgyörgy és ugari hegyközségre: MGTSZ 1899.467-471, Vajnorra: MGTSZ 1900.469-470., a XVIII. századi zalai szőlőhegyekre: Zala Megyei Levéltár külön gyűjteménye, a Somogy megyei Kőhegyre: Boros M.1982.109-120., Badacsonytomajra: Jankó J. 1902.250., Somlóra: Csoma Zs. 1993.39-79., Monoszló: 1752. Zala m. Zmlvt. Monoszlói bíróláda., Kisbarát 1727. illetve 1757. évi hegyszabályzata Győr m. Bencés Főapátsági Lvt. Pannonhalma. A hegytörvényekre általában: vö.: Égető M. 1985., Csoma Zs. 1995.27-30.

A szőlők különleges jogállása biztosította az állandó területi növekedést. Ugyanis a szőlők nem tartoztak az úrbéri telekhez, ezért viszonylagos szabadságot élvezett tulajdonosuk, adózni is viszonylag keveset kellett utánuk. A XVIII. században már a különböző jogállású földeken (irtvány, maradványföld, közföld, allódium, eredetileg úrbéres telkiföld tartozéka) létrejött szőlők kötelezettsége tekintetében semmifajta különbség nem volt. A jobbágyszőlőkkel az urbárium sem foglalkozott. Ilyen kedvezmények jogilag is segítették a szőlőtelepítési kedvet. Szőlőt telepítettek a régi, nagyhírű szőlőhegyeken és a nyugat-magyarországi, dunántúli városok határában is. Móron pl. 1732-ben 23 kapásnyi szőlőt találunk, de az 1719-től elkezdődött új telepítésből 1752-re már 285 akó bortizedet számolhattak el. Csókakő szőlőhegyén 1749-ben kezdtek csak szőlőt telepíteni. Somlón már kiterjedt szőlőterület borította a hegyet a XVIII. század elején és a dunántúli városok lakossága a városok körül már a XVIII. zsázad elején nagy szőlőterülettel rendelkezett. A városi tanácsoknak a kocsmabevétel – akár árendába adva is – számottevő bevételt jelentett.[3]

Az 1720-ban megismételtetett 1715-ös összeíráshoz képest az új adatok tükrözték, hogy a szőlőterület mennyiségében jelentős növekedés mutatkozott már. Ez részben a korábbi eltitkolt, össze nem írt szőlőkkel és az új telepítések utáni adómentességgel magyarázható, valamint a kétségtelenül növekedő számú újonnan telepített szőlőterületekkel is. 1720-ban, már az összes összeírt, mintegy 39 magyarországi városban 14.030 kapással (378,8 ha-ral), a 14 dunántúli városban pedig 7.745 kapással (209,1 ha-al) többet írtak össze, mint 5 évvel korábban.

1715-ben 76.747 kapás (2072,1 ha) az összes szőlőterület, míg 1720-ban 84.492 kapás (2281,3 ha) a dunántúli városok szőlőbirtoka. Jelentősen nőtt az alábbi városok szőlőterülete: Győré 426-ról 1025 kapásra (27,6 ha-ra), Pozsonyé 13.778-ról 14.665 kapásra (395,9 ha-ra), Ruszté 2.348-ról 3.395 kapásra (91,6 ha), Sopronė 11.365-ről 14.810 kapásra (399,9 ha-ra), Esztergomé 1380-ról 2500 kapásra (67,5 ha-ra).

Elsősorban tehát Északnyugat-Magyarország városainak szőlőterületei növekedtek, ami a pontosabb összeírás mellett jelzi, hogy ez a terület piac-értékesítés szempontjából jobb helyzetben volt, mint Dunántúlnak a töröktől, felszabadító harcoktól, a rác és kuruc portyázásoktól feldúlt és bolygatott része, noha Pécsen is emelkedett a telepített területek száma, ugyanakkor Bazinban és Kismartonban csökkent. Kőszegen mutatja a táblázat leginkább a korábbi, 1715-ös összeírás pontatlanságát, mert biztos, hogy Kőszegen már ekkor is termesztettek szőlőt, csak Vas megye összeírása hiányzott.

Ha a dunántúli megyéket vizsgáljuk a szőlőterület nagysága szempontjából, akkor megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század elején (1720) Sopron, Vas, Győr,

[3] A szőlő különleges jogállására: Varga J. 1967. 54., Wellmann I. 1965. 164., Szabó I. 1947.46-49., Csoma Zs. 1993. 139-144., a nagyarányú telepítési kedvre: Pest megyében: Petróczi S. 1965.116., Mór és Csókakőre: Vadász G. 1977. 103., Somlóra: Csoma Zs. 1993., városokra és az 1. sz. táblára: Acsády I. 1896. 197., 1 kapást 75 n.ölnek véve: MGTSZ.1895. 242-243. alapján, amit Wellmann is átvett számításaihoz.Wellmann 1979. 15.

Zala megyékben találjuk a legnagyobb adóköteles szőlőterületet, de Sopronban közel 3,6-szor több volt a szőlő, mint Vas megyében, 6,1-szer több, mint Győr megyében és közel 6,2-szer több Zala megyéhez képest. Sopron megyében kiterjedtebb szőlőterületet műveltek, mint a szomszédos Pozsony megyében, ahol viszont Pozsony város részére dőlt el a városok közti szőlőterület-nagyság. Sopron megye valamivel több, mint az összdunántúli megyék szőlőterületének felét adta, ez is jelzi a nagytáji és a borkereskedelmi jelentőségét, gazdasági súlyát már ebben az időszakban. A legkevesebb szőlőterülettel Komárom, Tolna, Fejér megyék rendelkeztek.

Kimutatásunk így is tükrözi, hogy a környező országrészek betelepített adóköteles szőlőterületeit nagyságban messze megelőzte Dunántúl 5139,2 ha-os mennyiségével, és Magyarország Erdély nélküli szőlőterületének majdnem a felét adta. (*1. táblázat*)[4]

Az általános területi számok mellett fontosabb szempontunkból az adózott, összeírt háztartások szőlőterülete. Sopron, Győr, Moson és Zala megyékben volt a legnagyobb átlagszőlőterület. Itt minőségi változást tapasztalhatunk, ugyanis Moson megyében a viszonylagosan kisebb szőlőterület ellenére a szőlőbirtokosok átlagban nagyobb szőlőbirtokot tartottak művelés alatt, mint Zala megyében. Ez persze a birtokoslétszámtól, az adóköteles és nem adóköteles szőlők arányától is függött. A magyarországi átlagnál több volt a birtokosonkénti átlagterület Győr, Moson, Sopron, Zala megyékben. Az egész dunántúli jobb átlagot Sopron és Moson megyék messze kiugró adatai biztosították. Mindenesetre a szemközti Duna-Tisza közén lévő, az egy adózó háztartásra jutó szőlőterület nagysága szerinti összehasonlítás tükrében Baranya, Fejér, Komárom, Somogy, Tolna, Vas, Veszprém és Zala megyék alul maradtak a Duna-Tisza köziekhez képest. Ott ugyanis a nagy határú mezővárosok polgárai óriási területű szőlőket műveltek. 1716-ban pl. Kecskemét 4474 kapásnyi szőlővel rendelkezett, vagyis egymaga többel, mint Fejér, Komárom, Tolna, vagy Veszprém megyék. Hasonlóan Nagykőrös városa is, amely 2501 kapásnyi, Cegléd pedig 1300 kapásnyi szőlőterülettel rendelkezett[5].

A XVIII. század eleji bortermelés mértékének pontos, számszerű megállapítása nehézségekbe ütközik, mert a korabeli összeírás utasítása akókban való számbavételt rendelt el, az eredmények közlése viszont csebrekben történt, melyekből kisebb és nagyobb is volt forgalomban. Ezért Wellmann %-os adatokat ad meg, az abszolút számok helyett. Ezek alapján is azonban, a régi neves borvidékek rovására mutatkozó jelentős mennyiségi különbséget mutat ki, a nyilvánvalóan ellenkező előjelű minőségi eltéréssel. Vagyis a török dúlta területek óriási szőlőterületi növekedése nem járt ugyanolyan mértékű minőségi növekedéssel. Sőt a minőségben ellenkező irányú tendencia kezdődött meg, amely már az extenzitás jegyeit mutat-

[4] Az I. táblázat Acsády I. 1896. 95 alapján készült.
[5] Csoma Zs. 1980.305.

ta, először az intenzív művelési ág Duna-Tisza közi területein, majd a délkelet-dunántúli területeken is.[6]

A bortermés és átlagtermés vizsgálatai során (*2. tábla*),[7] láthatjuk, hogy Somogy, Tolna, Baranya, Fejér megyékben a korabeli termésátlagok a legmagasabbak voltak, így ezek az ország legtermékenyebb szőlei. Ennek oka egyedül a bőtermő, mellékrügyéből is termést hozó, sűrű telepítésű Kadarka nem lehetett, még akkor sem, ha ebben a négy megyében terjedt el leginkább ez a fajta, és a Duna-Tisza köze hasonló Kadarka ültetvényeinek átlagtermései is messze meghaladták az országos átlagtermés adatokat.

Szerintem itt nyilvánulhat meg ezekben az adatokban a magyarországi lugasművelésű, nagy termőfelületi tőkék nagy termése, amely nem a területi, hanem a termőfelületi nagyság révén csakis a termésátlagban mutatkozhatott meg az összeírásokban, a viszonylagos kis terület ellenére.[8] E mellett szól, hogy újabb, friss telepítések adószabadságuk miatt vagy kezdeti alacsony terméseik miatt itt nem jöhetnek számításba.

Az adózó háztartások közül Somogy, Győr, Tolna megyékben a legnagyobb az átlagbortermés, míg Komárom, Sopron, Veszprém megyében a legalacsonyabb értékű. Dunántúlé egyébként a magyarországi átlaggal megegyező, aminek mértékét Pozsony megye, de a Duna-Tisza közének átlaga is meghaladta.

Az 1720-as adatok a legmagasabbnak tűnnek vizsgált korszakunkban (XVII. század vége - XIX. század vége). Később sem tudták ugyanis túlhaladni az átlagtermést, csak a XX. század elején, 1912 körül, amikor 10 hl/magyarhold, vagyis 23,1 hl/ha-nak megfelelő lett az átlagtermés.

A korábbiakhoz képest új szőlőfajtákat a török hódoltság után betelepedő új munkaerő is hozhatott a Kárpát-medencébe, különösen a betelepedő német népcsoportok, akik többségben az európai szőlőtermesztés északi határvonalától délebbre eső területekről származtak. A nagy német bevándorlás, a „großer Schwabenzug" egyik okának a kis jégkorszak beköszöntése miatt a szőlőtermesztés határának délebbre húzódását, a korábbi középnémet területeken a szőlőtermesztés megszűnését is felhozta indokként a szakirodalom. A német szőlőfajták és termesztési eljárások ugyanakkor egyben középkori kapcsolatokat erősíthettek meg a XVIII-XIX. században.

A Rajna-melléki német telepesek terjeszthették el a *Rajnai rizlinget*, amelyről 1490 majd 1526-ból is van adatunk Wormsból és Trittenheimből. Gombocz Zoltán német eredetűnek tartja nyelvészeti megközelítésből a *Balafánt, Czilifánt, Kolontár, Leányka, Muskotály, Rizling* fajtaneveket, a *czalbáj, kötör, lőre, siller, törköly, vincellér szavakat*, megállapítva, hogy a legtöbb német szőlőtermesztési

[6] Wellmann I. 1979. 19. Az extenzívitás kérdését az intenzív növénykultúrán belül: Schams F. veti fel először, majd Égető M. 1975. 450-463., Csoma Zs. 1980. 319. vizsgálja.

[7] Acsády I. 1896. 98. Csebernek a 42,42 literes cseber mértékét veszem, amely Dunántúlon általánosan elterjedt.

[8] A paraszti szőlők lugasművelésű szőlőire vö.: Gyürky A. 1879., Égető M. 1983. 141., Csoma Zs. 1994-95. 148.,164. de számszerűsítése az ilyen művelésű szőlőterületeknek az adatok hiánya miatt lehetetlen.

szakszó latin eredetű. Mollay Károly hasonlóan német fajtának tartja nyelvészetileg a *Bajort* és ennek korább érő változatának a *Gohért*. Tolna-Baranya megyékben a Rizling, Északnyugat-Dunántúlon pedig a *Zöld veltelini* szintén a németek révén terjedt al Alsó-Ausztriából. Rheingau egyik XVIII.század második felében elterjedő híres fajtáját, a *Sárga ortlibi* fajtát, amely Tokaj-Hegyalján korábban ismert volt, és a német telepes falvakban gyakran meg lehetett találni, valószínű, hogy a II. József korabeli kamarai birtokra települők terjeszthették el itt, Tokaj-Hegyalján, mint korának legendás hírű hazai, német fajtáját. A minőségi bortermő, convar. occidentalis fajtacsoport fajtáit a német falvakban, mint ismert, régtől termesztetteket Dunántúlon is gondozták, telepítették, így a XVIII-XIX.századi fajtaváltásban is elsők között vettek ezek részt. A Tolna megyei Apáthi és Czikó német helységekről írta a Falusi Gazda 1857-ben, hogy a *„Burgunder, Ruhlander, Pineau Gris... bőven létezik, de a németség által burgunder helyett pakundernek nevezték el"*. A németek által kedvelt *Fehér izsáki* szőlőfajtát a Buda, Bicske, Etyek környékiek *Német dinka* néven hívták a XIX. században. A németek piacorientált szemléletét és mentalitását tükrözi az is, hogy a korábbi vörösbort termő *Kadarka* fajtát – egyéb rossz tulajdonságai miatt – a XIX. század 3. évtizedére fehér fajtákra oltották át pl. Promontoron, amikor a vörösbor tömegtermelése révén annak ára csökkent.[9]

A convar. occidentalis fajtacsoport fajtái az első fajtagyűjteményekkel is bekerülhettek a Kárpát-medence nyugati területeire, a Dunától nyugatra. Így gróf Festetics György keszthelyi uradalma mellett működő Georgikon fajtagyűjtő és azonosító, oktatási-kutatási tevékenységével is. A georgikoni fajtaazonosító ismereteknek elsajátítása és alkalmazása magyarázatot ad arra, hogy a Georgikonból kikerült gazdatisztek mind átfogó mezőgazdasági ismeretekben, mind pedig az egyes növénytermesztési, kertészeti ágazatban korukat megelőző alapos ismeretekre tettek szert. A tanulmányi idejük alatt azonban nemcsak a technológiát sajátították el, hanem a kapitalista termelés fokozatos kibontakozása ellenére a feudális jogviszonyból adódó feudál-agrárjogot is, aminek ismerete a későbbi uradalmi pályafutásuk sikeréhez feltétlenül szükséges volt. Tanulmányaikat ugyan még a rendi társadalomból merítették, de megszerzett ismereteikkel, már azt bomlasztva, az árutermelő polgári társadalomban folytatták tevékenységüket.

A Georgikon tananyagából megmaradt, keletkezése szerint a harmadik kéziratos jegyzet a *„Szöllö Mivelés a mint a Keszthelyi Georgiconba előadatik. 1837."* címet viseli. Ez a legrészletesebb jegyzet, amit a korábbiakhoz képest az 1837-es

[9] A Rizling 1490-es, és 1526-os adatára: H. Acker 1984.123., a német szavakra: Gombocz Z. 1906.198. A mustot is német eredetű szónak tartja, de később Bárczi G. a must szónak a középkori francia kapcsolatait emeli ki. Bárczi G. 1931. 122-124., Mollay K. 1941., A Rizling, Zöld veltelini dunántúli német terjesztőire: Hartmann R. 1935. 27., Maár G. 1943. 13., Farkas József naplója 1882. október 13., a tokaj-hegyaljai német megtelepedéshez: Balassa I. 1975. 67-103., az Ortlibi fajtáról lásd a hátrább írottakat, Apáthi és Czikó községekre: Falusi Gazda. 1857. 206., Németdinkára: Németh M. 1967. I., Promontorra: Schams F. 1833. 44-45., Joo E.1970. 66.

keletkezése is magyaráz.[10] Ekkorra már a reformkori magyar szőlészeti szakirodalom jelentős eredményeket ért el. Több olyan módszert publikált a termesztéstechnikai szakirodalom, ami Magyarországon ismert, mindennapos, Nyugat-Európában pedig még újdonságnak hatott.

Ez a szőlőjegyzet már fajtákat is emleget. Így a Sopron, Ruszt környéki Csaposnak nevezett Furmintot, a Lagler és a Silber weiss (Rakk) fajtát emeli ki. A Tokaj-Hegyalján gyakori termesztett fajtákon kívül a rajnamelléki „*Kleiner Risling, Orlean, Ortlieberm Traminer*," fajtákat említi, Champagne vidékéről a „*Frank pino, Etinet*" fajtát, Frontignan mellől a „*tömött fejér Muskotály*"-t, Burgundiából a „*Pino noar*", „*Noaxien*" fajtákat, a bordeaux-i borvidékről a „*Carnelit, Matsek, Verdot*" Orléans környékéről a „*fösteni való fajta Tentiőr festő szöllö*"-t, Olaszországból pedig a „*Lacrima Christi*" fajtát. A fajták ismeretének fontosságára figyelmeztet a jegyzet a telepítés munkáinál, a szüretidő különbözőségeiből adódó veszélyt hangsúlyozva.

Az 1837-es szőlőjegyzet már az ampelográfiai bélyegeket is ismertette. Így a levél formáját, kerületét, vágását (karéját), a levélszín alsó és felső szélén, a levél szőrözöttségét, a hajtás tartását, színét, a nódusz távolságát, a levél hullását, a szőlőfürt lazaságát, tömöttségét, a bogyó alakját, színét, nagyságát, az érésidőt, a bogyó ízét, a bogyóhús keménységét, a magok számát, a virágzási időt, a virágzás gyorsaságát, a szőlőkacsok elágazódását, hosszúságát, a fajta talaj, művelés- és metszési mód iránti igényét, fakadási idejét javasolta leírni és vizsgálni a fajta pontos meghatározása érdekében. Utoljára pedig azt, hogy mi a neve, honnan származott és a környékben milyen néven ismert a vizsgált szőlőfajta.

Nagy szakértelemmel és részletességgel írja le az egykori georgikoni hallgató az előadás szőlőtőke döntésre, bujtásra, oltásra vonatkozó részét. Ezeket a munkákat gyakorlatban is kipróbálták, mint arról a Nemzeti Gazda 1814-ben be is számolt.[11] A vastagbelű, vesszejű fajtákat nem tartották termékenynek, ezért oltócsapnak a tőkenyakba oltásnál olyan vesszőt javasoltak: „ ... *melyek jobb fájuak és termékeny tőkéről valok is, mellyekk kicsiny belök vagyon.*"

A gyakorlatokat a Georgikon cserszegi szőlőfajtagyűjteményében és a keszthelyi uradalom „Dias"-nevű szőlejében tartották. Ez utóbbi 25,34 kh nagyságú területen feküdt, benne kevert fajtájú szőlőt 8,37 kh-t, Sárfehért 0,79 kh-t, Jahfarkut 1,77 kh-t, Budai zöldet 3,54 kh-t, Olaszrizlinget 5,15 kh-t, Fehér mézest 1,31 kh-t, Oportót 1,25 kh-t, asztali fajtákat 0,67 kh-t, Burgundit 0,33 kh-t, Szlankamenkát O,73 kh-t, Karait 0,21 kh-t és Kadarkát 0,21 kh-nyit telepítettek.

[10] A kézzel írt georgikoni jegyzet a Mezőgazdasági Múzeum Adattárában található, jelenleg a Georgikon Majormúzeum kiállításán tekinthető meg Keszthelyen.

[11] Nemzeti Gazda 1814.193-198., Ploetz A. 1837. 5.

A Georgikon cserszegi szőlőfajta-gyűjteménye

A keszthelyi Georgikonban Közép-Európa első jelentősebb szőlőfajta gyűjteményét hozták létre. János főherceg szőlőtermesztést fejlesztő intézkedéseit – köztük a fajtaazonosság és fajtatisztaság kérdését – figyelemmel kísérték a georgikoni professzorok, ezért a fajtagyűjteménynek nagy elméleti és gyakorlati jelentősége, szerepe volt (a részletes fajtatörténeti kérdésekre a későbbi fejezetben térek ki). A georgikoni oktatás céljára 1799-ben berendezett gazdaságot 1802-ben szőlővel és erdővel egészítették ki, így 543 hold lett a terjedelme. Asbóth János 1802. aug. 12-én a 3 vágóba eltelepített szőlőről részletes kimutatást közölt. Feltüntette a fajtanevet, a vágókénti tőkeszámot és a fajtánkénti összesített tőkeszámot. Legtöbb tőkét a Korai, Tökszőlő, Juhfarku, Sárfehér és Bákor fajtákból telepítettek el, a 20 fajtából álló cserszegi szőlőben. Asbóth kísérleteket, megfigyeléseket folytatott, amit „A *Georgikonnak Tserszegi szőllőjében levő szőllő Fajták s azokból leendő Borok Tulajdonságai*„ című táblázatában foglalt össze. A fajták érésidejét, termékenységét, a boraik tulajdonságait (íz, szín), a bogyópergést és a fagyérzékenységet vizsgálta. A Georgikon cserszegi szőlejében késői érésűnek mutatkozott 1802-ben a Juhfarkú, Sárfehér, Fehér szőlő, Hamvas, Kéknyelű, Vörösvállu, Ágos szőlő, Kecskecsöcsű, Hárslevelű, Göndör szőlő, Bákor szőlő, Kadarka, Korai, és a Fekete Bajor fajták. Korai érésűnek pedig a Tök, Fehér Bajor, Maskata, Vékonyhéjjú, Régnon, Leányka. Termékenységre nézve a Muskata, a Hamvas, a Vörösvállu, a Leányka, a Hárslevelű és a Göndör szőlő gyenge, a Juhfarkú, a Tök, a Sárfehér, a Vékonyhéjju, az Ágos szőlő, a Kecskecsecsű és a Korai szőlőfajta, a Bákor bőtermőnek mutatkoztak. Igen jó, kiváló minőségű bort a Juhfarku, a Tök, a Muskata, az Ágos szőlő, a Kecskecsecsű és a Bákor szőlőfajták adtak, míg kimondottan rossz minőséget a Göndör szőlő, a Kadarka, és a Fekete Bajor adott. A többségében fehér bort adó szőlőfajták mellett a Göndör szőlő, Kadarka, Korai és a Fekete Bajor volt vörösborszőlő-fajta, míg a Vörös vállut kástélyos, siller bort adónak vette Asbóth János georgikoni igazgató, szőlőfajta kísérleteiben.

A szőlők érését megfigyelve úgy tapasztalta, hogy a többségében későn érő fajták közül csak a Fehér Bajor, a Hamvas, a Vékonyhéjjú, a Régnon és a Leányka a korán érő. A fagyérzékenységük és ellenállóképességük vizsgálatánál pedig úgy találta, hogy ellenállók a Tök, Sárfehér, Fehérszőlő, Muskata, Kéknyelű, Vörösvállu, Ágos szőlő, Kecskecsöcsű, Bákor szőlő, Korai és a Fekete Bajor szőlőfajták. Fagyérzékenyek közé a Juhfarku, Fehér Bajor, Hamvas, Vékonyhéjjú, Régnon, Leányka, Hárslevelű, Göndör szőlő, Kadarka fajtákat sorolta megfigyelés alapján. A georgikoni igazgató-professzornak ezek a vizsgálatai elsősorban a szőlőfajták termesztési értékére, használhatóságukra vonatkoztak, ami a Georgikon termesztést elősegítő, támogató szemléletét ebben a kérdésben is mutatja, a túlzott elméletieskedéssel szemben.

1803-ban már 20 hold szőlőterülettel rendelkezett a Georgikon. 1814-ben Rumy Károly György részletes leírást ad, ezek szerint 12 magyar hold és 242 négyszögöl szőlő a hozzá tartozó réttel, faiskolával és pincés présházzal, és 3 hold

a jól termő szőlő. A szőlő kedvező fekvésű, a Balaton felé lejtett, északi oldalát erdő védte a cserszegi hegyen. Külön telepítették el a nemes és híres külföldi fajtákat, a másikban pedig a környéken ismerteket és termesztetteket. A Georgikon és a keszthelyi uradalom külföldi kertészetekkel is kapcsolatot tartott fenn. Így Joh. K. Rosenthal bécsi kertész növénykatalógusát is megkapták, amiben többek közt Vitis labruscát, arboreat, laciniatat és Vitis vulpinát ajánlott eladásra. 1814. május 7-én János herceg feldsbergi-eisgrubi és rabensburgi uradalmának katalógusa szintén eredeti amerikai magokból vetett, magonc Vitis labrusca és vulpina töveket ajánlott más szaporítóanyag mellett. Mindez azért is érdekes, mert a filoxéra pusztítása előtt, majd 3/4 évszázaddal már amerikai, később alanyfajtáknak használt szőlőmagancokkal is kísérleteztek a Georgikonban. 1837-ben a gróf tankertjeiről azt írta Ploetz Venzel, hogy:„... csinosak, több melegágyakkal ellátva, a füvészség általuk sokat nyer; érdekes megemlíteni itt a szőllő különféle nemeinek gyűjteményét, mely több százra megyen, s pontos vigyázat alatt e kertek egyikében foganattal tartozik." Az ebben az évben írt georgikoni szőlőjegyzet Keszthely környékéről az alábbi fajtákat sorolta fel, amiket fokozatosan begyűjtve a cserszegi fajtagyűjtemény hazai szőlőfajta csoportját alkothatták. Fehérbort adóak: Sárfehér, Hárslevelű, Fehér Tökszőlő, Vékonyhéjjú, „Hulló Bajor", „Sopronyi fejér" Juhfarku, Régnen bajor, Sonkoly szőlő, „Kád döntető" Leányka, Fejér muskotály, Kéknyelű, Ökörszemű, Török szőlő, Szekszárdi szagos, Zöldbajor. Vörösbort adó fajták közül a Kadarka, a Karai, a Varju szőlő, a „Balatony fekete" a Fekete Tökszőlő, a Vörös bajos, a Fekete bajor, a Fekete muskotály, a Vörös muskotály és a Szilva szőlő fajtákat gyűjtötték be.

A kéziratos jegyzet szerint a fehérbort adók első öt fajtája bőtermő és kevert telepítésben állandó, jó minőségű bort ad. A kék szőlőfajták közül a Kadarka mennyiségi bortermő, a Karvai pedig minőségre a legjobb vörösbort adta.

A cserszegi szőlőt gróf Festetics Tasziló a Georgikon megszűnése után 1851-ben eladta, majd a Keszthelyi Vincellér Képezde használta, és 1865-től a Gazdasági Tanintézet vásárolta meg az egykori georgikoni szőlőt.[12]

A fentebbi adatok nemcsak Keszthely központi szerepét jelzik a XIX.század első felében a magyar mezőgazdasági, szőlészeti-borászati szakértelemmel rendelkező uradalmi tisztképzésben, hanem egyben a Georgikon kertészeti, különösen a szőlőtermesztési és a borászati elmélet valamint a gyakorlat oktatásának magas színvonalát és a tanító professzorok lelkiismeretes, szakértői munkáját is mutatják.

[12] A cserszegi szőlőre vö.: Szántó I. 1954. 139., Gy. K. Rumy 1814. 9., 11., a kertészeti kapcsolatokra: OL. P.275. Birtokgazdálkodási iratok. Kertészet 275. cs. N.23. és 356.sc. N.3., a fajtagyűjteményre: Ploetz 1837. 13., a cserszegi szőlő eladására: OL. P.236. 1.cs.

A jobbágy-paraszti és az uradalmi szőlőkben termesztett szőlőfajták

A középkori fajták

A „vinum hunicum" fajta

A szőlőfajták kutatása a kultúrtörténet számos kérdésére adhat választ. Az 1956. IV. 13.-án megalakult Agrártörténeti Munkabizottság is egyik fő céljának tűzte ki a történeti korok fajtáinak kutatását, a fajtakeveredés, a fajtanevek tisztázását. A középkori európai adatok két fajtát emlegettek egymástól elkülönítve, megkülönböztetve a „*vinum hunicum*" és a „*vinum francicum*" fajtákat. A fogalmak mögötti fajtákat még nem fejtették meg, bár azt már szintén tükrözték az adatok, hogy a „*vinum hunicum*" bora mindig olcsóbb volt, és csak fehér borszőlőfajta lehetett. Általában a régi szakirodalom a Kárpát-medencéből származó fajtának tartotta, mely a német nyelvterületen is elterjedt „*Hunnische*" vagy „*Heunische*" néven. Régi idők óta tartó termesztését a fajta leromlása is jelzi, több kevésbé értékes változattal. Schams Ferenc szerint Magyarországon „*Fejér szőllő, Mehlweisse, weisse Traube*" néven nevezik. Dunántúlon és a szomszédos Stájerországban termesztették több változatával együtt. Égető Melinda feltételezi, hogy a „*Hunnische druben*„ az egykori Vitis silvestris, már hosszú ideje szelektált, nemesítés révén létrejött fajtája lehetne. Németh Márton ezzel szemben a „*Hajnos" típus, „Hajnos kék*" fajtájával azonosította. A fajta elterjedését mutatja, hogy Dél-Tirolban a Tegernsee-i kolostor urbáriuma 1500 körül az alábbi fajták közt felsorolta: Muskateller, Vernetzer, Lagreiner – amit a legjobb fajtának tartottak – , valamint a Modruschen, Schlafenm, Verdolen. J. Metzger 1827-ben „*Heinisch*" néven említi fehér, sárga, vörös változatát. A fehér változat a korábbi évszázadokban az alsó Rajna-mente, Pforzheim, Elzász, Breisgau, Majna-mente és Heidelberg környékén korábban általános és nagyon gyakori volt, de a könnyű és nem tartós bora miatt a XIX. század elején már kevésbé termesztették. A „Hajnos zöld – Grün – Längler" fajtából Pozsony környékén még aszút is készítettek, Görög Demeter gyűjteményébe is Nyitra megyéből került be.[13]

Régi és magyarnak vélt fajták

A Kárpát-medence kedvező ökológiai adottságai, és különösen a dunántúli-balatoni régió gazdasági-kulturális hagyományai az ókortól kezdve számos, később már magyarnak vélt fajta kialakulásához hozzájárulhatott. Ilyen régi magyar vagy magyarnak vélt borszőlőfajták a következők: Ágosfark, Bakszem, Balatoni, Betyárszőlő, Berkenyelevelű, Bihari, Boros, Cudarszőlő, Cukorszőlő, Csalóka,

[13] A fajtakutatás agrártörténeti témakitűzésére: Belényesy M. 1957. 76., a „vinum hunnicum", „Hunnische drube" fajtára vö.: H. J. Schmitz 1968.6-62., F.v.Bassermann-Jordan 1923. I.370., 372., Fr. A. Dientl 1850. 108., Schams F 1835.15., 47., 95., 112., Fr. L.von Babo 1844. 542., 545., Égető M.1980. 61., Németh M.1966. 172., Légrády L.1844. 37., 45., Dél-Tirolra: M.Parthanes 1972. 77., J.Metzger 1827. 37., H.Goethe 1876. 73., Görög D.1829. 60., 61., 63.

Demjén, Detki, Fehér frankos, Fehér kövidinka, Fehér tökszőlő, Fekete tökszőlő, Fodroslevelű, Fügeszőlő, Fügér, Gergely, Gorombaszőlő, Kéklőpiros, Kolontár, Kovács kréger, Ködös kék, Kőporos, Kübeli, Lágylevelű, Lágyszőlő, Mélyvölgyű, Öreg sárfehér, Pettyesszőlő, Piros gránát, Piros kéknyelű, Polyhos, Rohadó, Rókafark, Rózsafark, Rózsaszőlő, Sárpiros, Szekszárdi, Szőkeszőlő, Tihanyi, Tótfekete, Tótika, Tótszőlő, Tököspiros, Török gohér, Tulipiros, Tükörszőlő, Zöld hajnos. Csemegeszőlők a következők: Csíkos muskotály, Gyűszűszőlő, Papsapka, Tüskéspúpú. Több régi fajta leírása, származásának ismerete, természetes rendszerbe sorolása és kritikai vizsgálata még nem történt meg, hasonlóan a történetük is ismeretlen. Németh Márton a Betyár, a Tótika és a Tulipiros régi magyar fajták leírásával bővítette az ampelográfiákban leírt, meghatározott fajták sorát.[14]

Facsar Géza nagyjelentőségű régészeti szőlőmag meghatározása alapján ismert, hogy a XIII. században Budán nagy valószínűséggel már a Gohér, Furmint, Fehérszlanka, Vékonyhéjú, Betyárszőlő, Fügér, Mézes, Lisztes, Balafánt, Dinka, Berkenyelevelű, Szagos bajnár, Rózsaszőlő típusú szőlőfajtákat termeszthették.[15]

Sopronban 1230-ban, egy ajándékozási szerződésben említették a Zapfner (Furmint), Weiger (Fehér foltos), Krämler (Barna szőlő), Gässler (Gyöngyfehér) és a Sárfejér fajtákat. A Furmint, – mint nagyhírű magyarországi fajta – történetével Gombocz Zoltán és Bárczi Géza is foglalkozott. Megállapították, hogy a közfelfogással ellentétben nem a tatárjárás utáni olasz betelepülők hozták Magyarországra. Gombócz francia eredetű szónak és északfrancia szőlőnévnek tartotta „búzaszőllő" -értelemben, ami az aszalásra, töppedésre utalt. Bárczi már határozottan bizonyította, hogy a Furmint nem olasz, hanem észak-franciaországi, középkori fajta volt, és a német közvetítést kizárva a XII-XIII. századi északfrancia, vallon betelepüléssel hozható kapcsolatba magyarországi megjelenése először a tokajhegyaljai, egri borvidék francia-vallon telepeivel, amelyeket Karácsonyi János Bodrog-Olaszi, Liszka-Olaszi, Bárczi pedig a Tálya nevek mögött vélt. A MTESZ a Furmint fajtanév első említését azonban csak jóval később, 1623-ból ismeri.

Másik nagyhírű fajta a Góhér és a Bajor volt. Gombocz szláv eredetű szónak tartotta, Bárczi a francia-vallon betelepülőkkel hozza kapcsolatba a Góhér szőlőnevet. Rapaics egy 1454-es oklevél vineam suam Cserszőlő adatát a Góhérra vonatkoztatta. Calepinus magyar munkatársa a dunántúli Bajorszőlő nevét közölte. Molnár István a Góhér később érő alakjának tartotta a Balaton melletti Cserszőlőt és Cserbajort. Mollay Károly is a Bajort a Góhér később érő, savanyú változatának, fajtájának tartja. Savanykás, silány borát a középkorban az ispotályok, zarándokszállások lakóinak adták. A középkori bajor borok is savanyúak voltak. Az első Bajor fajtanév említése 1585-ből, a Góhéré 1590-ből történt. A Bajor fajtanévnek a bajor népnévvel való azonosítása azonban téves, és elég széles elterjedtségű nyelvjárási szó a MTESZ szerint.[16]

[14] Németh M.1973.37-55.

[15] G. Facsar 1975. 157-173.

[16] A soproni XIII. századi fajtákra: Mühl N.1961. 11., Furmintra: Gombocz Z. 1906. 148-149., Bárczi G. 1929. 5-10., 330., Karácsonyi J. 1905. 233-274., Bárczi G. 1929. 263. TESZ I. 990.,

1578-ból származik első adatunk a Csomorika szó említéséről, de ez még nem a borszőlőre vonatokozott. A szőlőfajtanév etimológiája, a MTESZ-ben tárgyalt csomorika szóhoz való viszonya azonban még vizsgálatra szorul. Hasonló az Ezerjó fajta esete is, amely jelentéstapadással vált ki az ezerjó-szőlő jelzős szerkezetből, és a szőlőnemesítők szakmai szókincséből terjedhetett el. Keletkezésében szerepe lehetett a korábbi ezerjó, „ezerjófű" növénynévnek is, aminek viszont első említésére már 1395-ből van adatunk.[17]

A Kárpát-medencei középkori kék (vörösbort adó) szőlőfajták

A középkorban szőlőfajtáink többsége fehérbort adott, egyedüli kék szőlő, a Vadfekete vagy Csóka szőlő néven ismert és termesztett fajta volt. A XV. századtól kezdték a vörös és fehér borokat egymástól megkülönböztetni, már a XVI. századi magyar „*nagyasszonyok*" vörösbort is küldtek ajándékba.[18] A Besztercei szójegyzék – mely középkori iskoláinkban forgalomban volt – 1395 közepén „*labrusca vad zelew*" néven említett egy fajtát, de borostyán szőlő jelentéssel. Fabricius Balázs szótára már rögzítette a Vadfeketét, Csóka és Cigányszőlő név alatt. Domináns színanyagai miatt a balkáni vörösborkultúra jellegzetes Kadarka borát is Vadfeketével árnyalták, festették sötétebbre. A csóka szavunk már 1138/1329-ben, de 1395-ben biztosan szerepelt. Összetételben általában a színre vonatkozó a csóka szó. Így ez a szőlőre is érvényes lehet, amelynek bogyószíne kék, pontozott feltűnően hamvas. A fajta hasonnevei is mind a színre utaló nevek: Fekete fajos, Fekete magyarka, Kis fekete, Kökényszínű, Kökényszőlő, Rácfekete, Vadfekete, Varjufekete. Maga a csóka szó jelentése, amely a színre utal, a papnövendék tréfás elnevezése: barna v. fekete hajú gyermek, kis fekete folt a birkán értelemben használt. A Vadfekete vagy Csóka szőlő Dél-Dunántúl szőleiben a Kadarkával keverten fordult elő a XVII. század végétől, de a Kadarkánál gyengébb minőségű bort adott. Csepregi P. – Zilai J. különítette el a Vadfeketét és a Cigányszőlőt, megállapítva, hogy rendkívül hasonló a két fajta, csak az őszi lombszíneződéskor különböztethetők meg a fajták.[19] A Vadfeketét vagy Csókaszőlőt a Kadarka szorította háttérbe, és már a XIX. század közepén egy, a Balaton menti szőlőfajtákat vizsgáló munka „*Silány, irtandó faj*"-nak bélyegezte meg. Valószínűleg a kései érése és a nagyon gyenge minőségű bora miatt nem ajánlották, még ha tőkéje erős növekedésű és rövidcsapon bőven termő volt is.[20]

Góhérra és Bajorra: Gombocz Z. 1906. 150., Bárczi G. 1931. 123., Rapaics R. 1940. 82-83., Mollay K. 1982. 191-192., 299., TESZ I. 220., 1068.

[17] TESZ I. 552., Ezerjóra: TESZ I. 820.

[18] A vörösbor és fehérbor XV. századi széjjelválasztására: Komoróczy Gy. 1944. 17., a nagyasszonyok vörösbor küldeményeire: Takáts S. 1934. I. 232.

[19] Szótári előfordulása TESZ és Rapaics R. 1940. 84., a Cigányszőlőtől széjjelválasztására: Csepregi P.–Zilai J. 1960. 223.

[20] A Csókaszőlő – Kadarka arányaira: Kozma P. 1954. 31., a Balaton menti előfordulása és értékelésére: Oszterhuber P. 1865. 894., a Csókaszőlőt még Jankó J. is említette a századfordulón a Balaton mellékéről. Jankó J. 1902. 260.

A török hódoltság korának új fajtái

A török hódoltság idején az oszmán-török, a balkáni, a délszláv népcsoportokkal együtt ezeknek a területeknek a fajtái is megjelentek a Dunántúlon.

Az archeobotanikai magleletek között, a Vitis vinifera magjai között ebben az időszakban a hosszúcsőrű, csemegeszőlő-fajtákra utaló magok gyakorisága megnőtt, a korábbiakhoz képest. Gombocz Zoltán török eredetűnek tartja a Fürjmony fajtát, aminek a hasonneve a „Török szőlő" is erre utalhat. Ebben az időben jelent meg a Kék kecskecsöcsű, a Kadarka, a Rozaki fajta, amelynek szintén több, török jelzős összetételű szinonimája van: Török lugas, Török malaga, Török mazsola, hasonlóan a Kadarkához. 1561-ben a jó habitusa és nagyfokú elterjedése miatt Gesner Konrád zürichi orvos-polihisztor a Kecskecsöcsű és a Muskotály szőlőfajtát magyar eredetűnek vélte. A muskotály kedveltségét mutatta, hogy Batthyány Ferenc, a kertészkedő mintagazda és főúr, Kristóf unokaöccsétől is ezt kérte szaporítóanyagként 1540-ben.

A Kadarka telepítésében a rácok (délszlávok) jártak elöl, majd a XVIII. századi német telepesek a XIX. század elejéig mindenhol tovább növelték a Kadarkával beültetett területet. Csak a soproni borvidéken nem terjedt el – nem véletlenül – a vörösbort termő borvidékek közül. Valószínű azért, mert Sopron-Ruszt környékén a fehérbort adó fajták a XIX. század elejéig dominálóak voltak, a Kadarka terjedése erre az időre már megállt. Így, az időben eltolódott, a többi vösöbort termő borvidékhez képest későn kialakult Fertő melléki vörösborkultúra kialakulása már más fajtákkal történt meg.

A Kadarka szőlőfajta meghonosodása Magyarországon annyira tökéletes volt, hogy több ampelográfust megtévesztett, így pl. Babo 1844-ben azt írta a Kadarkáról: „...*edle Ungartraube*". A XIV. század elején-közepén terjedt el a Prokupác fajta „Török Kadarka" néven. Több fajta ebben az időben kezdett elterjedni Dunántúlon is a délibb területekről. Így Szerémségből a Szemendriai, és a Dinkák, Szlavónia esetleg Pozsega felől a Hárslevelű, melyek egyben szőlőfajtáink szerb-horvát eredetű neveit adták.[21]

A dunántúli régi szőlőfajták termesztési tulajdonságai

A borvidékek régi, jellegzetes fajtái és azok biológiai tulajdonságai

A 3. *táblázat*ban vizsgált 41 régi magyar fajta közül majd 30%, vagyis 1/3-a nővirágú, illetve rosszul termékenyülő hímnős volt, amelyek csak megfelelő porzófajta közelében adtak kielégítő termést. A Sárfehér nővirágú fajtának a Hosszúnyelű, a Kéknyelű nővirágú fajtának a Budai zöld, a Bálint álnőjellegű virágú fajtának a Juhfark volt a porzó fajtája, amivel a termesztők több évszázados megfigyelések

[21] Gombocz Z. 1906. 149., Gesner Konradra adat: Geday G. 1972. 104. Batthyányi Ferencre: Takáts S. 1934. 172., a Kadarka terjedésére: Rapaics R. 1940. 186., Andrásfalvy B. 1957. 64., Prokupácra: Kozma P. 1979. 37., a Szemendriaira: Német M. 1970., Dinkákra és a Hárslevelűre: Kiss L. 1968. 403-404., 1976. 108.

eredményeként együtt, keverten ültették. De nővirágú volt a Bakator, a Tüskéspupu zamatos, rosszul termékenyülő hímnős az Aprófehér, a Nagyfügér, a Lisztes. Nőjellegű virágai voltak a Bajornak, Gohérnak, Betyárnak és a Tulipiros fajtának, melyek mellé porzófajtákról kellett gondoskodni. A viráganatómiára és az ivarjelleg tisztázására M. B. Sprenger 1778-ban rajzos táblákat adott közre könyvében, ezzel is felhívta a figyelmet erre a termesztési problémára, ami a virágbiológiai ismeretek XX. századi eredményei nélkül alig magyarázhatóak.[22]

Magyarországon először, a virágtípusok felfedezése a XVIII. század vége és a XIX. század elejének kutatási eredménye volt. A virágbiológiát Molnár István és Ráthay Imre kutatta először a XIX. század 80-as éveitől. Pethe Ferenc már a század elején észrevette, hogy a különböző szőlőfajták közül „Némelyik minden esztendőben terem; némelyik pedig harmadik vagy negyedik esztendőben meddő". Jankó János a Balaton-mellék néprajzi tájmonográfiájában figyelt fel először erre a jelenségre, és Molnár István kutatásaival magyarázta helyesen azt a nagyon fontos és jelentős paraszti gyakorlatot, hogy kevert fajtaállományúak a szőlőültetvények. Ezért nem tartotta a Sárfehér, vagy a Furmint rosszul termékenyülő fajtáknál károsnak a porzófajtákkal kevert telepítést. Jankó János tehát ebben a kérdésben interdiszciplináris tájékozottságról tett tanúbizonyságot.[23]

A fajtanevek és a fajtakeveredés zűrzavarát a XVIII-XIX. században a fajtacsoporton belüli fajták és alfajták sokasága adta, amelyek többsége gyenge minőséget adó, kevesebb mennyiséget termő, több rugós, rosszul termékenyülő fajtát jelentett. Mindezek a tulajdonságok a népi-helyi elnevezéseket gazdagították, azok tarkaságát növelték. Rendszertani keretbe foglalva a több évszázados paraszti megfigyeléseket, észrevételeket az alábbi fajtacsoportokhoz tartozó fajtákat és különböző alfajtákat lehet elkülöníteni. A Bajor fajtacsoporton belül a Feketefájú, Kék, Szürke bajort, a Gohér fajtacsoporton belül a Fehér, Piros, Változó góhért, a Bakator fajtacsoporton belül a Kék, Piros bakatort, a Furmint fajtacsoporton s a Fehér furmint fajtán belül az Arany, Csillagvirágú, Hólyagos, Kereszteslevelű, Ligetes, Madárkás, Nemes, Rongyos, Vigályos alfajtákat, a Piros furmint fajtán belül a Lazafürtű, Tömött alfajtákat, a Változó furmint fajtán belül a Rövidfürtű, Hosszúfürtű alfajtákat. Hárslevelű fajtán belül a Fecskefarkú, Nemes hárslevelű, Rugós hárslevelű alfajtákat, a Járdovány fajtacsoporton belül a Fehér járdovány fajtán belül a Közönséges és Öreg járdovány alfajtákat, valamint a Fekete járdovány fajtát lehet elkülöníteni. A Kadarka fajtacsoporton és a Kék Kadarka fajtán belül a Csillagvirágú, Fügelevelű, Kordoványos, Kupakos, Lúdtalpú, Nemes, Teltvirágú, Terméketlen kadarka alfajtákat. Emellett a Szürke kadarka, mint önálló fajta szerepel. A Kéknyelű fajtán belül a Hosszúnyelű és Rövidnyelű Kéknyelű alfajtákat, a Kövérszőlő fajtán belül a Nemes, Ropogós, Rugós kövérszőlő alfajtákat, a Leányka fajtán belül a Madárkás Leányka, Nemes leányka alfajtákat, a Lisztes fajtacsoporton belül a Fehér, Feketefájú, Piros lisztes fajtákat, a Mézes

[22] M. B. Sprenger 1778. Tab. III. Nr. 9.

[23] A virágbiológia kutatására és jelentőségére: Kozma P. 1963. 11., 57., Pethe F. 1808-1813. II. 425., Jankó J. 1902. 258-262., Németh M. 1967. 26-27.

fajtán belül az Apró, Sárga, Zöld mézes alfajtákat, a Pozsonyi fajtán belül a Madárkás, Nemes pozsonyi alfajtákat, a Szilváni fajtacsoporton belül a Kék, Piros, Zöld szilváni fajtát lehetett elkülöníteni rendkívül aprólékos, hosszú kísérleti megfigyelés után.[24]

A nővirágú fajták általában erős növekedésűek. Ha porzófajta mellett termést hoznak, akkor a termés miatt gyengébb vegetációjúak lesznek. Ezt figyelték meg több évszázada az uradalmi szőlőkben is, amikor mind a metszésnél, mind a szaporítóanyag-szedésnél és a bujtás-döntésnél felhívták a napszámos parasztok figyelmét, hogy ne a buja, erős növekedésű, vastag vesszejű tőkét, fajtát szaporítsák tovább, mert az esetleg nem ad termést. A conv. pontica fajtáinál tehát a paraszti gyakorlatban elterjedt vegyes telepítés éppen a megporzás miatt rendkívül hasznos és szükséges volt. Viszont a XVIII. század közepétől-végétől terjedő nyugat-európai, conv. occidentalis fajták virágai hímnősök voltak, így a vegyes telepítést már nem igényelték. Az ekkor követendő példának emlegetett fajtatiszta telepítést csak a conv. occidentalis fajtákkal lehetett elképzelni. A XIX. században elítélt paraszti gyakorlat, tehát egy több évszázad alatt kialakult és letisztult rendszer volt, ami a korabeli szőlőfajták igényének megfelelően alakult ki. Az ezt kritizáló szemlélet nem vette figyelembe, hogy a fajtaváltás rendkívül lassan ment csak végbe. A javasolt fajtatiszta telepítések elhúzódása miatt az új fajták termesztési igényeit a régi magyar, vagy magyarnak vélt ősi szőlőfajtákkal, azok más biológiai adottságai miatt, nem lehetett érvényesíteni. Nem véletlen, hogy a beporzást is figyelembe vették Somlón – még ha esetleg nem is tudatosan – amikor pl. 1857-ben a legjobb bort adó fajtakeverék arányának a 2/8 Szigeti (Furmint), 2/8 Fehérszőlő, 1/8 Kéknyelű, 1/8 Bajor, 1/8 „*Sylifánt*" és 1/8 résznyi Piros-bákor-t tartották. Győr környékén és a sokorói dombvidéken a Gyöngy szőlőt a Juhfarkkal ültették vegyesen. Neszmély környékén és a Balaton-vidéken a Bakator fajtacsoportnak kellett porzófajtát biztosítani.[25] A rosszul termékenyülő típusok nagy gazdasági kárt okoztak, ezért írta Kollár János a fertőrákosi uradalom tiszttartója a Furmintról: „*...A meddő vagy kiszakadozott szemű fürtöket hozó fajokat 2-3 esztendei próba után ki kell írtani.*" Azokon a borvidékeken, ahol pl. a Furmint fő termést adó fajta volt, ott a szőlőtermesztő parasztság kíméletlenül irtotta a leromlott, termést nem vagy csak kevésbé hozó alfajtákat, így pl. a Balaton északi partvidékén is.[26] A legjelentősebb és a legértékesebb a nagybogyójú Hólyagos Furmint volt, mert terméshozamában 30-60%-kal felülmúlta a többi klóntípust, sőt a madárkás és a kisbogyójú változatot minőségben is. A rosszabb, gyengébb minőségű klóntípusok valószínűleg rügymutáció útján jöttek létre, az álnőjellegű, csillagvirágú és a rendellenes virágú változatok a fajta ivari leromlásának eredményei, és magas arányszámuk a fajta nagymértékű leromlására utalt. A Kéknyelű is hasonló sorsra jutott a „*Czukor*" szőlővel egyetemben, de porzófajta mellett a kiváló borukra hívta

[24] Németh M. 1967. 22-27.

[25] A somlói fajtaarány javaslat említése: Szőlészeti Borászati Közlemények. 1857. 358.

[26] A fertőrákosi uradalmi adat: Kollár J. 1831. 365., Balaton melléki adat: Parragh G. 1860. 115.

fel a figyelmet a Kertészgazda c. szaklap 1867-ben. Vörösberényből azt jelentették ebben az évben, hogy a Kéknyelűt az átoltott Budai zöld porozza be kitűnően.[27]

A Kadarka virágelrúgása is érzékeny kárt, mintegy 20-40% terméskiesést okozhatott a paraszti, uradalmi gazdaságokban. A Kadarkánál a hímjellegű átmeneti virágtípusok változtak leginkább, így ugyanazon a tőkén évenként eltolódott a termékeny és terméketlen magházú típusok aránya. Így a dél- és közép-magyarországi, dél-dunántúli paraszti szőlők egyes hímjellegű és hímnős virágokkal összetett fürtű tőkéi egyik évben szép, telt fürtöket hoztak, a másik évben a virágzatuk vagy a virágok jó része lehullott. Ez a virágtípusváltás, és ennek következtében a termésingadozás – Kozma Pál kutatásaiból tudjuk – az időjárással, a tőke kondíciójával függött össze. Száraz, csapadékban szegény tavaszú években a gyenge kondíciójú, terhelt tőke kisszámú hímnős virágot hozott, ellenkező esetben viszont a termés nőtt. A termékenyülés szerint különböztették meg a paraszti szőlőkben a kadarkás, vörösbortermő vidékeken a Kékkadarka fajtán belüli alfajtákat. A Sárfehér fajta, mely Dunántúlon általánosan elterjedt fajta volt, virágelrúgására a Falusi Gazda már 1863-ban, Nyék és Velence szőlészetének leírásakor figyelmeztetett: *„...száraz, meleg, sovány, de főleg szeles dombokon nincs illő helye, és könnyen virágját is elrugná."* A Mézesfehér (Hönigler) fajtát pl. a kőbányai szőlőkben terméketlennek tartották, ezért a XIX. század közepéig nem termesztették, míg Havas József be nem bizonyította, hogy csak átmeneti, fiatalkori terméketlenségről van szó, amit korábbi budai-kistétényi tapasztalataiból ismert. Így kezdték ezt a megbízhatatlannak vélt fajtát termeszteni a pesti oldalon is, amikor a budain már régóta ismert volt.[28] Mindezek az adatok a paraszti megfigyelések, a több évszázados tapasztalatok komoly figyelembevételére hívják fel a figyelmet. Ezeknek a paraszti megfigyeléseknek, termesztői ismereteknek a huszadik század eleji-közepi megismerését és megfelelő elemzését az uradalmak üzemi szintű ültetvényei kialakításánál figyelembe kellett volna venni. Így sok vargabetűtől és hiábavaló energiától mentesült volna a szakigazgatás és az utókor. A paraszti tapasztalatokat és a néprajzi megfigyeléseket az 1950-1960-as évek nagyjelentőségű népgazdaságilag is fontos virágbiológiai kutatásai magyarázták meg, és bizonyították be a paraszti racionalizmus igazát.

A régi fajták művelési igénye, termesztési értékük

A régi magyar szőlőfajták közül vizsgálataim szerint rövidre kellett metszeni az Ezerjót, a Furmintot, a Juhfarkot, a Járdoványt, a Rakszőlőt, a Csomorikát, a Bogdáni dinkát, az Aprófehért, a Mézest, a Budai zöldet, a Pozsonyit, a Szerémit, a

[27] A vörösberényi tudósítás: Pap G. 1867. 628., a Hólyagos Furmint értékére: Kozma P. 1961. 52.

[28] A Kadarka fajta virágbiológiájára és a terméskiesésére: Kozma P. 1954. 99-100., 1963. 58.,239., a Sárfehér fajta Nyék és Velence környéki viselkedésére: Falusi Gazda 1863.178., Havas József megfigyelésére a Mézesfehér fajtával kapcsolatban: Gazdasági Lapok 1852.105.

Fehér szlankát, a Kövidinkát, a Bánáti rizlinget, a Királyleánykát, a Kozmát, a Gyöngyfehéret, az Alanttermőt, a Beregit, a Balafántot, a Betyárszőlőt, a Tótikát és a Tulipirost.

Hosszú metszést igényelt a Szilváni (szálvesszőzést), a Kéknyelű, a Sárfehér, a Purcsin, a Tükéspupu zamatos, a Nagyfügér, a Hárslevelű, az Erdei, a Kövérszőlő, a Bajor (szálvesszővel sem termett kielégítően), a Csókaszőlő (fejművelésen, bakművelésen még szálvesszőzve sem terem, de alacsony és középmagas kordonon hosszúcsapon kielégítő termést ad), a Királyszőlő, a Lisztes, a Vékonyhéjú.

A 40 régi magyar fajta közül 60 % a rövidre, 40 % a hosszúra metszést igénylő. Ez az arány jelzi, hogy több olyan alacsonyművelésben termesztett fajta volt, ami hosszúmetszést igényelt, és a többséggel (60 %) rövidre metszve, különbséget nem téve a fajták között, gyengébb termése révén visszaszorult, sőt esetleg még a kiszelektálás, kiirtás sorsát sem kerülhette el.

A metszésigény mellett a régi magyar fajták művelésmódja is érdekes számunkra. Alacsony művelésre valóak, magasművelésre nem: a Tótika, Ezerjó, Furmint, Kéknyelű, Sárfehér, Juhfark (a fagyérzékenysége miatt), Járdovány, Tulipiros, Rakszőlő, Csomorika, Bogdáni dinka, Aprófehér, Purcsin, Hárslevelű, Mézes, Budai zöld, Pozsonyi, Szerémi, Erdei, Fehérszlanka, Kövidinka, Bánáti rizling, Kövérszőlő, Kozma, Gyöngyfehér, Lisztes, Vékonyhéjú, Alanttermő, Beregi, Balafánt. Kimondottan magasművelésre való a Szilváni, Leányka, Nagyfügér, Kolontár és a Csókaszőlő. Átmeneti, mindkét művelésformára való a Tüskéspupu zamatos, a Betyárszőlő, a Királyleányka, a Bajor, a Gohér és a Királyszőlő. A vizsgált 41 régi magyar szőlőfajta 73,2%-a alacsonyművelésre való, magasművelésre egyáltalán nem. 14,6% még alacsony, de magasművelésre is, és csak 5 fajta, 12,2% az, amely kimondottan csak magasművelést igényel.

A sárközi szőlőhegyeken paraszti gyakorlatként mind az alacsony, mind a magasművelés együtt élt, mert míg a Kadarkát alacsonyművelésen kopaszra metszették, addig vándoroltatva egy-egy erősebb Decsi szagos, Sárga Bajor, vagy Sárfehér és Csóka szőlőt lugasnak futtattak fel. A filoxéravész előtt a fajtaösszetétel a kopasz- illetve a rövidmetszéshez igazodott. Csak azokat a fajtákat tartották meg, amelyek a kopaszmetszést és a gyalogművelést eltűrték. Ezzel a művelésmóddal elterjedtek, tehát szinte beszelektálódtak, és területi méreteiben kiterjedtek azok a pontuszi fajták, amelyek a vesszők alsó feléből, sőt a rejtett rügyeikből is terméshozásra képesek voltak. A tömegtermesztéssel a silányabb fajták terjedtek el. A Balaton mentén Leibitzer már a XIX.század első harmadában a Sárfehér, Góhér, Bajor, Juhfarkú, Bakator, Karai fajták kivágását látta a Fehér tökszőlő javára. Ez a tendencia erősödött fel méginkább, amikor az új, nyugat-európai fajták termését keveselve a paraszti szőlőkben a pontuszi tömegbort adó fajtákat részesítették továbbra is előnyben, amiről Soldan János György a bólyi és a sellyei uradalom főpincemestere is beszámolt. Ő a Rizling kárára a Fügér nagyarányú telepítése ellen emelt szót.[29]

[29] A sárközi alacsony és magasművelés együttes használatára vö.: Gyürky A. 1879., újabban Égető M. 1983. 141., a metszés és a fajta kapcsolatára: Csepregi P. 1965. 225. és Csepregi P. 1982.

A fajtaismeret

A fajták megfelelő ismerete a termesztés sikerének záloga volt. A termesztői ismeret a megfigyelések és tapasztalatok apáról-fiúra szálló láncolatából alakult ki. Ezek a megfigyelések és tapasztalatok azonban nem átfogó, nagyobb területre vonatkoztak, csak regionális, helyiekre. A számtalan néven szereplő fajták, a különböző termőhelyi adottságok és műveléstechnológia révén rendkívül változó és eltérő adatokat mutathattak volna annak, aki általánosító fajtaértékelésre és fajtaismertetésre vállalkozott volna. Erre ugyan nagy szükségük lett volna a szőlőtermesztőknek, de az első szakkönyveink sem foglaltak állást egyértelműen ajánlott és nem ajánlott fajták mellett. Ennek oka a fajták számbavételének, azonosításának, megfigyelésének és termelési értékeinek vizsgálati hiányára vezethető vissza. Így 1710. október 4-én Szabó Ferenc tiszttartó pl. hiába panaszkodott, hogy megfigyelései szerint a fehér szőlőfajták Zsámbék környékén nem a kívánt mértékben fejlődtek, a fajtaismeret hiányában más, biztosabb fajtát nem tudott javasolni a Zichy uradalomban.[30] Bár Komáromy Péter 1715-ben nemes fajtáknak nevezte a Góhért, a „*Muscateller*"-t, a „*Weyer*"-t és a Kecskecsöcsű fajtákat Sopronban, ez nem jelentette azt, hogy Pécs-Villány környékén is hasonló sikerekkel termeszthették volna őket.[31] A fajták értékének, értékelésének bizonytalansága a XIX. század második feléig elhúzódott. Nagyváthy János munkáiból úgy tűnik, hogy a termesztett fajták zűrzavarában talán legjobban ő ismerte ki magát. Ehhez az segítette hozzá, hogy Északkelet-Magyarország, Bükk- és Tokaj-Hegyalja szőleit jól ismerte. Szuplikációs és legációs diákként többször megfordult ezen a borvidéken, így már ifjúkorától szerezhetett itt fajtaismeretet.[32] Emellett Sopron, Balaton-felvidék, Somogy, Csáktornya és Muraköz szőleit is közelebbről tanulmányozhatta. Általános, a fajtákkal kapcsolatos termesztési megjegyzései ellenére – mint pl. a kék szőlők rothadásra érzékenyebbek, hajlamosabbak, a késő érésű fehér szőlőfajták bora a korai szüret miatt nem lesz tartós – sem adott a telepítendő fajtákra konkrét javaslatot. Azt írta: „*A tapasztalás ebben legjobb Tanitó-mester. Ugyanis úgy tapasztaljuk, hogy a földnek minémüsége, és az Idők forgása, az alább-való fajtát sok helyen, és sokszor meg-nemesíti.*" [33] 1821-ben már minősítve említi a Góhér, Bajor fajtacsoportot, megkülönböztetve a sárga, fekete és hulló fajtát, a Rózsa, Bakator, Bákor, Tulipiros, Dinka, Burgundiai fajtákat. A Fürjmonyról megállapítja, hogy bogyója hosszúkás, pettyezett, és sokféle néven hívták. Hasonlót ír a Furmintról is: „*Mindenütt van; de százféleképen nevezik.*" Csáktornya környékén, de a stájerországi Luttenberg vidékén is látott Furmintot Nagyváthy. Emellett a Fejért, a Polyhost, a Vállas szőlőt, „*Muskatal*"-t, a szagos szőlőt, a Csimaszt, a Hárslevelűt,

A Fehér Tökszőlő terjedésére: Leibitzer J. 1832. 7., a Fügér nagyarányú telepítése ellen: Soldan J.Gy. 1846. 364-368.

[30] OL. P.707. Zichy cs. lvt. Fasc. 197. Nr. 6/25.

[31] J. P. Komáromy 1715. 9-10.

[32] Csoma Zs. 1979.

[33] Nagyváthy J. 1791. II. 13., 14.

a Cyribotrist, a Juhfarkut, – melyet Dunántúlon mindenhol talált Ifarkú vagy Juhfarkú néven – a Balafántot, a Világost, – amit Sopronban „*Zucker*" szőlőnek neveztek – is ismerte. A Bátai, a Sárfejér fajtát a soproni és a badacsonyi szőlőhegyeken is látott, mindenhol persze más-más névvel nevezve. A Demjén szőlőt szintén Sopronban figyelte meg. A Badacsonyi Somszőlő fajtát Sombalyom és Som Bajor néven írta le, megemlítve, hogy a bogyója a somra hasonlít „*tsak hogy sárga, mint a viasz*" – és egyedül csak Badacsonyban látta a dunántúli borvidékek közül. A Budai Góhért külön fajtának említi, amit csak a soproni szőlőkben látott. Megállapította, hogy: „*Ezeken kivül sokszáz fajok vannak: de majd minden Határban másképen nevezik; és inkább sokat mint jót teremnek. Némellyek pedig tsak ritkaságért tartatnak.*"[34] Pethe Ferenc elégedett volt a magyar fajták többségével, amit a véleménye is – „... *kevés fajtát találnál Európában ollyat, a mellyért a házából érdemes volna kimenni*" – jelez. Javasolja szüret idején a jó fajtájú vesszők madzaggal megjelölését, sőt a több fürtöt hozó vesszők kiválogatását a tőkén belül. Pethe is nélkülözhetetlennek tartja a különböző szőlőfajták tulajdonságainak kimerítő ismeretét, mikor úgy fogalmaz: „*Kitanulni azoknak minden kitanulható tulajdonságokat jó, és egy szőllőmiveléshez fogó gazdának kéttség kivül szükséges.*[35]

A fajtaismeretet a fajtagyűjtemények biztosítják a szakíró szerint is. A szőlőfajták körüli zűrzavart nemcsak a hasonnevek bősége, hanem a kevésbé ismertségük is fokozta. Pl. a nagyhírű és nagymúltú Furmint fajtát maga Schams Ferenc sem merte azonosítani a ruszti és a soproni Zapfner és Zapfet-nek nevezett fajtával, borának a tokaji Furminttól eltérő íz-illatanyaga miatt. Talán a fajtacsoporton belüli fajták eltérő ampelográfiai bélyegei zavarhatták meg a lelkiismeretes Schamsot. Három fajtát különített el, a „*grüner*" „*rother*" „*grober*"-t. Az utóbbit silány minősége miatt nem ajánlja. Fényes Elek is a ruszti, soproni Zapfner-t más fajtának tartotta a hegyaljai Furminttól. Ez a véleménye valószínű Schams nézetének átvételével alakulhatott ki.[36] A nagyfokú keveredésre további példa, hogy a Betyárszőlőt Nagyfügér, a Fekete tökszőlőt pedig Fekete fügér, a Tihanyi fajtát pedig Sárgafügér vagy Galambláb névvel látták el, ill. ezen a néven termesztették. A pécsi Sárgafügér pedig a baranyai származású Nagyfügér értékesebb változata volt.

A Kadarkának is több, borvidékenként jellemző szelektált klóntípusa alakult ki, így a budai, szekszárdi, villányi változatai. A Kadarka leveléről már a termesztési értékét is meg tudták állapítani az öreg szőlőtermesztők a dunántúli borvidékeken. [37] A hím, a nő, és a rendellenes virágú Kadarka tőkék kiszelektálása a morfológiai bélyegek alapján is eredményesen folyt, amit a táji klóntípusok kialakulása jelzett. Kozma Pál virágbiológiai vizsgálatai magyarázták meg a virág-terméshozás és a levélforma közötti összefüggést.

[34] Nagyváthy J. 1821. 183-184.
[35] Pethe F. 1808-1811. 426.
[36] Furmintra: Nagyváthy J. 1821. 219., Schams F. 1833. 259., 260., Fényes E. 1836. I. 247.
[37] A Kadarka klóntípusok vidékenként: Andrásfalvy B. 1957. 97-98., 1963. 314-315.

A fajtaismeret a metszés munkáját is befolyásolta, mert a kövérebb vesszőbelű és vesszejű fajtákat, mint a Bajor, Gohér, Bákor, Juhfarku, Gyöngyszőlő tőkéin nagyobb csapot ajánlott hagyni Simon Vince csornai prépost, a Győrvidéki Gazdasági Egylet elnöke, mint pl. a Korain, vagy a Muskotály és egyéb későn érő fajtákon.[38]

Az első fajtagyűjtemények, szőlőiskolák

Európában

A XVIII. században, már a nagyszámú és heterogén, kevésbé ismert termőképességű fajtákban látták a felvilágosodás, racionalizálás lázában égő európai bortermelők a szőlőtermesztés fejlődésének kerékkötőjét. A fajtákat összehasonlításra, megfigyelésre először Rosier apát gyűjtötte össze és 1779-ben megnyitotta Béziersben (Dél-Franciaország) fajtagyűjteményét. A fajtameghatározáshoz, a helyi fajtanév ismerete mellett, ampelográfiai vizsgálatot terveztek biológiai-élettani megfigyelésekkel, a fajták viselkedését kutatva különböző művelésmódon. A beziers-i fajtagyűjtemény létesítésekor a párizsi Luxemburg park, közel 2000 fajtából álló bemutató része a kor legnagyobb gyűjteményének számított. Az olasz De Rovasenda és Mendosa fajtagyűjteményei ugyancsak híresek voltak a firenzei nagyherceg 300 fajtából álló gyűjteményével együtt.[39]

Az Osztrák Birodalom, de különösen Stájerország szőlőtermesztésére nagy hatással volt János főherceg, aki a szőlőtermesztés és a fajták kérdései iránt nagy érdeklődést mutatott. Az 1800-as évek után a külföldi, elsősorban a rajnai szőlőfajták telepítését szorgalmazta. A Piros tramini, Rajnai rizling, Szürkebarát, Sárga ortlibi, Olaszrizling fajtákat szaporították különös kedvvel. A stájerországi ampelográfiai, szőlészeti-borászati szakirodalom XIX. század eleji kimagasló eredményei a főhercegi figyelem hatására születtek meg.[40] A jó szőlőfajták és a szőlőiskolák, fajtagyűjtemények jelentőségére hívta fel a figyelmet Johann Burger is 1835. február 10-én a Stájerországi Mezőgazdasági Társulatban tartott előadásában. Mindezek ellenére szőlőiskola, fajtagyűjtemény először Stájerországban 1852-ben, Alsó-Ausztriában pedig Klosterneuburgban 1860-ban jött létre.[41]

Nyugat-Magyarországon és Dunántúlon

A fajták ismeretének és a fajtagyűjtemények alapításának igénye

Matolay János, a soproni borvidék szőlészeti leírásánál már összehasonlította, vizsgálta a szőlőfajtákat. A XVIII. század végén a fajták iránti érdeklődés to-

[38] Simon V. 1865. 165.

[39] Fábián J. 1813. I. 174., 180., Csepregi P. 1960. 3.., Csepregi P. – Zilai J. 1955. 13., Csepregi P. – Zilai J. 1960. 15.

[40] János főherceg tevékenységére: Fr. X. Trummer. 1845. 20-21., Csanády G.–Plósz P. 1885. 532., M.Ladurner-Parthanes. 1972. 77-78., J. Burger 1835. 107-111.

[41] A stájerországi és az alsó-ausztriai fajtagyűjteményekre: F. X. Hlubek 1864. 37.

vább fokozódott. A Magyar Hírmondó 1780-ban egyenesen arról írt: *„A szőlőtőnek külömb-külömb féle nemei kétség kivül igen jeles számmal vagynak ez hazánkban. Ezek ugyan a füvészeknek értelmek szerént tsak külömbözései (Varietates) azon szőlő tőnek, melynek Linné szerint Vitis vinifera a nevezete. Azonban mind a szemeken, nagyságokra, színekre és mivoltokra nézve, mind a levelekenn, sőt a fáján is, némely hol kisebb hol nagyobb különbségeket lehet észre venni.*" Ezeknek a fajtabélyegeknek alapján lehetett megkülönböztetni a jó szőlőfajtákat a silányaktól.[42] A fajtabélyegek ismerete a termesztést, a szakszerű szőlőművelést segítette volna elő azzal, hogy a nem megfelelő fajtákat a fajtabélyegei alapján kiszelektálták volna. Azonban a XIX. századi szakirodalom a fajtakérdésben, fajtaajánlásban rendkívül óvatos és általánosságokat ismételő a fajták megfelelő ismerete és összehasonlító értékelése hiányában. Pethe Ferenc őszintén be is vallotta ezt, mikor azt írta le: *„Ezen okoskodásom szerént se jót, se rosszat, se idegent, se hazabelit jó fajtáról bizonyost nem tudok, vagy – nem tud más én utánnam.*"[43] A fajták számát ebben az időben Európában 3000-re becsülték, megállapítva, hogy a hasonnevek a fajták becsült számát növelték.[44] Schwartner Márton statisztikájában megállapította, hogy 200-300, de 400 fajtát is ismertek Magyarországon, de nagy fáradságba kerülne az értékük tulajdonságaik szerinti csoportosítása.[45] Schams is a fajtaelnevezések nagy zűrzavarát hozta fel tulajdonságaik ismeretlensége okaként. A szőlőfajták eltérő tulajdonságainak ismeretlenségére Magda Pál is felhívta a figyelmet, Prónay Gábor pedig, az OMGE Kertészeti Bizottságának nagytekintélyű elnöke a termesztett nagyszámú fajta megismerése érdekében egy külön könyvet ajánlott fajtaleírásokkal a XIX. század közepén.[46]

A keszthelyi Georgikon fajtagyűjteménye

A keszthelyi Georgikon fennhatósága alatt létesített Cserszegi fajtagyűjtemény a XIX. század elejének jelentős vállalkozása volt. Közép-Európának ebben az időben a legnagyobb fajtagyűjteménye született meg ezzel, megelőzve Görög Demeter Bécs melletti osztrák birodalmi fajtagyűjteményét. (A georgikoni fajtagyűjtemény történetét már korábban részleteztem, itt a fajtatörténeti oldalát domborítom ki).

Nagyváthy János is említette, hogy a hazai szőlőfajták többségét begyűjtötték a cserszegi szőlőbe. 1802 novemberében három vágásban még csak 20 fajta 20906 tőkéje képviselte a fajtagyűjteményt. Így Tök szőlő 2775 db, Juhfarkú 1808 tőke, Sárfehér 3127 tőke, Fehérszőlő 935, Karai 4483 db, Kadarka 582 db, Bákor 1734 db, Fekete bajor 989, Fehér bajor 869 db, Hamvas 253 db, Kéknyelű 829 tőke, Vékonyhéjú 1567 db, Vörösvállú 173 db, Leányszőlő 28 tőke, Régnon 498

[42] Matolay J. 1723., Magyar Hírmondó 1780. 704.
[43] Pethe F. 1808-1813. II. 425.
[44] Fábián J. 1813. I. 178.
[45] Schwartner M. 1798. 209-210.
[46] Schams F.1834. 10., Magda P. 1834. 60., Fr. G. Prónay 1855. 40.

tőke, Ágasszőlő 93 db, Göndörszőlő 51 db, Kecskecsöcsű 9 tőke, Hárslevelű 2 és a „Muskata" fajtából 1 tőke.[47]

A Georgikon cserszegi fajtagyűjteményének fejlődését mutatja, hogy később többszáz külföldi és belföldi fajtát telepítettek el. A külföldi fajtákat a párizsi luxenbourgi Pepin kertből (344 fajtát), Olaszországból 170 velencei fajtát, 22 raguzait, 16 nápolyit, 9 sziciliait, 16 cattaróit, 27 firenzeit, 16 dalmáciait, 20 monzait (Milánó közelében), és 10 kimondottan asztali, étkezési csemegeszőlő fajtát telepítettek el. A dunántúli híres borvidékekről összehasonlító anyagul Budáról hat fajtát – köztük Mézest (Honig) és két Kadarka fajtát, Somlóról 20 fajtát (*ugymint „Szigeti v. Hárslevelű /?/, Fejér szőlő, Fejér Bajor, Fekete Bajor, Rag szőlő, Térdes Bajor, Sárfejér, Fekete Kadarka, Kéknyelű fejér, Czirifant, Tüskésseggű, Fejér muskotály, Roma szőlő, Budai zöld, Hamvas fejér, Tök Szőlő, Török Szőlő, Vad zöld, Bákor, Gergely szőlő, Ökörszem szőlő") szereztek be és telepítettek el.* A Neszmélyi borvidékről 18 fajtát *(„Balinka, Barát szőlő, Bék szőlő, Bék fekete, Vörös Bival, Kese ketsketsesű, Fejérszőlő, Fejér Dinka, Fejér Gohér, Fekete Gohér v. Török Gohér, Nolya szőlő, Fekete Kadarka, Gömb szőlő, Kozma szőlő, Purtsin szőlő, Sárfehér, Rátzfekete"*) telepítettek el.[48]

A cserszegi szőlőben végzett összehasonlító, ampelográfiai vizsgálatok egyik eredménye lehetett, hogy 1819. márc.24-én Angyalffy Mátyás több külföldi (francia és olasz) szőlőfajtát írt le ampelográfiai részletezéssel (levél, fürt, szín, érésidő).[49] A fajtagyűjteménynek a Georgikon megszűnése utáni állapotáról Gaál Alajos fest lehangoló, elszomorító képet, a fajták nevei felsorolása után, mikor azt írta: *„... a keszthelyi szőlőfajok neveit, mennyire a földön széjjelszórt, hentergő táblácskákról leírhattam..."* 1856-ban a következő fajtákat tudta még összeírni: Avernas rous (zárójelben az ampelográfiai meghatározás, azonosítás) (Szürkebarát), Chasselas blanc, Ch. musquat (Chasselas Musque, Passatutti), Ch. rouge, Ch. gris, Szekszárdi zöld szagos (Pécsi, decsi szagos), Musquat gris, M. blanc, M. violet, M. noir, M.rouge (Chasselas), Szagos sárfehér (Sárfehér), Cibebe sans peppin (Szultanina), Lachryma christi, Alexandriai muskotály, Grüne Seidentraube (Selyem szőlő), Decandolas, Burgundi (Kék burgundi, Pinot noir), Fürmony (Gyöngyszőlő), Egyiptomi (Alexandriai muskotály), Zirfendler (Cirfandli), Genueser (Génuai zamatos), Le civtat (Kék malaga, Cinsaut), Pineau gris, Aramont (Aramon), Morillon panachée (Chardonnay), Oporto, Pineau franc (Kisburgundi kék), Tenturier (Teinturier), Dattel-Traube (Rosaki), Clävner fekete (Kék barátcsuha), Lagler (Fehér gohér), Honigler (Mézesfehér), Bergamotti muskotály, Ciprusi, Izabella hosszukás kék (Izabella), Smyrnaer muskotály (Alexandriai muskotály), Portugesi (Oporto), Blaustingler (Kéknyelű), Kadarka fekete (Kékkadarka), Kadarka fehér (Szürkekadarka), Zwetschken-Traube (Szilvaszőlő), Sárfehér, Sárfekete, Bajor arany (Sárgagohér), Bajor mák (Kékbajor), Bajor zöld (Zöldgohér vagy Fehérgohér), Bajor fekete (Feketegohér), Dinka zöld

[47] Nagyváthy J. 1821. 198.
[48] OL. Festetics cs. lvt. P. 275. Birtokgazdálkodási iratok. Kertészet. 3456.cs. Nr.13-22.
[49] OL. Festetics cs. lvt. P. 275. ua. Nr. 67-70.

muskateller (Zöld dinka), Dinka fehér muskateller (Rakkszőlő, Pozsonyi fehér), Dinka piros muskateller (Vörös dinka), Kecskecsöcsű görbe (Halhólyag), Kecskecsöcsű fehér és zöld (Kék kecskecsöcsű fehér változata), Kecskecsöcsű piros és fekete (Kék kecskecsöcsű), Silváni (Zöld szilváni), Aramont (Aramon), Weltelini (Zöld v. Piros veltelini), Rakszőlő silberweisz (Rakkszőlő), Hárslevelű, Rózsaszőlő, Jeruzsálemi (Szemendriai fehér), Kolontár, Furmint tokaji, Király édes (Királyszőlő), Czukor szőlő, Ködöskék (Ködös), Trevolte al anno, Magyarka (Fehér szlankamenka), Bambergi, Bibor, Somfehér (Badacsonyi somszőlő), Somvörös (Kék somszőlő Molnár szerint, Csepregi–Zilai nem találta meg, de a Furmintnak is volt Som elnevezése, és a Piros és esetleg a Változó Furmint is lehetett), Alattermő (Alanttermő), Langstingler (Hosszúnyelű), Gyöngy (Gyöngyszőlő, Gyöngyfehér), Bánáti (Bánáti rizling), Risling le grand (Rajnai rizling).[50]

A fentebb említetteken kívül még más fajták is gazdagították az oktatást és a kísérletezést szolgáló nagyszerű egykori fajtagyűjteményt, mert Gaál Alajos azt írta: *„... és több el nem olvasható táblácskákat láttam széjjelszórva 1856-ban.”*

Görög Demeter grinzingi gyűjteménye

Az Osztrák Birodalomban a szőlőfajta gyűjteményekre a szakirodalom először 1821-ben hívta fel a figyelmet, amikor Fr. R. von Heintl külön fejezetben értékelte Görög Demeter fajtagyűjtő, azonosító munkájának jelentőségét. Görög ezirányú tevékenysége nem egyedülálló Közép-Európában, mint láttuk, a keszthelyi Georgikon is rendelkezett már fajtagyűjteménnyel. A Sziléziai-Morvai Pomológiai Egyesület Mezőgazdasági Természeti Társasága is rendelkezett Brünnben szőlőiskolával és fajtagyűjteménnyel. Heintl 1817. jún. 18-án felhívta az Osztrák Császárság szakembereinek, szőlősgazdainak figyelmét a fajtaazonosító gyűjtemények létesítésére. Jó példát mutatva kastélya közelében a neringi és a würnissi szőlőiskola és gyűjtemény létrehozásával. Felhívása ösztönözte Görög Demetert, majd Schams Ferencet is gyűjteményeik megalapítására. Heintl munkássága végeredményben a francia szőlőfajta gyűjteményi munka további folytatását jelentette.[51]

Az 1760-ban Hajdúdorogon született Görög Demeter (1760-1833), a magyar nyelvű ampelográfia megalapozója Bécsben tanult, több magyar kulturális kezdeményezés támogatója. 1803-tól József főherceg udvari nevelője lett. 1796-ban herceg Eszterházy Miklós fiának, Pálnak az oktatását és nevelését vette át Kismartonban. Ettől kezdve a „Magyar Hírmondó”-ban már keveset tudott dolgozni, többnyire csak a térképekkel foglalkozott. Görög itt mélyítette el műveltségét a képzőművészet, a zene, de különösen a természettudományok terén. A könyvtárban korának legkiválóbb botanikai, kertészeti és szőlészeti művei szerepeltek. Kismarton parkjai, üvegházai szépségük mellett valóságos botanikai gyűj-

[50] Gaál A. 1856. 12., 93-98. A zárójelbe tett meghatározás és pontos ampelográfiai elnevezés tőlem.

[51] Fr. R. von Heintl 1821. 183-187., Schams F. 1835. 54-55-56., A. Springl 1922. 286-287., H. Stoeger. 1923. 95., Görög D. 1829. 1-110, Schams F. 1837. 88.

temények voltak, amelyet a herceg folyamatosan gyarapított. Valószínűleg itt alapozódott meg Görögben az a természettudományos érdeklődés, amelynek a későbbi években életét szentelte. Mint nevelő, nagy megbecsülésnek örvendett a családnál, főúri körökben elismerték érdemeit. I. Ferenc császár elkészíttette vele a trónörökös neveltetésének tervezetét, amely tetszést aratott. A császár 1803-ban kinevezte udvari nevelőnek. Ettől kezdve nem ért rá a lap szerkesztésével foglalkozni. Ez jó alkalomnak kínálkozott az udvar számára arra, hogy a „Magyar Hírmondót" 1803-ban beszüntesse. Kezdetben József királyi herceg nevelésével foglalkozott, majd annak halála után Ferenc Károly főherceg mellé rendelték, akinél 1824 októberéig volt főnevelő. Ekkor 8000 forint évi fizetéssel nyugalomba vonult, amelyet még a Kolonics és Eszterházy családtól is kapott jelentékeny nyugdíj is szaporított. A császár elismerése jeléül tanácsosi címmel, kamarási ranggal és a szent István rend középkeresztjével tüntette ki.

Görög Demeter a szellemi kultúra mellett az anyagi kultúrát is nagy ügyszeretettel szolgálta. Sokat fáradozott a hazai, elmaradt mezőgazdaság korszerűsítéséért, általában a magyar gazdasági élet felvirágoztatásáért. Mint lapszerkesztő rendszeres tanácsadást folytatott, népszerűsítette a korszerű módszereket.

Tessedik Sámuel működését különösen nagyra becsülte, lapjukban több alkalommal ismertette tevékenységét az általa alapított „Oekonomica Oskolát", oktatási, iskolapolitikai elgondolásait, szakírói munkásságát. Nagyváthy János „Szorgalmatos mezei gazda" című munkáját lelkesen propagálta, és örömmel számolt be arról, hogy a „kassai polgárok kapva kapják a Szorgalmatos Mezei Gazdát, s áldják az isteni gondviselést, mely megadta nekik érni, hogy szülött nyelveken olvashatnak oly hasznos munkákat, amelyekről álmodni se tudtak vala, míg a deák világ tartott."

A Habsburg főváros közeli fajtaértékelő és telepítő jó példák Görög nagyszabású tervének elfogadását segítették. Pl. Lobkovitznak a Melk közeli burgundiai fajták eltelepítése, vagy Fries vörösbor szőlőfajta telepítései Vöslau határában.

Görög Demeter a szőlővel foglalkozott legszívesebben. Mint udvari nevelő arra is törekedett, hogy tanítványával, Ferenc főherceggel megismertesse a Habsburg birodalom gazdaságát. Nagy súlyt helyezett azoknak a terményeknek a megismertetésére, amelyeknek fontos szerepük volt a kereskedelemben is. Ezek közé tartozott a szőlő és bortermesztés. Görög felismerte, hogy a külkereskedelem növelése, a borbehozatal ellensúlyozására jobb minőségű borokra van szüksége az országnak. Példának ott állt előtte Melk és Vöslau. Mindkét helyen burgundit telepítettek, és ezek boraiból lett a híres és kedvelt melki és vöslaui vörösbor. Ennek mintájára szorgalmazta, a hazaiaknál jobb étkezési és borszőlő-fajták, de főleg a közkedvelt francia fajták elterjedését hazánkban és a birodalom szőlőtemelő országaiban. Erről felterjesztést nyújtott be Ferenc császárnak, aki elfogadta javaslatát, sőt támogatta megvalósítását. A diplomácia útján – Görög felkérésére – követek, konzulok egymás után gyűjtötték be az idegen országok nemes szőlőfajtáit.

A begyűjtött fajták elhelyezése és elszaporítása volt a legfontosabb tennivaló, melyet Görög irányításával végeztek a bécsi bástyákon. (Paradicsomkert,

Schönbrunn). Közben a bástyákat felújították, a Paradicsomkertet felszámolták. A gyűjteményt a császár Görög Demeternek adta, aki a Grinzing (Bécstől északnyugatra fekvő, a középkor óta kis szőlőműves falu, ma Bécs zöldövezeti mulató helye) és Klosterneuburg között fekvő Kahlenberg nevű hegy oldalában 11 kh nagyságú területen 1819-ben újra eltelepítette a gyűjteményt. A rokon fajtákat itt azonosítás és meghatározás után egymás mellé ültette. Itt folytatta a további gyűjtést, gondozta, ápolta és tanulmányozta a fajtákat. Az egyes fajták borait külön szűrte és külön vizsgálta.

Megfigyeléseit, következtetéseit 1829-ben a Magyar Kurír mellékleteként, nevének feltüntetése nélkül tette közzé.[52] Gyűjteménye kiterjedt Európa, Afrika, Kisázsia szőlőfajtáira, de törzsanyaga a magyar szőlőfajták gyűjteménye volt. A távolabbi országokból az akkori közlekedési viszonyok között rendkívüli nehézségek árán tudták a begyűjtött fajtákat szállítani. Gyűjteményének nagysága ismeretlen. A Magyar Kurír 1829. évi 2. számában arról tett említést, hogy eddig kb. 2400 varietást (klóntípust) gyűjtött be, de kiadott „Lajstromá"-ban csak 498 fajtát közölt, mert a további munkában betegsége, majd halála megakadályozta. A 498-ból 331 fajta csemegeszőlőt, 167 borszőlőt, ezen belül 59 Magyarországon is termesztett étkezési és csemege, valamint 159 borszőlőfajtát. Világhírű gyűjteménye osztrák, német, francia, olasz, spanyol, görög, kisázsiai szőlőhegyek fajtáival büszkélkedhetett. A francia Chasselas fajtacsoport fajtáit – Fábián József „a francia borászati alapvető" szakirodalomnak magyar fordítója tiszteletére – Görög Demeter, Fábián szőlőnek nevezte el. Később többször fel-felbukkant ezen a néven a Chasselas a magyar szakirodalomban. Görög Demeter fajtagyűjteményében 565 francia fajtából 307 kék és 258 fehér fajta, az Osztrák Birodalom területéről 454 fehér, 69 vörös és 109 kék, fekete fajta képviselte Magyarország, Erdély, Ausztria, Stájerország, Karintia, Tirol, Csehország, Morvaország, Dalmácia és az Isztriai-félsziget szőlőhegyeit. Az itáliai fajták közül 247 Velencéből, 48 Milánóból, 48 Dalmáciából, 30 Firenzéből, 13 Nápolyból, 45 Sziciliából, 26 Cattaróból érkezett. A Szeremségből 6 fajtát, Tripoliból (Észak-Afrika) 20 fajtát telepítettek el a grinzingi fajta- gyűjteményben. A kiváló csemegeszőlőfajták kő támfalak mellett, magasművelésen, hosszúra metszve teremtek.

Schams Ferenc, aki nagy tisztelettel és megbecsüléssel írt Görög áldozatos tevékenységéről, azt írta, hogy Grinzing lakói a teraszírozásban és a fajtagyűjtemény fenntartásának, bővítésének későbbi munkáiban is részt vettek, így 1835-ben még élénken emlékeztek a Bécsben 1833-ban elhunyt nagy magyar szőlőfajtagyűjtőre. Szüreti háza és pincéje Grinzingben egy toronyszerű házban volt, amely korábban kórháznak, majd pálinkafőzőhelynek és szeggyárnak adott helyet. A 33. számú házat „Lösshof"-nak, szüreti udvarnak, de „Turm in der Point"-nak is nevezték.[53]

Görög a Budai zöld fajtát Somlóról, a Kék és Fehér kecskecsöcsűt Budáról, Mézes fehért Budáról, a Szilvánit „Tzilifánt" Somlóról, „Ochsenaug" (Ökörszem)

[52] Görög D. 1829. 1-110.

[53] Schams F. 1835. 54-56., A. Springl 1922. 287., H. Stoeger 1923. 95.

szőlőt Budáról, Veres somszőlőt Szekszárdról, Szekszárdi fehért (Decsi szagos) Keszthelyről, Veresvállú vagy Ágos szőlőt Keszthelyről, „Zibele Fejér"-t (Szultanina) Sopronból hozatta meg. Meleg szavakkal köszöni meg a keszthelyi Georgikon fajtagyűjteményének segítségét, mind a szaporítóanyag küldésében, mind a fajtaazonosítás és fajtanévfejtés terén. Megemlíti, hogy a georgikoni fajtagyűjtemény gazdagságát a külföldi tanulmányúton levő professzorok biztosították. 1813-ban Asbóth János prefektus, a Georgikon igazgatója 40 szőlőfajtát küldött el Görögnek a következő üzenettel: *„Keszthelyen többnyire a' Fejér Tök szőlőt termesztik, és hogy ez a' következő hét fajtákkal, jó szőlők az odavaló fejér bornak tsinálása, ú.m. a' Sárfejér, Szagos Sárfejérnek 's zöld Sárfejérnek is nevezik, Kéknyelű, Hárslevelű, Hulló Bajor, Somszőlő, Tokajban fejér Sombajom a' neve, Cserszőlő, Bákor, vagy Turi piros, Tokajban Rózsa szőlő."*[54]

Görög Demeter nagy ampelográfiai munkája – mint a jegyzetében is írta – betegsége után félbemaradt, így nemcsak a fajták leírását és azonosítását nem tudta tovább folytatni, de a jelesebb bortermő vidékek, községek leírása is Kőrösheggyel (Somogy m.) megszakadt. Jól ismerte a korabeli és az addig megjelent ampelográfiai irodalmat, pl. Simon Roxas Clemente, Vest ampelográfiáját, a francia borászati szakkönyveket, Kerner 1803-as színezett táblájú művét, de Mitterpacher, S. Helbling, és Fr. R. von Heintl fajtákra vonatkozó írásait is.[55]

Műve a teljesség nélkül is rendkívüli értékű. Halála után J. Burger osztrák szőlész és szakíró birtokába került a gyűjtemény, ahonnan Mayerffy Ferenc Vecsés és Sashegy alatt létesített szőlőjébe megszerezte a fajtákat, majd Schams Ferenc, később Entz Ferenc gondozásába került a gyűjtemény. Ily módon vált alapjául Görög Demeter gyűjteménye a későbbi magyar szőlőfajta kutatásnak.[56]

A Magyar Tudós Társaság 1831. február 15-én tiszteletbeli tagjává választotta, és több külföldi társaságnak is tagja volt. Hosszas betegség után 1833. szeptember 5-én Bécsben meghalt. Görög Demeter sok irányú munkássága fontos szerepet töltött be Magyarország felvilágosodás kori művelődésében és a reformkor előkészítésében.

Mayerffy és Schams budai gyűjteménye

Görög Demeter halála után az osztrák szőlészeti szakíró és ampelográfus, J. Burger birtokába került a fajtagyűjtemény, akitől Mayerffy Ferenc szerezte meg a Grinzingben eltelepített fajtákat. Vecsés határában, a Ferihegyen és Budán, a Sashegy tövében létesített gyűjteményt.

Mayerffy 1827 szeptemberében már felhívással fordult a magyar szőlőbirtokosokhoz, hogy segítsék a 15 holdas fajtagyűjtemény kialakításában. 675 fajtát

[54] A keszthelyi Georgikon fajtaküldeményére: Görög D. 1829. 108-109.

[55] Görög szakirodalmi ismereteihez vö: Görög D. 1829. 18-20., 76-77.

[56] Itt kell megemlíteni, hogy Gombocz Zoltán 1906-ban, az „A bor" című cikkében Görög Demeter fajtajegyzékét még nem használta, talán még nem ismerte, pótlólag Gálos Rezső hívta fel rá a nyelvészek figyelmét. Gálos R. 1906. 373-375. Görög Demeter életrajzához vö.: Geday G. 1971. 85-88., és P. Erményi M. 1987. 653-657.

számláló katalógust is kiadott meglévő gyűjteményéről, amelynek alapját Görög Demeter grinzingi gyűjteménye adta. Schams Ferenc (1780-1839) 1834-ben a budai fajtagyűjteményt bérbevette, és „országos szőlőiskolává" fejlesztette. Schams halála után az Országos Magyar Gazdasági Egyesület birtokába került, és 1860 nyarán Entz Ferenc Haszonkertészeket képző Gyakorlati Tanintézete költözött a telekre.[57]

A szőlő- és bortermelés problémái olyan mértékig foglalkoztatták Schamsot, hogy megérlelődött benne az elhatározás: végleg befejezi gyógyszerészi működését azért, hogy csak szőlészettel és borászattal foglalkozhasson. 1817-ben eladta patikáját, és 1818-ban Budára költözött, ahol sokkal nagyobb lehetősége nyílott az országos áttekintésre, a szőlőtermesztők gondjainak, bajainak orvoslására, mint Péterváradon (Szerém m.), ahol gyógyszerészként dolgozott.

Schams jól látta korának gazdasági problémáit, az ország mezőgazdaságának helyzetét, az árutermelés, a piac fontosságát, ezzel szemben a feudális korlátokat és a bécsi gazdaságpolitika fékező szerepét. A szőlőtermelés mellett általános kérdésekkel is foglalkozott, így a föld bérbevételének lehetőségével. Elsősorban azonban a hazai szőlő- és bortermelés helyzetének feltárására törekedett. Kezdetben a budai, promontori (budafoki), tétényi és kőbányai szőlőkkel ismerkedett, majd mind távolabbi vidékeket keresett fel. Beutazta az ország bortermő vidékeit, és pontosan feljegyezte azok sajátosságait, fejlődésük akadályait. Szerteágazó kapcsolatokat épített ki. Neve sokfelé ismertté vált. Gazdag szakirodalmi munkásságát az 1828-ban egy általános magyar gazdasági tanácsadó megírására kitűzött pályázat indította el. A bírálóbizottság Schams német nyelven írt „Betrachtungen über Ungarns Weinbau..." (Magyarország szőlőműveléséről való vizsgálódások, vagy tapasztaláson épült oktatások ezen fontos gazdasági ágazatnak lehető jobbítására) című munkáját is kiemelte. Jutalmat ugyan nem kapott, mivel a pályamű a szőlővel foglalkozott, de lefordították magyarra és 1831-ben mindkét nyelven kiadták. Művében összegezte mindazt, amit egy évtizedes utazása alatt a hazai szőlő- és bortermeléssel kapcsolatban tapasztalt. A gondok és hibák feltárása mellett a bajok orvoslására szakszerű javaslatokat adott.

Ezt követően egymás után írta páratlan értékű szakkönyveit. Ezekben is – ugyanúgy, mint pályaművében – a hazai szőlő- és bortermelés helyzetével foglalkozott, a kritikai észrevételek mellett hasznos tanácsokat is adva a termelőknek.

Az 1832-ben megjelent „Ungarns Weinbau..." című kétkötetes könyvében ismertette Magyarország földrajzát, klímáját, a szőlő- és bortermelést jellemző hazai állapotokat, majd az egyes borvidékeket. Ezekben a fejezetekben rögzítette az akkori viszonyokat, a borvidékek minden sajátosságát. E munka alapján ismerték meg külföldön a magyar borvidékeket, ami elősegítette az érdeklődést és a borok nagyobb forgalmát. Ez a könyv képezte sokáig a külföldön is jól ismert hazai szőlő- és bortermelésre vonatkozó szakirodalmat.

[57] Mayerffy gyűjteményére: Schams F. 1833. II. 54-55., Geday G. 1971. 85.

A hazai állapotokat felmérve, mindenekelőtt a fajtakérdésben beállt zűrzavart akarta megszüntetni. Úgy vélte, hogy a legfontosabb feladat a fajták leírásának elkészítése, a fajtaismeret tudatosítása bel- és külföldön egyaránt. A minőséget adó fajták termesztését fontosnak tartotta. Helytelenítette a különböző érésidejű szőlők egy helyre telepítését, a sor nélküli rendezetlen ültetést. Javasolta a soros ültetést, a karózást, egy területen csak 6-8 fajta termesztését, melyek az adott vidéken a talajt jól bírják, termésük pedig jó minőségű. Felhívta a figyelmet a jó és többszöri talajmunka szükségességére. A kapáláshoz a hegyvidékre a rövid nyelű, míg a „rónákra'' a hosszú nyelű kapákat ajánlotta. Hangsúlyozta a rendszeres talajerőpótlás fontosságát. Helytelenítette az általánosan alkalmazott kopaszfejre való metszést, helyette a szálvesszőst javasolta. Ismertette a lugasok metszési technikáját is. A nyári kacsozást és fattyazást igen fontosnak tartotta. A metszési munkák könnyítésére a metszőollók használatát ajánlotta. (Ő maga is már 18 éve metszőollót használt.) Azt tartotta, hogy semmiképpen sem szabad a szőlők közé gyümölcsfákat ültetni, bár utazásai közben a paraszti szőlőkben sok gyümölcsfát látott. Az elöregedett szőlő pótlásánál az eddig alkalmazott bujtás helyett az oltást, különösen a zöldoltást tartotta alkalmasabbnak.

Schams Ferenc nagymérvű elképzeléssel felülemelkedve a nyelvi különbségeken és a közép-európai társadalmi ellentéteken, hirdette az egyetemes fajtaismeret szükségességét valamennyi szőlőtermesztő ország hasznára. 1829-ben bukkan fel nála az a reformkorban nem egyedülálló gondolat, ami végigkíséri életét, és ami példát nyújthatott volna későbbi generációknak is. Azt írta: „*Mihelyt a' szőllőfajok' elnevezésében meg fogja érteni a' Magyar a' Morvát, a' Cseh az Ausztriait, az Olasz a Styriait, és viszont, azonnal a nagy munkához, a szőllőfajok' tudományos és megállapított rendbe szedéséhez, (Classificatio) lehet kezdeni, melly közönséges kívánsága a bor termesztő világnak, egyszersmind pedig a haza javát is elősegítti.*" Majd nem sokkal később, a magyarországi szőlőbirtokosokhoz intézett „*Felszólítás*"-ában ismét leszögezte, hogy: „*...az Országban szokásban lévő minden nyelveken úgy meg-határozni, hogy a Magyar, Német, Tót, Rácz, Oláh, egymást értsék; s egyszersmind a külföldi is megérthessen bennünket, mikor a' szőllő-fajainkról beszéllünk.*"

Schams természettudományos és ampelográfiai összehasonlító vizsgálatokat szorgalmazott. A fajtakutatást és leírást hangsúlyozta a magyarországi szőlőbortermelés hiányosságait felsoroló munkájában is. Közép-Európa számos szakemberével tartott kapcsolatot, felmérve azt, hogy a fajtakutatás, azonosítás nem lehet egy ember feladata, mert annak erejét az meghaladja. Halála előtt 3 évvel még azt írta: „*A' szőllő különbféle nemeit illető ismereteink jelen állapotja még igen tökéletlen és hijányos, és azért ideje, hogy ezen hasznos foglalatossághoz valódilag hozzá fogjunk. Ez azonban nem lehet egy magányos ember' munkája; mert kinek volna arra elég ideje, türelme és pénze, hogy minden magyarországi szőllőnemeket, fajokat, hasonfajtákat és különzéseket szoros osztályba szedjen? Minden tudományos oenologusnak, ampelographusnak, természetvizsgálónak egész országban egyesülve, közösen kellene e' tárgyat kidolgozni; mert csak az*

észrevételekben, öszvehasonlításokban és próbatételekben való tartós figyelem, mellyet egyedül az Ő egyesült iparkodásoktól várhatni, igazíthatná el a' szőllőfajták nevezetét."

A szőlőfajta-keveredés felszámolása érdekében elsődleges feladatnak tekintette egy „Nemzeti venyige iskola'' alapítását, ahol az ország valamennyi szőlővidékének fajtáit összegyűjtik, a fajták azonosítását elvégzik, s ahonnan a művelési módszerekből a leginkább beváltakat elterjesztik. Elképzelése egyedülálló volt ebben a korban. Schams e létesítményével kapcsolatos tervét elküldte az ország vezetőinek és a megyéknek. Ezúton kérte segítségüket az alapításhoz. Az iskola létesítését sokan támogatták. A legnagyobb segítséget Mayerffy Xavér Ferenctől, egy jómodú budai polgártól kapta, aki a reformkorban Széchenyi és Schams által kitűzött haladó szellemű gazdasági feladatok megvalósításáért küzdött. Saját földjéből Budán, a Sas-hegy alján 5 holdnyi területet adott át 10 évi használatra. A közadakozásból befolyt pénzösszegből még 1834 őszén elkezdődött az iskola kialakítása és a telepítés. 24 táblát képeztek ki, egy táblába egy megye szőlői kerültek fajtánként elkülönítve. Soronként 20 tőkét ültettek. Schams kitűnő összeköttetései révén számos külföldi fajtát is begyűjtött, ezáltal lehetőség nyílt azok tulajdonságainak megfigyelésére a hazai körülmények között. Az iskolában különböző agrotechnikai eljárások alkalmazását is elindította, így pl. a fajtákat különböző metszési módoknak vetették alá. Az iskola feladatkörét egyre bővítette. A szőlőtermesztés gyakorlati munkáinak bemutatását is szervezte, így ismertette meg a termesztőkkel az új módszereket. A pince felépítése után ugyanilyen céllal borászati technológiai bemutatókat is tervezett. Fölvetette egy vincellér iskola alapításának gondolatát is, amihez gyűjtőíveket bocsátott ki. Kezdeményezését a nádor is támogatta, aki 200 pengőforintot ajánlott fel. Ezt a tervét azonban megvalósítani már nem tudta.

Munkásságát nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is ismerték és nagyra becsülték. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület választmányi, a bécsi Gazdasági Egyesület valóságos, a gráci, a prágai és a brünni Gazdasági Társaság levelező tagjának választotta. Ugyancsak levelező tagja volt a londoni Kertművelő Társaságnak, az orosz Gazdasági Társaságnak. Tevékenységét, eredményeit több kitüntetéssel ismerték el. Az orosz-lengyel Szent Szaniszló-rend lovagjává választották.

1839 májusában Baranya megyébe, a béllyei főhercegi uradalomba utazott a ottani szőlőművelés megtekintésére. Meghűlt és a hirtelen fellépő ideglázban május 11-én, Lakipusztán váratlanul elhunyt. Tevékenysége, munkássága a szűk szőlészeti-borászati szaktudományon kívül a néprajzot is alaposan érintette. Megfigyelései egyes népszokásokról, a vihar és jégeső elleni harangozásokról, a borvidékek lakóiról, jó megfigyelő képességét is mutatják, amit nemcsak a szőlőfajták azonosító meghatározásainál és a szőlészeti-borászati paraszti munkák leírásánál használt fel.[58]

[58] Schams Ferenc nagyívű fajtaazonosítási programja: Schams F. 1829/a. 44., Schams F. 1829/b. 59., Schams F. 1834. 4., 10-12., 14., a külföldi kapcsolataira: M. Vavra. 1971-72. 354., a fajtakutatásban nemzetközi összefogás javaslatára: Schams F. 1836. 21.

Schams felfigyelt arra, hogy a Kadarka mindenhol a vörösbort adó területeken elterjedt. Az eredetét kutatva Franciaországba tervezett tanulmányutat, hogy megállapíthassa – ott egyáltalán telepítik-e, és milyen néven. Schams még nem tudta, hogy a magyarországi vörösborkultúra legalább három gyökerű, és a Kadarka az oszmán-török hódoltság eredménye, valamint egy sajátos balkáni vörösborkultúra része, így Franciaországban nem is találhatta volna meg.[59] A franciaországi kék szőlőfajták a Kadarkával ellentétben már a bogyóhúsukban is színanyagot hordoztak. A budai „*Nemzeti venyige iskolá*"-ban már tájegységenkénti és a külföldi fajták származási helye szerinti tagolásban ültették a fajtákat. A Baranyában termesztett közel 100 fajtából Jankó János kárászi plébános küldött Schamsnak anyagot.[60] A magyar fajtákat 24 táblában rendezte el. 1838-ban még kifejtette nézetét az európai szőlőtermesztő országok fővárosa közelében létesítendő szőlőfajtagyűjtemények szükségességéről és fontosságáról.

Halála után, 1839-ben a Magyar Gazdasági Egyesület megvásárolta a gyűjteményt és Légrády László lett a vezetője, aki 5 évvel később megjelentette a budai gyűjtemény fajtajegyzékét. 1857-ben Entz Ferenc áttelepítette ezt a Gellérthegy déli részére a mai Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem helyére.[61]

Az országos budai fajtagyűjtemény mellett a nyugat-európai fajták kipróbálására, majd elszaporítására a kismartoni Eszterházy szőlőiskola és Boor Sámuel irányításával Sopronban egy szőlőiskola is megkezdte működését. Az első kék szőlőfajták ekkor jelentek meg az addig kizárólag fehérbort adó nagyhírű soproni borvidéken.[62]

Bogyay Lajos badacsonyi fajtagyűjteménye

1826-ban kezdte meg Bogyay a Badacsony Balaton felé lejtő hegyoldalán, Kisfaludy Sándor szőleje alatt fajtagyűjteménye kiépítését. Szombathelyről, Sopronból, Stájerországból, Alsó-Ausztriából, a Rajna mentéről, Olaszországból, Franciaországból, Tokaj-Hegyaljáról és más magyarországi borvidékről szerezte be a telepítendő fajtákat. 1856-ban már majd 17 kh-t tett ki a gyűjtemény területe. Kezdetben „*Kék nyelű, Solonis, opporto, tót szőllő, fehér világos, zöld fehér, zöld bákor, juhfarku, fekete karaj, Burgundia, rizling, tramin, Izabella, szagos, Szigeti, zöld szőllő, Chasselas, Muskotály*" fajtákat, majd 1863-ban már 500 fajtát számolhattak össze. Ebben az évben nagy mennyiségű vesszőt adott el, többek közt Chasselas, Izabella, Rizling, Tramini, Burgundi, Oporto és „Avernas gris"-t (Szürkebarát).[63]

A Bogyay-telep uradalmi jó példáját többen követték, így a veszprémi püspök és a Hertelendy család is figyelemre méltó fajtagyűjteményt alakított ki Badacsonyban 1867-re.[64] A Bogyay-féle szőlőtelep a fajtagyűjteménnyel együtt 1893-

[59] A Kadarka kutatására: Schams F. 1833. II. 70.
[60] Jankó J. 1846. 345-346.
[61] A gyűjtemény későbbi sorsára: Galgóczi K. 1880. 141-145.
[62] A kismartoni és soproni szőlőiskolára: H. Prickler 1968. 49.,
[63] Parragh G. 1860. 112-115., Lukácsy S. 1983., Jankó J. 1902. 257., Falusi Gazda 1863. 407.
[64] Pap G. 1867. 316.

ban Skublics Gyula, Zala megye korábbi főispánja kezén volt, az itt tanulmányutat tevő budapesti Felsőbb Szőlő- és Borgazdasági Tanfolyam hallgatói 30 éves Solonis, amerikai alanyfajta tőkét találtak.[65] A fajtagyűjtemény koros példányát még Bogyay Lajos szerezte be „Günberth Lady" néven. A Bogyay-telepnek és az őt követő uradalmi fajtagyűjteményeknek a Balaton északi partvidékén nagy szerepük volt a nyugat-európai conv. occidentalis fajtacsoporthoz tartozó szőlőfajták meghonosításában és elterjesztésében.

Egyéb gyűjtemények
(OMGE budai gyűjteménye, Országos Kertészeti Társulat fajtagyűjteménye)

A Soproni „Weinbau Verein" 1848-ban már 86 fajtát termesztett szaporítóanyag termelés céljából. Ezek közt Rizlinget, Oportót, Kadarkát, Badacsonyi somszőlőt, Kéknyelűt, muskotályszőlőket, Chasselasokat, Jakab szőlőt, Szilvánit, Traminit, Szürkebarátot termesztettek nagymértékben. Dél-Dunántúlon Purmann Lőrinc létesített a környéken gyűjtött fajtákból és a budai fajtagyűjteményből Baánban szőlőtelepet. Az 1858-ban már 76 éves ampelográfus megfigyelései és névazonosításai ma is figyelemre méltóak. Őt tekinthetjük az első tudatos fajtaleírónak, aki a fajták termesztési értékét is megadta. Megfigyeléseiről a XIX. század közepi mezőgazdasági szaklapokban számolt be, és tudósított Alsó-Baranya gazdálkodásáról.[66]

Az OMGE-ben külön „szőlőmívelési" és külön kertészeti szakosztály működött. A szőlészetinek Budán, a Gellért-hegy oldalában szőlőiskolája volt, amit a Schams-féle szőlőfajta-gyűjtemény mellé vásárolt meg Havas József szakosztályelnök a király 1851. júl. 22-én kelt ötévi 2000-2000 pengő adományából. A magyar szőlőtermelés fellendítésére tett adományt 1857-ben újabb 10.000 pengővel toldotta meg az uralkodó. A 800 négyszögöl területet négyszögölenként 160 pengő forintért vették meg 1851 nyarán. Az OMGE Gellért-hegyi telkén akarták a fajták összehasonlító vizsgálatát elvégezni. 500 tőkét szándékoztak egy-egy fajtából ültetni, hogy elegendő mennyiségű bort szűrhessenek. „*... az ország előkelőbb bortermő helyeinek minden ajánlatosabb szőlőfajaival...*" kísérletezni szerettek volna, ugyanakkor pedig mind a művelés, mind a pincemunkák jobb elvégzését propagálni akarták. Célul tűzték ki a különböző fajták egymás melletti megfigyelését, a különböző nevű, de azonos fajták névtisztázását. 1852. május 12-től a földmunkákat kezdték el, feltöltést, bevágást, teraszírozást és a „*...60 öl hosszú s 6-9 láb magas homlokfalnak...*" munkáit végezték, mert szeptemberre a földmunkákat már be is akarták fejezni. Telepítésre a megyékből felküldött szaporítóanyagot használták fel. 1858 tavaszán újabb területet vásárolt az OMGE a már meglévő szőlőtelep mellé, nagyobb figyelmet fordított itt a fajtatiszta telepítésre. A táblák szélén és a sarkokon 60 csemegeszőlőfajtát telepítettek el, faléc támrendszeren lugasként felfuttatva. Borházat is építetett az OMGE, amely egyben a vincellér növendékek

[65] Tóth K. 1893. 491-493.

[66] A soproni Weinbau Verein tevékenységére Mühl N. 1961. 27., Purmann Lőrincz cikkei a Falusi Gazda 1857.,1858., 1859-es évjárataiban láthatók., Galgóczy K. 1855. 291-292.

lakásául is szolgált. 1860-tól a budai szőlőiskola és gyűjtemény igazgatója Entz Ferenc lett, aki az OMGE által létesített vincellérképző első igazgatói tisztségét is ellátta. 1867-ben, a Rimaszombaton tartott Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 12. nagygyűlésén az orvos végzettségű Entz felteszi a kérdést, hogy miért is foglalkozik egy orvos a szőlészet-borászat kérdéseivel? A válasz az, hogy a természettudományos ismeretekkel rendelkező orvos sikerrel munkálkodhat ennek az élelmiszeripari ágazatnak a fellendítésén. Entz itt a megfelelő fajta fontosságára hívta fel a figyelmet. A Gellért-hegyi, 1857-ben telepített 500 szőlőfajta kísérleti eredményét közli a termés szerint, ugyanakkor már a zöldoltást propagálta.[67]

Az Országos Kertészeti Társulat az OMGE szakosztályaitól függetlenül 1858-ban alakult meg. Már 1859-ben az OMGE-be beolvadását sürgették többen, de 1864-ig független kertészeti szervezetként működött. 1859 május 17-én a Társulat megvásárolta Nádaskay Lajos Rákospalota határában fekvő telkét társulati kert céljára. Ebben szőlőiskolát szándékoztak létrehozni a fajták vizsgálatára, a csemege és borszőlőfajták minősítésére, és a különböző szaporítási módszerek bemutatására. Ezzel a biztos származású és fajtatulajdonságú szaporítóanyagot akarták biztosítani, mert az óriási igényeket az OMGE budai telepe nem tudta kielégíteni. 1861-ben még 161 szőlőfajtából állt a gyűjtemény, 1862-ben már 845-ről *„tőke szöllöt ugyan annyi fajban...”* szólt az átvételi szerződés.

A Kertészeti Társulat rákospalotai kertjében főleg a csemegeszőlőfajták megfigyelésére fektettek hangsúlyt, mert az igény ezek iránt nőtt meg. Bogyay Lajos segítségével gyűjtötték össze a fajtákat, és a híres belga Van Mons társulattól behozott fajtákból 50.000 db-ot gyökereztettek meg. Ezeket már az év őszén szándékozták eladni. A Kertészeti Társulat kezdeményezései a belső és külső frakcióharcok miatt végül is nem jártak sikerrel, a Társulat az 1860-as évek közepén, tetszhalott állapot után feloszlott.[68]

Fajtaváltás kezdete a XVIII-XIX. században

Az új (francia, német, alsó-ausztriai, stájer) fajták

A fentebbi példák is mutatják, hogy a kiváló fajták iránti érdeklődés nagy volt, de a fajtaismeret sem a paraszti, sem az uradalmi szőlőtermesztést, a szőlőtermesztők széles táborát nem jellemezte. Az uradalmakban is jobbágyrobotban, majd a robotrendszerről viszonylag korábban áttértek a bérmunkás foglalkoztatására, de ez a munkás is a paraszti tudást képviselte a fajtaismeret terén. Az osztrák gazdaságpolitika által sujtott termesztők, kisbirtokosok és a jobbágy-parasztok

[67] Galgóczy K. 1880. 144-145., Gazdasági Lapok 1852. 671., 672., 1161. és Entz F. 1867. 368-371.

[68] A Kertészeti Társulat tevékenységére: Földváry K. 1859. 306., a kertvásárlásra OL. R. 85.47. F.1., a Magyar Kertészeti Társulat iratai, a fajtakísérletekre: Ritter M. 1859. 308., Nép Kertésze 1864. 68-71., részletes fajtajegyzékkel, a fajtaszám emelkedésére OL. R.85.47. F.1.a. 5. Jelentése a Rákospalotai kert átadására kiküldött bizottságnak. 1862. I. 7. Nép Kertésze 1866. 94-104. részletes fajtajegyzékkel.

tömegét a biztos külső és belső piac hiánya nem tette érdekeltté a korabeli szakirodalomban hirdetett racionálisabb szőlőtermesztés alkalmazására és azon belül is a legújabb fajták termesztésére. A XVIII-XIX. századig elhúzódó fajtaváltást sok tényező akadályozta és serkentette. A megjelenő új fajták tovább növelték a termesztők fajtaismeretének zűrzavarát. De feltevődhet a kérdés, hogy honnan származtak ezek az új fajták, amelyektől a korabeli szakirodalom és propaganda minőségben olyan sokat várt?

A fajták nagy része Franciaországban, Németországban kialakult, őshonos helyi fajták, klónok voltak. Emellett a Dunántúlon a szomszédos Stájerország és Alsó-Ausztria jelentett követendő példát és átvételi lehetőséget az újabb fajták területén. A morva és a déli horvátországi szőlők fajtái elsősorban a közeli határterületek szőleiben jelentkeztek. A XVIII-XIX. századi fajtaváltáshoz a németosztrák közvetítői út járult hozzá, elsősorban az államhatalmi-gazdaságpolitikai eszközök segítségével. A francia és német fajták német, a német fajták egy része pedig osztrák közvetítéssel kerültek a Dunántúlra. A francia fajták nagyrészben már Dél-Németországban kiszelektálódtak, és csak a termesztői tapasztalat és kritika szűrőjén jutottak át, terjedtek el Közép-Európa irányába. Ugyanakkor Fábián József fordítása és a mellékelt fekete-fehér fürt, hajtás, levél ampelográfiai rézmetszetek révén a franciaországi szőlőfajták ismertek lettek az érdeklődő szőlőbirtokosok és a mezőgazdasági értelmiség előtt.

Az ampelográfiák egyes szőlőfajták Magyarországra jutását és annak körülményeit ismeretlennek tartják. A Pinot noir-t viszont már az ókortól ismerték, amit a XVIII. század végén egy Ruland nevű kereskedő terjesztett el Németországban, és innen rulandi fajtanévvel került Magyarországra. Az Orleani fajtát (Orléans gelber, Orléans grüner), amelyet Champagne vidékén Melier blanc néven ismertek, Orléansból még Nagy Károly telepítette a VIII. században Rheingau vidékére, ahol csemegeszőlőként használták, és a rüdesheimi szőlők fő fajtája lett a Rajna mellett. Az Ortlibi, amit valószínűleg már a XVIII. sz. végi, XIX. századi német betelepülők hozhattak magukkal, Elszászból terjedt el, és került át a magyar szőlőborvidékekre. Fábián 1813-ban a „Molnár (Le Meunier, Magdalenatraube, weissblätterische Frühetraube") néven írja le szerintem a Lisztesfehér fajtát, fehér Malvasis szőlő (Le Griset blanc, die weisse Malvasirtraube) néven a Szürkebarátot, Gyöngyszőlő (Perltraube, Le Raisin Perle) néven egy fajtát, ami a magyarországi elfogadott nevek közül a Chasselasra nem vonatkozhatott, mert azt a fajtát ő külön tárgyalta. Festő szőlő (Le Teintarier, Färbertraube) néven az Alicante vagy Teinturier-t. Ennek képét a 4. táblázatában is megadta. Pirók szőlő fajtanévre fordította le a Le Meslier vagy Mornain blanc fajtát, németre pedig Lindauer vagy frühe Leipziger Traube névre. Ezt a fajtát Franciaországban is sokan a Chasselassal összekeverték, a közönséges népneve is erre utal. Morna-Chasselas, Blanc-de-Bonelle, amit az 5. táblázatában mutatott be rézkarcon, Aranyos népszőlőre fordította. Fábián József a le Chasselas d' ore Bar-sur-Aube, németül: Die vergoldete Edelschön, die Edelschön vom Rheine nevű fajtát. „*Ugorka szőlő*"-nek nevezte, írta le a valószínűleg Le Cornichon, nálunk újabban Halhólyagnak neve-

zett fajtát, die Kümmerling Traube névre fordítva le németül. A Chardonnay fajtát magyarra Morillon névre fordította, a francia Maurillon hatif után, die kleine frühe Magdelen-Traube, dickbälgige schwarze Frühetraube névre fordította németre.[69]

A német szőlőfajták közül a középkorban már termesztették a Rizlinget, amelyet 1490-ben „rissling" néven Wormsban említettek is.[70] A Rizling fajtanevet, mint délnémet jövevényszót Gombocz Zoltán az ókori „*uva rhaetica*" névvel azonosította.[71] Az első magyarországi adatot csak 1833-ból ismeri a MTESZ, de biztos, hogy már előbb ismert lehetett. Sprenger 1778-ban a délnémet szőlőfajták közül az „*Elben*" és a „*Römer*" fajtákat tartotta ősrégieknek, megemlítve, hogy 200 évnél is idősebb tőkéket látott egyes szőlőhegyeken.[72] A „*Silvener*", a „*Klävner*", a „*Schwarzwälschen*", a „*Gutedel*" már a XVIII. század előtt megjelent, de a többi termesztett fajtát csak újabbnak, a XVIII. század elejétől termesztetteknek említi. Ezek a fajták az élénk francia-német kereskedelmi-diplomáciai kapcsolatok révén terjedtek el, Sprenger szerint is több volt már a francia fajta a német borvidékeken a XVIII. század közepén, mint a német őshonos.

Württembergben a XVIII. század végén az alábbi fajtákat termesztették: „*Burgunder, Clävner, Elben, Zlender vagy Putzscheeren, Färber, Fürterer, Gutedel, Hängling, Hansen, Heunschen (Heunische), Hudler, Lindauer, Muscateller, Petrisilienweinstock, Kleiner Rissling, Römer-Wälsche, Ruländer, Silvaner – amit Franciaországban Oesterreicher-nek hívtak -, Ungerlein – amit kis Gutedelnek neveztek, Välteliner, Wälsche és Traminer.*" A Traminit már a XVI-XVII. században Speyer és Neustadt környékén termesztették, amit a Pfalz környéki németek Kései Burgundi fajtával együtt „*Gänsefüsser*"-nek (Lúdlábú, Lúdtalpúnak) hívtak.[73] A Burgundinak megkülönböztették a Sárgafájú és a lúdtalpú változatát is. 1758-tól Speyer környékén már a lúdtalpú, lúdlábú háttérbe szorult a „*Rulandwein*" (Szürkebarát) elterjedésével. A Lúdtalpú elnevezés azért is figyelemre méltó, mert Magyarországon is a Lúdtalpú Kadarka jelzős nevet adták a Kékkadarka egyik alfajának. A sok, de rendszerint laza, kis fürtöket hozó, karély nélküli levelű Kadarkát nevezték így a vörösborvidékeinken, főleg Eger körül, az elnevezés esetleg a helyi megfigyelések és képi hasonlat mellett a XVIII. századi német betelepítések, a német szőlőtermelők, kapások és polgárok révén is elterjedhetett.

A német szőlőtermesztés fellendülését többek közt – a korábbi borminőségi elmarasztalások ellenére – két mutáns fajta, az Ortlieber és a Ruländer segítette elő. 1711-ben egy speyeri kereskedő, Johannes Geger Ruland a Pinot noir és a Blaue Spätburgunder keresztezéséből létrejött klón mutációjaként terjesztette el híressé vált fajtáját, a Szürkebarátot. Az 1760-as években kezdődött óriási sikere a Johann Michael Ortlieb – a felső-elszászi Rheinweier község Arany Oroszlánhoz címzett fogadósa – által elterjesztett mutáns fajtának, amit Oetlinger, Ortlieb-

[69] Fábián J. 1813. I. 202., 203., 208., 212., 210., 218., 224.
[70] H. Honald 1941. 102.
[71] Gombocz Z. 1906. 151.
[72] M.B. Sprenger 1778. 457.
[73] Bassermann J. 1923. I. 392-393.

rischer, Reichenweyherischer és Dürkheimer néven is hívtak. A mutáns előnye, hogy a legkorábban ért, 2 héttel megelőzve a többi borszőlőfajtát, ugyanakkor a telepítés után a 3.- 4. évben már teljes termést és jobb bort adott.[74] Germershausen 1785. évi véleménye szerint a nyirkos, ködös júniusban sem károsodott Németországban. Bogyóit nem rúgta el, hasonló termékenységű – még az alapi vagy a mellék-rügyekből is termést hozó – korai fajta híján, óriási méretekben elterjedt, a környékbeliek jólétét biztosította a hatalmas kereslet. Sprenger szerint milliós tételben szállították a megrendelt szaporítóanyagot ebből a fajtából a XVIII. század harmadik negyedében. Magyarországon a XIX. században általánosan elterjedt és kedvelt fajta volt az Ortlibi elsősorban a német nemzetiség lakta vidékeken. Ebben az időben elsősorban német paraszt telepesek alkották a német betelepülők nagy részét. A telepesek pedig a német bortermelő vidékekről származtak, ahol a kis jégkorszak miatti lehűlés a szőlőtermesztést lehetetlenné tette, illetve a korai érésű szőlőfajták elterjedésének kedvezett. A szőlőtermesztés szempontjából zordabb németországi időjárás miatt a korán érő szőlőfajtákat szorgalmazta ezért a XVIII. századi német szakirodalom, és érdekesség képpen – de valószínű a francia bortermelés hatására – a vörösbort adó kék szőlőfajtákat. Pedig a színanyag termelődéshez, a megfelelő festékanyagok bogyón belüli kialakulásához meleg és napfényes tenyészidőre volt szüksége a kék szőlőfajtáknak is.

A magyar Nagyváthy Jánosra nagy hatást tevő Germershausen – a XVIII. századi jellegzetes és meghatározó „Hausväter'' szakirodalom egyik híres és követett, olvasott képviselője – ötkötetes nagy munkája szőlészeti részében a következő fajtákat és jellemzéseket adta meg: A „*Veltliner*" a téli fagyot jól bírja, talaj iránt nem válogatós, sok bort ad, de a bora nem tartható el sokáig, bár hamar megérik és ihatóvá válik. A „*Rother Traministock*" Németországban nem ritka, de a bogyói nem tartósak, hasonlóan a borához. A „*Grüner Muscateller*" hosszúkás bogyójú, sokat és rendszeresen terem, tőkéje erős, a fagyokat bírja, kemény bora van. A „*Silvaner grüner*" bogyói az előbbi fajtáéra hasonlítanak, bora nem „falusias, paraszti", hanem minőségi. A „*Grosser Muscateller*" hosszúkás fehér bogyókkal, édes, fűszeres, tartós bort adott. Az ereje miatt nagy mennyiséget nem lehetett meginni borából, viszont borházasításra jól használták. A „*Schönedel*" vagy „*Gutedel*" fajta, ha az idő ősszel jó, akkor nagyon édes és kiváló illatú bort ad, nagyon elterjedt, a régi német szőlőhegyeken általános volt, bár préselésnél nem bizonyult jó fajtának.[75]

1845-ben Dél-Németországban általános és uralkodó fajtáknak a „*Weisser Riessling, Rother Traminer, Weisser Elbling, Rother Klävner, Blauer Klävner, Grüner Silvaner*"-t tartották a többi fajta előtt (Weisser Traminer, Weisser-Wälsch-Riessling, Echte Weisser Burgunder, Gelber Orleans, Rother Välteliner, Weisser Gutedel, Krach Gutedel, Rother Gutedel, Weisser Heunisch, Baluer

[74] A két mutáns fajtára: R. Winkelmann 1960. 15., az Ortlibi fajta sikerére és elterjedésére, az előnyös termesztési értékére: Germershausen 1785. IV. 423-424., Bassermann J. 1927. 422., Fr. X. Trummer 1845. 19-20., 22-23.

[75] Germershausen 1785. IV. 423-424.

Trollinger, Blaue Zottelwälsche, Rother Urben, Baluer Urben, Blaue Müllerrebe, Rother Elbling). Az állandó szelektálás révén jelentős minőségjavulást értek el a bádeni nagyhercegségben, a bajorországi Rajna vidéken, a Haardt hegységben, Darmstadt környékén a rheingaui és a würzburgi szőlőkben. Az új telepítésű szőlőkben már kevés fajtát használtak fel, csak négyet részesítettek előnyben: a *„Weisser Riesling, Rother Traminer, Rother Klävner (Szürkebarát), Baluer Klävner (Kék burgundi)"* fajtákat.

A fentebbi fajtákat, valamint a kevés fajtaszámú, tiszta telepítést tekintette a magyar XIX. századi szakirodalom követendő példának.

Az alsó-ausztriai, stájerországi szőlőfajták is jelentős szerepet játszottak a magyar fajták összehasonlításában. A mai ampelográfiák többsége portugáliai eredetűnek tartja az Oportó fajtát, míg Viala-Vermorel alsó-ausztriainak, vagy magyarnak. Ezt a helytelen adatot több munka is átvette, ezzel szemben a történeti adataink egyértelműen mutatják, hogy sem osztrák, sem magyar fajta nem lehetett. Alsó-Ausztriában az Oportót a Bécs melletti Vöslauba 1730-1740 körül, más adatok szerint 1772-ben gróf Frees telepíttette el Portugáliából hozott szaporítóanyaggal, ahonnan keletebbre a Dunántúlra is elterjedt. Az Oportó hamarosan háttérbe szorította a *„Mährischen"*-t vagyis a Kékfrankost, amely rendszertelenül termett.[76] A Bécs melletti vörösborkultúra szőlőfajtái felett a Schlumberger borkereskedő cég őrködött, biztosítva 1860-tól a *„Saint Laurent"* fajta, a *„Cabernet-Sauvignon"*, *„Merlot"*, a *„Blauer Spätburgunder"* vörösborfajtákat. Így a vöslaui, a legrégibb osztrák védett bor (vörös) márkanév lett.[77] Mária Terézia is a franciaországi borvidékről, Burgundiából hozatott nemes szőlőfajtákat 1770 körül. 1770 és 1780 között terjedt el Bécs közelében Gainfranban a *„Grüne Muskateller"* (*Zöld veltelini*) háttérbe szorítva a *„Grüne Zierfandler"*-t, amit később a *„Rote Zierfandler"* szorított háttérbe.[78]

A stájerországi fajták között két fehérbort adó és 16 vörösbort adó fajtát tartottak nyilván a XIX. század elején. A fehérek közül a *„Malvasir"* fajtáról azt írta Fr. X. Rath, hogy a tokaji és a soproni *„Feher Szöllö"*-vel azonos, a *„Sriegler"* fajtáról pedig megjegyezte, hogy rossz termése miatt kiirtották, ezért ekkor már ritka volt. A *„Mosler"* fajtát Alsó-Ausztriában *„Weisse Seeweintraube"* néven hívták, ami a Furmintra utalt. Emellett a *„Grünrheiner, grüne Burgunder, Eichel Traube"* fajtákat említi, ez utóbbiról megemlítve, hogy egész Stájerországban kedvelt fajta volt, és Alsó-Ausztriában Lägler vagy Zapfen néven ismerték. A stájerországi, Weisse Wippbacher-Traube-t Alsó-Ausztriában Grüne Mehlweiss-nek hívták. A *„Rosinen Traube"*-t a *„Frühe Geisdutte"* fajtával azonosította. A *„Weisse Auster"* fajtát Sopronban, Tokajban *„Goher Szölle"* néven a legjobb fajtának tartották – Fr. X. Rath véleménye szerint – aszúbort készítve belőle. A stájerországi

[76] Az Oportót helytelenül alsó-ausztriai származású szőlőfajtának vette: E. Vogt 1951. 38., K. Welter 1975. 242. Ezzel szemben az Oportó Vöslauba telepítésére adat: 1730 – 1740 körülre adatolva: Falusi Gazda 1863.150., Kertész Gazda 1865. 895., de 1772-re adatolva megjelenését Fr .X. Trummer 1845. 28.

[77] R. Schlumberger 1979.

[78] Molnár I. 1888. 451., R. Schlumberger 1963.

szakíró Sopronból hozatott néhány száz darab Gohér-t. Emellett ismerte az „*Ahorn-Traube, Vögleweinbeere, Grüne Honigtraube, Zucker-Traube, Tokayer-Traube, Grosse spanische Traube, Spanische Traube*", amit Alsó-Ausztriában, Halbwälsche néven, Franciaországban viszont „*Oesterreichische*" néven neveztek. A „*Gemeine Korinther, Gemeine Weisse Muskateller, Späte Weisse Geisdutte, Schmeckende Geisdutte, Imperial, Kaiser vagy Königstraube és Silberweisse Traube*" fajtákat termesztették még itt. A stájerországi vörösbort adó fajták a következők voltak: „*Rampholina vagy Ranstler, a Reholléna*", amit Alsó-Ausztriában „*Rothe Zierfahnler*" vagy „*Veltliner*" néven hívtak. A „*Rothe Wippacher*", a „*Die rothe Muskateller*", a „*die Mohren konigen*", a „*Grosse wälsche Traube*", a „*Zimmet*" vagy „*Kleine wälsche Traube*", a „*Kleiner Burgunder*" vagy a „*Jungfern Traube*", a „*Pomeranzen*" vagy a „*Schlehen Traube*", a „*Schwarze Muskateller*", a „*Schwarze Geisdutte*", a „*Refosco vagy Färber Traube*", a „*Kauka*", a „*Schwarze Roscheller Traube*", a „*Bettler Traube*" mind, mind termesztett fajta volt, valamint a „*Gänsefüssler*", amely a Rajna mellett a szerző szerint is nagyon ismert fajta volt ebben az időben. Végül a kék szőlők közül a „*Zwerg*" fajtát említi, amit Alsó-Ausztriában „*Abendroth*"-nak neveztek. Vincenz Schnarzl is 1844-ben a fentebbi fajtákat írta le. Ebben az időben a jó, kiváló fajták kiválasztására Stájerországban nagy hangsúlyt fektettek, mert a silányabban termő, de az erősebb habitusú, vegetációjú fajtákat a termesztők előnyben részesítették. Ezzel azonban Fr. X. Trummer véleménye szerint is a rossz fajták terjedését segítették elő.

A korábbi magyarországi adatok között felhívtam már a figyelmet arra, hogy a XVIII. században Dunántúl és Nyugat-Magyarország uradalmaiban és a paraszti termesztői gyakorlatban élt az a felismerés és vélemény, hogy a túlzott vegetatív részt képező, vastag vesszejű szőlőfajták rosszul termőek, rosszul termékenyülnek, így a termőegyensúly ezeknél a tőkéknél felborult a zöld részek fejlesztésére és a terméshozás kárára. A fentebbi példák mutatják, hogy nem egyedi, csak a magyar paraszti szőlők jellemzője volt az erős vegetációjú, de terméketlen fajták szaporítása és megtartása, hanem Magyarországtól nyugatra is megtévesztette az ilyen szőlőfajta a termesztőket. A fajtaismeretet szolgálták a XIX. század elején Stájerországban azok a szakkönyvek és ampelográfiai munkák[79], amelyek János főherceg támogatásával jelentek meg.*

Budapest CSOMA ZSIGMOND

[79] A stájerországi szőlőfajtákra és kapcsolatukra Nyugat-Magyarországon és Dunántúlon termesztettekkel: V. Schnarzl 1844. 84-116., Fr. X. Trummer 1845. 21-22.

* A tanulmány második része következő számunkban jelenik meg. (*Szerk.*)

1.sz. táblázat. A dunántúli megyék adóköteles szőlőterülete /1720/

Duna jobb partja	**Adózott szőlőterület**		**Egy adózó háztartásra eső**	
	kapa	ha	kapa	n.öl
Baranya	7.116	192,1	1,7	127,5
Fejér	3.712	100,2	1,8	135,0
Győr	15.586	420,8	5,3	397,5
Komárom	1.962	53,0	0,6	45,0
Moson	12.636	341,2	3,5	262,5
Somogy	4.854	131,1	1,7	127,5
Sopron	95.569	2580,4	11,0	825,0
Tolna	2.609	70,4	1,8	135,0
Vas	26.725	721,6	2,0	150,0
Veszprém	4.097	110,6	1,5	112,5
Zala	15.476	417,9	3,0	225,0
Összesen Dunántúl	190.342	5139,2	3,8	285,0
Pozsony	51.188	1382,1	5,9	442,5
Duna bal partja	103.755	2801,4	2,1	157,5
Duna-Tisza köze	68.506	1849,7	3,4	255,0
Magyarország Erdély nélkül	439.226	11859,1	2,5	187,5

2. sz.táblázat. Termés és átlagtermés 1720-ban

Duna jobb part	**Bor cseberben**	**ha-onkénti átlag 1720-ban**		**Egy adózó, átlag szőlőterületnyi ház- tartás átlagtermése**
		cseberben	hl	hl
Baranya	15.200	79,1	33,5	1,5
Fejér	5.106	50,9	21,6	1,05
Győr	14.561	34,6	14,7	2,1
Komárom	652.000	12,3	5,2	0,08
Moson	13.666	40,1	17,0	1,6
Somogy	18.491	141,0	59,8	2,7
Sopron	14.977	5,8	2,5	0,7
Tolna	6.675	94,8	40,2	1,9
Vas	47.380	65,7	27,9	1,5
Veszprém	4.683	42,3	18,0	0,7
Zala	nem maradt fenn			
Összesen Dunántúl	141.391	27,5	111,7	1,2
Pozsony	43.566	31,5	13,4	2,1
Duna balpart	139.426	49,8	21,1	1,2
Duna-Tisza köze	111.629	60,3	25,6	2,3
Magyarország összesen Erdély nélkül	498.692	42,0	17,8	1,2

3. sz. táblázat: Az ampelográfiai munkák szerinti régi magyar szőlőfajták és fontosabb termesztési értékük

Dunántúlon előforduló főbb, jellegzetes fajták	**Melyik borvidéken**	**Eredete, származása**	**Termesztési értéke**	Virága
Szilváni conv. occidentalis	Soproni, Badacsonyi, Balatonfüred-csopaki	Erdély v. Ausztria	Keveset terem, kiváló minőségű, érés szept. első fele, tápdús talaj, könnyen rothad, szálvesszőzés, kordonra is	
Leányka, conv. orientalis, sub-conv.caspica	Mindenhol	Erdély	Bőven terem, kiváló minőség, igénytelen, nem rothad, bordóilére érzékeny, szálvesszőzés, magasművelésre	
Ezerjó, conv. pontica, subconv. balcanica	Móri, Bársonyos-Császári, Somogyi homok	A móri kapucinusok előtti, már korábbi: Németh 1967.I. 85. szerint	Bőven terem, jó minőség, erősen rothad, érés szept. közepe, mindenféle metszéssel jól terem, kopaszmetszést is jól tűri, magost nem	
Furmint, conv.pontica, subconv. balcanica	Mindenhol, Somló, Mecsek, Badacsony legjobb minőség	Olasz v. magyar régi	Közepes termőképesség, kiváló minőség, rövidcsapon is jó, érés okt. eleje, magasművelésre nem	
Kéknyelű,conv. pontica, subconv. balcanica	Badacsony	Magyar régi	Keveset terem, kiváló minőség, érés okt. eleje, magasművelésre nem, csak hosszúra metszve, Budai zöld, Mézesf. porzóra	funkcionálisan nővirágú
Sárfehér,conv.pontica, subconv. balcanica	Neszmélyen a Bálinttal és Juhfarkkal, Dunántúlon mindenhol, Somlón a Juhfarkkal és Furminttal	Magyar régi	Rosszul termékenyülő, keveset termő, ezért hosszúra metszeni, egy többet termő, virágzáskor nem rúgó változata Öreg Sárfehér néven, magasművelésre nem, viszonylag fagytűrő és szárazságtűrő	funkcionálisan nővirágú
Juhfark, convar.orientalis,subconv. caspica	Dunántúl déli része és Győr m.jó bortermő helyein, a Furminttal, Sárfehérrel a neszmélyinek a Bálinttal	Stájer v. régi magyar	Bőven termő, jó minőségű, érés szept. vége, rothadásra hajlamos, fagyérzékeny, ezért magas művelésre csak védett helyen, rövidcsap	
Járdovány, conv. pontica, subconc. balcanica	a Balaton melletti Világos fajta ez, Baranya, Mecsek /Tökös néven/	Régidők óta termesztésben van hazánkban. Tört. vonatkozásai nem ismertek előttünk. Németh M. 1970. II.100.	Bőven termő, gyenge minőség, rövidcsapon metszik, érés szept. vége, magasművelésre kevésbé alkalmas, nagy tőkéket nevel	
Rakszőlő, conv.pontica, subconv. balcanica	Baranya, Buda	magyar	Bőven terem, asztali bor, nem igényes, rövidcsapon rendkívül bőven terem, gyalogművelésre is alkalmas, terhelésre érzékeny	

Csomorika,conv. pontica, subconv. balcanica	Dél-Dunántúlon, Baranyai pezsgőgyártáshoz alapanyag volt	magyar	Jól terem, törnegbort adó, érés okt. eleje, edzett fajta, rövidcsapon jól terem, magasművelésre nem	
Bogdányi dinka, conv. pontica, subconv. georgica	Dunakanyar	magyar	Kövidinkánál többet, de gyengébb minőséget, érés okt. első fele, rövidcsapos, a fáját könnyen elveszti, magasra nem	
Aprófehér,conv.pontica, subconv. balcanica	Legtöbb borvidéken	magyar	Bőven terem, érés okt. közepe, rúgásra hajlamos, rövidcsapon is sok fürtöt hoz	Rosszul termékenyülő, hímnős
Purcsin, conv.occidentalis	Több borvidéken, Mátraalja, Tokaj-hegyalja	magyar /Németh 1970.franciának tartja/	Közepesen termő, vörösbort adó, érés okt. első felében, gyenge minőségű bor, hosszúcsapos metszéssel	
Alanttermő	ÉK-Mo-n, Érmellék, Erdély	ismeretlen, sokan magyar fajtának tartják	Magasművelésre nem való, gyalogművelésre is alkalmas, rövidmetszéssel jól terem, fagy és szárazságtűrő	
Beregi	Bereg m.	feltehetőleg magyar	Korábban csemegeszőlőként is, rövidcsapon is kielégítően terem, bőven termő, asztali bor,késői érésű fajta, magasművelésre nem	hímnős, de gyakran rosszul köt
Balafánt, conv. pontica	előfordul Dunántúlon, többségében D-T köze, Tokaj	ismeretlen, sokan magyar fajtának tartják	Nagy termőképességű, de erősen megterhelve gyenge minőséget ad, alacsonyművelésben bőven terem, magasművelésre ne	
Betyárszőlő	Mecseki borvidéken, Tokaj-Hegyalján	magyar	Pécsen nem ezt, hanem a Sárga fügérnek vagy Galamblábnak nevezett Tihanyi fajtát termesztették. Késői érésű, erős növekedésű, rövidcsapos, minden művelésű	nőjellegű porzós kell
Tótika	Általánosan elterjedt, Sárfekete néven	magyar	Rövidcsapos metszéssel, erős növekedésű, korán termőre fordul, magasművelésre nem	
Tulipiros	D-T. köze	magyar	Erős tőkéjű, keveset terem, csapos fejműveléssel, támaszrendszert nem igényel, rosszul termékenyülő	nőjellegű
Tüskéspupú zamatos convar. pontica	Filox. előtt egyik legelterjedtebb, Balaton, Baranya	Balaton vidékéről származó	Közepesen termő, kevésbé tetszetős, jóízű csemegeszőlőfajta, érés 9.v., edzett, hosszúmetszést, erős növekedésű ha termést nem hoz	nővirágú

Kolontár conv. pontica	Dunántúlon főleg	régi magyar	Eléggé bőtermő, gyakran elég jó minőségű bor, érés 10 e.	
Nagy fügér conv. pontica	Baranya m.-ből származik	Baranya m.	Molnár szerint a Pécsett ismert Sárgafügér a Nagyfügér értékesebb változata, bőven terem, minőség elmarad. érés 10.e., hosszú metszés	rosszul termékenyül
Mézes conv. pontica subconv. balcanica		Elterjedésközpont Dunántúl /Németh 1967. I.168/	Bőven termő közönséges tömegbor, érés 9. első fele, rövidre metszve, fej, bak, combművelés, magasra nem	
Budai zöld,conv. pontica, subconv. balcanica	Badacsony, Dunántúl	magyar régi	Bőven termő, jó minőségű asztali, érés 9.v., élelmes, nem válogatós talajban, rothadásra hajlamos, rövidcsap, terhelésre érzékeny, fej, bak, combra, magasművelésre nem	
Pozsonyi conv.pontica, subprov. georgica	D-T.Köze	feltehetőleg magyar	Rendkívül bőven termő, közönséges tömegbor, érés 10.e., élelmes, igénytelen fej, bak, comb, rövidcsap, magasművelésre nem	
Szerémi conv. pontica, subconv. balcanica	Bihar, Arad, D-T. köze	magyar, Szerémség	Bőven termő, jó minőségű bor, érés 10.e. fej, bak, rövidcsap, magasművelésre nem	
Erdei conv.pontica, subconv. balcanica	É.-mellék, Arad, D-T. köze	ismeretlen, magyar	A nővirágú piros Bakator porzófajtája, eléggé bőven termő, de gyenge minőségű bor, érés 10.k., rothad, fej, bakműv., rövidcsap, magasművelésre nem	
Fehér szlanka, conv. pontica, sub-conv. balcanica	Versec, Fehértemplom, Szerémség	magyar	Bőven terem, gyenge minőségű bor, igénytelen, élelmes fajta, fej, bakműv., rövidcsap, magasművelésre nem	
Kövidinka conv. pontica, subconv. balcanica	Versec, Fehértemplom, Szerémség	magyar	Bőven termő, közönséges bor, érés 10.k.,nem válogatós, fagyérzékeny, kopaszra, fej, bakműv., rövidcsapra, gyalogműv., magasművelésre nem	
Bánáti rizling convar. pontica, subconv. balcanica	D. Magyarország	magyar, Bánátból	Bőven termő, jó minőségű, rövidcsap, alacsonyművelésre, magasra nem, érés 9.v.	
Kövérszőlő conv. pontica, subconv. georgica	szórványosan, elszórtan	ismeretlen, Erdély	Alacsony + alacsony kordonra is, hosszúcsaposan is keveset terem	

Királyleányka convar. pontica, subconv. georgica	ÉK Mo., Beregszász	Erdély, a Kövérszőlő és a Leányka term. kereszteződéséből	Mindenféle művelési formára alkalmas, tápanyagigényes, rövidcsapos metszéssel is bőven	nőjellegű rosszul termékenyülő
Bajor convar.pontica subconv.balcanica	legtöbb Dunántúlon	magyar régóta termesztett	Nagyon régen étkezési és borszőlőnek is, alacsony és magasművelésre egyaránt alkalmas, de hosszúcsapos v. szálvesszős metszést igényel, így is keveset terem	
Góhér convar. pontica, subconv. balcanica	különösen Dunántúlon, Balaton mellett, Mecseki borvidéken	magyar	Alacsony és magasművelésre alkalmas, fej és bakművelésben még szálvesszővel sem ad kielégítő termést, korán érő 9.e., csemegeszőlőként is, keveset termő	nőjellegű rosszul termékenyül
Kozma conv.pontica, subconv. balcanica	Buda, Fejér, Tolna m., főleg Dunántúlon	régi magyar	Alacsony és alacsony kordon, magasművelésre nem, rövidcsapos metszéssel kielégítően terem	
Gyöngyfehér conv. pontica, subconv. balcanica	Tokajhegyalja, innen D-T. közére	régi magyar	Fej- és bakművelésben rövidcsapon jól terem, magasművelésre nem	
Csóka szőlő convar. pontica, subconv. balcanica	Vörösbortermő szőlőkben a Kadarkával nagyon gyakori	ősrégi magyar	Kis terméshozamú, fej- és bakműv. még szálvesszőzve sem terem eleget, de alacsony és középmagas kordonon hosszúcsapn kielégítő terhelésre kevésbé érzékeny, lugasra jó, szárazságtűrő, viszonylag fagytűrő, érés 10.k., rendkívül silány minőségű bor, vörösbort adó	
Királyszőlő conv.pontica prov.microcarpa	Erdély, Küküllő, Királyhágón innen, Pozsony	magyar, nagyon régóta termesztett	Fagyra érzékeny, szárazságtűrő, alacsony művelésben és középmagas kordon, hosszúcsapos	
Lisztes con v. pontica, subconv. balcanica	Baranya, Balaton	magyar eredetű fajtacsoport	Hagyományos műveléssel is terjedelmes tőkéket nevel, magasművelésre nem, hosszúcsapos metszéssel is keveset terem, fagyra, szárazságra érzékeny	nedves, hideg talajon virága elrúg, rosszul termékenyülő
Vékonyhéjú conv. pontica, subconv. balcanica	Dunántúl, Erdély, Balaton északnyugati oldalán	ismeretlen, de a Kárpát-medencében és a Dunántúlon régóta termesztették	Nagy tőkét nevelő, hosszúcsapos metszéssel is keveset terem, alacsonyművelésre	

SZÉKESFEHÉRVÁR XVIII-XIX. SZÁZADI ETNIKAI VISZONYAI*

Gyulai Pál *Vörösmarty életrajza* szerint a költő 1827-ben elhatározta, hogy Fehérváron telepedik le, ügyvédkedni fog. Elhatározását mégis megváltoztatta, mivel Pesten a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztésével bízták meg (1900, 84-85). Pesten maradását öccse, Vörösmarty János 1863-ban Gyulai Pálnak írt levelében így magyarázta: „Hogy Mihály bátyám 827 Fehérvárott akart volna lakni, nem tapasztaltam, sőt ellenkezőt... Fehérváron nem lehetett meg tartani – mert akkor kissé németes város volt." (Brisits 1931, 56-57.) Ez nyilvánvalóan utólagos, hibás magyarázat, hiszen ebben a korban Pest is „németes" város, ahogy azt éppen Vörösmarty nyomán Jókai Mór leírta: „Még csak ötven év előtt is, mint ezt Vörösmarty beszélte nekem, úgy megbámulták azt, a ki az utczán magyarul próbált beszélni, s tértek ki előle, mint az ittas ember elől, a ki énekel; úgy hogy Vörösmarty és ifjú társai, ha szabadon ki akarták magukat beszélgetni szülötte földük nyelvén, a városon kívül (!) mentek, a Wurm-udvar helyén volt egy nagy posvány, annak a partjain sétálgatva, engedtek szabad folyást keserveiknek." (1870, 22.) A Vörösmarty testvérek jól ismerhették Székesfehérvár nemzetiségi viszonyait, mivel az 1810-es években mindketten az itteni gimnáziumban tanultak. Édesapjuk, a nyéki ispán, magyar nemes a német nyelv tanulására buzdította fiait. Mindig olyan helyre adta őket szállásra, ahol a család németül beszélt (Brisits 1931, 59-60). Zámoly utcai házukban is 1815-től német ember, Elberth Ádám volt a lakójuk (Dormuth 1934, 30).

A mai magyar irodalom egyik jelentős személyisége, nemzeti történelmünk nagy megrázkódtatásait, a belőlük fakadó gondokat esszéiben gyakran boncolgató Csoóri Sándor a Székesfehérvár melletti Zámolyon született. Csoóri Sándor soha nem élt, nem is tanult Székesfehérváron. Pápai diákévek után Budapestre került. Ennek ellenére a régi Székesfehérvárt gyermekkorából jól ismeri. Találóan jellemezte a várost *A félig bevallott élet* című könyvében: "Székesfehérvár ott csillámlott ugyan egy kőhajításnyira, hiszen csak tizenhárom kilométer a távolság, de mintha mégis egy másik földrészen terpeszkedett volna. A házai, a „palotái" egytől egyig osztrákos színűek voltak: cudar sárgák. A templomai falából is kövér és redős ruhájú szentek léptek ki üdvözülten a napfénybe..." (1982, 72). Szarka Géza, a székesfehérvári Vörösmarty Mihály irodalmi és művészeti társaság elnöke pontosan Csoóri Sándor születésének évében, 1930-ban így jellemezte a város iparos társadalmát: „A kisipar fejlődésére elhatározóan hatott az a körülmény, hogy Fe-

* A tanulmány a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány támogatásával készült 1996-ban.

hérvár a múltban országos hírű vásárok színhelye volt. Ezeken a vásárokon messze földről összesokasodott a földmívelő és állattartó nép. Ezért a kisiparnak főként a vásáros ágai virágoztak. A bőr elkészítésének külön kisipari ága volt (tobakosok) s a csizmadiák, asztalosok, magyarszabók, rézművesek, kötélverők, kosárfonók, kovácsok távoli vidékeket is elláttak készítményeikkel. Egy-egy teremtőbb kapacitású, szorgalmasabb iparos tekintélyes gyárrá tudta fejleszteni üzemét (Karlszeszgyár, Kovács-bőrgyár, Krén-féle kályhagyár), és a középosztály felfrissítésében ez az iparos-osztály jelentős szerepet játszott és játszik ma is. Lelki habitusában meglehetősen konzervatív és feltétlenül nemzeti érzelmű..." (1930, 228-299). A két idézett megállapítás mögött ellentmondást érzünk, amely az osztrákbarokk külsejű város és századunkra már feltétlenül nemzeti érzelmű iparos-polgár lakossága között feszül. Tanulmányomban erre az ellentmondásra szeretnék rávilágítani a székesfehérvári iparos-polgárság XVIII-XIX. századi etnikai, nyelvi, kulturális problémáinak bemutatásával.

A középkori Székesfehérvár lakossága magyarokból, vallonokból és németekből állt. Az 1543 óta török uralom alatt élő régi koronázóvárosban a magyarok mellett törökök és délszlávok laktak (Siklósi 1995, 295-303). A Székesfehérvárra 1688. május 19-én bevonuló keresztény katonákat a várban néptelen utcák, gyéren lakott vagy üres házak fogadták. A várban lakó török családok egy része a kilátástalan helyzet, az élelemhiány miatt még a város körülzárása előtt elmenekült. 1688 januárjában a belgrádi pasához küldött levelében így panaszkodott erről Achmed pasa, Székesfehérvár utolsó török helyőrségparancsnoka: „... akkora nyomorban vagyunk, hogy alighanem azért hagyott el hirtelen, s ment keresztény rabságba nyolcszáznál több igazhitű, kiknek nagyobb része hitet változtat, s mások is naponként átállnak, s lehetetlen ezt meggátolnunk." (Lauschmann 1993, I, 181.) A vár átadása után a török helyőrség maradékát és a török családokat keresztény katonaság kíséretével Adonyba szállították, ahonnan hajókon Belgrád felé távoztak. Székesfehérváron mindössze 19 török felnőtt maradt, akiket a keresztény sereggel együtt érkezett jezsuita atyák azonnal megkereszteltek. Hét belvárosi házban laktak törökök, akiket az 1688. évi népösszeírások „visszamaradt török nő", „egy török nő" megjelöléssel tüntettek fel. A törökök – a szabad elvonulás egyik feltételeként – ötven török apától és keresztény anyától származó gyermeket adtak át, akiket a jezsuiták Győrbe és Budára vittek (Károly 1898, 284-285; Sebestyén 1929, 51, Veress–Siklósi 1990, 182-186).

A török-korban a város magyar lakossága főként a Budai- és a Palotai-külvárosban lakott. E külvárosokat 1686-ban tűzvész pusztította. Lakosságuk egy része, a hajléktalanság miatt, más része az ostrom elől menekült el. A törökök elvonulása után elsőként az ostrom elől elmenekült magyar lakosság egy része költözött vissza. E magyar lakosok korábban fejadót fizettek a szultánnak, nevüket (Szűcs, Pápai, Kocsi, Szabó, Keresztes, Fodor, Szőke, Lukács, Hegedűs, Szentgyörgyi, Szalai) a török kincstári defterekből ismerjük. Utánuk megérkeztek azok az új lakóhelyet kereső magyarok, akik a város felszabadulásának hírére Komárom, Győr, Veszprém és Vas megyékből költöztek ide. Az újonnan letelepedett magyar

polgárok nagy része iparos és kereskedő volt. Közülük legtöbben Komáromból, Sárvárról, Körmendről, Pápáról és Győrből érkeztek (Philip 1933, 10-11; Jenei 1968, 176).

A Palotai-külváros Rácváros nevű részében a török segédcsapatokban szolgáló szerb (*rác*) katonák és családtagjaik telepedtek meg. Rájuk vonatkozik az 1644-ben itt járt török utazó, Evlia Cselebi leírása: „A város népe bosnyák, de magyarul és németül is szépen és jól tudnak, törökül azonban nem igen tudnak, csak imígy-amúgy beszélnek." (Karácson 1908, 49). A rácok házait és templomukat a török alóli felszabadulás évében keletkezett összeírásokban is megtaláljuk. Pópájuk 1688-ban Teodor pap, 1690-ben Vuk Prodánovity volt. Az 1712-es telekkönyv adatai szerint a Palotai-külváros 203 házából 42-ben laktak szerbek. A székesfehérvári görögkeletiek száma 1761-ben 288, 1830-ban 378 volt. Egészen a reformkorig a város egyetlen nem római katolikus vallású kisebbségét alkották. 1770-ben a Rác utcában megnyílt iskolájukban 1812 után nem csak a görögkeleti szerbek, hanem más vallású magyarok is tanultak. A székesfehérvári szerbek között foglalkozásuk szerint a XVIII-XIX. században a kereskedők voltak túlsúlyban, utánuk a földművesek következtek (Jáksity 1962; Kállay 1988, 366-369; Demeter–Gelencsér–Lukács 1990, 113-119; Demeter 1996, 34-37). Vlagyimir Bronyevszkij cári tengerésztiszt, a törökök ellen harcoló orosz flotta legénységének egy szakaszát kísérte 1810-ben Triesztből Székesfehérváron át haza, Oroszországba. Az utazás közben írt naplójában, amit nyomtatásban is megjelentetett, teljesen félreértette a város etnikai viszonyait, szláv városként mutatta be, kisszámú magyarsággal és németséggel: „Korán reggel megérkeztünk Székesfehérvárra, mely Alsó-Magyarország egyik legjelentékenyebb városa. A város szláv lakossága a vámnál várt bennünket, és nyomban meghívást kaptunk a déli misére. A menetoszlopot a plébános kereszttel és szenteltvízzel fogadta a templom kapujában, rövid üdvözlő beszéde után az egész ájtatos közönség énekelt: *Hrisztosz voszkreszje* – Krisztus feltámadott. A város lakói jórészt szlávok, akik kiterjedt kereskedést folytatnak Itáliával a fiumei kikötőn keresztül. A magyarság száma nem nagy, német még kevesebb lakik itt, és csak olyan, aki a polgári vagy katonai hatóságok szolgálatában áll." (Haraszti–Pethő 1963, 218-219). Bronyevszkijékat rövid fehérvári tartózkodásukkor a görögkeleti-ortodox egyházközség vezetői fogadták, akikkel szláv nyelven beszélni is tudtak. Ez keltette bennük azt az érzéki csalódást, hogy egy szláv városba érkeztek.

A török uralom alól felszabadult Székesfehérváron a polgári igazgatás vezetőinek, Herdegen János Lénárt budai kamarai provizornak és Kränzer Gábor helyettes provizornak első fontos feladatát a város betelepítése és az üresen álló, romladozó házak kiosztása képezte. A házak elosztásánál a katonatisztek és a leszerelés előtt álló közkatonák előnyben részesültek. Közülük Babocsay Ferenc veszprémi főkapitány, Bisterzky Péter őrnagy, a városparancsnok helyettese, Eszterházy János, Zichy János, Zichy István vicegenerálisok, Miskei István, Ujvári István győri őrnagy, Csáki Simon Péter komáromi, Witzendorf Ferdinánd győri főhadnagy, Tatai Kovács György, Bende János és Lendvay János pápai vajda,

valamint néhány győri és pápai pattantyús kapott a Belvárosban házat. Hat hét alatt új gazdára találtak a lakható épületek. A helyettes provizor a Belvárosban 258 házat vett nyilvántartásba, amiből 16 középület volt, 19 egyháziak, 12 német katonatisztek és katonák, 12 magyar katonatisztek, 5 magyar főurak, 81 magyar, 18 német, 2 rác és 4 ház török telepesek tulajdonába jutott (Jenei 1968, 173-176). A magyar lakosság a Belvárosban már ekkor többségbe került.

A török alóli felszabadulás évéből a Belvárosból 177 polgár nevét ismerjük. E nevek 2/3-a magyar, 1/3-a német. Az ekkor még elsősorban a hadsereg számára dolgozó iparosok (mészáros, pék, szabó, csizmadia, lakatos, kovács) körében a magyarok és a németek aránya ugyanez. Palotavárosban, a két évvel korábbi tűzvész miatt, mindössze 34, főként magyar nevű polgár élt, a Budai-külváros lakatlan volt. Palotaváros iparosai között mészárosokat, péket, szűcsöket, szabókat, fazekast és kovácsot találunk. Palotavárosban helyezték el a magyar katonaságot, a hajdúkat és a huszárokat, akik már ekkor titokban kálvinista prédikátort hozattak, és összejöveteleket tartottak (Philip 1933, 41; Kállay 1988, 370).

Már a belvárosi házak kiosztása közben Nyugat-Magyarországról, az osztrák- és a német tartományokból megérkeztek az első német települők. Betelepedésük két korszakát a Rákóczi-szabadságharc választja el. Az első korszak (1688-1703) német betelepülésének jellemzőit, a belvárosi plébánia anyakönyveinek vizsgálatával Somkúti Éva mutatta be: „1688 és 1703 között összesen 162 személy származási helyét sikerült megállapítani... A németek 59,8 százaléka Ausztriából, Csehországból, Morvaországból és Sziléziából; 27 százaléka egyéb német területről; 2,7 %-a nem német földről; 11,1 százaléka pedig Nyugat-Magyarországról jött. Az osztrákok mellett tehát a cseh, a morva, a sziléziai, valamint a bajor, a sváb és a frank elem dominált... Ausztriából 37 helységnevet ismerünk, mindegyikből csak 1-1 személy jött városunkba, Bécs, a Lajta menti Bruck és Rotterstorff kivételével: innen 2-2 fő; Csehország 12, Morvaország 8, Szilézia 8, Bajorország 7, Frankföld 4, Svábföld 7, a Rajna vidéke 1, Szászország 5 megnevezett helységéből ugyancsak 1-1 személyt ismerünk, kivéve Prágát, Brünnt, Straubingot és Kölnt: innen 2-2, és Würzburgot, ahonnan 3 személy települt Fehérvárra. A származási területeken egyáltalán nem találhatók olyan csomópontok, ahonnan nagyobb számú német vándorolt volna be városunkba... A nagy szóródás arra is utal, hogy a település még csak szórványosan indult meg." (1979, 9-18.) A megtelepedett németek elsősorban iparosok voltak: 21-en az építőipar (ács, asztalos, kőműves, kőfaragó, lakatos), 12-en a ruházati ipar (posztós, takács, varga, tímár, szabó), 12-en az élelmezési ipar (pék, mészáros) és 19-en az egyéb iparok (fazekas, kádár, kerékgyártó, kovács, kötélverő, salétromfőző, üveges) köréből. Az egyes iparágak aránya a török alól felszabadult területekre jellemzően az iparosodás kezdeti fokát tükrözi. A betelepülők száma nem volt olyan magas, hogy a népességmérleg a németek javára billent volna: 1698-ban a Belváros 135 házából 35, Palotaváros 122 házából 17 volt német tulajdonos kezén (Kállay 1976, 180).

A Rákóczi-szabadságharc idején kiéleződtek a magyar és a német polgárság ellentétei. A szabadságharc kitörésekor a német és a rác polgárság úgy határozott,

hogy megvédi a várost a kurucok ellen. Az 1704. január 2-án tartott gyűlésen a magyar polgárok kijelentették, hogy javaikat megőrzik, de nem fognak fegyvert a kurucok ellen. Parraghy András városbíró nem adott útlevelet a német polgárok küldöttségének, amely Pozsonyba készült oltalmat kérni. Az 1704. január 7-én tartott gyűlésen a magyar polgárok a kuruc csapatok előtti meghódolás mellett döntöttek. Küldöttségük Pápán jelentette be Károlyi Sándor tábornoknak a város meghódolását. A kuruc csapatok így 1704. január 16-án bevonultak Székesfehérvárra. A császári csapatok Heister tábornagy vezetésével 1704. április 8-án foglalták vissza a várost a kurucoktól. A császári csapatok bevonulása feletti örömének a német polgárság e szavakkal adott kifejezést a városi tanács jegyzőkönyvében: „Senki sem volt ekkor vidámabb, mint a németek, és szomorúbb, mint a magyarok!" (Kállay 1976, 181; Jenei 1977, 10-11.)

A Rákóczi-szabadságharc idején a környező nagybirtokokról 50 jobbágycsalád menekült Székesfehérvárra, közülük 9 német volt. Az addig gyéren lakott Budai-külvárosban telepedhettek le, mert 1712-ben a tanács úgy rendelkezett, hogy a rebellis időkben ide telepedett magyarok bontsák le engedély nélkül épített földkunyhóikat (Kállay 1976, 181).

A Rákóczi-szabadságharc után, a XVIII. század utolsó harmadáig települt a legtöbb német iparos Székesfehérvárra. A városi tanács a betelepülő iparosoktól magas 20-25 Ft) újpolgár taksát (*Bürger Pfennig*), polgári ház megvásárlását és a céhbe való felvételt követelte. A székesfehérvári céhek a betelepülő mesterektől igen magas (63 Ft) mestertaksa befizetését és a céhtagok megvendégelését (*mesterasztal*) követelték. E szigorú előírások miatt a városba nem érkeztek tömegesen az iparosok: a legnagyobb arányú betelepülés idején évente 20-30 német polgár betelepülésével számolhatunk (Kállay 1976, 182-183).

Az 1688-1848 közötti időszakból 4167 székesfehérvári polgár nevét tudjuk. Ebből 1779 magyar, 1625 német, 642 szláv, 14 olasz, 11 latinizált, 96 egyéb vagy meghatározhatatlan nevű. Mivel az 1703-ban újra elnyert szabad királyi városi kiváltságlevél előírása szerint székesfehérvári polgár csak római katolikus vallású lehetett, így nem meglepő, hogy a 4167 polgár közül 4025 római katolikus, 67 görögkeleti-ortodox, 37 kálvinista, 14 lutheránus és 2 „protestáns". 3558 polgárnak a foglalkozását is ismerjük: közülük 1876 iparos, 1077 földműves, 179 kereskedő és 149 szőlőművelő. Számarányukat tekintve a polgárság vezető rétegét az iparosok alkották. 3066 polgár származási helyét is tudjuk. Közülük 2681 Magyarországról, 407 külföldről települt Székesfehérvárra. A polgárok közül 1457-en már Székesfehérváron születtek, 215-en Fejér megyéből származtak. Számosan jöttek a szomszédos Veszprém, Komárom, Pest és Tolna megyéből valamint Győr, Moson, Pozsony, Sopron és Vas megyékből. Utóbbi nyugat-magyarországi területekről sok német iparos települt a városba. A külföldiek döntő többsége német, kisebb része szláv. Ausztriából 134, Bajorországból 60, Csehországból 56, Morvaországból 33, Sziléziából 24 polgár, főként iparos érkezett. Az Ausztriából települtek döntő többsége alsó-ausztriai és stájerországi, de szép számmal találunk köztük felső-ausztriaiakat, tiroliakat is. A városok sorában Bécs vezet, ahonnan 12 polgár tele-

pült Székesfehérvárra, Grácból 4, az alsó-ausztriai Klosterneuburgból, Mödlingből, Oberhollabrunnból 3 polgár érkezett. A bajorországi Obergünzburgból 4, Münchenből 3 polgár költözött Székesfehérvárra. Prágából 8 polgár jött. A német nyelvterület számos más településéről leggyakrabban egy, nagy ritkán két polgár települt ide. A német betelepülők az említett vallási korlátozás miatt csak a katolikus délnémet területekről érkezhettek (Bonomi 1943, 178-210, 1944-45, 260-361).

Székesfehérvár város teljes jogú lakosai, a *polgárok* számbeli kisebbségben voltak a nem teljes jogú *lakókkal* és *zsellérekkel* szemben. 1728-ban a város 5460 lakosából 453, 1828-ban a 20 069 lakosból 1080 rendelkezett polgárjoggal. A város vezetésében csak a polgárok, a XVIII. században és a XIX. század elején elsősorban a jómódú, részben német származású mesteremberek jutottak szóhoz. A fehérvári „német párt vezére", Hiemer Mihály mészárosmerter 1692-ben, 1702-ben majd 1714-26 között városbíró volt. Családja a XVIII. század folyamán vezető szerepet játszott Székesfehérvár történetében. Házuk, az Úri utca (ma Jókai u.) 1. szám alatt 1760-70 körül épült rokokó *Hiemer-ház* ma a város egyik értékes műemléke (Farkas 1994 a, 14). Schlosser Ádám tímármestert 1731-ben, 1733-ban és 1735-ben a város bírójává választották, nyolc éven át állt a városi önkormányzat élén. A Belváros egyik legszebb polgárháza, a Lépcső utca 1. számú manzárdtetős, barokk épület, a szomszéd házakkal együtt, Schlosser Ádám tulajdonában volt. A Hiemerek, Schlosserek, Peyerlek, Korherrek és Schiniginek azon 18 polgárcsalád közé tartoztak, akik a XVIII. században a város gazdasági és politikai vezetését a kezükben tartották.

A városbíró (*Stadtrichter*) a városi önkormányzat legfontosabb szerve, a 12 tagú *belső tanács* (*Innerer Rat*) élén állt. 1703-1731 között a városbíró személye általában évente váltakozott a magyar és a német polgárok között (Farkas 1994b, 24). A belső tanács hatáskörébe szabályalkotó, végrehajtó és jogszolgáltató tevékenység egyaránt tartozott (Kállay 1972a, 109). Tagjai a XVII. század végén és a XVIII. században felerészben magyarok, felerészben németek voltak. Hiemer Mihály bírósága idején, 1692-ben magyar részről Bende János, Parraghy András, Mészeli András, Ujvári István, Veress Gergely, Albert Benedek, német részről Payerl András, Träxler András, Hegh Gáspár János, Karner Gergely és Erdli György került a belső tanácsba. A bíró és a belső tanács, mint törvényszék igazságot is szolgáltatott. Ítéleteikkel kapcsolatban Juhász Viktor, századunk első felében Székesfehérvár főlevéltárnoka, az alábbi megállapításra jutott: „A városi levéltárban 1657/8-ból őrzik az ausztriai Landgerichts Ordnung két kötetét, amelyeknek mindegyike büntető rendelkezéseket és magánjogi jogszabályokat is tartalmaz; annyi bizonyos, hogy a városi törvényszék által egyes bűnösökre kiszabott büntetések nem egyszer juttatták eszünkbe az osztrák büntető törvénykönyvnek megfelelő rendelkezéseit." (1931a, 218.)

Számos polgári jogot a XVIII. században a székesfehérvári polgárok szokásjog alapján gyakoroltak. Régi jogszokás alapján a székesfehérvári polgárok ruházata kék posztóból készült. Ezt a színt lakó vagy zsellér nem viselhette. A kék színű posztóruhát az idős székesfehérvári polgárok még századunk első harmadában is

hordták. Ezért írta 1930-ban Szarka Géza a fehérvári polgárok vasárnapi mise utáni beszélgetésének színhelyéről, a Városház-térről: „Itt országol vasárnap délelőttönként, külön néprajzi érdekességként, a felsővárosi gazdák kékbeli parlamentje." (1930, 228).

A 12 tagú *külső tanács* (*Äußerer Rat*) a városi kormányzat szabályalkotó tevékenységében vett részt, élén a *szószólóval* (*Vormunder*). 1790-ben a külső tanács tagjai közül 10 tudott magyarul és németül, 6 latinul. Közülük 8 volt iparos, egy nemes, kocsmáros, gyógyszerész és postamester (Kállay 1972a, 112-113). A külső és a belső tanács a leggyakrabban üzenetváltás formájában érintkezett egymással. Az üzenetet a szószóló adta át, ő volt az összekötő a két tanács között. A XVIII. században külön volt magyar és német szószóló.

Leggyakrabban az iparosokból kerültek ki a városi igazgatás legalsóbb szervei a *fertálymesterek* (*Viertelmeister*). A városi tanács rendeleteit közvetítették a lakosság felé, közreműködtek az adókivetésben, a kocsmák ellenőrzésében, tűzrendészeti feladatokat láttak el. 1776-ban a fertálymesterek mérték a városi bort a városháza pincéjében (Kállay 1971, 46). A XVIII. században városrészenként kettő, összesen hat fertálymester működött (Juhász 1931a, 182). A XIX. század közepére, két új külváros (Tóváros, Víziváros) kialakulásával a fertálymesterek száma emelkedett: ekkor Székesfehérvárt kilenc *negyedre* osztották, és mindegyikben egy fertálymestert alkalmaztak (Palugyay 1853, 134; Czakó 1971, 23-43, 1973, 7-48).

A XVIII. század utolsó harmadától a német betelepülés lelassult. A városi tanács elsősorban olyan mestereket vett fel a polgárok sorába, akik valamilyen hiányzó iparágat űztek (szobrász, parókakészítő, nyomdász, harisnyakészítő, rézműves, enyvfőző) (Kállay 1977, 251-252).

A XVIII. században a lakosság nyelve a magyar és a német, a városi közigazgatás nyelve a magyar, a német és a latin volt. A magyar polgárok 1724-ben kérték, hogy magyarul, németül és latinul tudó aljegyzőt alkalmazzanak. 1790-ben a tanács minden tagja tudott magyarul és németül. A gazdasági ülések jegyzőkönyvét 1804, a tanácsülési jegyzőkönyvet 1814 óta magyar nyelven vezették. 1843-ban a polgárság kérte, hogy a „városi pecséttel bezárt magyar levelek, s a város hiteles pecsétjével megerősített magyar nyelven szerkesztett irományok magyar köriratú pecséttel láttassanak el." V. Ferdinánd király 1845-ben engedélyezte, hogy a latin helyett magyar felirat kerüljön a város pecsétjére (Kállay 1977, 253, 1974, 167).

Jelentős szerepe volt Székesfehérvár magyarosodásában az egyháznak, az iskoláknak, a magyar nyelvű színjátszásnak és a reformkorban alakult egyesületeknek is.

A város magyar és német lakossága között vallási különbség nem volt. Pasztorálásukat a török alóli felszabadulás után a városba települő jezsuita, karmelita és ferences szerzetesek látták el. A vegyes nemzetiségű plébánia pasztorálására a jezsuita rend bizonyult a legalkalmasabbnak, mivel magyar és német anyanyelvű tagokkal is rendelkezett. Kezdetben a fehérvári jezsuita házfőnökök általában német anyanyelvűek, a másik rendtag pedig magyar anyanyelvű volt. A házfő-

nök plébános a német hívek lelki gondozását látta el 1786-ig a középkori királyi bazilika északi oldalához épített Mátyás király sírkápolnában. A magyar anyanyelvű jezsuita rendtag a magyar híveket gondozta a IV. Béla király által építtetett középkori Szent Péter és Pál templomban. A XVI. század közepéig a koronázási szertartások egy része, az ítélkezés és a lovaggá ütés itt zajlott le. A török alóli felszabadulás után e templomot Szent István király tiszteletére szentelték, a város első plébániatemploma, majd barokk stílusban történt megújítása, 1777 után püspöki székesegyház lett. A jezsuiták 1745-51 között épült barokk templomát a rend feloszlatása után, 1773-ban a magyar pálos rend, majd 1786-ban a német hívek kapták meg a romladozó Mátyás-sírkápolna helyett. A templom 1813-ban a ciszterci rend birtokába került. Dréta Antal zirci apát és a város között ekkor létrejött szerződés értelmében a rend egy német káplánt köteles volt tartani a német anyanyelvű hívek részére. A mai püspöki székesegyházat *magyar templom*nak, az egykori jezsuita templomot *német templom*nak nevezték Székesfehérváron (Németh 1977, 12, 21; Szvorényi 1851, 417; Juhász 1931 a, 202, 204; Kállay 1977, 253, 1988, 333-336; Sulyok 1996, 44-45).

A karmelita szerzetesek a XVIII. század elején főként német anyanyelvűek voltak. Karmelhegyi Boldogasszony napján (július 16.), a karmeliták rendi ünnepén például nem tartottak magyar nyelvű szentbeszédet. Karmelhegyi Boldogasszony ünnepe működésük nyomán kedvelt ünneppé vált Székesfehérváron, a céhek zászlókkal vonultak ki a körmenetre (Németh 1977, 16). 1732-ben a város átengedte a karmeliták temploma és kolostora számára a régi katonai kórházat a hozzá tartozó telekkel együtt. Ennek fejében a város a renddel szemben több kikötést tett, egyik kívánalma, hogy legalább egy magyar ajkú páter legyen a kolostorban (Juhász 1931, 212; Kállay 1988, 351-352; Sulyok 1996, 46-47).

Az 1720-as években a városban ugyancsak rendházat és templomot építő ferencesek az egyszerű földművesek és iparosok körében működtek nagy hatással. Főként a nép körében kedvelt körmenetek és zarándoklatok szervezésében buzgólkodtak. A székesfehérváriak Dunántúl legaktívabb búcsújárói: nagy csoportjaik ott voltak a bodajki, csatkai, andocsi, celldömölki és a mariazelli búcsúkon. Tudjuk, hogy 1751-ben a fehérvári magyarok és németek külön csoportban indultak a celldömölki búcsúra (Kállay 1976, 184, 1988, 349-351; Varró 1989; Sulyok 1996, 46; Soós 1996).

Magyar iskolája a török kori Székesfehérvárnak is lehetett, mert Parrag András oskolamester nevével már az 1688-as telekösszeírásban találkozunk. 1728-ban már két tanító két iskolában tanított Székesfehérváron. A magyar iskola (*Hung. Schull Haus*) és a német iskola (*Teutsche Schull*) a városháza 1930-as években épült új, déli szárnyának helyén állt. A magyar tanító (*praeceptor*) tanításon kívüli feladata volt a harangozás, a német tanítóé (*Schullmeister*) a templomi orgonálás. A tanítók a XVIII. században főként mesteremberekből és obsitos katonákból kerültek ki. II. József korában, 1786-ban az elemi iskolai tanítóktól német és magyar nyelvtudást követeltek. Ezzel kapcsolatban a székesfehérvári tanács joggal állapít-

hatta meg: „ez eddig is így volt a városban". (Juhász 1931 a, 196-197; Dormuth 1937, 20-21; Kállay 1977, 253, 1988, 285-289).

Jelentős szerepet játszott a város magyarrá válásában a jezsuita (később pálos majd ciszterci) gimnázium is. A jezsuita gimnázium diákjai a XVIII. század második felében már magyar nyelvű színdarabokat adtak elő (Kilián 1976, 201-305). 1767-ből magyar nyelvű betlehemes játékuk szövegét ismerjük, amelynek címe: „Három Szent Királyok utazása, az az némely rendes magyar Versek, mellyekben leírattatik az három sz. királyoknak Csillag vezérlése által Betlehembe az újonnan született Királynak, Jesusnak köszöntésére és imádására való utazások, mellyet leg elsőben Székes fejér vári Magyar népnek kívánságára, az után Nagy Győr Városának nagyobb vígasságára illendő pompával szolgai kötelességektül repraesentálták némely érdemes ifjak Deákok Ao. 1767 és 1768-dik esztendőben." (Gelencsér–Lukács 1991, 14-22). A pálosok a XVIII. század végén már a magyar nyelvet is tanították. A cisztercieknek 1813 után az alsóbb osztályokban már magyarul oktattak (Dormuth 1936, 15, 18; Kállay 1988, 289-291; Halmos 1988, 16-19).

Budai, pécsi, zágrábi német színtársulatok először a XVIII. század utolsó évtizedében szerepeltek Székesfehérváron. Az első magyar színtársulat 1813-ban lépett fel a belvárosi Pelikán fogadó színháztermében. Ez adott helyet 1818-24 között a pesti színházépület lebontása miatt otthontalanná vált magyar színtársulatnak, amelyet Fejér megye nemessége támogatott. A színtársulat fenntartására indított közadakozáshoz csak három székesfehérvári polgár járult hozzá. A magyar nyelvű színjátszásnak, az itt bemutatott színvonalas daraboknak is szerepe lehetett a város magyarrá válásában (Dormuth 1936, 15-17; Kállay 1988, 304-310; Cenner 1972, 5-60).

A magyarosodás jelentős tényezőjeként említhető, hogy Székesfehérvár megyeszékhely. Fejér megye magyar nemesi vezetői, tisztviselői a városban éltek. A reformkorban ez a magyar nemesi réteg a nemzeti megújulás élharcosa. Ott találjuk a megye nemesi vezetőit a Széchenyi reformelképzeléseinek hatására 1838-ban létrejött székesfehérvári Casino Társaságban is, amely „a jó ízlést, mívelt társalkodást, egyesek értelmi és erkölcsbeni gyarapultát és ezáltal egyszersmind a közértelmesség kifejlődését ápoló, lelket és testet ébresztő intézet"-ként alakult. A Casino Társaság 240 tagjából alakulásának évében 84 városi polgár volt (Dormuth 1936, 18-19). Hozzájárult a székesfehérvári német polgárság magyarosodásához Fejér megye döntően magyar lakossága is. A megye északi részén, a Bakonyban és a Vértesben volt ugyan egy lazán összefüggő német nyelvsziget, de ez a megye székhelyétől távol esett. Székesfehérvár körül egy teljesen magyar, református törzslakosságú településgyűrűt találunk, amely Csór, Iszkaszentgyörgy, Sárkeresztes, Zámoly, Pátka, Pákozd, Seregélyes, Aba, Szabadbattyán és Sárszentmihály községekből áll. Székesfehérvár német eredetű iparos polgársága e községek magyar lakosaival került rendszeres kapcsolatba a piacokon, vásárokon, műhelyekben.

Székesfehérvár magyarrá váló polgársága számos tanújelét adta annak, hogy elkötelezte magát a magyar nemzeti megújulás eszméi mellett. Fejér megye nemessége és Székesfehérvár polgársága 1825-ben magyar nyelvű memorandumot inté-

zett az első pozsonyi reformországgyűlés elé, amelyben kérte, hogy Székesfehérvár újra a királykoronázások színhelye legyen. 1840-ben a polgárság a pápai református főiskola Székesfehérvárra helyezését kérte a belső tanácstól. A főiskola számára ingyenes városi telket, kedvezményes áron téglát és 10 000 forint segélyt helyeztek kilátásba. A polgárság kezdeményezését Say István városbíró és a belső tanács torpedózta meg, aki „nem látja rendében, hogy pápista népnek elöljárósága reformata iskolára ily tetemes segedelmezést nyújtson." (Juhász 1931a, 199).

A szabadságharc idején, 1848. október 3-án székesfehérvári iparosok, földművesek és tisztviselők felfegyverzett csoportja népfelkeléssel kényszerítette megadásra Jellasics több mint 1500 főből álló horvát helyőrségét. A népfelkelés egyik szervezője Szász Ferenc építőmester volt. A várpalotai csapócéh a szabadságharc „Álladalmi Fölszerelési Ruhabizottmány"-ának megrendelésére 1849-ben 20 000 rőf halinaposztót készített, amit a fehérvári szűrszabók katonai mundérnak dolgoztak fel. Három nappal a világosi fegyverletétel előtt, 1849. augusztus 10-én a székesfehérvári polgárok, elsősorban iparosok és földművesek, kétezernél is többen, népfelkeléssel fogadták a városba bevonuló császári zászlóaljat. Az utcai harcokban hét népfelkelő elesett, 24 súlyosan megsebesült. A harc során a császáriak közel 70 házat felgyújtottak. Fegyverrel a kézben fogták el Kuczka Mihály kovácsmestert, Varga Mihály szűcsmestert, Gánts Pál szűcsmestert, Uitz Ignác kőművesmestert, Hübner András tímármestert és Havelka Ferenc tímármestert, székesfehérvári polgárokat, akiket augusztus 14-én a pesti Újépületben kivégeztek. A hat fehérvári polgár, köztük két német nevű is, a szabadságharc bukását követő megtorlás első áldozatává vált (Erdős 1978, 84--86, 128-130; Nagybákay 1971, 13; Demeter 1985, 88-89).

A polgári-nemzeti fejlődés során elért eredményeket a levert szabadságharc után sem lehetett megsemmisíteni. Székesfehérváron 1850-ben csupán 23 polgár vallotta magát németnek. Fényes Elek 1851-ben ezt írta Székesfehérvárról: „Lakosai... öszvesen 20 770 lélekre mennek, nyelvökre nézve nagyobb részt magyarok, vannak azonban németek is, de ezek mind értenek magyarul, sőt gyermekeik ezen nyelven már jobban beszélnek." (1851, II. 9). A XIX. századi földrajzi-statisztikai munkák közül még Hornyánszky 1857-ben kiadott *Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn...* című könyvében is azt olvashatjuk, hogy Székesfehérváron magyarok és németek élnek (1857, 341). A magyar nyelvűvé vált egykori német polgárság gyermekei magyar iskolákban tanultak. A polgárok az egyre gyarapodó számú magyar kulturális egyesületek tagjaivá váltak. A nyelvi magyarosodás egyik jelzője, hogy Székesfehérváron nem jelent meg német nyelvű újság. Az 1871-ben indult *Székesfehérvár* című társadalmi hetilap, majd későbbi laptársai magyar nyelven tájékoztatták az olvasóközönséget. Legtovább az egyházi gyakorlatban maradt fenn a német nyelv: a ciszterci és a felsővárosi templomban 1885-ig német nyelvű miséket is tartottak. Pauer János a székesfehérvári püspökség száz éves történetéről 1877-ben megjelent latin nyelvű könyvében erről a két templomról még ezt olvashatjuk: „Lingva in Parochia hung. et germanica." (1877, 406, 408.) Az 1880-as népszámlálás szerint a város lakosságának már csupán 3 %-

a volt német. 1885. június 4-én az úrnapi körmenetet egy 53 fős, németül éneklő felsővárosi csoport zavarta meg. Az eseményről egy magát meg nem nevező, felháborodott szemtanú az alábbi, primitíven durva sovinizmusról tanúskodó cikkében számolt be a *Székesfehérvár és Vidéke* című lapban: „Urunk 1885-ik, édes hazánk fennállásának majdnem ezredik évében, június hó 4-én történt az, ezen ős magyar városban, mit ezúttal leírandó vagyok. A fentebb írt napon ugyanis alulírott, sürgős dolgomat végezvén a felső városban, midőn az ezen városban díszelgő sétatér előtt fennálló Szentháromság képéhez értem, füleimnek egyáltalán nem tetsző, s a távolból száguldó valami szokatlan énekhang hasogatta át azoknak belső alkatrészeit. Megálltam tehát a mondott szent kép mellett fennálló lombos fák egyikének hűvős árnyékában, hogy ott bevárjam a történendőket. – Kevés várakozás után megpillantottam a belvárosi körmenetről a felsővárosra szándékozó híveket. Ennek láttára azonnal tisztába voltam a füleimre kellemetlenül hatott énekhang felől, a felsővárosi tisztességes magyar körmenetnek németül varczogó avantgárdái voltak azok, kik a „bitt für uns"-os zászlók védelme alatt a „heilig, heilig, immer heilig"-ot az azt hallók mély megbotránkozására fennen, mintegy kihívólag hangoztatták. Megolvastam őket, az egész mennyiséget 53 darabból állónak találtam. Igaz, hogy sokan már őszbe borult fejűek valának, sajnosan kell azonban megjegyeznem, hogy köztük – szégyenünkre legyen mondva – serdülő fiúk és felnőtt fiatal emberek is valának, kik toroktátva, egész erejükből hangoztatták a sváb éneket az őket követőknek nagyobb dicsőségére: másoknak pedig megbotránkozására. Azt tartja a közvélemény, de az osztó igazság is azt hozza magával, hogy mindenkor és mindenben a többség határoz. – Miért engedték meg tehát a magyarajkú körmenetbeliek, kik 400-an lehettek, – vagy maga a körmenetet vezető plébános úr, hogy ezen magyar kenyérrel táplálkozó, de a magyar nyelvet és szokásokat megvető német kapások törpe száma a többség előtt idegen nyelven énekeljenek, holott az illetők leghátul mennének mindaddig, míg a magyarok Istenét magyarul nem dicsérik, s a többségbe be nem olvadnak." A felháborodott szemtanú az eseményt a város vezetői és püspöke figyelmébe ajánlotta. 1885. november 10-én a város törvényhatósági bizottsága azzal a kéréssel fordult a püspökséghez, hogy a német nyelvet az egyházi gyakorlatból Székesfehérváron töröljék. Indoklásul azt hozta fel, hogy a magyar nyelv a társadalom minden rétegében elfoglalta méltó helyét, s a német nyelv használata a helyi egyházi gyakorlatban csupán a megszokottságon alapul. Ennek alapján a püspökség 1885. december elején Székesfehérváron a német nyelvű szentmiséket megszüntette. Az utolsó német nyelvű misét 1885 adventjének elején egy szerzetes tanár mondta a ciszterci templomban. A fehérvári *német misék* megszűnéséről az alábbi anekdota maradt fenn: A város egyre gyérülő német lakosságának vezetője a Wünsch család volt. Ők mindvégig kitartottak a német nyelvű misék mellett. 1885 egyik adventi vasárnapján már csak a Wünsch család tagjai ültek a német misén a ciszterci templomban. Ezt látva a miséző pap Wünsch úrhoz a következő kérdést intézte: *„Herr Wünsch, wünschen Sie, daß ich deutsch predige?* A válasz így hangzott: *„Nein, Hochwürden, ich wünsche das nicht!"* (Farkas 1978, 256-258; 1982, 338-339).

A székesfehérvári polgárság etnikai, nyelvi, vallási összetételéről bemutatott adatokat az alábbiakban foglalhatom össze: Székesfehérváron a német eredetű polgárság a magyar nyelvű polgársággal, de főként a város egész lakosságával szemben mindvégig kisebbségben volt. Vagyoni ereje révén a XVIII. század elejétől jelentős szerepet játszott a város politikai életében, építkezéseivel a város külső képének formálásában. A közös római katolikus vallás nem osztotta meg a város magyar és német polgárságát. A német polgárság gyors magyarosodásához a környék magyar lakossága, a magyar nemzeti mozgalom eszméi és a városi fejlődés is döntő mértékben hozzájárult.

Szólnom kell az iparosok érdekvédelmi szervezeteiről, a céhekről is. Céhek a török hódoltság idején is működtek a városban – legrégibb céhemlékünk a székesfehérvári mészárosok 1652-ben III. Ferdinánd császártól nyert latin nyelvű céhszabályzata –, de a céhes ipar nagyarányú fellendüléséről csak a török alóli felszabadulást követő időszakban beszélhetünk. A legtöbb fehérvári céh 1692-95 között kapott privilégiumot. Az újjászerveződő céhek sok esetben a hódoltsági területen kívül eső szabad királyi városok (Győr, Sopron, Pozsony, Nagyszombat) céheinek szabályzatait vették át. Például a székesfehérvári kőműves és kőfaragó céh a pozsonyi céh szabályzatait vette át 1694-ben. Székesfehérvár céhes ipara a XVIII. század végére országos viszonylatban is jelentőssé vált: 1784-ben 519 iparos 64 féle mesterséget űzött a városban. A mesterek többsége a népi ruházkodás anyagainak előállításával és feldolgozásával foglalkozott: 74 csizmadiát, 39 szűcsöt, 36 csapót, 33 magyar vargát, 28 szűrszabót, 25 magyar szabót, 22 takácsot találunk a XVIII. század végi mesterösszeírásokban (Varga 1968, 263). 1840-ben 32 céh működött a városban (Juhász 1931b, 11). Székesfehérvár az iparágak száma szerint 1841-ben 86 szakmával a hatodik helyen állt a magyarországi szabad királyi városok rangsorában (Eperjessy 1980, 18).

Egyes iparágakban a XVIII. század elejére az eltérő vevőkörök számára dolgozó mesterek szervezetileg is elkülönültek. A magasabb társadalmi osztályok, földbirtokosok, polgárok számára az újabb divatirányzatoknak megfelelő termékeket előállító céheket *német* céheknek nevezték, mivel az újabb divat német területről, német iparosok közvetítésével jutott el Magyarországra. A nép, a parasztság számára egyszerűbb, hagyományos termékeket készítő céheket *magyar* céheknek nevezték. 1784-ben a székesfehérvári magyar varga céh 33, a német vargáké 18 mestert egyesített. Nevük alapján a magyar vargák magyarok, kisebb részben délszlávok, a német vargák valamennyien németek voltak (Varga 1968, 266-267). Ugyanebben az évben a magyar szabók 23-an, a német szabók 11-en alkották céhüket. Előbbiek főként magyar, kisebb részben német és délszláv nevűek, utóbbiak valamennyien német nevűek. Mindkét céh tagjai csak a megszokott termékeiket csinálták szívesen, ezért 1716-ban a városi tanács úgy határozott, hogy 24 forint büntetés terhe mellett a magyar szabóknak a német, a német szabóknak a magyar munkát is „veszekedés nélkül" el kell vállalniuk (Kállay 1976, 184). A német szabók a finomabb kivitelű, német divat szerint szabott ruhákat varrták, a magyar szabók az egyszerűbb kivitelű, magyar szabásúakat, amelyek azonban igen tartósak

voltak. 1783-ban, amikor a város helyőrség nélkül maradt, a városkapuk őrzésére a városházi őrség hajdúit rendelték ki, akik ez alkalomból német szabású köpenyt, „Kaputh"-ot kaptak (Kállay 1971, 87). A jozefinista kort követő hazafias felbuzdulás hatására 1800-ban a belső tanács a magyar szabó céhnél magyar szabású ruhákat rendelt a városi szolgák részére (Juhász 1938, 90). A Vörösmarty fiúkat apjuk bőven zsinórozott, sujtásos nadrágban, dolmányban és sarkantyús csizmában járatta a fehérvári gimnáziumba, ahol az 1810-es években már a német ruha is kezdett divatba jönni a diákság körében. Vörösmarty Mihály és János is pantallót és kaputot kért édesapjától, amire a magyar nemes így válaszolt: „Nem azért akartam, hogy ti németül tanuljatok, hogy németek legyetek, csak azért, hogy tudjátok azt a nyelvet is, mire majd ha emberkort értek szükségtek lehet; látjátok én sem teszem le a' magyar zsinóros ruhát és sarkantyús csizmát, mert magyar akarok maradni." (Brisits 1931, 59-60).

1784-ben szinte kivétel nélkül német nevűek az ács, asztalos, esztergályos, üveges, kékfestő, fésűs, kötélgyártó, kalapos, kapcacsináló, kőműves, késes, kolompáros, kesztyűs, molnár, nyerges, órás, pintér, posztós, pék, parókás, puskaműves és szitás mesterek. Az általuk alakított céhek ránk maradt iratai is jórészt német nyelvűek. Magyar és német nevűek a kovács, lakatos és a mészáros mesterek. Szinte kivétel nélkül magyar nevűek a csizmadia, csapó, fazekas, gombkötő, szűrszabó és tobak mesterek. Céhirataik is magyar nyelvűek. Utóbbiak közül elsősorban a bőriparosok (tobakok, csizmadiák), csapók, szűrszabók és szűcsök céhei emelkedtek túl a helyi jelentőségen.

A székesfehérvári tímárok és tobakok céhszabályait 1695-ben hirdették ki a város belső tanácsában. A tobaklegények ifjú-céhének szabályzatát a veszprémiektől vették át 1700-ban. Magyar nyelven vezették a társulat könyveit, 1694-ből való pecsétjük felirata is magyar nyelvű. A bőrgyártás virágzó iparága volt a városnak, amely Veszprémmel és Péccsel együtt a XVIII. században a Dunántúl legnagyobb bőripari központjává fejlődött. A céhtagok vagyonosak voltak, a városban azt tartották róluk, hogy „három tobak egy gróf". Az 1784-es összeírás 4 tímárt és 23 tobakot tart számon (Varga 1968, 266; Demeter–Gelencsér–Lukács 1990, 44-48). II. József császár 1785-ben a tervezett török háború miatt meghagyta a városi hatóságnak, hogy segítse elő a tímárok létszámának növelését, és a fehérvári bőrkészletről terjesszen fel hozzá jelentést. Ekkor a városból 5 tímárt és 38 tobakot jelentettek. 1868-ban, a céhek feloszlatása előtt négy esztendővel, még 60 tobakmester, 15 segéddel és 6 tanonccal dolgozott Székesfehérváron (Drucker 1868, 21).

Székesfehérvár csizmadiamesterei a győri csizmadiacéh privilégiumát vették át 1692-ben. Három évvel később hirdették ki a város tanácsában a céh belső rendjét, a mesterség gyakorlását és tanulását szabályozó latin és magyar nyelvű privilégiumot. A csizmadialegények a céh által irányított legénytársaságot alkottak. Két legényrendtartás is ránk maradt a legénytársaságtól 1803-ból, illetve 1839-ből. Mindkettőt maga a céh állította össze, és a szabad királyi város tanácsa hagyta jóvá. Az iparágak közül a mesterek száma alapján Székesfehérváron mindvégig a csizmadiák álltak az első helyen. 1715-ben a csizmadiamesterek 8-an, 1722-ben 22-en voltak, 1784-re számuk 73-ra emelkedett (Juhász 1938, 21-22; 1931 b, 11; Varga 1968, 263-265). A XIX. században a székesfehérvári csizmadiacéhet a Dunántúl egyik legnépesebb társulataként tartották számon. 1838-ban Harsányi István céhmester idejében 130 mesterről, 1855-ben 200 mesterről, 148 segédről és 75 tanoncról tudunk (Baróti 1938, 192; Drucker 1868, 20). 1868-ban 208 mester, 50 segéd és 40 inas dolgozott Fehérváron, ahol abban az évben is 16 csizmadiamesternek adtak ki iparengedélyt (Drucker 1868, 20). A mesterek száma tehát jóval nagyobb volt, mint a legényeké. Műhelyeik főként a nyugati és a déli külvárosban: a Palotavárosban és a Tóvárosban álltak (*csizmadianegyed*) (Demeter–Gelencsér–Lukács 1990, 48-51).

A nagyszámú csizmadiát a helyi tímár- és tobakmesterek, később az itt alapított bőrgyárak látták el talp- és felsőrész bőrrel. A megrendeléseken felül készített lábbeliket a székesfehérvári heti és országos vásárokon és a környék (Pest, Szekszárd, Paks, Veszprém, Mór, Kisbér, Martonvásár, Bicske, Káloz, Enying) országos vásárain értékesítették. Wekerle Sándor, a későbbi pénzügyminiszter, majd miniszterelnök, aki az 1860-as években tanult a székesfehérvári ciszterci gimnáziumban, *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című könyvben Fejér megye iparának bemutatásakor így idézte fel a fehérvári vásáron áruló csizmadiákat: „A helyi szükséglet nagysága szerint némely iparág nagyobb virágzást mutat ugyan), így Székes-Fejérváron a készletre is dolgozó csizmadiák országos vásárok és hetivásárok alkalmával sátraikból egész táborsort ütnek, melyet a csizmákat patkoló lakatosok sátrai zárnak be; de hacsak a hadsereg részére egyes kisiparosok által készített lábbeliket nem vesszük számba, ez az ipar sem tud, mint általában a többi ipar, a vidék szükségletein túl terjeszkedni." (1896, 538). Megemlítem, hogy a híresebb csizmadiák (pl. Bellovits Ferenc) a céhes korszak után is szerződéses szállítói voltak a hadseregnek, a tisztikarnak, csendőrségnek, sőt a testőrségnek is.

A XVIII. század végi székesfehérvári mesterösszeírásokban 36 csapó, 11 posztós és 28 szűrszabó nevével találkozunk (Varga 1968, 265-266). Csapóink és szűrszabóink e korban javarészt magyar, míg posztósaink főként német nevűek. Utóbbiak felerészben a morvaországi textilközpontokból kerültek hozzánk a XVIII. század első harmadában (Aranyné Magyar 1979, 265-267). Fél évszázaddal később Fényes Elek statisztikai munkájából megtudjuk, hogy Székesfehérváron: „kézműves 1200 van, kik közt különösen említést érdemelnek a 90 számot meghaladó posztósok és pokróczosok; Csida kereskedőnek egy posztógyára is van." (1847, 39). Ballagi Károly és Király Pál 1877-ben napvilágot látott földrajzi munkájukban ezt írták Székesfehérvárról: „Kézmívesei számosak s közülök sokan posztót, pokrócot, kordovánt, bicskát készítenek." (1877, 76). 1855-ben 35 mester, 2 segéd és 1 tanonc 1868-ban 28 mester, 10 segéd és 2 tanonc dolgozott a csapó mesterségben (Drucker 1868, 20). A palotavárosi Csapó utca az itt lakó csapóknak az emlékét őrzi.

A csapók által készített szűrposztóból a szűrszabók varrták a szűröket, dolmányokat. 1784-ben 28 szűrszabómester dolgozott a városban (Varga 1968, 266). A szűrszabómesterek 1855-ben 21-en, 1868-ban 16-an voltak (Drucker 1868, 21). Györffy István írta, hogy a fehérvári vásáron 28-30 szűrszabó rakodott ki még az 1880-as években is. Egy-egy vásárban 800-1000 szűrt adtak el darabonként 12-15 forintért. Fehérváron nem volt keletje a veszprémi, somogyi szűrnek, itt már az alföldi formát viselték (1930, 196).

A székesfehérvári szűcsök magyar nyelvű céhszabályaikat III. Károlytól nyerték 1732-ben. Az 1784. évi összeírásban 39 szűcsöt találunk. 1855-ben 69 mester, 18 segéd és 12 inas, 1868-ban 53 mester, 5 segéd és 8 tanonc dolgozott a városban (Varga 1968, 266; Drucker 1868, 21). A mesterek számát tekintve a XVIII-XIX. században városunk előkelő helyet foglalt el a szűcsiparban. Ezt az is jelzi, hogy a mesterség nagy, alföldi központjaiból (Jászberény, Cegléd, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Szeged) gyakran jöttek a fehérvári mesterekhez vándorló mesterlegények. Kaszalay Ferenc szegedi szűcslegény 1831-ben indult vándorútra szülővárosából, 1832-ben Csongrádon, 1833-ban Kecskeméten majd Székesfehérváron dolgozott (Demeter–Gelencsér–Lukács 1990, 54-59).

Két, néprajzi szempontból figyelemre méltó mesterségről, a késes és a tarisznyakészítő iparról is meg kell emlékeznem, amely korábban virágzott Székesfehérváron. 1688-1848 között 11 késesmestert vettek fel fehérvári polgárnak (Bonomi 1944/45, 349). 1784-ben 2 késesmester, Georg Englarner és Michl Soller dolgozott a városban (Varga 1968, 265). Számuk a XIX. század közepére megemelkedett: 1855-ben 7 mester, 6 segéd és 2 tanonc, 1868-ban 6 mester és 3 tanonc dolgozott a késes iparban (Drucker 1868, 20). 1865-ből név szerint is ismerjük a fehérvári késesmestereket: Anlauf András műhelye a Palotavárosban. Hám Mihály, Piccher Ádám és Szalay József műhelye a Belvárosban volt (Németh 1865, 126). Az 1860-as évekből Schubert nevű fehérvári késesmesterről tudunk, majd tanítványa, Lipp mester is itt dolgozott. A század végén Székesfehérvárra került id. König Károly műhelyéből már a székesfehérvári Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteményében is őrzünk szerszámokat. Szép Sándor az első világháború után nyitotta meg műhelyét. Ő inkább műköszörűsnek hirdette magát, de igazán értett a késekhez is (Gelencsér 1996). Dunántúl szerte híres volt a *fehérvári bicska*. A régi mesterek egyes bicskatípusok nyelét a város zászlajának piros-kék színeivel díszítették. Különböző késtípusokat készítettek. Az *acélos* bicskát tűz csiholására is tudták használni. A *körmöző* pengével ellátott bicskát a juhászok a juhok lábának gyógyítására is használták. A *fehérvári bicska* korábban is közkedvelt volt a Dunántúlon. Táncsics Mihály a XIX. század elején

Fejér megye déli részén, Nagyvenyimen lóhajtó gyerekként segített édesapjának a gabona nyomtatásánál. *Életpályám* című könyvében említi, hogy a nyomtatásból hazafelé menet, Sárosdon a kovácsműhelyből egy szép bicskát lopott el, amit a Dunántúlon fehérvári bicskának neveznek (1978, 21). Edvi Illés Pál 1841-44 között Budán jelentette meg *Első oktatásra szolgáló Kézikönyvét*, amelynek III. kötetében ezt olvashatjuk: „Fehérvár, k.(irályi) v.(áros) hová ha eljutok valamikor, megszemlélem a nagy marhavásár-állást, az artézi kutakat, és a fejérvári bicsakokból vásárolok egyet emlékezetül."

A szőrtarisznya szövéséhez szükséges fonalat a bőrgyártás melléktermékeként keletkező kecskeszőrből fonták a tarisznyásmesterek. Székesfehérvár bőripara bőven szolgáltatta az alapanyagot a tarisznyaszövéshez. A tarisznyásmesterek számáról csak azt tudjuk, hogy 1688-1848 között két tarisznyásmestert vettek fel székesfehérvári polgárnak (Bonomi 1944/45, 350). Korábban a csapók és a kapcacsinálók is készítettek tarisznyát. Századunk harmincas éveiben az utolsó székesfehérvári tarisznyásmester munkája nyomán Ébner Sándor írta le a szőrtarisznya készítés munkamenetét (1931, 165-169).

Mit tudunk a székesfehérvári iparos polgárság céhszokásairól, népszokásairól? A céhgyűléseket általában a céhmester házánál tartották. Egyedül a csizmadiáknak volt céhházuk, ahol 1844-től gyűléseiket tartották. A céhmester házában őrizték a céhládát, amit új céhmester választásakor zenekísérettel, a népnek péksüteményt szórva, az új céhmester házába vittek. Farsang idején a város céhei a hatóság engedélyével zenés felvonulásokat tartottak, ahol az egyes céhek külön kocsikon jelentek meg. A felvonulást esti lakoma és tánc követte (Juhász 1938, 16). Az 1770-es évektől kezdve a városi tanács engedélyezte a nyilvános táncot a fogadókban; 1777 farsangján a tanács engedélyezte a Fekete Sas fogadóban a táncot. 1778-ban szabad volt a farsangi tánc Lessitz kávés kávéfőző bódéjában is. 1785-ben 11 nyilvános táncmulatságot rendeztek a városban (Kállay 1971, 53, 57). Évente egyszer a céhmester házánál is tartottak zenés, táncos vendégeskedést, ez volt a *lakozás*. A tobakok lakozását vízkeresztkor, a szűcsökét és tímárokét gyertyaszentelő napján, az asztalosokét úrnapján rendezték (Juhász 1938, 16). Az 1830-as években a német kapások minden esztendőben két mulatságot tartottak (Kállay 1988, 313).

Minden céh megünnepelte patrónusának napját. A csizmadiacéh patrónája Szűz Mária volt, ezért a céh Szűz Mária fogantatása napján (március 25.) misét mondatott, amelyen valamennyi mester jelen volt. Az úrnapi körmenetben a csizmadiacéh a saját zászlaja alatt vonult fel. A csizmadialegények patrónusuk, Szent Imre napján szolgáltattak misét, amelyen nem csak megjelenniük, hanem áldozniuk is kellett (Lukács 1984, 255-256, 260). A kádárok Orbán-napkor (május 25.) egészen az 1950-es évekig a bazilikában misét mondattak. A templomból egyenest a kisiparosok székházának klubjába mentek, ahol családjukkal együtt megebédeltek. Délután itt kugliztak. Ha rossz szőlőtermés ígérkezett, akkor csak keveset ittak, ha jó, akkor előre ittak az ígérkező jó termésre. A délnémet területeken hasonló módon ünnepelték meg a kádárok védőszentjük napját (Grünn 1968, 53-57; Lühmann 1968; Bayer–Freckmann 1978, 64; Lukács 1988, 105-106).

Két adat is tanúskodik a kisebb kihágást elkövető molnárok megszégyenítő büntetéséről, a „nyilvános förösztés"-ről. A pékek 1751-ben bepanaszolták a molnárokat, hogy nem őrölnek nekik fehér lisztet, ezért nem tudnak fehér zsemlyét sütni. A városi tanács 50 forint pénzbírság és „nyilvános förösztés" terhe mellett kötelezte a molnárokat a fehér liszt őrlésére (Kállay 1971, 78). A molnárok a város malmaiban a pékek számára is csak akkor őrölhettek, ha ezek a város gazdasági hivatalától kért őrlési cédulát felmutatták. Ezzel tartották nyilván a molnárok

vámjövedelmét. A rendelkezést megsértő, őrlési cédula nélkül őrlő molnárt a belső tanács elrettentő például megúsztatta a csatornában (Juhász 1938, 82). A súlycsonkítást, vagy minőségrontást elkövető soproni német pékeket is nyilvános fürösztéssel büntették. Székesfehérváron a pékek kenyeres és zsemlyés sátrai a ferencesek előtti téren álltak. Ha a zsemlyék súlyát ellenőrző piaci bíró súlycsonkítást állapított meg, a pék összes áruját azonnal elkobozta, és a közeli Palotai-kapunál a vár vizesárkába szóratta (Csitáry 1936, 71). 1771-ben a pékeknek megtiltották a mindenszentek napjára sütött fonott kalács (*Heilige Stritzl*) készítését (Juhász 1938, 84). Ausztriában, Németországban hasonló nevű (*Allerheiligenstriezel, Seelwecken, Seelenlaibl*) ünnepi kalácsot ma is sütnek (Schmidt 1972, 270-271; Burgstaller 1970).

A mesterség alapos elsajátításának, sokoldalú szakmai, kulturális és nyelvi ismeretek szerzésének igazi iskolája a legényvándorlás volt. A fehérvári mesterek közé csak olyanok kerülhettek, akik a kötelezően előírt, 3 éves vándorlást teljesítették. A legényvándorlás egyik tárgyi emléke a székesfehérvári vastuskó, amit a Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteménye őriz. Ez a vaslemezzel borított faág a XVIII. században a városkapunál állt. A Székesfehérvárt érintő mesterlegények egy-egy szöget vertek bele emlékül. Hagyomány szerint az 1842-es évszámú rézpénzt a vándorszínész Petőfi Sándor szögezte a tuskóra. A vastuskó a XIX. század második felében egy belvárosi vendéglő cégére volt. Párhuzamai az egykori Habsburg Birodalom céhközpontjaiban (Pozsony, Győr, Buda, Szekszárd, Pest, Arad, Temesvár) találhatók meg. Előképük valószínűleg a bécsi Szent István templom közelében ma is látható vastuskó (*Stock im Eisen*) (Dormuth 1938, 87-88; Lackovits–Lukács–Varró 1995, 64-65). A vastuskó hagyományköre újult fel az I. világháború idején a fehérvári városháza elé felállított vértes vitézben. Ebbe pénzért szögeket verhettek a hadiözvegyek és hadiárvák számára adakozók. Vértes vitézt, ugyanezzel a céllal, az I. világháború éveiben Bécsben is állítottak.

A legényvándorlás emléke a céhek megszűnése után is erősen élt a székesfehérvári iparosok körében. Évtizedeken keresztül őrizték a vándorúttal kapcsolatos céhes hagyományokat. Példa erre a kalaposlegények jelképes vándorútja. A legény szabadulása napján jelképes vándorlásra indult a városban. Smohay Ferenc 1912-ben szabadult kalaposlegény mesterének Sütő utcai műhelyéből a vándorlegények batyujával felszerelve tette meg a jelképes vándorutat: „Nekem meg kellett kerülnöm a Sütő utcát, a Tolnai utcát egészen a Simor utcáig, ott visszafordultam a Boldogasszonytéren, ez volt a képletes vándorlás. Megtettem, emlékszem, a városban a kijelölt útvonalat, és úgy mint hogyha idegenbe mennék, a műhelybe visszamenve beköszöntem: ‚Herr Gott wiensch Glück zu Handwerk!' és a munkaasztalra ráütöttem. A bent dolgozó öreg segéd azt felelte rá: ‚Hutmacher?' A belépő segédnek azt kellett mondani, hogy: ‚Ja!' Ezután kezet fogtak. Ez a beköszöntés azt jelentette, hogy elfogadták a legények maguk között." (Varga, 1956, 4). Tehát még századunk elején is német nyelven tanulta meg a segéd a műhelybe való jelentkezés párbeszédét, mint egykor, amikor még a Német Római Szent Birodalom tartományaiba indult vándorútra.

Téli népszokásaink XVIII. századi történetének egyik becses emlékét őrzi Székesfehérvár tanácsának jegyzőkönyve. Székesfehérvár tanácsa 1770. december 7-én határozatot hozott a városban gyakorolt babonás szokások üldözésére, büntetésére. A határozat ezzel a magyar nyelvű szöveggel került a tanács jegyzőkönyvébe: „Mivel a' nemes magistratusnak nem kevés fájdalmára jelentetett, hogy az ezen királyi városban lévő lakosok igaz keresztény római catholica hite ellen nem csak az körösztény hívek fölöttébb való botránkozásokra hanem eönnön egy lelkek veszedelmével Szt. Lucza naptul fogva, karácsony és 3 királyok napjáigh külömb külömb féle babonaságokat ellkövetni, úgy szintén Szent Miklós, Aprószentek és más e féle napokon ruházattyukat változtván, avagy mustár magokat, azaz vesszőbül font korbácsokat kezekben vévén sok kárhosztató gonoszságokban vakmerőképpen ellmerülni szoktanak. Ahoz képest az illetén vétkek sokassétás által méltán reánk szálható Isteni haragnak valamennyire ezen nemes várostul teendő eltávoztatására nézve, determináltatott: Hogy valaki ennek utánna vagy Szent Miklós, Lucza és aprószentek napjain estvéjén és éczakáján ruházattyukat változtatván járni, és így lélek kárhozattyára czélzó gonoszságokat ellkövetni merészelne az purger ember férfiú a' vagy aszony legyen az; előbször tizenhét forémtokra, ha pediglen zsellér férfiú, a' vagy aszonyi álatt légyen arestom mellett 32 pálcza, vagy korbács ütésekkel. Ha pediglen többször ezen magistratualis végzés ellen cselekedvén, aztot általhágni merészelnék nagyobb, és sullyosabb büntetéssel okvetettlen büntetődni fognak." (Protocollum Senatus Liberae Regiae Civitatis Alba-Regalensis, 1770. december 7. Városi Levéltár).

Eszerint Székesfehérváron a XVIII. század utolsó harmadában polgárok és zsellérek, férfiak és nők erősen gyakorolták a téli népszokásokat. Luca, Miklós napján elváltoztatták ruházatukat, maskarába öltözve, házról-házra járva alakoskodó népszokást űztek; aprószentek napján fűzfavesszőből font korbáccsal korbácsolni jártak. Ezek a népszokások minden üldözés, tiltás ellenére a székesfehérvári lakosság körében egészen századunkig fennmaradtak.

Századunk elején még Felsővárosban és Palotavárosban jártak Miklós-nap reggelén a gyerekek Mikulást köszönteni. Nyolc-tíz év körüli fiúk párosával vagy hárman-négyen kenderkócból ragasztott bajusszal, szakállal, bekent arccal, láncot csörgetve járták az utcákat, házakat, ijesztgették a kisebb gyerekeket. Köszöntésükért néhol pár fillért kaptak, máshol elzavarták őket. A Luca-napi szokásokkal többek között a baromfitartás hasznát igyekeztek biztosítani. A századfordulón Luca-nap reggelén még az ólban füstös bottal, piszkafával vagy söprűnyéllel *meglucázták, megpiszkálták* a tyúkokat. Közben ezt mondták: „Nekünk sokat tojjatok, a szomszédnak kotoljatok!" Akadtak, akik hasonló célból söprűvel cirógatták meg a tyúkokat (Gelencsér 1982, 46-47). Karácsony előtti hetekben a betlehemező csoportok, karácsonyeste vagy újévkor a köszöntő, adománygyűjtő pásztorok jártak házról házra. Felsővárosban aprószentek napján a legények fűzfavesszőből font korbáccsal megvirgácsoltak mindenkit, de főleg az eladósorban lévő lányokat. Közben ezt mondták:

Egészséges légy, keléses ne légy,
Jövő évben még frissebb légy!

Ha valamelyik lányt nagyon megütötték, azt dióval, almával engesztelték meg. A lányok között ilyenkor ez a mondás járta: aki a legtöbbet vert rájuk, az lesz a kérőjük. Aprószentek napja után a korbácsot elégették, mert azt tartották róla, hogy bajt, kelést okoz. A karácsonyi ünnepkör utolsó napján, vízkeresztkor Székesfehérvár-Felsővárosban és Palotavárosban is az 1920-as években még 13-14 éves fiúk jártak a kiugratható csillaggal háromkirályok képében köszönteni.

A XVIII. század óta minden esztendőben megünneplik a felsővárosiak a Sebestyén-napi búcsút (január 20.). A XVIII. század elején a városban dúló pestisjárványtól való megszabadulás emlékére a tanács és a város lakossága 1739-ben Szent Sebestyén tiszteletére böjttel, körmenettel kapcsolatos és örök időkre szóló fogadalmat tett, amelyet ünnepélyesen okiratba foglaltak, és a belső tanács jegyzőkönyvében is megörökítettek. A fogadalom négy pontja így hangzik: „Először: Hogy a budai külvárosban fennálló Szent Sebestyén tiszteletére szentelt roskatag kápolna égetett téglából és kövekből Szent Sebestyén, Rókus és Xaveri Szent Ferenc, úgy Szent Rozália, mint kiváltképpen a pestistől megoltalmazó védszentek tiszteletére ujólag és a mint csak lehet minél előbb újra felépíttessék, a legjobb állapotba helyeztessék és minden időben fentartassék... Másodszor: E városnak összes és minden egyes polgára s lakója... Szent Sebestyén napja előestéjén kötelesek lesznek kenyéren és vízen böjtölni, ez pedig mindaddig meg fog tartatni, míg a pestis ezen országban teljesen meg nem szűnik. Harmadszor: Maga a Január 20-ára eső Szt. Sebestyén napja ezen város minden egyes lakója által örök időkön át meg fog ünnepeltetni úgy, hogy az adózóktól beszedendő büntetés terhe alatt valamennyien minden, még a legcsekélyebb munkától is tartózkodni kötelesek lesznek. Negyedszer: Magán Szent Sebestyén napján pedig az előbb említett módon évenként megünneplendő napon szintúgy örök időkön át ünnepélyes körmenet fog a fentjelzett kápolnához vezettetni, s ott egy énekes- és két csendes mise szolgáltatni." (Károly 1898, 211-212). E fogadalom értelmében építették 1739-41 között a Szent Sebestyén kápolnát, amit 1800-1807 között egy nagyobb templommá építettek át. Székesfehérvár-Felsővárosban a *Sebestyén-napi búcsút* minden család megünnepelte. Reggel ünneplőbe öltözve a templomba mentek misére. Ünnepi ebédet főztek, amiből a farsangi fánk elmaradhatatlan volt. Ezen a napon lemondtak a munkáról, a rokonok, barátok vendégeskedéssel töltötték az időt, ebédre hívták alsóvárosi, vízivárosi vagy palotavárosi rokonaikat.

Székesfehérváron a múlt században már régi szokásnak tartották a húsvéthétfői *Emmausba vándorlás*t, ezért feltételezhetjük, hogy már a XVIII. században is gyakorolták. Húsvéthétfő délutánján a legtöbb család kirándult a város középkori eredetű szőlőhegyére, Öreghegyre. Akinek nem volt szőlője, azok is felkeresték a város határának szép helyeit, ahol legalább tavaszi friss levegőt szívhattak. Az Emmausba vándorlást valószínűleg Székesfehérvár német eredetű polgársága hozta magával a XVIII. században régi hazájából, ám az sem kizárt, hogy a középkori magyar kultusz élt tovább (Gelencsér 1986, 8). A fehérvári *Csutora temető*

kápolnájának *Emmaus* a titulusa. Kálmán János felsővárosi plébános építtette 1862-ben. A hívek húsvéthétfőtől egészen áldozócsütörtökig minden vasárnap kora hajnalban a Szentháromság szobor körül gyülekeztek, innen a dicsőséges olvasót imádkozva vonultak a kápolnához. Megérkezve a *Feltámadt Krisztus e napon* kezdetű énekkel kezdték az éneklést, imádkozást, amely egész reggelig tartott (Bálint 1973, 312). Jankovich Ferenc *Téli szivárvány* című önéletrajzi művében így írta le a húsvéthétfői körmenetet az első világháború idejéből: „Valami nagy várakozás töltötte el a szíveket. Soha akkora tömeg nem hömpölygött még ünnep másnapján a Sebestyén-városból a Szénatéren át a Csutora-temető felé, amit Feltámadási temetőnek is neveztek. Koros férfiak és asszonyok ünneplőben, kimosdott gyermekek, kifésülködött menyecskék és leányok, a hajnali öntözés illatát vonva maguk után, mentek véget nem érő áramlással egy hosszú rúdon föltartott feszület nyomában, amely csillogva-villogva mutatta az utat a tömeg előtt a föltámadási temető felé... Odakint a Csutora-temetőben tárva-nyitva állt s csengett-bongott a kis kápolna, messziről meg lehetett látni, amint vidáman bukfenceztek a kis harangok a nyitott toronyban. A tömeg nem fért be a templom száján, szétözönlött a sírok között s egyszerre élettel pezsdült teli a temető..." (Jankovich é.n., 238-239.)

A régi fehérváriak Illés prófétához fohászkodtak esőért vagy jó időjárásért. Szent Izidort a földművesek védőszentjeként, Szent Vendelt a háziállatok védelmezőjeként tisztelték. Szent Vendel tiszteletére a Felsővárosban kis kápolnát építettek, róla utcát neveztek el.

Székesfehérvár-Felsővárosban a legények májusfát is állítottak. 1831-ben a májusfa alatt táncoló fiatalok az új „ispotály házra" 2 váltóforintot adtak össze. A plébános nem nézte jó szemmel a májusfát, 1834-ben kérte a szokás betiltását, mert a „felsővárosi ifjúság a májusfa körül dísztelen dorbézolást visz végbe." A városi kapitányi hivatal elrendelte, hogy szűnjön meg a májusfa felállítása (Kállay 1988, 316). Ez a rendelkezés természetesen nem szüntette meg a szokást.

A jeles napokkal gyakran mint határnapokkal találkozunk a XVIII. században. Székesfehérváron ugyanúgy, mint Budán, Sopronban, Pozsonyban vagy Bécsben a városi polgár saját borát házában szabadon kimérhette olyan időszakban, amikor a város nem mért bort. 1702-ben a tanács úgy határozott, hogy a szőlősgazdák *Lőrinc-napig* (augusztus 10.) a szőlőhegyen is felállíthatták bormérő bódéikat. 1722-ben *karácsonyig*, 1723-ban *Márton-napig* (november 11.) a lakosság nem hozhatott be idegen bort és mustot a városba (Kállay 1971, 47-48). A szőlőműveléshez kapcsolódó *Donát-kultusz* is XVIII. századi eredetű Székesfehérváron. Az öreghegyi Szent Donát kápolnát a polgárság kérelmére 1733-ban építették. Egészen a II. világháborúig Donát napján (augusztus 7.) a belvárosi és a felsővárosi templomokból körmenet indult a szőlőhegyi kápolnához. A szőlőművelés-bortermelés népszokásaihoz tartozott a *János-napi borszentelés* is. János napján (december 27.) a szőlősgazdák egy kis üveg bort vittek a felsővárosi templomba, amit a főoltár jobb oldalán álló kis asztalra tettek. A megszentelt borból minden hordóba öntöttek egy kicsit, mert azt tartották, hogy a szentelt bortól nem virágosodik meg a bor.

Napjainkra nem csupán e jeles napi szokások, hanem gyakorlóik, a XVIII-XIX. században méltán híres polgárcsaládok, szinte minden emlékükkel együtt eltűntek Székesfehérvárról. Az 1920-as években az Amerikai Egyesült Államokból megkeresték a város polgármesterét, hogy a Székesfehérvár történetében 150 éves múltra visszatekintő Hiemer-családról adatokat kérjenek. A hivatalos válasz az volt, hogy ilyen nevű család Székesfehérváron nem ismeretes (Farkas 1994, 14). Talán sírjaikat felleljük. Hiemer Mihály városbíró († 1726) a Szent Anna kápolnában nyugszik. A püspöki székesegyház altemplomába temetkezett számos XVIII-XIX. századi fehérvári, előkelő polgárcsalád. Latin, német vagy magyar nyelvű sírfeliratait évente egyszer, halottak napján (november 2.) elolvashatjuk, amikor az altemplomot kinyitják az érdeklődő látogatóknak. Egyetlen német feliratú sírkövet sem találtam a Hosszú-temetőben. Anton Walch, 1836-ban elhunyt kőfaragómester és székesfehérvári tanácstag még német feliratú sírkövére a Csutora-temetőben bukkantam. A hatalmas obeliszket valószínűleg nagysága miatt nem tudták ledönteni, elvinni. A Csutora-temető sírkövei őrzik a régi Felsőváros részben német eredetű parasztpolgárainak családi neveit (Szalczgruber, Jungbluth, Polcer, Neubauer, Paulusz, Renner, Wagner), és a velük együtt élő, a századfordulótól már velük összeházasodó magyar családokét is (Almási, Nemes, Tőke, Liszi, Rábaközi, Szatmári, Antal, Fekete, Pénzes, Viniczai, Mészáros, Papp, Peresztegi Nagy). Számos közismert személyiség, köztük a két, magyarosított nevű, felsővárosi plébános családja is itt nyugszik. Bilkei Ferenc (1872-1955) esperes plébános, a Szent István Akadémia rendes tagja, édesapja Reisenauer Ágoston (1840-1898), édesanyja Heinrich Jozefa (1847-1925) volt. Bilkei Ferenc számos könyvet írt, a *Fejér Megyei Napló*t szerkesztette. Kisteleki Antal (1912-1980) prépost-plébános édesapja Knitlhofer Ferenc (1872-1961), édesanyja Tőke Julianna (1875-1946) volt.

Székesfehérvár XVIII-XIX. századi polgárságának nyelvi-kulturális problémáira vonatkozó adataim bemutatása után szeretném hangsúlyozni, hogy a témára vonatkozó emléktöredékek felderítése, összegyűjtése, dokumentálása a továbbiakban is fontos feladat. Mindezek ismerete a harmadik évezredbe már magyar nagyvárosként átlépő Székesfehérváron a polgárok helyi önazonosságtudatának erősödéséhez is hozzájárulhat.

Székesfehérvár LUKÁCS LÁSZLÓ

IRODALOM

ARANY MAGYAR Zsuzsanna
1979 *Adalék a bűbájos manipulációkra a posztófestésben.* A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. Nemzetközi kézművesipartörténeti szimpózium. 263-267. Veszprém

BALLAGI Károly–KIRÁLY Pál
1877 *A Magyar Birodalom leírása.* Budapest

BARÓTI Géza
1938 *Százesztendős a fehérvári csizmadiák czéhkönyve.* Székesfehérvár és Fejérvármegye ipara és kereskedelme Szent István évében. Szerk.: Szabó István. 191-196. Székesfehérvár

BAYER, Gerd–FRECKMANN, Klaus
1978 *Küferhandwerk im Rheinland.* Schriftenreihe des Freilichtmuseums Soberheim 3. Köln.
BÁCSKAI Vera
1974 *Fehérvár fejlődése a XVIII. században és a XIX. század elején.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv VIII. 350-369. Székesfehérvár
BÁLINT Sándor
1973 *Karácsony, húsvét, pünkösd.* Budapest
BONOMI, Eugen
1943 *Siedlungskundliches aus den Kirchenbünchern der Stadt Stuhlweißenburg 1688/1743.* Südost-Forschungen VIII. 178-210. München
1944/45 *Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlweißenburg (1688-1848).* Südost-Forschungen IX-X. 260-361. München
BRISITS Frigyes
1931 *Adalékok Vörösmarty Mihály életéhez és munkásságához.* Irodalomtörténeti Közlemények XLI. 55-61.
BURGSTALLER, Ernst
1970 *Das Allerseelenbrot.* Schriftenreihe des Institutes für Landeskunde von Oberösterreich 22. Linz
CENNER Mihály
1972 *Magyar színészet Székesfehérvárott és Fejér megyében.* Székesfehérvár
CZAKÓ Sarolta
1971 *Székesfehérvár szabad királyi város igazgatásának története 1711-1740.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv V. 23-43.
1973 *Székesfehérvár szabad királyi város igazgatása 1688-1740.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv VII. 7-48.
CSITÁRY G. Emil
1936 *Érdekességek városunk múltjából.* Székesfehérvári Szemle VI. 61-71. Székesfehérvár
CSOÓRI Sándor
1982 *A félig bevallott élet.* Budapest
DEÁK Ernő
1979 *Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780-1918).* Veröffentlichungen für Wirtschafts-, Sozial- und Stadtgeschichte 3. Wien
DEMETER Zsófia
1985 *Fejér megye és Székesfehérvár 1848-49-ben.* Fejér Megyei Szemle 1985/1. 83-89. Székesfehérvár
1990 *Székesfehérvár Anno... Pillanatképek egy város életéből.* Székesfehérvár
1996 *A rácok Székesfehérváron.* Fehérvári Almanach. 34-37. Székesfehérvár
DEMETER Zsófia – GELENCSÉR József – LUKÁCS László
1990 *Palotavárosi emlékek. Székesfehérvár-Palotaváros története és néprajza.* Székesfehérvár
DORMUTH Árpád
1936 *Székesfehérvár kulturális élete a XIX. században.* Székesfehérvári Szemle VI. 13-27. Székesfehérvár
1937 *Adatok a városháza múltjához.* Székesfehérvári Szemle VII. 18-23. Székesfehérvár
1934 *A Vörösmarty család múltja.* Székesfehérvári Szemle IV. 1-2. 14-38. Székesfehérvár
1938 *A székesfehérvári vas tuskó.* Székesfehérvári Szemle VIII. 87-88. Székesfehérvár
DRUCKER József
1868 *Székesfehérvár 1868-ban.* Székesfehérvár
EPERJESSY Géza
1981 *Az iparűzők számának megoszlása a reformkori szabad királyi városokban.* IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium. 16-18. Veszprém
ERDŐS Ferenc
1978 *A polgári forradalom és a szabadságharc története Fejér megyében 1848-1849.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv XII. 7-152. Székesfehérvár

ÉBNER Sándor
1931 *A szőrtarisznyás mesterség Dunántúlon.* Néprajzi Értesítő XXIII. 165-169. Budapest
FARKAS Gábor
1978 *Nemzetiségi viszonyok Fejér megyében 1848-1868 között.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv XII. 253-268. Székesfehérvár
1982 *Nemzetiségi viszonyok Fejér megyében a 19. század utolsó harmadában.* A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete IV. 336-346. Veszprém
1994a *Hiemer Mihály városbíró.* Fehérvári Hét VI. 27. 14.
1994b *Parraghy András, a város magyar bírája.* Fehérvári Hét VI. 29. 24.
FÉNYES Elek
1847 *Magyarország leírása.* Pest
1851 *Magyarország geographiai szótára.* Pest
FITZ Jenő – Császár László – Papp Imre
1966 *Székesfehérvár.* Budapest
GELENCSÉR József
1982 *Népszokások a Palotavárosban.* Palotavárosi Írások. Szerk.: DEMETER Zsófia. 45-50. Székesfehérvár
1986 *Húsvéti szokások.* Fejér Megyei Hírlap XLII. 76. március 29. 8.
1996 *Fehérvári késesek.* Fehérvári Polgár II. 3. 22.
GELENCSÉR József – LUKÁCS László
1991 *Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében.* Székesfehérvár
GRÜN, Helene
1968 *Faßbinder, Faßboden.* Niederösterreichische Volkskunde 3. Wien
GYÖRFFY István
1930 *A cifraszűr.* Budapest
GYULAI Pál
1900 *Vörösmarty életrajza.* Buda-Pest
HALMOS István
1988 *Jeles tanárok és tanítványok.* A székesfehérvári József Attila Gimnázium tricentenáriumi évkönyve. 15-25. Székesfehérvár
HARASZTI Sándor – PETHŐ Tibor
1963 *Útikalandok a régi Magyarországon.* Budapest
HORNYÁNSZKY, Victor
1857 *Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn und der serbischen Woiwodschaft mit dem temescher Banate.* Pest
JANKOVICH Ferenc
é.n. *Téli szivárvány.* Budapest
JÁKSITY, Iván
1962 *Srbi u Stolnom Beogradu.* Novi Sad
JÁSZI Oszkár
1986 *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Budapest
JENEI Károly
1968 *Székesfehérvár a török uralom megszűnése után, 1688-1690 között.* Fejér Megyei Szemle V. 173-191.
1977 *Fejér megye a Rákóczi-szabadságharc idején.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv XI. 5-20. Székesfehérvár
JÓKAI Mór
1870 *Budapest.* Magyarország képekben. Honismertető album. Szerk.: NAGY Miklós. 21-24. Pest
JUHÁSZ Viktor
1931a *Közlemények Székesfehérvár 1848. év előtti közigazgatásából.* Fejérvármegye és Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatóságainak almanachja. Szerk.: B. SZABÓ István. 147-241. Székesfehérvár

1931b *Adatok a székesfehérvári céhek életéhez a városi levéltárból.* Székesfehérvári Szemle I. 10-12. 6-11. Székesfehérvár
1938 *Adatok a székesfehérvári ipari céhek múltjából.* Székesfehérvár és Fejérvármegye ipara és kereskedelme Szent István évében. Szerk.: B. SZABÓ István. 9-98. Székesfehérvár

KARÁCSON Imre
1908 *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664-1666.* Budapest

KÁLLAY István
1971 *Székesfehérvár haszonvételei 1688-1790 között.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv V. 45-10. Székesfehérvár
1972a *A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei (1688-1790).* Fejér Megyei Történeti Évkönyv VI. 107-149. Székesfehérvár
1972b *Hiemer Mihály.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv VI. 313-317. Székesfehérvár
1974 *Székesfehérvár kiváltságlevelei.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv VIII. 149-200. Székesfehérvár
1976 *Német betelepülők Székesfehérvárott 1688-1767.* A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete I. 180-186. Veszprém
1977 *Székesfehérvár város német és szerb lakosságának asszimilációs folyamata.* A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete II. II/1. 251-258. Veszprém
1988 *Fehérvár regimentuma 1688-1849. A város mindennapjai.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv XVIII. Székesfehérvár

KÁROLY János
1898 *Fejér vármegye története.* II. Székesfejérvár

KILIÁN István
1976 *Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv X. 201-305. Székesfehérvár

LACKOVITS Emőke – LUKÁCS László – VARRÓ Ágnes
1995 *Íme az én népem.* Székesfehérvár

LAUSCHMANN Gyula
1993-96 *Székesfehérvár története.* I-IV. Székesfehérvár

LUKÁCS László
1982 *A tisztes ipar emlékei.* Dunatáj V. 3. 62-66. Szekszárd
1983 *Beiträge zur Geschichte der Székesfehérvárer Stiefelmacherzunft.* II. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium 2. 289-308. Veszprém
1984 *Adatok a székesfehérvári csizmadiacéh történetéhez.* II. Nemzetközi kézművesipartörténeti szimpózium 2. 253-267. Veszprém
1988 *Szent Orbán kultuszának emlékei a székesfehérvári egyházmegyében.* A székesfehérvári egyházmegye ünnepi névtára 1038+1688+1988. Szerk.: SULYOK János Ignác. 101-113. Székesfehérvár

LÜHMANN, Werner
1978 *St. Urban. Beiträge zur Vita und Legende zum Brauchtum und zur Ikonographie.* Würzburg

NAGYBÁKAY Péter
1971 *Céhek, céhemlékek Veszprém megyében.* Veszprém

Német ének a körmenetben. Székesfehérvár és Vidéke XIII. 71. 1885. június 13. 3. Székesfehérvár

NÉMETH János
1865 *Székesfejérvári évkönyv 1865-re.* Székesfehérvár

NÉMETH László
1977 *A katolikus élet megújulása Fejér megyében a török hódoltság után 1688-1777.* A székesfehérvári egyházmegye jubileumi névtára. 10-37. Székesfehérvár

PALUGYAY Imre
1853 *Szabad királyi városok leírása.* Pest

PAUER, Joannes
1877 *Historia dioecesis Alba-Regalensis ab erecta sede episcopali 1777-1877.* Alba-Regia
PHILIP István
1933 *Városunk múltjából. Lakosság. Palotaváros és Rácváros.* Székesfehérvári Szemle III. 8-11, 39-41. Székesfehérvár
SCHMIDT, Leopold
1972 *Volkskunde von Niederösterreich, II.* Horn
SEBESTYÉN József
1929 *Székesfehérvár fölszabadulása a török uralom alól.* Székesfehérvár
SIKLÓSI Gyula
1995 *Die ethnische Verhältnisse im mittelalterlichen Székesfehérvár bis zum Ende der Türkenherrschaft.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XLVII. 295-303.
SOMKÚTI Éva
1979 *Székesfehérvár betelepítése a XVII. század fordulóján (1688-1703).* Székesfehérvár Évszázadai IV. 7-26. Székesfehérvár
SOÓS Sándor
1996 *Székesfehérvár-Felsőváros népének gyalogos búcsújárása Kiscellbe (Celldömölkre).* Szentendrei Múzeumi Füzetek 1. 5-32. Szentendre
SZARKA Géza
1930 *Székesfehérvár keresztmetszete.* Magyar Szemle IX. 227-235. Budapest
SZVORÉNYI József
1851 *Székes-Fejérvár.* Uj Magyar Múzeum VIII. 405-430. Pest
TÁNCSICS Mihály
1978 *Életpályám.* Budapest
VARGA Marianna
1956 *Adatok a székesfehérvári kalapos mesterség történetéhez.* Szent István Király Múzeum Néprajzi Adattára, Székesfehérvár. Lelt. sz.: 56.3.
1968 *Mesteremberek Székesfehérvárott a XVIII. században.* Alba Regia VIII-IX. 263-267. Székesfehérvár
VARGA Zsuzsa
1998 *Rendek és könyves kultúra. A ciszterci rendház könyvtára Székesfehérváron.* Bibliotheca Alba 4. Székesfehérvár
VARRÓ Ágnes
1989 *Székesfehérvár-Felsőváros katolikus népének gyalogos búcsújárása.* Fejér Megyei Szemle 1989/1. 104-111. Székesfehérvár
VERESS D. Csaba – SIKLÓSI Gyula
1990 *Székesfehérvár, a királyok városa.* Budapest
WEKERLE Sándor
1896 *Fejérmegye.* Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben XIII. 529-576. Budapest

DIE ETHNISCHE VERHÄLTNISSE VON STUHLWEISSENBURG IN DEN 18-19. JAHRHUNDERTEN

Die deutschsprachige Version dieser Abhandlung s.: Zeitschrift für Balkanologie XXIII. 1987. 112-127.

LÁSZLÓ LUKÁCS

KULTURÁLIS ÉS ÉLETMÓDMINTÁK EGY MÚLT SZÁZADI PÉCSI VÁLLALKOZÓ-POLGÁR, ZSOLNAY VILMOS ÉLETÉBEN

A nemesi eredetű középosztállyal párhuzamosan, jórészt nem magyar eredetű elemekből alakult Magyarországon a múlt század közepén a modern iparikereskedő polgárság. Ez az új réteg a szabadversenyben érvényesült, s újfajta „célracionális" magatartásformák és életmód, egy polgári éthosz hordozója lett, amelyben a vállalkozói szellem, az újítókészség és a teljesítményéthosz voltak a legfőbb törvények. (Karády 1989, 108) Ennek az új polgári értékrendnek és életmódnak a kialakulását vizsgáljuk a Zsolnay család életpályájának történetén keresztül.

E német eredetű család élete összefonódik a jelentős német polgársággal rendelkező „Fünfkirchen" XIX. századi történetével, de mint látni fogjuk, messze túl is mutat ezeken a kereteken. S hogy ez így van, abban fontos szerepet játszik német származásuk, mivel a magyarországi németek is azok közé, az ún. „státuscsoportok" közé tartoztak, akik „jobb esélyekkel vettek részt a polgári mobilitással és a szellemi modernizációval kapcsolatos mozgásokban." (Karády 1989, 95)

S bár a magyar csak Zsolnay Vilmos unokáinál lesz a család belső használatú nyelve, mégis, a magyar kapitalizmus kialakulásának is fontos, mégpedig modellértékű fejezete szól a Zsolnay családról. Modellértékű, amennyiben egy vidéki város megmagyarosodó német családjáról van szó, amely polgár és tőkés vállalkozó, de legalább ennyire művész is.

Elválaszthatatlan a Zsolnay család tevékenysége a magyar, sőt nemzetközi szecesszió történetétől is. E stílus jelentőségét témánk szempontjából növeli, hogy az, mintegy a beérkező polgárság önkifejezésének stílusa volt. Érték és érdek ritka módon esett itt egybe, s ettől lett művük különleges. De ehhez megfelelő közeg kellett, maga a Monarchia.

A család legkiemelkedőbb tagja kétségkívül az „alapító" Zsolnay Vilmos volt, de látni fogjuk, hogy ez igazából egy családi vállalkozás.

A kezdetek a vagyont megalapozó apához, az 1800-ban született Zsolnay Miklós pécsi kereskedőhöz vezetnek, aki főtéri bazárüzletének az új idők szellemét idéző „Amerikaihoz" nevet adta. (Ruzsás 1954, 39) A névválasztás összhangban áll üzletvezetése dinamizmusával, mely sikereket hoz: a család az ötvenes évekre a pécsi középpolgárok elitjébe emelkedik.

Zsolnay Miklós, az „előfutár" (Lengyel 1989, 135), a feudális viszonyok közé beilleszkedő korai városi polgárságnak ahhoz a típusához tartozik, amelyik „presztízsorientáltságának" megfelelően vagyonát „biztonságos és rangot adó érté-

kekbe", házba és földtulajdonba fekteti. (Hanák 1978, 442) Háza és boltja a város főterén áll, a tősgyökeres pécsi polgárok, a „tükék" szokásához igazodva szőlőt vásárol a Szkokón, s még házassága is beleillik társadalmi emelkedését szolgáló terveibe, egy pécsi tanár leányát veszi feleségül. A „házassági mobilitás" ez esetben inkább csak megerősíti, „stabilizálja" a már egyéni szinten megkezdett felemelkedést. (Róbert 1982, 117) „Útonlevését" házassági tanúik társadalmi státusa is jelzi: az ő tanúja mézeskalácsos mester, feleségéé „már" patikus.

Ambíciói gyermekei taníttatásában tetőznek, nagy anyagi áldozatokat hoz, hogy a társadalmi átlépést számukra már indulásukkor biztosítsa. Egyik fia katonatisztnek, egy gazdásznak, egy pedig jogásznak tanul. 1828-ban született Vilmos fiát a bécsi politechnikum kereskedelmi tagozatára íratja be, s bár ő maga festő szeretne lenni, e bohém pályától idegenkedő atyja akarata előtt fejet hajt, és kereskedői pályára lép.

A legidősebb fiúnak, Ignácnak azonban nem tetszik szlavóniai gazdatiszti állása. Széchenyi eszméinek hatására a hazai ipartelepítés gondolatáért lelkesedik. „A feltartózhatatlan haladás idejét éljük"– írja az 1860-as években. (Zsolnay 1974, 12) „Pécsi Iparlapok" címen újságot alapít, s mivel ebbe belebukik, apja megvásásárolja, majd Pécsre szállíttatja számára a Szigetvár melletti Lukafa kis kőedény-manufaktúráját, majd 1852-ben engedélyt kér a várostól egy keménycserép gyár felállítására. Ez lesz a későbbi Zsolnay gyár alapja.

A jó üzleti érzékű apa nem véletlenül tereli fiát ebbe az irányba, mivel ez az a korszak, amikor a polgári háztartásokban az ónedényt a keménycserép divatja váltja fel.

Vilmos fia eközben a híres bécsi Martin és Bauer cégnél, majd Frankfurt, Drezda és München nagyobb kereskedéseiben szerez szakmai gyakorlatot. (Zsolnay 1974, 16) A felkészülés éveit, a kor polgári szokásának megfelelően, hosszabb külföldi úttal fejezi be: Német- és Csehországban tesz körutat. (Katona 1977, 203) Az 1848-as szabadságharc idején már Pécsett van, s a nyelvében még német ifjú a magyar függetlenség gondalatáért lelkesedve, nemzetőr lesz.

E családtörténetben végig figyelemre méltóan és termékenyítően fonódnak össze a magyar, a német, illetve a monarchikus szálak. A német öröklési szokásnak megfelelően, Vilmos az apjától, még annak életében, 1858-ban megkapja a főtéri bazárt, s így a maga lábára állva, már meg is házasodhat. Egy skót eredetű szlavóniai kereskedőcsalád leányát veszi feleségül. Az ő tanúja már Mechwart András, a kiváló mérnök, a hazai iparfejlődés kiemelkedő alakja. Nászútra, a kor polgári normáinak megfelelően, Olaszországba utazik az ifjú pár.

Zsolnay Vilmos az apjától örökölt bazárt Pécs és a környék első boltjává fejleszti. A rá később is oly jellemző ambiciózusságnak engedve, atyjától mindjárt az átvételkor ötezer forintot vesz kölcsön 5 százalékos kamatra, hogy a kereskedést bővítse. Az anekdota szerint polgártársai, akik hiánycikket próbáltak találni boltja gazdag árukínálatában, csak több napi gondolkodás után találtak egy ilyet, ez pedig a pipaszurkáló volt. A történet feljegyzője hozzáfűzi: „Másnap már több tucat pipaszurkáló volt Zsolnaynál kapható." (Jellachich 1912, 38) Megvásárolja a szom-

széd telket is, és egy bécsi építész tervei szerint néhány év alatt háromemeletes épületté fejleszti az örökölt üzletet, megtoldva egy üveges átjáróval is. Ezzel letette névjegyét a városban. Megrendeléseivel azután a legjobb nagykereskedőkhöz, a legismertebb gyárakhoz fordult.

Egy késői Zsolnay-leszármazott családi ereklyeként őriz egy ebből a bazárból való néhány centiméteres, selyembe kötött, aranybojtos mintakönyvecskét, amely több száz selyemmintát tartalmaz, beleértve a legjobb francia selyemgyárak kínálatát is. Ez a mintakollekció a tanú rá, hogy Pécsett ekkor már számottevő polgári réteg lakott, akiknek az igényeit magas fokon szolgálta a Zsolnay-bazár. E fiatal magyar polgárság otthonában zajló társasági és magánéletnek lesznek majd később a kellékei vázái és tálai is. (Csenkey 1992, 6)

1865-ben, 37 éves korában a minden előképzettség nélküli Vilmos, átveszi Ignáctól a csődbe jutott keménycserépgyárat. Ezzel a lépéssel elindul a magyar ipartörténet egyik legfényesebb fejezete.

A gazdasági környezet, melyben Zsolnay Vilmos a gyártás megindításakor találja magát, igen kedvezőtlen. A kiegyezés körüli években a kerámiaipart nem érinti a modernizáció. A védvámrendszer következtében olcsó osztrák és cseh porcelán árasztja el az országot. Zsolnay Vilmos kezdetben csak folytatja a hagyományokat, tehát terrakotta csöveket, és olcsó használati edényeket gyárt. Hamarosan azonban felismeri: életképességet egyedül minőségi átalakulással szerezhet magának. 1868. évi angliai útjának tapasztalatai és az 1873. évi Bécsi Világkiállításon elért első sikerei alapján fordul végleg a díszmű- és luxusárugyártás irányába. (Csenkey 1992, 129)

A korai magyar tőkés vállalkozónak egyszerre kellett szembenézni a tőkehiány és a szűkös piac problémáival. Nem véletlen, hogy ő is vezető szerepet játszik a Pécsi Kölcsönös Segélyező Egylet létrejöttében, melynek célja a város kereskedőinek és iparosainak hitellel való ellátása. (Ruzsás 1954, 25) Tőkéjét gyarapítandó a legkülönfélébb vállalkozásokba kezd. Mindegyiket magas színvonalon végzi, de azonnal rugalmasan fölhagy velük, ha valami más több profitot kínál. Foglalkozik többek között műkertészettel, Németországból hozat kertészt, spárgát, üvegházában ananászt termeszt. Egy erfurti kiállításon kiváló gyümölcseivel díjat is nyer. (Zsolnay 1974, 22) Híresek dinnyéi, csakúgy mint rózsái, emellett méhészkedik. Mint szőlőtulajdonos bekapcsolódik a fejlett pécsi borkereskedelembe, Bécsbe, Sankt-Pöltenbe, Linzbe, horvátországi városokba küld borszállítmányokat. A tőkehiány következtében más pécsi kereskedők is ezt az utat járták, a borkereskedelem, a mezőgazdasági tőke felől indulnak a gyáripar felé. (Ruzsás 1954, 24) Mindezek eredményeként 12 év alatt az apjától induláskor kapott tízezer forintos tőkéjét huszonötezer forintra növeli.

A kiegyezés és a francia-porosz háború következtében felgyorsuló ipari fejlődés ráébreszti az ipari tőkében rejlő nagyobb profitszerzési lehetőségre. Bányaműveléssel, vasútépítéssel, erdőkitermeléssel, csontliszt-, és cementgyártással kísérletezik. „Üzleti mellékvállalkozásai ... mind azt a célt szolgálják, hogy a kerámia üzem anyagi bázisát megteremtsék." (Pécsi Napló, 1905. ápr. 23.)

Végre úgy érzi, elérkezett az idő, hogy a fazekasműhely és a kertészet helyén olyan „kerámiai üzemet" építsen, „amely minden tekintetben megfelel a mai követelményeknek." Fontos fordulópont, amikor 1880-ban eladja a bazárt, a családnak Pécsett tekintélyt adó vállalkozását, és az érte kapott összeget is a gyár fejlesztésére fordítja: ekkor válik kereskedő tőkésből véglegesen ipari tőkéssé. A pécsi polgárok megmosolyogják, afféle csodabogárnak tartják a gyárába szerény fogatán este még visszatérő, munkászubbonyos Zsolnay Vilmost. Ahogy egy barátja írja névnapi köszöntő versében:

Sokan félreismernek téged,
s kitartó bátor küzdelmedet
a honi iparért „bogárnak" vélik csupán.

Nem hisznek egy olyan vállalkozás sikerében, amelybe a bátyja egyszer már belebukott. Midőn a gyár fejlesztéséhez égetően fontos tőke érdekében szeretett szőlőjét és házát is eladja, s családjának a gyár területén épít lakást, visszavonhatatlanul kívül kerül a pécsi „polgári" társadalmon, szakít annak értékrendjével. „Kockára tettem mindent, hogy teljesítőképességemet fokozzam"– írja.

Az őt Pécsett körülvevő konzervatívabb klíma nem volt inspiráló egy ilyen nagyszabású tőkés vállalkozáshoz. Nemcsak Pécs klímája az ami visszahúzó, hanem általában az a sajátos kettősség, ami a feudális eredetű régi, és az újonnan kiemelkedő osztályok diszharmonikus együttéléséből fakad. (Hanák 1978, 435)

Annál inspirálóbb számára az a versengés, mely az európai kerámiagyártás terén folyik a század második felében, továbbá a vegytan ugrásszerű fejlődése, amely „teljesen új utakat nyitott az iparművészet, így a kerámia területén is." (P. Brestyánszky 1971, 65)

A gyáralapító Zsolnay Vilmos szinte megtestesíti a korai tőkés vállalkozó ideáltípusát, nagyfokú innováció és kockázatvállalás jellemzi, és rendkívüli a szervezőkészsége. Nem hiába nevezik ezt az 1830 előtt született vállalkozói nemzedéket, amelyhez ő is tartozik, az „alapítók" nemzedékének. (Lengyel 1989, 135) Szinte a nulláról elindulva teremtette meg e tőke- és piac-szegény helyzetben a minőségi gyártás anyagi, szakmai, kulturális feltételeit. Nemcsak, mint írja, a „pénzhiány gátolta az üzletmenetet", de megfelelő minőségű honi nyersanyag sem állt rendelkezésére. Új és új helyeken kutat magas kvarctartalmú, fehérre égő kaolin után. 300 agyagot vizsgál meg, ebből 70 pécsi, illetve Pécs környéki. Ha jó minőségű agyagra talál, megvásárolja a telket. Így vásárol föl egész utcákat a Tettye völgyében. Végül elérte, hogy túlnyomóan hazai nyersanyagból dolgozhatott, ami termékei olcsósága miatt volt létfontosságú.

Komoly probléma a szaktudás hiánya is. Lázasan kutat, önképzésnek veti alá magát, miközben a gyár szervezéssel kapcsolatos gondok is az ő vállát terhelik. Teréz leánya visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy apja éjszakába nyúlóan tanul és kísérletez, kémiaórákat vesz egy neves pécsi gyógyszerésztől, de nem szégyel tanulni saját német és horvát szakmunkásaitól sem. Az önképzést és a kutatást a haláláig sem hagyja abba.

Nem állnak rendelkezésére megfelelő szakmunkások sem, ezért a gyár a környék sorvadóban lévő fazekasiparának mestereit vonzza magához, a gyártás

növekedésével, egyre tágabb körből. E paraszt-mesterekkel azonban nem képes megtenni azt a minőségi ugrást, amelyre készül, nevezetesen azt, hogy konyhai kerámia helyett díszműárut termeljen. Ezért Európa számottevő kerámia vidékeiről toboroz korongosokat a gyár számára. Kezdetben, de még az 1880-as években is, kétharmad részben külföldiekből áll a gyár munkásállománya. A helyzetet jól jellemzi, hogy a festők évenkint megtartott táncmulatságára a meghívót német nyelven nyomtatták. Német származású a gyár igazgatója az induláskor és később is, német mérnök tervezi a különleges teljesítményű kemencét is. Nála dolgozik egy időben Schmidt Sándor is, aki később a meisseni gyár igazgatója lesz. (Hárs 1977) De dolgoznak itt dán és holland majolikafestők is, a gyár állandósult építkezésein pedig igen sok olasz kőművest és pallért foglalkoztatnak.

Míg kezdetben hívásra jönnek a külföldi szakmunkások, később már maguktól, a gyár hírnevének vonzására érkeznek. Az idegenből jött munkások számára Zsolnay munkáslakásokat épít, ami ekkortájt feltűnő dolognak számít. A szakmunkásutánpótlást biztosítandó 1881-ben tanonciskolát állít fel a gyár területén, ahol pl. 1886-ban 88 növendék, nagyrészt a gyár munkásainak gyermeke nyer képzést. Egész munkás-dinasztiák nevelődnek ki Zsolnaynál.

Heroikus küzdelmet folytat, hogy a gyártás technológiai színvonalának és volumenének emelésével párhuzamosan, megteremtse a gyár sajátos profiljához elengedhetetlen művészi-kulturális miliőt. Igyekszik megszerezni a nemzetközi viszonylatban is legjobb festőket. A termékek művészi színvonalán nagyot emel, hogy 1877-ben sikerül a festőműhelybe csábítania a bécsi Iparművészeti Főiskola egyik legtehetségesebb növendékét, Klein Ármint. Mérföldkő a gyár termékeinek művészi színvonalát tekintetve, mikor két leánya, Teréz, és Júlia, 1874-től, illetve 1875-től, bekapcsolódik a tervezésbe, s „a gyár legjelentősebb tervezőivé válnak." (Csenkey 1992, 129)

Bár a korabeli pécsi közízlés nem volt megfelelő kulturális környezet a gyár számára, annál inkább szolgált ezzel a Baranya vidéki népi cserépedények és hímzések motívumvilága. Ez a magyaros díszítőkincs lesz Teréz lánya szenvedélyes gyűjtőmunkája, majd ebből ihletett tervei révén, a Zsolnay-kerámia egyik meghatározó stílusvonulatává. Zsolnay Júlia terveiben pedig a keleti, főleg a japán és perzsa motívumkincs honosodik meg a gyár termékein.

Zsolnay Vilmos nem egyszerű tőkés vállalkozó, de szenvedélyes keramikus művész is. Állandó és szívós kutatómunkát folytat laboratóriumában, mert elégedetlen a kerámia alapanyagával. Feltalálóként fejleszti a tudományos és technikai szintet, mint feltalálót pedig az hajtja, hogy művészként akar újat, és sikert. (Rúzsás 1971,19)

Ezernyi kísérlete 1876-ban végre fényes eredményt hoz, megszületik a Zsolnay-féle porcelán-fajansz, amelyhez magastűzű mázfestési eljárást is kikísérletez. De tovább kutat, s ehhez társat is talál egy kiváló kémikus személyében. Európa kerámikusai egymással versengve keresik annak a fémfényű máznak a titkát, melyet a középkori mór mesterektől eltanulva utoljára a reneszánsz olasz mesterei ismertek. A két tudós egymást megtermékenyítő kutatásának eredményeképpen

Wartha Vince újra feltalálja, Zsolnay pedig tökéletesíti e mázt, melyet eozinnak neveznek el. Ezzel a magyar kerámia a világ élvonalába kerül. Sikerében alapvető fontosságú volt, hogy felismerte, Magyarországon a tőke elégtelenségén csak a találmány segít. Találmányai segítségével iparágában „a technikai fejlődés élére ugrott." (Rúzsás 1957, 23)

Az állandó fejlesztéshez azonban pénz kell, márpedig Magyarországon nem talál termékeinek igazán piacot. A magyar mágnások nem érdeklődnek a honi termékek iránt, a külföld márkás porcelánjait részesítik előnyben. Zsolnay azonban nem is nekik, hanem a kialakuló polgárságnak szánja termékeit, ez a réteg azonban ekkor még túl szűk.

A megoldást a külföldi piac meghódítása hozhatja meg, ezért igyekszik nemzetközileg is versenyképes árut termelni. A Bécsi Világkiállítás sikere után az igazi áttörést az 1878-ban megrendezett párizsi világkiállítás jelenti Zsolnay számára. Itt kerámiája aranyérmet nyer, a francia kormány pedig becsületrenddel ismeri el tevékenységét. A Zsolnay-kerámia ezzel betör a világpiacra. A siker nem lebecsülendő velejárója az a rengeteg külföldi megrendelés, melynek legyártása és szétküldése a következő év második feléig tart. Az üzemet tehát megint bővíteni kell.

Az állandó dinamikus fejlesztés eredményeként a gyár területe az 1880-as években 50 beépített holdat tesz ki, a hatalmas épületek alagutakkal és viaduktokkal vannak egymással összekötve. Az üzemben 24 kemence működik, ebből 9 óriáskemence. Az alapanyagot 180 különböző helyről szerzik be. A munkáslétszám ekkor 700 körül jár, a festők száma 1884-ben 123, a festőnőké 60, a korongosoké pedig 74. A méretek jelzik, hogy milyen óriási üzemszervezési feladatokról is van itt szó.

Gazdag fantáziája, kutatószenvedélye nem engedi, hogy megálljon. A kísérletezéssel akkor sem hagy föl, amikor az a gyártás zavartalanságát már veszélyezteti. „Az egyhangú termelés elviselhetetlen volt szenvedélyes, kutató természetének"– írja leánya. Munkaethoszaként maga is ezt fogalmazza meg: „Nem ösztökélt soha a nyerészkedés vagy becsvágy ... nem vágyom sem pénzre, sem egyébre. Belső kényszer sarkall munkára és alkotásra." Zsolnay tehát nemcsak tőkés vállalkozó, de szenvedélyes tudós és művész is, s személyiségének oly eltérő vonásai gyakran hozzák konfliktus helyzetekbe.

Ezért nem zavartalan a bécsi Wahliss nagykereskedővel való szoros üzleti kapcsolata sem, akinek Zsolnay 1883-ban, tíz évre eladja termékei külföldi piacon való kizárólagos árusítási jogát. Wahliss célratörő vállalkozó, akinek, ahogy Teréz írja: „Mindig fontosabb volt az üzlet, mint az igazán szép." Amikor egy ízben nem kapja meg idejében az igért árut, szállítója szemére veti megbízhatatlanságát. Zsolnayt magát is nagyon bántja a dolog: „Sohasem hittem volna, hogy a művészi alkotás vágya ennyi bajt okozzon, és akaratom ellenére szószegővé tegyen"– írja ekkor levelében.

Munkássága lassan hazájában is elismerét hoz neki, sőt még Pécs városának az érdeklődését is felkelti. Amikor a király meglátogatja a gyárat, megjelenik ott

„egész Pécs" is. Egyszerre mindenki látni akarja a gyárat. Teréz lánya írja, hogy ezekben az időkben évente 5-600 hivatalos vendéget kellett fogadniuk.

Hazájában Zsolnayt épületkerámiája, az általa kikísérletezett kiváló minőségű, fagyálló pyrogránit teszi igazán híressé. A XIX. század utolsó évtizedének nagyszabású budapesti építkezéseit igen tehetséges építőművészek teszik magas színvonalúvá. Ybl, Steindl, Lechner épületeitől a Zsolnay kerámia szinte elválaszthatatlan. Kiváló minőségek találkoznak itt össze, s termékenyítik meg egymást. E reprezentatív épületek a polgárosodó Budapest növekvő öntudatának jelei, melyek nem nélkülözhetik Zsolnay világszínvonalú eredményeit.

Zsolnay művei az egész Monarchiában otthon vannak, „hazatalálnak". Felhasználják színes csempéit a bécsi poliklinika, vagy a Kärntnerstraße híres porcelánházának burkolatához éppúgy, mint magánpaloták díszítésére, Prága, vagy a Monarchia híres fürdőhelyei, Karlsbad és Herkulesfürdő épületeinek ornamentikájául.

A gyár története, mint általában a legnagyobb szellemi befektetést kívánó szakmáké, egy „többlépcsős családi művelődésbeli befektetés" eredménye (Karády 1989, 117), s ehhez az „alapító" gyermekei nemzedékének teljesítménye is szervesen hozzátartozik. Hogy ez így legyen, arról maga Zsolnay Vilmos gondoskodik. A gyermekeibe való kulturális befektetés szokatlan mértéke nemcsak az igényes apa gesztusa, de fontos része a teljesítmény maximalizálására törekvő racionális vállalkozói magatartásának is. Kora ifjúságuktól a megfelelő irányba fejleszti gyermekei amúgyis adott művészi tehetségét. Tervezéssel próbálkozó Teréz lányában így éleszti az ambíciót: „A küldött rajzok ... nagyon tetszenek, igaz örömet szereztél velük ... Folytasd ezt az irányt, sokat várok tőle!" Gyermekei élete már kora ifjúságuktól összeforr a gyár életével, „egész lelkünkkel csüggtünk az ő művén",– s lesz kiemelkedő szerepük a művészi színvonal emelésében.

A családi vállalkozásba jól illenek bele a vők is. Teréz férje, Mattyasovszky Jakab geológus, Zsolnay Vilmos őrá bízza a nyersanyagkutatás vezetését. Júlia férje Sikorski Tádé építészeti tanulmányait Bécsben végezte, és asszisztensként dolgozott a bécsi Opera építésénél. Személyében nemcsak kiváló tervezőt nyer a gyár, de a művészeti vezetés is az ő feladata lesz.

Zsolnay Vilmos fia, Miklós, már 16 évesen bekapcsolódik apja mellett a gyári munkába, s igen fiatalon foglalja el a gyár kereskedelmi vezetőjének a posztját. Otthonosan mozog Nyugat-Európában is, ahol szerteágazó üzleti és művészi kapcsolatokat épít ki. Különösen fontos a darmstadti körrel való baráti kapcsolata, hiszen ez a kör az európai szecesszió egyik legfontosabb műhelye. A Zsolnayak második nemzedéke, az apjuktól tanult módon, maga is a legújabb nyugat-európai újítások, szellemi áramlatok importőre lesz. Érthető tehát, hogy az európai szecesszióval egyidőben, s nem valamiféle utánérzésként jelentkezik e stílusirány a gyár termékeiben, s emelkedik ezáltal is világszínvonalra minden, ami itt történik. Apja halála után Miklós fia vezetése alatt éri el a gyár termelése második nagy művészi csúcspontját, éppen a szecesszió nemzetközi színvonalú befogadásával. (Csenkey 1992, 130)

Az „örökösök"-nek nevezett második nemzedék tehát nemhogy felélte volna „örökségét", amint azt a Buddenbrook-effektus elmélete feltételezi (Lengyel 1989, 64), de méltó szinten megőrizte azt. Rájuk is állt, amit egy távolabbi rokon mondott a családról: „Nektek vér van a porcelánotokban, és porcelán a véretekben."

Zsolnay egész történetében a körülményeket tudatosan a saját céljai szolgálatába állító vállalkozói magartatás mellett egy sajátos *polgári értékrend és életmód* körvonalazódik, amely sok tekintetben két korszak határán áll. Ezt szeretnénk a következőkben közelebbről megvizsgálni.

Eszmevilága sok tekintetben a reformkori romantikus liberalizmusban gyökerezik – barátaival a haladásról, az emberiség fejlődéséről beszélget, a természetért lelkesedik – sok kozmopolita és prekapitalista vonással. Egész polihisztorsága és, ahogy leánya nevezi: „túlcsordult kehely"-volta század eleji még. Gyermekei apjuk „teljességének" már csak egy-egy részletét tudták továbbvinni. Hisz a társadalom stabilitását adó eszmékben, hazában, családban, a feljebbvalóknak való engedelmességben, az idősebbek tiszteletében. Istenben is hisz, világnézetének ez a vonása azonban nem igazán hangsúlyos ennél a saját erejére támaszkodó vállalkozó polgárnál.

Munkaethoszában is jelen van az említett kettősség. Kitapintható benne egy erős morális töltést hordozó, idealisztikus prekapitalista vonás. Eszerint a munka morálisan jó, mert nemes célokat szolgál: a kapott tehetséget kibontakoztatja, a szülőktől örökölt javakat megsokszorozva megőrzi, a családot felemeli, a honi ipart erősíti. „Az ember mindent elérhet, feltéve, hogy jóról, nemesről, felemelőről van szó és az igaz emberség elérésére törekszik." (Zsolnay T. 1974, 95)

De jelen van benne a vállalkozó célracionális munkaerkölcse, „a szerző polgár burzsoá éthosza" is, akinek életelve a szorgos munka. (Hanák 1978, 447) Ezt várja el alkalmazottaitól, de saját magától is. Kora reggel elsőként érkezik a gyárba, s vacsora után még visszamegy kísérleteit folytatni.

Jürgen Kocka úgy látja, hogy ez a morális töltésű munkaethosz, „a munka fogalom vallásetikai felmagasztalása" a korai vállalkozó típusának jellemzője, aki szükségét érzi, hogy gazdasági teljesítményeit és sikerét legitimizálja. (Kocka 1982, 103) E kor sok vállalkozója, akárcsak Zsolnay, „az üzletért való állandó fáradozást a családra hivatkozva igazolta, melyhez akkoriban csaknem minden vállalkozó mélyen és erősen kötődött." (Kocka, J. 1982, 116)

A rendi társadalomban oly fontos örökölt társadalmi tőkeformák mellett e polgári ethoszban megnő a súlya az egyéni érdemen alapuló teljesítménynek (Karády 1989, 98), s az e fölött érzett büszkeségnek. Zsolnayban különösen erős az önérvényesítés vágya: „Meggyőződésem szerint élni, nevet szerezni magamnak, és az utókorra hagyni létem nyomát ... Naponta új erőt, bátorságot merítek abból a meggyőződésből, hogy helyesen éltem." (Zsolnay 1974, 97) A munka sikere alapozza meg e korai vállakozó típusnál a személyes tisztesség érzetét, melyben a magánszférában való tisztesség és az üzleti tisztesség szorosan fonódik össze. Nem véletlen, hogy Zsolnay 1867-ben írt végrendeletének első pontja adósságai kifizetéséről rendelkezik. (Zsolnay 1974, 26) Értékrendjének állandó konfliktusforrását

jelenti az, amit leánya „élénk szellemi érdeklődésnek" nevez apjában. A kutatói szenvedély gyakran erősebb benne, mint a szigorúan vett üzleti tisztesség, ami az ő esetében a szállítási határidők pontos betartását jelentené.

A munka mellett, láttuk, a *család* ennek az értékrendnek a központi eleme. Zsolnay Vilmos számára igen fontos a családi élet. Ő maga is engedelmes és szerető fia volt szüleinek, meghajolt atyja akarata előtt. Tönkrement bátyjával csak azért próbál közösen vállalkozni, hogy szüleit „a bánattól és a szégyentől megkímélje." Egy levelében arról ír, hogy nemes életcélnak találta volna, ha szüleinek öregségükre támasza lehetett volna, „szívesen dolgoznék szüleimért." (Zsolnay 1974, 149) Gyermekeit is az idősebbek, a nagyszülők tiszteletére neveli. Teréz lánya beszámol róla, hogy „vasárnap délelőtt, és majdnem minden este felkerestük jó nagyszüleinket." 19 éves fiának, aki nagyapja után a Miklós nevet kapta, ezt írja: „Gondolj mindig szüleidre, végtelen jóságú anyádra és derék nővéreidre, élj úgy, hogy ne kelljen előttük restelkedned." Miklós válasza: „Sohasem ismertem mást, mint amit ti akartok."

A szülei iránt érzett tisztelet azonban nem köti meg vállalkozói lendületében. A gyár fejlesztése érdekében végül is eladja azt az üzletet, amelyet atyja alapított, s amelynek a család tekintélyét és jólétét köszönhette.

A család üdve, felemelése értékrendjének egyik legfontosabb dinamizáló ereje. „Én mindig egy célt láttam: családot alapítani... az életemet is odaadnám gyermekeim boldogságáért." (Zsolnay 1974, 97)

Családjához való viszonya korántsem egyszerű. Amennyire igaz, hogy életét családja szolgálatába állítja, nem kevésbé igaz az is, hogy családja életét viszont sok tekintetben a gyár érdekeinek rendeli alá. Családjában abszolút családfő. *Házassága* szerelmi házasság, s nem társadalmi felemelkedési stratégiájának része, ami atyja házasságánál nem teljesen kizárható szempont. Szelíd, jóságos felesége mindenben megértően támogatja férjét. Elfogadja szerepét, amelyet egy neki írt levélben férje így fogalmaz meg: „A férfi adja a hangot, a nő a dallamot." (Zsolnay 1974, 36)

Gyermekeivel szinte partneri kapcsolatban áll, a vacsora után közös beszélgetések, játékok zajlanak: „Szüleink velünk szórakoztak"– olvashatjuk nemegyszer leánya feljegyzéseiben. A *döntés* jogát azonban magának tartja fenn. A Júlia leányát megkérni jövő későbbi férjet először visszautasítja, majd miután informálódik róla, beleegyezését adja a házassághoz. Első unokájának névválasztásakor ő dönt: „Teréz lesz a neve, jelentette ki határozottan, hisz dédanyánkat, mindkét nagyanyánkat is így hívták." (Zsolnay 1974, 121) Minden olyan kérdésben, amely a gyárral összefügg, szinte zsarnoki módon irányítja családtagjait. Vejeitől pl. még esküvő előtt ígéretet vesz, hogy addigi munkahelyüket elhagyva, a gyár kötelékébe lépnek. Különösen fájdalmas ez az ígéret Teréz férje, Mattyasovszky Jakab számára, aki a Földtani Intézetbeli geológusi állását hagyja oda, hogy életét a továbbiakban családjától gyakran távol, állandó utazásban töltse, a gyár számára jobb minőségű agyag után kutatva. S ha igaz is, hogy Zsolnay személyén és a gyáron keresztül igen sok szellemi gazdagság áradt a család életébe, a másik oldalon ott van az

is, amit Teréz lánya így fogalmaz meg: „Nagy önfeláldozást, alázatot kívánt ... a gyár az egész családtól." (Zsolnay 1974, 52)

Életviteli szokásaira rátérve mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy Zsolnay Vilmos a vállalkozóknak ahhoz a gyakorlati képzettségű típusához tartozott, akinél a munkaethosz „puritán életvitellel párosult." (Lengyel 1989, 130) Sokra becsülte magánéletében az egyszerűséget, takarékosságot.

Fogyasztási preferenciái azonban ennél összetetteb képet mutatnak, a puritánság és luxus sajátos keverékét. Hanák Péter kutatásaiból tudjuk, hogy ez a kettősség az alakuló polgári réteget általában is jellemezte, amely réteg magánéletében az egyszerűség és takarékosság elvei szerint élt, a közéletben azonban viszonylagos fogyasztási aszkézisét feladva, engedett a nemesi hagyományoknak (Hanák 1978, 448), s bizonyos külsőségeket átvett a főúri élet, és a birtokos nemesség sok tekintetben fitogtató fogyasztási stílusából. Ennek legszembetűnőbb jeleként a korabeli paloták fogadó szalonját említhetjük, amely a normának megfelelően impozánsan volt berendezve, nehéz szőnyegekkel, csillárokkal és stílbútorokkal. A Zsolnay család fogyasztása ettől sok tekintetben eltérő, sajátos struktúrát mutatott, amelyben a gazdagság nem a reprezentációt szolgálta. Ahogy Teréz leánya írja: „Nálunk minden másképpen volt, mint a többi családban." (Zsolnay 1974, 35) Mi sem jellemzőbb erre, mint fogadószalonjuk, amelynek a falakat borító könyvek, ásványgyűjtemény és állati csontvázak, a kályhának támasztott alabárd adták nem mindennapos hangulatát. A gyermekek szobájának színes ablaküvegeit egy tiroli mester készítette. A gazdagság itt nem pénzben fejeződött ki, a különleges és a szép olvadt itt össze sajátos esztétikummá. E magas kulturáltságú, inspiratív környezet azért is volt fontos, mert saját maguk által teremtett külön világuk tartozéka volt.

Zsolnay életvitelének, korai tőkés vállalkozó típusának megfelelően, fontos eleme a *fogyasztási aszkézis*. „Nem voltak ékszereink, nem volt ezüstünk. Nyalánkság, cukorka, felesleges hiábavalóság, csecsebecse nálunk nem létezett. Ruháinkat magunk varrtuk." E puritán életmódnak szoros velejárója volt a *takarékosság*, amelyet gyermekeitől is szigorúan megkövetel: „Takarékoskodnunk kellett, de anyánkkal együtt készek voltunk mindenről lemondani, ... amivel atyánknak segíthettünk." (Zsolnay 1974, 52) Grazban tanuló fiától „szigorúan megkövetelte, hogy elszámoljon kiadásaival. Öcsénk kínos pontossággal tett eleget ennek a kívánságnak". (Zsolnay 1974, 34)

Az ő életvitelükből sem hiányzott azonban a *luxus*, de ez kulturális befektetésként jelent meg, és nem a világnak szóló reprezentáció területén. Az ún. „társadalmi visszajelzések" nem különösebben érdeklik: „Sose fektettem kellő súlyt a látszatra"– írja. (Zsolnay 1974, 150) Ebben a házban nem volt vadászpuska és pipagyűjtemény, de, ahogy Teréz leánya írja: „megkaptunk mindent – legyen az könyv, kotta, vagy bármi más – ami művelődésünket szolgálta. Atyánk épp a legsúlyosabb gondokkal küzdött, amikor jó színtársulat jött Pécsre, mégis meglepett minket egy páholybérlettel, karácsonyra pedig egy remek zongorát kaptunk." Életük így „a majdnem túlzott takarékosság és a fényűzés furcsa keveréke" volt.

(Zsolnay 1974, 38) Nincsenek drága toalettjeik, alig van alkalmazottjuk. Mikor a két lány Pestre utazik, ottani ismerőseik elkényeztetettségként értékelik mássá-gukat. Nem függetlenítik magukat azonban teljesen a polgári normáktól, Teréz lánya bútorát Bécsben veszik meg a család nőtagjai, igaz, a családfő levelet küld utánuk: „csak olcsón, csak semmi fölöslegeset".

Zsolnay Vilmos fogyasztási preferenciája csak részben azonos a korai tőkés vállalkozóéval, struktúrájában eltér attól, amennyiben kultúra-centrikus. Olyan művész-vállalkozó fogyasztása ez, aki tudatos kulturális akkumulációval készül egy minőségi ugrásra a szellemi szférában.

A család *szabadidőtöltési szokásaiban* ugyanez a kettősség, a puritánság és luxus sajátos, rájuk jellemző vegyüléke figyelhető meg. Zsolnay maga igen puritán életet él, estéit otthon tölti családja körében. „Sohasem ment el hazulról. Nyáron a kertben ... dinnyéit ápolta vagy a rózsafáit metszette. Télen egy vacsora utáni sakkjátszma, egy tudományos könyv, vagy egy érdekes vita volt a szórakozása, de tíz órakor már pihenni tért, hisz reggel hatkor már sietett a gyárba." (Zsolnay 1974, 112) Osztályuk szokásától eltérően a család fiataljai nem vívtak és nem lovagoltak, de szívesen kirándultak, karikajátékot játszottak és tekéztek a kertjükben felállított amerikai tekepályán, amelyet Lechner honosít meg náluk. Mint jellemzőt említjük itt meg, hogy Zsolnay Vilmos lesz majd az elnöke az 1892-ben megalakuló „Pécsi Kerékpár-Egyesület"-nek, amely „demokratikus sport egyesület"-ként deklarálja önmagát. (Ágh 1894, 193)

Az *ünnep* azonban megint a felvállalt luxus területe volt. Zsolnay Vilmos nagyon szerette például a karácsonyt. Ilyenkor a családot, a barátokat, és vezető alkalmazottait a fa köré gyűjtötte, és mindenkit gazdagon megajándékozva, úgy érezte magát, „mint a szeretteitől körülvett pátriárka."

A kertészkedés, a sakk és egy jó könyv mellett a baráti beszélgetés volt legkedveltebb kikapcsolódása. „Atyánk szerette a társaságot, anyánk igénytelen jósága, a mi fiatalságunk, a mindenkor mindenki számára terített asztal ... értékes baráti kört fűzött hozzánk."

Míg saját étkezésük puritán, amelyben „Schulek bácsi" szokásos húsvéti ajándéka, a zacskó édesség feljegyeznivaló esemény volt a Zsolnay gyermekek számára, ugyanakkor sok, és egyre több pénzt fordítanak vendégeik nagyvonalú ellátására. Életüknek ez is egy felvállalt luxusa. „Házunkban most már mind több és több tekintélyes ember fordult meg." Leggyakoribb vendégünk Schulek Frigyes és Lechner Ödön voltak, de gyakori szállóvendégük Székely Bertalan is, s egy időben Rippl-Rónai is náluk lakik. Sokan csak azért jönnek Pécsre, hogy lássák a gyárat." (Zsolnay 1974, 142) Ez az általuk képviselt csúcsminőség elkerülhetetlen velejárója, de választott stratégiája is. Míg barátaik és ismerőseik számára ők egyfajta szellemi központot jelentenek, rajtuk keresztül pedig az az exkluzív kultúra árad a család életébe, ami a ház különleges klímájának szerves tartozéka, s ami hozzásegít annak a kulturális miliőnek a megteremtéséhez, ami egy vidéki városban máskülönben nehezen megvalósítható lenne. Így társadalmi tőke-ráfordításuk egyben kulturális tőkegyűjtés, ami hosszabb távon a gyár számára az anyagi tőke-

gyűjtés legeredményesebb formájának bizonyul. Társaséletük éppúgy eltért a polgári normáktól, mint egész életformájuk, „különböztünk a nagy átlagtól, kívüle álltunk, ...a „társaság"-ban nemigen szerepeltünk. Ezt rossz néven vették tőlünk, és tartózkodó magatartásunkat gőgnek minősítették." (Zsolnay 1974, 35)

A leghosszabb távú kulturális befektetését mégis *gyermekei nevelése* jelentette. A kor jómodú polgári és arisztokrata szokásának megfelelően nevelőnőt fogad mellé jük. A „végtelen puritán és kötelességtudó" svájci nevelőnő akkor kerül hozzájuk, mikor Teréz hat, Júlia négy, Miklós pedig három éves, és kilenc éven át marad velük. Nyilvánvaló, hogy alapvetően beleillett a családi életvitel fegyelmezett és szigorú stílusába ez a nevelőnő, aki „nagyon jól tanított, de túlságosan szigorúan és ridegen nevelt." (Zsolnay T. 1974, 3) Hatása annál is erőteljesebb lehetett, mert a gyerekek egész nap egyedül voltak vele a gyári lakásban. Szüleik ekkor még a városi lakásban laktak, s „csak esténkint jöttek ki hozzánk." (Zsolnay T. 1974, 22) A kilenc év alatt a Zsolnay gyermekeknek a francia nyelv mellett egy szigorú polgári mentalitás elsajátítására is lehetőségük volt. A család otthon használatos nyelve a német volt, ezért tanártól, idegen nyelvként tanulják a magyar nyelvet.

Miklós, a polgári gyakorlatnak megfelelően, korán elkerült otthonról, 13 éves amikor apja kiviszi Grácba, hogy egy ottani kereskedelmi iskolába irassa be. Egy év múlva levélben tudatja atyjával, hogy a kereskedelmi kémia osztályára osztotta be magát, ahol franciát, angolt, és gyorsírást is oktattak (Zsolnay 1974, 23). Apja élénk levelezésben áll fiával annak egész tanulmányi ideje alatt, amelynek az ellenőrzés éppúgy célja, mint az irányítás.

Míg fia nevelésének igényessége nem üt el nagyon az átlagtól, a lányok neveléséről ez már sokkal inkább elmondható. Bár végig házi nevelésben részesülnek, amely sok tekintetben ad hoc jellegű, mégis a kor leányneveléséhez képest, – amelynek célja a férjhez menésre való felkészítés volt, – igen magas a mérce. A szokásos zenei stúdiumok mellett, angolt, olaszt, pszichológiát és fizikát tanulnak, többé-kevésbé komolyan. Nevelésükben szokatlanul nagy hangsúly kerül a művelődésre. „Szüleink nem követeltek tőlünk házimunkát, így tanulhattunk, művelődhettünk, olvashattunk egész nap. Nagyanyánk visszagondolva saját szigorú gyermekkorára, helytelenítette ezt a nevelést, a nők kötelességét ... a házimunkában látta. Egyszer hallottam, amint atyánk kijelentette neki: „Azt akarom, hogy gyermekeim fiatal korukban minden jóban részesüljenek." „Helyesebb lenne – felelte nagyanyánk, – ha már most hozzászoknánk a lemondáshoz." „Így nőttünk fel két egymással ellentétes nevelési elv között" – emlékszik vissza Teréz. (Zsolnay 1974, 34)

Ebből a visszaemlékezésből nemcsak a nemzedéki eltérés mutatkozik meg szemléletesen, de az az értékrendbeli különbség is, ami a Zsolnay család egyes generációi között bekövetkezett mobilitás eredményének tekinthető. Míg a középpolgársághoz tartozó nagyanya egy kispolgári értékrend szerinti hagyományos női szerepre készítené fel leányunokáit, – s még a lefelé mobilitásra is fölvértezné őket azzal, hogy a lemondáshoz akarja őket hozzászoktatni, – az ekkor még pályája kezdetén lévő fia már egy nemzetekfeletti nagypolgári elit-műveltséget céloz meg

lányaiban is. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy ezt csak azután teszi, miután kisgyermekkorukban előbb a kötelességteljesítés és fegyelem puritán ethoszának alapjait megszilárdította bennük nevelőik által. A szigorú kötelességteljesítés és a szellemi értékek kisugárzása határozta meg egész életüket.

A lányok zenélnek, műkedvelő színtársulatot hoznak létre, s apjuk minden kulturális ambíciójukban támogatja őket. A színielőadáshoz pl. színpadot, függönyt és díszletet készíttet számukra. Otthon élénk társasági életet élnek, még a tánciskola is „háznál" van. Táncosaik javarészt joghallgatók, a lányok pedig atyjuk ismerőseinek gyermekei. „Atyánk szerette a fiatalságot, és gyakran ottfogta vacsorára az egész társaságot." (Zsolnay 1974, 35) Legjobban azonban a kirándulásokat szerették, amikor atyjuk a virágok és bogarak szépségére, és „a természet ezer csodájára" hívta fel a figyelmüket (Zsolnay 1974, 35) Mintha a XIX. század legszebb hangjai szólalnának meg azokon a lapokon, ahol Teréz ifjúkorukról ír: „Mindnyájan lelkesedtünk az irodalomért, a zenéért és természetért. Holdfényes estéken a teraszon ülve áhitatos csendben hallgattuk barátaink remek zongorajátékát. Ha atyánknak vendégei voltak, szellemes politikai és tudományos fejtegetések részesei lehettünk" (Zsolnay 1974, 35).

Barátaik révén is ez az exkluzív kulturáltság és szépség áradt életükbe, ami a szülői ház különleges klímájának is szerves tartozéka volt. Mikor pl. Teréz és Júlia egy hosszabb bécsi tartózkodás után hazakészülve hajóra szállt, barátaik által felvirágozva találták kabinjukat.

Gyermekei nevelésének fontos kulturális befektetése a *külföldi utazás* is. A Monarchia még számukra is otthonos közeg, ismerősökkel, hosszas tartózkodásokkal. E második nemzedék számára a minőségi ugrás itt, Bécsben következik be, „eddig nem sejtett újvilágot" tártak eléjük (Zsolnay 1974, 3). Több hónapon át a bécsi Iparművészeti Múzeum tárgyait tanulmányozzák, másolják, a múzeum kiváló tudósa, Falke vezetése mellett. Júlia Bécsben fedezi fel a keleti kultúrák sajátos motívumkincsét, amely életre szólóan megragadja. Kint tartózkodásuk alatt élénk levelezésben állnak apjukkal, aki megrendeli tőlük mindazt, amire szüksége van. Ő ekkor már idő hiányában keveset tud utazni, így gyermekei révén termékenyíti meg gyárát a fejlettebb európai kultúra szellemi eredményeivel.

A kapcsolat hazatérve sem szakadt meg: „A neves bécsi Lehman és Wenzel cég minden ujonnan megjelent kerámiai vagy egyéb iparművészeti könyvet megküldött betekintés végett, és mindent megtartottunk, ami serkentőleg hatott." (Zsolnay 1974,135)

Zsolnay Júlia festői adottságait később majd Münchenben, Litzen-Mayer Sándornál fejleszti tovább, Miklós pedig a kortárs művészet nemzetközi mozgását a legjelentősebb központokban tanulmányozza. Zsolnay legerdményesebb kulturális befektetésének gyermekei magas színvonalú nevelése és képzése bizonyult.

Ha össze akarjuk foglalni mi is volt az, amire gyermekei műveltségi tőkéjében különös súlyt fektetett, a következőket mondhatjuk. Középpontban állt nevelésükben a szépség, az értékek iránti érzék kifinomítása, „a szellemi javak, s ezek szimbólumai – elsősorban a könyvek iránti tisztelet" kifejlesztése. (Karády 1989, 117)

Igen fontos volt ebben a családban az idegen nyelv tudásnak a kultusza, s az ebből fakadó *többnyelvűség.* Ennek nem csak a külföldi iskolavégzés szempontjából van nagy jelentősége, mint Miklós és Júlia esetében, de abban is, kogy képessé váltak a nyugat-európai „szellemi újdonságok" közvetítésére. (Karády 1989, 113) Nyelvtudásuk révén egy „magasabb információs szint" megszerzésére is lehetőség nyílt (Karády 1989, 113), ami a Zsolnay gyermekek esetében a kor legújabb művészi áramlatainak gyors és akadálytalan befogadását, és felhasználását jelentette.

Összefoglalóul elmondhatjuk, hogy a Zsolnay család életvezetési stratégiáját az úri, dzsentroid allűrök teljes hiánya, és nagyfokú puritánság jellemezte. Allűrjei inkább egy szellemi arisztokratáéi: szuverenitás és, – a kulturális és társadalmi szférára szorított – magas igényszint. Fontosak számára ugyanakkor a polgári keretek és szokások, ezek akceptálásában kapcsolódik leginkább apja stílusához. Apja, Zsolnay Miklós, státusőrző magatartásának megfelelően, mindenekelőtt helyzete stabilizálására törekedett, mikor ingatlanokat vásárolva anyagi tőkéjét gyarapította. Vagyonának gyarapításával jutott el a polgárság alsó rétegéből a jómódú középpolgárságba. Az itt való meggyökerezés stratégiájaként, anyagi tőkéje egy részét kulturális tőkére rekonverzálta, fiai taníttatásának formájában. A középpolgárság szokásait, friss beérkezőként, tiszteletben tartotta.

Fia, Vilmos polgári értelemben vett értékeket, ingatlant nem gyűjt. Számára mindez nem cél, csak eszköz vállalkozói tervei megvalósításához. Apja stabilitásra berendezkedő mentalitásával szemben rá anyagi, társadalmi, illetve kulturális tőkéjének dinamikus átváltási képessége a jellemző, valamint a csak hosszabb távon hasznosuló kulturális invesztícióra való szokatlan volumenű berendezkedés. Ennek ellenére, vagy éppen ezért, az apjától kapott örökrészt megsokszorozza, s ezt nem titkolt önérzettel le is szögezi: „Örökrészemet megszázszoroztam, gyermekeimet magasabb társadalmi osztályba emeltem." (Zsolnay 1974, 97) Példája, s a Zsolnay család egész története azt látszik igazolni, hogy az örökölt kulturális tőke az, ami a legjobban kamatozik, s hogy a kulturális előnyök azok, amelyek legjobban átválthatók más előnyökre. (Róbert 1987, 45)

Teljesítményethosza, fogyasztási aszkézise az egész korai vállalkozó réteget jellemezte, de nála mindez sajátos helyi értéket nyer művész-tudós ambíciója következtében. Éppen utóbbi adottságainak „tőkésítési" képessége emeli őt a gazdasági elitbe, s teszi művét maradandóvá.

Zsolnay Vilmost, a puritán polgárt nem motiválta a társadalmi elismerés vágya, – „nálunk senkinek sem volt ideje, kedve kitüntetésért és elismerésért harcolni", (Zsolnay 1974, 150), mégis minden lehető külföldi és hazai elismerést megkapott. Végül, igaz, csak sikerei csúcsán, még a tartózkodóan figyelő város, Pécs is díszpolgárává avatja halála előtt három évvel, 1897-ben.

Budapest JÁVOR KATA

IRODALOM

ÁGH T.
1982 *Emléklapok Pécs, sz. kir. város múltjából és jelenéből.* Pécs
P. BRESTYÁNSZKY I.
1971 *A flambémáz és az eozin nemzetközi összefüggései.* 63-79. In: HÁRS É. – MÁNDOKI L. (szerk.) Száz éves a Pécsi porcelángyár. FIM – JPM, Pécs
CSENKEY É.
1992 *Zsolnay szecessziós kerámiák.* Budapest
HANÁK P.
1978 *Magyarország társadalma a századforduló idején.* 403-516. In: Magyarország története 7/1. Budapest
JELLACHICH K.
1912 *Pécs a XIX. század közepén.* A Pécs – Baranyamegyei Múzeumi Egyesület Értesítője V. 20-58. Pécs
KATONA I.
1977 *Zsolnay Vilmos.* Budapest
KARÁDY V.
1989 *A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben.* 95-136. In: FŰZFA B.– SZABÓ G. (szerk.) A zsidókérdésről. Szombathely
KOCKA, J.
1982 *Az ipari forradalom vállalkozói és menedzserei Németországban.* 103-136. In: RÉNYI Á. (szerk.) A vállalkozó. Szociológiai Füzetek 28. Budapest
LENGYEL Gy.
1982 *Bevezető.* 5-14. In: RÉNYI Á. (szerk.) A vállalkozó. Szociológiai Füzetek 28. Budapest
RÓBERT P.
1982 *Mobilitás és életút.* In: Rétegződés – modell vizsgálat I. 93-130. Budapest
RÚZSÁS L.
1954 *A pécsi Zsolnay-gyár története.* Budapest
1971 *A technika fejlődése a kerámiaiparban és a pécsi Zsolnay-gyár.* In: HÁRS É. MÁNDOKI L. (szerk.) Száz éves a Pécsi Zsolnay-gyár. 11-22. Pécs
ZSOLNAY T. – M. ZSOLNAY M.
1974 *Zsolnay.* Budapest

KULTURELLE WERTVORSTELLUNGEN UND MODELLE DER LEBENSFÜHRUNG EINES FÜNFKIRCHNER UNTERNEHMER-BÜRGERS, VILMOS ZSOLNAY IM VORIGEN JAHRHUNDERT

Die Abhandlung stellt drei Realisationsmodelle des Großbürgerlichen Niveaus vor, die von Vilmos Zsolnay – er stammt von puritanen mittelbürgerlichen Eltern und steigt ins Großbürgertum – und seinen Kindern erreicht wurden. Der „Vorläufer" war der im 1880 geborene Miklós Zsolnay, der das Familienbesitz ergründete. Er gehört zum in die feudalen Verhältnissen eingliedernden, frühen, städtischen Bürgertyp, der seiner Prestigeorientierung entsprechend, sein Vermögen in „sicheren und ansehnlichen Werten", in Haus und Boden anlegt. Sein Haus und Laden stehen in der Stadtmitte, und wie die alteingesessenen Bürger von Pécs, kauft er auch Weingut. Mit der Ausbildung seiner Kinder will er ihren Durchbruch zwischen den Gesellschaftsschichten sichern.

Sein Sohn, Vilmos, ist der „Gründer", geboren 1828, der frühe Unternehmer. Er setzt das vom Vater geerbte Modell, auf einem wesentlich höherem Niveau fort; später gründet er die Fabrik, steigt in die Elite des Großbürgertums. Seine Wertvorstellungen stehen in vieler Hinsicht auf gemeinsamer Plattform mit denen seines Vaters, aber er legt die Elemente der mittelbürgerlichen

Lebensform immer mehr ab, verwendet, öffnet er die bürgerlichen Rahmen, in die er geboren ist. Nachdem er an die Spitze gelangt ist, ist er bereit, um die Fabrik qualitativ zu verbessern, alles, das väterliche Erbe, alles was zu der Prestige der Familie in Pécs beitrug, zu verkaufen und zum Kapital umzuwandeln.

In seinem Haus herrscht eine übertriebene Sparsamkeit in der Ernehrung, in der Kleidung; sein kulturelles Anliegen ist aber um so stärker, das sich in der Ausbildung seiner Kinder niederschlägt. Sie bekommen alles, was nur schön und gut – kulturell gesehen schön und gut – ist. In der Erziehung seiner drei Kinder werden die Künste, die Mehrsprachigkeit und die Plichterfüllung betont. Die Erziehung seiner Kinder war ein Teil seiner Unternehmensstrategie.

KATA JÁVOR

Beérkezett könyvek

Viselet és történelem, viselet és jel. Az aszódi Petőfi Múzeumban elhangzott néprajzi konferencia előadásai 1996. augusztus 15. Szerk.: Korkes Zsuzsa. Múzeumi Füzetek 45. Aszód, 1996. 170 p. Petőfi Múzeum

Voigt Vilmos: Irodalom és nép északon. A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része. Tanulmányok. Budapest, 1997. 208 p. Universitas Kiadó

Zólyomi József: A Nógrád megyei parasztság lakástextíliái (1700-1960). Nagy Iván Könyvek 3. Balassagyarmat, 1998. 156 p. Nagy Iván Történeti Kör, Nógrád Megyei Levéltár

Zólyomi József: Herencsény története. Nagy Iván Könyvek 2. Balassagyarmat, 1998. 320 p. Nagy Iván Történeti Kör, Nógrád Megyei Levéltár

KÖZLEMÉNYEK

ÍROTT SZÖVEGEK EGY SZEMÉLY ÉLETTERÉBEN
(Esetelemzés)

Bevezetés

A folklorisztika a közelmúltig, nagy körültekintéssel, makacsul, az oralitás törvényszerűségeit vizsgálta. E kutatás eredményeképpen tárultak fel azok a beszédhelyzetek, amelyekben a kommunikáció a szóbeliségben realizálódott, illetve azok a beszédmódok és szokások, amelyekben az orális tartalomszervezés hagyományos formai és stilisztikai normákhoz igazodott. A reformkor folklórgyűjtőitől örökölt esztétikai beállítottságú folklórkép a XX. század közepe óta jelentősen módosult. A folklór szociológiai megközelítése nyomán világossá vált, hogy a műfaj, a műfajrendszer történeti kategória. A társadalmi kommunikáció koronként más-más tartalmakat részesít előnyben, s e tartalmak szerveződése más-más verbális viselkedési szabályok alapján történik. Az életforma, a világkép XX. századi gyökeres átrendeződése perifériára taszította a hagyományos műfajokat, s helyükbe másokat állított. Az életforma zártságának megszűnése szükségessé, az írni-olvasni tudás terjedése pedig lehetővé tette az íráson alapuló verbális kommunikációt.

Egy korábbi írásomban vetettem fel azt a kérdést, hogy mennyire zárt egy XX. századi parasztasszony világa. Levélhagyatékának elemzése azt bizonyította, hogy a falusi emberre, életformára jellemző kisfokú mobilitást ellensúlyozzák az egy szélesebb társadalmi, földrajzi körből származó információk. Ezek írott csatornán érkeznek, s az egyén ugyanezen indítja útnak válaszát (Keszeg 1996). E kommunikáció írott termékei minden egyén környezetében felhalmozódnak, jelenlétük vagy elháríthatatlan vagy nélkülözhetetlen, akárcsak termelésük (birtokbavételük) birtoklásuk. Általuk az egyén élettere kitágul: a társadalom, a világ egy szélesebb szférájába integrálódik.

Jelen tanulmány ugyanezen a csapáson halad előre. Arra kérdez rá, hogy melyek azok a kommunikációs aktusok, amelyek lebonyolítására az oralitás alkalmatlan, milyen szövegtárgyak épülnek be az egyén környezetébe; milyen normák szabályozzák az írott szövegek létrejöttét és a hozzájuk való viszonyulást; milyen szerepeket játszik az írott szöveg és az írás mint cselekvés az egyén életében, melyek azok a források, amelyek egy ilyen elemzés körébe bevonhatók. Ilyen értelemben elemzésem előzményének tekintem mindazon munkákat, amelyek a népi írásbeliség valamely műfaját tették vizsgálat tárgyává: a népi önéletírást (Küllős 1982, Niedermüller 1988), a gazdanaplókat (Molnár 1967, Mohay 1994), a leveleket és levelezőlapokat (Eckhardt 1950, Hanák 1973, Novotny 1987), a kéziratos könyveket (Ujváry 1980), az emlékkönyveket (Berta 1970, Keszeg 1991), firkákat,

1. ábra: Gálffy Eszter

feliratokat (Balázs 1987). Szándékom azonban részben el is tér az említett elemzésektől, amennyiben a szövegeket nem egy életpálya rekonstruálása, hanem az írott kultúra szinkron szerkezetének és funkcióinak vizsgálata végett tekintem át. Munkám közvetlen ösztönzője a beszélés néprajza módszerének (Hymes 1975, 1979), a folklór műfajrendszerének (Voigt 1972), valamint a „tárgyak elméletének" (Hofer 1983) irodalma.

A népi írásbeliséggel kapcsolatos néhány műfajorientált kutatás után (Keszeg 1991 a,b,c, 1994, 1995 a,b,c, 1996) szükségesnek éreztem egy élettér írott szövegeinek globális felmérését elvégezni. E munkához a „terepet", az aranyosszéki, mészkői Gálffy Eszter környezetét már évek óta kiválasztottam. E felmérést azonban halogatnom kellett. Amíg G. E. erejének teljében volt, folytonosan, intenzíven „használta" környezetének írott tárgyait. Új szövegeket termelt, a meglévő iratokkal védte, bizonyította tulajdonjogát, a maga és családja intim életére vonatkozó feljegyzéseket pedig nem volt hajlandó idegen szem elé tárni. 1996-ban viszont, mikor egészsége megromlott, betegsége ágyhoz, kórházhoz kötötte, számvetést készített életével. Rájött, hogy rokonságában nem talál örököst, aki méltányolni tudná a családi irattár értékeit. Sőt, kórházi tartózkodása idején egyik közeli hozzátartózója bosszúból megsemisítette az irattár egyik részét. Ezek után, érdeklődésemet, szándékomat ismerve maga ajánlotta fel, hogy vegyem át irathagyatékát. Készségesen tett elém a lakásban található minden írást. Együtt fésültük

át a lakás minden bútordarabját, minden zegét-zugát, készségesen, s látható elégtétellel válaszolt kérdéseimre.

Gálffy Eszter 1921-ben született az aranyosszéki Mészkőn, a család utolsó, nyolcadik gyermekeként. 7 osztályt végzett el a mészkői iskolában. Ezekben az években tevékenykedett a faluban Balázs Ferenc, akinek a példája életre szólóan meghatározta érdeklődését és magatartását.

1940-ben három fivérét behívták a román hadseregbe. Pali 1942. VII. 3-án esett el a szevasztopoli ütközetben. Samu és Mózes 1942. XI. 8-án írták haza utolsó levelüket. Sorsukról, halálukról a család sokáig nem értesült. Tamás magyar királyi csendőrőrmester lett. A faluban élte le életét. Ágnes, Róza és Katica férjhez mentek, elköltöztek a faluból. G. E. egyedül gondozta el szüleit, nagyszüleit, s ezután magára maradt a szülői házban.

1945-ben meghalt bizalmas barátnője, Jobbágy Rózsika. Maga és környezetének életét e naptól kezdve naplójában örökítette meg. Ennek első lapjáról való az alábbi bejegyzés:

Meghalt Jobbágy Rózsika ő volt az én őszinte hűséges barátnőm. Már nincs aki titkaimat őrizze és emiatt naplóhoz fordulok. Megkezdem azzal a szándékkal, hogy minden élményemet és gondolatomat őszintén, az igazsághoz híven felakarom ide jegyezni. Nem akarok hizelegni magamnak, de jóról, rosszról be számolok majd. Igy életem tanulságos tükre lesz ez a napló. Ha majd be fejezem lezárom e könyvet, boldog vagy szomorú életről fog-e regélni. Érdekfeszítő élmények szép regénye lesz-e, vagy semmitmondó napi jelentés? Kíváncsi nyugtalansággal kérdem ezt magamtól, mielőtt hozzá fognék.

A jó sorsra és Isten kegyére bizom magamat és könyvemet.

Mészkőn 1945 Julius 23.

Gálffy Eszti. szül 1921. március 8.

A füzet, a könyv ettől kezdve bizalmas türelmes barát, az írás, az olvasás lelki szükséglet volt számára.

A háború idején rövid ideig cselédeskedett, s gyárban dolgozott. Falujába visszatérve családfenntartóként, majd a szülőházában magára maradva férfiként dolgozott. Állatot tartott, szántott, kaszált, zsákot cipelt, fát vágott, piacolt. A megerőltető munka korán kikezdte egészségét. 1981-től tsz-nyugdíjas. 1996-ban meg majorságot tartott, maga gondozta a zöldségest, hordta piacra a termést.

Írott szövegek egy élettérben

1. Feliratok

A feliratok korábbi, a családi tér mágikus, szakrális uralását, védettségét biztosító eljárásra vezethetők vissza, a térfoglalás, a tér szakralizálásának sajátos technikáját képviselték (Eliade 1987, 37-41, 48-52, Bartha 1984, 9-28). Az építőáldozathoz, a küszöbhöz és a kapuhoz kapcsolódó hiedelmek Aranyosszéken is ismertek és alkalmazottak voltak. (Téglás 1910, 1913). A kapu- és gerendafelirat vallásos, mágikus tartalma a rontás, a veszély elhárítását, a családi tér integritását, bántatlan használatát biztosította.

A XX. század folyamán az épületelemek funkciója és jelentése átértékelődött. Az ideológiai boltozat, az értékrend változásával rendre szimbolikus, presz-

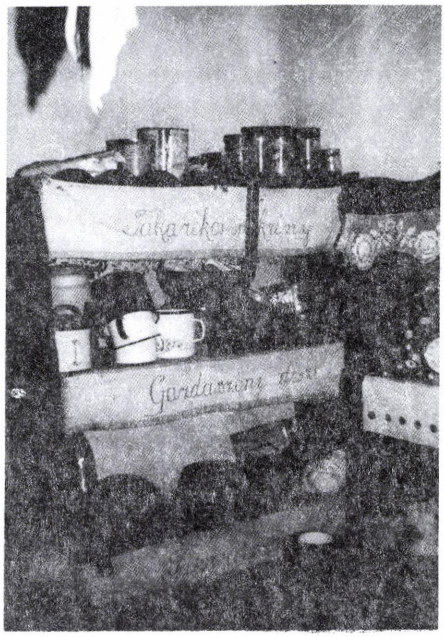

2. ábra: A stelázsi polcaira rögzített szöveges csíkok Gálffy Eszter konyhájában, Mészkő, Torda-Aranyos m. Keszeg Vilmos felvételei.

tízs-, státusjelző, majd egyre inkább védő funkciót töltöttek be. A határt szimbolikusan jelző egyszerű megoldások után ritka, költséges építőanyagból készült kerítések, kapuk, épületelemek következtek, amelyek a védettséget biztosító tömör falakkal, alapozással, applikációkkal (szögesdrót, dárdaszerű kerítésvégződés) egészültek ki (Keszeg 1990). Ez az átalakulás alapjaiban érintette a feliratokat. A frissen állított kapukról, a frissen épített házak mennyezetéről eltűntek a feliratok. A fémből készült tetődíszre, a házorom faragott deszkáira felkerült évszám a ház új voltát, a család anyagi tehetősségét hivatott hirdetni.

E folyamat Mészkőn sokkal szerényebb formában zajlott le, mint a többi aranyosszéki faluban. Az előnytelenebb fekvésű, erősen dombos-hegyes határú Mészkő nem tudott annyira újjáépülni, mint Aranyosszentmihály, Várfalva, Rákos, Kövend, Sinfalva.

G.E.-nek nem nyílt lehetősége deszkakaput, -kerítést állítania. Szerény, 1880-1882 között épült 9x4 m-es, szobakonyhás lakásában nyoma sincs az építés évének. Habár, amint mondja, „állott az eszem, hogy írassam én, hogy hánybo épült s ki készítette". E szándéka mélyén ősei iránti tisztelete, a velük való közösségvállalás húzódik meg.

A faluban egyetlen, az 1930-as években villa-stílusban épült házon olvasható a tulajdonos neve. Kereki András feleségének nevét íratta a ház oromzatára.

A polgári élet eszményét terjesztő szöveges falvédők a múlt század végén Aranyosszéken is megjelentek. Terjesztésükben az előnyomtatott minták vásári kínálata, valamint az iskola játszott nagy szerepet. Az 1930-40-es években tanítónők gondoskodtak a minták másolásáról, összeállításáról, s az iskolai foglalatosságok között előnyben részesítették kivarrásukat. Meghonosodásuk következménye és kiteljesítője volt annak az ízlés-, érzelmi és szemléleti forradalomnak, amely a város és a nagyvilág felé nyitó, zártságát feladó falusi lakosságon átcsapott. Az új megoldások és tartalmak néhány évtized leforgása alatt átrendezték az aranyosszéki ember tárgyi környezetét, életvitelét, mentalitását.

A század eleji feliratok kizárólagosan nótai eredetűek. Az 1940-es években készítettek a tisztaság és tisztálkodás igényét fogalmazzák meg. Az 1950-es években varrt falvédők szövege a konyhapénz fontosságát, a nő háziasszony szerepét hangsúlyozza. Az 1950-60-as években házi áldások, vallásos szentenciák kerülnek

a falakra. S ez idő alatt a nóták illuzórikus szövegrészletei változatlanul népszerűek. (Részletesen: Keszeg 1991, 195-225).

Gálffy Eszter az iskolai kézimunkaórákon készítette az első szöveges falvédőket. Lakásában ma kettő található kifüggesztve. Egyik a kemence melletti falfelületet védi, díszíti. Felirata:

Piros rózsa gyöngyvirág
Kettőnkön áll a világ.

A másik a stelázsi polcaira van rögzítve. A négy sávból álló együttes szövege:

Takarékos szekrény
Gazdasszony dísze
Takarékosságnak
A legszebb jelvénye.

További négy falvédő kimosva, kivasalva az utóbbi években a szekrénybe került. Egyik a házi áldás szövegét tartalmazza:

Házi áldás
Hol hit, ott szeretet,
Hol szeretet, ott béke,
Hol béke, ott áldás,
Hol áldás, ott Isten,
Hol Isten, ott szükség nincsen.

A konyha védett északi sarka a helyiség szakrális tere. Egyik fele vallásos tárgyú képekkel, a másik pedig családi fényképekkel van sűrűn teleaggatva. A fényképek között van egy berámázott gyászjelentő is. E lapról Gálffy Eszter naplójában az alábbi korabeli bejegyzés olvasható: „1943. XI. 16-án edes anyám meghalt csak 3 an lehettünk a koporsoja mellett. Életében nem tudta meg hogy már egy fél evvel azelőtt meg volt halva a fia Pali. A gyász lapban adtuk a falunak tudtára a valóságat mert a gyászlap ugy volt meg fogalmazva, hogy Anya és fia egymásra találtak..."

Szivünk megrenditően mély fájdalmával tudatjuk, hogy a soha el nem felejthető emlékű szerető gyermek, feleség, édesanya, nagyanya és rokon

GÁLFFY SÁMUELNÉ
született Borbély Róza

életének 62-ik, házasságának 43-ik évében türelemmel viselt, hosszas szenvedés után f. hó 16-án d.u. 6 órakor elhunyt.

Szüntelenül gyermekeiért aggodó, testben és lélekben sokat szenvedett drága halottunk ugy övéinél, mint rokonai- és ismerőseinél soha el nem felejthető emléket hagyott.

Felejthetetlen halottunk porrészeit folyó hó 18 án fogjuk az unitárius egyház szertartása szerint a helybeli unitárius temetőben örök nyugalomra helyezni.

Az emlékezésben megkétszereződött fájdalommal tudatjuk továbbá, hogy ugyanez alkalommal lesz az engedelmes jó gyermeknek, unokának, testvérnek és rokonnak

GÁLFFY PÁLNAK

az egyházi temetése, ki 26 éves korában, 1942 junius 22-én, hősi halált halt a hazáért a keleti harctéren. Anya és fia egymásra találtak.

A jó anyáknak és hősöknek kijáró szeretet és kegyelet virasszon sírjaitok felett!

Cheia, 1943 november 16-án.

Gálffy Sámuel, bánatos férje, illetve apja.
özv. Borbély Dénesné szül. Jobbágy Amália,
bánatos anyja, illetve nagyanyja.
Gálffy Ágnes, Gálffy Róza férj. Kereki Mózesné,
Gálffy Sámuel, Gálffy Mózes, Gálffy Tamás,

Gálffy Katica, Gálffy Eszti,
gyermekei, illetve testvérei.
Kereki Mózes,
veje, illetve sógora
Kereki Bözsi
unokája, illetve unoka huga.
Valamint a közeli és távoli rokonok.

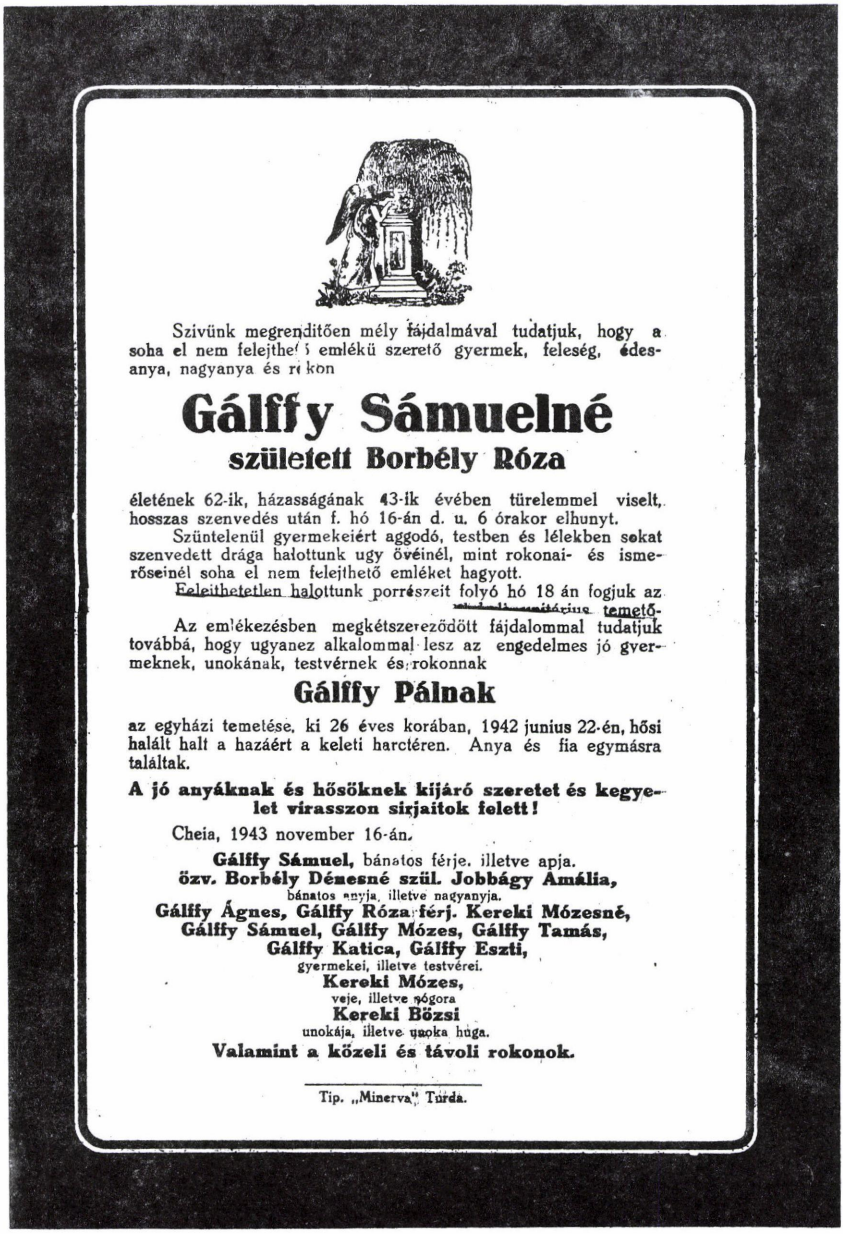

Szivünk megrenditően mély fájdalmával tudatjuk, hogy a soha el nem felejthető emlékü szerető gyermek, feleség, édesanya, nagyanya és rokon

Gálffy Sámuelné

született Borbély Róza

életének 62-ik, házasságának 43-ik évében türelemmel viselt, hosszas szenvedés után f. hó 16-án d. u. 6 órakor elhunyt.

Szüntelenül gyermekeiért aggodó, testben és lélekben sokat szenvedett drága halottunk ugy övéinél, mint rokonai- és ismerőseinél soha el nem felejthető emléket hagyott.

Felejthetetlen halottunk porrészeit folyó hó 18 án fogjuk az [illegible] temető-

Az emlékezésben megkétszerezödött fájdalommal tudatjuk továbbá, hogy ugyanez alkalommal lesz az engedelmes jó gyermeknek, unokának, testvérnek és rokonnak

Gálffy Pálnak

az egyházi temetése, ki 26 éves korában, 1942 junius 22-én, hősi halált halt a hazáért a keleti harctéren. Anya és fia egymásra találtak.

A jó anyáknak és hősöknek kijáró szeretet és kegyelet virasszon sirjaitok felett!

Cheia, 1943 november 16-án.

Gálffy Sámuel, bánatos férje, illetve apja.
özv. Borbély Dénesné szül. Jobbágy Amália,
bánatos anyja, illetve nagyanyja.
Gálffy Ágnes, Gálffy Róza férj. Kereki Mózesné,
Gálffy Sámuel, Gálffy Mózes, Gálffy Tamás,
Gálffy Katica, Gálffy Eszti,
gyermekei, illetve testvérei.
Kereki Mózes,
veje, illetve sógora
Kereki Bözsi
unokája, illetve unoka huga.
Valamint a közeli és távoli rokonok.

Tip. „Minerva" Turda.

A gyászjelentő tehát, akárcsak a fényképek, egyidőben jelent kapcsolatot a halottakkal, szolgál lakásdíszként, a látogatók felé pedig genealógiai szimbólumként funkcionál.

Felirat egyetlen bútordarabon sem található. Habár mindenik 50-100 éves, többszöri újrafestésükkor az évszámok és a monogramok megsemmisültek. A szekrényben őrzött szőttesek viszont megörökítették készítőjük nevét. A legtöbb darabon a *BR* monogram olvasható. Borbély Róza G.E: édesanyja, aki 1900-ban volt menyasszony. Ezt követi néhány *GE* jelzetű darab, G.E. kezének munkája. „Ez akkori divatjak s kedvtelések vót. S büszke vót az, aki meg tudta csinálni, azt nem mondták írástudatlannak."

Ugyancsak egy tárgy őrzi G.E. nagyapja, Borbély Dénes nevét. A fonal*serítő* kézzel faragott korongjába véste monogramját. Ezért unokája számára máig szeretett, tisztelt tárgy.

2. Iratok

A családi iratok egy, az asztal alatt lévő kartondobozban találhatók. Egy részük a házzal együtt öröklődött: a szülők, nagyszülők tulajdonjogát igazoló okmány. Halott testvéreinek okmányai szintén G.E. tulajdonába kerültek (Tamás katonakönyve, Samu értesítője). Másik részük különböző intézményekkel tartott kapcsolatának terméke. Van közöttük a házhoz, telekhez és a földhöz való jogát igazoló okmány; az adó és az egyházjárulék kifizetését igazoló nyugta, villanyszámla; kórházi beutaló; a munkaerő hivatal igazolványa III. fokú munkaképtelenségéről; orvosi receptek; betegszabadságot előíró orvosi igazolványok. G.E. fiatal korából való az *Unitárius Konfirmációi Emlék* 1933-ból.

A legrégebbi irat az 1855. II. 29-én Tordán kiállított *Gyámsági rendelvény*, amely Borbély Mártont, G.E. nagyapjának testvérét kiskorú árvak gyámjának nevezi ki. A szöveg terjedelmesebb része német nyelvű, utána következik a magyar és a német nyelvű kivonat.

A magyart idézem:

Gyámsági rendelvény

A Halmágyi Sára Kis Ferencnétől hátramaradt gyermekek részére Ön gyámnak kineveztetik, s köteleségévé teteik e kis koruakat erköltsiségre, vallásosságra s erényre vezetni, vagyonaikat szorgalmasan és hiven kezelni, azok fentartásáról gondoskodni, s a jövedelmeket és egyéb maradványokat a kiskoruak javára s a hatóságok utasitása szerint forditni.

A cs.k. járás hivataltol mint
törvényszéktől
Tordán Oct. 29-ik napján 1855-évben

Egy 1908. augusztus 2-án keltezett *Építési engedély*en a tordai járás főszolgabírója engedélyezte Borbély Dénes mészkői lakosnak, hogy *a határ* utcában, saját beltelkén lakóházat építsen. Az épület adatait a Vázrajz tartalmazza:

Vázrajz
a Mészkő községben 174 házszám alatt Borbély
Dénes mészkői lakos által épitendő uj házról
Az egész épület
nossza tesz 12 métert, szélessége 4 métert.
A fal tégla

A külső falak vastagsága 25 centiméter
a közfalak vastagsága 25 -"-
a fal magassága 2.40 méter,
az ajtók magassága 1.90 -"-
az ajtók szélessége 1 -"-
az ablakok magassága 70 cm
az ablakok szélessége 40 cm
tetőzet szalma.

Az építési tér fekszik az utcától 2 méter, az északi szomszédtól 60 méter, a déli szomszédtól 25 méter, a keleti szomszédtól 2 méter, a nyugati szomszédtól 20 méter távolságokban.

Kelt Mészkőn 1908 év augusztus hó 2 n.

Előttünk: Borbély Dénes

Az anya, Borbély Róza 60 évesen, 1942. augusztus 10-én végrendelkezett. Minthogy azonban a végrendelet túl terjedelmesre sikeredett, a közjegyzői hivatal elutasította, tömörebb kivonatot készíttetett belőle. A család tulajdonában az eredeti változat maradt meg. A végrendelet utolsó bekezdése a férjet, Gálffy Sámuelt kizárta az örökösök közül. Az indoklás vagy a férjre, vagy az utódokra nézve szégyenletes volt, ezért, nem lehet tudni, hogy ki részéről, a végrendeletet agresszió érte: leszakították az irat e részét. A szövegnek mindössze enyhébb tartalmú töredékei olvashatók: *„családjával szemben nem tanusított..."*, *„Férjtől és apától elvárható lett volna..."* A végrendelet mind tartalma, mind megszövegezése miatt figyelemre tarthat számot.

Végrendelet

Alulírott Gálffy Samuné, született Borbély Róza, Cheia-i lakos, miután Isten segedelmével 60 ik életévemet betöltöttem, érezvén, hogy egészségi állapotom sulyosan megrendült s életem az életet adó és elvevő Isten kezében van, szükségesnek látom, hogy kis vagyonom felett rendelkezzem:

Ezért a mai napon 1942 aug. 10 én, Pretorian Teodor, Kökösi Kálmán, id. Halmágyi Mózes és Szolga Sámuel lakásomra hivott tanuk jelenlétében, ép elmével, megfontoltan, saját elhatározásombol, senkitől sem kényszerítve vagy rábeszélve, a következőképpen végrendelkezem:

1. Nyolc gyermekem van: Gálffy Ágnes, Gálffy Róza, Gálffy Samuel, Gálffy Mózes, Gálffy Tamás, Gálffy Pál, Gálffy Katalin, Gálffy Eszter. Mivel azonban két gyermekem, Gálffy Róza és Gálffy Tamás jelenleg Magyarországon tartózkodnak, ők nem kapnak semmit, tekintettel arra, hogy az ujabb törvények szerint nem rendelkezhetnek sem ingó sem ingatlan örökség felett.

2. Ezért minden ingatlan vagyonomat, bárhol és bármilyen formában hogyan található, a többi fentnevezett, az országban (Romania) tartozkodó gyermekeimre hagyom, kivéve a Cheia községben levő 426 telekkönyvi és 326, 327, 2329 helyrajzi sz házasteleknek az én tulajdonomat képező fele részét, melyet Ágnes és Pál gyermekeimnek hagyok egyenlő részben.

3. Akarom, hogy a többi vagyonom gyermekeim igazi testvéri szeretettel és megértéssel 6 egyenlő részre osztsák, tekintet nélkül arra, hogy Ágnes és Pál a hatod részen kívül a fennebb emlitett telket kapják.

4. Ingó vagyonomat, ami a házamban vagy bárhol található Katalin és Eszter leányaimra hagyom egyenlő részben.

5. Ameddig fiaim Sámuel, Mózes és Pál harctéren vagy bárhol távol vannak, és ők nem intézkednek másképpen, az ők részüket is az itthon élő testvérek használják egyenlő részben, minden kötelezettség nélkül.

6. Ha pedig az orosz harctéren vagy időközben más harctérre rendelt három fiam közül valamelyik elesik, vagy jöhetne haza s mégsem jön, az ő része is a többi testvérekre szálljon egyenlő részben.

7. A 2 pont alatt megjelölt Ágnesnek és Pálnak hagyott házastelek hagyományozásához még hozzáfüzöm azon akaratomat, hogy amennyiben valamelyik a kettő közül, meghalna, a másik örököije

az ő részét, anélkül, hogy a többi testvér jogot formálhatna. Ha pedig mindkettő elpusztulna, a többi testvérek örököljék egyenlő részben.

8. Férjemnek..tekintettel arra, hogy sem...családjával szemben nem tanusitott-férjtől és apától elvárható lett vol(na)...haszonélvezetet sem...a fenti végrendelet szerint halá... amelyben a lelkem megbékült és...

Borbély Roza

Alolirottak mint tanuk kijelentjük hogy a jelen végrendelettevő Gálffy Samuelnét személyesen ismerjük, a végrendelkezés alatt jelen voltunk s meggyőződtünk arról, hogy végrendelkező ép elmével saját akaratából, kényszerítés nélkül végrendelkezett.

A végrendelett előttünk és végrendelkező előtt felolvastatott, megmagyaráztatott, annak úgyléte újból megkérdeztetett és a végrendelkező valamint tanuk által saját kezűleg aláiratott.

Cheia 1942. aug. 10 én

Th. M. Octavian

tanuk Kökösi Kálmán

Halmágyi Mózes Szolga Sámuel

Mindezek az iratok utóbb olvasmánnyá váltak. G.E. elő-elővette, olvasta őket. „Ó, hányszor elszórakoztam álmatlan éjszakákon, még beléjek-beléjek nézegettem" – mondja.

Mivel természete miatt a megaláztatásokat hosszú időn keresztül nehezen bírta zokszó nélkül, s családja nem lévén, szembe mert szállni a hatalom helyi képviselőivel, élete során többször fordult kéréssel a hatalmi szervekhez. Egyik füzetében maradt fenn egy 1973-ban (vagy 1972-ben) írott kérvényének piszkozata.

Mélyen tisztelt gazdasági elnök és komiszió

Én Dénes Eszter sz Gálffy. Kérem halgassák meg panaszaimat javaslataimat és sérelmeimet. Az inditott erre az irásra, hogy sorsom és helyzetem és már kibirhatatlan...Min T Sz tag...A nagy tiszteletű Munkáspárt és mint szocialista államban egy becsületesen dolgozó, s a létér küzdő kisigényű személy. Nem kérek többet mint amire becsületesen megdolgoztam...Kérem számitsák ki és vizsgálják át az 1972 évi munkám dijazását.

1006 tő szöllőnek a permetezésén kiül minden munkáját III osztályban.

534 termő amelyből 150 elsőtermő volt.

A szöllő 370 kg volt.

430 termés nélküli

210 hiányzonak csak a hely kapálása 4 szer

42 tő ami valóságban van és nincsen bediktálva. Átvettem

buza 212 és vissza tartottak 120 kg-ot

138 kg törőbuzát

42 „ krumplit

3 „ cukrot

8.6 l bort

335 leirt, levontak 169 leit.

A kisegítő kert 1972 évben volt 4 ár gyümölcsös 1 ár szöllős 6 ár zöldséges. Összesen 11 ár volt kérem egészitsék ki ugy ahogy az jogos.

Terjedelmesebb az a kérvény, amelyet az „arra hivatott legfelsőbb vezetőséghez" írt egyik falusfele (testvére) megbízásából. E kérvény fogalmazási készségén túl a falu életének, sérelmeinek, érdekviszonyainak ismeretét bizonyítja.

Mélyen tisztelt arra hivatott legfelsőbb vezetőség!

Én az alulírott Gálffy Tamás, kovács, aki már 43 éve ütöm a vasat, öregember vagyok. Szépen kérem halgassanak meg panaszaimmal. Amennyiben nem birom a mondanivalóimat felelősség teljesen elmondani vagy leirni még kevésbé, román nyelven, úgy kérem halgassanak meg magyar nyelven.

Kibirhatatlan, nehéz és sulyos panaszom van a termelő szövetkezeti vezetőség magatartása ellen amit tanusítottak velem *és még sokakal* másokkal szemben. Kénytelen vagyok mint becsületesen

és felelősség teljesen dolgozo ember az igazságot *mint szocialista államban illik azt a vezetőségemnél keresni.* Én csak a magam ügyét irom le *de igen sokaknak van* ehez hasonló sérelmük igy esedékes volna egy idegen ki küldött egy gyülésen meg kérdezze és utba igazitást adjon a népnek akik nem tartoznak a vezetőség rokonságában *azok is érvényesülhessenek bár részben* jogaik és kötelezetségeik látásában.

Az (Ariesul) termelőszövetkezet 3 brigádjáról van szó (Cheia). *Minden baj ott kezdődik,* hogy a Szász András brigádos 2 csoportra osztotta a dolgozó népet Az ő rokonságai *minden teren érvényesül igazaságtalanul is* és aki nem rokona testvére, sogora vagy barátja az *olyan rossz bánás modban részesül, hogy ezt sokáig kibírni nem lehet.* Most ide csekély részit a panaszaimnak leirom, szoval elmondani többet tudok. Ahogy Szász A. brigádos lett 2 honapra reá *régi egyéni bósszúját kiűzte rajtam* most a *brigádos* minőségében. Azon kezdte, hogy ha meghasad a szive akkor is megmutatom, hogy kiteszem a mühelyből *hogy megéheztessem* a nagy határban. Ezt meg is csinálta most 59 éves koromban. stb.stb.stb. Hozott a helyembe egy felelőtlen szakképzettségű kovácsot s ha a nép szot emelt ellene Szász A a brigádos ugy fejezte ki magát, hogy ha semmit sem tud csinálni ugyis itt tartom mert én újévkor a prémiumot úgy is megkapom...Az pedig nem bolond hogy eleget tegyen mert havi fizetése van. Ezen a teren kérem halgassák meg Daczo Mártont is. Három gyermekem van és egy sulyosan beteg feleségem. A feleségemet az orvosi komiszió a beteg doszárja után be tette a II osztályu beteg nyugdijazásba *itt a helybeli vezetőség* nem ad semmit. Söt még a zöldséges kisegitő kertet is elvonták teljesen töle. A Mihai Viteazu-i I brigád kovácsa elkövetett hibája több munka napot vezetett be magának mint amennyit ledolgozott *és ezért büntettek engem is* azon tull azt követelték hogy 17 pont órabérre dolgozzak bármilyen nehéz munkát. *Ami nem felel meg a valóságnak*...Ezt szoval!!! Elvontak egyik évben 10 napot *ezt bizonyitja az ujságcik*...Kérvényeztem a rajonhoz le is jött egy Ilies nevű kiküldött és telefonon össze hivott *Szász A azt mondta hogy hivat a milicia* elis mentem, tudva azt hogy életemben sem nem öltem sem nem loptam sem nem csaltam sem nem *hazudtam.* És az alatt az idő alatt megtartották *a kiküldöttel a kihalgatást* csak az ők befolyásuk szerint, *hogy én nem akartam oda menni.* És azután engem *szembe röhögött.* Nem nyugodtam bele és mégegyszer kérvényeztem. Ugyancsak az Ilies és egy Bucaresti össze szedett akkor azt döntötték hogy minden évben *sok de sok becsületesen dolgozott napjaimat fizessék ki*... Két honap után meg kaptam az elbocsátó levelet *de a fizetni valot mai napig sem fizették ki* Nehéz családom van és ugy szegényesen *én is szeretnék élni. becsületes munkám után*!!!...ban szilveszter napján megrugta egy bival vasolás közben a fejemet elvitt a mentő. Közben hivtak idegen kovácsot. Az meg csinálta hogy 4 pár ökröt megvasalt és abbol 3 drb 3 honapig az istáloban még enni s inni sem tudott a földről felkelni *mert megnyilazta.* 10 év alatt én egyedül elláttam a kolektivet minden munkálattal *de ilyen ehez hasonlo hibát nem követtem el mert a szakmámat tanultam és felelösséggel dolgoztam. A normator könyvet nem én állitottam össze.* Csak alkalmazkodtam utána *becsületesen dolgozoként. Mikor a kolektiv megalakult én a gyárban dolgoztam és addig jöttek mentek amig ott meggyözték a vezetőséget hogy itt nagy szükség van és bocsássanak el akaratom ellenére és most 10 év után 59 éves fejemre ezt a csufságot egyéni bosszubol???* Hiszen engemet is fájdalommal szült édesanyám a világra... *Egyéni bosszu* megnevezése a Sz A brigádos bele köpött az ivovizembe és a cigaretta véget be tette en egy nagyot ittam s aztán olyan beteg lettem...*Képzeljék csak azt el*...Panaszt tettem a mostoha apjánál és *azota mint a hüvely nélkül két élű kard ott is vág ahol nem kellene. Most következik a meggondolnivalo rész*... Segitséget kérek ugy a magam részére mint az állam és nép részére *(leleplezni a csalókat ez emberi hivatás.) Állam érdek és szocialista országban a dolgozo népér való becsületes harc. Olyan intézkedéseket kell átszenvedni, hogy a Kolozsváriak elmentek Kolozsvárra a Bucurestiek Bucurestbe és itt maradtunk mi!!!* Nem tudom megérteni, hogy aki a brigádos testvére el mehet műtárgyáért és haza hajt felét lerakja és a termelő szövetkezetnek *elég ami jut*??? Nem tudom megérteni hogy a Román Ioan egyik évben lop egy zsák kékkövet azt ahogy a milícia kiderítette 11 személynek eladta dupla áron? más évben megfogták és semmi baja nem lett. *El veszhet 1 auto krumpli egyetlen sötét éjszaka*??? a nép lesheti azt alulrol sehol semmi? Egy Ádám Sándor meg teheti azt, hogy a szöllő hegyben ujévkor ugy serkentik a népet hogy mennyiség és minőség után kap...*Akkor megtörténhetik az*??? Egy szekeren 2 hordo 4 en Sz A brigádos, Ádám S agrár mérnök és még 2-tő más azt hazudták, hogy analízist csinálnak, mikor a nép 3 osztályban van felmérve szöllő minőség szerint??? Be ülnek a legjobba??? Szüret előtt egy nappal??? *Ez a becsület arcul csapása*!!! Ádám S agrár mérnök megteheti azt, hogy összel behozzák a vetőgépet oda az utszélére az istáló

mögé és ott tavaszig a szekérszintől 21 lépésnyire az iszap és a téli idő minden viszonttagsága. Ádám Sándor agrár mérnöki intézkedései után jöjenek és nézzék meg...*Mintha a Maros itt járt volna* Fő a prémium!!! stb.stb.stb. Nem elég adó a szinisztrátok természet sujtotta nép??? Még alá kell támasztani a zsarolo fölényes *lopicskálokat is*? ide nem sok küzdelmébe kerülne a (Miliția economică*)nak hogy felderitse...A Samuka a brigádos testvére Eladhat 2 hizott állatot? 9000 leiért. Négy 200 kg körüli disznot 2tőt eladott 2tőt megölt és jelen pillanatban is van még 6 drb??? 4 tagu családja van és egyedül dolgozik és mégis enyire mehet??? ugy tudom, hogy neki is csak 365 napja van egy évben... És abbol *jónéhány napot eltölt a Szebeni meg a Brassoi piacon* hagyma szüret után...!!!! A brigádos nem de a rokonsága kész raktárt csinálhat? Egyedüli becsületes embert a vezetőségben??? Éjel nappal sakkban tudnak állitani??? A Macavei Panfilt??? Halgasák ki de szigoruan!!!!! Az állam érdek és szocialista modszer és kongresul megállapitotta paragrafusok szerint...Ha nem akarják önök is alátámaztani a nagy lopásokat, nagy hazudozásokat, és egyéni személyeket, megkülönböztetéseket. Most kivan osztva a kisegitő zöldséges kert... Legalább 15-20 családtól elvették mind egyeseknek van mérve még 40-50-60-70 ár terület is. A Sz András veje Kereki Andor a tátrán soför soha egy kapa vágást sem dolgozott a kolektivbe és mégis mértek neki zöldségest??? és azonkiül kapott kb 10 ár gyümölcsöst a fák alatt felvan szántva és beveteményezve... Aki a földjét át adta annak nem jár egy petrezselyem levélre való hely sem??? Ez nagyon orvoslásra vár...1971 VI 29. Volt a farkasör tetején egy nagy tábla rosszul megszántott földbe belevetve a töröbuza. Mikor a jónép elvégezte a vállalt munkálatait 2 h töröbuza kapálás 15-20 ár hagyma ugyan anyi cukor répa stb. stb. stb. A Sz A brigádos nemkivánatos személyeinek rámérte hogy kapályanak még erejüken fejül is. Akkor mikor VII 2 án értesitette a népet ott volt 1 m magas repcsen jó sürün kivirágozva a töröbuza 10 centis még sárgábban mint a repce virág meghuzatni nem lehetett nem tudta azt megkapálni senki...Emiatt azok a ki választott személyek kaptak 400-500 lei értékü büntetést és ősszel a becsületesen ledolgozott nyári munkákér sokan nem kaptunk semmit...Mindig keres a vezetőség okot s modot hogy büntessen büntessen és büntessen??? 28 napegységér nem kaptam semmit. Kinek a hibája ez??? Ártatlanul elszenvedett büntetésekből nem tudok megélni sem én, sem más... Hazug igérettel és falcs telyesitménnyel már tele minden sarok több nem fér...Itt a közelben már 1-2 év alatt a 19diknek is fényesen sikerült...Tudja meg azt mindenki, hogy sohasem a kötél akasztja fel a nyomorultat...Hanem a kinja baja és szenvedése...Krisán Ioant eléggé megfogták s elég komoly menyiségű sajt lopáson. Semmi baja nem lett...Van taxija és csinálhatja tovább...A Rázmán Dezső hátáról éjel a Macavei Váleruka a raktáros felesége huzta le a zsák buzát...Az elnök és a brigádos nem tár a törvény szék elé egy keveset lopot mert az behuzná a nagy lopokat is és ez reájuk vallana...Mikor meggyöztek arrol hogy a kollektivben egyenlő jogot kapunk és a jövönk bisztositva lessz akkor arrol nem volt szó, hogy az egyik kihasználhatja a másikat igy amint a mellékelt ábra mutatja. Szép a szó de a tett bizonyit csak utánna kellene nézni...Megtörténhetik az, hogy a Sz András brigádos a testvérinek Samukának, a sogorának Bajka Miklosnak és a másik sogorának megengedi, hogy 3 rom szekeret 3 napra kivon a kolektivből tüzelő fáért a Kovendi erdőre??? Az alatt az idő alatt itt a nép szedi a töröbuzát le a földre csurgo esőben??? Egy hétig veri az eső a töröbuzát ott kün aztán csomora rakják mig jól megdohosodik penészedik és ezt osszák ki a becsületesen dolgozó népnek, még az állatok sem eszik meg??? Haza szállitani a zöldségesből szekeret csak a testvére sogor kaphat hogy azon a napon norma is és éjfélig még 3 fuvar is 30 leivel csak nem bolond hogy adjon korvodás szekeret másnak is hogy az övéi ne keressenek azon napon normát is és még csubuk 90 leit.

Most befejezésül amennyit leirtam felelösségteljesen szépen kérem az allam, a nép és a személyem érdekében halgassanak ki és adjanak segitséget...

Hogyha érdekfeszitő megtudni az igazságot ugy ha nagyon ritkán is de még találkozhatunk becsületes emberekkel. Nekem az a kívánságom fizettessék ki a becsületesen ledolgozott munka napjaimat és ne küldhesse vissza a bankba a Sz A a ki utalt pénzemet utólagosan saját felfogása szerint megmásitott fişa de plată**-mot...

Hogyha a legfelsőbb vezetőség igazán akarja az állam és a dolgozó nép érdekét igénybe venni, segitő kezet adni a becsületesen dolgozoknak, ugy el jönnek ide és kihalgatják a becsületes meg-

---

*gazdasági rendőrség (rom.)

**fizetéslap (rom.)

sértetteket Kolozsi Ferencz II brigád tag. Krisán Vaszile a 3 brigád szöllős brigádossát. A Gálffy Ferencz lealázott tagott. Macavei Panfil raktárost. Dénes Esztert azonos sérelmekkel. Krisán Léticiát az ő sérelmeivel. Praţa Gheorghe ugyan becsületes embert. Kereki Gavrila ugyan csak sok panasszal Kis Árpád I. brigád.

Vegyék figyelemben hogy Szász András magatartása ellen ment már jónehány reklamáció. Mind nem ér semmit. (Utólag kihúzva: Vegyék figyelembe, hogy a Balázs Ferencz lelkesen nevelte népről van szó! Vagy hirdessenek ki szabad lopást csalást, hazudozást, vagy tiltsák be mindenkinek!!! Olvassák el a Petőfi költeményei közül azt, hogy „Most kér a nép adjatok neki. vagy nem hallótátok??? Dozsa György hirét.) itt nagy baj van és nem alakul hanem fejlödik. Alázattal"

Két testvérével (egy bátyjával és egy nővérével) folytatott pereskedése szintén nyomon követhető irattárában. A még folyamatban lévő per történetét G. E. naplójából idézem.

21. S(...) F(...) közjegyzőnő C(...) I(...) felesége és a fia *Összetákoltak 3 hamiss iratot. Mintazt mi kértük volna Meghamisitották a szüleink hagyatéki végrendeletét*!!! (Átirták az összes, öseink vagyonát a C (...) S(...) nevére. Hamissan!!! Én sulyos beteg voltam, 1991 VI 5 1994 februarig. Biztosak voltak abban, hogy én meghalok és halálom után felmutatják ezt a *hamis szerzödést*...

Lörinc Katalin aki mindig városon élt semmit sem ért a mezőgazdálkodáshoz. *75 éves. A Tamás fiai nemfogják megtudni Csak a mi halálunk után. Akkor már késő lenne.*

22. A nővérem és a C(...) család Mint terorizáló csoport a betegségem alatt és amig a korházban feküdtem *rettenetesn megloptak, kizsaroltak.* Sok anyagi javaimat eltulajdonitóták. *C(...)ék segítették.* A nővéremnek adtak kulcsot és onnét saját autójukkal hordták Kolozsvárra

23. Eddig már négy esetben probálták meg az életemnek végetvetni, hogy *ne tudjak intézkedni hivatalosan*...

Egyszer gyogyszerrel. Egyet bevettem, egymég megvan, *bizonyiték.*

Egyszer veréssel.

Egyszer C.(...) ittjárt és Mészkön elhiresztelte *hogy a nővérem megvan halva.* Igy akartak engem becsalni Kolozsvárra, *aholl terorizálhattak volna könyen.* C(...) tanuelött kijelentette nekem, hogy jön ő Mészkőre és csinál ő rendet, fegyverrel is!!! Tudják, hogy faluszélén lakok itt a környezetemben 6 házban nemlakik senki mint szomszéd. Hat lakatlan ház között *én egyedül* 1992 III 5én Reggel 4 és 5 óraközött verték az ajtomat, Ki az??? Nemválaszolt senki. Többször ismételtem a kérdést az ajtot nem nyitottamki. Bementem a másik szobába, hogyha benyomják az ajtot és menekülhessek az ablakon át az útcafelé...Sötétt volt...

Az ekkor aláírt szerződés üresen maradt részén utóbb a családi ház adásvétele is megjelent. A helyzet akkor vált tragikussá, amikor az új „tulajdonos" felszólította G.E.-t hajlékának elhagyására.

3. Levelek

Az irattár mennyiségileg is tekintélyes részét képezik a levelek.

Az 1940-es években a család szétszóródott. A fiúk a frontra kerültek, a lányok férjhez vagy munkába mentek. A háború zavaros éveiben mindenki erősen igényelte a pontos információkat. A testvérek sűrűn írtak egymásnak és szüleiknek. Általában az egymástól, egymásról szerzett híreket is továbbították. Sőt, hazalátogatásukkor a felgyűlt lapokat is vitték, hogy azokat minden családtag elolvashassa. E levelekben dominálnak a „jól vagyok, amit viszont kívánok" típusú mondatok. Ezek az adott körülmények között sokat mondóak voltak: életjelt adtak írójukról.

Feladó: Gálffy Eszter, Torda, Solvay üzemek
Címzett: Gálffy Pavel, G.E. bátyja, katona, 17-es ezred,
33-as Posta

Keltezés: 1942.VI.18.

Dragă fratel meu Pali

In primul rînduri scriu că noi suntem sănătoşi mama ni ţică cam slaba că tot să gândeste de noi. Te rog să scrii mai des ca să avem ce arăta că numa întaia crede ce vede cu ochi Naumai a tât să scrii că est sănătoasa şi adresa curat. La mine pot ori ce să ştiu că cei cu tine şi dacă eşti rău. Am primit dela toţi 3 carte VI 5 şi mam bucuriat la a tău. De Rozsa şi Bözsi a cuma să iei (...) că sa măritat Bözsi la tatăl sau de la zi al(...) Acasă au mult de lucru numai doi lucră alt ceva nu am să scriu în VI 7 am fost acasă la sărb (...) a fost joc şi a petrecut bine copiii. adresa nu scriu că nici aşa nu puteţi trimete carte unu la altu voi (...) că nu găsiti. Altale nu scriu să ai grije şi să nu te lăsa ca până a cuma să fii niţica cătană şi cu brăcămintea şi cu rătinerea, doresc tot bun te sărut cu tot familia mama (...) sorata Eszti dacă nu găsăsti carte postala sai scrii şi fără timbră

(A tábori lap fordítása: Kedves testvérem Pali

Első soraimban tudatom, hogy jól vagyunk, egészségesek, édesanyám egy kicsit gyengélkedik, mert mind rátok gondol. Kérlek, írjál gyakrabban, hogy legyen mit mutatnunk neki, mert csak azt hiszi, amit a szemével lát. Csak annyit írjál, hogy jól vagy és a címedet. Nekem megírhatod azt is, hogy hogy vagy, nem is vagy jól. Mindhármatoktól kaptam levelet VI 5 és nagyon örültem a tiednek. Rozsáról és Bözsiről most értesítelek, Bözsi férjhez ment, az apjánál ünnepeltünk 1 napja. Otthon sok a munka, csupán ketten dolgoznak, mást nincs mit írjak, VI.7-én voltam otthon az ünnepen, volt tánc, a gyermekek jól szórakoztak. A címeket nem írom meg, mert egymásnak úgyse írhattok levelet, mert nem kapjátok meg. Mást nem írok, csupán annyit, hogy vigyázz magadra, ne engedd el magad, légy egy kicsit katona, a ruháddal és a visszatartással (?) minden jót kívánok neked, csókollak az egész családdal együtt, édesanyám is, nővéred, Eszti. Ha nem találsz leveleződlapot, írjál bélyeg nélkül.

Feladó: Gálffy Moise, G.E. bátyja, 83-as ezred.
Címzett: Gálffy Katica, G.E: nővére, Torda, Solvay üzemek.
Keltezés: 1942. V. 15.

Kedves hugom tudatom e pár soraimban egéséges vagyok amihez hasonlóan kívánok az otthon valoknak, Továbbá tudatom hogy a küldött lapot meg kaptam továbbá egyet otthonról is mejből mindent meg értetetem én már egy pár nap óta nem irtam demost került egy kicsi alkalom és irok egy pár sort meg mindig jol vagyok köszönöm az Istenek aki mindig velem van, mind a vén diák mikor még (...) most samurol nemtudok semmit pedig irtam neki is Szávujjal minden 2-3 napra találkozom Martonnal nem tudok egyaltalan mert neki más a kötelesége Othonról is kaptam egy levelet és épen ugy tudom hogy hogy vadnak mintha nem irták volna meg de egy anyit dolgozanak hogy amiből ők meg éjenek aztán a töbi bizák istenre amugy is most nála van minden áldás. Irjatok kik vadnak othon Kereki Misi othon van tovaba nem irok maradok a távolba sokszor csokolak minyajatokat irjatok ahogy joban tudtok...

Feladó: Gálffy Samu, G.E. bátyja.
címzett: a Gálffy Család
A keltezés hiányzik.

Kedves szüleim és testvérem,

Ezen levelem küldöm Kerekitől én jól vagyok melyet nagyon is szeretném ha már tudnék. tudatom a hét folyamán küldtem egy lapot de mivel Kereki megy haza töb irni valom van nem tudom meg irjam vagy se, de meg kell irjam egy anyit hogy én nem mehetek haza most hamar, és az is meg történhetik nagyon könyen hogy inet el visznek az ezredhez Dicsöbe és azt mondják, hogy oda gyakorlatra visznek. Esetleg ha haza mehetek akor nagyon rövid időt ülhetek othon a faluba, ha lehet az én dolgamat ugy rendezzék hogy jol legyen nekem úgy a hogy én szeretem mert én a frontra nem akarok ki meni innet.

Epen ezért gondoljátok meg ti is azt a dolgot komojaban mint edig és csináljatok nekem egy nagyob összeget a mivel tudjak valamit veni magamnak mert higyetek el azt hogy nektek is szükségetek lesz ara most itt nem tugyátok hogy mien az állapot és én már megvagyok győzödve mindenröl.

Ha épeg ugy fog történi a hogy halszik majd meg irom hova teszem a civil ruhámat és jöjetek valameik utána mindenem összekötöm és össze fogom varni csak valamenyi öszeget fizessetek érte ha kérnek. Most már én nem tudom ha nem mehetek haza Ti magatokba csináljátok meg a szerzödést és osztazatak meg egy formán testvériesen, de ki kötöttem én kérlek titeket ara hogy ne veszetek ösze egyiketek sem mert hiszen nincs miért. A hogy édes hagya ugy egyezzetek belé, én azt is meg igérem hogy ha én „othan" érezhetem magam ecer semit se követelek és irásba adom hogy nektek adom a részem. nem tudom most mit irhatnék egyebet fontosat csak azt mongyátok meg Rozának hogy én (...) fogok haza meni ha lehet, rövid időre ő dolgozon ugy rövidesen... azt tugyátok hogy nekem adosságom a faluba senkinek sincs idegenel szembe.
Majd még töbet fogok irni mert most nem jut minden eszembe a ruhámnál levél is fog leni a mibe töbet irok, nekem ne irjatok amig én nem irok haza egy lapot a megállapodásomrol.
Töbet nem irok csokolom mindnyájatokat

Szerusztok

Samu

Feladó: Jobbágy Rózsika, G.E: barátnője, Budapest
Címzett: G.E., Mészkő
Keltezés: 1944. I.2.

Édes Esztikém!

Meg kaptam a lapodat amely annyira szivemre hatott amikor olvastam, hogy szegény édes anyád meg halt, elsem gondolod milyen könnyes szemmel olvastam leveled és gondoltam, és éreztem árvaságodat. De vigasztallak, habár csak levélbe de: ne busulj gondolj csak reám, hisz én is elég árvának érzem magam, csak a jó Istenbe bizom és bizzál teis majd csak lessz másképpis. Esztikém irtad, hogy nem jutsz eszembe, hogy nem irok pedig már sok levelet irtam igaz nem ajánlva talán azért nem kapod meg, de ezután még többet irok és ajánlva vagy pedig Katicához Irjál teis minél többet és bövebben szüleimről és mindenkiről elsem képzeled milyen jól esik hazulrol tudni, hogy még mi van otthon. Hogy vagyok? tudom elég nehéz különösen szüleimnek szegényeknek ki vág most fát és van e legalább fájuk és mit egyenek. Esztikém kérlek mennyiből lehet segizsd mindég hálás leszek, tudod még most egyéve hogy vágtuk a fát? Nincs az a pillanat amelyben ne gondolnék reád s arra a sok jó multra, mikor kapáltunk, meggyomláltunk és szántottunk, ez mind csak állom volt, milyen jóis volt. Most gondolom téged is még jobban megtört az élet amiota árvaságra jutottál, de mégis othon vagy, ugy szeretnék velled lenni letörülni könnyeidet, megsimogatni arcocskádat, és mondani, ne busulj öcsikém. En azért joll vagyok amért ugy irok, talán sohsem volt igy dolgom csak mindegyre megüt a honvágy, és állandoan szüleim vannak eszembe, hogy vajon mitis csináltak szegények. Nagyon sok ajándékot kaptam karácsonyra kabátot, fehérneműt, paplant, és még sok aproságokat. Samutol is kaptam. Tamástól kaptunk levelet irja, hogy volt a feleken* veletek beszélni, és mennyire meg sajnált mikor látta bánattol meg tört arcotokat, érdeklödik most ismi van odahaza irni fogok most nekiis és Rozsának is irok nem tudom haragszik reám, hogy nemir. Mi van Katicával? Az ő cimére is irtam neked is meg neki is nem értesitsz, hogy meg kaptátok. Katica is volt a feleken? irjál erol is, hogy történt a beszélgetés. Tudom mostis nehéz hozzá jutni, pedig Jozsi bácsi is akart meg én is menni, de, már a télen elmarad mert hideg van. itt még nincs ho jó az időjárás inkább nedves mind meg voltunk hülve, de most kezdünk kijavulni kicsit még köhögök. Ujra oda térek Esztikém, te tudsz jobban meg irni mindent, Ágiék nem irnak Miklos bácsiék is csak egy levelet irtak miota itt vagyok pedig énis irtam meg Jozsi bácsi is. Irjál meg mindent és mindenröl, mi van a tehenekkel eladták disznot vágtak fájuk van édes apáméknak. Mózes tudom most sincs othon és Miklosbácsinak is elég nehéz ha még othon van, két helyen eleget tenni. Még egyszer hadd vigasztaljam kis árva szivedet bár levelben én átérzem a te árvaságodat, kivánok vigasztalást nektek, és szegény sokat szenvedett Rózsanéninek csendes pihenést

* Mikor Észak-Erdély Magyarország része volt, a határ Kolozsvár–Torda között, a Feleken húzódott. Az egymástól elszakított családtagok csendőrségi engedéllyel találkozhattak és beszélgethettek a határnál.

Szeretettel csokol mindenkit
Rózsika.

Feladó: Gálffy Róza, G.E. nővére
Címzett: Gálffy Katica, G.E: nővére, Torda, Solvay Üzemek
Keltezés: 1944. I. 2.

Szeretett kedves és jó hugom Cica

Könnyező és fájo szivel ülök e papir melet hogy tenéked is fáj a szived és éretem, de hidel hogy az enyém is nagyon fáj mikor eszembe jut a sok szenvedés amin át usztam de a jelen még sokal joban mert tudom hogy mekora seb van a te sziveden edig is szám üzöt voltál te is mind én de most hijába mész haza mer nem látod aszta szegény sápat arcu de sokat szenvedő édesanyát aki álandojan gyermekeiér agodot és nem tet kivételt közötük mindenyik egyformán fájt szivének most tudom és erzem hogy csak egyedül Esztit kivánodlátni mikor találkoztok akor csokojátok meg egymást és én hejetem is egyszer mer én hamég egyszer veletek lehetnék sosem hagynalak el titeket csak könyet hulatok a ti árvaságotokér tudom senkitek sincs aki nektek jo szivel tanácsot agyon akinek fájna ha ti szomoruak vagytok nincs már töb Samu bátya aki vigasztaljon aki megkérdjen node azér ne csügedjetek el mer még van egy bátyatok aki épen ójan gondos mind Samúvolt szegényt nagyon sajnálom mer nagyon meg viselte a bánata három fiju után és most a ti sorsotok nagyon sajnál titeket hogy senkitek sincs mer kidölt az az oszlopaki ösze tartota az egész családot bár mijen gyönge is volt mégis erös volt drága hugom csak ara kérlek nesirjatok sokat hanem inkáb imátkozatok és nyúgodjatok bele Isten akaratába és az ő meg váltásába mer akár hogy fájis az hogy meghalt mégis ha visszatekintünk hogy mijen életet élt akor bekel látnunk hogy meg váltás volt számára a halál az Isten is meg elégelte az ő szenvedésit azér szolitota magához én nagyon szépen meg kérlek írd meg nekem is hogy mi okozta legjoban a halálát mije fájt a leg joban amikor meghalt. Kedves Cica írjál meg mindent aszt is hogy most te holvagy és hogy vagy. én epen most kaptam Jobbagy Rozsikától levelet irja hogy mennyire vágyik haza mindenap sokat sir és szorgalmasan dolgozik már meg szokta habár nekem is irja hogy kapot Esztitöl levelet és kérdi hogy mijér nem irok gyakraban haza talán haragszom de sose gondoljátok aszt hogy én haragszom mer talán vétkeztek azal a gondolatal mer még ha megisbántatatok volna akor sem tudnék haragudni hanem én nékem nagy dolog nektek levelet irni mert bizony töbet sirok mind irok és azután nagyon roszul érzem magam ezér nem irok sokszor de azér gondolatba szüntelen veletek vagyok csak a testem van láposon a lelkem s a szivem foro szeretete Mészkön marat a testvéreime és az én drága jó édes anyámnál ami mostis talán mostis ot van sirhantja melet és én mégsem hulathatok egy pár foro könyet hogy a szivem könyebüljen csak a tenyerembe meg a párnámra a legtöbet mer énis el mondhatom hogy mijota járom a világot bojgo lábam száz tövisre hágot hej ha akor látok a világba nem marasztot volna tán hijába mer talán sose éremeg hogy ki beszéljem magam tinektek mer iten az idegenbe senkim sincs aki meg halgatna és át érezné szivem fájdalmát és akivel betudnám bizonyitani az igazat édes Cica nagyon szeretném ha csináltatnátok egy fényképet a gyászruhátokba és nekem is küldenétek egyet énis varatam magamnak fekete ruhát karácsonyrá hiszen volt most számitok nagy kabátot veni csak ha lehet de ara kel legalább 600 pengő de nem tudom hogy mileszbelöle most egyelőre még ittmaradunk hogy medig az nem bisztos de a levelet azér utánunk küldik akár hol leszünk vártam Tamást ide nagyon kivánom tudni hogy hogy érezte magát december 2 kán én is nagyon szeretem volna vele tartani de nem volt nagy kabátom és itt nincs kitöl kölcsönöztem volna mer csak ki kacagtakvolna de majd jön a nyár akor minden bokor szálást ad és énis remélem hogy el megyek oda ahol Tamás volt vendégbe én még a Tamás lakásán sem voltam mer mikor akartunk meni ako aszt mondta hogy inkább legyünk türelemel és várjunk egy pár hetet és akor eljön elisjöt és nem jön üres kézelsose egészen megváltozat nem ojan mind volt nagyon gondos amennyire teheti segit rajtunk kedves Cica ird meg hogy volt a temetés pontosan és aszt is hogy mibe került és mi álataki asztis hogy aszta levelet amit szegény Samu akart el rendezni meg irtátoke vagy nem az öreg most mit szol hogy job vagy még nem érzi hogy nincs akivel csufolkodjék majd meg érzi ökeme mer az Isten nem ver botal és bün büntetlen nem marad mi hála Istenek még elünk egyik naprol a másikra én nem vagyok a legegéségeseb mer a fejem sokat fáj és nagyon bánat beteg vagyok mer vanmér a drága lejányom egéséges jár az iskolába elég jol tanul karacsonyra nem adták ki az értesitö könyvet senkinek de bisztos jó jegyet kap most kapot uj ruhát jo

meleget Mozes is egéséges most nem ölik a kilisek de én adig sosem leszek egéséges amig laposon lakunk hanem hátha el költözünk még egyszer szépen kérlek irjál meg mindent asztis hogy mivan azal az ügyel akinek a lampa üveg a tányérjába eset meg kaptátok a kezbe valot ird meg asztis hogy a vén hazúgnak még mostiskel a szölö Rozsika irta hogy még mostis kötödik Eszti irta neki irjál valamit Mariska néni felöl mer nagyon kiváncsi vagyok mivan vele én irtam neki már három lapot és egyre sem válaszolt kerdezt meg hogy mijér haragszik tudom azér hogy nem mentem köszöni de hirtelen jöt a dolog senkinélsem voltam a világon mer sijetem most még irok az itteni hirek röl ami engem nem izgatnak azér irok tudatom hogy itvan egy Bágyoni ember egy ácspalér talán még több tudománya van mind Kerekinek nagyon jól ismeri Kerekit és Gálfi Miklost is a neve Arkosi József ez már többször is vacsorázot nálunk ebe az emberbe aranyaszéki becsületvan. Csiki most a feleségével van várják a golyját de én nem várom Múci is alig vanel ömér minden percen várja már már kapogtat az ajton Annuska elment az öszön mesze Fehér megyébe a Dunántul most az apjáék is ot vanak és Miklos és Misi meg nösült elvet egy beteges szegény katolikus lejánt és ugy is esküdtek és ha lesznek gyerekek akár fiju akár leján az romai katolikus lesz csak igy ment a leján. Klárinak könyü volt a költözés a kezébe mindent elvit de mi eszt már nem tehetnük meg minket most meg hivtak komába de még a gyerek a tobavan a gojánál Pál pedig itt marat még laposon hogy hitvánkodjék a más kúrva feleségével mer ez a falu szászor ajasab és hitványab mind Tur itt a szégyen örökre el veszet csak a hitványságnak élnek a fajtalanok otan mijen idő van itt tél van de még nem tulságosan othon vane fa tudtatok hozni meg vane a csinos a bandi hát a Rozsi kereszt gyermekei a bimbo meg a gyöngyös irjatok sokat irjál valamit Pistárol most jársz e Banéjékhez vagynem üdvözlöm Cinklernéjékat mond meg sok jotanácsa eszembe jut sokszor ezel levelem bezárom maradok a távolba sajgo sebekel és iráltatok soha megnem szünö igaz testvéri szeretetel csokolunk minyájan minyájatokat sokszor, Róza választ várok.

A háború végeztével sem csappan a levelek száma. S funkciójuk is megváltozik. A családtagok ritkán vannak távol egymástól, a falutól, így velük nem vagy csak átmenetileg kell levelezni. A levelekben felvetődő témák kevésbé életbevágóak. A hangsúly nem is jelentőségükre, hanem kidolgozásukra, értelmezésükre esik. A rövid, tényközlő háborús levelek után terjedelmes, bőbeszédű levelek következnek. G. E. életterét, világának horizontját tágítják, kényszerű magányát ellensúlyozzák. Olvasott emberként kilép faluja zárt köréből, szellemi partnert keres magának. A levelek piszkozatát tartalmazó füzetek tanúsága szerint levelet ír az unitárius esperesnek, levelet vált Balázs Ferenc húgával, Bélteky Ibolyával (Budapest), Fekete Istvánnal (Budapest), aki időnként folyóiratokkal látja el. Az 1950-es években többször is levelet ír a Mészkőről elköltözött lelkésznek, Kölösi Kálmánnak. Levelező társaitól biztató szavakat kap. Értékelik íráskészségét, őszinteségét, gondolkodását. Levelet ír Budapestre, Csorvásra, Balatonfüredre, Kolozsvárra, Temesvárra. A válaszokból ő maga is életpályákat, ismeretlen helyszíneket ismer meg. Választott szellemi társai vigasztalják, tanácsokkal látják el, felköszöntik a jelesnapokon, képeslapot küldenek utazásaikról.

Feladó: G. E., Mészkő.
Címzett: G. (Lőrinczné) Katalin, Kolozsvár.
Keltezés: 1965. II. 13.

Kedves Lőrincz Család!

Most kaptam meg a leveledet a másodikat holnap szeretnék menni Tordára, hogy feltegyem azt. Irod, hogy kellene valamilyen külföldi orvosság. Most jön haza Károly Dani irt, hogy III. 4 én várják a Gyéresi állomásba. Elküldöm a cimüket az bisztos fog hozni. A tyukokat még másnap már felhoztam mert azota öreg telünk lett. A kakasok egyik nap egyik bünhödik bezárva és másik nap a másik nem tudom kiengedni csak mikor van időm köztük állani a seprűvel. Egy nap volt tojás 8 és

azután mind csak 1-2 vaj egyse. A két kis üveget becsavartam rongyba a kemencére tettem a virágnak még eddig nincs baja de nem csináltam egyszersem. Esett hó és csak azt figyelem hogy nincs a ház körül nyom. Eddig nincsen semmi baj. Máma temették Dani Miklos Idát. Károly Anna is korházba van csak azután tudják operálni ha elöbb reá készítik. Dani ithon van elnyulva. Én most hála Istennek nem vagyok beteg. Mikor elkisértelek ot szentmihájon megfáztam aztán megijedtem mert megint lett lázzam attol féltem hogy vissza ver az ágyba aztán jol néznénk ki. Azon a napon mikorá haza erkeztem itt várt Ágnes jött mert rosszat álmodott ide haza.

Most többet nem tudok irni mert álmos vagyok. Sokszor csokol mind hármatokat Eszti.

Matyi a sört ted csak fére mert ha későn is de jövök.

Feladó: G. Attila, G.E. unokaöccse, katona
Címzett: G. E. Mészkő
Tohán
1971. 06. 23.

Kedves Eszti néni!

Megkaptam levelét de csak most tudak reá válaszolni, mert nagyon kifárasztanak ezek a gyarkolatok, a tornászás és ha akad egy pár percnyi szabad időm, azt inkább átalszom, mert még irni sem lehet elfáradva. Először is én jól vagyok, mit magának is kivánok. Ma volt az utolsó napom, melyen még tornásztunk mert holnaptól, s szombatig lesz a vizsga, miután vagy 2 napra visszamegyünk Brassoba, honnan csak ide fognak visszaküldeni. Tehát ezután is csak ide irjon Tohánra.

A vasárnap voltunk a Brán kastélynál, melyet gyönyörűség megnézni. Nagyon jól eltelt. Miután kijöttünk a múzeumból (mert most már múzeum a kastély), nem is vártuk azt, hogy egy órára elengedjenek a városba. Ez idő alatt azt csináltunk amit akartunk.

A kastélyt Nagy Lajos király épittette 1342-1483 között. Tehát elképzelheti, hogy milyen régi művészet. Még egészbe megvan rombolás nélkül. Egy köszirt tetejére van épitve, ahonnan messze el lehet látni le és fel a völgybe.(...)

Magamról nincs sok mit írjak. A zsoldam nőtt az eddigi 18 lejről a 28 lejig, amit minden hónapba adnak.

Az idő lassan telik és már felinél több eltelt és még van hátra vagy 230 nap.

Kiszámítottuk a másodperceket is amelyek száma, ha jól emlékszem felment a 36 millióra.

Most pedig, engedje meg, hogy kérdezösködjek.

Rózsa néninek fáj még-e az oldala és a válla, aholl megütötte?

Nem tudom, hogy Endre elment-e katonának, vagy sem? Dodó annyit írt, hogy „lehet már tudat a dologról, hogy Endre megy katonának", az Agnis néni leveléből pedig azt olvastam, hogy 20-án elment. De én még nem tudok semmiről. Elvégezte-e a szőlőt? Van e sok termés rajta? Betegség nem éri? Hogyan kel az urialma?

Milyen hirek vannak még a faluba? Miket dolgoznak?

Ezentull is irjan meg mindent, mert nekem nincs mit írjak erről az egyhangú, sablonos katona életről.

Ezzel zárom soraimat, szeretettel maradok továbbra, minden jót, erőt és egésséget kivánok.

Sokszor csókolom a messzi Kárpátok közül

Atti

Feladó: G. E., Mészkő.
Címzett: Fekete István, Budapest
Keltezés: 1988.

Mélyen tisztelt Fekete István úr és családja!

Szeretettel üdvözlöm soraim kezdetén. Engedtessék meg nekem, hogy ugy ritkán zavarhassam írásommal, dacára annak, hogy semmi szépet és jót nem tudok írni.

Hogy vannak? Gondolatban sokszor, ott vagyok, hátha madár lehetnék. Elfelejteni nem tudom míg élek... Megint szomoru hir. Leirtam, Lemásoltattam gépirással 5 másoloirodában nem tudta senki

ilyen nyelven legépelni aztán kisegitett az unit. lelkész úr. Bevittem a nyomdába, Nincs papir nem tudják válalni semenyi pénzért. Igy nem lett gyászjelentés csináltatva. a távoli ismerösöket, rokonokat igy értesitem.

Mély fájdalommal tudatjuk, hogy a szerető jó testvér, hűséges nevelő anya, nagyanya, dédanya, nagynéni és rokon Életének 85-ik házasságának 39ik özvegységének 10ik életévében nehéz testi és lelki fájdalom alatt leroskadt. Szive megszünt dobogni

Özv Gado Lörinczné szül Gálffy Ágnes.

Sorsát Istenben vetett hittel türelmesen viselte. Övéiért fáradhatatlan két munkás keze megszünt dolgozni. Elvesztése nagy ürt hagyott szivünkben.

Földi maradványát 1988 I. 29 én d ú 13 órakor fogjuk az unitárius szertartás szerint örök nyugalomra helyezni a Várfalvi unitárius temetöbe.

Emléke áldott nyugalma legyen csendes.

Bucsuznak

özv. Lőrincz Katalin
Gálffy Eszter
Testvérei

Gadó Ilonka és férje
Vagyas Máté
Nevelt leánya és veje

Vagyas Rozsika és férje
Barla Tamás
Vagyas Márta és férje
Gyarmati Sándor
Unokái és unoka vejei

Gálffy Attila Levente
Barla Loránt és Zsolt
Gyarmati Andrea Julia és
" Tünde orsolya
Öccse és dédunokái

Összes közeli és távoli rokonai

Most aztán többet nekem senkim sincs többet hozzám öszinte senkim... Ágnes volt a 8 testvér között a legidösebb és én a legkisebb. A legnagyobb teher hordozok. Ránk minden ránk fért. Ha valaki dolgozott életében hát Ágnes igen. Katica és én nagyobb szezon munkában mindig össze gyültünk mint jótestvérek. Kibeszélhettük magunkat, találkoztunk és dolgoztunk. Ágnesnek a fáradtságon kiül nagyobb fájdalmas betegsége kevés volt. Ezen a nyáron is ő dolgozta meg az 5 ár szöllösit és a 10 ár zöldségesét. Gyümölcsöskertjét értékesítette járt a piacra is. Munkában nem ismert határt s lehetetlent. Már több mint egy éve fokozatosan mind nagyobb mértékben sulyosbodott az érelmeszesedése, felejtett, nem tudta, hogy mit akart mondani. 2 perc mulva nem tudta, hogy mit beszéltünk. Elindul, mert a munkaösztöne hajtotta nem oda ért ahova indult, szavait már nem volt képes 2 tőt egymás mellé illeszteni. Sajnálatra méltón kellett lássam, hogy milyen volt és mivé lett...Oh hogy fájt nekem a változtathatatlan. Sirtam, hogy megne lássa. A 9 dik öregem volt az én életemben, aki igenybe vette az én halkan türelmesen kitartó aggodalmamat...Szeptemberben az utolsó kosár kukoricával lezuhant a padlásról a létrán 3 m magasról a cementre oh de kék és dagat volt. A ball válla kiment a helyéből csont törése nem volt helyre tették és lekötözték a derekától fel a nyakáig a ball kezét. Szerencsére ugykapott, hogy távoli kisegitő tiz ár területemről be volt takaritva mindenem ithon volt még sok tennivalom Ilonkának indulásra kész volt az utlevele. El kellett hozzam Ágnest ide haza. 1 órát sem lehetett magára hagyni. Istenem Istenem mennyire az én türelmemre volt szükség...Polgárdi és györi rokonoknál volt Ilonka.

A m irodalmikör Josika M és Balázs Ferencz cimét viseli az. Engem mint B F neveltjét hivtak előadást tartani. Jol sikerült! Keszeg Vilmos tanár kit ismerek 13 éves korától mintha fiam volna. Az őszinte bizalom nem hiányzik...Nemes cél érdekében nem csak étellel él az ember...Hit, remény, szeretet...

Falvak Dolgozo Népe c. ujság cik 1987 X. ho 24 én. Asszonysorsok. Boldog élet szép regénye. B.F.ről érdeklődve ismerekedtem meg G. Eszti nénivel. Ő nem csak emlékét őrzi egykori tanítójának. Szinte hihetetlennek tünik, mennyire megrögződött tudatában minden szó, minden tanitás, amit gyermekkorában hallott. S méginkább az, mennyire ezekre épitette életét. Az alkalmi találkozást több is követte. Láttam vidámnak, láttam súlyos betegségből felépülve, láttam kaszálásbol hazatérni (a hatvanhat évet betöltötte már!): úgy beszélt a bajokrol, mint amelyek nem haladják meg teherbirását. Izes hangulatos beszéde már magában megnyugtató. Csak később tudtam meg, hogy élete útját papír-

ra rögzítette. Kérésemre naplójából pár szemelvényt kimásolt. Ezek közül válogattam az alábbiakat. K.V.(...)

Hogyha megkapják ezt az irást ugy szépen kérem irjanak. Hogy vannak? Tudom, hogy nem szabad csomagot küldeni sem átvenni. Levelet szabad még. A multat tudjuk, a jelent látjuk, mi következik, azt nem... Volt egy könyvem elcsorták töllem. Szerencsére anyiszor elolvastam, hogy tudom kiülröl... A cime Lélekindulás csikban. Tamási Áron 18 novellája. Az egyik novella úgy szol. Egy asszonyt egy nagy buzatáblában kapott egy nagy zivatar jégeső, a fia keresésére indult a zivatarban úgy kiabálta *Halló anyám él e még*? Ez a novella cime is. Kérem írjanak bár mily röviden is, én sokszor kiváncsi nyugtalansággal gondolok magukra, hirt szeretnék hallani. Hogy vannak? Bucsuzoul tisztelettel üdvözlöm mindnyájukat, várom válaszukat.

Gálffy Eszter Mészkő

Megkezdett leveleit gyakran be sem fejezi, a megírott leveleket olykor nem is postázza. Az írás belső szükségletet, kényszert elégit ki: beszélgetőtárs hiányában egy levelezőtársnak fogalmazva „dolgozza fel" élményeit, s közben levezeti szomorúságát, talál elfoglaltságot szabad idejére, oldja magányát.

Irattárában található néhány, rokonnak, szomszédnak címzett levél. Ez azt bizonyítja, hogy környezetében a levél *olvasmány*nak számított: ha közérdeklődésre tartott számot, kölcsönadták, továbbadták. A neki írott levelek állapota pedig arról győz meg, hogy nem egyszer olvasta el őket: magányában újra és újra elővette.

4. Szórólapok

A családi irattárban az évtizedek alatt 19 gyászjelentő és egy kicsengetési kártya gyűlt fel. Mindkét műfaj az ünnepi, laikus kommunikáció része, amely a személyek státusában bekövetkezett változást adja tudtul, fogadtatja el. A gyászlap egyúttal az egyén társadalmi mikrovilágának, a család, a rokonság kiterjedtségét is hírül hivatott adni. Ezért tüntetik fel név szerint az elhunyt közeli és távoli rokonait, barátait, olykor szomszédait is. A gyászjelentőnek a temetési szertartásban csupán szimbolikus szerepe van. Ugyanis vagy a temetés napjának reggelén, vagy a temetésen vagy az ezutáni napokban osztják szét. Információs irányultsága tehát nem a szertartást célozza meg.

A legkorábbi gyászjelentő 1926-ból származik, Komáromi Márton kántortanító, G. E. keresztapjának halálát adja tudtul. Ez gyaníthatóan a műfaj aranyosszéki terjedésének kezdetét is jelenti. A gyászjelentők nagy része mészkői, elszórtan szindi, tordai, várfalvi, budapesti haláleset felől értesítenek. A címzett mindig a családfő. Ezért G.E: neve csupán apja halála után jelenik meg rajtuk.

A gyászjelentők között van a falu neves halottjának, Balázs Ferencnek a gyászlapja is. Ezt G. E. féltve őrzi, hisz Balázs Ferencet tanítómesterének érezte.

5. A napló

Korábban említettem már, hogy G.E. 1945 óta naplót vezet. Ebben heti vagy havi rendszerességgel számolt be életének alakulásáról. Emlékezetre méltónak tartott minden különleges eseményt: hozzátartozók halálát, egy-egy fiú látogatását, udvarlását, az ünnepek, névnapok lezajlását, bált, lakodalmat, ismeretterjesztő és műkedvelő előadást, gazdálkodási kudarcot, eredményt, nehézséget, az időjárás

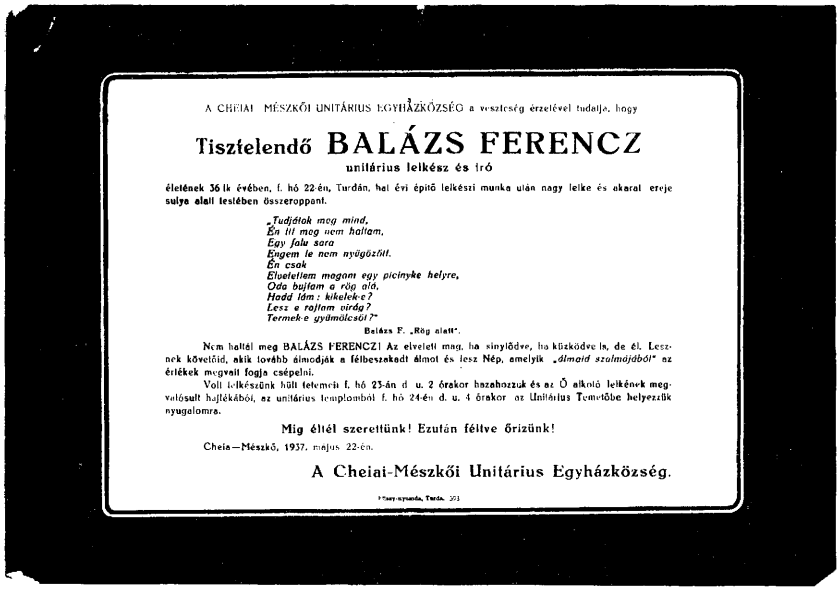

A CHEIAI MÉSZKŐI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG a veszteség érzelével tudatja, hogy

Tisztelendő BALÁZS FERENCZ

unitárius lelkész és író

életének 36 ik évében, f. hó 22-én, Turdán, hal évi építő lelkészi munka után nagy lelke és akarat ereje sulya alatt testében összeroppant.

„Tudjátok meg mind,
Én itt meg nem haltam,
Egy falu szaru
Engem le nem nyügözhet.
Én csak
Elvetettem magam egy picinyke helyre,
Oda bujtam a rög alá,
Hadd lám: kikelek-e?
Lesz e rajtam virág?
Termek e gyümölcsöt?"

Balázs F. „Rög alatt".

Nem hallál meg BALÁZS FERENCZ! Az elveleti mag, ha sinylődve is, de él. Leszenek követőid, akik tovább álmodják a félbeszakadt álmot és lesz Nép, amelyik *„álmaid szalmájából"* az értékek megvalt fogja csépelni.

Volt lelkészünk hült tetemeit f. hó 23-án d. u. 2 órakor hazahozzuk és az Ő alkotó lelkének megvalósult hajlékából, az unitárius templomból f. hó 24-én d. u. 4 órakor az Unitárius Temetőbe helyezzük nyugalomra.

Mig éltél szerettünk! Ezután féltve őrizünk!

Cheia—Mészkő, 1937. május 22-én.

A Cheiai-Mészkői Unitárius Egyházközség.

Nagy nyomda, Turda. 503

alakulását, testvéreinél tett látogatásait, testvérei látogatásait, hangulatát, környezete sértéseit, elismeréseit. E füzetbe több-kevesebb rendszerességgel 1953-ig készített feljegyzéseket. Ezután a napló hosszasan hiányos. Az 1980-as évektől az én biztatásomra kezdett el feljegyzéseket készíteni. Ekkor főleg gyermekkor, nagyszüleivel, szüleivel, testvéreivel kapcsolatos emlékeit örökítette meg.

Az írás az ünnepnapok, a szabadidő eltöltésének részéve vált. Tulajdonképpen nem megörökíteni akarta az eseményeket, hanem kibeszélni őket. A megmaradt levelekből az derül ki, hogy a levélbe foglalt események a naplóba már nem kerültek be.

Naplóját bizonyára többször újra-újraolvasta. Hol belejavított, hol egy mondattal egészítette ki, hol pedig kitörült egy-egy nevet, szót. Intim jellege miatt senkinek sem adta át olvasásra. Mikor 1988-ban a Falvak Dolgozó Népe számára válogatást akartam készíteni belőle, csupán a naplóból kimásolt néhány fejezetet bocsátotta rendelkezésemre. A teljes szöveghez, akárcsak teljes irattárához, csupán 1996 nyarán jutottam hozzá.

6. Feljegyzések

G.E. iratai között sok alkalmi feljegyzés található. Ezek hol egy-egy füzetben, hol különálló lapon, hol újság, könyv lapjának szélén találhatók. Ötletszerűen hol ezt, hol azt tartotta megörökítésre méltónak, szükségesnek.

Megrongálódott, elhasználódott emlékverses füzetének megmaradt töredékében 1942-44-ből származó bejegyzések találhatók. A szövegek nagy részét maga a tulajdonos örökítette meg, a reménytelenül szeretett Bajka Mátyásra gondolva. Ismerősei közül testvéreit (Katica, Tamás), barátnőjét (Rózsika), alkalmi ismerősét (Hunyadi Kati) kérte meg, hogy emléket jegyezzenek. A kisméretű füzetet érzelmes dalok, elszórtan emlékversek töltik meg. Az üresen maradt felületekre illusztrációk

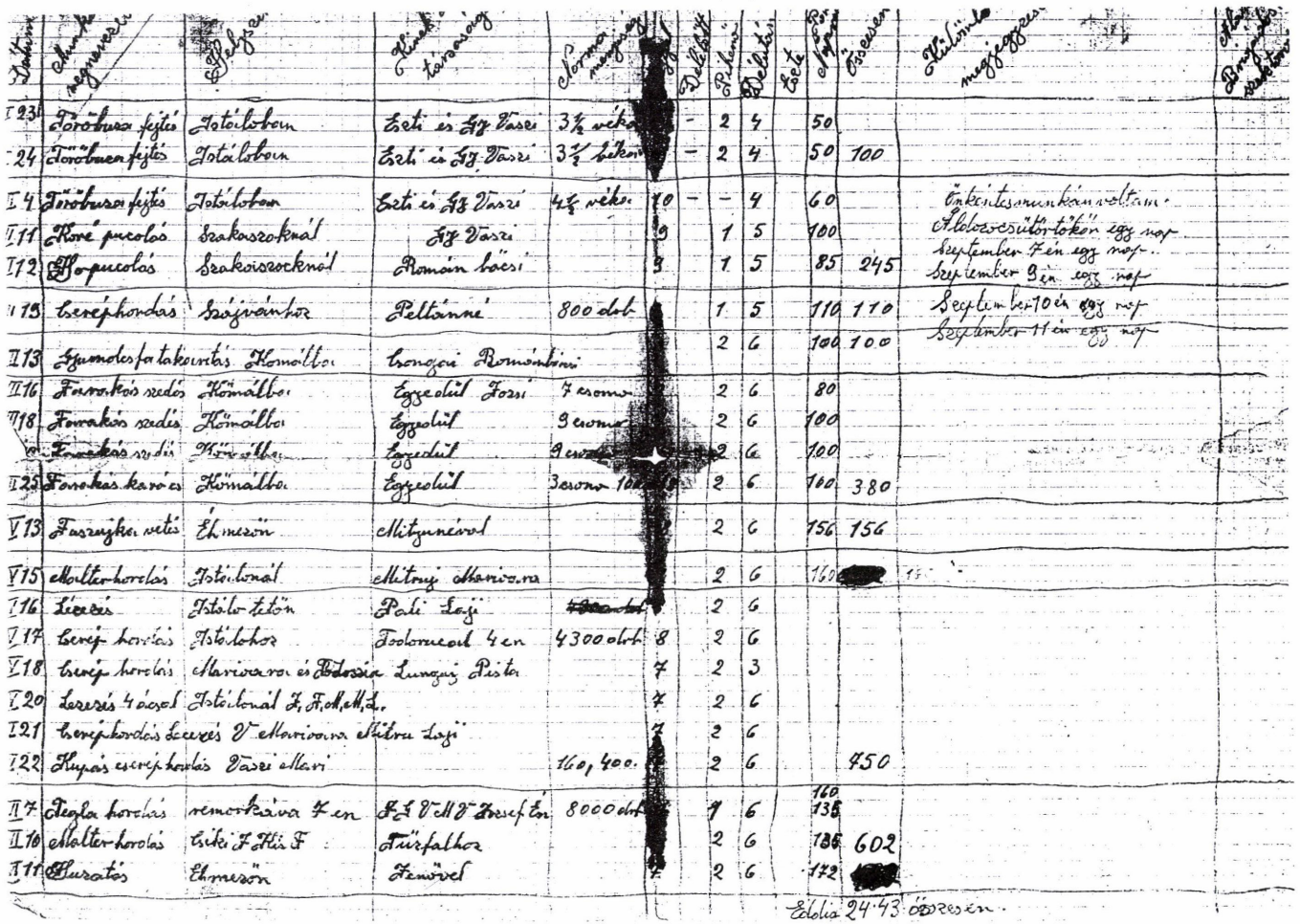

Sorszám	Munka megnevezése	Helyszín	Munkát végző társaság	Normaszám megnevezése	Normaszám	Darabbér	Részesedés	Óra	Összesen	Különböző megjegyzések	Munkát végző személy aláírása
I 23	Tetőburkolás fejtés	Istállóban	Ezeti és Gy Vászi	3½ vékás		–	2	4	50		
I 24	Tetőburkolás fejtés	Istállóban	Ezeti és Gy Vászi	3½ vékás		–	2	4	50	100	
I 4	Tetőburkolás fejtés	Istállóban	Ezeti és Gy Vászi	4½ vékás	10	–	–	4	60		Önkéntesmunkán voltam.
II 11	Kövé pucolás	Szakaszoknál	Gy Vászi		9		1	5	100		Állatorvosi tanfolyamon egy napot
II 12	Hopucolás	Szakaszoknál	Román Vácsi		3		1	5	85	245	Szeptember 7-én egy napot.
											Szeptember 9-én egy napot
II 13	Cserépfordás	Szőlőnántor	Pettánné	800 drb			1	5	110	110	Szeptember 10-én egy napot
											Szeptember 11-én egy napot
II 13	Gyümölcsfatakarítás	Kömálló	Csongori Románban				2	6	100	100	
II 16	Forrakás szedés	Kömállóban	Egyedül Fazsi	7 csomó			2	6	80		
II 18	Forrakás szedés	Kömállóban	Egyedül	9 csomó			2	6	100		
[illegible]	Forrakás szedés	Kömállóban	Egyedül	9 csomó			2	6	100		
II 25	Forrakás karózás	Kömállóban	Egyedül	3 csomó 10			2	6	160	380	
V 13	Fazsindely vetés	Elmesőn	Militynével				2	6	156	156	
V 15	Mollerborítás	Istállónál	Militynéj állatorvosra				2	6	160	[illegible]	
V 16	Lécezés	Istálló tetőn	Páli Laji	~~4 drb~~			2	6			
V 17	Cserép hordás	Istállóhoz	Tsolomeval 4-en	4300 drb	8		2	6			
V 18	Cserép hordás	Mariovaval és Tódossia	Lungaj Pista		7		2	3			
V 20	Lezerés 4 ácsal	Istállónál Z, F, Od, M, L.			7		2	6			
V 21	Cserépkordás Lécezés	V-ellatiovaval	Militru Laji		7		2	6			
V 22	Kupás cserép hordás	Vászi allatival		160, 400.			2	6		450	
II 7	Tegla hordás	remetekáival 7-en	F Gy V M J Józsefton	8000 drb	9		1	6	160 135		
II 10	Mollerborítás	Tiki F Kiss F	Fürfalhoz				2	6	135	602	
II 11	Hurcolás	Elmesőn	Fenővel		7		2	6	172	[illegible]	

Előlia 24·43 összesen.

kerültek: nyíllal átlőtt szív, G.E. monogramja, virágok, csillagok, nap és hold. A füzet G. E. állandó olvasmánya volt. Erre utalnak az utóbb, más írószerrel végzett javítások, kiegészítések.

1946-ban, az I. 23-VI.11. között a tsz-ben végzett munkálatokat jegyezte fel. A kimutatás szempontjait maga válogatta össze: *Dátum, Munka megnevezése, Helyszínen, Kinek a társaságában, Norma mennyiség. Reggel, Délelött, Pihenö, Délután, Este, Pont/Napra, összesen, Különböző megjegyzések, Aláírás/Brigádos szektoros.*

E nyilvántartást azonban nem vezette pontosan, s nem hitelesíttette, mint ahogyan szándékán állt. Az őt ért nagy igazságtalanság forrása is ez volt. A brigadéros személyes bosszúból éveken keresztül kevesebb teljesítményt vezetett rá G.E. normalapjára. S mikor a nyugdíjkorhatárt elérte, s fizikai munkára képtelenné vált, a feltüntetett teljesítménymennyiség alapján nem jogosult nyugdíjra.

Füzetbe jegyezve maradt fenn az 1962-es évre kapott járadéka.

1962 évre kaptam a kolektivtöl Pénz 66 lejt, 33 naprá.
Szeptember 30 kán kaptam 146 lejt. Kaptam 10 kiló árpát.
Oktober 16 kán kaptam 160 kg csős kukoricát a kolektivtöl.
Oktober 26 kán kaptam a kolektivtöl 1 mázsa 35 kiló és 80 deka búzát.
November 14 kén kaptam a kolektivtöl 1 mázsa 78 kilo kukoricát csősen.
November 17 kén kaptam a kolektivtöl 1 mázsa 6 kilokórét, eladtam 33 lejér.
December 2 kán kaptam a kolektivtöl 1 mázsa 9 kilo répát eladtam 30 lejér
December 12 kén kaptam a kolektivtöl 268 lejt.
December 20 kán kaptam a kolektivtöl 2 kilo és 41 deka cukrot.
December 21 kén kaptam 10 liter bort.
1963. évbe
Január 7 kén kaptam 97 kilo búzát mészárszék.
Január 8 kán kaptam 9 kilo búzát az irodától.
Január 25 kén eladtam 250 kilo szalmát a kolektivtöl kaptam
1961 és 1962 évre kaptam 87 lejt érte
Február 11 kén kaptam a kolektivtől 11 kilo csős kúkoricát.
Február 14 kén kaptam 204 lejt.
Márcijus 1 jén kaptam 1 deci pálinkát.
Márcijus 11 kén kaptam 5 kilo árpát.
Márcijus 13 kaptam 1 kilo 40 dekapaszujt

Időnként érdemesnek tartja az időjárás szeszélyeit megörökíteni. Főleg a téli időszakban adódott alkalom ilyen feljegyzésekre. Olykor, datálás hiányában nehéz megállapítani, melyik év melyik hónapjának időjárását tartalmazzák a feljegyzések.

1980

XII 23 Éjel felleg szakadás, leszakadott a hegy.
" 24 Egésznap csorgott az eső.
" 25 Enyheidő sár, köd egész nap borult.
" 26 Köd szálingozás borult sár enyhe idő szélcsend.
" 27 Csendes borult enyhe sár hordtam a fát.
" 28 Hajnalba havazás aztán eső sár lenget a szél borus.
" 29 Reggel tiszta égbolt fagyos sár szélcsend. délután szél vadidő.
" 30 Hajnalban hószállingozás darabos fellegek szélcsend aztán 9 órától sürű nagy pelyhek aztán egész nap pilinkézett este nem esett borus szélcsend sár töröbuzáért voltam a kolektiv be és Rozsánál. Pont.

" 31 Borus köd 9 ó apron sürűn havazik szélcsend sár 3 ó-ig apron sürűn havazott szél nélkül tovább borus.

1981

I 1 Egész nap borus nem eset. Itt csak lengetet a szél. Budapesten fákot döntött ki
" 2 Szép napsütés d u 1/2 3 tol nagy pelyhekben havazott 1/2 4 ig azután megint napsütés este egy egy felhő.
" 3 Borus, 9 ó-tol 10 ig napsütés tovább vad zord borus légmozgás
4 Az éjel nagy vihar reggel párszem eső 9 o-tol napsütés szélcsend tiszta égbolt. 11 ó tol szél napsütés. Végig
5 Relggelre araszos hó szélfuvással délig nagy pelyhek d u apro sürű havazás szélel

Egyik évben (feltehetően 1981-ben) a melegágyba ültetett zöldségeket sorolja fel.

Melegágy
1. Csipös paprika
2. Nagy fajta paradicsom
3. Gerezdes paradicsom
4. Rozsa féle gogosár.
5. Gömbölyű csipős paprika
6. Nagyobb fajta husos csipős
7. Gogosar amit én szeretek.
8. Mitruj féle nagy paradicsom.

1990 után, mikor az örökölt földterületek visszaszolgáltatása esedékes volt, a szülei után maradt földdarabokat összesítette. E 7 ha 40 ár fölött kellett osztozniuk a leszármazottaknak.

(Szántó)	
Éhmező 1 Magyaros	186
Magyaros	10
Egyházdomb	44
Farkasör	5
Farkasör 2	22
Szöjkedomb	14
(Horgas) Hosszu	16
Észak	10
Bércoldal	24
Berek	5
Tulavizen	5
Tulavizen 2	3
	244

(Kaszáló)	
Észak 1	10
Észak 2	58
Kömál	16
Sosmál	5
	89

(Erdő)	
Kisszénamező	5
Tohelyes	5
Magyaros	5
Cigla oldal	5
Csuma tető	5
	25

(Legelő)
Gyárfás oldal 2
Közép bérc 2

(Szöllő)
Szöjke mál 2 ár

Szomszédainak gyakran kölcsönzött a tulajdonában volt könyvek, lapok közül. Olykor a kölcsönzést is füzetbe, lapokra vezette.

1987 VIII 24
Koncz Marikánál
1. Az új nevelö
2. Vadon nött gyöngyvirág
3. A birófalvi harangszava
1987 X 8 Piriéknél van
Sándor Mátyás két kötet
Koncz Marika
visszahozta a nyáron elvitt könyveket...
Most 1987 X. 8 Elvitte.
1. A csere gyermekek
2. Szegény kis Éva
3. Régi dicsöségünk
4. Katona dalos
5. Egy budapesti fiu naplójából
6. Katókáék könyve

A hallott, olvasott bölcs gondolatokat papírdarabkákra jegyezte, s naplójában gyakran idézte őket. Egy lapon ilyen gondolatok, ötletek gyűjteménye olvasható.

Minden lelki feszültségnek van határa.

*

Az Isten nem automata szerelék, hogy fejül bedobjuk az imát.
Es alul kijön, amit kértünk...

*

A leghosszabb út is az első lépésnél kezdödik.

*

Az embernek azért van 2 füle és egy szája, hogy kétannyit hallgasson, mint amennyit beszél.

*

75 éves koromba jöttem rá, hogy életemben olyan voltam mint a lámpa aki másnak világít, és önmagát fogyasztja.

1994 X 10 én Eszti

*

Nyujtsam kezem, mint ahogy a becsületes ellenségekhez illik.

*

Ne csinálj a szádból pitvart.

*

Akinek már még a megbizhatatlanságában sem lehet megbizni, az az igazi hazug, aljas, hitvány.

*

Hogy valakinek hinni tudj, azt elöbb alaposan meg kell ismerni a magaviseletéröl és tetteiböl.

*

A reménytelenséggel Istenhez közeledünk, a jósággal barátainkhoz.

Nehéz lenne kategorizálni mindazt, ami füzetekbe, lapokra kerül. Előfordul német szójegyzék (a hét napjainak, állatok, zöldségek német megnevezése), népdalok, balladák, nóták címe vagy szövege, az aradi vértanúk névsora, levelező társainak címe. Olykor minden indoklás nélkül versek szövegét írja le emlékezetből (Ábrányi Emil: A vándor madár; Boross Elek: Aranyosszéki Zsófi levele a városból; A 13 Aradi vértanuk dala/balladája).

Csak úgy eszembe jutott most...
Panaszos lessz még a kenyér Aranyosszék táján...
Amikor a sápadt arcok újbol lángra gyulnak,
Néma, csendes ajkak szent imára nyilnak.
Amikor az arcotokat örömkönnyek mossák,
A megkínzott lelketeket zokogások rázzák.
A harangunk érczugásától megreszket a föld,
Kinmámorától egy megkinzott népnek.

*

Amikor a Golgotánkból szabadulást vártunk
Fáj a lelkünk, és a szivünk de tovább kell járnunk.
Panaszos lesz még a kenyér aranyosszék táján
Sirhatnak az édesanyák az Aranyos partján
A Tordai temetőből felkelnek a holtak,
Koromsötét éjszakákon sirva panaszolnak.
Összevegyül a sirásuk az élők fájdalmával.
Urunk, miért sujtasz ujabb Golgotával?

*

Amikor a lelketek szabadságtol lángol,
Nemcsak rátok mireánk is, kik messzi estünk távol.
Adjatok a boldogságbol egy biztató sugárt,
Hogy enyhüljön a fájdalmunk, mely az égre kiált.
Küldjetek egy sugarat, hogy erösitse lelkünk,
Bünhödhessük tovább a multunk és jövendönk.

*

Most e szent percben fogadalmat téve,
Nyissátok ki lelketek és nézzetek az égre.
Kezet kézbe téve az Ur szine elött
Most e pillanatban, amely lassan eljött.
Nézzéteke marék, sirhantból vett földet,
Es e füben az elszáradó zöldet.
Az Aranyos viz kristály tisztaságát
Végigfolyja Aranyosszék vadvirágos táját.
Az ösi sirhantokbol egy ezredév kiált
Ezredévekóta nyugalmat nem talált.
Fogadjátok meg az ösök szent nevére...
Hogy lessz még majd nyugalmunk is egy örök életre
Áljatok meg ti napkeletre nézve,
Hogy jön még boldogság e megkinzott népre!

1940 IX 5-13. Kolozsvári Unitárius nagygimnáziumba. Az aranyosszéki átvándorlók, gyüjtötáborában irta ezt...

Váradi Ferencz

terhét. Nemcsak bűnbocsánatért, hanem szívének megtisztításáért is könyörgött. A szentség öröme és az Istennel való közösség visszaállítása után vágyakozott. Lelke érzelmeit azért ily szavakban fejezte ki:

"Boldog az, akinek hamissága megbocsátatott, s vétke elfedeztetett.

Boldog ember az, akinek az Úr bűnt nem tulajdonít és lelkében csalárdság nincsen."

"Könyörülj rajtam, én Istenem, a te kegyelmességed szerint; irgalmasságodnak sokasága szerint töröld el az én bűneimet.

Egészen moss ki engemet az én álnokságomból és az én vétkeimből tisztíts ki engemet.

Mert ismerem az én bűneimet és az én vétkem szüntelen előttem forog.

Tisztíts meg engem izsóppal és tiszta leszek, moss meg engemet és fehérebb leszek a hónál.

Tiszta szívet teremts bennem, oh, Isten, és erős lelket újítsd meg bennem.

Ne vess el engem a te orcád elől, és a te szent lelkedet ne vedd el tőlem.

Szabadíts meg engemet a vérontástól, oh Isten, szabadításomnak Istene! Hogy harsogja nyelvem a te igazságodat."

Ily bűnbánatot sohasem hozhatunk létre saját erőnkből, hanem egyedül Krisztus által, aki felment a [illegible] és ajándékokat adott az embereknek.

Éppen e tekintetben tévednek a legtöbben és ezért nem nyerik el azon segedelmet, amelyet Krisztus nélkül

ni kíván. Úgy vélekednek, hogy mindaddig nem jöhetnek Jézushoz, amíg teljes bűnbánatot nem tettek és hogy ép a bűnbánat egyengeti a teljes bűnbocsánat útját. És az tényleg igaz, hogy a bűnbánatnak a bűnbocsánatot meg kell előznie, mert csak egy kétségbeesett, összetört szív érzi a Megváltó szükségét. De vajjon várakoznia kell-e a bűnösnek addig, míg teljes bűnbánatot tesz, hogy Jézushoz jöhessen? Vajjon a bűnbánat hiánya akadályt képezzen-e a bűnös és az Üdvözítő között?

A Biblia seholsem tanítja, hogy a bűnösnek bűnbánatot kell tennie, mielőtt Jézus-eme hívó szavait követhetné: "Jőjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok és megterheltettetek és én megnyugosztlak titeket."[1] Egyedül a Krisztusból kiáradó megváltási erő vezethet bennünket igazi bűnbánathoz. Péter ezt a gondolatot a következő szavakkal fejezte ki az izraeliták előtt: "Ezt Isten fejedelemmé és megtartóvá emelte jobbjával, hogy adjon Izráelnek bűnbánatot és bűnöknek bocsánatát."[2] Krisztus Lelke nélkül, amely lekiismeretünket felébreszti, ép oly kevéssé tehetünk bűnbánatot, mint amily kevéssé nyerhetünk bűnbocsánatot.

Krisztus minden igaz szándékának a forrása. Csakis ő tud szívünkbe bűn iránti gyűlöletet plántálni. Ha igazság és tisztaság után kívánkozunk, ha bűnös voltunknak tudatára ébredünk, ez mind világos bizonyítéka annak, hogy a Szentlélek hat a szívünkre.

Jézus a következő szavakkal fejezte ezt ki: "Ha felemeltetem a földről, mindeneket magamhoz vonzok."[3] Krisztusnak, mint Megváltónak kell megnyilatkozni a bűnös előtt, aki a világ bűneiért életét áldozta fel. Ha Isten Fiát a Gol-

1/ Máté 11, 28. 2/Ap.csel. 5,31. 3/Ján. 12, 32.

1994. VII. 7-én este 11 órakor az Újtestamentum könyveit sorolja fel. Utána a magához intézett kívánság: *Szép álmokat.* Majd pedig: (*Még addig nem tudok elaludni...Vajon??? Megtudták védeni??? Az élnivágyó emberek a Mátyás kir szobrát a turástól???)* 1994. XII. 8-án az Ótestamentum könyveit is felsorolja.

Szomorúságát, érzelmi kitöréseit kis lapokon örökítette meg.

Mily véges az emberi Ész!!!

Ezt most írom 1994 XII 25 délben 1 órakor

Ez a fájdalom még bihajnak is igen nehéz volna elbírni, kibírni. Mit tegyek, nem hiszi senki.

Ilyen állapotba lehettek a Török rabok mikor ugy sohajtottak fel, hogy van vizetek de nincs szivetek.

Édesanyám, nem hallod??? Gyere utánam...Bár te ne hazudjál nekem.

Az adásvételi szerződés hamisítása után, a kilátástalan pereskedések idején jegyezte be egyik füzetébe az alábbi átokszöveget:

Átkozott legyen az ki nem öszinte haszonlesésből hazudik nekem. Erőszakkal provokálnak Büntesd meg én Istenem a te igazlátó nagyhatalmaddal. Ott érje a nagybaj aholl a legérzékenyebbül kapja... Hogy jussanak tudatára annak, hogy bün büntetlenül nem maradhat... 1994. VII. 29.

Istenem te tégy igazságot...

Datálatlanul búcsúlevelet hagy hátra, valamilyen elkeseredett lépésre készülve.

Ne keressetek!!!
Széles a világ.
Csak az állataimat sajnálom
Egyetlen hazug, tolvaj
okmány hamisito Gyilkosom
Ide nejöjön. Átok a fejükre
Büntessen az Isten!!!

Szintén datálatlan az alábbi feljegyzés is: *Vajon hol lakik az az igazi boszszúálló Isten????*

Olvasás közben támadt gondolatait, emlékeit, indulatait a lap szélére jegyzi. A *Páratlan szeretet* című vallásos tárgyú könyv 1991-93 között volt olvasmánya. E kiadványból származik a mellékelt fénymásolat.

1985. május 27-én halt meg Rózsa nevű testvére, Mészkőn. A búcsúzó szöveget húga írta. „Ezt én írtam. Ezt szóról szóra olvasta fel a pap a templomban."

Utolsó utjára indulni kész szelid lélek. Bucsuzni kiván szeretteitől.

Testvéreitől Ágnes Katica és Esztitől. Most amikor nehéz és küzdelmes életem végére értem kérésem hozzátok volna bocsássatok engem közületek megbékült kiengesztelő szivvel, hogy az édesanyaföldben legyen csendes a pihenésem.

Unoka öccseitől Attilától, Endrétől és feleségétől Ildikótol. Elvesztett leányom helyett titeket adott a Jóisten nekem, kiket szivem telyes melegével szeressek.

Unoka testvéreitől és azoknak családjai minden tagjától. Halmágyi József és családja. Néhai Kereki Sarolta családjától. Borbély József és családja Borbély Máté és családja. Özv. Halmágyi Mozesné gyermekei és azoknak családjaik.

Különösképpen mint rokon ugy kiskorukban mint felnött korukban szeretett és tisztelt Endre, Géza, Levente, Iboly. Joska Iluska, Rozsika, Fricike, Dodo, Dezsőke, Levente, Gyuszika, Klárika s a rokonok mind. Szeressétek egymást ezután, tartsatok meg emlékezetetekben úgy mint én szerettelek titeket.

Továbbá bucsuzik jó rokonaitól.

Pálfi I. Mozestől, neje Néhai Jobbágy Ágnes gyermekei és családjai minden tagjától. Különösképpen Pálfi Ödön neje Margit lánya Margitka. Szász Mozesné sz. Pálfi Ida és lánya Juditka. Orbok Istvánné sz. Pálfi Piroska és gyermekei Eva, Béla.

Drága rokon gyermekeim köszönöm azt a felmérhetetlen joságotokat rokoni érzéseteket tettrekészséggel voltatok irántam, köszönöm nektek. Tartsatok meg emlékezetetekben mint fogyatékos testi mivoltomban ismertetek de lelkileg irántatok nem voltam fogyatékos. Isten áldjon meg igy bucsuzom.

Továbbá bucsuzik azoktol a nemeslelkű emberektől kik nem vérszerinti rokonok de szivben és lélekben mindenkinél de mindenkinél legközelebb általk a lelkivilágához s szive, lelke minden érzéséhez. Inaktelki, Kalotaszegi nép. Református egyházközség apraja nagyja mind mi nem haljuk de ott is azt hirdeti a harangszó hogy a Bözsike édesanyját máma temetjük az ő édesanyja az ugynevezett Gálffy mámika mellé Tisztelni és megtiszteltetettnek lenni az kétféle fogalom. Kis testű emberben is lehet nagy lélek. A fájó szív olyan mint egy nagy muzeum, sok elfér benne.

Bucsuzik az Inaktelki ref lelkész családtól. Kallópali János családjától. Fazakas kisferko Kiso néni családjától. köszöni mindenkinek hogy virág nyilik a kedves sirhalmon. Áldja meg az Isten ököt.

Bucsuzik tisztelöitől a honszeretett Lörincz Mátyás és neje Erzsikétől gyermekeiktől Katika, Öcsi Tünde. Isten áldását és jó egészséget kiván minjájuknak Tartsák meg emlékezetükben.

Bucsuzik jó szomszédaitol

Lupu Teofil és neje Pop Károlina és családja, Kereki Mihály és családja, Vána Juliusz és családja Pascu Gheorghe és családja Pascu Ioan és családja Gállfy Ferencz és családja Gheran Ioan és családja Szél Gyula és családja Rázmán Dezsö és családja Novák István és családja Derebán Emil és családja

Bucsuzik hön szeretett egyház községétől Minden jottevőitől Rendű rangu felekezet külömbség nélküli szemejektől Végtisztességet tevő gyülekezettől

Közeli és távoli rokonaitol.

Ha valakinek akaratom ellenére testi fogyatékosságommal lelki fájdalmat okoztam kérem bocsáson meg nekem.

7. Feljegyzésgyűjtemény

A családi irattárban helyet és szerepet kapnak a családtagok, ismerősök kéziratai. Csongvai Dénes az 1938/39-es tanévben volt II. osztályos gimnáziumi tanuló. Emlékverses füzetébe maga és osztálytársai jegyeztek verseket és dalokat. „Együtt konfirmáltunk. Ő gazdasági iskolát végzett. A bécsi döntés után ment el Magyarországra. „Ugyancsak őrzi halott unokahúga, Kereki Erzsébet *Egységes magyar gyorírási füzet*ét.

G.E. Samu nevű testvére 1909-ben született. „Ő temette el Mózsit (bátyját) 1942. december 13-án, Sztálingrádtól nyugatra egy ákácosba, 1942-be. Az utolsó hír 42-ből volt. Őtet aztán december 19-én légnyomás érte, onnét repülő kiemelte s azóta senki semmit nem tud róla." Tábori lapjai és notesze ezért is váltak családi ereklyévé. Noteszébe, szabó lévén, kuncsaftjainak méreteit, igényeit jegyezte be. Ezek között az adatok között elszórtan találhatók az alábbi feljegyzések. Kiderül belőlük, hogy az 1930-as években Torda környékének intenzív amatőr sportélete volt. Gálffy Samu részese lehetett e mozgalomnak, eseményeit ezért tartotta megörökítésre méltónak.

1933 VIII. hó 6 án mérközött barátságos mérközést a Tordai Energia GMNTE eredmény 6-3 Energia javára

Energia MNTE évi be zárását tartota meg 933 XI ho 18 án Mészkőn eredmény 3-0 energia javára

1933 IX ho 5 én Uj Torda és Mészkő barátságos mérközés Mészkőn. eredmény 3-0

1933 IX hó 19 én Labarintus és Mészkő barátságos játék eredmény 3-1 labarintus javára
1933 VII 18 án A. Szent miháj barátságos mérközést. Mészkőn Eredmény 5-2. szent mihájj javára
1933 VII. 24. szenmih ésMészkő barátságos mér Sz Mijan eredmény 8-2 Sz Mihály javára

A notesz utolsó lapjára vannak feljegyezve a hitelbe adott pénzösszegek, előtte egy lappal pedig az 1934-es év XI. 3 - XII. 17. közötti periódusának kiadási és bevételi tételei olvashatók, napi lebontásban.

Édesanyjuk tehetetlenségre ítélve, a halálra várva írta meg saját búcsúztatóját. A vers a szerző kézírásával őrződött meg.

Busénekem miként kezdjem
Penamot kezembe vegyem
Mertnagyon vérzik a szivem
Amiröl kel énekelnem

Az idő gyászal régota
Mintha talán tudta volna
Gálfi Samuné halála
Meg érkezet valahára

Gyemei Agnes Roza
Samu Mozes Tamás fia
Pali Czicza és Esztika
Édes anyátoka sirba

édes anja Jobbágy Máli
Unokája kicsi Bözsi
A veje kereki mózes
Isten téged is áldjon meg

Komjaji és kománjéi
Összes kereszt gyermekei
kereszt apja Jobbágy Samu
Eltöltöt tégedis a buh

Jorokonok jó szomszédok
S kiket részvét is hozot
és kik szeretetek engem
Isten áldjon egyen egyen

Fecském fecském édesfecském
Videl az én levelecském
Ted leazt egy ojantájra
orosz ország határá ra

Darvak gólyák jönek menek
Fiaimnak mint üzenjek. Mondjátok
jöjenek haza édesanyjuk meg van halva

Darvak golják jönek menek
Fiaimnak mit izenjek
Mondjátok jöjenek haza
édesanyak meg van halva

Nem nehéz a levelecske
Vid el tehát kedves fecske
Mi is viszük ötpiheni
Oda ahol nem fáj semi
Föld elnyelte már testedet,
Ég ölelte fel lelkedet.
Ott leszünk majd mi is veled
Isten velünk, Isten veled
Roza, Tamás, Esztikád.

Lánya, valamelyik újraolvasásakor a következő megjegyzést fűzte a vershez, a kései olvasók tájékoztatása végett:

Szegény jó édesanyánk... Ha egyedül maradott ithon, Ezzel foglalkozott tehetetlenségében. Lelki és testi fájdalmát igy papirra rögzitette... Menyit üldögélt, ahonnét az útcán végig láthatott... Minda 8 gyermekét várta, hogy mikor melyik kanyarodik be az útcába hazaféle. Istenem, milyen nehezen viselte az elnyomott, megkinzott kissebbségi sorsát... Féltő-aggodalma kisért, mindig, mindenüvé... Hogy várta a katonafiait, mert tudta a gyenge eledelüket... korpás pujszka, sos vizben fött fuszujka, káposzta még az is kevés... Oh menyi Tetüjek volt.

A gyűjteményben olvasható még egy halottbúcsúztató vers. G. E. testvérének, Rózsának egyedüli gyermeke 14 évesen halt meg 1948-ban, akkori lakhelyükön Inaktelkén temették el. A verset, a helyi szövegszerkesztési szokások alapján egy rigmusíró férfi készítette.

A vers a halott barátnője, Rácz Ilona feljegyzésében maradt fenn. A szövegből az derül ki, hogy a fiatal halottat menyasszonyként temették.

Kereki Erzsébet. Temetési köszöntő Kereki Erzsébet.

Te kismenyasszony vagy tedd fel koszorudat.
Készen vanmár neked a menyasszonyi ágyad.
Angyalokbul áll a te nász néped. Jézus Krisztus lett a vő legényed.
Menyasszonyi koszorudnak gyöngye, szüleidnek reá hullókönye.
És a lakodalmod zene hangja apád, anyád keserves jajszava.
Reményeid már sírban húllottak.
Arcod szép rozsái elhervadtak.
Letépedt a halál mint a virágot.
Dete nyertél örökös ifjuságot.
Neked leg szebb menyasszonyi ruhád.
Az égböl adatott szüzi tisztaság.
Angyal voltál földi életedben.
Angyal lettél odafent az égben.
Jó szüleim tudom fáj szivetek.
Hogy messze utra megyen gyermeketek.
Messze utra csendes sötét sirban.
A síron tul fel meny országban
Tudom, hogy szemetek könyet hullat.
Ha látyák ők kis barátimat.
Játékomra, hogy ha rá nésztek.
Tudom bánat tölti a ti sziveteket.
Nekem is fáj, hogy messzi kell menni.
Hogy nektek bánatot kell okozni.
Kedves apám, szeretö jó anyám.

O de hogy fáj, hogy könyetek hul reám.
Kérlek felettem ne sirjatok.
mert én vékhetetlen boldog vagyok.
Angyal szárnyakon megyek az égben.
Dicsöült lelkek seregében.
Ezután is gyermeketek leszek.
A sir sem oltya el szerelmemet.
Kérlek siromhoz majd jöjetek ki.
Annak hantján virágokat szedni.
Bucsu csokot hintek már felétek.
Mert kinyitva látom az eget.
Látyák szemeim a boldogságot.
Ott várnak rám a kis angyalok.
Szülők, rokon, barát, ismerösök.
Vég bucsú szó az Isten veletek.
Te ki halálomat harangal jelezed.
Te ki fáradt testem házát megépíted.
Te ki nekem örök hajlékot ásátok.
Istentöl száljon áldás ti reátok.
Ti ismerös tiszta szívek.
Minden rendü rangu hívek.
Jo kis lányok, jó barátok.
Ég áldása száljon rátok.
Agyon örömöt az élet.
Én köszönöm a részt vétet.
Hogy temetésemre jötetek.
Áldás béke üdv veletek.
Ámen.

Bátyja, Gálffy Tamás, halálát közeledni érezve könyveit és iratait G.E-nek adományozta megőrzés végett. Gyermekei között egyet sem látott olyat, aki megbecsülte volna feljegyzéseit. Így került Eszti néni tulajdonába egy 21 darabból álló 1913. XII. 18-án készített aforizmagyűjtemény *Jelszavaim*! címmel, amelyet G. E. bejegyzésekkel és kiegészítésekkel látott el. Az alábbiakban néhány gondolatot idézek: *„12. Mindenki annyit ér, amennyit embertársainak használ. Kiegészítés: Vigyázz Eszti. 18. A vagyon nem érdemel tekintélyt, csak az ember, ha értékes. 20. Gördülö kövön nem nő moha, tevékenykedj = alkoss!"*

8. Nyomtatványok

A zsúfolt, kis házban a könyvek számára külön bútordarab nem jutott. Minthogy állandóan szükség van rájuk, ezért egy részük a konyhai asztalon, az ágyban van felhalmozva, s a nagyobb mennyiséget G. E. az ülőalkalmatosságban, a kanapeban tárolja.

Említettem már, hogy az írott szó, a vers szeretete gyakran rávette arra, hogy verseket másoljon le a maga számára. De gyűjtötte a különböző alkalmakkor elhangzott versek kéziratát is. Versek könyvekből, tankönyvekből kiszakított lapokon is halmozódtak fel (Tiboldi István: Erkölcsi A.B.C., Arany János: A fülemile, A hegedű, A tudós macskája, Gyermeki bizalom. Vallásos vers németből fordítva.)

A tudatos, szelekción alapuló gyűjtést, felhalmozást Gálffy Eszter évtizedek óta végzi. Kivág, eltesz minden olyan írást, amit szépnek, hasznosnak érez. Így gyűjteményében van újkeresztény propaganda kiadvány (Páratlan szeretet. Mountain View, é.n., Új lelki Manna. Töredék), politikai röplap (Miért elfogadhatatlan a romániai magyarság számára az új tanügyi törvény?), Adyról szóló cikk, a Ludas Matyiból kivágott karikatúra, évtizedekkel ezelőtti *Népiskolai olvasókönyv* töredéke, imagyűjtemény (Páduai Szent Antal tisztelete. Töredék), mezőgazdasági szakkönyv (A gyümölcs és a szőlő helyes ültetése és kezelése. H.N. 1943), francia nyelvkönyv 1885-ből, 1908-ból származó magyar büntető törvénykönyv. 1989 után viszont a kommunista brosúrákat elégette.

Nagyszülei bibliája mindkét ágról az ő tulajdonába került.

A könyvek, akárcsak a családi iratok, az öröklés tárgyát képezték. Továbbá örökölte keresztszülei, a Komáromi tanítóházaspár könyvtárának egy részét. Testvére, Samu gazdasági iskolába járt. Mezőgazdasági tárgyú tankönyveire Eszti néni máig vigyáz. Másik testvére, Tamás, aki magyar királyi csendőrőrmester volt, szintén gyűjtötte és olvasta a könyveket. Halála előtt az ő könyvtára is Eszti nénihez került. A 14 évesen elhunyt unokahúg, Bözsike kevés könyve szintén itt kapott menedéket. A könyvek másik részét ő maga vásárolta. A *Toldi*t például 1955-56 körül karácsonyi „meglepetésként" vásárolta magának. Mikor zöldséget vitt a piacra eladni, könyvre is szorított a pénzből. Egy vásárlás történetét a következőképp írta le:

1995. I. 10. Kolozsvári emlék. A főtéren.

Egy ujság és könyvárusito nővel áltam szóba. Magyarnyelven semmi. Megláttam egy könyvet...

Cim Mihái Eminescu, régi, költő.

1500 lei. Mondtam, hogyha meg kapja, a versek sorszámát nézze át és ha megkapja a verscímét, meg veszem.

(Mai am un sângur dor)

Valamikor rég mikor még a költők költők voltak, a szivük, lekük diktált tolba de nem a nemzetek egymásra uszitó politikája...

Ezt a verset annakidején, magyarnyelvre leforditotta Lévay József. Én megtanultam. Életem végéig nem felejtem el... Elmondtam. Meghalgatta...

Gyűjteményében 67 kötet van. Közöttük lapok, almanachok (Csendőrségi lapok, 1941-42. évfolyam; Magyar Hírlap. Mindentudó Naptár. é.n., Gazda Naptár, 1944; Unitárius Naptár, 1958; Utunk Évkönyv 1982; A Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja 1909); a századforduló könyvtermése (Malonyay Dezső: A Nílus országa. Bp. 1895; Tormay Béla: Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései. Bp. 1912; Garai Ferencz: Doktor Molitórisz rögeszméje. Bp. (é.n.); Nagy Endre: Egynapos özvegy. Bp. 1907; Uő.: A Geodhyek. Bp. (é.n.); Rosegger Péter: Petike. Bp. (é.n.); Móra István: Katókáék könyve. Bp. (é.n.); Gyöngyösy László: Arany János. Bp. (é.n.); Gaál Mózes: Nótás Katica. Bp. 1912; Uő: Burkus. Bp. 1913; Regélő bácsi 1897; E. Werner: Az alpesi tündér. Újpest (é.n.); Leányolvasmányok (h.n., é.n.); Magyar Gyula: Erzsébet a nemesszívű. H.n. (é.n.); az 1950-60-as évek romániai könyvkiadásának darabjai (I.L. Caragiale: Két sorsjegy. Buk. (é.n.); L. Rebreanu: Parasztok. Buk. é.n.; Asztalos István: A vidámság embere. Buk. én.; Uő:

Újesztendő. Buk. é.n.; Kormos Gyula: Hosszú a kaszanyél. Buk. 1956); a két világháború közötti romániai magyar irodalom (Kacsó Sándor: Vakvágányon. Brassó. 1930), grammatikai feladatgyűjtemény (Gálffy Mózes: Nyelvi forma – nyelvi érték. Buk. 1972).

A könyvek nagyobb része klasszikusok munkája (J.Verne: Sándor Mátyás, A 15 éves kapitány; Mikes Kelemen: Törökországi levelek, Zrínyi Miklós: Válogatott munkái; Jósika Miklós: A csehek Magyarországban; Kemény Zsigmond: Zord idő; Kisfaludy Károly: Csalódások; Petőfi Sándor: Összes költeményei; Arany János: Rózsa és Ibolya; Toldi; A fülemile; Katalin; Tompa Mihály: Olajág. Elmélkedések, fohászok és imák; Jókai Mór: Sárga rózsa; És mégis mozog a föld; A kőszívű ember fiai; Az arany ember; Tengerszemű hölgy; Fekete gyémántok;Szegény gazdagok; Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival; A beszélő köntös; Beszterce ostroma; Gárdonyi Géza: Egri csillagok; Isten rabjai; Benedek Elek: Egy budapesti fiú naplójából; A magyar nemzet története; Herczeg Ferenc: Az új nevelő; Pósa Lajos: Világszép nádszálkisasszony; Móricz Zsigmond: Ronokok; Úri muri; Balázs Ferenc: Közérthető evangélium; Bejárom a kerek világot; Mikó Imre – Kicsi Antal – Horváth Sz. István: Balázs Ferenc; Tamási Gáspár: Vadon nőtt gyöngyvirág).

A könyvállományból világosan látszik, hogy a magyar irodalom klasszikus alkotói népszerűek, keresettek voltak falun is. Olyannyira, hogy pénzt szántak a könyv megvásárlására, s ezzel a kulturális objektum környezetépítő tárggyá válik. Bármikor kézbevehető használatának szüneteiben is presztízsértéke van.

A könyvállomány eredete, kiépülése érdekes helyzetet tár fel. Habár a könyvek kiválogatása többnyire tudatos, a könyvgyűjtés egészében véve mégis esetleges. A standokon való tájékozódás alkalomszerű, s a rokoni, ismerősi kapcsolaton keresztül érkező könyvek esztétikai értékükön túli funkcióhoz jutnak: emléktárgyként működnek.

Ez a kulturális környezet kevesebb tárgyból építkezik, mint a városi, értelmiségi lakásokban. Viszont e minimális számú tárgy használata inzenzívebb: a könyvet az egyén élete során többször elolvassa, a folyóiratot újra-újralapozza, s bárkinek kölcsönzi. Faluhelyen nem történt meg a könyv dísztárggyá, hamis identitást felmutató tárggyá alakítása.

Következtetések

Az írás, az írni-olvasni tudás elterjedése óta (Ortutay 1962, Tóth 1994) az oralitás alternatívájává vált. A populáris gyakorlatban egyazon szövegnek elkészülhetett mind a szóbeli, mind az írott változata. Bizonyos beszédhelyzetek egyik, mások a másik beszédtípust részesítették előnyben. Ennek következtében beszélhetünk a szóbeliséget előnyben részesítő elsődleges szóbeliségről, az írott szöveget preferáló elsődleges írásbeliségről, valamint a hangzó (írott szöveget toleráló másodlagos szóbeliségről) írásbeliségről.

Természetesen, az írott vagy orális csatorna váltogatása nem egyszerűen preferencia kérdése. Mind a szóbeliség, mind az írásbeliség a szöveget egy, a nyelvi

kódon kívüli kód alkalmazásával többletjelentéshez juttatja. A hangzó beszéd esetében ez a kód akusztikus, mely a hangsúly, a hanglejtés, dallam, hangerő, valamint kinetikus, amely a mimika, a gesztusok lehetőségeit aknázza ki. Továbbá, a hangzó szöveg egyszeri használatú; egyedi elrendezésben tölt be kommunikációs funkciót. Az írás a szöveget a vizuális kóddal egészíti ki, amelyben a jelek alakja, formája, elhelyezése, a papír és az írásjelek színe érvényesít többletjelentéseket. És természetesen, minthogy az írás esetében a szöveg megalkotásának és használatának fázisa elszakadhat egymástól, a szóbeliséggel szembeni előnye a szöveg hosszú időn keresztüli tárolhatósága.

Életterének kiépítése során, akarva-akaratlanul minden egyéb elemi szükséglete a szövegírás és az írott szövegek gyűjtése, tárolása. Az írott szövegek kapcsolják a társadalomhoz, egyénekhez és intézményekhez, örökölt szövegek által kötődik a múlthoz, maga fogalmazta szövegek által hagy nyomot maga után, lakóterét szövegekkel tűzdeli tele, mind az írás, mind az olvasás élményben részesíti, kitölti idejét.

A szövegek előállítását írásszokások irányítják. Minthogy az írás mint cselekvés a Gálffy család esetében másodlagos, ezért elvégzésére munkaszünetekben, valamint jeles események részeként kerül sor. G.E. számára a naplóírás ideje a vasárnap délután és a téli időszak volt. Mind az éves kalendáriumnak, mind az emberi életpályának megvannak azok az állomásai, amelyek keretében egy-egy beszédesemény írásban realizálódik. Ilyen rituális szövegek a húsvéti, karácsonyi, újesztendei, névnapi köszöntőlapok, -levelek, a kicsengetési kártya, az emlékverses füzet, a lakodalmi meghívó, a gyászjelentő. A rendkívüli események általában fellendítik a szövegtermelést. Halála előtt az egyén végrendelkezik, halálát gyászjelentő adja tudtul, a hagyatéki tárgyalás után a hozzátartozók örökösödési jogát okirat hitelesíti. Ugyanígy megsűrűsödnek a szövegek a házasság, a külön gazdaság létesítése körül. A Gálffy család levéltárának nagyobb része a II. világháború idején íródott. A frontra elvitt fiúk, a munkahelyekre szétszóródott lányok és az otthon maradt szülők és rokonok között ezekben az években intenzív levelezés folyt. Az emberi kapcsolatok meghibásodása, az orális kommunikáció akadályai (elválás, pereskedés, migráció, magány) szintén fellendítik a szövegtermelést. Az írott szöveg átlépi mind a tér, mind az idő korlátait. G.E. esete speciálisnak is nevezhető. Családja nem lévén, kommunikációs igényét folyamatosan írásban elégítette ki. Az olvasás, az esztétikai kommunikációban való részvétel szintén ennek tulajdoníthatóan jutott az átlagosnál nagyobb szerephez az ő életében.

Az említett példák egyúttal a ki ír? ki mit ír? kérdésre is válaszolnak. Vannak olyan műfajok, amelyek művelésére az életkor jogosítja fel/kényszeríti az egyént (emlékvers, végrendelet), máskor a társadalmi státus (gerendafelirat, kapufelirat), a nem (falvédő) vagy a családi állapot (levél). Az idézett végrendelet kolofonja sajátos konvenció meglétére világit rá: a tanúknak egyúttal azt is igazolniuk kell, hogy „a végrendelkező ép elmével saját akaratából, kényszerítés nélkül végrendelkezett". Ellenkező esetben a végrendelet hitelét veszti.

A különböző iratok megszerkesztése különböző kvalitásokat igényel. Tudni kell írni, szépen kell írni (falvédő), olvashatóan; tárgyilagosan, szakszerűen kell szerkeszteni (végrendelet, meghívó, gyászjelentő, kérvény). Minthogy a kétkezi munkát végző falusi lakosság jó része nem felel meg ezeknek az elvárásoknak, a közösségben bizonyos iratok megszerkesztését egy-két tehetséges személyre bízzák. E szerep gyakorlása anyagi hasznot is biztosíthat, tekintélyt mindenképpen. Így specialista tervezte meg a falvédőt, írta a vőfélyverset, a végrendeletet. Falujában G. E. is ilyen szerepet vállalt magára. Felkérésre kérvényt, halottbúcsúztatót fogalmazott. édesanyja egyik esete kivételt képez e szabály alól. A halottbúcsúztatót általában hozzátartozók írják, a halott nevében. G. E. édesanyja maga írta meg búcsúzó szövegét.

Az írás technikai kivitelezésében eltérések vannak. Az intézmények a tintával írott szövegeket preferálták. A magán- és családi használatra készült papírokat az 1940-es években még ceruzával írták. Ceruzával készült a két, az 1940-es évekből fennmaradt emlékverses füzet is. A frontról érkezett tábori lapokat a Gálffy fiúk tintaceruzával írták. Ez az írás nehezebben törlődött, s ha víz érte, erősen láthatóvá vált. Az utóbbi évtizedekben feljegyzést is ritkán készítenek ceruzával. A nyomdában sokszorosított gyászjelentők Aranyosszéken a század elejétől napjainkig változatlanul népszerűek. Mellettük megjelent az ugyanilyen technikával készült kicsengetési kártya, a lakodalmi meghívó. Nyomdai termékként jutott el a falusi lakásokba is a felekezeti falinaptár, a házi áldás, a sajtótermék és a könyv.

E kultúrában az írás és a szöveg sajátos funkciókkal rendelkezik.

Néhány esetben az írás mágikus erőt aktivizál, s ezáltal a lakótér bántatlan használatát, az esemény optimális kimenetelét biztosítja. A házi áldás a szakrális tárgyak (szentképek) és szövegek (ima) hagyományát ötvözi: a lakótér védettségét hivatott állandó jelleggel biztosítani, az amulettekhez hasonlóan. A gyászlap ugyancsak tartalmaz mágikus elemet. Az elhunyt lelkének nyugalmát a család a szövegbe fogalmazott fohásszal, kívánsággal (nyugalma legyen csendes) is biztosítani kívánja. G. E. átkos „felkiáltásai" a rosszakaróival szembeni nyelvi agresszivitást tartalmazzák.

Az előbb szóltam már az élet, az év neves napjaihoz kötődő, a szertartásba illeszkedő, rituális funkciót betöltő szövegekről (kicsengetési kártya, lakodalmi meghívó, emlékvers, gyászjelentő, köszöntő lap). Az írás, mágikus, rituális, esztétikai funkciója mellett a magánszférában tölt be szerepet. E szövegek adott tartalmakat kimerevítő tárgyakként épülnek be az egyén környezetébe. A tartalom a tárggyal való foglalatosság által aktivizálható. E szövegtárgyak kivitelezése egyéni kvalitásokat, terjedésük pedig személyes kapcsolatot feltételez.

Az írott szövegek legnagyobb része az egyén, a család élet- és akcióterét, a szóbeliséggel ellentétben, a lehetséges dimenziók felé tágítják. A levelezés egymástól távoli személyeket szólít meg, informál. A napló, a feljegyzés, az emlékverses füzet eltérő idődimenziókat köt össze. A szöveges falvédő új, távoli eszmények hangolja rá a családtagokat. Az emlékverses füzet a mulandó, pillanatnyi érzést örökíti meg, konzerválja.

Egyes szövegeket centrálisan vagy periférikusan az esztétikai funkció határoz meg. A szőttesek monogramjai a tárgy díszítőelemei; a szöveges falvédők pedig a lakás díszítésére szolgálnak; az emlékvers, gyászjelentő szövegét poétikai, stilisztikai normák irányítják.

Az okiratok az egyén, a család társadalmi státusát, tulajdonjogát kreálják (meg), legitimizálják, stabilizálják. Ezek valamilyen módon egy sajátos esemény megvalósulását, lezajlását biztosítják: előkészítik; ismertetik a programját; megszervezik a résztvevőket; megnevezik, garantálják a finalitását, emléket állítanak.

Természetesen, a szövegek ellentállnak egy egységes tipológiába való egyértelmű besorolásnak. Akárcsak az orális műfajok esetében a tiszta ideáltipikus műfajiság csupán kutatói hipotézis (Honko 1980, Voigt 1972). A gyakorlatban a szöveg egyszerre vállalja és tagadja a műfajiságot. G. E. -nek bátyja nevében fogalmazott kérvénye például erősen terjedelmes, s tele van szubjektív érvekkel, személyes élményekkel; levelei gyakran naplószerűen számolnak be élete alakulásáról.

Ugyanazon szöveg egyidejűleg több funkciót is betölthet. Illetve, folyamatos a szövegek funkció szerinti átértékelődése. A szövegeknek, akárcsak a tárgyaknak, van utóéletük, amikor is egy másodlagos kontextusba, tárgyegyüttesbe illeszkedve, eredeti rendeltetésüktől eltérő funkcióban használják. A házi áldás mágikus tárgyból dekoratív tárggyá, az identifikációt és a dekorációt biztosító monogram, akárcsak a gyászjelentő, genealógiai dokumentummá, az okirat olvasmánnyá válik. Ez az átértékelődés érintheti a konkrét, egyedi szöveget, vagy akár a műfaj egészét (pl. háziáldás, szöveges falvédő, gerendafelirat). G. E. környezetében például a bútoron megörökített információkat valamelyik örökös teljes mértékben eltüntette, a tárgyakat így illesztette be a maga saját tulajdonú tárgyegyüttesébe. A falvédők, a szövegbe kódolt kispolgári eszmények elavulása, a műfaj divatjának elülése után is gyakorlati funkciót tölthetnek be, ezért őrzés végett a szekrénybe, az egyéb technikával készült textília közé kerültek.

A szöveghez való viszonyulásnak egyéb formái is vannak.

A tulajdonjogot, a társadalmi státust biztosító és igazoló szövegek a családi értékekkel együtt öröklődnek. Egyik részük közszemlére van kitéve, másik részüket elrejtve, elzárva őrzik. Ez utóbbiak agresszió (lopás, rongálás, hamisítás) tárgyai lehetnek. G.E. irattárát kórházi tartózkodása idején testvére részben megsemmisítette, hogy pereskedésük idején kevesebb bizonyíték legyen a kezében.

A szöveget ugyanúgy lehet ajándékozni és kölcsönözni, mint a tárgyat. Az emlékvers, amelyet értékessé az tesz, hogy a bejegyző kézirásával finalizálódik, ajándéknak minősül egy bizalmas viszonyban. A Gálffyi családban a szükséges információkat tartalmazó leveleket is állandóan kölcsönözték.

Az írás, az írás birtoklása és a társadalmi szerepek között, amint azt más összefüggésben említettem már, szintén szoros a kapcsolat. (A gyászjelentő címzettje például mindig a családfő.)

Az írás, az írásbeliség tehát helyet keresett és talált magának a falusi népi kultúrában. Története során olyan szokások alakultak ki, amelyek termelését, használatát és a hozzá való viszonyulást szabályozzák. Műfajrendszere csupán részben

Utolsó végakaratom.

Ha meghalok jó emberek.
Anyám mellé temessetek stb
Gyalulatlan fenyőfa ko
porsóban. Egy koszoru a
felirattal, hogy Voltam a-
mint éltem. Utolsó pályá
man itt, célhoz értem.
Nem kérek sok virágot csak
örök zöldet. Legyen kopár
a sírhalmom mint volt, az
életem. Egyszerűen unitarius
szertartás szerint... Legegyszerű
kritika menteser. Ez az én oha
jom. Hik már ott pihennek mind
viharvertek voltak mint én...
Legtalálobb ének. Elvégeztem
Uram rámbizott munkámat stb
Ha nem az atom tudomány öl
meg egyszerre, hogy az sem le
gyen aki egyik a másikát...
Aki életemben nem tisztelt
Halálom után bár, hagyjon
nekem békét... Tartsa magát tá
vol mint az ördög hajnali mise elől
Eszti.

1993 II 8. Eszti.

Felmondataim.

1.) A ökröt ha iskolába viszik
Ott is ökör marad.
2.) Mindenki annyit ér amen
nyit embertársainak hasznát
3.) Inkább eltűrök okos ember
töl egy pofont mint osto
bátol egy csokot.
4.) Az ember a bőrén belöll
lakik nem kívül ami rej
ta van az csak esztelen anyag
5.) Szószegővel hazug amitovat
Neköss soha eggyezséget
A kárhogy is fogatkozik
Mégis mindig becsap téged.
6.) Nem ad az ki kétszer ad
7.) Aholl az ösztinte bizalom
hiánzik ott a boldogság
koronája már rég letört.
8.) Az okosságát nem lehet ta-
nulni, azzal születni kell.
9.) Többet ér egy hű barát, mint
hizelgők serege. Fegyzem Én
Gálffy Eszti 1993 II 7 én.

esik egybe a hivatalos kultúrával s a közös műfajok is eltérő funkcióval, sajátosságokkal rendelkeznek. A hivatalos és a népi írásbeliség közé mégsem húzható éles határ. Egy személy életterében e termékek szerves egységben élnek együtt. Az irodalmi alkotások gyakran kézírásos másolatban, emlékezet alapján készült változatban fordulnak elő.

Az írás nagymértékben visszaszorítja a folklór anonim és kollektív jellegét. A kézírás már maga identifikáló karakterrel rendelkezik. Ezt hitelesíti, fokozza a név, a monogram, az aláírás jelenléte.

Az írott műfajok kibontakozását az életszemlélet és az életforma változása jelentősen serkentette. A XX. századi ember életritmusa felgyorsul, a ciklikus idő eseményei mellett a lineáris, a történelmi idő egyedi eseményei kihatnak életére. Ennek következtében megnő a múló idő, a pillanat szerepe. A feljegyzés kimerevíteni, megörökíteni, a datálás pedig az idő paramétereivel ellátni akarja az eseményt. A megnövekedett társadalmi migráció miatt a társadalmi kapcsolatok ápolása szintén az írásos csatorát részesíti előnyben. Emellett az egyén életének mind nagyobb részét tölti a nyilvános szférában. Ennek következtében pedig arra kényszerül, hogy státusát igazoló iratokra tegyen szert.

Kolozsvár/Torda KESZEG VILMOS

IRODALOM

BALÁZS Géza
1987 *Sátorfirkálások.* Budapest. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 34.)
BARTHA Elek
1984 *Házkultusz. A ház a magyar folklórban.* Debrecen
BERTA István
1970 *Egy mesterember életútja. Budai József pápai ácsmester emlékkönyve.* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 9. 197-214.
ECKHARDT Sándor
1950 *A legrégibb parasztlevelek nyelve és stílusa.* Magyar Nyelvőr, 74. évf., 2-3 sz. 113-122.
ELIADE, Mircea
1987 *A szent és a profán.* Budapest
HANÁK Péter
1973 *Népi levelek az első világháborúból.* Valóság, XVI. évf., 3 sz. 62-87.
HONKO, Lauri
1980 *Módszerek az epikus népköltészet kutatásában: helyzetük és jövőjük.* Ethn. XCI. 452-468.
HOFER Tamás
1983 *A „tárgyak elméletéhez". Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése.* Népi Kultúra – Népi Társadalom XIII. 39-64.
HYMES, Dell
1975 *A beszélés néprajza.* PAP Mária – SZÉPE György (szerk.). Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Budapest. 94-146.
1979 *A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata.* PLÉH Csaba (szerk.): Beszédaktus – kommunikáció – interakció. Budapest. 213-263.
KESZEG Vilmos
1990 *Kerítések.* Művelődés. XXXIX. 6-7. sz.

1991a *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken.* Bukarest
1991b *Népi írásbeliség (kérdőív).* Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője. 1991/2
1991c *A kéziratos füzetek költészetéről.* Jelenlét. Kolozsvár, 1991/ 6,7.
1992 *A szövegtárgyak.* Helikon. III. évf. 6. sz.
1994 *A szövegerózió az alkalmi költészetben.* ÖRDÖG GYÁRFÁS Lajos (szerk.): Egyház és Anyanyelv. Sepsiszentgyörgy. 21-26.
1995a *A népi élettörténet műfajáról Zsigmond Erzsébet kézirata ürügyén.* Zsigmond Erzsébet: Sirató. Életem panaszos könyve. Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára 1. Kolozsvár. 129-134.
1995b *Erdélyi népi költők antológiája* (kézirat)
1995c *Megjegyzések a népi írásbeliség globális vizsgálatához.* Előadás. A KJNT Kultúra, írásbeliség, írott folklór témájú vándorülés. Kolozsvár, 1995. XI.11.
1996 *Kelt levelem... Egy mezőségi parasztasszony levelezése.* Debrecen.

KÜLLŐS Imola
1982 *A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorisztikában.* Az életrajzi módszer. Szerk.: KÜLLŐS Imola. 163-173. Documentatio Ethnographica 9. Budapest

MOHAY Tamás
1994 *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken.* Dissertationes Ethnographicae 8. Budapest

MOLNÁR Ambrus
1967 *Egy parasztgazda élete és gazdálkodása a Bihar megyei Sápon 1840-1846.* Agrártörténeti Szemle IX. 117-172.

NIEDERMÜLLER Péter
1988 *Élettörténet és életrajzi elbeszélés.* Ethn. XCIX. 376-389.

NOVOTNY Tihamér
1987 *Első világháborús katonaemlékek.* Budapest. 107-113.

ORTUTAY Gyula
1962 *Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában.* Ethn. LXXIII. 497-511.

TÉGLÁS István
1910 *Építő-áldozat emléke Tordán.* Népr. Ért. XI. 60-61.
1913 *Építő-áldozat Tordán.* Népr. Ért. XIV. 71-101.

TÓTH István György
1994 *Az írás a paraszti kultúrában a 17-18. században.* KISBÁN Eszter (szerk.): Paraszti kultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Budapest. 1994. 9-15.

UJVÁRY Zoltán
1980 *Népköltészet és irodalom népi kéziratos könyvekben.* Népszokás és népköltészet. Debrecen. 425-556.

VOIGT Vilmos
1972 *A folklór alkotások elemzése.* Budapest

TEXTES ÉCRITS DANS L'ESPACE VITALE D'UNE PERSONNE

Après avoir publier des volumes sur des genres de folklore écrits (poésies de souvenir, poésies des textiles de mur, poésie de la noce) et sur un corpus des lettres paysannes, l'auteur analyse les fonctionnes de l'écrit et des textes écrits dans la vie et dans l'espace vitale d'une paysanne. L'analyse présuppose que dans le 20-e siècle la culture populaire a intégré dans sa structure l'écrit; l'écrit à son tour a introduit des changements dans le mentalité et dans les relations socielles.

La totalité des textes produits et utilisés par la même personne forme un texte unique, et les textes écrits intégrent dans une population commune avec les objets qui entourent la personne. L'écrit comme acte ainsi que l'utilisation des textes écrits sont dirigés par des coutumes conventionnelles. Au longue de la vie d'une personne, même que de l'année la production et l'utilisation des textes ont

leur date, liue et fonction. Ainsi ils ont un caractère rituel (le cahier de souvenirs, l'invitation de noce, le testament, le nécrologe, l'épitaphe etc.).

Le rites de passage ainsi que les entraves de la communication orale favorisent l'écrit. L'écrit garde/modifie le statut de la personne, réalise ses relations avec le milieu social et matériel. C'est pour cela que l'écrit est lié des certains rôles qui rendent possible/demandent/interdisent la procustion/l'utilisation des textes.

Quelques textes écrits ont un caractère magico-religieux, qui assure de la protection dans l'espace familiale. Les mottos pendus sur les murs de la maison introduisent/montrent une sorte d'idéologie (religiuse, politique). Les textes de type lettre ouvrent l'espace vitale vers des autres mondes. Par eux la personne peut être présent dans des événements éloignés et simultanes. Le texte écrit au-delà du code verbale a son code visuel (couleur, forme, emplacement), qui donne un valeur esthétique au texte. Certains textes écrits créent/font légitime/stabilisent le statut, les droits de la personne ou de la famille; ils organisent, dirigent et finalisent les événements.

La vie, la carrière d'une texte écrit reflète l'idéologie valable de la société, le prestige de l'écrit, et même les relations (la mode, le prestige des textes; l'inflation de la valeur des textes etc.).

Les affirmations de l'auter se basent sur un enquête effectué dans la maison d'une paysanne (Roumanie). L'enquête passe en revue touts les textes écrits, les inscriptions. Les textes sont structurés selon trois critères: celui de l'espace (le déroulement/l'emplacement des textes en espace), du temps (la vie, l'existence du texte), la fonction (stable/changement) du texte.

VILMOS KESZEG

EGY CSONGRÁDI TÍMÁR HAGYATÉKI LELTÁRA*

Forrásközlés és elemzés

A török uralom után betelepült német iparosok tudásukat hozták a Kárpát-medencébe.

Az inventáriumokról készülő feldolgozásokban és a forrásközlésekben látható, hogy egy-egy tájegység, Alföld, Felvidék, Dunántúl településein a XVIII-XX. században több időszakban is készültek – és számunkra döntő jelentőségű – fönn is maradtak hagyatéki leltárak.[1]

Csongrád 1854-1860 között elhalálozott lakosainak nevezett iratait egy adott közigazgatástörténeti időszakban vették fel. Az 1853-ban megjelent definitív (szabályozó) rendeletek alapján állították föl a Császári Királyi Vegyes Szolgabíróságokat, melyek 1854-ben kezdték meg működésüket. Ezek alsó szinteken ellátták a közigazgatási és jogszolgáltatási teendőket is. A csongrádi Császári Királyi Vegyes Szolgabíróságok polgári peres iratai között maradtak fenn inventáriumok. – Ebben az időszakban minden olyan esetben készült leltár, amikor valaki után bármilyen kis értékű vagyon is maradt. – Ezek az intézmények 1860-ig működtek. Ezután az iratok a jogutód városi, községi törvényszékek iratai között folytatódnak. Ezekben Csongrádon tömegével leltárak nem maradtak fönn. (Labádi Lajos szíves közlése alapján). Csongrád az Alföldön, a Tisza és a Körös torkolatában kialakult, mezővárosi és nagyközségi ismérvekkel is rendelkező település.

A fenti levéltári dokumentumok feldolgozásra csábítják a kutatót. A több foglalkozási csoportot képviselő iratokból iparos inventáriumok feldolgozásával két előadásban foglalkoztam. Az egyikben a vizekhez kötődő iparosokról: molnárokról és ácsokról, a másodikban az iparosoknak a társadalomban betöltött szerepéről szóltam.[2] Most Markseid János, 1855-ben 73 évesen elhunyt tímár leltárát mutatom be.[3]

---

* A cikk kapcsolódik az OTKA 1993-1996. közötti időszakra elfogadott, T 007030 nyilvántartási számon és A társadalmi rétegződés kifejeződése a textíliákban és a gyermeknevelésben Csongrád mezőváros példáján címen szereplő pályázathoz. Elhangzott a Csongrád Megyei Levéltári Napok Csongrád városi rendezvényén 1995. október 20-án.

[1] Bárth János 1984. 297-315., Bencsik János 1993., Benda Gyula 1988., Juhász Antal 1985. 439-483., 1991. 297-298., Kocsis Gyula 1988., Tóth Zoltán 1989, Zólyomi József 1988. 1-22. A teljesség igénye nélkül.

[2] Szűcs Judit é.n. 1-9. Szűcs Judit 1995a. 216-222.

[3] Csongrád Megyei Levéltár (CsML) Szentesi Levéltár (SZL) Csongrádi Cs. Kir. Vegyes Szolgabíróság Iratai 1855-1860. Polgári Peres Iratok. Iktatószám: 909./1855. (A többi leltár forrása is

Választásomat azzal tudom indokolni, hogy az eddig megismert leltárak közül ez a legmódosabb iparos legtöbb tételt tartalmazó leltára, melyhez végrendelet is tartozik. Összehasonlításképpen néhány példát mutatok be. Az 1856-ban 70 évesen elhunyt faragó (a tájra jellemző fafeldolgozó ipar képviselője), Ablonczy István halála után felesége korábban eladott „némely faragó szerszámok után maradt" 42 forintot és 2 rossz fűrészért, 11 gyaluért, 2 kis fűrészért kapott 10 forint 15 krajcárt a temetés költségeire használta föl. (Az ingóság összértéke 62 forint 15 krajcár volt.) A faragónak a tímárénál kisebb számú és értékű szerszámairól sem kapunk teljes képet. A többi, ez időben elhunyt ács, faragó leltárában még ennyi eszköz sincs.[4] A másik, viszonylag teljesnek mondható (részletes feldolgozásra váró), kézművesműhely-leltár Gyovai Antal 24 éves, nőtlen – feltehetően váratlanul elhunyt – mézeskalácsosé. Teljes vagyonának értéke 626 forint 9 krajcár volt.[5] A vagyon jelentős részét az ipar gyakorlásához szükséges tárolóedények, tartalmuk és a nyersanyagot szolgáltató méhes teszi ki. Kezdő iparos lévén összes kis tőkéjét, esetleg örökségét a „vállalkozás" beindításához használta föl. Házat, esetleg szőlőt, kis földet később tudott volna vásárolni.

Markseid János neve alapján német vagy osztrák származású, első felesége (Nagy Mária) magyar, második felesége (Adlsprecht Anna) német származású lehetett. (Bár a szülők generációjánál is számolhatunk vegyes, magyar-német házasságokkal.) A török kiűzése után több hullámban nagyobb tömegben főként a Dunántúlra, Bácskába, Bánátba és Szatmárba telepítettek az 1774-es rendelet értelmében idegen kézműveseket. Ha olyan helységben állapodtak meg, ahol a mesterség képviselői hiányoztak, kedvezményeket kaptak.[6] Az említett tájakon, például Keszthelyen, a XIX. században is lehet számolni Németországból, Ausztriából érkező, letelepülő iparossal.[7] Az Alföldön, Csongrádon inkább továbbtelepülést feltételezhetünk a vizsgált családról. Váry Gellért Csongrád betelepítői között tartja számon a „tótok", lengyelek, horvátok és zsidók mellett a „Werner, Heringer, Meister, Kriegler, Pager, Sineger stb. nevű németeket.[8] (Ezek a XIX. században előforduló ismertebb német családnevek.)

Bevezetőben még a nevezett szakma történetéről is szólok.

A középkorban a lábbelikészítő varga, a bocskoros és a bőrkikészítő tímár egy foglalkozást jelentett. Mint önálló, csak bőrkikészítéssel foglalkozó iparag, a XVIII. században újratelepült és fejlődésnek indult alföldi városokban a XIX. század elejére a mezőgazdaságból kifejlődött önálló iparok egyike lett.[9] Ekkor már a lábbelikészítők, a csizmadiák, a cipészek és a tímárok külön dolgoznak. Legalábbis

ugyanez, újabb inventáriumnál csak az iktatószámot fogom jelezni.) A nevezett levéltári források feltárásában Labádi Lajos, a szentesi levéltár igazgatója volt segítségemre.

[4] Szűcs Judit é.n. 1-9. – A leltár iktatószáma: 441/1856.

[5] Szűcs Judit 1995a. 219. – A leltár iktatószáma: 1277/1855.

[6] Ács Zoltán 1984. 163-177.

[7] Benda Gyula 1988. XXX., XLI.

[8] Váry Gellért 1974. 7.

[9] Bálint Sándor 1977. 315-320., Dankó Imre 1883. 550-552.

erre van adat a csongrádi leltárban. Bontovits Károly csizmadia bőrök árával tartozott M. J.-nek. (Ez az adat a leltár első tételeként szerepel.)

Az inventáriumok tanúsága szerint a helyi születésű lakosok, tősgyökeres iparosok házat és/vagy földet örököltek szüleiktől, illetve több helyen kisebb darab földjük volt, melynek egy részét szintén örökölték, másik részét vásárolták. A lakosok többsége végrendeletet sem hagyott maga után. Nevezett tímármester után értékes ház, több mint 5 hold szőlő és működő műhely is maradt. Házát és szőllejét vásárlás, illetve csere útján szerezte, végrendeletet hagyott maga után. Tehát a tulajdon nagyságában, működő műhely hátrahagyásában és végrendelet készítésével különbözött iparostársaitól.

Az ingatlanok vásárlásának és öröklésének módja mellett az anyakönyvi adatok, illetve azok hiánya is igazolja, hogy a tímármester felnőttkorban vándorló iparosként jöhetett Csongrádra. Második házasságát 1824 előtt, az ebből származó idősebb gyermeke születése előtt köthette, de 1820-tól 23-ig nem szerepel a helyi házasultak között. M. J.-t 1855-ben elhunytként 73 évesnek írták, tehát 1782-ben, illetve 1780-84 között születhetett. De ezen évek csongrádi születési anyakönyveiben nem található.

Nevezett tímármester az 1828-as összeírásban Joan Markscheid néven szerepel. Ekkor 46 éves. Az összeírás adatai szerint 4 fő adózó van a családban, ezek felesége és két 18 évet betöltött gyermeke lehet. Házas zsellérnek (inquilini) számítanak, két cselédlányt (ancillae) tartanak, 1 főfoglalkozású iparos (opifices) van a családban, egyértelmű, hogy az 1855-ben elhunyt családfő az. Tulajdonként 1 házat, 1 2/4 pm (pozsonyi mérő) szőlőt és egy fejős vagy borjas tehenet jegyeznek föl. A 1 2/4 pm szőlő átszámítva 900□öl területet jelent.[10] Az 1855-ben leltárba írt 5 hold 385 □öl szőlőföldet 29 évvel korábban, (tehát 1826-ban) csere útján szerzettnek nevezték. Az a valószínűbb, hogy az 1828-as, adóztatásra irányuló összeírás a pontatlan, és a saját vagyonát öröklés céljára számbavevő család emlékezete a pontos. Nem lehet tudni, hogy az 1828-ban feljegyzett ház ugyanaz-e, mint amit az 1855-ös leltárban 1100 Ft-ért vétel útján szerzettnek neveznek, és ekkor 4000 Ft-ra becsülnek. A szőlőterület önerőből növelését gyarapodásra utaló jelként foghatjuk fel. A családfő iparra taníttatta és tanította fiait, emellett feltehetően első feleségét eltemette, majd újra nősült. Ezek mind gyarapodást hátráltató tényezők lehettek. De M. J. a műhely, esetleg az állattartás hasznából önálló megélhetést is biztosító szőlőterületet vásárolt.

De nemcsak az 1854-1860 között elhalálozott iparostársaihoz képest számított módosnak, hanem az 1828-as összeírásban szereplő másik tímármesterhez képest is. (Ekkor ketten képviselik ezt az ipart 102 társuk között.) Franc. Bazáki vagy Bazáti 2 fő adózóval, házas zsellérként, mint 1 főfoglalkozású iparos, 1 ház tulajdonosa vagy bérlője jelenik meg. Sem szőlleje, sem állata nincsen.[11]

---

[10] Csongrád Comitatus 1828. Conscriptionis Regnicolaris in Oppido. Az eredeti összeírás, ezt is használtam. (IV. kötet 1601. sorszámon) és Barta László 1980. 188-201.

[11] Csongrád Comitatus 1828. Conscriptionis Regnicolatis in Oppido. II. kötet 543. sorszámon.

Csongrád városában 1855 dik évi augustus hó 26-án elhalálozott csongrádi lakos Markseid János felett, a csongrádi császári királyi tekintetes járásbiróságnak folyó 18— dik évi —— hó —— ról —— dik szám alatt kelt meghagyása folytáni

HALÁLESET FÖLVÉTELE.

1. Az örökhagyó vezeték- s mellékneve. — Markseid János
2. Polgári állása vagy foglalkozása. — Tímár
3. Kora. — — — — 73. éve
4. Vallása. — — — — Rlath.
5. Valjon nőtelen, házas, vagy özvegy-e. — nős
6. Rendes lakhelye. — — — — Csongrád
7. Halálozás napja és helye. — — — 1855. augustus 26. — Csongrád
8. Hátrahagyott házastárs. — — Adlsprecht Anna
9. A nagykoru gyermekek s a már elhalt gyermekek helyébe lépő nagykoru utódok vezeték- és mellékneve, polgári állása, kora és tartózkodási helye.

1ő Nejétől született Nagy Máriától
1. Markseid Florián, 40. éve, nős, tímár csongrádi lakos.
2. elhalt Markseid Julianna férjezett Vincze Mátyásné gyermeke:
a). Vincze László, 29. éve, nős, tímár, kunszent Mártoni lakos.
2k Nejétől szül. Adlsprecht Annától
3. Markseid Ferdinand, 31. éve, nős, báb bütő, kunszentmártoni lakos.
4. Markseid Klára, 27. éve, férjezett Bánhidy Lászlóné.

10. A kiskoru gyermekek s a már elhalt gyermekek helyébe lépő kiskoru utódok vezeték- és mellékneve; továbbá valjon ezek számára törvényes képviselő már rendeltetett-e, vagy e végre ki hozatik javaslatba. ——

11. A többi legközelebbi rokonok vagy a végrendeleti örökösök vezeték- és mellékneve, polgári állása, kora és tartózkodási helye. mintsenek.

12. Valjon végrendelet, fiókvégrendelet, örökszerződés, ajándékozás vagy házasulási egyezvények találtattak-e, és hol léteznek ezek.

végrendelet van, a csongrádi cs. kir. sek. szolgabirói hivatalnál lesére.

13. Valjon és milly gyámságokat vagy gondnokságokat viselt az elhalt, és a kinevezési rendelvények hol léteznek.

nem.

14. Valjon az elhalt hivatalos pénzekről számadást vitt-e, vagy valamelly közpénztárból avvagy közfelügyelet alatt álló pénzalapból járandóságot huzott-e.

nem.

15. Valjon a hagyatékban találtatnak-e olly tárgyak, mellyek különös följelentést kivánnak, s ezekből minő intézkedés történt.

ninesenek.

16. Valjon vagyon létezik-e, az körülbelől miből áll, kinek kezei között létezik, s annak biztositására milly előintézkedések tétettek.

Ház, szőllő, és egyébb ingóságok, ezek az elhalnak második neje fülesesz Adlo, precha Anna kezénél vannak.

Kelt Csongrádon 18 55. dik évi September hó 5 kén

Ludvig Lénárd Tanácsnok
Drakovits Jos. Tanácsnok
Anna Markscheid Gyborne Adlegrey
Markseyi Floriány Egyik Örökös
Szlávi Klárolyn
Markseyd Klára
Szabó Mihály Lani

Míg az 1828-as statisztika az egész évben, vagy az év nagy részében iparukat űzőket, a már említett 102 főt név szerint és adózó tulajdonaikkal együtt jegyezte föl, így részletesen tájékoztatva az utókort is, addig a Palugyay-féle statisztikából csak a 7 céh tagjainak létszámát tudjuk meg. (316 céhbeli kézműves mester)[12] Tehát az utóbbi statisztika megjelenésének évében elhalt, benne még szereplő tímár és az örökösei között említett Flórián nevű 40 éves nős, vele azonos foglakozást űző fia is vagy a 66 szűcs, vagy 44 csizmadia között, vagyis a bőrkikészítéssel foglalkozó rokonszakmák valamelyikében szerepelhetett.

Csongrádon a század végén, pontosabban 1889-ben feljegyzett 199 iparos között tímár nem volt. A 21 csizmadia vagy az ugyanennyi cipész[13] között lehetett olyan, aki bőrkikészítéssel is foglalkozott. (A bőrrel dolgozók, szűcsök, lábbelikészítők hagyományosan értettek ehhez).

A nevezett mester után végrendelet is maradt. (Az eddig feltárt 3 év leltáraiból 1854., 1855. és 1856. évekből 3 leltárhoz tartozik végrendelet.) M. J. 1850. május 23-án, 68 évesen végrendelkezik vagyonáról. Ahogy a bevezetőben[14] írja, azért teszi, hogy a „kétféle", két házasságból származó gyermekei közötti „viszálykodást" megakadályozza. Majd a tárgyalás első felében felsorolja a vagyontárgyakat: házat, 5 hold 380 □öl szőlőt, egy vízimalmot, a szőlőhöz tartozó vasas és faabroncsos edényeket, a tímárműhely berendezését, a kész és nyersbőröket, házi eszközeit, készpénzét 8 pontban. (Lásd a mellékletként szereplő végrendeletet!) A felsorolt ingó- és ingatlan vagyon – a szüleitől öröklött 1000 pengőt kivéve – minden saját szerzeménye.

Az öt évvel később készült leltárban a végrendeletben felsorolt, illetve elosztott vagyontárgyak közül már nincs meg a 3. pontban jelzett vízimalom. Nem vettek belőle szőlőt, ahogyan tervezték. Valószínűleg eladták, és a végrendeletben írottak szerint megosztoztak rajta az örökösök még a tulajdonos életében. Kérdés, hogy a végrendelet 8. pontjában szereplő lábasjószágokat a leltárba felvett 3 szamár jelentette-e.

Az öröklésben elsődleges szempont, hogy a végrendelet elkészülte előtt és majd utána is kire számíthat(ott) az idősödő mester. Ennek megfelelően legfiatalabb lánya, és annak férje lesz majd tulajdonosa a háznak és a műhelyen kívüli ingó vagyon jelentős részének. Az összes többi értéket három gyermeke és elhalt lányától született felnőtt unokája között arányosan osztotta el, illetve az első házasságból származó fia és lánya fia az anya hozományának és az apa örökségének megfelelő részét a két fiatalabb gyermekkel megosztva kapták. Második házasságából származó gyermekei jussolták a szőlőt és a borosedényeket. Tímár fia örökölte a műhely berendezését és a bőröket. Majd az utolsó, 8. pontban jelzett készpénzt és lábasjószágokat magának illetve feleségének hagyta meg.

[12] Palugyay Imre: Békés, Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása Pest, 1855. 476-477.

[13] Tari László 1982. 301-305.

[14] Tárkány Szűcs Ernő 1981. 726-757. A végrendelet részeinek elnevezéseihez részben ezt az irodalmat használtam.

Ezután a tulajdonos szándéka következik, mellyel jóváhagyja az előbbieket. Ezután még egy megjegyzés következik, mely szerint Flóri nevű fiának az ősi örökségből már csak 125 váltóforint jár. Ezután újabb záradék következik, melyben a feleség azzal a kitétellel fogadja el a végrendeletet, hogy „az illető örökösök osztályrészüket csak halomásom (ti. halála) esetére vehetik birtokukba." Vagyis haszonélvezeti joga lett az ingó és ingatlan vagyonon. Mindezek a Haláleset fölvétele című, 1855. szeptember hó 5-én kitöltött dokumentum 16. pontja szerint a vagyon az özvegy, Adlsprecht Anna „kezén vannak". Tehát bizonyára tudott élni a haszonélvezeti jogával.

A 73 évesen elhunyt tímár vagyonának jelentős részét jelenti szölleje mellett a 4000 Ft-ra becsült háza. De kérdés, hogy a korabeli házakhoz, azok értékéhez viszonyítva milyennek számított. Ennek megválaszolásában az ugyanebben az évben készült hagyatéki leltárak azonos adata segíthet. Még akkor is érdemes ezt az összehasonlítást megtennünk, ha egy-egy vagyontárgy becsült értéke viszonylagos, pontatlan is.

A tímár munkájához kúttal ellátott vagy vízhez közeli, nagy telkű ház kellett. A bőr tárolásához, szárításához, a munkafázisok elvégzéséhez sok helyre, több helyiségre volt szükség. Emellett a bőr felvásárlásához és tárolásához tőke is kellett. Kérdés, hogy legkevesebb 3 helyiséget, vizes és száraz műhelyt, illetve nagy tároló és szárító helyeket igénybe vevő ipar műhelyei hogy helyezkedhettek el M. J. házában. Erre pontos választ a leltárból nem kapunk. A viszonylag sok bőr még működő, a legszükségesebb szerszámok (színlő, faltz, fodorító fa) és három tőke arra utal, hogy egyidőben többen is dolgozhattak, ugyanakkor a csak néhány féle bőr, különböző helyen szereplő rossz berendezések, tárgyak, a fényezéshez szükséges taszítók, üvegsimítók hiánya a kiöregedő, lassan már leálló műhelyre utalnak. (De az idős mester önálló műhelyvezetését a Haláleset fölvétele elnevezésű okirat 16. pontjára adott válasz látszik igazolni. Eszerint az ingó és ingatlan vagyona halála után felesége „kezelésében vannak". A feltehetően különböző helyen, a munka különböző fázisaiban megmunkálás alatt álló bőrök egyszerre felvétele (is) megtörte a műhely(ek), eszközök leltárának folyamatos készítését. Ugyanakkor egyéb adatokból tudjuk, hogy idősebb, Flórián nevű fia is tímár Csongrádon. Tehát apa és fia munkamegosztásban is dolgozhattak. Így is magyarázható a szerszámok és eszközök egy részének hiánya. Mindezek ellenére is egy alföldi kisváros tímárberendezésének, szerszámainak, termékeinek jegyzéke maradt ránk a tárgyalt inventáriumban. [Itt, a műhely leltára általános majd részletesebb bemutatásakor is felhasználom és ezúton is köszönöm Torma László (Néprajzi Múzeum, restaurátor) készülő cikkemhez levélben tett megjegyzéseit. Egyúttal köszönöm meg Benda Gyula (ELTE, egyetemi oktató) tanácsait is.]

A leltár szakszerű leírásában Ludwig Lénárd tanácsnoknak, összeírónak és becsüsnek segítségére lehetett az elhalt tulajdonos fia, az akkor 40 éves Markseid Flórián, aki szintén csongrádi tímár volt, és saját aláírásával szerepel az inventárium végén. (A tárgyalt dokumentumban az elhalt rokonai mindegyike maga írta le a

nevét. Ugyanakkor megjegyzem, hogy az adott időszak földműves, gazdálkodó és iparos inventáriumok aláírói többsége csak keresztet rajzolt.)

Az idős mester közel 600 forint (pontosan 589 forint 45 krajcár) értékű bőrt tárolt. Ehhez összehasonlításként a közölt táblázat két adata, Szántai Kis István földművesnek 320 forintra becsülték a házát, és teljes vagyona nem érte el egészen a 800 forintot. Ezen adatok magyarázatul szolgálnak arra, hogy a helyi lakosok tőke hiányában ilyen ipar gyakorlására alig vállalkozhattak. Az eddig feltárt helyi iparos inventáriumokban az ingó és ingatlan vagyon értéke 3000 forintot ér el.[15] Az előbbiek alapján tehát az érték szerinti összehasonlítás csongrádi viszonylatban érvényes.

A leltár 6. és 7. oldalán (számozás a szerzőtől) 72 tételben szerepelnek a *borjú*, a *marha*, a *ló* és a *csikó* (egyszer *szamár csikó*, egyszer *disznó*) *bőrök*. Ezek között 10 esetben olvasható a *máj* jelző. Ez azonosítható lehet a bőr egyes részei közül a hát bőrének mál elnevezésével. Értékes bőrként a nevezett darabok árai is ezt látszanak igazolni. Frecskay szerint a felsorolt bőrökkel a magyar tímár dolgozik, előkészítve azokat nyerges és szíjgyártó számára. (A Frecskay felsorolta bőrök közül a hagyatéki leltárban csak a bivalybőr nem szerepel.)[16] A máj jelző értelmezését Torma László megjegyzése alapján nem tarthatjuk lezártnak.

Két helyen történik közvetlen utalás arra, hogy milyen ipar számára készítették elő a bőrt. A két fél *plankbőrt* = Blankleder, fénybőr, igen magas értékű (7. lap 29. tétel, becsára 40 forint) és a *szíj marhabőrt* (10. lap 30. tétel, értéke 12 forint) szíjgyártónak szánták[17], egy 20 forintra értékelt tehénbőr mellé odaírták, hogy *bocskornak való*.

A tárgyalt időszakban Csongrádon készült leltárakban a tárgyak felsorolását – a kutató nagy sajnálatára, – nem a ház helyiségeinek jelölésével végezték. A fölsorolt tételek sorrendjéből következtethetjük, hogy a tímár házában a szoba, majd a konyha bútorait és tárgyait, az éléskamra, utána a műhelyek, végül a boroskamra vagy -pince berendezéseit vették sorra. (Ha pontosak akarunk lenni, a két utoljára említett helyiség előtt és utána szabadon és/vagy színben, félfedett helyen álló, a gazdasághoz, lakáshoz tartozó tárgyakat, szerszámokat, rossz bútordarabokat, közben egy disznóólat és az állattartás egyéb kellékeit vették leltárba.)

Kérdés, hogy hol kezdődik az ipar berendezéseinek, szerszámainak felsorolása, vagyis a műhelyek leltára.[18] Ide tartoznak a javításhoz szükséges eszközök is, hiszen a folyamatos igényes munka feltétele volt a jó szerszám. (Az egyszerű javítás, gyakran a készítés is – még a XX. században is – a szerszám használójának dolga volt.) Az 5. oldalon a 23. tételként szereplő 1 *mosdó fehér tál* még a konyhában lehetett, a következő *tál* tartozhatott a konyhához és a műhelyhez is. Közben a

[15] Szűcs Judit 1995a. 217-218.

[16] Frecskay János 1912. 377., 50-51.

[17] Juhász Antal 1965. 294-343. és Bálint Sándor 1977. 315-320.

[18] A műhely berendezésének azonosításához használt irodalom: Bálint Sándor 1977. 315-320., Flórián Mária–Tóth Béla 1992. 45-86., Frecskay János 1912. 48-52., 377., Gáborján Alice 1962. 127-128., 133.; 1991. 283-288., Horváth D. Tamás 1989. 77-90., Juhász Antal 1965. 296-298.

21. tételt jelentő *font* lehetett a *mázsához* (41. tétel) tartozó súly. A *talpbőröket* (fontbőr, fontos talp (=Pfundleder) súlyra árulták, ennek leméréséhez kellhetett a nevezett súly. A 25. tételtől már az iparos szerszámai és eszközei következnek. (A fogalmak az előbbiekben jelzett módon érthetők.) A *vasfogót szíjjal* például a megmunkálás alatt álló bőrök fogásához használhatták. A 39. tételt jelentő *kasza* a tímár házában a mésszel szőrtelenítés eszköze, a kétkézvonóhoz hasonló, annál hosszabb, éles és életlen pengéjű tárgy. A *mázsa* (40. tétel) vásárolt bőrök mérésére, a 2 *vesszőkosár* és a *kis vasmacska* (42., 43. tételek) a bőrök Tiszán, élővízben történő mosásához tartozhattak. (Bár a *vasmacska* (5. oldal 42. tétel) a később szereplő „*malom lántz*"-al (9. oldal 5. tétel) esetleg korábbi vízimalom tulajdon kellékei is lehettek. A 6. lapon a bőrök felsorolása előtti 1-4 tétel is a tárolás és feldolgozás anyaga illetve eszközei voltak. A só (4. tétel: *sótartó*) a cserzés előtti konzerválás anyagaként szerepelt.

A bőrök számbavétele után a 7. oldal 36. tételétől a 8. oldal 31. tételéig vehetjük a tárgyakat, az anyagokat a műhely tartozékainak. Itt számolunk azzal, hogy egyszerű berendezési tárgyak, például *festetlen kis fogas* és *rossz kép* is tartozott hozzá. A 8. oldal 32., 33., 34., 35. és 37. tételei *tároló edényekként* egyformán állhattak a műhelyben, a bejárat mellett az udvaron, és élés- vagy boroskamrában is. A 38. tétel, az *életes hombár* és az utána következő *zsíros bödön* már egyértelműen ételt tároló helyiség tárgyaira utal. Bár a 9. oldalon, a kamrában előfordulnak az ipar eszközei: 9. oldal 7., 8., 10., 15., 21., 22., 23., 27., 10. oldal 3., 8., 9., 40., 41. tételek és a 11. oldalon a 9., 10., 13., 14., 22., 24., 36., és 37. tételek. A 9., 10. és 11. oldalon felsorolt *kádak, üstök, ferslógok* és *dézsák* egy része tartozott a borkészítéshez, egyéb gazdaságban, háztartásban szokásos tevékenységhez, másik része a tímáripart szolgálhatta. (Lásd a mellékleteket, amelyben oldalanként a szerző által kiemelten szerepelnek ezek a tárgyak, illetve tételek!)

Sajnos, a felsorolásból egyértelműen nem látszik elkülönülni a feldolgozó és a kész bőrök tárolóműhelye. (A Csongrádon felvett leltáraknak általában jellemzője ez a differenciálatlanság, a tárgyak felvétele a helyiségek jelölése nélkül.) Ha sorban (7. oldaltól a 11. oldalig) haladunk a tárgyak között, akkor az első, ami szembetűnik, hogy a bőrmegmunkálás meghatározó anyagairól, a timsós és cseres feldolgozás egymás mellett éléséről a *timsós hordók, meszes dézsák* és a *cseres hordó* és a *vékák* adnak hírt. (Torma László a cserzőkádak használatát meglepőnek találja, szerinte gödörcserzés az általánosabb, amiről itt nem esik szó, illetve a gödör feltehetően nem jelenthetett leltárba veendő objektumot.) A *cser* nagy mennyisége: 14 véka (11. oldal 36. tétel) igazolja azt a megállapítást, hogy a tímárok 1 évre való csert tároltak, egyben azt is, hogy a mester halála előtt röviddel itt még munka folyt. Ezt az általános megállapítást a vizsgált inventárium adatai is igazolják.

A tárgyak, szerszámok közül néhányat kiemelek.

A *festékes hordó* és a *vasmozsár törővel* (8. oldal 7., 8. tétele) és a sok *diribdarab vas* és az *ecetes hordó* (5. oldal 34. és 38. tétel) is a bőr feketére festésének eszközei voltak. (Festéktörő mozsárt szatlernél, kocsifényező iparosnál a XX. szá-

zadban is találtam.) Az előző tétel, a *vasabroncsos tölgyfa kád*, szintén tartozhatott a festéshez. Tudva, hogy bőröket hal- és más zsírokkal, olajjal kezelték, színezték, a *zsíros kancsót* és *zsíros tálat* (9. oldal 12. és 13. tétel), a *2 akós zsíros hordót* és az *1 akós zsíros hordót* (10. oldal 40. és 41. tétel) az ipar kellékei közé sorolhatjuk. Ez utóbbiakban faggyút is tárolhattak. A 8. oldal 31. tételeként szereplő *olajos kanta* a katolikus család böjti zsírozójának és a bőr kezelésére szolgáló anyag tárolójának is számíthatott.

A *faltzok*, a *faltz pad*, magyarul faragókés és faragópad, *fodorító fák* és *fodorító asztal*, a *tőke* és kellékei, a számtalan kád és *meszes dézsa*, a *színlő* illetve németül is szereplő ugyanezen szerszám schlicht vas néven, a *cserhúzó*, egyértelműen a mesterség eszközei.

De kérdés, hogy a rossz *kétkerekű taligát* (11. oldal 9. tétel 20 forint, 2-3 bőr értékével egyenlő még rossz állapotában is.), a következő tétel *3 szamarat* (35 forintra becsülték) és a *3 szamár hámot* (10. oldal 9. tétel 1 forint) mire használták. A kérdés megválaszolásában szentesi Inokai Tóth István (1852-1930) a bőrök kikészítésével is foglalkozó magyar szűcs dédapám munkájára történő visszaemlékezések segítenek. Ő ugyan kézzel vontatott taligán vitte a bőröket a Kurcára mosni, de ennek alapján elfogadhatjuk, hogy a múlt században a csongrádi tímár szamár húzta taligán hozta-vitte a bőröket a folyóvízre, a Tiszára áztatni.

A még halálakor is nagy mennyiségű bőrt tároló, feltehetően halála előtt nem sokkal még dolgozó tímár termékét nemcsak helyben szíjgyártóknak esetleg viszonteladóknak adhatta el, hanem vásárba is vihette. A számtalan *ferslóg* között lehetett olyan, amelyikben bőröket szállítottak a vásárba. (A XX. században, az 1980-as években még emlékeztek rá, hogy a csizmadiák ládákban, fogadott lovaskocsikon vitték az árut a vásárokba. (Egy ilyen ládát még sikerült gyűjteni.) A vidéki vásározás kellékei lehettek a *sátorfa*, a *kis rossz ponyva* és a *hosszú éllés láda* (sorrendben: 11. oldal 37. tétel, 10. oldal 3. tétel és 11. oldal 24. tétel).

Nézzük meg M. J. iparán kívüli gazdasági tevékenységére utaló tárgyakat! Az öt hold szőlőhöz a borkészítés, tárolás és a pálinkafőzés, -tárolás és tárgyai tartoztak. Ezeket 396 forint 40 krajcárra értékelték. (A leltár 8., 9., 10. és 11. oldalán, többsége a 9. és 10. oldalon. Az inventáriumnak ez a része a borpincében vagy kamrában készült.) 30-50 forint értékű *faedényről* nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy a szőlészethez, borászathoz vagy a tímársághoz tartozott-e. De ez nem változtat azon, hogy egy kis ház értékével (lásd a táblázatot!) felérő berendezés tartozott az 5 hold szőlő feldolgozásához. (A szőlőművelés eszközei sem ebben, sem az eddig átnézett leltárakban nem szerepelnek. Ez valószínűsíti, hogy a szőlőbeli pince vagy/és „gunyhó" – a kutató sajnálatára – kimaradt a vizsgálatból.) A leltárban felsorolt tárolóedények, hordók űrtartalma, száma és értéke jelentős borkereskedelmet és bevételt feltételez. A 35 forintra becsült disznóól és az állattartás egyéb kellékei folyamatos disznóhizlalásra, -nevelésre utalnak. (A gabonatárolásról már szóltam.) A 11. oldal 22. tételeként szereplő értékes *galambház* szintén az önellátó háztartás része volt. Tehát a nevezett iparos bevételét és háztartását szőlőművelés, borászat, pálinkafőzés, disznó- és galambtartás egészítette ki.

M. J. leltárában viseleti darab nincsen. Az eddig ilyen szempont szerint összegzett 1855. évi inventáriumok azt mutatják, hogy a férfiak esetében a 10-11 ezer forint, a nők esetében az 1000-1500 forint becsérték alatti vagyonok tulajdonosainak ruhadarabjait leltározták be.[19] A tímármester vagyona éppen ezen értékhatár fölött van, tehát a Csongrádon kialakult gyakorlatnak megfelelően a leltárba egyetlen ruhadarabot sem vettek fel. Az időskorú, de működő műhelyt tartó, helyi viszonylatban jómódú, feltehetően köztiszteletnek örvendő iparosnak a kor színvonalának megfelelő ruhatára lehetett.

Váry Gellértnek a kor iparosainak külsejéről adott leírása és a hagyatéki leltár egyéb tárgyai, bútorok és edények alapján a mester ruházatát elképzelhetjük. A nevezett forrás az iparok jellege szerint két fő iparos öltözködési stílust határoz meg: „A német ruhát tehát Csongrádon ti. a kaputot és a pantalont a Bach-korszak alatt csakis a hivatalnokok, egy-két úri család tagjai, azután a kereskedők, a zsidók és némely mesteremberek hordták. De ezek közül is a tulajdonképi magyar mesterségek emberei u.m. a csizmadiák, a szűcsök, a faragók, stb. a paraszt gazdákéhoz hasonló kékbeli ruhában jártak."[20]

A tímár leltárában talált értékes bútorokat, *kihúzható asztalt* (20 forint), *kredencet* (10 forint), *kredenc almáriumot* (20 forint) találunk. (1. oldal 1., 11. és 14. tételek) Hasonlóan értékes darabokat sorolnak föl a második feleség hozományában. A háztartás néhány kelléke: *halsütő rostély, kancsó, vella, mosdó fehér tál, tejszűrő szita.* A földművesek leltáraiban a magyar viselet darabjaként leggyakrabban suba, lajbi, ing és gatya fordul elő. Ezen darabokat tartalmazó leltárakban az előbbiekben jelzett bútorok és háztartási tárgyak nem találhatók.

A polgári viseletre utaló ruházat darabjait két 1855-ös leltárban, Szlávik János (68 évet élt) földműves, választmányi tag 3603 forint 54 krajcár értékű összvagyont hátrahagyó és Gyovai Antal (24 évesen elhunyt) mézeskalácsos, tehát szintén iparos inventáriumában szerepelnek. Első esetben 1 köpönyeg, kaput, 3 mellény, 6 ing és 6 gatya (száma, készlet volta miatt sorolható ide, nem valószínű, hogy ez házilag készített paraszti ruhadarab, inkább úri alsónemű), 3 zsebkendő, második esetben 1 téli nyakkendő, 1 felső öltöny és 1 mellény sorolható a nevezett kategóriába.[21] Tehát a hivatalt viselő földműves és a fiatal iparos ruhatöredékei, a Váry Gellért leírása és az M. J. hagyatéki leltára más leltárakkal összevetés alapján, figyelembe véve bútorait és háztartási tárgyait, a tímármestert németes ruhaviseletben képzelhetjük el.

Markseid János „második neje" (ahogy a két elemzett forrása, a Haláleset fölvétele és Leltár elnevezésű dokumentumok nevezik), Adlsprecht Anna hozományát bútorokban, ágyneműkben és egyéb ingóságokban 268 forint 12 krajcár értékre becsülték. A kutatás jelen időszakáig ez az egyetlen, amelyben elhalálozásakor a feleség hozományát külön felvették, jelölték a leltárban. Erre bizonyára az első

[19] Szűcs Judit 1995c. 5-17.; 1995b. Az alábbiakban tárgyalt viselet és lakástextília (ágynemű) kérdése kapcsolódik közvetlenül a * alatt jelzett OTKA kutatási témához.

[20] Váry Gellért 1974. 86-87.

[21] Szűcs Judit 1995c. 11-12.

nejtől, született Nagy Máriától származó örökösök, Markseid Flórián (40 éves, nős) és elhalt M. Julianna, férjezett Vincze Mátyásné gyermeke, Vincze László (29 éves nős, tímár) miatt, egyben saját személyes ingó vagyona védelme érdekében volt szükség.

A kutató számára ugyanakkor a korabeli jómódú iparosfeleség hozományából, annak darabjairól ad hírt. A bútorok esetében megállapíthatjuk, hogy azoknál értékesebbek. A férj bútorait 72 forintra, a feleségét 111 forint 20 krajcárra becsülték. Emellettt a házastársak bútorai kiegészítették egymást, a férjnek például *nyoszolyáját*, *kihúzó* (kihúzható?) *asztalát*, a feleségnek *kanapéját* és *kisasztalát* írták össze. A férjnek még *festett ládája*, lassan a paraszti lakáskultúrába visszaszoruló, megőrződő bútordarabja maradt, a feleségnek már *ezüst színre festett fenn álló almáriomját* és *fekete lágyfa ruhafogast firhanggal* írtak össze. A feleség bútorai között a férjénél korszerűbb, divatosabb darabok is voltak. A külön felvett *ágyneműk*ben is lényeges darabszám szerinti és értékbeli különbséget találhatunk. A férjé 8 tételben 23 forint 50 krajcár, a feleségé 10 tételben 96 forint 30 krajcár. A különbségnek több oka lehetett, de a feleségnek személyes érdekében állt, hogy korábban is és férje halálakor is saját hozományát jelentő (esetleg részben még használatban) ágyneműjét tartsa meg értékesebb állapotban. Tehette ezt „nosztalgiából" és a bekövetkezett helyzetre, férje a nálánál korábbi halálára, egyben saját öregkori anyagi helyzetére, kiszolgáltatottságára gondolva. A négy *nyoszolya* közül kettő a feleség hozományának kímélő őrzésére szolgálhatott.

A szintén 1855-ben elhunyt két másik iparosfeleség hátrahagyott ágyneműjének értékével alig hasonlítható össze. Eszes Apolló, Katsinta István csizmadia felesége után 14 forint 50 krajcár és Csábi Borbála, Gresó Lénárd kötélgyártó neje után 18 forint értékű ágynemű maradt. (Előbbi 4 tétel, utóbbi 5 tétel) Még ha az elhunyt iparosasszonyok ágyi ruháinak leltára nagy valószínűséggel már nem is teljes (vagyis az ágyneműből a rokonok vagy szomszédok magukhoz vettek), a különbség akkor is lényeges. A fenti adatok a tímár házastársa és a két másik iparosfeleség között lényeges anyagi-társadalmi különbséget jeleznek.

M. J. örököseinek felsorolásából megtudjuk, hogy gyermekei és unokái között voltak, akik Kunszentmártonban laktak. Ferdinánd fia (nős, sütő, vagyis pék) és Vince László nevű unokája (nős, tímár) is a Körös-parti városban élt. Kunszentmártonnak és Csongrádnak – a két vízi úton közeli, közvetlen kereskedelmi kapcsolatban álló településnek – az előbbiek szerint iparos-családi kötelékei is kialakultak. De az is előfordulhat, hogy M. J. Kunszentmártonból érkezett Csongrádra kezdő iparosként. Vagyis a fiú és az unoka az apát kibocsátó településre ment vissza.

Az eddig feldolgozott leltárak alapján az iparoscsaládoknak az Osztrák-Magyar Monarchia közelebbi és távolabbi pontjai közötti, vándorlás révén és mesterként letelepedés útján kialakuló kapcsolataira vannak példáink. Eddigi adataink szerint „Beográd megye Balogfalu"-ra, Pápára, Kecskemétre és Kolozsvárra is kerültek iparosok segédként vagy mesterként.[22] (Hogy csak néhány jellemző

[22] Szűcs Judit 1995a. 219.

irányt és települést jelöljünk.) Míg a távolabbi helyekre vándorlás a családok szétválását eredményezhette, addig a tárgyalt család esetében a mindkét településen több rokon kiscsalád léte az egymás folyamatos szakmai, anyagi segítését jelenthette.

Markseid János tímár, aki nem helyben született, de akinek második házasságából származó fiát, Ferdinándot 1824-ben és Klára nevű lányát 1828-ban már Csongrádon anyakönyvezték, és akit 1828-ban Csongrádon írtak össze, 1855-ben a Tisza-parti település jómódú iparosaként halálozott el. Fia, M. Flórián 40 éves, nős, tímár, csongrádi lakos személyében feltehetően méltó utódja is lett. (Az első házasságából 1815-ben született, felnőttkort megért fiát nem Csongrádon anyakönyvezték.) Tehát a család második generációjának az apával azonos ipart űző tagja is a városban maradt.

A fentiekben bemutatott hagyatéki leltár hírt ad(ott) egy 1820 táján tőkével Csongrádra betelepülő iparos tárgyi világáról – még akkor is, ha nem teljes. Hiszen az ipar eszközei közül is, viseleti darabok és a szőlőművelés eszközei teljes egészében, esetleg a háztartásnak darabjaiból is hiányoz(hat)nak. Egyházi kiadványokról, énekeskönyvekről és vásári ponyvákról sem kapunk hírt, amelyek írástudó családban lehettek. De a leltárban szereplő tárgyak egy évtizedekig Csongrádon virágzó ipart fönntartó mester, mai szóhasználattal sikeres vállalkozó házát mutatják be.[23]

Markseid János más, vándorlás során a Tisza-parti településre érkező társaihoz hasonlóan az iparához kötött, de attól független kultúrát, viseleti, étkezési, magatartásbeli szokásokat hozott magával az általa megismert vidékekről, és adta át ezeket iparostársainak, inasainak, segédeinek, szomszédainak, a vele eladóként, vásárlóként kapcsolatot tartóknak, mindazoknak, akik erre fogékonyak voltak.[24] Ennek a kultúraközvetítő jelenségnek, folyamatnak a feltételezését, megtörténtét a XX. század első felében más vidékről, nagyvárosból, faluból visszatérő, illetve nagyvárosból áttelepülő, polgári stílussal, tartással idős fejjel napjainkban is példát adó iparosok viselkedése igazolja.

Csongrád SZŰCS JUDIT

[23] Hofer Tamás 1983. 41., 56. E cikk hívja fel a figyelmet a tárgyi világ, a tárgyállomány és a társadalom szerkezete összefüggéseire, egyben vizsgálatának fontosságára.

[24] Szűcs Judit 1995a. 221.

FÜGGELÉK
Markseid János végrendelete

Az atyának, fiúnak és Szent lélek Istennek nevében

Alább írott vég napjaimhoz közelítve nehogy véletlen halomásom kétféle gyermekeim között vagyonkáimra nézve viszálkodásokra, és egyenetlenségekre adjon alkalmat is azok felett a következő, végső, és megcáfolhatatlan végrendelésemet teszem. – Ugyanis

Vagyon 1ör Szlávik János és Markseid Ferdinánd szomszédságában 1135 szám alatt egy házam, melly saját szerzeményem

Vagyon 2or Gádi Kovács József, és Forgó Balázs szomszédságában a térkép 4377 száma alá helyezett négyszáz negyven út, vagy is 5 hold 380 □öl öreg hegyi szőllőm, melly szinte saját szerzeményem.

Vagyon 3ór a serház oldalon egy vizi malmom saját szerzeményem. -

Vagyon 4er a szőllőhöz tartozó mintegy 140 akóra való vasas és fa abroncsos boros edényem, szinte saját szerzeményem. -

Vagyon 5ör A tímár mesterséghez szükséges eszközök, a kész és nyers bőröket is ide számítva, mellyek halomásom esetére találtatni fognak. -

Vagynak 6or különnemű elegyes házi eszközeim, butoraim ágy neműim s a-t. mind saját szerzeményeim. -

Vagyon 7es ősi vagyonom, mit szülőmtől öröklöttem egy ezer pengő frt. -

Vagyon végre 8or kész pénzem és szinte saját szerzeményem, s annál fogva szabad rendelkezésem alá tartozó. -

Ezek így lévén, akarom és rendelem, végsőképp, és megmásolhatlanúl,

Hogy az 1ő pont alatt írt házam halomásom esetére házamnál lévő kazánnal bútorokkal ágy neműekkel, szóval mind azokkal, mik a mesterséghez tartozó eszközökön kívül abban találtatnak legyen Klára lányomé és annak férjéé ns Bánhidi Lászlóé olly joggal s háborítatlan birtoklással, minővel én bírtam azt. -

A 2ik pont alatt írt 5 hold és 380 □öl szőllőt aképp hagyományozom: miszerint fele Klára lányomé, s annak férjéé ns Bánhidi Lászlóé, fele pedig fijamé Ferdinándé legyen olly villágos kikötést sel miszerint azon örökösöm, kinek osztály részére a gunyhó fele esik a másiknak fele gunyhó váltságául egyszáz vftokat lefizetni köteles legyen. -

A 3ik pont alatt írt malmot még életemben el akarom adni, – mi ha sikerülne, azon esetre a malom árából szőllőt veszek, s azt fijamnak Ferdinándnak hagyom, ki a 2ik pont alatt említett szőllőből osztályrészül nyert szőllőt lányomnak, Klárinak és annak férjének Bánhidi Lászlónak által adni köteles lészen, Klári leányom pedig, és férje a malom árából vett szőllőnek értékét meg becsültetni, s a hiányt a 2ik pont alatt hagymányozott féle szőllő értékéhez képpest Ferdinánd fijamnak kész pénzül kiegészíteni köteleztetnek. Ha pedig a malmot életemben el nem adhatnám azon esetben a malom kész pénzé fordíttatván, annak árán Klári leányom, és Ferdinánd fijam egyenlően osztozzanak el. -

A 4ik pont alatt írt boros edényekből 45 akó, fele vas, és fele fa abroncsos boros edényeket, és egy fa abroncsos 30 akós kádat Ferdinánd fijamnak hagyok; a többi boros edényeket és két kádat, mellyek egyike vas abroncsos Klári lányomnak és férjének hagyom. -

Az 5ik pont alatt írt, s a mesterséghez tartozó fa, és vas szerszámókat, eszközöket – kivévén a kész, és nyers bőröket, mellyek felett feleségem rendelkezik – Flóri fijamnak hagyom

A 6ik pont alatt írt házi eszközöket, bútorokat, ágy neműeket, halomásom esetére Klári leányomnak hagyom. -

A 7ik pont alatt írt egyezer pgő fból Flóri fijamnak hagyok 1/4 részt, vagy is váltói 625 ftokat, kinek ezen felül az első feleségemtől hátra maradt 300. vftból ki adók 150. vftot, -Julis leányom

fijának Vincze Lászlónak hagyok 625 vftokat; mennyiben pedig ezen öszvegből nevezett leányomnak férje, – mint az a Szentmártonyi atyafiságos egyességi könyvből kitűnik – már előlegesen ki vett 400 vftokat, ezen összegnek levonásával lészen nevezett részévé még – az első felesegemtől hátra maradt hozómány felén, vagy is 150. vftokon kívül még kiadandó még 225 vft. – Klári leányomnak említett egy ezer pgő ft hagyományból hagyok 1/4 részt 600 vft, úgy szinte Ferdinánd fijamnak 1/4 részt vagy is 625 vftot.

Végre a 8ik pont alatt írt kész pénzt, és lábas jószágok feletti rendelkezést magamnak, halomásom esetére pedig feleségemnek fenn tartom. -

Melly képen általam tett s előttem felolvasott végrendelet hogy saját akaratom kifolyása, és megmásolhatatlan utólsó akaratom légyen, saját nevem alá írásával meg erősítem és jóvá hagyom.

Kelt Csongrádon majus 23án 850

Jegyzette és felolvasta
Beliczay Tamás
K. Jegyző

Megjegyzem még azt is: miképp Flóri fijam a 7ik pont alatt írt egy ezer pgő ftokból őtet illető 1/4 részből már kivett 500 vftokat, mi 625 vft illetőségéből levonandó, s annál fogva említett ősi vagyonból részére ki adandó lészen a hozományi 150 vftokon kívül még egyszáz huszon öt vfrint. – K.mf. –

Elottünk Bogyó Mihály
mk
h polg mester és Tanácsnok
Solti Károly
tanácsnok

Alább irottak hogy a fentebb 3. oldalon olvasható végrendeletben foglalttak befolyásommal, s a köz szerzeményi – engem illető – fele vagyont tekintve bele egyezésemmel történttek légyen ezennel meg esmerem; – s annál fogva a férjem által tett végrendeletet törvényesnek meg esmervén, arra nézve semmi ellenvetésem sints; – csak azt jegyzem meg miképp az illető örökösök osztály részüket csak halomásom esetére vehetik birtokukba. – Kelt Csongrádon 23án 850

Jegyzette s felolvasta
Beliczay Tamás
K. Jegyző

Előttünk Bogyó Mihály
mk
h polg mester és tanácsnok
Solti Károly
tanácsnok

235 sz./855

Ezen végrendelet mai alolírt napon Bánhidi László Markscheid Ferdinánd, és az elhunyt neje Adeltprecht Anna örökösök elött kihirdettetett.

Csongrád 855 szeptember hó 19én

Molnár Istvány
cs. kir. *
és hagyaték tárgyaló

* olvashatatlan

IRODALOM

ÁCS Zoltán
1984 *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon.* Németek telepítése. 163-177. Budapest
BÁLINT Sándor
1977 *Viseleti iparok. Tímárok.* A szögedi nemzet. Második rész. MFMÉ.1976/77-2. 315-321. Szeged
BÁRTH János
1984 *Az életmód néhány meghatározó elemének történeti-néprajzi képe. A ház.* Lakásberendezés. Öltözködés, ruházat. Kecel története és néprajza. Szerk. BÁRTH János. 297-315. Kecel
BARTA László
1980 *Az 1828. évi országos összeírás Csongrádon.* Mozaikok Csongrád város történetéből. Szerk. BÁLINT Gyula. 188-201. Csongrád
BENCSIK János
1993 *Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774-1849).* Sátoraljaújhely.
BENDA Gyula
1988 *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I.* Keszthely 1711-1820. Főszerk.: HOFFMANN Tamás. XIII-LXXX. Budapest
DANKÓ Imre
1983 *Békés iparának és kereskedelmének néprajza.* Békés város néprajza. Szerk. DANKÓ Imre. 552-553. Békés
FLÓRIÁN Mária–TÓTH Béla
1992 *Tímárok. A bajai tímárműhely a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban.* Szerk. CSERI Miklós. 45-86. Szentendre
FRECSKAY János
1912 *Mesterségek szótára.* 48-52., 377. Budapest
GÁBORJÁN Alice
1962 *A magyar módra történő bőrkikészítés problematikája.* Néprajzi Értesítő XLIV. 127-128., 133.
1991 *Magyar bőr- és lábbelikészítés.* Magyar Néprajz III. Kézművesség. Főszerk. DOMONKOS Ottó. 283-288. Budapest
HOFER Tamás
1983 *A „tárgyak elméleté"-hez. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése.* Népi Kultúra – Népi Társadalom. Szerk.: KÓSA László. 41., 56. Budapest
HORVÁTH D. Tamás
1989 *Lichtenvolner Ferenc keszthelyi ácsmester családja és gazdálkodása a XIX. század első felében.* Zalai Gyűjtemény 28., 77-90.
JUHÁSZ Antal
1965 *Kismesterségek 1. Tímármesterség.* Orosháza néprajza. Szerk. NAGY Gyula. 296-298. Orosháza
1985 *Az életmód és tárgyi ellátottság.* Szeged története. 1686-1849. 2. Szerk. FARKAS József. 439-483. Szeged
1991 *Parasztgazdaságok munkaeszközei.* Szeged története 1849-1919. 3. Szerk. GAÁL Endre. 297-298. Szeged
KOCSIS Gyula
1988 *Hagyatéki leltárak.* Cegléd 1850-1900. Cegléd
SZŰCS Judit
1995a *Csongrád iparosainak szerepe a 19. századi mezőváros iparosainak társadalmában.* IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém, 1994. 11. 9-11. Szerk. DÓKA Klára, ÉRI István. 216-226. Budapest–Veszprém
1995b *Női inventáriumok és a társadalom rétegződése (Csongrád–XIX. század közepe).* Oppidum Csongrád 1995. A Csongrád Városi Levéltár kiadványa. Szerk. GEORGIÁDES Ildikó, SEBESTYÉN István. 56-61. Csongrád

1995c *Society and Clothing.* Társadalom és viselet. Szerk.: SZŰCS Judit. 1-17. Csongrád
é.n. *A vizekhez kötődő munkák, iparok képviselői Csongrádon a XIX. században.* Elhangzott a VEAB rendezte X. Településtörténeti Konferencián 1993-ban Győrben. Megjelenés alatt. 1-9.

TÁRKÁNY SZŰCS Ernő
1981 *Magyar jogi népszokások.* 726-757. Budapest

TÓTH Zoltán
1989 *Szekszárd társadalma a századfordulón.* Budapest

VÁRY Gellért
1974 *Emléklapok Csongrád multjából.* 1904. Utószó, jegyzetek: TARI László. 86-87.

ZÓLYOMI József
1988 *Adatok a Nógrád megyei parasztság anyagi ellátottságához, fejlettségi szintjéhez a 18-19. században (építkezés – lakásbelső – viselet – gazdálkodás).* Kézirat. A Móra Ferenc Múzeum néprajzi adattára, 992-88.

THE INVENTORY OF A TANNER FROM CSONGRÁD

Several inventories were made and thus remained on the Great Plain, in Upper Hungary, and in Transdanubia in several periods of the 18th-20th centuries. In Csongrrád – a habitation established on the Great Plain at the mouth of the River Körös flowing into the River Tisza with features of both country towns and large villages – a large number of inventories were made between 1854 and 1860.

A detailed inventory about the properties and workshop of János Markseid, on the basis of his name probably of German origin, who died at the age of 73 in 1855, remained from 1855. An inventory made in 1828 and the tanner's will from 1850 specify the origin and growth of his properties. We had the opportunity to analyse in inventory containing a list including a valuable house with an estimated value of 4000 Ft, a workshop, object of a wine-cellar belonging to a five-acre vineyard, furniture, and houseware displaying bourgeois features as well.

The tools and raw materials of the aluminous and tannic cuttying included in the inventory illustrate the simultaneous presence of these two ways of currying in given period of time.

The supplements – extracts from inventories, cross-sheckin of data – may help the reader with analysing and evaluating the data further.

In the person of János Markseid, we can introduce a craftsman having arrived in the town in question with an amount of capital and became indurate with a second generation trough one of his sons, Ferdinánd, who was also a tanner. On the basis of 20th century examples as well, we can assume that he – and also other wandering craftsmen living in similar circumstances – undertook and played a culture-mediatory role between a countrytown (oppidum) of the Great Plain, and several parts of the world of the Carpathian Basin.

JUDIT SZŰCS

Leltár,

melly a császári királyi csongrádi tekintetes járásbiróságnak folyó 18—dik évi —— hó —— ról —— szám alatti meghagyása folytán Csongrádon végrendelet nélkül mellőzve elhalt Markovcsik István csongrádi házzal bíró lakosnak hagyatékáról felvétetett.

Jelenlévők:

A bíróság részéről: Az érdeklettek részéről:

—— mint leltári biztos. —— nyilatkozott örökös.

—— meghitelt becsüsök.

—— mint tanúk.

A mellékletek megjelelése	A darab száma		Somma egyenkint for.	kr.	összesen for.	kr.
		I. Tömösdéki alapon				
		1. tiszteletes tartozásokban				
		Bonrovics Károly szerencsi vevő bőről árá				
		hátralékos — — — — — — —	45.	—		
		összesen —	—	—	45.	—
		2. Butordarabokban				
	1.	keményfa lihúró ággyal — — — — —	20.	—		
	2.	fa } szél — — — — — — —	8.	—		
	2.	bőr }				
	1.	keményfa nyoszolya — — — — —	10.	—		
	1.	—"— —"— — — — — — —				
	1.	tágyfa nyoszolya — — — — — —	8.	—		
	1.	kis fiál — — — — — — —	3.	30.		
	1.	kis publor — — — — — — —	—	30.		
	2.	láda — — — — — — —	3.	—		
	1.	fejeres tágyfa fogas — — — — —	3.	—		
	1.	fejeres tágyfa bredenyr — — — —	1.	30.		
	1.	fejeres láda — — — — — —	10.	—		
	1.	nagy tágyfa ággyal — — — — —	3.	—		
	1.	barnára fejeres bredenyr alnáriom — —	6.	—		
	1.	polisirozott publor almárium — — —	20.	—		
	1.	barnára fejeres nyoszolya tágyfából — —	15.	—		
	1.	fejeres kis láda — — — — —	3.	—		
	3.	rosz vörs fiál — — — — — —	2.	—		
		—	—	30.		
		ámmal	117.	60.		

A mellékletek megjelelése	A darab száma		Somma egyenkint for.	kr.	összesen for.	kr.
		zabhorzsal —	117.	—	45.	—
		Női horzsmány 2ik rejtéről				
	1.	viseli kaucse —	10.	30.		
	1.	lágyfa festőszékben új apval —	1	30.		
	1.	poliszorozva lenemyfa alsóval —	18.	—		
	6.	pók —	24.	—		
	1.	crép-kure bajusz fűzővel ellátva lágyfából	18.	—		
	1.	kredence alsó [illegible]	12	30.		
	1.	poliszorozva pohár alsóval —	20.	—		
	1.	fejcsa lágyfa ostobafogas fahangal —	6.	—		
	2.	tojó láda —	—	50.		
	1.	gyp —	111.	20.		
		összesen —	117.	—		
		eggyüvé összesen —	=	=	228.	20.
		3. ágynemüekben				
	2.	párna érchával —	5.	—		
	1.	duna —	8.	—		
	1.	alsó duna —	4.	—		
	1.	tegedő —	1.	—		
	1.	ágyeriső —	2	30.		
	1.	fejdunna —	1.	—		
	1.	párna —	1	30.		
	1.	ágyeriső —	—	50.		
		összesen —	23.	50.		
		Női horzsmány 2ik rejtéről				
	4.	párna —	20.	—		
	1.	duna —	12.	30.		
	1.	deszkali —	5.	—		
	1.	tegedő —	1	30.		
	1.	ágyeriső —	2	30.		
	4.	párna —	16.	—		
	2.	duna —	25.	—		
	2.	alsó duna —	10.	—		
	1.	tegedő —	1	30.		
	1.	ágyeriső —	2	30.		
		összesen	96.	30		
			23.	50.		
		eggyüvé összesen —	=	=	120.	20.
		átvétel —	=	=	393.	40.
		4. Ingatlanokban				

A mellékletek megjelelése	A darab száma		Summa egyenkint for.	kr.	összesen for.	kr.
		ámével —	—	—	393.	40.
		4. Ingóságaiból a				
1.		Ház a városban 1135 Sp.a. szűkül Jánosné é[s] Imrén Pál szomszédságában, vétetett ujonan szerzésre 1900. Váltó forintokra, szerződési minősen, jelenlegi becs[ü]ben — — — — —	4000.	—		
2.		Szőllő 5. hold 385. □öl kiterjedésű. az öreg Pöltő hegyen Kádár Imre, é[s] Bársok Jánosné szomszédságokban, ezere ötszáz szerzésre evek[ben] előtte minnyen 29. évvel, becs[ü]ben —	6250.	—		
		összesen =	—	—	10,250.	—
		5. Egyébb ingóságaiból				
5.		Tulac — — — — — — — — —	3	30.		
9.		Üveg — — — — — — — — —	—	27.		
2.		Ló bunyhos — — — — — — —	—	10.		
2.		Pálinkás bunyhos — — — — — —	—	10.		
1.		Tép — — — — — — — — —	—	1.		
1.		Rossz lepe — — — — — — —	—	10.		
6.		Szurás üveg — — — — — — —	3.	—		
8.		Tej — — — — — — — — —	1	30.		
1.		Tükör — — — — — — — — —	1	—		
1.		Falóra — — — — — — — — —	10.	—		
8.		Rossz ablak függöny — — — — — —	—	25.		
1.		Sódaráló — — — — — — — —	—	4.		
1.		Nagyító kosso — — — — — — —	—	20.		
8.		Fodo — — — — — — — — —	—	3.		
1.		Tűz húzó — — — — — — — —	—	10.		
1.		Tűz fogó — — — — — — — —	—	15.		
1.		Tűz lapát — — — — — — — —	—	6.		
1.		Mosóteknő deszka vas abronzsal — — — —	1.	—		
1.		Rossz bogrács — — — — — — —	1.	—		
2.		Kappi — — — — — — — — —	1	30.		
2.		Kancalai — — — — — — — —	—	10.		
2.		Kádog kanál — — — — — — —	—	2.		
2.		Kádog itező — — — — — — —	—	30.		
4.		Rezsló — — — — — — — — —	—	8.		
1.		Kádog sóraszó — — — — — — —	—	10.		
1.		Rossz kijaczkó — — — — — — —	—	13.		
2.		Tej bogrács — — — — — — — —	1	20.		
1.		Serpenyő — — — — — — — — —	—	25.		
1.		Hal sütő rostély — — — — — — —	—	30.		
2.		Kabsza kádog kanál — — — — — —	—	12.		
1.		Rossz ½. vála, — — — — — — — —	—	20.		
		átvével	33.	56.	10,643	

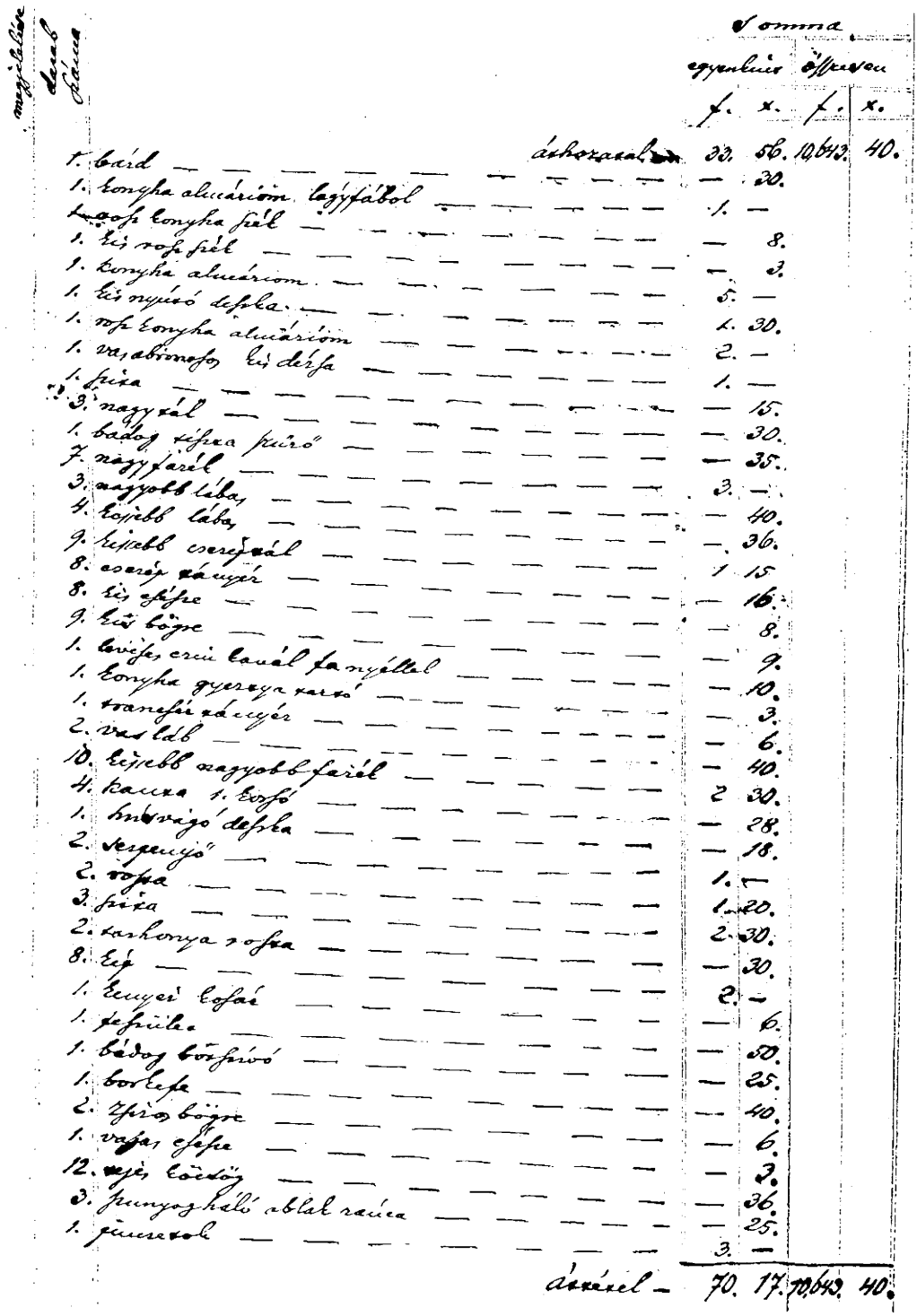

	Summa egyenként		összesen	
	ft.	x.	ft.	x.
1. bárd — — —

A mellékletek megjelelése	A darab száma		Somma egyenkint for.	kr.	összesen for.	kr.
		áthozatal	70.	17.	10,643.	40.
	1.	rosz rosta	—	6.		
	1	rosz fa mozsár	—	4.		
	2.	fürér vas	1	—		
	1.	zsajtár	—	30.		
	1.	butykos	—	10.		
	1.	tej szűrő szita	—	15.		
	1.	cserép födő	—	2.		
	2.	kis csésze	—	1.		
	1.	czinlámpás	—	10.		
	1.	kis szék	—	8.		
	1.	kis rosz láda	—	10.		
	1.	fejsze	—	40.		
	3.	kaneső	—	25.		
	1.	bádog fertályos	—	6.		
	4.	kis ivó pohár	—	16		
	5.	üveg gyertya öntő forma	—	25.		
	6.	pachfong kanál	—	30.		
	2.	nagykés	—	50.		
	7.	vélla	1	3.		
	1.	réz mozsár	5.	—		
	1.	font	2	30		
	2.	cserép tányér	—	6		
	1.	mosdó fehér tál	—	30.		
	1.	tál	—	6		
	1.	vas fogó szíjjal	—	20.		
	1.	kalapács	—	25.		
	1.	ásó	—	40.		
	1.	kapa	—	40.		
	3.	nagy furú	1	20.		
	1.	vastag kalapács	—	25.		
	1.	bárd	1.	15.		
	1.	véső	—	3.		
	1.	vas kapots	—	15.		
	több	dirib darab vasak	—	50.		
	2.	kis szék	—	10.		
	1.	kis mosó teknő	—	35.		
	1.	véka vasas	2.	—		
	2.	kis cerete vas abrontsos hordó	2.	—		
	3.	rosz vas abronts	1.	—		
	2.	kasza	1.	—		
	1.	nagy mársa	8.	—		
	2.	vessző kosár	—	40.		
	1.	kis vas matska	1.	—		
		áttétel	107.	58	10,643.	40.

darab		Summa egyenként		Summa összesen	
		ft.	kr.	ft.	kr.
	Áthozással —	107.	58.	10,643.	40.
8.	vfál — — — — — — — — — —	8.	—		
15.	Barjia ruha — — — — — — — — —	—	—		
1.	rosh hordó — — — — — — — — —	2.	—		
1.	simító vastaval — — — — — — — —	—	20.		
1.	sóraró — — — — — — — — — —	—	6.		
1.	marhabőr — — — — — — — — —	15.	—		
1.	marha bőr — — — — — — — — —	10.	—		
1.	sfiló bőr — — — — — — — — —	5.	—		
1.	sfiló bőr — — — — — — — — —	1	30.		
½.	borjú bőr — — — — — — — — —	3.	—		
1.	disznó bőr — — — — — — — — —	2	—		
½.	ló bőr — — — — — — — — —	4.	—		
1.	borjú bőr — — — — — — — — —	4.	—		
3.	ló lómájbőr — — — — — — — —	9.	—		
½.	marha bőr — — — — — — — — —	6.	—		
2.	lómájbőr — — — — — — — — —	7.	—		
1.	sfiló bőr — — — — — — — — —	6.	—		
1.	marha bőr — — — — — — — — —	7.	—		
1.	sfiló bőr — — — — — — — — —	15.	—		
1.	borjú bőr — — — — — — — — —	3.	—		
1.	borjú bőr — — — — — — — — —	6.	—		
1.	borjú bőr — — — — — — — — —	3.	—		
1.	borjú bőr — — — — — — — — —	7.	—		
1.	sfiló bőr — — — — — — — — —	10.	—		
1.	borjú bőr — — — — — — — — —	7.	—		
½.	marha bőr — — — — — — — — —	10.	—		
1.	borjú bőr — — — — — — — — —	8.	—		
2.	lómájbőr — — — — — — — — —	6.	—		
2.	lómájbőr — — — — — — — — —	5.	—		
2.	fél lóbőr — — — — — — — — —	7.	—		
2.	Marha májbőr — — — — — — — —	5.	—		
2.	marha májbőr — — — — — — — —	6.	—		
1.	lóbőr — — — — — — — — —	6.	—		
2.	lómájbőr — — — — — — — — —	8.	—		
2.	lómájbőr — — — — — — — — —	5.	—		
1.	sfiló bőr — — — — — — — — —	8.	—		
1.	marhabőr — — — — — — — — —	9.	—		
1.	borjú bőr — — — — — — — — —	16.	—		
1.	borjú bőr — — — — — — — — —	7.	—		
1.	borjú bőr — — — — — — — — —	9.	—		
1.	borjú bőr — — — — — — — — —	8.	—		
		6.	—		
	Átvitel —	377.	54.	10643.	40.

A mellékletek megjelelése	A darab száma		Somma 7. egyenkint for.	kr.	összesen for.	kr.
		áthozatal	377.	54.	10643.	40
	1.	borjú bőr	6.	—		
	1.	marha bőr	20.	—		
	1.	marha bőr	20.	—		
	1.	marha bőr	18.	—		
	1.	marha bőr	18.	—		
	1.	marha bőr	20.	—		
	1.	borjú bőr	8.	—		
	1.	borjú bőr	8.	—		
	½.	ló bőr	5.	—		
	1.	borjú bőr	7.	—		
	1.	borjú bőr	8.	—		
	½.	borjú bőr	6.	—		
	1.	ló bőr	3.	—		
	1.	csikó bőr	5.	—		
	1.	csikó bőr	2.	30.		
	1.	borjú bőr	4.	—		
	1.	borjú bőr	15.	—		
	1.	borjú bőr	16.	—		
	2.	lómájbőr	8.	—		
	2.	lómájbőr	1.	15.		
	4.	borjú bőr	7.	—		
	1.	csikó bőr	10.	—		
	1.	csikó bőr	3.	—		
	1.	csikó bőr	4.	—		
	1.	borjú bőr	6	—		
	1.	csikó bőr	5.	—		
	3.	borjú bőr	5.	—		
	2.	fél flankbőr	6.	—		
	1.	szíj marha bőr	40.	—		
	½.	ló bőr	12.	—		
	1.	tehén bőr bocskornak	7.	—		
	1.	borjú	20.	—		
	1.	kis borjú bőr	2	30.		
	1.	pamaz csikó bőr	1	30.		
	2.	cserzes hordó	1	30.		
	1.	rosz kád	12.	—		
	1.	kis fa abrontsos kád	2.	—		
	1.	va, abrontsos kád	2.	—		
	1.	" " kis rosz kád	2	30.		
	3.	rosz vödör	—	50.		
	2.	sáfli	1.	30.		
			—	50.		
		áttétel	728.	49.	10643.	40.

mellékletek megjelölése	darab száma		Summa egyenként		Summa összesen	
			fr.	kr.	fr.	kr.
		darkozással	728.	49.	1064.	40.
	3.	tőke fa	2.	30.		
	1.	rosta laza koppú nyéllel, a' 1. mód	—	15.		
	1.	cserkúró	—	50.		
	1.	mód egy dt. láncal	1.	—		
	6.	tőke láb	—	50.		
	1.	vas abronsos tölgyfa-láda	8.	—		
	1.	fesáles hordó ooka	1.	30.		
	1.	vasmarkár tőrővel	5.	—		
	1.	va, abronsos dézsa	3.	—		
	32.	fodorító fa	8.	—		
	1.	zsírú kanaló	1.	36.		
	2.	zsíros vál	—	6.		
	1.	tőjöni kő	—	4.		
	1.	rosta 3. féréhez véka	1.	—		
	1.	rosta zsézse	—	30.		
	1.	fa abronsos nagy dézsa	—	20.		
	1.	rosta fesítő fogas	1.	50.		
	2.	ládra való szeg	—	30.		
	1.	fesítőlen kis fogas	—	12.		
	2.	rosta kéz	—	10.		
	2.	tentaró	—	6.		
	3.	fémlő	—	30.		
	7.	falux	—	50.		
	1.	fesítőlen kis fogas	5.	50.		
	1.	zsarító vas	—	8.		
	1.	sellicka vas	—	15.		
	1.	fodorító afrul	—	15.		
	1.	nagy mesés dézsa	8.	—		
	2.	kis rosta mesés dézsa	2.	—		
	1.	olajos kanna	—	20.		
	1.	rosta fa abronsos ejtőkör	1.	—		
	1.	rosta fal fereklő 2. alós hordó	—	30.		
	2.	kanbár	—	30.		
	2.	rosta nagy fersekkaj	30.	—		
	2.	rosta fogas	5.	—		
	1.	egy alós fa abronsos hordó	—	8.		
	1.	ellenes kanbár	2.	—		
	1.	zsíros dobon	30.	—		
	1.	¼. alós fa abronsos pálinkás hordó	5.	—		
			1.	—		
		áttétel	859.	24.	1064.	40.

A mellékletek megjelelése	A darab száma		Somma egyenkint for.	kr.	összesen. for.	kr.
		Áthozással —	859.	24.	10643.	40.
	1.	½. alós fa abronsos pálinkás hordó — — —	1.	30.		
	1.	¼. üres " " " " — — —	—	45.		
	3.	rosh ùtorlás hordó — — — — —	—	45.		
	1.	rosh ejtőbőt — — — — — — —	1.	15.		
	1.	málom lánt — — — — — — —	8.	—		
	1.	fa abronsos rosháld — — — — — —	2.	—		
	1.	rosh tímsós hordó — — — — — —	—	40.		
	1.	kéjhöni ló vas rengelyel válju mellül —	5.	—		
	1.	rosh fa vella — — — — — — —	—	10.		
	1.	kis fodonkó apral — — — — —	5.	—		
	1.	fa abronsos deska — — — — — —	—	45.		
	2.	rosh szenő döbön — — — — —	1.	—		
	1.	kapaszka gyalú — — — — — —	1.	30.		
	1.	rosh tímsós hordó — — — — —	8.	—		
	1.	fa abronsos ejtőbőt — — — — —	—	40.		
	1.	rosh láda — — — — — — —	4.	—		
	1.	szekáji — — — — — — —	2.	—		
	1.	kapuló — — — — — — —	—	50.		
	1.	rosh láda — — — — — — —	—	35.		
	1.	nagy mosó teknő — — — — — —	2.	30.		
	4.	rosh teknő — — — — — — —	3.	—		
	1.	rosh enyves válju — — — — — —	1.	—		
	2.	nagy vas abronsz — — — — — —	—	15.		
	1.	rosh abronsz — — — — — — —	4.	—		
	1.	rosh vas abronsz — — — — — —	—	30.		
	1.	rosh fodonkó apral peluje — — — —	—	30.		
	5.	rossa s fúrás tekéj — — — — —	1.	30.		
	2.	Kappan önto — — — — — — —	—	15.		
	1.	rosh fél fenelü 6. alós hordó 3. vas abronsal —	—	20.		
	1.	rosh fesschlag — — — — — — —	4.	—		
	1.	tekelép vonó — — — — — — —	—	6.		
	1.	fürash — — — — — — — —	—	20.		
	1.	fél fenelü 4. alós fa abronsos hordó — — —	1.	30.		
	9.	rosh láda — — — — — — —	3.	—		
	1.	rosh réla — — — — — — —	1.	—		
	1.	porlátz fagyó — — — — — — —	—	15.		
	1.	rosh vasa vödör — — — — — — —	—	25.		
	1.	9. alós ½. fenelü hordó — — — — —	—	15.		
	1.	borrapasolás — — — — — — —	3.	—		
	1.	rosh puszony — — — — — — —	6.	—		
			—	15.		
		Árrével	939.	45.	10643.	40.

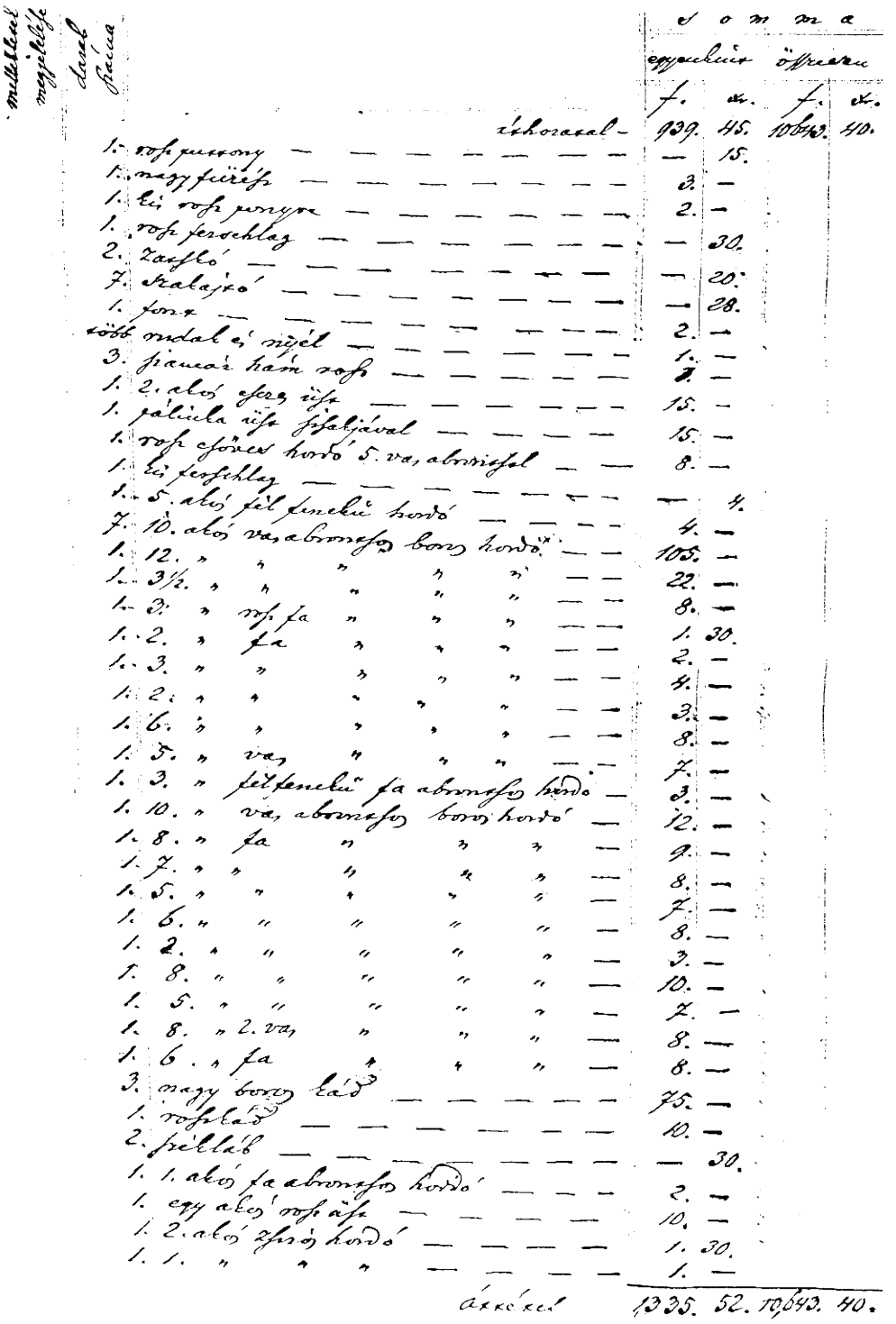

mellékletek megjelelése	darab száma		somma egyenkint f.	sz.	összesen f.	sz.
		áthozatal	939.	45.	10643.	40.
	1.	rosz puttony	—	15.		
	1.	nagy fürész	3.	—		
	1.	kis rosz ponyva	2.	—		
	1.	rosz ferschlag	—	30.		
	2.	zatskó	—	20.		
	7.	szalajtó	—	28.		
	1.	font	2.	—		
	több	rudak és nyél	1.	—		
	3.	szamár hám rosz	1.	—		
	1.	2. akós eszes üst	15.	—		
	1.	pálinka üst szakjával	15.	—		
	1.	rosz csöves hordó 5. vas abronatsal	8.	—		
	1.	kis ferschlag	—	4.		
	1.	5. akós fél fenekü hordó	4.	—		
	7.	10. akós vas abronatsos boros hordó	105.	—		
	1.	12. " " " " "	22.	—		
	1.	3½. " " " " "	8.	—		
	1.	3. " rosz fa " " "	1.	30.		
	1.	2. " fa " " "	2.	—		
	1.	3. " " " " "	4.	—		
	1.	2. " " " " "	3.	—		
	1.	6. " " " " "	8.	—		
	1.	5. " vas " " "	7.	—		
	1.	3. " fél fenekü fa abronatsos hordó	3.	—		
	1.	10. " vas abronatsos boros hordó	12.	—		
	1.	8. " fa " " "	9.	—		
	1.	7. " " " " "	8.	—		
	1.	5. " " " " "	7.	—		
	1.	6. " " " " "	8.	—		
	1.	2. " " " " "	3.	—		
	1.	8. " " " " "	10.	—		
	1.	5. " " " " "	7.	—		
	1.	8. " 2. vas " " "	8.	—		
	1.	6. " fa " " "	8.	—		
	3.	nagy boros káď	75.	—		
	1.	rosz káď	10.	—		
	2.	székláb	—	30.		
	1.	1. akós fa abronatsos hordó	2.	—		
	1.	egy akós rosz üst	10.	—		
	1.	2. akós zsiros hordó	1.	30.		
	1.	1. " " "	1.	—		
		átvétel	1335.	52.	10,643.	40.

A mellékletek megjelelése	A darab száma		Summa egyenkint for.	kr.	összesen for.	kr.
		áthozattal —	1335.	52.	10,643.	40.
	1.	nagy fa abroncsos dézsa — — — — —	2.	—		
	2.	kis dézsa — — — — — — — —	—	40.		
	1.	rosh vödör — — — — — — — —	—	12.		
	1.	zsiros dézsán — — — — — — —	3.	—		
	10.	darab deszka — — — — — — —	6.	—		
	1.	rosh fél láb — — — — — — —	—	10.		
	2.	rosh létra — — — — — — — —	1.	15.		
	1.	szenelő deszka — — — — — —	—	8.		
	1.	rosh lé[?] terelő rabicz — — —	20.	—		
	3.	pamár — — — — — — — —	35.	—		
	1.	rosh borsuvú — — — — — —	8.	—		
	1.	rosh hamubár — — — — — —	2.	—		
	1.	csálya — — — — — — — —	1.	—		
	2.	falu gad — — — — — — — —	—	20.		
	1.	ganéhordó szarajja — — — — —	—	15.		
	1.	vas lapát — — — — — — — —	—	20.		
	2.	3. ágú vas vella — — — — — —	—	30.		
	3.	kovácsvas fáll — — — — — —	—	8.		
	2.	disnó ól — — — — — — — —	1	30.		
	1.	létra — — — — — — — —	35.	—		
	1.	galaczcsbár — — — — — — —	2.	—		
	1.	rosh vályú — — — — — — —	18.	—		
	1.	kosszú éllés láda — — — — —	—	40.		
	1.	½ akós pálinkás hordó — — — —	4.	—		
	1.	rosh eresz hordó — — — — —	1.	—		
	1.	pad — — — — — — — — —	—	35.		
	1.	rosh fogas — — — — — — —	—	30.		
	1.	deszka zsobr — — — — — — —	—	10.		
	1.	rosh kádvas völoszér — — — —	—	30.		
	1.	rosh fa szék — — — — — — —	—	10.		
	1.	rosh szalmszita — — — — — —	1.	15.		
	1.	jó szalmszita — — — — — — —	—	25.		
	1.	rosh hamubár — — — — — — —	3.	—		
	2.	rosh láda — — — — — — — —	1.	—		
	14.	vela eser — — — — — — — —	3.	—		
	1.	rosh vastorsa — — — — — — —	21.	—		
		áttétel összesen —	1511	35.	10643.	40.

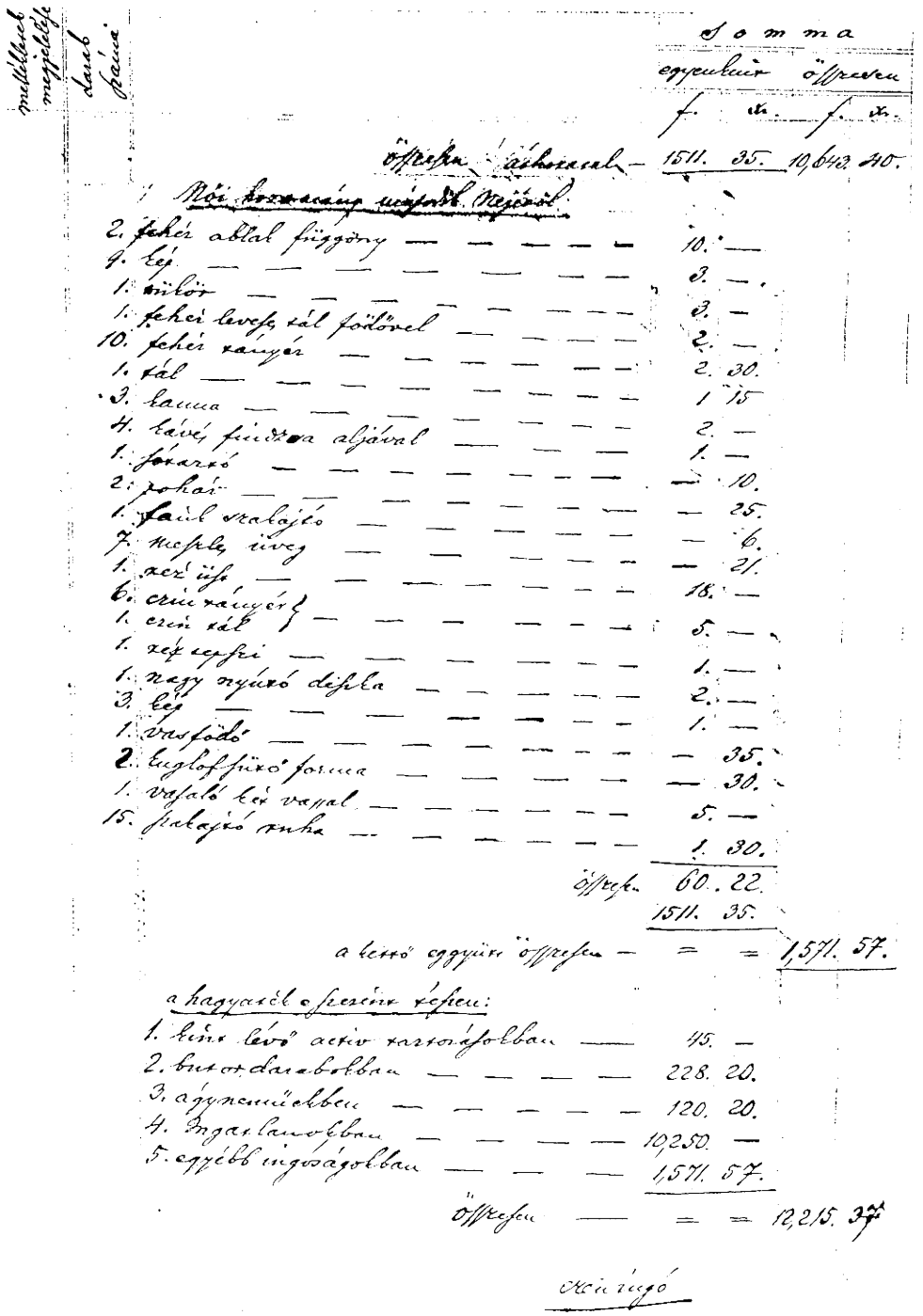

mellékletek megjelelése	darab száma		Somma egyenkint f.	x.	öszszesen f.	x.
		öszszesen áthozatal	1511.	35.	10,643.	40.
		Női hozzaczány második Nejéről				
	2.	fehér ablak függöny	10.	—		
	9.	kép	3.	—		
	1.	mikör	3.	—		
	1.	fehér levesz tál födővel	2.	—		
	10.	fehér tányér	2.	30.		
	1.	tál	1	15		
	3.	kanna	2.	—		
	4.	kávés findzsa aljával	1.	—		
	1.	sótartó	—	10.		
	2.	pohár	—	25.		
	1.	faul szakajtó	—	6.		
	7.	meszlés üveg	—	21.		
	1.	rez üst	18.	—		
	6.	czin tányér }				
	1.	czin tál }	5.	—		
	1.	rez tepszi	1.	—		
	1.	nagy nyúró deszka	2.	—		
	3.	kép	1.	—		
	1.	vasfödő	—	35.		
	2.	kuglofsütő forma	—	30.		
	1.	vasaló két vassal	5.	—		
	15.	szakajtó ruha	1.	30.		
		öszszesen	60.	22.		
			1511.	35.		
		a kettő eggyütt öszszesen	=	=	1,571.	57.
		a hagyaték e szerint tészen:				
	1.	kint lévő activ tartozásokban	45.	—		
	2.	butor darabokban	228.	20.		
	3.	ágynemüekben	120.	20.		
	4.	Ingatlanokban	10,250.	—		
	5.	egyébb ingóságokban	1,571.	57.		
		öszszesen	=	=	12,215.	37

Kein ingó

Néphit szövegek

A Magyar Néprajzi Társaság kiadásában jelent meg: Néphit szövegek a Folklore Fellows magyar osztályának gyűjtéséből. Szerk.: Verebélyi Kincső. Magyar Népköltési Gyűjtemény XIX. Budapest, 1998. 438 p. Magyar Néprajzi Társaság

A néprajz az oktatásban

Megjelent a magyar művelődés egyik legfontosabb kérdéséről rendezett tanácskozás előadásaiból összeállított kötet: Hon- és népismeret, néphagyomány az oktató-, nevelőmunkában. Az 1996. október 4-5-ei országos konferencia anyaga. Szerk.: Karácsony Molnár Erika, Kraiciné Szokoly Mária. Budapest, 1998. 322 p. Budapesti Tanítóképző Főiskola

A Magyar Múzeumok új főszerkesztője

Laptársunk, a Magyar Múzeumok, a Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület folyóiratának főszerkesztőjévé 1999-től Selmeczi Kovács Attila etnográfust, a Néprajzi Múzeum munkatársát választották. Az új főszerkesztőn kívül néprajztudományunkat a szerkesztőségben Kriston Vizi József, a szerkesztőbizottságban Balogh Balázs és Kócziánné Szentpéteri Erzsébet képviselik. Az 1999-ben ötödik évfolyamába lépett Magyar Múzeumokban már eddig is számos figyelemre méltó néprajzi közlemény jelent meg. Kívánjuk az új főszerkesztőnek, hogy a következő évfolyamokban is értékes néprajzi írások megjelentetésével járulhasson hozzá nemzeti kulturális örökségünk ápolásához.

Szekerek, kocsik, szánok

Kemecsi Lajos, a tatai Kuny Domokos Múzeum munkatársának 1998-ban megvédett kandidátusi értekezése könyv formában is megjelent: Kemecsi Lajos: Szekerek, kocsik, szánok. Paraszti járműkultúra Észak-Dunántúlon. Életmód és Tradíció 8. Budapest, 1998. 248 p. MTA Néprajzi Kutatóintézete

Két török néprajzi könyv Székesfehérvárról

Adorján Imrének, a székesfehérvári turkológus kör tagjának két új könyvét ajánljuk a török néprajz iránt érdeklődők figyelmébe: Adorján Imre: A turul gyermekei. Oguz eredetmondák és a magyar népi kultúra. Székesfehérvár, 1998. 134 p. Fejér Megyei Pedagógiai Szolgáltató Intézet Adorján Imre: Mohamedánok a magyarok között. A kezdetektől az Árpád-kor végéig. Székesfehérvár, 1998. 56 p. Fejér Megyei Pedagógiai Szolgáltató Intézet

A Limes "Magyarok és románok" száma

A Limes, Komárom-Esztergom megyei tudományos szemle, 1998. évi 4. számát a "Magyarok és románok" témakörnek szentelte. A kétkötetes szám tanulmányai közül Fülemile Ágnes – Balogh Balázs: Vázlat Kalotaszeg jelenkori társadalmáról, valamint Köpeczi Béla: Román-magyar nyelvészeti és folklórkutatások Észak-Erdélyben 1942-43-ban c. írását említjük.

KITEKINTÉS

A MUNKÁSSÁG KUTATÁSA AZ OSZTRÁK ÉS A NÉMET NÉPRAJZBAN

Rövid kutatástörténeti szemle

A következőkben egy, Ausztriában és Németországban elsősorban a hetvenes évektől jelentkező – de már a század első felében felvetett – kutatási témáról szeretnék rövid kutatástörténeti áttekintést adni, megemlítve a jelentősebb témákat, kutatókat, kutatási intézményeket. Az ún. munkásság, ipari munkásság, bérmunkásság kultúrájának, életmódjának vizsgálatáról van szó.

1. Munkásság, munkáskultúra – elméleti problémák

A *munkásság* elég nehezen definiálható, általánosító, komplex fogalom, általában az ipari forradalom időszakától kialakuló bérmunkából élő társadalmi csoportot értjük alatta, amely megjelenése óta az ipari társadalmak gazdasági-társadalmi változásaival együtt számtalan átalakuláson ment keresztül, éppen ezért pontos körülhatárolása csak adott korszakokra és régiókra vonatkozóan végezhető el. Számos kapocs köti össze más társadalmi rétegekkel (pl. a parasztsággal, vagy a kispolgársággal) az emberek társadalmi származását, az értékorientációkat, kulturális jelenségeket tekintve. A komplex „munkásság" fogalom alatt értendő – a klasszikusan ide sorolt városi ipari munkásság mellett – a bányászok, vidéki mezőgazdasági bérmunkások, a napszámosok, alkalmi munkások, külföldi vendégmunkások és az alkalmazottak csoportjai is.

A *munkásság kultúrájának* általános jellemzőit illetően számos elméletet ismerünk, amelyek olyan alapvető specifikumokat keresnek, amelyek a munkásság egészének kultúráját, életmódját meghatározzák és a munkás életmód belső logikáját megadják. Dieter Kramer[1], a munkáskultúra egyik legjelentősebb teoretikusa számos elméletet sorol fel: 1. a munkáskultúra, mint a polgári kultúra egy variánsa, amelyeknek nincsenek saját értékei és természetes folyamatként beleolvad a polgárságba, 2. a munkáskultúra, mint fetisizált, romantikus szemléletet tükröző jelenség, 3. a munkáskultúra, mint a lenini „két kultúra" egyike: a demokratikus szocialista modell a polgári-uralkodóival szemben, 4. a munkáskultúra redukciós interpretációja, a munkások azok, akik a kultúra birtoklásába és elosztásába nem szól-

[1] Egyik fő műve ebben a témában: Theorien zur historischen Arbeiterkultur. Marburg/Lahn, 1987.

nak bele, 5. a létfeltételek determináló hatásának túlhangsúlyozása stb.[2] Kramer „a munkásság kultúrszociológiai kutatásában alapvető fontosságúnak tartotta a politikailag-gazdaságilag meghatározott osztályspecifikum vizsgálatát", amely osztályspecifikumot leginkább a társadalmi vagyon produkciójában és azok elosztásából való kizárásában, valamint ezen létfeltételekből következő társadalmi és politikai organizáció szükségességében látta.[3] Újabban viszont úgy látja, hogy az osztályra koncentráló munkáskutatás helyett ma egyre inkább a különböző életmódok formai sajátosságaira koncentráló kultúra-analízisre van szükség, s a munkáskultúra is az életmódkutatás szempontjából lehet érdekes.[4] Többen hasonlóan látják a munkáskultúra kutatásának helyzetét, a klasszikus „munkáskultúra" fogalmát *történeti kategóriaként* értelmezik, amely csak a II. világháború előtti időkre érvényes, amikor a munkásság viszonylag egységes, a „szervezettség", „szolidaritás", „világnézeti egység" címkékkel jellemezhető csoport volt. Az utóbbi évtizedekben a munkásság körében jelentős változások zajlottak le, a szervezettség és egységesség, öntudatosság a világháború után nem tudott lábra állni, az individualizáció, a hagyományoktól való elszakadás, a tömegkultúra átalakította a klasszikus értelemben vett munkásságot egy meglehetősen heterogén csoporttá.[5] Josef Mooser a változásokat olyan nagymértékűnek tartotta, hogy egyenesen „a proletariátustól való búcsúról" beszélt[6], ami meglehetősen nagy port kavart, az 1991-es tübingeni konferenciának ez adta a vezérfonalát: „A munkáskultúra 1945 után. Vég vagy átalakulás ?"[7]

2. A munkásság iránti érdeklődés kialakulása az osztrák és német néprajzban

A Wilhelm Heinrich Riehl elméletén alapuló német néprajz hosszú évtizedekig a parasztság kutatását tartotta fő feladatának, a városi, ipari népesség kultúráját, mint megromlott, kihaló paraszti és kézművesi kultúrát tekintették.[8] Az egységes nép mítoszában először annak harmonikussága és eredeti teremtőképessége, majd a primitivitás és a lesüllyedő kultúrjavak elmélete uralkodott, a regionális és a társadalmi differenciáltság csak később juthatott szóhoz.

A „munkásnéprajz" egyik legkorábbi megemlítőjeként Paul Göhre szociáldemokratát említhetjük, aki 1909-ben először beszélt a munkásság kultúrájának néprajzi kutatásáról, és forrásként az önéletrajzokat ajánlotta, amit saját munkájá-

[2] Kramer, D.: 1982. Theoretische Probleme bei der Bestimmung der Arbeiterkultur. in: Fielhauer, H.–Bockhorn, O.: 1982. 61-75.

[3] Kramer, D: 1975. 88.,101.

[4] Kramer, D: 1991. Unter welchen Bedingungen ist Arbeiterforschung heute noch interessant? in: Kaschuba, W.–Korff, G.–Warneken, B. J.: 1991. 314-320

[5] Langewiesche, D:1991., Strath, B: 1991., Kaschuba, W.: 1991, Tenfelde, K: 1991.

[6] Mooser, J: 1983.

[7] Kaschuba, W.–Korff, G.–Warneken, B. J.: 1991.

[8] Korff, G: 1979. 84.

ban maga is kipróbált.[9] Már jelentősebb hatása volt a Will-Erich Peuckert, szociáldemokrata valamint Otto Rühle, marxista kultúrtörténész 1931-ben és 1930-ban megjelenő munkáinak. Peuckert a „Proletariátus néprajzában"[10] először tekintett a munkáskultúrára, mint valamilyen történetileg új, önálló jelenségre, ami gazdasági és társadalmi kontextusban értelmezendő. A munkáskultúra elemzésében viszont nem vette figyelembe a politikai és gazdasági körülményeket, a munkáskultúra politikai részét is figyelmen kívül hagyta.[11] Rühle népszerű, 1977-ben újra kiadott „A proletariátus kultúr- és szokástörténete"[12] című kultúrtörténeti szemléletű művében a munkásság 1870 és 1930 közötti mindennapi kultúráját mutatta be gazdag anyaggyűjtés segítségével. Témái nagyrészt a korabeli néprajzi sémához igazodnak (akárcsak Leopold Schmidt „Bécsi néprajzában" 1940), a politikai szféra itt is érintetlenül marad, és a munkásság kultúrája elsősorban, mint *negatív, a népi kultúra szétesőj, redukált variációja* jelenik meg.[13]

Ez utóbbi szemlélet a század első felében uralkodónak mondható, megtalálhatjuk Adolf Spamernél, Richard Weißnél (Volkskunde der Schweiz 1946), számos „nyomorúság-perspektívájú" munkában.[14] Ellenvéleményként említhetjük Theodor Geigerét (1931), aki a munkáskultúra pozitívumait, a szolidáris érdekszervezeteket igyekezett kiemelni, valamint Wilhelm Brepohlét (1951), aki nem a szokásos néprajzi témákból indult ki művében, hanem elsősorban a gondolkodásmódra, az „élménymodellekre" helyezte a hangsúlyt, figyelmen kívül hagyva a társadalomtörténeti perspektívát.[15] Nemzetközileg is nagy figyelmet kapott egy, a 30-as évek elején készült (de csak 1975-ben megjelent), főleg metodikai szempontból újat hozó monográfia, amely egy északkelet-ausztriai ipari településen végbemenő változások (tömeges munkanélküliség a gyapjúfonó üzem bezárása) hatását vizsgálta az életmód különböző területein.[16]

A háború utáni időkből, a hetvenes évekig, a munkáskutatás lendületes megújulásáig néhány próbálkozást lehet megemlíteni. 1950-ben Johann Mokre „Grundniß der Arbeiterkunde"[17] című művében először próbálja meg az osztrák munkáskultúrát, mint sajátos jelenséget összefoglalva bemutatni. Karl Ilg erős kritikával[18] illette Morke művét, bírálta az általánosító –„szociológiai jellegét", s a munkások helyzetének lefestését túlzottan tragikusnak találta. Ilg az Innsbrucki Egyetem Néprajzi Intézetének volt a vezetője 1949 óta, s vezetése alatt korán, már az ötvenes években folytak vizsgálatok a vorarlbergi és tiroli munkásságra

[9] Göhre, P: 1909.
[10] Peuckert, W–E.: 1931.
[11] Assion, P: 1988. 187., Korff, G: 1979. 83.
[12] Rühle, O: 1930.
[13] Assion, P: 1988. 188.,
[14] Korff, G: 1979. 84., Assion, P: 199.. 186., Slapansky, W: 1991. 238.
[15] Korff, G: 1979. 85.
[16] Jahoda, M–Lazarsfeld, P.–Zeisel, H: 1975.
[17] Mokre, J: 1950.
[18] Ilg, K: 1962.

(textilipar, bányászat) vonatkozóan.[19] Gerhard Heilfurth az ötvenes években kezdte első munkáit publikálni a bányászok életmódjával, bányászdalokkal, bányászköszöntésekkel kapcsolatban.[20]

Ugyanebben az időben az NDK-ban intenzív munkásnépdal-kutatás kezdődik, 1956-ban létrejött a munkásdal-archívum az NDK Művészeti Akadémiáján.[21] A kutatás vezéregyénisége Wolfgang Steinitz volt, aki fő művében[22] a német népdal „demokratikus karakterét" hat évszázadra visszamenőleg bizonygatta, s tekintélyes részt szentelt a politikai munkásdalnak is.[23]

A hetvenes évek igazi fordulópont a munkásság kutatása szempontjából. Ha megnézzük a Nemzetközi Néprajzi Bibliográfiát[24], rögtön szembetűnik, hogy a hetvenes évek elejétől megsokasodnak a munkássághoz kapcsolódó tárgyszavak, egyre több a publikáció. De nem csak a néprajzkutatás, hanem a történelem, szociológia is egyre többet foglalkozott ez időtől a munkássággal, ami nagyban összefügg a mindennapok és az alsóbb néprétegek története felé való fordulással, a néprajz módszereinek figyelembevételével.[25] Ezzel párhuzamosan a néprajz is nyitott a többi társadalomtudomány felé, az így létrejövő interdiszciplináris szemlélet pedig alapvető jellemzője lesz a további munkáskutatásnak. A kutatásban egyre nagyobb szerepet kap az empíria és az össztársadalmi perspektíva.[26] Jelentősnek mondható a brit társadalomtörténet hatása, különösen Edward P. Thompson „The Making of the English Working Class" című, 1963-ban megjelent műve.[27] Nézete szerint a munkáskultúra egy olyan „messzemenően komplex alakzat, amely mögött nem egyszerűen a munkásosztály, hanem egyes emberek sokasága áll, akik gyakran teljesen különböző történelmi tapasztalatokkal rendelkeznek"[28] A brit példa termékenyítően hatott az autobiografikus forrásanyag felhasználása szempontjából is.

A történeti irányú, sokszor regionális, lokális (sokszor laikusok közreműködésével is) munkáskutatás, társadalomtörténet „divatjában" bizonyára nagy szerepet játszott az automatizált-mikroelekronikus ipari korszak, a klasszikus ipari világ iránt való érdeklődés, „nosztalgia". [29] A jelen munkáskultúrája, a háború után lezajlott változások kutatására pedig bizonyára nagy hatással volt a hatvanas évek végén jelentkező bausingeri jelenkutatási-társadalomtudományi irány.

A kutatás elindításában nagy szerepe vol sok helyen a baloldali, szociáldemokrata beállítódású kutatóknak, így például Helmut P. Fielhauernek Bécsben, aki

[19] Ilg,K: 1982. Untersuchungen zur Arbeitervolkskunde in Westösterreich. in:Fielhauer, H.–Bockhorn, O.: 1982. 199-205.

[20] Id. Heilfurth, G: 1981., 1954.

[21] Kramer, D: 1975.98.

[22] Steinitz, W: 1954-62.

[23] Assion, P.: 1988. 190-191., Kori[illegible] G: 1979. 86.

[24] Internationale Volkskundliche Bibliographie

[25] Kocka, J: 1979.

[26] Assion, P.:1988.193.

[27] Thompson, E. P: 1963.

[28] Assion, P: 1988. 194.

[29] Berger, Johann: 1987. Menschen, Monster und Museen. Zur musealen Darstellung von Industriegeschichte und Arbeiterkultur. in: Bochhorn, O.–Johler, R.: 1987. 12-25.

egyik fő kezdeményezője volt a Német Néprajzi Társaság „Munkáskultúra Szekciója" létrehozásának 1979-ben. A hatvanas évek óta számos szemináriumot tartott Olaf Bockhorn mellett a munkáskultúráról a Bécsi Egyetem Néprajzi Intézetében, számos munkássággal foglalkozó szakdolgozat[30] ösztönzője volt, s foglalkozott a morvamezei szlovák szezonális munkások, vidéki agrárproletariátus, bányászok kutatásával. Két évtizedig vezette a bécsi währingi kerületi múzeumot, sort kerített a kerületi munkásság történetének és kultúrájának feltárására is. Korai halála után munkatársai egy gyűjteményes kötetben adták ki szétszórt írásait.[31] A néprajzot – már közismertté vált megfogalmazással – „demokratikus kultúrtörténet-írásnak" tekintette, olyan társadalomtudománynak, amelynek kultúra-felfogásába a társadalom minden rétegének, csoportjának kultúrája beletartozik, s amelynek feladata mindezeket kutatni.[32]

A munkáskutatással fogalakozó szervezetek közül elsőként az 1979-ben, Kielben a Német Néprajzi Társaság keretein belül létrehozott „Kommission Arbeiterkultur" említendő meg, amelynek célja a munkássággal foglalkozó társadalom és történelemkutatók nemzetközi összefogása. A bizottság azóta hat konferenciát rendezett: 1980. Bécs, 1983. Hamburg, 1985. Marburg, 1987. Steyr, 1989. Tübingen, 1992. Bamberg.[33] Mindegyik konferencián vegyesen vettek részt német, osztrák, svájci, dán, finn néprajzkutatók, történészek, szociológusok, muzeológusok.

1976-ban alakult a kelet-berlini Humboldt Egyetemen a Ditrich Mühlberg[34] vezetette „Kultúrtörténeti kutatócsoport", amely egyik fő feladatának tekintette a munkásság életmódjának tanulmányozását. Mühlbergre nagy hatással volt Wolfgang Jacobeit,[35] aki az „életmódot" (Lebensweise) tartotta a néprajz fő kategóriájának, erre való tekintettel próbálta a munkásság kutatását megújítani. Jacobeit a munkásság, korábban olyan figyelmen kívül hagyott (pl. J. Kuczinski: 1980-85. „Geschichte und Alltag des Deutschen Volkes") rétegeire is felhívta a kutatás figyelmét, mint a mezőgazdasági proletariátus, a munkásparasztok (kis földdel, gazdasággal rendelkező munkások), a keresztény, vagy a munkásmozgalomban nem résztvevő munkások stb.[36]

További munkáskutatással foglalkozó intézményként említhetjük meg a múzeumokon kívül, amelyekről egy következő fejezetben teszünk részletes említést, a Bécsi Egyetem Társadalom- és Gazdaságtörténeti Intézetét[37], az 1985-86-

[30] pl. Eva Votruba-Viethen: 1982. Wiener Arbeiterinnen um Jahrhundertwende. Leopoldine Hokr: 1982. Arbeiter in Pottendorf

[31] Fielhauer, H. P: 1987.

[32] Fielhauer, H: 1984. Volkskunde als demokratische Kulturgeschichtsschreibung. In: Fielhauer, H: 1987. 360-380.

[33] Fielhauer, H. P.–Bockhorn, O.: 1982., Lehmann, A.: 1984., Assion, P: 1986., Bockhorn, O.–Eberhart, H.–Zupfer, W: 1989., Kaschuba, W.–Korff, G.–Warneken, J. B.: 1991., Kuntz, A: 1993.

[34] Mühlberg, D:1986.

[35] Jacobeit,W.–Mohrmann, U.: 1973.

[36] Assion, P: 1988. 191-192.

[37] Fielhauer, H. P.–Zupfer, W.: 1979.

ban Bécsben alakult „Ipartörténet és munkáskultúra" munkacsoportot, amelynek célja az ausztriai laikus és szakképzett kutatók, muzeológosok összefogása. [38]

3. Problémák és eredmények az utóbbi két évtized munkáskutatásában

a.) A munkásság társadalomban elfoglalt helyének, a munkáskultúra alapvető jellemzőinek keresésével együtt felmerült a *munkáskultúra és más társadalmi rétegek kultúrája közötti kapcsolat kérdése* is. Így például, hogy a társadalmilag részben paraszti rétegekből származó munkásság hogyan alakította-hagyományozta, vagy hagyta el nemzedékeken keresztül a hozott paraszti kultúrát, értékeket. Peuckert, egy 1959-es munkásság kutatására buzdító írásában, külön felhívja a figyelmet a néprajz munkáskultúra kutatásban kamatoztatható előnyeire, a parasztság és a tradicionális kultúra – mint a munkásság és munkáskultúra egyik „forrásának" – ismeretére.[39]

Erre vonatkozóan egy Fielhauer-tanítvány, Eva Viethen írt dolgozatot egy ausztriai bányásztelepülésen élő bányászfeleségek értékrendszeréről. A kelet-ausztriai Grünbachban a múlt század elején nyitották meg a szénbányát, a korábban mezőgazdasággal foglalkozó népesség pedig fokozatosan átállt a bányászatra. A nőket viszont csak közvetve érte ez a változás, a legtöbben megmaradtak a háztartásban, kertet műveltek, esetleg kisebb kisegítő bérmunkákat vállaltak. Viethen a különböző korú nőkkel folytatott interjúk alapján megállapította, hogy a nők értékrendszerében sokkal nagyobb szerepet töltenek be mind a mai napig a korábbi, hagyományos értékek: pl. a család, az otthon, amelynek értéke a férfiaknál a bérmunka vállalással fokozatosan csökkent. A nők nem szeretik a politizálást, nehezen tűrik a szobát, ágyat bérlő munkásokat, s a társadalmi hierarchiában számukra nem a munkahelyi státusz a mérvadó, hanem az, hogy a településen ki az őslakos, ki a bevándorolt, ki az idegen vendégmunkás.[40]

Ellenkező irányú folyamatra is van példa, vagyis hogyan lesz a sokszor munkanélküli proletárból a szervezett letelepítésekkel, földosztással önállóan gazdálkodó paraszt. Erre példa a dán Hansen tanulmánya a „kis ember gazdasági csodájáról": a század eleji állástalan munkások szervezett letelepítése kis parcellákra, előre megépített házakkal, istállókkal Jütland északi részén.[41]

A munkáskultúra sokoldalú kapcsolataira jó példa a munkásdal, amely egyformán tartalmaz elemeket a parasztság dalhagyományából és a kispolgárság, pol-

[38] ld. előszó : Bockhorn, O.–Johler, R: 1987.

[39] Peuckert, W.–E: 1959.19.

[40] Viethen, Eva: Tradition und Realitätsaneignung – Bergarbeiterfrauen im industriellen Wandel. in: Fielhauer, H.–Bockhorn, O.: 1982. 241-261.

[41] Hansen, Bjarne, Kildegaard: Die verhinderte Arbeiterkultur. Übergangsspezifische Probleme dänischer Landarbeiter 1890 bis 1940. in: Fielhauer, H.–Bockhorn, O: 1982. 151-163.

gárság zenéjéből.[42] Ezek a sokoldalú kapcsolatok nem csak a munkásság felé közvetítettek, hanem az ellenkező irányba is. Megemlíthető példaként a munkásmozgalom és a szociáldemokrácia hatása a polgári kultúrára, pl. az énekkari, színházi kifejezésformákra, az újságírásra, filmre és fotográfiára, vagy éppen a békés utcai tüntetésekre.[43]

A gráci Elisabeth Katsching-Fasch a lakások szimbolikus mondanivalója kapcsán foglalkozott a gépgyári munkások és a magasabb státusú alkalmazotti réteg kapcsolatával. A vegyes társasházakban lakó munkások lakószobájuk berendezésével, az alkalmazottak (sokszor szomszédaik), mint egy rangosabb réteg mintáját követik, evvel kifejezve a felfelé való törekvés vágyát. Az így kialakított lakószoba reprezentációs jellegű, de inkább csak elméletileg, hiszen tulajdonosaik nem igen fogadnak vendégeket. Az alkalmazottak természetesen igyekeznek megtartani egy, a munkásoktól különböző lakásstílust, jelezve a társadalmi különbséget. A homogén, vagyis csak munkások lakta telepen viszont nem találhatjuk meg a felfelé törekvés igényének ilyen fajta szimbolikus kifejezését.[44]

b.) A Német Néprajzi Társaság Munkáskultúra Szekciójának 3. és 5. konferenciája a *munkáskultúrában az utóbbi évtizedekben lezajlott változásokat, átalakulást* állította a figyelem központjába. A „klasszikus" munkáskultúra, amelyet sokszor (általánosítóan és a munkásság belső differenciáltságát nem figyelembe véve) az osztályöntudattal, a szolidaritással, a közösségi összefogással (pl. saját politikai- és szabadidős egyesületek) jellemeznek, a fasizmus hatalomra jutásával végérvényesen eltűnt, s a háború után a munkáskultúrát az individualizáció, a munkásöntudat leépülése, az emelkedő életszínvonal és a konzumkultúrába való beolvadás alakította át. Az említett két konferencián elhangzott előadások egyrészt teoretikusan, másrészt konkrét példák bemutatásával közelítették meg a munkáskultúra transzformációs fázisát és a mai munkáskultúrát, hangsúlyozva, hogy nem kell a „munkásságtól való búcsúról"[45] beszélnünk, mert az bár másmilyen minőségben, de továbbra is jelen van a társadalomban. A búcsút legfeljebb a szervezett szolidaritás kritériumához kötött „klasszikus proletárkultúrától" – W. Kaschuba szerint „politikailag és tudományosan is megerősített mítosztól"[46] – vehetjük, amit ezentúl történeti kategóriaként[47] használhatunk. A mai munkáskultúra alapvető kritériumaként Katsching-Fasch a gazdasági, munkaerő-piaci viszonyoktól való

[42] Reinhard Kannonier: Einige Gedanken zum Begriff der "Arbeitermusikkultur". in: Fielhauer, H.–Bockhorn, O: 1982. 41-51., Lidke, Vernon: Lieder der deutschen Arbeiterbewegung. in: Geschichte und Gesellschaft 1979. (5.) H.1.

[43] Assion, P: 1988. 198.

[44] Elisabeth Katsching-Fasch: "Der feine Underschied". Städtische Arbeiterwohnkultur der gegenwart am Beispiel der Arbeitersiedlung der Maschienenfabrik Graz-Andritz In: Bockhorn, O.-Eberhart, H.–Zupfer, W.: 1989. 149-165.

[45] Mooser, J: "Abschied von der Proletariat" 1983.

[46] Kaschuba, W: Arbeiterkultur heute. Ende oder Transformation. In: Kaschuba, W.–Korff, G.–Warneken, B. J.: 1991. 31-59.

[47] Strarh, Bo: Perspektiven der Arbeiterkulturforschung in Schweden. In: Kaschuba,W.–Korff, G.–Warneken, B. J.: 1991. 320-323.

függést, az állandó gazdasági bizonytalanságot jelöli meg, amely meghatározza az életmód legkülönbözőbb részleteit, Tenfelde pedig az érték-orientációk, interakciós formák hasonlóságát emeli ki.[48]

Az átalakulást bemutató tanulmányok közül kettőt emelnék ki: Roland Lutzét és Dieter Langewiesche-t, akik a sportkultúra, illetve a szabadidős tevékenységek változását mutatták be.[49] A háború előtti munkásság szabadidő- és sportegyesületei, a szabadidő kollektív és (gyár, egyház, település stb. által) szervezett eltöltésének formáit felváltotta egy individuálisabb, a „szabadidőipar", a különböző alternatív mozgalmak által kínált formákat használó szabadidőtöltés. Az individualizáció és a tömegkommunikációs eszközök mellett azonban egyre nagyobb szerepet kapnak különböző – sokszor heterogén, nem csak munkásokból álló – közösségek (pl. futball-egyesületek, kocsmai közösségek), amelyek a bizonytalanná vált munkásoknak (állandó szerepváltások a munkahely, az otthon, a szabadidőben) valamilyen identitást nyújtanak.[50]

c.) A munkásság kultúrájának időbeli változása mellett a hatvanas évek óta egyre többet tudunk a munkáskultúra differenciáltságáról. A munkásság általános jellemzőit kereső monográfiák után egyre több olyan tanulmány jelent meg, amely a különböző régiók, települések, gazdasági szférák, szakmák speciális munkáskultúráját írták le. Születtek egyes régiók iparosodásáról és az ottani munkásság életmódjáról szóló átfogó társadalomtörténeti, néprajzi monográfiák[51], amelyek gyakran a helyi múzeum helytörténeti kiállításához kapcsolódtak, s amelyekről majd egy következő fejezetben fogok szólni. Most inkább a munkásság néhány rétegének kutatásáról szólnék.

A munkásság rétegei közül először talán a *bányászok* kerültek az érdeklődés homlokterébe. Hogy miért keltette fel a bányászat a kutatók érdeklődését minden más munkáscsoportnál hamarabb, pontosan nem tudjuk megválaszolni, de valószínűleg közrejátszott a bányászok szembetűnően különböző – talán a parasztságéhoz közelebb álló – helyzete a proletariátus más csoportjaival szemben: a természethez való közvetlenebb viszony, a kevésbé elidegenedett csoportmunka.[52] A bányászkutatás nagyban Gerhard Heilfurthnak köszönhető, aki az ötvenes években kezdett e témával foglalkozni, s akinek munkája összegzéseként 1981-ben jelent meg nagy monográfiája: „Der Bergbau und seine Kultur. Eine Welt zwischen Dunkel und Licht". Munkájában egyrészt az ásványkincsek civilizációban, az őstermelői kultúrában és az ipari világban való szerepét elemzi, másrészt a bányászság életkörül-

[48] Katsching-Fasch, Elisabeth: "Wir sind doch immer hinten nach". Zur kulturellen Verortung von Lebenszielen einer Arbeiterfabrikbelegschaft. In: Kaschuba, W.–Korff, G.–Warneken, B. J.: 1991. 189-203., Tenfelde, Klaus: "Ende der Arbeiterkultur": Das Echo auf eine These. In: uo. 19-31.

[49] Roland Lutz: Arbeitersport heute. Perspektive einer alternativen Körperkultur. In: uo. 203-223., Langewiesche, Dieter: Arbeiterfreizeitkultur in der Bundesrepublik. Traditionsbrüche und Kontinuitäten. In: uo. 59-71.

[50] Assion, P: 1988. 208-209.

[51] Pl. Brepohl, W.: 1957.

[52] Viethen, E: "Tradition und Realitätsaneignung" – Bergarbeiterfrauen im industriellen Wandel. In: Fielhauer, H.–Bockhorn, O.: 1982. 241-261.

ményeit, anyagi kultúráját, szokásait, szimbólumait, köszöntéseit mutatja be. Regionális monográfiaként megemlíthetjük a Hörmann és Martischnig szerkesztette tanulmánykötetet a salzburgi Pongau bányászat, bányászélet és kohászati munkásság történetéről.[53]

Ronald Lutz az 1987-es konferencián a munkanélküliek és a munkanélküliség különböző ideiglenes megoldásaira hívta fel a kutatás figyelmét: rövid előadásában *az alkalmi munkások, szezonális munkákat vállalók*, koldulást, kéregetést választók életének közös jellemzőiről, a marginalizációról, kriminalitásról az állandó mobilitással járó pszichés megterheltségről beszélt.[54]

Az Ausztriában és Németországban nagyszámban dolgozó *külföldi vendégmunkások* életmódjáról, közösségi életéről egyre több – főleg az etnicitás problémáit figyelembevevő – tanulmány születik. Először (1966-ban) Ina-Maria Greverus hívta fel a figyelmet a vendégmunkások alkalmazkodási nehézségeire, a külföldi munkáscsoportok kutatásának céljára és lehetőségeire.[55] 1973-ban, a bécsi Antroplológiai Társaság „Kultúra és viselkedés" munkacsoportjában először előadássorozatot tartottak, majd 1974-ben a Bécsi Egyetem Volkskunde és Völkerkunde tanszékek hallgatóinak részvételével szemináriumot rendeztek a vendégmunkásokról. A szemináriumon született dolgozatok főleg a török vendégmunkások nyelvi nehézségeivel és a nyelvtanfolyamok világával, az általában háztartásbeli török asszonyok életével, a vendégmunkások gyerekeinek közösségbe való beilleszkedésével, bevásárlási szokásokkal, a török filmet vetítő mozik szerepével, a vendégmunkások és az osztrákok közötti konfliktushelyzetekkel foglalkozott.[56] Meg kell említenünk Fielhauer szlovák vendégmunkásokról írott dolgozatát, akik a múlt századtól kezdve jelentős szerepet kaptak az északkelet-ausztriai osztrák és horvát paraszti-, illetve nagybirtokokon.[57] Reinhard Johler a vorarlbergi olasz munkásság történetével foglalkozott.[58]

Kísérletek történtek az *irodai alkalmazottak* munkahelyi életének megismerésére is. Burckhart Lauterbach és egy tübingeni munkacsoport az irodai alkalmazottak egymás közötti „nem hivatalos" kommunikációját vizsgálták. Megfigyelések és interjúk révén a nem hivatalos kommunikáció olyan ritualizált (rendszeresen visszatérő, a munkanapok tagolásában szerepet játszó) formáit ismerték meg, amelyek jelentős szerepet játszanak a munkahely légkörének humanizálásában.[59]

---

[53] Hörmann, F.–Martischnig, M: 1987.

[54] Lutz, R. Gelegenheitsarbeit als Broterwerb. In: Bockhorn, O.–Eberhart, H.–Zupfer, W.: 1989. 275-295.

[55] Greverus, I-M: 1966.

[56] Bockhorn, O.–Zupfer, W.: Soziokulturale Probleme ausländischer Arbeiter. Bericht über eine empirisch-volkskundliche Studie in Wien. In: Fielhauer, H.–Bockhorn, O.: 1982. 123-135.

[57] Fielhauer, H: 1978. Das Ende einer Minderheit. Zuwanderung und Eingliederung slowakischer Landarbeiter in einer niederösterreichischen Grenzgemeinde. In: Fielhauer, H: 1987. 166-221.

[58] Johler, R.: 1987.

[59] Lauterbach, B: "Der Zuzammenarbeit ist nicht mehr da." Kulturelle Aspekte der Büroarbeit heute. In: Kaschuba, W.–Korff,G.–Warneken, B. J: 1991. 241-258., Projektgruppe Büro, Ludwig-Uhland Institut Tübingen: Informelle Kommunikation im computerisierten Büro. In: uo. 258-275.

d.) Negyedik csoportként a *munkáskultúra néhány részterületének kutatását* emelném ki: a munkásság lakáskörülményeinek kutatását, a munkásmozgalom mindennapi kultúrában való szerepét.

Először a *munkásság lakáskörülményeinek* sokszor a múzeumi kiállításokkal, műemlékvédelemmel egybefonódó kutatásáról tennék említést. Ruth E. Mohrmann – a münsteri egyetem összehasonlító várostörténeti kutatóprogramja keretében, amelynek egyik fő célja a lakás és az étkezés kultúrájának, a polgári kultúra más rétegekre való kisugárzásának vizsgálata – Északnyugat-Németország munkáslakásainak történeti kutatatását végzi, főleg inventáriumok és hagyatéki leltárak segítségével.[60] Gottfried Pirhofer a huszas-harmincas évek „vörös Bécsének" munkáslakás-építési programját vizsgálta. A szociáldemokrata városi vezetés támogatásával épült nagy tömbépületek az osztrák munkásmozgalom első kézzel fogható eredményei voltak. Az épületek egyes jellemzői jól kifejezik a mögöttes ideológiákat: az enyhén történeti stílusú, „palotaszerű" épületek a heroikum e történeti eszközeivel fejezik ki a város és a párt hatalmát, a lakásokhoz tartozó közösségi helyiségek nagy száma pedig a szolidaritás, a közösségi szellem megtestesítői. A fény, a higiénia, levegősség szerepének növekedésében, a hátsó kertes udvarok megjelenésében pedig a természetes-egészséges életmód korabeli divatjának szerepét véli felfedezni a szerző.[61] Egy tübingeni szakdolgozat Ulm egyik külső munkásnegyedének múlt század végi lakásépítési programjával, a hatóságok és a házbérlő munkások igényeinek összeütközésével foglalkozott. Az egységesen tervezett nagy, egyemeletes különálló családi házak – ellentétben a korabeli nagy munkáskaszárnyákkal – bérlőik számára túl nagynak bizonyultak. A szobákat, ágyakat rendszeresen kiadták, a házak mellé istállót építettek, alagsorban üzleteket nyitottak, amelyek miatt rendszeresen összeütközésbe kerültek a hatósággal.[62]

A *munkásmozgalom a mindennapokban* elsősorban mint kollektív, szervezett szabadidőtöltés jelent meg. A szabadidős szféra megszervezésében nagy szerepe volt a helyi szociáldemokrata, kommunista pártszervezeteknek, de sokszor egyházhoz is kapcsolódó (Ausztriában, Svájcban egyébként is közkedvelt) egyleteknek, egyesületeknek. A második világháború előtti munkásság szabadidő-töltési szokásairól, illetve annak változásairól számolt be a már fentebb említett Dieter Langewiesche. Svájcban már a hetvenes években egyetemi szemináriumokat tartottak a szabadidős tevékenységekkel, a természetbarát és turista-egyesületekkel kapcsolatban.[63] A húszas évek svájci sportegyleteiről önálló kötet is készült.[64] Alfred Pfoser az ausztriai első köztársaság munkásművelődésével foglalkozott: az akkori

[60] Mohrmann, R. E.: Arbeiterwohnkultur im späten 19. Jahrhundert in Niedersachen. In: Fielhauer, H.–Bockhorn, O: 1982. 205-217.

[61] Pierhofer, Gottfried: Ansichten zum Wiener Kommunalen Wohnbau der zwanziger und frühen dreißiger Jahre. In: Fielhauer, H.–Bockhorn, O.:1 982. 217-241.

[62] Hasoel, Jörg–Rueß, Karl-Heinz: Wohnverhältnisse von Arbeitern um 1900. Zur Ideologie des Arbeitereigenheimes am Beispiel der unteren Bleiche in Ulm. In: Fielhauer, H.–Bockhorn, O: 1982. 163-187.

[63] Kruker: R: 1979.

[64] Alschimann, W: 1987.

fénykorukat élő munkáskönyvtárakról, a munkásság olvasási szokásaival.[65] Egy tübingeni kutatócsoport a közeli ipari városka, Mössingen két világháború közti munkásegyletek által szervezett társadalmi életét vizsgálta. A környék „vörös városa" (amely az 1933-as antifasiszta sztrájkban való kiemelkedő részvételéről híres) 1920-ban alapította a Német Kommunista Párt helyi szervezetét, 1924-ben lakásépítő egyesületet, egy évvel később pedig tornaegyletet hoztak létre. A megépített tornaterem és közös fürdő a helyi munkásság rendezvényeinek fő színtere lett. A régi tradicionális kultúra formái, tartalmai fel-fel bukkantak a helyi munkásmozgalmi életben: pl. az évi vásár, mint a fiatalok fő találkozóhelye.[66]

Május elsejét, mint a munkásmozgalom fő ünnepének kutatását Gottfried Korff kezdeményezte 1979-ben.[67] Szavaival élve: a munkásmozgalmat kutató történészeknek „túl kulturális", a néprajzosoknak viszont „túl politikai" eseménynek tűnt május elseje, kutatásával nem foglalkoztak. Egyedül a svájci Richard Weiß említhető meg a korábbi időkből, aki 1943-ban a falusi-paraszti és a munkásmozgalmi május összehasonlítására vállalkozott, összefüggéseket, kontinuitásokat keresve. Korff az ünnep történetileg változó formájára és funkciójára hívta fel a figyelmet: az 1890 utáni évtizedekben a politikai harc fontos része, majd a 30-as évektől egyre több szimbólumot és rituálét vesz magához, folklorisztikus nemzeti ünneppé válik, kialakulnak a különböző regionális változatai. Hasonló tendenciát mutatott be Karl Schwaar a svájci május elsejét érintően. Az 1989-es tübingeni konferencián regionális példákat (Bécs, Vorarlberg, Dánia, Svájc, NDK) ismerhetett meg a hallgatóság. Ezek közül egyik legérdekesebb a svájci Paul Hugger beszámolója a nyolcvanas években, külföldi vendégmunkások nemzeti, folklorisztikus ünnepeként föléledő május elsejéről.[68]

e.) A nyolcvanas évektől a – németországi, majd osztrák – *múzeumok* is egyre nagyobb érdeklődést tanúsítottak a munkáskultúra, annak is különösen a háború előtti klasszikus korszaka iránt. Az egyes kiállítások elsősorban egy-egy település, egy-egy régió munkáskultúrájának bemutatását célozták meg, a kiállítási projektek szorosan összekapcsolódtak a helytörténeti jellegű munkáskultúra-kutatás kialakulásával.

A munkáskultúra bemutatásának elsődleges problémájaként a kiállítási tárgyak, fotók, egyéb dokumentumok megszerzése merült fel. A múzeumok ilyen anyaggal többnyire nem rendelkeztek, a régi munkáskultúra tárgyai – nagy anyagi értéket nem képviselve – az otthonokban többnyire elenyésztek. A rejtőző dokumentumok felkutatására a múzeumok úgynevezett „Grabe wo du stehst" (a svéd Sven Lindquist kifejezése nyomán) programokat szerveztek, amelyek a helyi lakosság kutatásba, gyűjtésbe, helytörténeti munkába való bevonását jelentették. E

[65] Pfoser, A: 1982. Zum kulturellen Verhalten der Arbeiterschaft in der Habsburgermonarchie und in der Ersten Republik. in: Bockhorn, O.–Fielhauer, H.: 1982. 75-85.

[66] Forschungsprojekt des Ludwig Uhland Institut. 1982. Das rote Mössingen. in: Fielhauer, H.–Bockhorn, O.: 1982. 85-113.

[67] Korff, G.: 1979.

[68] Hugger, P. 1991. Eigentlich kein Medienereignis. Zu den 1. Mai Feiern in der Schweiz. in: Kaschuba, W.–Korff, G.–Warneken, B. J.: 1991. 307-314.

programok révén több helyen gazdag fotó- és dokumentumarchívumot hoztak létre, mint pl. a felső-ausztriai Steyrben.[69] Az újonnan alapított munkáskultúra-múzeumok nem egyszer régi, renovált munkáslakásokban kaptak helyet: például a hamburgi Jägerpassage-on, vagy a bécsi Favoritenben.[70] A létrehozott múzeumok, múzeumhálózatok, „tanösvények" feladatuknak tekintették a települések és régiók idegenforgalmi fellendítéséhez (amire különösen szükség volt a hatvanas évekbeli ipari-bányászati ágazat leépítések következtében) való hozzájárulást is. [71] A szétszórt helyi múzeumok, kutatók, kezdeményezések összefogására, a tapasztalatcsere lehetővé tételére hozták létre 1985-ben Bécsben az „Industriegeschichte und Arbeiterkultur" munkacsoportot, amelynek 1985-86-os ülésének előadásai külön kötetben olvashatók.[72]

Az eddig lezajlott nagyobb kiállítások és a munkáskultúrával foglalkozó múzeumok közül megemlítendő az 1987-es Berlin 750 éves jubileumának alkalmából rendezett történeti kiállítás, amelynél jelentős szerepet kapott a berlini munkáskultúra, munkásmozgalom bemutatása is, az 1985-ös nürnbergi bajor területekre koncentráló kiállítás: „Leben und Arbeiten im Industriezeitalter", az 1985-ben létrehozott mannheimi „Landesmuseum für Technik und Arbeit". [73]
Ausztriából megemlítendő az 1981-ben rendezett bécsi kiállítás („Mit uns zieht die neue Zeit". Arbeiterkultur in Österreich 1918-1934) és az 1987-ben, a felső-ausztriai Steyrben létrehozott országos kiállítás: „Arbeit-Mensch-Maschine – Der Weg in die Industriegesellschaft". A steyri múzeum adott helyet a Német Néprajzi Társaság „Arbeiterkultur" munkacsoportja negyedik kongresszusának is. [74]

Budapest MÉSZÁROS BORBÁLA

IRODALOM

ALSCHIMANN, Walter
1987 *Zur Geschichte des schweizerischen Arbeiter Turn- und Sportverbandes in den 20er Jahren.* Zürich

[69] Nowshad, Christa: Industrielle Arbeitswelt im Bild. in: Bockhorn, O.–Eberhart, H.–Zupfer, W.: 1989. 77-87.

[70] Haspel, Jörg–Schneider, Ursula: Wie rischte ich ihre Wohnungen ein? in: Bockhorn, O.–Eberhardt, H.–Zupfer, W.: 1989. 127-149., Schrage, Dieter: "Ende der Bescheidenheit" in: Bockhorn, O.–Johler, R.: 1987. 77-86.

[71] Pl. Andel, A: Die steierische Eisenstraße. Ein Kultur-und Fremdenverkehrsprojekt mit internationaler Bedeutung. in: Bockhorn, O.– Johler, R.: 1987. 124-135.

[72] Bockhorn, O.–Johler, R.: 1987.

[73] Beier, R.: Probleme der Dokumentation und Darstellbarkeiet von Arbeiteralltag- und -bewegung am Beispiel der Berlin-Ausstellung 1987. in: Bockhorn, O.–Eberhart. H.–Zupfer, W.: 1989. 15-29., Deneke, Bernward: Einige Probleme von Ausstellung zum Industriezeitalter. Ein Rückblick auf die Ausstellung "Leben und Arbeiten im Industriezeitalter", Nünberg 1985. in: uo. 29-49.

[74] Kropf, R.–Wiesinger, U. B.: Das Museum industrielle Arbeitswelt in Steyr oder die oberösterreichische Landesausstellung 1987. "Arbeit. Mensch und Maschine – der Weg in die Industriegesellschaft". in: Bockhorn, O.–Eberhart, H.–Zupfer, W.: 1989 57-77.

ASSION, Peter Hg
1986 *Transformation der Arbeiterkultur.* Beiträge der 3. Arbeitstagung der Komission Arbeiterkultur in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde in Marburg vom 3. bis 6. Juni 1985. Marburg/Lahn
ASSION, Peter
1987 *Von der Volksforschung zur volkskundlichen Kultursoziologie. Klassen-, Schichten- und Gruppenkultur als Forschungsobjekt der Volkskunde.* In: CHIVA, Isac, JEGGLE, Utz Hg: Deutsche Volkskunde – Französische Ethnologie. Zwei Standortbestimmungen. Frankfurt am M. , New York: Campus Verlag 1987. 153-178.
1988 *Arbeiterforschung.* In: Brednich, W. Hg: Grundniß der Volkskunde
BOCKHORN, Olaf – EBERHART, Helmut – ZUPFER, Wolfdieter Hg
1989 *Auf der Suche nach der verlorenen Kultur. Arbeiterkultur zwischen Museum und Realität. Beiträge der 4. Arbeitstagung der Kommission „Arbeiterkultur" in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde in Steyr vom 30. 4.-2. 5. 1987.* Wien
BOCKHORN, Olaf – JOHLER, Reinhard Hg
1987 *Industriesgeschishte und Arbeiterkultur. Beiträge zu Fragen ihrer Dokumentation und Musealen Präsentation.* Wien
BREPOHL, Wilhelm
1957 *Industrievolk im Wandel von der agraren zur industriellen Daseinsform, dargestellt am Ruhrgebiet.* Tübingen
FIELHAUER, Helmut. P. – ZUPFER, Wolfdieter
1979 *Präminalien zur Erforschung der Arbeiterkultur in Österreich.* Zeitschrift für Volkskunde. (75.) 261-66.
FIELHAUER, Helmut – BOCKHORN, Olaf Hg
1982 *Die andere Kultur. Volkskunde, Sozialwisswnschaften und Arbeiterkultur.* Ein Tagungbericht. Wien, München, Zürich
FIELHAUER, Helmut Paul
1987 *Volkskunde als Demokratische Kulturgeschichtschreibung. Ausgewählte Aufsätze aus zwei Jahrzehnten.* Wien
GÖHRE, Paul
1909 *Lebensgang eines deutsch-technischen Handarbeiters.* Jena
GREVERUS, Ina-Maria
1966 *Anpassungsprobleme ausländischer Arbeiter. Ziele und Möglichkeiten ihrer volkskundlichen Erforschung.* In: Populus revisus (Volksleben 14.) Tübingen. 1966. 123-144.
HEILFURTH, Gerhardt
1954 *Das Bergmannslied.* Kassel–Basel
1981 *Der Bergbau und seine Kultur. Eine Welt zwischen Dunkel und Licht.* Zürich–Freiburg
HÖRMANN, Fritz – MARTSCHING, Michael Hg
1987 *Arbeitswelt im Pongau. Der Mensch in Bergbau und Hüttenwesen von der Bronzezeit bis ins 20. Jahrhundert.* St.Johann/Pongau – Wien. Österreichischer Kunst- und Kulturverlag
ILG, Karl
1962 *Probleme und Aufgaben der Arbeitervolkskunde in Österreich.* Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 1962. 155-169.
JACOBEIT, Wolfgang – MOHRMANN, Ute Hg.
1973 *Kultur und Lebensweise des Proletariats.* Kulturhistorisch-volkskundliche Studien und Materialien. Berlin (DDR)
JAHODA, Marie – LAZARSFELD, Paul – ZEISEL, Hans
1975 *Die Arbeitslosen in Marienthal.* Frankfurt am M.
JOHLER, Reinhard
1987 *„Mit parlen Italiano und spreggen Dütsch piano". Italianische Arbeiter in Vorarlberg 1870-1914.* Feldkirch

KASCHUBA, Wolfgang – KORFF, Gottfried – WARNEKEN, Bernd-Jürgen Hg
1991 *Arbeiterkultur seit 1945. Ende oder veränderung?* 5. Tagung der Kommission „Arbeiterkultur" in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde von 30. 04.-4. 05. 1989. in Tübingen. Tübingen

KOCKA, Jürgen
1979 *Arbeiterkultur als Forschungsthema.* Geschichte und Gesellschaft 1979. 5-12.

KORFF, Gottfried
1979 *Volkskultur und Arbeiterkultur. Überlegungen am Beispiel der sozialistischen Maifesttradition.* Geschichte und Gesellschaft 1979. 1. 83-103.

KRAMER, Dieter
1975 *Literatur zur Kultursoziologie der Arbeiter. Forschungsbericht.* Zeitschrift für Volkskunde 1975. 88-103.
1987 *Theorien zur historischen Arbeiterkultur* (Schriftreihe der Studiengesellschaft für Sozialgeschichte und Arbeiterbewegung Bd.57.) Marburg/Lahn

KRUKER, Robert
1979 *Arbeiterkulturforschung in Zürich.* Zeitschrift für Volkskunde 1979. (75.) 260-261.

KUNTZ, Andreas Hg.
1993 *Arbeiterkulturen. Vorbei das Elend – aus der Traum?* Sechste Tagung der Kom. Arbeiterkultur in der D.G.V. in Bamberg 16-19. 9. 1992. Düsseldorf, Thomas

LEHMANN, Albrecht Hg
1984 *Studien zur Arbeiterkultur.* Beiträge der 2. Arbeitstagung der Komission Arbeiterkultur in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde in Hamburg von 8.-12. Mai 1983. (Beiträge zur Volkskunde in Nordwestdeutschland H. 44.) Münster

MOKRE, Johann
1950 *Grundriß der Arbeiterkunde.* Wien

MOOSER, Josef
1983 *„Abschied von der Proletariat". Sozialstruktur und Lage der Arbeiterschaft in der Bundesrepublik in historischen Persoektive.* in: Conze,Werner–Lepsius, Rainer M.: Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart. 143-186.

MÜHLBERG, Ditrich
1986 *Proletariat.* Kultur und Lebensweise im 19. Jahrhundert. Köln

PEUCKERT, Will-Erich
1931 *Volkskunde des Proletariats.* Frankfurt am M.
1959 *Probleme einer Volkskunde des Proletariats.* Zeitschrift für Volkskunde 1959. 11-23.

RÜHLE, Otto
1930 *Kultur und Sittengeschichte des Proletariats.* Bd.1. Berlin (Neudruck Frankfurt am M.1970.) Bd.2.Lahn-Gießen 1977.

SCHWAAR, Karl
1992 *Aspekte der Arbeiterkultur im 20. Jahrhundert.* In: HUGGER, Paul: Handbuch der Schweizerischen Volkskultur. Zürich, 1992. Bd. III. 1083-1099.

SLAPANSKY, Wolfgang
1991 *Bemerkungen zur Stadt- und Arbeiterkulturforschung in Österreich. Ein Lagebericht aus volkskundliche kulturwissentschaftlicher Sicht.* Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 1991. 3. 232-259.

STEINITZ, Wolfgang
1954-62 *Deutsche Volkslieder demokratischen Charakrers aus sechs Jahrhunderten.* 2 Bde. Berlin (DDR)

THOMPSON, Edward, P.
1963 *The Making of the English Working Class.* London

ERFORSCHUNG DER ARBEITERSCHAFT IN DER ÖSTERREICHISCHEN UND DEUTSCHEN VOLKSKUNDE

Mit diesem forschungsgeschichtlichen Überblick möchten wir die ungarischen Fachleute über die Ergebnisse der deutschen und österreichischen Arbeiterforschungen informieren.

Einleitend werden die verschiedenen Deutungen des Begriffes „Arbeiterkultur" angeführt. Die auf der Theorie von W. H. Riehl beruhende „Volkskunde" betrachtete Jahrzehnte hindurch die Erforschung der Bauernschaft als ihre Hauptaufgabe, während die Kultur städtischen, industriellen Bevölkerung – die als eine zerfallende, reduzierte, negative Variation der Volkskultur angesehen war – lange Zeit kein Forschungsthema war. Die ersten Werke über die Arbeiterkultur erschienen in den 1930er Jahren aus der Feder der linksgerichteten Kulturhistoriker W. E. Peuckert und O. Rühle, die sich zwar als Erste den Eigenarten der Arbeiterkultur widmeten, in ihren Analysen aber dennoch an die Schemen richteten, die sich bei der Erforschung der Bauernkultur bereits bewährt haben. Diese Haltung sowie die sog. „Elendperspektive" kennzeichnen die in den 30-40er Jahren erschienenen Studien über die Arbeiterschaft. Als Ausnahme gilt die zu Beginn der 30er Jahre verfaßte (doch erst 1975 erschienene), hauptsächlich aus methodologischer Sicht Neues bringende Monographie, die die Wirkung der in einer oberösterreichischen industriellen Siedlung erfolgten Änderungen in verschiedenen Bereichen der Lebensweise untersuchte. In den 1950er Jahren begannen weitere Forschungen: in Österreich die Zusammenfassung von J. Mokre, die Werke von G. Heilfurth, die vor allem im Kreise von Bergleuten durchgeführten Untersuchungen der Innsbrucker Universität unter der Leitung von K. Ilg, in der BRD die Untersuchungen von W. Brepohl, in der DDR die von W. Steinitz geleitete Arbeitslieder-Forschung.

Seit den 1970er Jahren wurde die Erforschung der städtischen, industriellen Population immer beliebter, sowohl in der sich gegenüber den übrigen Gesellschaftswissenschaften öffnenden Volkskunde, wie auch in der Geschichtswissenschaft und Soziologie, die die volkskundlichen Methoden und Ergebnisse berücksichtigten. In der Mode der historisch geprägten regionalen Arbeiterforschung spielten gewiß eine bedeutende Rolle das Interesse und die Nostalgie, die die automatisierte, mikroelektronische Ära gegenüber der klassischen Industriewelt empfand, während die Ende der 1960er Jahre die Richtung der Gegenwartsforschung und Soziologie eine erhebliche Wirkung auf die Untersuchung der gegenwärtigen Tätigkeiten ausüben mochte. Es entstanden die institutionellen Rahmen der Arbeiterforschung: 1976 entstand an der Ostberliner Humboldt Universität die „Kulturgeschichtliche Gruppe" unter der Leitung von D. Mühlberg, Mitglied der Schule von W. Jacobeit. 1979 wurde im Rahmen der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde (DGV) in Kiel die „Kommission Arbeiterkultur" (auf Anregung der Wiener Forschers H. P. Fielhauer und anderer) gegründet, an deren sechs Konferenzen bisher deutsche, österreichische und schweizerische Volkskundler, Historiker, Soziologen und Museologen ihre Forschungen präsentierten. 1985 wurde in Wien die Arbeitsgruppe „Industriegeschichte und Arbeiterkultur" gegründet; ihr Ziel war die Zusammenfassung der laischen und fachkundigen Forscher und Museologen.

Schließlich präsentiert die Verfasserin aus den Abhandlungen der Konferenzbände die wichtigsten thematischen Einheiten der Arbeiterforschung des Jahrzehnts 1970-1980: a.) Beziehung zwischen der Arbeiterkultur und der Kultur anderer Gesellschaftsschichten, b.) Transformationsphase der Arbeiterkultur, c.) verschiedene Gruppen der Arbeiterschaft: Bergleute, Gelegenheitsarbeiter, ausländische Gastarbeiter, Büroangestellte, d.) einige Teilbereiche der Arbeiterkultur: Wohnungsverhältnisse, Arbeiterbewegung der Alltage, Erster Mai, e.) Darstellung der Arbeiterkultur in Museen.

BORBÁLA MÉSZÁROS

A Planétás Kiadó újabb néprajzi könyve

Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920) c. könyvét két kiadásban is megjelentette a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke (1990, 1992). A könyvárusi forgalomba nem került kötet minden példánya elfogyott, és mivel bekerült a néprajzi felsőoktatás, a különböző tanfolyamok, továbbképzések olvasmányanyagába, igen keresetté vált. A Planétás Kiadó (1165 Budapest, Koronafürt u. 44. Tel.: 407-1020, Fax: 407-1787) a felsőoktatási tankönyv-támogatási program keretében 1998-ban megjelentette a 456 oldalas mű harmadik, bővített kiadását. A pedagógusképzés számára javasolt tankönyv első kiadását folyóiratunkban Lackovits Emőke ismertette: Ethnographia CV. 1994. 304-312.

Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében

Ezzel a címmel jelentette meg a Magyar Néprajzi Társaság a legutóbbi nemzetiségkutató konferencia előadásait: Az együttélés évezrede a Kárpád-medencében. A Duna-medence népei együttélésének tükröződése a néphagyományban. A VI. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba, 1996. október 2-3-4. Szerk.: Eperjessy Ernő, Grín Igor, Krupa András. Békéscsaba–Debrecen, 1998. 572 p. Magyar Néprajzi Társaság Amikor örömmel vesszük kézbe ezt a gazdag tartalmú, többnyelvű kötetet, sajnálkozhatunk is, hogy az egy évvel korábban Kecskeméten és Lakiteleken rendezett vándorgyűlésünk előadásait, elsősorban az anyagiak hiánya miatt, Társaságunknak nem sikerült megjelentetni.

KRÓNIKA

ÉLET EGY KÖZÉPKORI FALUBAN, SZENTKIRÁLYON

A honfoglalás 1100 éves évfordulója alkalmával a millecentenáriumi év rangos eseményeként nyílt meg a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban e fenti témájú bemutató az intézmény, valamint a Honfoglalás 1100 éves évfordulója Emlékbizottság és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával. Egyidejűleg tanulmánykötetnek beillő rangos kiállításvezetőt is megjelentettek. A kiállítás nyitvatartását a nagy érdeklődésre való tekintettel bizonytalan időre meghosszabbította a múzeum.

A főrendező a neves magyar kunkutató, a középkori telepásatások Európa hírű jeles képviselője: Pálóczi Horváth András, aki 25 évi terepmunkájának eredményeit mutathatta be így a közönségnek. Az ásatásokon a múzeum több munkatársa részt vett kezdettől fogva, így az azóta elhunyt Takács István archeozoológus is. A rendezésben részt vállaltak a jelenlegi régészeti csoport tagjai: Torma Andrea archeobotanikus, Somhegyi Tamás archeozoológus, Molnár Erzsébet középkoros régész. A külső munkatársak közül a leginkább kiemelendő a tüzelőberendezés, az épületrész, illetve az épületmakettek tervezője Sabján Tibor.

A kiállítás három nagyobb részre tagolódik. A körterem ajtaja előtti vesszőfonásos fal képez bejáratot. Itt helyezték el az ásatás színhelyéről, a község templomáról készített színes fényképeket, az ásatás körülményeiről szóló összefoglalót, valamint a középkori templomból származó fakeresztet.

Egy bárdolt tölgyfaajtón keresztül lehet belépni a középkori lakóház részleteit érzékeltető enterieurbe, amely eredeti méretekben készült. A ház konyhája az első helyiség, amelyben szikrafogós nyílt tűzhely, a ház szobája felé tartó kályhaszáj, valamint a ház falán kívül, elhelyezett kemence szája látható a konyhai agyagedényekkel és vaseszközökkel. Innen látható a nyitott fedélszék, a konyha- és szobafal feletti tetőtér, a vesszőből fonott oromfal. A szobába szintén bárdolt tölgyfaajtón keresztül lehet bejutni, ez a rész inkább csak a kályhasarok, ahol az ajtó mellett sárpadkára rakott, alul hasáb, felül hengeres alakú tüzelőtest helyezkedik el. A négyzetes hasáb három cserépbögrékből és egy négykarélyos szemekből álló sorból, a hengeres rész három bögre, háromszög és négykarélyos bögrékből álló sorból kiképzett. A henger szélén címer fut körbe, a tető félgömb alakú és rajta gombfedő formájú szemek díszlenek. A vitrinben a kályharekonstrukció alapját képező eredeti kályhaszemeket állították ki, nyolcfélét. A házból kilépve a sárból tapasztott, a falból kiugró kemence látható, mellette a kunokra jellemző komondor fajta kutya szobrával, valamint egy kézi malomkővel. A továbbiakban e háztöredék mellett két ház makettje is látható, amelyeket recens analógiák alapján készítettek, de ezek már a kiállítás harmadik részében vannak, amely a körterem nagyobb felét foglalja el, és mennyezetét sátorszerűen felfüggesztett vászon képezi. E szakaszban tematikusan tárják a látogató elé az ásatás középkori rétegeiből előkerült tárgyakat. Így láthatók építkezési anyagok: tapaszás, födémdarabok, ajtóvasalások, lakatok, szögek, szerszámok, kályhaszemek és töredékek, többek között egy Szent György ábrázolás is. Az egyik középkori ház makettje mellett a gazdálkodási tárgyak sorjáznak: sarló, szénakasza, ekelánc, fenőkő, ásópapucs, szekérvasalások. Szép számmal mutatnak be cserépedényeket is: korsó, fazék, bögre, tányér, födő. A botanikai tárlóban csonthéjas gyümölcsmagvak, kerti növények, gabonafélék és gyomnövények magjai, elszenesedett táplálékmaradványok láthatók a vizsgálatról készült fotókkal, grafikákkal. Az állattartás tárgyait elsősorban a csontleletek képezik: marha-, ló-, sertés- juh-, komondor-, halcsontok, tojáshéjmaradványok. A nagy szenzációnak számító – aránylag épen maradt – kút feltárásának faleleteiből is sikerült bemutatni gerenda-, karó-, szerszámnyél és kútbélés darabokat.

Mind az embertani anyag, mind a viseletmaradványok tárlói érdeklődésre tarthatnak számot. Ezek is az Árpád-kortól a XVII. századig terjedő időből valók: női-, férfikoponya, S-alakú hajkarika, párta, nemezsüveg darabja, gyűrű, pártaöv csatja, pitykegombok, bőrtarsoly és bőrlábbeli töredékek.

A színes tetővel és többek között színes fényképekkel is illusztrált kiállításvezető nemcsak a középkori Szentkirály anyagából összeállított kiállítást ismerteti, hanem szól – bár rövidebben – a korábbi korszakok anyagáról is. Pálóczi Horváth András ásatásaival csatlakozott azon telepkutatók sorához, akiknek első képviselője Szabó Kálmán volt, majd precízebben és hitelesebben Méri István, később mások is folytatták a sort. Pálóczi elődeitől eltérően a településszerkezet illetve a telekszerkezet teljes feltárására törekedett, és nem állt meg a lakóházak kutatásánál. A vizsgálatokhoz minden szóba jöhető szakértőt bevont (antropológus, archeobotanikus, -zoológus, építészettörténész, néprajzos stb.). E területen rézkori, késő bronkori telepnyomok, bronzkori sírok, III-IV. századi szarmata sír és település, honfoglaló magyarok köznépi temetője, Árpád-kori Szentkirály temetőjétől és településétől kezdve a XV-XVI. századi faluig minden réteg kutatása megtörtént. A legrészletesebb feldolgozás a késő középkori kun település népének életéről készült a korabeli írásos források, illetve a néprajzi kutatások eredményeinek bevonásával.

Torma Andrea az archeobotanikai, Somhegyi Tamás az archeozoológiai leletek tanulságait ismertetik a katalógusban. Az egyes fejezetek után angol nyelvű összefoglaló található.

Minden kiállított tárgyról rövid leírás, a legjelentősebbekről fénykép is készült.

A török idők után elnéptelenedett, majd később tanyákból újra községgé fejlődött helység 1952-ben még az elnevezését is elvesztette, de az ásatásoknak, s a helyi lakosok hagyománytiszteletének köszönhetően 1987-ben újra visszakapta. 1989-ben Szent Istvánnak a falu névadójának szobrot is emeltek.

Budapest KNÉZY JUDIT

A SZÁZÉVES MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM KINCSEI

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1996-ban ünnepelte alapításának századik évfordulóját. Ez alkalomból rendezték meg – egyben a millecentenáriumi eseménysorozat részeként – azt az emlékkiállítást, amely az elmúlt 100 év történéseit és „kincseit" mutatta be a múzeum életéből.

Az, hogy 1896-ban létrejöhetett e ma is európailag elismert intézmény, az a századvégi általános társadalmi és gazdasági fellendülés következménye is volt. Már a millenniumi évet megelőzően felmerült egy mezőgazdasági múzeum felállításának gondolata, amint erről be is számol az Országos Magyar Gazdasági Egyesület hivatalos közlönye, a Köztelek 1891. október 17-ei számában: „Az ipar- és kereskedelemnek van múzeuma kettő is, míg a magyar mezőgazdaságnak nincsen olyan országos gyűjteménye, ahol specziális a nyugati európai államoktól elütő viszonyaink, az egyes termelési ágak, vidékeink számos különlegességei egybegyűjtve és állandóan bemutatva volnának úgy gazdaközönségünk okulása, mint a külföld számára, se terményeink forgalmának élénkítése, megkönnyítése czéljából."

Igaz a Köztelken működött már egy Gazdasági Múzeum, de azt éppen ekkor számolták fel, s anyagát szétosztották több gazdasági tanintézet között. A történeti emlék jellegű tárgyakat azonban továbbra is az Országos Magyar Gazdasági Egyesület tartotta magánál. Ezt követően számos felszólalás hangzott el az ügy érdekében. Az eseményeket az 1896-os millenniumi nemzeti kiállítás alkalma gyorsította fel. Ekkor indított újabb mozgalmat az OMGE, hiszen a kiállításra előreláthatólag összegyűlő rendkívül becses anyag legértékesebb részének kiválasztásával és együtt-tartásával egyhamar meg nem ismétlődő lehetőség kínálkozott egy nagyobb szabású mezőgazdasági múzeum megteremtésére. Az OMGE választmánya be is terjesztette kérvényét ezzel kapcsolatban az akkori földművelésügyi miniszterhez, Darányi Ignáchoz, aki 13.352/1896 FM számú leiratban rendelkezett az állami mezőgazdasági múzeum alapításáról.

Visszatérve a kiállításhoz: a századforduló hangulatát idéző pihenőben kerültek a közönség elé Alpár Ignác színes épülettervei és további, elsősorban mezőgazdasági témájú festmények, köztük Benyovszky István lovasábrázolása, Viski János Aratás után c. remekműve, grafikák, Riedinger rézmetszetei, amelyek egy-egy vadászjelenetet, vagy a gyönyörű falusi tájat, az erdő világát ábrázolják.

1. ábra: Vadászati kiállítás a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban 1934-ben.

Ugyancsak ebben az előtérben láthatjuk Balás Árpád portréját, aki a múzeumnak volt első igazgatója 1897-től 1903-ig. A millennium hangulatát eleveníti fel a tonett-kisasztalokon korabeli újságtartóban összegyűjtött színes összeállítás a Vasárnapi Újság számaiból.

A 100 éves centenáriumi megemlékezés alkalmat ad nemcsak a múzeum történetének ismertetésére, de egyben lehetőséget nyújt a gyűjteménytárak legjelentősebb és legérdekesebb darabjainak a bemutatására is. A kiállítás helyszínéül a folyamatos rekonstrukciós munkálatok alatt álló Vajdahunyadvár gótikus szárnyrészében gyönyörűen felújított egyik nagytermet választották. Erre az ünnepi alkalomra készültek el az új installációk is. A vitrinek visszaköszönnek egy-egy régi fotóról, amelyek a múzeum legelső, század eleji kiállításait örökítik meg.

A rendezők ügyesen osztották fel ezt a talán első pillantásra kicsinek látszó területet. A falakon körben tablókon elhelyezett fotók és ismertető szöveg vezet végig a múzeum életének főbb korszakain, bemutatva a kezdetektől napjainkig. A fényképek mellett rögtön az első tablón a millenniumi Városliget néhány helyszínét: az egykori mezőgazdasági csarnokot, a millenniumi falut és a Vajdahunyadvárat láthatjuk. Szintén a múzeum alapításának első éveiből származó adattári dokumentumok hívják fel magukra a figyelmet: többek között Darányi Ignác levele a múzeum alapításáról, külön érdekesség a vár építésén dolgozó kőfaragók díszes végszámlája, valamint a múzeum első katalógusa 1899-ből. Ugyancsak ebben a tárlóban kapott helyet Herman Ottó: Az ősfoglalkozások lajstroma c. kiadványa 1908-ból.

Ha már Herman Ottó nevét említjük, egészítsük ki még egy kis múzeumtörténettel is. Ő volt az, aki már a millenniumi kiállításra is az egyik legérdekesebb, leglátványosabb anyagot állította össze a városligeti tavon a magyarság halászatával, pásztorkodásával kapcsolatos tárgyakból, eszközökből. A mostani centenáriumi kiállításon külön tárlót szenteltek a rendezők a múzeum régi anyagaként számon tartott pásztorépítményeknek: a kunyhóknak, szárnyéknak, enyhelynek. A millenniumi kiállítást követően Darányi Ignác az éppen megalakuló Mezőgazdasági Múzeum egyik új gyűjteményének kialakítását és a tárgyak összegyűjtését a kiváló természettudósra, Herman Ottóra bízta. Így

jöhetett létre az „Ősfoglalkozások": halászat, gyűjtögetés, népi vadászat osztálya. Az egykor fából, szalmából, nádból készített paraszti és pásztorépítmények alapján 1905-1907 között Herman éppen ezeket az épületmaketteket készíttette. Ugyancsak egy külön tárlóba kerültek a pásztorélet emléktárgyai: a szaruból gyönyörűen faragott sótartó, a csikócsengő, a kürt, a díszes pásztorbot, a fából készített ivócsanak, a kanászbalta és az 1876-1877-ből származó juhászati törzskönyvek. Ezek a tárgyak nemcsak önmagukban szépek, hanem a paraszti hétköznapok világát is közelebb hozzák a mai, kényelemhez szokott városi emberhez. Csakúgy, mint azok a kiállított bábuk, amelyek közül az egyik egy arató kalotaszentkirályi asszony, párja pedig a csépléshez munkaruhába öltözött férfi. Egy másik vitrinben pedig egy ünneplő ruhás szennai parasztember, egy tatai parádéskocsissal, a mezei munkákhoz szánt korsókkal, ételes kosárral és munkaeszközeikkel.

Ezek a bábuk szinte a szemünk előtt elevenednek meg, hiszen a század első feléből származó több fotó is szerepel a mezei munkákról, kaszás aratókról, gabonacséplésről, asztagrakásról. Megtaláljuk a kiállításban egy-egy enterirőrben ezeknek a munkáknak a szerszámait: a nyomtatás, gabonaszelelés kézi eszközeit, amelyek főleg a háziiparosok fából készített mestermunkái. Külön részben kerültek bemutatásra az állattartással kapcsolatos eszközök, igaz ezek kevésbé díszesek, hiszen inkább a dolgos hétköznapok tárgyai voltak a Hajdúságból való, kápáján vésett díszű fanyereg, a bagolyfejes díszű faragószék, az éppen csak díszített jármok, pásztorbotok. Ugyancsak a paraszti háziipar termékei azok a fonott tárolóedények, ülőkék, papucsok, amelyek szintén szorosan kapcsolódtak a paraszti mindennapokhoz. Az aratás ünnepi hangulatát idézik a múzeum aratókoszorú-gyűjteményének legszebb darabjai.

A vitrinszekrények közül az egyikben a vadászati gyűjtemény értékes fegyverritkaságai és díszes lőportartói mellett kapott helyet a XIX. század 80-as éveiből származó gyönyörű söröskancsó 4 db kapával. Ez az osztrák Schütz porcelángyár azon ritka készlete, amelyen a vadászjelenetek szereplőit XVII. századi jelmezben ábrázolták.

A lószerszámok között külön említésre méltó a Prónay család hagyatékából fennmaradt XVIII. század végi nyereg, amelyet több királyi koronázáskor is használtak. További különlegesség Teleki László egykori nyeregtakarója, amelyet a XVIII. században zöld bársonyra hímeztek arany fonallal. Még egy érdekesség az az ezüst csillagos-félholdas díszű lószerszám is, amely szerepelt még az Ezredéves Országos Kiállításon is.

Az igen gazdag borászati gyűjteményből is került néhány kuriózum a centenáriumi kiállításba. Így pl. a Lipóczy Norbert hagyatékából származó 1934-es Tokaji Szamorodni Hárslevelű, az 1886-ból származó tokaji bor, a Kossuth csutora, továbbá a IV. Károly hagyatékából fennmaradt tokaji borosüveg.

Természetesen a múzeum nemcsak közgyűjtemény, hanem a hazai agrártörténet, agrármúltunk egyik kutatóközpontja is. Több társadalomtudomány kutatói dolgoznak a múzeumban. Talán az egyik „ismeretlen" területű szaktudomány az archeobotanika. Eddig be nem mutatott és nem látható érdekes vitrin került a kiállításba, melyet terepasztalként rendeztek be. Igazán érdekes maga az elrendezés is, a frissen megtalált magleleteket nagyító alá helyezve láthatjuk, ill. azt is megmutatják a rendezők, hogy az ásatást követően milyen módon tárolják, őrzik tovább a növényi leleteket. Ennek az igazi tudományos műhelynek fontos háttere az intézmény patinás könyvtára. A rendezőknek olyan ritkaságokat sikerült kiválogatni, amelyek a könyvtár legértékesebb darabjai. Íme csak néhány a szemet is gyönyörködtető kiadványokból: gróf Széchenyi István: Selyemrül, báró Wesselényi Miklós: A régi híres ménesek, Lippai János: Posoni kert, 1664, 1667, Balásházy János: Észrevételek A' honni gazdaságbeli szorgalomnak akadályairól 's orvoslása módjairól 's a 't. 1831, Tessedik Sámuel: Új módon a' rétek" igazgatásának, 1801.

A múzeum dolgozói a kiállítások rendezése mellett tudományos tevékenységet is folytatnak. Ennek eredményeit kiadványok formájában is láthatjuk a kiállításban: Agrártörténeti életrajzok, a Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete, a világon egyedülálló Nemzetközi Agrártörténeti Bibliográfia, a Múzeumi Évkönyv sorozat, a Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok, a kiállításvezetők. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum aktív tagja a Mezőgazdasági Múzeumok Nemzetközi Szövetségének, melynek két konferenciáját itt is tartották. A kiállítás egyik érdekes színfoltja az a vitrin, amelyben a kétévente megrendezendő diákpályázat legsikerültebb darabjait állították ki: tűzzománcokat, kisplasztikákat. A múzeum képzőművészeti tevékenységének legnagyobb érdeklődést kiváltó eseménye az az ötévente megrendezésre kerülő bemutató, amely Magyarország mezőgazdaságát

láttatja a kortárs művészek alkotásain keresztül. Végezetül említsük meg a kiállítás létrehozóinak nevét: a forgatókönyvet Knézy Judit írta, az installációt Kovács Flórián, a grafikai munkákat Górász Györgyné készítette.

Budapest VÖRÖS ÉVA

BALATON-FELVIDÉKI SÉTÁK*

Borbély Béla fotókiállítása

„Az egész Balaton-tájéka szívemelő, délre a két mérföldnyi széles víztükör, éjszakra a hegyek csúcsáig fölterjengő szőlők eleven zöld pártája, az egymást érő faluk, jólkészült házaik s templomaikkal, a szőlőhegyeken sűrűn tarkálló csinos borházak, hasonlíthatatlan szépségű kilátást mutatnak..." – írta 1839-ben e különös és sehol másutt fel nem lelhető hangulatot árasztó vidékről Édes János.

A Balaton és környéke iránti néprajzi érdeklődés igazán a múlt század első felében öltött nagyobb méreteket, amikoris a táj bemutatása mellett az itt élő embereknek is figyelmet szenteltek. A tájnak és lakóinak felfedezése része annak a reformkorban indult folyamatnak, amely Európa egészén megfigyelhető. Ez az érdeklődés természetesen nem volt előzmények nélküli.

Az 1830-as években Hrabovszky Dávid evangélikus, Oláh János református lelkészek a táj leírása mellett valóságos néprajzi képet is adtak az itt élőkről. A század végétől már néprajztudósok monográfiái mutatták be a térség népéletének jellemzőit. Így Herman Ottó, majd Jankó János, aki felbecsülhetetlen értékű kutatómunkája eredményével máig elsődleges forrása a néprajzi vizsgálatoknak. Őt követték Sebestyén Gyula, Sági János, Viski Károly, Vajkai Aurél. Velük a néprajzi fényképezés is megjelent. Ezek a Jankó János, Sági János, Vajkai Aurél által készített fényképek egy eltűnt világot elevenítenek meg és dokumentálnak, bár az idő töredékét örökítették meg mindössze.

Ez a táj és az itt élő emberek máig megihletik az értő szemmel erre járót. Közéjük tartozik az alkotó, Borbély Béla is, aki nemcsak a maga gyönyörűségére, hanem mások gyönyörködtetésére fogalmazta képekbe élményeit.

Balaton-felvidéki sétára híva látogatóit elvezet a középkort idéző templomokhoz, kápolnákhoz, romokhoz: Felsőörsre, Monoszlóra, Litérre, Dörgicsére, Egregyre, Vörösberénybe, Sümegre. Utóbbi a térségnek a török hódoltság utáni újjáéledésére, az itt élők újraevangelizálására emlékeztet, s így jelképpé is vált. A Kálvária stációi Vöröstón, a falvak szélén, utak mentén, a temetőkben emeltetett keresztek, amelyeken a Megváltót a maguk hasonlatosságára faragták vagy faragtatták az itt honos vöröskőből vagy szürke homokkőből – emlékeztettek, vigasztaltak, fogadalmak teljesítéséről vallottak. Valamilyen formában mindenikben az Istent dicsérő ember szólal meg.

A térség a kőépítkezés hazája.** Páratlanul szép, harmóniát sugárzó vakolatdíszes házai, arányos tornácaikkal nemcsak egykori lakóikra, hanem ismeretlen, biztos kezű és szaktudású, szépérzékkel megáldott építőmestereire, s ezen épületeket megőrző tulajdonosaira is emlékeztetnek. A szőlőhegyi présházak, pincék a szőlő művelőit, a kitartó munkát végző gazdákat idézik, akiknek munkája áldásaként kerülhetett sor a víg szüretekre, s telhettek meg a hordók az aranyló színű nedűvel.

A minden élők útjának végső állomása a temető, olyan, mint valami mediterrán liget, ahol az örökzöldeken kívül gyümölcsfák és jó, borjúnevelő széna is megtermett. A sírjelek díszítései annyira változatosak, mint az élők hajlékainak oromdíszei. A balatonudvari sírkövek alatt nyugvók is ugyanúgy várják Jézusukat, mint az egykori köveskáli református lelkipásztor, Naszályi Száz István, aki hűségesen szolgálta négy évtizedbe foglalt 36 esztendőkön át Krisztusát, mígnem 1776 nagypéntekén végleg letette válláról az Úr palástját.

---

* Elhangzott 1997. május 8-án Székesfehérváron a Szabadművelődés Házában.

** Ld. ehhez: A Balaton-felvidék népi építészete. A Balatonfüreden, 1997. május 21-23-án megrendezett konferencia anyaga. Szerk. Cseri Miklós, S. Lackovits Emőke. Szentendre–Veszprém, 1997.

1. ábra: "Bazsalygó Krisztus" Mindszentkálla határában.

2. ábra: Szent Flórián szobra Barnagon.

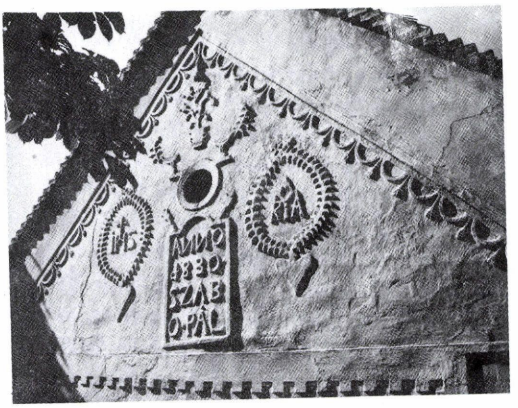

3. ábra:Vakolatdíszes házoromzat Lesencetomajon.

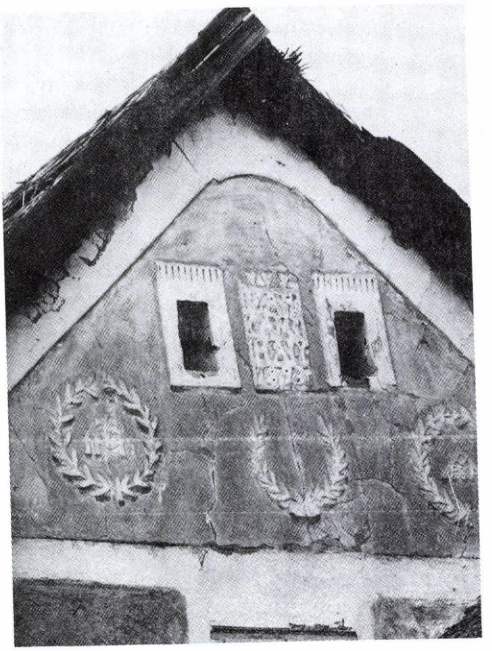

4. ábra: Vakolatdíszes házoromzat Nemesvitán.

5. ábra: Pietà a nemesbüki temetőben.

6. ábra: Idős asszony az árkádsoros tornác bejáratában Márkón.

Borbély Béla felvételei, 1984.

A terhet cipelő és megpihenő márkói öregasszony akár a mai magyar társadalomban uralkodó szemléletnek is jelképe lehetne, ahol az öregeknek, betegeknek, fogyatékosoknak alig van hely. Az életerős nemzedék itt nem lát tovább ideig való lehetőségének határain, amely után majd az esendőségéből eredő nyomorúság őt is eléri egykor. Nem ért el hozzájuk még az intelem: „Élő, emlékezzél halandóságodról!"

Mindezeken túl megfog, lenyűgöz a táj látványa: Szigliget és Nagyvázsony vára, a Szentgyörgyhegy bazaltorgonái, Szentbékkálla kőtengere. A természet és a Teremtő megannyi csodája.

Borbély Béla e sokszínű világban a fényt, a derűt, a varázslatost ragadta meg, s állította meg vele egy villanásnyira az időt. 1968 óta járja „Magyarhon szebb tájait" és a világot fényképezőgépével. 1975 óta végleg elkötelezte magát a néprajz és műemlékvédelem tanúinak megörökítésével: Szabolcs-Szatmártól Sopronig, Bulgáriától Törökországig. Önálló kiállításait Kisvárdán, Nyíregyházán, Nyírbátorban, Székesfehérvárott, Gödöllőn láthatták az érdeklődők. Az 1980-as években több gyűjteményes kiállításnak is résztvevője lehetett. A most látható fényképeket több mint ezer felvételből válogatta.

Amikor megköszönöm az alkotónak és a rendezőknek ezt a kiállítást, Eötvös Károly felejthetetlen és utánozhatatlan szavaival ajánlom értő szeretetükbe, köszönetet mondva figyelmükért!

„A Balaton ábránd és költészet, történelem és hagyomány, édes-bús mesék gyűjteménye, különös magyar emberek ősi fészke, büszkeség a múltból, s ragyogó reménység a jövendőre..."

A rombolóknak minden igyekezet ellenére sem sikerült egészen tönkretenni ezt a tájat, ezeket az emlékeket. Bizton remélhetjük, hogy valami megmarad még az utánunk jövőknek is – eredetiben és képekbe zárva, amelyhez Borbély Béla ugyancsak hozzájárult.

Veszprém S. LACKOVITS EMŐKE

A MAGYAR MŰVELŐDÉS ÉS A KERESZTÉNYSÉG

A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9-14.)

A résztvevők száma szerint a kilencvenes évek legnagyobb magyar rendezvénye a csíksomlyói pünkösdi búcsú, amelyre 300.000 zarándok érkezik az egész magyar nyelvterületről, Moldvától a burgenlandi Felső-Őrségig. Magyarságáról és kereszténységéről tesz itt évről évre tanúbizonyságot a kegytemplomban imádkozó, éneklő, a kolostor udvarán gyónó, a Nagy- és a Kis-Somlyó hegy közötti nyeregben a szabadtéri főpapi misét hallgató hívek hatalmas serege. Egyetlen kulturális-, politikai- vagy sport rendezvényünk sem tud ennyi embert megmozgatni. A résztvevők nagy száma önmagában is jelzi, hogy a magyarsághoz és a kereszténységhez való tartozás kinyilvánítása sokak, sokunk számára fontossá vált.

A résztvevők számát tekintve, a tudományos rendezvények közül a nemzetközi hungarológiai kongresszusok hasonlíthatók a csíksomlyói búcsúhoz. Ötévenként rendezi meg a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság a magyarságtudomány művelőinek legnagyobb és legrangosabb eszmecseréjét. Budapest (1981), Bécs (1986), Szeged (1991) után 1996. szeptember 9-14. között Róma és Nápoly adott otthont *A magyar művelődés és a kereszténység* témakörében lezajlott kongresszusnak. A témaválasztást a magyar honfoglalás 1100. évfordulója, a magyar iskola ezeréves jubileuma és maga a helyszín: Róma, a nyugati kereszténység központja, Nápoly, a középkori magyar történelemben meghatározó szerepet játszó Anjou-ház székvárosa is befolyásolta. Magyarországról, Erdélyből és a világ minden részéből Itáliába sereglett négyszázötven hungarológus tárgyalta meg a magyar művelődés és a kereszténység összefonódásának kérdéseit. A tanácskozás Rómában a „La Sapienza" Egyetem bölcsészettudományi karán és a Nápolyi Egyetem keleti intézetében zajlott. Mindkét helyen jelentős hagyományai, eredményei vannak a hungarológiai kutatásnak és oktatásnak. Román, Nápolyon kívül

még Olaszország tíz egyetemén folyik rendszeres magyar nyelvtanítás, magyarságtudományi oktatás és kutatás.

Hét szekcióban 150 előadás hangzott el a magyar nyelvészet, irodalom, néprajz és művészettörténet tárgyköréből, főként magyar nyelven, de kisebb részben olaszul, franciául, angolul és németül is. Az előadásokat vita követte, amely a néprajzi szekcióban igen élénk, közvetlen és építő jellegű volt. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság bejelentette, hogy az előadásokat, az eddigi gyakorlatnak megfelelően, nyomtatásban is megjelenteti. A kongresszus aktái – a legutóbbit három kötetben, közel kétezer oldalon adták ki* – a Magyarországon, Erdélyben, Finnországban, Németországban és a világ számos országában eredményesen művelt magyarságtudományi kutatásokat tárják elénk.

A néprajzi szekcióban kollégáinktól a Mária-legendákról, Szent György, Szent Vendel, Szent István király tiszteletéről, a moldvai magyar népi imádságokban megőrződött középkori szentkultuszról és a búcsújárásban kimutatható olasz-magyar kultuszkapcsolatokról hallhattunk előadásokat. Majd a mennybe vitt leány balladáját, a halotti búcsúztatókat, a bácskai népi vallásosság szent szövegeit elemző, a forráskultuszt és egy református prófétaasszony tevékenységét bemutató előadások következtek. Egy-egy előadás a vallásoktatás és a vallásismeret szerepével, a hagyományos paraszti műveltségre gyakorolt hatásával illetve az iparosok, munkások vallásosságával foglalkozott. Szekciónk záró előadása a délszláv háborúban, 1991-ben elpusztított szlavóniai magyar falut, Kórógyot mutatta be.

Nápolyban megnéztük a város védőszentje, Szent Januarius tiszteletére épült, magyar emlékekben is gazdag dómot. Főkapuján Magyarország Árpád-sávos címere látható, a XIII. század utolsó negyedéből, az építtetők, II. Károly és felesége, Árpádházi Mária korából. A főkapu belső oldalán helyezték el I. Anjou Károly, valamint Martell Károly, magyar trónkövetelő és felesége, Habsburg Clementina síremlékét. Magyarországi Endrét, Nagy Lajos királyunk öccsét, Nápolyi Johanna férjét is a dómban temették el 1345-ben. A Santa Maria di Donnaregina templomot is Árpádházi Mária királyné bővíttette 1298-1316 között. Homlokzatát Mária királyné címere díszíti: egyik oldalán kék mezőben Anjou-liliomokkal, a másikon az Árpádok vörös mezőben négy fehér sávjával. Homlokzatának belső oldalán az utolsó ítélet-freskóra számos magyar vonatkozású alakot festettek. A kórus pünkösd-freskója alatt, vörös-fehér sávos háttér előtt az Árpád-ház három szentjét ábrázolták: Szent Istvánt, Szent Lászlót és Árpádházi Szent Erzsébetet. Szent Erzsébet élettörténete a kórus északkeleti falán látható. Mária királynét ebben a templomban temették el. Szarkofágjának három oldalán tizenegy gyermekének, köztük Lajos, Martell Károly, Durazzói János, Róbert és Fülöp szobra látható. Beatricének, Hunyadi Mátyás királyunk feleségének sírja is Nápolyban, a San Pietro Martire templomban található.

Nápoly közelében Montecassinóban megtekintettük a bencés főapátságot, az olaszországi Pannonhalmát. Montecassino műemlékegyüttesét az angol-amerikai szövetséges légierő a második világháborúban a földig lebombázta, majd a romokkal borított meredek hegyet kézitusában a menekült lengyel hadsereg katonáival foglaltatták el. Az itt elesettekre a hegyoldalak hatalmas lengyel és német katonai temetői emlékeztetnek. Montecassino értékes műemlékegyüttesének helyreállítási elveiről, gyakorlatáról az 1970-es években a Műegyetem műemlékvédelmi szakmérnöki képzésén már tanultunk. Most a helyszínen is megláthattam a romjaiból újjáépített templomot és kolostort. Arra gondoltam, hogy Pannonhalma bombázása rajtunk, magyarokon is óriási sebeket ütne.

Rómában a Capitoliumi Múzeumok, az antik Róma építészeti emlékei és a katakombák megtekintése nyújtott maradandó élményt. A kongresszushoz kapcsolódó rendezvények sorából két kiállítást említek meg. A Nemzeti Könyvtárban kiállításon mutatták be a XIX-XX. században olasz nyelven kiadott magyar szépirodalmi, művészeti és tudományos könyveket. Országaink kultúrkapcsolatainak erősségét jelezte az olasz kiadóknál megjelentetett magyar könyvek nagy száma. Meglepő, hogy az 1930-as, 40-es években még a magyar népi írók műveit is megjelentették olasz nyelven. Móser Zoltán *Szent László lándzsájának hegyéről* című fotókiállítását, a Szent László-legenda középkori falképeiről a Római Egyetemen láthattuk.

Emlékezetes eseménynek számít a hungarológiai kongresszusok történetében a pápai audiencia. A magyarországi látogatásáról hazatért II. János Pál pápa nyári rezidenciáján, Castelgandolfóban magánkihallgatáson fogadta kongresszusunk kétszáz résztvevőjét. A pápai nyaraló dísztermében

* Ismertetését ld.: Ethnographia CVI. 1995. 323-324.

Bratinka József vatikáni magyar nagykövet franciául, Sárközy Péter a Római Egyetem magyar professzora olaszul tájékoztatta a pápát a hungarológiai kongresszus céljáról, témájáról, a magyarságtudományi kutatások eredményeiről. II. János Pál mintegy nyolc oldalas olasz nyelvű beszédben válaszolt, amelyben a kongresszus fő témáját, a magyar egyház- és kultúrtörténetet összefoglalta. Felidézte magyarországi apostoli látogatását, majd emlékeztetett arra, hogy hét évvel ezelőtt újraéledtek a negyven évig betiltott szerzetesrendek. A magyarok a kárpát-medencei honfoglalásukra, nemzetté válásuk kezdetére emlékeznek ebben az évben. Géza fejedelem és Szent István király érdeme, hogy megnyitották a magyarok szívét a keresztény hitnek és a virágzó középkori kultúrának. Ez a nemzet második, igazi születése volt. A kereszténység és a kultúra kezdettől fogva szorosan összekapcsolódott. A magyar nemzet számtalan próbatételen esett át több mint ezeréves történelme során, de mindannyiszor, amikor a politikai és társadalmi események megtépázták, az összeomlás felé sodorták, a szentek irányt mutattak honfitársaiknak az evangélium fényével. Szent Imre, Szent László, Szent Margit, Szent Erzsébet és más későbbi szentek hősies hitvallásukkal és áldozatos szeretetükkel helyes irányt adtak, miközben a kultúrát is gazdagították. A szentatya ezután a kongresszuson jelenlévő tudósokhoz fordult, akik a magyar kultúra elkötelezettjei, akik ismerik a szent és a profán közötti szoros kapcsolatot. Megemlítette az egyetemalapító Pázmány Péter bíboros nevét, aki mint gráci teológiaprofesszor és esztergomi érsek sokat tett a magyarok egységéért. Megemlékezett Prohászka Ottokár székesfehérvári püspökről, aki századunk első negyedében a katolikus megújhodás és a szociális apostolkodás úttörője volt. Megnevezte továbbá Batthyány-Strattmann Lászlót, a testvéri szeretet hősét, Apor Vilmos vértanú győri püspököt. Beszéde végén II. János Pál megemlítette a magyar püspökök körlevelét, amely az igazságosabb és testvéribb világ építéséhez adott irányelveket. A magyar püspökök ebben érintik a kultúra kérdéskörét is, kiemelik annak jelentőségét az ember életében. A magyar kultúrában elsőrendű szerep jutott a keresztény hitnek, ezt a tényt figyelembe kell vennie annak, aki kapcsolatba akar lépni a magyar nép mély lelkiségével. Nem véletlen – hangsúlyozta a katolikus egyházfő –, hogy a diktatórikus rendszer évtizedeken át akadályozta nemcsak a személyi szabadságot, hanem ki akarta törölni az emlékezetből a keresztény kultúra hagyományát a múlt újraértelmezésével és meghamisításával.

II. János Pál pápa beszéde még inkább megerősítette azt a benyomásunkat, hogy az olasz egyházi, politikai, tudományos, kulturális élet és a sajtó is nagy figyelmet szentelt a hungarológiai kongresszusnak. Rómában jó volt járni a kongresszust reklámozó óriásplakátok között. Rómából kilenc autóbusszal utazott a kongresszus Nápolyba. Az olaszok mindenütt mosolyogva, integetve üdvözölték a magyar autóbuszkaravánt. Pedig ők legfeljebb azt tudták, hogy ezekben a napokban Rómában közel félezer tudós tárgyal a magyarság és a kereszténység kérdéseiről. Azt nem tudják, hogy Csíksomlyón minden pünkösdkor háromszázezer magyar imádkozik.

Székesfehérvár LUKÁCS LÁSZLÓ

HUNGARIAN CULTURE AND CHRISTIANITY

The 4th International Congress of Hungarian Studies (Rome – Naples, 9-14. September 1996.)

The International Congress of Hungarian Studies, the greatest and most dignified occasion for exchange of views on Hungarian studies has been organized every five years by the International Association of Hungarian Studies. After Budapest (1981), Vienna (1986) and Szeged (1991) in 1996 Rome and Naples gave place to the congress „Hungarian Culture and Christianity". The choice of subject was influenced not only by the millecentenary of the Hungarian conquest and the millennium of the Hungarian school but the scene itself, Rome, the center of western Christianity and Naples, the seat of the Anjou-dinasty, which had a great part in the mediaeval Hungarian history. The question of the interrelation of the Hungarian Culture and Christianity was discussed by 450 Hungarologists coming from Hungary, Transylvania and a lot of countries of the world to Italy. 150 lectures were held in 7 sections on Hungarian linguistics, literature, ethnography and art history mainly in Hungarian language and partly in Italian, French, English and German. According to the previous practice the lectures will be published by the International Association of Hungarian Studies.

Two exhibitions joined to the congress. Hungarian literary, art and scientific books published in Italian in the 19th-20th centuries were exhibited in the National Library in Rome. In the University of Rome Zoltán Moser' s photographs on the mediaeval wall-paintings of the St. László-legend were showed.

In the history of the congresses of Hungarian studies the first papal audience was a memorable event. Two hundred participants of our congress were received in audience in Castelgandolfo, the summer residence of Pope John Paul II, who had arrived just then from his visit in Hungary. In the ceremonial hall of the papal summer residence the Pope was informed about the subject and aim of the congress of Hungarian studies by József Bratinka, the Hungarian ambassador in Vatican in French and Péter Sárközy, Hungarian professor at the University of Rome in Italian. In his speech in Italian Pope John Paul II summarized the history of the Hungarian church and culture, the main subject of the congress. His speech confirmed our impressions that both the Italian political, scientific, cultural and church life and the press followed with close attention the congress of Hungarian studies.

LÁSZLÓ LUKÁCS

HERDER MA

Szimpózium Bécsben 1997. április 10-13.

A hamburgi Alfred Toepfer Alapítvány, a Bécsi Egyetem szervezésében 1997. április 10-13 között szimpóziumot rendezett a meghívott és a jelenlegi, Bécsben tanuló Herder-ösztöndíjasok számára. Az alapítványt 1931-ben alapította a névadó, és évi rendszerességgel adja ki a Herder-díjakat azoknak a tudósoknak, kutatóknak, akik a kelet-középeurópai népek együttműködéséért, mind a művészetek, mind a társadalomtudományok terén jelentőset tettek. Az alapítvánnyal kapcsolatos céljai, elképzelései az összeurópai kultúra és tudomány támogatását szolgálják. (vö.: Lukács László: *Alfred Toepfer (1894-1993).* Ethnographia CV. 1994. 285-290.) A díjazott által javasolt harminc év alatti ösztöndíjasok, fiatal szakemberek életük legjelentősebb benyomását szerezhetik meg az egyéves bécsi tanulmányi lehetőségük alatt. A magyarországi néprajzkutatók közül Ortutay Gyula, Gunda Béla, Balassa Iván, Dömötör Tekla, Barabás Jenő, Hofer Tamás kaptak Herder-díjat, és Nagy Ilona, Lukács László, Csoma Zsigmond, Lágler Péter, Balogh Balázs, Lackner Mónika Herder-ösztöndíjat.

Ez a tanulmányi ösztöndíj nemcsak a szakmai ismeretek elmélyítésére, a tanulmányok német nyelvű folytatására ad lehetőséget, hanem az európai kapcsolatfelvételhez és a meglévő kapcsolatok erősítésében is segít. A magyar néprajzban ma már jól látható az ösztöndíj hatása, mind az európai etnológia kérdéseit, mind a sajátos közép-kelet-európai kisebbségi-néprajzi kérdések felvetésében, kidolgozásában. (vö.: Lukács László: *Bedeutung der Herder-Stipendien in der ungarischen Volskunde.* Acta Ethnographica XXXIV. 1986-1988. 332-336.)

A szimpózium célja Herder munkásságának, hatásának, tudományosan maradandó és a már meghaladott nézeteinek megismerése, mint azt az alapítvány által felkért holland professzor Godfried van Benthem van den Bergh „Die Entdeckung von Völker und Nationen – Herders ungelöstes Problem"című előadása mutatta. A fő előadás után különböző előre elkészített és rögtönzött korreferátumok hangzottak el. A különböző országokból (Csehország, Szlovákia, Görögország, Románia, Észtország, Ukrajna, Magyarország, Lengyelország, Bulgária, Litvánia) származó ösztöndíjasok Herder egykori és máig ható költői, tudományos, filozófiai munkásságát, illetve kapcsolatait ismertették. Csoma Zsigmond, Herder kisebbségi érdeklődését, a kis népek iránti figyelmét emelte ki, a mai feszültségektől sem mentes közép-kelet-európai helyzettel összevetve, valamint a közép-kelet-európai demokratikus átalakulást kísérő problémákra, és a néprajztudomány felelősségére hívta fel a figyelmet: *Herder és a herderi örökség felelőssége ma* című korreferátumában. A szimpóziumon hat magyar egykori ösztöndíjasból Lágler Péter, Lackner Mónika és Csoma Zsigmond képviselték szakterületünket, és egyben más néprajzosok hiányában az európai etnológiát is, míg Janócsik László a régi német irodalomtudományt, Prékopa Ágnes, az Iparművészeti Múzeum munkatársa pedig a művészettörténetet.

Herder és a herderi örökség felelőssége ma

Most, amikor gondolataimba merülve Herderről, az utókorról, a jelenről és a kapcsolatukról gondolkodom, körülöttem béke van. Több, mint 40 éve nem ropognak a fegyverek. Utoljára 1956-ban volt Magyarországon forradalom, a szovjet típusú kommunizmus hatalma ellen, de a külső erő hamarosan elnyomta egy kis nép szabadságóhaját. Az Ostblock országaiban máshol is, hasonló koreográfiával hamarosan vérbe fojtotta az orosz konzervatív medve a függetlenedési próbálkozásokat. Herder, ha ekkor él, biztos elítélte volna ezt, felemelte volna szavát a népek kapcsolata és autonómiája iránti tiszteletből. Rokonszenve a kis népek szabadsága iránt, sőt még a szláv népek iránti rokonszenve sem fogta volna le protestáló kezét, nem fogta volna be tiltakozó pörös száját. Mint történész és Európa sokszínű kultúrájáért aggódó tiltakozott volna az orosz lánctalpak taposása ellen, mint annyi fiatal tette ezt nemcsak Budapesten, hanem Varsóban, majd Prágában 1968-ban, Lengyelországban az 1980-1981-es években.

A szovjet diktatúra kelet-európai országaiból ezerszámra menekültek azok, akik tehették, és akik életét bizonytalanná tette a hasonló szimbólumrendszerekre épülő forradalmi munkás-paraszt kormányok hatalma. Nem véletlen, hogy a menekültkérdés néprajzával olyan sokan foglalkoztak Nyugat-Európában. Dolgozatok, projektek, diplomamunkák ezrei, kiállítások és tanulmánykötetek bizonyítják, hogy a történeti-néprajzi, a jelenkutatási irányzatok bőven találnak ezekben a témakörökben is néprajzi vizsgálnivalót.

Herder nemcsak felemelte volna hangját a korabeli törvényes magyar kormány eltiprása ellen, hanem történészi-néprajzosi pontossággal és hűséggel számolt volna be dokumentumok bizonyságával a törvénytelenségekről, atrocitásokról, a néppusztításról. Leírta volna a munkások és a diákok szövetségét, a parasztok élelmiszersegély-akcióit az orosz tankokkal szemben harcolók számára, akik az ENSZ határozataiban bíztak. Herder külön kötetben emlékezett volna meg arról az áldozatról, amit a mindennapok szférájában, a népi kapcsolatban, a népi diplomáciában tapasztalhattak az 1956-os magyar menekültek Ausztriában, és a megérkezés első területén, Burgenlandban. Szimbolikus értelmű is lehet ez, hiszen az egykori, az I. világháborúig Magyarország nyugati területe fogadta, ölelte magához az újkori exodus magyar menekülőit. Herder helyett azonban 1996-ban a néprajzi Herder-ösztöndíjasok tudományos gondozója és szakmai irányítója, Gaál Károly professzor állított össze, részben saját tapasztalatai alapján is, egy Oral History, visszaemlékező kötetet az alábbi címmel: *1956 und das Burgenland. Berichte über die Hilfsaktionen für ungarische Flüchtlinge.*

Herder, aki bejárta kora Európájának fő szellemi központjait, Rigát, Párizst, Straßburgot – ahol Goethével is megismerkedett – valamint Bücheburgot, Göttingent, Weimart, költőként, kritikusként, esztétaként de főleg tudósként alkotott maradandót. A művelődéstörténet területén biztos nagy érdeklődéssel venne részt azokban a történeti-néprajzi kutatásokban, amelyek a szomszédos népek, népcsoportok, európai kis és nagyrégiók kutatása révén egymás jobb megértését, megismerését tűzik ki célul. A tolerancia, a modernizáció, a parasztpolgári fejlődés, a speciális sajátosságok és az interetnikus kapcsolatok általánosítható elméleti eredményei, az ilyen tapasztalatok mind-mind egymás jobb megértését segítik, mint Herder idejében a romantikus elképzelések a népekről és kultúrájukról is ezt célozták.

Igen, igen – mondhatná Herder úr,– de mégis, bár Európában 1945 óta nem volt nagy háború, – mégis ropogtak a fegyverek Cipruson, vagy Jugoszláviában, egy középkorinak címkézhető vallásháborúban, vagy a közelmúlt gazdasági háborújában a szép Albániában!

Sajnos azt kell válaszolnunk, hogy igaza van, Herder úr! Nem ismerjük eléggé azokat az elfojtott indulatokat, okokat, amelyek parazsa fellángol alkalmanként. Sajnos csak sejtjük a nemzeti, etnikai és vallási kisebbségek több évszázados sérelmeit, kölcsönös ellenségeskedéseit, amelyek emberéleteket követelő fegyveres összecsapásokban, torkolattüzekben csúcsosodnak ki. Délkelet-Európa ugyanis nemcsak egzotikus, szép világ, hanem az összeölelkező, egymásnak feszülő népek, népcsoportok, nemzeti-vallási kisebbségek önrendelkezésének küzdőtere is. Keleti és nyugati nagyhatalmak osztották érdekszférákra ezt a területet, általában saját és szövetségeseik érdeke szerint, már a XVIII-XIX. században. Ezen csak nehezen lehet változtatni, de a polgári egzisztencia, a vagyonosodás, a különböző elmaradt területek gazdasági szükségén, az esetleges éhséglázadásokon egyhíteni tudna. Szigorú feltételekkel és ellenőrzés mellett gazdasági programcsomagokkal enyhíteni lehetne a szegénységen és Európa számára veszélyes – bár néprajzilag ugyanakkor rendkívül érdekes – nemzeti

hagyományokba való bezárkózás kétségbeejtő szorításán. Ezek persze szép mondatok, miközben pl. Magyarország lakosságának harmada is a létminimum alatti szinten él, a Statisztikai Hivatal hivatalos jelentése szerint is. Nem véletlen, hogy a pápa a húsvéti üdvözletében 1997 tavaszán, az Urbi et Orbi áldásában is a világ szegényeivel foglalkozott. Az sem lehet véletlen, hogy az európai etnológiában a szegénység, a koldusok, az elesettek, magukra maradottak kutatása egyre nagyobb figyelmet kap. Egyetemeken meghirdetett kurzusok, szakkönyvek tucatjai vizsgálják ezt a kérdéskomplexumot. A korábbi évszázadok tapasztalataiból leszűrhető, értékelhető, felhasználható védekező-megelőző eszközökre, tendenciákra, módszerekre ma is szükség lehet, ami más tudományok mellett a néprajz felelősségét is növeli.

Herder, ha élne a közös Európa megteremtésén dolgozna, de az egységben a sokszínűséget, a színesítő nemzeti-nemzetiségi autonómiát, sajátosságokat szorgalmazná. Mert ez az, ami széppé, és nem nyűggé varázsolná az együttlétet, az egymásért és egymás mellett élést. Ezt Herder ma szívesen vállalná és szorgalmazná! Nekünk magyaroknak ugyan fájó emlék, hogy Herder megjósolta a magyar nyelv és nép eltűnését és a környező népekbe történő beolvadását. Megállapítása azonban tévedésen alapult, és a magyar tudományosságban a magyarság, a nyelv és a kultúra megóvására serkentette a magyar művészeket, tudósokat. *(vö.: Balassa Iván: Herder, Wien und Ungarn.* Minderheiten- und Regionalkultur. Vorträge des 4. Internationalen Symposiums „Ethnographia Pannonica" in Bernstein 1978. Szerk.: Olaf Bockhorn, Károly Gaál, Irene Zucker. Wien, 1981. 121-132.) Nekünk magyaroknak, ugyanúgy, ahogy Európa nagy megbékélőinek, a németeknek és franciáknak, példát kell mutatnunk, felülemelkedve jogos és esetleg jogosnak vélt egykori sérelmeinken, és a magyar-román barátságot kell Európa másik példájává felhozni. Ma már nem az a kérdés, hogy az igazságtalan trianoni békediktátum révén Romániához csatolt Erdély, a moldvai csángó-magyarokkal, mint az európai római katolikus és a bizánci ortodox görögkeleti vallás és kultúra határa, 2 millió magyarral és a közben betelepített 6 millió románnal önállósul-e, vagy egyik avagy másik országhoz tartozik-e, hanem az, hogy egymás megbecsülése és tisztelete mellett az eltérő kultúrák ellenére is, a kölcsönös gazdasági- és politikai előnyök figyelembevételével egymást és Európát erősítse a két nép. A gazdasági fejlődés fáziseltolódásában gúzsbakötött népek mihamarabb az eddig elmaradt erős polgári fejlődés kiegyensúlyozó útjára léphessenek, akár a nyugat irányításával, de saját erőből.

Magam, mint Balassa Iván Herder-ösztöndíjasa a történeti-néprajzi és agrártörténeti, európai etnológiai és kultúra-kutatási tevékenységemmel, kutatásaimmal, kiállításaimmal, rádió-tv szerepléseimmel, publikációimmal ezt segítem, a Centrál-Európa Alapítvány, az Illyés Alapítvány és a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány segítségével is. Így a romániai forradalom után közvetlen humanitárius segítséget tudtam nyújtani a megsérült és védtelen közgyűjteményeknek, irányítva az állami segítséget, egy minisztériumi koordinációs bizottság vezetőjeként. Emellett számos nagy, külföldön is bemutatott történeti-néprajzi kiállítást készítettem a kárpát-medencei nemzeti-etnikai kisebbségekről, a magyarországi zsidókról, a holocaustban elpusztult vidéki zsidókról, a szlovákiai magyarokról, a trianoni döntés hatásáról, az elűzött magyarországi németekről, a villányi németek hagyományos szőlő-borgazdálkodásáról, a többségi társadalom és a magyarországi kisebbségek képviselői számára.

Az európai kis- és nagyrégiók, az ott élő nemzeti- és vallási kisebbségekkel, nemzetiségekkel együtt egy óriási mértékű és olajozott gazdasági-kulturális munka- és termelésmegosztásban vettek részt, ezt tartották fenn. Ebben a kis- és nagytájakat, az ellentétes természeti, ökológiai, történeti adottságú területeket ellátó munkamegosztásban minden nép részt vett. Munka- és termékspecialitások jöttek létre, magas szintű szakosodott szakmunkák, termékeik versenyeztek a belföldi és nemzetközi piacokon. Ebben a versenyben, sokszor győztesen azok a kelet-európai országok, illetve nemzeti-vallási kisebbségek is részt vettek, amelyeket sokszor lenézettként, vagy elfojtott indulatoktól táplált irigykedéssel figyelt a többségi társadalom. A szlovák és román hegyi pásztor túró és sajtkészítő tudománya, erdőkiélése, a magyar gazdák és vincellérek szőlő- és bortermelési ismerete, a német iparos és paraszt szorgalma és szakismerete, a horvát marhakereskedése egyedülálló és pótolhatatlan volt. A politika néha ugyan egymás ellen fordíthatta ezeket az embercsoportokat, de a népi bölcsesség inkább a békés egymás mellett élésre tanította őket. Európa innenső területén ez ugyanúgy az egyetemességhez, a nagytáji munkamegosztáshoz, a termelő kultúrához hozzátartozott, mint pl. a művészetek területén Petőfi, Eminescu, Liszt, Mozart vagy Kodály és Bartók egyetemessége. Tudományos publikációkban belföldön és külföldön hirdettem a nemzeti etnikai, vallási kisebbségek történeti

kiegyezésének fontosságát és szükségességét, mint ahogyan azt Herder is tenné a mai változó, türelmetlenségtől villódzó és feszülő világunkban, a harmadik évezred kapujában.

Persze azt mondhatná Herder úr, csak ennyi az, amit tettél?

Igen, válaszolnám, de pl. a kitelepített, elűzött németek emlékére készült történeti-néprajzi kiállításom megnyitásakor 1996. március 2-án a Mezőgazdasági Múzeumban, a nemzeti-etnikai kisebbségek felügyeletével megbízott miniszterelnökségi politikai államtitkár, a magyarországi németek által régóta várt történelmi bocsánatkérést tolmácsolt a magyar kormány nevében, és megkövette a kollektív büntetés áldozataiként 1946-ban és 1947-ben kitelepített, elűzött német parasztokat, jómódú mintagazdákat.

A kiállítás szövege talán gyógyírt és elégtételt jelenthetett az egykori magyarországi németek elűzöttei számára, mint a magyarországi németek országos önkormányzata részére is:

„A kollektív büntetés és a pártérdekek áldozatai..... Als Opfer der Kollektivschuld und der Parteiinteressen – hirdette az egykori kiállításom címe és szövege, amely a Centrál-Európa Alapítvány történeti-néprajzi emlék- és vándorkiállítása volt a magyarországi németek kitelepítésének 50. évfordulója alkalmából. A kiállítás és tudományos forgatókönyv azokra az eddig megválaszolatlan kérdésekre igyekezett választ adni, hogy:

Vajon szükségszerű volt-e 1945-1947-ben a magyarországi németek jelentős részének kitelepítése?

Vajon a kollektív bűnösséggel vádolt magyarországi németek és a határon túli magyarok sorsa között fellelhető-e hasonlóság ?

A kitelepítés, a magyarországi koalíciós pártok közötti ellentétek és a német kitelepítésben egységes vélemények, a gyűjtőtáborok felállítása, a németek összeköltöztetése Hitler bűneiért történt csak?

1867-ben az osztrák és a magyar uralkodó körök a magyarországi nemzetiségek felett kiegyezve létrehozták az Osztrák-Magyar Monarchiát, amely jelentős gazdasági-kulturális fellendülést hozott. Az 1868-as XLIV. tc., a nemzetiségi törvény egyenrangúságot biztosított a különböző nemzetiségű személyeknek, vagyis elismerte az egyéni szabadságjogokat, de a kollektív nemzeti jogokat nem. A többségi nemzettel együtt a gazdasági-kulturális fellendülés a magyarországi németek asszimilációját felerősítette.

A magyarországi németek asszimilációjában három típust lehetett megkülönböztetni: a beolvadt polgárt, a népi hagyományok kispolgári őrzőjét és a paraszti sorból kiemelkedők típusát, akiket a törzsökös öröklési szokások a paraszti életvitelből a városokba segítettek. A gazdasági prosperálás miatti természetes és a mesterséges német asszimiláció ellenhatásaként jelentkezett az erdélyi szász Edmund Steinacker (1839-1929) és Rudolf Brandsch (1858-1880) politikai tevékenysége. Az erdélyi szászok korábban nem tekintették feladatuknak a magyarországi németek támogatását, csupán a fiatal szász ellenzéki generáció tűzte azt zászlajára. Steinacker erdélyi választókerületéből került a parlamentbe képviselőként, de a magyarországi német politikus hatása főleg Bécsből sugárzott ki, mert 1890-ben Klosterneuburgba települt át. A magyarországi németek egyetlen jelentős politikai pártja 1906. december 30-án, – a dél- és nyugat-magyarországi bázissal rendelkező, de országos párttá ki nem épülő – Magyarországi Német Néppárt néven alakult meg. Az első világháború előtti magyarosodás során a német kulturális törekvéseket a magyar hatóságok erőszakosan elnyomták, amely természetszerűleg a germanista Jakob Bleyer (1874-1933) kultúr- és nemzetiségi politikáját is megszabta. Mint főiskolai tanár a magyar-német irodalmi kölcsönkapcsolatot vizsgálta és 1929-től megalapította a Deutsch-Ungarische Heimatblätter-t. 1918-tól vezetője a német-magyar néptanácsnak, 1919-ben pedig Johann Junker után a magyar kormányban a nemzetiségi miniszter feladatát látta el egy évig. Következetesen küzdött a német népcsoport önállóságáért. Politikai tevékenységének egyik eredménye a „Sonntagsblatt für das deutsche Volk in Ungarn" (1921) című lap, és a „Ungarländisch Deutscher Volksbildungsverein" (1924) egyesület megalapítása volt.

A német nemzetiségi politikusok küzdelme eredményes volt Magyarországon, mert a Polgári Demokratikus Forradalom (1918 ősz) vívmányaként a magyarországi németek visszanyerték nemzeti anyanyelvi jogukat, egységes önálló nemzeti jogot kaptak, saját kormánnyal, nemzetgyűléssel rendelkeztek, egy német miniszterrel a magyar parlamentben, és német képviselőkkel a magyar nemzetgyűlésben, ami a magyar Tanácsköztársaság idején is fennállt.

A kb. 2 milliónyi magyarországi németből a trianoni békekötés után mintegy 1,5 millió német került át az új utódállamok területére. Így Magyarországon kb. 500.000 német maradt továbbra is. A

bánáti svábok, az erdélyi szászok és a felvidéki cipszerek valamint a nyugat-magyarországi hiencek, heidebauerek csoportajain átlépett az országhatár, pedig egyedül a magyarországi németek és zsidók nem törekedtek a magyarországi kisebbségek, nemzetiségek közül az ország széjjeldarabolására.

Az egykori soknemzetiségű Magyarországból így szinte nemzetállam lett, ahol a nemzetiségeket lehetett felelőssé tenni a területvesztésért. A trianoni döntés felerősítette Magyarországon az irredentizmust, minden felelős politikai erő a határrevízióban gondolkodott. Az irredenta iskolakultúrpolitika további erőteljes magyarosítást eredményezett, amely ellen Gustav Gratz és Franz Bransch tevékenysége a nemzeti szocializmus előretörését eredményezte. A Gömbös kormány a határrevízió reményében a hitleri Németország barátságát és politikai befolyását kereste, miközben a magyarországi németeket továbbra is asszimilálni próbálta. A népi németek között Magyarországon a Volksbund, a többi német egyesület és kulturális szervezettel szemben monopol helyzetbe került a II. Bécsi döntés után, amely Felvidék részbeni visszacsatolása után Erdély egy részét is Magyarországnak juttatta vissza.

A magyar kormányzat vonakodva, de Hitlert támogatta a II. világháborúban. A németek szövetségeseként hadat viselő országban a magyarországi németeket – hűségükben bízva – az SS hadtestekhez sorozták be, mintegy a német népiségi hadkötelezettség szerint. Ezzel szemben a Hűségmozgalomban a nagynémet birodalmi és faji törekvésekkel szemben, a magyarországi németség a passzív ellenállás taktikájával válaszolt. Ez a taktika, a magyar kormány által engedélyezett szervezetekbe történő belépés elodázását, halogatását, vagy a szervezetekbe be nem lépést, esetleg az elenyésző taglétszám mellett is a nem aktív tagságú részvételt jelentette. A magyarországi németek gazdaságaiban szinte a harci cselekmények napjáig folyamatos és szorgalmas termelőmunka folyt.

A II. világháborúban Magyarország ismét a vesztes oldalán fejezte be a háborút. Mind a Jaltai, mind a Potsdami Konferenciák a kollektív bűnösség és a német kitelepítés mellett foglaltak állást*, a jóvátételi kötelezettség előírásai mellett, a szuverenitását elvesztett országban.

A szovjet csapatok megjelenése után a Jaltai Konferencia értelmében és a szovjet katonai parancsnokság 1944. december 2-én kelt 0060. sz. titkos parancsa, valamint a Debrecenben megalakult Ideiglenes Magyar Kormány közötti megállapodás értelmében mintegy 60.000-65.000 fiatal polgári, civil, német nevű és nyelvű magyar állampolgárt (17-45 éves férfit és 18-35, illetve 40 éves nőt) „malenkij robot"-ra elhurcoltak a Szovjetunióba újraépítési munkára. Ez a gyors deportálás várt az erdélyi szászokra, a dunai németekre, a keletporoszokra és a pomerániaiakra is. Magyarországról főleg a Dél-Dunántúlról és Bácskából deportáltak sok németet a Donyec-medence ipari-bánya üzemeibe. A jóvátételi munkára mozgósítás címe alatt 1-5 évig tartó nehéz, megalázó munkára a Szovjetunió ipartelepeire, mezőgazdasági-erdészeti telepeire hurcolták el, a sokszor mit sem sejtő, családjától elszakított németeket. Előfordult nem ritkán, hogy a véletlenszerűen összegyűjtött embereket állati körülmények közt, munkatáborokban, barakktelepeken, a Gulágon dolgoztatták, ahol sokan elpusztultak. Sokan a II. világháborús német katonai és deportálási kegyetlenkedések megtorlását vélték ebben. A magyar kormány bár ellenezte az etnikai büntetést, mégis 1945 decembere – 1948 év eleje között a németek kollektív bűnösségére hivatkozva, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság erőteljes követelésére, és egyes politikai pártok sürgetésére kezdte meg a magyarországi németek összegyűjtését és deportálását a megosztott Németország nyugati szektorába. A Magyar Közlönyben 330/1945. december 22-én nyilvánosságra hozott kitelepítési rendelkezést, már 1946. január 4-én a 70.010/1946-os végrehajtási rendelet követte. Január 19-én pedig Budaőrsről az első vagonok el is hagyták Magyarországot...

Elsősorban a Paraszt Párt, a Magyar Kommunista Párt, a Kisgazda Párt, a megoldatlan földkérdés, a meghirdetett földreform, a választási meggondolások, valamint a Csehszlovákiából a Beneš-féle Kassai kormányprogram miatt – szintén a kollektív bűnösség vádjával előzött, hontalanná vált szlovákiai magyarok elhelyezésének biztosítása érdekében – kezdték el a magyarországi német jómódú parasztságot kitelepíteni.

Először a háborús bűnösöket, majd hamarosan az egész németség kitelepítését tervbe vette a magyar kormány, a korabeli sztálini nemzetiségi politikának megfelelően, a nemzetiségi kérdést csak vagonkérdésként kezelve. A német módos parasztság kitelepítése olyan szervezett és gyors volt már

* Ld. ehhez: Liszka József: "Da waren wir alle gleich..." A Pozsony környékéről kitelepített németek magyarságképe. Ethnographia CVIII. 1997. 69-85. (*Szerk.*)

1947-ben pl. a Schwäbische Türkei (Baranya-Somogy-Tolna megye) területén, hogy több német falu szélén már az új tulajdonosnak osztották ki, a volt német tulajdonos portáját, amikor a falu másik határán épp, hogy csak eltávoztak a kitelepítettek. Előfordult, hogy a letelepített felvidéki, bukovinai székely, csángó magyarok még a németek meleg kemencéjével, ki nem aludt tüzével találkoztak, amikor a németek elhagyott házába elcsigázva beköltöztek. A kitelepítésért nem hibáztatható magyar telepeseknek, a sebtében kizsuppolt magyarországi német házában a gazdasági eszközökkel, állatokkal olyan szinten kellett volna gazdálkodnia, mint a mintagazda német elődjének. De a telepes magyar más gazdálkodási formában volt járatos, így a szép szőlők szakértő művelés nélkül maradtak, a falvak, a határ, lassan más, esetleg gondozatlanabb képet mutatott, mint korábban.

A kitelepített németeket kijelölt gyűjtőhelyekre vitték, ahonnan bevagonírozva több napi, vagy heti embertelen kínok után érkeztek meg eleinte Németország nyugati, a nyugati szövetségesek által megszállt területére, majd 1947 augusztusától a szovjet megszállási övezetbe. Még hosszú, hosszú hónapok szenvedései, nélkülözései, éhezései elé néztek, amíg az első telepes formaházakat megépítették számukra. Nagy csalódást jelentett, hogy a befogadó, a háború végén sokat szenvedett német polgári lakosság csak lassan-lassan fogadta be, több megkülönböztetési fokozat után a kárpát-medencei németeket, akik így 300 éves elvándorlásuk, kitelepülésük után szülőföldjüket kényszerűen hátrahagyva érkeztek haza. A szülőföldhöz, Magyarországhoz való kötődés olyan erős volt, hogy többen visszaszöktek a kitoloncolás veszélyét is vállalva. A magyarországi 480 németek lakta községből 310-ből telepítettek ki német gazdákat, annak ellenére, hogy a politikai hatalommal nem rendelkező „Hűséggel a Hazához" mozgalom három memorandumban is tiltakozott az internálások, a kollektív büntetés és a kitelepítés ellen!

Az országban maradt, mintegy 200.000-230.000 német. Ők voltak, akik a népszámláláson magyarnak vallották magukat, nevük nem volt német, vagy kiemelt ipari létesítményben dolgoztak, esetleg ellenállóként ill. más módon mentességet kaptak, így megmenekültek. Megfélemlítve, igyekeztek észrevétlenül élni, magukat németnek alig merték vallani. Azonban az államosításnak, a kuláklistáknak, a vállalkozó német munkás és paraszt 1948-tól ugyanúgy áldozatává lett, mint a szocialista osztályöntudatnak bármelyik nem német nemzetiségű magyar állampolgár. Ezek a diszkriminációk azonban a németeket jobban érintették.

Ma már látható, hogy nem volt szükségszerű a németek kitelepítése és szülőföldjük elhagyására kényszerítése, valamint az egyenlő értékű kultúrák együttélésének megbontására. A felelősségrevonás és büntetés majdnem minden esetben aránytalan, sőt igazságtalan volt.

A II. világháború és az utána következő évek, majd a hidegháborús hisztéria óvatosabbá tette a magyarországi németeket is. Névváltoztatással, magyarosítással, szorgalmas munkával integrálódtak a magyarországi szocialista társadalomba, ahol a kommunista párt, a Magyar Dolgozók Pártja állandó éberségre hívta fel a figyelmet a lankadatlan ideológiai harcban, a vasfüggönyön túli ellenségekkel és a belső kollaboránsokkal szemben. Ebben az időben, az 1950-1960-as években a Németországba kitelepített családtagokkal a kapcsolattartás is kockázatos volt, az ideológiai éberség miatt, bár 1950-től a német nemzetiségi kérdés nem merült fel nyíltan.

Remélhetően ma már egyre inkább csak történelmi múlt lesz az, ami még egy-egy könnycseppet kicsal a Magyarországon élő, vagy az egykor kitelepített idős német visszaemlékező emberek szeméből. Unokáik remélhetően csak az előnyös oldalát élvezik származásuknak.

Hát, Herder úr, ilyen reményeim és eredményeim is vannak a szűkebb szakterületem mellett, ma.

A „Herder ma"című szimpózium szervezéséért és példaszerű lebonyolításáért dr. Hugbert Flitnert, az Alfred Toepfer alapítvány elnökségi tagját illeti nagy elismerés, a Bécsi Egyetem rektori hivatala mellett. Minden résztvevő úgy értékelte, hogy nagyon hasznos volt a találkozó, mind Herder szellemiségének megismerése érdekében. Herder, bár a romanticizmus Európájában gondolkodott, de tanításai ma az egész világra érvényesek. Ezért Herder, még ma is aktuális lehet.

Budapest CSOMA ZSIGMOND

A VI. MAGYAR-FINN NÉPRAJZI SZIMPÓZIUM

Pécsvárad, 1997. augusztus 18-23.

Az előzmények

A finn néprajzkutatók, több magyar kutató véleményének a meghallgatása után javasolták kétoldalú szimpóziumok szervezését, külön a folkloristák már korábban elindított hasonló szimpóziumaitól. Finn részről a szervező feladatát az Ethnos Finn Néprajzkutatók Egyesülete vállalta, a Turkui Egyetem Néprajzi Tanszékének támogatásával. Magyar részről a Magyar Néprajzi Társaság vállalta az együttműködő fél feladatait, az MTA Néprajzi Kutatóintézetére (akkor még Csoport) támaszkodva. Az első szimpóziumot a finn fél szervezte Turkuban, 1984. augusztus 14-18. között (Ld. Ethnographia XCVI. 1985. 158.). A megállapodás értelmében 3 évenként rendezünk szimpóziumot, előre megállapított témák köré csoportosuló előadásokkal és megbeszélésekkel, felváltva Finnországban, illetve Magyarországon. A megbeszélések nyelve angol, valamint német. A szimpózium főleg azon a téren kíván együttműködést teremteni a finn és a magyar néprajzkutatók között, hogy egymást ne csak jobban ismerjék, hanem jobban meg is értsék. A szervezők mindig a két együttműködő számára időszerű kérdéseket kínálnak megvitatásra. Az előadások és megbeszélések fontos módszertani ismereteket is nyújtanak. A szimpózium tehát kezdeményezés és lépés volt a mai Európa jobb megértésére. Az eddig megvalósult öt szimpóziumon elhangzott előadások önálló kötetekben megjelentek. Az együttműködést felvették a magyar-finn kulturális munkatervbe is. A szimpóziumok 3 évenkénti ciklusa egy alkalommal a nemzetközi finnugor kongresszus ideje következtében 2 évre rövidült.

A VI. szimpózium előkészítése

Az MTA Néprajzi Kutatóintézettel egyeztettük a tervezett témacsoportokat, valamint a helyszínt. A finn Ethnos egyesületnek azt javasoltuk, hogy az egyik témacsoport a nép, valamint a néprajz fogalmának mai értelmezése, a másik pedig a népviselet kutatás kérdéseinek és eredményeinek a bemutatása legyen. Miután a finn munkatársaink elfogadták a javaslatunkat, kiválasztottuk az előadójelölteket, és felkértük őket. A szimpózium helyszínéül a pécsváradi várat s a benne működő szállodát választottuk. 1996 őszén személyesen megbeszéltem a szálloda vezetőjével a feltételeket.

Finnországból tíz kutatót hívtunk meg, abban bízva, hogy a Művelődési és Közoktatási Minisztérium a magyar-finn kulturális munkaterv értelmében 4 finn kutató fogadását támogatja, az MTA pedig az akadémiai egyezmény értelmében a korábbi gyakorlat szerint 6 kutatóét. Az utóbbi reménynünk nem teljesülhetett, mivel az egyezmény fogadási lehetőségei kimerültek. Az MTA a lehetőségeihez mérten mégis támogatta a szimpóziumot.

A szimpóziumra az Ethnos 15 finn résztvevő érkezését és előadási tervét jelezte, ám végül tizenegyen érkeztek s tartottak előadást. Magyar részről 10 kutató vett részt, ám felolvastuk a távollevő Flórián Mária előadását is.

A szimpózium megvalósítása

A finn résztvevők augusztus 18-án érkeztek a Ferihegyi repülőtérre a Finnair járatával. A repülőtéren Fülemile Ágnes, valamint én fogadtuk a vendégeket, majd az Erzsébet téri autóbusz pályaudvarra irányítottuk őket. Mind a finn, mind a magyar résztvevők (kevés kivétellel) a Volán járatával utaztak Pécsváradra.

A szimpózium augusztus 19-én 9 órakor nyílt meg. Kakas Sándor, Pécsvárad polgármestere köszöntötte a résztvevőket, ezután én mondtam finn nyelvű megnyitó beszédet. (A magyar résztvevők megkapták a beszéd magyar szövegét.) Ezután Matti Räsänen professzor elnökletével megkezdődtek az előadások és a megbeszélések. A szimpózium résztvevői 18 órakor jelen voltak a városi képviselő-testület ünnepi ülésén. 20-án délelőtt voltak üléseink, 21-én a szimpózium egész nap ülésezett.

1. ábra: A VI. magyar-finn néprajzi szimpózium résztvevői a sárközi kiránduláson, Decsen.

2. ábra: Finn vendégeink: Anna-Maria Åström, Sanna Kaisa Spoof, Pia Olsson és Hanna Snellman a pécsi Janus Pannonius Múzeum néprajzi kiállításán. Lukács László felvételei, 1997.

A szimpózium eredeti programjához képest Nina Sääskilahti előadása, az előadó távolmaradása miatt, nem hangzott el, magam finnül tartottam előadást, Sárkány Mihály előadásának tárgya pedig megváltozott, a magyar népi-urbánus mozgalomról, vitáról stb. tartott angol nyelvű előadást. Meg kell említenem azt is, hogy az előadások sorrendjében némi változtatásokat kellett végrehajtanunk. Az előadásokat kérdések, megbeszélések követték.

Két kirándulást szerveztünk a szimpózium résztvevőinek.

20-án délután bérelt autóbusszal a Sárközbe utaztunk. Decsen a Sárközt mutattuk be, majd a szekszárdi szőlőhegyet látogattuk meg. 22-én reggel autóbuszkirándulást tettünk Pécsre, elsőnek a Janus Pannonius Múzeum új néprajzi kiállítását, valamint gyűjteményeit mutattuk be. Ezt követően a város néhány történeti és kulturális nevezetességét tekintettük meg, angol nyelvű szakvezetéssel. Délután az Ormánságba folytattuk utunkat, megnéztük a sellyei ormánsági múzeumot, a drávaiványi református templom festett mennyezetét és karzatát, valamint Drávasztáránál a Dráva-partot. Utunkat Vajszló felé folytattuk, és tértünk vissza Pécsen át Pécsváradra.

Záróülésünkön megvitattuk a szimpózium tanulságait, beszélgettünk az előadások anyagának kiadásáról, valamint a tervekről. Egyöntetű vélemény alakult ki arról, hogy helyes kezdeményezés volt a szimpóziumok szervezése, a két ország nérpajzkutatóinak együttműködése gyümölcsöző és példaértékű. Az Ethnos továbbra is vállalja a szervezési feladatokat.

A finn résztvevők 23-án reggel autóbusszal visszatértek Budapestre, 24-én pedig repülőgéppel elutaztak Helsinkibe. Budapesti tartózkodásuk idejére szállásukról, ellátásukról gondoskodtunk.

Budapest KODOLÁNYI JÁNOS

REGULY ANTALRA EMLÉKEZÜNK ÉS EMLÉKEZTETÜNK

Fegyvere: a szelíd szó,
mely messziről jött, messze idegenből,
de furcsamód oly ismerősen csendül.
S mint a mese kettétört gyűrűjét
a két testvér összeilleszti újra
s a két fél mindörökre összeforr:
így állt elő az elveszett egész.

Képes Géza: Emléksorok Regulyról

Székesfehérváron a Ciszterci Gimnázium régi épületén (Oskola u. 7.) 1992-ben helyezték el Semmelweis Ignác emlékdomborművét. Ennek párjaként avattuk fel Reguly Antal utazó, néprajztudós, finnugor nyelvrokonaink kutatójának emlékdomborművét. Reguly Antal 1828-1833 között iskolánkban tanult. Az Uralban, Szibériában kutatta rokon népeink, a vogulok, osztjákok, mordvinok, csuvasok és a cseremiszek nyelvét és kultúráját, ezért Észak Kőrösi Csomájaként emlegetik.

A Reguly-emlékdombormű elhelyezésére vonatkozó kezdeményezés osztályunkból, a József Attila Gimnázium 1969-ben érettségizett IV. B. osztályából indult. Az 1995. évi Bálint-napi székesfehérvári, majd a május elsejei balatonakarattyai összejövetelünkön beszéltük meg az emlékdombormű elkészíttetésének tervét.

Már a Bálint-napon elhatároztuk, hogy az avatóünnepségre meghívjuk azokat a felvidéki diáktársainkat, akik 1966-ban a révkomáromi Magyar Gimnázium beli partnerosztályunkban tanultak. Erről a régi felvidéki kapcsolatunkról részletesebben is szólni kell.

Mi voltunk a második világháború után a székesfehérvári József Attila Gimnázium első olyan osztálya, amely külföldre szervezett tanulmányi kirándulást. Pontosan harminc évvel ezelőtt, 1966 őszén, dr. Horváth Ernőné osztályfőnökünk és dr. Horváth Ernő magyartanárunk vezetésével, csoportos útlevéllel, Csehszlovákiába utaztunk. A révkomáromi Magyar Gimnázium diákjainak vendégei

1. ábra: Paivi Blinnikka a Finn Köztársaság budapesti nagykövetségének munkatársa Reguly Antal finnországi kapcsolataira emlékezik a frissen felavatott emlékdombormű előtt. Lukács László felvétele, 1996.

2. ábra: Négy székesfehérvári néprajz szakos egyetemi hallgató Reguly Antal emlékdomborművénél (balról jobbra): Murányi Zsófia (JPTE), Gärtner Petra (ELTE), Városi Ágnes (KLTE), Nagy Veronika (KLTE). 1998. szeptember 3. Lukács László felvétele.

voltunk, akik Pozsonyba is elvittek minket. Viszonzásul mi Székesfehérváron láttuk vendégül a komáromi diákokat, s egy budapesti kirándulást szerveztünk számukra. A felvidéki kirándulás eredményeként igen korán megismerkedhettünk a mai határainkon kívül rekedt magyarság életével.

Balatonakarattyán arról is döntöttünk, hogy még május végén nyolctagú küldöttségünk átmegy Révkomáromba, felkeresi a Magyar Gimnáziumot, az 1996-os találkozóra meghívja az egykori partnerosztályt. Révkomáromban Gáspár Tibor osztályfőnök és régi diáktársaink nagy szeretettel fogadták küldöttségünket. Igéretet kaptunk tőlük arra, hogy a székesfehérvári ünnepségen, találkozón részt vesznek.

A révkomáromi megbeszélés után hoztuk nyilvánosságra a Reguly-emlékdombormű elhelyezésére vonatkozó kezdeményezésünket, amelyhez azonnal csatlakoztak más osztályok, sőt más korosztályok iskolánkban érettségizett egykori diákjai is. Az emlékdombormű elkészítésére felkértem Székely János Jenő székesfehérvári szobrászművészt, aki az emléktáblát hazai vörösmárványból, a domborművet carrarai márványból faragta meg. A költségek felét az iskola egykori diákjainak ado-

mányaiból gyűjtöttem össze a Magyarországi Ciszterci Rend Ardere et Lucere Alapítványának számlájára, a fennmaradó részt Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata vállalta magára, illetve a József Attila Gimnáziumban érettségizett önkormányzati képviselők teremtették elő a rendelkezésükre álló keretből.

Reguly Antal emlékdomborművét 1996. szeptember 27-én, a székesfehérvári Európa-napon avattuk fel. A vendégeket Gyóni András iskolaigazgató köszöntötte, avatóbeszédet mondott Láng Hugó alpolgármester, Reguly Antal finnországi kapcsolataira emlékeztetett Paivi Blinnikka a Finn Köztársaság budapesti nagykövetségének munkatársa, végül az emlékdomborművet dr. Zakar Ferenc Polikárp zirci apát szentelte fel. Révkomáromból nyolc egykori diáktársunk jött el az avatóünnepségre és az azt követő kétnapos találkozóra.

A magyar honfoglalás 1100. évében kezdeményezésünkkel ősi koronázó városunkhoz, híres iskolánkhoz és a mai határainkon kívül rekesztett magyarokhoz való ragaszkodásunkat fejeztük ki.

Székesfehérvár LUKÁCS LÁSZLÓ

A KISMŰEMLÉK KUTATÓK NEMZETKÖZI KONFERENCIÁJA

Teplá, Cseh Köztársaság. 1998. május 1-3.

A szabadtéri és épületben lévő kisműemlékek kutatói idén az északnyugat-csehországi Teplán rendezték meg kétévenként sorra kerülő konferenciájukat. A tanácskozás színhelye a Karlovy Vary közelében álló, a XII. században alapított premontrei apátsági kolostor volt. A konferencia szervezését a cseh kutatók vállalták, a szakmai programot Friedrich Karl Azzola német professzor tervezte.

A kisműemlék-kutatás Közép-Európában immár több mint 30 éves múltra tekint vissza. Először Németországban és Ausztriában merült föl a műemlékvédelem perifériájára szorult kis, elsősorban szabadban álló emlékek módszeres számbavételének, kutatásának és megőrzésének az igénye. Németországban 1966-ban kezdték meg a munkát a Heinrich Brück által vezetett Ziegenheim-i Museum der Schwalm baráti körében. Az akkor még 11 főből álló csoportot Azzola professzor irányította. Érdeklődésük középpontjában a középkori és újkori sírkövek, különféle keresztek, határjelek álltak. Az ausztriai kutatás ezzel közel egyidőben az Osztrák Néprajzi Társaság keretében indult, s 1974-ben Harald Boesch, Leopold Schmidt és Emil Schneeweis támogatásával, megszervezte a Bildstock und Flurdenkmalforschung munkacsoportot. Első feladatuknak a képoszlopok és szabadtéri szobrok számbavételét és megőrzését tekintették. Mindkét munkacsoportban szakemberek és múzeumbarátok dolgoznak együtt. Rendszeresen adnak ki könyveket, tanulmányfüzeteket, tájékoztatókat, bibliográfiát, és tevékenyen részt vesznek a kisműemlékek megmentésében, felújításában. A német és az osztrák kisműemlékkutatók 1977-ben tartották első közös konferenciájukat az alsó-ausztriai Zwettl-ben. Ez a tanácskozás az összehangolt munka és a tudományos eszmecsere fontos állomása volt. S egyben nyitás Európa más, így a keletre eső országai irányába is. A konferencián meghívott magyar előadók is részt vettek (Györgyi Erzsébet, Tüskés Gábor, Zentai Tünde). A tematika fokozatosan bővült, és ma már kiterjed valamennyi szabadban álló kis emlékre, s a műemléképületekben lévő síremlékekre, szobrokra stb.

Zwettl-ben született meg a két évenkénti nemzetközi tanácskozás terve, amely aztán Ausztria és Németország különböző helyszínein meg is valósult.

A ma már mintegy 200 tagú, Friedrich Karl Azzola által irányított német Arbeitsgemeinshaft für Flur- und Kleindenkmalforschung és a 150 fős, Nelli Kainzbauer vezette osztrák Arbeitskreis für Klein- und Flurdenkmalforschung az idén először rendezte "keleti" országban a konferenciát.

A teplai konferencián 120 kutató vett részt. Közel 80 fő a két említett német nyelvű munkacsoportban dolgozik, a többiek cseh, szlovák, szlovén, lengyel, belga, finn, magyar és román területekről jöttek. Magyarországot Szilágyi István és Zentai Tünde, a szlovákiai magyarokat Liszka József és L. Juhász Ilona képviselte.

A konferencián 12 előadás hangzott el németül és csehül, az alábbi sorrendben. A cseh Jaroslav Vit beszámolt a csehországi kőkeresztekről és kutatástörténetükről, Zentai Tünde A népi sírkövek elter-

jedése Magyarországon címen tartott előadást, Liszka József a dél-szlovákiai Nepomuki Szent János-emlékeket, Liszkáné Juhász Ilona a dél-szlovákiai útmenti baleseti emlékjeleket mutatta be. A belga Jaak Nijssen a Meuse vidéki kőkeresztekről referált, Zdenek Procházka a cseh Tachov környéki sírtáblákról, Libuše Vanova a Benešov környékén található kisműemlékekről beszélt. A lengyel kőkereszt-kutatás eredményeit Daniel Wojtucki foglalta össze. Przemyslaw Nocun a felső-sziléziai kőkeresztekről, Dagmar Adamska a Pankow-i penitenciakeresztekről adott számot, Robert Hes a Kijowice-i kőkeresztek funkcióit, Ryszard Kuczer egy Jablowiec-i sírtábla szimbolikáját elemezte.

A konferencia résztvevői tanulmányi kirándulás keretében végigjárták Csehország nyugati, délnyugati határmenti területeit, a helyszínen tanulmányozták, illetve regisztrálták a különféle kőkeresztek és egyéb kisműemlékek értékes példányait, továbbá megtekintették a Kladruby és a Plasy kolostoregyüttes műemlékeit.

Szentendre ZENTAI TÜNDE

HERDER- ÉS EURÓPA-DÍJASOK TALÁLKOZÓJA SZÉKESFEHÉRVÁRON

A hamburgi Alfred Toepfer F.V.S. Alapítvány évtizedek óta megkülönböztetett figyelemmel fordul a hajdani „*Ostblock*"-hoz, a kelet-európai nemzetek kultúrájához. Alfred Toepfer a nagy tekintélyű hamburgi üzletember vagyonának jelentős részével, alapítványokkal, díjakkal segítette a kultúra legkülönbözőbb területén tevékenykedőket. A tudományos területen elért kelet-európai eredményeket 1964 óta a Herder-díj odaítélésével méltányolta. Ezen túl lehetőséget adott arra, hogy a díjazott egyik tanítványát ösztöndíjasként egy évre Bécsbe küldje tovább tanulni. Ők a Herder-ösztöndíjasok. A Herder-díjat elsősorban azok a tudósok, művészek, írók kapták, akik Európa megosztottsága ellen küzdöttek, akik a keletet és nyugatot elválasztó politikai határok meglétekor hét kommunista országban segítették a közös gondolkodást, az egységes Európa megteremtését. Nem csoda, ha éppen a néprajzkutatók között számos hazai és kelet-európai szakember érdemelte ki ezt a kitüntetést. A sort nálunk Kodály Zoltán nyitotta 1965-ben, őt követte Ortutay Gyula, Balassa Iván, Gunda Béla, Dömötör Tekla, Barabás Jenő, Hofer Tamás, hogy csak a szakmánk szűkebb képviselőit említsem az ország 35 rangos tudósa, művésze közül. Az elmúlt 35 évben ugyanennyi fiatal, 30 éven aluli ösztöndíjas tudott tanulmányaiban elmélyedni Bécsben, akkor, amikor alig volt lehetőség nyugati országokba utazni. Közülük van már akadémikus, professzor, jeles közéleti személyiség, színész. Jelentős számuk egy kis csapatot alkot a magyar művelődés terén.

Az elmúlt évtizedekben a Herder-díjasok alkalmanként találkoztak a díj átadásának színhelyén és a hajdani diákok kibővült köre is időről-időre összejött. Ezek után Csoma Zsigmond javaslatára megfogalmazódott a közös óhaj a magyar Herder-díjasok és ösztöndíjasok találkozójára. Az Alapítvány évenként kiadja a tájékoztató füzetet, amelyből a kitüntettek értesülhettek a szimbolikusan értelmezett „Herder-díjasok és ösztöndíjasok családjának" gyarapodásáról, de a személyes kapcsolattartásra ez a javaslat kínált új lehetőséget. Kedvező alkalomnak kínálkozott a székesfehérvári Alba Regia Táncegyüttes meghívása, akik éppen 1998-ban a „Királyi Napok" keretében, Botos József irányításával szervezték meg az Alfred Toepfer F.V.S. Alapítvány Európa-díjasainak találkozóját. A Herder-díjasok formális magyarországi összejöveteléhez ők adtak szervezeti hátteret. A találkozót Csoma Zsigmond és Kríza Ildikó szervezte. Sajnos, a kitüntettek közül nagyon sokan nincsenek már velünk, és az idősebbeknél az egészségi gondok nehezítették az utazást. Augusztus 20-a előestéjére, a magyar államiság ünnepének tiszteletére hívta meg az Alapítvány a magyar szervezők közreműködésével a magyar Herder-díjasokat és ösztöndíjasokat, amelyet Göncz Árpád államelnök, az Alfred Toepfer F.V.S Alapítvány Bech-díjas kitüntetettje nyitott meg. A találkozón többek között részt vett: Ujfalussy József, Birkás Ákos, Hofer Tamás, Bak Imre Herder-díjas, az ösztöndíjasok közül bekapcsolódott a tanácskozásba Maróth Miklós, Csoma Zsigmond, Lukács László, Balogh Balázs, Lővei Pál, Török Gyöngyi, Nagy Ilona, Takács Lajos és Erdélyi Zsuzsanna, Európa-díjas.

1. ábra: Göncz Árpád köztársasági elnök, az Alfred Toepfer Alapítvány Josef Bech-díjasa, megérkezik a találkozóra.

2. ábra: Maróth Miklós, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar dékánja, Herder-ösztöndíjas, előadást tart a találkozón.

3. ábra: A találkozó résztvevői, köztük Ujfalussy József Herder-díjas, Maróth Miklós és Csoma Zsigmond Herder-ösztöndíjasok.

4. ábra: A találkozó résztvevői, középen Birte Toepfer, az Alapítványi Tanács elnöke, mellette Hofer Tamás Herder-díjas. Lukács László felvételei.

A vendéglátó Birte Toepfer asszony és férje Alfred Toepfer úr volt, az alapítvány létrehozójának menye és fia. Ők köszöntötték az egybegyűlteket és nyitott szívvel várták a beszélgetést. Maróth Miklós a hajdani Herder-ösztöndíjas, aki Harmatta tanár úr javaslatára kapta ezt az ösztöndíjat, a régi emlékeket idézett fel mai rálátással, és mondta el őszinte gondolatait arról, hogy Magyarország számára (és konkrétan neki) azért jelentős az Alapítvány segítsége, mert a korlátozott kutatási lehetőségek idején jutottak kiváló továbbtanulási lehetőséghez. Ez az ösztöndíj ma is megbecsült helyen áll a tudományos kutatómunka megalapozásakor. A későbbi hozzászólók árnyaltan alátámasztották ezt a véleményt személyes tapasztalataik, élményeik felidézésével. Lővei Pál elismerően hangsúlyozta, hogy a magyar művészettörténészek nagy nemzedéke, a műemlékvédelem legjelentősebb szakemberei mind Herder-díjasok, amely nemcsak személyüknek szólt, hanem az országnak is, hiszen Gerő László, Dercsényi Dezső, Entz Géza, Balogh Jolán tudósi eredményei éppen úgy maradandóak, mint a híres építészek, festők művei. A tanácskozáson elnöklő Csoma Zsigmond felkérésére Gunda Béla ösztöndíjasa, Lukács László tartott előadást *A magyar nép múltja és jelene a herderi jóslat árnyékában* címmel. Végül Kríza Ildikó, kuratóriumi tag tájékoztatta a vendégeket a népművészeti Európa-díjjal kitüntetett együttesek székesfehérvári találkozójának programjáról.

A beszélgetés jó hangulatát segítette az Alba Regia Táncegyüttes vezetőjének vendéglátása, kedvessége. Az elhangzottak alapján megerősödött az az óhaj, hogy a Herder-ösztöndíjasok, akik a kulturális élet rangos képviselői, a jövőben egy informális klub keretében összetartozásukat megerősítsék.

A Herder-díjasok találkozója csak egy apró esemény volt az egy héten át tartó Európa-díjas találkozón, amely alkalommal nyolc kitüntetett együttes az Alfred Toepfer F.V.S. Alapítvány támogatásával a székesfehérvári Királyi Napok rendezvényében bemutatta tudását. Az Európa-díj a Herder-díjat elbíráló kuratórium javaslatára született 1973-ban Robert Wildhaber előterjesztésére azzal a céllal, hogy a kelet-európai hagyományőrző mozgalmat tudatosan támogassa. Továbbá újabb lehetőséget biztosított a hamburgi szerepléssel a kettészakított Európa jobb megismerésére egy-egy csoport találkozójával. Eddig 80 hagyományőrző együttes, főleg ének- és tánccsoport kapott kitüntetést, köztük négy magyar csoport van, az egyéni díjat Erdélyi Zsuzsanna kapta 1983-ban az archaikus népi imádságok gyűjtéséért.

Az Európa-díjas tánccsoportok nyolc ország különböző kultúrájából adtak ízelítőt nyolc napon át. Felléptek együtt és külön, bemutatták népviseletüket, helyi énekes és táncos szokásaikat, hagyományos ételeiket. A vendéglátó Alba Regia Együttes nagy gyakorlattal szervezte a nagyszámú közönség előtt az értékes hagyományőrző műsorokat. A Királyi Napok eme rendezvénye felülmúlta a korábbiakat, hiszen a III. Néptáncfesztivál is ekkor zajlott. Megjelent a három díjazott magyar (Alba Regia, Bartók, Hajdú) táncegyüttesen kívül a baszk, bolgár, cseh, lengyel, olasz, spanyol népi együttes.

Óriási népszerűséggel fogadták a franciaországi baszkokat, akik második világháborús hadifogoly társaik segélyezésére alapították együttesüket. Azóta elhíresült a gólyalábakon járt táncuk, egyszerű viseletük, összhangra alapozott fáradhatatlan tánckultúrájuk. Hasonlóképpen különleges atmoszférát közvetített a bolgár együttes, sok idős asszonnyal, akik érdekes magas hangon olyan dalokat énekeltek, amelyek a hajdani középkori Európa kincsei közé tartoztak. Emellett a mindig változatos körtáncukkal, a koroval egységbe kovácsolták a távoli vidékek embereit. A cseh néptáncosok Dél-Morvaország jellegzetességeit vitték színpadra példázva a polgári és paraszti kultúra szerves kapcsolatát. Az olasz és spanyol együttesek vidámsága felülmúlta a többiekét. Az Alatriból érkezett táncosok régi cipőkben járták a sokszáz éves táncot olyan fejfedőkkel, amelyeket a reneszánsz képekről mindenki ismerhet. Spanyolországból katalánok érkeztek, a hagyományos kultúra tisztelői, és zenéjükkel feleleventették a letűnt idők hangulatát, bizonyítva, hogy a népi kultúra a nemzeti identitásnak egyik megjelenési formája. A lengyel (varsói) főiskolások különböző korok, társadalmi rétegeknek a táncát, zenéjét mutatták be, reprezentálva az országuk sokszínű kultúráját. A debreceni Hajdú Együttes 700 táncosa közül csak egy kis csoport képviselte a változatos színes tánctudást. A házigazda Alba Regia Együttes ez alkalommal is bebizonyította, hogy méltó az Európa-díjra. Évek óta magas szinten viszik színre a magyar tánckultúra sokféleségét, az eltérő dialektusokat, mindig megfelelő népviseletben. A jó vezetés, rutinos szereplés, állandó továbbképzés révén a népdal, népzene, néptánc bemutatása szakmai igényességgel párosult.

A folklór és a folklorizmus korunk egyik ellentmondásokkal teli, de fontos jelensége. Most Székesfehérváron a Királyi Napok alkalmával a néprajz iránt érdeklődők az újjáélesztett néphagyományról, a letűnt kultúra értékeiről kaphattak képet, megismerve a III. Nemzetközi Néptáncfesztivál keretében az Európa-díjasok közül nyolcat, akik továbbviszik a régi hagyományt, elénk tárják a múlt értékeit.

Budapest KRÍZA ILDIKÓ

CZUGH DEZSŐ EMLÉKEZETE

A Magyar Néprajz III., a kézművességről szóló kötetét meglehetősen gyakran veszem elő és olvasok bele a különböző összefoglaló jellegű tanulmányokba. Sokszor beleolvasok a Kresz Mária által írt *Agyagművesség* című, közel százoldalas tanulmányba is. Ez a tanulmány az agyagművesség különböző ágainak felsorolása után lényegileg a fazekassággal, illetve annak különböző fajtáival foglalkozik. A tanulmányt elolvasva sokszor találtam hivatkozást Czugh Dezsőre és idézeteket is tőle. Kresz Mária a tudós magyarszombatfai fazekasmestert, népművészt, népi iparművészt (1954), a Népművészet Mesterét (1972) sokra tartotta, nagyra becsülte. Gyakran idézte, hivatkozott rá, munkássága során számottevő mértékben támaszkodott rá, írásait forrásműveknek tekintette.

Czugh Dezső a Vas megyei Magyarszombatfán született 1925-ben. Híres-neves, több generáción át munkálkodó fazekascsalád fia volt. A fazekasságot, bátyjával együtt apja, id. Czugh Miklós neves fazekasmester mellett, a Czugh-műhelyben tanulta ki. Azt a fazekasságot, amibe Czugh Dezső „beleszületett" a szakirodalom *magyarszombatfai fazekasság*, vagy *kerámia* néven ismeri. Korábban a *Veleméri-völgy fazekasságá*ként is emlegették. Azonban a Veleméri-völgy sok-sok fazekasfaluja közt a legjelentősebb és ennek megfelelően a legismertebb Magyarszombatfa lévén, a táj fazekasságát mindinkább és mind kizárólagosabban *magyarszombatfai fazekasság*nak kezdték nevezni. A táj 25-30 falujában egyenként 10-20 mester is dolgozott (Magyarszombatfán például egyidőben 38 mester dolgozott). Nyilvánvaló volt, hogy készítményeiket el kellett hordaniuk messze tájakra, hogy eladhassák őket. A magyarszombatfai fazekasság kimondottan vásárra-piacra termelő, ám nem helyben, vagy a közvetlen környéken értékesítendő árut termelő tevékenységet fejtett ki. A magyarszombatfai vásározó fazekasság klasszikus értékesítési helye, területe Somogy megye volt.

A magyarszombatfai fazekasság története a középkorig, a XIV. századig nyúlik vissza. Mondhatni, hogy szinte napjainkig a régies, a középkort, de legalább a céhvilágot idéző kézműves módon, hagyományos eszközökkel és eljárásokkal háziiparszerűen dolgoztak. Sok előnyük származott abból, hogy tűzálló anyaguk is lévén, tűzálló cserépedényeket is készítettek. Munkájukat az egyszerűség jellemezte. Általában mázatlan edényeket készítettek és még díszedényeik esetében is, a díszítéseket a lehető legegyszerűbb módon készítették el. A díszítést általában cifrázóval rányomták az edények falára.

Ilyen körülmények között nőtt föl a magyarszombatfai műhelyház falai között Czugh Dezső. A fazekassághoz ragaszkodott, szívesen lett fazekassá. A fogékony, eleven észjárású fiatalembert azonban nem elégítették ki a számára könnyen megszerezhető szakmai ismeretek, a mesterség tudása, ismerni kívánta mindenekelőtt közvetlen környezetét, a szomszédos fazekasfalvak életét, Vas megyét, az Őrséget, Göcsejt, Hetést, a legjobb kortárs fazekasokat, szerte az országban. Eredményes önművelésbe kezdett, rengeteget olvasott, igyekezett nyitott szemmel járni a világban: megfigyelni a dolgokat, kapcsolatokat kiépíteni kora vezető szakembereivel, kollégákkal, intézményekkel. A szorgalmas önművelésnek meg is lett a gyümölcse: nagyszerű tájékozottságot szerzett a magyar népi kerámia történetében. Közben szakmailag is előrelépett. A magyarszombatfai fazekas hagyományok megújításán fáradozott. 1951-ben testvérével együtt megalapította a Magyarszombatfai Háziipari Szövetkezetet, amiből hamarosan kinőtt a Magyarszombatfai Kerámiaüzem. Czugh Dezső az üzem vezetőjeként egyik legfőbb feladatának tartotta, hogy az üzemben, az üzem dolgozóiból néprajzi szakkört szervezzen, és munkatársait is bekapcsolja a szakkör adta lehetőségekkel a tudatos, a kerámiára „kihegyezett"

néprajzi-népművészeti tevékenységbe. Bekapcsolódott az önkéntes néprajzi gyűjtők munkájába, az 1954. évi országos gyűjtőpályázaton részt vett és *Magyarszombatfa és környéke fazekassága. Magyarszombatfa, Velemér, Gödörháza (Vas m.)* című pályamunkájával egyszerre az érdeklődés központjába került; első díjat kapott, és a pályamunka egyes részeit közreadták a *Népünk hagyományaiból. Néprajzi leírások a társadalmi néprajzi gyűjtők munkáiból* című sorozat 1955. évi kötetében (45-54.). Ezt megelőzően, közvetlenül az 1954. évi gyűjtőpályázat után az *Adattári Értesítő*ben (1954. 119-130). Morvay Péter megjelentetett egy jól összefogott ismertetést a díjnyertes pályámunkáról, *Magyarszombatfa és környéke fazekasságáról* címen. A jeles pályamunka adattári leltári száma: EA. P. 2/1954.

A kezdeti sikerek, eredmények további erőfeszítésekre sarkallták. Az üzemben kialakította a maga stílusát. Arra mindig nagy gondja volt, hogy készítményeit magas technikai színvonal jellemezze. Készítményeit, tányérjait, táljait, bögréit, ivókészleteit virágokkal, madarakkal, olykor-olykor geometrikus díszítőelemekkel díszítette. Díszítésében nem tért el a magyarszombatfaiak egyszerűségre törekvő díszítőhagyományaitól; ő sem díszített gazdagon, de jól megkomponáltan, szervezetten. Szívesen készített apró játékedényeket is. Ezek mindegyike egy-egy szakmai bravúr s talán nem is jó kifejezés rájuk, hogy játékedények, inkább a fazekasmesterség remekei, a szakma egyes jellegzetes mozzanatainak felcsillantásai. Kutatómunkáját se hagyta abba. Ennek köszönhette, hogy a magyar népi kerámia kutatóinak legkimagaslóbb egyéniségei keresték vele a szakmai kapcsolatokat.

Czugh Dezső úgy áll előttünk, ahogy annak idején a *Népünk hagyományaiból* szerkesztője, 1955-ben, bemutatásakor jellemezte: „azok közé a népművészek közé tartozik, akik tudatos érdeklődéssel fordulnak mesterségük múltja felé... Czugh Dezső rendkívüli elmélyedéssel kutatja a helyi fazekasság hagyományait. Helyismerete, kapcsolatai és szakmai felkészültsége révén mesterségének olyan aprólékos részleteit, műhelytitkait tárhatja fel, melyek még a kutató néprajzi szakember előtt is rejtve maradnak... módszerességével, alaposságával, finom részletmegfigyeléseivel és gazdag népnyelvi anyagával nemcsak a társadalmi néprajzi gyűjtés legmagasabb szintjét képviseli, hanem a néprajztudománynak is komoly nyeresége..." Igényessége nagyon szépen megmutatkozott leglényegesebb munkájában. A *Néprajzi Közlemények*ben, 1959-ben megjelent terjedelmes tanulmányát mindenekelőtt az jellemzi és egyben minősíti, hogy megtalálta a magyarszombatfai fazekasság két nagy, meghatározó jelentőségű kérdését, és ezekre a kérdésekre nagyszerű feleleteket adott. Az első kérdés az volt, hogy melyek a magyarszombatfai fazekasság földrajzi, mesterségbeli, funkcionális és társadalmi határai. Idevonatkozóan nagy jelentőséggel bírtak bevezető szavai: „Bevezetőül utalok ifj. Kós Károly 1944-ben megjelent tanulmányára, melyben „Züricvölgyi gerencsérség" cím alatt alapos ismertetőt ad Magyarszombatfa és környéke fekvéséről, tájjellegéről és településformáiról, valamint – kisebb hibáktól eltekintve – részletesen és jól leírja a fazekasmesterséget, gyakorlati fogásait, úgyhogy ennek ismertetésével nem kívánok ezen összeállításomban foglalkozni. Csupán azt szeretném megjegyezni, hogy az általa „Züricvölgy"-ének nevezett táj eredeti hovatartozandóságát jó lenne újra komoly tanulmányozás tárgyává tenni, mert gyűjtésem során megállapítottam, hogy a Züric név egyáltalán nem ismert, soha nem forgott a nép ajkán. Valószínű elképzelésem, hogy kis patakunkat valamelyik térképező mérnök nevezte el így, ezzel jelképezni akarván a vidék alpesi jellegét; a név ugyanis csak térképen szerepel. Ugyancsak tisztázni kellene, hogy ez a táj az Őrséghez tartozik-e, vagy sem; sok tekintetben elválasztható attól, és a keleten szomszédos Hetéshez sorolandó, vagy külön tájegységként kezelendő..." Ezt a nagy kérdést Czugh Dezső a magyarszombatfai és a környékbeli fazekasság rokonságával, együvétartozásával, a mesterek és műhelyek név szerinti bemutatásával, munkájuk egységességével megnyugtató módon megválaszolta. A másik nagy kérdés, amire Czugh Dezső ugyancsak megadta a választ, az volt, hogy mi a magyarszombatfai és környékbeli fazekasság legjellemzőbb tulajdonsága. Czugh Dezső ennek a fazekasságnak a legnagyobb összekötő jellegű tulajdonságának azt tartotta, hogy ez a fazekasság úgynevezett *faluzó és vásározó fazekasság* volt. Hihetetlen aprólékossággal, faluzó és vásározó mesterek név szerinti említésével, a közvetlen adatok, tapasztalati megfigyelések, emlékek felvonultatásával megmagyarázta a különbséget a faluzó és a vásározó fazekas között, sorra ismertette a tájakat és az egyes községeket, ahová a magyarszombatfai és környékbeli fazekasok rendszeresen vagy esetlegesen eljártak. Gondosan, ugyancsak nevekre, konkrét esetekre, gyakorlatra hivatkozva, nagy részletességgel leírta a faluzó, illetve vásározó árusítás formáit, a nagyon elterjedt terménycserés vételt, a pénzes árusítást. Elsőnek írta le egy iparág vásározó körzetét, gyakorlatát, az út számos mozzanatát, a faluzáshoz-vásározáshoz kötődő más foglalkozások, foglalkozási formák – mint például a fuvarosság – életét. Ebből a szempontból bír idézett nagy dolgozatának a címe különös jelentőséggel: *Faluzó és vásározó fazekasok Magyarszombatfán és környékén.*

Czugh Dezső így, szakmai alapokról indulva tette szülőfaluját, Magyarszombatfát, ismertté, formálta egy nagy hagyományokkal bíró, legértékesebb és legszebb törekvéseiben megújulni kész és képes népi iparág, népművészeti kiteljesedés központjává. Nemcsak ismerte szülőfaluját és mesterségét, amelynek a szálai a környék ismerőjévé, kutatójává formálták, hanem szerette is. Szeretete tudatos szeretet volt. Innen származott és ide tért véglegesen is vissza. Czugh Dezsőt 1995. szeptember 29-én temették el a magyarszombatfai temetőben.

A magyar néprajztudomány is gyászolja; nyugodjék békében!

Debrecen DANKÓ IMRE

OSKAR MOSER (1914-1996)

A nyugat-magyarországi népi kultúrát kutatók szomorú szívvel fogadták Oskar Mosernek, a Gráci Egyetem néprajzprofesszorának halálhírét. Az Alpok térségének, Karintiának, amely egyben szülőföldje is volt, valamint egyetemi tanszéke tájának, Stájerország néprajzának tudós kutatóját vesztette el tudományszakunk. A nyugat-magyarországi és a Keleti-Alpok, Stájerország, Karintia tájának, régióinak népi kapcsolatait, jelenségeit kimutató és rögzítő kutató szállt sírba gazdag adat- és anyagismeretével. Kutatásait számon tartottuk, ahogy Ő is számon tartotta a magyarországi kutatásokat és eredményeket. Távoztával egy nagy tudású és széles látókörű, történeti-néprajzi szemléletű kutatót vesztett el tudományszakunk, aki a gyakorlati muzeológiát és az oktatást-képzést is sikeresen kapcsolta össze az elméleti kutatásokkal.

Az első világháború kitörésének évében, 1914. január 20-án Felső-Karintiában, Sachsenburgban született. Kutatási témáit, forrásait (főleg a történeti-levéltáriakét) innen hozta, ezt a területet ismerte legjobban, legmélyebben. A történeti szemlélet a néprajzi, a folklór kutatásait is áthatotta, de terepmunkájában is megmutatkozott hatalmas anyagismerete. Már diákként bekapcsolódott a Karintiai Helytörténeti Múzeum munkájába. 1933-1938 között a Gráci Egyetemen tanult, majd hamarosan az Egyetem asszisztense lett (1941-1947). Tagja és munkatársa a klagenfurti Karintiai Tartományi Kutató Intézetnek. Az Ő nevéhez fűződött a Tartományi Múzeum néprajzi részlegének felépítése. 1962-ben egyetemi magántanár Hanns Korennál, 1968-tól rendkívüli, 1971-től rendes professzora, majd intézetvezetője lett a Gráci Egyetem Néprajzi Tanszékének. 1982-től levelező tagja az Osztrák Tudományos Akadémiának, 1983-tól pedig rendes tagja lett a tudós grémiumnak. 1983-tól első elnökhelyettesének választotta meg az Osztrák Néprajzi Társaság, majd pedig Leopold Schmidt halála után a Jelen Néprajzkutató Intézet kuratóriumának elöljárója, akinek azonban keserűséggel kellett megélnie az intézet anyagi okok miatt 1992-ben történt bezárását.

Oskar Moser a „Wörter und Sachen" egységében látta és láttatta a korábbi évszázadok népéletét. Az európai kultúra egységének, de sokszínűségének volt a hirdetője és szorgos munkás építője. Nem szobatudós volt, hanem gyűjtései, vidéki terepmunkái, valamint irányító, hivatali és szervező munkája révén a gyakorlati muzeológiai munkákat, a kutatást, az állagmegőrzést is irányította. Vezető munkatársa lett az Osztrák Néprajzi Atlasznak, kiadója a néprajzi folyóiratnak, az Österreichische Zeitschrift für Volkskunde-nak, tanácsadója a karintiai és részben a stübingi Osztrák Szabadtéri Múzeumnak (melyet sok magyarországi kolléga tanulmányozott), valamint munkatársa volt az „Alpes Orientales"-nek és az Európai Szabadtéri Múzeumok Közösségének is.

Néprajzkutatóként sokoldalúságát mutatja, hogy számtalan témával foglalkozott behatóan. A vidéki településformákkal (Lavant-völgy, Jaun-völgy), a karintiai parasztházakkal (füstöskonyhás házakkal, füstöskonyhákkal) a kerített udvarokkal, pajtákkal, kamrákkal, a parasztbútorokkal (főleg a korai formáival, a fedeles ládákkal, a fonott szekrényekkel) a paraszti munkaeszközökkel és munkával, a népművészettel (mennyezetdíszítéssel, karácsonyi jászollal, a móringlevéllel, a tömegművészettel), a népszokásokkal (háromkirályok, csillagének, farsang, körmenet) egyaránt. Érdekelte és vizsgálta a karintiai népkaraktert, a néptáncot, népdalt, a népi mondókákat, de foglalkozott a találóskérdésekkel és a népi színjátszással is.

Még 1943-ban írt a fonott falú szekrényekről (In: Car. I. 133 Jg./1943. 161-172), amely témára, mint a kezdetleges és archaikus paraszti bútorra, később is, a nagy bútortörténeti könyvében még visszatért. 1954-ben a kerített udvarok összefoglalását adta meg a „Der kärntisch-steirische Ringhof. Zur Bezeichnung einiger ostalpiner Gruppenhoftypen" című tanulmányában.(In: Blätter für Heimatkunde. 1954. 30-39.). Az Osztrák Néprajzi Atlaszba Haberlandt, Arthurral együtt írta meg a paraszti építkezési és berendezési részt. (Bauten und Einrichtungen zur bäuerlichen Vorratshaltung. In: Österreichischer Volkskundeatlas. 1965. Wien. 19-21. 1970-ben Karintia legöregebb még álló évszámos házát, 1413-ból mutatta be a Felső-Gail völgyi Treßdorfból. 1976-ban jelent meg az a módszertanilag is újdonságnak számító, a keleti alpesi átmeneti régió házainak tetőszerkezetéről írt munkája, amely a magyar kutatók figyelmét sem kerülte el. (Das Pfettenstuhldach. Eine Dachbauweise im östlichen alpinen Übergangsgebiet. 1976.) Az Osztrák Néprajzi Múzeum kiadványsorozatának 17. kötetében, a kelet-alpesi területeken oly fontos és gyakori tetőszerkezetet mutatta be. Ennél a tetőszerkezetnél a padlástérben egy állvány található, amelyre a ház hosszvonalában egy-egy középszelement fektettek. amelyek középtájon a szarufákat alátámasztották. Ezek a szerkezetek már a XVII. században is ismertek voltak. Módszertanilag a típusok és az altípusok számbavétele és terminológiai csoportosítása érdekes. Az Ethnographia 1981-ben ismertette is a könyvet (186-187.).

Másik jelentős, és a stájerországi-karintiai, valamint a nyugat-magyarországi határterületek paraszti bútorainak kutatása szempontjából fontos könyve 1949-ben jelent meg. Kärntner Bauernmöbel. Handwerksgeschichte und Frühformen von Truhe und Schrank. 1949. Klagenfurt). Sigurd Erixon 1925, majd 1938-ban megjelent munkái a parasztbútorok kutatására ösztönzőleg hatottak. Oskar Moser tíz évi kutatásainak eredményét, a gyűjtései, dokumentációi, felmérései alapján mutatta be. A bútorokat, elsősorban ládákat és szekrényeket összehasonlításul templomi bútorokkal vetett össze. A bútorkultúra kivirágzását a lakás füsttelenítésével hozta kapcsolatba. Az ács és asztalosmesterek viszálykodásának történeti szemléltetésével pedig be tudta mutatni az iparágak különbségeit. Könyvét az Ethnographia is bemutatta 1956-ban (202.).

Széles körű érdeklődését a drávai tutajosok munkájáról és eszközeiről írt dolgozata is tükrözi, míg a mezőgazdasági munkaeszközök és az agráretnográfiai kérdések iránti vonzalmát több tanulmánya is mutatta. A mezőgazdaságtörténet múzeumi bemutatását szorgalmazta a (Landwirtschaftsgeschichte und Museum. In: Mitteilungsblatt der Museen Österreich. Wien 1953. 26-29.) című cikkében. A paraszti munkaeszközöket, történetüket kísérte végig a történeti, levéltári forrásokban. Ezzel egy kevésbé ismert területen nyitott tért, a munkaeszköztörténeti kutatásoknak. (Das bäuerliche Arbeitsgerät in den historisch-archivalischen Quellen Kärntens. In: Bericht über den 4. Österreichischen Historikertag in Klagenfurt. 1957. 162-172.) Magyarországon ekkor már folytak ugyan munkaeszköztörténeti kutatások, de Balassa Iván vezetésével csak 1962-ben alakult meg a budapesti Mezőgazdasági Múzeumban a Munkaeszköztörténeti Archívum, amely később a magyarországi történeti munkaeszközkutatás fellegvára és központja lett. Oskar Moser másik munkaeszközökkel foglalkozó cikke a stájerországi és karintiai régi paraszti döngölő eszközről hozott érdekes, új ismereteket. (Anken und Stampfen. Über einige Arten bäuerlicher Stampfgeräte und ihre Namen in Kärnten und Steiermark. In: Car. I. 149.Jg./1959. 523-566.) Az Alpok térségének gazdálkodási alapját, a szénagazdálkodást tekintette át a Kelet-Alpok térségének néprajzi kutatását összegző, Hanns Koren és Leopold Kretzenbacher szerkesztette kötetben. (Stand und Bedeutung der Scheunenforschung in den Ostalpen. In: Volkskunde im Ostalpenraum. Graz. 1961. 89-103.)

A magyarországi ekekutatás és a gabonatermesztés monográfiáját ismerte és használta is a túróekével és a hasogatóval foglalkozó könyvében. (Riß und Arl im Kärntner Nockgebiet. Ein Beitrag zur Topographie der altständigen Pfluggeräte in den südlichen Ostalpen. Wien. 1981.) Munkája inspirálására készülhetett el a hasogató eszköz történetének európai összefoglalása Magyarországon. (Balassa Iván: Egy talajmegmunkáló eszköz: a hasogató Európában. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986-1987. 341-373.) Nem véletlen, hogy az Európában az utolsó évszázadban háttérbe szorult eszköz – amelyet az erdőirtásnál, gyepföldek, rétek feltörésére használtak – történeti összefoglalásával, emlékeztek meg többek közt a stájer Hanns Korenről, Oskar Moser szerkesztésében. (Balassa Iván: Ein Bodenbearbeitungsgerät: der Riss in Europa. Tradition und Entfaltung Volkskundliche Studien. Im memoriam Hanns Koren. Hrsg. Volker Hansen, Maria Kundegraber, Oskar Moser. Trautenfels. 169-188.)

A magyar agráretnográfiában és agrártörténetben még eléggé ismeretlen a magyar-karintiai kapcsolat, azonban már most jelzem, hogy Pethe Ferenc lapjában, a *Nemzeti Gazdában* számos cikk, hír és utalás jelent meg a XIX. század elejének híres kísérletező gazdájáról, Johann Burgerről (1773-1842). A Wolfsbergből származó orvos, aki egyben a mezőgazdasági tudományok klagenfurti lyceumi professzora is volt, 1809-ben egy tanulmányútjáról visszatérve a túróekékről, burgonyatermesztésről és mezőgazdasági újításokról számolt be.

Oskar Moser professzor a gabona és magtisztító szelelő szerkezetek tipológiáját adta XVIII. századi források felhasználásával. 1707-ből (!) egy délnémet területről származó, múzeumi darabot mutatott be, a technikai fejlődést szemléltetve, a rázórosta, a szita beépítésével történő működtetést szemléltetve. A szelelőkhöz képest a szélcsatornák, majd a sziták megjelenése jelentette a fejlődés irányát. (Materialien zur Geschichte und Typologie der Getreidewinde (Kornfege) 1984. Mitteilungen des Instituts für Gegenwartsvolkskunde. Nr.13.)

A népművészet sem kerülte el érdeklődését, rövid összefoglalást adva az Osztrák Rádió 1954-ben megjelent ünnepi kötetében.

A háromkirályok napján kosztümben vagy ünnepi ruhában énekes köszöntővel keresték fel egymást Karintiában a kis hegyi falvak lakói. Moser kimutatta, hogy a kosztümös háromkirály játék a késő középkor (1472) óta jelentkezik ezen a területen. A mai gyakorlat egyes összetevő elemei jóval régibbek. A XVIII. századi játék tilalmait követő népi igény eredménye a csillagéneklés, amikor kivilágított fehér csákóban, hosszú fehér ingben vonultak egyik gazdától a másikig a Gáspárt, Menyhértet, Boldizsárt megszemélyesítő gazdák. Előttük haladt a csillagvivő. A gazdák házainál énekeltek, boldog újévet kívántak, majd hajnalban lakomázással fejezték be a köszöntést. (Die Kärntner Sternsingbräuche. Beiträge zur Erforschung ihrer Vergangenheit und Gegenwart. 1956.) Az Ethnographia ezt a könyvét is ismertette (1958. 491-492). Egy régi népi jogszokásra hívta fel a figyelmet a karintiai házassági szokáskörben, a zálog és az adott szó szerepére. A legrégebbi példáját 1437-ből, Gmünd városából hozta. (Ehepfand und Mundgabe im älteren Kärntner Gaßlbrauch. In: Carinthia I. Mitteilungen des Geschichtsvereins für Kärnten. 147. Jg. Klagenfurt. 1957.) A velenceiek hagyományait kutatta és mutatta be a Kelet-Alpok térségében. (Die Venediger im Erzählgut des Ostalpenraumes. In: Alpes Orientales. 1959. 91-98. Ljubljana.) A folklór területén a szénatakaró daloktól a balladákig, a karácsonyfa állításig, a tánc szokásvilágáig minden érdekelte. (Von Tanzburschen und Tanzschaffern (Einige Beiträge zur Geschichte der Tanzsitten und Volkstanzes in Kärnten. In: Kärntner Museumsschriften. XIX. Tanz und Brauch. 1959. Klagenfurt.)

Oskar Moser szervező és szerkesztői munkája révén jelent meg Grácban 1966-ban Hanns Koren 60. születésnapjára a Zur Kulturgeschichte Innerösterreichs című ünnepi kötet, a Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 11. különálló füzeteként. Benne pl. egy XVII. századi stájer orvos munkásságának méltatásával. Adam von Lebenwaldt munkásságáról, aki a népi gyógyítás és az iskolai gyógyítás között állt, vagy egy másik cikkben Nepomuki János tiszteletének kezdeteit mutatta be a Keleti-Alpokban, avagy a vas ásópapucsos falapátokról a stájerországi Salzkammergut vidékén, vagy a gottschee-i kisebbségről. (farsang és népviselet) írtak a szerzői.

Munkássága során a szomszéd területek néprajzának eredményeit is figyelemmel kísérte, sőt ismertette. Így pl. az osztrák néprajzi folyóirat, az Österreichische Zeitschrift für Volkskunde lapjain 1976-ban Tóth János: Az Őrségek népi építészete, 1979-ben Selmeczi-Kovács Attila: Csűrös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon, Bakó Ferenc: Bükki barlanglakások, 1982-ben Paládi-Kovács Attila: Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa és A magyar parasztság rétgazdákodása c. könyveket ismertette.

Múzeumi szakemberként a Karintiai Helytörténeti Múzeumban áldozatos munkával létrehozta a Tartományi Múzeum néprajzi gyűjteményét. Gyűjtött, kiállított, publikált és megőrzött, leltározott, valamint fotógyűjteményt hozott létre. Kirándulásokat, tárlatvezetéseket szervezett. Muzeológiai munkájának eredménye többek közt az első osztrák szabadtéri múzeumba bekerült Bodner-udvar, valamint a Karintiai Szabadtéri Múzeum több objektuma.

Munkássága, életműve és mindezek haszna térségünké, hiánya azonban nemcsak az Alpoké, hanem egész Európáé.

Budapest CSOMA ZSIGMOND

GEORGES ANDRÉ HAUDRICOURT (1911-1996)

1996. augusztus 20-án Párizsban elhunyt G. A. Haudricourt néprajzkutató, etnológus, nyelvész és etnobotanikus. A XX. századi francia tudományosság talán utolsó polihisztora volt, C. Lévi-Strauss és A. Leroi-Gourhan mellett a franciaországi néprajz és etnológia egyik legnagyobb hatású és legeredetibb kutatója. Életéről és különös egyéniségéről valóságos legendák keringtek.

1911. január 17-én Párizsban született gazdag észak-franciaországi (picardiai) földbirtokos család leszármazottaként. Gyermekkorát egy elszigetelt farmon tölti, ahol apja földműveléssel foglalkozik. Ez a környezet korán felkelti érdeklődését a mezőgazdasági munkák és eszközök, valamint a botanika iránt. Késői érettségi után – amit egyebek között beszédhibája (dadogás) is indokol – Mezőgazdasági Főiskolát végez, ahonnan 1931-ben agrármérnökként kerül ki. Genetikában és phytopatológiában specializálódik.

1932-ben Albániában tölti szabadságát, s az ott látottak hatására válik világossá előtte „a humán tudományok hasznossága és szükségessége ember mivoltunk megértésében". Hazatérve M. Mauss etnológiai előadásait kezdi hallgatni a Sorbonne-on; ezzel egyidőben fonetikai és földrajzi tanulmányokat végez. Mauss hamarosan a mentorává válik, s Haudricourt megvallja neki Európa iránti csömörét és vágyát, hogy Turkesztánba menjen „a búza eredetét kutatni". 1934-ben Mauss segítségével ösztöndíjat kap a Szovjetunióba, hogy N. Vavilov világhírű leningrádi növénygenetikai laboratóriumában (Vszeszojuznij Insztitut Rasztyenyievodsztvo, VIR) a kultúrnövények eredetét tanulmányozza. Itt saját tanulmányai mellett Vavilov kérésére és számára az indokínai kultúrnövényekre vonatkozó francia és angol nyelvű irodalmat foglalja össze, és már ekkor megkezdi a délkelet-ázsiai nyelvek tanulmányozását. Még Leningrádban kapja meg az egyik legnevesebb francia kiadótól a felkérést egy a kultúrnövények eredetéről szóló könyv megírására – ezt a munkát csak 10 évvel később fogja befejezni.

1935 tavaszától-őszéig végiglátogatja a VIR kísérleti telepeit Szovjet-Közép-Ázsiában és a Kaukázusban. Ennek az útnak a során nemcsak a kultúrnövényeket és a flórát tanulmányozza, hanem „a kutatók rendkívül szűklátókörű specializálódásával hadakozva" egyúttal a kaukázusi nyelveket (grúz, abház, cserkesz), a néprajz és etnológia tárgykörébe tartozó kérdéseket, a kolhozok szervezését stb. is – tehát mindazt, ami a paraszt származású Haudricourt érdeklődését felkeltette. Minderről részletes levelekben számol be Maussnak.

Hazatérte után 1936-tól kezdve publikálja máig alapvető tanulmányait és könyveit az anyagi kultúra legkülönfélébb területeiről (az emberi és állati hajtóerők, a fogatolás- és a teherhordás módjai, a kultúrnövények eredete, az eke története stb.). Első cikke, a *L'origine de l'attelage moderne* [A modern fogatolás eredete] címmel, a March Bloch által szerkesztett, mára már legendás *„Annales"* című folyóiratban jelenik meg és nagy visszhangot kap. Bár súlyos egészségügyi problémák (mellhártyagyulladás, tüdőoperáció, szanatórium) hátráltatják, megkezdi az eke történetére vonatkozó kutatásait is. 1943-ban (L. Hedinnel közösen) publikálja egyik korszakalkotó művét, a *L'homme et les plantes cultivées* [Az ember és a kultúrnövények], melyben a Vavilov által kidolgozott géncentrumok alapján fejti ki mindazt, amit e kérdésről akkor (sőt azóta is) tudni lehet. E műben szerencsésen egyesíti botanikai, biológiai, genetikai, nyelvészeti és etnológiai ismereteit – amiből később etnobotanikai és etnoscience munkássága is kifejlődött.

Haudricourt nyelvészeti jártassága már igen korán rányomta a bélyegét etnológiai kutatásaira. A Wörter und Sachen irányzattal sokban megegyezően a szavak fonetikai történetét és etimológiáját a technológiatörténet, átadás-átvétel, a keletkezés ideje stb. rekonstruálására használja fel. Így számára a nyelvészet és az etnológia, a fonetika és a technológia egymástól elválaszthatatlan fogalmak lesznek. A szokásos tudományfelosztásra fittyet hányva e szellemben fejleszti ki elképzelését a „technológia mint humán tudomány"-ról. (Ehhez ld. 1964-es hasonló című cikkét, amely 1987-ben kiadott *La technologie science humaine. Recherches d'histoire et d'ethnologie des techniques* [A technológia mint humán tudomány. Technikatörténeti- és etnológiai kutatások] című tanulmánygyűjteményének is a címét szolgáltatja.)

Egy másik, nem kevésbé meglepő, de mára már némileg meghaladott elképzelése volt – M. Mauss, az elmélet első megfogalmazója nyomán – a „technikák mágikus eredetének" elmélete. Ennek lényege, hogy „a régi korokban *soha* nem történt technikai felfedezés (invenció); a materiális újítások

mágikus, esztétikai vagy vallási jellegűek." E kérdésről több évtized távlatából már így vallott: „Elismerem, hogy az idézett mondat.....jóval túlment azon, amit valójában gondoltam.... Ennek ellenére meg vagyok győződve arról, hogy manapság sok őstörténész és történész anakronisztikusan gondolkodik, amikor a technikai fejlődés eszméjéhez a hasznosság fogalmát párosítja" (ld. a róla szóló életrajzi írást: G. A. Haudricourt – P. Dibie: *Les pieds sur terre*, [Két lábbal a földön] 1987:58).

1954-ben ismét fontos művet tesz le az asztalra: ekkor publikálja (M. J-B. Delamarre-ral közösen) a *L'Homme et la charrue à travers le monde*-ot [Az ember és az eke, szerte a világban], ami máig az ekekutatás egyik alapműve – olyan mű, amelyből a magyar kutatás is sokat merített.

Haudricourt munkásságának különösen ez a technológia-történeti, az eurázsiai paraszti anyagi kultúrára irányuló vonulata az, ami a magyar néprajz törekvéseivel rokon, s ami a szakma számára megtermékenyítő lehetne. Érdekes módon azonban eredményei – ekekönyvét leszámítva – jóformán ismeretlenek, vagy legalábbis alig épültek be közgondolkodásunkba – holott személyesen is kapcsolatban állt magyar kutatókkal. (Takács Lajosnak például – mint azt a Néprajzi Kutatóintézetbe került könyvtárának egyes darabjai tanúsítják – több könyvét is dedikálta.) Erre az érthetetlen mulasztásra aligha szolgál mentségül, hogy Haudricourt gyakran nehezen hozzáférhető, eldugott folyóiratokban publikált, hisz összegyűjtött művei az utóbbi években több kötetben is napvilágot láttak.

1938-ban, a szanatóriumból kikerülve, Haudricourt egy darabig állás nélkül van: ekkor a *Journal de l'Agriculture Traditionnelle et de Botanique Appliquée* (JATBA) számára készített orosz és angol fordításokból tartja el magát. De hamarosan a Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS = nagyjából a magyar MTA-nak megfelelő intézmény) egyik botanikai laboratóriumának (= intézetének) tagja lesz. Ám az ott folyó munka saját megfogalmazása szerint „felháborította": ahelyett, hogy – amint azt Vavilovnál tanulta – élő növényeket tanulmányoztak volna, kizárólag szárított-préselt növényekkel foglalkoztak! Emiatt, és nem utolsósorban az itt uralkodó személyi viszonyok hatására is, hamar kiábrándul az „intézményes" botanikából, s érdeklődése még inkább a nyelvészet felé fordul: „amikor 1945-ben a CNRS-ben „keresztapaként" rám akarták erőltetni M. Blaringhemet, elhatároztam, hogy felhagyok a növénygenetikával a nyelvészet kedvéért" (1987:51).

A II. világháború alatt a véletlennek köszönhetően nyelvészeti könyvekhez jut hozzá: a pincében megtanul thaiul, összehasonlító thai szótárat készít, s végleg nyelvésszé képezi magát. De itt is azonnal kihívja maga ellen a sorsot. *Quelques principes de phonologie historique* [A történeti fonológia néhány elve] című cikkében (1938) a kor uralkodó nézeteivel és személyiségeivel kerül szembe: őt elsősorban a magán- vagy mássalhangzóváltozások *okai és feltételei*, azaz törvényszerűségei érdekelték, nem pedig azok ideje és helye (ld. még *Méthode pour obtenir des lois concrètes en linguistique générale* [Konkrét törvények megállapításának módszere az általános nyelvészetben], 1940).

1945-től A. Martinet fonológus irányítása alatt a gallo-román dialektusok fonológiájáról készít doktori disszertációt. A kor ortodox tudományosságában újítónak számító nézeteit a szakmai körök rosszul fogadják, és 1947-ben a tézis megvédését az egyetemi hatóságok elszabotálják. Csekély elégtétel, hogy a disszertáció továbbfejlesztett változata könyv formájában néhány év múlva megjelenik (*Essai pour une histoire structurale du phonétisme français* [Értekezés a francia fonetizmus strukturális történetéről], 1949), s az előszót maga Martinet professzor írja hozzá. Ám a botrány következtében ismét pályamódosításra, Európán kívüli témák vizsgálatára kényszerül: "a CNRS nyelvészeti bizottsága megengedte, hogy kutatásaimat folytassam, feltéve ha nem-európai problémákkal foglalkozom" (1987:76).

1948-ban tehát Haudricourt az École Française d'Extrême Orient (EFEO) „tudományos tanácsadója", azaz könyvtárosa lesz Hanoiban, ahol elsősorban nyelvészeti tanulmányokat végez. Bár a háború miatt terepre hosszabb időre nincs módja menni, néhány napra eljut a fekete thaiok közé (Son-La, Észak-Vietnam). Nem sokkal ezután megismerkedik G. Condominas „eurázsiai" (francia-portugál-vietnami származású) antropológussal, akivel életre szóló barátságot köt. (Condominas ekkor végzi úttörő terepmunkáját a dél-vietnami hegyvidék egy törzse, a mnong garok között, aminek alapján 1957-ben adja közre *Nous avons mangé la foret* [Megettük az erdőt] című világhírű monográfiáját.) Amikor azonban 1949 márciusában meglátogatja Condominast a hegyvidéken, kiújul mellhártyagyulladása, s hamarosan repatriálni kell Franciaországba.

Közvetlen előtte, Saigonban, a kórházban, zseniális felfedezést tesz: rájön arra, hogy a délkelet-ázsiai nyelvekre (kínai, vietnami, thai, burmai stb.) jellemző *ton* (azaz a relatív hangmagasság és a hanglejtés jelentésmegkülönböztető funkciója) létrejötte hogyan magyarázható fonetikai alapon bizonyos mássalhangzók rendszeres elváltozása révén. Ebből a felfedezésből születnek meg olyan, ma már klasszikus cikkei, mint a *De l'origine des tons en vietnamien* [A hanglejtés eredete a vietnami nyelvben], (1954).

A Vietnamban töltött rövid egy év egy életre eljegyzi Haudricourt-t a délkelet-ázsiai civilizációkkal és nyelvekkel. Számtalan alapvető tanulmányt köszönhetünk neki: mintegy 50 évnyi hiábavaló próbálkozás után ő helyezi el véglegesen a vietnami nyelvet a mon-khmer nyelvek között (*La place du vietnamien dans les langues austro-asiatiques* [A vietnami nyelv helye az ausztro-ázsiai nyelvek között], 1954); megírja a miao-yao nyelvek történeti fonológiáját (*Introduction à la phonologie historique des langues miao-yao*, 1954); a különböző karen nyelvjárások alapján rekonstruálja a proto-karen nyelvet (*Restitution du karen commun*, 1946); s mind emellett etnológiai tanulmányokat, összehasonlító európai-ázsiai mentalitásvizsgálatot is végez (*Domestication des animaux, culture des plantes et traitement d'autrui* [Az állatok háziasítása, a növények termesztése, és a más emberekkel szembeni viselkedés], 1962). Ez utóbbi cikkében a kínai T'ang dinasztia funkcionáriusai és hadserege részére írt útmutató alapján (!) elemzi az embereknek a természethez és egymáshoz való viszonyát, és benne rendkívül érdekes módon állítja szembe a Nyugat „zootechnikusait" a Kelet „növénytermesztőivel".

Repatriálása után Ázsiába csak 1955-ben tér vissza: egy francia intellektuelek számára szervezett utazáson vesz részt Kínában, többek között M. Leiris francia etnológus, és P. Ricoeur filozófus társaságában. 1960-ban az EFEO kiküldetésében rövidebb időt tölt Laoszban: ez elég neki arra, hogy a rendkívül archaikus és talányos szek nyelv hovatartozását megfejtse (*Les Sek de la province du Cammon (Laos), migration thai ou déportation chinoise?* [A Cammon tartománybeli szek nép; thai migráció vagy kínai deportálás?). 1973-ban 2 hónapra a vietnami Akadémia meghívására Condominas-szal együtt Hanoiba utazik, hogy segítsen a fiatal vietnami kutatók terepmunkára való kiképzésében. (Ez az a munka, amit később az MTA Néprajzi Kutatócsoportja részéről jómagam folytathattam.) A nem éppen fényes politikai kapcsolatok a két ország között azonban ennek ellenére sem tették lehetővé még később sem, hogy Haudricourt hosszabb időre visszatérjen szeretett Vietnamjába – abba az országba, ahol „nálunknál sokkal civilizáltabb emberekkel van dolgunk" (1987:94).

Franciaország 1954-es Dien Bien Phu-i veresége és Vietnamból való kivonulása után „a francia birodalom összezsugorodóban lévén, nem maradt más számomra, mint óceániai nyelvészettel foglalkozni" – hisz, mint emlékszünk rá, „el van tiltva" az európai nyelvészeti kérdésektől. Óceánia nyelvészeti kutatása, azon belül is a világ egyik legnagyobb nyelvcsaládjának, az ausztronéz (korábban malajo-polinéz) nyelvcsaládnak a kutatása akkor még gyermekcipőben jár: elképesztően nagy az alig ismert, vagy teljesen ismeretlen (nyelvtanilag le nem írt, szótárral nem rendelkező stb.) nyelvek és nyelvjárások száma, nem is beszélve a hangtani és nyelvtörténeti kérdések vizsgálatáról. Haudricourt tehát Maurice Leenhardt, a híres új-kaledóniai francia protestáns misszionárius, nyelvész és etnológus, valamint a magyar óceanisták által is ismert Jean Guiart, a Musée de l'Homme későbbi igazgatója segítségével 1959-ben az akkor még francia gyarmat Új-Kaledóniába utazik. Ezt az első utat (1959. október – 1960. január) továbbiak követik: 1962-63-ban 1 évet, 1966-ban 2 hónapot, 1976-ban ismét több hónapot tölt terepen, és rövid idő alatt az egyik legnagyobb szaktekintéllyé növi ki magát itt is. Szisztematikusan végigjárja az egész szigetet, és mélyfúrást végezve egyes nyelveket ő ír le elsőként (*La langue des Nénémas et des Nigoumak*, 1963), de neki köszönhetjük a sziget nyelveinek máig érvényes csoportosítását (29 nyelv és ezeken belül további 13 dialektus) is. A nyelvészeti vizsgálatokat most is etnológiai és etnobotanikai kutatásokkal párosítja: a nyelvi-fonetikai történelem révén az új-kaledóniai nemzetségek eredetére és egymástól való szétválására kíván következtetni (a fonetikai-nyelvészeti adatoknak az orális történelem és irodalom adataival való összevetését hívja „archeo-etnológiának"); vizsgálja azt, hogy a főnök presztízsét hogyan emeli az a tény, hogy több nyelven beszél; megragadóan ír a melanézek „természetes xenofiliájáról", azaz növényszeretetéről és ehhez fűződő termesztési kísérletezéseiről (csak egy-egy faluban több tucat névvel megnevezett kultúrnövény-klónt számol össze: pl. Yambében 61 yam-, 26 táró- és 27 cukornád-; Kumakban 51 yam-,

15 táró- és 28 cukornád-; Paama-Baye-ben 72 yam- és 39 cukornád-klónt és nevet stb.!); és kutatja az új-kaledónai melanézek földművelése és vallása közötti kapcsolatot.

Az Haudricourt szerteágazó munkásságának csak fő elemeit felvillantó nekrológ végén legyen szabad egy személyes élményemet is felelevenítem. 1985-től, vietnami terepmunkám kezdete óta álltam kapcsolatban vele. Egyszer együtt ebédeltem vele és Condominas-szal egy kínai vendéglőben. Többek között halat ettünk, és a vietnami konyha híres fűszerével, az erjesztett halból készült, szójaszószra emlékeztető, de igen erős illatú *nuoc mam*-mal ízesítettük. Egyszercsak Haudricourt hozzám fordul: „mondja csak, a maga nyelvében (értsd: a vietnami brú törzs, amelyről épp előtte előadást tartottam, nyelvében) a halat ugye úgy mondják, hogy *séaq*? Elképedtem: a brú le nem írt törzsi nyelv, honnan tudhatja? „Egyszerű", válaszolta, „a vietnamiban meg a szomszédos törzsi nyelvekben – és felsorolt belőlük vagy ötöt: ezeket mind összehasonlító szójegyzékekből ismerte – így és így mondják a „halat" – és mindegyiket fejből idézte. „Ezekután a nyelvi törvényszerűségeket ismerve már nem nehéz kitalálni, hogy csak valamiféle *'séaq'* lehet a brúban is!" Majd a beszélgetés folytatásaképp, a *nuoc mam* ürügyén, 2000 éves „kultúrtörténeti sétában" részesített: megtudtam, hogy hasonló fűszer Európában is ismert volt már a rómaiak alatt; s hogy az erjesztett hallé még a XIX. századi Portugáliában, a népi kultúrában is ismert volt.

Nem csoda hát, hogy e rendkívüli tudású, rendhagyó pályájú polihisztor pályatársakból, tanítványokból, érdeklődőkből álló kört vonzott maga köré, akik tanulni akartak és tudtak tőle. Összes könyvét társszerzővel írta, neki inkább zseniális meglátásai és hihetetlen anyagtudása volt – kifejtését leggyakrabban másokra bízta. Élete vége felé Párizs környékén rendszeres hétvégi botanikai sétákat vezetett, amelyeken majdhogynem sikk volt részt venni. Egyik méltatója szerint „látszólag türelem és tolerancia nélküli tudós.... akivel mégis a legrövidebb beszélgetés után is olyan érzése van az embernek, hogy valamit tanult tőle *emberségben*, s hogy misztériumok oszlottak szét a szeme láttára".

Pályája furcsa keveréke az elismertségnek és az el-nem-ismertségnek: „tiszteletbeli directeur de recherche" a CNRS-ben [kb. „tudományos tanácsadó" az MTA-n], az EFEO levelező tagja, az Akadémiai Pálma kitüntetés birtokosa, a CNRS ezüst érdemrendjének kitüntetettje. De – mint azt felpanaszolta nekem egy bizalmas beszélgetés során – nem lett a Collège de France [kb. a MTA] tagja és nem lett egyetemi tanár...(vagyis a Franciaországban elérhető legmagasabb tudományos dicsőséget megtagadták tőle) – „csak" a francia tudományos élet egyik legnagyobb szaktekintélye, akinek már emlékkönyvében szerepelni is megtiszteltetésnek számított.

Mi is volt hát akkor? Hamiskás mosolyú, örök elégedetlen, „antikomformista a tudományos intézmények peremén", aki 60 évi munkásság után, tanítványai nyomására védte meg (munkássága téziseivel) nagydoktori disszertációját, s akiben XVIII. századi pozitivista hit lobogott a tudomány, és naív, nyíltan vállalt kommunista hit az emberiség iránt. „Félő, hogy sokáig nem fogunk hozzá hasonló embert találni, aki annyi tudományterületet tud átfogni egy személyben, mint ez a zseniális *'clochard'* [kb. csavargó]"– írta róla ma már világhírű tanítványa, C. Hagège nyelvész, akivel közösen írta élete egyik fő művét, a *La phonologie panchronique* [Pánkronikus fonológia] (1978) -ot.

Hamvait 1996. szeptember 28-án a párizsi Montparnasse temetőben helyezték örök nyugalomra.

Budapest VARGYAS GÁBOR

PERTTI VIRTARANTA
(1918-1997)

A nemzetközileg ismert és elismert finn nyelvészt a magyar nérpajz is gyászolja, búcsúzásakor felidézi jól ismert alakját, tevékenységét, eredményes életművét.

Karkkuban, Finnország Satakunta nevű kerületében született és nevelkedett finn tanító családban, időskődő éveiben idejének jelentős részét ott töltötte, szorgalmas munkában, a régi családi házban. 1936-ban kezdte egyetemi tanulmányait, 1943-ban lett kandidátus, 1946-ban a bölcsészettu-

domány doktora. Ifjú kora óta a finn nyelvet kutatta. 1948-55 között a lundi egyetemen a finn nyelv lektoraként dolgozott, 1956-59 között a finn nyelvtudomány docenseként, majd 1959-81 között egyetemi tanáraként a helsinki egyetemen. 1968-69-ben az egyetem helyettes dékánja, 1969-75-ben a dékánja volt. Vendégprofesszorként előadott a stokckholmi, valamint a lundi egyetemen. 1990-ben lett akadémikus. Díszdoktorrá avatta az uumajai, a joensuui, valamint a stockholmi egyetem.

Tudományos munkássága főleg a finn nyelvjárások, a karjalai nyelv, valamint a karjalai népi kultúra tanulmányozására terjedt. Helyszíni adatgyűjtéseket végzett Finnországon kívül a svédországi finnek között Észak-Svédországban és Värmlandban, valamint az Észak-Amerikába kivándorolt finneknél. Tanulmányútjain szövegeket, elbeszéléseket, emlékezéseket, dalokat stb. gyűjtött magnetofonnal. Az irodalom és a beszélt nyelv kapcsolatainak feltárására mélyreható anyaggyűjtéssel tanulmányozta a kiváló finn író, Väinö Linna nyelvét. Hatalmas fényképgyűjteménnyel egészítette ki szöveges felvételeit. Több népnyelvi, néprajzi film forgatását irányította a tveri, valamint a karjalai községekben és Észak-Amerikában. Nyelvészek, néprajzkutatók közreműködésével végzett adatgyűjtéseket magyar nyelvterületen is, pl. Nógrád megyében, Dunántúlon, Erdélyben. Gyűjtött szövegeinek nagy része folklorisztikai. Könyvek egész sorát adta ki, bennük saját gyűjtött adatait, szövegeit. Könyveinek tekintélyes része a finn nyelvjárásokat tárgyalja, akár a finnországaikat, akár a svédországiakat. Könyvei nagyobb részének az anyagát Karjalában gyűjtötte, sok-sok nehézség legyőzésével. Nagy tudományos vállalkozása a Karjalai nyelv szótára. Annak ellenére, hogy gyűjteményeit rendezve őrizte, az igazi összegezés még csak később készülhet el.

Virtaranta alkotásai közé tartozik a helsinki egyetemen a hangszalag archívum létrehozása, korszerű működtetése és fejlesztése 1959 óta. Az archívumban 22000 óra szalagra rögzített felvételt őriznek, ebből finn nyelvjárás 15000 óra, finnugor 2700 óra, művelődéstörténeti témájú kb. 3000 óra. Virtaranta nagy gondot fordított a finn nyelvoktatás ügyének, hosszú időn át irányította a nyelvtanfolyamok munkáját, létrehozta a külföldi egyetemeken dolgozó finn lektorok szervezetét, ennek elnöke volt.

Aktív szerepet vállalt a tudományos társaságok életében, a Kalevala Társaság (Kalevalaseura), a Finn irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallissuden Seura), a Finnugor Társaság (Suomalaisugrilainen Seura) vezetőségében, főtitkára volt a Finnugor Kongresszusok nemzetközi szervezőbizottságának (ICFUC).

Magyarországhoz tudományos és baráti kapcsolatai révén erős szálakkal kötődött. Halála a magyar néprajznak is nagy vesztesége. Hatalmas életműve még kiaknázatlan kincsestára a folklorisztikának is, az anyagi kultúrával foglalkozó néprajznak is. Gyűjtő és feldolgozó tevékenységében legértékesebb segítséget mindig a felesége, Helmi Virtaranta nyújtotta.

Akik nem ismerték, elismeréssel szólhattak életművéről, akik ismerték, csodálták fáradhatatlan munkabírását, lelkesedését és lelkesítő készségét.

Budapest IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

A HETVENÖT ÉVES GAÁL KÁROLY KÖSZÖNTÉSE

1997. május 15-én 11 órakor gyülekezett az ünneplő közönség Szombathelyen a Societas Scientiarum Savariensis (a Szombathelyi Tudományos Társaság) és a Vas Megyei Önkormányzat által szervezett nyilvános felolvasó ülésre, amelyen köszöntötték a Bécsi Tudományegyetem emeritiert, vagyis az egyetemi előadások tartása alól felmentett (és nem nyugdíjazott) néprajzprofesszorát, Gaál Károlyt, aki székfoglaló előadását: *Négy évtized nyugat-európai oktatási és kutatási tapasztalatai a magyar néprajztudomány szolgálatában* címmel tartotta meg. Ebben ismertette szorosan tudományos munkásságával és érdeklődésével összefonódó kalandos és nem mindig veszélytelen életének sorsforduló pillanatait. Ma kétségkívül Nyugat-Magyarország történeti néprajzának, társadalomnéprajzának és folklórjának legkiválóbb ismerője, termékeny tudósa.

A magyarországi néprajzosok, és a néprajztudomány nevében, korelnökként, a 80 éves Balassa Iván köszöntötte az ünnepeltet. Ismertette Gaál Károly életútját, munkásságát, kutatásait, tudományos jelentőségét a magyar és az európai néprajzban, az európai etnológiában és az európai kultúrakutatásban.

Gaál Károly (1922-) életének fontosabb sorsfordító pillanatai a következők voltak:

– tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem néprajz szakán végezte. Viski Károly professzor Sepsiszentgyörgyön Balassa Iván szárnyaira bízta. 1946-ban doktorált.

– 1947-től a kiskunfélegyházi Kiskun Múzeum munkatársa, 1950-től pedig igazgatója

– 1952-től a keszthelyi Balaton Múzeum igazgatója

– 1956-ban a keszthelyi Forradalmi Tanács elnöke és a Dunántúli Nemzeti Tanács alapító tagja

– 1956 decemberében Ausztriába menekült

– 1957-1958-ban Rockefeller-ösztöndíjas az Innsbrucki Egyetemen

– 1958-1960-ban a müncheni Südosteuropa-Institut kutatója, egyidejűleg tanulmányokat folytat a Lundi Egyetemen

– 1961-1964 között az Österreichischer Forschungsrat, az Österreichische Akademie der Wissenschaften és Burgenland Tartomány támogatásával terepmunkát végez néprajz és társadalometnográfia témakörben Burgenlandban

– 1964-től a Bécsi Egyetem Néprajzi Intézetében tanít

– 1969-ben habilitál, egyetemi magántanár

– 1970-ben az Ethnographia Pannonica (nemzetközi közép-európai kutatói program és együttműködés) alapítója

– 1975-ben az osztrák és az európai néprajz egyetemi tanárának és a Bécsi Egyetem Néprajzi Intézetének vezetőjévé nevezték ki

– 1992-től professzor emeritus.

Gaál Károly tudományos munkásságára, a korábban kevéssé ismert nyugat-magyarországi jobbágyparaszti, kisnemesi, uradalmi cseléd, valamint a paraszti, parasztpolgári-vállalkozói rétegek életmódjának tisztázása, a nemzetiségek közti interetnikus és a kultúrökológiai meghatározottság kutatása a jellemző, mind az anyagi kultúra, mind a népi társadalom, mind pedig a szellemi kultúra kutatása terén. Ezek a társadalmi rétegek földrajzi helyzetüknél, jogi és társadalmi helyzetüktől függően és mérten jelentették Nyugat-Magyarországon a kapcsolatot a szomszédos stájer és alsó-ausztriai térségekkel, az Alpok világával. Gaál professzor, mintegy 100 tudományos publikáció, 12 önálló, illetve társszerzős kötet szerzője. Tudományos publikációi a mélyen megismert előalpesi terület történetét, néprajzát dolgozzák fel, tükrözik az ott élők hétköz- és ünnepnapjait, szokásait, munkáit. Így már az első jelentősebb munkája: *Angaben zu den abergläubischen Erzählungen aus dem südlichen Burgenland* (Eisenstadt, 1965) is. A dél-burgenlandi varázslatosan szép mesék kötete után hamarosan, a következő évben jelent meg a fonóházi dalokat tartalmazó kötete. (*Spinnstubenlieder*. München–Zürich, 1966). Három év múlva jelent meg az a nagy jelentőségű könyve, (*Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien, 1969) amely az alpesi és az előalpesi-dunántúli, sőt az egész Kárpát-medence anyagi kultúráját áttekintve a parasztgazdaságok eszközfelszereltségét vizsgálta az utolsó 200-300 évben. A címében ugyan csak a XIX. és a XX. század szerepel, azonban levéltári adatokkal, gazdaság-összeírásokkal ezt az időhatárt kiszélesítette. A könyv színe alapján ezt a könyvét a bécsi diákjai „sárga veszedelemnek is" nevezték. Ebből a ma már nélkülözhetetlen kézikönyvből a pannon térség népi termelési-gazdálkodási kultúráját is elsajátíthatták a bécsi hallgatók, akik ezután már nemcsak egyféle pannon romantikus képpel gondolhattak erre, az 1921-óta Ausztriához tartozó területre, a mai burgenlandi tájra. Ezt az álromantikus képet már első falumonográfiája is rombolta. A hallgatóit monografikus kutatásra oktatta, olyan szemináriumokat hirdetett meg, amely révén diákjai előmunkálatok, könyvtárazás, levéltári kutatások, szakelőadások, módszertani bevezetők után a falukutatás terepmunkájába is belekóstolhattak. Az ilyen jellegű községkutatások eredményeként született meg a *Wolfau* c. kötet 1969-ben. Ebben olyan munkatársai írtak még diákként fejezetet, mint Olaf Bockhorn, aki 1997 februárjától azon a Néprajzi Tanszéken nyert professzori kinevezést Konrad Köstlin mellett, amelyet korábban Gaál professzor vezetett, majd a korán elhunyt Helmut Paul Fielhauer professzor közvetlen munkatársaként dolgozott.

A dél-burgenlandi magyarok népmeséiről Berlinben jelent meg 1970-ben kötete (*Die Volksmärchen der Magyaren im südlichen Burgenland*), majd a bécsi egyetemi oktatás, és a hallgatóival közösen végzett burgenlandi községmonográfiák következő kötete (*Tadten.* Eisenstadt, 1976) jelent meg. Viszonylag hosszabb időt kellett várni a *Kire marad a kisködmön? Wer erbt das Jankerl?* Szombathely, 1985) című kötetre, amely azonban a szülőföld tisztelgése volt a földrajzilag nem messze szakadt fiának. Ezzel kezdődött meg az a konszolidálódó, kölcsönös megbecsüléssel övezett korszak, amikor még az egykor halálraítélt, majd nemkívánatos személynek titulált, ma már viszont ünnepelt egyetemi professzor, nem léphetet a Magyar Népköztársaság földjére. Hamarosan azonban megjelent Szombathelyen, 1988-ban az *Aranymadár* c. kötet, a burgenlandi magyar faluk elbeszélő kultúrájáról. A könyv születéséről és megjelenése hátteréről Gráfik Imre írt, ma már tudománytörténeti értékű cikket, Gaál Károly professzort 75. születésnapja alkalmából köszöntő, *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében* c. kötet 25-41. oldalán. [Gráfik Imre: *Ahogy az „Aranymadár" szárnyra kelt; adatok Gaál Károly „Aranymadár" című könyvének kiadástörténeti hátteréből. Wie sich „Aranymadár"(Der goldene Vogel) hinaufschwang. Angaben über den Hintergrund der Geschichte des Buches „Aranymadár" von Károly Gaál.*]. Vas megye mellett, a felnevelő, kiváló pusztai iskolát és tanítót adó, így Gaál Károly életében ugyancsak meghatározó szerepű Bács-Kiskun megye adta ki 1989-ben az önéletrajzi esszé-szociográfiai kötetét, a *Királydinnyébe léptem* című könyvet.

A bécsi professzori évek példamutató régiókutatónak a szomszédos népek, és egymás kultúrája iránti megbecsüléséért küzdő személyiségnek láttatták az ünnepeltet, aki mind az északi háromszög (Nördliche Dreiländerecke), Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország, mind pedig a déli háromszög (Ausztria, Magyarország és Jugoszlávia) etnikai és vallási kisebbségekben gazdag területén az összekapcsoló, összefonódó kulturális jegyeket kutatta. Így jelent meg 1991-ben a stináci korábbi horvát falumonografikus kutatás egyik nagy önálló eredményeként a horvát meséket és halotti panaszokat, siratókat bemutató kötete Zágrábban (*Kroatische Märchen und Totenklagen aus Stinatz im Burgenland.* Zagreb, 1991.), majd a családot, az egyesületet és a közösséget, mint a társadalom alapsejtjének és megtartó erejeként bemutató kötete Sallingbergben. (*Heimat Sallingberg. Familie, Vereine, Gemeinde als heimatbildende Kräfte.* Sallingberg, 1991.)

Részben 1956-os hányattatásai, tapasztalatai, részben a burgenlandi menekültek visszaemlékezései, mint az Oral History módszerével kutatható tudományosan feldolgozható adatok sokasága, jelentették alapját annak a könyvének, amely 1996-ban jelent meg, és a kismartoni Tartományi Levéltár adta ki az alábbi címen: 1956 – *Burgenland. Hilfsaktionen für die Flüchtlinge.* Eisenstadt.

Gaál Károly számos hazai (legutóbb éppen az ünnepség színhelyén a Societas Scientiarum Savariensis – a Szombathelyi Tudományos Társaság választotta meg rendes tagjának) és nemzetközi társaság tagja, de a Magyar Néprajzi Társaság tiszteletbeli tagja is, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktora.

Számos kitüntetése közül az osztrák bécsi városi Arany Érem, a burgenlandi Nagy Kitüntetés, az Alsó-Ausztriai Ezüst és az Osztrák Nagy Ezüst kitüntetések tulajdonosa, míg a magyar A Magyar Köztársaság Középkeresztje (ezüst) hordozója, amit Göncz Árpád köztársasági elnök adományozott számára.

Az ünnepségre jelent meg Balassa Iván tanácsaival és erkölcsi támogatásával egy ünnepi kötet Csoma Zsigmond és Gráfik Imre szerkesztésében: *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében, Kontakte und Konflikte im ländlichen Leben Zentral-Europas* címmel. A tanulmányok keresztmetszetet próbálnak adni a címben körülhatárolt vidéki élet kapcsolataiból és az ezzel óhatatlanul együtt járó konfliktusokból. Az ünnepelt szerepére való tekitettel mind angolul és németül szerepelnek a tanulmányok címei a tartalomjegyzékben, függetlenül attól, hogy németül, angolul, vagy magyarul jelentek meg. A Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 5. tagjaként megjelent ünnepi kötet a Vas Megyei Önkormányzat áldozatos segítsége nélkül nem jelenhetett volna meg, amiért ezúton is köszönetet mondok, szintén megköszönve Gráfik Imre lehetetlent nem ismerő, minden nehézséget legyőző szerkesztőtársi munkáját.

Az ünnepi kötetben Balassa Iván köszönti a 75 éves Gaál Károlyt, akinek életrajza és irodalmi munkássága felsorolása után Gráfik Imre írt Gaál Károly említett könyvéről. Ezt követi Barna Gábor: *A Lorettói Boldogasszony tisztelete Magyarországon* c. tanulmánya, majd Bárth János a magyar tanyakutatás néhány terminológiai kérdéséről értekezett. Az Osztrák-Magyar Monarchia szólé-

szeti-borászati innovációját, a kremsi (késes) szőlőmetszőollókat mutatta be Csoma Zsigmond, kihatásukat a kontinentális, elsősorban a német nyelvterület szőlő-borvidékeire. Dankó Imre a máramarosi Kunigunda monda kérdéseiről, Deáky Zita bábakutatása egyik szeletéről, a Magyar Bába-Egyesület megalakulásáról és osztrák-nemzetközi kapcsolatairól adott áttekintést német nyelvű cikkében. Égető Melinda szintén német nyelvű cikkében a magyarországi és a stájerországi XVI-XVIII. századi szőlőhegyi rendelkezések közötti kapcsolatot mutatta ki. Kisbán Eszter a magyarországi étrendben a leves megjelenését és a leveskészítés-fogyasztás térhódítását mutatja be és ezzel az újkori főétkezésnek a szerkezeti átalakulására hívta fel a figyelmet. Knézy Judit a XVIII. század második felében telepített németek konfliktusait és kapcsolatrendszerét mutatja be földesuraikkal. Kurucz György angol nyelvű tanulmányában az ésszerűség és a nem mindig ésszerű hagyomány tükrén keresztül vizsgálta Festetics György szerepét, aki 1797-ben, a Georgikon megalapításával a magyarországi felsőfokú mezőgazdasági szakképzés alapját rakta le. Ez a cikk közvetlenül is kapcsolódik Gaál Károly korábbi, keszthelyi múzeumigazgatói tevékenységének szellemiségéhez. Nagy Ilona az eredetmagyarázó mondák elemzésével, Novák László pedig a hagyományos felföldi és alföldi gazdasági kapcsolatokkal foglalkozott cikkében. Az idős generáció munkáját, értékelését a mai magyarországi falvakban, elgondolkodtató cikke keretébe foglalta össze Paládi-Kovács Attila, aki hangot adott annak az aggodalmának, hogy az új generáció más életmódja, életformája a korábbi termeléscentrikus szemléletet felváltva a fogyasztást helyezte előtérbe.

Gaál professzor zalai munkásságára és a burgenlandi majorok, uradalmi cselédek kutatására felel és utal Petánovics Katalin cikke a zalai summások egészségügyi körülményeit a nagybirtokon vizsgáló tanulmánya. Solymos Ede a sleppzsák, mint egy speciális halászó eszközt ismertető cikkével köszönti a középkori halászati kutatásokkal is foglalkozó Gaál Károlyt. Viga Gyula német nyelvű tanulmányában a vándormunkát, mint a népi kapcsolatok egyik formáját vizsgálta. A névrokon, a XIX. századi magyar folklorisztika még nem eléggé ismert alakjáról, Gaál Györgyről írt Voigt Vilmos, munkásságát sok új adattal megvilágítva. A 75. születésnapra megjelent ünnepi kötetet H. C. Dosedla, nem közép-európai cikke zárja, aki a pápua-újguineai teherhordó eszközöket és módszereket, illetve változásaikat mutatta be a hagyományos agrártársadalmon belül. Ez a tanulmány az ünnepelt iránti figyelmességből került a kötetbe, ugyanis ő volt az első doktorandusza Gaál professzornak a Bécsi Egyetemen.

A kötet címlapját az ünnepelt alsóőri regrutákról készült reprója díszíti. Az eredeti felvétel 1910-ben készült. Számos szövegközi, a tanulmányokhoz tartozó kép díszíti a könyvet, az ünnepelt első könyve ábráival együtt, amelyek 1944-ben láttak napvilágot *A csíkmenasági pásztorok faragása* címen Budapesten.

A tanulmánykötet témaköreinek válogatásában igyekeztünk Gaál Károly sokszínű kutatásának megfelelni, és az ünnepi kötetet – mint egy mezei virágcsokrot a pannóniai tájról – átnyújtani, a jó egészséget kívánó ünnepi jókívánságainkkal együtt.

Budapest CSOMA ZSIGMOND

K. CSILLÉRY KLÁRA HETVENÖT ÉVES

Augusztus 30-án ünnepeljük Csilléry Klára, a néprajztudós és a tanár születésnapját. Jeles nap ez mind az ő életében, mind a "tudománytörténet naptárá"-ban. Egy ilyen évforduló óhatatlanul számvetésre késztet.

Csilléry Klára eredményekben gazdag tudományos pályára, harmonikus életútra tekinthet vissza. A tanítványok szemében olyan ő, mint a Nyugat első generációja a XX. századi szépirodalomban. Becses műve mérce és ösztönző példa.

A népi kultúra iránti érdeklődése a gyermekkori élményekből fakad. Egy dél-alföldi református mezővárosban, Dunapatajon nevelkedett. Európéer műveltségét a szülői ház légköréből hozta magával. Édesapja, a helység főjegyzője és édesanyja a tudást szánta a legfőbb útravalónak, egy évre

Franciaországba is elküldték nyelvet tanulni. Csilléry Klára kiváló tanítvány volt. Mint a jó pap, tudását egész életében szorgalmasan gyarapította. Iskolái mellett idegen nyelveket, történelmet, régészetet, nyelvészetet tanult, elmélyülten foglalkozott a témáihoz kapcsolódó társtudományok eredményeivel. Életszemléletét a minden újra való fogékonyság jellemzi, 70 évesen lelkesen ismerkedett a számítógép használatával.

K. Csilléry Klára, 1998

Szakmai életútjának jelentős állomásai a Képzőművészeti Főiskola (1942-47), ahol rajztanári oklevelet szerzett, párhuzamosan elvégezte az Állami Nőipari Iskola kézimunka-tanítói tanfolyamát (1943-47). Eközben már néprajzi gyűjtőmunkát folytatott Erdélyben és Baranyában. 1947-ben megbízták a Néprajzi Múzeum bútorgyűjteményének a gondozásával. 1950-ben néprajzos és művészettörténész diplomát szerzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. 1961-től a Néprajzi Múzeum osztályvezetője, keze alatt a bútorgyűjtemény Európa egyik legjelentősebb kollekciójává fejlődött. 1970-től 1978-ig a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum osztályvezetője. A hiteles múzeumi berendezés elveinek és módszerének a kialakítása az ő tevékenységéhez fűződik. 1970-ben megszerzi a néprajztudomány kandidátusa fokozatot. Nyugállományba vonulása után 1979-től 1993-ig a Képzőművészeti Főiskolán tanít, 1981-től részt vesz az Ethnographia szerkesztésében, 1985-94-között a Magyar Néprajzi Társaság anyagi kultúra szakosztályának elnöke. 1993-ban a néprajztudomány doktora lesz. 1993-tól professzor, a Miskolci Egyetem kulturális és vizuális tanszékének tudományos főmunkatársa. Meghívott előadóként oktat az Eötvös Loránd Tudományegyetem néprajzi tanszékein és az Udmurt Állami Egyetemen. Előadásainak témái a magyar és egyetemes népművészet, bútorművesség, lakáskultúra és általános néprajz.

Csilléry Klára 1947-től rendszeresen publikál, eddig több mint 450 magyar és idegen nyelvű tanulmánya jelent meg. Szerteágazó kutatásainak a középpontjában három téma áll: a bútorművesség, a lakáskultúra és a népművészet. Mindegyik területen új ösvényeket vágott, és maradandót alkotott. Szemléletét a történetiség, a magyar és az egyetemes műveltség, a kultúra és a társadalom életének együttlátása jellemzi. Tudományos módszerét interdiszciplináris és nemzetközi összehasonlító vizsgálatok határozzák meg. Kutatásai és újszerű, komplex feldolgozásai nagyban hozzájárultak a XX. század eleje óta fokozatosan átalakuló néprajztudomány sokoldalú történeti diszciplínává éréséhez.

Legfontosabb tudományos eredményei közt tartjuk számon a bútortörténeti monográfiákat (az ácsolt ládáét, az ácsolt ágyét, a csuklóstámlájú padét, a bölcsőét, az asztalét, a székét stb.), a magyar népi bútorközpontok, ezen belül a komáromi asztalosság szerepének a föltárását, a népi lakáskultúra kialakulásának, a népművészet történeti kérdéseinek az összefoglalásait, az 1971-ben rendezett, az egész népi kultúrát áttekintő kiállítást, a *Népművészetünk történetét* és a *Szabadtéri Néprajzi Múzeum berendezéseit*.

Fő művei a következő hiánypótló monográfiák: *Magyar népművészet* (társszerzőkkel) 1958, *A magyar nép bútorai* 1972 (angol, francia, német nyelven is), *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei* 1982 (kandidátusi értekezésének tárgya), *Die Bauernmöbel von Harta* 1982, a *Magyar Néprajzi Lexikon* kötetnyi, számszerint *204 címszava*, a *Magyar Néprajz Bútorművesség* (1991) és *Lakáskultúra* (1997) fejezetei.

Csilléry Klára tudományos igényessége és személyisége nagy hatást gyakorolt a kortárs kutatókra; tanítványok generációit segítette "felnőni" a kutatói feladathoz. Olyan ember ő, aki tudásának

kincseit megosztja s nem szűnik meg tanítani a kevésbé képzetteket, hogy ezzel is támogassa a számára szent tudomány fejlődését. Állandó kapcsolatot ápol kutatási témái európai művelőivel. Munkásságával a hazai és nemzetközi tudomány világában osztatlan elismerést vívott ki. Külföldi múzeumi szakemberek többször hívták egy-egy ismeretlen korú bútordarab meghatározására, őt kérték föl az 1977-80-ban megjelent *Lexikon des Mittelalters* 'Bank' és 'Bett' címszavainak megírására. A szakmai grémium 1977-ben neki ítélte a Móra Ferenc Emlékérmet, majd 1984-ben a Györffy István Emlékérmet, a megérdemelt hivatalos, állami kitüntetések azonban késlekednek.

Az életmű majdnem kerek, amit szinte művészi keretbe foglal az a mód, ahogyan Csilléry Klára visszatér az indulás színhelyeire: a Képzőművészeti Főiskolára, majd a vidéki gyűjtések egyik első kutatópontjára; az 1950-1960-as években a népi faipart és bútorkészítést tanulmányozta Szuhahután (ma Mátraalmás), s jelenleg újra ezen a témán dolgozik. A teljesség érdekében még vár rá a tervezett, gondolatban és cédulákon meglévő magyar népművészet történetének a megírása. Ehhez is kívánunk neki erőt, egészséget, köszönettel és tisztelettel fejet hajtva.

Isten éltessen sokáig Klárika!

Szentendre ZENTAI TÜNDE

ISMERTETÉSEK*

Magyar Néprajz nyolc kötetben. IV. Anyagi kultúra 3. Életmód. Főszerkesztő: Balassa Iván. Budapest, 1997. 908 p. Akadémiai Kiadó

Az 1955-ben már tervben megszületett és témákra kidoldozott Magyar Néprajz című kézikönyvnek immár a negyedik kötetét tarthatjuk kezünkben, és némi elégedettséggel megállapítható, hogy a III. kötet Kézművességgel foglalkozó fejezetei (Bp. 1991), az V. kötet Magyar népköltészet (Bp. 1988), a VI. kötet Népzene, néptánc, népi játék (Bp. 1990), és a VII. kötet Népszokás, néphit, népi vallásosság (Bp. 1990) után a IV. kötet is megjelent Életmód cím alatt, mint az anyagi kultúra 3. részét tárgyaló vaskos kötet (Bp. 1997).

Számos előmunkálat után, hatvan éve követi ez a grandiózus, a jelen tudományos ismereteit tömörítő vállalkozás *A magyarság néprajzá*nak négy kötetét, amely több évtizeden át összefoglaló és kiinduló, alapvető műnek számított nemcsak a néprajz, hanem más társadalomtudományi területeken is, főleg a magyar paraszti élet megismerésében. Az elmúlt évtizedek azonban olyan óriási mennyiségű új ismereteket, adatokat halmoztak fel a rendszeres kutatás és feldolgozás során, hogy a közben megjelent részösszefoglalók mellett egy valóban korszerű, összegző kézikönyv kiadására is megért az idő. Az ismeretek számbavétele, az időnkénti rendszerezés, a kutatás legújabb eredményeinek összefoglaló igénnyel, de közérdeklődésre számot tartó elkészítése, megjelentetése minden tudományterület kötelessége is. Mindezt még nyomatékosabban indokolhatja az, hogy az eltelt sorsformáló évtizedek során a TSZ szervezések eredményeként és az ún. szocialista, nagyüzemi mezőgazdaság kialakításával szinte megszűnt az egyéni gazdálkodó és mentalitású egykori paraszti réteg, és helyette egyféle mezőgazdasági bérmunkás, szakalkalmazotti réteg alakult ki a nyolcvanas évek végéig. Mára persze a gazdasági és politikai változások révén ismét erősödik a vállalkozói, önálló gazdálkodói szféra, még ha az egykori paraszti értékrendnek és mentalitásnak csak változatait, és nem az eredetit lehet megfigyelni. Így ez a kötet már nagyrészben a lejátszódott folyamatok, életmódok gyűjteménye és értő eligazítója.

De mi is az életmód, mit ért a kötet életmód alatt, és milyen is az életmód más rétegekhez, nemzetiségekhez, a környező közelebbi és távolabbi területekhez képest ? Ennek a kérdésnek a megválaszolásával adós maradt a kötet az olvasónak, bár egyes alfejezetei – sajnos, hogy a többség nem – éppen életmód kérdéseket is vizsgálnak. Így első benyomásra talán csalódást kelthet a sokat ígérő cím után a kötet. Ugyanis nem azt várja az olvasó, hogy a településről, a településformákról, az építőanyagokról és a szerkezetekről, az építmények fajtáiról, a magyar népi építészet táji tagolódásáról, történeti korszakairól stb. olvashasson, hanem arról, hogy hogyan élt ezekkel együtt a különböző társadalmi helyzetű és jogállású, különböző természeti viszonyok között élő és tevékenykedő ember, miként alakult, vagy alakította életét persze mindezek ismerete birtokában és milyen kapcsolatrendszer, környezet alakította ki pl. a jobbágy-paraszti életet, akár az ünnepi és a mindennapok életét is. Az életmódkutatás egy kulturálisan meghatározott, térben és időben, társadalmi rétegek között összevethető, a résztvevők között elfogadott gazdasági-társadalmi-kulturális együttélési normák, szabályzatok összességét, az erre történő egyéni és csoportos választ jelentheti. Persze tudom, hogy mindezek megkövetelése itt már nem lehetséges, és esetleg átfedések vannak a még meg nem jelent, vagy a már megjelent kötetekkel, de csak jelezni szerettem volna, hogy a címadás nem a legtökéletesebb, még ha az egykori élet a településformán, a telekszerkezeten, a ház falán belül, vagy kívül is zajlott. Az 1970-1980-as évektől megszaporodó erdélyi néprajzi-agrártörténeti közlemények, dolgozatok is az életmód kutatás fellendülését mutatják. A kötetben pl. az egykori mezőgazdasági nagyüzemek gazdasági lakó-

* Köszönetet mondok a kiadóknak, szerzőknek, szerkesztőknek, akik könyveik recenziós példányait megküldték szerkesztőségünknek. (*Szerk.*)

telepeinek, a majorok béreseinek, zselléreinek, uradalmi cselédeinek életmódjáról nem kapunk semmit, holott ismertetésükre bőven lett volna lehetőség. Mindemellett kiemelendő, hogy terminológiai, fogalmi meghatározásokat a pontosság és a tisztázás sikere vezeti, amelyek így használatukban az egységessé válásukat segíti. Az életmód leírásánál a jobbágy-paraszti mentalitás kérdését sem lehetne megkerülni, de ezekre sem kapunk választ a kötetben. Pedig a magyar néprajz mindig is mezőváros és falucentrikus volt kérdésfeltevésében és vizsgálataiban. Így kiszorult a Nyugat-Európában már gyakorlati kutatás között emlegetett városi néprajz, és a jelenkutatás irányzata, pedig a magyarországi városfejlődésben is sok jobbágy-paraszti életszínvonalon élő réteg vett tevőlegesen részt. Kutatásuk pedig annak ellenére, sőt éppen azért, mert az ország háromnegyede földműves volt a XIX. század utolsó harmadában, de a városi lakosság száma rohamosan nőtt, fontos lett volna. De a városok mellett a tanyakutatás is elkerülte sokáig a néprajz figyelmét, ezért különösen fontos itt az alfejezet, az élet a tanyán, mint az életmódbeli kötet része.

A magyarországi néprajz egyik sikerágazata volt a legutóbbi évtizedekben a történeti-néprajz, amely jól érezhető a kötet fejezetein is. A néprajzilag rögzített utolsó kb. 100-150 év adatait, jelenségeit levéltári, történeti adatokkal, sőt a régészeti kutatások eredményeivel is alátámasztották, kiszélesítették, értelmezték a szerzők. Különösen a faluásatások eredményeit tudták jól felhasználni, így az elmúlt két-három évtizedben részletesen publikált dunántúli Sarvaly, illetve a még monográfusi részletességgel adós Kecskemét melletti falu, Szentkirály régészeti feltárás utáni publikációjára gondolunk.

A történeti-néprajz kialakítói között több olyan személyiség már eltávozott körünkből, akik annak idején a Magyar Néprajz köteteit elindították, a szerkesztőbizottságban aktívan részt vettek. Így Tálasi István, Takács Lajos, Gunda Béla, Dömötör Tekla, Bodrogi Tibor nevét kell megemlítenünk, de a szerzők közül Barabás Jenő, a rendkívül alapos és a történeti kérdésekben tájékozott tanulmánya megjelenését már szintén nem élhette meg. A kötet egyben annak a generációs váltásnak is bizonyítéka, amely eredményeként az egykori tanítványok, írták meg a könyvfejezetek részeit, felhasználva mindazokat az eredményeket, amiket tudós tanáraiktól tanultak, elsajátíthattak, és korrigálták, továbbfejlesztették a legújabb kutatásokkal, saját eredményeikkel. A 80 esztendős főszerkesztő, Balassa Iván, és a 75. születésnapját már megünnepelt Kodolányi János tudósi személyisége, mind a Magyar Néprajzi Társaság, mind a néprajzos szakma – és a rokon tudományok elismerését kivívta. Munkásságuk maradandó értéket jelent a magyarországi és a szomszéd népek közti kapcsolatokban, az európai etnológiában, mind a tudományos kutatás, mind az ismeretterjesztés területén. Balassa Ivánnak, több mint 30 önálló könyve, a 700-at elérő tudományos cikke, tanulmánya ma már az egyik alapját jelentik a magyarországi néprajznak. A jelen kötetben is több könyvét, publikációját használták fel a szerzők. Így fonódnak össze a generációk munkái egy szakterületen belül.

A kötetben már az egyik legfiatalabb történeti tudományág, a történeti-ökológia példáját felhasználva, a történeti-néprajzi-ökológia is csírájában felfedezhető, mint pl. a török kori, vízparti területek életmódját, vagy az építkezésekhez szükséges fakitermelést tárgyaló fejezetekben már megcsillant. A szövegek általában tömörek és olvasmányosak. A cél az volt, hogy a Kárpát-medencét kitöltő magyarság és a magyar szórványok néprajzát is körbeölelje és bemutassa a kötet, amely a nyelvi és etnikai határokat közben nem vette figyelembe, ezért a nemzetiségi anyag ismertetésével akár magyarországi, kárpát-medencei néprajznak is tekinthető lenne. Ez feltétlen emelte volna a kötet értékét, hiszen jól ismert Csaplovicstól, hogy Magyarország fekvése és lakossága miatt is Európa kicsiben. Már ezért is fontos lenne egy idegen nyelvű megjelentetés, amely hozzájárulna a szakma nagykorúságának elismertetéséhez és az európai etnológiában a kevésbé ismert kelet-nyugat, északdél közötti kapcsolatok bemutatásához térségünkben.

A első nagy fejezetet Bárth János jegyzi, aki a településkutatás áttekintése után a településformák sokféleségét mutatja be. Következetesen a *szálláskertes település* kifejezést használja, mert, mint írta a kertes és más elnevezések a nagy többségnek megtévesztő fogalmat jelentettek. Ezért a terminológia tisztázása nagyon fontos a kötet elején. A szálláskertes település típusait istállós és pajtás típusokra osztva tárgyalja. Az Alföldön pajtát, vagy csűrt nem használtak, míg az istállós, aklokkal beépített, nyomtatóhelyként használt szálláskert itt a jellemző. Dunántúlon a legtöbb szálláskert egyben gyümölcsös is. A szálláskert főleg, a férfiak munkaterülete, ellentétben a nők uralta lakóház és környékével szemben. A pusztai szálláskert csoportok leghíresebb, legismertebb, legjellemzőbb példái a kalocsai szállások és a nyíregyházi „bokortanyák". A külső határbeli szálláskertcsoport,

kevésbé ismert tagjai a kalocsai Sárköz Duna menti falvainak pusztai tartozék települései, vagy a tarnalelesziek különleges szállásai. A mostoha természeti-földrajzi adottságok adtak lehetőséget arra, hogy ezeket a szállásokat kialakítsa a földjét innen művelni akaró gazda. Városszéli szálláskertek kialakításának ugyanis nem volt értelme. A szállásokon állataikat tartották, innen művelték a földeket, majd míg lassan a kalocsai szállások falvakká alakultak, addig a Duna melléki falvak pusztai szálláskert csoportjai a XIX. sz. utolsó harmadától pusztultak, visszafejlődtek.

A nyíregyházi „bokortanyák" létrejöttét sokáig etnikus okokkal magyarázták, míg 1970-ben Balogh István be nem bizonyította, hogy határhasználati okai voltak a létrejöttüknek. Településszerkezeti szempontból halmazos elrendezésű, utcás szerkezetű és kör alakú is volt köztük. A Bakó Ferenc által felfedett és ismertetett tarnalelesziek Bolya pusztai szállásai ellenére, adós még a néprajztudományunk az Alföld és a Dunántúl vízjárta, családi birtoklású állandó ártéri szállásainak feltárásával, amelyek a vízparti szénafeletető helyektől az istállóval ellátott erdei-ártéri gyümölcsösökig, gyümölcsöskertekig terjednek.

A XVIII. századtól a szláv eredetű tanya szó terjedt el a szállás helyett. A szállás szó, pedig különböző tartozéktelepülést, határbeli épületet jelentett. A *tartozéktanyák* iránti figyelem az első világháborút követően alakult ki, de napjainkig elhúzódott a tanyakutatás új szempontjainak figyelembevétele, elsősorban Balogh István: Tugurium-szállás-tanya c. tanulmánya révén és a hozzászólások, a tudományos vita eredményeként. Az Alföldön három fontos tényező hatására alakultak ki a tanyák a XVII-XVIII. században: a) a nagykiterjedésű puszták, b) a szabadalmas jogállás, és c) a kevés kötöttségű, szabad földhasználat miatt. A XX. századi magyar tanyavilág bölcsője a XVI-XVIII. századi Kecskemét–Nagykőrös tájékán keresendő. A mezei kertekkel együtt, parasztpolgári fejlődés alapját jelentette a határhasználati kötöttségektől mentesülő területrész. Itt be lehetett volna mutatni a tanyásodás és a mentalitás kapcsolódását, egyféle parasztpolgári fejlődés, vállalkozói magatartás irányában, ahol az egyéni érdek a feudális függéstől szabadabb, az egyéni érdek és felelősség hálójában alakult ki a gazdálkodó típus. A birtokos gazdaréteg újabb és újbb tanyákat hozott létre. A kertes, zöldség- és/vagy szőlőtermelő tanyák sokasága alakult ki a XIX. század elején, közepén. Gazdáik vagy menekülők, vagy új honteremtők lettek a homokon, mint az Für Lajos kertes tanyákat feldolgozó monográfiájából jól ismert.

Az európai településfejlődésnek megfelelően speciális típusok alakultak ki a városokból, amelyek a falvakkal szervesen együtt élő egységet alkottak. A szabad királyi városoknak jobbágyfalui voltak, a kötetben említett Szegedhez tartozó Tápé mellett pl. Sopronnak nyolc környező települése volt. A szerző javasolja a mezőváros és a történelmi fogalom, az oppidum helyett a magyar agrárvárost, mint új fogalmat bevezetni, amelyet ezután következetesen használ is. A városok térszerkezet leírásakor a török származású Tabán és a XVI. századtól ismert Burgundia város-, ill. helységrész nevekről érdekes megállapításokat tesz, de még számtalan pontosító, összegző feldolgozást hiányolhatunk a kötetből. Hasonlóan még további kutatást igényelnek a tizedek, fertályok, autonóm utcák, mint az önkormányzati fejlődés lépcsőfokai, a hozzájuk kapcsolódó népi társadalom és életmód kutatással együtt.

A belsőség legkisebb alkotó eleme a telek volt, amely általában három részre tagolódott, számtalan variációt képezve, az udvarra, a szérűskertre és a veteményes-gyümölcsös kertre. Barabás Jenő rendszerezési kísérlete még nem jelentette a végleges megoldást. Amennyiben a nagyállattartás miatt a jószág a telek első részén volt, úgy a korábban elterjedtebb baromudvaros, vagy kettős udvarú telekrend állt fenn. A lakóudvar, az emberudvar beljebb helyezkedett el, ami ma még Erdélyben, a Kárpátokon túl Moldvában általános. A település képének kialakulását azonban, a faluképet befolyásoló templom, temető, az úri lakok, a malmok, a csárdák, a kocsmák, a fogadók, vásárterek is alakították, formálták. A XVI-XVII. században a templomok mellől, a középkori településképet átalakítva a temetők kitelepültek a szintén magasabb fekvésű határrészbe, önálló temetőkertet alkotva a korábbi gyümölcsös-kaszálóként használt templomkerthez képest. A település utcaképével elsősorban a népi építészet iránt érdeklődő építészek foglalkoztak, akik megállapították, hogy alapvető különbség mutatkozott a telek, udvar beépítése különbségének megfelelően. Az utcaképre a XIX. század utolsó harmadáig a fák nem voltak jellemzőek. A gyümölcs- és az utcai díszfáknak nem volt jelentőségük, sőt az 1870-1880-as évek elején az országos csemeteiskolai, utcafásítási program lelkes hirdetői számtalanszor panaszkodtak, hogy a magyar falvakban kitörik, elpusztítják a facsemetéket. Hiába hoznak fel nyugat-európai példákat a községfásításra, a szép, táj-településformáló hatásukra, a cseme-

teiskolákat hiába próbálják országos mozgalommá fejleszteni még a népiskolai hálózat bekapcsolásával is, csak lassan sikerült tért hódítaniuk a községi, utcai fásításoknak.

A határhasználati mód, a nyomásos gazdálkodási formák elterjedése, a kertek és kertségek kialakulása a határkép formálásában, változásában, a különböző jogállású és tulajdonlású földek mind a határ képét befolyásolták. (Tökös, dinnyés kertek is kialakultak a középkori káposztás, hagymás, majd a XVIII. századi kukoricás stb. kertek mellett, amelyeket nemcsak a keleti országrészben találhattunk meg, ahol a mezővárosok három övre tagolódása a XVIII. században kialakult. A határképet is átalakították a nyomáskényszer megszűntetésével a XIX-XX. századi tagosítások. Az életmód kötetbe illően jó a falvak és agrárvárosok határainak rendjére vigyázó határpásztorok és hasonló tisztséget, feladatot betöltők hierarchiájának leírása. Átmeneti formáknak a csoportos települések és a szórványtelepülések között, a szerek, szegek, szeres települések, az utcavonal nélküli, szórtabb, lazább szerforma tekinthető ősibbnek, mint azt a régészeti leletek a szeres települések mozgásában, megszűnésében, összeolvadásában mutatják is.

A szórványtelepülés három kategóriáját különbözteti meg a könyv: az alföldi farmtanyát, a farmtanya kifejezést Erdei Ferenctől átvéve használja a szerző, ahol a hajdani tartozéktanyával szemben a szórványtelepülésnek számító, állandóan lakott tanyát következetesen farmtanyának hívja, a hegyi szórványtanyát, és a szőlőhegyi szórványtanyát. A hegyi szórványtanyák nem köthetők népekhez, nyelvekhez, hanem a földrajzi viszonyokhoz és a gazdálkodási módokhoz, így nemcsak a románoknál, hanem a magyaroknál is megtalálhatók. Az erdélyi néprajzi-helytörténeti önkéntes gyűjtőmozgalom eredményei tükröződnek már ebben a fejezetben, ami remélhetőleg bővülni fog a Kriza János Néprajzi Társaság és a felvidéki, Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság tevékenységének eredményeivel. Bárth János a székelyföldi Varság alapos kutatója és ismerője, főleg saját kutatásai alapján írta meg a hegyi szórványtanyákról szóló fejezetrészt.

A szőlőhegyi tanyák leírásánál a hegyközségi zavaró terminológia helyett ajánlja a szőlőhegyi szórványtelepülés nevet, amellyel összefüggő nyelvi rendszert: alföldi szórványtelepülés, szőlőhegyi szórványtelepülés, alföldi farmtanya, hegyi tanya, és szőlőhegyi tanya kifejezés formájában. A szőlőhegyi kintlakás, az adók alóli kimenekülés és a rendszeres művelés miatt, a bortároló építmények mellett a XVII. századtól Győr megyében, Dunántúl más részein a XVIII. század második felétől a lakószoba helyiséggel, majd a szőlőhegyi szórványtelepülés szőlőhegyi tanyáival vált lehetővé. Ebben az életmód kötetben fontos és kiemelt helye lett volna annak a nagyívű megállapításnak, hogy mind a szőlőhegyi tanyák, mind az alföldi farmtanyák és a hegyi tanyák lakóinak életmódjában, mentalitásában, társadalmi kapcsolatrendszerében sok hasonló vonás fellelhető.

Az építészet nagy fejezetét többen írták, így Füzes Endre, Barabás Jenő, Cseri Miklós, Zentai Tünde, Juhász Antal, Varga Gyula, Kecskés Péter, Dám László, H. Csukás Györgyi, Bakó Ferenc, Balassa M. Iván, ami a rendkívül szerteágazó kérdéskör nagyságát, mélységét, fontosságát is mutatja. A történeti-ökológia kutatói szerint a nagy fairtásokat, erdőpusztításokat, az Alföld egy részét homoksivataggá változtató nagy természeti beavatkozást nem a török, hanem a török hódoltság utáni regressziós folyamatok okozták, eredményezték a XVIII. században. Az építészet természetföldrajzi, környezeti leírásánál a kis-jégkorszak lehülési hullámaira, az építkezés és az erdőpusztítás kapcsolatára lehetett volna rámutatni. A famegmunkáló eszközök, az építészeti szerszámok leírásánál a középkori előzményeknél Müller Róbert kétkötetes tipologizáló eszközmonográfiáját fel lehetett volna használni, már csak azért is, mert a történeti-néprajzi bevezetés igen alapos munka. A XVIII. századtól a fa egyre nagyobb értéket képviselt, a földesurak és vármegyék már pl. a szőlő monokultúra szintjét elérő borvidékeken tiltották is a fák kivágását szőlőkaró céljára. Egyébként a hordós boreladás ma még nem ismert nagyságú erdőpusztítást jelenthetett a virágzó kádáripar éltetése mellett. Ez pedig szintén nem ismert ökológiai kárt okozhatott az erdők pusztításával.

A középkori fa, sár, kőépítkezések általában alap nélküliek voltak, bár tégla és kőalapok előkerültek a régészeti ásatásokból. Az alapozás egyetlen módja a döngölt alapozás volt. Az építéstechnika számos leírás és rendszerezés után jól áttekinthető képet ad a Kárpát-medence népi építészetéről. Az építészeti részben a történeti-néprajzi adatok felhasználása, a történeti építkezési technika és a népi építészeti kapcsolódása példaértékűen megoldott, ugyanakkor a társadalmi és életmódbeli kapcsolódás is érdekesebb képet fest, mint a korábbi települési fejezetben. A bádoglemez tető nemcsak Észak-Magyarországon, hanem az egész országban az amerikás magyarok hazatérő tagjai módos, új héjazatú házait jelentették, megfigyeléseim szerint. Igen érdekes lett volna a lakóház szerkezeti és

morfológiai változását az életmód történeti-regionális változásában, a társadalmi hierarchia tükrében láttatni, nemcsak a megszokott, rendkívül alapos és megbízható, korrekt leírásában olvasni. Mindez valószínű nem jelenthetett volna nehézséget a kíváló szerzőknek – többségükben a szentendrei, látványosan fejlődő Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársainak – ha tudták volna, hogy a kötet, amibe írnak, az életmód főcímet kapja. Napjaink és a közelmúlt házkultúrájával alig foglalkozik a részletes és minden technikai megoldást leíró fejezet, pedig lehetett volna utalni a tájba nem illő, tájidegen adaptációkra, amelyek ma oly sokszor megtörik azt a harmóniát, ami a táj és a nép építészete között kialakult. Amikor pl. az Alföld közepén egy modern tiroli vagy alsó-ausztriai háztervet és házépítést erőltet egy ízlés és történeti-néprajzi ismeretek nélküli gazdag építtető.

A fejezetben rendkívül alapos, már klasszikusnak mondható történeti-néprajzi leírást kapunk a tüzelőberendezésekről, de a konyha-kemence-tüzelők körüli életről, életmódbeli változásokról vajmi keveset. Óhatatlan átfedés lehetséges pl. az ajtók, ablakok, nyílászárók tárgyalásánál, amely a funkció szerint itt tárgyalja történeti-néprajzi alapossággal a témakört, de ugyanakkor a mesteremberek tevékenységeként a kézműves kötetben is. Igazi életmód leírást olvashatunk viszont a Juhász Antal által írt fejezetrészben, Élet a házban címmel. Sajnos csak a XIX. sz. közepétől az 1950-1960-as évekig terjedő, mintegy 100 évet mutatja be, igen gazdag, jól tagolt írásában, az ételkészítés helyéről, a fűtésről, a világításról, az étkezés helyéről és rendjéről, a pihenés és alvás helyéről olvashatunk. De foglalkozik a munkák a házban és ház körül, a tárolás, raktározás, vendégfogadás, paraszti illendőség, az ünnepi események a házban, a ház gondozása témaköreivel is, mint valóban az életmódhoz kapcsolódó témákról, ahol a történeti fejlődés és a társadalmi, vagyoni különbözőségű rétegek közti eltérések, életmódbeli különbözőségei is megfoghatók.

A tároló-gazdasági épületek tárgyalásánál a bortároló egykori vermeket is meg lehetett volna említeni, mint arra később Kecskés Péter leírásában sor is került. Az abara, vagy abora, szénatartó építmény elterjedése északkelet felől azonban Nyírségen túl a Partiumban, Szilágyságban is megtalálható. Az építmények fajtái közül a közösségi épületek (a szakrális, a közösségi tulajdonú és a közösséget szolgáló más épületek) leírása emelkedik ki, mint az életmódhoz jellegzetesen kapcsolódó épületeké, ami H. Csukás Györgyi érdeme. Az életmódot az építőtevékenység jól tükrözi, ugyanúgy, mint a népi építészet esztétikája, amely egyben a vagyoni állapotokat is tükrözte. Ugyanakkor a népi építészet táji tagolódása nem az életmódból indult ki, és nem az életmódhoz jutott el, hanem az életmód szempontjából indiferens, a tudományos alapossággal és összehasonlítással elkészült történeti-néprajzi értékeléshez, tipologizáláshoz. Ez azonban egy más jellegű feldolgozásnál külön érték, az életmód szempontjából itt azonban nem elsődleges. A népi építkezés esztétikája, az anyag, a forma, a technika és a díszítés összhangja azonban a népi életmód, életforma kifejezője is lehet.

A minőségi szőlő-bortermelő területek, a szőlőtermesztő és borászati tevékenység révén az extraneus birtoklás nagy mértéke miatt a táj építészetében jellegzetes épületeire, stílusára is hatott. A kőépítészet az extraneus módos gazdák és a kisnemek révén terjedt el és vált kizárólagossá. A népi építészet táji tagolódásában általában fokozatos differenciálódás tapasztalható az Alföld kivételével, ahol egységesülő tendenciák figyelhetők meg, amelyek elfedték a különbségeket. A népi építészet táji tagolódása a nagy, majd mezotáji formák után az egyre kisebb egységek felé haladt.

A lakáskultúra nagy fejezete K. Csilléry Klára megbízható, a középkorig visszanyúló bútor és lakás történeti-néprajzi munkája, amely összegzése egy szorgos, állandóan építkező munkastílusnak is. A lakáskultúra fejezete és alfejezetei rendkívül alapos történeti és összehasonlító európai szakirodalom felvonultatásával mutatja be a paraszthäz történetileg változó bútorait, főbb fajtáit, kialakulásukat és használatukat Európában és Magyarországon. A magyarországi köznépi lakásberendezés az európai lakáskultúra szerves része. A honfoglalás előtti török kapcsolat révén ismerte meg a magyarság a széket, a bölcsőt, majd a honfoglalás után az asztalt, ácsolt szekrényt, polcot, és német, francia, angol hatásra pedig más bútorokat.

A táplálkozáskultúra nagy fejezete Kisbán Eszter több évtizedes, Európában is jegyzett kimagasló kutatásainak összegzése. Újdonságnak számít az eddigi főleg XIX. század végi állapotok felderítése után a paraszti táplálkozáskultúra történeti perspektívába állítása, tudatosan a paraszti mellett a paraszti életmódot folytató falusi, mezővárosi iparosok, zsellérek étkezési szokásaival. A késő középkori táplálkozáskultúrára jellemző volt a cserép főzőbográcsok használata, amelyek a honfoglalókkal kerültek a Kárpát-medencébe, majd eltűntek és cserép főzőfazekakra, fémüstre cserélődtek. De megváltozott az élelmiszerkészlet is, marhahús és a korábbinál több disznó, juhhús és baromfi, tej-

termék, gabonaféle, hüvelyesek, levél- és gyökérzöldségek jelezték a változást, a lóhús háttérbe szorulása mellett. Ugyanakkor az erjesztett kenyér sütése is a késő középkor újdonságának számított. A katolikus egyház központi irányító hatásaként a húsevő és a böjti-absztinencia napok váltakozása jellemezte ezt az időszakot. A magas asztal kezdett elterjedni, az alacsony evőszék használata mellett.

A kora újkori táplálkozáskultúrára jellemző a nagyobb gabonatermelés mellett a kenyérfogyasztás három-négyszeresére való növekedése, a kukorica étkezési megjelenése, általános a káposzta és a répa (savanyítva is) zöldségnövényként. A főtt húsból és káposztából készült töltött káposzta is ekkor jelent meg, amely nemzeti eledelnek számított. A korszak új itala a hagyományos szőlőből készült bor mellett a XVI. századtól a kávé és a XVII. század második felétől a pálinka, amelyek az úri háztartások házi italai lettek. A főtt tészta is ekkortól kezdte el diadalútját, főként metéltre vágva. A szakkönyvek megjelenése mellett a kor újdonsága volt a tányér és a XVII. századtól az étkező villa, amelyek használata még nem érintette a magyar parasztokat.

Az újkori táplálkozáskultúra kialakulására (1690-1780) jellemző volt a módos társadalmi rétegekben a középkori kettős étkezési rendről az újkori hármas rendre való áttérés, a főétkezés leves fogásával, mély leveses tányérral. A paraszti rétegek újításától, a kukorica ételektől és a paprika fűszertől a magasabb társadalmi rétegek elzárkóztak. Viszont a bab (Phaseolus), amelyet a pozsonyi Purcker Jakab polgár kertjéből ismerünk először a XVI. sz. végéről, ételek készítésére már minden társadalmi rétegből ismert. A sütőtök a paraszti konyha fontos ételévé vált, a paradicsom viszont a XVIII. században még csak a nemesek, polgárok kertjeiből ismert. A tojásgyümölcs pedig csak a XIX. század közepe után vált ismertté a magyar konyhán, elterjesztését a magyarországi bolgár kertészeknek köszönhetjük. De ebben az időben kezdődött meg a szalonna kisütése és a zsír tárolása, felhasználása a magasabb társadalmi rétegeknél a XVIII. században.

Archaikus övezetben, a parasztos stílus (1780-1880) időszakában szilárdult meg, a burgonyatermesztés, a búzatermelés és az export pedig meghatározó lett, a cukorrépatermelés és a répacukorgyártás megnőtt. A lakodalmi ételek között a parasztlakodalmi ételként 1820-1830 körüli időkből a gulyás/pörkölt/paprikás került fel a menük közé, miközben Közép-Európa déli övezete táplálkozáskultúrájában archaikus maradt.

A szerző a táplálkozás-történeti áttekintésében az utolsó 100 év, a polgári konyha hatása erősödésének alapos és részletes leírását adja, amely a kötet többi fejezetéhez képest a legrészletesebben taglalja a második világháború utáni változásokat, az egységesülő táplálkozás irányába mutató tendenciákat.

Egy érdekességet nem olvastam, amit a felső-őrségi magyarok között gyűjtöttem, az ún. répacsíra salátát. Ez a tavasszal csírázó, kihajtó marharépának a fehéres-sárga, letört, etiolált hajtáskezdeményeiből forró zsíron hirtelen sütött, szalonna mellett fogyasztott kora tavaszi salátaféléje volt, ami sok vitamint tartalmazott a zöldségben szegény februári, márciusi étkezésben. Ugyancsak itt előszeretettel ették, és különlegesen jónak tartották a *babos gánicát,* a zöldborsóval összetört hagymás krumplit. A must befőzésével, a víz elpárologtatásával pekmezt viszont nemcsak a Balatontól délre készítettek, hanem attól északra is pl. a Káli-medencében, sőt Alsónémediben is, amely a mustba főzött gyümölcsök, sütőtök révén kedves csemegéje volt az iskoláskorú gyermekeknek századunk elején.

A Magyar Néprajz IV. kötetét az öltözködés, viselet, a ruhaanyagféleségek aprólékos bemutatásával, a lábbelik különbözőségével, a haj és fejviseletek, az ékszerek különbözőségét az életkor és a nemhez kötődő kérdések tükrében vizsgálja Flórián Mária. Táji tagolódás és társadalmi különbségek viszonylatában részletes ismeretet kapunk a jelzés értékű, szemiotikai szerepű falusi öltözködésről. Ez a fejezet, mind feldolgozásában, mind a történeti-néprajzi szemléletében a korábbi fejezetekkel azonosan magas színvonalú. Azonban talán mégis nem itt, hanem egy népművészeti, népviseleti kötet fejezeteként nem ütne el a többi fejezettől, mint itt, és nem árválkodna egymagában.

Magas színvonalú, bár nem teljesen egyenletes, képekben és ábraanyagban viszonylag szerény, tartalmas kötetet zárhat össze az olvasó, azzal a meggyőződéssel, hogy a Magyar Néprajz IV. kötete sem a nemzeti hagyományokba való bezárkózást jelenti, mutatja be, hanem a kapcsolódási, érintkezési pontok keresését, az egymáshoz tartozás örömét.

Budapest CSOMA ZSIGMOND

Az anyagi kultúra hármaskönyve (lakás – táplálkozás – öltözködés). Magyar Néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód.

A kézikönyv első harmadát kitevő település, építkezés sokszerzős témakörét – a véletlennek és a kötet tematikájának köszönhetően – három önálló monografikus elemzés, három neves etnográfus alkotása, mondhatni életműve követi. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a hazai néprajzkutatásban évtizedek óta kiemelkedő egyéni tematikus kutatások napjainkra átfogó összegzéseket eredményeztek. Az egymást követő három fejezet, mely mindegyike önálló kötetként is megállná a helyét, mintegy trilógiát alkot, az anyagi kultúra tematikus füzérét, „hármaskönyvét" képviselve. Noha szerkezeti és módszertani szempontból az egyes munkák eltérnek egymástól, más aspektusból világítják meg az életmód egy-egy fontos témakörét, mindegyik mintaszerű, kerek tárgymonográfia, melyek nemcsak az érdeklődő nagyközönség, hanem a szaktudomány számára is újat nyújtanak, jelentősen meghaladva az egykori *Magyarság néprajza* szintjét (ami nem minden kötet fejezeteiről mondható el). – A recenzens dolga csak az lehet, hogy rámutat – a saját megítélése szerinti – fontosabb eredményekre.

K. Csilléry Klára: *Lakáskultúra (327-415. oldal)*

A paraszthaz bútorait funkció szerinti csoportosításban, ezen belül a formai jegyek alapján veszi számba a szerző, szemben a korábbi művelődéstörténeti, az időbeliséget követő szemléletmóddal, amit pl. Viski Károly érvényesített az előző szintézis során. Ennek megfelelően a tárolóbútorok, ülőbútorok, asztal, ágy és bölcső témakörök követik egymást múltjuk és használatmódjuk ismertetésével. A tárolóbútorok legrégebbi és legtovább megőrzött változatai a ládák, melyek előállítási technikájuk és használatuk időbelisége szerint három nagy csoportra oszlanak: vályúládák, ácsolt ládák és az asztalos készítette ládák. Tömör kultúrtörténeti elemzés világítja meg a tárolóeszközök eredetének kérdését, a tömlő jelentőségét, a fatörzsből vájt láda mint vagyontároló, vagyis az egykori páncélszekrény szerepkörét és kapcsolatát a koporsó fogalomkörrel. A kelengyetároló ácsolt ládák tárgytörténeti problémája, hogy a datálás nélküli daraboknál a díszítőmotívumok megtévesztő volta miatt csak a dendrokronológiai vizsgálat nyújthat egyértelmű eligazodást. A tárgyhasználatban szemléletesen tárul elénk a különböző társadalmi rétegek szerinti megoszlás a méret, díszítésmód, anyagféleség stb. szerint. A festett kelengyésládák újabb kori közkedveltségében számottevően érvényesült a tulipános ládák jelkép szerepe a módosság, rang kifejezéseként. Ezzel kapcsolatban tett megfigyelés, hogy a nemesi tulajdonban lévő ládák feliratozottak és datáltak, míg a paraszti ládák jobbára névtelenek.

A polgárosodás egyértelmű jele a ruhásszekrény és a fiókos szekrény (kászli) megjelenése a parasztházban, mely utóbbi értékét a rajta elhelyezett dísztárgyak határozták meg. A katolikus vidékeken pedig a szoba főfalára állítva a kegytárgyak révén a házioltár szerepét töltötte be. A reprezentációs bútorok sorába tartozik az edénytartó szekrény, a tálas, mely különösen Erdélyben vált közkedveltté a XVIII. századtól; a faliszekrény viszont már a XII. századtól előfordult paraszti használatban, a legnépszerűbb presztízstárgynak számított, amit Munkácsy egyik festménye, a *Levélbontás* szemléletesen érzékeltet a szegény ember házának megjelenítésével, melynek ugyan nincs mennyezete, de van festett falitékája.

Az ülőbútorok közül a szék megőrizte nevében az egykori kiváltságos szerepét (székhely, törvényszék, stb.). A lécvázas székek már meglehetősen korán a jobbágyházak bútorai közé tartoztak. A kisnemesség körében a hegedűhátú székek voltak hosszú időn át kedveltek, melyeknek változatos példányai a Dunántúlon őrződtek meg. Polgári hatást jelez a karosszék, az ún. gondolkodószék megjelenése a mezővárosi kultúrában.

Az asztal esetében az alacsony, kerek lapú asztalszék tekinthető a legrégebbi és legáltalánosabb formának, melyet csak a XV. századtól kezdett felváltani a módosabbaknál a német közvetítéssel megjelenő gótikus fiókos asztal. Ennek értékét jelzi, hogy az egykori kárjegyzőkönyvek, vagyonleltárak kezdő darabjaként szerepelt. A XIX. század elejétől mutatható ki paraszti használatban a káva erősítésű, lefelé keskenyedő lábú asztal, melyet gyakran festéssel díszítettek.

A paraszti bútorkultúra történeti alakulásának vizsgálatát az ágy és a bölcső egyes változatainak áttekintése zárja. A szerző végső tanulságul rögzíti, hogy a magyarországi köznépi lakásberende-

zés az európai lakáskultúra szerves része, amiről mind a bútortípusok, mind alkalmazásuk módja egyaránt bizonykodik.

Kisbán Eszter: *A táplálkozáskultúra (417-583. oldal)*

A vizsgálat merőben újszerű módon, a magyar táplálkozáskultúrában bekövetkező változások korszakolásával, mindeddig nélkülözött történeti mélységben és társadalmi kötődésének következetes érvényesítésével nyújt sokoldalú képet a népi táplálkozásról. Nagy hangsúlyt helyez az élelmiszerfogyasztás szerkezetének feltárására.

A korszakolást a késő középkor (1300-1500) nyitja, mely a magyar konyha érvényesüléseként értelmezhető, fő jellemzője a sok hús, kásaétel és bor fogyasztása, amit ellensúlyozott a vallás, a böjt meghatározó szerepe. Lényeges újítás a cserépbogrács helyébe lépő fémüst, valamint a kenyér terjedése a köznépnél. Erre a korszakra a kétszeri (délben, este) étkezés a jellemző. A kora újkori szakasz (1500-1690) fontos változása a gabonatáplálék (kenyér, főtt tészta, gombóc) átlalános térhódítása az olasz konyha hatására. Ezzel összefüggésben jelent meg a főúri háztartásokban az asztali etikett (tányér, villa használata). A húsfogyasztás mérséklődött (a marhát mindinkább háttérbe szorította a juh és sertés); a húsoskáposzta „Magyarország címere" lett. A pálinka nagyobb szerepet kapott. Továbbra is a kétszeri étkezés a jellemző. Az újkori szakasz (1690-1780) alapvető változása a hármas étkezési rend, a leves bevezető fogásként való megjelenése, ezzel kapcsolatban a mélytányér és a kanál használata. Háttérbe szorultak az elit kultúrában a régi kásaételek. Mindez a francia konyha hatását mutatja. A népi táplálkozás parasztos stílusa (1780-1880) a leves, kávé és paprika általános használatát hozta. Az alföldi népi találmány: a gulyás, pörkölt és paprikás mind nagyobb teret hódított. Ebben az időszakban lendült fel a cukorfogyasztás a polgári rétegeknél, terjedt a cukros sütemények divatja. A modernizáció időszaka (1880-1970) a városiasodás hatását mutatja: a tej és tejtermékek szerepének megnövekedését, a konzervipar jelentőségét, a cukor, gyümölcs és sör túlsúlyát. Ebben az időszakban a polgári konyha erőteljes befolyást gyakorolt a paraszti életforma változására, a táplálkozáskultúra társadalmi kiegyenlítődését eredményezve.

A feldolgozás másik nagy egységét az ételválaszték történeti alakulásának végigkövetése alkotja. Kiindulásul a kásaételek szerepelnek, melyek alapanyaga és készítésmódja időbeli és táji változásokat egyaránt mutat. A kenyér előállításában középkori újítás az erjesztett, élesztővel készített kenyér. Jellegzetesen újkori találmány a főtt tészta, melynek változatos készítési technikáit is megismerhetjük. A húsételek időbeli változását érzékelteti a káposztás hús versenytársaként megjelenő töltött káposzta, majd a húsleves, gulyás, pörkölt, paprikás újkori parasztételként való térhódítása.

Az étkezések napi rendjének középkori kettős és újkori hármas formáját a társadalmi rétegekhez való kötődés szerint tárgyalja a szerző, amit a mindennapi és ünnepi étkezések étrendjeinek formái követnek. Tanulságos az asztali etikett történeti alakulásának áttekintése, az evőeszközök használatában megmutatkozó társadalmi sajátosságok, időbeli változások összevetése, pl. míg a parasztságnál mindenki saját kanalával étkezett a közös bográcsból vagy tálból, a főúri asztalokon csak néhány ezüstkanál szolgált a húsételekhez való léhez, amit közösen használtak. Összegzésül a magyar paraszti táplálkozáskultúra európai helyzetének és táji szerkezetének elemzése zárja a monografikus vizsgálatot, azzal a végső tanulsággal, hogy „összképében végül is az egész magyar paraszti táplálkozáskultúra viszonylag archaikus vonásokat mutatott az újkorban táji környezetében, különösen pedig saját keleti kulturális tömbjében".

Flórián Mária: *Öltözködés (587-767. oldal)*

A népviselet fogalmának tudománytörténeti értelmezését követően a szerző az eddig publikált adatokhoz képest az újabban feltárt jelentős történeti források alapján veszi vizsgálat alá az egyes öltözetdarabok múltját és európai összefüggéseit, melyeket az anyagféleség szerint sorakoztat fel (vászon, gyapjú, vékonyposztó, finom matéria, bőr). A vászonruhák (ing, pendely, lábravaló) időbeli formálódásának áttekintésén túl az alsóneműként és munkaruhaként való szerepéről is kapunk adatokat. Ez utóbbi történeti emlékét őrzi a „fehércseléd, vászoncseléd" kifejezés. A gyapjúruhákat, a rackajuh szőréből készített felső ruhadarabokat eredendően a szürke szín jellemezte. A gyapjúruhák meglehetősen változatos körét alkotják a vizsgálat alá vett ruhadarabok, mint a szűrköpönyeg, cifraszűr, szűrdolmány, az erdélyi szűrposztó ujjasok, a bunda felett viselt szűr, a szűrnadrág vagy harisnya, az abaposztó öltözetek, a guba és csepűguba.

A vékonyposztóból készített felsőruhákkal (mente, dolmány) kapcsolatban tett lényeges megállapítás, hogy azok nem szabásukkal, hanem anyaguk minőségével fejezték ki viselőik rendi hovatartozását a főnemestől az urakon, polgárokon, mesterembereken át a parasztságon belül is megkülönböztetett rétegekig. A magyar ruhaviseletre a XVIII. századtól mind erőteljesebb hatást gyakorolt a nyugat-európai öltözködési divat. A nadrágviseletben sokáig megőrződött a testhezálló, feszes forma, szemben a német bugyogós szabásmóddal. A XIX. század elejétől a parasztság körében kedveltté lett a német mintájú hasított szárú lovaglónadrág (Reitenhose), melyet piros posztózással és sárgaréz gombokkal díszítve „rajthúzli" néven még jó fél évszázadon át viseltek. A posztóruhák díszítésének, zsinórozásának minősége egyértelműen jelezte viselője rangját, társadalmi hovatartozását. A mente – dolmány – nadrág jellegzetesen magyar ruhának számított.

Külön fejezetet alkot a paraszti női öltözet finom matéria felsőruháinak számbavétele: a szoknya-rokolya, alsószoknya, váll, vállkendő, ujjas, kötény. Ezeknek a ruhadaraboknak időbeli változása sokkal inkább a nyugat-európai öltözködési mintákat követte, szemben a férfi felsőruhák keleties elemeivel. A paraszti bőrruhák szintén változatos körére jellemző, hogy egzisztálásuk a hímzésre alkalmas vastagbőrű rackajuh tartásának idejéhez kötődött, de a múlt század közepétől teret hódító paraszti viselet-divatok is hozzájárultak háttérbe szorulásukhoz. A lábbelik történeti sorát a haj- és fejviselet formáinak számbavétele, majd a népi ékszerek áttekintése követi.

A viseleti elemek tételes elemzése után mintegy sokoldalú összegzést, értékelést nyújt az öltözködés rendszerét tárgyaló három fejezet. A magyar öltözködés európai megítélésének kapcsán tett lényeges megállapítás, hogy a férfiöltözet még a XVIII. században is őrizte „keleties" jellegét, a magyar női öltözet viszont a XVI-XVII. századi nyugat-európai öltözetelemekből formálódott. Tanulságos képet kapunk az öltözködési különbségek társadalmi-gazdasági meghatározottságáról. A XVII. századtól egyre távolodott az elit és a parasztság viseletmódja; 1848 után hódított teret a „nemzeti módi", amiben a népszínművek is szerepet játszottak. Tömör összefoglalást kapunk a népviseletek táji kialakulásáról a magyarnak tartott öltözködési stíluson belül. A társadalmi különbségek és időbeli változások a kelengye öltözetformáló szerepének elemzése kapcsán rajzolódnak ki, az öltözetek folyamatos pótlásának figyelembevételével. A falusi öltözetek tájékoztató szerepének értékelése egyaránt kitér az életszakaszokkal változó öltözetformákra, valamint az öltözet alkalmat jelölő funkcióinak számbavételére. A szerző végső tanulságul rögzíti, hogy a viselet „érzékeny és változatos tükrözője volt a paraszti társadalom nagyon differenciált belső tagolódásának és az emberek egymás közötti kapcsolatainak".*

Budapest SELMECZI KOVÁCS ATTILA

Makkay János: A magyarság keltezése. 2. átdolgozott és bővített kiadás. A Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei. Szolnok, 1994. 231 p.

Az 1993. évi első kiadáshoz képest jelentősen kibővítve jelent meg Makkay János munkája. László Gyula 1978-ban megjelent műve (A "kettős honfoglalás". Budapest) óta ez az első tudományos igénnyel megírt önálló könyv, amely teljes egészében a magyarság avar kori megtelepedésének kérdésével foglalkozik. A témából adódóan célszerűnek látszik néhány terminológiai megjegyzés az esetleges félreértések elkerülése végett. A továbbiakban honfoglalók alatt Árpád népét értem – mindenfajta etnikai meghatározás nélkül. Hasonlóképpen kronológiai jelentésárnyalattal használom az avar szót, a magyar alatt pedig az alapjaiban finnugor eredetű népet és nyelvet értem – függetlenül attól, hogy mikor jelent meg a Kárpát-medencében.

* Csoma Zsigmond és Selmeczi Kovács Attila ismertetése elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság rendkívüli közgyűlésén, a kézikönyv szakmai bemutatóján, 1997. szeptember 24-én, a budapesti Néprajzi Múzeumban. (*Szerk.*)

A korábban elsősorban őskoros régészként ismert szerző könyve elején röviden összefoglalja, mi az, amit az eddigi nyelvészeti kutatásokból elfogad: a magyar finnugor eredetű nyelvet beszélő nép, rokonaival az Ural és a Káma közötti területen élt együtt, legkésőbb a Kr. u. III-IV. századig. Majd – mindenekelőtt a honfoglalók neveinek vizsgálatával – arra a következtetésre jut, hogy az Árpád vezette nép török nyelvű volt. Ez után a középkori személy illetve helynevekről megállapítja, hogy ezek zömükben finnugor eredetűek. A magyarság tehát nem származhat Árpád török népétől, ezért számolnunk kell avar kori megtelepedésével. Makkay a probléma kulcskérdésének számító avar továbbélést veszi eztán sorra, és pozitív eredményre jut: az avarok nagy tömegei megérték a honfoglalást. Magyar nyelvűségüket nyelvészeti és településföldrajzi érvekkel bizonyítja, a középkori magyarsággal való genetikai rokonságuk igazolására pedig az antropológiát hívja segítségül. Külön fejezet foglalkozik a székelység eredetével. Végezetül Makkay vázolja azt a történeti eseménysort, amelynek keretében a magyarság több hullámban benépesítette a Kárpát-medencét. Szándéka szerint egyben új modelljét adja a magyarság kárpát-medencei megtelepedésének.

A könyv ismertetése során előre szeretném venni azokat az érveket, amelyeket Makkay tévesen használ föl. A kérdés leegyszerűsítésének tűnik mindenekelőtt az a megállapítás, miszerint az Árpád-családnál "következetesen megőrzött török névadásból" az derül ki, "hogy ethnikumuk is török volt" (11-17. o.), és bár nem lehet kizárni, hogy a honfoglalókkal kisebb magyar nyelvű csoportok is jöttek, ez valószínűtlen, mivel "... a történeti források és a névtani adatok nem említenek ilyeneket" (135. o.). Először is: Makkay töröknek tekint minden török etimonúnak tartott, de magyar toldalékkal ellátott nevet – nem kétséges, hogy ebben az esetben utóbbi az, ami meghatározza a beszélők nyelvét. Így például töröknek tartja Árpád nevét, míg az Árpád-kori köznép magyar nyelvűségét – nyilván helyesen – többek között az alábbi személy- és helynevekkel bizonyítja: Árpás, Búza, Csákány, Gyékény, Kölked, Sár, Sárd, Som, Somos, Tar, Tarcsa, stb. (21-28. o.) Ezek kivétel nélkül török eredetű magyar közszavak, gyakran még a magyar toldalék is hiányzik mellőlük. Nincs szükség különösebb bizonyító eljárásra annak igazolásához, hogy az Árpád név éppen annyira török vagy magyar, mint a Búza, Kölked vagy éppen az Árpás. Másodszor: Makkay kritika nélkül átvesz jó néhány vitatott török etimológiát (pl. ?~Falitzi/Fali, yut~Jutotzas, tarqan~Tarkatzus, tegin~Tétény, sultan~Zaltas. Jogos kritikával kezeli a régi etimológiákat a Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Budapest, 1994.). Végül Makkay szerint a finnugor etimonú nevek mitikus alakokra vonatkoznak, ezért nem lehet őket figyelembe venni. Közülük bajosan tekinthető mitologikus alaknak az Árpád leszármazottai között említett Liüntika, Ezeleg/Ézelő, Falicsi és Teveli, még akkor is, ha Konstantinos híradása nem egészen egyértelmű. Amennyiben Előd, Emese, Levédi valóban nem történeti alakok (bár ez az utóbbi esetében egyáltalán nem biztos), az semmit nem von le jelentőségükből. Aki magyar nyelven nevezi el mitikus őseit, az vélhetően magyarul beszél. Egy törökül beszélő, törökül gondolkodó embernek semmitmondó az Előd vagy Levedi név. Más kérdés, hogy mikor alakult ki az Árpád-ház általunk ismert eredetlegendája, és milyen változtatásokat szenvedett, míg Anonymus végül is lejegyezte. Egy biztos: az Árpád-család tagjai a honfoglalás előtt és után beszéltek magyarul, ahogy nyilván beszéltek valamilyen török nyelvet is. Mellesleg a török eredetű nevek alapján bajosan beszélhetnénk 'az Árpád népével egytestvér onogur uralkodó rétegről' (127. o.), mivel ezek többsége köztörök jellegű. Csuvasos, tehát onogurnak nevezhető név csak mutatóba akad közöttük. (Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.)

Nincs minden rendben a honfoglalók egészének török nyelvűségét bizonyító érvekkel sem (18–21. o.). A *kündü*, *gyula* és *karha* éppen annyira bizonyíték a honfoglalók török nyelvűségére, mint a *király*, *ispán*, *megye* stb. szavak az Árpád-kori magyarság szláv nyelvűségére. Géza nem született "türk" fejedelmi sarjnak, és neveltetésében – amelyről fogalmunk sincs – aligha játszott szerepet "*Ištemi* kagán emlékezete-hagyománya", Bulcsú és Tormás követjárásában semmi törökös nincs, nem "török ethnikai vonás" a "farkasüvöltés-szerű ordítás" (?, 30. o.). Benkő Mihály nem azt bizonyította be, hogy a halotti kendőre varrott szemlemezek használata *török etnikai sajátság*, hanem hogy a szokás *nem finnugor etnikai sajátság*. A kettő nem ugyanaz. Azt hogy a szóban forgó temetkezési szokás, amely már a paleolitikumban is létezett, etnikumtól független újabban Veres Péter mutatta ki

(A honfoglaló magyarok temetkezési szokásainak problematikája. In memoriam Dienes István (1929-1995). In: Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórjából. Szerk.: Pócs Éva–Voigt Vilmos. Budapest, 1996.). A honfoglaló vezérek települési rendje sem hasonlított "az Arany Horda első vezéreiéhez" (Györffy György elméletének cáfolatára legutóbb Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995. 255-275. o.) – ellenkező esetben is legfeljebb a honfoglalók mongol nyelvűségét tudná vele Makkay bizonyítani.

Ha pedig igaza lenne Makkaynak, hogy "Nem a hazai török nyelvű nemzetségek nevezték így is a fejedelmet (t. i. Árpádot), hanem a magyar nyelvű alattvalók láttak el magyar képzővel egy török nevet ..." (12. o.), akkor az kiváló bizonyíték lenne a honfoglalók legalább részbeni magyar nyelvűségére, Árpádot ugyanis már a honfoglalás előtt ezen a néven ismerik a bizánciak. Az Árpád és Kusanes nevét fenntartó krónika ugyan a X. század második felében keletkezett, de forrása nyilván egykorú a görög-magyar tárgyalásokkal, vagyis IX. századi, annál is inkább, mert Árpád vezértársának nevét más, későbbi eseményeket említő görög forrás nem ismeri (Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1984. 59. o.). Másfelől: MAKKAY egyetlen nevet sem idéz az avar korszakból, amelyen a magyar nyelvű alattvalók névadási szokása tükröződne (82-83. o.). Abban ugyan igaza van Makkaynak, hogy nem ismerünk szláv szolga neveket sem az avar korból, de a szlávokat legalább forrás említi.

Makkay igen nagy jelentőséget tulajdonít a honfoglalók kapcsán használt népneveknek (30-34. o.). Ezek pedig valóban, szinte kivétel nélkül török népre utalnak (*türk*, *turk*, *Hungarus* stb.). Az egyetlen kivétel pont a honfoglalók saját elnevezése, amely már a honfoglalás előtt létezett, a *magyar* (a muzulmán forrásokban feljegyzett név Makkay kételkedése ellenére is összefügg a *magyar* névvel – Ligeti: i. m. 396-400. o. Más etimológiából indul ki, de szintén elképzelhetőnek tartja a kapcsolatot Róna–Tas András: A honfoglaló magyar nép. Budapest, 1996. 237-238. o.). Ennek vitatott az etimológiája (Igen jó áttekintést ad a különböző elméletekről Makkay a 35-38. o. Az elmúlt években jelent meg új etimológia is: Gulya János: A magyarok önelnevezésének eredete. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 1997. 85-97.; Berta Árpád: Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Budapest 1997. 211-219.), de egy biztos: a szókezdő *m-* hang kizárja a török eredetet. Melyik a döntő: a külső elnevezés vagy az önelnevezés? Ha pedig az ismert törzsneveket vesszük szemügyre, azt láthatjuk, hogy egyedül a honfoglalóknál találunk magyar eredetű elnevezéseket. Tegyük hozzá: a XII-XIII. századi forrásokban felbukkanó és a magyarral valószínűleg összefüggő baskír név változatait a kárpát-medencei magyarokra illetve Magna Hungaria magyarjaira használják (Ligeti: u. o.) – akikkel Julianus magyarul beszélt (Scriptores Rerum Hungaricarum. Ed. E. Szentpétery. Vol. II. Budapest, 1938. 541. o.). És mint a személynevek kapcsán az előbb, ismét meg kell jegyezni, hogy sem a bizánci, sem a nyugati források nem említenek olyan népet a Kárpát-medencéből az avar korban, amelynek nevét finnugor nyelvből lehetne magyarázni. A dolog tehát úgy áll, hogy akár itt voltak a magyarok az avar korban, akár csak a honfoglalással kerültek ide, a környező népek török eredetű nevekkel illették őket. Szigorúan ragaszkodva Makkay logikájához ez azt jelentené, hogy finnugor nyelvet beszélő nép sem a honfoglalás előtt, sem a honfoglalás után nem élhetett a Kárpát-medencében. A megoldás azt hiszem az, ha nem tulajdonítunk túlzott jelentőséget őseink külső, illetve idegen eredetű saját elnevezéseinek.

A honfoglalók török nyelvűségével szemben Makkay külön kitér az Árpád-kori köznép magyarságának bizonyítására, mégpedig a feljegyzett szolgáló nevek segítségével. Makkay valójában válogat a nevek közül, hasonló válogatással azt is be lehetne bizonyítani, hogy a XII-XIII. századi köznép (ebből a korból maradtak ránk az első olyan oklevelek, összeírások, amelyek nagyobb számban tartalmaznak neveket, és így Makkay is zömmel ezekre hivatkozik) törökül beszélt. Rövid lista azok közül, amelyeket törökből lehet magyarázni: Almus (szolga), Bahatur (szolga), Alup/Olup (szolga), Bulgan (szolga), Bulgar (szolga), Burz (poroszló), Teke/Theke (harangozó, kenyérsütő, jobbágy, vincellér, szolga), Tos (szolga) stb. És persze van Ahilles/Echellus (szűcs, szakács), Ecil (szolga), Benedictus (udvarnok, poroszló), Albeus (szolga), Petrus (ács) stb. (Fehértói Katalin: Árpád-kori kis személynévtár. Budapest, 1983.). Mindezek nem annyira az egyes személyek eredetére

utalnak, mint a magyarságot ért kulturális hatásokra. Úgy tűnik, a honfoglalók vezetőrétegének, ezen belül az Árpádoknak a névadási szokásai nem térnek el gyökeresen az Árpád-kori köznépétől, az esetleges különbségeket könnyen lehet magyarázni török népekkel való házasságokkal. (A dinasztikus házasságokat persze nem annyira a nyelvi rokonság, mint inkább a politikai helyzet befolyásolja: X. századi uralkodóink besenyő hercegnőket vettek feleségül, utódaik franciát, görögöt, szlávot.) Mit mond a statisztika ugyanezekről a nevekről? "... a "magyar" közszói eredetű személynevek aránya mindössze – átlagosan – 20-25%, de ebbe már belevettem a török eredetű (Bese, Tivan, Bor) és a szláv eredetű (Drága, Péntek, Szombat, Unoka stb.) neveket is. A 6800 személy mintegy 25%-a visel egyházi, bibliai eredetű nevet, és a további 50%-nak szláv, német, latin, valamint igen nagy számban ismeretlen eredetű neve van. Az 1138. évi dömösi összeírásban kevesebb a magyar közszói eredetű név, mint az 1211. évi tihanyi összeírásban, legkevesebb a *Váradi Regestrum*ban, a *felismert* szláv eredetű név viszont a dömösi összeírásban a legtöbb." (Fehértói K.: Eltérő nézetek legrégibb személyneveink eredetéről. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerkesztette: Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 1997. 235–246. idézet a 245. oldalról. Ugyanaz részletesebb statisztikai adatokkal: Fehértói: Árpád-kori közszói eredetű személyneveinkről. Magyar Nyelvőr 21, 1 (1997) 71–75. o.) Szigorúan nézve, ezzel még az Árpád-kori köznép túlnyomórészt magyar voltát sem lehet bizonyítani, nem hogy a magyarság avar kori jelenlétét.

Nem vitás, hogy a IX. századi lakosság számára vonatkozó vizsgálatok alapvető jelentőségűek: ha sikerül a régészeknek hatalmas avar tömegeket kimutatni a Kárpát-medence területén, és ugyanakkor igaznak bizonyulnak a honfoglalók létszámára tett újabb becslések, más magyarázat aligha lehet, minthogy ezek az avar tömegek magyarul beszéltek. Abban, hogy a Kárpát-medence lakott volt a IX. században, és hogy az avar kori népesség leszármazottai is köztük éltek, senki nem kételkedik. A bökkenő ott van, hogy a jelenleg általánosan elfogadott kronológia és a rendelkezésre álló leletanyag alapján ezeknek a tömegeknek a jelenlétét nem lehet kimutatni: a IX. századra datált temetők éppen nem a hatalmas sírszámukról ismertek, illetve nagy sírszámú késő avar temetőknek csak kisebb részeit lehet a 9. századra datálni. Makkay ugyan hivatkozik a IX. századi avar telepek nagy számára (64. o. Ezeket mások zömmel a 8. századra keltezik, pl.: Madaras László: Az alföldi avarság IX. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében. In: Az Alföld a IX. században. Szerkesztette: Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993. 11-32. o.), de hiányoznak az ennek megfelelő nagy IX. századi temetők. Makkay előtt, úgy tűnik, egy út állna: a VIII-X. századi régészeti kronológia teljes felrúgása, átdolgozása. (Erre egyébként van példa: Vékony Gábor: Onogurok és onogundurok a Kárpát-medencében. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1981. 71-82. o., ugyanő: Prabălgari v Karpatskija baseja. In: Ungarska bălgaristika. Sofija, 1988.) Ő azonban elfogadja a hagyományos időrendet (56. o., 207. o.: "... the Late Avarian griffin and tendril style cannot be dated to later than the first quarter of the 9th century AD, ..."). Mivel a IX. századra datált temetők alapján nem lehet avar tömegek létét bizonyítani (62. o.), Makkay érvrendszerében nagy szerepet kapnak statisztikai számítások: a feltárt sírok alapján próbál arra következtetni, mennyi lehetett a helyben talált lakosság és a honfoglalók aránya. Bevallom, nem tudom követni Makkay bonyolult számításait (65–71. o.), így pontosságukat sem ellenőrizhetem, inkább elfogadom a végeredményt. Ez pedig a "... 4:1, 5:1 arányt adja az avar kori : honfoglalás kori népesség (N. b. "A honfoglalás kor sírszámaiban *de facto* vannak őslakók is; ..." 66. o.) arányára." (71. o.) Makkay tehát az egzakt, nemzedékekre számolt (66. o.) arányok alapján azt mondja, hogy a X. századi népesség, vagyis a honfoglalókkal megszaporodott őslakosság negyedét, ötödét tette ki az avar korinak. Mennyiben cáfolja ez az avarság tragikus pusztulásának teóriáját? És miért lett az avar kori : honfoglalás kori lakosság arányból az angol nyelvű rezümében "... *the proportion of natives to newcomers* ..." (215. o.)?

A IX. századi lakosság magyar nyelvűségének bizonyítására Makkay jelentős szerepet szán Borsod Anonymusnál leírt alapításának, miszerint az itt talált lakosság nevezte el a várat (28-30. o.). Sajnos Anonymusnak a honfoglalók váralapításaira vonatkozó adatai pont annyira megbízhatók, mint Déva kapcsán a Kőműves Kelemen című balladáé. (A várat régészeti leletek alapján sem lehet a X. század elejére datálni: Bóna István: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1995. 32-33. o.) Nagy a valószínűsége, hogy Borsod vármegye esetében ugyanúgy az első ispán neve őrződött meg (Györffy

György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1963. 737. o.), ahogy az más megyéknél (Veszprém, Csanád) bizonyos – akkoriban – az államalapítás idején – pedig már az "ortodoxok" szerint is magyarok éltek ezen a területen.

A magyarság avar kori jelenlétének első pillantásra legmeggyőzőbb bizonyítéka Makkaynak a toponímiával kapcsolatos fejtegetése. Valóban elgondolkodtató, ahogyan anatóliai példákra hivatkozik, miszerint léteznek a bronzkorból örökölt településnevek, ezért jogos a kérdés: "miért nincs a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében élt népeknek jelentős helynévi hagyatéka?". Meggyőzőbb lenne persze, ha tudnánk, hogy a törökországi helynevek hány százalékát lehet ily módon a törökség előtti etnikumhoz kötni, illetve ha említene néhány hasonló példát magyar nyelvterületről. Ilyenek azonban nemigen vannak, Pannonia településnevei csak a tartomány déli és nyugati felén élnek tovább (Mócsy András: Utóélet. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Szerk.: Mócsy András–Fitz Jenő. Budapest, 1990. 279-281. o.), az egykor jelentős Aquincum, Brigetio stb. neve nyom nélkül eltűnt, nem beszélve a jelentéktelen falvakról – ez már rögtön sejteti, hogy a névkontinuitás szabályait néhány jelentős település alapján nem lehet meghatározni. A kivételes sorsú Savaria, amelynek neve és fekvése vallási okból ismert volt a középkorban is (U.o.), ókori nevétől független elnevezést kap a magyarban. Talán az sem érdektelen, hogy a coloniának nevet adó Savarias–Sibaris patak neve német nyelvterületen – szláv közvetítéssel – fennmaradt (Zöbernbach), magyar nyelvterületen a Gyöngyös váltotta fel (Moór, Elemér: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Acta Litterarum ac Stientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Iosephinae. Tom. X. Szeged, 1936. 107. o.) – a névkontinuitás egy viszonylag szűk régión belül csak a magyar nyelvterületen szakadt meg. Mellesleg a patak Szombathelyen átfolyó nyugati, eredeti szakaszát Aranypataknak, délebbre Soroknak hívták, a XIX. századra mindkettőt kiszorítja a Perint név (Tóth Endre: Adatok Savaria–Szombathely és környéke történeti földrajzához. Vasi Szemle XXVI, 2 (1972), 239-262. o.). A település földrajzi környezetét leíró elnevezés tehát – amelyeknek Makkay oly nagy jelentőséget tulajdonít: 24-25. o. – a magyar nyelvű etnikum kontinuitása ellenére megváltozhat még az általában konzervatívabbnak tartott víznevek esetében is. Az sem egészen áll, hogy az "ortodox" felfogású kutatók szerint nincs nyoma a magyarság előtti népeknek. A nagyobb, őskorból származtatható víznevek mellett számolnak török és szláv elnevezésekkel (nem utolsó sorban ilyen a Balaton), ha – különösen az előbbi esetében – nem is túl nagy számban. Makkay ezzel szemben azt a megoldást javasolja, hogy a forrásokban a magyar földrajzi nevekkel egy időben feltűnő szláv és török neveket ne tekintsük korábbiaknak (95-98. o.). Nem veszi észre, hogy miközben mindenáron nagy tömegű *honfoglalás előtti* helynevet akar kimutatni, tovább csökkenti a *magyarság megtelepedése előttről* származtatható helynevek számát. Ha most kronológiai megkötés nélküli, általános formában tesszük fel a kérdést: "miért nincs a magyarság előtt a Kárpát-medencében élt népeknek jelentős helynévi hagyatéka?", újra csak magyaráznunk kell egy jelenséget. Makkay tehát a problémát nem megoldotta, hanem pár évszázaddal eltolta. Két megoldás kínálkozik: a magyarok megtelepedése előtti lakosság viszonylag kisszámú volt, illetve ha nagyszámú volt is, a tőlük esetlegesen átvett toponímia idővel szinte teljesen "kikopott" a használatból. A magyarság megtelepedésének időpontja ebből a szempontból lényegtelen. Érdemes megnézni a szarmaták esetét. Alföldi településhálózatuk a terepbejárások szerint a késő szarmata korban (270-450) igen sűrű, ami jelentős lélekszámra utal (Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája. Szerkesztette: Makkay János. Budapest, 1989. Lásd Makkay összefoglalását a 27-28. oldalon, illetve az impozáns lelőhely-katalógust a függelékben.). Az 567-ig terjedő egy évszázad során aligha pusztult ki ez a népesség, ez ellen logikai érveket is fel lehet hozni (Makkay a 95. oldalon egyetértően hivatkozik Engel Pálra, miszerint "... ezt a vidéket mindig lakták, ... – egyedül a honfoglalás előtti évszázadban maradt volna valami csoda folytán lakatlan." Hasonló csoda az V. században sem valószínűbb.). A szarmaták tömeges továbbélésével Makkay is számol (148-149. o.), tőlük eredezteti a magyar nyelv iráni jövevényszavait. Miért nem maradt utánuk nagy tömegű földrajzi név? *Erre* talál Makkay magyarázatot: "A szarmaták iráni nyelvéből pedig azért nem lehetne kimutatni fennmaradt hidronímiát, mert alföldi lakterületükön csak néhány nagy folyó van, amelynek neve ősi – alighanem indoeurópai – örökség volt már a szarmata korban is, pl. Tisza, Körös, Maros." (130. o.) Hajszálra ugyanezt a megoldást javasolják a honfoglalókat magyar nyelvűnek

tartó kutatók: a magyar nyelv török jövevényszavainak egy része az itt talált népességtől származik (Tomka Péter: Avar-kori régészetünk orientalisztikai vonatkozásairól. Keletkutatás 1974 (1975), 179-184.), török nyelvéből pedig azért nem lehetne kimutatni fennmaradt hidronímiát, mert lakterületükön csak néhány nagy folyó van, amelynek neve ősi örökség volt már az avar korban is. A kettő közötti választást legfeljebb a prekoncepció befolyásolhatja. Tegyük még hozzá, hogy a Körösnél és Marosnál nagyobb folyó a Dunától nyugatra sincs sok – ezek neve szintén ősi örökség.

Szintén nagy jelentőséget kapnak a magyar nyelvben használatos népnevek. Közülük a germán eredetű 'tót' alapján számomra csak annyi világos, hogy a gepidák szlávokba olvadtak be (már ha valóban *thuat*nak nevezték magukat, amire én a magam részéről nem vennék mérget – vö. A magyar nyelv történeti etimológiai szótára III. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Budapest, 1976.) – tehát az adott területen utóbbiak éltek, nem magyarok (76-77. o.). Hogy a 'zsidó' név kazár helyett szláv eredetű a magyarban, szintén nem perdöntő. Rövid lista azon szavainkból, amelyek idegen eredetűek, ennek ellenére őseink bizonyosan ismerték a hozzájuk kapcsolódó fogalmat a törökökkel vagy szlávokkal való kapcsolatok előtt is: *apró, baszik, bátor, boka, bosszant, csécs, csipa, dől, erő, ész, gyárt, gyeplő, gyomor, gyűjt, iker, kantár, kar, kék, kis, korom, köldök, öreg, sár, sárga, sátor, szakáll, szél, szeplő, szúnyog, tar, térd, ünő,* illetve *bárány, birka, bolha, borda* (mint testrész), *csinál, csizma, déd, derék, ganaj, giliszta, görbe, görcs, ikra, kacsa, kanca, kovács, kukac, pók, puszta, tiszta, unoka, vihar, zabla, zsír.* (Harmatta János: Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest, 1977. 167-182. o.; Ligeti: i. m.; Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. kötet. Budapest, 1974.[2]) Az idegen kifejezések ilyen-olyan okból kifolyólag kiszorították az eredeti szavakat. (A török eredetű testrész nevek például, mint boka, gyomor stb. eredetileg állati testrészeket jelöltek – ez a jelenség szempontjából érdektelen.) Miért lenne ez lehetetlen népnevek esetében? Kniezsa szerint a 'zsidó' a szláv egyházi terminológiával együtt került a magyarba (i. m. 576. o.).

Mennyiben új az a modell, amelyet Makkay a régi helyett ajánl (151-152. o.)? Mivel elveti annak lehetőségét, hogy a magyar nyelv diffúziós terjedéssel került a Kárpát-medencébe, illetve a magyarság őseinek a többi ugor néptől való elválását a Káma vidékére teszi (7-9. o.), gyakorlatilag ugyanazt az utat járatja be a magyarsággal, amelyet az "ortodoxok" – csak lényegesen rövidebb idő alatt és valamivel korábban. Az sem valami új gondolat, hogy a magyarság ezt a vándorutat egy török nép vezetésével tette meg. Egyetlen eltérés érdemel figyelmet: Makkay szerint a magyarságot két részletben sodorták a Kárpát-medencébe különböző török népek. Hogy erre a feltételezésre mi indította, nem egyértelmű. Konkrét adatot nem említ, logikai érvvel – hogy tudniillik egy alkalommal nem jöhetett volna be nagy számú magyarság – szintén nehéz magyarázni: nagyságrendi szempontból mindegy, hogy egy vagy két magyar hullámot feltételezünk. Az a gyanúm, hogy Makkayt valójában a "kettős honfoglalás" kifejezés befolyásolta – amely egyébként értelmét vesztette, mióta László Gyula a honfoglalókat egységes török népnek tekinti.

Melyek azok a meggondolások, adatok, amelyek támogatják, vagy legalább lehetővé teszik Makkay elképzelését? Mindenekelőtt ki kell jelenteni, hogy a honfoglalók vezető rétegéhez kapcsolt, újabban ismét "Hampel A" néven emlegetett leletkörnek a köznépi, a "Hampel B" leletanyagtól etnikai alapon való elválasztása nem példátlan. Szőke Béla nagy jelentőségű könyvének (A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Budapest, 1962.) megjelenése előtti nézetek kapcsán elég Hampel Józsefre, illetve Dienes Istvánra utalni: előbbi a magyar, utóbbi egy időben az avar emlékanyagot látta benne (Dienes maga volt az, aki elméletét visszavonta: A Felső-Tisza-vidék a X. században. In: Szabolcs–Szatmár megye műemlékei I. Budapest, 1986. 92–114. o.). Újabban szintén etnikai alapon magyarázza a különbséget Kristó Gyula. (A magyar állam megszületése. Szeged, 1995. Könyvét, nem csak ebből a szempontból, hevesen kritizálja Takács Miklós, illetve Révész László: Századok 131 (1997) 1. szám, 168-233. o. Kristó válasza ugyanott, 234-275. o.)

Támogatják Makkayt antropológiai adatok: Éry Kinga szerint "... az egymástól embertanilag különböző avar kori csoportok eltérő népességektől származhattak...", közülük külön kiemeli "... a

nyugat-dunántúli avar népesség Volga–Káma vidéki gyökerei..."-t, illetve a honfoglalók két eltérő csoportját is két külön népességhez sorolja. (Éry Kinga: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994. 217-224. o.) Más helyütt ugyancsak Éry hangsúlyozza, hogy "... a honfoglalók és az Árpád-kori népesség embertani jellege összességében nem azonos, ebből következően az Árpád-kori népesség jelentős része nem tekinthető a honfoglalók leszármazottainak." (Korai magyar ... 187. o. Ugyanez más szempontból: Éry: Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság a testmagasság tükrében. In: Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem. Szerk. Pálfi György–Farkas L. Gyula–Molnár Erika. Szeged 1996. 103-111. o. Hasonlóképpen: Barabás Katalin–Guba Zsuzsanna–Szathmáry László–Lőrinczy Gábor: Avar kori népesség – honfoglalás kori népesség. In: Honfoglaló magyarság ... 79-85. o. Szathmáry László: Honfoglalás kori népességünk struktúrája. In: Honfoglaló magyarság ... 87-96. o.) Másrészt viszont "... éppígy semmi nyoma annak, hogy a Duna–Tisza közén élt, jelentős létszámú, alacsony agykoponyájú avar kori lakosság megérte volna a honfoglalást", "... helyükre, valószínűleg még a honfoglalás előtt, keskeny hosszú koponyájú europid típusú népesség költözhetett ...". (Éry: A Kárpát–medence ... 218. o.) Éry legújabb véleménye szerint: "*Azt, hogy az Árpád-kori népesség zöme a koponyaforma különbözősége miatt nem tekinthető sem az avar kori lakosság, még kevésbé a honfoglalók leszármazottainak, más biológiai adatok ugyancsak alátámasztják: az Árpád-kori népesség testmagassága ugyanis alacsonyabb nemcsak az avar kori, hanem a honfoglalók testmagasságánál is.*" (Éry Kinga: A honfoglalás és az Árpád-kor népességének embertani vázlata. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság – 1100 година доселења Мађара и Војводина. Újvidék–Београд 1997. 123-126. o.) Az tehát bizonyos, hogy a helyben talált lakosság szerepet játszott a mai magyarság kialakításában, de hogy ez pontosabban mit jelent, arra nézve megoszlanak a vélemények. (Kristó: i. m.; Vékony Gábor: A magyar etnogenézis szakaszai I–II. Életünk 1997/2-3. 260-276., 384–408. o.) Róna-Tas András – azt hiszem teljes joggal – kevésnek tartja a vizsgálat alapjául szolgáló mintegy 340 honfoglalás kori (azaz a 895 és 970/980 közötti három generációhoz köthető) és 2300 Árpád-kori (a 970/980 és 1300 közötti 10-11 generációhoz köthető) egyedet (A honfoglaló magyar nép. Budapest, 1996.). Hasonlót mond Éry is, amikor megfigyeléseit azzal a megjegyzéssel adja közre, "... hogy újabb források azokat bármely irányban módosíthatják." (Éry i. m 123. o.)

Érdemes megjegyezni, hogy a mai magyarság és a mai obi ugor népek antropológiai jellege gyökeresen eltér – mégis ők a legközelebbi nyelvrokonaink. (Hajdú Péter – Domokos Péter: Uráli nyelvrokonaink. Budapest, 1980. 86-87. o.) Az obi ugor népesség jelentős része tehát antropológiai szempontból nem tekinthető a finnugorok leszármazottainak. Kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy etnogenezisükben szám szerint nagyobb szerepet játszottak a nem finnugor összetevők, akik egy kisebb finnugor csoport nyelvét vették át.

Újabb becslések szerint a IX. század végén a Kárpát-medence lakossága 1-1,5 millió fő lehetett (Korai magyar ... 684-685. o.). Ezt máshogy, mint az őslakosság honfoglalókkal szembeni túlnyomó többségével, nem lehet magyarázni. A becslés alapjául demográfiai modell szolgál, amely abból indul ki, hogy a középkori átlagos népességnövekedés 1-2 ezreléket tehetett ki. Kováts Zoltán modellje azonban igen pontatlan eredményeket ad, ő ugyanis 1500 körülre 5-5,5 millióra becsüli Magyarország lakosságát, míg az adatokból kikövetkeztethető tényleges lélekszám 2,6-3 millió lehetett (Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a XI. század végén. Történelmi Szemle 38, 2–3 (1996) 135–161.). Amennyiben Kovátsnak a X. századi népességre vonatkozó számításai hasonlóképpen megbízhatók, akkor a korábbi 6-700.000-es becslések a 900 körüli lélekszámra nem is olyan rosszak. Kérdésesnek érzem azt is, hogy a XVII-XVIII. századi angol és francia népesség reprodukciójából következtethetnénk a középkori Magyarország demográfiai viszonyaira. Az ekkor túlnépesedett Nyugat-Európa lakossága az alacsony reprodukciót illetve a lélekszám szinten tartását ugyanis a termékenység korlátozásával érte el (például kései házassággal), illetve pont ez az a korszak, amikor megkezdődik a népességfelesleg kivándorlása a gyarmatokra. Az Árpád-kori temetőkből kikövetkeztetett magas halandóság sem jelent egyértelműen alacsony reprodukciót, ugyanis fogalmunk sincs a termékenységről.

Egy adott populáció reprodukciója elsősorban a táplálék kínálattól függ. Hogy kedvező körülmények között ez a reprodukció igen nagy lehet, arra éppen Magyarország nyújt példát. A legújabb, adóösszeírásokon és népszámlálásokon alapuló becslések szerint az ország lakossága 1720-ban 4,3 millió, 1790-ben csaknem 10 millió lehetett (Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a XVIII. Században. In: Magyarország története 1686-1790. Főszerkesztő Ember Győző—Heckenast Gusztáv. Budapest, 1989. 25-80., 1277-1308. o.). Abban a legkülönfélébb becslések is megegyeznek, hogy az ország lélekszáma 1720 és 1785 között megduplázódott, és ebben döntő szerepet játszott a betelepülések és betelepítések mellett az időponttól és helytől függően 6 és 14 ezrelék között változó természetes szaporodás. A magyarság arányát a korszak elején 50, a korszak végén 40 százalékra becsülik, ez 2,15 illetve 3,96 millió főt jelent. Ez 70 éven át átlagosan évi 8,7 ezrelékes növekedést jelent. Holott az egészségügyi ellátásról aligha lehet elmondani, hogy a középkorihoz képest jelentősen fejlődött volna, a pestis pedig rendszeresen pusztított a XVIII. század folyamán is. A nagyarányú reprodukciót – és a bevándorlást – nyilvánvalóan két dolog tette lehetővé: a rendelkezésre álló hatalmas üres területek és a mezőgazdaság jelentős fejlődése (mindenekelőtt az amerikai termények elterjedése). Hasonló feltételekkel a középkori Magyarországon is lehet számolni: az ország hatalmas területei teljesen lakatlanok vagy alig lakottak, ennek a következménye a folyamatos immigráció, a megszilárduló falurendszerrel együtt intenzívebb földművelési eljárás megjelenésével számolnak, a XIV. században megjelenik a nyomásos gazdálkodás.

A demográfiai vizsgálatoknál egyébként hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy a lélekszám változása nem pusztán gazdasági, politikai, társadalmi és egészségügyi viszonyok *okozata*, hanem ezekben a szférákban megfigyelhető változások *oka* is lehet. Márpedig az Árpád–kor nem szűkölködik olyan jellegű jelentős változásokban, amelyeknek a jelentős népességnövekedés is oka lehet: a faluhálózat megszilárdul, a talajváltó földművelést felváltja a telekrendszeren nyugvó nyomásos gazdálkodás, stb. A népesség feltételezett nagymérvű növekedésével összefügghet, hogy a "nove institutiones" bevezetésével a XIII. század elején tesznek először kísérletet a királyi jövedelmek szerkezetének alapvető átalakítására, holott a nagyméretű birtokadományozásokkal kialakuló új tulajdonszerkezetre már a megelőző évszázadokban is találhattak volna példát királyaink.

És végül Makkayt támogatják Vékony Gábornak az avar, illetve honfoglalás kori rovásírásokkal kapcsolatos megfejtései: előbbieket részben magyarul (Vékony Gábor: Késő népvándorlás kori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely, 1987.), a homokmégyi honfoglaló sírból előkerült feliratot törökül (U. ő: In: Rovásírás a Kárpát-medencében. Szerk. Sándor Klára. Szeged, 1992. 41-49. o.) olvassa. Ha Vékonynak igaza van, minden további vita értelmét vesztette. Sajnálatos, hogy a kérdésben illetékes magyar nyelvészek még nem nyilatkoztak Vékony megfejtéseiről, akár pro, akár kontra – így a nem szakember nehezen tud állást foglalni. Hangsúlyozva, hogy a magyar nyelvészet nem szakterületem, az az érzésem, hogy a megfejtéseket, legalább részben módosítani kell. Vékony a 14. számú felirat () utolsó – tehát balról első – betűjét azonosnak tekinti – többek között – az 5b felirat () utolsó betűjével (I. m. 40-41. o.). Az azonosítás a feliratokat reprodukáló valamennyi táblázat szerint téves: a 14. feliratot az eredeti publikáció óta jobbra döntött betűkkel közlik. Ha a feliratot a betűk tengelyének megfelelő nézetből vizsgáljuk (), egyértelmű, hogy a szóban forgó jel azonos a szarvasi tűtartó jelével. Ne zavarjon meg senkit, hogy a két jel éppen egymás tükörképe. Napjainkban is gyakran – főleg az 'S' és 'Z' betű esetén – előforduló betűtévesztésről – vagy inkább varianciáról – van itt szó, amely az első türk feliratoktól kezdve jellemző a rovásírásokra (Кононов, А. Н.: Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Ленинград 1980. 58–59. o.). Nem mellékesen az ilyen jellegű variancia megvan a nagyszentmiklósi kincsen is, a 4. ( ), illetve a 6b ( ) felirat utolsó jelének esetében. A jel hangértéke Vékony szerint *k* a szarvasi tűtartó alapján (I. m. 61. o.), így a 14. számú feliratot sem olvashatja šavoγ-nak, legfeljebb ševek-nek (a veláris *q* jele – amelyik történetesen ugyanezen az edényen fordul

elő – Vékony szerint). Az olvasatok helyességének ellenőrzését – rövidségük mellett – nehezíti, hogy Vékony több nyelvből fejti meg őket, és olyan italneveket is kiolvas, amelyekre más adat nincs. Ő maga is a szarvasi tűtartó olvasatától illetve értelmezésétől teszi függővé megfejtésének helyességét, ezzel kapcsolatban pedig – megítélésem szerint – szintén problémák vannak.

Az erősen megrongálódott jelek rekonstruálása nem minden esetben egyértelmű feladat, és az eredeti publikációban (Juhász, Irén: Ein awarenzeitlicher Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas. AAH XXXV (1983) 373–377.) illetve a legújabb közlésben (Göbl, Robert–Róna-Tas, András: Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläografische Dokumentation. Wien, 1995.) közreadott nagyított fényképek, rajzok valamint Vékony rekonstrukciója között több helyen eltérés van. A Vékony számozása szerinti első sorban problémás a harmadik jel (), a rovásírás betűire ugyanis az jellemző, hogy kitöltik az írásmező teljes szélességét, az aposztrófszerűen az írásmező felső felébe, harmadába írt betű ismeretlen. Az persze előfordul, hogy egy-egy jel fölfelé vagy lefelé elcsúszik, de ebben az esetben (és a 4. sor elején szintén) jól felismerhetően nem erről van szó. Vékony ezt a 'g' jelével azonosítja, és a párthus gimmel () rokonítja, ami – azon kívül, hogy a két jel kapcsolata nem meggyőző – annál is különösebb, mert nem sokkal korábban a következőket írja, a szóban forgó jelhez hasonló függőleges szócelválasztó jelekről: "A szöveg szavait gyakran rövid függőleges vonalkák választják el egymástól ... *Ezek a választójelek néhol a sorok középvonalánál feljebb kerülnek*, s így helyenként azt a képzetet kelthetik (pl. az *n*-ek mellett), hogy valami ismeretlen jellel állunk szemben. *Ilyen jelek azonban sehol sem találhatók a kelet-európai rovásírásos körben* (kiemelés tőlem – K. T.), s különös módon csak szóvégen jelentkeznének a szarvasi feliraton is. Meglétükkel tehát nehezen számolhatnánk." A kérdéses jelről ugyanezt el lehet mondani, azzal a változtatással, hogy mindkét előfordulási helyén ugyanazon jel után találkozunk vele, így azzal valószínűleg összefügg, és együtt a nagyszentmiklósi kincsen több helyütt előforduló , betűt alkotják. Hogy két vonal nem ér össze, arra a szarvasi tűtartón van példa ott is, ahol a felirat egyébként nem rongálódott meg. A sorban következő két jelet (Göbl számozásában a 22-23. jel) Vékony tévesen tekinti egynek, a fölöttük húzódó repedést rajta kívül senki nem tekinti a betűk tartozékának. A sor közepe táján (Göbl 27. jele) a helyett – a tűtartó mikroszkópos vizsgálatával összhangban – meggyőzőbb a átírás. A második sor elejére feltételezett jel meglétének semmi nyoma. A sor második felében az egymás mellett álló három függőleges vonás helyes értelmezése Vékony szerint vagy . Vízszintes vonalaknak valójában semmi nyoma, ami úgy tűnik, hogy – legalább a felirat alsó részén – nem a kopás következménye. Vékony szerint "... alig valószínű, hogy három *s* következzen egymás után a szövegben többször is ..." (valójában erről az egy esetről lenne szó). Három egyforma jel egymás melletti előfordulását Vékony a környei felirat esetében elképzelhetőnek tartja (Vékony: Népvándorláskori ..., 90.o.), ez a szarvasi tűtartó esetében sem valószínűtlenebb. A negyedik sor első betűivel kapcsolatban ugyanaz a probléma, mint az első sornál. Az utolsó két (a többi átírás alapján inkább egy) jel esetén csak az biztos, hogy nem azt írták oda, amit Vékony olvas.

A legbiztosabbnak a harmadik sor jeleinek rekonstruálása tűnik. Vékony ezt "*fesesz elëj, szal[asz* ...]"-nak olvassa, és "(aki) szétfejtesz, egybeöltögetsz ..."-nek, illetve "zertrennst, nähst zusammen ..."-nek értelmezi. Először is: határozószó nem befolyásolja az ige állapotát, ezért azt az értelmezésben nem lehet befejezettséget kifejező igekötővel helyettesíteni, illetve fordítani, hanem kizárólag határozószóval. Másodszor: kérdéses a *feslik~fejt* igék tövének tranzitív volta. Bár az ebből a tőből származtatott *fésű* (amit egyébként a Magyar szókészlet finnugor elemei című munka szerzői fel sem vettek a jegyzékükbe) erre látszik utalni, a magyar igeképzők nem ezt valószínűsítik. Az *-l* gyakorító képző tranzitív igét nem változtat intranzitívvá (D. Bartha Katalin: A magyar szóképzés története. Budapest, 1958. 20-22. o.), a *-t* műveltető képző viszont tranzitívvá teszi az intranzitív tövet (U. o. 40., 42. o. A magyar szókészlet finnugor elemei határozottan elveti a *feslik~fejt* kapcsolatát, de ez az *-l* képző funkciójának megítélése szempontjából mellékes.). Ha a **fes-* alapszónak eredetileg volt is tranzitív jelentése, ez már az ugor korban módosulhatott, a rokon nyelvekben ugyanis a ma-

gyarhoz hasonlóan képezték tovább a tövet. Harmadszor: ha a *szalag* szó valóban az uráli **śaδa* származéka, és a *köt* jelentésű szamojéd szavak etimológiailag valóban összefüggnek vele, az így feltételezett nomenverbum *köt* jelentéséből nem nagyon lehet megmagyarázni a *varr*, *ölt* jelentést. Negyedszer: a Y jel után jól felismerhető a szó végét jelölő vonás, ez után viszont nincs más jelnek nyoma, vagyis itt a szöveg befejeződik, és nem tekinthető csonkának. A szöveg tehát legfeljebb "bomlasz előre, köt (esetleg köss)"-nek értelmezhető. (Bár igen-igen valószínűtlen, hogy a magyar az összes rokon nyelvvel szemben, az igen távoli szamojédhoz hasonlóan megőrizte volna az uráli alapszó igei jelentését.)

Vékony szerint már a megfejtés kezdetén magyar nyelvre utalt a *ā* hang gyakorisága, amely bizonyos esetekben a felszólító mód jelével volt azonosítható (i. m. 58., 70. o.). A magyar *-j* módjelet valóban magyarázták egy uráli **-k*> ősmagyar **-ā*> ómagyar *-j* fejlődés eredményeként, ezzel azonban több probléma is van. Az obi-ugor és a magyarral egyéb kapcsolatokat is mutató permi nyelvekben, illetve a cseremiszben a felszólító módnak nincs jele. A **k*>**ā*>*j* fejlődést csak szabálytalan hangváltozással lehetne feltételezni. A hasonló fonetikai helyzetben levő **-k* latívusz a szabályos hangváltozásnak megfelelően változott (Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Budapest, 1994[8]. 405. o.), ahol illabiális latívusz raggal találkozunk (*-i*; *-á*, *-é*> *-vá*, *-vé*), ott hasonló fonetikai ok miatt az alapnyelvi **-k* helyett (Hajdú Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest, 1989[5]. 123-125. o.) szintén alapnyelvi **-j*-vel számolnak (Bárczi–Benkő–Berrár i. m. 405. o., Bereczki Gábor: A magyar nyelv finnugor alapjai. Budapest, 1996. 81-82. o., Rédei Károly: A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 1997. 25-42. o. – az alapnyelvi **-k* és **-j* elterjedtségének, a magyarban való utóéletének megítélése az idő múlásával éppen ellenkezőjére változott), anélkül, hogy egy esetleges **-k*> **-ā*> **-j*> *-á*, *-é* változás ötlete felmerült volna. Az alapnyelvi **-nek* feltételesmód–jel *k*-ja helyett szintén hangtani okokból ugyancsak más képző vagy jel meglétét feltételezik (Bárczi–Benkő–Berrár i. m. 414. o., Bereczki i. m. 86-87. o., Rédei i. m. 36. o.).

A *-j* módjel tehát egy teljesen független jelenség, amelynek nem volt ősmagyar kori *ā* előzménye (Rédei i. m. 35. o., Bereczki i. m. 86. o. Vékony az idézett szerzőkkel szemben Benkő Lorándra hivatkozik, aki hangtani okok miatt utasítja el Rédei feltevését: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest, 1980. 204-206. o.), és ez valószínűtlenné teszi a nagyszentmiklósi kincs 2., 3., 4., 5a-b és 6a feliratának értelmezését is.

Szólni kell valami olyanról is, ami *nincs* benne a könyvben, ez pedig a magyarság kárpát-medencei megtelepedés előtti története. Egy a magyarság etnogenezisével foglalkozó könyvnek, érzésem szerint, nem csak azzal kellene foglalkoznia, hogy *mikor* telepedett meg a magyarság jelenlegi hazájában, hanem hogy *honnan* érkezett ide. Ez pedig kissé elnagyoltan szerepel Makkaynál. A szerző kiválóan ismeri Kelet-Európa őskori régészeti anyagát, így joggal lett volna elvárható, hogy legalább említésszerűen foglalkozzon a magyarság korábbi szállásterületeivel, mutassa be a vele összefüggésbe hozható régészeti leletanyagot. Elméletét történeti összefüggésbe állítva talán meggyőzőbb lett volna mondanivalója.

Végezetül egy apró észrevétel. Egy esetleges 3. kiadásban célszerű lenne átírni az alábbi mondatokat. A 159. oldalon Makkay arról ír, hogy "az avar állam magterületén a magyar nyelvészeti kutatás csak rendkívül ritka nyomait tudja kimutatni az avarok egykori jelenlétének a toponímiában". Ennek az lehet a magyarázata, hogy a központi területeken "...Árpád *finnugor népének török elemekkel kevert* nyelve nem üt el oly élesen a késő avar kori népesség nyelvi szubsztrátumától, amely *altáji volt, finnugorral keverve (feltéve, hogy ez a szubsztrátum valóban tartalmazott finnugor összetevőt*, amint azt egy régészeti elmélet állítja)." (Kiemelés tőlem.) A rezüméből ugyan egyértelműen kiderül (225. o.), hogy ez fordítás Szádeczky-Kardos Samu angol nyelvű tanulmányából, de a magyar nyelvű szövegben úgy tűnik, mintha a szerző homlokegyenest más következtetésre jutna könyve végén, mint az előző másfélszáz oldalon.

Dunaújváros KESZI TAMÁS

Szilágyi Miklós: Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség. (Történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek.) Foklór és etnográfia 87. Oktatási és kutatási kiadvány. Debrecen, 1995. 437 p. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

E kötet gazdag tartalma azoknak is meglepetés, akik folytonosan olvasták Szilágyi Miklós mezővárosokkal foglalkozó írásait. Érvényesül a pozitív modell: a cikkekből és tanulmányokból szerkesztett mű többnek bizonyul, mint alkotó elemeinek egyszerű összege. Még annak ellenére is így van, hogy különböző terjedelemű, kidolgozottságú és tárgyú szövegek sorakoznak egymás mellett: az egyik póluson a több nyomdai ívet kitevő részletes elemzés, a másikon a rövid adatközlés áll. Első áttekintés után úgy tűnhet föl, hogy az utóbbiak közül némelyik (pl. az építőáldozatról szóló) az egységesebb szerkezet kedvéért talán elmaradhatott volna, ám egy alaposabb olvasás meggyőz bennünket ellenkezőjéről: minden írás illeszkedik a szerzőnek az alföldi mezővárosokról alkotott koncepciójába.

A kötetben szereplő tanulmányok és cikkek nem előzetes terv szerint születtek. Nincs nyoma bennük, hogy Szilágyi Miklós az egyetem padjaiban vagy azokból frissen kikerülve, eltökélte volna magát a mezővárosok kutatására, sokkal inkább rekonstruálható, hogy a szülőhely légköre készítette elő a tárgykörrel való eljegyezkedést, majd az életút alakulása hozta magával az elmélyült vizsgálatokat. A kutatói fegyelem és ragaszkodás megteremte gyümölcseit. Hány olyan ígéretes pályát láttunk, melynek ívét előbb vagy utóbb megtörte egy álláshelyváltozás! Szilágyi Miklós munkásságában nem ezt tapasztaljuk, miközben érdeklődése többfelé ágazott, a jelen kötet témájáról negyedszázad után is tudott újat mondani (a közölt írások először 1968 és 1992 között láttak napvilágot). Tudományos pályája elején a magyar néprajz ugyan már hosszabb ideje feladatának tudta a mezővárosi társadalom és kultúra vizsgálatát, de még viszonylag kevés eredményt mutatott föl. Ma ugyanez a terület sokoldalúan föltárt, s ebben mások mellett Szilágyi Miklósnak jelentős része volt. A kötet gyűjteményes volta és mert az ösztönző eredmények így jobban kiemelhetők, részletes tartalmi ismertetés helyett, néhány fontosabb tanulságára szeretnék rámutatni.

1. Lényeges módszertani körülmény, hogy szerzőnk azok közé az etnográfusok közé tartozik, akik levéltárban kutatnak, és a föllelt anyagot rendszeresen feldolgozzák. Ebből következik, hogy a történeti adatok nem csupán illusztrációul vagy dokumentációul szolgálnak, mint ahogyan nem ritkán – de véleményem szerint elhamarkodottan – történeti néprajznak nevezett írásokban előfordul, hanem a terepmunkával és a szakirodalommal egyenrangú források a valóban történeti-néprajzi tanulmányokban. Ezért lehetséges, hogy a kötet tanulmányainak egy része egyidejűleg tartozik a néprajz és a történetírás körébe, ami természetesen nem sérti a néprajzkutatás identitását, hanem éppen ellenkezőleg, tudományos illetékességének körét tágítja. Nemcsak azért, mert a kötet írásainak többsége a XVIII-XIX. századba vezet bennünket, azaz a téma megkívánja a két tudományszak együttműködését, hanem mert a tudományok találkozása ezúttal is szemléleti gazdagodással jár. A néprajzi iskolázottság előnye különösen megmutatkozik az aprólékos elemzésekben, a közvetlen szóbeli adatközléssel ma már megközelíthetetlen mindennapi élet eseményeinek "megfejtésében". Szerzőnknek erős oldala a társadalomelemzés, a helyi kis csoportok és közösségek működési módjainak föltárása, ami az élet számos, korábban kevéssé ismert területén nyújt tájékozódást.

2. A kötetben közölt írások jórészt a Mária Terézia által kibocsájtott urbáriális rendelkezés és a jobbágyfelszabadítás közé eső időszakkal foglalkoznak a Nagykunság és a Dél-Tiszántúl viszonylatában. Ezek az évtizedek döntő jelentőségűek voltak a magyarországi parasztság történetében, mert eseményeik meghatározóan befolyásolták majdani kapitalizmus kori birtokviszonyait és társadalmi rétegződését. Szilágyi Miklós kimutatta, hogy az adott térségben a parasztok anyagi gyarapodása a piacokra tájékozódó nagyállattartás és az önellátó földművelés szerencsés egyensúlyán nyugodott, amit a jóllehet hatáskörükben korlátozott, mégis igen hatékonyan működő, érdekegyeztetést alkalmazó helyi önkormányzatok szerveztek meg és tartottak fenn.

3. Ez a magyarázata annak, hogy a térség az adott időszakban a dinamikusan fejlődő magyarországi vidékek közé tartozott. Fölmerül azonban egy ellentmondás is. A rendi társadalom utolsó szakaszában a prosperitás nem föltétlenül kötődött a jogilag mezővárosi státusú (oppidum) településekhez, melyektől azt szabadalmas voltuk miatt eleve várni lehetne. A viszonylagos földbőség, a

népességgyarapodás, az extenzív gazdálkodás lehetőségei olyan erőknek bizonyultak, amelyek a mezővárosi önkormányzat támasza nélkül is gazdasági mozgást hoztak. Olyan fontos tényezők tanúskodnak emellett, mint a helyi társadalmak vagyoni differenciálódása és a jobbágyi tulajdon fejlett, az 1836-i törvények által biztosított lehetőségeket megelőző formái. A Szilágyi Miklós által legtüzetesebben kutatott Mezőberény és Gyoma szemléletes példái a vázolt modellnek. A korban mindkettő a környező falvak "fölé" emelkedett, és okkal állíthatók azok mellé a települések mellé, amelyek ténylegesen őriztek a városháza ládájában kedvezményeket biztosító oklevelet. Szerzőnk ilyen módon a korabeli jogtörténeti alapú mezőváros-fogalommal szemben (vagy mellett) egy szélesebb érvényességű, társadalomtörténeti meghatározottságú mezővárosi fogalmat vezet be, mely típusában emlékeztet Erdei Ferenc parasztvárosára, amennyiben abban a történeti elemekkel átszőtt szociológiai ismérvek kerültek előtérbe a közigazgatási-jogi meghatározottságokkal szemben.

4. Mekkora körben általánosítható ez a fogalom, más régiók, például a Dunántúl jóval kisebb lélekszámú helységeire is alkalmazható-e? Szilágyi Miklós nagyon óvatos, még hangsúlyozza is, hogy a nagy részletességgel megrajzolt gyomai és mezőberényi, valamint a kevésbé alaposan föltárt gyulai "esetek" egyediek. Erdeire nemcsak a tipológiai párhuzam miatt utaltunk. Szilágyi Miklós gyakran idézi műveit, de az imént említett óvatossággal elkerüli az olyan tévedéseket, hogy Makó a legfontosabb minta, az alföldi mezőváros pedig "a" magyar mezőváros. Mindezekkel egyetértve, mégis hadd jegyezzük meg, hogy mások vizsgálatai mellett épp a kötetben olvasható nagykunsági tanulmányok is megerősítenek bennünket az Alföld belső területein valószínűleg föllelhető további párhuzamok meglétében.

5. Mind a könyv súlypontját képező tanulmányok, mind a kisebb közlések gyakran kezdődnek vagy végződnek azzal a figyelmeztető megjegyzéssel, hogy kísérletet (ez a minősítés a kötet alcímében is szerepel !) vagy vázlatot tartunk a kezünkben. Túlzott ez a szerénység, az eredmények ismeretében nem indokolt a visszafogott értékelés. A tanulmánysorozatot mi sem érezzük lezártnak, de ez számunkra azt jelenti, amiről a legkésőbben datált írás, a mezővárosi érdekközösségek fölbomlásáról szóló győz meg, hogy a szerzőtől méltán várható további új kutatási eredmények közzététele.

Budapest KÓSA LÁSZLÓ

Az Átány-kötetek sorsa

Fél Edit – Hofer Tamás: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest, 1997. 528 p. Balassi Kiadó

Fél Edit és Hofer Tamás Átány monográfiájára fokozottan érvényes az a régi latin szállóige, amely szerint a könyveknek is megvan a maguk sorsa. A három kötetes, eddig csak angolul illetve németül olvasható mű életében jelentős sorsfordulónak tartom, hogy közülük a középső, huszonöt évvel német nyelvű kiadása után, magyarul is megjelent.

A Herder- majd a Humboldt-ösztöndíj révén az Átány-kötetek sorsát, a német nyelvterületen való fogadtatását, hatását egészen közelről figyelhettem. Természetesen nem Bécsben vagy Münchenben hallottam először a szerzőkről, műveikről, átányi kutatásaikról. Úgy emlékszem, hogy nevükkel első alkalommal 1970-ben, elsőéves egyetemi hallgató koromban találkoztam, az *Alföld* folyóiratban, ahol professzorom, Gunda Béla esszévé terebélyesedő könyvismertetésben mutatta be a Csilléry Klárával hármasban írt, *A magyar népművészet* című könyvüket.[1] Egyetemi tanulmányaim során, 1970-75 között a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen Fél Edit hartai, kocsi, martosi kutatásairól gyakran hallottam, az átányi monografikus vizsgálatról ritkábban. Gunda Béla a hétfő esti néprajzi szemináriumra mindig behozta, néhány szóval bemutatta, jellemezte, ajánlotta számunkra a

[1] Fél Edit – Hofer Tamás – K. Csilléry Klára: *A magyar népművészet*. Corvina Kiadó, Budapest, 1969. Gunda Béla könyvismertetése az Alföld 1970/10. számában (41-45. old.) jelent meg.

legújabb néprajzi könyveket. 1974 tavaszán az átányi parasztok eszközeiről németül megjelent könyvet "túlírt munka"-ként mutatta be nekünk.[2] Professzorunk e véleménye ellenére nem volt számunkra tilalmas az átányi kutatás eredményeinek megismerése, Fél Edit és Hofer Tamás műveinek olvasása. A nyelvi nehézségek miatt elsősorban a *Néprajzi Közlemények* két önálló számaként 1961-ben és 1967-ben megjelent monográfiarészletek jöhettek szóba.[3] Évfolyamtársam, Fekete István elolvasta az *Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban* című részletet, majd a szemináriumban igen elismerően nyilatkozott róla. Figyelemfelhívása nyomán már akkor szerettem volna elolvasni, de mivel sok kötelező olvasmánnyal és vizsgával megáldott, három szakos hallgató voltam, idő hiányában erre csak később kerülhetett sor. Az államvizsga előtt, Gunda Béla felterjesztésére, jól sikerült néprajzi diplomamunkám elismeréseként könyvutalványt kaptam az egyetemtől, amiért megvásároltam Fél Edit és Hofer Tamás frissen megjelent magyar népművészeti könyvét, amely az akkori idők néprajzi forradalma során, a megtartandó népművészeti előadások özönében igen hasznosnak bizonyult számomra.[4]

Zalaegerszegen 1975-ben részt vettem az első néprajzi nyári egyetemen, ahol Hofer Tamás is előadást tartott a matyó népművészetről. Itt fordult hozzám angolul a Dán Nemzeti Múzeum néprajzos végzettségű könyvtárosnője azzal a kérdéssel, hogy hol van "eteni"? Hirtelen nem is tudtam, hogy melyik helység után érdeklődik, majd rájöttem: ez csak az angolosan kiejtett Átány lehet. Valóban az volt. Pontos helyét még Magyarország térképén is meg kellett jelölnöm, mivel a dán kolléganő Zalaegerszegről egyenesen Átányba utazott. Érdeklődése Átány iránt nem meglepő, ha tudjuk, hogy a harmadik Átány-kötet a Dán Királyi Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

A Herder-díj átadását követő napon, 1978. május 18-án Gunda Béla előadást tartott Bécsben a Collegium Hungaricumban az Osztrák-Magyar Egyesület és a Bécsi Néprajzi Társaság szervezésében, *Néprajzi kutatások Magyarországon* címmel. Német nyelvű előadásában Gunda Béla így emlékezett meg az átányi kutatásokról: "Több falumonográfia jelent meg. Módszertani szempontból figyelemre méltó egy Heves megyei, jellegzetes parasztfalu monográfiája, ahol a szerzők leírják a parasztok munkarendjét a különböző évszakokban, a férfiak és a nők szerepét a mindennapi munkában, valamint a különböző háztartási eszközöket. Ezek a vizsgálatok inkább etnoszociológiai jellegűek".[5] Ugyanitt Gunda Béla egy mondatban megemlítette a bakonyi Szentgál monográfiáját is, amely annyiban sorstársa Átánynak, hogy első és második kötetének megjelenése között 28 év telt el.[6]

Az 1978/79-es tanévben a Bécsi Egyetem Herder-ösztöndíjasaként több időm jutott az olvasásra, mint itthon. Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban* című munkáját megtaláltam, elolvastam az egyetemi Néprajzi Intézet könyvtárában. Német nyelvű, teljes kiadását azonnal megvásároltam a kärntnerstraßei Prachner-könyvkereskedésben. Új szerzeményemmel nem nagyon dicsekedhettem az Intézet magyar származású vezetője, Gaál Károly professzor előtt, mivel korábban hallhattam véleményét, mely szerint az Átány-kötetek pozitivista jellegük miatt nyerték el a német néprajzprofesszorok tetszését. Gaál Károly véleményének alakulását nagymértékben befolyásolhatta az a körülmény, hogy az általa és tanítványai által írt, szerkesztett

---

[2] Edit Fél – Tamás Hofer: *Geräte der Átányer Bauern.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. Most fedeztem fel az én példányom impresszumában a Vertrieb in Westeuropa nicht gestattet (Terjesztése Nyugat-Európában nem engedélyezett) bejegyzést. Valószínűleg csak Hofer Tamás tudná elmondani, hogy ez a tiltás a gyakorlatban mit jelentett. A könyvet Budapesten, a Rózsavölgyi Könyvesboltban vásároltam.

[3] Fél Edit – Hofer Tamás: *Az átányi gazdálkodás ágai.* Néprajzi Közlemények VI. 2. Budapest, 1961; Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban.* Néprajzi Közlemények XII. 3-4. Budapest, 1967.

[4] Fél Edit – Hofer Tamás: *Magyar népművészet.* Corvina Kiadó, Budapest, 1975.

[5] Béla Gunda: *Volkskundliche Forschungen in Ungarn.* Aus der Vortragsreihe im Collegium Hungaricum 1978/3. 16-17.

[6] Vajkai Aurél: *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959; Vajkai Aurél: *Szentgál. Egy bakonyi falu folklórja.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

burgenlandi eszközmonográfiák, falumonográfiák (Felső-Őrség, Vasfarkasfalva, Mosontétény) a német nyelvterületen nem arattak olyan átütő sikert, mint az Átány-kötetek.[7]

Az Átány-monográfia nemzetközi sikerének is köszönhető, hogy az 1970-es évektől kezdve a külföld figyelme egyre inkább a magyar néprajztudomány eredményei felé fordult. A német egyetemeken tartott magyar néprajzi előadások, szemináriumok, a Magyarországra szervezett tanulmányi kirándulások jelzik az érdeklődés intenzitását. 1980 őszén a Kieli Egyetem 26 néprajz szakos hallgatója Konrad Köstlin professzor vezetésével jött Magyarországra. Tanulmányi kirándulásukat – ahogy ez a német egyetemeken szokásos – az előző félévben a kiválasztott terület néprajzát feldolgozó szeminárium készítette elő. A hallgatók, így már Kielben megismerkedtek az igen gazdag, német nyelvű magyar néprajzi szakirodalommal, bizonyára az átányi kutatással, az Átány-kötetekkel is. Bejárták Magyarország különböző néprajzi tájait: a Hortobágyon Gunda Béla, Átányban Hofer Tamás kalauzolta őket. Székesfehérvárt, a Vértest, Csákvárt, Mórt én mutattam be nekik. Autóbuszukban a Magyarországra vonatkozó német nyelvű művekből egy kis könyvtár volt, amelyben az Átány-kötetek is helyet kaptak.

Úgy szoktuk mondani: a német néprajzosoknak Magyarország ugyanaz a terep, mint nekünk magyarországiaknak Erdély, Moldva. Az irántunk megnyilvánuló érdeklődés, így az Átány-kötetek németországi sikerének titkát is, a Nyugat és Kelet között a gazdasági, társadalmi fejlődésben, a polgárosulásban máig meglévő fáziskülönbségben látom. A német néprajzosok nálunk még láthattak igazi falut, valódi parasztokat, az Átány-kötetekből megismerhették a még nem gépesített paraszti gazdaságok működését, eszközeit. Otthon a kendermagtól a vászonig vezető munkafolyamat eszközeit (*Flachskette*) csupán a múzeumokban tanulmányozhatták, ugyanakkor Átányból arról is értesülhettek a férfi vászonöltözet kapcsán, hogy itt még a barmok is a gatyás ember körvonalait ismerték és tűrték, s megvadultak, ha másfélével találkoztak.

Az átányi paraszti, családi gazdálkodás során az arányok és mértékek középpontba állítása már önmagában is szimpatikussá tette az átányi kutatást, hiszen az általánosan elfogadott arányok és mértékek követését az európai, így a német polgári társadalomban napjainkban is értéknek tekintik. A munka, a termelés és fogyasztás arányainak, mértékeinek felderítése mellett olyan megfigyelésekben is bővelkedik a könyv, amelyeket egy német településen századunk második felében már nehéz lett volna rögzíteni. A szikes földnek mindig csak a hátrányairól hallhattunk, olvashattunk, pedig Átányban a szikes földnek vannak előnyei is: "Ezek közt az első, hogy az átányi földművelés fő termékéből, a búzából a legjobb minőségű, legacélosabb rajtuk terem. Akinek többféle talajon van búzavetése, a szikes föld termését használja vetőmagnak. A fekete földön a búza nagyobbra nő, több lesz a szalmája, de a szem gyakran megszorul benne. A szikes földön termett borsó hamarabb megfő. Ha a gazda eladásra fekete földbe vetett is borsót – ahol nagyobb hozamra számíthatott –, a maga használatára szikes parcellát választott borsóvetésre. Még a kukoricaszárat és az árpaszalmát is szívesebben eszi a jószág, ha szikes földön termett. Van, aki úgy foglalja össze: a sziken kevesebb terem, de jobb minőségű." (22. old.)

Maguk a szerzők fogalmazták meg az utolsó bekezdésben, hogy az átányi gazdálkodás rendszerének bemutatásán túl miről is szól ez a könyv: "Egy nem túl nagy és nem túl kicsi magyar parasztfalu van előttünk, történeti korszakok határán. Látjuk az életutak összefonódó szövedékét, egyes emberek és családok viselkedésének számos egyszeri, esetleges vonásával. Sorsukban, életükben mégis azok a mozgatóerők tükröződnek, amelyek az egész kontinens arcát alakítják, és kirajzolódnak mélyen a múltba nyúló és a jövő felé tapogató erővonalak. Gürcölő, szorongó, döntésekre kényszerített embereket látunk, akik nagyon sajátos természeti és történeti adottságok közt küszködnek életük fönntartásáért, eközben azonban az emberi lét végső és közös kérdéseivel is szembe kerülnek, állást

[7] Károly Gaál: *Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert.* Wien, 1969; *Wolfau. Bericht über die Feldforschung.* Eisenstadt, 1976; *Tadten. Eine dorfmonographische Forschung.* Eisenstadt, 1976. Egy alsó-ausztriai településen is végeztek monografikus kutatást: *Nestelberg. Eine ortsmonographische Forschung.* Szerk.: Olaf Bockhorn. Wien, 1980. Az ausztriai falumonográfiákról összefoglalóan: Károly Gaál: *Stand und Aufgaben von Gemeindestudien in Österreich.* Gemeinde im Wandel. Volkskundliche Gemeindestudien in Europa. Münster, 1977. 57-65.

foglalnak bennük." (476. old.) E kérdések és állásfoglalások megismerése iránti igény csak fokozta a könyv iránti érdeklődést a német nyelvterületen, a németül olvasók körében.

Székesfehérváron a Fejér Megyei Múzeumegyesület keretében 1981/82-ben *Néprajzi gyűjtőúton* címmel előadás-sorozatot szerveztem a magyar nyelvterület táji-történeti tagolódásáról, néprajzi tájegységeiről. Olyan kutatókat kértem fel előadásra, akik helyszíni vizsgálataikkal egy-egy táj, település néprajzi megismeréséhez maguk is hozzájárultak. Így hallhattuk a sorozatban 1982 tavaszán Hofer Tamás *Néprajzi kutatások Átányban* című előadását. Hofer Tamás arról is beszélt, hogy az angol és a két német nyelvű könyv hatására Átány világszerte ismert magyar faluvá vált. Számos német, amerikai néprajzkutató szociológus, antropológus fordult meg Átányban, legutóbb japán kutatók egy csoportja ismerkedett a faluval. Erre reagálva hozzászólásában az egyik múzeumegyesületi tag arra kérte Hofer Tamást, hogy az ő szülőfaluját, Cecét is tegye híressé, kezdjen ott is monografikus kutatást. Csak arról feledkezett meg a hozzászóló, hogy az átányi vizsgálathoz, feldolgozáshoz két kutató fél élete kellett, az érdeklődés, a tudás, a szorgalom és a kitartás isteni adományainak birtokában.

Amikor a Müncheni Egyetem Német és Összehasonlító Néprajzi Intézetében az 1991-es nyári szemeszterben, Esther Gajek tanársegéddel együtt, a magyar néprajzi szemináriumot meghirdettük, a szeminárium témáira vonatkozó javaslatunkat így vezettük be: "A magyar néprajztudomány eredményei felé az utóbbi években külföldön egyre nagyobb figyelem fordul." Ezt az elismerő mondatot nem én sugalmaztam, ez teljes egészében a magyar néprajz iránt érdeklődő német kolléganőm, s számos más német kolléga véleményét tükrözte. Természetesen a szemináriumon, a német hallgatók előtt én is hangsúlyoztam, hogy Európában az utóbbi évtizedekben a néprajztudománynak három markáns területe rajzolódik ki: a német nyelvterület, Skandinávia és a magyar nyelvterület. Az Átány-kötetek nemzetközi elismertsége is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar néprajztudomány Európán belül ilyen előkelő pozícióba került. Szemináriumunk témáinak sorából a monografikus falukutatás, Átány sem maradhatott ki. A két világháború közötti falukutató mozgalomról és az Átányt megelőző falumonográfiákról magam számoltam be a hallgatóságnak, mivel ezek a munkák javarészt magyarul láttak napvilágot. Átányról Jutta Rottach egyetemi hallgató tartott beszámolót, amelynek igen korrekt vázlatát ma is őrzöm. A német egyetemeken szinte kötelező, hogy az oktatók, hallgatók a bemutatott kutatással, könyvvel kapcsolatos kritikai észrevételeiket is megtegyék. Jutta Rottach vázlatának 3. pontjában így foglalta össze kritikai megjegyzését: "Die eigene Befindlichkeit bei Eintritt ins Feld, während der Forschungen und ein feedback der Bevölkerung kommen nicht zum Ausdruck." (A kutató saját helyzete a képben a kutatás során és a lakosság részéről való visszajelzés nem jut kifejezésre.) Ide kapcsolódott a szemináriumon résztvevőinek fő kérdése: Két nagyvárosi kutató hogyan tudott szót érteni az átányi parasztemberekkel? Hogyan tudtak kapcsolatot teremteni az átányiakkal, hogyan fogadták őket a faluban? Akkori tudomásom és a könyvben is megtalálható információk alapján elmondtam, hogy az adatközlőkkel való szótértés már több mint egy évszázados hagyománya a magyar néprajznak. Erre Fél Editet és Hofer Tamást már az egyetemen felkészítették, s pályájuk során nem csupán Átányban, hanem a magyar nyelvterület számos pontján, a Csallóköztől Gyimesig végeztek néprajzi terepmunkát. Átányban mindketten egy-egy kedves adatközlőjük házánál laktak, ahol idővel szinte családtagnak számítottak: meghívták őket a családi eseményekre, lakodalmakra, temetésekre. A német hallgatók is olvashatták a könyvben a gyűjtés körülményeire, a két kutató fogadtatására vonatkozó részleteket: "A gyűjtők maguk azt tapasztalták, hogy amelyik házba a községben bementek, s ott ülve valameddig időztek, étellel s ha lett volna bor a háznál, akkor itallal is, megkínálták őket. Egyes házaknál kínálás helyett 2-3 nyers tojást próbáltak a táskájukba rejteni." (294. old.) "Átányi beszélgetéseink során igen gyakran tapasztaltuk adatközlőink büszkeségét, örömét, mikor pontos, szabatos ismereteiket előadták." (476. old.)

Müncheni szemináriumunkat követően jelent meg az *Ethnographiá*ban Fél Edit posztumusz tanulmánya a saját kultúrájában kutató etnológusról.[8] Ha ez a cikk előbb megjelenik, vagy ha ismertem volna nyolc évvel korábban napvilágot látott francia nyelvű változatát, akkor a német hallgatók kérdéseire azzal a formulával válaszolhattam volna, hogy az Átány-kötetek szerzői a saját kultúrájukban

[8] Fél Edit: *A saját kultúrájában kutató etnológus*. Ethnographia CII. 1991. 1-8.

kutató etnológusok voltak.[9] Helyzetükről Hofer Tamás adott felvilágosítást a Fél Edit-emlékkönyvben: "Az 1950-es, 1960-as években a történeti körülmények, a parasztságra (és az értelmiségre is) nehezedő nyomás sajátos módon nyitottabbá tette a személyes, bizalmas szférákat. Úgy tűnik, a parasztemberek tudatosabban nézték saját veszélyeztetett életformájukat, értékrendszerüket, meg tudtak fogalmazni olyan megállapításokat, amikre korábban nem gondoltak volna. Átányon a néprajzi gyűjtőmunka a politikai változások előtti, korrekt paraszti magatartás, munkaszokások, értékrend megörökítésére irányuló törekvésével önmagában is szolidaritást teremtett adatközlők és kutatók között."[10]

Fél Edit és Hofer Tamás átányi munkáját a magyarországi múzeumi néprajzi kutatások legjelentősebb eredményének tarthatjuk. Átány a legjobban dokumentált magyar község: a budapesti Néprajzi Múzeum Átány Gyűjteményének állományába több ezer tárgy, helyszíni följegyzés, levéltári iratok másolatai, térképek, statisztikai táblázatok, grafikonok, fényképek, filmek, magnetofon felvételek tartoznak. Egyetlen európai községről sincs hasonló nagyságú gyűjtemény. Mintegy a kutatás melléktermékeként nyílt meg 1978-ban, Fél Edit közreműködésével az átányi Kakas-házban a múzeumi kiállítóhely. Mindezek ellenére az átányi kutatás eredményei nem hatották át olyan mértékben a magyar néprajztudomány vérkeringését, ahogy ezt külföldön, a német nyelvterületen megtették. Kézenfekvő az indoklás, amely a magyar nyelvű kiadás hiányával magyarázza az Átány-kötetek külföldi és hazai hatásának különbségét. A magyar nyelvű kiadás birtokában várható, hogy az ólaskertes települések és a többgenerációs nagycsaládrendszer működését bemutató Átány-monográfia hazai hatása is érezhetővé válik. Valóban méltó volna a kutatás nagyságrendjéhez, a befektetett munkához, ha a másik két Átány-kötet is megjelenhetne magyarul. Angolszász és német területen aratott sikerük után így válhatnának itthon is a magyar művelődés, a magyar néprajztudomány valódi képviselőivé.

Székesfehérvár LUKÁCS LÁSZLÓ

Bárth János: Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya. Kalocsa, 1996. 302 p., 62 ábra. Kalocsai Múzeumbarátok Köre

Bárth János az elmúlt két évtizedben megírta a *Magyar néprajzi lexikon* településcímszavainak nagy részét és közel harminc veretes tanulmánnyal gazdagította irodalmunkat és ismereteinket. Mindezek predesztinálták arra, hogy ő legyen a nagy összefoglalás, a *Magyar néprajz* IV. (*Életmód*) kötete *Település* című fejezetének a szerzője. Ismerve a téma sokrétűségét, a vonatkozó gazdag szakirodalmat és Bárth János minden részletre figyelő és ügyelő alaposságát, sejthető volt, hogy a megszabott, nem túl nagy terjedelemben nehéz lesz ismereteit kifejtenie. Az említett fejezet elkészült, megjelent, a most ismertetésre kerülő könyv annak bővített, helyesebben a fejezet e könyvnek (a szerző szavaival) "summázatszerű, rövidített" változata.

Bárth János e terjedelmes, gazdagon illusztrált könyvében (ahogy az alcímben is megfogalmazta) a magyarság települési hagyománya összegzésére vállalkozott a következő három nagy fejezetben: *Település és településkutatás. A magyar településfejlődés vázlata, A magyar nyelvterület településformái*. Az eddigi eredmények összefoglalásán túl céljául tűzte ki a még megoldandó feladatok számbavételét is, abban a reményben, hogy műve "néhány kutatót, talán épp a fiatalabb nemzedékből, a magyar települési hagyomány adatainak és összefüggéseinek további feltárására ösztönöz."

Könyve megalkotásához hatalmas mennyiségű magyar és külföldi irodalmat használt fel, és nem csupán a településnéprajz eredményeit hasznosította, hanem a társtudományokét (ahogy ő írta: a néprajzhoz "közel álló" tudományokét), így a településföldrajzét, a műszaki jellegű településtudományét, az építészettörténetét, a településtörténetét, az agrártörténetét, a nyelvészetét és a régészetét is. Művébe a népi építészet, a gazdálkodás és a népi társadalom irodalmát, valamint saját kutatási ered-

[9] Edit Fél: Hongrie: *Un chercheur dans sa propre culture*. Objets et mondes. Tome 23. Fasc. 3-4. 1983. 99-110.

[10] Hofer Tamás: *Fél Edit gyűjtőútjai*. Emlékezés Fél Editre. Szerk.: Fülemile Ágnes, Stefány Judit. Budapest, 1993. 33.

ményeit (pl. Kecel, kalocsai szállások, Bácska) is beépítette. Ez utóbbiak közül külön említendő a szórványtelepülések, azokon belül a hegyi tanyák kapcsán a Varságról írott rész, amelyben (ha röviden is) egyrészt további adatokkal támasztotta alá a már korábban mások által is megfogalmazott tételt, vagyis hogy a településformák nem köthetők népekhez Erdélyben sem; másrészt az erdélyi magyar hegyi szórványtelepülésekről teljesen új ismereteket közölt.

A könyv módszertani erényeivel és tartalmai értékeivel kapcsolatosan a következőket tartom fontosnak kiemelni. Az egyes településtípusok esetében jól ütköztette a különféle véleményeket. Pl. a *szálláskertes települé*sek genetikájának tárgyalásánál, de másutt is. A különböző tudományágak eredményeinek, hipotéziseinek felsorakoztatásán kívül kiállt az általa helyesnek tartottak mellett, és a kérdésben a saját véleményét is kifejtette. Ugyanezen településtípus esetében, a domináns épület fajtáját, jellegét alapul véve, új kategóriákat (1. *istállós–nyílt szérűs szálláskertek*, 2. *pajtás–istállópajtás szálláskertek*) vezetett be. Részletesen bemutatta a megosztott települések két fő típusának, a *szálláskertes települé*seknek és a tartozéktanyás településeknek az ismérveit; valamint az *átmeneti tartozéktelepülés*ek legjellegzetesebb példáit is. Határozottan állást foglalt a szórványtelepülések kategorizálásának kérdésében, amikor *alföldi farmtanyá*kat, *hegyi tanyá*kat és *szőlőhegyi tanyá*kat különböztetett meg.

A fentiekben már utaltam arra, hogy Bárth János felhívja a figyelmet a továbbkutatandó résztémákra is. Pl. az alföldi tartozéktanyák jellegzetességeinek a feltárására; ezek egyedi arculatának, magyar sajátosságainak tisztázására és számbavételére; a tizedek, fertályok, autonóm utcák és az utcakép további tüzetes vizsgálatára; a határok belső rendjében mutatkozó törvényszerűségek feltárására; a tanyai életmód alaposabb megismerésére stb.

A szerző megpróbált rendet teremteni a településnéprajz terminológiai zűrzavarában. Pl. pontosította és használatra ajánlotta a *megosztott település* terminust azoknak a településeknek az esetében, amikor a lakóhely funkciójú telkek és a paraszti gazdasági telephelyek térben elkülönülnek egymástól. Ezek két altípusára (a belterületi osztottságúakra, illetve az összhatárbeli osztottságúakra) szerinte a legjobb elnevezés (az ólaskert, akloskert, pajtáskert, csűröskert stb. helyett) a *szálláskertes település*, illetve a *tartozéktanyás település*. Művében több helyen felületes szóhasználatokat, pontatlanságokat igazított helyre. Bevezette a *füzérfalu* fogalmat, e néven nevezve és bemutatva egy ezidáig még el nem különített, meg nem határozott faluformát, morfológiai típust, amely átmenetet képez a szabálytalan és a szabályos alaprajzú falvak között. Az alföldi mezőváros, parasztváros, gazdaváros stb. elnevezés helyett az *agrárváros* terminust tartja a legkifejezőbbnek. Összefüggő nyelvi rendszer megalkotására törekedett, amikor a magyar szórványtelepülések típusterveire az *alföldi szórványtelepülés*, a *hegyi szórványtelepülés* és a *szőlőhegyi szórványtelepülés*; illetve az *alföldi farmtanya*, a *hegyi tanya* és a *szőlőhegyi tanya* elnevezéseket ajánlja.

Bárth János maga is elismeri, hogy műve aránytalan. Ki kell azonban hangsúlyozni, hogy ez nem róható fel hibaként. A magyar településnéprajz tudománytörténeti hagyományaiból következően természetes, hogy az évtizedek óta kiemelten kutatott szálláskertes településeknek és tartozéktanyáknak több helyet kellett szentelnie, mint egyéb településeknek. Más esetekben pedig éppen a megfelelő előtanulmányok kis száma vagy hiánya akadályozta meg a részletesebb kifejtést.

Bárth János egyes megállapításai, állásfoglalásai és terminológiai ajánlásai bizonyára vitára fogják késztetni a településkutatókat, amely viták újabb lendületet adhatnak e fontos vizsgálatoknak.

Az eddigi ismereteket jól összefoglaló és számos újdonságot hozó, nyugodtan mondhatjuk: hiánypótló; feszes, fegyelmezett stílusban megírt, helyenként (pl. a telkek esetében) a lírai hangvételt sem mellőző, néhol szépírói erényeket is megcsillantó könyvre a fentiekkel hívom fel a magyar nép települési hagyományai iránt érdeklődők figyelmét, és javaslom, a településkutatóknak "kötelező", másoknak pedig "ajánlott" olvasmányul.*

Budapest HÁLA JÓZSEF

* Elhangzott 1997. április 23-án a Magyar Néprajzi Társaság által a Néprajzi Múzeumban rendezett Néprajzi Könyvestár könyvbemutatón.

Lukács László: A mezőföldi tanyák néprajza. A farmtanyák kialakulása és pusztulása a Mezőföldön a XIX-XX. században. A Szent István Király Múzeum Közleményei, A. sorozat 32. szám. Székesfehérvár, 1998. 98 p., 41 kép

„A tanyarendszer s annak a gazdálkodásmóddal, várossal való összefüggéseit még a hatóság sem érti meg, csak a közigazgatási hátrányait látja. Pedig ha utak épülnének a tanyák között, Európa legtökéletesebb mezőgazdasági és állattartási rendszere volna, mert magában egyesíti a magánostelep és a város minden előnyét. A gazda dologidőben a szántóföldjén lakik, a család minden munkaereje a gazdálkodás szolgálatában állhat, a városból való ki-bejárással nem kell időt vesztegetnie, télen pedig pihenhet és kultúréletet élhet a városban. Ezt a sajátosan magyar tanyarendszert a tudatlannak tartott magyar paraszt hagyományos alapon, teljesen egyedül, sőt a hatóság tilalma ellenére fejlesztette ki, s a mi viszonyaink között jobbat semmiféle gazdasági lángész nem tudna számunkra kigondolni. Ezért tudomásul kell vennünk és a hagyományos alapokon most már tudatosan tovább kell fejlesztenünk" – írta Györffy István több mint fél évszázaddal ezelőtt a *Néphagyomány és nemzeti művelődés* című röpiratában. Lukács László most bemutatásra kerülő* könyvében szintén idézi ezt a passzust, sőt az egész munkáját Györffy István emlékének ajánlja. Ami nyilván nem véletlen, hiszen a most szóba kerülő könyvnek néprajzi, kultúrhistóriai eredményei mellett nyilvánvalóan gazdaság- és szociálpolitikai hozadéka is lehet(ne).

A magyar köztudat, sőt a szakkutatás (tudománytörténetileg magyarázható, ám teljességgel mégsem indokolható módon) hosszú ideig a tanyákat a Nagy Magyar Alfölddel kapcsolta össze, ami nem kis mértékben éppen Györffy István munkásságának köszönhető. Ez a megállapítás olyannyira igaz, hogy a magyar településnéprajz legújabb összefoglalása is csak a Duna-Tisza köze farmtanyáinak kérdéseivel foglalkozik. Mindössze egy mondatban emlékezik meg a mezőföldi tanyák létéről; a Bakony-vidéki, vagy a kisalföldi (a térség magyarországi és szlovákiai részén egyaránt bőven előforduló!) tanyák létezéséről (pedig irodalmuk már ezeknek is van!) tudomást sem véve. Fokozatosan az is kiderült, hogy a tanyarendszer korántsem magyar jellegzetesség, s Európa számos területein megtalálhatóak párhuzamai. Összehasonlító vizsgálatukkal azonban (amiből egyértelműen kiderülhetne, mennyire felszínes, esetleg mennyire a lényeget érintő hasonlóságok ezek), tudomásom szerint, érdemben senki nem foglalkozott. Mindamellett azonban a magyar tanyakialakulásnak is számos tisztázatlan kérdése vár még a kutatókra (elterjedésük földrajzi keretei, indítékai, kronológiájuk stb.), s ezekre választ csak a megfelelő mélységű terepkutatásokból nyerhetünk. Ily módon Lukács László kötete módszertanilag is figyelemre méltó, hiszen ékesen bizonyítja, hogy a néprajztudomány hagyományos, a recens adatok gyűjtésén, valamint a helyszíni megfigyelésen alapuló módszere fölött még korántsem járt el az idő. Vannak olyan jelenségek, amelyekről voltaképpen más módszerekkel nem is igen tudunk adatokat nyerni.

A szerző mezőföldi tanyakutatásai éppen húsz esztendővel ezelőtt kezdődtek, s ez alatt az időszak alatt csaknem két tucatnyi település határában található tanyát vizsgált meg. Eredményeiről már ezideig is több résztanulmányban, tudományos konferenciákon elhangzott előadásban számolt be, illetve bölcsészdoktori értekezését is e témából készítette és védte meg a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén.

Jelen összegző munkáját három, a Dunántúlon gyakran összemosódó kifejezés, a major, puszta és tanya tisztázásával nyitja, s egyszersmind kutatási tárgyát is pontosan meghatározza. Az uradalmairól híres Mezőföld viszonylatában csak azokkal a tanyaként emlegetett szórványtelepülésekkel foglalkozik, amelyek mindig is paraszti tulajdonban voltak, s az Erdei Ferenc-i szóhasználatot követve farmtanyaként emlegeti őket (egyébként a szakirodalomban általában is bevett gyakorlat az, abban az értelemben, hogy a szóban forgó tanyák szorosabban vagy lazábban egy-egy nagyközség vagy város társadalmához kapcsolódnak, s egymás közt nem alakítanak ki önálló társadalmi egységet). Azokat a nagy- és középbirtokokat, amelyeknek központjai a helységnévtárakban vagy a térképeken tanyaként szerepelnek, kutatásaiba viszont nem vonta be. „*A Mezőföld települési képében a*

* Elhangzott 1998. március 25-én Székesfehérváron, a Kodolányi János Főiskolán rendezett könyvbemutatón.

puszták, majorok mellett csak a XIX. század második, de még inkább a XX. század első felében jelentek meg a kisparaszti farmtanyák. Kialakulásuk lehetőségét a parasztbirtokok tagosítása, valamint a közép- és nagybirtok parcellázása teremtette meg" – írja, majd adatok sorának közreadásával plasztikus képet nyújt a tagosítás és tanyásodás, majd jóval részletesebben a parcellázás és tanyásodás kérdésköréről.

„A tagosítás az a földbirtokrendezési művelet, amelynek során a parasztgazdák ... szétszórt, sok apró darabból álló birtokát összevonják, és mindenki egy, esetleg kettő vagy három tagban kapja meg földjét" – írja a fejezet bevezetőjében. Ily módon persze óhatatlanul előfordul, hogy egyes gazdák csak a településtől távol fekvő határrészekben jutnak földterülethez. Amolyan szükségből erényt csinálva alakultak hát ki ezeken a területeken a tanyák, s Lukács László több konkrét példáját is leírja ennek a folyamatnak. Az enyingi 1927-es tagosítás eredményeként például már egy-két éven belül megindul a tanyásodás. Először csak amolyan ideiglenes enyhelyet állítanak föl a gazdák távol fekvő földjeiken, ahová eső esetén behúzódhatnak, állataikat is beengedhetik: „*Ezek az enyhelyek elsősorban eső, szél elleni menedékül szolgáltak ember, állat és a mezőgazdasági szerszámok számára. Ha munka közben eleredt az eső, akkor az állatokat a jászol elé kötötték, betolták a kocsit, felültek rá, s rendszerint evéssel töltve az időt, várták az eső végét. Jó időben a gyümölcsfák alatt ettek. Az enyhely mellé kutat ástak. A kút melletti itatóvályúnál itatták meg az állatokat. A szomszéd bérlő is itt etetett-itatott. Ezek az épületek a munka közben ideiglenes tartózkodáson kívül nyáron csupán a mezőgazdasági szerszámok (...) tárolására szolgáltak. Ha zárható ajtajuk volt, akkor télen is itt tárolták, ha nem, akkor télre hazaszállították a szerszámokat*" – írja a szerző. Majd fokozatosan alakult át állandó lakásként is szolgáló épületté a tanyai enyhely, ám minden esetben volt a családnak bent a településen állandó lakása, háza. A tanyásodási folyamat legprimitívebb szintjét sikerült itt Lukács Lászlónak tetten érnie, s ilyen értelemben nem is a klasszikus értelemben vett farmtanyáról van szó, hiszen azok egyik jellemzője, hogy a családnak benn a faluban, városban már nincs háza, s az év egészében a tanyán lakik.

A mezőföldi tanyakialakulás másik lehetőségét „a századfordulótól kezdve egészen a második világháborúig az elidegenítésre kerülő, vagy a tönkrement közép- és nagybirtokok parcellázása, vállalkozó szellemű parasztoknak való eladása teremtette meg". Lukács László számtalan konkrét példán keresztül mutatja be ezt a tanyásodási folyamatot. Ezen farmtanyák többsége állandóan lakott volt, tehát valóban megfelelnek a klasszikus értelemben használatos farmtanya kifejezésnek. Lukács László egész pontos és konkrét leírásai tucatjaival plasztikus képet nyújt e farmtanyákon zajló életről (gyakran egész életutakat, sorsokat végigkísérve), a munkaszervezetről, a továbbképzés, az iskoláztatások lehetőségeiről is. Gyakran idézi adatközlőit, ami csak növeli szövege hitelességét.

Könyvét a következő mondatokkal zárja: „Helyszíni kutatásaim során számos egykori tanyatulajdonossal ismerkedtem meg, akiket az 1950-es, 1960-as években meghurcoltak, megfélemlítettek, nehezen szerzett tulajdonuktól jogtalanul megfosztottak. Rendszeresen találkozásaink végén, az 1990-es évek elején az egykori tanyatulajdonosok kárpótlása is megtörtént ... Vajon a földtulajdon 1990-es években végrehajtott magánosításának hatására írhatunk-e majd újabb fejezetet a mezőföldi tanyák történetéről, néprajzáról?"

Révkomárom LISZKA JÓZSEF

Juhász Antal néhány településnéprajzi írása a szegedi tájról

Juhász Antal hosszú éveken át végzett kitartó településnéprajzi, elsősorban tanyakutató munkát. Munkálkodásának szép gyümölcsei értek be az elmúlt évtizedben. A magyar néprajz nagy nyereségére, a kitartó gondossággal megfogalmazott művek, önálló könyvek és folyóiratbeli, könyvbeli cikkek formáját öltötték. Alábbi rövid szemlémben ezeket az írásokat tekintettem át, és ajánlom az Ethnographia olvasóinak figyelmébe.

A szegedi táj tanyái (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1982/83-2.) Szeged, 1989. 270 p.

Megszokhattuk már, hogy a szegedi múzeum hosszú című és egyre komplikáltabb számozású évkönyveinek rejtő ölelésében időnként szépreményű néprajzi könyvek húzódnak meg. Ilyen alkotás volt annak idején Bálint Sándor azóta klasszikussá magasodott három kötetes monográfiája: A szögedi nemzet. Múzeumi évkönyv álarcát öltötte Juhász Antal életmű-pillér szerepre rendeltetett könyve: A szegedi táj tanyái is.

A szegedi tanyatörténet legfontosabb adatait 1975-ben Juhász Antal már összefoglalta az Ethnographia lapjain. Természetes, hogy az 1989. évi könyv jóval részletezőbb képet ad a szegedi tanyakialakulás útjáról, mint az 1975. évi tanulmány. A mennyiségi jellegű különbségeken kívül abból is adódik különbség, hogy a könyv néhány fontos kérdésében tükrözi a két írás megjelenése között eltelt másfél évtized új szegedi kutatási eredményeit.

Az egyik ilyen fontos kérdéskört a XVI. századi szegedi szállások jelentik. Az 1975. évi cikkben még nem esett róluk szó, az 1989. évi könyvben viszont közel öt oldalt érdemeltek. Szerepeltetésük alapját Szakály Ferenc szegedi mongráfiabéli, 1983. évi tanulmánya, valamint Káldy-Nagy Gyula defterfordításai teremtették meg. A magyar agrárhistória és a magyar településnéprajz szempontjából egyaránt jelentős török források szerint 1570-ben Szeged város határában és a szegedi pusztákon a török összeírók 154 szállást vettek számba. Ezeken kívül birtokoltak a szegediek szállásnak nevezett telephelyeket a kun pusztákon is. A XVI. századi szegedi szállásokat szénakaszálásra, állatteleltetésre, földművelésre egyaránt használták. Ennyiben hasonlítottak a kecskeméti és a nagykőrösi „mezei kertekre". Birtokosaik jórészt módos gazdák, szegedi civisparasztok voltak, de akadtak köztük kézművesek, sőt török tisztségviselők is. További kutatásoknak kell tisztázni, hogy a nagy területen szétszóródott, majorságszerű XVI. századi szegedi szállásoknak mi lett a sorsuk? Megérték-e a XVII. század végét? Volt-e kapcsolat, folytonosság a XVI. századi és a XVIII. századi szállások között?

A másik fontos kérdéskör, amelynek előadásában különbség mutatkozik az 1975. évi és az 1989. évi tanulmány között, a szántóföldi övezet határhasználati rendjének megítélése. Reizner óta úgy tudjuk, és Juhász Antal 1975. évi tanulmányában is azt olvashattuk, hogy a szegedi határ fekete földes szántóföldi övezetében a XVIII. század eleji gazdák, a földközösség keretei között, a nyomáskényszer szabályai szerint végezték a gabonatermesztést. Gyanítani lehetett, hogy a szántóföldi övezetben emiatt nem jöttek létre tanyák, és a határhasználati kötöttségektől mentes, magánbirtoklású kaszáló övezet ebből következően lett a szegedi tanyásodás jellemző területévé. Másfél évtizeddel később, 1989-ben, elsősorban Rákos István új agrártörténeti kutatásaira hivatkozva Juhász Antal már úgy fogalmazott, hogy a szegedi határ szántóföldi övezetében a XVIII. század elején nem volt nyomásos gazdálkodás. Valószínűsíthető, hogy a „Fekete" néven emlegetett szegedi szántóföldi övezet határhasználatának módja tartogat még megválaszolandó feladványokat a következő évek kutatói és kutatásai számára.

A magyar tanyakutatás hagyományaihoz képest Juhász Antal nagy gondot fordított a XIX-XX. századi tanyatörténeti folyamatok bemutatására. Ez valószínűleg nem véletlen, hiszen 1852-ben a külső legelők egy részének felparcellázásával és kisbérletek formájában történt kiosztásával új fejezet kezdődött a szegedi és rajta keresztül talán az egész magyar tanyatörténetben. Megszületett egy újfajta tanya, az eleve kisgazda farmként létrehozott farmtanya. A homokhasznosítás szegedi útja, a parcellázás, követendő modell lett más városok, sőt magánföldbirtokosok és birtokértékesítő bankok számára is.

A szerző farmtanyák iránti dicsérendő érdeklődése, amely némiképp dacol a korábbi magyar tanyakutatás hagyományával, egyenesen vezetett a tanyavilág „társadalmasulásának" elemzéséhez: a tanyai iskolák, a tanyai közigazgatási kirendeltségek és az önálló községekbe szervezés históriájának vázolásához.

A könyv nem véletlenül viseli "A szegedi táj tanyái" címet. A szerző nem állt meg a lepke alakú szegedi határ széleinél. Külön fejezetben mutatta be a lepkeszárnyak által közrefogott dorozsmai határ tanyáinak történetét. Eddig a kiskunsági tanyafejlődésről Papp László sokat idézett halasi tanyatanulmánya alapján alkothatott képet az érdeklődő. A legdélebbi kiskunsági helység, Dorozsma tanyatörténetének feltárásával a Kiskunság tanyáinak történetéről kialakítható kép árnyaltabbá és sokszínűbbé vált.

Az algyői szállások történetének bemutatása az úrbéres jogállású jobbágyfalvak tanyásodásának meglehetősen ismeretlen világába nyújt betekintést.

Öttömös, Mérges, Felső-Pusztaszer puszták parcellázásának, benépesítésének leírásai azoknak a szervezett kutatásoknak az előképeit jelentik, amelyek Juhász Antal vezetésével folytak az utóbbi másfél évtizedben a Duna-Tisza közén, és amelyeknek eredményei ezidáig három migrációs konferencián és két tanulmánykötet írásaiban fogalmazódtak meg.

A tanyák után néhány oldal az uradalmi majoroknak is jutott. Ezáltal örvendetesen gyarapodott a nagybirtokok gazdasági telephelyeinek meglehetősen szegényes településnéprajzi irodalma.

Pontos, tanulságos, látványos rajzokkal és szép leírásokkal valósította meg a Szerző a könyv „legnéprajzibb" részét, a tanyai település formai sajátosságainak bemutatását.

A könyv kézirata egy kandidátusi disszertáció részeként született meg. Remélhetőleg egyszer eljön az az idő, amikor a disszertáció másik része, a szegedi táj népi építészetének összefoglalása is megjelenik!

Település és közösség. (Folklór és etnográfia. 73., Debrecen, 1993. 276 p.)

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének tanulmánykötete Juhász Antal rövidebb írásaiból ad válogatást. A cikkek egy része múzeumi évkönyvekben, a kisteleki, a tápai és a sándorfalvi monográfiában, más része irodalmi folyóiratokban és szegedi napilapokban jelent meg. Utóbbiak újraközlése azért is fontos, mert jobbára ezúton kerülnek a tudomány látókörébe.

A tanulmányok többsége a Szeged környéki tanyákról és a tanyai életről szól. Különösen hasznos volt újraközölni az átokházi tanyasor településéről és közösségi életéről íródott nevezetes tanulmányt, amely annak idején, az 1970-es évek elején a tanyai közösségi élet: a társasmunkák és a társas összejövetelek bemutatásával új színt hozott a magyar néprajzi tanyairodalom palettájára.

Szociográfiai szempontokat is érvényesítő, irodalmi igényességgel megfogalmazott szép néprajzi tanulmány a Rúzsa tanyaközség múltját, jelenét és lehetséges jövőjét megfogalmazó írás, amely ezidáig jobbára csak a Tiszatáj rendszeres olvasói számára volt elérhető.

A nagy szegedi elődök: Tömörkény István és Móra Ferenc szelleme kísért, a vásárhelyi „néprajzi író", Kis Lajos példája sejlik föl, és Juhász Antal szépírói tehetsége bukkan elő a *Tápai arcok, Az öreg csikós, A fábiáni juhász* és a *Tanya a baromjáráson* című hírlapi cikkekben.

Kutyanyak. Egy tanyasor települése és közösségi élete. In: Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged. 1993-1994. 183-210. (Különlenyomatként: Néprajzi Dolgozatok. 50. Kiadja a József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.)

A Kutyanyak egy ópusztaszeri, 1973 előtt sövényházi, 7 kilométer hosszú tanyasor közhasználatú népi elnevezése. A kutyanyaki tanyák az 1850-es években jöttek létre a Palavicini uradalom által parcellázott haszonbéres földeken. Első birtokosaik a környék felszámolt dohánykertész falvainak elűzött lakóiból kerültek ki.

A Szerző azonkívül, hogy aprólékosan ismertette a hosszú tanyasor benépesülési folyamatát, részletesen bemutatta a falvaktól, városoktól távol eső tanyai közösség belső kapcsolatrendszerét, a tanyai közös munkákat, a társasélet és a szórakozás legjellemzőbb alkalmait.

A tanyák településtörténete. In: Mórahalom. A település földje és népe. Szerk. Juhász Antal. 63-102. Mórahalom, 1992.

Juhász Antal az utóbbi három évtizedben kiváló összefoglaló tanulmányokat írt a szegedi tanyavilág egészéről. A mórahalmi monográfia készítése során arra nyílt lehetősége, hogy a szegedi tanyavilág egészén belül egy bizonyos rész, az alsótanyák „külön történetét" ismertesse. A feladat alkalmat adott arra, hogy sok olyan adatot felhasználjon, amelyeket összefoglaló munkáiban annak idején mellőzni kényszerült. A tanulmány módszertanilag is nyújtott néhány tanulságot. Bebizonyosodott, hogy a jól ismert, területi értelemben vett nagy egészen belül megvan a rész alapos kutatásának létjogosultsága. Nyilvánvalóvá vált, hogy a szegedi tanyahistória nagy egészén belül léteznek alsótanyai agrártörténeti és településtörténeti sajátosságok.

A mórahalmi tanulmány a tanyatörténeti tanulmányok többségével ellentétben eljutott a máig. Szerzője tanulságosan elemezte a tanyapusztulás és a tanyafennmaradás, tanyatovábbélés politikai befolyásoltságú útjait.

Településtörténet. In: Röszke földje és népe. Szerk.: Péter László. 167-206. Szeged, 1996.

Mórahalomhoz hasonlóan Röszke területe is része volt a XVIII-XIX. századi szegedi határnak. Tanyáinak története hozzátartozik a szegedi tanyavilág egészének történetéhez. A röszkei határrész benépesítésének is megvoltak azonban a többi határrész népesedés- és településfejlődésétől némileg eltérő sajátosságai. Ezeket a fejlődési sajátosságokat igyekezett csokorba gyűjteni a Szerző, rámutatva arra, hogy a röszkei településfejlődésben nagy szerepet kaptak a Bodon-tó mellékén letelepült XVIII. századi dohánykertészek, akik korán utcás települést hoztak létre egy olyan területen, amely szegedi földnek számított.

***

A két könyv után említett tanulmányok jelzik Juhász Antal településnéprajzi, tanyakutató érdeklődésének folyamatosságát, töretlenségét. Az eredmények láttán méltán bizakodhatunk, hogy a gazdag tudományos termést betakarító szerző településkutató törekvései a jövendőben is változatlan erősségűek maradnak.

Kecskemét BÁRTH JÁNOS

Juhász Antal (szerk.): Migráció és település a Duna-Tisza közén 2. (Táj és népi kultúra 1.) Szeged, 1997. 212 p. József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszék

A XVIII-XX. században lezajlott nagy Duna-Tisza közi népmozgások történeti, néprajzi kutatása az utóbbi három évtizedben kapott új lendületet. 1987-ben Juhász Antal kezdeményezésére szakmai munkaközösség alakult a téma alapos feltérképezésére. A kutatás eredeti célkitűzései között a Duna-Tisza közi migráció történeti és hagyományos néprajzi vizsgálata egyaránt szerepelt. A történeti vizsgálatok nagy erénye és módszertani újdonsága az új típusú és széles körű forráshasználatban állt. A kutatók nagy része felvállalta a XVIII-XIX. századi migrációs folyamatokban érintett falvak keresztelési, házassági és temetési anyakönyveinek, kéziratos és nyomtatott határtérképeinek, valamint a plébániák Historia Domus-ainak lemásolását, beható tanulmányozását. A kérdés történeti vizsgálata mellett sok helyen kérdőíves, családtörténeti témájú recens néprajzi gyűjtésre is sor került.

A Duna-Tisza közi migráció és településtörténet kutatói elsőként az 1989 novemberében Szegeden megrendezett konferencián adták elő eredményeiket. A tanácskozás előadásai a következő évben, 1990-ben jelentek meg a *Migráció és település a Duna-Tisza közén* című kötetben.

Az első számvetés nem akasztotta meg a kutatások folytatását, sőt új lendületet adott azoknak. Újabb kutatók, történészek és néprajzkutatók bevonásával a 90-es évek első éveiben tovább folyt az adatfeltáró munka. 1993 decemberében ismételten konferenciát tartottak Szegeden. Az ott elhangzott 12 előadásból 11 referátum tanulmánnyá formált változatát tartalmazza az 1997-ben megjelent kötet. Az anyagi források hiányosságai következtében megkésett kiadvány címében és tartalmában egyaránt az első kötet hagyományait követi.

A Duna-Tisza közi migráció kutatásának középpontjában a XIX. század közepétől meginduló hatalmas népmozgások vizsgálata áll. A Juhász Antal által második migrációs hullámnak nevezett folyamatot a Duna-Tisza közi puszták felparcellázása váltotta ki az 1850-es, 60-as évektől kezdve. A XVIII. századra jellemző észak-déli népmozgás iránya ekkor nagyrészt megfordult. Ezrek vándoroltak jobb megélhetés reményében a délebbi vidékekről az újonnan felosztott homokföldekre. Mindenekelőtt a katolikus Szeged városának népességkibocsájtó szerepe jelentős. A „homokhódító pionírok" menekülők és honfoglalók voltak egyszerre. A jobb élet reményében keltek útra, létrehozták a farmtanya klasszikus típusát, és évtizedek kitartó munkájával fejlődő gazdaságot teremtettek a futóhomokon. A megélhetést jelentő föld megszerzésének lehetősége a magyarság tízezreit mentette meg az Amerikába „tántorgástól". A szétszórt farmtanyákból előbb-utóbb tanyaközségek szerveződtek, és a sűrűsödési pontokon a XIX. század végén és a XX. század folyamán fokozatosan egyre több új falu fejlődött ki.

E történeti folyamat pontos felvázolására az 1997-ben megjelent kiadvány négy tanulmánya vállalkozik négy különböző község kialakulásának tükrében. A Tázlár, Orgovány, Jászszentlászló és Kömpöc benépesedéséről szóló tanulmányok a kötet tartalmi gerincét képezik.

Ezek közül is kiemelkedik a kötetet szerkesztő Juhász Antal munkája, aki Tázlár puszta benépesedésének folyamatát mutatta be tanulmányában. Írásában kiválóan alkalmazta és ötvözte a fentebb említett történeti források és a szóbeli néprajzi gyűjtések adatait. A térképek, anyakönyvek stb. teljes körű kiaknázása mellett a legidősebb nemzedék emlékeiből kihámozható információkat is hasznos adalékként használta a tázlári benépesedés 1850-től 1910-ig tartó folyamatának megrajzolásához.

Sz. Kőrösi Ilona Orgovány benépesülésének menetét mutatta be levéltári források alapján, amelyekből jó néhányat közzétett tanulmányának mellékletében. Szűcs Judit írása Jászszentlászló, Fodor Ferenc tanulmánya pedig Kömpöc népesedéstörténetéhez szolgáltat értékes adatokat.

Az említett tanulmányok mellett több szerző a Juhász Antal által szervezett migrációs kutatás fő vonulatába kevésbé illeszkedő Duna-Tisza közi népesedéstörténeti résztémakör kifejtésére vállalkozott. Kőhegyi Mihály forrásközlő írása a szántovai kerület német telepeseinek XVIII. század végi sorsát szemléltette újabb adalékokkal. Bagi Gábor rövid tanulmányában a kiskunsági jász puszták XIX. századi népességével foglalkozott. Mellékletként közölte a jászberényi puszták állandó lakosságának 1826-os összeírását. Beszédes Valéria a szabadkai magyarság demográfiai és kulturális viszonyainak történeti változásairól értekezett. Ö. Kovács István az 1856-ban Baján összeírt zsidó családok névsorának közlésére és a XIX. századi zsidó migráció néhány aspektusának felvillantására vállalkozott. Merk Zsuzsa a bukovinai székelyek második világháború alatti délvidéki letelepítésének körülményeit vizsgálta elsősorban a Kalocsai Érseki Levéltár forrásai alapján. (Sajnálatos, hogy az általánosan elfogadott Kalocsa-bácsi Főegyházmegye kifejezés helyett több helyen az újabban terjedő, zavaró „Bács-Kalocsai Főegyházmegye" megjelölés szerepel a tanulmányban.) Szabó László elméleti tanulmányában a vízszabályozások kultúraformáló hatására hívta föl a figyelmet. Gulyás Katalin kötetzáró korreferátuma a Tiszafüred környéki XVIII-XIX. századi migráció főbb vonulatait tisztázta.

A *Migráció és település a Duna-Tisza közén* második kötetének megjelenése Juhász Antal szerkesztői és szervezői tevékenységét, valamint a téma szorgos kutatóinak munkáját dicséri. Az örvendetes eredmények láttán a szerkesztővel együtt mi is bízunk az eljövendő folytatás reményében.

Kecskemét BÁRTH DÁNIEL

Örsi Julianna: Földközelben. Túrkeve, 1994. 211 p.

A jeles néprajzkutató szerző munkája nem a néprajz, hanem inkább a hagyományosan értelmezett szociográfiai riportok módszerével igyekszik bemutatni az 1990 után elkezdődött agrárfolyamatok népéletre, paraszti – vagy inkább a Márkus István által megfogalmazott *utóparaszti* – szemléletre, értékrendre, jövőképre gyakorolt hatását. Örsi Julianna könyve tehát *a magyar történelem legnagyobb földosztásának nagykunsági krónikája.* Ha majd 50 vagy 100 esztendő múlva egy néprajzkutató – vagy szociálantropológus – arra keres dokumentumokat, hogy miként élte meg a magyarságnak legalábbis egy része a második évezred utolsó évtizedében bekövetkezett politikai változásokat és a magyar mezőgazdaság helyreállítása előtt többé-kevésbé megnyíló lehetőségeket, Örsi Julianna könyve jó forrásul szolgál számára.

A könyvben található riportok 1992-1993-ban készültek. Ma már tudjuk, hogy a szerző es a megszólaltatott emberek – sokunkkal egyetemben – annak idején optimistábban ítélték meg a mezőgazdaság rehabilitálásának, a magyar vidék rekultiválásának esélyeit, mint ahogyan az a valóságban bekövetkezett. Hiszen a törvénykezés során a szövetkezeti átalakulás jórészt "azokra volt bízva, akiknek egyáltalában nem volt érdeke az átalakulás." De a lelkesedés, amely az írások többségéből árad, önmagában is dokumentálja a kort.

Kitetszik ezekből a riportokból a paraszti mentalitásnak a téeszesítés idején bekövetkezett eróziója, a hagyományos értékrendek devalválódása. "Mindegy, hogy milyen foglalkozású, itt mindenki bérmunkás volt. Egy hónapba kétszer kapott fizetést, hogy mégis tudjanak egyik napról a má-

sikra élni. Itt olyan volt csak, hogy aki otthon háztájizott, osztán akkor ugye tudott építeni egy házat kölcsönre magának." A bérmunkássá degradálódás következtében "nagyon sok módos, valóban minden vonatkozásban példásan dolgozó parasztember is idővel betört. Egykori pedánsságát elvesztette, egykori szorgalmát feladta." Még markánsabban jelentkezett a paraszti szemléletváltás a fiatalságnál. Unokájáról mondja az egyik idősebb ember: "Most is ott voltam. Mondom a kisjánynak, hogy lusta vagy. (Pedig) nem lusták azok, hanem nem is törődnek vele, hogy dógozzanak." Ezért aztán a fiatalok "már nem tudják annyira magukévá tenni ezt a nagy, föld után való vágyakozást, a föld szeretetét, mint akik valamikor érezték, hogy ez az enyém."

Az újrakezdés másik nagy nehézsége, hogy ma a mezőgazdasági termelés jövedelemtartalma a legtöbb ágazatban nem teszi lehetővé egy falusi család megélhetését. Nem volt ez másként a kollektivizálás előtti paraszti világban sem, sőt Európa nyugati felében is egyre kevesebb az a farmer, aki olyan intenzíven gazdálkodik, hogy családja megélhetését kizárólag a mezőgazdaságra alapozhatja. Csakhogy igen nagy különbség van a tekintetben, amikor a hagyományos ismeretekre épülő, folyamatosan változó, szervesen alakuló mezőgazdasági üzemhez a célszerűség (ökonómiai) szempontjai szerint rendezik a különféle kiegészítő tevékenységeket, és aközött a hazai helyzet között, amikor a nagyüzemi mezőgazdaságban vagy bármely más ágazatban főfoglalkozású bérmunkásként dolgozó falusi ember ehhez a fő kereseti lehetőséghez igyekszik – mintegy *kiegészítésként* – mezőgazdasági családi termelést társítani. Ehhez a deformált állapothoz járul még az az "alapvető gond, hogy olyan egyéneknek kell most a gazdálkodást újrakezdeniük, akiknek már nincsen paraszti gazdálkodási tapasztalatuk." Ezt a gondot folytatva a néprajztudomány számára is fontos megállapítást fogalmaz meg Tóth Albert képviselő: "A paraszti kultúra nemcsak az árvalányhajas kalap, a népi szőttes, vagy éppen a kerámia kultúrája, hanem egyértelműen a gazdálkodással szorosan összefüggő termeléskultúra is."

Örsi Julianna beszélgetőpartnerei bármilyen józanul látják a diktatúra által erőszakkal kettétört paraszti hagyomány újjáélesztésének nehézségeit, a zsákutcában való négy évtizedes bolyongás következményeit, nem érzik kilátástalannak az újrakezdés lehetőségét. Különösen a jelentősebb háztáji termelést folytató falusi családoknál él még a célszerű paraszti gazdasági szemlélet. Ezeknek az embereknek, különösen pedig azoknak, akik tanyán éltek, még van "affinitásuk a földhöz". Valószínű, hogy ők fognak a leghamarabb rátalálni arra az útra, amiről a magyar parasztságot 1948 után erővel letérítették. A jövő lehetőségeit latolgatva a beszélgetések során természetes módon szóba kerül a családi munkamegosztás, a nagycsaládi összesegítés különböző formája, s azok a célszerű szövetkezeti csírák, amelyekkel a családi, szomszédsági összefogástól a gazdakörök szervezéséig próbálkoznak az újonnan földhözjuttatottak.

Elképzelhető, hogy következetesebb, szigorúbb, "keményebb" interjúkészítési módszerrel célratörőbb anyagot lehetett volna összeállítani, de Örsi Julianna lazább módszerének is megvan a maga előnye. Éspedig éppen a néprajztudomány szempontjából. Hiszen éppen a közvetlen kikérdezés módszerével oly nehezen megfogható jelenségekhez jut el így a maga módján: a paraszti (földművesi, falusi) világnézetre, munkastílusra vonatkozóan fogalmaz – fogalmaztat – meg finomon árnyalt ismereteket. A dolgok természetéből adódóan olykor sejtésszerűen, tétovázva formálódnak ezek a megállapítások, de mindenképpen gazdagítják a mai magyar faluról alkotott képünket.

Budapest HALÁSZ PÉTER

Csallóközi Kiskönyvtár 1-10. Sorozatszerkesztő: Koncsol László. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony

Az 1989-es "bársonyos forradalom" után alakult, pozsonyi székhelyű Kalligram Könyvkiadó 1993-ban bocsátotta útjára a Csallóközi Kiskönyvtár című sorozatát. A mintegy harminc kötetesre tervezett sorozat "*egyrészt hozzáférhetővé kívánja tenni az érdeklődő olvasók számára is mindazokat a műveket, forráskiadványokat és dokumentumokat, melyek a Csallóköz népének fordulatokban gazdag történelméről, társadalmi fejlődéséről, művelődéstörténetéről tudósítanak... Sorozatunkban*

számos olyan mű is megjelenik, amelyik annak idején alacsony példányszámban, avagy csupán latin vagy német nyelven volt olvasható, s ma már becses könyvritkaságnak számít, de nem kevés azon művek és dokumentumok száma sem, melyek hosszú lappangás után csak most kerülnek az olvasók kezébe". A sorozatszerkesztő, Koncsol László által megfogalmazottakhoz hozzátehetjük, hogy mindehhez – amint az azóta megjelent kötetek fényében nyilvánvaló – még erős néprajzi érdeklődés is társul. Általánosságban véve elmondható, hogy a megjelent kötetek zömét Koncsol László látta el jegyzetekkel, amelyek nemcsak a laikus olvasó számára szolgálnak tájékozódási alapul (bár sok esetben az efféle – jó értelemben – ismeretterjesztői célzatosság nyilvánvaló), hanem sok esetben a szakembereknek is biztos ki- és továbbindulási alapot jelentenek.

A sorozat egyes kötetei nincsenek számozva, ezért a megjelenés idejét követő kronológiai ismertetés helyett tematikai rendben mutatjuk be a megjelent első tíz munkát.

Elsőként Machnyik Andor: *Csallóköz* című könyvéről kell szólni. Ez az eredetileg 1935-ben megjelent "*tanulmány a honismeret, az agrár- és a szociálpolitika köréből*" a térség gazdasági helyzetéről fest képet századunk legnagyobb világgazdasági válságának időszakában. A szepességi születésű szerző, aki hazai és németországi egyetemeken folytatott tanulmányai után először a rimaszombati protestáns gimnáziumban, majd a komáromi mezőgazdasági szakiskolában tanított. Munkája, amely a századunk húszas éveiben végrehajtott csehszlovák földreform erőteljes kritikája (tehát az adott időben aktuálpolitikai szerepe is volt) elsősorban gazdasági–statisztikai alapokon nyugszik, s manapság forrásmunkaként használható. Annál is inkább, mivel a mostani kiadáshoz Vadkerty Katalin, neves szlovákiai magyar gazdaságtörténész írt utószót, illetve függelékként levéltári kutatásai néhány fontos eredményét is közzétette (elsősorban a cseh–morva–szlovák telepesfalvak néhány lakóépületének a tervrajza figyelemre méltó). Mivel egy adott térség bármely néprajzi problémájának felderítéséhez a megfelelő település- és népesedéstörténeti ismeretek nélkülözhetetlenek, a szóban forgó kiadvány a csallóközi népi kultúra bármely ágazatával foglalkozó néprajzkutatók elengedhetetlen segédeszköze kell, hogy legyen (csak néhány példa: részletes statisztikák az adott terület nemzetiségi viszonyainak alakulásához, az egyes telepesfalvakban megtelepedett kolonisták névsorai stb.)

Szintén átfogó jellegű Ipolyi Arnold két, csallóközi vonatkozású kötete is. A *Csallóközi útiképek* eredetileg 1858-ban a *Vasárnapi Újság* hasábjain jelent meg, s bár a néprajzi szakirodalomban ez ideig is gyakran idézett munkának számított (például az általa leírt és illusztrált közös kenyérsütő kemencékkel, illetve a csallóközi Mátyás-hagyományra vonatkozó adataival több szerző is foglalkozott), a mostani kiadás még hozzáférhetőbbé teszi. A településnéprajz, népi építészet, mondakutatás és társadalomnéprajz kutatója számára egyaránt nélkülözhetetlen forrásanyagnak számít, s feltehetően ösztönzőleg hat majd további kutatási témák kijelöléséhez is. A néprajztudomány számára inkább háttéranyagként szolgálhat Ipolyi Arnold: *Csallóköz műemlékei* című, eredetileg 1859-ben, az Archaeológiai Közlemények első darabjaként megjelent munkája. Az újrakiadáshoz Hushegyi Gábor írt először, s látta el az egészet magyarázó jegyzetekkel. Főleg az utóbbiak jó segítséget jelenthetnek a szakrális néprajz kutatója számára is.

Két átfogó, helyrajzi munkával folytatjuk a sort, mégpedig Fényes Eleknek először 1848-ban kiadott, valamint Bél Mátyásnak nagyjából egy évszázaddal korábban, latin nyelven íródott, a szerző életében soha meg nem jelent munkájával Komárom vármegyéről. S bár igaz, hogy az előbbi közelmúltbeli reprint kiadása révén újra az olvasók kezébe került ez az alapmű (hogy pontosan hol és mikor jelent meg, a jelzett kiadás alapján megállapíthatatlan), s a Bél Mátyás-i munka magyar fordítása is napvilágot látott már egyszer, 1989-ben Tatabányán, korlátozott példányszámban; a kiadó mégis nagy szolgálatot tett ezen kötetek megjelentetésével. A kutatók szélesebb rétegei számára (s ebben az esetben elsősorban a helytörténészekre, önkéntes néprajzgyűjtőkre gondolunk) ezek az alapművek továbbra is csak jószerével közkönyvtárakban voltak hozzáférhetőek. A viszonylag magas példányszámban (és nem csak Szlovákiában!) terjesztett Csallóközi Kiskönyvtár kötetei most már valóban mindenki számára elérhetővé tette őket. E munkák érdemeit remélhetőleg nem kell itt hosszadalmasabban ecsetelni, így csupán arra hívnánk föl a figyelmet, hogy milyen tanulságos a két munka párhuzamos olvasása. Egyrészt fényt deríthet az egy évszázad alatt lezajlott népesedési, gazdálkodási változásokra, másrészt utalhat a két szerző származásbeli, szemléletmódbeli különbözőségeire is.

Igazi csemege az egyháztörténészek és a térség konfesszionális viszonyai, valamint a kultúra alakulása iránt érdeklődők számára Kúr Géza: *A Komáromi Református Egyházmegye* című, először 1937-ben napvilágot látott könyve. Bevezető és értelmező bevezető jegyzetekkel Csémy Lajos, a

prágai Károly Egyetem Teológiai Karának professzora látta el. Az egykori csicsói lelkész műve a XVI. század eleji lutheri (illetve az azt követő kálvini) reformáció kezdeteitől a II. József-féle Türelmi Rendelet kibocsátásáig mutatja be az egyházmegye történetét. A három nagyobb egységbe osztott munka első része a reformáció térhódításával a Kisalföld északi részén, a belső vitákkal, valamint az egyházmegyékké szerveződés kérdéseivel és tényeivel foglalkozik. Ezt követi a kialakult református egyház állapotának, a papi és tanítói javadalmaknak a bemutatása, a vallási üldözések, valamint az egyházmegye területi átalakulásainak az ecsetelése. Szó van itt az egyház belső életéről, jelesen az egyházi fegyelmezés egyes formáiról (a részeges embereknek kijáró "*szamártemetés*", a szitkozódók, farsangolók, a "*lakodalmakban muzsikálások, táncolások*" büntetései stb.). Csak példaként hadd idézzünk ebből egy bekezdésnyit: "*Nem mulaszthatjuk el megemlíteni a büntetésnek azt az érdekes formáját sem, mely Ógyalla községben megvolt még 1848-ig is, hogy ti. a templom mellett volt egy kő, melyre a közbirtokosság a templomban vagy máshol rendetlenkedő legényeket ráhúzatva 3, 6 vagy 12 botütéssel büntette. Ezt a követ, mely még ma is megvan, éppen ezért szégyenkőnek hívták*" (151. o.). A harmadik rész a Thököly-féle törökellenes felszabadító háború) mérhetetlen károkat mutatja be, fölsorolva az egyházmegye területén végleg elpusztult helységeket. Hogy a törökellenes felszabadító háborúk (amelyek a térség népe számára pusztítóbbak voltak a több évtizeden át tartó török megszállásnál) milyen fontos választóvonalat jelentettek a helybéliek életében, bizonyítják a csallóközi és mátyusföldi falvak korabeli irományaiban rendre felbukkanó a "*lengyel járástul fogva*", a "*lengyel járás után ... esztendővel született*" stb. jellegű kifejezések. Az elpusztult települések helyébe a helyi földbirtokosok szlovák, morva, ill. német telepeseket hoztak. Így történhetett meg, hogy a Nagysurány melletti Komját, korábban bár a magyar–szlovák nyelvhatáron fekvő, ám alapvetően magyar lakosságú református községet (ahol többek között Huszár Gál híres nyomdája is működött) morva telepesek ülték meg. Ezen morva kolonisták (jó egy tucatnyi környező település lakóihoz hasonlóan) a huszadik századra teljesen elszlovákosodtak. Mindössze dialektusuk számtalan bohémizmusa utal eredetükre, miközben ma ők a térség legöntudatosabb szlovákjai. Más a helyzet a fehérhegyi csata (1621) után Erdélybe és az akkori Magyarországra (a morva–magyar határszélre) menekült cseh protestánsokkal. Őket, mivel "*hit tekintetében a helvét confessio articulusait követik mindenben*", a Felsődunamelléki Egyházkerület 1647. évi vágfarkasdi gyűlésén a magyar református vallás kötelékébe felvették. A "*cseh testvérek*" hányattatásairól, esperesük, Valesius János életéről Kúr Géza nemcsak a most szóban forgó könyvében szól részletesen, hanem egy külön munkát is szentelt a témának: *Cseh–Magyar református történelmi kapcsolatok* (Komárom, 1937). A szóban forgó cseh protestánsok egyik fészke a mátyusföldi Réte község volt, ahol többek között Valesius, a magyarországi "*szegény árva csehek*" esperese is paposkodott. A régi iskola épületét itt még századunk húszas éveiben is "*huszita ház*"-nak mondták, s az időközben elmagyarosodott morva családok gúnyneve a faluban még ma is "*hanákok*" (tehát a Haná-síkságról származók).[1]

Alapy Gyula, az egykori Komárom Megyei Levéltár és a komáromi Jókai Múzeum (a mai Duna Menti Múzeum jogelődjének) igazgatója, megbízható történész 1933-ban jelentette meg *A csallóközi halászat története* című munkáját. Jelen kiadáshoz, a "*túlsópart*" (tehát a Szigetköz) legautentikusabb ismerője, Timaffy László írt először. Alapy munkájában elsősorban az Alsó-Csallóköz halászatára vonatkozó hatalmas tömegű levéltári adatot sorakoztat föl. A Csallóközi Kiskönyvtár szerkesztője a jelen kiadáshoz csatolta Herman Otto: *A magyar halászat könyve* c. hatalmas munkájának csallóközi vonatkozású passzusait.

Az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatt Dunaszerdahely lakosságának több mint 50 %-a zsidó származású volt. E tényt nem hagyhatják figyelmen kívül egyik történeti vagy társadalmi tudomány művelői sem, hiszen a zsidó kultúra nyilván erőteljesen befolyásol(hat)ta a helyi magyar kisvárosi kultúrát – és megfordítva. Így a néprajzkutató számára is izgalmas következtetések levonására nyújthat(na) alkalmat, ha a kérdéssel foglalkozott volna (foglalkozna) valaki. Annyit mindenesetre tudni lehet, hogy a (teljesen falusias jellegű!) mezővároson belül (ahol 1936-ban még csak polgári iskola sem volt) a zsidók nem éltek elszigetelten, hanem valóban együtt a törzslakossággal. A fentiek-

[1] A konkrét témát Cséplő Ferenc: Réte – bástya és menedék. Helytörténet két egyházi könyv köré építve. Dunaszerdahely, 1995. c. munkája taglalja. Ismertetését lásd: Szlovákiai "falumonográfiák" mérlegen c. összegzésünkben, Ethnographia CIX. 1998. 444-449.

hez jó alapot, hátteret kínál Engel Alfréd: *A dunaszerdahelyi zsidó hitközség emlékkönyve* című munkája. Az összeállítás képet nyújt a zsidó megtelepülés kezdeteitől a második világháború-beli teljes pusztulásig a dunaszerdahelyi zsidó hitközség mindennapjairól. A történeti adatokra épülő összegzést Csermely Gyula, szintén forrásértékű elbeszélései egészítik ki, valamint adatok a szomszédos hitközségekre (Somorja, Nagymagyar és Alistál) vonatkozóan.

Egy település történetébe nyújt bepillantást, felső-csallóközi léptékben gondolkodva mégis szinte általános érvényűnek mondható Sill Ferenc: *Csütörtök mezőváros históriája* című munkája. A szigorúan vett történeti krónika mellett olyan, a néprajzkutatót közvetlenül is érdeklő témákkal is foglalkozik a szerző, mint a XVIII. századi céhes élet, a vásárok rendje, majd a XIX. század végi, XX. század eleji lakóház, telekforma kérdései, a gazdálkodás rendszere és eszközei, néphit és népszokások stb. A falu népi kultúrája már csak azért is számot tarthat a néprajztudomány érdeklődésére, mivel népessége kimutathatóan jelentős mértékben német eredetű volt (maga a szerző is az, akinek elei még Schill-ként írták nevüket), majd elmagyarosodva is szoros kapcsolatokat tartott fönn a szomszédos Dunahidas 1945-ig szinte színtiszta német lakosságával. A második világháború után Csallóközcsütörtök magyarrá vált német lakosságának egy részét, a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény értelmében Magyarországra telepítették, a dunahidasi németeket pedig szinte mind egy szálig a Német Szövetségi Köztársaságba. Érdemes lenne kideríteni, hogy vajon hogyan alakulhatott Csallóközcsütörtök népi kultúrája? Kovács László kiadatlan szakdolgozata például igen tanulságosan dokumentálja a csallóközcsütörtöki népnyelv igen gazdag német szókészletét. De vajon hogyan néznek ki a kultúra más területei? Mennyire lett "magyar" és mit őrzött meg eredeti "németségéből" a ma is dokumentálható csallóközcsütörtöki népi kultúra? E kérdések megválaszolása természetesen mélyreható jövőbeni kutatások feladata kell hogy legyen.

A közhiedelem a Csallóközt a mai szlovákiai magyar tájegységek legmagyarabbjaként tartja számon. A mai nemzetiségi statisztikák értelmében ez így is van, hiszen a nagy sziget lakosságának döntő hányada ma is magyarnak vallja magát. Viszont már a Csallóközi Kiskönyvtár fent bemutatott tíz kötete is érzékeltetheti, hogy történetileg nem egészen így festett a dolog. A térségben az elmúlt évszázadok során több népesség is megtelepedett, s ezen etnikumok jelentősebb része nem vándorolt tovább, hanem többségében beleolvadt a helyi magyarságba. Kivételt inkább csak a századunkban létesített cseh–morva és szlovák telepesfalvak lakói jelentenek (lényegében nekik "köszönhetően" nem mondható csak színtiszta magyarnak a jelenlegi Csallóköz népessége). Az említett németeken és zsidókon kívül történetileg viszonylag jelentős horvát népelemmel számolhatunk Pozsony környékén, valamint szerbekkel Komárom vidékén. Ehhez járul még az itt is jelenlévő bolgár kertészek, illetve a különböző roma csoportok szerepe. Ha valaki elemző módon kívánja tehát Csallóköz "magyar" népi kultúráját megrajzolni, akkor annak ezeket a népesedéstörténeti tényeket, s a belőlük adódó kulturális következményeket sem szabad figyelmen kívül hagynia. A Csallóközi Kiskönyvtár harminc kötetesre tervezett sorozatának ezideig napvilágot látott egyharmada is ékesen bizonyítja, hogy a sorozat teljessé válása után egy valóban használható, megbízható forrásbázis áll majd a legnagyobb Duna-sziget története, néprajza, művelődés- és művészettörténete megírására vállalkozó kutatók rendelkezésére.

Révkomárom LISZKA JÓZSEF

A Csallóközi Kiskönyvtár ezideig megjelent kötetei:

Földes György: Kukkónia lelke. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Koncsol László. Pozsony, 1993. 147 l.

Ipolyi Arnold: Csallóközi úti-képek. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Koncsol László. Pozsony, 1993. 175 l., 34 kép

Kúr Géza: A Komáromi Református Egyházmegye. A bevezető Tájékoztatót írta dr. Csémy Lajos egyetemi professzor. Sajtó alá rendezte, a Név- és tárgymutatót készítette, s a könyvet szerkesztette Koncsol László. Pozsony, 1993. 329 l.

Machnyik Andor: Csallóköz. Tanulmány a honismeret, az agrár- és a szociálpolitika köréből. Sajtó alá rendezte és szerkesztette Koncsol László. A Függelék anyagát közli s az Utószót írta Vadkerty Katalin. Pozsony, 1993. 223 l., 3 kép, 20 térkép

Ipolyi Arnold: Csallóköz műemlékei. Sajtó alá rendezte, az idegen nyelvű szövegrészeket fordította Koncsol László. Az utószót és a jegyzeteket írta Hushegyi Gábor. Pozsony, 1994. 299 l., 11 kép

Fényes Elek: Komárom vármegye leírása (1848). Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a Név- és tárgymutatót írta Koncsol László. Pozsony, 1994. 315 l.

Alapy Gyula: A csallóközi halászat története. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a Név- és tárgymutatót írta Koncsol László. Az Előszót írta Timaffy László. Pozsony, 1994. 259 l., 13 kép

Engel Alfréd: A dunaszerdahelyi zsidó hitközség emlékkönyve. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta Koncsol László. Pozsony, 1995. 220 l., 30 kép

Bél Mátyás: Komárom vármegye. Az újkori Magyaroszág földrajzi–történelmi ismertetése. Sajtó alá rendezte, a névmutatót átdolgozta és a könyvet szerkesztette Koncsol László. Fordította Vilimszky László. Pozsony, 1996. 262 l.

Sill Ferenc: Csütörtök mezőváros históriája. Az utószót írta s a könyvet szerkesztette Koncsol László. Pozsony, 1996. 314 l., 41 kép

Paraszti élet a Duna két partján III. Szerkesztette: Körmendi Géza. Komárom-Esztergom Megyei Néprajzi Tanulmányok III. Főszerkesztő: Virág Jenő Tatabánya, 1996. 128 p. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat

Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy a Komárom-Esztergom megye által már az 1980-as évek második felében kezdeményezett, a Duna mindkét parjára kiterjedő néprajzi kutatás céljait, elveit és eddigi eredményeit jól ismerem. Hallhattam róla 1987-ben az Esztergomban megrendezett Dunántúli Néprajzi Nap előadásait, olvashattam róla Körmendi Géza beszámolóját a Komárom-Esztergom Megyei Néprajzi Füzetek 4. számában, 1990-ben. E kötetekkel Komárom-Esztergom megye mindennél jobban dokumentálni tudja a Duna két partjának kulturális azonosságát.* Bizonyították az eddigi kötetek tanulmányai, hogy az államhatárral mesterségesen szétválasztott északi és déli területet nem csupán a közös magyar nyelv, hanem a népi kultúra döntő mértékű azonossága is összekapcsolja. Nem kis dolog ez a bizonyítás napjainkban, amikor a kulturális és a politikai autonómia kérdése Közép- és Délkelet-Európa kisebbségi sorsban élő magyar csoportjai körében, a Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben és a Délvidéken is felmerült.

A sorozat III. kötete megerősíti az előző kötetekből kiolvasható kulturális összetartozást. A Körmendi Géza által kötetbe szerkesztett öt tanulmány szerzői közül hárman Komárom-Esztergom megye magyarországi-, ketten a szlovákiai részén élnek és dolgoznak, a könyv tanulmányai közül így 3 a magyarországi, 2 a szlovákiai terület néprajzának egy-egy témájával foglalkozik. A tanulmányok közül négy az anyagi kultúra, egy a folklór területére tartozik. Valamennyi szerző a saját helyszíni gyűjtéseire, illetve a Körmendi Géza által szervezett kérdőíves kutatás eredményeként feltárt anyagra alapozva írta meg tanulmányát, így az egész kötet eredeti tudományos eredményeket felmutató munka.

Alapos helyszíni kutatásokra és a statisztikai adatok feldolgozására épül Kövecses-Varga Etelka: *Állattartás Esztergom környékén a két világháború között* című tanulmánya. A szerző megállapította, hogy Esztergom környékén az állattartás részben a mezőgazdasági munkák igaerejét biztosította, részben táplálék- és pénzforrást jelentett. Bemutatja a réteket, legelőket, a takarmányozást, az állatállomány nagyságát és fajtáit. Számszerűen a szarvasmarha és a sertés volt az első, a hidegvérű lófajtákat, a szimentáli szarvasmarhát, a merinó juhot és a mangalica sertést tenyésztették a második világháború előtt. Figyelemre méltó adatokat tárt fel az állatcsordákkal, pásztorokkal, a pásztorok megajándékozásával, az állatvásárokkal kapcsolatban. „Szüret idején Esztergomban előre megsütött negyed kacsát, ún. „kacsafertályt" adtak el." – írja Kövecses-Varga Etelka. Megemlítem, hogy Székesfehérváron, Léván libafertályt árultak a piacon, Komáromban ma is van Lúdpiac tér.

* A sorozat I. és II. kötetének ismertetését ld.: Ethnographia CV. 1994. 347-349, CVI. 1995. 1136-1139.

Körmendi Géza: *Népi táplálkozás a komáromi és a tatai járás községeiben* című tanulmányában a Duna két partjának kulturális azonosságát bizonyítja: „A Duna bár országhatár Szlovákiával, de a két járásban megtalálható népi építészeti és népi táplálkozási szokások (kásás ételek, böjti eledel, kenyér sütése, kulcsos kalács, disznóvágás, a tésztás és a húsos napok egyezése) északon a Vág-, a Nyitra és a Zsitva mentén a Zobor vidékéig folytatódnak." Körmendi Géza tanulmánya a gyűjtögetés, a méhészet, a vadászat, halászat, a tejes, a kásás, pépes ételek leírása során számos helyi jellegzetességet és nagyobb területen is nyomon követhető jelenséget bemutat. Ilyen a tejes ételek közül a pujna: „A sajt készítésekor visszamaradt savót felforralták. A teteje „túróssá" összeállt, ezt nevezték pujnának (Kocs, Tata). A savóról a pujnát lemerték és uzsonnára kenyérrel fogyasztották." Erről az olasz eredetű szóval megjelölt tejtermékről, amit a múlt században a Dunántúl nagy uradalmaiban dolgozó olasz sajtkészítők terjesztettek el, korábban Gunda Béla, újabban Demeter Zsófia írt az Ethnographiában (LXXV. 1964. 599-600; CV. 1994. 615-619.). Körmendi Géza idézett adatai bizonyítják a pujna Komárom megyei elterjedését, amelyről eddig nem tudtunk. Ugyanígy hangsúlyozhatjuk az általa említett böjti sütemény, a gabonacsírából és lisztből sütött *csiripiszli* szóföldrajzi gazdagságát (*csiramálé, kötés, biracs, szalados*), amely a dunántúli és a szlovákiai területeken is készült. Tanulmányában a kenyérsütést, a főtt- és sült tésztákat, a lakodalomban is szerepet kapó *kulcsos kalácsot*, a leveseket, főzelékeket olyan alaposan és pontosan írja le, hogy leírása alapján ezek az ételek ma is elkészíthetők. A disznóölés bemutatásánál kiemeli a két járás magyar és német falvaiban a sertés felbontásánál észlelt különbséget, a magyarok *orjára*, a németek *karajra* bontottak. Körmendi Géza alapos, megfigyelésekben, részletekben gazdag tanulmánya az ételek konzerválásának, tárolásának, a hétköznapi és ünnepi étkezés, az étrend, a konyha és a konyhaeszközök bemutatásával zárul. Napjaink egyre szegényedő világában Körmendi Géza tanulmányát érdemes volna a lányok számára szervezett háztartási- és főzőtanfolyamokon is tanítani. Kiderül belőle, hogy anyáink, nagyanyáink az egyszerű alapanyagokból is megfelelő, ízletes és tápláló ételeket készítettek családjuknak.

Kemecsi Lajos: *Népi közlekedés és szállítás a Gerecse-vidékén II.* című tanulmányának első része a könyvsorozat előző kötetében jelent meg az emberi erővel végzett teherhordásról. Jelen tanulmányában az állati erővel végzett teherhordást, közlekedést, szállítást mutatja be. Megállapítja, hogy a fogatolás szempontjából egyre inkább előtérbe került a lótartás. A Gerecse falvaiban a szarvasmarha fogatolás csökkenő tendenciája ellenére a kétféle fogatolás a mai napig egymás mellett él. A közlekedés, szállítás eszközei közül a szánt és a szekeret szerkezetileg olyan pontosan leírja, hogy a tanulmány alapján azokat el lehetne készíteni. Minden esetben ügyel a bognárok által alkalmazott anyagokra, méretekre és a szakkifejezésekre is. A tanulmány a fogatolás módjainak és a fuvarozásnak (kő, fa, mész) a bemutatásával zárul. Végső eredményként a szerző megállapította, hogy a Gerecsevidék közlekedése és szállítása szervesen kapcsolódik a területen kialakult táji munkamegosztás évszázados rendszeréhez. Egyes falvak gazdasági életének szorító egyoldalúsága miatt a szállítás és fuvarozás létfontosságú tevékenységet jelentett.

Liszka József: *A megtermelt javak cseréje a szlovákiai Kisalföld keleti felében* című tanulmányában folytatja azt a gondolatsort, amellyel Kemecsi lajos írása zárul. A térség természetföldrajzi jellemzése után a legfontosabb kiviteli cikkeket (hal, széna, gyümölcs, zöldség) és a hegyvidékről induló, a Vágon és a Garamon faúsztatással foglalkozó szlovák tutajosok tevékenységét tekinti át történeti, szakirodalmi, szépirodalmi adatok, korabeli újságcikkek alapján. Figyelemre méltó az a szimpátia, amellyel a komáromiak a felvidéki szlovák tutajosokat fogadták. Sárfányosok, olaj-, gyümölcs- és cserépedény árusok, valamint meszesek is jöttek a Kisalföldre a Felvidékről. A gyümölcsárusítással kapcsolatban Liszka József felhívja a figyelmünket egy fontos növényföldrajzi tényezőre: a felvidéki gyümölcsárusok terményei azért is keresettek voltak, mert azok később értek be, mint kisalföldi rokonaik, s akkorra a Kisalföldön termett gyümölcs már elfogyott. A vizsgált terület árucseréjének legfontosabb színterei a vásárok voltak. Tanulmánya összegzésében Liszka József megállapította, hogy a nagytájakon belül, a gazdasági egymásrautaltság tudatában az egyes népek békében éltek egymás mellett, s többek között éppen ezen kapcsolatoknak köszönhetően térségünkben az egyes etnikumok népi kultúrája is meglepően egységessé vált.

Ág Tibor: *Népdalgyűjtés a történeti Komárom és Esztergom vármegyék szlovákiai részén* című tanulmányában közel fél évszázados helyszíni kutatómunkája eredményeként összegyűjtött 1765 népdalból válogatott a rövid elemző bemutatáshoz. Közleményéhez számos népdallejegyzést, szöveget, kottát mellékelt. Figyelemre méltó a Nemesócsáról lejegyzett betlehemes játék töredék. Ág Tibor

folklórtanulmánya jól kiegészíti az egyébként tárgyi néprajzi dominanciájú kötetet, s egyúttal a kórusok számára is használható népdalokat közöl.

A fentiekben röviden bemutattam a kötet tanulmányait, rámutattam néhány figyelemre méltó adatára. Összefoglalóan azt mondhatom, hogy a könyv valamennyi tanulmánya elmélyült terepmunka, a szakirodalom megfelelő szintű ismerete és használata eredményeként született meg. Valamennyi szerzőre a filológiai pontosság, fogalmazásukra a jó magyarság jellemző. A tanulmánykötetet számos értékes fotó, rajz, kotta, táblázat egészíti ki, teszi szemléletesebbé. A *Paraszti élet a Duna két partján* című tanulmánykötetet a magyar néprajztudomány jelentős eredményének tartom. Megszületését nem csupán a szerzők és a szerkesztő áldozatvállalásának, hanem a kiadó, népi kultúránk feltárását megismertetését évek óta eredményesen támogató Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzatnak is köszönhetjük.

Székesfehérvár LUKÁCS LÁSZLÓ

Fehér Zoltán: Bátya életrajza. Bátya, 1996. 244 p. 50 fekete-fehér kép. Bátya Község Önkormányzata, Paksi Atomerőmű Rt., Viski Károly Múzeum

A magyarországi helytörténetírás korról-korra változó arculatú műfajának egy sajátosra sikerült, a szerző szakírói munkásságának ismeretében értékelhető példánya jelent meg a közelmúltban. Fehér Zoltán eredendően folklorisztikai érdeklődése hozta felszínre korábbi, már megjelent köteteinek sorával Bátya népi kultúrájából hitvilágának hiedelemanyagát, népmeséit, dalait, zenéjét. Így most ebben a munkában mintegy kiegészülnek az eddigi, a községre vonatkozó ismeretek a néprajz más, főképpen az anyagi kultúra területéről szerzett gyűjtéssel a falu történetének keretébe illesztve. Ennek értelmében tematikailag és anyaggyűjtő módszerében is két nagy részre, egy a régészeti leletektől kiinduló és századunkig tartó, községtörténetre és egy vegyes témájú néprajzi részre bontható a könyv.

Bátya a Kalocsai Sárköz, a népnyelvben rác-magyarnak nevezett két faluja közül Dusnok mellett a másik. A táj és a határ földrajzi nevei, a személynevek és a népi kultúra különböző területei mind e kettősség, a horvát és magyar nyelv együttes használatával, egymásba fonódottságával írhatók le.

A véletlenszerűen előkerült régészeti emlékanyag arra bizonyíték, hogy a vidék már a honfoglalás előtt is régtől fogva emberi településre alkalmas hely volt, majd az Árpád-korban törzsi szállás-hely, s nem kizárt, hogy a fejedelmi család akár eddig terjedően, dunai átkelővel, révvel is rendelkezve birtokolta a területet. A továbbiakban, a török hódoltságig tartó korszak megrajzolása a községre vonatkoztatható gyér adatok ellenére is sikeres, a szerző jártassága a történeti irodalomban és a történeti földrajzban képessé teszi arra, hogy a falut kötődéseivel, kapcsolataival helyezze el a tájban, és a korabeli társadalmi viszonyok rendjében.

A jelenkori népesség kialakulásának perdöntő szakasza a XVII-XVIII. század, a hódoltsági területek újranépesedésének időszaka. Ez az a fejezet, ahol a szerző vizsgálódásait széleskörűen kiterjesztve, megkülönböztetett hangsúllyal kezeli Bátya újkori lakosságának kettős gyökerű, rác-magyar vonatkozású kérdéskörét. A megyei összeírásokból valószínűsíthető, hogy a terület magyar lakossága nem halt ki, csupán ideiglenesen menekültek el az itt élők, majd a háborús veszélyek elmúltával visszatérve – illetve más vidékekről is érkező magyarokkal együtt – népesült újra. Másfelől a XVIII. század elejétől a községben regisztráltan jelenlévő rácok, – esetünkben katolikus horvátok – egyre nagyobb arányú jelenléte mutatható ki. Az itt megtelepedő rácok eredetének kérdéséhez a szerző családnév vizsgálatai egybevágnak a nyelvjáráskutatás megállapításaival. E szerint sok hasonlóság mutatható ki az egykori magyar nyelvterület déli peremén fekvő szlavóniai helységekkel, különösen Donji Miholjac faluval. Ezt a tényt erősíti meg, hogy a bátyai családnév-anyag is számos azonossággal kapcsolódik bizonyos szlavóniai helységek – Beli Manastir, Slavonska Požega, Križevci, Vinkovci, Vukovar, Koprivnica – családneveihez. Az egyházi anyakönyvek névanyagának további elemzése még árnyaltabbá teszi Bátya lakosságának korabeli etnikai kevertségét: felvidéki helynevek-

ből képzett családnevek és más, különböző etnikai eredetre valló személynevek utalnak az itt megtelepedők származási körülményeire.

A XVIII. századtól megszaporodó írásos anyagból, a községre közvetlenül vonatkozó forrásadatokból a falu társadalmának, birtokviszonyainak, gazdálkodásának, demográfiájának alakulása jól nyomon követhető. A községnek több birtokosa is volt ez idő tájt, akik a nemesség alsó rétegéhez, a kisnemesekhez tartoztak csekély, felaprózott birtokrészek tulajdonosaiként. Az urbáriumban felvett adatok már utalnak a község jobbágyainak kialakulóban levő, később jelentőssé váló kertészkedő tevékenységére.

A további fejezetek szólnak még Bátya önkormányzatának szerveződéséről, működéséről, az iskolai oktatásról, az egyházi életről és a legújabb kor helyben tükröződő eseményeiről.

A néprajzi szemléletű látásmód jegyében, különösen pedig a térségre vonatkozó kutatási előzményekre hangolódva készült a település fejezet. Kulcsfejezet ismét, hiszen a kertes, megosztott település típusának meghatározásával, kialakulásának földrajzi, társadalmi, gazdaságtörténeti okaival együtt adódik az itt kialakult gazdálkodás sajátosságainak alapja. Az egyre jelentősebbé váló kertgazdálkodás területei a belsőségeket övező, vízjárta erdei kaszálókból, téli állattartó szállásokból fejlődtek ki.

A település és a határ szerkezetének ismeretébe ágyazódik a következő, a gazdálkodás különböző formáit, szintjeit felvonultató fejezet a határ haszonvételének elsődleges formáitól a halászattól, gyűjtögetéstől kezdve a méhészkedésen, gyümölcsészeten és az erdők használatán át az állattartásig és a földművelésig.

Bátya sajátos gazdálkodási ágazatát a kertészet jelentette. A XVIII. században indult meg a folyamat, a jobbágyok művelésében kezelt földbirtokok fokozatos elaprózódása. Az intenzív, kertészkedő művelési móddal lehetett eredményesebbé tenni a vizekkel szabdalt ártéri terület művelés alá vonható szűkös részeit, mely művelési mód azonban nem jelentett kizárólagosságot. A cél mindvégig az önellátás maradt állattartással-tenyésztéssel és a gabonaneműek termesztésével. A kertészkedő gazdálkodás előzményeit a káposzta és a hagyma jelentette, majd a XX. századra egyre inkább a fűszerpaprika lett a legjelentősebb kerti vetemény, a családok jövedelme elsősorban ebből származott. E növény több összefüggésében szerepel a kötetben: termesztésének története, módja, feldolgozása, értékesítése. A paprikatermesztés a helyi társadalomra is hatással volt, kialakítva a termesztésére, feldolgozására illetve eladására szakosodott, vagyonilag leginkább gyarapodni képes rétegét a falunak.

A kötet végén kapott egy-egy rövid fejezetet a helyi ipar, a családi élet taglalása s azon belül is hangsúlyosan az öröklési szokások, a táplálkozás időhöz és a földvagyon nagyságához kötött társadalmi meghatározottságú étrend leírással, a viselet és a ragdványnevek témája. A kötetet záró fejezetek ha nem is olyan hangsúllyal kidolgozottak mint az előző összefüggéseiben és tartalmában jobban kimunkált részek, mégis szakszerűek, ahol lehetett ott irodalmi hivatkozásokkal, levéltári adatokkal hitelesített a néprajzi módszerű, kikérdezéses gyűjtés.

Szerkesztési pontatlanság, hogy az oldalszámozás és a tartalomjegyzék között nincs összhang. Fehér Zoltán néprajzi munkásságával egyre teljesebb arculatot nyerő helység nemcsak különböző szakmák számára hasznosul a feltárt ismeretanyaggal, de remélhetően a helyi lakosság önismeretét gyarapítja mindenekelőtt.

Budapest P. SZOJKA EMESE

Lábadi Károly: Drávaszög ábécé. Néprajzi és folklór tájlexikon. Eszék–Budapest, 1996. 524 p. HunCro Sajtó- és Nyomdaipari Kft., Drávaszög Alapítvány

Már több mint húsz évvel ezelőtt megszületett az elképzelés, hogy a Duna és a Dráva összefolyása mentén élő magyarság népi kultúráját, művelődéstörténetét, lexikonszerű címszavakban kellene megjelentetni. A horvátországi magyarság lapjában, a Magyar Képes Újságban másfél évtizeden keresztül hétről-hétre közölt a szerző-szerkesztő, Lábadi Károly tárgyleírásokat, fotókat. Időközben 1977-től jelentek meg a Magyar Néprajzi Lexikon kötetei, amelyek szintén ösztönözték a szerzőt a

képes tájlexikon megírására. 1996-ra a Horvát Köztársaság etnikai és nemzeti közösségekkel illetve kisebbségekkel foglalkozó kormányhivatalának anyagi támogatásával jelent meg a könyv, amely a lexikonszerkesztési gyakorlatot követve 1930 címszót tartalmaz. A címszavak tengerében 262 utalószó igazítja el az olvasót a több mint 500 oldalas kiadványban. A települések címszavainál külön megtaláljuk a községtörténeti összefoglalók mellett az adott település népesedéstörténetét, művelődéstörténetét és még a helység pecsétjének leírását is. Egy-egy szócikkhez, ahol a szerkesztők szükségesnek találták, irodalmi forrásjegyzék is tartozik, amelyet egy alapos irodalomjegyzék egészít ki, és tesz teljessé. A téma fontosságától függően az egyes szócikkek irodalomjegyzékénél a magyar néprajzi szakirodalommal összevethető könyvészeti adatokat is feltüntet a szerző.

Joggal vetődik fel a kérdés: ki és milyen haszonnal tudja forgatni ezt a szemre is tetszetős kötetet? Elsősorban az ott élő emberek, hiszen a szörnyű háborús időszakok után remélhetőleg a helyzet normalizálódásával megindul az iskolai oktatás, és a polgári élet is normalizálódik. Másodsorban a magyar közélet, hiszen az elmúlt időszakokban (a háború éveiben különösen) a híradásokban, politikusi nyilatkozatokban egyaránt sajnálatosan kiemelkedő szerepet kaptak a térségből érkező hírek. Tévesen egy új gyűjtőfogalom alakult ki, amit a tömegtájékoztatás feltétel nélkül átvett és használt, hiszen „Kelet-Szlavónia" hovatartozásáról ment a politikai huzavona Horvátország és Szerbia között, a Magyarországgal közös 82 km hosszú határszakasz a „kelet-szlavóniai területekkel" volt határos.

A legkülönbözőbb híradások anyagából válogatva a legmegdöbbentőbb az volt, amikor a Kelet-Szlavónia területén élő 4-5 ezer fős magyarság került szóba, mivel nem lehetett tudni, hogy az Eszéktől délre található négy szlavóniai magyar település (Szentlászló, Haraszti, Kórógy, Rétfalu) lakosságáról van szó, vagy hozzágondolják a Baranyai-háromszögben (Drávaszögben) élő magyarságot is. Itt mindkét esetben olyan súlyos hiba és tárgyi tévedés történt, ahol nem lehet az újságírók felelőségét eléggé hangsúlyozni. Persze ez nem újkeletű probléma, hiszen a múlt század közepén Höbling Miksa a Pécsre sereglett magyar orvosok és természetvizsgálók VI. nagygyűlésésére megjelentetett „Baranya vármegye orvosi helyirata" (1845) című munkájában így fogalmaz: "Baranya melly egy részét tette a' nagy terjedelmű Pannoniának ... fekszik Magyarország déli végrészeiben ... mellyet hibásan neveznek még most is némellyek *Slavoniának* .. "

A tudományos kutató csak ilyen jellegű munkákkal tudja felvenni a harcot a téves fogalmakkal, a helytelen beidegződésekkel szemben, hiszen a nagyközönség előtt tudatosítani kell, hogy a Dráva, Duna és az országhatár közti terület 1918-ig a történeti Baranya vármegye szerves része volt. Alsó-Baranyához tartozott, népi neve: Hegyalja. A XX. század közepétől a néprajzi szakirodalomban a kiváló kutató, Gönyey (Ébner) Sándor révén Drávaszög néven vált ismertté, a történeti irodalomban pedig Baranyai-háromszög néven említik. Az új fogalmi meghatározásokat egy Haas Mihály által 1845-ben publikált munkában is megerősíteni véljük („Baranya Földirati Statiszticai és Történeti tekintetben" 1845), aki így fogalmaz: „Legkiterjedtebb rónasága (Baranya vármegyének) az, melly a' Dráva mentén 2 mérföldnyi szélességgel, hosszúsággal terül el; továbbá azon szeglet, mellyet a' Duna és Dráva összefolyása képez Mohács, Villány és Bellye helységek között."

Harmadsorban a tudományos közélet, hiszen egy olyan kötetet forgathat haszonnal, amely egy terület művelődéstörténetéről hiteles információt ad az olvasó, kutató számára.

Budapest G. SZABÓ ZOLTÁN

Solymos Ede: A Velencei-tó halászata. Budapest, 1996. 128 p., 26 ábra, 30 fénykép. Akadémiai Kiadó

Amikor Solymos Edének lehetősége adódott rá, hogy 1948-1950-ben gyűjtött és azon frissében egyetemi szakdolgozatban összefoglalt Velencei-tavi halászati gyűjtését könyvvé formálja (a bevezető dátuma szerint: 1990-ben), nyilván alaposan mérlegelte, milyen mértékben kell újrafogalmaznia, mai tudásához s a halászatkutatás kurrens eredményeihez hozzáigazítania eredeti szövegét. (Melynek néhány részletét az 1950-es években publikálta ugyan, lényegileg azonban – az akkori publikációs nehézségek folyományaként – sok más szakdolgozattal együtt kéziratban rekedt.) Ha a

szerző úgy határozott: figyelembe veszi 1959-es kiegészítő gyűjtésének egynémely adatát, helyenként utal az utóbb szerzett dunai tapasztalataira, olykor az újabb halászati irodalomra is, de vállalja – vállalhatja – kezdő kutatóként rögzített feljegyzéseinek, megfigyeléseinek egyszer már „műegésszé" érlelt eredeti szövegváltozatát, a recenzensnek illendő tiszteletben tartania ezt a döntést. Indokolatlan tehát szóvá tennie, hogy határozottabban is korrigálhatta, másutt árnyaltabban fogalmazhatta volna következtetéseit – hiszen következtetései is *akkoriak*. És azt is fölösleges megkérdeznie: ugyan mi indokolna nem egy halászeszköz magyarországi történetével, elterjedtségével kapcsolatos „további kutatásokat" *1996 után*, hiszen – illik tudnia a szintén halászatkutató recenzesnek – ezeket az 1950-ben okkal-joggal szükségesnek ítélt adatgyűjtéseket és elemzéseket maga Solymos azóta jórészt már elvégezte.

Ha viszont tiszteletben tartom az érdemi átdolgozást elhárító szerzői döntést, az ifjúkori – és a tanári inspirációktól bizonyosan nem független – tudományos teljesítmény kutatástörténeti összefüggéseire kerül a hangsúly. Azért szükséges tehát méltatnom a könyvet, mert értékei is, megoldatlanságai is sokat elárulnak ugyan a néprajzos szakképzés kezdő éveinek színvonaláról, ezzel együtt mégis – a benne foglalt „pótolhatatlan adattömeg" miatt – sokkalta többet jelent ennek az ígéretes kutatópályát sejtető szakdolgozatnak megkésett publikálása „kutatástörténeti kuriózumnál".

Innen indítván az elemző méltatást, egyrészt azt az evidenciát hadd hangsúlyozzam, hogy az „adatközlés" igényével íródott néprajzi dolgozatok – minél aprólékosabban, pontosabban, konkrétabban végezték annak idején az iskolázott figyelmű gyűjtők az eszköz, a munkamód, az élethelyzet leírását, annál inkább – majd' félévszázados késéssel is érdemesek a publikálásra. Nemhogy elévülnének – évtizedről évtizedre növekszik forrásértékük. Hiszen nemcsak a megfigyelésnek, hanem a valamikori hagyományos gyakorlat utólagos rekonstruálásának bonyolult műveletéhez adalékokat szolgáltató „kikérdezésnek" is alapvetően mások az esélyei *ma*, mint voltak *tegnap*. A Velencei-tavi halászat esetében – túl az általánosan ható társadalmi, gazdasági, kulturális változásokon – azért is, mert 1974 óta kizárólag sporthorgászatra van lehetőség ezen az üdülés-pihenés szolgálatába állított halas vízen. Azaz: ha maradt is valamelyes, az etnográfusok érdeklődésére számot tartó halásztevékenység, a törvény által kárhoztatott, a hatóságok által üldözött orvhalászatnak minősül. Következésképpen az adatközlőnek a „bűnét" a nyilvánosság előtt vállalva, a néprajzi gyűjtőnek a „bűnpártolás" gyanúját felkeltve lehetne-kellene beszélgetnie erről a témáról. Az ilyen beszélgetés adatként használható hozadéka – a legszerencsésebb esetben is – az orvhalászatot mint a hatalommal hadakozás folklórt sarjasztó „apró hőstetteit" segítene megismernünk, a halászatot mint egykor volt (s az orvhalászok körében, bár másképpen, de ma is!) létfenntartó foglalkozást alig-alig.

Másrészt – az adatgyűjtés idejének a magyar néprajzra általában jellemző volt adatkezelési módjához, probléma-érzékenységéhez mérvén hozzá a szerzőét – a Tálasi professzor környezetében „szakmai norma", illetve a ma is követésre ajánlhatóan újszerű szemléleti, módszerbeli jellemzőket felsorakoztatva is rámutathatok a kései publikálás értelmére-jelentőségére. Nem a „magyar néprajzban páratlan, előzmény nélküli!" euforikus elismerés értelmében volt persze „újszerű" 1950 táján az ennyire pontos, részletes, a legbonyolultabb cselekvési automatizmusokat (pl. a hálókötést vagy a nagyháló elvetését-csónakba szedését) is érzékletesen megjelenítő, s főleg: a személyes megfigyeléssel (és fényképezéssel, filmezéssel!) hitelesített megannyi eszköz-, munkafolyamat-leírás, a halászéletvitelt és -mentalitást árnyaltan bemutató társadalmias helyzetrajz. Az addigi halászat-kutatás eltökélten archaizáló attitűdjéhez képest azonban vitathatatlanul a kutatói szemlélet megújulását: a XIX-XX. század fordulója – tkp. Herman Ottó klasszikus monográfiájának megjelenése – óta mindinkább felgyorsult s a helyi halászhagyományt már-már szétmorzsoló legújabb kori *változások* dokumentálásának előtte soha meg nem fogalmazott programját jelentette. Talán nem is elméleti megfontolások után vagy tanári intelmeket pontosan követve, csupán azért, mert gyűjtési tapasztalatait a lehető legpontosabban igyekezett közvetíteni, Solymos Ede – akkortájt szokatlan módon – nagyobb jelentőséget tulajdonított adatközlői, a törzsökös s a más vizekről ideszármazott halászok személyes vélekedéseinek, a maguk (és a legendák ködéből felsejlő régiek) kísérletezéseit s kreativitását hangsúlyozó – nyilván eltúlzó! – dicsekvéseinek, mint a „halászat – ősfoglalkozás" alapképletből levezetett szaktudományi elvárásnak. Fel-feltűnik ugyan őnála is egy-egy halászeszköz „ősi" jelzője; ha máskor nem, akkor, amikor Herman Ottó szinte mindegyik Velencei-tóra vonatkozó adatát mint az emlékezettel el nem érhető „régiességet" vagy egyetértően, vagy részleteiben helyreigazítva idézi. Sokkalta nagyobb

teret szentelt azonban annak, hogy a más vidékről a Velencei-tóra a XX. században áttelepült, illetve a másutt tapasztaltakat az itteni viszonyokhoz hozzáigazító helybeli halászok kezdeményezéseinek „helyi hagyománnyá" szilárdulását (sőt: sikertelennek bizonyult kísérletezgetéseiket is!) részletesen, kronológiailag pontosan mutassa be.

Bármennyire dicséretes, előre mutató kezdeményezésként értékelhető is a változások, a „nevesített" átadástól-átvételtől és egyéni újítókészségtől meghatározott XX. századi eszköztörténet nyomon követése, és végső tanulságként annak hangsúlyozása, hogy „az újítók mindig a hagyomány nélküli halászok voltak", módszertani értelemben vitatható megoldásokat is magában foglal persze a csak az adatközlői információkra hivatkozó, más forrásokat figyelmen kívül hagyó történeti igényű következtetés. A legtöbb esetben nem volt az ifjú Solymos Edének egyértelmű válasza arra (ma már nyilván van), hogy vajon minden esetben el kell-e hinnünk az egyéni leleményből, kísérletezgetésből eredeztetett „helyi újítást" vagy jelentősen „továbbfejlesztett" átvételt, ahogyan azt az adatközlői mondották, ha amúgy ismerjük más magyarországi vizekről a nyilvánvaló párhuzamokat. Bármennyire tetszetős s talán hihető is a *szakadtak* tükröshálóval való körülkerítését és a megzavart harcsák tömeges fogását egy véletlen esettől eredeztető élményelbeszélés, az átadás-átvétel elvi lehetőségeként mégiscsak számon kell tartanunk, hogy ezt a fogási módot a Balatonon (inkább persze a Kis-Balatonon s a Berekben) szintén ismerték (80-81). Annak sincs értékelhető nyoma a szövegben, hogy vajon „kételkedett-e" Solymos, és sokszoros ellenőrzés után fogadta el, amikor adatközlői a maguk vagy eleik akár sikeres, akár sikertelen kísérleteit évtizedekkel korábbi, s mégis pontos évszámhoz kapcsolták. Én magam szkeptikusabb vagyok: az emlékezetet (különösen, ha ez csak egyetlen emberét jelenti) megbízhatatlanabbnak tételezem mint ő, mindaddig amíg *egykorú forrás* nem hitelesíti az ilyen és hasonló, tkp. jelentéktelen történések idejét, helyét, szereplőit: „A *kifördést* csak 1920 óta ismerik. Akkor történt, hogy amikor a sukorói halászok nádat *vertek*, az egyik kutyája talált egy kifördést" (15); „A *szárnyas varsa* 1912-ben jelent meg először a tavon. A bérlő egy apatini halászt hozatott, Plesch Ignácot, hogy fejlessze a halászatot" (42); „Először 1888-ban egy balatoni halász hozott Velencére kétkarikás, egy-egy terelős dobvarsát, de nem vált be" (44); „A tekerő *csiga* csak 1908 óta van, két velencei halász pár évi távollét után akkor jött vissza a Fertőről, onnét hozták a csiga ismeretét" (58). Esetenként pedig a halászati szakirodalom adataiból könnyen levezethető – az emlékezetet mintegy hitelesítő – általánosítás maradt el az egyéni kezdeményezéshez hozzákapcsolt változások regisztrálása mellől. Ha nem közölné, hogy a nagy méretű emelőhálót debreceni származékok kezdeményezték, a *teszveszi* hálónév akkor is árulkodna, hiszen csak a Tisza mentén s a Tiszántúlon ismerik ilyen néven. További – s megválaszolatlan – kérdés azonban, hogy a dunai sporthorgászoktól megismert kisméretű, csalihalfogó emelőre hogyan s miért vitték át a *teszveszi* nevet. Vagy azt kellett volna a horgász szakirodalomból igazolni, hogy a sporthorgászok csalihalfogóját is *teszi* néven ismerték meg (89-90).

Ilyen megjegyzéseimet fogalmazva elbizonytalanodom: vajon számon kérhető-e egy valamikori szakdolgozaton minden olyan halászati adat, összefüggés, következtetési lehetőség, amely már 1950 táján is elvileg figyelembe vehető lett volna? És van-e értelme számon kérni, ha a könyvnek úgyis az az igazi értéke, hogy pótolhatatlan, az „utolsó pillanatban" rögzített megfigyelésekkel, az emlékezet mélyéről előbányászott adatokkal gazdagodott általa a magyar halászati kutatás. A könyv reménybeli olvasójának úgyis figyelembe kell majd vennie ennek az 1996-ban végre megjelent dolgozatnak a „keletkezési körülményeit", s ha forrásként használja, *ezekhez* kell hozzáigazítania a „forráskritikát".

S miközben mérlegeli egy-egy adat valóságos forrásértékét, nem győz majd csodálkozni, hogy mennyire magas színvonalú szakdolgozatok születtek 1950 tájt!

Budapest SZILÁGYI MIKLÓS

Tarján Gábor: Fölnevelő hagyomány. Budapest, 1995. 235 p. Magyar Médiapedagógiai Műhely

A néphagyomány és a nemzeti művelődés címmel 1939-ben megjelent, szellemi végrendeletének is tekinthető munkájában Györffy István azt írta, hogy a néprajzot nemcsak mint önálló tantárgyat kell tanítani, de „az összes tantárgyakban is a népi szemléletnek kell uralkodnia." Igaza van Tarján Gábornak mikor a fentiekre utalva megállapítja: „...ha akkor vállaljuk Györffy elveit, lehet, hogy elkerüljük az elmúlt fél évszázad oktatáspolitikájának kanyarait és kudarcait." De hát nem vállaltuk, minek következtében a néphagyomány oktatása terén alig történt előrelépés az elmúlt hat évtizedben, sőt egy-egy jeles személyiség próbálkozását újra és újra értetlenség, vagy magát annak álcázó ellenségeskedés fogadta. Emlékezzünk vissza, Kodály halála után milyen tudatosan szorították ki a magyar népdalt és a népzenét a közoktatásból, vagy milyen alantas indulatok támadtak, mikor Andrásfalvy Bertalan kultuszminiszterként megpendítette, hogy a néphagyománynak helyet kellene kapnia a nemzeti alaptantervben.

A hagyománynak a nevelő- és oktatóképzésben való egységes és általános tanítása ugyan nem valósult meg, afféle szellemi partizánharc mégiscsak kibontakozott, és ért el eredményt. Úgy is, hogy a hagyomány oktatásának és a nevelésben betöltött szerepének jelentőségét felismerő pedagógusok a maguk lehetőségei között, tantárgyba illesztve vagy azon kívül, igyekeztek minél több hagyományos ismeretanyagot „csempészni" az óvodák, általános- és középiskolák foglalkozásaiba, tananyagaiba; és úgy is, hogy – talán mondhatjuk: egyre több – óvónő-, tanító- és tanárképző főiskola valósította meg a hagyomány (néprajz, népzene, néptánc) oktatásának különböző formáit. Ennek a tiszteletreméltó eredményeket felmutató, de sok esetlegességet hordozó folyamatnak két fő problémája van. Az egyik, hogy mint az oktatásban nem előírt, hanem eltűrt „tantárgy", sorsa egy-egy iskola vezetőjének, tanárainak affinitásától, belátásától, elkötelezettségétől függ; a másik pedig az egységes tantervi és tantárgyi előírás hiánya miatti egyenetlenség.

Mint tudjuk, a meglehetősen felemás körülmények között és formában elfogadott Nemzeti Alaptanterv lehetővé teszi a hagyományos ismeretek (néprajz, honismeret) oktatását, s ezzel együtt bizonyára tovább bővül azoknak az óvónő-, tanító- és tanárképző intézményeknek a köre, ahol valamilyen formában igyekeznek felkészíteni a leendő nevelőket és oktatókat erre a feladatra. Ennek jelentőségét akkor értjük meg igazán, ha belegondolunk: a sok jószándék mellett mennyi nehézséget jelentett, hogy a hagyományismeretet eddig a néprajzban csak önképzéssel jártas pedagógusok, vagy a pedagógiában többé-kevésbé járatlan néprajzosok oktatták, s ezért csak a kiváló keveseknek sikerült e munkában igazán jól megfelelniük.

Mindezek előrebocsátásával értékelhetjük igazán Tarján Gábor könyvét, amely elsősorban pontosan a nevelő- és oktatóképzők számára kíván – hivatalosan, vagy anélkül – tankönyvül szolgálni, s meg kell mondanunk, hogy ezt a feladatát rendkívül színvonalasan, s reméljük igen hatékonyan teljesíti.

Maga a könyv bízvást nevezhető a néprajzi ismeretek kis magyar enciklopédiájának. Nagyon kicsi, mondhatni parányi enciklopédiáról van szó, mindössze 29 ív terjedelemben, amit száz fénykép és félszáz rajz egészít ki. A szerző hatalmas érdeme, hogy a néprajztudománynak ezt a tömörítését úgy tudta elvégezni, hogy nemcsak minden fontos terület megtalálható a könyvben, de az ismeretek közlése mellett szót tud ejteni a néphagyomány elméleti, ideológiai kérdéseiről is, és – tankönyv igényű műről lévén szó – különösen értékelendő: egyszerű, olvasmányos stílusban fogalmazta meg mondanivalóját.

Először is áttekinti *a magyar népi kultúra történetét*, mégpedig térbeli és időbeli egységet sugalló, Szabó István A magyarság életrajza című művének emelkedettségét idéző szemlélettel. Ezt követően a legfontosabb *magyar néprajzi csoportokat* veszi számba, melyek ismerete elengedhetetlen a néphagyomány sokszínűségében is egységes voltának megértéséhez. Az *agyagi kultúrát* tárgyaló fejezetben bemutatja a gyűjtögető-zsákmányoló gazdálkodás, az állattartás, a földművelés, a táplálkozás, a viselet, a lakás és a lakóhely, valamint a tárgykészítés ismeretanyagát. Majd rátér a *szellemi műveltségre*, melynek keretében ismerteti a hiedelemvilággal, a szokásokkal és ünnepekkel, a népköltészettel, a népdallal és a népzenével, a néptánccal, a játékkal és a népművészettel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat. Valamilyen okból mellőzte a szerző a paraszti társadalom hagyományos elemei-

nek és működésének külön fejezetben való bemutatását, bár több más témával kapcsolatban történik rá utalás. Az utolsó fejezetek *a népművészet nemzeti kultúrában játszott szerepével*, a *népi műveltségnek az oktatásban való jelentőségével* foglalkoznak. Hangsúlyoznunk kell, hogy a néprajztudomány nagy témaköreinek ilyen hallatlanul tömör bemutatása nem okoz felszínességet. Ugyanakkor nagyon szimpatikus a szerzőnek az a törekvése, hogy nyitott szakmai kérdéseket ne igyekezzen a kézikönyv stílusa által diktált szűkszavúsággal lezárni, erre korrektül feltételes módban való fogalmazással talál lehetőséget.

Tarján Gábor könyvében tehát nem egyszerűen a néprajzi ismeretek dióhéjba varázsolt eszenciája található, hanem a népi hagyományismeret napjainkban betöltött jelentőségének ideológiáját is megfogalmazza. Érdemes ezek közül röviden felidézni néhányat. A hagyomány legfőbb jelentőségéről megállapítja, hogy az *biztonságot adott a közösség minden tagjának.* Aki a hagyomány törvényeit betartja, „annak a közösség védettséget ad, és lehetőség nyílik az egyéni képességek kibontakoztatására." Ezért van, hogy „*a hagyomány ismeretanyaga a szükségletek szinte teljes körére kiterjedt.* Magába foglalta a természettel szoros kapcsolatban lévő életmód valamennyi elméleti és gyakorlati ismeretét, teljes tapasztalatanyagát. Aki ebbe az életbe nőtt bele, aki megismerte és folytatni tudta az elődök munkáját, annak megélhetése biztosítva volt." Felhívja a figyelmet a néphagyomány elemeinek közművelődési célokra történő felhasználása során jelentkező veszélyekre is. „Az utóbbi időben – írja – a művelődési intézményekben, az iskolákban, de még az óvodákban is divattá vált a különböző jeles napok megünneplése, eljátszása. (...) A feleleventés (azonban) legtöbbször az ünnepek külsődleges jegyeire szorítkozik, a szokásanyag általában nem hiteles, gyakran keveredtek egymással különböző elemek, és azzal is találkozhatunk, hogy a naptári rendhez sem alkalmazkodnak, például böjtben tartják a farsangot stb. Jó lenne, ha sok száz éves hagyománnyal rendelkező népszokásainkat értő és alázatos módon használnánk fel és nem hígulnának fel a tömegkultúra olvasztótégelyében." Ugyancsak fontos összefüggéseket fogalmaz meg a szerző a népi tárgyalkotás törvényszerűségeiről (*anyag – technika – forma – funkció egysége)*, a népművészet motívumvilágáról, a tárgyak funkcióváltásáról – valamennyi felismerés alapvető jelentőségű a hagyományismeretet (is) oktató, leendő pedagógusok számára. Nem kevésbé fontosak a hagyományismeret iskolai alkalmazása során figyelembe veendő életkori sajátosságokra és az ezzel kapcsolatos pedagógiai szempontokra vonatkozó megállapításai.

Valamennyi nagyobb fejezetet a témakörök válogatott bibliográfiája zárja, majd a könyv végén még egy általánosabb érvényű *ajánlott irodalmat* tartalmazó jegyzék következik. A könyv használati és esztétikai értékét nagyban emelik Kunkovács László művészi, ugyanakkor a téma kiváló ismeretét bizonyító fényképfelvételei.

Végezetül arra szeretnék rámutatni, hogy ez a könyv alapvetően az oktatásban résztvevők, tehát tanárok és diákok számára készült. Ugyanakkor nélkülözhetetlen minden olyan ember számára is, aki hozzá akar férni az általános műveltséghez szükséges alapvető magyarságtudományi ismeretekhez.

Budapest HALÁSZ PÉTER

Keszeg Vilmos: Kelt levelem... Egy mezőségi parasztasszony levelezése. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 6. Debrecen, 1996. 147 p. Györffy István Néprajzi Egyesület

A paraszti írásbeliség tanulmányozásával eddig keveset foglalkozott a néprajztudomány. Keszeg Vilmos a verses műfajok vizsgálatának szentelt műve: *A folklór határán* (Bukarest, 1991) után a *Kelt levelem*ben egy mezőségi parasztasszony levelezését elemzi antropológiai szemlélettel.

A könyv alapjául a detrehemtelepi L. E. (1906–1976) 228 darabból álló levélhagyatéka szolgált, melynek darabjait az asszony 1950 és 1976 között kapta és gyűjtötte össze. Ebből a gyűjteményből 95 levelet válogatott a szerző könyve mellékletébe, alátámasztva velük formai és tartalmi megfigyeléseit.

Keszeg Vilmos a műfaj történetével és tipologizálásával indítja művét, amit a levél (mint folklórműfaj) jellegének meghatározása követ. A társadalmi kommunikáció egyik formájaként vizsgálva a levelezést, a szerző rámutat a közösség szerveződésének, működésének egyfajta megismerési lehetőségére. A levélírókat és a levelekben megemlített személyeket a címzetthez fűződő kapcsolatuk alapján foglalta táblázatba, és direkt illetve indirekt társadalmakként vizsgálta őket, aszerint, hogy L. E.-vel (legalább levél útján) közvetlenül érintkeztek-e, vagy a levelezőpartnerek környezetét alkotva, megemlítés szintjén szerepelnek a szövegekben. Ugyancsak táblázatok mutatják a levelezőtársak nembéli, életkori és foglalkozási megoszlását, valamint az egyes levelezések időtartamát, a levelek gyakoriságát. Hiszen amikor a személyes érintkezés lehetőségei korlátozottak, a levél, az üzenet marad a kommunikáció egyetlen módja. A levelek időbeli és mennyiségi megoszlása tehát tükrözi a levelezők kapcsolattartási lehetőségeit, s következtethetünk belőlük kiemelkedő jelentőségű eseményekre is, melyek a címzett életében előfordultak, s a levelekben az ismerősök reakciói által mutatkoznak meg. Ilyen módon a levelek tartalma és az egyén életpályája között szoros összefüggés áll fenn. Ennél fogva, mivel a levelek hű képet adnak írójuk és a címzett mikrovilágáról, anyagul szolgálhatnak a társadalomkutatás számára.

A tartalom lényegi vonatkozásain kívül Keszeg Vilmos hangsúlyozza azokat a mélyen gyökerező normákat és öröklődő kliséket, melyek a levélírót a forma kialakításában segítik; és megismertet bennünket a paraszti levelek ily módon állandósult szerkezetével.

A levelek etnográfiai vonatkozásai között fontosnak tartotta a levelezési szokás és a szokás által termelt szövegek vizsgálatát, de megemlíti az életpályák, társadalmi kapcsolatok, mentalitás, gazdálkodás, hétköznapok és ünnepek világának leveleken keresztül való elemezhetőségét is.

A „kultúrák ütközésére" is szerepel egy érdekes példa a könyvben. A gyűjteményben lévő levelek, iratok és okmányok között található egy kérvénymásolat, melyet a hivatalos formulákat csak részben ismerő, s azt a hétköznapi levélírással furcsán ötvöző asszony írt. Egy olyan asszony, aki meglehetősen jól kiismerte kora és társadalma nehézségeit, de lehetőségeit is.

A szerző rendkívüli alapossággal elemzi a levélgyűjteményt, szinte módszertani útmutatót adva a kutatók által eddig elhanyagolt írásos forrás néprajzi hasznosíthatóságára.

Székesfehérvár VÁROSI ÁGNES

Székelyföldi helyzetjelentések

I. Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja

II. Elmentünk? Székelyföldi életutak. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja

A kulturális antropológia módszereit alkalmazó csíkszeredai kutatócsoportnak a székelyföldi társadalomban zajló változásokra irányuló, 1994-ben végzett egyéves kutatásának eredményeit tárja elénk a vizsgált első tanulmánykötet: tárgya a székelyföldi migrációval, melyet részben orális történetekkel mutat be. Ennek megfelelően a tanulmánykötetet két fő részre oszthatjuk: tanulmányokra illetve, életképekre – életutakra.

Oláh Sándor a(z első) kötetet indító cikkében a másfélszáz éves múltra visszatekintő székelyföldi migrációról ad történelmi áttekintést. Migrációk alatt olyan népmozgást ért „amelyekre jellemző, hogy a migráns egyének döntését, miszerint időszakosan vagy véglegesen elhagyják eredeti lakhelyüket, nem befolyásolta külső hatalmi kényszer". Ennek kapcsán képet kapunk a migráció kiváltó okairól és útirányairól. A '89-et megelőző másfélszáz év migrációs folyamatainál a gazdasági indíté-

kot tartja a legfontosabbnak, Magyarország ill. a Kárpát-medence más részeire, Ó-Romániaba és Amerikába történő elvándorlásokat vizsgálva.

Bíró A. Zoltán *Elméleti horizontok, módszertani problémák* c. írása teoretikus szemszögből vizsgálja a kibocsátó közeg motivációit. Ez a migráció más-más indíttatással már száz éve tart, ahol a kilépés tervezése, kivitelezése, szimbolikus lereagálása lokális keretekben folyik. „A domináns skillek nem lokális vagy mikroregionális paraméterek szerint alakulnak ki, hanem életkor, társadalmi rang, szociális helyzet szerint rendeződnek típusokba. Az ezektől a típusoktól eltérő kilépési kezelésmódok marginalizált személyre utalnak, aki vagy továbbra is peremhelyzetben marad a lokális közösségen belül, vagy végleg elmegy". A „birds of passage" fogalomkörét értelmezve tágítja a migráció fogalomkörét a worker migration jelenségével, melyet a '89-et követő társadalmi változások alakítottak ki. Ennek során a hagyományos közösségekben az egyéni, családi gazdaságok szerepe előtérbe került. S mivel e térség mindig más területeken végzett munkák jövedelmeiből tudta otthoni gazdaságait felvirágoztatni, célba vették a számukra legbiztonságosabb pénzforrást: Magyarországot. „De tudomásul kell vennünk, hogy a migráló ember számára (...) a kibocsátó közeg által kiemelt és fenntartott kibocsátási politikához való ragaszkodásnak" van értelme. „Ez a kibocsátási politika magában foglalja nem csupán az irányt, a kilépés időbeli tagolását, a vállalható munkakört, a pénzfelhasználás módját, hanem a kilépés értelmének definiálódását is."

Oláh Sándor *A kilépés társadalmi feltételei a Székelyföldön* c. tanulmánya a vizsgálat társadalmi hátterét vizsgálva leszögezi: "a hosszú idő óta tartó migrációs gyakorlat során nem falvak és kistájak néptelenedtek el, hanem a lokális társadalmak bocsátották ki állandóan népességük egy részét!" Az egyfajta kilépési kapcsolatrendszernek hagyományai vannak. Ennek még lappangó helyi/családi elvárásai is léteznek: társadalmi rang és státusz terén nem lehet az elvárások szintje alatt maradni. A „vonatkozási keret működése a mindennapi élet legkülönbözőbb helyzeteiben fellelhető: a társas érintkezések gazdagon szövődő világában éppúgy, mint a gazdasági tevékenységek részmozzanataiban, fogyasztási szokásokban, ünneplésben". Leggyakrabban a mintakövető cselekvésekben figyelhető meg, amikor a cselekvők azért hajtanak végre meghatározott módon cselekvéseket, mert „más is úgy teszi". Oláh az elvándorlók indíttatását a munkavállalás szempontjából értékeli: céljuk olyan értékek, kulturális javak megszerzése, amelyek saját világukon belül elérhetetlennek bizonyultak. De ezek a jegyek a társadalomba ágyazottak, – Polányi Károly szavaival – „az ember érdekei" legközvetlenebbül a helyzethez és a ranghoz, a státuszhoz és a biztonsághoz kapcsolódnak, vagyis elsősorban nem gazdasági hanem társadalmi természetűek".

Oláh javára írandó, hogy míg elméleti szinten vizsgálódik, addig a mikrotársadalmi (székely) kitekintések révén a „realitások talaján" marad. S így egy társadalomkutató szeme láttára elevenednek meg az egyén számára mérceként állított saját környezetének szociális elvárásai. „Ha a személyes döntések és cselekvések menete nem is, de annak a különböző valóságszférákban fennmaradt „reliktumai" hozzáférhetők az utókor értelmezői számára is: visszakövetkeztetnek a cselekvőket a család, a falu világából kimozdítható indítékokra". A nők esetében a gazdasági javak mellett a városi életmód értékrendjének elsajátítása is egyenrangú szerepet játszott, s csupán a társadalmi lesüllyedéstől védett férfiak voltak azok, akiknek életében a migráció nem alakult ki. Az '50-es évektől a szociális tér makrotársadalmi szinten kérdőjeleződött meg, s ezzel együtt a migráció új jelentést kapott. A '89-et követő időszakban a családtól távol munkát vállaló számára új helyzet alakult ki: a korábbi gyakorlat stabilnak hitt elemeiről rövid idő alatt kiderült, hogy igencsak ingatagok. Az elvárások szintje alatt maradni a mindennapok napi ügyleteiben, a szimbolikus szférában, társadalmi rang és státuszvesztéssel jár. A helyi környezetben elérhető erőforrások kevesek számára biztosítják azokat a lehetőségeket, adottságokat, amelyekkel a közelmúltban kialakított életviteli minták fenntarthatók. Ennek és nem utolsó sorban még az adminisztratív akadályok megszűnésének köszönhetően alakult ki a magyarországi vendégmunkások tömegének meghatározó része. A szerző a '89 utáni helyi migráció meghatározásában Bíró A. Zoltánnal azonos következtetésre jut: az időszakos kilépések indítékai nem érthetők meg a mikrotársadalmi kontextus és az egyéni döntések összefüggéseinek figyelembevétele nélkül. Oláh a fiatalok migrációs magatartásában egy sokak által elhanyagolt részletre is rávilágít, amikor a családon belüli emancipációjáért küzdő fiatalt is bemutatja.

Bodó Julianna *Az időszakos migráció hatása az egyéni és a családi életvezetésre* c. tanulmányában a migrációt nyitásként értelmezi, ami a kitekintés egyéni megtapasztalásának egyik formája. A kisméretű, kevés legitimitással rendelkező, kísérletező réteg között folytatta vizsgálatait. A vendég-

munka általuk érvényesülő hatását térségükben modernizációs hatásként érzékeli, ami az egyén, a család életvitelében a vendégmunka nyomán jelentkező változás. Ezek az újonnan ért hatások a korábbi domináns kulturális elemekhez nem kapcsolódnak. A kilépés alkalmával az egyént modernizációs hatás is éri, ami egyfajta anyagi felemelkedéssel jár, más életvitel megalapozásának lehetőségét nyújtva. A csábítás ellenére sem lépnek ki még „kasztjukból", csupán feljebb erősítik helyzetüket. Viszont az általuk bekerült gazdasági javak presztízsértékük mellett módosítják addigi életüket, de alapjaiban azt nem változtatják meg. Legtöbbjük a feketemunka piacán keres magának munkát. Itt a korábbi, közösségükhöz kötődő kapcsolatok a dominánsak. Így tájékozódnak a munkalehetőségekről, munkához kötődő helyi szokásokról. A személyes kapcsolatokon keresztül tapasztalhatják meg a számukra új kulturális elemeket, követendő mintákat. S ennek során új viselkedési formákat sajátítanak el, melyeket életvitelükben hazatértük után is példaként követnek. „'89 után, mikor a családok földjeiket visszakapták, miért nem tértek vissza többen – főleg az elsőgenerációsok? Mert a városi életmódban, a vendégmunkásság által elérhető modernizációs folyamatban látták fennmaradási lehetőségeiket, ami azonban nem jelenti a régi szálak felszakítását. Az otthonmaradottak szemében az individualizáció eme folyamata többnyire két fajta negatív megítélést eredményez, ami a marginalitást hozza magával, vagy a fiatal felhagyja eddigi életmódját, s visszatér. Az új életvitel elfogadása azon esetben gyakori, ha ezt nem saját közösségén belül, hanem távol éri el, s általa fizikálisan el tudja fogadtatni magát."

Gagyi József *Fiatalok és migráció – a máréfalvi fiatal korosztályok migrációs viselkedése* c. tanulmányában a már 5 éve (1989-1994) vendégmunkára járók egy korosztályának reprezentánsait megszólaltatva választ szándékozik adni arra, hogy ki az ideiglenesen közösségéből kilépő. Csupán azon ingázó fiatalok számára vált könnyebbé a kiválás, akik a paraszti mentalitást már kevésbé vallják magukénak. Érdekes, hogy a vendégmunkás réteg a 18-23 évesek közt a legmagasabb (63%). A végleg kintmaradtak majdnem mind lányok, míg a férfiak specialitása a havonta meghosszabbított illegális munka és a használtautó-kereskedés. A legfiatalabb fiúnemzedék közt már az idénymunkás kertész a favorit, ami hosszú távon a legprosperálóbb.

Túrós Endre *Vendégmunka és pozícióváltás* c. cikkében a mikroregionális csíki ingázóktól az időszakos (magyarországi) munkavállalókhoz érve arra a következtetésre jut, hogy a munkavállalás tulajdonképpen az egykori cselédeskedés és szolgálás modellje szerint történik. „Ma nemcsak középkorúak, de még nyugdíjasok is próbálkoznak magyarországi munkával, és a férfiak látványosan lekörözték a nőket. A jelenség lényege azonban nem változott: idegenbe mennek, keményen ráhajtanak a munkára, nagyon összehúzzák magukat, nagyon takarékosan élnek, és a keresetüket hazahozzák – itthon próbálnak lendíteni életükön. Az ő számukra most is az a fontos, ami itthon történik. Az idegenben vállalt munka, a távol töltött idő annyiban és csakis annyiban fontos, hogy milyen itthoni eredményekhez vezet." Az „ingázók" értékrendjében csak a vagyoni gyarapodás, a presztízs fenntartása jelzi a nemzetségi értékrend fenntartását. Ezt az értékrendet a szokások „normális" továbbvitele élteti, míg más értékrend elfogadása idegen marad a számukra. A távolban munkát vállaló nemcsak saját, hanem családja, utódjai szerepét, helyzetét is stabilizálni akarja primer, otthoni közösségében.

Bíró A. Zoltán *Egyéni és kollektív identitás a kilépési gyakorlatban* c. írásában a kilépést végülis a következőképpen összegzi: „a sajátnak érzett/tudott világból való kilépés, valamint a kilépés adott formájának megválasztása elsősorban kulturális gesztus. A minta, amelynek ismeretében viszonylag könnyen leírhatók azok a tényezők, amelyek az alapforgatókönyv lokális illetve személyi változatait kitermelik és életben tarják. Ennek az alapvető patternnek a működésében kulcsszerepet kap az identitás problémája, a lokális identitás és a magyar-magyar viszony." Tapasztalatai szerint a közösség saját világa felől nézve a kilépés negatív előjelű, az egyén szintjén a közösségi természetű identitás átmeneti felfüggesztését, a sajátnak érzett/tudott világ átmeneti jellegű zárójelbe tételét jelenti. Számára a továbbiak során a fő kérdés valószínűleg az lesz, hogy a széles körű periodikus migráció jelent-e, s ha igen, milyen mértékben jelent olyan „faktort", amely képes modernizációs erőként működni, amely képes az egyéni, a családi életvezetést az individualizálódás felé terelni.

Az összefoglaló tanulmány bevezetőjét talán az ismertetés elejére kellet volna tennem, mivel az egy éves munka kiinduló munkatéziseit itt közlik. „A vizsgálandó jelenségkör kiválasztása mögött az a feltételezés állt, hogy a hatások ismeretében megmutatkozik a szóban forgó kibocsátó közeg ún. hallgatólagos kilépési politikája is, hiszen összefüggésnek kell lennie a kilépés társadalmi „haszna",

társadalmi „értelme" (ezek a hatásban szükségszerűen megmutatkoznak) és a kilépési politika között. Úgy gondoltuk, hogy a kilépéseknek a kibocsátó közegre gyakorolt hatása megmutatja a mai, s talán a holnap esedékes időleges elvándorlási trendeket. A migráció témakörébe vágó kérdések mellett azonban foglalkoztatott egy másik kérdés is, amikor a hatás problémájának vizsgálata mellett döntöttünk. Mégpedig az, hogy jelen pillanatban kevés kézzelfogható megállapítást tudunk tenni arról a viszonyról, amely Magyarország (mint nagyobb „magyar" világ) és a Székelyföld (mint kisebb „magyar" világ) között létezik." S mivel nem szokványos, azért említem meg: módszertant is tanulhat az olvasó az összegzést olvasva. A kötet végén található életképek az interjúkészítés mesterfogásaiba is betekintést nyújtanak.

Az „Elmentünk?" gyűjteményes kötetben az előző témakörhöz kapcsolódó témafeldolgozásokkal és a megszólaltatott vendégmunkások interjúival találkozhatunk. Bár gondolom, hogy egy nagyobb adatbázisban megőrizték az elemzések alapját képező interjúkat, ennek ellenére valószínűleg sokak örömmel vennék, ha a kutatási eredmények alapját képező interjúkból többet olvashattak volna. Egy adat mindig többet ér, mint a belőle levezetett elmélet, mert más megközelítésben másmás jelentéssel bír a közlés, viszont az elmélet csak egy bizonyos szövegkörnyezetben kap értelmet.

Az elsőként ismertetett, inkább elemző kötet interjúszegénységének felejtésére kárpótlásul ajánlom mindenkinek a másik kötetet – „Elmentünk?" –, ahol viszont a beszélgetéseken keresztül egy megelevenedő világgal találkozunk. Az interjúkészítők ebben a kötetben a munkavállalók vallomásait közlik. A bevezető tanulmány történelmi hátteret ad a többi tanulmánynak. Mivel az olvasható életútinterjúk meghatározó része a '89 előtti világról szól, nagyon hasznos mindenki számára egy részletező, több oldalról megvilágított értekezést áttekinteni. Mivel a székelyföldi lakosság nemcsak a környező régiókba ingázott, képet kaphatunk Románia változások előtti társadalmáról, gazdaságáról. A férfiak és nők megszólaltatásával az értékrend mássága is felszínre kerül. S tekintve, hogy már utaltam arra, társadalomkutatóként miért részesítem előnyben az egyes interjúk szöveghű publikálását, a kötetet mindenkinek ajánlani tudom, már csak a tények, történetek közlése miatt is.

Bíró A. Zoltán zárótanulmánya új irányt mutat a jövőbeni, hasonló problémákat kutatók számára: „Az élettörténeteket vizsgálva el kell fogadnunk azt az alaptézist, hogy immár nem a megkérdezett egyén mondja nekünk a történetet, hanem az a kisebb-nagyobb network, lokális közösség, regionális társadalom, amelyhez a beszélő személy tartozik. Az élettörténet a konkrét személyen túlmutató eljárások szerint alakul, az élettörténetet termelő helyzet mindig társadalmi helyzet is, nemcsak egyéni. Nem célszerű idegenként élettörténetek vizsgálatával foglakozni. Ha semmit sem tudunk arról a kommunikációs szövetről, arról a hátteret alkotó pragmatikai hálóról, amelyben az élettörténetek születnek és újraformálódnak, akkor igen kevés esélyünk van arra, hogy a vizsgált élettörténetek elvezessenek bennünket a vizsgált csoport, közösség, lokális társadalom működésének fontos jellemzőihez. Az élettörténetek megalkotása és újraalkotása tulajdonképpen identitástermelés, az erre irányuló vizsgálat pedig identitásvizsgálat. Ebben az értelemben az ilyen vizsgálat mindig a szóban forgó csoport, közösség, regionális társadalom működésének lényegi kérdéseit érinti."

Zárómegjegyzésként szeretnék kitérni egy általam hiányolt részletre: nem figyeltek kellő súllyal a falu szintjén bekövetkezett életmódbeli változásokra. Tapasztalhatók az utóbbi időkben olyan változások, amelyek a „Magyarból" hazatért alkalmi munkavállalók igényei szerint alakultak ki. Hogy milyen nagy az ilyen irányú változás, azt egymást követő útjaim során is tapasztalhattam. Talán a kulturális javaknak a közösségi szinten érvényesülő, divatot diktáló hatásaira is figyelni kellene, s evvel párhuzamosan az egyes kulturális értékek elhagyására is oda kellene figyelni – s hosszabb távon ezek miértjeire is. A munkák szerkesztésében számos helyen sajnálatosan vehetjük észre a hivatkozási pontatlanságokat. Jó esetben a szerzőt és a kiadási évet megadják, de van olyan is, hogy a bibliográfiában már nem lehet utánanézni az adatoknak.

Érdeklődéssel várjuk a kutatócsoport további munkáit térségünk, a Kárpát-medence és Közép-Európa problémáiról. Egyedi látószögük új, eddig fel nem fedezett megközelítésben tükrözi vissza környezetünket, életünk változását.

Budapest STEKOVICS RITA

Csángó sorskérdések. Csángó füzetek 2. Szerkesztette Halász Péter. Budapest, 1997. 130. p. Lakatos Demeter Egyesület

A negyedrét alakú kötet a Lakatos Demeter csángó népköltő halálának 20. évfordulója alkalmából 1994. október 28-30. között a Békés megyei Újkígyóson rendezett tanácskozás előadásait adja közre. Az írások többsége a moldvai csángók mai társadalmi és gazdasági problémáit, életformájuknak és kultúrájuknak napjainkban zajló változásait tárgyalja. A szerzők között a néprajztudomány hivatásos képviselőin kívül van tanár, újságíró, diák és lelkész; hazai és erdélyi magyarokon kívül több csángó is.

A moldvai magyarság múltjával két írás foglalkozik. Demény Lajos azt elemzi, mi ebben a kérdésben az 1945. utáni romániai történettudomány mondanivalója. Bár a politikai nyomásnak engedő hivatalos történetírás a csángók román származásának álláspontjára helyezkedett, egy alapvető forráskiadvány-sorozattal végső soron mégis magyar származásukat bizonyította. Czeizel Endre genetikusként szól hozzá a moldvai magyarok eredetkérdéséhez. A valószínűleg a honfoglaló magyarság génösszetételét tükröző csángók a vizsgálatok szerint genetikailag közelebb állnak a finnekhez és az irániakhoz, mint a mai magyarokhoz; megdőlnek tehát az őket a kunoktól vagy a románoktól származtató elméletek.

A második fejezet írásai változásukban tekintik át a csángók hagyományos életformájának és kultúrájának több vonatkozását. Pozsony Ferenc egy 500 lelkes csángó falu viszonylag zárt társadalmát, a fiatalok mobilitását 1989 után korlátozó tényezőket mutatja be. Szikszai Mária azt vizsgálja, hogyan módosul a hagyományos kultúra által nyújtott magatartási mintarendszer a városi hatásokkal való érintkezés következtében. Harangozó Imre a csángók középkori gyökerű világképének napjainkban zajló változásairól ír; Virt István a külső hatásoknak leginkább ellenálló halottas szokások hagyományozódását vizsgálja Moldvában, illetve az 1940-es évek elején Baranyába települt csángók között.

A harmadik fejezet tárgya a moldvai csángóknak mint magyar népcsoportnak jelene és jövője. A közülük származó Horváth Antal katolikus lelkész és Erőss J. Péter szerint az asszimiláció ellen hatna, ha rövid, népszerű román nyelvű kiadványokból, illetve egy kulturális központ segítségével megismerhetnék a magyarság történelmét, kultúráját. Erdélyi P. Zoltán a vallás identitásformáló szerepéről ír az Erdély és Moldva határán fekvő falvakban: az itteni magyar anyanyelvű, de ortodox vallású csángók románnak tartják magukat, mert vallási hovatartozásuk etnikai azonosságot is jelent számukra. Beke György az ellentmondásos csángó indentitástudatot a magyar versei mellett román hazafias költeményeket író Lakatos Demeter példáján szemlélteti. Az asszimiláció folyamatát Halász Péter sajátos szempontból, az anyanyelv használatának bizonyos beszédhelyzetekben való önkéntes korlátozásával mutatja be. Az Erdélybe kerülő csángók asszimilációjával foglalkozik Tánczos Vilmos. Kutatásai szerint ők nem a körülöttük kialakult mítosznak megfelelően választanak az alkalmazkodás stratégiái között: nyelvi, kulturális, gazdasági és lelki tényezők hatására általában a román többséghez asszimilálódnak. Deák Judit ezt a folyamatot a Sepsiszentgyörgyön élő csángók példájával szemlélteti. Benedek H. János a megmaradás fizikai feltételeit, a moldvai magyar falvaknak az erdélyiekénél súlyosabb gazdasági problémáit veszi számba.

A negyedik fejezet rövid, személyes hangvételű írásai a csángók magyar nyelvű oktatásának lehetőségeit és problémáit ismertetik. Borbáth Erzsébet a csángó diákokat Erdélyben oktató tanár, Dessewffy Anna a hazánkban élő csángókat magyarul írni-olvasni tanító önkéntes, Nyisztor Tinka pedig az itt tanuló csángó egyetemista szemszögéből mondja el tapasztalatait. Pálffy Zoltán azt elemzi, hogyan válnak a moldvai diákok erdélyi tanulmányai politikai üggyé, s hogy a szakmai szempontok érvényesülését egyébként is hogyan gátolja a fogadó intézményeknek a csángókkal kapcsolatos ismerethiánya. Mirk László egy Erdélyben magyarul tanító moldvai születésű pedagógusról ír; Németh Gyula és Konyecsni György csángó fiatalok magyarországi nyaraltatásának tapasztalatait ismerteti. A Moldvában, Lészpeden élő Fazekas József falujabeli gyermekeket tanít sok nehézség árán magyar betűre; csángó tájnyelven megírt előadása sajátos folklóralkotásnak is tekinthető.

Az írások többsége illúzióktól mentes, tényszerű képet ad a moldvai csángók gazdasági, társadalmi, kulturális helyzetének egyes vonatkozásairól. Ám ami a szerkesztő munkáját illeti, azt a tények (helyesírási, nyelvhelyességi, irodalmi és más faktumok) olyan mérvű lekezelése jellemzi,

hogy azzal az egész kötet hitele megkérdőjeleződik. Hiszen bár látszik, hogy több szerzőnek is voltak mulasztásai kéziratuk előkészítésével kapcsolatban, végső soron mégis a szerkesztőnek róhatók fel a goromba sajtóhibák, az élőbeszédből maradt, olykor értelemzavaró pongyolaságok, az egybe- és különírási hibák tömege, az egyeztetési hiányosságok. A hibák olykor zavart keltenek, mint Aknavásár város nevének csonka *Aknasár* alakja (48.o.), máskor bosszantóak, mint a Petőfi-idézet pontatlanságai (93.o.). Megint máskor valami rosszalló felhangot visznek a szövegbe, például amikor a csángó diákokkal kapcsolatban a nyelvi felzárkóztatásukra *kényszerült* programról olvasunk (99.o.), népesség helyett pedig *népségről* (107.o.). Leginkább mégis azon ütközhetünk meg, ahogy a csángó folklór áldozatos életű gyűjtőjével, Petrás Ince Jánossal elbánt a szerkesztő: Petrás egy írásának dátumaként 1838. helyett *1938.* áll (59.o.); szerzetesi neveként kétszer is a *Vince* (57, 63.o.), keresztneveként pedig a *József* (59.o.). Ugyanezt történetesen egy román kiadványban a szerkesztő bizonyára kegyeletsértő gúnynak tartaná.

Budapest BALAJTHY KATALIN

Takács Péter – Udvari István: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. 1. Periférián Könyvek 1. Nyíregyháza, 1995. 324 p.; II. Periférián Könyvek 2. Nyíregyháza, 1996. 353 p.; III. Periférián Könyvek 3. Nyíregyháza, 1998 p. Periférián Alapítvány

Takács Peter Udvari Istvánnal (ritkán más munkatárssal is) már számos közös és egyedi közleményben tárták fel és elemezték a XVIII. század végi, a Mária Terézia-féle úrbérrendezéshez készített előkészületi anyagból az úgynevezett kilenc kérdésre adott jobbágy-válaszokat. Minthogy ezek az előkészületi munkálatok az egész országra kierjedtek és ezt a kilenc kérdést az ország minden falujában feltették, és mindenütt válaszoltak is rájuk, olyan hatalmas anyag gyűlt össze, hogy eddig sem a teljes anyagnak a közreadására, de még bizonyos kiemelt kérdésre, vagy kérdésekre adott válaszok, tehát bizonyos jól körülhatárolható részterületekre vonatkozó minden válasz megjelentetésére sem került sor. Be kellett érnünk azzal, hogy mind a teljes válaszanyagot, mind pedig a kiemelt, kiválasztott kérdésre adott válaszokat is csak területi – legtöbbször megyei szintű – tagoltságban lehetett feldolgozni és kiadni. Takács Péter próbálta meg először a teljes anyagot, tehát mind a kilenc kérdésre adott minden választ kiadni. Természetesen nem az egész országra vonatkozóan, be kellett érnie azzal, hogy csak egy kistájon adott válaszokat kutathatott, dolgozhatott fel és adhatott ki (Takács Péter: A Dél-Nyírség és a Hortobágy-melléke parasztjainak vallomása 1771-ből. Nyíregyháza, 1988.) Takács említett könyve azért is bír nagy jelentőséggel, mert bevezetőjében ismertette az úrbérrendezés munkáját, köztük a jobbágy-kikérdezéseket is. Külön, kiemelten beszélt erről a bizonyos kilenc kérdésről és a rájuk adott válaszokról. Megmagyarázta azt is, hogy mit ért Dél-Nyírségen, illetve Hortobágy-mellékén (az ősi Szabolcs megye Bátori Járását és a Nádudvari Járását). Takács Péter könyvének kettős jelentősége volt: először is abban, hogy erőteljesen ráirányította a figyelmet erre a korábban kevéssé ismert, és eléggé gyéren kutatott forráscsoportra. Másodjára pedig úgy, hogy a kiadott anyagot kezdettől fogva komoly forrásanyagnak tartotta, és kiadásukat eleve forrásközlésnek, illetve forráskiadványnak szánta. Azt vallotta, hogy korábban „kevésbé figyeltük azonban a föld népének életmódját, szokásait, kultúráját, hétköznapjait", és szükségessé vált ezek megismerése is. Azt mondta: „Ez a forráskiadvány segítségére óhajt sietni azoknak, akik az utóbbi kérdések iránt felébredt érdeklődésüket szándékoznak kielégíteni." Takács Péter 1988-ban nemcsak egy saját maga alkotta kistáj kilenc kérdésre adott válaszai mindegyikéről adta ki már említett munkáját, hanem feldolgozta és kiadta a szabolcsi jobbágyok válaszait a helységek árucsere-viszonyait-, kapcsolatait illetően is (Takács Péter: Adalékok a 18. századi szabolcsi vásárok és a vásározó szabolcsiak történetéhez. 1988) Hamarosan jó, a továbbiakban is kitartó munkatársakra talált. Elsősorban Udvari Istvánról kell itt megemlékeznünk. Barátságuknak, együttmunkálkodásuknak azután számos jelét adták. Kutatásaikban, feldolgozásaikban és az ezekkel együtt járó tárgykörválasztásaikban közös célokat tűztek maguk elé: a kilenc kérdésre adott válaszok közül figyelmük a IV. és az V. kérdésre, illetőleg az ezekhez

a kérdésekhez adott kiegészítő, a kérdéseket elmélyítő, végeredményében a községek belső- és külső kapcsolataira rávilágító (ezek közül is az árucsere-kapcsolatokra, vonzáskörzetekre vonatkozó kérdésekre, illetve válaszokra fektették a hangsúlyt) anyagra voltak különös tekintettel. További feldolgozásaik aztán ebből a tárgykörből – különböző címeken – jelentek meg: Takács Péter–Udvari István: Adalékok Bereg vármegye vásárai és a beregi vásározók 18. századi történetéhez. 1989.; Takács Péter: Adalékok Szatmár megye 18. század végi vásáraihoz és a szatmári adózó nép vásározási szokásaihoz. 1990.; Takács Péter–Udvari István: Adalékok a Gömör megyei úrbéres lakosság 18. század végi pénzszerzési lehetőségeihez. 1992.; Udvari István: Lengyelországi, szepességi falvak népélete Mária Terézia korában. Adatok a gorálok néprajzához, gazdaság- és társadalomtörténetéhez. 1994. stb., stb., mint a legutóbb is, Takács Péter kihagyásával és Viga Gyula bekapcsolásával: Udvari István–Viga Gyula: A XVIII. századi Árva vármegye történeti néprajzához. Feudális szolgáltatások és életmód a Tátra-vidék gorál és szlovák falvaiban a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején. Ethnographia CVI. 1995. 39-64.

Jelen, az alábbiakban ismertetendő munkájuk nem részfeldolgozás, nem egyetlen kérdésre adott válaszok feldolgozása, hanem minden kérdésre adott valamennyi válasz közlése és elemzése Zemplén vármegye vonatkozásában. Vagyis óriási anyagról van szó, nemcsak azért, mert a kilenc kérdésre adott minden választ, tehát a teljes anyagot közreadják benne, hanem azért is, mert a mind tájilag, mind társadalmilag rendkívül tagolt Zemplén megye adatait – 457 település válaszanyagát – adták benne közre, és ez bizony óriási anyag, rendezésük, megjelentetésre való előkészítésük, kiadásuk rendkívül sok és sokrétű (például csak nyelvileg is!) munkát jelent. Ezért is ilyen terjedelmes ez a kiadvány, közel 1.230 oldal terjedelmű. Természetes, hogy ezt a munkát a maga komplexitásában megjelenő teljes vallomás-anyagot, elsősorban, mint forráskiadványt kell értelmeznünk és értékelnünk. Takács Péter (történész, agrártörténész) és Udvari István (nyelvész, névtanos, művelődéstörténész) teljes mértékben tudatában van annak, hogy az általuk „felfedezett" irategyüttes mily mértékben jelentős forrásanyag nemcsak a történettudomány, a történeti demográfia, az agrártörténet számára, hanem egy sereg más, kapcsolódó tudományág részére is. Legfőképpen és legáltalánosabban megfogalmazva a művelődéstörténet számára és ezen belül is kiválóan a néprajztudomány (település-, agrár-, társadalom- és történeti néprajz) részére.

A történettudomány a különböző korokban készített különböző összeírások, különféle jegyzékek adatait már régebben is nagy becsben tartotta, és igyekezett nemcsak kiadni, hozzáférhetővé tenni őket, hanem fel is dolgozni. A XVI. századi összeírások – köztük a legnevezetesebb, 1552. évi is – voltaképpen birtokösszeírások, de alkalmasak településtörténeti, történeti demográfiai stb. ismeretek szerzésére is (idevonakozóan legyen szabad megemlíteni a Maksay Ferenc által szerkesztett: Magyarország birtokviszonyai a 16. században. 1990. hatalmas, kétkötetes forráskiadványt és feldolgozást). Talán mondanunk sem kell, hogy mily fontosak az 1715–1730-ig terjedő másfél évtized összeírásai. Ezek a szatmári békét követő, úgynevezett nagy belső vándorlások és a telepítés-település, a nagyon széles körű migráció, egyszóval az ország újratelepülése időszakának igen mozgalmas életébe engednek betekintést (vö.: Ember Győző: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai, 1715–1730. 1977.). Hasonlóképpen fontos, a XVIII. század végének életére pontos statisztikai adatokkal fényt vető, voltaképpen összeírás, az első magyarországi népszámlálás anyagának közreadása (Dányi Dezső–Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787. 1960.).

De, hogy a szigorúan vett összeírásoknál maradjunk, legjobb az 1828. évi országos összeírásra hivatkozni. Ennek az összeírásnak az eredményeit igen sokan dicsérték és módszertani tanácsokat is adtak feldolgozására (Tagányi Károly: Az 1828-iki országos összeírás végleges eredményei.1896., A történeti statisztika forrásai. 1957. stb.). Mondhatni, hogy ennek az összeírásnak a feldolgozása – a legkülönbözőbb szempontok alapján – ma is tart és csak a legközelebbi múltban is két rendkívül fontos és nem kevés néprajzi érdekkel bíró, nagyszabású feldolgozásban mutatkozott meg (Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. 1988. munkája egyfajta összefoglalása az 1984-ben megjelent és Nagy Lajossal közösen írt nagyszerű könyvének a Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban-nak. Az összeírás másfajta, de nem kevésbé fontos feldolgozása például Erdei Aranka nagyszerű könyve is: Békés megye 1828-ban című monografikus munkája, ami egyszerre forráskiadás és koncepciózus feldolgozás is.

Az előképekről szólva meg kell emlékeznünk egy másik, az összeírásokhoz nagyban hasonlító másik forráscsoportról is. A dézsmajegyzékekről van szó. Ezek összegyűjtése, rendszerezése közvetlenül a termelés módjáról, közvetve pedig a népesség nagyságáról, családstruktúráról, a történeti demográfia kérdéseiről adhat felvilágosítást (Ila Bálint: A dézsmajegyzékek, mint a történeti statisztika forrásai. 1957; R. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek. Borsod-, Heves-, Bereg-, Bihar- és Közép-Szolnok megyék. 1960; vö.: legújabban Molnár Ambrus feldolgozásait.

Az eddig elmondottakból is kitűnhetett, hogy Takács Péter és Udvari István jelen munkája nemcsak történelmi munka, hanem több-kevesebb köze van a nyelvészethez, a köztörténethez, a helytörténethez, az agrártörténethez, a településtörténethez, az etnogeográfiához, a néprajztudomány mindkét, sőt mindhárom ágához (tárgyi néprajz, társadalomnéprajz és folklór), a történeti statisztikához, a történeti demográfiához. Minket ezúttal a néprajzi, a történeti néprajzi vonatkozások érdekelnek leginkább. A vallomások elemzéséből hamarosan kitűnik, hogy a forrásmagyarázat néprajzilag a településföldrajz-, illetve a vonzáskörzet kutatás számára nyújt bőséges ismereteket. Amikkel lehetővé teszi az egyes települések közt réges-régóta meglévő, de nem mozdulatlan, hanem örökös változásban lévő hierarchikus rend megállapítását. Az elmondottakból következik, hogy az úrbérrendezés során létrejött forrásanyag közreadása és néprajzi szempontokat is figyelembe vevő elemzése a javak cseréje – az árucsere kérdésköreihez közelálló, ebben a tárgykörben legjobban hasznosítható adatokat szolgáltat. Takács Péter és Udvari István könyve ezért is áll a lehető legszorosabb kapcsolatban a szerzőpáros korábbi munkáival, részfeldolgozásaival. Mondhatni, hogy a korábbiak szerves folytatása, nem feledkezve meg arról, hogy ez a háromkötetes munka a korábbi munkáiknál-feldolgozásaiknál magasabb szintű publikáció. Hiszen elmondhatjuk róla, hogy egy egész megye, méghozzá egy neves, nagy kiterjedésű, sokféleképpen és sokoldalúan összetett megye minden kérdésre adott minden válaszát közlik. Azaz nem horgonyoztak le egy kérdésnél, és azzal se vádolhatják őket, hogy megmaradtak volna egyetlen tárgykör bemutatásánál.

Mindezt elmondja az első kötetben található magvas, Zemplén megye jobbágyainak élete vallomásaik tükrében Mária Terézia korából című bevezetés (1:3-22.). A bevezetés kitér a forrásanyag keletkezésének történetére is, szól a forrásanyag őrzési körülményeiről és a felhasználhatóság lehetőségeiről, a közlés módjáról stb. A bevezetés után kerületi besorolásban, de folyamatos számozással ellátva, abc-rendben közli az egyes helységek válaszanyagát. Elsőnek a Nagymihályi kerület 40 települése anyagát közli (az első falu Abara). Majd a Hóri kerület 38 községe következik (41-79). Ezt követően közlik a Peticsi kerület 31 településének anyagát (80–111), hogy azután a Bresztovi kerület 26 községének vallomásai következzenek (112–138.). Az első kötet a Homonnai uradalom Csáky része 26 településének az anyagával végződik (139–165.) A második kötet egy rövid bevezető tanulmánnyal kezdődik, Zemplén megye úrbéres lakosságának vallomásai életükről Mária Terézia korában címmel (2: 3–7.). A bevezető ismerteti a kilenc kérdést és a rájuk adott válaszok, illetve vallomások rendjéről, rendszeréről szól. Ezt követően továbbfolytatva az egyes települések vallomásainak közlését elsőnek a Homonnai uradalom Vandernath részéhez tartozó 24 település vallomásait közlik (163–190.). A Varannói járás, újhelyi kerület 23 községe anyaga (191–214.) után a Varannói járás, újhelyi kerület, 2. terület 25 településének anyaga (215–240.) következnek. A Varannói járás, gálszécsi kerület 28 községének anyaga (241–269.) után a Varannói járás, varannói kerület 38 településének vallomásait adják közre (270–302.). A második kötet a Varannói járás, sztropkói kerület 47 községének az anyagával zárul (303–350.) Ehhez a második kötethez egy regesztagyűjtemény is járul (2: 286–232.) és egy rövid Szómagyarázatok című szógyűjteménnyel is találkozunk (2:333–334). A kötet végén közlik mindkét kötet községnévmutatóját is (2: 344–346.) egy Zemplén megyét ábrázoló térkép mellett (2:248.). A harmadik, egyben legterjedelmesebb, befejező kötet is a két előző kötetben található rendet, rendszert követi. A bevezetőként közölt Zemplén megye úrbéres lakosságának vallomásai életükről, sorsukról Mária Terézia korában című tanulmány nagyrészt az első két kötet bevezető tanulmányainak a folytatása, állandósult bővítése, fejlesztése (3:5–14.). Ezt követően adják közre elsőnek a Királyhelmeci kerület 25 településének válaszait (351–376.). A következő rész a Zétényi kerület 23 községének anyagát (377–400.). A következő a Tokaji kerület a magyar 9 válaszadó helységével (401–410.). A Pataki kerület se volt sokkal nagyobb, itt 13 település vallomásait ismerhetjük meg (411–424.). A forrásközlés a Szerencsi kerület 20 községe anyagának a közreadásával zárul (425–445.). Itt, a harmadik kötet végén is találkozunk Szómagyarázatokkal (3:529–544.). Az utolsó lapokon közzétették azoknak a magánosoknak és közösségeknek a névsorát, akik a három kötet meg-

jelentetését nemcsak szorgalmazták, hanem támogatták is: 11 „magánszemély" és 14 cég, valamint 13 önkormányzat, illetőleg alapítvány (3:551–552.).

Ismertetésünkben nem térhetünk ki Takács Péter és Udvari István nagyszerű forráskiadványa sem tartalmi, sem formai elemzésére. Egyetlen dolgot kell vele kapcsolatosan tudnunk és elmondanunk. Nevezetesen azt, hogy Takács Péter és Udvari István Zemplén megyei kötete messze, de messze túlmutat a szűk helyi, lokális édekeltség határain, és közvetlen, mindenki által azonnal látható, érezhető hasznán túl, felhasználhatósága sokoldalúsága miatt mindenkinek, de nekünk, a magyar néprajztudomány munkásainak különösképpen ajánljuk.

Debrecen DANKÓ IMRE

A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai II. Keszthely, 1821-1849. Közreadja: Benda Gyula. Fontes Musei Ethnographiae 2. Budapest, 1995. 343 p. Néprajzi Múzeum

A Fontes Musei Ethnographiae, azaz a Néprajzi Múzeum forráskiadványai címet viselő sorozat első kötete, amely Keszthely 1711-1820 közötti hagyatéki és vagyoni összeírásait tartalmazza, 1988-ban jelent meg. A 89 forrást magában foglaló első rész után némi késéssel 1995-ben látott napvilágot a sorozat következő kiadványa.

Az elsőnél valamivel soványabb második kötet Keszthely város 85 hagyatéki és vagyoni összeírását mutatja be az 1821 és 1849 közötti időszakból. A forráskiadvány kétharmadát a hagyatéki leltárak szövegének betűhív közlése teszi ki. A forrásközlés módszereit tekintve az első kötetben kidolgozott irányelvek voltak mérvadóak. A forrásszövegek sorszámozása is egyenes folytatása az első kötetnek. A két kötetben immáron együtt összeálló forrásanyag összesen 175 Keszthely városi hagyatéki és vagyoni összeírás közlését jelenti.

A második kötetben megjelentetett hagyatéki és vagyoni összeírások tulajdonosai között a nemeseken kívül szépszámú kézműves, németvarga, perceptor, takács, kolompár, csikósgazda, csizmadia, révész, asztalos, halász, zsidó kereskedő, németszabó, gulyás, vendégfogadós, nyerges, tímár, szűrszabó, könyvkötő, gombkötő, szűcs, írnok, mészáros, pincér, pék, varga, féltelkes jobbágy, várnagy, lakatos, ács, georgiconi professzor, fazekas vagyoni összeírása egyaránt helyet kapott a kiadványban.

A kötet igen nagy értéke, hogy benne az egyes forrásokhoz bőséges jegyzetanyag kapcsolódik, amely fontos információkkal, szépszámú kiegészítő adattal segíti a források értelmezését. Ezek az adatok korabeli anyakönyvekből, adóösszeírásokból és más idevonatkozó forrásokból származnak. A második kötet késésének talán éppen az a legnagyobb hátulütője, hogy a hét évvel azelőtt megjelent sorozatindító kiadvány forrásanyagához csak ez a megkésett új kötet szolgáltat jegyzetapparátust.

A Fontes Musei Ethnographiae sorozatának mindkét kötete, a bennük található források kiválasztása, lejegyzése, alapos és pontos közlése, az értékes, segítő jegyzetek elkészítése egyaránt a közreadó Benda Gyula munkáját dicséri.

A hagyatéki és vagyoni összeírások történeti forrásanyagát publikáló kiadványsorozat eddig megjelent kötetei, valamint a szerkesztői előszóban megígért további kötetek joggal számíthatnak az ilyen típusú forráscsoportot hasznosító tudományágak művelőinek, köztük a néprajzkutatók széles körű érdeklődésére.

Kecskemét BÁRTH DÁNIEL

Visitatio Ecclesiae. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek Batthyány József esztergomi érsek idejéből 1776–1779. Válogatta, sajtó alá rendezte és bevezette Tomisa Ilona. Budapest, 1997. 215 p., 1 térkép. MTA Néprajzi Kutatóintézete

Az esztergomi főegyházmegye kánoni látogatásainak jegyzőkönyveiből a XVII. század végi kötet publikálása után egy évszázaddal későbbi, XVIII. századi anyagot ad közre Tomisa Ilona. Ez az anyag egy, szervezeti kereteiben már restaurált, ám a felvilágosult abszolutizmus egyházpolitikájának kiszolgáltatott egyház helyzetéről tudósít.

Maga a kánoni látogatás, latinul: canonica visitatio, a katolikus egyházban kialakult ellenőrzési forma. A XVI. századi tridenti zsinat intézkedett kötelező évi teljesítéséről, s azt a püspökök kötelességévé tette. A legelső egyházlátogatási jegyzőkönyv Magyarországról a XIV. századból ismert, az is az esztergomi főegyházmegyéből. Az idők folyamán a visitatiók tartalma jelentősen kibővült. A reformáció után sem csak a katolikusok alkalmazták, hanem megvolt a protestáns egyházaknál is. Ezek azonban, csakúgy persze, mint a katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek többsége, sajnos, máig közöletlenek.

Éppen ezért nagy jelentőségű minden egyes kánoni látogatás iratanyagának publikálása. A bennük lévő adatok nagymértékben lehetővé teszik nemcsak az egyháztörténet, a plébániatörténet, hanem az adott helyi társadalomtörténet és gazdaságtörténet jobb megismerését is. A templomok és kápolnák berendezési tárgyainak bemutatása segít a művészettörténészeknek is. A hazai kutatási gyakorlatban Vanyó Tihamér, Varga Imre, Dóka Klára és Tímár Péter foglalkozott hangsúlyosan velük, s használta őket fontos forrásként Tomisa Ilonán kívül.

Tomisa Ilona jelenlegi forrásközlésében a lévai esperesség területéről csupán három plébánia (Óbars, Nagyendréd, Nagysáró), s a hozzá tartozó filiák anyagát adja közre. Kár, hogy válogatásának kereteit nem említi expressis verbis bevezető tanulmányában, s csak a tartalomjegyzékben van külön utalás arra, hogy az 1779. évi Batthyániana Visitatio anyagából mit közöl (itt más tördeléssel jobban el lehetett volna a plébániákat a filiáktól különíteni). A publikált jegyzőkönyvek kitérnek az egyházi épületek állapotára, azok belső berendezési tárgyaira, a templom jövedelmére, a temetők állapotára, a vallásos társulatok létére és működésére, a plébános személyére, az istentiszteletek és a hitoktatás rendjére, a szentségek kiszolgáltatásával kapcsolatos gyakorlat bemutatására, a temetésekre, a plébános könyveire, a plébános és az iskolamester jövedelmeire, a hívek számára, nyelvi, felekezeti megoszlására és rétegződésére. Látjuk tehát, hogy szinte egy metszetet vesz a közösség adott állapotáról.

A Tomisa Ilona által közölt anyagot Batthyány József esztergomi érsek (1776-1799) íratta össze. A németújvári gróf egyházi pályára ment, amelyen gyorsan emelkedett. 1752-ben erdélyi püspök, 1760-tól kalocsai érsek, majd 1776-ban emelte az esztergomi érseki székbe Mária Terézia. Batthyány József olyan időszakban vezette a főegyházmegyét, amikor Mária Terézia és II. József uralkodása alatt a felvilágosult abszolutizmus egyházpolitikája érvényesült.

Batthyány gondos szervező volt. Működési helyein plébániákat alapított, nyomdát szervezett, befejezte a kalocsai szeminárium építését, egyázmegyéjében szerzetesrendeket telepített le. Kénytelen-kelletlen azonban részt kellett vennie a bécsi udvar egyházpolitikájának megvalósításában is. Ezek között kifejezetten fájdalmas volt az egyházra nézve, hogy előbb korlátozták a szerzetesrendek működését, majd egy részüket feloszlatták. Részleges helyreállításukban is közreműködött. Részben az ő közreműködésével alakult meg a rozsnyói és a besztercebányai püspökség. Egyházkormányzatilag ez praktikus lépés volt.

Tomisa Ilona bevezető tanulmánya a fenti visitatiós szempontok sorrendjében rövid átfogó képet fest a barsi főesperesség XVIII. század végi helyzetéről. Elemzése – az 1992. évi kötet bevezetőjével, valamint Dóka Klára, Varga Imre és Tímár Péter írásaival együtt – segít értelmezni a korabeli állapotokat, amelyek az adózásban nagyon is helyi szokásjog és mértékek szerint alakultak. A feljegyzések a mindennapi élet számos vonatkozását is felemlítik: megismerjük az iskolák és a tanítók sanyarú helyzetét. A leírások utalnak a plébániák és a filiális helyek kapcsolatára, a katolikusok és a protestánsok együttélésére, a helyi lakosság erkölcsi állapotára, sajátos vallási szokásaira, s pl. az egyesületek működésére. Különösen tanulságos a lévai Nepomuki Szent János Társulat 1779. évi alapszabályának közzététele a bevezető tanulmányban.

Néprajzi szempontból ebben áll jelentősége: a bemutatott plébániák mindennapi vallásos életének részletes bemutatásában. Várjuk a folytatást.

Szeged BARNA GÁBOR

Barna Gábor: A tállyai Fáklyás Társulat Dokumentumai. Devitio Hungarorum 3. Szeged, 1996. 234 p. József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

A vallásos társulatok, konfraternitások középkortól napjainkig ívelő története, noha egészében még feltáratlan, számos forrás, korabeli dokumentum maradt ránk, amely bizonyítja, hogy szerte az országban plébániai és szerzetesközösségekhez kapcsolódva, vagy azokon kívül, korán megjelentek a laikus vallásosságnak ezek az önszerveződési formái. A konfraternitások sok tekintetben kapcsolhatók a céhekhez, hiszen maguk a céhek egyben vallásos szervezetnek is számítottak, s jelképeikkel, a vallási életben való részvételükkel ezt ki is hangsúlyozták.

A konfraternitásokról igen sok információval szolgálnak – mint erre a szerző munkájában is támaszkodik – az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, historia domusok. Mégis eddig nem sok kísérlet történt egy adott helység valamely társulatának, mindennapos működésének bemutatására. Éppen ezért jelentős Barna Gábor kötete, amely egy a XVIII. századtól napjainkig megszakítás nélkül működő konfraternitás történetét göngyölíti föl, és korabeli dokumentumok: a társulat Halottas könyve és jegyzőkönyvei segítségével mutatja be működését.

A fáklya a gyertyához hasonlóan a keresztény szimbolikában Krisztust, a Világ Világosságát jelképezi. Mint a liturgia fontos kelléke, szerepet játszott a tállyai fáklyások életében is, hiszen minden ünnepen, körmenetben, vagy temetéseken fáklyával vonultak föl a társulat tagjai. Ha belelapozunk a kötetbe, eredeti dokumentumok segítségével ismerhetjük meg egy történelmi borvidék egyik társulatának mindennapi életét, működését. A szerző kutatásai nyomán 1739-re teszi a társulat alakulását, amely a katolikus hitélet újjászerveződése jegyében alakult. A XVIII. században megújult plébániatemplomban külön mellékoltáruk volt, amelyet ma is minden évben patrónusuk, Szent Vencel napján szőlőfürtökkel és virágkoszorúkkal díszítenek. Az oltárkép Franz Anton Maulbertsch alkotása, amelynek ikonográfiájáról Galavics Gézától találunk a kötetben rövid ismertetést. Az eredeti dokumentumokat bemutató tanulmányban a szerző részletesen összefoglalja amit a konfraternitásokról tudni kell, majd bemutatja a tállyai társulat történetét és működését. Összefoglaló tanulmánya angol nyelven is olvasható, így nemzetközi érdeklődésre is méltán tarthat számot.

A kötet végén színes és fekete-fehér fotók illusztrálják az elmondottakat.*

Budapest TOMISA ILONA

Csifféry Gergely: Manufaktúrák és céhen kivüli ipar Heves megyében. Tanulmányok Heves Megye Történetéből 14. Szerk.: Bán Péter. Eger, 1996. 392 p. + 1 t. mell.

A néprajzi érdekű kézművesség-, kisipar (kismerterségek)-, háziipar-, céhes ipar-, társulati ipar kutatásában tapasztalható fellendülésen belül külön hangsúlyt kapott az utóbbi időben a manufaktúrák kutatása. Ennek az érdeklődésnek voltak az eredményei a miskolci konferenciák (amelyek anyaga Németh Györgyi szerkesztésében: Manufaktúrák Magyarországon I. Miskolc, 1991. jelent meg), azután a veszprémiek hasonló, de már az ország határain túlra, más országokra is kiterjedő

* Elhangzott 1997. december 10-én a Magyar Néprajzi Társaság által a Néprajzi Múzeumban rendezett Néprajzi Könyvestár könyvbemutatón.

címében is nemzetközinek mondott konferencia sorozata (amelyeknek az anyagát ugyancsak közzétették; ezúttal csak a Dóka Klára – Éri István szerkesztette: IV. Nemzetközi kézműves-ipartörténeti Szimpózium, Veszprém. Budapest–Veszprém, 1995. című kötetre utalunk), és reprint kiadásban megjelentették Möller János: Az európai manufaktúrák és fábrikák mesterségmíveik. Pest, 1818. című munkáját. A manufaktúrák összehasonlító történeti kutatásait megkönnyítendő. Mindezekben a munkálatokban a kezdetektől fogva ott volt, sőt élen járt Csifféry Gergely. Maga is szorgalmas ipartörténeti kutatásokat folytatva és gazdagítva, akárcsak legutóbb is a manufaktúra irodalmat (A bélapátfalvi keménycserép. Studia Agrensia 18. 1997.; A hatvani posztómanufaktúra története. 1993., Magyarország üveghutái 1827-ben, elsősorban Ludovicus Nagy Notitiai alapján. 1995. stb.) Mindezzel azért hozakodtunk elő, hogy világossá tegyük: Csifféry Gergely nagyszabású előtanulmányok és előmunkálatok után látott neki az alábbiakban ismertetendő Manufaktúrák és céhen kívüli ipar Heves megyében című, monografikus igénnyel készült munkája megírásához.

Heves megye nagyon alkalmas terület a kézművesség-, a kisipar-, a háziipar- és manufaktúra akár történeti, akár néprajzi kutatására. Heves megye az északi vásáröv mindkét oldalán, a különböző ásványokban, erdőkben gazdag északi-hegyes és az ásványokban, fában szegényebb, de más, iparilag hasznosítható mezőgazdasági terményekben gazdag déli-síksági oldalon terül el. A kézművesség, a házi- és kisipar főleg a vásáröv északi, hegyes oldalán terjedt el nagymértékben, s következésképpen az ebbe a részbe eső mezővárosokban virágzott fel a manufaktúra leginkább; itt találhatjuk a legtöbb manufaktúrát, manufaktúraszerű ipari vállalkozást. Néhány manufaktúra országos hírnévre is szert tett: mint például a bélapátfalvi keménycserép manufaktúra (majd keménycserépgyár), az egri cukorfábrika, a posztómanufaktúra; a gyöngyösi kőbánya, posztófábrika, téglaégető; a hatvani posztómanufaktúra, téglaégető; a hevesi serfőzőház; a nagyvisnyói papírmalom; a parádi üveghuta; a szilvásváradi keménycserépgyár, az üveghuta, vashámor, a visontai köszörűkőbánya stb. Azt is elmondhatjuk, hogy a Heves megyei kézművesség, kis- és háziipar, manufatkúrák, fábrikák (az első, még kezdetleges gyárak) néprajzilag-történeti néprajzilag, mind helytörténeti vonatkozásban nagyon jól, gazdagon feldolgozottak. Ahogy ezt a könyvhöz csatolt két kimutatás is bizonyítja: először az Irodalomjegyzék (347–371. p.) és másodszor a Manufaktúrák és egyéb ipari vállalkozások földrajzi névmutatója (372–375. p.) igazolja.

Csifféry Gergely nagy körültekintéssel fogott a tárgykör monografikus feldolgozásához. Bevezető fejezetcím alatt három, a továbbiak szempontjából fontos kérdést tisztáz. Először is meghatározza a „céhen kívüli ipar" fogalmát. Ez azért is szükséges, mert mint már említettük, a manufaktúra fogalma mindmáig vitatott kérdés, mint ahogy az is, hogy tényleges kutatásuk esetén történeti, vagy néprajzi, vagy éppen művelődéstörténeti kutatásokat folytatunk-e? Csifféry, lévén történész, természetesen történeti-, ipartörténeti stúdiumnak tartja a manufaktúrákkal való foglalkozást, de nem ragaszkodik mereven álláspontjához, így bő teret biztosít feldolgozásában más tudományágak – többek között a néprajz – igényeinek kielégítésére is. Ez után az elvi jelentőségű rész után röviden Heves megye földrajzát ismerteti, majd egy különálló részben Heves megye közigazgatási határainak változásait foglalja össze. A továbbiak szempontjából mindkét földrajzi rész jelentős, mert részben ennél a tárgykörnél nélkülözhetetlen a helyes földrajzi tájékozottság, másrészt mert Heves megye közigazgatási határai nagyon sok és nagyon jelentős változáson mentek át, és ezek nem ismerete könnyen okozhat tévedéseket.

Heves megye manufaktúráit, illetve céhen kívüli ipari (kis)vállalkozásait a következőkben 20 fejezetbe sorolva, a feldolgozott anyagok szerinti csoportosításban mutatja be. Az 1. fejezet a Vasercbányászaté (Bélapátfalva, Szarvaskő, Szilvásvárad); a 2. a Színesércbányászaté (Gyöngyösoroszi, Gyöngyössolymos, Parád); a 3. a Szénbányászaté (Bélapátfalva, Egerbakta, Bátor–Szarvaskő, Szarvaskő); a 4. a Kő-, Építőkő- és Malomkőbányászaté [Andornaktálya–Andornak, Bélapátfalva, Bükkszék, Demjén, Eger 9 helyen), Egebakta, Egerszalók, Felnémet, Felsőtárkány (4 helyen), Gyöngyös (2 helyen), Gyöngyöspata, Gyöngyössolymos, Gyöngyöstarján, Mátrafüred, Monosbél, Nagyvisnyó, Novaj, Ostoros, Sirok (2 helyen), Szilvásvárad, Verpelét (2 helyen), és Visontán]; az 5. A Bőrfeldolgozóiparé (Eger); a 6. a Finomkerámiáé (Bélapátfalva, Szilvásvárad); a 7. a Téglagyártásé [Abasár (2 helyen), Aldebrő, Andornaktálya, Bélapátfalva, Bodony, Demjén, Dormánd, Eger (3 helyen), Egerbakta, Erdőkövesd, Felnémet, Felsőtárkány, Füzesabony–Pusztaszikszó, Gyöngyös, Gyöngyöspüspöki, Gyöngyössolymos, Gyöngyöstarján, Halmajugra–Hevesugra, Hatvan, Heves, Karácsond, Kál, Kápolna, Maklár, Mezőszemere, Nagyfüged, Parád, Pétervására, Poroszló, Sarud,

Szilvásvárad, Szűcs, Tarnaőrs, Tarnaszentmária, Tiszanána]; a 8. sz Üveghutáké [itt a szerző szükségesnek látja az egyes helységek felsorolása előtt ismertetni az üveggyártás menetét, tájékoztatást adni az üveggyártó helyek – üveghuták, üvegcsűrök, üvegbányák, üveges házak – fogalmáról. Utána felsorolja a helységeket: Gyöngyössolymos, Mátraszentimre (4 helyen), Nagyvisnyó, Parád (4 helyen), Szilvásvárad]; a 9. a Cukor- és Keményítőgyártásé (Eger 2 hellyel); a 10. a Dohányfeldolgozóiparé (Gyöngyös, Sarud); a 11. a Serfőzőké (Abasár, Andornaktálya–Kistálya, Bodony, Bükkszenterzsébet, Domoszló, Eger (3 hellyel), Egerbocs, Egerfarmos, Erdőkövesd, Feldebrő, Gyöngyös (4 hellyel), Gyöngyöspüspöki, Gyöngyöstarján, Hatvan, Heves, Ivád, Kál, Kápolna, Mátraderecske, Mezőtárkány, Monosbél, Parád, Pálosvörösmart, Pétervására, Poroszló, Recsk, Rózsaszentmárton, Sirok, Szarvaskő, Szücsi, Tarnalelesz, Tarnaőrs, Tarnazsadány, Verpelét]; a 12. a Nyomdaiparé (Eger); a 13. a Papírmalmoké (Itt pedig a papírgyártás technológiáját tartja szükségesnek elöljáróban ismertetni. Bélapátfalva, Nagyvisnyó, Szilvásvárad); a 16. a Hamuzsírgyártásé [Bodony, Erdőkövesd, Gyöngyösoroszi, Gyöngyössolymos, Istenmezeje–Szederkénypuszta, Mátraballa, Mátraszentimre (2 hellyel), Parád, Szilvásvárad, Váraszó]; a 17. a Salétromgyártásé (Bodony, Bükkszenterzsébet, Eger, Felsőtárkány, Hort, Parád, Pétervására, Szentdomonkos, Tarnalesz, Tarnaméra); a 18. a Lőporgyártásé [Eger (4 hellyel); a 19. a Sziksófőzőké (Adács, Kál, Tarnazsadány); és végül a 20. a Timsógyártásé [Parád (2 hellyel)]. Ezeken a fejezeteken belül Csifféry minden egyes manufaktúrának, vagy manufaktúrának vehető kisipari vállalkozásnak adatgazdag, főleg történeti, nem egyszer történeti statisztikai leírását adja.

Hogy a felsorolás még pontosabb és bővebb ismereteket közvetítő legyen, a következő fejezetben (Heves megye kora újkori ipartörténetének jellegzetes vonásai) még egyszer, a fenti sorrendben meghatározott 20 iparág vonatkozásában összefoglaló képet rajzol Heves megye iparáról, illetve, hogy a fejezet címe is mondja: jellegzetes vonásairól. Itt a „jellegzetes vonások" tárgyalásánál jön elő ismét egyrészt a szereplő fogalmak meghatározásának kérdése. A kérdés lényege az, hogy meddig beszélhetünk manufaktúráról és mikor, mettől már gyárról (akármilyen kicsi is legyen az különben). Nyilvánvalóan nem mennyiségi-, vagy nemcsak mennyiségi meghatározók (munkáslétszám, a termékek mennyisége, a bevétel nagysága stb.) jöhetnek itt számításba, hanem inkább minőségiek, az eszközkészlettől, az eszközhasználattól függően is. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az alapvető szempontot, hogy az ilyen vagy olyan manufaktúra hogyan jut a felhasználandó anyaghoz (azt is ő maga készíti, esetleg bányássza, milyen készítményhez milyen anyagot használnak fel és miért, elmennek-e messze vidékekre anyagért, valamilyen segédanyagért; az eszközeiket maguk készítik, vagy már gyári készítmények stb. Hogyan változik meg az ilyen átmeneti időkben a munkaszervezet strukturálódása, csökkent-e vagy nőtt a manufaktúrákban a családi munkaszervezet jelentősége? Hogyan, milyen esetleg új szempontok alapján történik a manufaktúrában és a kezdeti, kis gyárban a termékekben való részesedés kérdése, illetve, hogyan, miként történik az értékesítés? Mind, mind olyan kérdések, amelyek erősen befolyásolják a termelést és létrehozzák, kialakíthatják azokat a jellegzetességeket, amikről Csifféry Gergely könyvének utolsó szakmai fejezete szól.

Ezeknek a szakmai fejezeteknek a jobb megértését több „melléklet" is szolgálja. Az első ilyen „melléklet" A mértékekről címet viseli, és a szokványos mértékjegyzékeknél jóval gazdagabb s mi több, alaposabb, nem kevés magyarázattal is bíró mérték–adattárat tartalmaz (341–346. p.) Az Irodalomjegyzék minden korábbi, a tárgyra vonatkozó irodalomjegyzéknél alaposabb, gazdagabb (347–369. p.). Itt, a „mellékletek" között adja közre Rövidítések címszó alatt az alkalmazott rövidítések jegyzékét (370–371. p.). Kétféle mutatót ad közre. Az egyik a manufaktúrák és egyéb ipari vállalkozások földrajzi névmutatója címet viseli (373–375. p.). A másik címe pedig: Manufaktúrák és egyéb ipari vállalkozások iparágankénti tematikus mutatója (375–377. p.). A könyvhöz angol- (379–383. p.) és német nyelvű (384–389. p.) összefoglaló járul és teszi hozzáférhetővé külföldi kutatók számára is.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Csifféry Gergely egy nagyszerű, hosszan érlelt, gazdag előmunkálatok során kialakult szempontokat érvényesítő és módszereket alkalmazó az ipartörténeten túl, több más tudományág, köztük a néprajztudomány számára is hasznos munkát hozott létre. A monográfia különben egyik fényes bizonyítéka a Heves megyében folyó, nemcsak széles körű, hanem gazdag és eredményes honismereti-helytörténeti munkának is.

Debrecen DANKÓ IMRE

Csifféry Gergely: A bélapátfalvi keménycserép. Studia Agriensia 18. Eger, 1997. 167 p. + VIII. lap, 29 kép

A porcelán európai létrehozásáért folytatott kísérletek, próbálkozások számos új kerámia-alapanyagot eredményeztek, amelyek olcsóbbak voltak a porcelánnál, s lényegesen jobb tulajdonságokkal bírtak, mint a hagyományos népi kerámiák cserépanyaga. Az, hogy ezek egyike, a többkomponensű – földpátos vagy mészpátos – alapanyagból készített *keménycserép (kőedény)* rendkívül gyors karriert futott be Magyarországon, s a XVIII. század végétől a XX. század elejéig, elsősorban díszedényként fokozatosan felváltotta a hagyományos kerámia-központok termékeit, több tényező szerencsés összejátszásának volt az eredménye. Egyik gazdasági feltétel: az ország XVIII. századi gazdasági reorganizációjában fontos szerep jutott az erdős hegyvidékeknek, ahol a faállomány irtása a születő manufaktúra-ipar nyersanyagbázisát képezte. A vashámorok és üveghuták mellett a *keménycserép-manufaktúrák* is jelentős gazdasági tényezői voltak ennek a folyamatnak. A tömegtermelést biztosító *préselés* vagy *öntés* révén az alacsony árak önmagukban is segítették a keménycserép edények elterjedését, de azok befogadásának valódi feltételét a parasztság polgárosodása, a népművészet XIX. századi virágkora biztosította, amit a keménycserép-manufaktúrák sokféle, a paraszti ízlést kiszolgáló gyártmánnyal igyekeztek gyorsítani. Ezek a készítmények igen hamar elterjedtek a falusi-mezővárosi háztartásokban, sokfelé a XX. század derekáig a lakások jellegzetes díszítményei maradtak. Ennek a folyamatnak egy nagyon fontos vonulatát mutatja be Csifféry Gergely a bélapátfalvi üzem tevékenységének leírásával.

Csifféry könyve magának az üzemnek a működésére, az ipartörténet szempontjaira helyezi a hangsúlyt, elsősorban levéltári forrásainak megfelelően. Számos vonatkozásban korrigálja a manufaktúra keletkezésével, tevékenységével és megszűnésével kapcsolatos téves adatokat. A bélapátfalvi keménycserépgyár 1832–től 94 éven át működött, ami kivételesen hosszú idő a hazai kőedénygyárak történetében, s ezalatt termékei igen erősen befolyásolták a térség kerámiaművességét és kultúráját.

A munka gondos levéltári és tárgytörténeti kutatás révén mutatja be a bélapátfalvi edények fenékjegyeit, s nagy figyelmet szentel a termékskála megismertetésének. A készítmények és a díszítmények sokfélesége, változatossága az üzem virulens működéséről tanúskodik. Az 1850-es években pl. 26 féle edényt állítottak elő Apátfalván: étkezési célúkat (12 fajta), kávézó edényeket (3 fajta) és házi, háztartási edényeket (összesen 11 fajta, pl. mosdótál, kanna, tintatartó stb.). Az utolsó időszakában havonta 40.000 tányért, vagy annak megfelelő mennyiségű egyéb terméket előállító üzem kiterjedt vidéket látott el díszedényekkel, s általánosan ismertek voltak készítményei a paraszti háztartásokban is.

Külön fejezetet szentel a szerző a tulajdonosok és bérlők históriájának. Rendkívül tanulságosak megállapításai az üzem munkásainak származási helyéről is: más magyarországi kerámia-központokon kívül a környező Bükk-hegység falvai, valamint a mai Csehország, Szlovákia és Románia területének több települése adta a manufaktúra munkásait. Gazdag fejezetben tárgyalja a szerző azt a sokirányú gazdasági, társadalmi és műveltségi hatást is, amit az üzem magára Bélapátfalvára, ill. szűkebb táji környezetére gyakorolt.

A bélapátfalvai keménycserép edények ma múzeumok és magángyűjtemények féltett darabjai. Jól megfigyelhető, hogy az 1960-70-es években még sokfelé, háztartásokban fellelhető kerámiatárgyak tömege miként tűnt el magángyűjtők, s főleg magánkereskedők kezén, nem kis részben határainkon kívülre. E kerámia-típus alaposabb megismeréséhez, különösen a kutatók számára igen hasznos munka Csifféry Gergely kismonográfiája.

Miskolc VIGA GYULA

Askercz Éva: Sopron anno. Polgári bútorok a 18. és 19. századi Sopronban. Vác, 1997. 118 p. Fekete Cédrus Könyvkereskedés kiadása

A kötet, a szerző szerény meghatározása szerint „lapozgatni való könyv", soproni polgárok otthonaiban fennmaradt és jelentős hányadukban helyban készült bútorok legáltalánosabbnak és

lejellemzőbbnek ítélt példányaiból ad közre válogatást. A „lapozgatás" a gazdag képanyagra utal, minthogy a könyvben az ezeket a tárgyakat színes fotókon közreadó tábláké a főszerep: rajtuk 91 különféle bútor, túlnyomórészt a XVIII. század közepétől a XIX. század derekáig terjedő mintegy száz évből, az egyes példányok mellett nagyszámú olyan további felvétellel, melyek a különösen figyelemre méltó részleteket hivatottak közelebb hozni a szemlélőhöz. Ez a részletekre is kiterjedő bemutatás annál inkább örvendetes, mivel a könyv ábrái azon bútordarabok mellett, amelyek mára már a város múzeumát gazdagítják, számos olyannal is megismertetnek, melyeket máig az eredeti tulajdonos családok tagjai birtokolják, mindmostanáig az egykorinak megfelelő funkciójukban használva és őrizve őket.

A képek jobb megértését 17 oldalnyi magyar és ugyanilyen terjedelmű német nyelvű bevezető tanulmány segíti. Ebben elsősorban levéltári forrásokra, illetve idevágó tanulmányokra támaszkodva, nemkülönben a fennmaradt egykori lakóépületek ismeretében nyújt sommás tájékoztatást a szerző a soproni polgárság lakásainak átlagos nagyságáról, bútorozottságáról. Szó van emellett a bevezetőben a bútorokat előállító helybeli asztalosmesterek számáról, utalással a legények kötelező vándorlására is és megemlítve, hogy ugyanezen okból hány külföldi és hazai legény járt a városban. Megemlékezve a céh által előírt mesterremekekről, sajnálattal jegyzi meg a szerző, hogy noha az egykori beírókönyv fennmaradásának köszönhetően név szerint tudjuk, a XVII. század végétől egészen a XIX. századig, kinek milyen bútordarab volt a remeke, a megőrzött példányok mesterei kilétének a megállapításához ezek nem adnak kellő támpontot, minthogy a mesterremekek leírása nem kellően részletező, a tárgyakon pedig nem találhatók az azonosításhoz alkalmas jegyek.

A bevezető tanulmány ezt követő két további fejezetében behatóbban szól a szerző minden a kötetben helyet kapott bútorféleségről. Ezután következnek a képtáblák, végül pedig a közölt objektumokról egy katalógusszerű, tételes leírás, 15 oldal terjedelemben.

Hazai viszonylatban egyedülálló a soproni polgári bútorok ilyen nagyszámú tárgyi emléket felvonultató bemutatása, hiszen egyetlen más magyarországi városból sem rendelkezünk a helyi polgárság otthonát jellemző bútorokról ehhez hasonlítható áttekintéssel. A néprajzkutató hozzáteheti ehhez, hogy köznépi bútorokból sem tudunk felmutatni egyik hazai készítőközpontból sem a jelen soproni kötethez mérhető, a készítmények skáláját és az azokat borító helyi ornamentika stílusváltozásait ennyi és ilyen minőségű színes képpel érzékeltető ismertetést.

Askercz Éva könyve nem csupán a soproni bútoroknak és általában a polgári háztartások berendezési tárgyainak a gyűjtői és kedvelői számára jelent nyereséget, anyagának a megismerése a néprajzkutatóknak, a tárgyi műveltség vizsgálóinak ugyancsak fontos, számos tanulságot kínálva; végtére is a köznépet és benne a parasztságot vásári vagy akár megrendelésre készített, virágmintás, faragott és festett áruval ellátó XVIII–XIX. századi asztalosok is azonos tanultsággal bírtak és ugyanolyan mesterremek alapján szabadultak fel, mint a városi polgárokat furnérozott, faberakásos, nemegyszer figurális díszű bútorral kiszolgáló társaik.

Tanulságos példákat találhat a könyvben a néprajzkutató egyes olyan tárgytípusokra, amelyek éppen az újításokat közvetítő asztalosmesterek kínálata révén jelentek meg a tehetős parasztgazdák házában. Ilyen, a példát az asztalok közül választva, egy orsósan esztergályozott lábakon álló – a régi magyar nyelvben olaszlábasnak nevezett – asztal, soproni kádármester hagyatékából, a XVIII. század elejéről (35. kép). Ennek az Askercz Éva megjegyzése szerint itt ekkor már régies típusnak az ismerete – s annak tudata, hogy a nagytestű asztalok a XVIII. század végére koptak ki lassan a soproni lakószobákból (14.) – segíthet áthidalni azt az időbeli hézagot, amely elválasztja ezen asztalformának a szakirodalom által a hazai úri és polgári háztartásokból ismertetett, XVI–XVII. századi divatjától a parasztházakból felkutatott megfelelőket. Arra, hogy ez az asztaltípus a parasztság körében a XIX. században is tovább élt, Askercz Éva is rámutat, ám hozzáteendő, hogy az elterjedés a falvakat csupán Nyugat-Magyarország kis területén érte el, Sopron városától csak csekély távolságig. Az ezt bizonyító ritka példányok egyike az egykori Sopron megyéből, Acsalagról, magyar parasztcsaládtól került a Néprajzi Múzeumba, ez 1818-ból datált, míg egy másik, az előbbivel közel egykorúnak látszót Mórichidáról, a volt Győr megyéből közölte Pálos Ede (*A Rábaköz és Győr vidékének népművészete.* Népr. Ért. XII. 1911. 11/6. á.).

Egy másik, a jelen kötet 32. képén közölt, káva erősítésű, lefelé keskenyedő lábakon álló asztalka esetében a tárgy készítését jelző 1793-as évszám segíthet annak megítélésében, hogy mekkora

idő telhetett el valamely tárgytípus városi virágkora és falusi meggyökeresedése között. Hogy ez ennél, a XIX. század folyamán az ország nagy részén a köznépnél igen általánossá vált asztaltípusnál semmiképpen sem lehetett túl hosszú, tanúsíthatja Néprajzi Múzeum részére Pulán (Veszprém m.), német parasztcsaládtól megszerzett, 1805-ből datált, ilyen formaadású asztal (az acsalagi és a pulai asztalra lásd: K. Csilléry K. Népr. Ért. LII. 1970. 107–109; Magy. Népr. IV. 1997. 401).

Ugyancsak számos tanulságot ígér a soproni polgári bútorok díszítményeinek az áttekintése, így például az itt igencsak ritka és alárendelt szerepű virágkompozícióknak (pl. 1. és 15. kép) az összehasonlítása azokkal a virágmintákkal, amelyek viszont a korabeli falusiak részére előállított példányoknak legfőbb, sőt gyakran egyedüli ékességei. Úgyszintén érdemes lenne megvizsgálni a XVIII. században számos soproni bútor felületét díszítő szalagintarzia kapcsolatát az ilyen mintázatnak a szomszédos területek köznépi bútorain szórványosan látható, festett imitációival. Minderre azonban a jelen ismertetés keretei közt nincsen mód.

A hazai köznépi lakáskultúra kutatóitól különös figyelmet érdemel a bevezető tanulmány néhány megállapítása, így miszerint a soproni polgári lakások a XVIII. században még rendkívül zsúfoltak voltak – akárcsak, noha másféle bútorokkal, a parasztházak még a későbbiekben is. Csak a XVIII. század közepétől kezdődött meg Sopronban a berendezés funkció szerinti szétválasztása és vendégek fogadására szolgáló szobának a kialakítása. A kényelemre és a lakályosságra való fokozottabb törekvés mindazonáltal már csak a XIX. század első felében vált általánosan jellemzővé a városban (16–17.).

Az elmondottak érzékeltethetik, hogy Askercz Évának a soproni XVIII–XIX. századi bútorokról megjelentetett könyve a néprajzkutatók számára is fontos, mondhatni, hiánypótló. Ám a kötetet a néprajz művelői részére „lapozgatás" mellett olvasásra is ajánlva, nem kerülhetjük meg az olvasás közben felvetődő problémákat sem. Nagyon hiányolni kell, hogy a szép képek és hozzájuk fűzött magyarázatok után elmaradt a kötetből a bibliográfia. Askercz Éva nem hivatkozik a felhasznált forrásmunkákra, még a saját, bizonyos fokig az adott összefoglalás alapjának tekinthető nagy tanulmányára sem (*Polgári otthonok a 17–18. századi Sopronban.* Arrabona 18. 1976. 89–143.). Mivel ez utóbbihoz, örvendetes módon, az általa kutatott hagyatéki leltárokból akként válogatott a szerző, hogy a bemutatásra kerültek közt a város lehetőleg minden vagyoni, foglalkozási és társadalmi rétegének a lakása képviselve legyen – köztük a gazdapolgáré is –, az újítások meggyökeresedéséhez és városon belüli tovaterjedéséhez is kiváló példatárt nyújtva, a tanulmány néhány jelentős adata bekerült a Magyar Néprajz IV., Életmód kötetébe, miáltal ott az érdeklődő néprajzkutató megtalálja a tanulmány címét. Ez azonban aligha vígasztalhatja mindazokat, akik a további irodalmi felvilágosítást magában a soproni bútorokról szóló műben keresnék.

Másféle problémát okozhat a kötet használóinak a közreadott anyag korszakolása, nevezetesen besorolásuk két, „Barokk bútorok" és „Biedermeier bútorok" fejezetbe. A szerző ezzel hihetőleg a bútorok iránt érdeklődő, de a művészettörténetben kevéssé járatos olvasóknak – amilyen a néprajz művelői közt is akad – kívánt volna engedményt tenni, miként ez az utóbbi fejezet egyik bekezdéséből kiviláglik. Itt ugyanis megjegyzi a szerző, hogy „a bútortörténet kutatói a biedermeier stílust az 1815–30 közötti időszakra korlátozzák, míg a közfelfogás ennél jóval nagyobb időszak bútorait illeti ezzel az elnevezéssel" s ez utóbbi szerint beleértődnek a XIX. század elejének klasszicizáló, olykor empire stílusú bútorai" is. Majd hozzáteszi, hogy „hajlamosak vagyunk biedermeiernek nevezni azt a neorokokó vagy II. rokokó stílust is, amely a bútorművességben az 1830–50 közötti években jelent meg" (18.). Félő mindazonáltal, hogy a tájékozatlan olvasónak a periodizálás ily módon való leegyszerűsítése és a tudományos helyett a „közfelfogáshoz" való igazítása mit sem segít a bútorok stiláris eltéréseinek a megértésében. A bútorok stílusának elnagyolt és esetleges jelölése, a stílusra való utalás kerülése, miközben helyenként mégis megemlítődik, inkább elbizonytalanít, így például amikor, szemben a másodikkal, az első rokokó nem is kerül a bútorok jellemzésénél említésre és egyedül két XVIII. századi tárgynak a vereteinél (29. és 34. kép) utal a leírás azok rokokó jellegére.

Végezetül meg kell mondani, hogy a bemutatott sokrétű és a soproni polgárság bútoreszményét jól jellemző emlékanyag közé bekerült egy olyan példány is, amelynek az idesorolása ellen a néprajzkutatónak szót szükséges emelnie: ez a 19. képen közölt, 1755-ből datált tölgyfa tálalószekrény. Ez a szöveg szerint „viszonylag ritka bútor ugyan, de ritkának, pontosabban szokatlannak csupán a soproni bútortársai közt mondható. Magyarországi származását egykori tulajdonosainak a személye nem bizonyítja; a darab műkereskedelem útján kerülhetett hazánkba. A hozzá hasonló tálalószekrények elterjedési területe Németország északnyugati vidékére esik, ahol legfőként Schleswig-

Holsteinben, Alsó-Szászországban és Vesztfáliában maradt fenn számos példánya, a XVII–XVIII. századból (Deneke, Bernward: *Bauernmöbel*. München, 1969. 298–301. kép, 129.) A felépítés egyező volta mellett, különösen jellemző a lábazat kialakítása, nemkülönben a lapos díszítőfaragás jellege és motívumkincse. Megjegyzem, hogy hasonló tévedésbe esett Voit Pál is, amikor a Felvidékről származónak vélte a Keresztes gyűjteményből a Néprajzi Múzeumnak hagyományozott, 1672-ből datált pohárszéket, amely azonban típusát tekintve a soproni példánynak megfelelő, azaz ugyancsak német eredetű (*Régi magyar otthonok*. Budapest, 1993. 179. kép, 199.).

Budapest K. CSILLÉRY KLÁRA

Viselet és történelem – viselet és jel. Az aszódi Petőfi Múzeumban elhangzott néprajzi konferencia előadásai. Szerk.: Korkes Zsuzsa. Múzeumi Füzetek 45. Aszód, 1996. 170 p.

Viselet és történelem – viselet és jel címmel került megrendezésre 1996. augusztus 14-15-én az aszódi Petőfi Múzeumban az a néprajzi konferencia, melynek előadásai a Múzeumi Füzetek című sorozatban még az év folyamán kiadásra is kerültek. A rendezvényhez kapcsolódóan került sor a múzeumban arra az ünnepélyes kiállítás-megnyitóra, mellyel az „Ünnepek és hétköznapok a Galga mentén" című időszaki kiállítás keretében a környező tájegység színpompás viseletével ismerkedhettek meg az érdeklődők és a szakmai közönség.

A szerkesztő előkészítő munkájának, határozott fellépésének köszönhető az, hogy ilyen dicséretesen hamar könyv alakban is hozzáférhetővé vált a tudományos tanácskozás anyaga. Az elhangzott előadások illetve a kötet tanulmányainak tematikája a különböző viseletek néprajzi módszerekkel, recens gyűjtések alapján bemutatott jelenségei mellett történeti kitekintésre is alkalmat teremtenek.

A történeti megközelítést képviselik azok a szerzők, akik levéltári kutatások alapján (hagyatéki leltárak, végrendeletek és egyéb források adatainak elemzésével), történeti ábrázolások illetve fotóanyag vizsgálatával bővítve az adott viseletre vonatkozó ismereteinket, a történettudomány módszereinek segítségével számos új adatot hoznak az életmódvizsgálat, a viselettörténet kutatása terén. Különösen érdekes vizsgálati szempontokat vet föl írásában Horváth József, aki az 1600-as években keletkezett győri végrendeletek földolgozásával foglalkozik. A vizsgált forrásanyag gazdagsága is lenyűgöző; a XVII. század első feléből fennmaradt 549 testamentumból 525 magyar nyelvű, s ebből 386 immár a szerző által feldolgozott tétel. Az irategyüttes jelentősége nem csupán abban rejlik, hogy számos adatot (ruhadarabok megnevezését, anyagok, színek megjelölését stb.) tárhat föl a szakavatott kutató, hanem azok alkalmat adnak a társadalomtörténeti vizsgálódásra is.

Más megközelítési aspektussal találkozunk S. Balázs Lívia munkájában, aki egy győri polgár 1640-ben keletkezett végrendelete és a fönnmaradt hagyatéki leltár alapján tesz kísérletet a kor férfi viseletének bemutatására, s a történeti forrásanyag tanulmányozása során újabb vizsgálódási lehetőségeket fogalmaz meg. Nagy Varga Vera tanulmányában a XIX. századi ceglédi viselet kutatása során az írott források következetes összevetése alapján, az inventáriumok összehasonlító elemzésével fogalmazott meg társadalomtörténeti és viselettörténeti következtetéseket. A történeti vizsgálódások sorában érdekes színfoltot és sajátos megközelítési módot jelent Hajdú Tamás írása, mely körültekintően elemzi a XVIII–XIX. század folyamán a katonai viseletek hatását a paraszti öltözködésre. H. Bathó Edit tanulmányában – a történeti források számbavétele mellett – a régészeti feltárások adatait is fölsorakoztatva mutatja be a jászok öltözetének meghatározó jegyeit, összefoglalásában a XIII. századtól a XIX. századig vizsgálja a jászsági viselet alakulását. A kalocsai viselet XX. századi „sikertörténetének" fölvázolásával számos napjainkban is érvényes kérdést fogalmaz meg Romsics Imre, amikor a népművészet és hagyományőrzés, hitelesség és világhír címszavak mögötti részleteket, összefüggéseket és ellentéteket fejtegeti írásában.

A tanulmánykötet további írásai elsősorban a klasszikus néprajzi leírások eszköztárát fölvonultatva fogalmaznak megy egy-egy problémakört, sokszor bővítve kutatási szempontjaikat az anyag által nyújtott egyéb kiegészítő módszerekkel is. A nyíregyházi tirpákok népviseletét a XIX. század

második felétől veszi vizsgálódás alá Bodnár Zsuzsa, aki a dokumentatív fotóanyagot használta kiegészítő forrásanyagként. Bárkányi Ildikó az 1930-as évek gyermekviseletének vizsgálatát Csongrádon végezte el. Beszámolója egy nagyobb lélegzetű társadalomnéprajzi szemléletű kutatás résztémáját ismerteti. Munkája során ugyancsak kiemelkedő fontosságúnak tekinti a történeti fotóanyag vizsgálatát. A csornai női viselet sajátosságait Szalontay Judit írásából ismerhetjük meg. Az egykori mezőváros gazdag női öltözetét a selyem anyagok használata is jellemezte, s a fejviseletet kiegészítő aranyhímzéses kendők tették ismertté. A Galga mentén még ma is megőrzött színes népviselet három kutató írásában tárulkozik elénk különböző vizsgálódási szempontokat követve. A püspökhatvani viselet jellegzetességeit mutatja be Lami István, aki szülőfaluja második világháborút követő életmódváltását és ezzel összefüggésben a „kivetkőzés" és a hagyományos öltözet változásának folyamatait ismerteti. Az Alsó-Galga mente jellegzetes öltözetét, a bagi női ünnepi viseletet ismerteti tanulmányában Horváth Terézia. A női ruházat egyik legfontosabb meghatározó jegyét, a színek használatát vizsgálta gyűjtései során. A színek és az öltözet egyes darabjainak egymáshoz rendelhetőségének bonyolult rendszerét, a különböző jelentéstartalmak színekkel megfogalmazható megnyilvánulási módjait vázolja föl munkájában. Korkes Zsuzsa tanulmánya a női öltözet jellegzetességeit a tájegység valamennyi viseleti csoportjánál egyformán megragadható azonossági pontok alapján vizsgálja: az asszonyok életében bekövetkezett változások kifejeződését, a színek és egyes ruhadarabok használatában megragadható változási folyamatot vizsgálja. A XVIII. századtól nyelvi szigetként elzártan fejlődő Zoboralja (ma Szlovákia) 13 magyar falujának színes viseletét, az összetartozó falvak öltözetének azonosságait és a kisebb egységek elkülönülésének az öltözetben, a színhasználatban és a formai sajátosságok apró variánsaiban megmutatkozó jellegzetességeit Kocsis Aranka tanulmányából ismerhetjük meg.

A tanulmánykötet írásai a viselet kutatás legújabb eredményeit összesítik, az adott közösség viseletében megfogalmazott jelrendszer működésének kulcskérdéseit fogalmazzák meg a szerzők. Az egyes publikációkat gazdag illusztrációs anyag egészíti ki.

Aszód VISZÓCZKY ILONA

Néprajzi Értesítő LXXVII. 1995. A Néprajzi Múzeumban „Magyarok Kelet és Nyugat közt" címmel 1994. november 21–22-én tartott konferencia előadásai. Szerk.: Selmeczi Kovács Attila, Hofer Tamás. Budapest, 1995. 304 p. Néprajzi Múzeum

A kötet a nemzeti kultúra, a nemzeti szimbólumok, a Kelet és Nyugat földrajzi, szellemi, kulturális tagolódásának gondolatköréhez kapcsolódó tanulmányokat foglal magába. Széles látókörű tanulmánygyűjtemény ez, ugyanis etnográfusok és folkloristák írásai mellett irodalom- és művészettörténészek, valamint történészek művei is helyet kaptak. A különböző tudományok képviselői rendkívül változatos módon világítják meg a nemzeti szimbólumalkotás folyamatait, valamint a nemzettudat problematikáját. A közölt tanulmányok a Néprajzi Múzeum 1994. november 21-22-én rendezett tudományos ülésszakán hangzottak el.

Fodor István a magyar nyelv és etnikum fennmaradásának körülményeiről és feltételeiről ír. Véleménye szerint a magyarság ősi eredethagyományaként reánkmaradt csodaszarvasmonda a közös származástudat tárgyi bizonyítéka. Továbbá az ősmagyarság néppé válásának időszakában az etnikai tudat másik fontos eleme a népnek saját magára vonatkozó önelnevezéssel (a magyar népnévvel) való rendelkezése.

Kríza Ildikó és Hofer Tamás tanulmányaiból egyértelműen kiderül, hogy a fehérló-monda két kultúra, a Kelet és Nyugat találkozását szimbolizálja. A toposz eredetét boncolgatva Hofer Tamás rámutat arra a párhuzamra, ami a hűbéri birtokba iktatás rítusa és a fehérló-monda között mutatkozik. A hűbéri beiktatás, a „vassalage" szokásrendjében megtalálható a hant, a fűcsomó, a víz átadása, a felszerszámozott, nyerges ló ajándékozása is.

Marosi Ernő a magyarok és a magyarság középkori ikonográfiáit tárja elénk. Kérdése az, hogy milyen kép alakult ki a magyarságról a középkori művészetben. Egyebek között kimutatja, hogy Szent László alakja a magyar vitézség ideáljának megtestesítőjévé vált. A külföldön feltűnő Szent László ábrázolások a magyarországi azonosságtudatot fejezik ki a XIV. században.

Szintén a művészettörténet irányából közelíti meg írásával a megjelölt problémakört Cennerné Wilhelmb Gizella és Keserű Katalin. A „Magyarország a kereszténység védőbástyája"-toposz előfordulási körülményeiről és gyökereiről ír Őze Sándor. Irodalomtörténeti megközelítésű Imre Mihály tanulmánya is, amely a „Magyarország panasza" toposz értelmezését végzi el. Továbbá a díszmagyar viseletről, mint a rendi nemzettudat szimbólumáról olvashatunk F. Dózsa Katalin írásában. A szerző bemutatja, mit jelent a díszmagyar szó illetve viselet, és hogy mit képvisel az. Sinkó Katalin a nemzettest toposzának egy sajátos magyarországi XX. századi változatát gyűjtötte össze.

A népművészet és iparművészet sajátos és egymást gazdagító hatásáról Zsolnay Vilmos és őt követő Zsolnay Júlia és Teréz, valamint Badár Balázs kerámiaművészetéről értesülhetünk két tanulmányból (Kovács Orsolya és István Erzsébet). Zsolnay Vilmos a múlt század végén világhírűvé vált Zsolnay-kerámia atyja, leányai pedig Júlia és Teréz apjuk munkásságának szellemében a Zsolnay-kerámia művészeti arculatának kialakításához járultak hozzá. Kerámiájukat illetően mindkét szerző felfigyelt a magyar és a keleti motívumok magasrendű ötvözésére. Ez a stílusos kerámiaművesség a mezőtúri idősebb és ifjú Badár Balázs fazekasok tevékenységét is befolyásolja. Újításaik az országos kerámiaművészet kiteljesedését szolgálták.

A protestáns történelemértelmezés problematikáját járja körül írásában Kósa László. Kovács Gábor a történelmet pragmatikus oldala felől vizsgálja, vagyis azt, hogy milyen út vezet a sírok megtalálásától a Mohácsi Történelmi Emlékhely kialakulásáig, amit 1976. augusztus 29-én, a mohácsi csata 450. évfordulóján nyitottak meg a közönség előtt. Peterdi Vera pedig arra emlékezteti az olvasókat, hogy még a XX. században is beszélhetünk kun származástudatról. Továbbá a felsoroltak mellett Basics Beatrix, Holló Szilvia Andrea, Vigh Annamária, Rózsa György és Szilárdfy Zoltán nem kevésbé izgalmas írásait is megismerjük.

E kötet által az olvasó a téma változatos, gazdag skálájú feldolgozását tartja kezében. Évtizedek és évszázadok óta érvényes kérdésekre keresik kutatóink a választ most a XX. század végén. Szinte bizonyos, hogy a második ezredforduló újabb nemzeti szimbólumok megjelenését fogja magával hozni, és a már ismert, nemzettel kapcsolatos toposzok újabb ábrázolásai fognak felbukkani. Reméljük, hogy az új értelmezések, az újonnan felvetődő kérdések egy új kötet megjelenését készítik elő.

Kolozsvár BORBÉLY ÉVA

Néprajzi Értesítő LXXVIII. 1996. Szerk.: Selmeczi Kovács Attila. Budapest, 1996. 260 p. Néprajzi Múzeum

A Néprajzi Múzeum 1996-os évkönyve térben és időben széles területről meríti témáit. A kötet tanulmányainak nagy részét az 1995-ben, Berekfürdőn tartott, *Középpontban a tárgy* című muzeológus konferencia előadásai teszik ki, melyek részben új kutatási technikákat is bemutatnak.

A néprajztudomány alkalmazott módszereinek megújítására nyújtanak példát Szacsvay Éva, Kutas Eszter, K. Csilléry Klára tanulmányai. A múzeumi gyűjteményben található, fából készült, festett tárgyak történetének jobb megismeréséhez természettudományos módszereket is felhasználtak, megszólaltvatva az egyébként „néma" tárgyakat. Egy szobor restaurálása kapcsán a feltárt festékrétegeket kémiailag vizsgálva a tárgy eredetére, korára, használatára is választ kerestek. A kézi infrakamera használatával a festett fatárgyak felületén lévő több átfestés egymástól elkülöníthető.

Füvessy Anikó egy mezőcsáti fazekascsalád és rajtuk keresztül a céhes élet, a motívumkincs múltját kutatta céhdokumentumok, anyakönyvek és névvel ellátott kerámiák alapján. A modern lakáskultúra kialakulását vizsgálta P. Szojka Emese, két nemzedék otthonkultúráját, értékrendjét összehasonlítva.

A kötet négy tanulmányának a tárgya a textília. Zólyomi József a nógrádi parasztság lakástextíliáit, 1945 után a tárgyi kultúra változását mutatja be levéltári források, történeti, recens gyűjtések alapján. Szalontay Judit a rábaközi viselet egy kiemelkedő darabját, a csornai menyecskekendőket, a több generáción keresztül öröklődő hagyatékokat vizsgálja technikájuk, motívumkincsük szerint. Kevéssé tér ki azonban az ünnepi viselet e fontos darabjának a szokásrendbeli szerepére. A Néprajzi Múzeum perui régészeti textíliáit, a gyapot és gyapjú alapanyagú szöveteket, öltözettípusokat, a szövés technikáját írta le Főzy Vilma az Amerika gyűjtemény töredékes darabjait ismertetve. Ezeknek a leleteknek az anyagvizsgálatát (kormeghatározás, eredet), illetve ennek nehézségeit tárgyalja Torma László.

Dél-Amerika távoli tájairól ad hírt további két tanulmány. La Paztól 400 km-re régészeti, történeti antropológiai, természettudományos kutatásokat végeznek 1995-től, az Inka Birodalom egyik fontos lelőhelyén. Gyarmati János–Varga András jelen tanulmánya a topográfiai felmérések eredményeit teszi közzé. Kézdi Nagy Géza háromszor járt a totonákoknál, komplex terepmunkájáról módszertani szempontokat is kiemelve tudósít. Földessy Edina francia nyelvű tanulmánya az arab-berber tejrokonsági rendszert mutatja be.

Az erdélyi, moldvai magyarság vallási életének és identitásának a kapcsolatát vizsgálja Mohay Tamás és Pávai István. A csíksomlyói pünkösdi búcsú térszerveződését kutatva fény derült a politikai változásokat követően megélénkülő vallási élet hagyományainak feléledésére, de átalakulására is. A kisebbségben élő moldvai magyarság vallási és etnikai identitása gyakran ellentmondásban áll egymással. Pávai István cikkében a szövegfolklór alkotásai és egyes szokásokon keresztül mutatja be kettős tudatukat: megkülönböztetve etnikai, felekezeti hovatartozásukat, továbbá az egyház szerepét a magyarok románok közé történő integrálásában.

Érdeklődéssel olvastam ezt a tematikailag sokszínű kötetet, amely számos folyamatban lévő, új kutatásról, eredményeikről, új módszerekről számol be.

Budapest BÁTI ANIKÓ

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI. Szerk.: Veres László–Viga Gyula, Miskolc, 1997. 852 p.

A miskolci múzeum terjedelmes évkönyvében számos tanulmány szerepel a történettudomány, a társadalomtörténet, a régészet, az irodalomtörténet, a néprajz, a nyelvészet és a művészettörténet területéről.

A történettudomány egy-egy vitás korszakát, eseményét vizsgálja levéltári forrásokra alapzva: Janó Ákos a sárospatai vár építéstörténetére, Takács Péter–Udvari István az ung megyei úrbérrendezésre, Csíki Tamás a miskolci zsidóság gazdasági szerepére vonatkozóan.

A politika, a gazdaság mellett a társadalomtörténet a történelem harmadik legfontosabb kutatási ága.Viszóczky Ilona, Rémiás Tibor, Bencsik János egy északkelet-magyarországi falu népesedéstörténetét, az újkori Miskolc rétegződését és Tokaj mezőváros jelentőségét elemzik tanulmányaikban. Térben és időben is jelentős, például kultúraközvetítő szerepe volt a kisebb–nagyobb népmozgásoknak. Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozóan Faragó Tamás a XVIII. századi vándormozgalmakat, Szászi Ferenc a második világháború utáni kivándorlást, Bencsik János–Szászi Ferenc a csehszlovák–magyar lakosságcsere következményeit, Dömötör Ákos pedig Ózd és vonzáskörzete közötti jelenkori ingázást és annak kulturális hatását vizsgálja. A XVIII-XIX. századi iskolatörténet, a néptanítók jelentősége a témája Szelestei N. László és Lénárt Béla cikkeinek. A vidéki újságírás történetét, a fővárosi sajtóval való konfliktusát, Miskolc és Kassa kiemelkedő szerepét mutatja be Berecz József a millennium kapcsán. A katolikus egyház reformkori szemléletét, célkitűzéseit vizsgálja Fazekas Csaba káptalani jegyzőkönyvek alapján.

Pusztai Tamás és B. Perjés Judit a régészeti munka két fázisát, a kezdeti lépéseket és a már feltárt leletek konzerválását mutatják be muhi középkori és a karsai honfoglalás kori ásatások nyomán.

A magyar képversírás korai emlékét közli Kilián István egy ismeretlen ferences tollából. Porkoláb Tibor a magyar irodalom „leghosszabb életű írójáról, a „legtipikusabb" borsodi költőről, Lévay Józsefről emlékezik meg.

Lukács László, Sárkány Mihály, Szabadfalvi József a Herman Ottó Múzeumban megrendezett emlékülésen a magyar és az európai néprajztudomány kiemelkedő alakjára, a debreceni iskola megteremtőjére, Gunda Bélára emlékezett.

Erdőbénye gazdasági és néprajzi jelentőségét kőipara adja: Szakáll Sándor, Fehér József, Viga Gyula a kő kitermelését, megmunkálását, a kőfaragók és alkotásaik – kiemelve a sírköveket – történetét vizsgálják, hangsúlyozva az eddig kevéssé vizsgált kőtechnikáknak a jelentőségét a kézművesség kutatása szempontjából. A sírköveken lévő fényképeknek a temetőkultúrában, a halottkultuszban betöltött szerepét kutatta Tarcai Béla. A XVIII-XIX. századi gyászszertartások jellegzetes kellékeit, a halotti címereket, halotti zászlókat, azok szerepét, múltját írja le Baják László és Gyula Éva, Bakó Ádámné pedig az előbbi zászló jelenét: restaurálásának menetét ismerteti.

Hoffmann Tamás mára már megjelent könyvéből a gyűjtögetés, vadászat, halászat és a mezőgazdasági termelés kapcsolatát vizsgáló fejezetet teszi közzé. Nagyrészt datált, táji jellegzetességeket mutató, Borsod megyei borotvatokokat ismertet Szabadfalvi József, melyek közül számos darab Cserépfaluból származik. A községi alkalmazottak, a töltéskerülők, a gátőrök nehéz munkáját kutatta Papp József. Balassa Iván a népi tudásnak reális megfigyeléseket és mágikus elemeket is tartalmzó, a gazdálkodás szempontjából fontos részét, az időjóslást vizsgálta, amely azonban ma még Európában és Magyarországon is kevéssé ismertetett téma. A természeti jelenségekre, azok eredetére magyarázó mondákat alkotott a nép. A Baradla-barlangra vonatkozó két mondát ismerteti Hála József–Landgraf Ildikó–Székely Kinga. Krupa András magnófelvételek alapján kétnyelvű (magyar és szlovák) hiedelem- és történeti mondákat közöl. Egy egyházi népének szövegének mágikus tartalmát, varázsigeként, ráolvasásként való „használatát" kutatta Orosz György.

A magyarországi muzeológia múltából Ujváry Zoltán a 10 éves Gömöri Múzeumot, Veres László–Viga Gyula pedig a 100 éves Herman Ottó Múzeumot mutatja be, megfogalmazva mindkét intézmény kulturális jelentőségét, továbbá a tudományos tevékenység irányvonalát: a szakterületek, a kutatók műhelyszerű összefogását, személyes érdekeltséget, a kapcsolatok bővítését, a rendezvények, kiadványok szerepét.

A földrajzi nevek keletkezését, alakulását, szerepét vizsgálta a nyelvészet és a néprajz határán Balázs Géza–Lieber Tamás–Varga Ferenc és Kupcsik Sarolta. Mizser Lajos a cserépfalui névadási szokások motivációit kutatta, némely megállapításának azonban bizonyíthatósága, validitása vitatható.

A művészettörténeti szempontból nagy jelentőségű nagybányai művésztelep kapcsolatait vizsgálták Miskolcon egy konferencián: Murádin Jenő, Goda Gertrúd, Sz. Kürti Katalin, Köpöczi Rózsa, Duranczi Béla. A nagybányai táj ihlette a naturalizmust meghaladni vágyó Ferenczy Károlyt, akinek bibliai tárgyú képeit elemzi tanulmányában Végvári Lajos.

A 100. születésnapját ünneplő Herman Ottó Múzeum jelen, igen színes évkönyve számos tudományág új kutatási eredményéről számol be, érdekes és tanulságos, bár vastagsága és kötése miatt néha nehezen kezelhető olvasmány.

Budapest BÁTI ANIKÓ

Néprajzi filmkatalógus. Ethnographic film Catalogue. Szerk.: Csorba Judit, Farkas Károly, Galambos Zoltán, Kovács Emese, Tari János. Budapest, 1995. 280 p. Néprajzi Filmstúdió

Napjaink betű és könyvözönében egyre nagyobb szükség van olyan munkákra, amelyek eligazítanak éppen az említett betűzuhatagban. Ilyen munkának szánták alkotásuk a szerkesztők. A hazai lehetőségek között, a Néprajzi Múzeumban, a Televízióban, a Magyar Filmalapítványnál, a Magyar Művelődési Intézetben és másutt elérhető néprajzi filmeket veszik számba. Napjainkban ennek a különös jelentősége mindenféle oktatási formánál megmutatkozik, hiszen olyan értékeket

őriznek e dokumentumok, amelyek vagy végképp a múlté, vagy napjainkban csak nagy fáradsággal és anyagi áldozatvállalással lehetne közelébe férkőzni. Gyakran tapasztalja az ember, hogy lassan Aranyt és Petőfit is külön értelmező szótárral lehet csak tanítani, mert sok olyan fogalmat használnak, amelyek a mai diák számára csak külön magyarázattal, értelmezéssel sajátíthatók el. Másrészt napjainkban a kép forradalmát éljük, a médiák jóvoltából a képben gondolkodás természetes életformája a társadalmaknak Európában. Éppen ezért a múlt örökségének közelhozásában is a képeknek meghatározó szerepet kell tulajdonítanunk. Ez a katalógus nagy segítség a tájékozódásban.

Tari János, a Néprajzi Múzeum Néprajzi Filmstúdiójának vezetője a könyv bevezetőjében eligazítja a tájékozódót egyrészt a néprajzi filmezés múltját, másrészt a könyv használatát illetően. A munka a mozi születésének 100. évfordulója tiszteletére készült el. A néprajzi filmezés hazánkban nagy múltra tekint vissza. Mind a kutatók mind az alkotó művészek korán felismerték a mozgókép, a hangrögzítés – egyszóval a modern technika alkalmazását a kutatásban. 1927-től már van hazai néprajzi film! Szinte egyidős a néprajzi fotózással! Jóllehet a hazai tudományosságban is tartotta magát az aggodalom, hogy a képi látszat és a tudományos módszerekkel megragadható valóság közötti ellentmondás nem oldható fel. Legfeljebb illusztrációnak fogadták el a filmet. Csak később vált a tudományos dokumentáció részévé, nyert polgárjogot ez a műfaj a szaktudományunkban is.

Tanulságos, hogy először a táncokat és más folklórjelenségeket (szokások, ünnepek) rögzítették, majd később tágult a horizont más, mozgásfolyamatokat megörökítő témák felé. Ahogy írja Tari János: „a néptánc-gyűjtéseknél már kivívta elsőbbségét a filmfelvevő gép a fényképezőgéppel szemben, mivel nemcsak a térformákat, mozdulatokat volt képes rögzíteni, hanem lehetővé tette a tánc teljes rekonstruálását, s módot adott a motívumok pontos lejegyzésére, a táncírásra." Nemsokára azonban megindult a munkaeszközöknek és a munkamódoknak, a paraszti gazdálkodásnak és életformának is a megörökítése. Igazán akkor nyert polgárjogot ez a műfaj a néprajzban is, midőn sikerült nemcsak a mozgást, de a hangot is együtt rögzíteni.

A néprajzi filmezésnek olyan egyéniségei voltak, mint Szőts István, Raffay Anna vagy Lakatos Vince, hogy az élőket ne is említsem. Szaktudományunkban Keszi-Kovács Lászlónak volt érdeme a néprajzi filmezés, aki a kolozsvári és a budapesti egyetemeken oktatta is a hallgatóknak. Igazán az 1960-as években lendül fel a műfaj, amidőn nyilvánosságot is kap a különböző filmszemléken. 1983-ban megalakult a Magyar Néprajzi Társaság keretén belül a Néprajzi Film- és Fényképészeti Szakosztály.

A katalógusba 136 annotált filmet vettek fel a szerkesztők. Ahogy szellemesen fogalmaznak: „kamerával írt kéziratnak" tekintik anyagukat, és a múzeumi nyilvántartás sorrendjében veszik őket számba a következő jellemzők szerint: címe, nyelve, színe, formátuma, hossza méterben és időben, gyártója, tulajdonosa, rendezője, operatőre, szakértője, forgatókönyv írója, hangfelvétel készítője, a készítés helye, (helység, megye vagy tájegység, ország – mindezt kis térképen is jelölik!), végül rövid tartalomismertetést adnak – mindezt magyar és angol nyelven. A könyvben – nagyon praktikusan – egy oldalra egy film került. – A kiadvány második felében a Néprajzi Múzeumon kívül, különböző helyeken őrzött filmeket veszik számba 137-től 246-ig. Évenkénti felsorolásban következnek az alkotások, feltüntetve a film címét, rendezőjét, operatőrét, szakértőjét, hosszát méterben és percben és jelenlegi tulajdonosát.

A katalógus használatát nagyon megkönnyíti az index, amelyik feltünteti előbb táblázatba foglalva az alkotás keletkezésének évét, címét, rendezőjét, operatőrét, vetítési idejét, hosszát és tulajdonosának nevét. Az ezt követő tárgymutatóban pedig kereshetünk magyar és idegen cím szerint, de van rendezői, operatőri, szakértői és földrajzi tárgymutató is, így minden oldalról biztosított a gyors és pontos tájékozódás.

Összességében elmondható, hogy olyan évtizedes műhelymunka eredményét ismerheti meg az érdeklődő, amelyik nagyban segíti mind a tudományos kutatást, mind az oktatást, de az is haszonnal forgathatja, aki tájékozódni akar a néprajzi filmezésben, és – ahogyan erre módja, lehetősége adódik – mintegy videotékából, kikölcsönözheti az őt érdeklő, videóra átírt filmet.

Szeged BELLON TIBOR

Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia (1987-1988). Összeállította: L. Juhász Ilona. Dunaszerdahely, 1998. 144 p. Lilium Aurum

Megszoktuk már, hogy a felvidéki magyar néprajzi kutatások eredményeiről nagyszerű bibliográfiákat kapunk kézhez. Sorukban az első Liszka József: *A szlovákiai magyar nemzetiség etnográfiai és folklorisztikai bibliográfiája (A 19. század elejétől 1986 végéig)* című, Pozsonyban 1988-ban megjelent munkája volt, amit Fülöp Laura az 1991-es, majd L. Juhász Ilona az 1992-es év felvidéki magyar néprajzi cikk-, tanulmány- és könyvtermését bemutató bibliográfiája követett. Ráadásul Liszka József 1995-ben Komáromban megjelentette *A szlovákiai Kisalföld válogatott néprajzi bibliográfiáját* is. Utóbbi három könyvészeti összeállítás magyar, szlovák és német nyelvű bevezetővel, mutatókkal jelent meg. Ha azt is tudjuk, hogy Liszka József ebben az időszakban Münchenben és Margburgban Humboldt-ösztöndíjas volt, számos német egyetemet meglátogatott, nemzetközi konferenciákon vett részt, így általa a bibliográfiák bekerültek a közép-európai néprajztudomány vérkeringésébe, akkor biztosan állíthatjuk: e bibliográfiák révén az európai etnológia számos képviselője értesülhetett a felvidéki magyar néprajzi kutatások eredményeiről, témáiról, helyszíneiről, műhelyeiről.

L. Juhász Ilona legújabb, itt bemutatásra kerülő bibliográfiája időben, az 1987-88-as évek néprajzi publikációnak feldolgozásával folytatja Liszka József első könyvészeti munkáját. A bibliográfia L. Juhász Ilona rövid magyar, szlovák és német nyelvű előszava után 655 tételt tartalmaz, amit tárgymutató, helységnévmutató és a feldolgozott periodikák jegyzéke követ. Örömünkre szolgál, hogy a két évben a felvidéki magyarság néprajzáról 655 cikk, tanulmány és könyv jelenhetett meg. Összehasonlításul megemlítem, hogy A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1987-ből 1076, 1988-ból 911 tételt közölt. Ebben benne van az anyaország, a Felvidék, Kárpátalja, Erdély, a Délvidék és Burgenland magyarságára, valamennyi nemzetiségi csoportra, a magyar kutatóknak az európai és Európán kívüli népekre vonatkozó publikációja. Így a felvidéki magyarságra vonatkoztatható 655 cím az arányokat tekintve is előkelő helyet biztosít az itteni kutatások számára.

Nem véletlen e magas tételszám, hiszen ez a két év még javában az 1970-es, 80-as évek néprajzi forradalmának időszakához tartozott, amikor szinte nem jelenhetett meg újság, folyóirat néprajzi írás nélkül. A bibliográfia is azt bizonyítja, hogy ezekben az években a felvidéki magyar néprajztudomány körül is felvirágzott a társadalmi érdeklődés. A tárgymutató szerint a neofolklorizmus (167 tétel), a néptánc, népzene, népművészet, néprajzi kiállítások témaköréből jelent meg a legtöbb publikáció. Számos, Pozsonyban kiadott, patinás szlovákiai magyar folyóirat, hetilap, napilap (*Irodalmi Szemle, Hét, Nő, Szabad Földműves, Népművelés, Tábortűz, Új Szó),* de a vidéki újságok (*Csallóköz, Győzelmes Út, Heti Hírlap, Garamvölgye, Haladás, Gömöri Hajnal, Gömöri Szó, Csermosnya, Zempléni Szó*) rendszeresen helyet biztosítottak a néprajzi cikkeknek. Örvendetes, hogy e lapok mögött egy-egy néprajzos szerző, önkéntes néprajzi gyűjtő, sőt néhány helyen (pl. Dunaszerdahely, Galánta, Érsekújvár, Komárom, Ipolyság, Fülek, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Nagykapos, Királyhelmec) egy kis magyar néprajzi központ, CSEMADOK néprajzi szakcsoport, járási múzeum állt. A néprajzi témák iránti érdeklődést jelzik a Hétben „Gyökér hozta fáját...", valamint a „Hej, halászok, halászok...", a Tábortűzben „Asztaltól felkelvén-táncolni kezdette...", a nagykürtösi Haladásban „Mikszáth néprajza és annak utóélete", a Zempléni Szóban, „Kasos méhészet az Ung vidékén" címmel megjelent cikksorozatok, amelyeket felvidéki kollégáink írtak. Jelentőségüket bizonyítja, hogy egy korábbi, Tábortűzben napvilágot látott sorozat alapozta meg Liszka József Ágas-bogas fa című könyvét, amely eddig három kiadást ért meg.

A felvidéki magyarság néprajzi kulturális örökségének feltárására, bemutatására irányuló törekvéseket a bibliográfiában tanulmányok és könyvek sora jelzi. Ez a munka az 1970-es években a kutatók egyéni kezdeményezéseként indult, majd az 1980-as évek közepétől egyes intézmények (múzeumok, Magyar Néprajzi Társaság, Magyar Tudományos Akadémia, CSEMADOK, honismereti mozgalom) is támogatták. Az intenzív, tartalmas szakmai kapcsolatok éveinek nevezhetjük ezt az időszakot. A Ceauşescu-rendszer, a falurombolás idején az erdélyi kollégák alig jöhettek Magyarországra. Viszont rendszeresen részt vettek néprajzi rendezvényeinken a szlovák és a szlovákiai magyar néprajzkutatók. A bibliográfia is feldolgozza a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjában Budapesten, 1986-ban lezajlott, majd 1987-ben a Folklór és Tradíció kiadványsorozat IV. kötetében megjelent „A hagyományos kultúra a szocialista társadalomban" című szlovák-magyar

bilaterális konferencia előadásait. A rendezvény címe ma már időszerűtlen, de napjainkban is figyelemre méltóak a szlovák és magyar, köztük a magyarországi szlovák és a szlovákiai magyar néprajzkutatók által elemzett témák, a felmerült kérdések, a kutatásban elért eredmények. Tiszteletre és követésre méltó a kötetben az a szemlélet és törekvés, amely mindkét nép kulturális örökségének megmentésére, kölcsönös megbecsülésére irányul.

Meghívták a felvidéki magyar néprajzkutatókat 1987-ben Esztergomba a Dunántúli Néprajzi Napra, előadásaik a Komáromi Megyei Néprajzi Füzetek 3. számában jelentek meg. Ekkor már folyt Körmendi Géza irányításával a történeti Komárom és Esztergom vármegyék néprajzi kutatása magyarországi és szlovákiai magyar néprajzkutatók bevonásával. E közös vizsgálatok eredményeként jelent meg Tatabányán az 1990-es években a Paraszti élet a Duna két partján című kiadványsorozat eddigi három kötete. A közös gyűjtőakció történetéhez is számos beszámoló címének közlésével járul hozzá a bibliográfia. Néprajzi konferenciákon szerepeltek a felvidéki magyar kutatók Székesfehérváron, Veszprémben, Miskolcon, előadásaik itteni kiadványokban láttak napvilágot. Ugyanakkor magyarországi néprajzosok 1987-ben Kéménden és a Szilicei-fennsíkon, 1988-ban Kicsinden vettek részt néprajzi kutatótáborban.

Újítás a bibliográfiában, hogy a legjelentősebb felvidéki magyar vonatkozású könyvek, tanulmánykötetek, periodikák címlapját illusztrációként közli. E fontosnak tartott műveket nekünk is illik felsorolni: Csáky Károly: Hallottátok-e már hírét? Pozsony, 1987; Fehérváryné Nagy Magda: Parasztgazdaság a XX. század első felében. Gútai példa. Budapest, 1988; Komárom Megyei Néprajzi Füzetek 3. Tatabánya, 1988; Kotics József: Népi méhészkedés Gömörben. Debrecen, 1988; N. László Endre: A Duna aranya. Aranymosás a Csallóközben. Pozsony, 1988; Néprajzi Közlések IV. Pozsony, 1988; Új Mindenes Gyűjtemény 7. „Kurtaszoknyás hátfalu." Pozsony, 1988; Paládi-Kovács Attila: Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparűzés a régi Gömörben. Debrecen, 1988; Ujváry Zoltán: Dél-Gömör gyűjtögető gazdálkodása. Debrecen, 1987.

A bibliográfia tanúsága szerint 1987-ben többen is írtak a jubiláló, százéves komáromi múzeumról, amit aztán az 1990-es évek második felében elsirathattunk. Korjelző is a bibliográfia abból az időből, amikor a szlovákiai helységnevek magyar formáját a sajtótermékekben tilos volt használni: Az Ifjú Szívek fellépése Bratislavában, olvashattuk a Szabad Földműves cikkének címét 1987-ből.

Megköszönöm L. Juhász Ilonának, hogy a bibliográfia összeállításával és kiadásával az egy évtizeddel ezelőtti felvidéki magyar néprajzi munkálkodás könyvekben, tanulmányokban, cikkekben testet öltő eredményeit adta a kezünkbe. Köszönet illeti segítőit: Padlovics Ágnes szlovák, Liszka József német fordítókat, Ján Botík szlovák és Siegfried Becker német nyelvi lektorokat.*

Székesfehérvár LUKÁCS LÁSZLÓ

Ö. Bartha Júlia: Az anatóliai törökök temetkezési szokásai. Studia Folkloristica et Ethnographica, 37. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1996. 153 p. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

Ujváry Zoltán korábban szinte kizárólag magyar témáknak helyt adó szóban forgó sorozatában ezúttal távoli vidékekre kalauzoló kötet jelent meg: a tág értelemben felfogott kis-ázsiai félsziget temetkezési szokásaival foglalkozó dolgozat. Szerzője Ö. Bartha Júlia a karcagi Györffy István Múzeum munkatársa, aki rendkívüli ügyszeretettel foglalkozik a törökség, ezen belül kitüntetetten, de korántsem kizárólag Törökország néprajzával. Teszi ezt nemcsak a török nyelvű szakirodalom gondos követésével, hanem tanulmányútjainak saját gyűjtésére is támaszkodva.

A most ismertetendő könyv értékeléséhez elöljáróban két megjegyzés kívánkozik. Egyrészt hangsúlyozni kell, hogy a török tudományosság számos területen, így a néprajzban is, gyakran az

* Elhangzott 1998. október 28-án Révkomáromban, a Fórum Társadalomtudományi Intézet Etnológiai Központ ünnepélyes bemutatkozása alkalmából rendezett könyvbemutatón.

előmunkálatoknál tart, sokszor csak egy-egy magányos farkas dolgozik olyan témákon, amelyeket kisebb intézeteknek kellene kutatniuk. Másfelől utalni kell arra, hogy ezt a hiányosságot Magyarországról nem pótolhatjuk, különösen a néprajz terén nem, hacsak nincs módunk hosszú éveket a terepen tölteni, ám ez jóformán senkinek sem adatik meg (ritka kivétel a szerző által is említett Sipos János, aki alapvető népzenei feltárásokat végzett Anatóliában).

A jól felépített, olvasmányos, problémaérzékeny, a távolabbi hátteret is gyakran megvilágítani törekvő kötettel kapcsolatban felmerülő legfőbb gondom ugyanis ez: mennyire reprezentatívak az egyes állítások benne. Mert bár a szerző sok népcsoportot elkülönít és sok tájegységet érint, nem világlik ki egyértelműen, hogy mekkora mintavételből merítve születtek a különböző kijelentések velük kapcsolatban. A fentiek fényében azonban túlzott elvárás lenne teljes dokumentációt számon kérni, s minden hazai szakember csak örülhet annak, hogy Ö. Bartha Júlia jóvoltából immár legalább ennyit tudhatunk az anatóliai temetkezések mikéntjéről.

A könyv rövid bevezetője (pp. 5–11) tudománytörténeti eligazítás,[1] mely főleg a török kutatók tevékenységére tér ki. Az általam fentebb vázoltnál némileg rózsásabbnak festi a helyzetet, midőn azt írja: „A török népek temetkezési szokásainak irodalmát áttekintve megállapíthatjuk, hogy az anatóliai törökök szokásrendje jól feltárt." Nem beszél viszont fontosságuknak megfelelően azokról a nagyszabású munkálatokról, amelyek német és francia turkológusok nevéhez fűződnek, elsődlegesen isztambuli temetők sírköveire terjednek ki, s jóllehet inkább történeti indíttatásúak, bizonyos néprajzi tanulságok is levonhatók belőlük, legalábbis a városi lakosságot illetően. Csupán Hans-Peter Laqueur egy korai cikkét használta a szóban forgó anyagból (p. 68–78), mely a sírokon található legtipikusabb turbánokról ad képet, s melyekről Hangyási Attila készített kiváló rajzokat. A nemzetközi kutatógárda későbbi tanulmányaiban, illetve Laquer egy önálló kötetében[2] közzétett sírkőfeliratok nem hagynak kétséget afelől, hogy azok az isztambuli lakosok, akik maradandó jelet tudtak készíttetni elhunyt szeretteiknek, az illetők nevét is belefoglaltatták a felvésetett szövegekbe (vö. p. 84: „A halott nevét ... nem vésették rájuk...").

A Bevezetőt követő Világkép, halálkép rész valójában a könyv egyetlen fejezete, amely később négy alfejezetre bomlik. A kezdő oldalakon (pp. 12–14) az iszlám létfelfogásáról esik szó,[3] majd – kissé váratlanul – a halálhoz kapcsolódó közmondások és szólások következnek (pp. 14–16).

A halál előjelei című fejezet (pp. 17–21) azokat a hiedelmeket sorolja fel, amelyek bizonyos régiókban és feltehetőleg lassanként szűkülő társadalmi rétegek számára az élet végének közeledtét sugallják. Ezek egy része ugyanis igencsak megmosolyogtató (pl. ha a menyasszony fordítva ölti fel a fátylát, még abban az évben meghal az anyósa). A hivatkozásokból azonban nem derül ki, hogy S. V. Örnek 1971-ben publikált könyve, melyből az adatok származnak, mikori viszonyokat rögzít, s változott-e 25 vagy még több év alatt a helyzet.

A halál beálltától a torig fejezet (pp. 22–44) már sokkal reálisabb kérdésköröket exponál (A holttest előkészítése, Híradás, A temetés előkészületei, Rituális mosdatás, A halotti lepel, Búcsúztató szertartás, A koporsó, koporsós és anélküli temetkezés, Sírmellékletek, a halottetetés szokása, Hagyaték, A tor). Sok érdekes témát érint itt a szerző, némelyik kissé hátborzongató: nevezetesen, hogy a ház népe megnedvesíti az arcát azzal a vízzel, amellyel korábban a halottat mosták le, sőt itt-ott még orvosságnak is tekintik azt (p. 28). A koporsónak a sírhoz vitele (pp. 31, 33) európai szemmel annyiban furcsa, hogy meglehetős tolongás közepette zajlik (legalábbis ott, ahol én láttam), szinte lépésenként változik azon személyek köre, akik vállukon tartják: az ember attól tart, hogy leejtik szegény

---

[1] A korai – türk – időkkel kapcsolatban érdemes utalni az alábbi, kicsit talán túlírt, de igen alapos munkára: Bruno öhrig, Bestattungsriten alttürkische Aristokratie im Lichte der Inschriften. (Münchner ethnologische Abhandlungen 8.) München, 1988, VIII + 370.

[2] Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in Istanbul. (Istanbuler Mitteilungen 38.) Tübingen, [1993], XVII + 206 + 16 tábla.

[3] A Munkar és Nakir (törökül inkább Münker és Nekir) nevű két angyal kérdésére tudomásom szerint felegyenesedve ke'l válaszolnia az elhunytnak, ezért a sírhely kiképzése ennek megfelelően történik. – A lényegesebb vallási képzetek között talán még a sîrat *köprüsü*t is meg lehetett volna említeni, azt a keskeny hidat, amelyen a végítélet napján kell átmenni, s ahonnan a bűnösök le fognak esni, míg az igazak át fognak rajta jutni.

elhunytat. A háttérben persze nyilván méltánylandó szándék, a végtisztesség ilyetén való – közösségi – megadása rejlik.

A gyászról szóló fejezet (pp. 44–57) elsősorban a magyar nyelven először közölt siratóknak köszönhetően nyújt komoly újdonságot.

A legátfogóbb, egyben a legtöbb saját anyagra és egyéni meglátásra a IV., Temető és társadalom elnevezésű alfejezet (pp. 58–134) támaszkodik. Ebben a szeldzsuk kortól napjainkig kapunk áttekintést az anatóliai törökség, sőt néhány mondat és kép erejéig a nem mohamedán népesség sírkertjeiről is, csakúgy mint a bennük az idők során használt sírjelekről. Itt is csupán egyetlen ponthoz fűzök reflexiót: a Szulejmán pecsétje elnevezés (p. 93) minden bizonnyal Salamon királyra megy vissza, akiről a Koránban egyebek mellett az is szerepel, hogy a dzsinnek engedelmeskedtek neki. Semmi esetre sem kötődhet Nagy Szulejmánhoz, aki a jelnek az első sztélén való felbukkanásához (1294) képest 200 évvel később született.

A kötet különböző pontjain felbukkanó török szövegek fordítása többnyire találó és megbízható, bár itt-ott vitatható.[4] Részletesebben most egyre térek ki közülük: a ruhuna fatiha formulát „béke poraira" alakban adta vissza a szerző (p. 122–123), s bizonyos értelemben helyesen tette ezt; a mindig a sírfelirat végén előjövő kérés keresztény párhuzamával akarta jelezni, hogy kliséről van szó. A járatlanabb olvasó azonban nem feltétlenül tudja, hogy milyen kívánság van a háttérben, nevezetesen, hogy ima, a Korán első – fátiha: megnyitó – szúrájának, elmondására szólítják fel a hantot felkeresőt. Erre egy jegyzetben vagy a szójegyzékben[5] érdemes lett volna utalni. E kérdéskörhöz tartozik, hogy a feliratoknak van még egy szinte kötelező, kezdő szakasza, amely *hüve-l-bâkî*ként hangzik, jelentése pedig: „Ő (ti. Isten) az [egyedül] örökkévaló".

Mindent összevéve a kötet komoly tudományos teljesítményként értékelendő, úttörő munka, amely nagyban gazdagítja valamennyi tanulmányozójának ismereteit.

Budapest DÁVID GÉZA

[4] A népi szövegek megértése időnként csaknem lehetetlen feladat, még török anyanyelvűek számára is. Ezért az ezek átültetésével kapcsolatos kisebb-nagyobb kételyeimnek most nem adok hangot, magam sem tudnék mindig jó megoldással előrukkolni. (Csak példaként: a 10. siratóban (pp. 52-57) a *Hifz edebilirsem eger imani* mondat biztos, hogy nem "Jegyezd ezt meg, és ápold a hitet", hanem "Ha meg tudom őrizni a hitet", a *Bütün insanlari bir gayret alir* sor pedig nem "Hiába minden erőfeszítés", hanem "Mindenki nagyban igyekszik" (ti. a halott körül) jelentéssel bír, míg a *Verirler "kabultu ve heptu" diye* kifejezés idézőjeles része szótárak segítségével nem értelmezhető. Hatice Yigitbasi, az ELTE Török Tanszékének lektora szerint ebben a versszakban arról van szó, hogy az elhunyt adósságait az iszlám előírásának megfelelően meg kell fizetni, ezért ülnek le a hodzsák köré (vagyis nem imádkozni kezdenek), s midőn ki-ki megkapta a neki járó összeget, azt nyugtázza a fenti módon, azaz: "elfogadtam és mind megkaptam", s ez az állításom minden időkre érvényes.) Megjegyzem még, hogy *Zalim doktorun elinde öldüm* mai sírversben (p. 120) az első szót nem tulajdonnévnek, hanem jelzőnek tartom: a hat év alatt ötször operált asszony a *durva, vad*, azaz *rossz* doktor keze között halt meg.

[5] Helyesírási hibák mellett ebbe is becsúszott néhány pontatlanság: cemaat – *janicsárhadtest nagyobb létszámú állománya helyett* a janicsárhadtest első 101 egységének neve; ilmiye – tudós helyett a tudósok rétege, csoportja; a kabe örtüsü – *zarándokútról hozott koporsóterítő* helyett elsődlegesen a mekkai kába-kő terítője; medrese – *teológiai főiskola* helyett közép– és felsőfokú képzést nyújtó (természetszerűleg vallási) iskola; tévhit – *az isteni hitvallás szúrája* helyett az egyistenhit megvallásának formulája lett volna a precízebb megfogalmazás.

Ö. Bartha Júlia: Fogyó hold. Tanulmányok a török népi kultúráról. Folklór és Etnográfia 95. Debrecen, 1997. 103. p. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke

Ökrösné Bartha Júlia több éven keresztül folytatott néprajzi kutatásokat Törökországban. A helyszíni terepmunka során elsősorban a török folklór került érdeklődésének középpontjába. E témakörben főképpen Anatóliában végezte kutatásait, melynek eredményeit már eddig is számos tanulmányban tárta az olvasók elé. Az anatóliai törökök temetkezési szokásairól 1996-ban megjelent könyvét újabb kötet követte „Fogyó hold" címmel. A szerző előszavából megtudhatjuk, hogy „a kötetbe foglalt tanulmányok a Keletkutatás és a Jászkunság című folyóiratokban, némelyik a debreceni egyetem Néprajzi Tanszékének kiadványaiban már napvilágot láttak, de ezek a kiadványok ma már nehezen hozzáférhetők, így célszerű volt egybeszerkesztésük." A kötet hét tanulmányt közöl, amelyek a „hagyományos szellemi kultúra" néhány területét mutatják be.

Az elsőként közölt írás a török tavaszünnepről, a Hidrellezről szól. A törököknél május 6. a bőség, a termékenység, az élet megújításának napja, amelyhez különböző hiedelmek, szokások kapcsolódnak. Ezeket ismerteti Ökrösné Bartha Júlia. A tanulmányban az anatóliai mellett más vidékekről származó adatokat is közöl. A „Lakodalmas szokások" című dolgozatban a szerző a jeles török néprajzkutató, Sedat Veyis Örnek munkája alapján ismerteti a törökországi házasság létrejöttének hagyományos formáit: a nőrablás, a vadházasság, a gyermekjegyesség intézményét, valamint a kendőpénz fizetést, a szülői akarat érvényesítésével létrejött házasságot és az özvegyek életközösségét. Egy házasságkötés példáján keresztül bemutatja az anatóliai lakodalmas szokásokat a párválasztástól az esküvő lezajlásáig. Részletesen vázolja a folyamatot az esküvői előkészületektől kezdődően, de megismerhetjük a különböző lakodalmas játékokat, a hagyományos lakodalmi étrendet is. A kötet harmadik tanulmányában az anatóliai rokonsági rendszerről olvashatunk. A szerző az európai szakirodalom felosztását követve, használva ismerteti a rokonsági rendszert. A bemutatás során természetesen kitér a meglévő eltérő sajátosságokra is.

A „Népi növényismeret" című írásból megtudhatjuk, hogy a török néphagyományban milyen fontos szereppel bírnak a különböző gyógynövények, melyek közül számosat a gyógyítás mellett fűszernövényként is alkalmaztak. A felsorolt növényekről közli, melyiket milyen betegség kezelésére, hogyan használták. A dolgozatot háromnyelvű (török, latin, magyar) növénymutató egészíti ki. Az ötödikként közölt írás az egyik legizgalmasabb, talán a számunkra is legjobban ismert témával, az árucserével foglalkozik. Történetiségében mutatja be a keleti kereskedelem hagyományos árucsereformáit. A szerző a jelentős karavánutak mentén épített szerájok mellett ír a nagyobb méretű raktárépületekről, a fundug-ról, illetve a hánról. „A török árucserét tekintve nincs olyan éles határ a bazár és a piac között, mint gondolnánk. Ha meg kellene fogalmaznunk a különbséget, azt kell mondanunk, hogy a bazár értékes áruk és kézműves műhelyboltok, a piac pedig idényáruk, kommersz termékek árucseréjének színhelye, kerete. A vásár és bazár fogalma többé-kevésbé napjainkban is fedi egymást." – írja Ökrösné Bartha Júlia. A dolgozat a török nyelvű szakirodalom mellett közöl a magyar utazók (pl. Dernschwann János) útijegyzeteiből is. A „Kartográfiai törekvések a török néprajztudományban" című írás a török néprajzi kutatások rövid történetét foglalja össze. Törökországban szintén fiatal tudománynak számít a néprajz, „hőskorszaka századunk húszas éveitől kezdődik és szinte töretlen lendülettel tart a második világháborúig, újabb hullámában a hatvanas évekig." A tudománytörténeti írásból egyrészt megtudhatjuk, hogyan indultak meg kezdeti kutatások, kik voltak a hőskorszak jeles kutatói, másrészt olvashatunk arról, hogy az angol és francia kutatók mellett milyen hatással voltak a török tudományra (nyelvészet és néprajz) olyan jeles magyar kutatók, mint a karcagi születésű Németh Gyula, illetve Györffy István professzorok, akik több alkalommal jártak törökországi tanulmányúton, illetve szerveztek mások számára is gyűjtőutat. A könyv utolsó, hetedik tanulmánya a „Köznépi temetők, pásztorsírjelek" címmel a sírjelölés sajátos formáit ismerteti az egyes török népcsoportoknál. Kiemeli az állat alakú sírjelek jelentőségét.

A tanulmánykötetben most megjelent szinte valamennyi írásról elmondható, hogy a szerző saját gyűjtései alapján íródott. A törökországi, elsősorban anatóliai tanulmányutakon, a terepmunka során gyűjtött adatokat a saját fordítású szakirodalmi hivatkozások, párhuzamok bemutatása teszi teljessé. Az egyes közléseket a saját felvételeiből készített fényképek egészítik ki, teszik még tartal-

masabbá. A „Fogyó hold" címen most kötetbe foglalt tanulmányok vélhetően mind a turkológia, mind a magyar néprajztudomány számára jelentős adalékokkal, adatokkal szolgálnak.

Karcag NAGY MOLNÁR MIKLÓS

Torma József: „...a tűznek mondom!" (A baskír népi ovoslás mágikus elemeinek mai rendszere). Budapest, 1997. 192 p. 26 színes kép. Püski Kiadó

Az eredendően – és a feladat megkövetelte módon – nyelvész szerző számos helyszíni gyűjtőútja alkalmával a nagy elődökhöz (Reguly, Pápay, Diószegi, Mándoky) hasonlóan – számunkra szinte elképzelhetetlen nehézségek közepette és megpróbáltatások árán – a címlapon is föltüntetett baskír segítőtársával együtt – hatalmas anyagot gyűjtött össze. Könyvében ennek tekintélyes részét képező hagyományos orvoslási anyag mágikus elemeinek rendszerezését mutatja be. Mivel őelőtte hasonló terjedelmű, nyelvészetileg is hitelesen dokumentált és rendszerezett baskír anyagot még nem tett le senki a magyar tudomány „asztalára", bátran kezdhette volna – ha szerénysége nem tiltotta volna – munkáját Bolyai híres jelmondatával: „Semmiből egy új, más világot teremtettem".

Gyűjtőmunkáját 1979-90 között, mindhárom baskír etnikum (hegyi, fennsíki, steppei) keleti és déli nyelvjárásterületén végezte, a 31 névszerint említetten kívül számos, név szerint nem említett településen, zömében az idősebb korosztályhoz tartozó adatközlőktől. A szövegek lejegyzését és értelmezését mindig baskír munkatársai segítségével ellenőrizte. Nem egy helyen – indokolatlan mentegetődzések közepette – eredeti baskír szépirodalmi műveket is idéz (ezeket is ő fordította korábban!) „másodlagos forrás"-ként. Pedig a magyar néprajzi, szociológiai, szociográfiai irodalomban Tömörkény I., Móra F., Illyés Gy., Móricz Zs. és P., Sinka I., Sinkó F. – zömében első generációs értelmiségiek – munkáinak idézése ismert és megengedett eljárás.

A szovjet korszakban V. Z. Gumarov jelentetett meg könyvet a baskír népi orvoslásról (ezt a művet is Torma J. ismertette meg a magyar szakemberekkel, 1991 és 1992). Torma József célkitűzése és módszere éppen evvel a művel szembeállítva mutatkozik meg nagyon élesen. Míg Gumarov primitív-pozitivista nézetei segítségével – véleménye szerint – természettudományosan igazolható, helyeselhető, racionális és elvetendő, babonás, irracionális rétegekre, elemekre bontva, az egészet felsőbbrendű emberként kívülről-felülről nézi és a korszakra jellemző primitív, didaktikus-„népnevelő" tendenciák szolgálatába állítja, addig Gumarovval ellentétben Torma József megközelítése emic jellegű. A baskírokhoz kellő empátiával és szeretettel, választott témájához illő alázattal közeledve belülről próbálja azt megérteni és nem prekoncepciók, elfogultságok mentén, egy egészen más, a témától idegen disciplina, a természettudományos biológia, az orvostudomány mérőléce alatt elmarasztalni. Nagy anyag ismeretében induktíve próbálja megkeresni a baskír ethnomedicina inhaerens rendszerét és mindezt a mögötte lévő, ill. vele szoros egységet képező hiedelemvilág segítségével értelmezni.

E választott föladat nehézségét akkor tudjuk helyesen értékelni, ha figyelembe vesszük, hogy a tradicionális orvoslásnak jó, használható, elfogadott rendszerezése mindmáig nincsen – evvel kapcsolatban utalok A. Alland, E. H. Ackerknecht, J. Sterly, E. Schröder, W. Jilek munkáira, csak a nálunk ismertebbeket említve. Elfogadott, megfelelő rendszer hiánya másfelől könnyebbé tette következetes értelmező munkáját, mert még inkább rá volt kényszerítve arra, hogy egy adott Prokrusztész ágyba gyömöszölés helyett a sui generis, autochton rendező elveket keresse és találta meg.

Ebben a rendszerező-értelmező munkában nem csak a par excellence baskír hagyományos orvoslási ismereteket használja föl, hanem – helyesen – vizsgálódása körébe vonja a kapcsolódó területeket is (élet- és naptári forduló, szokásai, hiedelmei, eseményei, jókívánságok – szitkok, közmondások, mesék, stb.). Mindezeket u.i. a hajdani egységes világkép - értékrend fogta össze. Erre a szerző is utal könyve utolsó mondatában: „...a gyógyítás a dolgok egységes szemléletének egy szegmentje, amely mögött egy, ma már ismeretlen... rekonstrukcióra váró, egységes világkép maradványa áll". (p. 121)

Igen gazdag gyűjtött anyag a bőség zavarát idézte elő, ebből ügyesen úgy vágta ki magát, hogy egyes fejezeteket kiemelve mutatja be megközelítési módszerét a megelőzés-befolyásolás-kórokok–tünetek-gyógyítás főbb szempontjai szerint. A baskír hagyományos orvoslás mágikus elemeit jelen munkájában elsősorban néprajzi szempontból elemezte, de sohasem adta föl azokat a lehetőségeket, melyek a nyelvész precizitásából, a nyelvészeti - etimológiai vizsgálódásokból adódhattak, s evvel eredményei sokkal gazdagabbá váltak. A könyv – azóta megvédett és elfogadott – kandidátusi disszertációjának bővített változata. A szerző e témában megjelent közleményei a biztosíték arra, hogy anyaga – kíváncsian és nagy reménységgel várt – többi részét is rövidesen kezünkben tarthatjuk.

A szerző mértéktartóan idéz magyar ethnomedicinai párhuzamokat. Mértéktartóan – hangsúlyozom – mert számos esetben szinte maguktól kínálkoznának a megdöbbentő magyar megfelelések. Ezeket azonban előbb Diószegi V. szigorú syn-, és diakronikus elvei alapján kell mérlegelni, hogy azután kellő súlyú bizonyító értéküket elnyerhessék.

Nem korlátozódik csupán a hagyományos világ rekonstruálására-bemutatására, figyel a változásokra is. Jól érzékelhető ez az ún. bölcsőlakodalom és a mai bölcsődal megváltozott értékrendet tükröző szembeállításában.

A szöveg olvasását ugyan nehezebbé tevő baskír nyelvi anyagot mindig kritikával kezeli, segítségével nyelvészeti, etimológiai oldalról is megvilágítja témáját, ami föltétlenül hasznára válik. Turkológusok számára pedig valóságos kincsesbánya. (Természetesen a baskír nyelvi anyag megítélésében nem tekintem magam illetékesnek, azonban már mennyisége is tiszteletet parancsoló).

Igen jónak tartom azt a részt (p. 111-2), ahol a mágikus szövegek általános használatáról beszél. Tehát nem csak betegség esetén, hanem elemi csapás elhárítására, vadász-, méhész-szerencse biztosítására stb. is. S ami még jelentősebb: földerítette, hogy ezeket eredetileg tulajdonképpen az ártó hatalom „nyelvén" (tűz nyelve, villám nyelve, kígyó nyelve, nyúl nyelve, stb. kell mondani: p. 113.) Terjedelmi okok miatt sok esetben csak röviden, utalásszerűen ír egy-egy betegségről, gyógymódról (pl. 8. fejezet), minthogy csak a „vázát" kapjuk a gyógyító rendszernek (ez is célkitűzése!).

A gondosan és választékos, szép magyar nyelven megfogalmazott szövegét bőséges irodalomjegyzék egészíti ki (ebből kiemelném Tagán Galimdsán dr. munkáinak fölsorolását!). Több gondos mutató segíti tájékozódásunkat és növeli jelentős mértékben a könyv használhatóságát. Gyógyító hiedelmek és szokások fényképezése igen nehéz feladat, a fényképek egy része nem is evvel kapcsolatos, de mindenképpen segítik, hogy a környezetbe, a tájba jobban el tudjuk helyezni, abban jobban el tudjuk képzelni a könyvben leírtakat. Munkáját és az irodalomjegyzékben fölsorolt, egyes témákat részletező közleményeit etnológusok, turkológusok, őstörténészek, hazai és ottani orvosok egyaránt haszonnal olvashatják. (Munkái egy része – tudatosan, a baskírok erősen megroppant identitásának erősítésére – baskír nyelven is megjelent.) Várjuk a könyv folytatását!

Budapest GRYNAEUS TAMÁS

Voigt Vilmos: Irodalom és nép Északon. Budapest, 1997. 208 p.

Az Universitas Kiadó gondozásában megjelent kötet alcíme: „A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része." Mind a cím, mind az alcím sejteti, hogy egy régió, a balti-finn népeket magába foglaló régió, valamint a tágabb terület, Európa, folklórjának a kérdéseivel találkozhatunk a kötetben. A Szerző több, többé-kevésbé önálló tanulmányát gyűjtötte egybe és kapcsolta össze kötetté.

Voigt Vilmos a balti-finn népek folklórjával 1963-ban, tehát immár bő három évtizede, kezdett foglalkozni. Döntő hatást gyakorolt rá az esztendő, amelyet ösztöndíjasként Finnországban, valamint Észtországban és Svédországban kutatási terveinek megoldására fordíthatott. Szinte zárójelek között jegyzem meg, hogy nem ő az egyetlen a magyar néprajzkutatók sorában, akinek egész pályájára, életművére döntően hatottak finnországi tanulmányai. Voigt Vilmos példamutató szorgalommal, dicséretes céltudatossággal, kitartással és sok erőfeszítéssel hatalmas anyagot gyűjtött össze. Nem tudom, hogy rajta kívül van-e még valaki, aki ebben a témakörben ekkora anyaggal rendelkezik?

A helsinki második nemzetközi finnugor kongresszuson (1965) tartott előadása voltaképpen egy nagyobb tanulmány téziseinek tekinthető, hiszen tudomásom szerint abban foglalta össze először az alapkérdéseket. (Die ostseefinnische Volksdichtung als Gegenstand der europäischen Folkloristik. In: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. Helsinki, 1968. II. 411-419.) Maga az előadás 1965-ben hangzott el, ám 1968-ban jelent meg, azért vált lehetségessé, hogy már hivatkozhassék az Ethnographiában 1967-68-ban megjelent tanulmányára.

Netán egy kicsit szokatlan, hogy ennyi teret szentelek az előzményeknek. Nem mellőzhetem azonban, hiszen egy 1963-64-ben kezdődött kutatás folyamatáról van szó, ennek egyik állomása az említett kongresszusi előadás, azt követte az Ethnographiában megjelent tanulmány. (A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része. Ethn. 78. 406-437.-79. 37-61. 1967-68.) Meglehetősen hosszú szünet következett 1994-ig. Akkor nyújtotta be a szerző az Ethnographiában megjelent tanulmányával azonos című doktori értekezését az MTA Doktori Tanácsának. Könyve a témakör kutatásának fejlődési folyamatában a legújabb alkotás, az előzményeihez azonban szorosan kapcsolódik, nem ismétlésük, hanem fejlesztésük. A könyv ismertetésekor nem az a feladatom, hogy a tanulmányokat összevessem egymással, elemezzem, mit tartott meg a szerző, mit változtatott, milyen kiegészítéseket tartott szükségesnek? Ezt a munkát már azért is szükségtelennek tartom, mert bizonyos vagyok abban, hogy Voigt Vilmos 1963-ban kezdett kutatásait még nem zárta le, tehát várhatjuk összefoglaló monográfiáját.

A magyar irodalomban a balti-finn folklórból az epikai alkotások, főleg a Kalevala, valamint a Kalevipoeg, váltak ismertté, később a Kanteletar részletei is. Kitűnő fordítások révén maguk az epikai alkotások is közkinccsé válhattak. A szakirodalomban szinte könyvtárnyi kiadvány vall a kutatások céljairól, irányairól, a különféle feltevésekről és elméletekről. A kutatómunka lankadatlanul folyik, ennek egyik bizonyítéka Voigt Vilmos könyve is.

Az olvasó az Elöljáróban c. fejezetben részletes áttekintést kap arról az 1964 óta folyó kutatómunkáról, amellyel a Szerző eljuthatott felkészüléséhez, megírhatta, kiadhatta eredményeinek, kérdéseinek a részleteit, s végül vállalkozhatott arra, hogy az épület fölé tetőt alkosson.

A Szerző mindenekelőtt a vizsgált területet mutatja be, határolja körül. Mint mondja, „Végül is arra gondoltam, hogy azt a korszakot kísérlem bemutatni, amikor a finn (és észt) folklorisztikai kutatás kibontakozott, ám még nem hozta létre a két klasszikus művet, a finn és az észt „népeposzt" (amiről úgyis lesz még szó) – viszont ezt már előkészítette." (43. l.) Azért választja a XVIII. század végét, a XIX. század első felét, mert akkorra teszi azoknak a folyamatoknak a kezdetét, amelyek a folklór felfedezéséhez, a folklorisztika kialakulásához vezettek.

Mivel a Szerző kutatásai középpontjában a balti-finn nyelvű népek folklórja áll, elsősorban az e nyelveket beszélő népek által lakott területeken gyűjtött folklór gyűjtemények nyújtanak adatokat. A szerző mind földrajzi, mind történelmi értelemben körülhatárolja a kutatott területet, végigvezet a történelemnek azokon az eseményein, amelyek a balti-finn népek etnikai alakulását meghatározták. A XVIII-XIX. század fordulójának társadalom- és művelődéstörténeti áttekintése után mutatja be a finn, valamint az észt irodalom műfajait, költészetét és stíluskérdéseit.

A következő fejezet, mely „A folklór az irodalomban a romantika és a realizmus korában" címet viseli, arra törekszik válaszolni, miképpen találkozott az irodalom a folklórral? Bemutatja a népköltészet felfedezésének a folyamatát, valamint a nemzeti irodalmak kialakulását.

A harmadik fejezetben részletes és bőséges tájékoztatást szerezhetünk arról, hogy a magyar folklór hogyan találkozott a finn népköltészettel? Bevezetőül áttekinti a finnugor nyelvrokonság felfedezésének és bizonyításának a történetét, majd bemutatja, hogyan ismerhette meg a magyar tudomány, valamint irodalom a finn és az észt folklór alkotásait már a múlt század közepe óta. Áttekintését a következőkkel foglalja össze: „itt már a szaktudományos folklorisztika kezdetén vagyunk, sőt közel jutottunk a szaktudományos finnugrisztika máig ható iskolájának megszerveződéséhez. Folklorisztikai és néprajzi ismeretek elválaszthatatlanok a finnugrisztika kibontakozásától nálunk, és a korszakkal kezdődő időből van tudománytörténeti távlata is a kutatásnak." (137. l.)

A fejezetek sorában a következőnek „A szaktudományos folklorisztika korszakai és eredményei" a címe. Első feladatának azt tekinti, hogy a naiv eposz, valamint a pogány mitológia kérdéseivel foglalkozzék, majd összefoglalja a finnugrisztika folklorisztikai eredményeit. Felvázolásukban a mai legújabb kutatásokat is számba veszi.

Voigt Vilmos kötetében tehát azokat a tanulmányait kötötte csokorba, amelyek elsősorban a balti-finn nyelvű népek folklórjával, főleg népköltészetével foglalkoznak. Széles körű vizsgálatokkal igyekszik az észak-európai kapcsolatokat feltárni. Arra törekszik, hogy a balti régió folklórját az európai folklór részeként mutassa be. Tudományos kutatásaink történetének olyan időszakában foglalja össze kutatási eredményeit, amikor ismét támadások érik a finnugor nyelvrokonság elméletét s magukat a nyelvészeti eredményeket is. A kötet tanulmányai bizonyító apparátusukkal erősítik a finnugrisztikát. Éppen a folklór olyan kutatási terület, ahol a kutatás kulturális kapcsolatokat is föltárhat, ha nem is éppen könnyűszerrel. Voigt Vilmos munkássága, benne a bemutatott kötet anyaga is azt hangsúlyozza, hogy a folklórban milyen erős és nagy múltú az európai közös hagyomány.*

Budapest IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). I-II. Bibliotheca Ceremissica IV. 1, 2. Szombathely (Savariae), 1997. 602 p.

Egy igen hosszú múltra visszatekintő, alapvető fontosságú szakmunka jelenik meg. A voltaképpen a cseremisz (mari) nyelvvel foglalkozó tudós, Beke György már az első világháború előtt elkészítette cseremisz nyelvtanát, majd a háború során magyar földre jutott cseremisz anyanyelvű hadifoglyoktól gyűjtött. Népköltési szövegfeljegyzései, noha nem hiánytalanul, mára mégis megjelentek. Ám főműve, egy sok nyelvjárásra kiterjedő szótár, csak évtizedekig készült, eddig azonban nem látott napvilágot. A mostani kiadvány címlapja is nemzedékek munkájára utal. Természetesen a szótár Beke nevét viseli, hiszen ő gyűjtötte össze a példaszövegeket, és az ő elveit követi a közlésmód is. Majd munkatársai és tanítványai dolgoztak a szócikkeken („unter Mitarbeit von Zsófia M. Velenyák und József Erdődi" megfogalmazással utal most erre e kiadvány). Azonban hosszú időre abbamaradt e tevékenység. Most végül is Bereczki Gábor rendezte sajtó alá a sok meglepetést okozó, egyenetlenségeket tanúsító kéziratokat. Végül a szombathelyi (mari) finnugrista, Margarita Kuznecova is átdolgozta, pontosította, aktualizálta. A régi tervek szerint a cseremisz szavak magyar értelmezéssel lettek volna ellátva, most emellett a német is megjelent, voltaképpen mint a szótár nemzetközi használhatóságát biztosító tényező. Ezt, és általában az egész szombathelyi finnugrisztikát Pusztay Jánosnak köszönhetjük.) Minderre: Neu redigiert von Gábor Bereczki, bearbeitet von Margarita Kuznecova, herausgegeben von János Pusztay formával utalnak.) A kötet rövid bevezetői utalnak e körülményekre (németül), és további praktikus információkat adnak (pl. az adatolt falvak/nyelvjárások jegyzéke, Beke átírásában a cseremisz ábécé, stb.). Manapság, persze, már németül. Minderre valóban szükség is van, hiszen egyébként nem lehetne használni e szótárt. Az első két kötet (egybeszámozott lapokon) az a betűtől a g betűig terjed. A Beke által használt cseremisz ábécé ismeretében ez még további négy-öt hasonló kötetet biztosan jelent. Azt a tényt, hogy Beke cseremisz szótára olykor inkább egy néprajzi lexikonra, mint egy turista-szótárra emlékeztet, eddig is minden érdeklődő tudta, ám hogy milyen mélységben monumentuma ez a hagyományos (és azóta még a helyszínen is mégiscsak elmúlt) életmódnak, könnyen igazolhatjuk. Az első füzet első lapján olvashatjuk például 'a menyasszony anyjának a lakodalomkor fizetett szoptatódíj' szócikket, a második füzet első lapján mondjuk a 'zablisztből készült sütemény' szócikket. Mindkettő egész sor néprajzi adatot tartalmaz. És minthogy a vezérszó jelentését megadják magyarul, a továbbiakban pedig van német szöveg, végül is a magyar etnográfus-folklorista is mindezt fel is használhatja. Ha megteszi, egyedülálló élményben lesz része: mintegy időgépen utazik a legfejlettebb oroszországbeli földművesek rokonnépének világába. Pénzben is fogadhatnék arra, hogy lesz olyan magyar fiatal, aki meg is írja az „Ethnoceramissica Bekeanea" kötetét. Eddig azt hittem, Munkácsi (és Fokos) szótárainál nincs jobb bevezetés egy-egy rokonnép életébe. Lehet, hogy e szótár teljes publikálásakor Beke monumentális adatanyagára fogunk voksolni. Végre – hiszen generációk végre hozzáférhetővé tették a mester cédulaanyagát, ami azért

* Elhangzott 1997. december 10-én a Magyar Néprajzi Társaság által a Néprajzi Múzeumban rendezett Néprajzi Könyvestár könyvbemutatón.

(is) volt olyan zűrzavaros, mivel volt benne mit összekeverni! (Az sem véletlen, hogy e cédulák között lapult egy majdnem egész kötet, elveszettnek hitt cseremisz folklór szöveg.) Fel sem tűnt, hiszen egyébként is folklorisztikai-etnográfiai kincsesbánya e szótár.

Budapest VOIGT VILMOS

Bibliotheca Pápayensis – Pápay József osztják hagyatéka I–VI. Debrecen, 1988–1995.

A debreceni egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékén működő kis kutató csoport jelentette meg az ugyancsak debreceni finnugrista, Pápay József (1873–1931) jegyzetfüzeteit. Vértes Edit professzor tette közzé ezeket. Eredetileg három vagy négy, később öt kötetre tervezték e füzetsorozatot. Az első három füzet az 1990-es debreceni (7.) nemzetközi finnugrista kongresszus alkalmára látott napvilágot. A nemzetközi használat érdekében született meg a sorozat latin címe, illetve a belső címlapok német, angol és orosz nyelvű információja is. Minden kötet Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetem kiadványaként látott napvilágot. Alább az egyes füzeteket mutatjuk be.

I. (Próbafüzet). 1988. 85 lap.

Vértes Edit bevezetője (magyar, német, angol és orosz nyelven) a magyar és finn meg német kutatóknak az osztjákok körében végzett terepmunkáit említi. Sajnos, a feljegyzések nem jelentek meg a gyűjtők életében, csak évtizedekkel később, általában mások által közölve, ami igen sok hiba forrása lett. Pápay maga is ilyen célból járt az osztjákok körében (1898-99), Reguly Antal 1843 és 1845 között gyűjtött feljegyzéseinek értelmezése, fordítása és majdani kiadása céljából. Sajnos, halála megakadályozta ebben, csak megkezdhette az ilyen kötetek sajtó alá rendezését (Reguly osztják anyaga végül is 1963-ra jelent meg). Pápay gyűjtését 1934-ben kezdték kiadni (már posztumusz könyvként), és egy teljes, többnyelvű, fonetikailag átírt, tudományosan kommentált kiadás tervével), voltaképpen ettől eltér a mostani vállalkozás. Ez csak Pápay eredeti szövegeit és az általa készített magyar fordításokat adja. Most pedig Pápay ceruzaírásos füzeteinek hasonmásait olvashatjuk. Valószínűleg egy ilyen kiadásra most volt az utolsó lehetőség, hiszen a régi kézírás egyre halványul, alig olvasható. Ez a kiadványokban is látszik. Minderről a bevezetőben olvashatunk.

Az I. kötetnek nevezett *Próbafüzet* egyetlen hőséneket (*A Nadym-folyó melléki nép éneke*) közöl, 637 sorban

II. (füzet) Hősi énekek I. 1990. 363 lap.

Ebben két ének teljes szövege van meg, gyakorlatilag kommentár nélkül. A két ének 1349, illetve 2081 sornyi terjedelmű.

III. (füzet) Hősi énekek II. 1990. 329 lap.

Itt is két ének van, 1112, illetve 2219 sornyi terjedelemmel.

IV. (füzet) Hősi ének töredékek. 1993. 263 lap.

Hét feljegyzés Obdoszk környéki, köztük az egyik voltaképpen pótlás Reguly egyik szövegéhez. Hat szöveg Könyök faluból származik, és még egy Kazym vidéki ének elejét is megtaláljuk.

V. (füzet) Regék és regetöredékek. 1992. 267 lap.

Ebben húsz (rövidebb-hosszabb) prózai szöveg található.

VI. (füzet) Népélet és egyebek. 1995. 377.

E kötet közlésmódja abban tér el az előzőktől, hogy a korábbi válogatások után megmaradt anyagot hozza. Néphit-adatok és mitológiai feljegyzések, névanyag, spontán beszélgetések, proverbiumok, témánkénti beszélgetések anyaga követi egymást. A függelékben az osztjákokra vonatkozó statisztikai adatok, kézjegyek, hivatalos irat található. Vértes Edit rövid utószava a kiadás nehézségeiről tájékoztat. Felsorolja, mi minden maradt még kiadatlan Pápay osztjakológiai hagyatékából. Kifejezi reményét a tekintetben, hogy most már megindulhat e szövegek tudományos, szövegkritikai kiadása is. Legvégül mind a hat kötetre kiterjedve a nehezen olvasható (osztják és magyar) szavak, kifejezések jegyzéke következik. Ezt a szerkesztő kezdettől fogva így is ígérte.

Még ha jegyzetek nélkül és gyakran töredékes szövegeket is ad e hat füzet, a több mint másfélezer lap felén eddig ismeretlen osztják szövegek találhatók, mégpedig éppen most egy évszázados múltból. Pápay igen gondos ember volt, osztjákul igazán tudott, magyar fordításai egyszerűek és pontosak. Mindez az egyik legfontosabb osztják szöveggyűjteménnyé teszik e sorozatot. Vértes Edit úgy gondolja, a most ki nem adott feljegyzések, eddig publikálatlan fordítások néhány további füzetnél nem töltenének meg többet. Minthogy ezek néprajzilag is fontos témaköröket érintenek, csak remélhetjük mielőbbi megjelentetésüket. Pápay osztják szótárának szóanyaga már nagyobb előkészületeket, munkát igényelne. Szakértők között tudott tény, hogy az itt olvasható kéziratok egy kiadvány számára készült tisztázatok, és a most közölt (budapesti) hagyaték mellett Pápaytól a gyűjtési jegyzetfüzetek is megmaradtak (a debreceni Református Kollégium kézirattárában). Van hát még további tennivalója is a hazai osztjakológusok következő nemzedékének is.

Bibliotheca Pápayensis VII. – Pápay József csuvas hagyatéka VII. (füzet) Naplórészlet, csuvas szójegyzék. 1997. 149.

Pápay nemcsak az osztjákok körében gyűjtött. Ezért a sorozat szerkesztő bizottsága (amelyet kezdetben Vértes Edit alkotott, majd ehhez a IV. kötettől finnugrista tanszékvezető-utódja, Jakab László társult) legújabban kiegészült a turkológus Agyagási Klárával. Ebben a kötetben ő adta ki Pápay 1897-98-as csuvas gyűjtésének dokumentumait. Vértes Edit rövid előszava a kiadványsorozat kibővítéséről tájékoztat. Agyagási Klára bevezetője már részletesebben mutatja be Pápay csuvaskutató tevékenységét. Az új kötet címlapja is (a magyaron kívül) háromnyelvű. A két bevezető kétnyelvű (magyar és német). Most viszont a többi anyagot is lefordították németre, így az egész kötet bilingvis, a jobb nemzetközi felhasználás érdekében. Ez indokolt is, hiszen egyedülálló, életközi dokumentum Pápay írása. Ez voltaképpen 1898. május 11. és május 27. közti csuvasföldi naplója, amelyben falusi szógyűjtő munkásságáról számol be. Néprajzilag érdekes, hogy egyes tárgyakról egyszerű rajzokat is készített. Mintegy 300 szavas csuvas szójegyzéket is hoz a kötet. Pápay eleven leírást ad a csuvasok életéről, igen pontos nyelvészeti megfigyeléseket tesz, fonetikai írásmódja egyedi, ám jól érthető. Azok a falvak, ahol pár napig tartózkodott, a két nagy csuvas dialektus között, átmeneti jellegűek. A népi kultúrát illetően még ennél is kevesebb egykori összehasonlító anyagot ismerünk. Kár, hogy a Zichy-expedíció amelynek tagja volt, nem (?) készített fényképeket munkatársaival.

Pápay naplójának közlését ott hagyják abba, amikor tovább utazik Perm felé. Innen is láthatjuk, hogy van még mit kiadni hagyatékából. Remélhetőleg ehhez pénzt is sikerül szerezni. A mostani füzetek végre közel hozták e régen gyűjtött anyagot. Minthogy ekkor már nem hihetetlen és archaikus eposzok, hanem a mindennapi élet tényei kerülnek elő, művelődéstörténeti szempontból is fontosak Pápay adatai. A kiadás gondos, ám egy árnyalattal lehetne a forráskezelés egyszerűbben azonosítható: hol, milyen jelzettel találhatók meg Pápay közölt szövegei, az egyes folklór szövegeknek kik voltak vélhető előadói, stb. Ezt azért máris jó lett volna közölni, a „kritikai" kiadás előtt is.*

Budapest VOIGT VILMOS

Folia Uralica Debreceniensia 1–4. (1989–1997)

A magyar(országi) finnugrisztika kezdeteitől fogva igazán fontos a tág értelemben vett néprajztudomány számára is. Minthogy itt nem ezt részletezem, legyen szabad példaként mondjuk csak arra hivatkozni, hogy – tudománytörténeti érdemeit nem említve – maga Reguly Antal munkásságát

* Egyébként az említett kiadványoktól aligha elkülöníthető okból 1998. május 29-30-án Debrecenben a Magyar Tudományos Akadémia Pápay-emlékülést rendezett, amelyen a két bevezető előadó (Vértes Edit és Agyagási Klára) éppen az osztják és a csuvas hagyatékról adott elő.

ma a folkloristák (és palóc-kutatók) használják, Hunfalvy Jánost pedig a Magyar Néprajzi Társaság jubileumain egyöntetűbb lelkesedéssel szokás említeni, mint mondjuk az egyre „halzsíros-rokonság-ellenesebb" hazai nyelv és őstörténeti fórumokon.

A magyar finnugrisztika legnagyobb érdemei közé tartozik (noha a résztvevők ezt éppen fordítva szokták hangoztatni), hogy különböző iskolák és műhelyek léteztek egymás mellett. Amelyek vitatkoztak, konkuráltak is egymással, olykor egyszerűen akadályozták egymás kiteljesedését – ám egy távoli utókor szemében ez gyakran már egyazon zenekari hangverseny.

Személyes tapasztalatból is tudom, a hatvanas években milyen furcsa elgondolások keringtek Debrecenben arról, hogyan bírálják őket unos-untalan a pesti kollégák – a valóságban pedig erről szó sem volt, alig említették, nem is mindig ismerték eredményeiket a fővárosban....

Ezért is különös öröm azt látni, hogy úgy látszik, megszilárdult a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének kiadványsorozata. (Annál inkább, mivel régi finnugrisztikai fórumaink éppen most szinte megszűntek: lásd. pl. *Nyelvtudományi Közlemények*; mások meg ritkábbá váltak; lásd pl. a sok szombathelyi sorozatot.) Néha az az ember érzése, hogy nálunk egy-egy tudományágban egyszerre csak egy folyóirat, évkönyv létezhet: többre nincs szerkesztői, szerzői (újabban anyagi) kapacitás.

Hogy eme általános bölcsességeknél konkrétabb legyek, egy fontos kiadványsorozatra hívom fel a figyelmet. Minthogy mindegyik Debrecenben jelent meg, csak a különbségeket jelzem az alábbiakban.

1 (1989) Szerkesztette Keresztes László és Kiss Antal, 142 lap. Az ekkor 70 éves finnugrista (osztjakológus) nyelvész, tanszékvezető, Vértes Edit tiszteletére szerkesztett kiadvány. Pontosan bemutatják az ünnepeltet, közlik bibliográfiáját. Majd tanulmányok jönnek (magyarul, ám rövid „világnyelveken levő" kivonatokkal), sőt néhány fontos könyvismertetés is olvasható. Nemcsak finnugrisztikai, hanem magyar nyelvészeti, sőt csuvas tárgyú cikkekkel. Vértes Edit munkássága kitér az obi-ugor mitológiára is. Munkácsi Bernát terepmunkáját is bemutatják. Helynév- és személynév-kutató dolgozatokat is közölnek. Kiss Antal az obi-ugor nyelvek hazai kutatástörténetét 1945 és 1988 közti korszakában áttekintő hihetetlenül alapos dolgozatában ugyan (mint maga a szerző elöljáróban közli) nem tér ki a néprajzi publikációkra – ám így is ez az első írás, amit ma egy korszerű ismeretekkel bírni szándékozónak feldolgozni kell.

2 (1991) Szerkesztette Keresztes László, Kiss Antal, Maticsák Sándor, 221 lap. Ez a kiadvány a 80 (!) éves Andrássyné Kövessy Magda professzort, a tanszék volt vezetőjét köszönti. E kötetben már nemcsak magyar nyelvű, sőt budapesti szerzőtől származó dolgozatok is olvashatók, amelyek a rokonsági rendszertől a színháztörténetig, s névtantól a tudománytörténetig sokmindenre kitérnek.

3 (1994) Szerkesztette Keresztes László, Kiss Antal, Maticsák Sándor, 160 lap. Ebben a kötetben jelenik meg a tanszék nemzetközi tevékenysége a legtisztább formában: sok idegen nyelvű dolgozat, a tanszék működését bemutató német nyelvű áttekintés, – sajnos – nekrológok, születésnapi cikkek jelzik ezt. Személynevek, helynevek, etnobotanika a néprajzhoz legközelebb álló témák. Folytatódik a kitűnő nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező debreceni egyetemi tanszéken a rendkívül rangos külföldi előadók megjelenése, és e kiadványban előadásaik közlése. Mindez, főként a jövő számára művelődéstörténeti jelentőséggel is bír.

4 (1997) Szerkesztette Nyirkos István, Kiss Antal, Maticsák Sándor, 260 lap. Ha lehet, ez még precízebb és mindenre kitekintőbb képet ad a tanszéken (és körülötte) folyó munkáról. Természetesen itt is szót kap a művelődéstörténet, az etnobotanika, a helynévkutatás, stb. És (ha nyelvészek számára írnék, félve mondanám) a legjobb írások éppen folklorisztikaiak. Bartens professzor áttekintése a lapp mesekincsről a legjobb, amit eddig e tárgyban valaha publikáltak (minthogy az Enzyklopädie des Märchens „Lappen" címszava – sajnos – nem erről szól. (Persze, rögtön hozzátehetem, ő meg a magyar anyagot nem ismeri: Halász Ignác, Szabó László, Keresztes László meg a magam köteteit – amelyek közül magam a magamét tartom a legtöbbre – minthogy ez folklorisztikai jellegű.) Ám Csepregi Márta osztják medveünnepe, Raija Bartens cseremisz (mari) folklór áttekintése hasonlóan elmemozgató. A közölt tanulmányok (és recenziók) azt jelzik, hogy e kiadvány az egész hazai uralisztika szemléje és fóruma kíván lenni. Amire pedig nagy szükség van. Ma jobban, mint korábban.

A kötetek közül a 3. jelzi a 7. nemzetközi finnugrista kongresszus (1990, Debrecen) tíz (!) kötetnyi kiváló kiadványait is. Ebben több kötetnyi a folklorisztikai-néprajzi érdekű munka.

És, az évkönyvekhez hasonló külsővel jelent meg egy disszertáció is: Maticsák Sándor: A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere (Debrecen, 1995. 204 (+3) lap. E minuciózus munka nem valamilyen délibábos finnugrisztika szempontjából fontos, sokkal inkább azért, hogy egy rokonnép körében eszközölt, majd a nép által (bizonyos változtatásokkal) használt településnévrendszert értékeljük. Ez jár tanulságokkal itthon is.

Két okból írtam ismertetésemet. Egyrészt, érdekes témákról olvashatunk e kötetekben. Az érdeklődő nem fogja unalmában letenni ezeket. Másrészt arra is hivatkozni szeretnék, hogy az ilyen kiadványokat néprajzi bibliográfiáink nem adatolják. Azaz, fontos, nemzeti tudatunk szempontjából a leginkább megbízható adatok és távlatok nem kerülnek be szakmánk köztudatába. A finnugrisztikai távlat és a mai kutatások pontos ismerete nélkül éppen a finnugor népek műveltségének számunkra fontos vonásai lennének megközelíthetetlenek. Illik tájékozódni!

Ami pedig a megszilárdult debreceni kiadványsorozatot illeti, a köteteket kezdetben három évenként ismétlődőnek jelezték. Reméljük, lesz ennél gyakrabb is. Az utolsó kötet már Kálmán Béla, a tanszék sok éven át vezetője nekrológját is hozza, igazán pontos, adatgazdag módon. Jól látjuk, egy korábbi nemzedék milyen sokoldalú, színes egyéniség volt, sok kacskaringóval életútjukon (vagy ennek ellenében). A most szerkesztő új nemzedék sem gyermek már. Ők még inkább szaktudósok, nyilvánvaló, hogy apróbb témák pontosabb kifejtése a feladatuk. Azonban csalódnánk, ha úgy vélnénk, etnográfusnak csak a lexikoncikk tömörségű deklarációkat illik ismerni a finnugrisztikából. Ma már itt is arra van szükség, hogy tudjuk, mit hol kell megkeresni e sokrétű kutatáskörben. Ehhez hasonló kiadványokra van (és végre egy hazai uralisztikai bibliográfiára lenne) szükségünk.

Budapest VOIGT VILMOS

Suomen Museo 1996. 103. évfolyam. A Suomen Muinaismuistoyhdistys múzeumi évkövnyve. Szerk.: Tuukka Talvio. Helsinki, 1996.

Az Évkönyv 8 tanulmányt, 3 kisebb közleményt, valamint 4 könyvismertetést tartalmaz. A tanulmányok sorában Hans-Peter Schulz „Az északi úttörők. Finnország korai mezolit betelepülése az új régészeti adatok fényében" című munkája a helsinki egyetem régészeti intézetének az előadássorozatára épül. Ezt 1995 telén „Az északi területek késői paleolit és mezolit kora" címmel tartották. A településeket finn szempontból vizsgálja. Finnországban az elmúlt évtizedben bőven kerültek felszínre mezolit leletek, különösen a korai mezolit lakóhelyek száma nőtt. Ez a körülmény lehetőséget ad Finnország legkorábbi települései kérdéseinek az újbóli felvetésére.

Alaposan megvizsgálja a finnországi lelőhelyeket, az évezredek alatt bekövetkezett szintváltozásokat, valamint a tárgy leleteket, a C 14-es elemzésekkel is egybevetett kormeghatározásokat. Összegzésül arra tesz kísérletet, hogy a származás irányát meghatarozza. A tanulmány azoknak az újabb kutatásoknak a sorába tartozik, amelyek Finnország betelepülésének a nyomozására megindultak, s amelyeknek a révén őstörténeti következtetésekre törekszenek.

Elina Anttila „Lennart Forstén" című tanulmánya az 1817–1886 között élt jelentős festőművész életével és munkásságával foglalkozik.

Raimo Fagerström „Jonas Lexell aranyműves és a viipuri diákszervezet serlege" című tanulmánya egy Turkuban 1745-ben készült serleg elemzése nyomán bemutatja Jonas Lexell aranyműves munkásságát, valamint fontosabb alkotásait.

Juhani U. E. Lehtonen a néprajzban eleddig szokatlan témát vet föl, „A Kelet és a Nyugat a finn kitüntetésekben" című tanulmányában ugyanis a finn kitüntetéseket elemzi néprajzi szemmel. Abból indul ki, hogy a finn néprajzban középponti kérdés a keleti és a nyugati hatások feltárása. Az 1917-ig Oroszországhoz tartozott Finnországban az orosz befolyás érvényesült, változást hozott a függetlenné válás. Az eltérések megjelentek a kitüntetésekben is.

Jarkko Sinisalo „A nagyhercegi építészeti hivatal könyvtára 1842-ig" című cikkében bemutatja a könyvtárat, elsősorban az ott őrzött tervtárat.

Sari Schulman „Hämeenlinna történelmi börtönépületei – az installációtechnika és a térszerkezet" című cikkében részletesen, alaprajzokkal is, ismerteti a börtönépületeket.

Ildikó Lehtinen „A megíratlan napló" című tanulmánya tanulmánya Ilmari Manninen 1934 őszén tett magyarországi utazását ismerteti. A kutatás-, valamint tudománytörténet rendre tárja fel a ránk maradt naplókat, levelezéseket. Közlésükkel és feldolgozásukkal sok új adatot tár fel. Az efféle törekvéseket szolgálják Ildikó Lehtinen kutatásai Ilmari Manninen feljegyzéseinek, leveleinek a feltárására. Eredményei növelik Manninen gyűjteseinek az értékét, segítik értelmezését. Ildikó Lehtinen tanulmánya a finn néprajzkutatásnak épp olyan fontos, mint a magyarnak. Ilmari Manninen, a fiatalon elhunyt tehetséges, jól képzett finn néprajzkutató, akinek jelentős része volt az Észt Néprajzi Múzeum fejlesztésében, valamint az észt népi kultúra feldolgozásában, eleven kapcsolatot tartott a magyar néprajzzal, néprajzi intézményekkel és kutatókkal is. Magyarországi utazásról megemlékezvén, Ildikó Lehtinen ábrázolja a 30-as évek magyar néprajzi kutatásait, bemutatja Manninen érdeklődését s mindazokat, akik segítségére voltak.

Andres Tvauri „A rantasalmi harang története" című cikke beszámol arról, hogy a rantasalmi gyülekezet 1749-ben harangot rendelt Stockholmban. 4 évvel később hajóval készültek Porvooba szállítani, azonban a hajó Tallinn előtt szerencsétlenül járt. A harangot megmentették, ám a megrendelő nem kapta meg, egy kereskedőé lett, ő pedig árverésen eladta. A szerzőnek 1980-ban sikerült Tallinban a harangot megtalálnia. Állítása igazolásául bemutatja a harang feliratát.

Az 1995. évi Évkönyv közölte Christina Bäcksbacka doktori értekezéséről Heikki Hyvönen opponensi véleményét. Az 1996. évi Évkönyv vita rovatában több hozzászólás olvasható Hyvönen véleményéhez.

Budapest IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

AZ MTA NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETE KIADVÁNYAI

Folklór Archívum

11. Nagy Dezső: Az amerikás magyarok folklórja II. Bp.,1979 ... 78.-
12. Bosnyák Sándor (szerk.): A moldvai magyarok hitvilága. Bp.,1980 ... 112.-
13. Varga Marianna: A turai hímzések motívumvilága. Bp.,1981 ... 112.-
14. Bondár Ferenc: Sarkadkeresztúr néphite
Bosnyák Sándor: A gyimesvölgyi magyarok hitvilága
Fügedi Márta: Emberfeletti hatalmú lények Mátraderecske faluközösségének hiedelmeiben
Hoppál Mihály: Varsányi hiedelmek. Bp., 1982. ... 112.-
15. Zentai Tünde: Ormánsági hiedelmek. Bp., 1983.. ... 112.-
16. A bukovinai magyarok hitvilága. II. (Orvoslás, a születéstől a halálig, történelmi emlékek) összeáll. Bosnyák Sándor. Bp., 1984 ... 112.-
17. Virt István: Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zoboralján. Bp., 1987 ... 90.-
18. Tanulmányok az amerikai - magyar hagyományokról. Hoppál Mihály: Etnikus jelk,pek. Niedermüller Péter: A paraszti kultúra...Bp. 1989.magyar..112.-....angol ... 168.-
19. Dömötör Ákos: A magyar protestáns exemplumok katalógusa. Bp., 1992 ... 336.-

Documentatio Ethnographica

6. Bodrogi Tibor (szerk.): Szovjet tanulmányok a munkáséletmód néprajzi kutatás ról. ford. Dömötör Ákos. Bp., 1979 ... 22.-
7. Kovács Emese: Zsombó számokban. Bp. ,1979 ... 45.-
8. Godelier, Maurice: A gazdasági antropológia tárgya és módszerei. (Object et methodes de l'anthropologie économique) L'Homme 1955/2. összeáll. Sárkány Mihály. Bp., 1981 ... 90.-
9. Küllős Imola (szerk.): Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. Tanulmánygyűjtemény. Bp.,1982 ... 112.-
10. Niedermüller Péter (összeáll.): Életsorsok Zsombón.Bp., 1982 ... 152.-
11. Szabó Piroska (szerk.): Traditio et innovatio. A budapesti 1984. novemberi néprajzi konferenciatanulmányai. Bp., 1986 ... 56.-
12. Gémes Balázs: A népi születésszabályozás (magzatelhajtás) Magyarországon a XIX-XX. században I. Bp., 1987 ... 134.-
13. Filep Antal - Égető Melinda: Történeti néprajzi források a XVIII-XIX. századból. Bp., 1989 ... 146.-
14. Paládi-Kovács Attila: Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970-80-as években. Bp., 1990 ... 146.-
15. Takács Lajos: Tanulmányok a gabonatermesztés és az erdőgazdálkodás köréből a 17-19. században. Bp., 1991 ... 112.-

Magyar Népmesekatalógus

1. A magyar állatmesék katalógusa (AaTh 1-299). 2. jav., bőv. kiad. összeáll. Benedek Katalin és Kovács Ágnes. Bp., 1987 ... 224.-
2. A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300-749). összeáll. Dömötör Ákos. Bp., 1988 ... 224.-
3. A magyar legendamesék típusai (AaTh 750-849). összeáll. Bernát László. Bp., 1982 ... 224.-
4. A magyar novellamesék típusai (AaTh 850-999). összeáll. Benedek Katalin. Bp.,1984 ... 224.-
5. A magyar rászedett-ördög mesék típusai (AaTh 1030-1199) összeáll. Süvegh Veronika. Bp.,1982 ... 224.-
6. A rátótiádák típusmutatója (AaTh 1200-1349). Összeáll. Kovács Ágnes és Benedek Katalin. Bp., 1990 ... 224.-
7/A.A magyar népmesék tréfakatalógusa (AaTh 1350-1429). összeáll. Vő Gabriella. Bp., 1986 ... 224.-
7/B. A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1430-1639) összeáll. Vehmas Marja és Benedek Katalin. 1988.. ... 224.-
7/C.A magyar népmesék trufa és anekdotakatalógusa (AaTh 1640 -1874) összeáll. Vehmas Marja és Benedek Katalin. Bp., 1989 ... 224.-
8. A magyar hazugságmesék katalógusa (AaTh 1875-1999). összeáll. Kovács Ágnes és Benedek Katalin. Bp., 1989.. ... 224.-
9. A magyar formulamesék katalógusa (AaTh 2000-2399). összeáll. Kovács Ágnes és Benedek Katalin. Bp., 1990.. ... 336.-

Ciganasztikai tanulmányok

1. Szapu Magda: Halotti szokások és hiedelmek a kaposszentjakabi oláh cigányoknál. Bp.,1984 ... 56.-

2. Jászárokszállási cigány népmesék. összeáll. Faragó Jánosné. Bp., 1985 ..... E L F O G Y O T T
3. Görög Veronika (szerk.): Berki János mesél cigány és magyar nyelven. Bp., 1985.....134.-
4. Szapu Magda: Mesemondó és közössége Kaposszentjakabon. Bp., 1985.....67.-
5. A mesemondó Rostás Mihály. összeáll. és ford. Grabócz Gábor és Kovalcsik Katalin. Bp.,1988.....112.-
6. Nagy Olga: A havasi sátoros. Dávid Gyula meséi. Bp., 1988. .....112.-
7. Sinkó Rozália - Dömötör Ákos: Loló. Cigány mesék és mondák Békés megyéből. Bp., 1990.....112.-
8. Eperjessy Ernő: A három sorsmadár. Őrtilosi beás cigány népmesék. Bp., 1991.....112.-
9. Nagy Olga: Villási a táltosfiú. Mezőbándi, szucsági és mérai cigány népmesék. Bp., 1996.....280.-

Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához

6. Bihari Anna (összeáll.): Magyar hiedelemmonda katalógusa. Bp., 1980.....336.-
7. Paládi-Kovács Attila (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Sárospatak, 1977. november 15-16. Bp., 1980.. .....134.-
8. Domonkos Ottó: Ár- és bérlimitációk Sopron városában és Sopron megyében (XVI-XIX. század). Bp., 1980.. .....112.-
9. Hoppál Mihály (szerk.): Folklór tanulmányok Bp., 1981.....134.-
10. Hoppál Mihály-Novák László (szerk.): Halottkultusz. Bp., 1982.....168.-

Occasional Papers in Anthropology

1. Vargyas Gábor: Data on the Pictorial History of North-East Papua New Guinea. Bp., 1986.....224.-
2. Vargyas Gábor: Field notes from the Astrolabe Bay. Bp., 1987. .....336.-
3. A magyar etnológia válogatott bibliográfiája. Bodrogi Tibor hagyatékának felhasználásával összeáll. Kovács Zoltán, Sárkány Mihály, Vargyas Gábor. Bp., 1991..... 392.-
4. Hála J. - Vargyas G.: H. von Bandat, a Hungarian geologist in Western New Guinea. Bp., 1991.....392.-
5. P. Veres: The ethnogenesis and ethnic history of the Hungarian people. Bp., 1996.....448.-

Folklór és Tradíció

1-2. Kiss Mária–Niedermüller Péter (szerk.): A hagyományos műveltség továbbélése. Az I. magyar-jugoszláv folklór konferencia előadásai. Bp. 1983. nov. 1-3., Bp., 1984-1985.....168.-
3. Kríza Ildikó-Erdész Sándor (szerk.): Irányzatok a kortársi folklorisztikában. Bp., 1987.....112.-
4. Tátrai Zsuzsa (szerk.): A hagyományos kultúra a szocialista társadalomban. Szlovák-magyar bilaterális konferencia. Bp., 1986. okt. 7-10. Bp., 1987.....134.-
5. Kiss Mária (szerk.): III. Magyar-jugoszlv folklór konferencia. 1. köt. Bp., 1987, nov. 2-3. Bp., 1988.....168.-
6. Kiss Mária (szerk.): III. Magyar-jugoszlv folklór konferencia. 2.köt. Bp., 1987, nov. 2-3. Bp., 1988.....168.-
7. Kiss Mária (szerk.): V. Magyar - jugoszláv folklórkonferencia. Bp., 1991, nov. 1-3. Bp., 1994.....448.-

Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák

1. Hagyomány és hagyományalkotás. Szerk. Hofer Tamás és Niedermüller Péter. 1987 .....E L F O G Y O T T
2. Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Szerk. Hofer Tamás és Niedermüller Péter. Bp.,1988.....67.-

Életmód és tradíció

1. Szarvas Zsuzsa: Tárgyak és életmód. Összefüggések a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltozás között. Alsópáhok-Felsőpáhok. Bp., 1988.....168.-
2. Fehérváryné Nagy Magdolna: Parasztgazdaság a XX. század első felében. A gútai példa. Bp., 1988..... 168.-
3. Szilágyi Miklós: Néphagyomány-népi mentalitás, állami igazgatás az orvhalászat tükrében. Bp., 1989..... 168.-
4. Kisbán Eszter: Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás. Bp., 1989.....224.-
5. A.Gergely András –Cséfalvay Zoltán – Lichtenstein József: Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban..Bp., 1990.....168.-
6. Péterbencze Anikó: "Kecele, kacó, zsámboki matyó" A népi viselet változása Zsámbokon 1900-1990. Bp., 1990.....168.-
7. Hála József: Ásványok, kőzetek, hagyományok. Bp., 1995.....560.-
8. Kemecsi Lajos: Szekerek, kocsik, szánok. Bp., 1996.....224.-

Magyar etnológia

1. Hunfalvy János: Egyetemes néprajz. Bp., 1995 ..... 280.-
2. Sárkány Mihály: A közösségek közti csere. Bp.,1998 ..... 448.-
3. Borsos Balázs: Szafari a pále, pále. Bp., 1998 ..... 560.-

Egyéb kiadványok

Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa. Hrsg.: Paládi–Kovács Attila. Bp., 1981. E L F O G Y O T T.
Folklór, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70.születésnapjára. Bp., 1984 ..... 134.-
Folklorismus Today 1983. (Papers Informations News) Eds.: Voigt Vilmos–Niedermüller Péter. Bp., 1983 ..... 112.-
Történeti antropológia. Az 1983. április 18-19-én tartott tud. ülésszak előadásai.Szerk.Hofer Tamás. Bp., 1984. ..... E L F O G Y O T T
Volksballaden-Népballadák. Moldvai csángó és erdélyi népballadák. Szerk.: Szabó T.Ádám. Bp., 1982 ..... 168.-
Village and Town. The second Finnish-Hungarian Symposium on ethnology. Budapest–Noszvaj august 25-31. 1986. Eds. Attila Paládi-Kovács – Zsuzsanna Szarvas. Bp., 1987 ..... 168.-
Life history as cultural construction. Eds. T. Hofer and P.Niedermüller. Proceedings of the IIIrd American-Hungarian Folklore Conference held in Bp. 16-22. Aug. 1987. Bp., 1989 ..... 560.-
Kríza Ildikó: Main results of Hungarian folklore research in the Post-War period. Bp., 1989 ..... 78.-
Paládi-Kovács Attila: Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparűzés a régi Gömörben. Debrecen, 1988 ..... 168.-
Czövek Judit: Halottlátók a magyar néphagyományban. Debrecen,1987 ..... 112.-
Hála József: A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a 19-20. században. Bp.,1987 ..... 224.-
Enyedi József: Madárlátta kenyér. Hajdúhadház népköltészete. Bp., 1988 ..... 134.-
Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye 1-2. köt. Szerk.: Pócs Éva. Bp., 1989 ..... 560.-
Shamanism past and present I-2. part. Ed. M. Hoppál and O.von Sadovszky. Bp., 1989. ..... E L F O G Y O T T-
Uralic mythology and folklore. Ed. by M. Hoppál and J. Pentikäinen. Bp. – Helsinki, 1989 ..... 784.-
Fülemile Ágnes – Stefany Judit: A kazári női viselet változása a XIX-XX. sz.-ban. Bp., 1989 ..... 224.-
Csaplovics János: Ethnográphiai értekezés Magyarországról. Reprint. Bp., 1990 ..... 67.-
Petánovics Katalin: Az elfeledett örökség. Vállus summásfalu nép-költészete. Bp., 1991 ..... 168.-
Népi kultúra és nemzettudat. Szerk. Hofer Tamás. Bp., 1991 ..... 168.-
Magyarország kézművesipartörténetének vál. bibliográfiája. Szerk. Domonkos Ottó, Nagybákay Péter. Bp., 1992 ..... 560.-
Kríza Ildikó: Felsőnyéki halotti búcsúztatók. Bp., 1993 ..... 314.-
Visitatio Canonica. Az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1647-1674. Vál., sajtó alá rend., bev. Tomisa Ilona. Bp., 1992 ..... 336.-
Visitatio Ecclesia. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek Batthyány József esztergomi érsek idejéből. Szerk. Tomisa Ilona. Bp., 1997 ..... 336.-
Tomisa Ilona: "Együtt a processiot járják". Körmeneti zászlók Magyarországon. Bp., 1998 ..... 280.-
Paládi-Kovács Attila: A magyar álattartó kultúra korszakai. Bp., 1993 ..... 560.-
Interacting communities. Studies on some aspects of migration and urban ethnology. Ed. Zsuzsa Szarvas. Bp., 1993 ..... 392.-
Mohay Tamás: Egy naplóíró parasztember. (Dissertationes Ethnographicae 8.) Bp., 1994 ..... 246.-
Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Szerk. Kisbán Eszter. Bp.,1994 ..... 336.-
Paládi-Kovács Attila: Ethnic traditions, classes and communities in Hungary. Bp., 1996 ..... 1120.-
Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórjából. Szerk. Pócs Éva - Voigt V. Bp., 1996 ..... 448.-
Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére. Szerk. Kuti Klára. Bp., 1997 ..... 448.-
Az Mester Emberek Míveinek árazása. Szerk. bev. Flórián Mária. (Csapók, gubások.) Bp., 1995 ..... 280.-
Az Mester Emberek Míveinek árazása. Szerk. bev. Flórián Mária.(Szűcsök és kesztyűsök.) Bp., 1997 ..... 280.-
Az Mester Emberek Míveinek árazása. Szerk. bev. Flórián Mária. (Váltó és vásármíves magyar szabók, német szabók és zubbonyosok. Bp., 1998 ..... 448.-
Az Mester Emberek Míveinek árazása. Szerk. bev. Csukás Györgyi. (Építőiparosok, famunkák, építőanyagok, esztergályosok árszabásai) Bp.,1996 ..... 280.

A kiadványok megrendelhetők: MTA Néprajzi Kutatóintézete
Budapest 1250 Pf. 29.

Az Ethnographia évente két számban, a Magyar Néprajzi Társaság saját kiadásában
a MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA,
a NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA és
a székesfehérvári SZENT ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM
támogatásával jelenik meg.

Felelős szerkesztő: Dr. LUKÁCS LÁSZLÓ
Felelős kiadó: Dr. GRÁFIK IMRE, a Magyar Néprajzi Társaság főtitkára
Fordítók: DEMETER ZSÓFIA, PERES ANNA
Szövegszerkesztés: KARVALY GYULÁNÉ, ORAVECZ DEZSŐNÉ,
SZEKSZÁRDY TAMÁSNÉ, SZÍVÓSNÉ CSORBA ERZSÉBET

HU ISSN 0014 1798

Előfizethető a Magyar Néprajzi Társaságnál (1055 Budapest, Kossuth tér 12., a Néprajzi Múzeum épületében) személyesen, postautalványon, amely ugyanitt kérhető, valamint átutalással a Magyar Néprajzi Társaság 63100150-12000320 számú számlájára.
Példányonként megvásárolható a Magyar Néprajzi Társaságnál (Budapest, V. Kossuth tér 12.), az Osiris Könyvesházban (1053 Budapest, V. Veres Pálné u. 4-6.), a Püski Kiadó Kft. Könyvesházban (1122 Budapest, I. Krisztina krt. 26.), a Néprajzi Múzeumban (1055 Budapest V. Kossuth tér 12.), a miskolci Herman Ottó Múzeumban (3500 Miskolc, Görgei u. 28.), a debreceni Déri Múzeumban (4026 Debrecen, Déri tér 1.), a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban (2000 Szentendre, Sztaravodai u.), Székesfehérváron a Szent István Király Múzeumban (8000 Székesfehérvár, Fő u. 6.).
Külföldön terjeszti a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf.: 149), a Jóbarát '92 Betéti Társaság (H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel. / Telefax: (36-1) 201-8448), valamint a Kubon & Sagner Buchexport-Import Gmbh (D–80789 München, Postfach 340108. Tel.: (089) 54218-0. Telefax: (089) 54218-218. e-mail: otto.sagner@kubon-sagner.de).

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt.
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor

Lukács László: A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9-14.) ... 682
Csoma Zsigmond: Herder ma. Szimpózium Bécsben, 1997. április 10-13. ... 685
Ifj. Kodolányi János: A VI. Magyar-Finn Néprajzi Szimpózium (Pécsvárad, 1997. augusztus 18-23.) ... 691
Lukács László: Reguly Antalra emlékezünk és emlékeztetünk ... 693
Zentai Tünde: A kisműemlék kutatók nemzetközi konferenciája ... 695
Kríza Ildikó: Herder- és Európa-díjasok találkozója Székesfehérváron ... 696
Dankó Imre: Czugh Dezső emlékezete ... 700
Csoma Zsigmond: Oskar Moser (1914-1996) ... 702
Vargyas Gábor: Georges André Haudricourt (1911-1996) ... 705
Ifj. Kodolányi János: Pertti Virtaranta (1918-1997) ... 708
Csoma Zsigmond: A hetvenöt éves Gaál Károly köszöntése ... 709
Zentai Tünde: K. Csilléry Klára hevenöt éves ... 712
Ismertetések ... 715
Magyar Néprajz IV. (*Csoma Zsigmond, Selmeczi Kovács Attila*) – Makkay János: A magyarság keltezése (*Keszi Tamás*) – Szilágyi Miklós: Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség (*Kósa László*) – Az Átány-kötetek sorsa (*Lukács László*) – Bárth János: Szállások, falvak, városok (*Hála József*) – Lukács László: A mezőföldi tanyák néprajza (*Liszka József*) – Juhász Antal néhány településnéprajzi írása a szegedi tájról (*Bárth János*) – Juhász Antal (szerk.): Migráció és település a Duna-Tisza közén 2. (*Bárth Dániel*) – Örsi Julianna: Földközelben (*Halász Péter*) – Csallóközi Kiskönyvtár 1-10. (*Liszka József*) – Paraszti élet a Duna két partján III. (*Lukács László*) – Fehér Zoltán: Bátya életrajza (P. Szojka Emese) – Lábadi Károly: Drávaszög ábécé (*G. Szabó Zoltán*) – Solymos Ede: A Velencei-tó halászata (*Szilágyi Miklós*) – Tarján Gábor: Fölnevelő hagyomány (*Halász Péter*) – Keszeg Vilmos: Kelt levelem... (*Városi Ágnes*) – Székelyföldi helyzetjelentések (*Stekovics Rita*) – Csángó sorskérdések (*Balajthy Katalin*) – Takács Péter – Udvari István: Zemplén megyei jobbágyvallomások az úrbérrendezés korából (*Dankó Imre*) – A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai II. (*Bárth Dániel*) – Visitatio Ecclesiae (*Barna Gábor*) – Barna Gábor: A Tállyai Fáklyás Társulat dokumentumai (*Tomisa Ilona*) – Csifféry Gergely: Manufaktúrák és céhen kívüli ipar Heves Megyében (*Dankó Imre*) – Csifféry Gergely: A bélapátfalvi keménycserép (*Viga Gyula*) – Askercz Éva: Sopron anno. Polgári bútorok a 18. és 19. századi Sopronban (*K. Csilléry Klára*) – Viselet és történelem – viselet és jel (*Viszóczky Ilona*) – Néprajzi Értesítő LXXVIII. (*Báti Anikó*) – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV-XXXVI. (*Báti Anikó*) – Néprajzi filmkatalógus (*Bellon Tibor*) – Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia (1987-1988) (*Lukács László*) – Ö. Bartha Júlia: Az anatóliai törökök temetkezési szokásai (*Dávid Géza*) – Ö. Bartha Júlia: Fogyó Hold (*Nagy Molnár Miklós*) – Torma József: "...a tűznek mondom!" (*Grynaeus Tamás*) – Voigt Vilmos: Irodalom és nép Északon (*Ifj. Kodolányi János*) – Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár (*Voigt Vilmos*) – Bibliotheca Pápayensis (*Voigt Vilmos*) – Folia Uralica Debreceniensia (*Voigt Vilmos*) – Suomen Museo (*Ifj. Kodolányi János*)

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 109. **No. 2** **1998**

TABLE OF CONTENTS

Füzes, Endre: The question of authenticity in open-air ethnographical museums 471

Studies

Sabján, Tibor: Hearth arrangements in historical sources II 477

Csoma, Zsigmond: Peasant and manorial knowledge and use of varieties of grape in the Western part of the Carpathian-basin from the Middle Ages to the middle of the 20th century 505

Lukács, László: The ethnic relations in Székesfehérvár in the 18-19th centuries 549

Jávor, Kata: Patterns of culture and style in the life of an etrepreneur-citoyen, Vilmos Zsolnay, in Pécs in the last century 573

Communications

Keszeg, Vilmos: Written texts in the life of a person 589

Szűcs, Judit: Inventory of a tanner's legacy from Csongrád 629

Horizons

Mészáros, Borbála: The study of workers in the Austrian and German Volkskunde 659

Chronicle

Knézy, Judit: Life in a medieval village (Szentkirály) 675

Vörös, Éva: Treasures in the hundred years old Hungarian Agricultural Museum 676

S. Lackovits, Emőke: Walks in the Highlands at the Lake Balaton. An exhibition of Béla Borbély's photos 679

Lukács, László: Hungarian culture and Christianity. The IV. Congress of Hungarology (Roma – Neapel, 9-14th of September, 1996) 682

Csoma, Zsigmond: Herder to-day. A symposium in Vienna, 10-13th of April, 1997 685

jr. Kodolányi, János: The VI. Hungarian-Finnish Ethnographic Symposium (Pécsvárad, 18-23rd of August, 1997) 691

Lukács, László: Remembering on and reminding of Antal Reguly 693

Zentai Tünde: International conference of the small-monument researchers 695

Kriza, Ildikó: Royal days. A festival of Europe-prize winner folk ensembles and a meeting of winners of the Herder-prize and holders of the Herder-scholarship 696

Dankó, Imre: Memory of Dezső Czugh 700

Csoma, Zsigmond: Oskar Moser (1914-1996) 702

Vargyas, Gábor: Georges André Haudricourt (1911-1996) 705

jr. Kodolányi, János: Pertti Virtaranta (1918-1997) 708

Csoma, Zsigmond: Congratulating the seventy-five years old Károly Gaál 709

Zentai Tünde: K. Csilléry Klára is 75 years old 712

Book Reviews 715